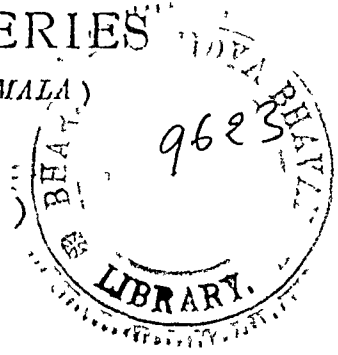


THE  
KASHI SANSKRIT SERIES

( HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA )

NO. 103.

( Vyakarana Section No. 12. )



THE

MĀDEHAVĪYADHĀTŪVRITTE

of

SAYANĀCHĀRYA

*Edited with Introduction, Index, etc.,*

By

VYAKARNĀCHĀRYA

*Pandit Ananta S'astri Phadake*

*Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.*

*and*

*Pandit Sada S'iva S'arma S'astri*

*Professor, S. D. Jain Maha Vidyalaya, Benares.*

PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDĀS GUPTA,

*The Chotokhamba Sanskrit Series Office,*

BENARES.

1934

[ *Registered According to Act XXV of 1867,  
All Rights Reserved by the Publisher.* ]

PRINTED, BY  
JAI KRISHNA DAS GUPTA  
*Vidya Vilas Press*  
*Benares City*

---

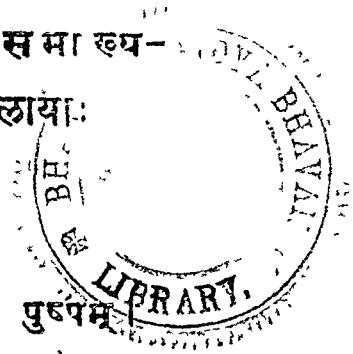
1934.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

१०३

व्याकरणविभागे (१२) द्वादशं पुष्पम्



ॐ श्रीः ॐ

# माधवीयधातुवृत्तिः

श्रीसायणाचार्यकृता ।

काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापक-व्याकरणाचार्य-मीमांसातीर्थ-फड़के-  
इत्युपाह्व-पण्डितानन्तशास्त्रिणाऽल्पभागा संशोधिता; अवशिष्टा च काशीस्थ-  
श्रीस्याद्वादसंस्कृतमहाविद्याऽऽलयाध्यापकसाहित्योपाध्याय-व्याकरण-  
शास्त्रिपदवीक-जोशीत्युपाह्व-पण्डित-सदाशिवशास्त्रिणा  
परिष्कृत्य संशोध्य; वृहद्भूमिकयाऽकारादिधातु-  
सूचिकया च संयोज्य सुसम्पादिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास-गुप्तः—

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,  
धनारस सिटी ।

१९९१.

राजकीयनियमानुसारेणान्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थमालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य छह स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थं प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मगवाकर देखें ।

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस, बनारस सिटी ।

## भूमिका ।

इह खल्वनेककलमपतयाऽचिन्त्याप्रमेयदुःखजालसमाकुलेऽखिल इला-  
तल आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकसकलदुःखापहारकस्य कर्मोपासन-  
जीवब्रह्मैक्यज्ञानेनाभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिहेतुकस्य धर्मस्य साधनभूताः परब्र-  
ह्मणो निश्वासभूता भगवन्तो वेदा विजयन्तेतरामिति न तिरोहितं विदुषाम् ।

अत्र मनुः—

वेदाऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति ।

को नाम भगवान् वेदः, किञ्चास्य लक्षणमित्यत्रोच्यते—इष्टप्राप्त्यनि-  
ष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । अलौकिकपदेन,  
प्रत्यक्षानुमानयोर्व्यावृत्तिः ।

उक्तञ्च श्लोकवातिके—

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

उक्तञ्चान्यत्र—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्धेदस्य वेदता ॥ इति च ।

अस्य भगवतो वेदस्य प्रामाण्यं तु बोधकत्वात्स्वत एव सिद्धम् ।  
पौरुषेयवाक्यं तु बोधकं सदपि पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसम्भावनाया  
तत्परिहाराय मूलप्रमाणमपेक्षते । न तथा वेदः । तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोष-  
शङ्काऽनुदयात् । तत्र भगवता जैमिनिनाऽपि प्रथमाध्याये प्रथमपाद-  
एतदेव सूत्रितम्—“तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षितत्वात्” इति ॥

एक एवायं वेद उपाधिवशात्त्रयश्चत्वारो वेति व्यवहारवि-  
पयताम्प्राप्तः । तत्राप्येकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा-सामवेदः, एक-  
विंशतिधा ब्राह्मच्यम्, नवधाऽथर्वणो वेदः इत्याद्युपाधिभेदेनानेकविधः ।

अस्य भगवतो वेदस्याध्ययनमानुपूर्व्या अर्थतश्च द्विविधं दरीदृश्यते ।  
केचन विप्रवरा अस्मिन्भारते वैदिकेतिनाम्ना लोके प्रथिताः स्वगुरुपरम्प-  
रया शास्त्रशुद्धविधिना गुरुमुखेभ्य उदात्तानुदात्तस्वरिताद्युक्तस्वरपूर्वकम्  
अनुस्वारानुनासिकयुक्तं यथाऽर्थं परिशुद्धोच्चारणमुररीकृत्य वैदिकमन्त्राणां-  
शुद्धोच्चारणञ्च विज्ञाय विपुलायासेन समग्रां स्वकीयां संहितां स्वकण्ठ-  
स्थितां विधाय स्वशिष्यांश्च पाठयित्वा वेदानां प्रचुरप्रचाराय प्रयतन्ते। एते  
खलु सर्वाणि कार्याणि विहाय बहुपरिश्रमान् विधाय भिक्षावृत्तिं स्वीकृत्य

शुद्धोच्चारणेन वेदसंरक्षणं कुर्वन्तीति तेऽस्मदीयधन्यवादाहाराः । परन्त्विवे  
वैदिका मन्त्रोच्चारणपरायणा वेदानामनर्थज्ञा इति तावदसंतोषकरम् । केव-  
लमर्थदृष्टयाऽध्ययनमपि न श्रेयस्करमिति धर्म्यं मन्यामहे । किन्त्वानुपूर्व्या-  
युक्तं सार्थवेदाध्ययनं द्विजानां कर्तव्येषु मुख्यतमम्, तदभावे तु  
शुद्धत्वप्राप्तिः ।

“ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति ।

उक्तञ्च मनुना—

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात्माह्नमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति पाणिनीयशिक्षावचनादतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षा-  
दानि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एवाथर्वणिकैस्तेषां षडङ्गानामपरविद्यारूपत्व-  
मुक्तं मुण्डकोपनिषदि । तथा हि—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो-  
वदन्ति, परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः,  
शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ—परा, यथा  
तदक्षरमधिगम्यते” ( मुण्ड० १।१।४ ) इति ।

साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गानां कर्मकारणानामपरविद्यात्वम् ।  
परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वम् ।

छन्दः—

छन्दसामुपयागस्तावत्कर्मकारणैऽत्यावश्यकः । ध्रूयते च—

“गायत्रीभिर्घ्राणस्यादध्यात्, त्रिष्टुभो राजन्यस्य, जगतीभिर्षेश्य-  
स्य” ॥ इति । तत्र भगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविधेकश्छन्दोमन्थमन्त-  
रेण न मुञ्जेयः ।

अपरञ्च—“यो ह या भविदिताप्येच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-  
यति वाऽध्यापयति या स्थाणुं पच्छ्यति गर्ते या पात्यते प्रमीयते वा पापी-  
यान् भयति । तस्मादेतानिच्छन्दांसि मन्त्रे मन्त्रे विद्याम्” इति ध्रूयते ।  
तस्माद्देदवेदनायच्छन्दोमन्थ उपयुक्तः इति सिद्धम् ।

कल्पः—

कल्पो नामाभ्युत्थानापरस्तम्ययोधावनादिसूत्रम् । कल्पते रामर्षणे  
यागप्रयोगोऽप्रेति श्रुत्पद्यते ।

“इषे त्वा” इत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्यापस्तम्बा-  
दयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनु-  
ष्ठानमुपदिश्योपकरोति । अतः कल्पोऽप्यावश्यक इत्यायातम् ।

### ज्यौतिषम्—

ज्यौतिषस्य प्रयोजनं तावत्—“यज्ञकालार्थसिद्धये” इति तस्मिन्नेव  
ग्रन्थे विहितम् । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—“सम्बत्सरमेतद्ब्रतं चरेत्”-  
“सम्बत्सरमुख्यं भृत्वा” इत्येवमादयः संवत्सरविधयः । “वसन्ते ब्राह्मणो-  
ऽग्नीमादधीत “ग्रीष्मे राज्यन्य आदधीत “शरदि वैश्य आदधीत” इत्याद्या-  
ऋतुविधयः । एवं मासपक्षतिथिकालनक्षत्रविधयः श्रूयन्ते । अतः कालविशे-  
षानवगन्तुं ज्यौतिषमुपयुक्तम् ।

### निरुक्तम्—

निरुक्तनाम—अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् ।  
यथा—गौः, ग्मा, मा, च्मा, क्षा, क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः, देवपत्न्यो-  
देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाग्नायः समाग्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थाव-  
बोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यना-  
मानित्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । यद्यपि व्याकरणबलेन केषां चि-  
न्निर्वचनानां सिद्धिर्भवितुमर्हति, तथापि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अतो-  
ग्रन्थकारेणैवोक्तम्—“तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाध-  
कञ्च” इति । तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तमिति ।

### शिक्षा—

शिक्षा नाम—वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा ।  
तथा च तैत्तिरीयोपनिषदारम्भे सामानन्ति—“शीक्षां व्याख्यास्यामः—  
वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलं, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽध्यायः” ( तै० आ०-  
७।२ ) इति ।

वर्णोऽकारादिः । स्वरः—उदात्तादिः । मात्रा—ह्रस्वादिः ।  
बलम्—स्थानप्रयत्नौ । सामशब्देन साम्यमुक्तम्, अतिद्रुतातिविलम्बित-  
गीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । एतत्सर्व-  
पाणिनीयशिक्षायां स्पष्टम् । संतानः—संहिता, ‘वायवायाहि’ इत्यत्रा-  
वादेशः । ‘इन्द्राग्नी आगतम्’ इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभि-  
हितत्वाच्छिक्षायां नेक्तम् ।

शिष्यमाणवर्णातिवैकल्ये बाध इति पाणिनीयशिक्षायामेवाभिहितम् ।  
तथाहि—

“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स बाग्बध्नो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥

“इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व” इत्यस्मिन्मन्त्रे ( तै० सं० २।४।१२।१ ) विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे “समासस्य” ( पा० सू० ६।१।२२३ ) इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथा सति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्येन बहुव्रीहित्वाद् इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः सम्पन्नः । अतस्वरवर्णाद्यपराधनिरासाय शिक्षामन्थोऽप्यावश्यक इति ।

### व्याकरणम्—

व्याकरणं नाम—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेण संस्कारविशेषेण आ—समन्तात्—वैदिकां लौकिकांश्च शब्दान् करोतीति तथाभूतः पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थसमूहः ।

अस्य व्याकरणस्य प्रणेतारोऽष्ट नव वा आचार्या बभूवुः ।

के चित्—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १५ ॥

इत्याहुः ।

अपरे तु—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

इत्याहुः ।

ऐन्द्रं व्याकरणं तावच्छ्रुत्या ज्ञायते । तथा हि—“वाग्नै पराच्यन्याकृताऽवदत्, ते देवा इन्द्रमब्रुवन्, इमां नो वाचं व्याकुरु” तामिन्द्रो मध्यतोऽप-मस्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते” इतिश्रुतिः इन्द्रस्य व्याकरणकर्तृत्वे प्रमाणम् ।

“चान्द्रास्तु-आत्मोदरकुक्षिप्यति पेटुः” इति वचनाच्चान्द्रव्याकरणमपि पूर्वमासीदिति सिध्यति ।

काशकृत्स्नं व्याकरणं भगवता भाष्यकारेण—“शताद्य टन्यतावशने” ( पा० सू० ५।१।२१ ) इत्यत्र भाष्ये नाम्ना निर्दिष्टम् ।

अग्निपुराणेऽन्यभागे कौमारव्याकरणस्योल्लेखो दृश्यते ।

सारस्वत—शाकटायन—श्रुक्त्तन्प्राख्यानि व्याकरणानि चेदानीं मुद्रितानि समुपलभ्यन्ते सर्वत्र । आपिशलशाकलयोश्च पाणिनिख्ये तत्र तत्र नाम्ना निर्दिष्टत्वात्तावपि पूर्वमास्तामिति निश्चयम् ।

पाणिनीयव्याकरणं तु सर्वत्र प्रचलत्येव । एवम् “अण्ड स्फोटायनस्य” इत्युक्तेः स्फोटायनम्, “पौष्करसादे.” इति वार्तिकत् पौष्करसादिव्याकरणम्, “चिन्दतिव्यान्द्रदौर्गादे.” इत्युक्तेर्दौर्गादिव्याकरणम् । “व्याप्तभूषा-दयस्त्वेनम्” इति कारिकादृष्ट्या व्याप्तभूतेऽप्यव्याकरणशास्त्रादीनि ।



एवमप्याशुबोध—जैनेन्द्र—मुग्धबोध—कलापादीनि—बहूनि—व्याकरणाणि सन्ति ।

सत्स्वपि सर्वेषु व्याकरणेषु सार्वलौकिकवैदिकशब्दानां नितरां व्युत्पादकं पाणिनीयव्याकरणमेव । अन्येषु व्याकरणेषु लौकिकालौकिकशब्दानां न व्युत्पादनं दृष्टिपथमायातम् ।

अत एवास्य वेदाङ्गत्वम् । इदमेवाभिप्रेत्य “इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या ऊचुः, ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिः” इति ऋक्-तन्त्रव्याकरणेऽस्य चतुर्दशसूत्रकदम्बकस्याम्नायत्वमुक्तं तन्मूलकत्वादस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं युक्तम् । अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुरायमिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे नागेशेनोक्तम् । छान्दोग्योपनिषद्दि व्याकरणमुपक्रम्य “वेदानां वेदः” इत्युक्तम् ।

अत्र पराशरोपपुराणम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं प्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥

तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः—  
“रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इति ।

एतानि रक्षाऽऽदिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पस्पशाऽऽन्हिके भगवता पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति । ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः; ते च यज्ञाङ्गत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान् नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् । तस्माद्ध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति । प्रधानञ्च पट्सु अङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यतनः फलवान् भवति । लध्वर्थे चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालः । अन्तं च न जगाम । अद्यत्वे पुनर्यदि परमाधुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण । असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—‘स्थूलपृषतीमाग्निवाहणीमनड्वाहीमालभेत’ इति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती, किंवा स्थूला चासौ पृषतीति । तान् नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासान्तोदात्तत्वम्, तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्त्रैश्च ततोऽबहुव्रीहिरिति ।

एवं च व्याकरणस्याध्ययनमत्यावश्यकमिति न संदेहलेशः ।

उक्तञ्च सम्यगभियुक्तैः—

यद्यपि बहु नाधीवे तथाऽपि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥ इति ।

भगवान् भाष्यकारः—“एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्ग-  
लोके च कामधुग्भवति” इति चाह ।

सर्वेषु व्याकरणेषु निकषायमाणस्य परमप्रमाणीभूतस्य पाणिनीय-  
व्याकरणस्योपर्यधयावद् बहुषो ग्रन्थाः समभूवन् । ते संक्षेपतोऽन्तेऽ-  
स्माभिर्निर्दिष्टाः । तेषु ग्रन्थेषु पाणिनीयमतमनुसृत्य तत्रभवता सायणा-  
चार्येण विरचिता धातुविषयकोऽतिप्रामाणिको लोके ‘माधवीयधातुवृत्ति-  
रिति नाम्ना प्रथित इति समेषां विदुषां विदितचरम् ।

अस्मिन्ग्रन्थे भगवता सायणाचार्येण क्रमेण पाणिनीयधातुपाठमु-  
रीकृत्य धातुतः तिङन्तस्य कृदन्तस्योणादेश्च पाणिनीयसूत्रवार्तिकभा-  
ष्येष्टिप्रमाणपुरस्सरं रूपाणि प्रसाध्य सूत्रवार्तिकभाष्येष्टिपरिभाषणाञ्च  
सम्यगर्थं विधाय तत्र तत्रान्यग्रन्थकृतां ग्रन्थानाञ्च मतानि प्रदर्श्य स्वम-  
तमादर्शयत् प्रदर्शितम् । तथा च माधवीयधातुवृत्तिनिर्माणोत्तरं माधवी-  
यधातुवृत्तावनुक्तानां सौत्रकण्डूवादिधातूनां निरूपणोऽपि भूयसा नामधा-  
तूनामेव व्युत्पादनाग्नप्रामान्यायेन नामधातुवृत्तिरिति नाम्नाऽपरं प्रकरणं-  
निर्मितम् । अस्य ग्रन्थस्य सम्यगध्ययनेन विदुषां विद्यार्थिनाञ्च पाणिनी-  
यव्याकरणस्य सम्यग्बोधो भवतीति किं निगदनेन ।

### सायणाचार्यपरिचयः ।

अस्य भगवतः सायणस्य वेदशास्त्रसम्पन्नो नित्यनैमित्तिकविधिना नि-  
तान्तनिर्मलस्वान्तो जनको मायण इति नामा, जननी पतिव्रता श्रीमती  
नाम्नी चासीत् । गोत्रेणायं भारद्वाजः । सूत्रं चास्य षोडशायनम्, कृष्ण-  
ज्येष्ठान्तर्गततैत्तिरीयशाखा चास्यासीत् । अस्य भ्रातरौ माधवाचार्यमोग-  
नाथनामानौ वेदशास्त्रसम्पन्नौ पृहस्पतिशुक्राचार्यसङ्गशाबभूतामित्यधो-  
निर्दिष्टपराशरमाधवीयारम्भश्लोकाभ्यां निश्चीयते ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥

षोडशायनं यस्य सूत्रं शाखा यस्य च याज्ञुषी ।

भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ इति ।

### माधवाचार्यः ।

अस्य सायणाचार्यस्य ज्यायान् भ्राता माधवाचार्यः वैकमीधे चतुर्दशश-  
तके दक्षिणभारते विजयनगरराज्याद्यप्रतिष्ठातुः श्रीमन्महाराजर्षिरस्या-

ध्यात्मिकगुरुनीतिशास्त्रकुशलो मन्त्रिघरोऽभवत् । माधवाचार्यमन्त्रप्रभावादेव महाराजहरिहरेण गोब्राह्मणहिनाय स्वानन्तराजलक्ष्याः । वलासाय यदि क धर्मप्रचाराय च प्रवलयवनानुत्पाद्य स्वराज्यं निष्कण्टकं कृतमनि भारते-  
तिहासे प्रसिद्धम् । अनेन पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विस्तारय धर्मशास्त्रस्य प्रचुर-  
प्रचाराय च 'पराशरस्मृतिव्याख्या' ( पराशरमाधवः ) 'व्यवहारमाधवः'  
'कालमाधवः' 'जीवनमुक्तिविवेकः' 'जैमिनीन्यायमाला' 'विस्तरः' 'शुद्ध-  
दिग्बजयः' इत्यादयो ग्रन्थाः प्राणायामना गृहस्थाश्रमानन्तर संन्यासोप-  
स्वीकृत्य विद्यारण्य इतिनामालभत । तत्राश्रमेऽपि बहवः प्रणीताः पञ्चदशो-  
त्यादयो ग्रन्थाः विद्यारण्यकृतित्वेन प्रसिद्धाः ।

### भागनाथः ।

सायणाचार्यस्य कनीयान् भ्राता श्रीभोगनाथः सङ्गमनरपतेः नर्मन्त्रिवः  
कान्यकलाकुशलो विन्वगुण्टशासनपत्रस्थप्रशस्ते रवायता चःसादिति  
सायणाचार्यविरचितग्रन्थेभ्यः सुट्टीभवति ।

अस्य भोगनाथस्यालौकिको प्रतिभामसाधारणं नेपुण्यं कमनीयकवि-  
ताकलनचातुर्यञ्चावलोक्य संतुष्यति हृदयमस्माकम् । एभिस्तान्त्र - "राभा-  
ज्ञासः" "त्रिपुरविजयम्" "उदाहरणमाला" "गणपतिस्तवः" "शुद्धारमञ्जरी"  
"गौरीनाथाष्टकम्" इत्यादयो ग्रन्थाः प्रणीताः । उपरिनिर्दिष्टग्रन्थाव-  
लोकनात्प्रतीयतेऽस्य प्रतिभा नेपुण्यञ्च ।

### सायणस्य गुरवः ।

सायणाचार्येण तद्भ्रातृभ्यां च विराचितानां ग्रन्थानां परिशीलनने ज्ञा-  
यते तेषां त्रयो गुरवोऽभूवन्निति । प्रथमो विद्याताथः, द्वितीया भारताताथः,  
तृतीयः श्रीकण्ठः ।

विद्यातीर्थस्तावन्महातपस्वी रुद्रप्रश्नभाष्यस्य कर्ता एरमात्मात्पौर्यातां-  
शिष्य भासीत् । विद्यावैभवप्रभावादेव च विद्यातीर्थं महेश्वरव्यावहार-  
त्वेन वर्णयति सायणाचार्यः सर्वेषां वेदभाष्याणाम्प्रारम्भे - "यस्य विद्वांसतं-  
वेदाः" इत्यादिना ।

### सायणाचार्यः ।

सायणाचार्यस्तावच्चतुर्णां विजयनगराधीशानां साम्राज्येऽपि गौरव-  
युक्तं मन्त्रिपदमभजत । अस्य स्थितिसमया वैकल्याणश्चतुर्दशशतक इति शि-  
लालेखादितिहासाच्च ज्ञायते । अस्य मन्त्रिवरस्य सततशास्त्राभ्यासजनित-  
ज्ञानपरिपाकसहजा बुद्धिः कः, लौकिकव्यवहारनिरीक्षणतत्परा राज्यभारक्षमा-  
नीर्त्तिनिपुणता च कः । प्रथमं तावदेते सायणाचार्याः विजयनगरसाम्राज्यस्य  
पूर्वविभागस्थेऽधुना तल्लोरेतिनाम्ना प्रथिते प्रदेशे सम्यक् शासनं कुर्वती-

महाराजहरिहरस्यानुजस्य कम्पराजस्यामात्यपदवीमभूषयन् । तस्मिन् राजनि दिवं गते सति तस्य सुनुः सङ्गमेति नामा बालतया राज्यभारं बौद्ध-मसमर्थोऽतो भगवान् सायणाचार्य एव राज्यचक्रमचालयत् । अपाठयच्च सङ्गमनरेन्द्रं (राज्यकार्यभारक्षमां सकलां राजनीत्याद्युपयोगिनीं विधाम् । प्रान्तस्थान् धहन् देशान् विजित्य स्वबाहुवलमपि प्रकटयामास । अम्पनामार्न-स्वपराक्रमेण गरुडनामानञ्च नगरं सङ्गमनरेन्द्रसाहाय्येन जितवानिति शि-खालेखादितिहासादलङ्कारसुधानिधिग्रन्थाच्च स्फुटीभवति ।

, राज्यकार्यवहने समर्थे सङ्गमभूपतिमालक्ष्य तस्मिन् राज्यधुरामारोप्य सायणो ज्यायसा भ्रात्रा माधवाचार्येण साकं बुक्कनरेन्द्रस्य मन्त्रिपदमल-ञ्चकार । बुक्कनरेन्द्रे दिवं गते तस्य सूनुः हरिहरमहाराजस्यापि कानिचित् वर्षाणि मन्त्रीपदमभजत् सायणाचार्यः ।

अस्य सायणाचार्यस्य 'त्रयः पुत्राः कम्पणः, मायणः, शिङ्गणश्चेति आसन् । कम्पणः सङ्गीतकलासु कुशलः । मायणः गद्यपद्यात्मककाव्यकला चतुरः । शिङ्गणः क्रमजटाघनादिवेदप्रकृतिविकृतिषु पण्डित इत्यलङ्कार-सुधानिधितोऽचगम्यते ।

नथा अलङ्कारसुधानिधिः—

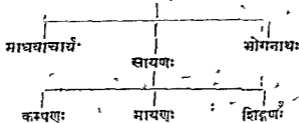
तत् सन्नयञ्जय कम्पण व्यसनिनः सङ्गीतशास्त्रे तव ।

प्रौढि मायण गद्यपद्यरचनापाण्डित्यमुन्मुद्रय ॥

शिखां दर्शय शिङ्गण क्रमजटाचर्चासु वेदेष्विति ।

स्यान् पुत्रानुपलालयन् गृहगतः सम्मोदते सायणः ॥

मायणः



एते सायणाचार्याः हरिहरमहाराजस्य ज्येष्ठभ्रातृमाधवाचार्यस्य च निदेशं प्राप्याथर्ववेदशतपथब्राह्मणादीनाञ्च व्याख्यानानि व्याकुर्वन् ।

अस्य ग्रन्थाः—सुभाषितसुधानिधिः, प्रायश्चित्तसुधानिधिः, अलङ्कारसुधानिधिः, धातुवृत्तिः, पुरुषार्थसुधानिधिः, वेदभाष्याणि, आयुर्वेदसुधानिधिः, यद्गतम्ब्रसुधानिधिश्च ।

सुभाषितसुधानिधिः—अत्र नीतिवाक्यामृतानां सरसः सञ्चयः । प्रायश्चित्तसुधानिधिः—प्रायश्चित्तप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अस्यापरं नाम 'कर्मविपाकः' इति ।

अलङ्कारसुधानिधिः—काव्यालङ्कारप्रतिपादनपरोऽयं ग्रन्थः ।

धातुवृत्तिः—पाणिनीयमतमवलम्ब्य विरचितोऽयं ग्रन्थः धातुवि-  
षयकोऽतिप्रामाणिकः ।

पुरुषार्थसुधानिधिः—पुरुषार्थोपयोगिनां पुराणस्थानां व्यासवा-  
क्यानां सङ्ग्रहोऽत्र वर्तते ।

वेदभाष्याणि—तैत्तिरीयसंहितायाः, ऋक्संहितायाः, सामवेदस्य,  
कारवसंहितायाः, अथर्ववेदस्य च भाष्याणि ।

ब्राह्मणानां भाष्याणि च—तैत्तिरीयब्राह्मणस्य, तैत्तिरीयारण्यकस्य,  
ऐतरेयब्राह्मणस्य तारुण्यब्राह्मणस्य षड्विंशस्य, सामविधानस्य, आर्षेय-  
स्य, देवताऽध्यायस्य, उपनिषदाख्यस्य संहितोपनिषदितिख्यातस्य च भा-  
ष्याणि सर्वत्र प्रसिद्धानि ।

आयुर्वेदसुधानिधिः—आयुर्वेदसिद्धान्तदर्शनपरोऽयं ग्रन्थः ।

यज्ञतन्त्रसुधानिधिः—यागानुष्ठानविधिरस्य ग्रन्थस्य विषयोऽस्ति ।

श्रीमतः सायणाचार्यस्य जीवनवृत्तातो विमलोऽतिविततोऽतो न मदीया  
बुद्धिस्तेषां वर्णने समर्था, तथाऽपि मया भगवतो वृत्तान्तः संक्षेपेणात्र नि-  
दर्शितः ।

सायणाचार्यकृतेयं धातुवृत्तिरस्ति, न माधवाचार्यकृतेति ग्रन्थोपक्रमा-  
त्स्फुटीभवति । माधवाचार्यानुज्ञयेयं विरचितेति, प्रेमप्राचुर्यात् ज्येष्ठभ्रातुर्ना-  
म्ना वाऽस्या माधवीयेतिनामधेयमिति कल्प्यते/ऽस्माभिः । अयं माधवीयधा-  
तुवृत्तिरितिनामधेयो ग्रन्थः पाणिनीयमतावलम्ब्यतिप्रामाणिकः धातुसम्ब-  
न्धिसकलकार्यविचारपरोऽतिप्राचीनो वेदभाष्यकर्तृसायणाचार्यनिमित्त इति  
सकलजनोल्हादकरः विद्वद्भराणां प्रमोदकरः विद्यार्थिजनहितकरश्चेति विज्ञाय  
श्रीहरिदासगुप्तात्मजजयकृष्णदासश्रेष्ठिना संशोधनार्थं प्रथमं व्याकरणाचार्य-  
मीमांसातीर्थाद्युपाधिककाशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकफडके-  
इत्युपनामकान्तशास्त्रिभ्यः संशोधनायादायि । तैरपि प्रियवरपाठकगणसौ-  
लभ्याय रूपादीनां पृथक्तया ऋटितिप्रतीत्यै रूपाणां कृते ( ) इदं चि-  
न्हम्, वार्तिकज्ञानाय [ ] इदं चिन्हम्, सूत्रव्याख्यानज्ञानाय \* \* इदं-  
चिन्हम्, साधारणसूत्रज्ञानाय “ ” इदं चिन्हम्, परिभाषासाधारणवच-  
नभाष्येष्टिज्ञानाय ‘ ’ इदं चिन्हञ्च तत्र तत्र दत्त्वा पाठान्तराणि च तत्र  
तत्र विन्यस्य भू(धा०अं०१)धातुमारभ्य भ्वादिगणपठितकै (धा०अं० १००)  
धातुपर्यन्ता ( प्रथमपत्रमारभ्या १६८ पृष्ठङ्कपर्यन्ता ) इयं धातुवृत्तिः  
संशोधिता । अग्रे च कार्यवाहुल्यात्स्वशरीरास्वास्थ्यञ्च प्रकाशकानु-  
मत्या तैः संशोधनार्थं सा मह्यं प्रदत्ता । मयाऽपि पूर्वसरणीमवलम्ब्य-

५० म० व्याकरणकेसरिपण्डितप्रकाण्डपरमगुरुभारद्वाजोपाह्वदामोदरशा-  
स्त्रिरंशाधित-मैडिकलहाल-इति नामकयन्त्रालयमुद्रितं पुस्तकं म्हेसुरदे-  
राममुद्रणालये मुद्रितमपरम् अन्यानि च द्वित्राणि पुस्तकानि मुहुर्मुहुर्व-  
लोम्यं ऋवरपण्डितमोकाटे इत्युपनामकगणपतिशास्त्रिमहोदयाच्छङ्करस्थ-  
लान् उरगकृत्य यथाशेमुपि सा सशोधिता । पाठकगणसौलभ्याय चाका-  
रादिभेदेन धातुसूचो, वेदवेदाङ्गप्रयोजनपरिचयपूर्वकसायणाचार्यपरिच-  
याय वृहद्भूमिका चात्र संनिवेशिता । माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तप्र-  
न्यानाञ्च परिचयाय तेषां ग्रन्थानाञ्च नामदर्शकपत्रं पाणिना-  
मग्रन्थापरे ग्रन्थकारैः कृतग्रन्थानाम्परिचयाय ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानाञ्च  
पारचायवं पत्रमप्यन्ते निवेशितम् ।

अस्य मुद्रणसमये काशीस्थराजकीयपाठाशालाभ्यक्षैरनेकानवधविद्यावि-  
शारदः कनिराजकुलभूषणैर्गोपीनाथमहाशयः पण्डितप्रवरसाहित्यार्यकमनी-  
यन इत्येव नामकुशलखिस्ते इत्युपनामकनारायणशास्त्रिभिश्च सद्यनया सर-  
स्वतामनस्यपुस्तकं दत्त्वा यत्साहाय्यं दत्तमतस्तेऽस्माकं धन्यवादाहार्हाः ।

तथा च व्याकरणान्तर्यमीमांसातीर्थपण्डितफडकेइत्युपाह्वानन्तशा-  
स्त्रिभिश्च प्रतिसमयं संशोधनविचारसाहाय्यं तत्तद्विषयकग्रन्थान्तरसूचना-  
साहाय्यं च प्रदत्तमिति तेषामुपकारभारं समुचितशब्दैः प्रकटयामि ।

अन्यां माधवीयधातुवृत्तेः संशोधने गच्छन्स्वल्पनन्यायात् मदीयमति-  
मन्यान्मुद्रकदोषाद् दृष्टिदोषाद्याद्युद्धीनां सम्भवः कादाचित्को भवेत्, ता-  
शुरंकपद् पातिनो विद्वांसो हंसक्षीरन्य येन परिशोधयन्तु ।

न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषो ह्यधिद्यमानोऽपि तच्चित्तं नां प्रकाशते ॥

इत्-मनुसंधाय मामनुगृह्यन्तु विद्वांस इति मुहुर्मुहुः साञ्जलियन्ध-  
सम्प्रार्थयते—

विदुषां वशंवदः—

जोशी-युगाहसदाशिवशारी—

साहित्योपाध्यायो व्याकरणशास्त्रो च ।

॥ श्रीः ॥

अथ माधवीयधातुवृत्तिस्यप्रकरणानाम्

अनुक्रमणिका ।

प्रकरणनाम		पृ० अं०	पं० अं०
१ भ्वादिः	...	१	४
२ अदादिः	...	२१५	२
२ जुहोत्यादिः	...	२६६	१४
४ दिवादिः	...	२८०	१३
५ स्वादयः	...	३११	२३
६ लुङ्गादयः	...	३२२	१७
७ रुधादयः	...	३४७	१०
८ तनादयः	...	३५५	१
९ कथादयः	...	३६४	१६
१० चुरादयः	...	३७७	१५

इति माधवीयधातुवृत्तिस्यप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

अथ माधवीयनामधातुवृत्तिस्थविषयाणाम्

अनुक्रमणिका ।

प्रकरणनाम		पृ० अं०	पं० अं०
१ कण्डूवादयः	...	४०३	१६
२ सौत्रधातवः	...	४०५	३६
३ नामप्रत्ययाःधातवः	...	४०७	२३
४ नामप्रत्ययधातूनाम् उदाहरणानि	...	४०८	१९

इति माधवीयनामधातुवृत्तिस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

# माधवीयधातुवृत्तौ- भ्वादिः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥  
जीयाद्धस्तिमुखो यस्य लीलयोध्वाण्डखण्डने ।  
कन्दाङ्कुरवदाभाति दन्ताग्रं तद्वहिर्गतम् ॥ २ ॥  
विदानन्दकलां वाणीं वन्दे चन्द्रकलाधराम् ।  
नैर्मल्यतारतम्येन विम्बितां चित्तभित्तिपु ॥ ३ ॥  
अस्ति श्रीसङ्गमक्षमापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।  
यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शं त्रिलोक्यां प्रतिविम्बयते ॥ ४ ॥  
यशः क्षीराहुतीकृत्य यत्प्रतापहुताशने(१) ।  
परे यान्ति पदं दिव्यं राजानो रणदीक्षिताः ॥ ५ ॥  
तूर्णं कर्णान्तिकं प्राप्ते यत्प्रतापघनज्ञये ।  
पुरो निधाय गाङ्गेयं स्वात्मा संरक्ष्यते परैः ॥ ६ ॥  
कुर्वन् शत्रुयशांसि धूमपटलीं कूलङ्कपाज्यारूपदः  
काष्ठासङ्गविवर्द्धितः प्रकटयन् भूर्ति नवां भूयसीम् ।  
आतन्वन्नितरप्रतापदहनं स्फूर्जत्स्फुलिङ्गाकृतिं  
प्रायो यच्छति यत्प्रतापदहनः कस्मै न विस्मेरताम् ॥ ७ ॥  
तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मांयगसायणः ।  
यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥ ८ ॥  
नित्योन्मीलितदानवारिरधिकं निर्धुतपङ्कोदयो  
दूरापास्तहरीशलङ्घनविधिर्भङ्गप्रसङ्गोज्जितः ।  
क्षमाभृत्क्षोभकृतिक्षमः क्षणिययन् दोषाकरात्पोषणा-  
मानन्दाय चकास्ति यस्त्रिजगतामाश्रयंरत्नाकरः ॥ ९ ॥  
यत्कीर्तौ जाह्नवीस्फूर्तौ कीर्त्यां विद्विपतामपि ।  
कलिन्दनन्दिनीकान्तिः स्पर्द्धयेव प्रपद्यते ॥ १० ॥  
येन निर्मायते नित्यं धनैरायो(२) धनैरपि ।

( १ ) घनज्ञये इति पाठान्तरम् ।

( २ ) सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीवत्साचिन्हेन कृते हि नाके ।

सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीकुण्डिनार्येणकलावर्षीह ॥

अयमधिकः श्लोक उपलभ्यते “जी” संज्ञकपुस्तक इति म्हैसूरस्थमुद्रितपुस्तकतो ज्ञायते ।



श्रेयसे यशसे दाने विदुषां विद्विषामपि ॥ ११ ॥  
 न ध्याने न व्रते नार्चो न समाधिर्न वा जपः ।  
 मन्त्रसिद्धा बले यस्य मतिरेव महोपसी ॥ १२ ॥  
 तेन मायणपुङ्गवेण सायणेन मनीषिणा ।  
 आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥ १३ ॥  
 अस्याः पूर्वनिबन्धेभ्यो गुणवत्ता न कथ्यते ।  
 सर्वं एव स्ववाक्येषु यदाहुर्गुणगौरवम् ॥ १४ ॥  
 सा च संत्यक्तमात्सयंगुणगृह्यैर्मनीषिभिः ।  
 सुत्रवार्तिकभाष्याणामीक्ष्यतां पारहृषभिः ॥ १५ ॥  
 कल्पयन्तु खला दोषे किं तैर्यदयमुचम ।  
 मुनित्रयगिरामथंमतत्त्वविदुषः प्रति ॥ १६ ॥

भू सत्तायाम् ॥

वर्तत इति शेषः । सत्तेहात्मभरणम् (१-२) । यदाह हरिः—

आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । इति

हेलाराजश्च—‘अस्ति आत्मानं विभक्तिं सत्तां भावयतीति यावत्’ इति । कैयटकारोपि—  
 ‘आत्मभरणवचनो भवति’ इति । नैरुक्ताश्च ‘अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमाचष्टे’ इति ॥

उदात्तः ॥

शानुदात्त इत्यर्थः । तेन “एकाच उपदेशे अनुदात्तात्” इतीग्नियेषो न भवति । एवमुक्त  
 रत्रापि ॥

परस्मैभाषा ॥

परस्मैपदीत्यर्थः । उपलक्षणमर्थनिर्देशः । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, मल्लो मल्लाय  
 प्रभवति, यामस्य प्रभवति, परान् पराभवति, इदमेवं संभवति, स्याली तण्डुलान् संभवति,  
 शमनुभवति, इत्यादौ प्रकाशनाङ्गनि.सरणप(३)यांप्रयैश्वर्यामिभवोत्प्रेक्षान्तर्भावनसरीद-  
 नादीनामवगमात् । न च मन्तव्यं प्रभूप्रभृतयस्समुदाया ‘एवैतेष्वर्थेषु वर्तन्ते इति ।  
 एवं हीह भुवः क्रियावाचित्वाभावात्समुदायस्य च भूवादावपौठात्रेह धातुत्वमिति तन्नि-  
 बन्धनप्रत्ययाभावात् प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात् । किं चोपसर्गसंबन्धमन्तरेण भूतिकामः  
 पुत्रो भवति ‘बहुवै भवतो भ्रातृव्य’ इत्यादावश्वर्यात्पत्तिलिन्सादयोऽवगम्यन्ते । न  
 चोत्पत्तिः सत्ता, उत्पन्नस्यात्मधारणलक्षणमित्युक्तत्वात् । तथा च नैरुक्ताः—‘जायतेऽस्ति  
 विपरिणमते वर्द्धते ऽपक्षीयते विनश्यति’ इति क्रमेण पद् भावविकारानाहु (४) । लोकेऽपि  
 सत्ताजन्मनोभिन्नत्वादेव घटः किमुत्पद्यत इति पृष्टो न कश्चिदप्यस्तीति प्रतिवक्ति । तथाचा-  
 येंणापि “तत्र जात.” “तत्र भव.” इति भेदेन (५) निर्दिश्यते, तस्माद्भातुरेवानेकार्याभिधापी,  
 प्रादपस्तु प्रकरणादिवद्विशेषस्मृतिहेतवो द्योतकाः । द्योतकापेक्षा च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्  
 क्वचिदेव, यथा हरिशब्दो भेकादावेव । एवमुत्तरत्राप्यर्थनिर्देशोऽतन्त्रम् । यथा कीजसंताने  
 वपिः षटितः केशान्वपतीत्यादौ छेदनेपि वर्तते, तथा करोतिर्भूतप्रादुर्भावे पठितोऽस्मान्मितः  
 कुरु, पादौ कुरु, यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्यं, चोरिकारमाक्रोशतोत्यादौ स्यापन-

- (१) आत्माधारणमिति पुस्तकान्तरे । (२) धारणमिति पाठान्तरम् ।  
 (३) यामर्थ्येति पाठान्तरम् । (४) क्रमेणेत्यधिकमैकस्मिन्पुस्तके ।  
 (५) निर्देशः कृत इति पुस्तकान्तरे ।

निर्मलोकरणोपादानोच्चारणादौ वर्तते, चोरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चारयति (१) ह्यर्थः न त्व-  
चोरश्चोरः क्रियते । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वं एव 'कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुर्दं क्रीडायामेवेत्येवकारोप-  
पत्तिः (२) । 'गाष्टप्रतिष्ठालिप्सयोः' इत्यादौ त्वनेकार्थाभिधानं प्रपञ्चार्थम् । तदेवं सत्स्वपि  
बहुष्वथेषु माङ्गलिकत्वात् सप्रसिद्धत्वात्सर्वपदार्थव्यापित्वाच्च सत्तानिर्देशः कृतः । उक्तं च  
भाष्ये (३) 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इति । हरिणाप्युक्तम् ।

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । इति ।

माङ्गलिकत्वमपि प्रसङ्गात् सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणेन । आदौ भुवो निर्देशो भूशब्द-  
स्य महाव्याहृतिस्मरणेन माङ्गलिकत्वात् सर्वजात्यर्थव्याप्यर्थाभिधायित्वात् "भूवादयो  
धातव" इति प्रसङ्गात् भूवादिशब्दस्य साधुत्वलाभहेतुत्वाच्च । कृञ्स्तयो हि क्रियासामा-  
न्यवचनाः । सामान्यं च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते । आत्मभरणं च पाकादिष्वप्यस्तीति  
भ्वस्तयोः क्रियासामान्यवाचित्वम् । उक्तं च कैयटे 'तद्ध्यात्मभरणं विरुद्धार्थसमवायैः पाका-  
दिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्' इति । तेन यथा 'ब्राह्मणो गार्ग्यं' इत्यत्र ब्राह्मण्यं सामान्यं  
गार्ग्यत्वं विशेषस्तद्ब्रह्मण्यत्वात्मभरणं सामान्यं पाकादिकं तु विशेषः । करोतेरपि क्रियासा-  
मान्यमर्थः, ब्राह्मणो गार्ग्यं इतिवत् किं करोति पचतीति क्रियासामाधिकरण्यदर्शनात्, इत्थं  
च करोत्यर्थः प्रश्नः पचत्यादिभिर्व्याकृतो भवति । अत्यन्तभेदे तु करोत्यर्थो न व्याकृतो भवेत्,  
यथा किं करोति देवदत्तो ? घट इति । कथं तर्हि करोत्यर्थविशेषत्वे सर्वधात्वर्थानामासन-  
मपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करोत्यास्त इति करोत्यर्थविशेषेणोचरं संगच्छते ।  
उच्यते । नात्र क्रियासामान्यं पृच्छ्यते किं तु लोकप्रसिद्धो गमनागमनादिविशेषस्तत्रैव  
लौकिकानां क्रियात्वाभिमानात्, तेन तन्निषेधपूर्वकमास्त (४) इत्यत्र युज्यते । यद्वा क्रिया-  
सामान्यस्यावश्यं भावात् विशेषविषय एव प्रश्न इति तन्निराकरणेन प्रतिवचनं बोद्धव्यम् ।  
क्रियां च यद्गस्तु सिद्धमसिद्धं वा शब्देन साध्यत्वेनाभिव्ययमानमाश्रितक्रमं तदिति वैयाकर-  
णानां मतम् । तदुक्तम् ।

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

नन्वेवं सति चितता बहवः क्षणा धातुवाच्या इत्युक्तं भवति, यथा पचतीत्यत्राधिभ्रयणो-  
दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिः, ततश्चैषां बहुत्वेनैकत्वाभावात् कथमेकक्रियात्वेनैक-  
धातुवाच्यत्वं, न चास्ति समुदायभावः, क्षणानां क्षणिकत्वेन युगपदसंनिधानात् । नैप द्वेषः ।  
क्रमवतामेपां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सकलानां बुद्ध्या समापादितैक्यानां क्रिया-  
त्वव्यवहारात् । न च यदनन्तरं फलं निष्पद्यते तस्यैव फलसाधनत्वम्, एवं ह्यधिभ्रयणादि-  
वैयर्थ्यं स्यादिति तैरपि समाहितफलानुगुणैर्यथास्वं विशेष आधीयत एवेत्यवश्यं फलसाधन-  
त्वमङ्गीकर्तव्यम्, एवं च कालपन्निकः समुदायो धातुवाच्य इत्युक्तं भवति । तत्रावयवक्षणाः  
समुदाये गुणभावमापन्ना इति न ते शब्दभेदे प्रयुज्यते । तदुक्तम् ।

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ इति ।

क्रमजन्मनामेपां क्षणानामभेद एकत्वे बुद्ध्या संकलनात्मिकया प्रकल्पितः, स च समूहः

(१) समुच्चार्येति पुस्तकान्तरे ।

(२) अवधारणोपपत्तिरिति पाठान्तरम् ।

(३) भाष्यकृतेति पुस्तकान्तरे ।

(४) इत्युत्तरं युज्यते इति पुस्तकान्तरे ।

स्वभावतो गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । गुणभूतैरवयवैरिति वचनमवयवानां शब्दभेदे प्रति प्रयोजकत्वं नेति प्रतिपादनार्थम् । एवं समूहरूपायाः क्रियाया एकत्वादपूर्वापरीभावाद क्रमत्वेऽप्यवयवक्रमाश्रयेण क्रमिकत्वव्यवहारः । उक्तं च ।

स चापूर्वापरीभूत एकत्वाद्यक्रमात्मकैः ।

पूर्वापरानां धमण तदर्थानुगम्यते ॥ इति ।

कथं तद्विक्रमस्मिन् क्षणे धातोः प्रयोगः पचतीत्यधिश्चयितर्यपि वकारो भवन्ति । उच्यते, अधिध्वणारम्भ एव फलाभिसन्धेस्तत्रैव समुदायस्यारोपात् । अयं च समाहितपूर्वापरीभाव एवारोप्यत इत्येकादास्य क्षणः क्रमिको भवति । अत एव क्षणान्तरेऽनुष्ठीयमानेऽनुष्ठाप्यमाने चाध्यारोपितविरूपस्य क्षणस्वारापादतीतत्वादापाक्षीदिति भूतकालता, तथा तस्य क्षणस्य भावित्वादिदतरेष्वभाविष्वपि पश्यतीति भविष्यत्कालता, तथा चैकस्य क्षणस्य वत्तमानत्वा-दग्येष्ववत्तमानत्वाप पचतात वत्तमानकालता चेति कालत्रययोग उपपद्यते । यथोक्तम्—

समूहः स तथाभूतः प्रातभेदे समूहियु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ।

तथाभूतः क्रमिकः सन् प्रतिभेद प्रत्येकं समूह आरोप्यते । ततो विषयविषयिणोरभेद एकत्वे कालभेदः संभवतीत्यर्थः । तदेव शब्देन साध्यतया प्रतीयमानः समाहितक्रमोर्थं क्रियेति स्थित पठो भवतीत्यारम्भरणलक्षणा सत्ता तथैवाभिधीयत इति क्रियात्वेन विचि-किस्ता । तथा च

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ।

इति क्रियाभेदेहेतुना कालेनाभूदस्ति भविष्यतीति प्रयोगाः ॥ नष्टक्रियस्य कालेन त्वभागोस्ति । उक्तं च—

कालानुपीति यद्रूपे तदस्तीति प्रतीयते । इति ।

एवं च 'भूते भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन देवदत्तः पचतीत्यादिवत् घटो भवतीति क्रियाकारकभावेन समन्वय उपपद्यते । किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति प्रतिपचनाभावो निश्चितसत्तस्थानिश्चिंतो व्यापारभेदः पृच्छ्यते, न तु निश्चिंता सत्तयेति, सद्रूपस्य प्रश्नस्यैवानुदायात् (१) । यदा तु सत्ताविषयः प्रश्नो विनाशाराहूया किं करोति देवदत्त इति, तदास्ति तावदिति प्रतिपचनमपि भवत्येव । ननु क्रियायाः क्रमिकत्वमध्यारोपेणेत्युक्तं, गौणता तु प्राप्नोति । अत्र परिहरन्ति ।

व्यवहारस्य सिद्धत्याद्यनेयं गुणकल्पना ।

उपचारो हि मुख्यस्यासंभवात्पदिश्यते ॥ इति ।

यथा गोशब्दस्यासंभवात्सनादिमर्धस्य धाहोकादिवृत्तित्वम्, एतं स्थिते सर्वपार्य-दत्त्वाद्वाक्यकरणस्य तत्तर्थाधिकानुरोधेन हरिणा क्रियामतभेदाः प्रदर्शिताः तेषां संक्षेपेण प्र-दश्यन्ते । यथा यदनन्तरं फलं निष्पद्यते सा क्रिया । यद्यीदं पचतीत्यत्र विकलेदने, तदनन्तरं फलनिष्पादात् तदयं कारकं, महि साक्षाद्जनयत्कारकं नाम । अधिध्वणारादीनां विकलेद-नोपयोगित्वाच्च चैवर्धयं, तेषु तु पच्यादिप्रयोगस्तदर्थत्वेन विकलेदनरूपाप्यारोपात् । पूर्वापर्यं तु पूर्वापरक्षणापेक्षया । उक्तं च—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते सां क्रिया विदुः ।

प्रधानभूता तादर्थ्याद्व्यासां तु तदाकल्पता ॥ इति ।

अथ सा चैत्रं पचति, मैत्रं पचति, क्षीरं पचति, आग्ने पचति, इत्यादिषु कर्तृभेदेन मिथेषु पाकादिषु पच्यादिप्रत्ययानुसृष्टेर्वशादिषु धरत्वादिवर्त्तिष्विष्यादिषु

नाम जातिः सा क्रिया । ननु युगपदवस्थितैरवयवैशारब्धेषु सत्सु घटादिषु समवायाद्धटत्वा-  
दीनामभिव्यक्तियुज्यत, इह तु क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिः क्षणैरवयव्यन्तरमारब्धुं न  
शक्यते तत्समवायात् पचित्वाद्यभिव्यक्तिः स्यात् । नैप दोषः । क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभि-  
रनाब्धावयवत्रिभिरुत्क्षेपणादिक्षणैरुत्क्षेपणत्वादीनामिवाभिव्यक्त्युपपत्तेः । यथैत्र चोत्क्षेपणाद्य-  
वयवकर्माणि इदमहमुत्क्षेपामीत्यादिबुद्धीनां त्रिंशदप्रयत्नजन्यतया मिथः स्वतो भिन्नान्यु-  
त्क्षेपणत्वादीनामाधारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि दुरवधारत्वाद्विशिष्टजातिविषयां बुद्धिं न प्रक-  
ल्पयन्ति, एवमिहाप्येकैकक्षणदर्शनेन पचित्वादीनामप्रत्ययः । अत्र च साध्यत्वक्रमिकत्वे  
व्यञ्जकक्षणद्वारेण । उक्तं च

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

असाध्यव्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते(?) ॥

एकैकस्मिन्क्षणेपि पचित्वादेर्वस्तुतो विद्यमानत्वात्तत्रतत्र शब्दप्रयोग उपपद्यते । अथ  
वा कारकभेदभिन्नविघटनादिरूपाया यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निष्पद्यते तत्र समवेता  
विवटनत्वादिका पच्यादिक्रिया । अस्याश्च साध्यत्वादिक्रमाश्रयद्वारकम् । यदाह

अन्ते या वा क्रिया भावो जातिः सैव क्रिया स्मृता ।

सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥ इति ।

अत्रापि मते व्यक्तिदर्शनवत्तादर्थ्यादन्यत्र पच्यादिप्रयोगः । अथ वाधिभ्रयणादिव्या-  
पारविशिष्टेषु कारकेष्वधिभ्रयणादिव्यापारेष्वन्त्य एव व्यापारे समवेतोपहितभेदा सत्ता  
क्रिया । तदुक्तम्—

स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।

क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥

अन्ते वात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।

भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः ॥ इति ।

भाव एव हि इत्यादिना 'पट् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वापर्यायणिः'  
इति भाष्यकारानुमते निरुक्तकारवाक्यमस्य संवादकत्वेन दर्शयति । जातिसमुद्देशेष्युक्तम्—  
प्राप्तक्रमविशेषा तु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥

व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायाश्च ते भवतः । अथ वा शब्दोच्चा-  
रणसमनन्तरं योर्थः प्रतिभासते बुद्ध्यकारत्वेन स शब्दार्थः । यदुक्तं, 'बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थ'  
इति । यदि हि बहिः सत्तासमाविष्टार्योर्थः स्यात् तदा पटोस्ति नास्तीत्यादौ पौनरुक्त्य-  
विरोधो स्यातां, तथा ऽसतो जन्मायोगाद् पटो जायत इत्यादिप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात् । किं  
च बहिरत्यन्तासत्सु शशविषाणादिषु तत्तच्छब्दप्रयोगो न स्यात्, बुद्ध्युपाख्ये तु शब्दार्थत्वे  
दोषा नावतरन्ति । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिरसत्ताऽसत्ताजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति  
आयत इति प्रयोगस्योपपन्नत्वात् । अर्थक्रियाकारित्वं तु दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायादुपप-  
द्यते शशविषाणादिष्वप्यस्तिप्रयोगो नास्तिप्रयोगश्च बुद्धिसत्तयैवास्ति न तु बाह्यसत्येत्येवं  
प्रतिपादनाय, तस्माद्भातूनामपि बुद्धिसिद्धाः क्षणास्तद्गता जातिः सत्ता वार्थः सैव क्रिया ।  
साध्यतादिकं वा भेदेनाध्यवसितं दृश्यक्षणद्वारेण । उक्तं हि—

बुद्धिं तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥ इति ॥

बुद्धिशब्देन बुद्धिप्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षितः । तदेवं भुवः क्रियावाचित्वात्पाठाच्च

स्वभावतो गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः । गुणभूतैरवयवैरिति वचनमवयवानां शब्दभेदे प्रति प्रयोजकत्वं नेति प्रतिपादनार्थम् । एवं समूहरूपायाः क्रियाया एकत्वाद्पूर्वापरीभावाद् क्रमत्वेऽप्यवयवक्रमाश्रयेण क्रमिकत्वव्यवहारः । उक्तं च ।

स चापूर्वापरीभूत एकत्वाद्यक्रमात्मकैः ।

पूर्वापराणां धर्मण तदर्थनानुगम्यते ॥ इति ।

कथे तद्धोर्कस्मिन् क्षणे धातोः प्रयोगः पचतीत्यधिभ्रयितर्थपि वक्तारो भवन्ति । उच्यते, अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेस्तत्रैव समुदायस्यारोपात् । अयं च समाहितपूर्वापरीभाव एवारोप्यत इत्येकोऽपि क्षणः क्रमिको भवति । अत एव क्षणान्तरेऽनुष्ठीयमानेऽनुष्ठाप्यमाने चाध्यारोपितविरूपस्य क्षणस्यारोपादतीतत्वाद्पाक्षीदिति भूतकालता, तथा तस्य क्षणस्य भावित्वादितरेष्वभाविष्वपि पश्यतीति भविष्यत्कालता, तथा चैकस्य क्षणस्य वर्तमानत्वादन्येष्ववत्तमानेष्वपि पचताति वत्तमानकालता चेति कालत्रययोग उपपद्यते । यथोक्तम्—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेद समूहिषु ।

समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ।

तथाभूतः क्रामिकः सन् प्रतिभेदं प्रत्येकं समूह आरोग्यते । ततो विषयविषयिणोरभेद एकत्वे कालभेदः संभवतीत्यर्थः । तदेव शब्देन साध्यतया प्रतीयमानः समाहितक्रमोर्थः क्रियेति स्थित पठो भवतीत्यात्मभरणलक्षणा सत्ता तथैवाभिधीयत इति क्रियात्वेन विचिकित्सा । तथा च

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका ।

इति क्रियाभेदेहेतुना कालेनाभूदस्ति भविष्यतीति प्रयोगः—॥ नह्यक्रियस्य कालेन इवमागोस्ति । उक्तं च—

कालानुपीति यदुपं तदस्तीति प्रतीयते । इति ।

एवं च 'भूते भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन देवदत्तः पचतीत्यादिवत् घटो भवतीति क्रियाकारकभावेन समन्वय उपपद्यते । किं करोतीति प्रदने पचतीत्यादिवदस्तीति प्रतिवचनाभावो निज्ञातसत्तस्थानिज्ञातो व्यापारभेदः पृच्छ्यते, न तु निज्ञाता सत्तैवेति, तद्विषयस्य प्रश्नस्यैवानुदयात् (१) । यदा तु सत्ताविषयः प्रश्नो विनाशशालूया किं करोति देवदत्त इति, तदास्त तावदिति प्रतिवचनमपि भवत्येव । ननु क्रियायाः क्रमिकत्वमध्यारोपेणेत्युक्तं, गौणता तु प्राप्नोति । अत्र परिहरन्ति ।

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्नवेद्यं गुणकल्पना ।

उपचारो हि मुख्यस्यासंभवादपदिश्यते ॥ इति ।

यथा गोशब्दस्यासंभवात्सन्नादिमर्त्यस्य घाहीकादिवृत्तित्वम्, एवं स्थिते सर्वपार्यदत्त्वाद्द्वयाकरणस्य तत्तच्चैयकानुरोधेन हरिणा क्रियामतभेदाः प्रदर्शिताः तेषां संक्षेपेण प्रदर्शयन्ते । यथा यदनन्तरं फलं निष्पद्यते सा क्रिया । यथैतन् पचतीत्यत्र विकलेद्न, तदनन्तरं फलनिष्पादात् तदेव कारकं, नहि साक्षादजनयत्कारकं नाम । अधिश्रयणादीनां विकलेदनोपयोगित्वाच्च वैषम्यं, तेषु तु पच्यादिप्रयोगस्तदर्थत्वेन विकलेद्नरूपाध्यारोपात् । पूर्वापर्ये तु पूर्वापरक्षणापेक्षया । उक्तं च—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूता तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति ।

अथ वा चैत्रः पचति, मैत्रः पचति, क्षीरं पचति, ओदनं पचति, इरयादिषु कर्मकर्मभेदेन मिश्रेषु पाकादिषु पच्यादिप्रत्ययानुवृत्तेर्व्यादिषु घटत्वादिबदस्तिपक्षित्वादिकं

नाम जातिः सा क्रिया । ननु युगपद्व्यस्तितैरवयवैरारब्धेषु सत्सु घटादिषु समवायाद्दृष्ट्वा-  
दीनामभिव्यक्तिर्युज्यते, इह तु क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिः क्षणैरवयव्यन्तरमारब्धुं न  
कथ्यते तत्समवायात् पचित्वाद्यभिव्यक्तिः स्यात् । नैव दोषः । क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभि-  
रनाध्यावयविभिरुत्क्षेपणादिक्षणैरुत्क्षेपणत्वादीनामिवाभिव्यक्त्युपपत्तेः । यथैव चोत्क्षेपणाद्य-  
वयवकर्माणि इदमहमुत्क्षिपामीत्यादिवुद्धीनां विशिष्टप्रयत्नजन्यतया मिथः स्वतो भिन्नान्यु-  
त्क्षेपणत्वादीनामाधारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि दुरवधारत्वाद्विशिष्टजातिविषयां बुद्धिं न प्रक-  
ल्पयन्ति, एवमिहाप्येकैकक्षणदर्शनेन पचित्वादीनामप्रत्ययः । अत्र च साध्यत्वक्रमिकत्वे  
व्यञ्जकक्षणद्वारेण । उक्तं च

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।

असाध्यव्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते (१) ॥

एकैकस्मिन्क्षणेपि पचित्वादेर्वस्तुतो विद्यमानत्वात्तत्रतत्र शब्दप्रयोग उपपद्यते । अथ  
वा कारकभेदभिन्नविघटनादिरूपाया यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निष्पद्यते तत्र समवेता  
विघटनत्वादिना पच्यादिक्रिया । अस्याश्च साध्यत्वादिक्रमाश्रयद्वारकम् । यदाह

अन्ते या वा क्रिया भावो जातिः सैव क्रिया स्मृता ।

सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥ इति ।

अत्रापि मते व्यक्तदर्शनवत्तादर्थ्यादन्यत्र पच्यादिप्रयोगः । अथ वाधिभ्रयणादिव्या-  
पारविशिष्टेषु कारकेष्वधिभ्रयणादिव्यापारेष्वन्त्य एव व्यापारे समवेतोपहितभेदा सत्ता  
क्रिया । तदुक्तम्—

स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।

क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥

अन्ते वात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।

भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः ॥ इति ।

भाव एव हि इत्यादिना 'पद् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वाच्यार्थिणः'  
इति भाष्यकारानुमते निरुक्तकारवाक्यमस्य संवादकत्वेन दर्शयति । जातिसमुद्देशेऽप्युक्तम्—

प्राप्तक्रमविशेषा तु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्वमिति कथ्यते ॥

व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायाश्च ते भवतः । अथ वा शब्दोच्चा-  
रणसमनन्तरं योर्थः प्रतिभासते बुद्ध्याकारत्वेन स शब्दार्थः । यदुक्तं, 'बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थ'  
इति । यदि हि बहिः सत्तासमाविष्टार्थः स्यात् तदा पटोस्ति नास्तीत्यादौ पौनरुक्त्य-  
विरोधौ स्यातां, तथा ऽसतो जन्मायोगाद् पटो जायत इत्यादिप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात् । किं  
च बहिरत्यन्तासत्सु शशविपाणादिषु तत्तच्छब्दप्रयोगो न स्यात्, बुद्धयुपाख्ये तु शब्दार्थत्वे  
दोषा नावतरन्ति । बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिरसत्ताऽसत्ताजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति  
जायत इति प्रयोगस्योपपन्नत्वात् । अर्थक्रियाकारित्वं तु दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायादुपप-  
द्यते शशविपाणद्विष्वप्यस्तिप्रयोगो नास्तिप्रयोगश्च बुद्धिसत्तयैवास्ति न तु बाह्यसत्तयैत्येवं  
प्रतिपादनाय, तस्माद्धातूनामपि बुद्धिसिद्धाः क्षणास्तद्गता जातिः सत्ता वार्थः सैव क्रिया ।  
साध्यतादिकं वा भेदेनाध्यवसितं दृश्यक्षणद्वारेण । उक्तं हि—

बुद्धिं तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।

प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥ इति ॥

बुद्धिशब्देन बुद्धिप्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षितः । तदेवं भुवः क्रियावाचित्वात्पाठाच्च

“भूवादयो धातवः” इति धातुष्वे \*वर्त्तमाने लट्\* इति वर्त्तमानत्वोपाधिकायां द्वातोर्लट् \*प्रत्ययः\* । \*परदध\* इति प्रत्ययसंज्ञकः परस्तात् । ननु बहवः क्षणा धातुवाच्यास्तत्र केचन भूता भविष्यन्त इति तेषामविद्यमानत्वात् कथं वर्त्तमानत्वं धात्वर्थविशेषणम् । उच्यते । नेह विद्यमानत्वं वर्त्तमानत्वं किं तर्हि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वे, तत्र यावतः क्षणसमूहस्य फलान्वधिप्रवृत्तिः तावतः प्राक् फलजननादभेदेनाध्यवसितस्यास्त्वैव । एवं च कालपनिकसमूहाकारेण विद्यमानत्वं वर्त्तमानत्वमित्युक्तं भवति ।

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वैन धमेण तत्तथा ।

आत्मतत्त्वेन गृह्यते सा चास्मिन्वर्त्तमानता ॥ इति ॥

अस्यार्थः, वाशब्दो बध्यमाणपक्षपेक्षः, एकैकक्षणानन्तरं फलनिष्पत्तेरदर्शनादितरक्षणवैधर्म्यप्रसङ्गात्सर्वक्षणानन्तरदर्शनाच्चैकफलसाधनत्वेन क्षणानां कल्पितमेकं समुदायरूपं कार्योत्पत्तौ समर्थमित्युच्यते, तत्त्वेन धमेण क्रमवत्त्वेन तथा युक्तमात्मतत्त्वेनात्मोयेन विद्यमानत्वेन गृह्यते सेयमस्मिन्समुदाये वर्त्तमानतेति । वाशब्दसूचितः पक्ष उच्यते, विप्रस्तावयवः क्रियाकलापः प्रयोक्तुः संकलनबुद्धयोरुद्भवः प्रतिपत्तुबुद्धौ संक्रान्तस्तस्या एकत्वाद्द्वर्त्तमानत्वाच्च तद्भेदेनैको वर्त्तमानश्च व्यपदिश्यत इति । उक्तं च

क्रियाप्रबन्धरूपे यत् बुद्ध्यात्मा विनिगृह्यते ।

संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्त्तमानताम् ॥ इति ॥

अयमर्थः । प्रयोक्तुः संकलनबुद्धेरात्मा क्रियाप्रबन्धरूपं वस्तु एकत्र प्रतिपत्तुर्ज्ञाने संक्रान्तबिम्बे संक्रातस्वरूपं यद्विनिगृह्यते ऽवधायते तस्मात्तस्य ज्ञानस्य वर्त्तमानतामेव तद्भेदात् क्रियाया वर्त्तमानतामाहुरिति । ननु ययोपलब्धिः स्मरणमुपलब्धिश्च क्रमेणेति प्रयोक्तुः कथं संकलनात्मिकैका बुद्धिर्यदुपासरोक्षेणासौ प्रतिपत्तुः क्रियाकलापं शब्देन युगपदवगमयेत्, ततश्चैकबुद्ध्युपासरोक्षाभावात्कथमेकत्ववर्त्तमानत्वे स्याताम्, नैष दोषः । अनुभववासनायाः प्रत्यासन्नत्वात्क्रमेणानुभवतामपि संकलनायोगात् । अनुभवपूर्वत्वं हि स्मरणस्य नियतं न तु क्रमिकत्वमपि, अन्यथा समुच्चयशतादिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । नन्वेवमस्त्यस्यैव बौद्धस्य (१) वर्त्तमानत्वं कथं बाह्यस्येति चेन्न । दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् । अन्ये तु काल एव क्रियाया उत्पन्नध्वस्तत्वेन साधनसंपत्त्या सेभाव्यमानोद्यत्वेन प्रारब्धापरिसमाप्तत्वेन चोपहितः सन् क्रमेण भूतादिभेदे प्रतिपद्यते, तत्कालयोगात्क्रियाया अपि तत्राप्यपदेश इति । उक्तं च

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्त्तमानता ।

एकादशभिराकारैर्बिभक्ता प्रतिपद्यते ॥ इति ।

काल इति शेषः । एकादशत्वमप्युक्तम् ।

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यच्च चतुर्विधः ।

वर्त्तमानो द्विधा ख्यात इत्येकादशकल्पना । इति ॥

तत्र तावदद्यतनानद्यतनव्यामिश्रसामान्यरूपाश्चत्वारो मुख्यभूतभेदाः । सामान्यमपि विशेषभ्यो व्यावृत्तेर्भेदः । उक्तं च “अनेकमन्यपदार्थ” इत्ययं सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदिति । परोक्षस्त्वनद्यतनभूतभेदो न तु भूतभेद इति न पृथगप्यते । “आदीसार्या भूतवच्च” इत्यतिदिष्टभूतकार्यो भविष्यत्तथैको गौणो भूत इति भूतः पञ्चविधः । भविष्यत्तु गौणाभावाद्द्यतनादिभेदेन चतुर्विधः । “वर्त्तमानसामान्य” इत्यतिदिष्टवर्त्तमानकार्यो भूतभविष्यन्तो गौणौ, तदेवमेकादशभेदा कालस्य, यद्यप्यन्येऽप्यौपाधिका भेदाः सन्ति तथापि शास्त्रप्रक्रियायामियन्त एवोपयुज्यन्त इत्येवमुक्तं गतमदः । लटोऽकारटकारयोः “उपदेशोऽनुनासिक

प्सितम्\* । येनैव प्रकारेणप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेण तथा युज्यमानमनीप्सितमपि कर्म ॥ \*अकथितं च\* । अपादानादिविशेषकारहितं दुष्कारादिकारकं गवादि च कर्म ॥ \*दिवः कर्म च\* दिवः साधकतमे करणं तत्कर्मत्यादि चतुर्विधं कर्मप्सिततमनीप्सिततमाकथितसंज्ञान्तरपूर्वभेदेन । तत्राद्यं त्रिधा, निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यमिति । द्वितीयमपि द्वेषा, द्वेष्यमितरदिति । तदुक्तम्—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्थान्यत्तु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं तद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥ इति

तत्र निर्वर्त्यं यस्योपादानकारणं नास्ति सदपि वा तत्परिणामित्वेन नाश्रीयते, यथा संयोगं करोति, पठे करोति, मृदा घटं करोतीति । विकार्यमपि द्वेषा । प्रकृत्युच्छेदसंभूतमेकं, प्रकृत्यनुवृत्तौ गुणान्तरोत्पत्त्योपलक्षितमपरम्, यथा काष्ठानि भस्म करोति, हिरण्यं कुण्डलं करोतीति । शोहीन्प्रोक्षतीत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यादृष्टरूपेण विक्रियमाणा शोष्णादयोपि विकार्यं कर्म । प्राप्यं पुनरेकमेव, यत्र क्रियाकृतौ विशेषो न गम्यते यथा वेदमधीत इत्यादौ वेदादि । तथाचोक्तम्—

सती वा ऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥

तन्निरवर्त्यं विकार्यं तु द्विधा कर्म ध्यवस्थितम् ।

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किं चित् काष्ठादिभस्मवत् ॥

किं चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ॥

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ।

भावस्तु केवलो धात्वर्थः ॥ \*लस्य\* ॥ \*तिष्ठस् ति सिप्\* यस्य मिश्रस्मस्ताताश्रयासा-

थां ध्वमिद्भवहिमहिद्\* ॥ तिबादयोऽष्टादश \*पष्ठोस्थानेयोगः\* इति लस्य स्थाने स्युः । स्थानं

प्रसङ्गो, योगः संबन्धः । इह शास्त्रेऽनियतसंबन्धविशेषा पष्ठो स्थानेयोगेत्यर्थः । तत्र तिबादि-

प्विशेषेण प्राप्तेषु \*शेषात्कर्त्तारि परस्मैपदम्\* इति आत्मनेपदविषयादन्यत्वेन शेषान्य-

स्मात्परस्मैपदमेव तच्च कर्त्तव्यं । आत्मनेपदविषयश्च स येषां "अनुदात्तञ्जित्" इत्यादिना-

ऽऽत्मनेपदं विहितम् ॥ \*लः परस्मैपदम्\* ॥ \*तडानाचात्मनेपदम्\* ॥ तडिति तिबाऽदसु प्रंणापा-

त्तास्तादयो भव प्रत्याहारेणोच्यन्ते । आनइति शानच्कानचौ, अत्र यद्यपि "लः परस्मैपदम्"

इतिलादेशानां सामान्येन परस्मैपदसंज्ञोच्यते तथापि \*आकडारादेकासंज्ञा\* इत्यतः परेषां

"कडाराः कर्मधारय" इत्यतः प्राचामेकस्यैकेव संज्ञेतिनियमात् तडानयोरात्मनेपदसंज्ञया-

ऽन्यकाशया बाधिता सा तद्व्यतिरिक्तविषया ऽवतिष्ठते ॥ \*युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे

स्थानिन्यपि मध्यमः\* ॥ युष्मदि समानाधिकरणे ष्यञ्जिते वाऽप्यवहिते वा प्रयुज्यमाने

वा कान्ताथस्य युष्मदर्थविशेष्यत्वे एव मध्यमः ॥ \*अस्मद्युत्तमः\* ॥ पूर्ववद्वाक्या ॥ \*शेषे-

प्रथमः\* ॥ यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणेन सशेषस्तत्रैव प्रथमः ॥ \*तिङ्श्रीणिश्रीणि

प्रथममध्यमोत्तमाः\* ॥ तिङः परस्मैपदन्त्यात्मनेपदानि च प्रत्येकं श्रीणिश्रीणि पदानि भूत्वा

यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञानि ॥ \*यथासंख्यमनुदेशः समानाम्\* ॥ संख्या क्रमः, अनुदेशः पश्चा-

दुच्चार्यमाणो विधीयमानः, अनुदेशशब्दस्य, संश्लिष्यशब्दत्वादाक्षिप्त उद्देशिनः, तेषामनु-

देशिनां च संख्ययातः यावत्तदर्थं समानानां यो यः क्रमस्तेन तेन क्रमेण संबन्ध इत्यर्थः । तत्रा-

प्येवं व्यवस्था ॥ \*बहुषु बहुवचनम्\* ॥ \*श्लोकयोर्द्विवचनैकवचने\* । बहुत्वादिषु यथासंख्यं

बहुवचनादीनि ॥ \*तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः\* ॥ तानि लब्धप्रथमादिष्यपदेशानि-



नान्तरङ्गं प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वाद्दहिरङ्गोपि गुणो 'वर्णांदाङ्गं बलीय' इति यावने, अस्ति च समानाश्रयत्वमनयोहभयोर्विकरणापेक्षत्वात् पूर्वं त्वेकादेशे \*अन्तादिवचव\* इत्येकादेश आश्रीयमाणं पूर्वं प्रत्यन्तवत्परं प्रत्यादिवदिति "सार्वधातुकमपिट्" इत्यत्राश्रीयमाणस्य पितो ऽस्य सार्वधातुकस्यैकादेशस्यादिवन्नावाच्चयोपितसार्वधातुकप्रहणात् क्त्वात् "ङिति च" इति द्विन्निमित्तयोरिगलक्षणयोगुणवृद्धयोर्निषेधात् गुणो न स्यात् । भवतु वा पूर्वमेकादेश-स्तदाप्यदोषः । \*अचः परस्मिन् पूर्वविधौ\* इति परनिमित्तोऽजादेशोऽचः पूर्वसंबन्धिनि कार्थमात्रे कर्त्तव्ये स्थानिना तुल्यः स्यादिति स्थानिवृद्ध्या व्यवधानेन निषेधस्याप्रसङ्गात् । किं च तत्रापिदित्यस्य प्रमज्जप्रतिषेधत्वेन सिद्धान्तितत्वात् 'पितसार्वधातुकं ङिन्न' इत्याश्रीयमाणं पितं प्रत्येकादेशस्यान्तवत्त्वात् क्त्वात्स्याप्रसङ्गात्, अस्तु गुणेकादेशयोः प्रवृत्तौ कामचारः । (भवसि । भवथः । भवथ । भवामि । भवावः भवामः) । \*भतो दीर्घो यत्रि\* इति यत्रादौ सार्वधातुके ङकारान्ताङ्गान्त्यस्य दीर्घः, स च स्थानितुल्य इति तादृश आकारः 'यस्मिन्विधिस्तदाद्वलप्रहण' इति यत्रादौति लामः । \*ऊकालोऽङ्गुस्वदीर्घेऽङ्गुत्\* इत्यचो मात्रिऋद्धिमात्रिक्रिमात्राः क्रमेण ह्रस्वादिसंज्ञाः ॥

\*परोक्षे लिट्\* मृतानघतनपरोक्षतोपाधिकार्थवृत्तेर्भातोर्लिट् । धातुवाचयायाः क्रियाया इन्द्रियेणासंनिक्त्वात्परोक्षत्वे सिद्धे परोक्षप्रहणं साधनपरोक्षतायेम् । पूर्ववृत्तिवादपः । ते च "लिट् च" इति लिङादेशत्वादाद्वधातुकाः । अत्र च "लङः शाकटापनस्यैव" इत्यत एवकारा नुवृत्त्या न सार्वधातुका इति विकरणाभावः । एषां च लिङादेशानां भवानां तिवादीनां \*परस्मैपदानां णलतुसुल्थल्युसणलवमाः\* इति यथासंख्येणलादयः स्युः । ते च स्थानि-वत्त्वेनान्वधातुकाः प्रत्ययाश्च । णलो णकारस्य प्रत्ययादित्वाच्च ह्रस्वसंज्ञायां लोपः, प्रयोजनं वृद्ध्यादि । नन्वत्र णकारो लुप्यत इत्यनेनालत्वाभावः "अनेकाल्-शित्सर्वस्य" इति सर्वदेशत्वं न स्यात् । नैतत् । आदेशोत्तरकालं प्रत्ययत्वतदादित्येन णकारस्येत्थे लोप इत्यादेशदशायामनेकालत्वात्, एवं भू अ इति स्थिते \*भषो ङिगति\* इति त्रित्गित्प्रत्ययपरस्याजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धिरित्यादौ तन्नायितानाम-सन्नायितानां "वृद्धिरादैच्" इति संज्ञा, तपरकरणादैचौ द्विमात्रिकौ शुभ्रते तादपि परस्तपर इति । "भुरो वुरलुङ्लिटोः" इत्यत्रादौ लुङि लिटि च विधीयमानो वृक् कृताकृतप्रसङ्गित्येन नित्यो वृद्धिं बाधते । अत्र वृद्धौ कृतायामौकारान्तस्य प्राप्नोत्यन्यत्र तु कारान्तस्येति सङ्ग-न्तरप्राप्त्या शुभ्रनित्य इति चेन्न । एरुदेशविहितस्यानन्यत्वाद् अत्र शङ्कान्तरप्राप्तिरिति ॥ "अघान्तौ ट्कितौ" यथासंख्ये पद्योर्निर्दिष्टस्येति शुभ्रं भुवोन्त्यः ॥ \*लिटि धातोरेनध्वा-सस्य\* ॥ धातोरेवयवस्य प्रथमस्यैकापो द्विवचनमजादेश्च द्वितीयस्येति भुव आदिर्द्विरुच्यते ॥

प्रत्यसिद्धत्वात्पूर्वलोपे हलपर उपधावकारो नेति दीर्घाप्रसङ्गात् । अथ वा दीर्घवलो-  
पयोरन्तरङ्गयोः कर्त्तव्ययोः 'असिद्ध बहिरङ्ग' इति बहिरङ्गस्य वुकोऽसिद्धत्वादत्रैव दीर्घत्व-  
स्यात् नापि वलोपः, एवं तर्हि [ वुग्युटावुवङ्गणोः सिद्धौ वक्तव्योः ] इति वुकः सि-  
द्धत्वादुवङ्गन भविष्यति । "इनसोरलोप" इति तपरकारणाल्लिङ्गादाभीयस्यांसिद्ध-  
त्वस्यान्त्यित्याद्वात्र वुकः सिद्धत्वं भवति । ( बभूवतुः । बभूवुः । बभूविथ ) \*आर्द्ध-  
धातुकस्येद्बलादेः\* टित्वात्तदादिः । बभूविथ इत्यत्र वृद्धिर्गुणो वुका बाध्यते । बभू-  
वधुः स्थानित्त्वेन विभक्तित्वान्न सकारस्येत्त्वम् । (यूथं बभूव ) । नन्वत्राकारो "अलोन्त्य-  
स्य" इति थशब्दाकारस्यादेशः प्राप्नोति फलं च यथासंख्यं स्यात् । मैवम् । अत्र वातो-  
रित्यनुवर्तते । तस्मात्परस्य विधीयमानोऽकार "आदेः परस्य" इति थकारस्य । ततो  
द्वयोरकारयोः पररूपम् । (अहं बभूव । बभूविथ । बभूविम) उत्तमविषये चित्तव्या क्षे-  
पात् परोक्षतासंभवः । अत्र \*असंयोगालिट्, कित्\* ॥ असंयोगान्ताद्वातोः परोऽपिल्लिट्  
किदिति वमयोः कित्त्वे \*इत्युकः किति\* इति श्रित्र उगन्ताच्च धातोः परस्य कितो नेडि-  
ति प्रासस्य निषेधस्य \*कृष्टभृवृस्तुदुक्षुश्रुवोलिटि\* क्रादय एव लिट्निटः, ततो न्ये लिटि  
सेट इति नियमात्सेट्त्वम् । अत्र के चिदेवमाहुः । वुग्विधावोरित्यनुवर्तते गुणयोः  
कृतयोस्वर्णान्तत्वाभावात्तलक्षणस्य वुकोऽप्राप्तेस्तस्याप्यन्त्यित्वोत्परत्वात्प्रासयाणवृध्यो  
\*इन्धिभवतिभ्यां च\* । आभ्यां परो लिट् किदिति कित्त्वेन बाधस्ततो वुक् । अत्र  
डिङ्ग्रहणानुवृत्तेडित्वमप्यतिदिश्यते इत्युभयातिदेशसामर्थ्यादनिलक्षणाया अपि वृद्धेर्नि-  
षेधः । तेन यद्भुकि भवतीति निर्देशात्कित्त्वाभावात् वृद्धिगुणयोः कृतयोरनुवर्णान्तत्वाद्बु-  
गभावात् ( बोभाव, बोभविथ, बोभव ) इति सिद्धमिति । सर्वमेतद्वार्त्तिकविरुद्धं, यदाह—  
[ "इन्धेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किट्त्वचनार्थक्यम्" ] इति ॥  
\*अनद्यतने लुट्\* ॥ अह उभयतोर्द्धरौत्रमद्यतनः कालः । अविद्यमानाद्यतनभविष्यत्युपा-  
धिकार्थाद्वातोर्लुट् स्यात्, लस्य तिवार्दिषु \*स्यतासी लृटुदोः\* ॥ लृ इति लृड्लृटोरुत्सृष्टा-  
नुबन्धयोः सामान्येन ग्रहणम्, लृटुदोरादेशेषु परेषु धातोयथासंख्यं स्यतासी स्याताम् । अत्र  
केचित्तासेरिकारमुच्चारणार्थमाहुः । परमते त्वनुनासिकं सलोपप्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रयोजना-  
भावान्न प्रपञ्च्यते ॥ \*लुटः प्रथमस्य डारौरसः\* ॥ लुडादशस्यात्मनेपदप्रथमस्य परमस्यैपदप्रथ-  
मस्य च यथासंख्यं डारौरसः स्युः ॥ \*डेः\* इति भस्याङ्गस्य टेडिति विधीयमानो लोपोत्रामत्वेपि  
डित्वसामर्थ्याद्भवति ॥ \*अचोन्त्यादि टिः\* ॥ एकत्र सन्नविष्टानामचामन्त्याजादिष्टिः । इङ्गुणा-  
वादेशाः । ( भविता ) । अत्रेष्टः \*पुगन्तल्लूपधस्य च\* पुगन्तस्याङ्गस्य ल्लूपधस्य चको गुण-  
इति प्राप्तो "दीधीवैवीटाम्" इतिनिषिध्यते ॥ \*इस्वं लघुः\* ॥ \*अलोन्त्यात् पूर्व उपधा\* ॥ धात्वाद्दौ  
वर्णसमुयेऽन्त्यादलः पूर्व उपधा । ( भवितारौ । भवितारः ) ॥ \*रि च\* इति । रेफादौ प्रत्यये ता-  
वस्तयोः सकारस्य लोपः । ( भवितासि ) । \*तासस्त्योलोपः\* ॥ सकारस्य सकारादौ प्रत्यय  
इति शेषः । अत्र "नाञ्जलौ" इत्यज्जलोमिथः सावर्ण्येनिषेधे ऽपवादे प्रवृत्ते पश्चात्त-  
द्विषयपरिहारेण स्वर्णसंज्ञाप्रवृत्तौ तदुपजीव्यप्रवर्त्तमानस्य ग्रहणकशास्त्रस्य "नाञ्जलौ"  
इत्यत्रानिष्पन्नत्वाद्ज्ग्रहणेन पठितानामेवाचां ग्रहणादन्येषां हलभिः स्वर्णसंज्ञाया अनिषेधा-  
दाकारस्य स्वर्णं हकारेण ग्रहणादिण्त्वात्\*आदेशप्रत्यययोः\* इतीण्कोश्च परस्यादेशरूपस्य  
प्रत्ययावयवस्य च सकारस्य विधीयमानं पत्वं कस्मान्नेति चेत्, न, हकारो चित्तुः, आकारो  
वित्तुतरः एवं हि पठन्ति । 'ए औ वित्तुतरौ ताभ्यामप्याकार' इति । "वयस्यासुमूर्ध्वो"  
इत्यादिनिर्देशात् । यद्वा वित्तुतमूर्ध्वणां स्वराणां च इत्यत्र इपत्स्फृष्टमन्तस्थानामित्यतः ईप-  
दित्यनुवर्त्तते, तच्च पृथग्विभक्तिर्निर्दिष्टैः प्राथमैकैरूपमभिरेव संबध्यते न स्वरैरिति नैव  
सावर्ण्यप्रसङ्गः । अत एव भाष्यवार्त्तिकयोः सूत्रं प्रत्याख्यातम् । ( भवितास्यः । भवितास्य ।  
भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ) ॥

\*लृट् शोषे च\* ॥ क्रियापार्थक्रियापदादयो भविष्यत्कालः शेषस्तत्र शोषे चातिक्रियार्थक्रियापदे भविष्यति च धातोर्लृट् स्यात् । धनुर्विधौ भविष्यदिद्विस्त्युक्तं तत्रानघतने लृट् विधानादन्यत्रापि विधिः । “अनघतन” इति यदुप्रीहिनिर्दिष्टाद्रयामिधेयमेव । लृट् तिष्ठादिषु “स्यतासी” इति स्यः । इडागमः । ( भविष्यति । भविष्यसि ) । भविष्यामि । क्रियायां क्रियायां वामुपपदे । घनी भविष्यामीति राजानं सेवते । “आदेशप्रत्यययोः” इति संग्रहप्रत्ययम् ॥

\*लोट् च\* ॥ विध्यादिष्वयंपुधातोर्लोट् स्यात् । ते च वक्ष्यन्ते । लृट् तिष्ठादिषु \*पृहः\* इति । लोडादेशेकारस्योकारः । ( भवन्तु, भवताम् ) । अत्र \*लोटो लृट् च\* इति लृट् च लृट् चोक्तिरेतत् \*लृट् च लृट् चोक्तिरेतत्\* इति । लृट् च लृट् चोक्तिरेतत् विधीयमानास्तामादय आदेशा लोट्यपि भवन्तीति तमस्ताम् । ( भवन्तु । भव ) । \*तेषां विच\* इति । लोट् लोडिर्देशः । अपिदिति वचनात् स्थानिविधानेन विप्र भवति । अस्य प्रयोजनं तत्र तत्र दर्शयिष्यते । \*अतोऽहोः\* इत्यकारान्तात् परस्येन लृट् । \*प्रत्ययस्य लृट् लृट् च\* इति । प्रत्ययादर्शनस्यैताः संज्ञाः, अनेक्येनादिधानेन तद्भावितप्रवृत्तित्वात् तत्तच्छब्दभावितस्य प्रत्ययादर्शनस्य सा सा संज्ञेति गेशानामसङ्गो भवति । विधिप्रदेशेषु भावितेनादिधानान्नेतरेतराध्वयत्वम् । यथास्य मूलस्य शाटकं धरति । अत्र यदि शाटको न धातव्यः, अथ धातव्यः, अथ धातव्यो न शाटक इति विप्रतिषेधात् स धातव्यो यन्मोतस्य शाटक इति व्यपदेशो भवति इत्यर्थः । ( भवतम् । भवत ) लृट् च लृट् चोक्तिरेतत् । तांतामोर्कारस्य \*न विभक्तौ तुस्माः\* इतीरवनिषेधः । ( भवानि ) । \*मेनि\* । इति लोडादेशस्य मेनिरादेशः, शर्ष चावनादस्वात् लृट् चोक्तिरेतत् प्राप्तादेशं धाधते, मनु-रित्यवचनादेरनं भवति । ( १ ) ( भवाथ । भवाम ) लृट् च लृट् चोक्तिरेतत् \*नित्यं दृष्टि\* इति लिङ्गालो-देशोत्तमकारस्य विधीयमानो लोपोप्रापि भवति । \*आहुत्तेमस्य पिच\* इति लोडादेशोत्त-मस्याडागमः टिवादादिः । तस्य सवर्णदीर्घः । पिचत्त्युत्तमस्य पित्वातिदेशः, प्रयोजनं तत्रतत्र भविष्यति । अडागममन्तरेण “अतो दीर्घो धञि” इति दीर्घणापि रूपे सिद्धे तत्प्र-वृत्तिः पञ्चमवर्णलक्षणप्रवृत्त्या । ननु तामादयो लिङ्गालोडानामुच्यन्ते न स्वाहस्य लृट् चोक्तिरेतत्-नामिति कथं ते लृट् चोक्तिरेतत् प्राप्यन्ते । उच्यते । विशेषातिदेशे सामान्यस्याप्यतिदेशात् । तथा हि धसिष्ठवदमित्युक्ते यमिष्ठत्वप्रयुक्तं प्राङ्गणत्वप्रयुक्तमप्यतिदिश्यते । कथं तर्हि लृट्-लृट् चोक्तिरेतत् इत्याहस्य विधीयमानोऽडागमो न भवति । अत्र वृत्तिकारः परिहारमाह । \*विदो लोटो घो\* इति वाग्रहणमनुवर्त्तते, हा च व्यपस्थितविभाषा भविष्यतीति । अत एव तामादयः सलोपश्चेति तेन परिगणितं, यद्वा लोट इत्युपमेये पद्योदर्शनादुपमानं विशाष्यते, लृट् इव काप्यं तल्लोटो भविष्यतीति न तु लृट् चोक्तिरेतत् अडागो न भवतः । यदा-थे लोट् “अशिपि लिङ्गलोटी” इत्याशिपि विधयते, आशीरिष्टस्य प्रामिस्तदा \*नुञोस्वात-लाशिष्यन्त्यतरस्याम्\* इति तुञोर्वा तातडादेशः । ( भवतात्सः । भवतात्वं ) ननु तातक्यं “अनेकाल् शित्सर्वस्य” इत्यस्यापवादेन “डिच” इत्यनेनान्त्यस्य कस्मात् भवति । उच्यते । किमिदं डिचं ? मृतादित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं मृतात्स्वादेशार्थमिति संदिग्धप्रयोजनम्, न चान्त्यादेशार्थं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं त्वसंभवोऽप्रत्ययत्वात्, अनेकाल्त्वं तु निश्चितं, “डि-च” इत्येतच्चानडादिष्वन्यप्रयोजनेषु डिचेषु सावकाशमितीहात्सिद्धिरध्वर “अनेकाल् शित्सर्वस्य” इत्येतत्प्रवर्त्तते । भवत्त्वमित्यत्र तातडा परेण पूर्वबाधितस्य हेतुकः स्थानिव-दानेन पुनः प्रवृत्तिः सङ्गत्परिभाषया न भवति । यद्वा—\*इहोऽन्त्यो हे धिः\* इत्यतो

( १ ) तथा \*हत्तवे\* इति लिङ्गालोडपरस्मैपदकारस्य विधीयमानो लोपोः लृट् चोक्तिरेतत् । मेने इत्यवचनादित्याधिकं ३ पुस्तकान्तरे ।

रित्यनुवरर्थं “अतो हेः” इत्यत्र हिग्रहणमन्तरेण लुकि विधातव्ये पुनर्हिग्रहणस्य हेरिति शेषणेन सु ख्यहिपरिग्रहार्थत्वात्, इदमपि तातलः सर्वादेशत्वे प्रमाणम् ॥

\*अनद्यतने लङ्\* ॥ अविद्यमानाद्यतनभृतोपाध्यर्थाद्धातोर्लङ् स्यात् । लस्य तिवादिषु इतश्च” इतीकारलोपः । \*लङ्लङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्त\* इत्यङ्गस्याङ् विधिः टित्त्वादादिः, उदात्तश्च । अभवत् । अभवद् ) \*झलांजशोन्ते\* ॥ पदान्ते झलां जश इत्यत्रान्तरतम्यात्तकारस्य दकारे वसाने झलां वा चरित्यान्तरतम्यात्तकारः । (अभवत्ताम्) । \*तस्यस्यमिपां तान्तन्तामः\* इति तसस्ताम् । (अभवन् ) अन्तादेशे इकारलोपे \*संयोगान्तस्य लोपः\* । संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति तलोपः । \*हलोनन्तराः संयोगः\* ॥ अजव्यहित एव ङित्प्रोच्चारितहल्-समुदायः संयोगः । (अभवः) । इकारलोपे इत्वविसर्जनीयौ । (अभवत्म् । अभवत् । अभवम् । अभवाव । अभवाम ) । “तस्यस्यमिपां तान्तन्तामः” “नित्यं ङित” इति तामादयः सलोपश्च ॥

\*विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीतसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्\* ॥ विधिः प्रेरणं भृत्यादेः कस्यां चित् क्रियायां नियोजनम् । निमन्त्रणं नित्यनेमित्तिकर्मविषया प्रवर्त्तना । आमन्त्रणं काम्यकर्म-विषया सा, अधीष्टः सत्कारपूर्विका सर्वकर्मविषया । एषु चतुर्ष्वपि प्रवर्त्तना नाम वर्त्तते सौव लिङर्थः । भेदेन तूपादानं प्रपञ्चार्थं, प्रवर्त्तना च प्रवृत्तिहेतुधर्मः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम् ।

इत्याचार्याः । संप्रश्नः सप्रधारणं, तद्वदिदं वा कर्तव्यमिति । प्रार्थनं याचनम् । एषु प्रत्यया-र्थविशेषणेषु धातोलिङ् स्यात् ॥ \*यासुद् परस्मैपदेपूडात्तो ङिच्च\* ॥ लिङः परस्मैपदेषु तेषामेव यासुद् ङित्त्वादादिः, उदात्तश्च । सोयुदोपवादः । इदमेव ङित्त्वचनं ज्ञापकं ङित्त्वादेशानां स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वाभावस्य, यदि हि स्यात् अचिनवममार्जमित्यादौ गुणवृद्धी न स्याताम् । इयं च ज्ञापकापेक्षा “सार्धधातुकमपिट्” इत्यस्य पर्युदासत्त्वपक्षे, प्रसज्यप्रतिपेधत्वे तु पिन्ने-ति निषेधेन स्थानिवत्त्वेन “सार्धधातुकमपिट्” इत्यतिदेशेन प्राप्तस्य निवारणात्, चिनुया-दित्यादिसिद्ध्यर्थन्तु वक्तव्यम् । भवयासुति इति स्थिते । “सुद् तियोः” । लिङ्गसम्बन्धिनो-स्तकारथकारयोः सुद् स्यादिति सुद् टित्त्वादादिः । अयं तकारथकारभक्तः, यासुद् तु लिङ्ग-भक्त इति विषयभेदादनयोर्न बाध्यवाचकभावः । \*लिङ्गः सलोपोनन्त्यस्य\* । सार्धधातुकलिङः संबन्धिनोनन्त्यस्य सस्य लोप इति यासुद्सुद्सकारयोर्लोपः, सुद् पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या तु कृतो न त्वस्मिन् कृते वा ङकृते विशेषो ऽस्ति लोपनात् । ध्रुवं त्वाशीलिङ्गात्मनेपदं । \*अतो येय\* इत्यदन्तादङ्गात्परस्य या इत्यस्येयादेशः । \*आद्गुणः\* इत्यवर्णान्तादाच्च पूर्वपरयोरेको गुणो भवन् कण्ठ्यस्याकारस्य ‘इच्युशानां तालु’ इति तालव्यस्येकारस्य ‘एद्वैतोः कण्ठतालु’ इति कण्ठतालव्य एकारः । यकारस्य वलि लोपः ( भवेत् । भवेतां, भवेयुः ) । “क्षेजुंस्” इति लिङ्गादेशजुसादेशजकारो “जुसि च” इति विशेषणार्थः । \*उस्यपदान्तात्\* । अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमित्येतद्वाधित्वा “अतो येयः” परत्वान्नित्यत्वाच्च प्रवर्त्तते । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय भवतीति विप्रतिपेधसूत्रे भाष्यकारैर्व्याख्यातत्वात् “लिङ्गः सलोप” इत्यस्यापवाद इय “अतो येय” इत्यत्र त्वाद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्य सिद्धत्वमार्पं, या इय इति वा पठनीयमिति बोध्यम् । ( भवेः । भवेत्म् । भवेत् । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

“आशिपि लिङ्लोटौ” इति लिङ् । “लिङ्गाशिपि” इत्यार्द्धधातुकत्वान्न लिङःसलोपः । “किदाशिपि” इति कित्त्वान्न गुणः । \*स्कोः संयोगाद्योरन्ते च\* । झलि परे यःसंयोगः पदान्ते च यः संयोस्तदाद्योः स्कोर्लोप इति झल्परसंयोगादित्वेन यासुदः सस्य लोपः, पदान्ते तु संयोगे तदादित्वेन सुदोपि सकारो लुप्यते । ( भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासं, भूयास्व । भूयास्म ) । सलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन तिस्योः

संयोगान्तलोपो न भवति पदान्तसंयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् । ननु \*हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्वपृक्तं हल्\* इति हलन्ताद् दीर्घाद् ङ्यावन्ताच्च परस्य सुतिस्वपृक्तस्य लोपविधाने स्कारिरिति सलोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वाद्दलन्तात्परो ऽपृक्तत्वेन लोपः कस्मान्न भवति । सुतिस्वपृक्तमिति प्रत्ययनिर्देशेन प्रवृत्तेराक्षेपात्ततः परस्यापृक्तस्य लोपनिधानात् । न वेह लकारान्तस्य प्रवृत्तित्वं, यद्वा ऽसिद्धत्वे भूयादित्यत्र यासुद् तस्य लोपोप्यसिद्ध इति तस्य तकारभक्तत्वादपृक्तस्यैवाभावः “अपृक्त एकाल् प्रत्ययः” ।

\*लुङ्\* ॥ भूतोपाधिकायांद्घातोर्लुङ् स्यात् । भूतः पञ्चविध इत्युस्तं, तत्रानद्यतने लङ्-विधानात्ततोऽन्यः सर्वो भूतोत्र गृह्यते । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशाच्च व्यामिश्रेः लङ्ः प्रसङ्गः । लस्य तिषादिषु “च्छि लुङि” इति च्छिः । तस्य “च्छेः सिच्” इति सिजादेशः । स्थानिन्यादेशे च चकारानुबन्धनस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । तस्य “गातिस्थायुषाम्भूयः सिचः परस्मैपदेषु” इति लुक् । स च नित्यत्वादिटः पूर्वं \*दाधा ध्वदाप्\* इति दाधास्था धातवो युसंज्ञाः । अडागमः । ( अभूत् ) । अत्र सिचो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् \*सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु\* इति परस्मैपदे परे सिचि विधीयमाना वृद्धिर्न भवति । तथा गुणोपि न भवति “भुसुगोस्तिटि” इति तिङि सार्वधातुके निषेधात् । अत एव वा निषेधाद्बृद्धेरप्यलामो भविष्यति । स्याद् अपवादेन बाधितत्वाद्प्रसङ्गात् कथमसौ निषिध्येत । ननु \*अस्ति-सिचोपृक्ते\* इत्यस्ति-सिचभ्यां परस्य सार्वधातुकापृक्तस्य विधीयमान इद् प्रत्ययलक्षणेनात्र कस्मान्न भवति । अत्र केचिदेयमाहुः । अस्तीति द्विसकारकनिर्देशादेव सिचो विशेषणाच्छ्रूयमाणात्सिचः परस्येद्विविधिरतीह न भवतीति । इदमविचारितरमणीयम् । अस्तीति पदान्तभूतस्यास्य सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात् पृथक्पदत्वे तु न तस्य धातुत्वं नापि तत्सहितस्य समुदायस्येति धातुविषयशित्वनिर्देश एव नोपपद्यते । अन्ये वर्णयन्ति “आदि-भुयोरीट्प्रतिषेध” इत्यत्र न केवलमस्त्यादेशस्य भुवः स्थानित्यत्वेन प्राप्त इण् निषिध्यते किं त्वनादेशस्यापीति, स्थानित्वत्पूषणपरे च तत्र चार्त्तिके कथमनादेशो भूर्गृह्यत इति त एव प्रवृत्त्याः । न चानादेशस्याप्रहणे निषेधस्य वैयर्थ्यं प्रमाणम् । अर्थभेदेन रूपद्वयार्थत्वात्तस्य । वयं तु परिहरामः । सिचोऽल्पाचकत्वात् बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिषाते कर्त्तव्ये “अस्ति-सिच” इति वचनात्तत्रादिना विद्यमानसिच इत्यस्याप्यर्थस्य लाभादिति । किं च अर्थद्वयपरिग्रहे शित्वप्युपपद्यते अन्यथा सिजसुभ्यामित्येव मूयात्, न चास्तोत्पत्यतिनिवृत्त्यर्थः, विकरणेन व्यवधानात् ताभ्यां परस्य सार्वधातुकापृक्तस्यासंभवात् । ( अभूताम् । अभूवन् ) । अजादौ “भुनो युक्” इति लुक् । अत्र श्चः प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वेपि यिज-भ्यस्तविद्भिभ्यः परस्य छिदादेशस्य शेषविधीयमानो जुसुभावो न भवति । “आत” इति निय-मात्, सिजलुगन्ताद्यदि भजस्यात् एतेति, अभ्यस्तं “उभे अभ्यस्तं” “जक्षित्यादयः पद्” इति वक्ष्यते । ( अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ) ।

\*लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ\* । लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्रायादि, शुतभ्रिर्द्वैगुणपारिक्र-याया अतभिनिर्वृत्तिः क्रियातिपत्तिः, अत्र घातोर्लृङ् स्यात्, लस्य तिषादिषु स्वतासां इति स्यः । इडागमः, “इतश्च” इत्यादि । ( यदि सेवापरोऽभविष्यत् आण्यः अभविष्यत् । अभ-चिष्यताम् । अभविष्यत् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभ-विष्याव । अभविष्याम ) ॥ क्रियातिपत्तिर्न सेवापरो नाप्याद्य इति ।

अथात्मनेपद् प्रदर्शयते ॥ \*कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे\* । कर्म क्रिया । अन्यस्याग्येन कर्म परस्परकारणं च कर्मव्यतिहारः । अस्मिन् गम्यमाने आत्मनेपद् स्यात् इति स्वस्य तिषादिषु विवरणादिसाधारणं पूर्ववदेव, “इति आत्मनेपदानां टेर” इति टिप्पणादेशानामात्मनेपदानां टेरत्वं स्यात् । इद् प्रत्ययाद्यन्तप्रपुक्तकादांतिदेशात्प्रत्ययलक्षणाप्यदिग्गविधानात्त्विति ।

( व्यतिभवते । व्यतिभवेते ) । अत्र “आतो ङित” इत्यदन्तादङ्गात्परस्य डिद्वयवस्याकार-  
 स्येयादेशे वलि लोपः । “नानथके ऽल्लोन्त्यविधिः” इति टेरैत्वमत्रान्त्यस्य न भवति, \*ईदूद्दे-  
 द्विवचनं प्रगृह्यम्\* इति ईदाद्यन्तस्य द्विवचनस्य प्रगृह्यत्वात् “प्लुतप्रगृह्या अचि” इति प्रकृति-  
 भावाद् व्यतिभवेते एतावित्यादावयादि न भवति । इह प्रकृतिभावः परभूतनिमित्तविकारा-  
 भावस्तेन स्वरो भवत्येव । ( व्यतिभवन्ते ) अत्र त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्त्यन्तादेशोद्भावः  
 शक्ति । अत्र विशेषविहितत्वेनान्तादेशापवादाऽङ्गावान्नित्यत्वाच्छप्, तत्र कृतेङ्गस्यादन्त-  
 त्वादङ्गावस्य न प्राप्तिरिति सामान्यविहित एवान्तादेशः प्रवर्तते । ( व्यतिभवसे ) । \*थासः  
 से\* इति टिल्लादेशस्य थासः सेभावः । ( व्यतिभवेथे ) भवेते इतिवत् । ( व्यतिभवध्वे ।  
 व्यतिभवे । व्यतिभवावहे । व्यतिभवामहे ) । एत्वात्परत्वात् “आद्रगुणः” कृते वा तस्मिन्  
 “अतो गुणे” इति पररूपम् । व्यतिशब्दः कर्मव्यतिहारद्योतनार्थः । तस्य \*ते प्राग्धातोः\* ।  
 ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्राक् प्रयोक्तव्या इति नियमात् पूर्वप्रयोगः । \*उपसर्गाः क्रिया-  
 योगे\* । \*गतिश्च\* इति प्रादयो यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञाः सन्तो गतयः । ( इतरेतर-  
 योगे\* । \*गतिश्च\* इति प्रादयो यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञाः सन्तो गतयः । ( इतरेतर-  
 स्य व्यतिभवन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिभवन्ति ) इत्यत्र “इतरेतरान्योपपदाच्च” इति कर्मव्यति-  
 हारलक्षणमात्मनेपदं निषिध्यते । “अन्योन्योपपदाच्च” इति चकारेण परस्परपपदादपि न भवति  
 ( परस्परं व्यतिभवन्ति । व्यतिवभूवे । व्यतिवभूवाते । व्यतिवभूविरै । व्यतिवभूविपे ।  
 व्यतिवभूवाथे । व्यतिवभूविद्धे । व्यतिवभूविध्वे । व्यतिवभूवे । व्यतिवभूविह्वे । व्यतिव-  
 भूविमहे ) । \*लिटस्तन्नयोरेशिरेच्\* । लिटस्तन्नयोरेशिरेच्चावादेशौ स्तः । एशः शकारो “अ-  
 नेकाल्शित्” इति सर्वादेशार्थः, \*विभापेटः\* इति इणः परो य इद् ततः परेषां पीध्वंलुङ्-  
 लिटां धकारस्य मूर्धन्य इति तद्विकल्पः । टेरैत्वमजादौ बुक् । वलादौ क्रादिनियमादिद् ।  
 “भवतेरः” इत्यभ्यासस्यात्वम् । ( व्यतिभविता । व्यतिभवितासे ) । “थासः से” इति  
 सेभावे “तासस्त्योः” इति सलोपः । ( व्यतिभविताध्वे ) । अत्र सकारस्य धकारादिप्रत्यय-  
 परत्वात् “धि च” इति लोपे धकारस्य \*अनचिच\* इति अच उत्तरस्य यरो द्वित्वमचि नेति  
 द्वित्वे “झलां जश् झशि” इति धकारान्तरतम्याङ्कारः । येषां “धि च” इति सिचो लोप  
 इति पक्षस्तेपामप्यत्र सकारस्यान्तरतम्याज्जशि दकारे नात्र रूपभेदः । ( व्यतिभविताहे ) ।  
 इट एत्वे “ह एति” इति सकारस्य हकारः, ( व्यतिभवितास्वहे । व्यतिभविष्यते ) इत्यादि-  
 पूर्ववत् । ( व्यतिभवताम् । व्यतिभवेताम् । व्यतिभवन्ताम् । व्यतिभवस्व । व्यतिभवेषाम् ।  
 व्यतिभवध्वम् । व्यतिभवे । व्यतिभवावहे । व्यतिभवामहे ) टेरैत्वं “आतो ङित” इत्यादि  
 पूर्ववत् । “आमेत” इति लोडादेशानामेकारस्यामादेशः । सेध्वेशब्दयोस्तु “सवाम्भ्यां वामौ”  
 इति यथासंख्यं वामादेशावपवादौ । उच्चमेकारस्यैत्वे “एत ऐ” इत्यैकारः । अयमप्यामादे-  
 शापवादः । अत्राङगमे कृते तस्य तत्परस्य चैकारस्य \*आटश्च\* आटोचि परे पूर्वपरयो-  
 रेका वृद्धिरैकारः । तस्य शवकारस्य च “वृद्धिरेचि” । अवणादेचि परे पूर्वपरयोरेका वृद्धिरि-  
 त्त्यैकारः । ( व्यत्यभवत । व्यत्यभवेताम् । व्यत्यभवन्त । व्यत्यभवथाः । व्यत्यभवेषाम् ।  
 व्यत्यभवध्वम् । व्यत्यभवे । व्यत्यभवावहि । व्यत्यभवामहि । व्यतिभवेत । व्यतिभवेया-  
 ताम् । व्यतिभवेरन् । व्यतिभवेथाः । व्यतिभवेयाथाम् । व्यतिभवेध्वम् । व्यतिभवेय । व्यति-  
 भवेवहि । व्यतिभवेमहि ) । “लिङः सीयुट्” इति लिङ्गादेशस्य सीयुट्टित्वादादिः । “सुट्  
 भवेवहि । व्यतिभवेमहि ) । “लिङः सलोपः” । “आद्रगुणः” । वलि लोपः । “ङस्य रन्” इति लिङो ङस्य रन्नि-  
 त्थोः” । “लिङः सलोपः” । “आद्रगुणः” । वलि लोपः । “ङस्य रन्” इति लिङो ङस्य रन्नि-  
 त्थोः” । “लिङः सलोपः” । \*इदोव\* इति लिङ्गादेशस्येतोदादेशः । तकार उच्चा-  
 त्यादेशः, “न विभक्तौ” इति नेन्नकारः । \*इदोव\* इति लिङ्गादेशस्येतोदादेशः । तकार उच्चा-  
 रणार्थो नादेशावयवः । यद्वादेशावयवत्वेपि “इदमस्थसुः” इति थसुप्रत्ययस्य \*प्राग्देशो  
 विभक्तिः\* इत्यतः परे दिक्शब्देभ्य इत्यतः पूर्वं प्रत्यया विभक्तय इति विभक्तित्वे तत्स्थत्वेन  
 मकारस्यैत्संज्ञानिषेधे सिद्धं तत्परिज्ञानायोकारासङ्गनेन “न विभक्तौ” इत्यस्यानित्यत्वज्ञाप-  
 नादित्त्वं लभ्यते । आशिपि । ( व्यतिभविपीठ । व्यतिभविपीयास्ताम् । व्यतिभवीपिरन् ।

व्यतिभविषोहाः । व्यतिभविषोषाभावात् । व्यतिभविषोर्भवम् । व्यतिभविषोष्णम् । व्यतिभ-  
 विषोष । व्यतिभविषोर्गदि । व्यतिभविषोर्गदि ) । अर्द्धधातुकादेश्चुत्तिहः मधोराभासः ।  
 अत्र मातुङ् 'वशासमान्त्सुप्पद्मेन गृह्णते' इति प्रत्ययपद्मेन गृह्णते, तथा तस्यवशम-  
 मुद्भि मधोमुद्रामपम इति द्वयोरपि सररायोः प्रत्ययव्यवस्थान् "आदेशप्रत्ययोः" इति  
 पठन् । यथा हि "सोऽतो इट्" इति प्रत्ययव्यवस्थाकारादेशस्याप्यपि इद् सन्तुप्तभक्तमन्त्रे  
 मासंधातुकादेशेन गृह्यत इति शक्य इत्यत्र "सोऽः मासंधातुका" इति गुणः प्रयत्ने । \*पुन-  
 पुनः । पकाराद्यमांस्यां पुन्ययोः मकारान्तांयोर्व्यापगतत्वे ऋरिति तत्कारणकारयोः पकार-  
 टकारौ । निमित्तिनिमित्तयोर्व्यापगतौ \*तोः रिः इति वरते ये तजस्य च्चुत्वनिघोषाच्च  
 भवति "विभाषेत्" इति सूत्रं स्पष्टिकल्पः । ( व्यत्यभविष्यत् । व्यत्यभविष्यात् । व्यत्यभ-  
 विष्यत् । व्यत्यभविष्यतः । व्यत्यभविष्यात् । व्यत्यभविष्यत् । व्यत्यभविष्य-  
 त्वादि । व्यत्यभविष्यत्वादि । विधीयन्तुतावादेशेनाप्यत्रानि वधापोर्गं च । "आरभतेरदेष्य-  
 ता" इति शास्त्राद्वारः । तस्यारम्य प्रयोजनमावाग्नेत्यम्, व्यति पत्यस्य पूर्वत्रामिदृश्यात्  
 "पि च" इति मन्त्रेण गुणः । इट्, इग- पत्यात् "विभाषेत्" इति सूत्रेण्यविकल्प उदा-  
 हायः । ( व्यत्यभविष्यत् ) । इत्यादि गृह्यत् ।

अथ भावकर्मणोर्नाराः प्रदुष्यन्ते ॥ अत्र \*भावजनयोः\* इत्यनेनोन्मत्स्यारमणेरदेशः ।  
 \*सर्वधातुं चर\* इति भावकर्मणाविति मासंधातुका ऋदि लोटि लिटि चिच्चादिकिचित् च यक् ।  
 अत्रायं मासंधातुका स्यादिभिरन्य वाच्य, निशादीनिघोष्वादेश्चानुक्त्याच्च प्रसङ्गः । यः  
 क्तिवाच्च गुणः । ( भूयते । भूयताम् । अभूयत् भूयेत् भवता ) । अत्र प्रत्ययेन कर्तुर्भविधा-  
 नानाभूतायाः \*कर्तुस्त्वयोरन्त्यायाः\* इति तिङ्शतद्वितयमासेरनिहितशोरनयोन्त्याया-  
 च्चने । अथ भावस्य युष्मद्भ्यन्त्यायांविधेः स्यात्प्रथममुप एष्यात् व्याख्याने, स्वतः सिद्धाया  
 निरूपभेदाया अभिधानादेश्चयनमेव भवति, ( भवद्भ्यां, भवन्ति, स्वया युग्माभ्यां युष्मा-  
 भि, मया आकाश्यामम्साभिर्भूयते ) इति । भवन्तीत्यादीं तु प्रत्ययेन कर्तुर्भविधानात्  
 तदृशं चतुरत्रम् । ( भूयते मासः ) 'कालभावाच्चगन्तव्याः कर्मन्त्या इकर्मणां देशाकर्म-  
 णां' इति मास्यदपो ऽकर्मणां कर्माणि । तत्र कर्मणोऽभिधानात् कर्मणि द्वितीया न भ-  
 वति, मा च तिङादिभिरनभिहिते विधीयते । ( भूयते भवता मासम् ) इत्यत्र भावे लवि-  
 धानात् कर्मणो ऽनभिधानात् द्वितीया । ननु सकर्मकत्वात्पर्यभावे लृट्कारः । उच्यते । का-  
 लादिभिर्न कश्चिदप्यकर्मक इति तद्व्यतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मणां भावे लृटिज्ञानात्, कथं  
 तर्हि मासे लो, ऽकर्मणां भावकत्रोर्लृटिः । उच्यते, एवंविधानां भावकर्मकर्तुषु लृटिज्ञा-  
 नात् । तथोक्तं "कालाच्यनोः" इत्यत्र भासादी कर्मणि भावे च लृट्कारं प्रस्तुत्य 'प्राकृतमेवैत-  
 त्कर्म यथा कटं करोति' इति, पुनश्च तत्र 'यदि प्राकृतमेवैतत्कर्म अकर्मणां भावे लो भवती-  
 ति भावे लो न प्राप्नोति' इति चोदयित्वा 'भकर्मकाणामित्युच्यते, न च के चित्कालना-  
 वादिभिरकर्मैकस्तत् एवं विशास्यामः क्वचिपेऽकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्म-  
 काश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म  
 भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति' इति । ( अनुभूयते सुबन्म् )  
 इत्यादीं संनिदानाच्छर्पत्वाद् भुवः संस्थादिभिरपि सकर्मकत्वात्कर्मण्येव लः । ( भूयते भूयन्ते )  
 इत्याद्युदाहारम् । तथा, ( भूयताम् । अभूयत् । भूयेत् मासः ) इत्यादि च । लिटि न  
 विशेषः । अत्र के विद्वाहः । "भवतेर" इत्यत्वं क्तिवा निदेशात् भावकर्मणोर्गिति । अयम-  
 स्यार्थस्य कथं प्रतिपादक इति स एष प्रष्टव्यः । तस्य तु प्रयोजनं यद्भुक्ति मन्त्रविषये आम-  
 भावे लिट्परत्वे सत्यन्वन्निर्गुणः । ( भविता । भाविता ) \*स्पन्निचुसीपुष्टासिपु भावकर्म-  
 णोरपदेशेऽजानपहृदशां वा चिचोर्दिद् च\* इत्यन्तानां हनादीनां च धातूनामादेश्चानुत्तरेपु  
 स्यादित्यु वा चिणोव कार्यमिदं चेत्यभिधानात् चिचत्पले वृद्धिः । इदेड्वि-

धानमनिडर्धं ण्यन्तार्थं च । स्यसिजादीनामार्द्धधातुकत्वस्याव्यभिचारेपि तेन विशेषणं सीयु-  
डर्थम् । तेन सार्वधातुके विध्यादिलिङि सीयुटि चिण्वत्वस्याभावः । एवं स्यसिञ्सीयुड्विपये  
द्वैरूप्यमुदाहार्यम् । ( भविष्यते । भाविष्यते । अभविष्यत् । अभविष्यत् । अभावि । अ-  
भाविपाताम् । भविषीष्ट । भाविषीष्ट ) इत्यादि । लुङ्लिङोर्ध्वसि चिण्वत्पक्षे “विभापेट”  
इति मूर्द्धन्यविकल्पनाच्चारूप्यं नेयम् । लुङि तशाब्दे “चिण् भावकर्मणोः” इति चिण् वि-  
धानात् च्लेश्चिण् ततः “चिणो लुक्” इति तशाब्दस्य लुक् ॥

अथ कर्मकर्त्तृच्यते ॥ \*कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः\* ॥ “कर्त्तरि शप्” इत्यतः कर्तृग्रहण-  
मनुवृत्तं प्रथमान्तमिह विपरिणम्यते । इह कर्म न पारिभाषिकं तेनात्यन्तविलक्षणेन क्रिया-  
याः सादृश्यायोगात् । नापि क्रियामात्रं (१) यथा कथं चन क्रियया क्रियायाः सादृश्याव्य-  
भिवारात् । अतः कर्मैह तत्स्यात्क्रिया, अनया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मणा तुल्यस्तत्कार्याणि  
लभत इत्यर्थः । तानि च यगात्मनेपदचिण्वत्पक्षावाः । एकस्मिंश्च प्रयोगे कर्मणा तुल्यक्रि-  
यस्य कर्तुरसंभवात् कर्मत्वकर्तृत्वे प्रयोगभेदेन ज्ञेये । यद्येवं पदं भावयतीत्यत्र कर्मस्था क्रियो-  
त्पत्तिरस्ति तथा तुल्यक्रियत्वं पदो भवतीत्यत्र कर्तुरिति यगादि कस्मान्न भवति । अर्थस्व-  
भावादेवास्य योगस्य धातुविपयत्वे सिद्धे धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामेन  
सप्तम्यन्तं विवक्षितैकत्वं विज्ञायत इत्येकस्मिन् धातौ कर्मणा तुल्यक्रियस्य कर्तुः कर्मवद्भावाद्  
इह तु धातुभिद्यते । एवं च कर्मव्यापाराथी धातुर्थत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्मव्यापार-  
मात्रे वर्तते सोस्य विपयः संपन्नः । ततश्च शत्रुमभिवर्ततीत्यत्र न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने  
वृत्तो भवतिर्यदा न्यग्भवनमात्रे वर्त्तते तदाभिभूयते शत्रुः स्वयमेवेति यगात्मनेपदे भवतः ।  
नन्वत्र कर्मस्था क्रिया न्यग्भवनं सैव कर्त्तृस्थापीति क्रियाभेदाभावात् कथं भेदनिबन्धनं सा-  
दृश्यमिति चेन्न । कर्मकर्त्तृवस्थाभेदेन भिन्नकारकत्वेन भेदोपपत्तेः । नन्वत्रातिदेशेन यगादिवद्  
द्वितीया कस्मान्न भवति । न च “अनभिहिते” इति निषेधोऽस्य कार्यातिदेशत्वाद् अत्र च  
तदधिकाराभावात् । उच्यते । “व्यत्ययो बहुलं” “लिङ्याशिष्यद्” इति संहिताया सूत्रपाठाद्  
(२) द्विलकारको निर्देशः, तत्रैकं लग्रहणमनुवृत्तौ तच्चेह पष्ठयन्तं सत् तदन्तत्वं प्रयोजयति,  
(३) कार्यप्रतीतिश्चाध्याहियत इति लान्तकार्यविपयत्वादतिदेशस्य द्वितीयायास्तथाभावाद्-  
प्रसङ्गः । एवं च कर्माश्रयाः कृत्यादयोपि न भवन्ति । नन्वभिभूयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तमभि-  
भवतीत्यत्रापि (४) कर्मवद्भावः प्राप्नोति, अत्र हि यज्ञदत्ते कर्मणि (५) दृष्टो न्यग्भाव इतर-  
स्मिन् देववत्ते च कर्त्तरि दृश्यते यदसौ न्यग् भवन् न्यग् भावयति । नैप दोषः । इह कर्मणा  
तुल्यक्रिय इति कर्मस्थया क्रियया तुल्यायाः (६) प्रसङ्गात्कर्तुश्च क्रियापक्षत्वात् प्रत्यासत्त्या  
तदपेक्षयैव कर्तुः कर्मवद्भावविज्ञानात् । इह च न्यग्भवनं न कर्त्तृत्वं उपयुज्यते किं तु न्यग्भा-  
वनमेव, अन्यग्भवतोपि न्यग्भावने कर्त्तृत्वसंभवात् । वत्करणा (७) स्वाश्रयाकर्मकत्वनिबन्ध-  
नो भावे लकारोपि भवति । अभिभूयते शत्रुणा स्व्येनैवेति, तेन शत्रो (८) स्तृतीया भवति ।  
सर्वत्र कर्मवदुदाहरणानि । लुङि तशाब्दे तु “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिणादेशविकल्पनात्  
पक्षे सिच, तस्य पूर्ववच्चिण्वदिद् तत्पक्षे वृद्धौ ( अभ्यभावि ) ( अभ्यभाविष्ट ) । ( अभ्य-  
भविष्ट ) इति र्णरूप्यम् । स्वाश्रयभावे लकारे “चिण् भावकर्मणोः” इति चिणेव । ( अभ्य-  
भावि शत्रुणा स्व्येनैवेति ) ।

- ( १ ) यथा कथाचन । ( २ ) लिङ्यां । ( ३ ) कार्यप्रतीतिश्चाध्या ।  
( ४ ) सवमर्कत्वात् । ( ५ ) दृष्टं न्यग्भवनं न्यग्भावयितरि देवदत्ते ।  
( ६ ) क्रियायाः । ( ७ ) स्वाश्रयणेन कर्मकर्तृत्वं ।  
( ८ ) द्वितीया न भवति ।



अथ पुरपविषये किं चिद् विचार्यते ॥ युष्मद्स्मदन्येषु सहविवक्षितेषु त्यदादीनि सर्वनि-  
त्यम् । अन्यैस्सहवचने त्यदादीनि शिष्यन्ते मिथस्तु पराणीति शिष्यमाणाभ्यां युष्मद्स्मद्-  
भ्यामशिष्यमाणायांभिधानेपि स्वार्थपेक्षौ मध्यमोत्तमापेव भवतः । न तु शिष्यमाणाशि-  
ष्यमाणरूपस्यार्थस्य युष्मद्स्मदर्थान्यत्वेन शेषत्वात्प्रथमः, यत्र युष्मद्स्मदी समानाधिकरणे  
न स्तः स शेष इत्युक्तत्वात् । ( तेन देवदत्तश्च त्वं च युवां भवथः ) ( देवदत्तश्च स च त्वं च  
यूयं भवथ ) । ( देवदत्तश्चाहं च आवां भवावः ) ( देवदत्तश्च स चाहं च वयं भवामः )  
इति । युष्मद्स्मदोः सहविवक्षायाः (१) मस्मदा शिष्यमाणेन युष्मद्स्मदर्थान्भिधानेपि परत्वा-  
दस्मदर्थपेक्ष उक्तमो भवति । ( त्वं चाहं च आवां भवाव ) इति । भवतापि युष्मद्स्मदोः  
सहवचने तस्य पर्यायाश्रयेण तयोरेव शेषे ( भवांश्च त्वं च युवां भवथः ) । ( भवांश्चाहं च  
आवां भवाव ) इति । सहविवक्षा चानेकस्यार्थस्यैकगुणक्रियाभिनिवेशार्थं शुद्ध्या निरू-  
प्यमाणस्य क्रियागुणद्वारेणान्योन्यापेक्षया समुदायभावमापन्नस्य सहभावेन वक्तुमिच्छा,  
उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनरहुवचने । असहविवक्षायां द्वैतम् । एक एव लकारो ज्ञेयका-  
रकायांभिधायी प्रतिशरकमावर्तते वेति । तत्राद्ये पक्षे युष्मद्स्मदन्यानामशेषत्वाद्यथायोर्यं  
मध्योत्तमौ भवतः । ( स च त्वं च भवथः ) तथा मध्यमोत्तमयोर्युगपत्प्रसङ्गे परत्वादुत्तमः,  
( त्वं चाहं च भवाव ) इति । पश्चान्तरे तु (३) अभिधेये तत्तत्कारकापेक्षया प्रथमादयो यथा-  
योगे भवन्तीति न विवादः । ( भवान् भवति, ) ( त्वं भवसि, ) ( अहं भवामीति ) अ-  
लिङ्गसंबोधनैरविषयश्च युष्मदर्थो भवदर्थस्त्वन्व्य इति तद्योगे प्रथमादिः । यदा त्वस्मात्स-  
म्बोधनप्रसक्तिः तदा युष्मदर्थयोगात् मध्यमो भवति ( हे भवन् भवसि इति । अतित्वं भव-  
ति अत्यहं भवति इत्यादौ त्वानतिक्रान्तो मामतिक्रान्त इति “अत्यादयः प्रान्ताद्यर्थे” द्विती-  
यया इति तत्पुरेण स्वमतिक्रान्तो येनाहमतिक्रान्तो येनेति “अनेकमन्यपदार्थं” इत्यनेकं सुय-  
न्तमन्यम्य पदस्यार्थे वर्तमानं समर्थं समन्यत इति षड्भूमीहो या उतिक्रमिन्तुः प्राधान्यात्-  
स्थैर्यं छान्तार्थप्रियेणत्वाच्च मध्यमोत्तमौ । यदा स्वतिशब्दः पूजितवचनः तदा “स्वती पू-  
जायाम्” इति तत्पुरेण युष्मद्स्मदोरर्थस्य प्रधान्यात्तेन विशेष्यत्वाद् ( अतित्वं भवमि अ-  
त्यहं भवामि ) इति भवतः । त्वद्भवति मद्भवतीत्यत्र ऋच्यन्तयोरतयोस्त्वमिहाहमिवापेक्ष्यार्था-  
रोपेण वर्तमानत्वाद्मुप्यार्थत्वात् “गौणमुप्ययोर्युग्ये कार्यमप्रत्यय” इति न्यायेन मध्यमोत्तमौ  
न स्तः । तथाहि । “अमृततद्वाने वृश्वस्तियोगे संपरकूर्त्तरि चिः” इति कार्यात्मना उभूतस्य  
कारणस्य कार्यात्मना भावे प्रिश्चिते र्वपद्यमाने कार्यात्मना भवतिकूर्त्तरि वृत्तात्प्रातिपदिसा-  
त्स्वस्तियोगे चिःप्रिधीयते । एतदुक्तं भवति । अभेदप्रिश्चया कारणवृत्तेः कार्यनाम्नान् प्रत्यय  
इति । एतन्कल्पो भवति मत्कल्पो भवतीत्यादावपि गौणार्थत्वाच्च न मध्यमोत्तमौ । तत्र  
\*ईषदस्यमासो वत्पद्भेदयदेनाथर\* संपूर्णता पदार्थानां समाप्तिः, किं चिन्वूनोरपदस्यमासि,  
एतद्विनिष्टेयं वर्तमानात्प्रातिपदिवा \*चिश्च\* इति तिष्ठन्तात्प्यस्वार्थे षष्प्यात्प इति प्र-  
त्ययमदशापान्तरवृत्तिभ्यो विधानान् । यथा तु कालान्तररहण्येपदस्यमासि तिष्ठन्तार्थ-  
वृत्तेः प्रत्ययाः तदा न गौणार्थत्वमिति एतन्कल्पो भवति मत्कल्पो भवामीति भवन् । एते-  
पदार्थो किं चिन्वूनगुणो भवतीत्यर्थः । पूर्वत्र तु एतमदशापान्ते भवतीत्यर्थः ॥

अथ तिष्ठन्तात्प्रत्ययाः प्रददर्शने ॥ \*अतिशायने तमचिष्टौ ॥ अतिशायने प्रवर्गोभिभ-  
य । एतदुपाधिसार्थं शेषे संप्रानिपरिदिरादौ स्थालाम् । तथा “तिष्ठन्” इति तिष्ठन्तात्प्य ।  
\*वृत्तामं वच्य निधारेण वृत्तौ द्विवचनभिष्योरपदे मरशापगुनी\* इत्यर्थेयोर्येन निधारेण विस-  
र्ज्येयोरपदे मरशापगुनीविधानान् । तौ भवतादी गुणवचनान्तराद्येनाद्यगुणो गुणवचनान्तरं निष-  
मातिष्ठन्तात्प्रत्ययान्तरं, एतदस्मात्\* इति तिष्ठन्तात्प्येनाद्यगुणवचनान्तरं\* इति तिष्ठन्तात्प्यो यो वचन-

दन्ताद्द्रव्यप्रकर्षं गम्यमाने आसुरित्यासुः । उकारोमकारस्यानन्त्यत्वेनेत्वनिवृत्तये हल्लुप्यते तत्र “स्वरादिनिपातमव्ययम्” तथा \*तद्धितश्चासर्वविभक्तिः\* इत्यसर्वविभक्तियुक्तं तद्धितान्तं, तथा “कृन्मेजन्त” इति (१) मेजन्तं, तथा “स्कातोसुन्कमुन” इति (२) तदन्तं, “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययीभावश्च. “तरसमपौ घः” । तत्राणि (३) परे, “यचि भम्”, यकारादावजादौ च स्वादावसर्वनामस्थाने परतः पूर्वं भमिति घान्तस्य भसंज्ञा । इह स्वादयः स्वौजसमौडित्यारभ्य कप्पर्यन्ताः । घान्तस्य \*यस्येति च\* । इवर्णोवर्णयोरीति भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते च परे लोप इति लोपः, ( भवतितरां भवतितमां, ) तद्धिताश्च “तद्धिता” इत आरभ्य आपञ्चमाध्यायसमासेर्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः, आमन्तं कृतद्धितसमासाश्च कृदन्तं तद्धितान्तं समासश्च प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकं, कृतः समासाश्च वक्ष्यन्ते । प्रातिपदिकाच्च “इयाप्प्रातिपदिकात्” “स्वौजसमौदृष्टाभ्यांभिसुडेभ्यांभ्यसुडसिभ्यांभ्यसुडसोसामुडयोस्सुप्” इति विधीयमानेषु स्यादिषु एकत्वार्थमेकवचनं सुः । तस्य च \*अव्ययादाप्सुपः\* अव्ययाद्धितस्यापः सुपश्च लुगिति लुक् । स्वरादिष्वामितिपाठादव्ययत्वम्, आविति टापडाप्चापः \*प्रशंसायां रूपम्\* प्रशंसा स्तुतिः । एतदुपाधिकार्थान् एप्प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्चरूपम् स्यात् । स्वभावादेतदन्तान्नपुंसक (४) प्रथमैकवचनमेव । तस्य “स्वमोर्नपुंसकात्” इति नपुंसकलिङ्गात्परत्वेन लुकि प्राप्ते “अतोम्” इत्यम्भावे \*अमि पूर्वः\* अकोमि परे पृथपरयोः पूर्वरूपमेकादेश इति पूर्वरूपत्वम्, तेन (भवतिरूप) इत्यादि भवति । एवं कल्पवाद्यन्तादपि स्वभावाद्नपुंसकात्स्वादिकार्यम् “अव्ययसर्वनामनामकच् प्राक् टेः” रित्यकच् । तत्र “तिङश्च” इत्यनुवृत्तेरस्यापि टेः प्रागज्ञातादिषु प्रागिवीथेर्वर्थेषु भवति । अकार उच्चारणार्थः, चकारः “चित” इति स्वरार्थः । तत्र हि ‘चितः सप्रकृतेः’ इत्युच्यते । ( भवतकि ) ।

अथ तिङो ऽन्ये लादेशा उच्यन्ते ॥ \*लटः शनृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे\* ॥ लटः शनृशानचावादेशौ स्यातामप्रथमान्तेन चेत्सामानाधिकरण्यं भवति । तत्र शेषत्वादस्य लटः शता, तस्य शिच्चात्सार्वधातुकत्वे पूर्ववच्छवादयः । शन्नन्तस्य “कृदतिङ्” इति नृतीयधात्वधिकारविहितस्य प्रत्ययस्य कृतसंज्ञाविधानात् कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वादविशेषेण स्वादिप्रसङ्गे कर्मत्वादविशेषेण स्वादिप्रसङ्गे कर्मत्वस्य विवक्षितत्वात् “कर्मणि द्वितीया” इति द्वितीया । द्वितीयादिशब्दैः सुपां त्रिकाः पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यन्ते । तत्रापि सुपस्त्रीणित्राणि पदानि त्वैकशो भूय थासंख्यमेकवचनादिसंज्ञानीति तिङ्देकत्वादौ क्रमेणैकवचनादि भवति । तत्रमौटोः ॥ सुडनपुंसकस्य सुडिति प्रत्याहारेणादितः पञ्च वचनानि गृह्यन्ते । तन्नयनपुंसकस्य संबन्धीनि सर्वनामस्थानत्वे \*उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः\* इति नुम् । उगितामङ्गानां लुप्तनकारस्याञ्चतेः पूर्वमधातोर्गितः पश्चाद्घातोस्तस्मिन्नुम् । अञ्चतिग्रहणादुगितो धातोर्गदि भवति अञ्चतेरेवेति नियमार्थकाद् अधातुग्रहणमधातुर्भूतपूर्वाथं, नुमो मिस्वात् \*मिदचोन्त्यात्परः\* इत्येकत्र संनिविष्टानामचामन्त्यादचः परः ॥ \*नश्चापदान्तस्य झलिः\* अपदान्तयोर्वकारमकारयोर्झल्यनुस्वार इति नस्यानुस्वारः ॥ “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” ॥ स च “स्थानेन्तरतमः” इति नासिक्यानुस्वारस्य तादृशो नकारः । ( भवन्तं पश्य ) (५) भवतस्तानित्यत्वात् “स्वादिष्वसर्वनामस्थाने” इति पूर्वस्य प्राप्तायाः पदसंज्ञायाः “यचि भम्” इति भसंज्ञया परया ऽनवकाशया बाधात् “झलां जशोन्ते” इति जशत्वं न भवति । कर्तृकरणविवक्षायां, “कर्तृकरणयोस्त्वृतीया” उक्तः कर्ता ॥ \*साधकतमं करणम्\* क्रियाप्रसिद्धौ यत्कारकं कारकान्तरापेक्षया प्रकृतं विवक्ष्यते यद्वापारान्तरं क्रियानिष्पत्तिर्विद्यते तत्करणम् । तदुक्तम्—

( १ ) मकारैजन्तम् ।

( २ ) त्वदन्तम् ।

( ३ ) अपि परे ।

( ४ ) प्रथमेति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

( ५ ) भक्तो पश्यति ।

मिषायाः परिनिर्गन्धिद्यापारादनन्तरम् ।  
 विक्रयते यत्र तत्र कण्ठं तद्वा स्मृतम् ॥  
 पद्युतस्तदानन्दं नहि घग्नु द्यवस्थितम् ।  
 स्यात्स्या पचयत इत्येषा विपक्षा दृश्यते यत् ॥  
 त्रियते येन येनैव तत्र यरणमित्यते ।  
 तेनादरेण शोभेति विद्वादापिक्येति च ॥

इति । दानं च पुनरपहणाय किं विदुर्द्वय स्वीयत्याग ( भयते तस्मै ददाति । भय-  
 द्भ्यां ताभ्यां ददाति । भयद्भ्यस्तेभ्या ददाति ) अपादानविक्षायाम् “अपादाने पद्यमी”  
 “भुवमपावे उपादानम्” सावधिकं गमनमपाय । तदुक्तम् ।  
 संप्रदानविक्रयार्थं “चतुर्था संप्रदाने” दृदाद्यनभिहित इति शेषः ॥ \*कर्मणा मयभिर्गति  
 म संप्रदानम्\* ददाति कर्मणा कारणभूतेन कर्ता यमभिर्गति तदनिराकर्तृत्वे प्रेरयित्रनुमन्त  
 कारकं संप्रदानम् । उक्तञ्च ।

अनिराकरणात्कर्तृस्त्यागाङ्गं कर्मणोप्यितम् ।  
 प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानता ॥

इति । दानं च पुनरपहणाय किं विदुर्द्वय स्वीयत्याग ( भयते तस्मै ददाति । भय-  
 द्भ्यां ताभ्यां ददाति । भयद्भ्यस्तेभ्या ददाति ) अपादानविक्षायाम् “अपादाने पद्यमी”  
 “भुवमपावे उपादानम्” सावधिकं गमनमपाय । तदुक्तम् ।

संयोगभेदाद् भिद्यतात्मा गतिरेव भ्रमिर्वधा ।  
 भुवावधिरपाथोपि समरेतस्तथा धुव ॥

इति । अस्मिन् साध्ये यद् भुवमेतदनाविष्टं यत्कारकं तद्वादानम् । तथाहि ।  
 अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा उच्यते ॥  
 भुवमेतदवापेशात्तदादागमुच्यते ॥

इति । त्रिविधं धीतम् । यथाह ।  
 निर्दिष्टविषयं किं चिदुपासविषयं तथा ।  
 अपेक्षितत्रियं चेति त्रिधा उपादानमुच्यते ॥

इति । तत्र प्रथमं धातुना अभिहितापायविषयं । द्वितीये (१) धात्वन्तरार्थत्वेनाभिहिता-  
 पायविषयम् । तृतीये तु सामर्थ्यादिना प्रतीयमानापायविषयम् ( भवतस्तस्मादागच्छति ।  
 भवतो मेवाद्विद्योतते विद्युत् ) अत्र नि सरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्जते ( भवतस्तस्मादा-  
 गच्छतः ) अत्र प्ररुपप्रत्ययसाध्यां द्विभागकारणतया प्ररुपलक्षणा क्रिया प्रतीयते, अत्रावधि-  
 विभक्तयोरेकीकारा विभागस्तद्धेतुरप्ररुपणं च बौद्धम् । तथा चोह ।

शुद्धया समीहितकत्वान् पद्यालान् कुरुभिर्धदा ।  
 पुनर्विभजते वक्ता तदापायः प्रतीयते ॥

इति । तत्रतत्र हसीत्यनुवादायां इकारकारौ । विभागोपाय, अस्मिन् साध्य यद् भुव  
 मंतद्धेतुभूतक्रियानाविष्टं तद्वादानमिति सूयार्थं । शेषावपक्षायाम् ॥ \*पद्याशय\* अनभिहित-  
 इति शय । कर्मादिभ्यो ऽन्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकहेतु स्वस्वामिसवन्धादि शेष द्विष्टो-  
 प्यसौ संबन्धो गुणभूतेन शब्देन प्रतिपाद्यत इति तस्मादेव पद्यो न तु प्रधानात् ।

द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

इति । तथा धार्तिकमपि ( उक्तं पूर्वम् ) इति । अस्यार्थं प्रातिपदिकार्थसूत्रे यद्

(१) सामानाधिकरण्ये उपसंख्यातमधिकृत्यादिति चोच्यते न वाच्यार्थत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्वाच्यार्थत्वेन पदसंस्कारस्येत्यामभावान् प्रातिपदिकार्येतिवन्धना प्रथमा यथा भवत्येवमप्रापि प्रथमगत-वन्धनप्रतीतिर्वाच्यार्थत्वेन पदसंस्कारस्येत्यामभावान् प्रसङ्गः पठया इति, परिहारभाष्यं चाथेभ्यमेतेतद्वन्जातीयकमिति ( भवतो ऽप्य म्यं, भवतो-ग्नयोः, भवतामेवाम् । ) अधिकरणविद्यथायाम् ॥ "मनस्यधिकरणे च" चकाराद् दृग्गन्तिकाथेभ्यश्च ॥ "आधाराधिकरणम्" ॥ कर्तृकर्मणाः क्रियाश्रयभृतयोर्धारणक्रियां प्रति न आधारान्तत्कारकमधिकरणम् । त्रिविधं चेतत् । यदाह,

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम् ।  
उपकुञ्चन् क्रियामिदौ शास्त्रे धिकरणं स्मृतम् ।  
औपदेशेधिकमेकं स्यात्तथा वैपयिकं परम् ।  
अभिध्यापकमित्येतत्त्रिधाधिकरणं मतम् ॥  
आस्ते कटे दा कृन्तः ते तिष्ठे तैलं व्यप्रस्थितम् ॥  
कणेणाधारभेदानामुदाहरणदर्शनम् ॥

इति ( भवति कटे गेते । मेघच्छन्ने भवति ते बलाका । भवति तिले तैले, भवतारनयः, भवत्स्वेषु ) प्रथामानाधिकरण्ये प्रथमानामानाधिकरण्याभावे च "नन्वोर्भिभाषा" इत्यन्तो विभाषानुत्तेर्विकल्पेन भवतः ॥ "प्रातिपदिकार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" ॥ भवद्ययम् । "हल्ङगावभ्य" इति मुल्लोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वात् "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति विधीयमानो नलोपो न भवति । ( भवन्तौ (२) । भवन्तः ) कर्मो जकारो ऽसन्देहेन विभक्तिस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । ( भवत्तः । भवत्तमः भवद्रूपः । भवन्कल्पः ) इत्यादौ तरवादिविधिवत् । ( भवत्कः ) । "प्रागिवात्कः" । "इरे प्रतिभौ" इत्यनः प्रागितः परेष्वजातादिष्वर्थेषु शोभ्येषु कः प्रातिपदिकादिति (क) तद्धितत्वात् ककारस्येत्यम् । शत्रभावे भवतीत्यादि पूर्वमुक्तमेव । अत्र तिष्ठः स्यानिवृत्त्येन लत्वाच्छत्रादेशो न भवति, वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । यदि हि स्यात्स्यानिवृत्त्यापेन तिष्ठन्तादस्याच्च तरक्विकेत्तिञ्च" इत्यास्यत् । ततश्च भवत्तगमिति तृतीयं रूपं स्यात् । अमानाधिकरण्ये खल्वपि भवत् इदं ( भावतम् ) \*नस्येदः\* षष्ठोऽमयांद् इणापप्रातिपदिकान्तस्येतिवन्धन्यथं ऽणिति अण् । \*तद्धिते ष्वचामादेः\* इति वृद्धिः निति गिति तद्धिते परेऽङ्गस्याचामादेर्गो वृद्धिरिति । इयं च भवत् उपधायाः इति ञिति गिति प्रत्ययमात्रे परे ऽङ्गस्योपधाया भवतो विधीयमानां वृद्धिमपवादत्वाद्वाधने । न च भवत् इत्यस्य देवदत्तादिविगेपापेक्षत्वाद्दन्तोहापि सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । तर्हि सापेक्षत्वाद्दन्मात्प्रत्यय एव न स्यात् । \*व्यस्ये पदविधिः\* इतीह शास्त्रे पदविधिः समर्थपदाश्रय इत्युक्तत्वात् । इदमनुदाहरणं, ( भवतो भक्तिर्भवद्भक्तिरिति ) । \*षष्ठोः षष्ठान्तं समर्थेन मुञ्चनेन वा समस्यत इति समासः । \*स्यो धातुप्रातिपदिकयोः\* इति तद्धितान्तसमानप्रातिपदिकयोर्गन्त ईतस्य सुगो लुरु । अत्र के चिह्नडिति वर्त्तमाने "लः शत्रज्ञानवौ" इति पुनर्लङ्ग्रहणाद् "नन्वोर्भिभाषा" इति सूत्रे विहितस्यापि लङ्गोपेतावादेर्गो भवत् इति । एतद्वाच्यप्रातिपदिकान्तं वृत्तिकारस्य च नेष्टम् । यदाह लडिति वर्त्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणात् क्वचित् प्रथमानामानाधिकरण्येपि भवतीति ॥ \*स्यो धने\* च शत्रुज्ञानवाचिति जेपः । आभिमुख्यकरणं संशोधनम्, तच्च स्यभावान्त्वचित् कार्यं विनियोगार्थम् । यदाह ।

निद्वल्याभिमुखीभावमात्रं संशोधनं विदुः ।  
प्रासाभिमुखयो ल्यर्थात्समा क्रियायां विनियुज्यते ॥

इति । हे सुखमनुभवन्नर्थस्य \*लक्षणहेत्वोः क्रियायाः\* लक्षणं चिन्हं, हेतुः कारणं, क्रियाया लक्षणहेत्वोर्वर्तमानाद्भातोर्लटः शतृशानचौ स्याताम्, (शयनमनुभवन् यवनो भुङ्क्तं) अत्र शयनमनुभवन् यवनभोजनस्योपलक्षणं, शुधुपुर्मन्विद्यामधिगच्छति, अत्रापि शुधुपाभवन् विद्याधिगमस्य हेतुः । योगद्वयमिदं प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थम् । प्रथमा च "संशोधने च" इति संशोधनाधिकरातिपदिकार्थं विहिता \*माह्याक्रोशे\* आक्रोशः शपनम् । अस्मिन् गम्यमाने माह्युपपदे शतृशानचौ भवतः ( मा भवन् ) "माहि लुइ" इति प्राप्ते अस्मादेवादेशवचनाल्लडनुमीयते । सुखमनुभवन्नित्यादौ "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यनयो कृद्योगे विधीयमाना पठो न भवति, \*न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्ताम्\* इति लादियोगे प्रतिपेधात् । ल इति शतृशानचौ कानच् ङमुफिकिनौ चोच्यन्ते । उ इत्युवर्णन्ताः, उः, इच्छुः, उकः प्रत्यय एव । अव्यय इति "कृन्मेजन्तः" । "क्त्वातोसुनकमुन" इति उक्ता अव्ययकृतः । "क्तक्तवत् निष्ठा" । खलर्थः खल्लु युच् वृत्तिरिति "पृइयजोः शानन्" इति शानब्राह्मण्युक्ता "तृन्" इति तृन्पूर्वन्ताः प्रत्याहारेणोक्ताः । प्रत्याहारश्च "लटः शतृ" इति तृशब्दस्य तृनो नकारेण । सुखस्यानुभवन्निति प्रयोगः शेषलक्षणपठ्या, अत्र पठोसमासः \*पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययत्वव्यसमानाधिकरणेन\* इति पूरणदिग्भिः पठोसमासो न भवति तत्र पूरणा इति पूरणप्रत्ययान्ताः । गुण इति गुणद्वारेण गुणिनि वर्तितुं शक्त्वा गुणगुणिनिष्ठागुणलादयः, ये तु गुणं स्वनिष्ठतयैवाभिदधति ते रसादयस्तत्स्थैश्च गुणैः पठो समस्यत इति तैः समास उक्तः । मुदिताथार्थानुपेत्याः । सदिति \*तो सत्\* इति सत्संज्ञौ शतृशानचौ । अव्यया उक्ताः । तन्न्यो न सानुबन्धकः । निरनुबन्धकप्रहणे न सानुबन्धकस्येति । समानाधिकरणमेकविभक्त्यन्तं विशेषणं विनोप्यं च ।

अथ शयन्तात्प्रत्यया इह प्रदर्यन्ते । \*उगितश्च\* । यत्प्रातिपदिकमवयवद्वारेण साक्षाद्भोगित् "येन विधिस्तदन्तस्य" इति तदन्तात्, व्यपदेशिवद्भावेव केयलाच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । इकारः सामान्यप्रहणार्थः, पकारस्तद्विधाताथः । 'प्रहणरता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' व्यपदेशिवद्भावेऽप्रातिपदिकेन" इति परिभाषे प्रातिपदिकस्य स्वरूपप्रहणेन प्रत्ययविधिविषये इति नेह स्तः । ङीपन्तस्य \*धू रुत्र्यास्यौ नदी\* । अन्यानपेक्षया स्त्रियां वृत्तमोदन्तं नदी, नदीत्ये \*रापृइयनोर्नित्यम्\* शपृइयोर्नित्यत्वेन सयन्निधनः शतृनित्यं नुम् शानचोः परयोः, नुम् मित्त्वादन्यादृचः परः । इह नदीशब्दो नघयपे पलांत इति शतृनेदीपरत्वम् । ( भवन्ती । अतिभवन्ती ) द्यन्तत्वात्स्वादिषु सोर्हल्ङादि लोपः । ( भवन्त्यौ । भवन्त्यः ) अजादौ "इको यगचि" इति संहितायां यग भवति । \*प्रथमयो पूर्वसवर्णः\* इत्ययः प्रथमाद्वितीययोरजादौ विभक्तौ परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णद्वयैः । एक इत्येनदत्र न भवति, "दीर्घासि च" इति निषेधाच्च कारादिभ्यं गृह्यते । ( हे भवन्ति ) । \*अभ्यर्थनचोर्हस्वः\* इति हस्वः । अम्बायां मात्रायाः । 'एद्दम्बात्संजुङ्हेः' इति संजुङ्हेर्हलो लोपः ॥ \*एकरचर्न संजुङ्गिः\* ॥ संशोधने प्रथमाया इति शेषः । ( भवन्तीम् ) ( १ ) अत्र "अमि पूर्वः" पूर्वसवर्णद्वयैश्च यगं वाधेते । सिद्धचनेषु \*आण् नष्ठा\* इति रिप्पादादीगमे "आटश्च" इति ययायोगमैरार औकारश्च वृद्धिः । ( भवन्त्यौ, भवन्त्यः ) । आमि "इम्वनघापो मुद्" इति मुद् रिष्वादादौ, ( भवन्तीनाम् ) मसम्बेरचणन्त्य "देराम्नघाप्नीन्त्य" इत्यामादेने । ( भवन्त्याम् ) । नीत्तत्वेन तदन्तो प्रागग्यादिरूपयोः । ( भवन्तितरा भवन्तीतरा ) पूर्वतरत् । \*अत्र पररूपश्चणन्त्येल्मुशगतोत्रमाहोपु एतोनेकाथो हस्वः\* इति षादिषु परेषु द्यन्तस्यानेकाथौ विधीयमानो नित्यो हस्वः \*उगितश्च\* इत्युगितः पाम्या नया उच्यमानेन हस्वविकल्पेन वाध्यां, अत्र षादयः प्रत्ययान्तेनशरीरि प्रागितरिषानि ।

अत्र हरदत्तः । चेलडादीनां वृत्तिविषये कुत्सनपचनत्वात् तैः "कुत्सितानि कुत्स्यन्तः इति समास इति । न्यासकारस्तु चेलइधुवगोत्राणामेवं समासमुक्त्वा मतहताभ्यां तु "विशेषणं विज्ञाप्येण" इत्याह । एदं तमवादिचप्युदाहार्यम् ॥

अथ नपुंसकप्रक्रिया ॥ ( भवत् ब्राह्मणकुलं तिष्ठति पश्येति वा ) "स्वमोर्नपुंसकात्" इति इति लुक् । ( भवन्ती कुले ) "नपुंसकाच्च" त्रयोऽः शीभावः । औडिति प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचनस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । शकारः "शीनथोः" इति निर्देशार्थः । "शपश्यनोः" इति नित्यं नुमागमः । ( भवन्ति कुलानि ) । \*जशसोः शिः\* इति नपुंसकाङ्गात्परत्वे जशसोः शिरादेशः । शकारः शीति तत्रानुवादार्थः । "शि सर्वनामस्थानम्" इति शोः सर्वनामस्थानत्वे । \*नपुंसकस्य झलचः\* इति झलन्तस्याजन्तस्य नपुंसकाङ्गस्य सर्वनामस्थाने नुमिति नुम् । भवतेत्यादि पुंल्लिङ्गवत् ।

अथ शानच् ॥ ( व्यतिभवमानः ) "आने मुक्" इत्यदन्तस्यानपरत्वेन मुक्किक्त्वाद्दत्यः । ( व्यतिभवमानौ ) "प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घस्य "नादिचि" इति निषेधे "वृद्धिरेचि" इति वृद्धिः, ( व्यतिभवमानात् ) । \*तस्माच्छसो नः पुंसि\* इति तस्मात्प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसः सकारस्य न इति नकारादेशः ( व्यतिभवमानेन ) ॥ \*टाडमिडसामिनात्स्याः\* ॥ अदन्ताद्ङात्परेषां दादीनां यथासंख्यमिनादय इति इनादेशे गुणः ( व्यतिभवमानाभ्याम् ) \*सुपि च\* इत्यदन्ताङ्गस्य दीर्घे इति सुप्परत्वाद्दीर्घः । ( व्यतिभवमानैः ) \*अतो भिस ऐसुः\* इत्यदन्ताङ्गात्परत्वेन भिस ऐसादेशः । ( व्यतिभवमानाय ) \*डैर्यैः\* इत्यदन्ताद्ङात्परत्वेन यादेशः । "कट्टाय" इति निर्देशात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् "सुपि" दीर्घः ( व्यतिभवमानेभ्यः ) । अत्र झलादिवहुवचनसुप्परादन्ताङ्गत्वेन "बहुवचने झल्येत्" इति दीर्घश्च प्राप्नोति, तत्र \*विप्रतिषेधे परं कार्यम्\* द्वयोस्तुल्यबलविरोधे परस्य प्राप्यमाणत्वात्परमेत्वं प्रवर्त्तते । ( व्यतिभवमानात् । व्यतिभवमानस्य ) "टाडसि" इत्यादिना टसिडसोरात्स्यौ । ( व्यतिभवमानयोः ) \*ओसि च\* इत्यदन्तस्याङ्गस्यौत्परत्वेनैकारे ऽयादेशः । ( व्यतिभवमानानाम् ) "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इति ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य नाम्परत्वेन "नासि" इति दीर्घः । "सुपि च" इत्येव वा, ( व्यतिभवमाने ) । "आद्गुणः" । ( व्यतिभवमानेषु ) एत्वे पत्वं, व्यतिभवमानस्येदं ( व्यतिभवमानम् ) । अत्रासामानधिकरण्ये शानच् \*तस्येदं\* इत्यण्यादिवृद्धिः । \*न त्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच्\* इति पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याचामादेशचो वृद्धिर्न भवति किं तु ताभ्यां पूर्वमैच् (?) भवति तद्धिते ञ्जिति किति वा पर इत्येतस्य "न कर्मव्यतिहारे" इति निषेधः ।

अथ स्त्रियाम् ॥ ( व्यतिभवमाना ) ॥ \*अजाद्यतष्टाप्\* ॥ अजादिगणपठितादकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाविति टाप् । पकारः सामान्यग्रहणार्थः, टकारस्तद्विवातार्थः अत्र शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् \*टिड्डाणबृह्यसजुदङ्गजमात्रचतयपठकठञ्कञ्कण् ( २ ) ख्युनाम्\* इति यथा कथं चित् टितः प्रातिपदिकाद्वाच्यन्ताच्चापसर्जनात् स्त्रियां त्रिधीयमानो ङीप्, ट एव इद् यस्य स टिटित्यवधारणस्याश्रयणाल्लटश्च अनुबन्धकत्वाच्च भवति, सामग्रीत्यादौ टको ऽनेकानुबन्धकत्वेऽपि टित्सामर्थ्यात् ङीप्, लट्स्तु टित्वमेत्वाद्यर्थतया सावकाशम् । हल्ङ्यादिना सुलोपः । ( व्यतिभवमाने ) "औड आपः" इत्यापः परत्वेनौडः शीभावे गुणः । ईकारप्रत्ययपरत्वेन "यस्य" इति लोपो न भवति । [ 'औटः श्यां परे प्रतिषेधः ] इति निषेधात् । ( व्यतिभवमानाः ) । सर्वर्णदीर्घः । ( हे व्यतिभवमाने ) । "संडुद्धौ च" इत्याप एत्वम् । एडः परत्वात्सोलोपः । ( व्यतिभवमानया ) । "आडि चापः" इत्येत्वे ऽयादेशः । आडिति तृतीवैकवचनस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । चकारात् "ओसि च" ( व्यतिभवमा-

नाथे ) । \*याडाप\* इति आप परस्य द्विचनस्य याडागमष्टित्वादादि । “वृद्धिरेवि” इति वृद्धिः । ( व्यतिभवमानायाः ) । व्यतिभवमानयो । “आडि चाप” इत्येत्वेऽयादेशः । व्यतिभवमानानाम् । “ह्रस्वनद्यापो नुद्” । व्यतिभवमानायाम् । हेरामादेशः, ( व्यतिभवमानाम् । )

अथ नर्पुसकम् ॥ ( व्यतिभवमानम् ) “अतोम्” इत्यम्भावः । ( व्यतिभवमाने ) “नर्पुसकाद्य” इति शीभावे पूर्ववदौड श्यामिति यस्येति लोपनिषेधः । ( व्यतिभवमानानि ) । “जशसोः शि” ॥ “नर्पुसकस्य शलव” इति नुम् । \*सर्वनामस्थाने चासुद्धौ\* इति नान्तस्याङ्गस्योपघाया दीर्घः । हे व्यतिभवमानेत्यत्र “अतोम्” इत्यम्भावेऽपि पूर्वत्वे “एङ्ङ् स्वात्” इति संबुद्धेर्हलो मकारस्य लोपः । वृत्तायादि पुल्लिङ्गवत् । \*लट् मङ्गा\* इति लट् इव लटोपि शशुशानवोविधानाद् भविष्यन्नित्यादि लङ्गत्सर्वमुदाहार्यम् । तत्र स्त्रिया नर्पुसके द्विवचने च \*आच्छाननानुम्\* इति नुम्बिकल्पो विशेषः । अत्रानुवृत्तं शतृप्रहणं स्वावयवे वर्त्तते । तेनावर्णान्तादङ्गात् परो य शशत्रयवस्तदन्तस्याङ्गस्य शीनद्यो परयोर्वा नुमिति सूत्रार्थः, अथ वाऽवर्णान्तादङ्गात् शीनद्यो पर्यो शशत्रन्तस्य वा नुमिति । तत्र यत् नान्यवधानमिति तकारेण व्यवधानमाश्रयिष्यते, अवर्णान्तादङ्गात्परो य शता तदन्तस्याङ्गस्येति सूत्रार्थो नोक्तः । अङ्गान्तस्य शशत्रयवस्य चान्तरङ्गत्वाद्युम् पूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाभावादवर्णान्ताङ्गात्परस्य शतुरसंभवात् । न चान्तादिद्वज्जाव ‘उभयत आधये नान्तादिवत्’ इति निषेधात्, भूतपूर्वगत्या अथगे तु लुग्विकल्पादावद्या म्रतात्प्रादावपा स्यात् । ( व्यतिभविष्यमाण ) इत्यादौ \*अदकुप्वाङ्नुम्ब्यवायेऽपि\* इति णत्वम् । अडादिभिर्व्यवायेषु रपाभ्यां परस्य समानपदस्यस्य नो ण इति सूत्रार्थः । भविष्यन्नित्यतु “पदान्तस्य” इति निषेधान्न भवति ॥

अथ सनादय प्रदर्शयन्त ॥ \*घाता कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा\* ॥ यो धातुरी-  
धिकर्म समानकर्तृकशार्थद्वारेण तस्मादिच्छाया वा सन् स्यात्, नकारो निर्देशार्थः ॥ \*सनि  
प्रहगुहोश्च\* ॥ महिद्विभ्यामुगन्तादकाचश्च परस्य सनो नेडिताइनिषेधः । \*इको झल\* इति  
उगन्ताद्घातो परस्य झलादे सन् किरवान्न गुण सन्यङो एतदन्तस्य प्रथमेकाचो द्वे भवतो-  
ऽजादेस्तु द्वितीयस्येति द्वित्येऽभ्यासुकार्यम् । \*सनाद्यन्ता धातवः\* इति सनादिणिष्पन्ताना  
प्रत्ययन्तानां धातुत्वात्पूर्वबद्धादिषु तिबादयः । बुभूपतीत्यादि । लिटि कासप्रत्ययान्ताच्च धा-  
तोर्लिटि पर आम्प्रत्यय इत्याम् । अकारो मकारपरिश्रानाय । सूत्रे त्वत् एव निर्देशात्पररूपम् ।  
“अतोलोप” आदर्श धातुक इति सनाङ्कारस्य लोपः । “आम्” इत्याम् परस्य लैर्लुक् । प्रत्ययल-  
क्षणत्वेन कृदन्तात्वाद्दुत्पन्नस्य सुप स्वरादिप्वामिति पाटादव्ययत्वात्लुक् । तत्र यद्यामा सा-  
हचर्यादमपि तद्धित-प्रेत्युच्यते तर्हि “आम्” इत्येव लुग्भविष्यति । लिङ्प्रहणं मुत्तत्र निवर्ति-  
ष्यते । अत्रामन्तस्याव्ययपदार्थकत्वात्पदत्वाय प्रथमातिङ्गमे कारणाभावात्सुरेवोत्पद्यते ।  
तस्य हल्ल्यादिलोपः सिद्ध इति किं तुको विधानेनेति । यदा तु प्रयोगवशाद् द्वित्वाद्यभि-  
व्यक्तौ द्विवचनाद्युत्पद्यते तदर्थं लुगपितथ्य ॥ \*कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि\* ॥ आमन्तस्य पश्चा-  
देवाऽव्यवहिता एव कृभ्रस्तय एव लिट्परा प्रयात्कथ्या अथ “अभ्रतत्राने कृभ्रस्ति” इति  
कृशब्दस्य कृञ् इति येति अकारेण प्रत्याहारनिर्देशात् कृञ्जित कृभ्रस्तय उच्यन्ते । ( बुभुपां  
चकार ) बुभुपा बभूव अत्र \*मानुस्वारः\* । पदान्तस्य मानुस्वारां हल त्पनुस्वारं तस्य \*वा  
पदान्तस्य\* इति यत्रि परे विधीयमान परसर्वणविकल्पो भवति । अनुस्वारं पक्ष उदाहार्यं ।  
“आम्प्रत्ययवत् कृञो नुप्रयोगस्य” इत्यत्र पूर्ववदित्यनुवृत्त्या पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति द्वि-  
तीयो वि योग सपद्यते । तथाच आम्प्रत्ययप्रकृतेरिवाच्यैर्भिप्रायेभ्यनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् आ-  
त्मनेपदं प्राकरणिः विधत् । द्वितीय त्वर्थात् पूर्वस्यैव कर्त्रभिप्राये परस्मैपदमित्यत्र आम्प्र-  
कृते शेषत्वेन नित्यपरस्मैपदित्वात् कृञाऽपि परस्मैपदमेव । इदमय कृञ् प्रहणमनुयोगो कृञ्जित  
प्रत्याहारणमिति ज्ञापयति । अन्यथाऽनुप्रयोगस्येत्यय मूयात् । ( बुभुपामास ) अत्र

“अस्तेर्भूः” इत्यार्द्धधातुके विषये विधीयमानो भूभावोऽनुप्रयोगे प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याद्भ्र  
भवति अन्यथा प्रतिपत्तिलाघवाय कृञ्चित्येव ब्रूयात् । ( बुभूषिता ) इत्यतो लोपो गुणं पर-  
त्वाद् वाणादाङ्गमिति वा बाधते । ( बुभूष्यति ) बुभूषतु । अबुभूषत् । बुभूषेत् । आशिपि  
( बुभूष्यात् ) “अतो येयः” न भवति, आर्द्धधातुकत्वात् । अत्र अकृतसार्वधातुकप्रोदीयः \*इति  
अकृद्यकारेऽसार्वधातुके च परेऽजन्तस्याङ्गस्य विधीयमानो दीर्घो [ ण्यल्लोपावियङ्ग्यगुण-  
वृद्धिदीर्घभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन ] इत्यल्लोपेन वलीयस्त्वेन बाध्यते । ( अबुभूषोत् ) । “अस्ति-  
सिचोऽपृक्ते” इति ईडागमे “इट ईटि” इति सिचो लोपः । [ सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ]  
इति सिञ्जलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाभावात्सवर्णदीर्घः । ( अबुभूषिपिः ) । “सिञ्जभ्यस्त”  
इति जुस् । अबुभूषिष्यत् ।

अथात्मनेपदम् ॥ ( व्यतिबुभूषते । व्यतिबुभूषां चक्रे ) । “आमप्रत्ययवत्” इति नि-  
त्यस्तद् ह्रजः । ( व्यतिबुभूषां बभूव । आसेति वा । व्यतिबुभूषिष्यते । व्यतिबुभूषिपीष्ट  
व्यत्यबुभूषिष्यत् ) सर्वत्र \*पूर्ववत्सनः\* इति तद् । सनः पूर्वा धातुयं निमित्तेनात्मनेपदी  
सन्नन्तमपि तेनैव तथेत्यर्थः ॥

अथ भावकर्मणोः ॥ ( बुभूष्यते त्वया अनुबुभूष्यते सुखम् ) । यकि-“अकृतसार्वधातुकयो-  
र्दीर्घः” इति दीर्घं बाधित्वा “अतो लोपः” पृथ्विप्रतिषेधेन भवति ( बुभूषां चक्रे भवता । अनु-  
बुभूषां चक्रे सुखम् । बुभूषामास इति वा ) इहातुप्रयुज्यमानस्थामस्तार्थाभिच्यक्तिमात्रकर-  
त्वात् करोतेर्भावे, इतराभ्यामकर्मकत्वाद् भाव उपपद्यते । प्रयुज्यते चैवं ‘रोमन्थमन्थरचलद्ग-  
हसास्नमासां चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षेकेण’ । ‘प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मि-  
ताक्षैर्न रेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशदाम वीक्षां बभूव’ इति । \*ह एति\* इत्यस्तेर्हत्वं तासिसाह-  
चर्यात्सार्वधातुकोत्तमैकवचने एवेतीह “लिटस्तदयो” इति तशद्व्यस्यैशीटदचैत्वे न भवतीति ।  
के चित्तु तासेरुत्तमैकवचनमेकारः संभवतीत्येतावन्मात्रसाहचर्याश्रयेण लिटुत्तमैकवचनेपि  
हत्वमिच्छन्ति । तत्र साहचर्यसंकोचे कारणं न विद्मः । लृङ् लटोराशीर्लिङि लुङि च कर्तृवदेव  
रूपम् । न च चिण्वदिटि वृद्धौ च \*अतो युक् चिण्वृतोः\* इत्याकारान्तस्य चिणि ञ्जिति  
कृति च परे युको विधानाद्द्रुपभेदप्रसङ्गः, ‘ण्यल्लोपो’ इत्यादिना वृद्धेरतो लोपेन बाधस्योक्त-  
त्वात् । लुङेकवचने तु चिणो विधानात् तत्राबुभूषीति विशेषः । १ तथा लोटि लङि विध्यादि-  
लिङि कर्तृवत् प्रक्रिया । यक् तु विशेषः कर्मकर्त्तरि [ भूपाकर्मकिरादिसनां चोपसंख्यानम-  
न्यत्रात्मनेपदात् ] इति यक्चिणोर्निषेधात्सर्वत्र कर्तृवद्रूपम् । वत्करणात्स्वाश्रये भावे लकारे  
यक्चिणोर्विषये कर्मवद्रूपम्, कर्त्तरि तृतीया विशेषः । ( अभिवुभूष्यते शत्रुणा स्वयमेवे-  
त्यादि ) । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेन कर्मस्थत्वाभावेऽपीष्यमाणस्य प्राधान्यात्तस्य च कर्मस्थ-  
त्वादस्ति कर्मवद्भावः । अत एव “भूपाकर्म” इति यक्चिणोर्निषिध्यते ॥

अथ यद् ॥ \*धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यद्\* ॥ पौनः पुन्यं भृशार्थो वा  
क्रियायां समभिहारस्तत्र द्योत्ये एवंविधाद्धातोर्थेद् स्यात् । द्विर्वचनादि पूर्ववत् ॥ \*गुणो  
यद् लुकोः\* ॥ यद् लुकि चाभ्यासस्येको गुण इति गुणः । ( वोभूयते ) । “अनुदात्तङित्त”  
इत्यादिना ऽऽत्मनेपदम् । यङो डकारस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेनावयवे चरितार्थत्वात्तन्ममुदाया-  
र्थत्वमिति यङन्तस्य धातोरेडित्वात्कथमात्मनेपदमिति नाराङ्ग्यम्, तत्र धातुग्रहणाभावात्  
ङिन्मात्रात्परस्य तस्य तद्विधेः । अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्चेति प्रायिकाभिप्रायं वृत्तिकार-  
स्वचनम् । अथ वा “ङितश्च” इत्यत्र शब्दादित्यध्याहार्यम् । अत एवानुदात्तेतो ङितश्च ये  
धातव इति नोक्तम् । चडादिष्वतिप्रसङ्गपरिहारस्तत्र तत्र वक्ष्यते ( वोभूयते त्वया ।  
अनुबोभूयते सुखमित्यादि ) सनन्तवत्प्रक्रिया । कर्मवत्कर्मकर्ता । लुङि तशब्दे “अत्रःकर्म-  
कर्त्तरि” इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिजपि भवति । तेन ( अभ्यवोभूयि शत्रुः स्वयमेव, अ-  
भ्यभूष इति च ) वत्करणाद्भावे लकारे नित्यं चिणेव । अभ्यवोभूयि शत्रुणा स्वयमेवेति ॥



अथ यद्भुक् ॥ \*यडोऽचि\* च ॥ यडोचि प्रत्यये नित्यं लुक् । चकारेण बहुलवहणानु-  
 र्थणाद्यं विकल्पेनानेमित्तिकोऽपि । प्रत्ययलक्षणेन यदन्तत्वाद्धानुत्वे लडादि । द्विवचनम् ।  
 आत्मनेपदं तु डिन्मात्रात्तद्विधेः प्रत्ययलक्षणत्याभावात् भवति । [चर्करीतं परस्मैपदि अदादि-  
 वच्च] इति वचनान् \*अदिप्रभृतिभ्यः शपः\* । इत्यदादिभ्य उत्तरस्य शपो विधीयमानो लुग्य-  
 ङ्गन्तेऽपि भ्रति । चर्करीतमिति यद्भुगन्तस्य पूर्वाचार्यव्यपदेशः । अत्र परस्मैपदोयानुत्तरो  
 न विधिरित्याहुः ॥ \*यडोवा\* इति यद्भुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुभ्य वा  
 इडागमः ( योभवाति । योभोति ) । “भृमुवास्तिङि” इति गुणनिषेधोत्र न भवति “दाधर्त्ति”  
 सूत्रे योभू त्विति (१) गुणाभावात्त्रिपातनाज्ज्ञापकात् । इदमेव प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्त-  
 स्यापि ग्रहणम् इत्यत्रज्ञापकम् । ( योभूतः । योभुवति ) ॥ \*अदभ्यस्तात्\* ॥ अभ्यस्ताद्-  
 ङ्गात्परस्य प्रत्ययादेर्ज्ञकारस्यादित्यदादेरे उवडादेशः ॥ \*उभे अभ्यस्तम्\* ॥ अस्मिन्प्रकरणे  
 ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तम् । तथा \*अक्षित्यादयःपङ्क\* इति । जक्ष प्त-  
 दादयो जागृ दरिद्रा शास द्रीह्येवीह्य चकात् । ( योभवां चकार ) पूर्ववत् कृत्रोनुप्रयोगस्येति  
 कृत्रो नित्यं परस्मैपदम् । ( योभवति । योभवत्यति । योभरोतु । योभोतु ) ( योभूतात् ) इ-  
 त्यत्र च डिदित्यादित्यनुवृत्तेस्तस्य च ध्रुयमाणस्य पितश्रोहेदयोपादेयत्वव्यत्ययेन पित्र डित्  
 डिन्न विदित्यर्थद्वयस्य भाष्ये समाश्रयणात्तातडः स्थानियत्वप्राप्ते पित्त्वं डिच्चेनान्नकारेण  
 निवार्यत इति इडभावं ( योभूहि ) “तेर्ह्यपिच्च” इति पित्त्वनिषेधादाद्गुणौ न भवतः ।  
 ( योभूवति । योभवात् ) । आहुचमस्य पित्त्वात् उगृ याधित्वा परत्वाद्गुणो भ्रति ।  
 अह्लादित्वादीडभावः । ( अयोभवीत् । अयोभोत् । अयोभूताम् । अयोभुतुः ) “सिज-  
 म्यस्त” इति जुसि “जुसि च” इतोऽगन्तस्य गुणः । ( योभूयात् ) यासुते डिच्चेन पित्त्व-  
 स्य निवर्त्तनादीदोभावः । आशिपि त्यसार्वधातुस्त्वेन लिङः सलोपभावां विज्ञेयः । योभूय-  
 तित्यत्र जुस्भावे “उत्स्यपदान्तात्” इति परस्मैपदम् । यासुते जुस्मत्कारेण “जुसि” इति  
 गुणोत्र न भवति, येन नाप्राप्तिन्यायेन “सार्वधातुभ्यपित्” इत्यदिष्टित्त्वाद्यस्य निषेध-  
 स्त्वेन तेन याधात्, तत्र “कसम्याचि” इत्यतोवीत्यधिशारादजादी जुसि सद्रिधानाद्वा ।  
 ( अयोभोत् । अयोभूवीत् । अयोभूताम् । अयोभूवत् ) । “गातिम्या” इति मित्यो लुक् ।  
 “यदो वा” इतोदो विज्ञेयः । सितः प्रत्ययलक्षणेन “अस्तिसिजो” इति नित्यस्यु न भ्रति,  
 ध्रुयमाणे सितोत्युक्तत्वात् । इदपक्षे “भुवो भुग्” इत्यजादिलक्षणे बुद्भित्परत्वाद्गुणो याधते ।  
 अयोभूयदित्यत्र सितः प्रत्ययलक्षणेन “सिजभ्यस्ता” इति जुमभावः “आत्” इति निय-  
 मात्र भ्रति । अभ्यस्ताद्यस्यु त्रिदिसाहचर्याल्लक्ष्येण इति नेह प्रगम्यते । विदोर्ह्य-  
 वहितो शिल्द्वेव संभ्रति । न च मित्वा साहचर्याल्लुङ्गविययोपि म्यादिति याच्यम् । “वि-  
 प्रतिषेधे परम्” इति परसाहचर्यस्य श्लोचमस्यात् । अयोभविष्यदित्यादि ॥

अथात्मनेपदम् ॥ ( व्यतियोभूते । व्यतियोभुवाते ) । अजादाभुवत् । ( व्यतियोभवां-  
 पत्रे । व्यतियोभवां यभूव । ) “आत्प्रत्ययपत्रम्” इति कृत्रो नित्यं तद् । ( व्यतियोभवि-  
 नाते । व्यतियोभान्नियते । व्यतियोभूताम् । व्यतियोभुवाताम् ) अजादाभुवत् । उत्तरे वि-  
 त्याद् गुण । ( व्यतियोभत्र । व्यत्ययोभूताम् । व्यत्ययोभुवाताम् । व्यत्ययोभुवि ) । पूर्व-  
 वदुषडादी । ( व्यतियोभुवात् । व्यतियोभुवोवाताम् । व्यतियोभुवोवत् ) । पूर्ववदजादा-  
 बुवत् । आनित्रि ( व्यतियोभिविगांष्ट ) । सार्वधातुस्त्वादिरुणौ । जामि “विभाषेः”  
 इति गूर्त्वं म्यपि कर्त्तव्यं । व्यतियोभविष्ट । जामि पूर्ववत् गूर्त्वं म्यपि कर्त्तव्यं । ( व्यत्ययो-  
 विष्ण ) भाष्यार्थानां कर्मकर्त्तव्यं च ( योभूयते स्वतन्त्रादि ) सर्वं प्रकृतिकेषाम्, आध्यात्म-  
 एते विज्ञेयः ॥

अथ सत् । ( बोभुवद् ब्राह्मणः ) उगिल्लक्षणो नुम् “नाभ्यस्तात्” इति निषिध्यते (बोभुवती स्त्री । बोभुवती (१) कुले ) स्त्रियां नपुंसकद्विचनयोश्च नित्यत्वाद्दन्तरङ्गत्वाच्च नुम् पूर्व शपो लुङ्यङ्गस्यानवर्णान्तत्वात् “आच्छीनद्योः” इति विकल्पितो नुम् भवति । नापि “शपूद्यनोः” इति नित्यस्तस्यावर्णात्परशतृविषयत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणेनात्परत्वं, तस्या-प्रत्ययलक्षणत्वात् । ( बोभुवति कुलानि बोभुवन्ति कुलानि ) इत्यत्र तु शौ “नाभ्यस्तात्” इति निषेधस्य “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पनात् पक्षे नुम् भवति । ( व्यतियोभुवानः ) लृडादेशस्य तु स्येन व्यवधानाद्भ्यस्तात्परत्वाभावात् “नाभ्यस्तात्” इति निषेधो न भवति । नापि “नपुंसकस्य” इति, सर्वं प्रकृतित्वत् ॥

अथ णिच् ॥ \*हेतुमति च\* ॥ स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुः तद्व्यापारः प्रेषणादिहेतु-मान् स च कर्त्ता मा विरंसोदिति तत्र धातोर्णिच् स्यात् । णकारो वृद्धयैः । चकारो णिच्-णिङोः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । सनाद्यन्तत्वाद्धातुत्वे लडादयः । तेषां \*णिचश्च\* इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे । तद् । अन्यथा तु परस्मैपदम् ( भावयते सस्यम् । भावयति सस्यम् । ) यदा तु फलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा “विभापोपपदेन प्रतीयमाने” इति परस्मैपदमपि भवति, ( स्वस्य सस्यं भावयतीति ) । यदा चित्तवत्कर्तृकादकर्मकादस्माणिच् तदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि “अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्” इति परस्मैपदम् । ( पुत्रं भावयतीति ) विभापोपपदादप्ययमेवविप्रतिषेधेन ( स्त्रं पुत्रं भावयतीति ) \*गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थदाढकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ\* इत्यणो कर्त्ता णौ कर्म । ( भांवयां चक्रे, चकार, वभूव, आस ) “अयामन्तालवाग्येत्त्विष्णुपु” इति आमादिषु विधीयमानो णेरयादेशो \*णेरनिटिः\* इत्यनिडादावार्द्धधातुके विधीयमानं णिलोप-मपवादत्वाद्वाधते । यदायं ण्यन्तः चित्तवत्कर्तृकत्वेन नित्यं परस्मैपदी तदा तु प्रयुक्तः करोति-रपि पूर्ववत् कृञोतुप्रयोगस्येति भिन्नेन कल्पितेन योगेन परस्मैपदेव । ( भावयिता ) इत्यादि-प्रकृतित्वत् । आशीर्लिङि “णेरनिटिः” इति णिलोपः, स च “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घ-ण्यल्लोपावित्यादिना बाधत इति भाव्यादित्यादि भवति । आत्मनेपदे त्विडादित्वा-णिणलोपो नेति गुणयादेशयोर्भावयिपीष्टेत्यादि । ध्रमि “विभापेटः” इति सूद्वन्त्यविकल्पः । लुङि “णिश्चिद्भुभ्यः कर्त्तरि चङ्” इति सिजपवादश्चङ् । चकारङकारौ विशेषणार्थौ, णिलोपः । \*णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः\* इति चङ् परे णावङ्गस्योपधाया ह्रस्वः । \*चङिः\* इत्यनभ्यासस्य धातोः प्रथमस्यैकाचो ऽजादेश्तु द्वितीयस्येति द्विर्वचने कर्त्तव्ये णौ कृतं स्थानिवदिति रूप-स्थानिवत्त्वे भूशब्दो भौशब्दो वा द्विरुच्यते । तत्र भौशब्दस्य द्विर्वचनपक्षेऽपि “ह्रस्वः” इति भौशब्दस्य ह्रस्वो भवत्येव । “एचङ्गस्वादेशे” इति नियमादिर्भावान्तरतम्यादु-कारः । तस्य च \*ओः पुयण्ज्यपरे\* इतीकारः । उवर्णान्तस्याभ्यासस्यावर्णपरे पवर्गं यणि-जकारे च परत इकार इति सूत्रार्थः । तस्य \*दीर्घो लघोः\* इति दीर्घः । चङपरे णौ यद्ङ्गं तद-भ्यासस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति अनगलोप इति सूत्रार्थः । इदमेवेत्ववचनं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे । अन्यथोवर्णान्ताभ्यासो न कश्चिदपि स्यात् । नन्वत्र \*सन्वल्ल-घुनि चङपरे ऽनगलोपे\* इति चङपरे णौ यद्ङ्गं तदभ्यासस्य लघुनि परेऽनगलोपे सन्व-त्कार्यातिदेशादित्त्वं सिद्धम्, सन्वत्कार्यं चेत्वमेव । \*सन्वतः\* इति सनि परेऽभ्यासाकारस्ये-त्त्वविधानात्किं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन येन पुयण्जीति वक्तव्यं स्यात्सत्यम्, अत्र सन्वद्भा-वेनापि सिद्ध्यति, जुहावयिपतीत्यादावप्येवं स्यात् । ( अबीभवत् ) । नन्वत्र यद् इव चङो ङित्वेन तद् स्यादिति चेत्, न । विकरणात्पूर्वं नियमाप्रवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकं “वृद्ङ्ग-स्यसनोः” इति स्यसनोस्तङो विकल्पनम् । पूर्वं तु विकरणे तेन व्यवधानान्नुदात्तानान्त-

रस्तद्वस्ति। नापि शेषादित्यात्मनेपदपरस्मैपदानियमयोरत्राप्राप्तद्वादेवात्मनेपदपरस्मैपदयोर्लस्य  
तिबादय इति सामान्येन लसिद्धेः किमनेन विकल्पवचनेन ॥

अथ कर्मणि ॥ ण्यन्तस्य सकर्मकत्वाद्भावासंभवाः । तत्र लृट् लोट् लृङ् विभ्यादिलिङ् लुक्  
यकि विकल्पे णिलोपे (भाव्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत इत्यादि) । अतो ऽन्वेषु  
लुङ् व्यतिरिक्तेषु कर्तृवद्रूपम् । लुङि तु कर्तरि चञो विधानात्सिजेव । तत्राब्दे तु चिणि ( अ-  
भावि । अभावयिषातामित्यादि ) । तत्र चिणि णिलोपः । अन्यत्र गुणापादेशौ, ध्वमि “वि-  
भापेत्” इति मूर्द्धन्यविकल्पः । स्यादपि चिण्वदिदृषभे “असिद्धवद्राभात्” इति चिण्वदिदो  
ऽसिद्धत्वाणिलोपं ( भाविष्यते । अभाविष्यत । अभाविषाताम् । भाविषीष्ट । भाविता )  
इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि पीठ्वलुङोर्धकारस्य पूर्ववद्वा मूर्द्धन्यः । कर्मकर्तारि तु यक्चिणोः  
प्रतिषेधे [ णिध्रन्धिग्रन्थिनुजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम् ] इति यक्चिणोर्निषेधाद्यया-  
योगं सर्वत्रकर्तृवद्रूपं स्यादपि तु कर्मत्वं । वत्करणाद्भावे तु (१) कर्मवदुदाहार्यं, कर्त्तरि तृतीया  
विशेषः । णिध्रन्धाति यक्चिणोर्निषेधः कर्मकर्तरीति लस्त(२) एव ॥

अथ कृतः प्रदर्शयते ॥ भव्यं भवता । अनुभव्यो घटः । “अचोयल्” इति यत् । अयं  
“कर्त्तरि कृत्” इति कर्त्तरि प्राप्तोऽपि \*इत्याः प्राड् ण्वुलः\* ॥ इति तन्वादीनां ण्वुलः प्राचां  
कृत्यसंज्ञाविधानात् “तयोरेव कृत्यत्तल्लोपः” इति भावकर्मणोर्निषेधयते । “भव्यगेयप्रवच-  
नोयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा” इति निपातनात् कर्त्तरि अपि भवति । अत्र चापह-  
णात् “तयोरेव” इति सामान्यस्य बाधां विज्ञापयति । उदाहरणेषु गुणे “वान्तो यि प्रत्यये”  
इत्यत्रादेशः । अत्र वान्त इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टाववावुच्येते, तौ च तत्र यथासंख्यादोदौतो-  
रितीहापि तथैव । अनेन विशेषविहितेन यथा सामान्यविहितानां तत्र्यत्तव्यानीयरां न बाधः ।  
\*वाऽसरूपो ऽस्त्रियाम्\* इत्यस्त्रयधिकारविहितस्यासरूपप्रत्ययस्य पक्षे बाधकत्ववचनात् ।  
तत्र्यत्वच्यतोः स्वरे पष्ठीसमासनिषेधे च विशेषः । ( भवितव्यं, भवनीयम् ) अनीयरो रेफ “उ-  
पोत्तमरिति” इत्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अवश्यभाव्यम् । “ओरवश्यके” इत्यवश्यभावे घोत्ये  
उवर्णांन्तलक्षणो ण्यत् । वृद्धौ “वान्तो” इत्यावादेशः । पूर्ववदनेनापि तन्वादीनां न बाधः ।  
यत्तु सरूपत्वाद्वाच्यते “नानुबन्धहृतमसारूप्यम्” इत्युक्तम् । अवश्यमो मकारस्य ‘लुम्पेदवश्य-  
मः कृत्ये तुं काममनसोरपि” इति समासे लोपः । समास्तु “मयूरव्यसकादव्यञ्ज” इति तत्पुरप-  
मयूरव्यसकादिराकृतिगणः । देवभूयं गतः । देवत्वं गत इत्यर्थः । “भुवो भाव” इत्यनुपसर्गे  
सुबन्त उपपदे भुवः क्यप् । कित्वाच्च गुणः । अनुपपदानुपसृष्टाच्चाचो यदेव । \*उपपदमतिङ्\*  
इति तत्पुरपो नित्यं समासः । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते समासोतिङन्तरयति  
सूत्रार्थः । इदमेवातिङ्पहणमत्र सुपेत्यस्यासम्बन्धे ज्ञापकम्, तथा योगविभागेन “कुगति-  
प्रादयः” इत्यत्रापि सम्बन्धयत इति तत्रापि सुपेत्यस्यासम्बन्धं ज्ञापयति । तेन गतिकारको-  
पपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुतुवत्तैः” इति पृथाचार्यपरिभाषार्थः संगृह्यतो भव-  
ति । अस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यते । \*तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्\* इति तृतीये धात्वधिकारे  
सप्तम्या निर्दिष्टस्योपपदसंज्ञा । धात्वधिकारादेव तृतीये धात्वधिकार इति सिद्धे तत्रपहणं  
योगविभागेनाधिकृतं प्रत्ययपदेन सम्यज्यते । तेनायमर्थस्तत्रोपपदे सत्येव प्रत्यय इति ।  
(अभिभावी) । अभिभूतवानित्यर्थः । (अभिभावीभूत इति) प्रहादौ णिन्यन्तो निपातिनः ॥  
परिभर्त् । परिभावी ) अत्रैव निपातनाण्डिनी पक्षे वृद्धयभावः ( अभावी ) “अचामचि-  
त्कर्त्तृकाणाम्” इति प्रहादिपाठाण्डिनिः । अत्र प्रतिपिदानामित्यनुत्तरैव प्रत्ययो नत्र पूर्वा-  
दय ॥ \*नत्र\* ॥ नत्र समर्थेन सुबन्तेन समस्यत इति तत्पुरपसमासः । “न लोपो नत्रः”  
इति उत्तरपदे नलोपः । “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इति भान्ताद्भृत्यानुपपदादीर्घः सर्वत्र,

“इन्ह्रूपार्यम्णां शौ” । “शौ च” इति उपधालक्षणदीर्घमात्रस्य शौ सावेति नियमादभि-  
 भाविनावित्यादौ न भवति । पदान्ते “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति नलोपः । संबुद्धौ  
 तु “न ङिसंबुद्धयोः” इति निषेधात् भवति । परिपूर्वत्वे ऽप्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिपु  
 चः इति समासप्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य नुम्विभक्तिस्यस्य पूर्वपदस्याभिभित्तादुत्तरस्य  
 वा णत्वविधानात् पक्षे परिभाविणाविति णकार उदाहार्यः । सम्बुद्धौ तु “पदान्तस्य” इति  
 निषेधः । ननु च विकल्पमपवादत्वाद्वाधित्वा “कृत्यचः” इति उपसर्गस्यात्रिमिसात्परस्य  
 कृतस्यस्याचः परस्य नकारस्य नित्यं विधीयमानं णत्वं स्यात् तच्च ‘सन्मानाऽनोयानोन्निष्ठा-  
 देशा’ इति प्रतिपदं परिगण्यते । न चापवादेषु पूर्वत्रासिद्धत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । “कृत्यचः”  
 इत्यस्य “न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेषाम्” इति निषेधात् । त्रियाम् “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (अभि-  
 भाविनीत्यादि ) । नपुंसके स्वमोर्लुकि नलोपः । संबुद्धौ तु “वा नपुंसकानाम्” इति नलो-  
 पः । ( अभिभाविनीत्यादि ) शौ तु “इन्ह्रूपार्यम्णां शौ” इति दीर्घे (अभिभावीनांनि) ।  
 वासरूपविधिना सर्वत्रात्र “ण्वलृचौ” अपि भवतः । ( अभिभावकः अभिभवितेत्यादि )  
 तत्र (१) “युवोरनाकौ” इत्यकादेशः । यु वु इत्युत्सृष्टानुवन्धयोः प्रतिज्ञातानुनामिक्ययोः  
 प्रत्यययोर्ग्रहणम् । तृचि तु \*ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च इति असंबुद्धौ सावृकारान्तानामुश-  
 नसादीनां चाङ्गानां विधीयमानोऽनङित्यादन्त्यादेशः \*अपृत्नृत्त्वस्वसृत्नृत्तेऽपृत्त्वपृक्षृत्तृहो-  
 तृपोत्प्रशास्तृणाम्\* इत्यवादीनामङ्गानामुपधायाः सम्बुद्धिर्जिते सर्वनामस्थाने दीर्घविधा-  
 नादीर्घे नलोपः । अत्र चासम्बुद्धौ “नोपधाया” इति नान्तलक्षणो वा दीर्घः । द्विवचनादौ म-  
 सर्वनामस्थाने संबुद्धयेकवचने च “ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः” इति गुणः । स च \*उरण् र-  
 परः\* ॥ ऋवर्णस्य स्थाने ऽण् प्रसज्यमान एत्र रपर इति रपरः । तत्र सम्बुद्धौ “रात्सस्य” इति  
 ह्रल्लङ्यादिना वा सुलोपे (हे अभिभविन्) अन्यत्र सर्वनामस्थानेऽपि “अपृत्नृ” इति दीर्घे (आ-  
 भिभवितारावित्यादि ) अभिभवितृन्तित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घं “तस्माच्छसोनः” इति नत्वे “प-  
 दान्तस्य” इति णत्वनिषेधः (अभिभवित्रा ) (अभिभवितृभ्यामित्यादि ) अजादौ यम् ।  
 ङिसिङसोस्तु तयोरकारस्य ऋकारस्य च “ऋत उत्” इति उकार उभयोः स्थाने भवन्नप्यसा-  
 वृकारस्थानिकोऽपीति पूर्ववदपरत्वे सलोपः । अभिभवितृणामिति “क्षुभ्नादिषु च” इति ण-  
 त्वनिषेधे नृनमनतृन्तोतिग्रहणाद् ऋवर्णगतोऽपि रेफो णत्वनिमित्तमिति “रपाम्याम्” इति णत्वे  
 “नामि” इति दीर्घः । अभिभवितरि । “ऋतोऽङि” इति गुणः । त्रियाम् “ऋन्नेभ्यो ङीप्” इति  
 ङीप् । अभिभविनीत्यादि । नपुंसके पूर्ववत्स्वमोर्लुक् । अभिभवित । औः शोभावे “ङ्को-  
 चि विभक्तौ” इति नुम् । अभिभवितृणी । शौ “नपुंसकस्य ऋलचः” इति नुमि “सर्वनाम-  
 स्थाने चासंबुद्धौ” इति दीर्घे अभिभवितृणि । अयं नुम् [ वृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पू-  
 र्वविप्रतिषेधेन ] इति “ऋतो ङि” इति गुणं बाधते । तृतीयाजादौ \*तृतीयादिषु भापि-  
 तपुंस्कं पुंवद्भालवस्य\* इति समानायामाकृतौ भापितपुंस्कस्येगन्तस्य नपुंसकस्य पुंवद्भाव-  
 विधानात् पुंसीव पक्षे नुमभावात् (अभिभवित्रा अभिभवितृणा, इत्याद्युभयमपि) । नामि  
 [ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ] इति नुटि “नामि” इति दीर्घः । भवतीति (भावः  
 [ भवतेश्च ] इति वक्तव्यात्पक्षे णः । तस्याभावेऽज्विधिः सर्वधातुभ्य इत्यपि । ( भवः । आ-  
 शितो भवत्यनेनेति आशितंभवः । ओदनः । आशितस्य भवन्नमाशितंभवः ) “आशिते भुवः  
 करणभावयोः” इति खच्, उपपदसमासः । \*अर्द्धपदजन्तस्य सुम्\* इति विदन्त उत्तरपदे  
 ऽजन्तस्य पूर्वस्यान्त्यादचः परो मुमागमः ( आद्यम्भविष्णुः आद्यंभावुकः ) अनाद्य  
 आद्यो भवतीत्यर्थे “आद्यसुभगस्यूलपलितनगान्धार्थप्रिये” इति ऋयव्यञ्ज्यन्तेपुपदेषु  
 “कर्त्तरि भुवः खिष्णुव्खुक्रौ” इति कर्त्तरि कारके खिष्णुञ्चुक्रौ । उभयत्र सित्वात् पूर्ववद्

सुम् । सुकरो जित्त्वाद्बुद्धिः । सुभगादिष्वप्येवमुदाहार्यम् । भविष्णुः । \*भुवश्च\* इति तच्छीलतद्वर्तमानत्वाधुकारिष्विष्णुच् । अस्य भाषाविषयत्वं चान्द्रा इच्छन्ति । भाष्यार्थं छान्द्रसत्त्वमेव स्पष्टम् । तच्छीलादौ तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । तत्र फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तच्छीलः धात्वर्थः कुलकमागतो धर्मो यस्य स तद्वर्मा । धात्वर्थं सहृदपि यः साधु करोति स तत्साधुकारी । ( भृष्णुः ) । "रत्नाजिस्त्वश्च गन्तुः" इत्यत्र चकारादस्मादपि गन्तुः । गित्त्वाच्च गुणः । अत एव "श्र्युकः किति" इतोदो निषेधः ( भावुकः ) । "लपपतपदस्थाम्-वृषहनकमगमशृभ्य उकञ्" इति तच्छीलादावुकञ् । जित्त्वाद्बुद्धिः । ( परिभरी ) । "जि-दक्षिविश्रीण्वभाव्यथाम्यमपरिभूपसूभ्यश्च" इति तच्छीलादाविनिः । इकारो नकारपरित्रा-गाय वासरूपमिधिना परिपूर्वादिप्युक्ञ् भवति । ( परिभाषुक इति । विभूर्नाम कश्चित् ) । प्र-तिभूर्धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थः । "भुवः संज्ञान्तरयोः" इत्यनयोर्म्यमानयोः क्विप् । अन्तरश-ब्देन धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थ उच्यते । संज्ञान्तरे स्वभावादुपसर्गनियमः, कित्त्वाच्च गुणः । इकारो "वे" इति मामान्यप्रहणार्थः । वकारस्तद्विधातार्थः । वकारस्य "वेरपृक्तस्य" इति लोपः । ( विभुवौ ) इत्यादौ \*ओः सुपि\* इति धातोरवयवः संयोगो यस्मादुवर्णात्पूर्वो नास्ति-तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्याजादौ सुपि यणिति प्राप्तस्य यणो "न भूसुधियोः" इति निषेधादु-वद् । वपांसु भवतीति ( वपांभूः वपांभ्वौ वपांभ्वः ) पूर्ववत् क्विप् । \*संज्ञायाम्\* अस्यां सप्तम्यन्तं समस्यत इति तत्पुरुषः । "क्विप् च" इति सौपपदनिरूपपदसाधार-णे सर्वधातुविषये क्विष्णुपदसमासो वा । "वपांभ्वश्च" इत्यजादौ यण् । चशब्दो टन्कार-पुनः पूर्वम्य च भुवो यणर्थः । हन्भूशब्दो हन्भू इति निपातितः । अत्र तु भूशब्दस्यानर्थ-कत्वात् "नभूसुधियोः" इत्यत्र प्रहणाभावः सिद्ध इति कैयटे । ते न "ओः सुपि" इत्यम्या-प्रवृत्तौ "इको यणचि" इत्येव यण् सिद्ध इत्यर्थः । टन्भू इति मान्तमेके पठन्ति । अनुष्मृतां कारशब्दस्य स्थाने करशब्दः (१) पठन्ते । टन्पुनः कवपांसु भुव इति कारशब्दस्यैकदेश-विभृत्तस्यानन्यत्वात् सिद्धमिति तद्विवृत्तौ । अत्र क्षीरस्वामिसुभूतिचन्द्रप्रभृतयो भेके वपां-भूशब्दं ह्रस्वान्तं प्रतिपद्यन्ते । अत एव श्रियां "शिली गण्डूपदी भेकी वपांभ्वी कमदो डुलिः" इति "भुवश्च" इति उकान्तलक्षणं ङीपं पठन्ति । "वपांभ्वश्च" इति अत्र वपांसु भवतीति वपां वा भवति प्राप्नोतीति वपांभूरोपधिविशेष इत्यर्थविशेषमभिधानस्य कैयटस्याप्ययमेवाशयो लक्ष्यते । तथा भागुरिरपि ह्रस्वान्तं मग्यते । यथाह च ।

भाष्यां भेरुस्य वपांभ्वी शृङ्गी स्थान्मद्गुरस्य तु ।

शिली गण्डूपदस्यापि कञ्ठपस्य डुलिः स्मृता ॥

इति । यादवप्रकाशस्तु भेके ऽप्युकारान्तमाह । भेर्यां पुनर्नैवायां स्त्री वपांभूर्दुरे (२) षणीति । तथा सुबोधनीकारोपि । भुवश्चेत्युदन्तान् ङीप्विधानान् वपांभ्वीति पाठो न युक्तः । युक्तस्तु पाठो वपांभूकमदो डुलिरिति । एवमेवोक्तं प्रक्रियारत्नेपि । वपांसु प्राट्पि भवतीति वपांभूर्मण्डूकः पुंशो, तेनास्त्र्यक्यत्वाद्ग्रहस्त्रादय इति नदीसंज्ञायामाग्याप्रहणं नियतस्त्रीलिङ्गपरिग्रहार्थमिति तन्मतम् । कैयटेऽप्येवमुक्तम् । आख्याप्रहणायामध्यास्त्रियम आधीयते श्रियमेव यावाचक्षात् न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थ इति । उक्तं च तत्र ह्रस्वदनि-प्रभूर्तीनामुभयलिङ्गानां पदवादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् श्रियां वृत्तौ नदीसंज्ञा न प्राप्नोति, एवं तदि "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यर्थेऽपि नो नियमो नार्थापत्ते क्वलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनादित्यदोष इति । इदमस्तु पदान्तरमन्येस्य खान्धनानां प्रहणार्थमावद्याप्रहणं न तु नियतस्त्रीवचनानामित्याह । यद्वा पदान्तरमन्येस्य स्वयमेव यौ खेयमाचक्षात् इत्याश्रयते । ह्रस्वदनिप्रभूर्तीनामुभयलिङ्गानां शब्दार्थे एव खान्धनमिति

संज्ञा भवति । एवं पटुशब्दप्रभृतीनां गुणवचनानामपि शब्दार्थ एव स्त्रीत्वम् । तथा च पटु-  
रानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृती भवतीति । पुनश्चैवमाह नियतस्त्रीवचनानां ग्रहणाथे-  
माख्याग्रहणमिति वदतां मते आङ्पूर्वाच्चायतेः क्विपि संप्रसारणे आद्ये ब्राह्मण्ये अत्रापि  
भाष्यकारोदाहृते न स्यात् तस्मात्पूर्वं एव प्रकार आश्रयणीयः । कथं तर्हि प्रत्युदाहरणं ग्रामण्ये  
स्त्रियै खलप्ये स्त्रियै इति, उच्यते । क्रियाशब्दत्वेप्यनयोः पुंसि मुख्य्या वृत्तिः, पुंसामेव खल्वि-  
दमुचितं यत् ग्रामनयनं नाम । एवं खलपवनमपि । आख्यां तु स्त्रीपुंससाधारणमिति विशेष  
इति । न्यासे उद्योतादावप्येवमुक्तम् । वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षोभिमतः । यदाह । आख्या-  
ग्रहणं शब्दार्थे स्त्रीत्वे यथा स्यात्पदान्तरद्योत्ये मा भूदिति । प्रक्रियारत्ने त्वाधीशब्दो नित्य-  
स्त्रीवचन इति नदीसंज्ञासिद्धिरुक्ता । एवं च हरदत्तादिमते व्रपांभूशब्दस्य भेकाभिधानेपि  
नदीसंज्ञया भाव्यमिति तन्नियन्धनानि ह्रस्वादीनि भवन्ति । कैयटसुभृतिचन्द्रादीनां मते नदी-  
संज्ञायां न विवादः, ऊकारान्तस्यौपधि विशेषवाचित्वेन नियतस्त्रीविपयत्वात् । एवं च प्रक्रि-  
यारत्नेनोक्तो नदीसंज्ञाभावः 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायेन त्याज्यः । पट्टीवहुवचने  
तु परत्वाच्चित्यत्वाच्च नुदि कृते तस्य विभक्तिस्थत्वात् \*एकाजुत्तरपदेणः\*, इति गत्वम् ।  
एकाज् उत्तरपदं यस्य तस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य पूर्वपदस्याच्चिमिच्चस्य गत्व-  
मिति सूत्रार्थः ( विभुः प्रभुः संभुः ) \*विप्रसंभ्यो इवसंज्ञायाम्\* इति व्यादिभ्यः  
परस्माद्भुवो डुप्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः ( शंभुः ) [मितद्रूवादिभ्य उपसंख्यानम्] इति  
डुः । मुखरूपो भवतीत्यर्थः । यद्दान्तर्भावितण्यर्थो भवतिः । तेन सर्वेषां सूत्रं भावयतीत्यर्थः ।  
यद्वा शमर्ष्यन्तात् "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इति विचि (शंशमयिता रोगाणां भवतीति शंभुः)  
श्रूयते च 'भिपक्तमं त्वा भिपजां शृणोमि त्वादत्तेमी रुद्र शंतमेभिः । शतं हि मा त्र्यशोय  
भेपजेभिः । अध्यवोचदधि वक्ता प्रथमो दैव्यो भिपगिति' । शंभवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिर-  
पादाने डुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्या ( विभ्वी प्रभ्वी संभ्वी ) "भुवश्च" इति भवतेरु-  
दन्तस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां डीप् । उपसर्जनत्वे त्वतिविभुव्रांङ्गीति डीप् न भवति । भवि-  
ष्यतीति ( भावां ) "भुवश्च" इत्यौणादिक इनिणिङ्गा । तेन वृद्धिः । अयं च "भविष्यति  
गम्यादयः" इति गम्यादिषु पाठाद् भविष्यत्कालविपयः । भावं, "श्रिणीभुवोनुपसर्गं" इति  
अकर्त्तरि च कारके भावे घञ् । उपसृष्टान्तु "ऋदोरप्" इत्यप् ( प्रभव इति ) ऋदिति दकारो  
मुखमुखार्थे इत्योरित्युकार ऊकारमपि गृह्णाति । प्रभाव इत्यत्र तु प्रकृष्टो भावः प्रभाव इति  
प्रत्ययार्थ एव प्रशब्देन विशेष्यते न प्रकृत्यर्थे इति क्रियायोगाभावादनुपसर्गत्वाद् घञ-  
सिद्धिः । विभावानुभावशब्दौ विभावयतीति ष्यन्तादचि ध्युत्पाद्यौ ( परिभवः, परिभावः )  
"परौ भुवोवज्ञाने" इति पठे घञपौ । \*उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्\* इति घञन्त उत्तरपदे  
पूर्वोपसर्गस्य वा दीर्घोऽमनुष्ये विपये । भूतिः \*स्त्रियां क्तिन्\* इत्यकर्त्तरि च कारके भावे च  
सर्वधातुभ्यः क्तिन् । "मन्त्रे वृप" इत्यादिना भुवः क्तिन्, उदात्तवचनमस्य नित्वात् "ज्ञि-  
त्यादिनित्यम्" इत्याद्युदात्तव्युदासार्थम्, न तु भाषायां प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । प्रयुज्यते च  
भाष्ये 'सर्वे इमे स्वभूत्यथे प्रवर्त्तन्त' इति ( भूः ) [संपदादिभ्यः क्तिन्वक्तव्यः] इति क्विप् ।  
क्विपः सर्वस्य लोपः । भवत्यस्मिन्ननेनेति वा भावः । \*पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणः\* इति पुंङ्गि-  
ङ्गयोः करणाधिकरणयोर्वः । प्रायग्रहणं क्व चिदसंज्ञायामपि यथा स्यादिति । (अनाद्येना(१)  
नायासेनाद्येन भूयते ईपदाढ्यंभवं भवता, स्वाढ्यंभवं भवता । अनाद्येनाद्येन भूयते दुराढ्यं-  
भवं भवता ) \*कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः\* । च्च्वर्यविपयकर्त्तृकर्मणोरीपदादिसु चोपपदेषु  
भूकृजोः खल्लिति खल् । तत्र भुवोऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि उपपदे भावे प्रत्ययः करोतेश्च कर्मणि ।  
स्वभावात् कृच्छ्रग्रहणं दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रग्रहणं त्वितरयोः । खित्वान्सुम् । नन्वत्र

धात्वर्थमात्रं विनिर्दिष्ट इति गत्योरपि सुदुरोच्यं कथं व्यवहितप्रयोगः । न च मुमर्षात् खित्-  
 करणादिति वाच्यम् । “खित्यनव्ययस्य” इत्यत्र कृद्रूपहणपरिभाषाया उपस्थानात्सगतिके  
 खिदन्त उत्तरपदे मुमर्षत्वस्य संभवात् । न चैवं वाच्यं “हृदयस्य हृल्लेख” इत्यत्राणप्रहणादे-  
 वाणन्तस्य ग्रहणे सिद्धे पुनर्लक्षप्रहादुत्तरपदाधिकारेणैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्ते-  
 शांपनात्तदभावात्तद्विषया कृद्रूपहणपरिभाषा कथं वर्तते इति । यतो मुम्यव्ययात्परस्य खितो-  
 ऽसंभवात्तदन्तस्य च संभवादनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेणैव प्रत्ययग्रहण-  
 परिभाषया अवश्यमुपस्थातव्यं ततश्च तद्विषया कृद्रूपहणपरिभाषा उपस्थास्यते । एवं तर्हि  
 भाष्ये ईपदाद्यंभवमित्यादेरुदाहृतत्वात् प्रयोगनियमः । अवत्सीयादौ प्रधानभूतच्छप्रत्य-  
 यार्थेनान्वीयमानस्य नञ्, शब्दान्तेन समासवत् खिदन्तार्थेनान्वीयमानस्यापीपदादेः खिदन्ता-  
 न्तेनापि(१) सः । कैयेते तु खित्करणादेव कर्त्तृकर्मणो पूर्वप्रयोग उक्तः । तस्यायं भावः ।  
 अनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादेव तदन्तत्वलाभः । नन्वस्मादेव प्रतिषेधादिहोत्तरपदाधिका-  
 रेणैव ज्ञापितया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यतस्तद्विषया कृद्रूपहणपरिभाषा प्रवर्ततेति । (मुख-  
 तोभूत्वा, मुखतोभूय, मुखतोभावम् ) । \*स्वाङ्गे तमुप्रत्यये कृभ्वोः\* इति तसुप्रत्ययान्ते  
 स्वाङ्ग उपपदं क्त्वाणमुलौ, तत्र “तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरस्याम्” इति “उपदेशस्तृतीयायाम्”  
 इत्येतदारभ्योपपदानाममैव तेन चान्येन च तुल्यविधानानामन्तेन समासविकल्पनान्मुख-  
 तोभावमित्येकं पद द्वे वा पदे । क्त्वाण्तेनापि तृतीयाप्रभृतीनामुपपदानां “क्त्वा च” इति  
 इति समासविकल्पनात्तत्पञ्चे “समासेऽनञ् पूर्वं क्त्वो ह्यप्” इति ह्यषादेशः । अत्रानजिति  
 नञ् सदृशमव्ययं परिगृह्यते । \*कृन्मेजन्त\* “क्त्वातोमुन्वत्सुन” इति णमुल्लक्त्वान्तयोरव्यत्वा-  
 त्सुपो लुक् । स्थानिवत्त्वेन ह्ययन्तमव्ययम् । ( विनाभूय, विनाभूत्वा, विनाभाव, नाना-  
 भूय, नानाभूत्वा, नानाभावम् । एकधाभूय एकधाभूत्वा, एकधाभावम् ) । \*नापार्थप्रत्यये  
 च्च्यर्थ\* इति नापार्थप्रत्ययान्ते च्च्यर्थविषये उपपदे कृभुनो, क्त्वाणमुलाविति सौ । नाशब्देन  
 “विनञ् भ्यां नानाभौ नसह” इति विहितौ नानाश्राव्येते । धाराशब्देन “संख्याया विषयं  
 धा” “अधिकरणविचाले च” इति विहितो धाप्रत्यय उच्यते । तत्र विधा नाम प्रकारः,  
 सामान्यस्य भेदको विशेषः । अधिकरणविचालोऽधिकरणं द्रव्यं तस्य विचालः(२) एकस्या-  
 नेऽन्येनानेकस्यैकीकरणं वा । तदेकधाभूयेत्यादावयमर्थः । अनेकं द्रव्यमेकं भूयंति एकस्या-  
 नेकीकरणे द्विधाभूयेत्यादौ द्रष्टव्यम् । ये तु धाप्रत्ययस्यादेशा \*एषादो घ्यमुन्नयतरस्याम्\*  
 \*द्विप्रयोश्च धमुञ्\* \*णधाच्च\* इतिविहिता घ्यमुन्नादयस्तेषामपि स्थानिरूपेण धाग्रहणेन प्र-  
 हणात्तदन्ते योपपदे भुय क्त्वाणमुलौ भवत इत्येकधाभूयेत्यादाहार्यम् । “नापार्थ” इत्य-  
 पार्थग्रहणं तु घ्यमुन्नतात्स्वार्थं दर्शनमिति यदा द्रप्रत्यय स्यात् तदर्थं, सदि स्वार्थि-  
 त्वात् धार्थे । यथा नापार्थमपि । अन्यथा सातुदन्धकत्वात्पि नानाशब्दो न गृह्येत ।  
 ( तृष्णीभूय, तृष्णी भूत्वा तृष्णीभावम् । ) “तृष्णीभि भुय” इति क्त्वाणमुलौ । ( अन्य-  
 रभूत्वा, अन्यभावम् ) । “अन्वच्यानुलोम्ये” इति क्त्वाणमुलौ । आनुलोम्यमनुत्वात् ।  
 नापेत्सादिप्रायोगप्रविषयेपि “तृतीयाप्रभृतीनि” इति समासविकल्पो द्रष्टव्यः । ( भूतो घट ।  
 भूतं घटेन ) । अत्र “निष्ठा” इति भूने विहितस्य कस्य गत्यर्थादिप्रत्यये \*गत्यर्थाकर्मरिश्-  
 यतीहस्यासाम्यतनरहजोर्वन्तियञ्\* इति कर्त्तरि चकारात्कार्त्तवर्गोऽपि विधानात् भुयश्चा  
 कर्मरथ्यात्पृ भाषावर्था, अर्थ च “ननुमने भावे च ” “हृदु च” इति चरुपुगे न वाच्ये,  
 यनस्तपोर्थात्त्वर्थस्य सिद्धता विषयः । अस्य तु धात्वर्थमात्रम् इति विषयभेदज्ञानेन द्रव्य  
 भूतं भयनमिति भयन कयोगे कर्त्तरि णष्ठा “न लोकात्पय” इति तिङ्भो न भवति (नृ-  
 मञ् भावे च उपपत्तयामम्) इति तद्विधानात् कोपविधानाद्वा तत्परिहारेण । इदमेव भूतं

“क्तक्तवत् निष्ठा” “निष्ठा” इति ध्रौव्यादिभ्यो विहितस्य क्तस्य “क्तीधिकरणे च ध्रौव्य-  
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः” इत्यत्राधिकरणमर्थः । चकारो यथाप्राप्तस्यानुज्ञानार्थः । तेन ध्रौव्या-  
र्थिभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु गत्यर्थेभ्यः कर्मकत्त्रधिकरणेषु कर्मविवक्षायां भावे च प्रत्यवसा-  
नार्थेभ्यः कर्माधिकरणयोः पूर्ववदत्रापि भवति । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः । प्रत्यवसानार्था अभ्य-  
वहारार्थाः । \*अधिकरणवाचिनश्च\* इत्यधिकरणे क्तयोगे षष्ठी । “अधिकरणवाचिना च”  
इत्यस्याः समासनिषेधः । भवत्यनेनात्रेति वा भवनम् । “करणाधिकरणयोश्च” इति सामा-  
न्यविहितो ल्युट् । अस्य कालसामान्यविषयत्वाद् भूतत्रिपयेणाधिकरणोक्ततेन न वाधः । परि-  
भवनमित्यत्र ऋत्यच\* इति उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्याच उत्तरस्य नस्य विधीय-  
मानं णत्वं “न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्” इति निषिध्यते । अत्र [ण्यन्तानां च भादीना-  
मुपसंख्यानम्] इति वचनात्परिभावनमित्यत्रापि णत्वं न भवति ।

अथोणादयः ॥ ( ह्रन्भूः । तरुः ) सर्पजातिभेद इति पुरुषकारे । “अन्धृह्रम्भूजम्भूकफेल्-  
कर्कन्धूदिधिप्” इति दृढशब्द उपपदे कृप्रत्ययान्तो निपातितः । उपपदस्य च ह्रंभावोऽस्मादेव  
निपातनात् । के चिदुपपदं नान्तं पठन्ति । अजादावस्य यणिति वपांभूप्रस्तावेऽवोचाम । क  
चिदुणादिद्वृत्तौ ह्रंभा ग्रन्थ इत्यस्मात्कृप्रत्यये निपातनमित्युक्तम् । तत्राप्ययमूकारो न धातो-  
रित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणैवेति न रूपभेदः । भवनं गृहम् । “बहुलमन्यत्रापि” इति युच् । भुवनम् ।  
“भूसूधूत्रसजिभ्यश्छन्दसि” इति क्युन्, भापायां बहुलवचनात्साधुरिति वा भुवनमित्यत्र  
हरदत्तः । ( भूमिः ) “भुवः कित्” इति मिनृप्रत्ययः । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः  
“अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम्नः” इत्यत्राजिति योगविभागादच् समासान्तः । तथा च श्लो-  
कवार्तिके । [ कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृत ] इति । ( भूरिः ) । “अदिश-  
दिभूशुमिभ्यः किन्” इति किन् । ( भूवः । अन्तरिक्षलोको महाव्याहृतिश्च । ) “भूरिञ्जिभ्यां  
कित्” इत्यसुन्, कित्त्राज् गुणः । ( अद्भुतः ) । “अदि भुवो डुतच्” इति डुतच् । ये प्रसिद्ध-  
योगा उणादिप्रत्ययान्ताः प्रदर्शिताः. अतः परमप्येवं वदन्ते ।

सूत्रवार्तिकभाष्येषु छान्दसावेव केवलम् ।  
कानचक्रसू प्रतीयेते तेन नात्र प्रपञ्चितौ ॥  
के चिदाहुः कसाः कित्वाज् ज्ञापकादनुमीयते ।  
अस्तित् प्रयोगो भापायामित्येवं प्राज्ञमानिनः ॥  
तथा हि छान्दसत्वे ऽस्य छन्दस्युभयथेत्यतः ।  
सार्वधातुकसंज्ञत्वान्डित्त्वे सिद्धेऽतिदेशतः ॥  
अनुनासिकलोपः स्यात् संयोगान्तेषु धातुषु ।  
अन्यत्रापि लिटः कित्त्वे संयोगाल्लिट्कित्त्वत्यतः ॥  
सिद्धे डुतः ककारो ऽसौ भापायामर्थवानिति ।  
तदसत्त्वरित्यादौ यथा लिटि गुणः किति ॥  
ऋच्छत्युतामितीहापि तितीवति गुणो भवेत् ।  
स मा भूदिति कित्त्वस्य भाष्ये फलमर्थनात् ॥ १ ॥

एष वृद्धौ ॥ (१) कत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तैः । ( एधते । एधसे । एधे । एधमानः ।  
एधां चक्रे । एधां बभूव । एधामास ) । “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम् प्रत्ययः ।  
“दीर्घं च” इति (२) दीर्घं गुरुसंज्ञम् । करोतेः “आम्प्रत्ययवत्” इति नित्यं तद् । ( एधिता ।  
एधितासे । एधिताहे । एधिष्यते । एधिष्यसे । एधिष्ये । एधिष्यमाणः । ) “लृटः सद्वा” ।  
( एधताम् । एधस्व । एधे ) । “सवाम्यां वामौ” । “एत ऐ” । ( ऐधत । ऐधथाः । ऐधे ) ।

(१) त्थन्ता । त्थान्ता इति वा पाठः ।

(२) दीर्घस्य गुरुसंज्ञा ।



\*आडजादीनाम्\* इति अजादेरङ्गस्य लुङ्लृङ्लृङ्क्षु आडागमइत्याद् । टिस्वादावौ "आटश्च" इति वृद्धिः । ( ऐधेत ) आशिपि ( एधिषीष्ट ) एधिषीष्ठाः । एधिषीय । ऐधिष्ट । एधिष्ठाः । ऐधिष्वम् । ऐधिषि ) । "धि च" इति सलोपः । इणन्तमङ्गमिति "इणः वीध्वंलुङ्लृङ्क्षु धोङ्गात्" इति धकारस्य मूर्धन्यः । अत्र हरदत्तः एवं मूर्धन्यमुन्तवोपायान्तरमाह । अन्ये त्वियो विभाषामा वक्ष्यमाणत्वाद् गोयलीवर्दन्यायेन तद्ग्यतिरिक्तमिणन्तमिह गृह्यत इति ऐधिन्वमित्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति । ( ऐधिष्यते । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्ये ) । भावे लृट् लोड्-लङ् विध्यादिलिङ्क्षु यगुदाहार्यः । ( एध्यते भवता ) इत्यादि । लुङि "धिगो लुक्" इति तदादस्य लुकि ( ऐधि भवतेति ) । शोपे तु कर्तृवद्गुपम् । सन्यजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचौ द्विर्वचने ऽभ्यासकार्यम् । "पूर्ववत्सनः" इति तद् । ( एदिधिष्यते ) इत्यादि सर्वत्र प्रकृतित्वत् । ( एदिधिष्यत ) इत्यादि कर्तृवत् । न च स्यादपि चिण्वदिदृक्पक्षे वृद्धौ पुकि रूपान्तरमपि स्यादित्याशङ्क्यम् । ण्यल्लोपेत्यादिना ऽतो लोपेन वृद्धेर्बोधस्योक्तत्वात् । ( एध्यते सस्यम् । ) "णिचश्च" इति कर्त्रभिप्राये तद् । अस्मिन्नुपपदेन प्रतीयमाने "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति परस्मैपदमपि भवति । स्वं सस्यमेधयतीति । चित्तवत्कर्तृकेतु "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" इति परस्मैपदमेव ( पुत्रमेधयतीति ) । विभाषोपपदादपि परत्वादिदमेव भवति, तेन स्वपुत्रमेधयतीत्येव । "गतिवृद्धि" इति सर्वत्र प्रयोज्यकर्मत्वम् । ( एधयां चक्रे । चकार । बभूव । आस ) । "अयामन्त" इति णेरयादेशः । अत्र यदा प्रकृतेः चित्तवत्कर्तृकत्वेन नित्यं परस्मैपदं तदा वृत्तोऽनुप्रयोगस्येति कल्पितेन योगेन तथैव । ( एधयितासि । एधयितासे । एधयिष्यसि । एधयिष्यते । एधयतु । एधयताम् । ऐधयत । ऐधयत । एधयेत् । एधयेत । आशिपि एध्यात् । एधयिषीष्ट ) यासुट्यनिडाद्यार्थधातुकत्वाणिलोपः "अकृत्स्नार्थधातुकयोः" इति दीर्घस्य पूर्वविप्रतिषेधेन वाचकः । ध्वमीटि गुणयादेशयोरिणः पर इटि "विभाषेः" इति मूर्धन्यविकल्पः । ( ऐदिधत् । ऐदिधत ) । "णिश्चि" इति चङि णिलोपस्य "द्विर्वचने ऽचि" इति द्विर्वचननिमित्ते ऽचि योजादेशः । स द्विर्वचने कर्तृव्ये स्थानित्वं प्रतिपद्यत इति "चङि" इति द्विर्वचने स्थानिवत्त्वात् । "अजादेर्द्वितीयस्य" इति धि-शब्दो द्विरुच्यते । इदं च "णौ चटि" इत्युपधादस्वाद्बहिरङ्गादप्युत्तरकालं द्रष्टव्यम् । तत्र च लिङ्गमोणेर्द्विकरणं तद्धि मा भवानोणिणदित्यत्र "नागलोपि" इति चटि ह्रस्वस्य नि-पेधार्थं, पूर्वो द्विर्वचने ह्रस्वभाव्युपधा नैति किं निषेधेन । तेन मा भयानिदिधदिति भवति, "न माङ्योगे" इत्यादौ निषेधः । कर्मणि लुङ्ये कञ्चने चिण् । अन्यत्र सिञ्चोदगुणयादेशः । ( ऐधि । ऐधयिषीष्ठामित्यादि ) । ध्वमि "धि च" इति सलोपे गुणयादेशयोरिणः परत्वा-दियो "विभाषेः" इति वा मूर्धन्यः । अन्येषु लेषु कर्तृवद्गुपम् । लिङ्गानुप्रयोगे नित्यं तद् उदाहार्यः । स्यादपिपक्षे चिण्वदिदृक् सत्यासिद्धवद्वेत्स्यसिद्धत्वाणिलोपे ( एधिष्यत ) इत्यादि प्रकृतित्वत् रूपाण्यपि पक्षे द्रष्टव्यानि । न च ध्वमि णेरिणः पर इक्षिति तन्नोमात्पूर्वं "विभा-षेः" इति रूपभेदस्य प्रसङ्गः । नित्यत्वादान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च पूर्वमेव णेलोपात् कर्मकर्तरि यक्चिणोर्विषये तयोः "णिधन्व्य" इति निषेधाच्छित्तयोः कर्तृवद्गुपम् । स्यादपि कर्मवत् । घत्करणात्स्वाधये भावे लकारे सर्वत्र कर्मवत् । कर्तरि तृतीया वितोपः । ( एध्यते स्वेनेत्यादि । प्रैधते । ) \*एत्येधत्पृङ्मु\* इति वृद्धिः । एतादाविणि धातानेध नौ ऊडि चाव-णात् पूर्वपरयोरेकादेशो वृद्धिरिति सूयार्थः । इयं च वृद्धिरत्येधत्पयोरेडि पररूपस्यापवाद् इत्यवर्णान्तोपसर्गालाभः । ऊडि त्वाद्गुणस्य । अत्र वृत्तौ एत्प्रहणमेतरेव विज्ञेयं नैपतेर-ध्यभिवारादिति ( १ ) अथ प्रदोषण्य प्रेदिधदित्यत्र ध्यभिवारासम्भजान्तेत्सारमित्याह । इदमेव स्वसारं, ष्यन्तस्य शब्दान्तरत्वात्पतिप्रहणेनाप्रहणात् । अत एव हि "न भान्पृक्-

मि” इत्यत्र [प्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्] इत्युक्तम् । वक्ष्यन्ति च तत्र न्यासकारादयः शङ्कान्तरत्वात् प्यन्तानां न प्राप्नोति तस्मादुपसंख्यानमिति । स्वयं च तत्रैवं वक्ष्यतीति पूर्वापरविरोधं स एव प्रष्टव्यः । किं च प्यधिकस्यापि ग्रहणे “उपसर्गात्सुनोति” इत्यत्राम्बिसुपावयिपतीत्यत्र प्यन्तेनाभेयोर्गात्सुनोति प्रत्यनुपसर्गत्वात् पत्वं न स्यादिति चोदयित्वा प्रेषणादिरिहाभिपेवे इति सुनोति प्रति उपसर्गत्वात् पत्वं सिद्धमिति भाष्यकारादीनां समाधानमनुपपन्नं स्यात् । अत एव हि वृद्धिविधौ हरदत्तः । एज्यग्रहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेधतेरिति वृत्तिमुपादाय बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तं मा प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारसम्भवादित्याहुरिति मतान्तरेणाह । ( णधितः । णधितमनेन । इदमेपामेधितम् ) । “क्तोधिकरणे च” इति क्तः । ( एधः ) । “असुन्” इत्यसुन् ॥ २ ॥

स्पर्द्धं सङ्घर्षे ॥ सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा । पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहात् अकर्मत्वम् । उक्तम् च ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

इति । ( स्पर्द्धते । स्पर्द्धसे । स्पर्द्धमानः । पस्पर्द्धे । पस्पर्द्धिये । पस्पर्द्धे ॥ ) \*शर-पूर्वाः खयः\* ॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो निवर्तन्त इति पकारशेषः । ( स्पर्द्धिता । स्पर्द्धितासे । स्पर्द्धिताहे । स्पर्द्धिष्यते । स्पर्द्धिष्यसे । स्पर्द्धिष्ये । स्पर्द्धिताम् । स्पर्द्धस्व । स्पर्द्धे । अस्पर्द्धत । अस्पर्द्धथाः । अस्पर्द्धे । स्पर्द्धेत । स्पर्द्धथाः । स्पर्द्धेय । आशिपि । स्पर्द्धिपीष्ट । स्पर्द्धिपीष्टाः । स्पर्द्धिपीय । अस्पर्द्धिष्ट । अस्पर्द्धिष्टाः । अस्पर्द्धिपि । अस्पर्द्धिष्यत । अस्पर्द्धिष्यथाः । अस्पर्द्धिष्ये ) । भावे लट् लोट् लङ् विध्यादिलिङ्ङु यकि ( स्पर्द्ध्यते । स्पर्द्ध्यताम् । अस्पर्द्ध्यत । स्पर्द्ध्यतेत्यादि ) लुङि तशब्दे चिणि ( अस्पर्द्धीति ) आशीरादिषु कर्तृवत् । ( पिस्पर्द्धिपते । पिस्पर्द्धिपां चक्रे । पिस्पर्द्धिपितेत्यादि ) । “सन्धतः” इतीत्वमभ्यासस्य पूर्ववत् “पूर्ववत्सन्ः” इति तङ् । आर्धधातुकेऽतो लोपः । विध्यादिलिङ्ङ्यतो लोपाभावाल्लिङ्ङः सलोपे गुणवलिलोपयोः । ( पिस्पर्द्धिपेत ) । भावे यकृचिणोर्विशेषः । ( पिस्पर्द्धिष्यत इत्यादि पास्पर्द्ध्यते ) \*दीर्घोक्तः\* इत्यभ्यासस्याकारस्य दीर्घे यङि तल्लुकि च । ( पास्पर्द्धां चक्रे, पास्पर्द्धितेत्यादि ) तत्रार्द्धधातुके \*यस्य हलः\* इति हल उत्तरस्य यस्य लोपः । स चादेः परस्येति यकारस्य । अकारस्य अतो लोपः । भावे तादिषु यक्यप्यतो लोपयलोपयोः कर्तृवत्सर्वत्र रूपम् ( पास्पर्द्धत इत्यादि ) लुङि तु चिणि ( अपास्पर्द्धीति ) भवति । सन्धडास्तास्यादिषु चिण्वदिटि न विशेषः, अतो लोपेन वृद्धेर्वाधादित्युक्तम् । यङो लुभ्यदादिवच्चेति शपो लुकि \*अपस्तयोर्धोः\* । अप उत्तरयोस्तकारयकारयोर्द्धाति वर्जयित्वा धकार इति धत्वे “झलां जश् झशि” इतिजश्त्वम् । आन्तर-तभ्याहकारः । पास्पर्द्धि, एवं वचनान्तरेषु । पास्पर्द्धः । पास्पर्द्धति । “अदभ्यस्तात” इत्यद्भावः । ( पास्पर्द्धिसे ) । \*खरि च\* । खरि परे झलां चर इति चत्वे । ( पास्पर्द्धः ) । सर्वत्र हलादेः पितः सार्वधातुकस्य “यङो वा” इति ईडुदाहार्यः । ( पास्पर्द्धीतीत्यादि । पास्पर्द्धां चकार ) । पूर्ववत् “ङ्ङोऽनुप्रयोगस्य” इति नित्यं परस्मैपदम् । ( पास्पर्द्धिता । पास्पर्द्धिष्यति । पास्पर्द्धुं । पास्पर्द्धत् ) तातङि ङिच पिन्नेति स्थानिवत्त्वप्राप्तस्य पित्त्वस्य निषेधादीडभावः । ( पास्पर्द्धाम् । पास्पर्द्धतु । पास्पर्द्धि ) सेर्धादेशे “हुञ्जलभ्यो हेर्द्धिः” इति धिभावः । हेरपित्त्ववचनादिडभावः । ( अपास्पर्द्धत् ) । इतश्च लोपे हल्ङ्यादिलोपे च “झलां जशान्ते” इति जश्त्वे “धावसाने” इति चत्वे तकारः । तद्भावे अपास्पर्द्ध् । “रात्स-स्य” इति नियमात् संयोगान्तलोपः ( अपास्पर्द्धाम् । अपास्पर्द्धुः ) “सिजभ्यस्त” इति जुस् । ( अपास्पर्द्धत् । अपास्पर्द्ध् । अपास्याः ) सिपि हल्ङ्यादिलोपे पूर्ववज्जत्वे चत्वं वा च तद्भावे “दश्” इति सिपि परे वा रुः । “शेरि” इति पूर्वस्य रेफस्य लोपः । “ड्रलोपे

पूर्वस्य दीर्घोः" इति पूर्वस्याणो दीर्घः । इलोप इति ढकाररेफयोर्लोपनिमित्तो ढकाररेफा-  
 बुच्येते । ( अपास्पर्द्ध् । अपास्पर्त् । पास्पर्द्धर्णात् । पास्पर्द्धर्णात् । पास्पर्द्धर्णुः ) यामुत्रो  
 स्थितेनापित्त्वादीद्भावः । आशिपि ( पास्पर्द्धर्णात् पास्पर्द्धर्णात् । ) असावंधातुकत्वा-  
 दीद्भावः । ( अपास्पर्द्धर्णात् । अपास्पर्द्धर्णात् । अपास्पर्द्धर्णुः । अपास्पर्द्धर्णात् । अपास्पर्द्धर्णात् )  
 "अस्तिसिच" इति पितो नित्यमोद । "इट इटि" इति सिचो लोपे [ सिज्जलोप एकादेशे  
 सिद्धः ] इति सयणदीर्घः । "यद्मज्जहलन्तस्याचः" इति परस्मैपदपरे सिचि विहिता वृद्धिः  
 "नेटि" इति निषिध्यते । ( अपास्पर्द्धर्णात् इत्यादि । ) भावे सर्वत्र यद्धन्तवद्रूपम् । ( पास्पर्-  
 ष्यते ) इत्यादि, णौ ( स्पर्धयतोत्यादि ) एधतिऋदाहार्यम् । लुङ्येकवचने तु चिणि ( अ-  
 स्यैकाचो द्विवचनम् । \*संयोगे गुरु\* इति संयोगपरस्य ह्रस्वस्य गुरुध्यानिधानात् "सन्व-  
 ल्लघुनि" इति इत्वम्, "दीर्घो लघोः" इति दीर्घश्च न भवति गुरुध्याना आकशरीयतयान-  
 वकाशया लुसंज्ञा याच्यते, कर्मणि यक्विणोर्विषये णिलोपे ( स्पर्धते ) इत्यादि, प्रहृती  
 भाववद्रूपणि उदाहार्याणि । अन्यत्र ( स्पर्धयां चक्रे ) इत्यादि कर्तृवत् । लुङि चिण् ।  
 द्विवचनादौ सिच् । ( अस्पर्द्धि अस्पर्द्धिपितातामित्याद्युदाहार्यम् ) ध्वमि "विभाषेत्" इति  
 मूर्द्धन्याविकल्पः । स्यादिपु चिण्वदिटि तस्यामिद्वयत्रेत्यसिद्धतश्चाणिलोपे ( स्पर्द्धि-  
 प्यते ) इत्यादि प्रहृतिवद्रूपम् । कर्मकर्तरि यक्विणोर्विषयात् शपि स्पर्धयत इत्यादि कर्तृ-  
 चन्नेयम् । अत्रापि स्यादिपु चिण्वत्क्षेपे कर्मवत् । वत्काणाव स्वाशये भावे लकारे सर्व  
 कर्मवत् । कर्तरि वृतीया विशेषः । ( स्पर्धनः ) । "अनुदात्ततश्च हलादेशः" इति तच्छ्रीलादौ  
 युच् । स्पदां । \*गुरोश्च हलः\* इति गुरुमतो हलन्तात् खिपामकारप्रत्ययः । वासरूपेण  
 किञ्चिद्वियामिति निषेधाद् भवति । ( इदमेपां स्पर्द्धितम् । स्पर्द्धितमनेन । स्पर्द्धितः ) ।  
 "क्रोधिकरणे च" इति कर्तृभावाधिकरणेषु क्तः । स्पर्द्धालुप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ३ ॥

गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ध्वे च ॥ स्थापना तत्स्थापनं वा प्रतिष्ठा । लङ्घुमिच्छा लि-  
 प्सा । एकत्र स्थापनं संदर्भो वा धन्यः । तत्राद्ये ऽकर्मकः, इतरयोः सकर्मकः, ( गाधते ।  
 गाधसे । गाधे । गाधमानः । जगाधे । गाधिता । गाधितासे । गाधितादे । गाधिष्यते ।  
 गाधिष्यमाणः । गाधताम् । गाधस्व । गाधै । अगाधत । अगाधथाः । अगाधे । गाधेत ।  
 गाधेथाः । गाधेथ । आशिपि गाधिषोष्ट । अगाधिष्ट । अगाधिष्ठाः । अगाधिषि । अगा-  
 धिष्यतेत्यादि ) भावकर्मकर्तृपु लृट् लोड्लइविध्यादिलिङ्गु यङ् । ( गाध्यते । गाध्यसे ।  
 गाध्यताम् । अगाध्यत । गाध्यतेत्यादि ) ( अन्वेषु लेपु कर्तृवत्, लुङ्येकवचने तु चिणि ( अ-  
 गाधीति ) लिप्सायामप्यार्धेन न्यायेनेप्यमाणप्रधानत्वात्तस्य च कर्मस्थत्वात्सन्तवत्  
 कर्मकर्तृत्वोपपत्तिः ( जिगाधिषते । जिगाधिषां चक्रे । जिगाधिषिता । जिगाधिषिष्यते ।  
 जिगाधिषिताम् । अजिगाधिषत । जिगाधिषेत ) आशिपि ( जिगाधिषिषोष्ट । अजिगा-  
 धिषिष्ट । अजिगाधिषिष्यतेत्यादि ) सर्वत्रान्यासकार्यम् । आर्धधातुकेऽतो लोपः, भाव-  
 कर्मणोर्धक्विण्विषये ( जिगाधिष्यते ) अजिगाधिषीत्यादि । कर्मकर्तरि यक्विणोर्विषयात्  
 कर्तृवदेव ( जागाध्यते ) जागाधां चक्रे । जागाधिता । जागाधिष्यते । जागाध्यताम् ।  
 अजागाध्यत । जागाध्येत ) आशिपि ( जागाधिषीष्ट । अजागाधिषिष्ट । अजागाधिष्यत )  
 सर्वत्रान्यासस्य दीर्घोऽकितः" । आर्धधातुके "अतो लोपः" "यस्य हल" इति यलोपा-  
 होपौ । भावादपि यक्विण्वलोपयलोपयोः सर्वत्र कर्तृवद्रूपम् । लुङ्येकवचने त्वजागाधीति  
 चिण्विशेषः । सन्वलोक्षिण्वदिट्यतो लोपेन वृद्धिबाधाद् न विशेष इत्युक्तम् । यल्लुकि  
 "क्षपस्तयोर्धो ऽधः" । "क्षलां जग् क्षशि" ( जागाधीत्येवं ) सिपि \*एकाचो वशो  
 भद् क्षपन्तस्य लृङो\* इति धातोरव्यवस्य क्षपन्तस्यैकाचो वशः स्थाने भपादेशः  
 सकारादौ प्रत्यये ध्वे च परे पदान्ते च विषये इत्यान्तरम्यात् गकारस्य धकारे

“खरि च” इति धकारस्य तकारे ( जाघात्सीति । जागाधां चकार ) । “पूर्ववत्कृञ्” इति परस्मैपदम् । ( जागाधिता । जागाधिष्यति । जागाद्धु । जागाद्धात् । जागाद्धात् । अजाघात् । अजाघाद् ) हल्ङ्यादिलोपे पदान्ते चेति वशो भपादेशे जश्चे च चर्त्वंम् । सिपि तु “दश्च” इति वा रुत्वे ( अजाघा इत्यपि । जागाध्यात् । जागाध्याताम् । आशिपि जागाध्यात् । जागाध्यास्ताम् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । अजागाधिष्यदित्यादि ) सर्वत्र यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य पक्षे ईडुदाहायेः । लुङितु “अस्तिसिचो” इति नित्यः । भावादौ यङन्तवत् ( गाधयति । गाधायां चकार । गाधयिता । गाधयिष्यति । गाधयतु । अगाधयत् । गाधयेत् ) आशिष्यनिडाद्यार्धधातुकत्वाणिलोपे ( गाध्यात् । अजागाधत् ) अत्रास्य ऋदित्वात् “नागलोपिशास्त्रुदिताम्” इति णौ चङि ह्रस्वे निपिद्धेभ्यासस्यालघुपरत्वात्सन्चदित्वलघुदीर्घत्वे न भवतः ( गाधयत ) इत्याद्युदाहार्यम्, प्रतिष्ठायाम् “अणावकर्मकात्” इति चित्तवत्कर्त्तृकत्वे परस्मैपदमेव । भावकर्मणोर्यकृचिणोर्विपद्ये णिलोपे गाधतिवद्रपम् । स्याद्विपु तु ण्यन्ते कर्त्तृवत् । चिष्वदिटि तु णिलोपे गाधितेत्यादि प्रकृतिवदेव । कर्मकर्तरि यकृचिणोनिषेधान्नवसु लकारेषु कर्त्तृवत् । ( गाधनः ) । “अनुदात्तेत” इति युच् । ( गाधा । ) “गुरोश्च हलः” इत्यकारः, प्रतिष्ठायां स्पृष्ट्वित्, भावकर्त्रधिकरणेषु क उदाहार्यः, इतरयोस्तु “तयोरेव” नियमात्कर्मणि ॥ ४ ॥

वाधृ लोडने ॥ लोडनं प्रतिघातः । गाधिवत् । बाहुः । “अर्जिदृशिकम्पिमिंपिसिवाधामृजिपशितुग्धुर्दीर्घकाराश्च” इति कुप्रत्यये धातोर्हकारः ( भद्रवाहुः ) चतुष्पाद्विशेषः । “बाह्वन्तात्संज्ञायाम्” इति स्त्रियामूङ् प्रत्ययः । सुबाहुनां कश्चित्, तस्यापत्यं ( सौवाहविः ) “बाह्वादिभ्यश्च” इति षष्ठ्यन्तादपत्य इञ् । \*ओर्गुणः\* । उवर्णान्तभस्याङ्गस्य तद्धिते गुण इति गुणेश्वादेशः, यद्यपि बाह्वादिषु केवलो बाहुशब्दः षष्ठ्यन्ते, [ समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः ] इति तदन्तविधिश्च प्रतिषिध्यते, तथापि केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तत्वलाभः, संज्ञात्वेन विनियुक्ताद् बाहोस्तु प्रत्ययो नेष्यते । यदाह ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति । “राजश्वशुराद्यद्” इत्यत्र भाष्यादौ चोक्तं ‘संज्ञायां श्वशुराद्यद्’ इति । ( उभावाहु, उभयावाहु प्रहरति । ) “द्विदण्डयादिभ्यश्च” इतीच् समासान्तः । तस्य च द्विदण्डयादिष्वेव पाठाल्लोपः, प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वात् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विचः पाठान्तदन्तस्याव्ययीभावत्वविधानात् “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययत्वे सुपो लुक् । उभयवाह्वित्यत्र “उभादुदात्तो नित्यम्” इत्यत्रास्वरितत्वादेव वाग्रहणाननुवृत्तेर्नित्यमयचि सिद्धे नित्यग्रहणं योगभेदेन वृत्तौ नित्यमयजन्तस्य प्रयोगार्थमित्युभशब्दस्योभयादेशः, अयमर्थः सर्वादिषुत्रे कैयटादौ स्फोरितः । तथा च तत्र वार्तिकमपि [ उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः । अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वाद् उभयोन्यत्रेति । ] उभावाह्वित्यत्र तु द्विदण्डयादिपाठाद् उभयाभावः ॥ ६ ॥

नाथ नाथु याञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ उपतापो रोग इति वृत्तौ । उपघात इति तरङ्गिण्याम् । आद्यो धान्तः, अपरस्थान्तः । अस्य थान्तस्य धान्तकाण्ड पाठोऽर्थसाम्यात् । उभावपि दन्त्यादी । सर्वं गाधतिवत् । द्वितीयस्य तु विशेषः । “आशिपि नाथः” इत्याशिष्येवात्मनेपदं, कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी च । ( सर्पिपो नाथत इत्यादि ) । “षष्ठी शेष” इत्येवात्र षष्ठीसिद्धौ वचनमिदं सर्पिपो नाथनमित्यादौ समासनिवृत्त्यर्थं षष्ठी श्रूयत एव न लुप्यत इति, स (१) लोपश्च समासे । उक्तं च ।

माधनेर्ध्वपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पद्यो समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न तर्ह्येदानीमिदं सम्भवति सर्पिनांयनमिति । भवति यदा हृद्योगलक्षणा पद्यो । तथा च वार्तिके, [ प्रतिपदविधाना च पद्यो न समस्यते हृद्योगा च पद्यो समस्यते इति ] न धैवं सति समासनिषेधस्य वैधर्ष्यमिति वाच्यम् । यतः भेषपन्थ्याः समासे “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वेन भाष्यम्, अन्यस्यास्तु \*गतिकरकोपपदात् कृत\* गत्यादिभ्यः परं कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरमित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण भाष्यं, स च लिति प्रत्यये पूर्वमुदात्तत्वम् । अनाश्रिपि परस्मैपदं द्रष्टव्यम् ( नाथति । ननाथ । नाथिता । नाथिष्यति । नाथतु । अनाथद् । नाथेत् । नाथ्यात् । अनाथीत् । अनाथिष्यत् । निनाथिष्यतीत्यादि ) यद्भुक्तयस्तन्तत्वात् “क्षपस्तपोधौ धः” इति धत्वाभावे “खरि च” इति चत्वे ( नानात्ति । नानात्तः । नानात्थ इत्यादि ) विशेषः । अत्र मैत्रेयाभरणकारावाचं णोपदेशं पठन्तौ “णो नः” इति धात्वान्निष्ठाकारस्य नकारं विधाय “उपसर्गादसमासेषु णोपदेशस्य” इति उपसर्गत्याग्निसिद्धतात्परस्य णोपदेशनकारस्य समासासमासयोगेत्वविधानात् (प्रगाधत्) इत्यादौ णत्वप्रयोजनमाहनुः । सर्वे नाद्यो णोपदेश इत्यस्य पर्युदासे वृतिनन्दिनर्दिनन्दिनाद्यनाथवर्जमित्यत्र च न पठतुः । अत्र कादयपः । नाघतेणोपदेशस्यमयुक्तं, गणकारवृत्तिकारादीनामनिष्ठादिति । वृत्तिनन्दीत्यादिवाक्ये नाद्यनृवर्जं वृत्त्यादीन् पठित्वैतान्सप्त वर्जयित्वेति वदन् श्रीकृतोप्यत्रैवानुकूलः । तथापर्युदासवाक्ये नर्दतिवर्जं सर्वानेतान् पठतः शाकटायनन्यासकृतोप्यमेव पक्षोभिमतः । उभयोल्यान्तपाठस्तु धान्तप्रकरणविरोधान्नाशक्यः । इमौ याज्ञायामकथितेप्सिततमान्यां द्विकर्मकौ ।

दुहियाचिरधिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

मुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥

इत्यत्र भिक्षेरर्थपरत्वात् । उक्तं च कैयटे । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात् पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवतीति । अथोश्रया चैथ संज्ञा न दुह्यादिवत्स्वरूपार्थेति भिक्षि प्रस्तुत्य वदतो हरदत्तस्यापि मते सत्र न विवादः । श्लोकार्थस्तु उपयुज्यत इत्युपयोगः, वयःप्रवृत्तिप्रधानं कर्म, तस्य निमित्तं गवादि तच्च यच्च मुविशास्योर्गुणेन प्रधानकर्मणा धर्मादिना क्रियां प्रति साधनत्वेन गुणत्वात् लब्धगुणव्यपदेशेन सचते सम्बन्धमुपैति माणवकादि, तदुभयकारकं पूर्वविधौ विशेषणाविकसितत्वात्पादानादिसंज्ञाभावे कविना क्रान्तर्द्दिशान् सूत्रकारेणाकथितं कर्मोक्तमिति । याचिरिहानुनयार्थः । याचनार्थस्य तु भिक्षिर्नैव सिद्धम् । अथान्येपि द्विकर्मकाः प्रसङ्गात् प्रदर्श्यन्ते । यदाह ।

नीवहोर्हृरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं कत्तव्यमिति निश्चयः ॥

गत्यर्थग्रहणं गत्यादिसूत्रोपादानामुपलक्षणम्,

जयतेः कर्षतेर्मन्धेर्मुपैर्दण्डयतेः पचेः ।

तारेर्मां हेस्तथा मोवेस्त्याजेर्दोपेश्र संग्रहः ॥

कारिकायां चशब्देन सुधाकरमुलैः कृतः ।

ग्राहेरिह ग्रहो नैव हरदत्तस्य संमतः ॥

यदसौ “गतिवृद्धि” इत्यत्रायकथम् “अयाचितारं नहि देवदेवमद्भिः सुतां ग्राहयितुं शशाक” इति स्वतन्त्राः कवयः । यद्वा सुतां प्रति न किञ्चिद्ग्राहविषयं ग्राहयितुं बोधयितुं शशाकेत्येवं व्याख्येयम् । अत्र बुद्ध्यर्थत्वात् द्विकर्मत्वं सिद्धमिति समर्थयते इतीर्थं च निर्व्राहणा दिक् । प्रतिग्रहणस्य समेदमिति बुद्धिविशेषनिरूप्यत्वात् सुतां ग्राहयितुं प्रमेयमिति बोधयितुं न शशाक इत्येवं व्याख्यातुमुचितत्वात् । इदानीं न किञ्चिद्ग्राहविषयमित्याद्यथाहर्त्तव्यं भवति ।

नाथृ ]

तथा श्रीकराचार्यस्याप्यभिमतमुपादानार्थस्य द्विकर्मकत्वम् ।

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दिदद्दैत्यपुरः पिनाकी ।

जिज्ञासमानो बलमस्य बाहोर्हसन्नताक्षीद्रघुनन्दनस्तत् ॥

इति भट्टिश्लोकं विवृण्वन्त्यदाह तदनुस्तं रामं जनकोऽजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुपा  
त्रिपुरं दग्धमिति, ग्रहेश्च बुद्धयर्थत्वात् “गतियुद्धि” इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा, धनुस्त्व  
“कर्तुरीप्सिततमम्” इति ग्रहिद्विकर्मकः । उपादानार्थत्वे तु ग्रहिर्गत्यादिप्रेकोऽपि न भवती-  
ति कथं तमितीति । अत एव ।

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमप्राहयत् पिता ॥

इत्यर्थमबोधयदित्यर्थः । बुद्ध्यर्थत्वाद् द्विकर्मकत्वमुक्त्वा पाणिमप्राहयदित्यत्र तेनेत्यध्या-  
हारेण व्याख्यानात् प्रकृत्युपश्लेषेण बुद्धयुपादानयोर्ग्रहणं, किं चास्य द्विकर्मकत्वे अथ प्रजाना-  
मधिपः प्रभाते जायाप्रतिप्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र ‘प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इति प्रयोज्याया  
धेनोरभिधानेन भाव्यं, ततश्च जायया गन्धमाल्ये या धेनुः प्रतिप्राहितेति विग्रहीतव्यम्,  
अत्र च प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिरित्युक्तत्वात्समासो न स्यात्, सत्यपि  
समासे समानाधिकरणोत्तरपदाभावात् “स्त्रियाः पुंस्त्वत्” इति पुंवद्भावो न स्यात् । पक्षान्तरे  
तु गन्धमाल्ययोरेव कर्मत्वात्तयोरेव कस्तेनाभिधानात् जायया प्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये यया  
धेन्वेत्यूढरथादिवत् तृतीयार्थेन समासः लिख्यतीति गतमदः । इपिशकी च द्विकर्मकौ भाष्य-  
उक्तौ । एवं चायाचितारं नहि देवदेवमित्यत्रापि देवः शक्यपेक्षया कर्म सुता ग्रहापेक्षयेति  
न संकटं किं चित् ॥

अथ द्विकर्मकसाधारणमिदं विचार्यते ॥ किमेते लादयः प्रधाने कर्मणि भवन्ति अथाप्रधा-  
ने । न चानयोर्युगपदभिधानसंभवो भिन्नकक्षत्वात् । अत्राह ।

प्रधानमर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अभिधान इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन ‘नोत्रहोर्हरतेश्च’ इति च शब्द-  
समुच्चितः कृपिः नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दुह्या-  
दीनामित्यनेन कारिकोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्यन्तादृज्पादादयश्चोच्यन्ते, प्यन्त इ-  
त्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तायादयश्च । अक्ष बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु  
प्राकृते वा कमणि प्रयोज्ये वा लादयः । यदाह ।

कथितेभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरति ॥

अस्यार्थः । तत्र प्रथमः पादः प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि पृथीत्येकीयमत-  
दुषणपर इति इहानुपयोगात् न व्याख्यायते । सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसंहिते दुह्यादौ गुणक-  
र्मणि लादयः । गुणकर्मणि पुरुषप्रवृत्तेः पयः प्रभृत्यर्थत्वात् दुह्यादावप्रधानं गवाद्यच्युते । प्य-  
न्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदाप्यध-  
मांशुच्यते । ध्रुवयुक्तयोऽकर्मकाः, चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः एवगुणे प्रयोज्ये, तदेतदनल्पमतेमं-  
धाविन आचार्यस्य वचनमिति । अत्र स्मरतोत्यनेनागमस्याविच्छेदं दर्शयति । एवं चात्रापि  
याचनस्य धनाद्यर्थत्वात्तस्यैव प्राधान्यादन्यद्राजादि कर्मांप्राधानमिति तत्रैव लादयो भवन्ती-  
ति (नाथयते राजा धनं नाथ्यः नाथितः सुनाथ) इत्यादि भवति । नाथिता धनस्य राज्ञ इत्यत्र  
च कर्मणि पष्ठ्युभयत्र भवति । गुणकर्मण्युभयथा (गोगिकापुत्र) इति भाष्ये उक्तत्वात् द्विती-  
यापि द्रष्टव्या । (नाथिता धनस्य राजानमिति) भाष्ये नयतेरुदाहरणं प्रदर्शनमात्रं, स्पष्टं चैतन्न  
पदमत्र्यादियु । ( नाथितव्यो राजा धनं देवदत्तेनेत्यत्र कर्तृकर्मणा ) प्राप्ता कृद्योगलक्षणा पृथी

\*कृत्यानां कर्त्तरि वा\* इत्यत्र कृत्यानामिति योगं विभज्य प्राप्नोति चेति चानुवर्त्य उभयप्राप्तौ नेति चानुवर्त्य उभयप्राप्तौ कृत्ये पठ्याभावस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वाच्च भवति । स्पष्टं चैत-  
त्सैयद्यदौ । यत्तु 'कृत्यानां' इत्यत्रोभयप्राप्तौ कृत्ये पठ्योक्तिपेध इति वृत्तिमुवादाय प्रति-  
पेधोऽयं कर्त्तरि पठ्याः कर्मणि पठ्यौ तु प्रधानस्य कर्मणः कृत्वेनाभिधानादन्यस्याप्राधान्या-  
दप्रसङ्ग इति न्यासेऽर्थसत्प्रसक्तं तद्विधोयावत्प्रदाने पठ्यौ निशच्यति यत्किञ्चिद् । कर्त्तरि च  
इति विधीयमानपठ्योविकल्प उभयप्राप्तिव्यतिरिक्तकृत्यविषयः । (नाथितव्यं सर्पिर्द्वन्द्वेन  
देवदत्तस्येति वा) ६—७ ॥

दध धारणे ॥ दान इति के चित् पठन्ति, दद दान इत्यत्र धारण इति । तदयुक्तम् ।

तद्वेपोसहशोभ्याभिस्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते सुलभां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥

पिबति च पाति च यासको रहस्त्वाम् ।

ब्रज विष्टपममु ददस्व तस्यै ।

दादशो दुदुद्दुहादी दादाशो दूददीदशोः ।

दुदादं दशदे दुददे ददाददददोऽददः ॥

इत्यादौ दधो धारणार्थत्वस्यान्यस्य दानार्थत्वस्य च व्यग्रस्थितत्वात् ( दधते । दधेते ।  
दधन्ते । दधसे । दधावहे । दधामहे । देधे । देधाते । देधिरे । देधिषे । देधे । देधिवहे ) \*अत  
एकहल्मध्येनादेशादेलिटि\* । किति लिटि परत्रावस्थिते यस्यादिनादेशो नास्ति तस्यासहाय-  
योर्हलोर्मध्यगतस्याकारस्यैकारोऽभ्यासस्य लोप इत्येत्वाभ्यासलोपोऽयं शिदिति सर्वा-  
देशः । नन्वभ्यासादेर्दकारस्य जश्त्वेन प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति दत्त्वे कथमनादेशादि-  
त्वम् । न च पूर्वत्रासिद्धत्वम् । "तुफलभजत्रपदच" इति फलभजिग्रहणात् । असिद्धत्वे  
ह्यनादेशादित्येनैवैत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वाच्च तत्कुर्यात् । एवं तर्हि \*न शशदद्वादिगुणा-  
नाम्\* इति शमददयोरेत्वाभ्यासलोपनिषेधाद्रूपाभेदे आदेशादित्वं नाध्विष्यते । तथा  
च वार्तिकम् । [ प्रथमवृत्तीयादीनामादेशादित्वादेशादित्वादेत्वाभाव इति चेच्छसिदप्रि-  
तिपेधो ज्ञापको रूपाभेदे पृत्वविज्ञानस्येति ] ( दधिता । दधितासे । दधिताहे । दधिष्यते ।  
दधिष्यमाण । दधताम् । दधस्व । दधे । अदधत । अदधेताम् । अदधन्त । अदधयाः ।  
अदधे । अदधासहि । दधेत । दधेयाताम् । दधेयाः । दधेय । आशिपि । दधिपीष्ट । अद-  
धिष्ट । अदधिपाताम् । अदधिष्ठा । अदधिपि । अदधिष्यत ) इत्यादि । कर्मकर्त्तार्यकृचि-  
ण्विषये ( दध्यताम् । अदध्यत । दध्येत । अदधीत्यादि ) अन्यत्र कर्त्तवत् ( दिदधिषते ।  
दिदधिषां चक्रे । दिदधिषिता । दिदधिषिष्यते । दिदधिषताम् । अदिदधिषत । दिदधिषेत )  
आशिपि ( दिदधिषिपीष्ट । अदिदधिषिष्ट । अदिदधिषिष्यत ) इत्यादि । कर्मणि यकृचि-  
ण्विषये दिदधिष्यतइत्यादि ) अन्यत्र कर्त्तवत् । कर्मकर्त्तरि तु यकृचिणोर्निषेधात्सर्वत्र कर्त्तवत् ।  
अतो लोप आर्द्धधातुके ( दादध्यते । दादधां चक्रे । दादधिता । दादधिष्यते । दादध्यताम् ।  
अदादध्यत । दादध्येत । आशिपि । दादधिषीष्ट । अदादधिष्ट । अदादधिष्यत ) "द्वीषो-  
क्ति" इत्याभ्यासदीर्घः । सर्वप्रार्थधातुके "यस्य हल" "अतो लोप" इति पाणोराल्लोपोऽयं ।  
कर्मकर्त्तार्येऽन्तेऽपि मिशपो नेति गाधतायेवोपपादितम् । ( दादधि । दादधः । दाधत्सि ।  
दादधिम ) "दधस्तपोऽन्न" इत्यत्र कृतद्विवचनस्य दधातेत्यर्थहणात् तस्मात्पञ्चराशौ चकारात्  
सत्पञ्चराशौ पदान्ते यशो विधीयमानो भयभावोऽयं न भवति "पञ्चाच" इति मादौ ध्ये  
पदान्ते च विधीयमान सामान्य एव भवति ( दादधां चकार । दादधिता । दादधिष्यति ।  
दादधु । दादधात् । दादधि । दादधानि । अदाधत् । अदाधत् । अदादधाम् । अदाधु ।  
अदाधाः । अदाधत् । अदाधत् । अदादध । अदादधम् ) अत्र "हल्स्वाभ्य" इति  
तिप्पिणोर्लोपे पदान्तराज "पञ्चाच" इति भयभावे जगृह्ये वा चर्त्तम् । यिपि तु "दध्ना"

इति वा स्त्वं च । जशादौ “अलां जग् द्वाशि” इति धकारस्य द्कारः (दादध्यात् । दादध्या-  
ताम् । आशिपि दादध्यात्, दादध्यास्तामित्यादि । अदादधीत् । अदादाधीत् ) अतो  
हलादेर्लघोः\* इति हलादेर्हलन्तस्य लघोरतः स्थाने वा वृद्धिरिडादौ परस्मैपदपरं सिचि  
एवं (अदादादधिष्टाम् । अदादाधिष्टामित्यादि । अदादधिष्यदित्यादि) सर्वत्र यङ्लुकः परस्य  
हलादेः पितः सार्वधातुकस्य पक्ष ईदुदाहार्यः । कर्मणि यङन्त्वदिति याधतातुपपादितम् ।  
दाधायतीत्यादि बाधयतिवत् । णौ चटि तु “णौ चङ्यु” इति ह्रस्वत्वे सन्वदित्वदीर्घत्वे  
विशेषः । अदौदधदित्यादि (दधनः ।) ‘अनुदात्तेतश्च’ इति युच् ॥ ८ ॥

स्कुदि आप्रवणे ॥ आप्रवणमुत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनं वेति तरङ्गिणी । उद्धरणमिति  
भोजः । अत्र सकर्मकः । “इदितो नुम् धातोः” इत्यन्तेदित्वान्नुमागम उपदेशिवह्वचनादु-  
पदेशावस्थायाम् ( स्कुन्दते । स्कुन्दसे । स्कुन्दे । चुस्कुन्दिपे । चुस्कुन्दिवहे “शर्षूवाः”  
इति खयः शेषः । \*कुहोरनुः\* । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्ग इत्यान्तर्यात् ककारस्य चकारः  
(स्कुन्दिता । स्कुन्दिप्यते । स्कुन्दताम् । अस्कुन्दत । स्कुन्देत । आशिपि । स्कुन्दिपीष्ट ।  
अस्कुन्दिष्ट । अस्कुन्दिप्यत ) भावादिषु यक्चिणौ । (स्कुन्धते । स्कुन्धताम् । अस्कुन्धत ।  
स्कुन्धेत । अस्कुन्दीत्यादि । चुस्कुन्दिपते । चुस्कुन्दिपाञ्चके । चुस्कुन्दिपिता । चुस्कुन्दि-  
पिप्यते । चुस्कुन्दिपताम् । अचुस्कुन्दिपत । चुस्कुन्दिपेत । आशिपि । चस्कुन्दिपिपीष्ट ।  
अचुस्कुन्दिपिष्ट । अचुस्कुन्दिपिप्यत । चोस्कुन्धते । चोस्कुन्दाञ्चके । चोस्कुन्दिता ।  
चोस्कुन्दिप्यते । चोस्कुन्धताम् । अचोस्कुन्धत । चोस्कुन्धेत । चोस्कुन्दिपीष्ट । अचोस्कु-  
न्दिष्ट । अचोस्कुन्दिप्यत ) भावादौ न विशेष इति गाधतौ प्रतिपादितम् । ( चोस्कुन्दीति ।  
चोस्कुन्ति । चोस्कुन्दाञ्चकारेत्यादि ) लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपयोः अचोस्कु-  
न् ।) भावादौ यङन्त्वदित्युक्तम् (स्कुन्दयति । स्कुन्दयतइत्यादि । स्कुन्दनः । युच् स्कुन्दा)  
उपदेशावस्थायां नुमो विधानाद् धातोर्गुरुत्वाद् “गुरोश्च हलः” इति स्त्रियामकारो लघूपध-  
गुणाभावश्च ॥ ९ ॥

श्विदि श्वैत्ये ॥ अकर्मकः । श्वेतस्य गुणस्यापि धातुना साध्यतया क्रमिकतया वाभि-  
धानात् क्रियात्वम् । यदाह ।

श्वेततेः श्वेत इत्येतत् श्वेतत्वेन प्रकाशयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वाद्भिधानं प्रवर्त्तते ॥

इति । पूर्वघन्नुमागमः ( दिवन्दते ) इत्यादि स्कुन्दिवत् ॥ १० ॥

वदि अभिवादनस्तुत्योः ॥ प्रणतिपूर्वमाशिपो वाचनमभिवादनं, तथा च प्रयोगः । अभि-  
वदति नाभिवादयतेप्याचार्यं श्वशुरं राजानमिति । ( वन्दते । ववन्दे । वन्दितेत्यादि ) पूर्व-  
वन्नुमि कृते ऽकारस्यासहायहल्मध्यगतत्वाभावान्नैत्वाभ्यासलोपो । “न शसदद्रवादिगु-  
णानां” इतिनिषेधाद्वा । गुण इति तद्भाषितोकार उच्यते ( वन्दारुः ) “शूवन्धोरारुः” इति  
तच्छीलादिकर्तृष्वारुप्रत्ययः ( वन्दना ) “धट् वन्दिविदिभ्यश्च” इति स्त्रियां युच् । वन्दा  
वृक्षरुहा । बाहुलकात् स्त्रियां संज्ञायामुकारः । वन्दा वृक्षादनीं वृक्षरुहाजीवन्तिकेत्यपि इत्य-  
मरः । ( वन्दीति । ) स्तोतयान्वयकणिन्यन्तः । ‘हठहूतमहिलायां त्विन्’ इति सर्वधातु-  
विषयेन्नन्तात् ( सर्वतोऽक्तित्रयादित्येकं इति ङीपि । अयं वशादिरपभ्रंशः । यदाह राजानकः  
संदिग्धस्योदाहरणे ।

आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीः परंपरां वन्द्यां कणं कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्दामिति किं हठहूतमहिलायामुत नमस्यामिति सन्देह इति ( वन्दः ) पूजकः ।  
‘स्फायितञ्चित्रञ्चिकक्षिपिधुदिसृपितृपिटपिवन्नुन्दिशिवतिवृत्यजिनी पदिमदिसुदिसि-  
दिच्छिदिभिदिमन्दिवन्दिचन्दिदहिदिसिदिम्भिवसिवाशिशीइहसिसिधिषुभिभ्यो ङ्क्’ इति



त्ययः ॥ ११ ॥

नदि कल्याणे सुखे च ॥ कल्याणं मङ्गलं सुखमात्मगुणः । ( मन्दते । बभन्दे । मन्दिन्ते-  
इ स्कुन्दिवत् । देवदत्ताय भद्रं भूयाद्देवदत्तस्येति वा ) । “ऋञ्जेन्द्रायज्ञविप्रकृद्यवुधक्षुर-  
द्रोप्रमद्रभेरभेल्लुक्कुक्लवत्रेरामाला” इति रक्यनुनासिकलोपे भद्रशब्दो निपातितः ।  
नत् \*चतुर्थि चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुखार्थहितः\* इत्याशिषि गम्यमानायां चतुर्थी-  
। अत्रायुष्यादयोऽर्थपराः । ( भद्राकरोति मुण्डयतोत्यर्थः । ) [ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ]  
परिवापणे मुण्डने ह्यो योगे डाच् प्रत्ययः । अस्य “ऊयादिच्चिडांश्च” इति गतित्वा-  
प्रयोगः । अत एव निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोल्लेखः ॥ १२ ॥

मदि स्तुतिमोदमद्रस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ कान्तिगतिष्वित्येके । मोदो हर्षः । मोदो गर्वः ।  
न आलस्यम् । चन्द्रस्तु मदि जय इत्यपि पपाठ । स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मरुः ( मन्दते ।  
न्दे । मन्दिन्तेत्यादि पूर्वयत् । मन्दुरा ) “मन्दिनाशिमथिचतिवृद्धादिभ्य उरच् ( मन्दिन्म् )  
पेमादिमुदि-खिदिच्छिदिभिदिमन्दिबन्दिमिमुहिमिहिमुचिरिचिथिमुपिबन्धिभ्य किर-  
इति किरच् । ( मन्द्म् ) “स्फापितञ्चीति” आदिना रक् ( मन्दारः ) “अगिमदिमन्दि-  
आरन्” इत्यारन् । मन्दरः । बाहुलकादरः । यद्वा मन्दं रातीति मन्दरः । अयं मदी हर्षे  
। मद् हर्षत्वेपनयोर्घटादौ । मद् वृत्तियोग इति चुरादौ ॥ १३ ॥

स्पदि किञ्चिच्चलने ॥ चलनं कम्पनम् । अकर्मरुः ( स्पन्दते । पल्पन्दे । स्पन्दिन्तेत्यादि  
वत् । स्पन्दयति ) “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” इति ष्यन्तात्परस्मैपदमेव । निगरण-  
यवहारः ॥ १४ ॥

क्लिदि परिदेवने ॥ परिदेवनं शोचनम् । सर्मरुः ( क्लिन्दते देवदत्तम् । विम्लिन्दे ।  
उन्दिन्तेत्यादि पूर्वयत् । क्लेदा ) ‘क्लेदौ पाथिनाशाङ्गयोः’ इति यादवप्रकाराः । “श्वन्नुशन्पु-  
प्लोहद्रक्लेमन्स्नेहन्मुद्धेन्मञ्जत्रयंमन्विशम्सन्परिम्नन्मघवन्” इति कनिनि गुणतुम-  
वयोर्निपातितः । “सर्गनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति नान्तत्वाद्दुपधाया दीर्घः । संबुद्धौ  
दृश्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पदत्वाच्चलोपः “प्रातिपदिकात्” इति प्राप्तो नलोपो  
। डिस्बुद्धोः” इति निषिध्यते, भसंज्ञायामलोपे ( क्लेद ) इत्यादि, सप्तम्येकवचने “विभाषा  
रयोः” इत्यल्लोपस्य विकल्पनात् ( क्लेदनि क्लेदनि इत्यपि भवति । हलादौ पदत्वाम्लो  
स्तेदभ्यामित्यादि । नलोपस्य पूर्वव्रासिद्धत्वात् “सुपि च” “अतो मिस ऐस्” “बहुवचने  
त्येत्” इत्येते विधयो न भवन्ति । स्कुन्धाद्य एतदन्ताः सप्त इदितः । अयं परस्मैपदादि-  
यपि पठिष्यते । ऊदिदादौभावे दिवादौ ॥ १५ ॥

मुद हर्षे ( मोदते । मोदते । मोदे । लघूपधत्वाद्गुणः । मुमुदे । मुमुदाते । मुमुदिपे ।  
मुदिबद्धे “असंयोगालिदिकत्” इति कित्वाच्च गुणः ( मोदिता । मोदिष्यते । मोदिताम् ।  
मोदत । मोदेत । आशिषि । मोदियोष्ट । अमोदिष्ट । अमोदिष्यत ) इत्यादि । भावे  
मुद्यते । अमुद्यत । मुद्यते । अमोदि । शेषं कर्तव्यम् । मुमुदिपते, मुमोदिपते ) “रलो व्युप-  
गद्धलादेः संश्च” रलन्ताद्धलादेस्कारेकारोपधात् परौ सेटौ त्कासमौ वा कितौ भवत इति  
केत्वपक्षे न गुणः । ( मुमुदियां चक्रे इत्युदाहार्यम् । मोमुद्यते । मोमुदौ चक्रे । मोमुदिते-  
ःयादि ) अजायधातुके यलोपाल्लोपयोर्लघूपधगुणो न भवति । “न धातुलोप आर्धधातुके”  
इति धात्वेकदेशलोपनिमित्तार्धधातुक्रान्तिमित्तयोर्गुणवृद्धोर्निषेधात् “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ”

स्यानिउत्त्वाद्द्र ( मोमोत्ति । मोमुत्तः । मोमुदति । मोमोत्ति । मोमुदोपि ।  
मोमोदि । मोमुदीमि । मोमुदः ) यद्बुद्धोऽनैमित्तिकत्वात् “नधातुलोप” इति निषेधो न भव-  
ति । ईटि तु “नाभ्यास्तस्याधि पिति सार्वधातुके” इति निषेधः । ( मोमोदौ चकार । मो-  
मोदिता । मोमोदिष्यति । मोमोत्तु । मोमुत्तात् । मोमुदीतु । मोमुदि । ) हेरपित्वाच्च  
गुणः । ( मोमुदानि । मोमुदाव ) आद्यजादिषित्सार्वधातुकत्वात् “नाभ्यन्त” इति गुण-

रेव' इति नियमात् पत्वं प्राप्ते तदपवाद "स स्वदिस्वदिसहीनां च" इति सकारो विधीयत इति ( सिस्वादिपतौति भवति ) ये स्वसुं दन्त्यादि पठन्ति, तेषामिदं सन्धवचन कथमर्थ-  
वदिति त एव प्रष्टव्या ( स्वदते । सन्वदे ) इत्यादि स्वदिवत् । अर्जदन्त्येति पोपदेशलक्षण  
केवलदन्त्यविषयमिति दन्त्योष्ठपरोयं न पोपदेश । अत एव दन्त्योष्ठपरा विवचादय स्व  
दीत्यादिना पुन पठान्ते । ( स्वाद् । ) "कृवापाजिस्वदिसाध्यशुभ्य उण्" इत्युणप्रत्यय ।  
स्वाद आस्वादन इत्यग्रवापे ॥ १९ ॥

उर्दं माने क्रीडाया च ॥ क्रीडायामकर्मक । चकारादास्वादाने । इह मानं मुष्मिति संम  
तायाम् ( ऊर्दते । ऊर्दाचक्रे । ऊर्दिता । ऊर्दिष्यते । ऊर्दताम् और्दत । ऊर्दत । आशिपि ।  
ऊर्दिषीष्ट । और्दिष्ट । और्दिष्यत ) । "उपधायां च" इति धातोरुपधाभूतरेपात् पूर्ववादिक्तो  
दीर्घ सर्वत्र । यथायोगं भावकर्मधर्मकर्तृपूर्यत इत्यादि । ( ऊर्दिदिपते ) \* न न्द्रा संयोगादय \*  
इति द्वितीयस्यंकाचो नदराणा संयोगादीनां द्विचननिषेधाहकाराद्विद्विरच्यते । ( ऊर्दयति ।  
और्दिद्वत् ) ॥ २० ॥

कुर्दं सुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेव ॥ अत्र कैयटपुरुषकारमैत्रेयादियु तृतीयो न पठ्यते । संमता-  
मोधाविस्तारचान्द्रेषु तु प्रयोपि पठान्ते । गुदक्रीडा गुदविहार इति चरके । मैत्रेयकारययौ  
गुद इत्यपि पृथक् धातुरिति । अत्रेवकारो धातूनामनेकार्थत्वे शापक इत्युचम् । स्पृज्जदीधो-  
पदेशात् "उपधाया च" इति दीर्घ एषा न इति चन्द्र । मैत्रेयसंमतामोधाविस्तारकारादयस्तु  
दीर्घत्वमिच्छन्ति । ( कूर्दते । चुकूर्दे । कूर्दिता । कूर्दिष्यते । कूर्दताम् । अकूर्दत । कूर्दत ।  
आशिपि । कूर्दिषीष्ट । अकूर्दिष्ट ) । माने । ( कूर्धते ) इत्यादि । ( चुकूर्दिपते । चोकूर्धते ।  
चोकूर्ति । चोकूर्दीति । चोकूर्त्त । चोकूर्दा चकार । चोकूर्दितेत्यादि ) । लङि तिप्सिपोर्हलङ्गा-  
दिलोपे "धाञ्जाने" इति चत्तर्विकल्प । ( अचोकूर्दीत् । अचोकूर्त् । अचोकूर्द ) । सिपि  
तु "दञ्च" इति वा स्त्वमपि । ( अचोकृ ) चान्द्रेपि मते "रो रि" लोप "द्रूलोपे" इति दीर्घस्य  
विद्यमानत्वाद्ग्रन विशेष । ( कूर्दयति । अचुकूर्दत् ) । एवमितरयोरप्युदाहार्यम् । गुदे ।  
( गोदते । जुगुद । गोदितेत्यादि । जुगुदिपते । जुगोदिपते । गुदित्वा, गोदित्वा ) इत्यादि  
मुदिवच्यम् । ( गुदम् ) । इगुपथलक्षण क । गोद इति पञ्चाद्यजिति मैत्रेय ॥ २४ ॥

पूद क्षरणे ॥ क्षरणं नि सारणम् । अत्रायमकर्मक, हिंसायामपि वर्धते, ( मधुसूदन इति ।  
अत्रायं सकर्मक । प्यन्तोयं संस्कारेपि वर्धते । 'अभिर्हव्यं शमिता सूदर्यात्' इति । हव्यं हव  
नाहृपशोर्हृदयादि शमिता शमित्रोमि सुदयति संस्कारोताति । क्षरणस्वाद्दुकरणार्थत्वमहे रा  
त्राणि मरुतो विलिप्तं सुदन्त्विचत्यग्राह भट्टभास्कर । तथा हि अहोरात्राणि मरुतश्च तद्विलिष्टं  
विनाशितं विष्टं वा सुदयन्तु क्षारयन्तु यद्विलिष्टं स्वाद्दु कुर्वन्तु वा । यद्वा यद्विलिष्टं यागायोर्ग्य  
यद्विरूपं त्रिशसितं तद्विनाशयन्त्विति । क्षरे तु तत्र विलिष्टं न्यूनं पूरयन्त्विति पूरणार्थत्वं ह-  
ष्यते । ( सूदते । सुपूदे । सूदिता ) इत्यादि । भावादी ( सूधते ) इत्यादि । ( सुसूदिपते ) ।  
"स्तौतिण्यारेव इति" नियमात् पत्वम् । ( सोसूधते । सोसूति । सुदयति । सूदयते । असुपुदत् ) ।  
"णौ षडि" इति ह्रस्वत्वम् ( सूदिता ) "सूददीपदीक्षश्च" इत्यनुदात्तेल्लक्षणस्य युचो निषे  
धात् "तून्" इति सामान्यस्ताच्छालिक्स्त्वम् । ( मधुसूदन ) । "नन्दिपहिपचादिभ्यो ल्यु-  
णित्यच" इति ल्यु । क्षरति क्षारयति रसान्ति च, सूद पठ्. पाचश्च । "इगुपथज्ञाप्रोक्ति"  
क " इति इगुपथत्वात् कर्त्तरि क । अयं सुरादावपि ॥ २५ ॥

हाद अव्यक्ते शब्दे ॥ अव्यक्तशब्दो वाद्यादिषोप । ( हादते । जहादे ) । "उहोरपु  
इत्यभ्यासहकारस्यान्तरतम्यात् शकारश्चुत्वं, तस्य "अभ्यासे चर्च" इति जस्त्वं जकार  
( हादितेत्यादि ) । भाव ( हाद्यत इत्यादि ) । अहादि । जिहादिपते । जाहाद्यते । जाहादी  
ति । जाहादीत्यादि, हादयति । हादयते । अजिहदत् । "अस्त्वद्दृष्ट्वरप्रयत्नदन्तृस्पनाम्"  
इति स्मरत्यादीना चदपरे णौ ल्युनि धात्वक्षरे पर इत्यापवादात्त्वविधानात् शापकादित्वात्

विधौ येन नाच्यवधानं तेन व्यवहितेपि भवतीति त्वियमनाश्रयणादभ्यासस्येत्वम् । दीर्घस्तु न भवति संयोगपरत्वेनाल्लुत्वात् । हृदः । पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । महिकिहृदो नाम वाहीकग्रामविशेषः, तत्र भवादिर्महिकिहृदीयः “कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात्” इति शेषेयं “छो वाहिकग्रामेभ्यश्च” इति प्राप्तयोः षष्ठिठयोरपवादाः, \*आयनेयीनीयिभ्यः फड्वच्छष्ठां प्रत्ययादीनाम्\* इति प्रत्ययादीनां फादीनां यथासंख्यमायन्नादिविधानात् छस्येयादेशः । छ-विधौ निपातनाद्वा ह्रस्वः ॥ २६ ॥

ह्लादी सुवे च ॥ चकारादव्यक्तशब्दे च । ह्लादत इत्यादि हादिवत् । विज्ञेपस्त्वीदित्वात् “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीडभावो “ह्लादो निष्ठायाम्” इत्युपधाह्रस्वश्च । तथा \*रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दृङ्\* इति निष्ठातकारस्य पूर्वकारस्य च नकारः, आह्वन्नः । आह्वन्नद्वान् ॥ २७ ॥

स्वाद आस्वदने ॥ स्वादत इत्यादि स्वदिवत् । अपोपदेशत्वादसिस्वदद् इत्यादौ न पत्वम् । स्वदिना समानार्थोप्यथमाकारोपधसाम्यादिह पठितः । अज्दन्त्येति पोपदेशलक्षणे दन्त्यग्रहणेन केवलो दन्त्यो गृह्यते न तु दन्त्योष्ठयोपीत्ययमपोपदेशः स्वर्दिवत् ॥ २८ ॥

पर्द कुत्सिते शब्दे ॥ रेफत्रहान्तः । संयोगान्तेपूर्वादिप्ययं न पठितः । शब्दविशेषार्थं न द्राघादिनापि साम्यात् । स्वादिस्त्वाकारवत्संयोगादित्वेन हाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः । इह कुत्सितः शब्दो गुदरवः । तदाह केशवस्वामी कौभे कर्दति पर्दते गुदरव इति । ( पर्दते । पपर्दे । पर्दिता । पर्दिष्यते । पर्दिताम् । अपर्दत । पर्दत । पर्दिपीठ । अपर्दिष्ट । भावे पर्दत-इत्यादि । पिपर्दिपते । पापर्दते । पापर्दति । पापर्दीति । पापर्दीत्यादि ) । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे वा चर्त्वम् । सिपि तु पक्षे “दश्च” इति स्त्वं चोदाहार्यम् । ( पृदाकुः । ) “पर्दिनीत् संप्रसारणमल्लोपश्च” इति काकुप्रत्ययो लोपः प्रसारणं च ॥ २९ ॥

यती प्रयत्ने ॥ ( यतते । येते । येतिपे ) । एत्वाभ्यासलोपौ । ( यतिता । यतिष्यते । यतताम् । अयतत । यतेत् । आशिपि यतीपीठ । अयतिष्ट । अयतिष्यत् ) । भावे । ( यत्यते ) इत्यादि । ( यियतिपते । यायत्यते । यायतीति । यायतीत्यादि ) । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वे वा चर्त्वम् । सिपि तु “दश्च” इति वा स्त्वमपि । ( यातयति । अयीयत् । यत्यम् । [ तकिशसियतिजनीनामुपसंख्यानम् ] इति भावे यत् । ( आयत्तः । आयत्तवान्, ) ईदित्वात् “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीडभावः । यत्नः । “यजयाचयतविच्छ-प्रच्छरक्षो नङ्” इति भावादो नङ् । ( यतिः ) “इन् सर्वधातुभ्यः” इतीन् । यत् निकारोप-स्कारयोरिति चुरादौ ॥ ३० ॥

युत् जुत् भासने ॥ ( योतते । युयुते । योतितेत्यादि ) । भावे ( युत्यते ) इत्यादि । ( युयुतिपते । युयोतिपते । “रलो व्युपधात्” इति वा कित्त्वम् । ( योयुयते । योयुतीति । योयोत्तीत्यादि ) । ईदृपक्षे “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनिषेधः । ( योतयति । अयुयोतत् ) । ऋदित्वात् “नाग्लोपि” इत्युपधाह्रस्वनिषेधः । ( युतित्वा । योतित्वा ) । सन्वत्कित्त्वविकल्पः । “उदुपधाद्वादिर्कर्मणोरन्यतरस्याम्” इति निष्ठायां मुदिवत् कित्त्वविकल्प उदाहार्यः । ( युतितमनेन योतितमनेनेत्यादि । जोतत इत्यादि ) युतिवत् ॥ ३२ ॥

विधृ वेधृ याचने ॥ द्वितीयान्तौ । आद्यो घान्त इति कौशिकः । क्षीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः । ( वेथते । विविधे ) । “असंयोगाल्लिट् कित्” इति कित्त्वान्न गुणः । वेथिता । वेथिष्यते । वेथताम् । अवेथत । वेथेत । आशिपि । वेथिपीठ । अवेथिष्ट । अवेथिष्यत । विविधिपते । विवेधिपते । वेवेथ्यते । वेविथीति ) । “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनिषेधः । ( वेवेत्ति । वेथयति । अविवेथत् ) । ऋदित्वात् “नाग्लोपि” इत्युपधाह्रस्वनिषेधः । द्वितीयस्य विशेषो ( विवेधे, वेथ्यते । विवेधिपते । वेवेथ्यते । वेवेथीति । वेवेत्ते ) इत्यादावगुण-विषय एकारश्रवणम् । अस्य ऋदित्करणमुपधाह्रस्वनिवृत्त्यर्थम् । इमौ द्विकर्मकौ । दुह्यादि-

त्वादप्रधाने कर्मणि लाडयः । पद्ये तु द्वितीयावदुभयत्र । गुणकर्मणि तु विकल्पेन, अप्रधाने कृत्येतामिहितं कर्तृकर्मणोर्नैव पद्ये । सर्वमेतन्नाथतावुपपादितं तत एवावगन्तव्यम् ॥ ३४ ॥ अथि शौचिल्ये ॥ शौचिल्यं विशिष्टता गाधता च । इदित्त्वं नुमर्थम् । अत एव किति नलोपाभावः । ( अन्थते । शान्थये । अन्थिष्यते । अन्थिता । अशन्थत । अन्थेत् । आशिपि । अन्थिषीष्ट । अशन्थिष्ट । अशन्थिष्यत ) । भाये । ( अन्थ्यते ) इत्यादि । ( शिअन्थिष्यते । शाअन्थ्यते । शाअन्थीति । शाअन्थि ) । “खरि च” इति चत्वं लङि त्पिसिपोर्हल्-लयादिलोपे संयोगान्तलोपे च ( अशाअन्थन्थयति । अन्थयते । अशअन्थत् । अन्था ) । “गुरोश्च हलः” इत्यकारः, “अयासधन्वो युच्” इत्यत्र लाक्षणिकत्वाच्चास्य ग्रहः । ( प्रअथः । हिमअथः ) । “अयोदैषोऽन्नप्रअथहिमअथाः” इति घञि नलोपमृदयभावयोर्निपातनम् । गणान्तरपठितस्य वा निपातनम् । अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोरिति क्रयादिः अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भ इति च, इमावाष्टपीयावपि, अथ प्रयत्न इति चुरादिः । दौर्बल्ये कथादिराष्टपीयोमोक्षणे ॥ ३५ ॥

अथि कौशिल्ये ॥ कौशिल्यं शाठ्यं यकता वा । ( ग्रन्थते ) इत्यादि अन्थिवत् । अभ्यासकार्यविशेषः । के चिदिमाचनदितौ सानुपङ्गौ पठन्त, किति नलोपमिच्छन्ति । अत्र तरङ्गिणी इदित्त्वाऽनुनासिकलोपाभावात् श्रेये श्रेये इत्युदाहरन् वृत्तिकारो भ्रान्त इति, अत्र वृत्तिकार इति धातुवृत्तिवृद्ध्यते । तथा सानुपङ्गपाठः कशिकावृत्तिकारस्याऽप्यनभिमतः । यतः । [अन्थिप्रन्थिदम्भिस्वञ्जोनाम्] इति लिटः कित्त्वविधौ अथतुऽयतुरिति परस्मैपदिनावेवोदाजहार । ग्रन्थ संदर्भ इति क्रयादौ युजादौ च । ग्रन्थ बन्धन इति च युजादौ ॥ ३६ ॥ यत्थ श्लाघायाम् कथ्यते । चकृत्ये । कथ्यतेत्यादि । कर्मणि ( कथ्यत इत्यादि, चिकथिष्यते चाकथ्यते । चाकथीतीत्यादि पूर्ववत् । विकथी । ) \*यौ कपलसकथ्यस्त्रम्भः\* इति वावुपपदे तच्छोलादिषु धिनुण् । वासरूपेण युच्, ( विकथनः ) ॥ ३७ ॥ एयादय उदात्ता अनुदात्ततः ॥

अथ तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥

अत सातत्यगमने ॥ सातत्यगमनं सन्ततगमतम् । प्राममतति । प्रामादापाति । अत-सि । अतामि । अतन्ति । \*गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि\* इति कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ । चेष्टायामिति वचनान्मनसातति प्राममित्यत्र द्वितीयैव । अध्वन्यर्थग्रहणान्मार्गमततीत्यादावपि द्वितीयैव ( आत । आततुः । आतिथ । आतिव ) “अत आदेः” इत्यभ्यासादेर्दीर्घो लिटि । ( अतिता । अतिष्यति । अततु । आतत् । आटि वृद्धिः । अतेत् । आशिपि । अत्यात् । मा भवानतीन् ) “वद्वजहलन्तस्य” इति वृद्धेः “नेटि” इति निषेधः ( आतिष्यत् । कर्मणि अत्यते । आते । अतिता । अतिष्यते । अत्यताम् । आत्यत । अत्येत । आशिपि । अतिषीष्ट । आतिष्ट । आतिपाताम् । आतिपत् ) गत्यर्थानां कर्तृस्पर्कित्यत्वात् कर्मकृतांस्ति । कर्मव्यतिहारे तदस्य नास्ति, “न गतिर्हि साधेभ्यः” इति निषेधात् ( व्यत्यततीत्यादि । अतितियति आतयति देवदत्तं प्रामम् ) “गतिवृद्धि” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ( अतितो प्रामम् । अतितो प्राम । अतितं देवदत्तेन, इदमेवामतितम् ) “गत्यर्थकर्मरू” इति “क्तोधिःरणे च” इति योगद्वयेन कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु कः । ( अत् आसत्तः । “इणभोकापाशलयकर्मिर्चिभ्यः क्त्” इति क्त् । आतिः गन्तापक्षिणोपस्र । “अज्यतिभ्यां च” इतोणप्रत्ययः । यादाभ्यामततीति पदातिः । \* पादस्य पदाज्यातिगोप हतेषु\* इत्याज्यादिपृथक्पदेषु पदादेशः । शोभनमततीति ( स्वातिः नक्षत्रं, स्वाती । ) “सर्तो-त्तिघ्न्यां” इति वा ङीप् । स्वात्यां जातो माणवकः स्वाति । अत्र “संधिंश्लघुतनक्षत्रेभ्योण” इति शीषिकोण् । यदा जातार्थं तदा तस्य “अविष्ठाफलगुण्यनुराधास्वातितिप्यनु-बंधमुहस्तविदास्तापाडाबहुलादल्लुत्” इति लुकि “लुक्दितलुकि” इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । स्वातीति ङीपन्तस्य धशनादर्शपन्तादणो लुक्नास्ति, तेन \*न स्याभ्यां पादान्ताभ्यां पूर्वौ

तु ताभ्यामैच्ः इति यथासंख्यादिह वकारात्पूर्वमौकारे वृद्धिनिषेधे च सौवात इति भवति ।  
 वृद्धिनिषेधस्य प्रयोजनमन्यत्र, अस्तु चेहापि "टिडुडणम्" इत्यादिना स्त्रियां ङीप् "यस्येति  
 च" इत्यकारलोपे सौवाती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूद् समाना-  
 धिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य \*वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्या-  
 रक्तविकारेः इति रक्तविकारादतिरिक्तार्थस्य च वृद्धिनिमित्ततद्धितान्तस्य पुंवद्भावो नेति  
 विधीयमानो निषेध इहालो वृद्धिनिमित्तत्वाभानान्नेति पुंवद्भावे गोत्रातभार्थ्य इति भवति ।  
 \*स्त्रियाः पुंवत् \*इति सूत्रस्यार्थः । रुद्र्यर्थस्य शब्दस्य स्त्रियां वर्तमाने समानाधिकरणे पूरणी-  
 प्रियादिवर्जित उत्तरपदे पुंस इव रूपं भवति स चेत् स्त्रीशब्दो भाषितपुंस्कादनूद् भवतीति ।  
 पूरणीति पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गपञ्चम्यादिशब्द उच्यते । भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-  
 निमित्ते स भाषितपुंस्कः, इह तु शब्दस्तद्योगात्तथोक्तः, ऊङो ऽभावो ऽनूद् भाषितपुंस्कात्प-  
 रोनुद् निपातनात्पञ्चम्यलुक् । अतिथिः, "ऋतन्यजिवन्यज्यर्षिमथत्यङ्गिकुयुक्शिश्वः  
 कत्तिच्यतुजलिजिप्सूजिष्टजिसन्स्यनिथिलुल्यसासानुक्" इत्यत्यादिभ्यो द्वादशभ्यः कन्त्या-  
 दयो द्वादश प्रत्यया यथा संख्यमित्यतेरिथिन् । अतिथौ साधुरातिथेयः । "पथ्यतिथियमति-  
 स्वपतेर्द्वेण्" इति सप्तम्यन्तात्साध्वित्यर्थं ढञ् । ढस्य "आयनेयीनीय" इत्येयादेशः । अति-  
 थय इदमातिथ्यम् । \*अतिथेर्ज्यः\* इति चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्यं ज्यः । अतसः धौमं प्रहरणं  
 वायुश्च । "अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्" इत्यसच् ।  
 अतसी उमा, "पिद्गौरादिभ्यश्च" इति स्त्रियां ङीप् । सातयतीति सातयः । "अनुपमगां-  
 लिम्पविन्दधारिपादिषुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च" इति कर्त्तरि षे शपि गुणार्थो, सातिः  
 सौत्रो धातुरिति वृत्तौ । बौधिन्यासेपि सातिः सुवे वर्त्तते सौत्रे इति जिनेन्द्रहरदत्तो साति-  
 हंतुमण्यन्त इति । इदिद्वन्द्वनार्थं उत्तरत्र भविष्यति ॥ ३८ ॥

चित्ती संज्ञाने ॥ संज्ञानं चैतन्यम् ( चेतति । चिचेत । चिचिततुः । चिचेतिय । चिचिते ।  
 चिचेत । चिचितिव । चिचितिम । चेतिता । चेतित्यति । चेततु । अचेतन् । चेतन् ।  
 आशिपि चित्यात् । अचेतीत् । अचेतिष्यत् ) भावे ( चित्यतइत्यादि, चिचितिपति । चिचे-  
 तिपति । चितित्वा । चेतित्वा ) "रलो व्युपधात्" इति कित्त्विकल्पः ( चैचित्यते । चैचि-  
 तीति ) 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेजः ( चैचेत्ति । चेतयति देवदत्तम् । अचीचितत् )  
 "अणावकर्मकात्" इति परस्मैपक्षमेव । "गतिवृद्धि" इति प्रयोष्यं कर्म । ( चित्तः ।  
 चित्तवान् ) 'श्वीदित' इति ( चित्तः ) इगुपधलक्षणः कः । ( चेतनः ) बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युदत्वम्  
 ल्युः ( चित् चैतन्यम् ) संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ( चेतः ) "असुन्" इत्यसुन् । ( सुचेतीकरोति )  
 "अस्मैनश्चुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च" इति "कृभ्वस्तियोगे च्चिः सलोपश्च" । "अस्य च्चौ"  
 इतीकारो ऽकारस्य । अत्र मैत्रेयः "कणः कश्च" इति चित्तेः कणप्रत्यये धातोरन्त्यस्य ककानं  
 चिक्कण इति । बहुलवचनाद्गुणाभावः प्रत्ययकल्पेत्संज्ञाऽभावश्चेति । हरदत्तास्तु चिनोतेः  
 क्तिप् चित्, कणतेरच् कणः, तकारस्य ककारश्चिक्कणादिपाठात् । के चितु चिक्कणादिषु तकार-  
 मेव पठन्ति । न्यासकारो ऽप्येवं निरुवाह । स्मरणार्थं ऽप्ययम् । चेतन्ती सुमतानामिति  
 दर्शनात् । "अधीगर्थश्येयां कर्मणि" इति कर्मणः शेषत्ये पठे । अधोगर्थाः स्मरणार्थाः ।  
 तथा संधानार्थो ऽपि । यथाह श्रीरामस्वामी । प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनश्य  
 तथा संधानार्थो ऽपि । यथाह श्रीरामस्वामी । प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनश्य  
 सन्धानं प्रायश्चित्तमिति । "प्रायस्य चित्तिचित्तयोः" इति पारस्करादिपाठात् सुद् । चिति  
 स्मृत्यामिति चुरादौ । चित संचेतन इति तत्रैवात्मनेपदी ॥ ३९ ॥  
 च्युतिरासेचने ॥ "उपदेशेजनुनासिक इत्" "हलन्त्यम्" इतीकारेफयोरिच् । सेचनमा-  
 त्र्नीभावनम् । यथाह हरदत्तः, सिचिः कर्मल्यक्रियः, आर्द्रोभावन्नं स्यत्र प्रथानं तदर्थेन्यात्कारक-  
 ष्यापारस्तेपि । आर्द्रापश्यं ऽभिध्यासौ वा ( च्योतति । चुच्योत । चुच्योतिय । चुच्युतिव ।  
 च्योतिता । च्योतियति । अच्योतत् । च्योतेत् अशिपि । च्युत्यात् ) लुङि "इरितो वा"

इति च्येः परस्मैपदे प्यडादेशविधानान् इत्त्वन्न गुणः ( अच्युतत् । अच्युततामित्यादि । )  
 अहभावे अच्योतीदित्यादि, कर्मादौ च्युत्यत इत्यादि । चुच्युतिपति । चुच्योतिपति । च्यो-  
 तित्वा । च्युतित्वा ) पूर्ववत् कित्यविकल्पः ( चोच्युत्यते । चोच्युतीति । चोच्योति ) इति  
 "नाभ्यस्तस्य" इतिगुणनिषेधः ( च्योतयति । अचुच्युतत् ) निष्ठायाम् "उदुपधाद्वाविक-  
 र्माणो" इति कित्यविकल्प उदाहार्यः । ( च्युतितमनेन । च्योतितमनेनेत्यादि ) कर्मा-  
 विरक्षायां कर्मकर्त्तरि भावसम्भवः ॥ ४० ॥

श्च्युतिर् क्षरणे ॥ क्षरणं सृतिः ( श्च्योयति । चुश्च्योतेत्यादि ) च्युतिवत् । अभ्यासे  
 त्रयः शेषः । सकारादिरयं, निर्देशः श्चुत्वेन । सकारादित्ये प्रयोजनं मधु श्च्योततीति  
 ( मधुश्च्युत् ) क्विप् अस्मात् "क्तकरोति तदाचष्टे" इति णिचि [ पाविष्टवत्प्रातिपदि-  
 कस्य ] इष्टनीव कार्यविधानादिलोपे मधुश्च्युत्यायतेः क्विप् । तस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेन  
 "णेरनिट" इति णेश लोपे यकारान्ताद् अस्मात् कृदन्तात् प्रातिपदिकास्तौ तस्य  
 हल्ङ्घादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वेन पदत्वे "संयोगान्तस्य" इति यलोपे श्चुत्वस्य  
 पूर्वत्रासिद्धात्वात् "स्को." इति सलोपे "चोः कुः" इति चकारस्य पदान्तस्य कृत्वे तस्य  
 ज्ञात्वे मधुगिति रूपसिद्धिरिति वृत्तिन्यासपदमञ्जरोसंभताकारमैत्रेयादिभिरुक्तम् । यद्येवम-  
 दतीत्यद्, अद् श्च्योततीत्यत्रापि श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सकारपरत्वात् "ङः सि धुद्" इति  
 धुद् प्राप्नोति, नैतत् । [ श्चुत्वं धुदत्वे सिद्धं वक्तव्यम् ] इत्युक्तत्वात् । अत एव वृत्ति-  
 कारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यापावुपेक्ष्यौ । यद्यपि तयोर्द् शश्वो-  
 तीतित्यत्र धुडभावः सिद्धः, मधुगित्यत्र "संयोगान्तस्य" इति यकारवकारयोर्लोपे \*व्रथ-  
 ञ्जस्त्रमृजयजाजभ्राजच्छां पः\* इति व्रथादीनां छकारशकारान्तानां च झलि पदान्ते-  
 च पत्वविधानाच्च शकारस्य पकारं "झलां जम्" इति जगृत्वे मधुडिति स्यात् । अत्र श्चुति-  
 रित्ययकारमपि पठन्ति । तथा च मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतं श्च्योतन्ति ते इत्यादौ भट्टभास्करः ॥  
 अत्र मैत्रेयोपि । श्चुतिरित्यप्येके पठन्ति, चुतिर् हसन इति च ॥ ४१ ॥

मन्थ विलोडने ॥ विलोडनं क्षोभणम् ( मन्थति । ममन्थ । ममन्थिथ । मन्थिता । म-  
 न्थिष्यति । मन्थतु । अमन्थत् । मन्थेत् । आशिपि । मथ्यात् ) यामुट् कित्वान्नलोपः "अ  
 निद्रितां हल उपधायाः द्विति" इति ( अमन्थीत् । अमन्थिष्यत् । ) कर्मादौ ( मथ्यत इत्यादि )  
 मिमन्थिपति । मामथयते । मामन्थीति । मामन्थि ) लङ्स्तिसृषिर्हल्ङ्घादिलोपे संयोगा-  
 न्तलोपे ( अमामन् मन्थयति । अममन्थत् । मथित्वा । मन्थित्वा ) नोपधात्परस्य \*नोप-  
 धात्थकान्ताद्वा\* इति यकारफकारान्तात्सेट् क्तवः कित्वाविकल्पनात् पक्षे नलोपः ( मन्थः )  
 "हलञ्च" इति करणे घञ् । ( मन्थती ) "करणाधिकरणयोश्च" इति अधिकरणे च्युडन्तात् "दि-  
 द्वाणञ्" इति डीप् ( मन्थान् ) "सन्धानच् स्तुत्र" इत्यानञ्वाहुल्कादस्मादपि । अत्रा-  
 थं धातुर्घदपि क्षीरस्वाभ्यादिभिर्न पठ्यते तथापि मैत्रेयचन्द्रदुर्गोः पठितत्वात् शमीगर्भाङ्गिनि  
 मन्थति ततो यथा प्राणु मन्थति यदि मथ्यमानो न जायेतेत्यादिदर्शनादस्त्वेव । अथं द्विक-  
 र्मकः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लादयः । अमृतमम्बुनिधिर्मथ्यत इति । द्वितीयायत् कृद्योग-  
 लक्षणा घृद्युभयत्र, कर्मणि गुणे तूभयया गोगिकापुत्र इति घचनात् द्वितीयापि । अमृतस्या-  
 म्बुनिधेर्मन्थिता । अम्बुनिधिमिति च । अमृतं मन्थितव्योऽम्बुधिर्द्वैरित्यत्र "कृत्यानाम्"  
 इति योगविभागेन कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी निश्चिद्यते । नायतौ सर्वमेतद् उपपादितम् । अथं  
 कन्यादावपि । इह चापे निरनुपद्ग एदित् ॥ ४२ ॥

कुथि पुथि लुथि मथि हिमासंक्लेशानयोः । ( कुन्थति । चुकुन्थेत्यादि ) मन्थित् । वि-  
 शेषस्त्वित्वात् क्विति नलोपाभावः ( कुन्थयत इत्यादि ) तथा हिंसार्थत्वात् "नगतिहिं-  
 स" इति कमव्यतिहारं हिंसायां तद्द्विषेधश्च । एवं पुन्थितिलुन्धमन्थतयो ऽपि । मन्थतित्त्सु  
 सर्वत्र मन्थतिवत् । अत्र च क्षीरस्वामो मन्थं सानुपद्गमनिर्दिष्टं पठित्या मथ्यतइति चोदात्त्यद्

मथीति दौर्गा मन्यन्त इत्याह । संमतायां तु द्वावपि पठ्येते । खड्गोपकुन्थं शत्रुं मारयति । खड्गोपकुन्थमिति वा । \*हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्\* इति अनुप्रयोगधानुना समान-कर्मकाणां हिंसार्थानां तृतीयान्त उपपदे वा णमुल्लिति णमुल् । “तृतीयाप्रभृतानि” इति समासविकल्पः । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुलप्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरुंग क्त्वापीति वृत्तावुक्तम् । तेन खड्गेनोपकुन्थ्येति “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति क्त्वापि भवति । एवं खड्गोपकुन्थमित्यप्युदाहार्यम् । कुन्थ संश्लेषण इति क्र्यादौ । कुथ पृतीभावे । पुथ हिंसायामिति दिवादौ । पुथ भापार्थश्चुरादौ ॥ ४६ ॥

पिध गत्याम् ॥ के चिदुदितं पठन्ति । यदाह कारयपः, उकार “उदितो वा” इति विरो-पणार्थ इति, तरङ्गिणी चायमुदिति, तद्वृत्तिविरोधादुपेक्ष्यं, यदाह ततः परं सिध्यतिरेव नेतर इत्यादिप्रकारिकायां सिध्यतिबुध्यत्याः श्यता निर्देशादन्यविकरणयोर्बुधिसिध्योरिड् भवत्येव । बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिपेधाभावाद् बुधितं सिधितमित्येव भव-तीति । उदित्वे हि “उदितो वा” इति क्त्वायां विकल्पस्योक्तत्वाद् \*यस्य विभाषा\* यस्य धातोः क चिद्विभाषेडुक्तस्तस्य निष्ठायामिण नेति प्रतिपेधेन भाव्यमिति कथमेवं ब्रूयात् । तत्र न्यासपदमञ्जयोरपि सिधेरुदित्वमनार्पमित्युक्तम् । अत एव क्षीरस्वामी सिद्धमित्युदाह-त्य निरनुबन्धपाठे तु सिधित इत्यपरितुष्यन्नुदाजहार । अथोदाहरणानि “धात्वादेः पः सः” ॥ (सेधति । सिपेध । सिपेधिय । सिपिधिव) “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वं, (सेधिता । सेधिष्यति । सेधतु । असेधत् । सेधेत् । आशिपि । सिध्यात् । असेधात् । असेधिष्यत् । कर्मणि सिध्यत इत्यादि ) गत्यर्थत्वेन कर्तृस्थक्रियत्वाद् न कर्मकर्तास्ति ( सिसेधिषति । सिपिधिवति । सिधित्वा । सेधित्वा ) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । “स्तौति-ष्योरेव णी” इति नियमान्न पत्वम् ( सेपिधयते ) कुटिलं गच्छतीत्यर्थः । “नित्यं कौटिल्ये गतौ” इति यङ् । नित्यग्रहणं क्रियासमभिहारे यङो निवृत्तय इति वृत्तौ प्रतिपादितम् (सेपि-धोति । सेपेद्धि ) “क्षपरस्तथोः” इति धत्वे जश्त्वम् । ( सेधयति । असोपिधत् ) “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः, “सिध्यतेरपारलौकिके” इति णावात्वं श्यता निर्देशादस्य न भवति । (प्रतिपेधति) । \*उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्\* इति उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य सुनोत्यादिसकारस्य पत्वविधानात् “सात्पदाद्योः” इति निपेधं बाधित्वा सिधिसकारस्य पत्वं, सेधतीति शपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थरेवेति हर-दत्तः, तेन प्रतिसेपिधीतीत्यत्र अभ्यासे न पत्वं, परस्य “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वं अस्त्वह शपा निर्देशोयं सिध्यतेरेव निवृत्त्यर्थो न यङ्लुङ्, तेनेह पत्वं भवत्येव, एवं हि “सेधतेर्गतौ” इति निपेधे शपा निर्देशो ऽर्थवान् अन्यथा यङ्लुकि पत्वस्यैवाप्रसङ्गात् किम-नेनेति, प्रत्यपेधदित्यादौ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वाभावेऽपि \*प्राक् सितादङ्ग्यवायेऽपि\* इति पत्वम् । प्राक् सितादिति उपसर्गस्थात्सुनोतीत्यादयः परिनिविभ्यः सेवत्यन्ता उच्य-न्ते । प्रतिपिपिधिवतीत्यत्र “स्तौतिष्योरेव” इति नियमं बाधित्वा “स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इति अभ्यासात्परस्य पत्वं, प्रकृतेतु “उपसर्गात्” इति । इदं पत्वमयो-पदेशार्थमवर्णान्ताभ्यासार्थं “स्तौतिष्योरेव” इति नियमवाधनार्थं चेत्युक्तम् । सूत्रार्थस्तु पदेशार्थमवर्णान्ताभ्यासार्थं “स्तौतिष्योरेव” इति नियमवाधनार्थं चेत्युक्तम् । अत्राभ्यासस्योप-स्थादिपु प्राक्सितीयेषु उपसर्गादिति अभ्यासेन व्यवहितस्य च भवति । अत्राभ्यासस्योप-सर्गादिष्वेव सिद्धेऽभ्यासग्रहणं योगभेदेन प्राक्सितीयेषु स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं न त्व-न्यत्रेति निपेधप्रतिपादनार्थम्, इदं च “उपसर्गाद्” इति पत्वं “सेधतेर्गतौ” निपेधात् (प्रतिसेधति गा) इत्यादौ गत्यर्थत्वे न भवति (सुपेधः, दुःपेधः, निःपेधः) । “सुपामादिषु च” इति पत्वम् । नन्वत्राद्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वादेव सिद्धम्, इतरयोरपि “नुम्बिसर्जनीय-शब्धवायेपि” इति किमेपां गणे पाठेन । अत्र वृत्तिः । सुतदस्य कर्मप्रवचनीयत्वान्निर्दुं शस-इयोः क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोयं, “सेधतेर्गतौ” इति प्रतिपेधवाधनार्थं

चेति । सिध्नः साधुपयायः सिध्यतेवायम् । “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् । सिध्नको वृक्ष-  
विशेषः । संज्ञायां कन् । सिध्नकप्रपुरो वनविशेषः, सिध्नकावणम् । \*वनगिर्योः संज्ञायां कोटर-  
किञ्जुलुकादीनाम्\* इति कोटरादित्वाद्भन उत्तरपदे दीर्घः । \*वनं पुरगामिध्नकासिध्नकासारिका-  
कोटराद्यभ्येः\* इति वननकारस्य णत्वम्, वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इदं णत्वं संज्ञायामभा-  
त्परत्ये ऽसंज्ञायामपीति स्थितम् । सिध्यं, बाहुलकान्मन् । ( सिध्नमलः ) “सिध्मादिभ्यश्च”  
इतिप्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्त्यर्थे लच् ॥ ४७ ॥

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ॥ शास्त्रं शासनमिति मैत्रेयशाकटायनौ, शिष्टावित्येव चन्द्रः ।  
शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलक्रियेति क्षीरस्वामी । एवं तरङ्गिण्यामपि ( से-  
धतीत्यादि ) पूर्ववत् । विशेषस्तद्वित्त्वाद्द्वेलादावार्धधातुके “स्वरतिसूतिमुपतिधूश्रुदितो वा”  
इति इदो विकल्पनात् ( सेद्वा । सेत्स्यति असेत्सीद् ) इति, लुङि “वदवज्ज” इति वृद्धिः ।  
तथा ऽऽशीलिङ्गुलोरात्मनेपदेषु । \*लिङ्गिसिचावात्मनेपदेषु\* । इकसमीपाद्धलः परौ झलादौ  
लिङ्गिसिचावात्मनेपदेषु क्त्वाविति क्त्वादगुणः, ( व्यतिपित्सोष्ट । व्यत्यपिद्भ्रम् । व्य-  
त्यपित्सातामित्यादि ) भवति । क्त्वासनोश्चेद्भागे ( सिद्धा सिपित्सति ) । \*हलन्ताच्च\*  
इति इकसमीपाद्धलः परस्य झलादेः सनः क्त्वाच्च गुणः निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति  
इतिनेषात्सिद्धमिति भवति । अत्र मैत्रेयसंमताकारौ \*कृशृश्रुस्तुदुस्तुध्रुवो लिटि\* । प्रादय  
एव लिङ्गनिटस्ततोन्वे लिटि सेडित्यनेन नियमेन पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डस्यारम्भात् तस्य  
तदाश्रयस्य नियमस्य च ध्रुवोस्त्वमिति यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्प-  
निबन्धनो वा स सर्वो वाच्यत इत्युदिलक्षणं विकल्पं बाधित्वा लिटि क्त्वादिनिधमात्रित्यमि-  
डिति ( सिपेधिय ) इत्यादनुः । तथा “अचस्तास्वत्” इत्यत्र वृत्तिकारो नित्यग्रहणं किं विधेता,  
तासौ विभाषितेऽस्थलि नित्यमिडागमो भवतीति । अत्र न्याते “स्वर” सूत्रेण ध्रुव इह-  
विकल्प, तस्य नित्यग्रहणाद्विभाषितेऽस्थलि नित्यमिडागमो भवतीति । हरदत्तास्तु नित्य-  
मिडागमो भवतीति वृत्तिमुपादाय यावान् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिब-  
न्धनो वा स सर्वः प्रादिसूत्रेण नियम्यत इत्यस्मिन्पक्ष इति भावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण  
क्रादीनामेव लिटीन् न भवतीति नियमात् प्रतिषेध एव सर्वो निवर्त्यते, “स्वरति” इत्यादि  
सूत्रेण विकल्पो भवत्येनेति पक्षस्तदा विदुषोय, विदुषविषेस्तुभयं भवतीति । अस्पायमभि-  
प्रायः । अत्र वृष्यतिरिक्तानां क्रादीनाम् \*एकाच उपदेशेनुदात्तात्\* एकाञ्च धो धातुरप-  
देशे ऽनुदात्तत्वस्मात्परस्य यलादेर्धधातुकस्येणेति प्रवृत्त्याश्रयः प्रतिषेधः सिद्धः, वृहृश्रो-  
स्त्यगन्तत्वात् “श्रुकः किति” इति प्रत्ययाश्रय इति सिद्धे सत्यारम्भमाणेनानेन नियमेन  
श्रुव्यजातीयानां क्रादिव्यतिरिक्तानां येषां प्रवृत्त्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो धा निषेधः प्राप्तन्तेषामे-  
वेत् प्राप्यत इति पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनं सृज्त्वा सृज्त्वा इत्यादौ परमपि स्व-  
रत्यादिविकल्पं बाधित्वा “श्रुकः कित्” इति निषेधप्रवृत्तिरिति च तन्नोक्तम् । हरदत्तानुवा-  
दो रामदव(१)मिधोपि क्रादिसूत्रे ऽनुदात्तोपदेशानामत्र प्रवृत्त्याश्रयः प्रतिषेधः वृहृश्रोस्त्यु प्र-  
त्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्ययं नियम इति वृत्तिप्रन्याप्यत्रैवानुवृत्तः । अत्र मने ( सिपेधिय सि-  
पेद्ध सिपिधिव सिपिध्येत्यादि ) भवति । एतदनन्तरं मृ मरण इत्यामरणे षष्ठ्यते, तन्माप्य-  
त्रिरोधादुपेक्षम् । यद्यं स्वात्स्वर्थं “ध्यस्वयो बहुलम्” इत्यत्र स च न सरति, न श्रियत इति  
प्राप्त इति म्यात् । अयमनृदित्संराध्यं दियादौ ॥ ४८ ॥

राह भेषणे ॥ ( श्यादति । श्याद । श्यादिध । श्यादिता । श्यादिप्यति । श्यादनु । अ-  
श्यादन् । श्यादन् । आशतिपि श्याद्यात् । अश्यादन् । \*मांसी श्याद्यत् इत्यादि । शिणादिपति ।  
शाश्याद्यने । शाश्यादति, । शाश्याति श्याद्यति मोदकं देवदत्तेन, ) “गतिपुद्धि” इत्यादिना





द्वितयाशयपि भवति । धातुनकारस्य निराद्येन व्यवधानादुपसर्गादिति णत्वं न भवति । अ-  
नाद्यकारस्येऽपि "अणायकर्मक" इति प्रयोग्यस्य कर्मत्वं घट् नादयतीति । (नदी) । पचादी  
नदीति पाठात् टित्वात् षोष् ( यथा भञ्जनादेया ) , "नघादिभ्यो ष्" इति शैबिको  
ष्, तस्येयादेशः । पघानां नदीनां समाहार (पघनदम्) । "नदीभिश्च" इति नदीजनं सह  
संख्याया अण्ययीभावः । अभिधानस्य भावाद् अर्थ समास समाहार इत्युक्तम् । अत्रिति योग-  
विभागाद् च समासान्तः । उक्तं च ।

ष्टुप्पोद्वाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्यय स्मृतः ।

गोशयर्थाश्च नघाश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

इति ( निन्द ) "नौ गश्नद्" इति पक्षे अच् । तद्भागे घञ् । निनाद् । इदित्सृ  
ध्वर्योऽप्ये, णद् भाषार्थद्वयुरादी ॥ ५४ ॥

अर्दं गतीं याचने च ॥ याचने द्विकर्मक । नाथत्पादिवल्लादयो नेया ( अर्दति । आ-  
नर्दं । आनर्दतु । आनर्दय । आनर्दय ) "अत आदे" इत्यभ्यासादेर्दीर्घे "तस्मान्नुद् द्वि  
हल् " इति दीर्घभृतादभ्यासात्परस्य लुदागम ( अर्दता । अर्दयति । अर्दतु । आर्दतु ।  
अर्दतु । आर्दयि । अर्दात् । माभरानर्दतु ) "नेदि" इति सिचि बृद्धेर्निषेध ( कर्मादी अ-  
र्धेन इत्यादि ) गत्यर्थेने कर्तृन्प्रक्रियात्वाच्च कर्मकर्तास्ति । "क्तोधिकरणे च" इत्यादिना क-  
र्तृकर्मभावाधिकरणेषु क् उदाहार्यं । तथा "गत्यर्थकर्म" इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ । कर्मव्यति  
हारे 'न गतिर्हिंसा' इति तद्निषेध, णौ "गतिबुद्ध" इति प्रयोग्यस्य कर्मत्वं च ( अ-  
र्दिदिपति ) 'न न्ना' इति निषेधाद्गर्भवितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ( समण ।  
न्यर्णं । व्यर्णं । अभ्यर्णं ) "अर्दं सन्निविभ्य" । "अभेष्टाविदूयं" इति समादिपूर्वप  
दाददे परस्य निघाया इण्णिपेये "श्दाभ्याम्" इति तन्नादकारयोर्नत्वं पूर्वस्य "रपाभ्या  
म्" इति णत्वे परस्य ष्टुत्वे णकारः । "अभेष्टाविदूयं" इति निषेधादन्यत्र ( अभ्यर्दितो  
युपल शीतेनेति भवति ) आविदूयं प्रत्यासत्तिः । अस्मादेव निघातनाद् 'न नश्चूर्वात्'  
इति निषेधे वाधित्वा भागे ष्यञ् । हिंसार्योऽप्ये चुरादी ॥ ५५ ॥

गर्दं गर्दं शब्दे ॥ दन्त्यादि, श्रुतिनन्दिनदीति पर्युदासात् ( नर्दति । ननर्दत्यादि । यत्  
लुकि पर्दत्यादिवत् । श्रुदेनर्दी ) "पात्रे समितादयश्च" इति, पक्षे तत्पुरुषस्तत्रैव पाठात्सस  
भ्या अलुरु । एर्दं गर्दतीत्यादि । ( गर्दम ) "शूकरिकलिगर्दिभ्योऽभच्" इत्यभच् ॥ ५७ ॥

तर्दं हिंसायाम् ॥ सक्मक । तर्दतीत्यादि, पूर्ववत् । "न गतिर्हिंसा" इति तद्निषेधात्  
कर्मव्यतिहारपि परस्मैपदम् । दण्डोपतर्दं गा कालयति । दण्डेनोपतर्दमिति च, "हिंसा  
र्थानाम्" इति णमुल् । "तृतीयाप्रभृति" इति समासविकल्पः । वासरूपेण क्त्वाया द  
ण्डनोपतर्दम् ॥ ५८ ॥

कर्दं कुत्सिते शब्दे ॥ कुत्सितशब्द इह कौशः । यदाह केशवस्वामी कौशिक कर्दति पर्दते  
गुरुरथ इति ( कर्दतीत्यादि नर्दतिवत् । कर्दम ) बाहुलकादभच् ॥ ५९ ॥

खर्दं दन्दशुके ॥ दन्दशुक इति दन्दशूकरुक्का क्रियाऽभिधीयते । साधनप्रधानप्रयोगि  
त्वस्थापनार्थं दन्दशूकरुपहणमिति संमततरङ्गिण्यौ । दन्दशूको गर्दितो दशानशीलः, इह तु  
तत्स्था क्रिया, दश इत्यनुक्तिस्ताच्छील्यादिप्रतिपत्त्यर्थेति मंत्रेये प्रतिपादितम् । दन्दशूक इति  
केशवस्वामी दशरथस्य स्थाने तकारमाह, तन्महान्तो न सहन्ते । यदाह दन्दशूको बिलेशय  
इति, अत्र सुमतिवन्ना दर्शयन्तादकप्रत्ययेऽल्लोपयलोपयोरिति । तथा इणुमति रघुसिंहे  
दन्दशूकान् जिघात्साविति भद्रिल्लोपयान्ने दन्दशूकान् हिंसान् दशोल्लोपसदेत्याहुक्तं शक  
राचार्यण । हिंसामात्रे प्रयुञ्जते भद्रिकारो दन्दशूकरास्य नघण्डकप्रसिद्धिं नाद्रियते । ख  
र्दतीत्यादि पूर्ववत् ॥ ६० ॥

अति अदि बन्धने ॥ अत्र धनपाल, तान्तं द्रविडा पठन्ति । अयांस्तु दान्तमिति ।

उभयमिति मैत्रेयस्वामिकाश्यासंमताकारादयः । ( अन्तति । आनन्त । आनन्ततुः । आन-  
न्तिथ । आनन्तिव । अन्तितेत्यादि ) इदित्वान्नुमि द्विहल्त्वात् “तस्मान्नुद् द्विहलः”  
इति लिटि नुडागमः । अन्तितपिति । अनुस्वारपरसवर्णयोः पूर्वत्रासिद्धत्वात् । “न न्द्राः”  
इति नकारवर्जं द्विरुच्यते । न च [ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ] इत्यसिद्धत्वनिषेधः । अस्य  
द्विर्वचननिषेधरूपत्वात् । उक्तं चात्रैव ‘हयवरद्’ इत्यत्र जैयेते । अन्तयति । आन्तितत् । एव-  
मन्दीतीत्यादि । अन्तः । घञ्वा । उणादिवृत्तौ तु “हमिमृयीण्वामिदमिल्लूधूर्विभ्यस्वन्”  
इति अमेस्तनि व्युत्पाद्यते । अन्ते भवमन्त्यम् । “दिगादिभ्यो यत्” इति सप्तम्यन्ताद्भवार्थे  
यत् । अन्तमम् । भन्ताच्चेति वक्तव्यम् ] इति शैपिको डिमच् । अन्तिकः । \*अत इनिठौ\* ।  
अदन्तादस्त्युपाधिकादस्येति पष्ठ्यर्थे इनिठनाविति ठन् । “ठस्येक” । आवसथस्यान्तिके ।  
“दूरान्तिकार्थेः पञ्चान्यतरस्याम्” इत्यन्तिकयुक्तात् पष्ठीपञ्चम्यौ । अन्तिकशब्दात् “दूरा-  
न्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” इत्यत्र पञ्चम्यनुवर्त्तते, चकारेण तृतीया समुच्चीयत इति द्वितीया-  
पञ्चमीतृतीयाः स्युः । तथा “सप्तम्यधिकरणे च” इति चशब्दाद् दूरान्तिकार्थसमुच्चयार्था-  
त्सप्तमी चेति चतस्रो विभक्तयः ( अन्तिकम् । अन्तिकात् । अन्तिकेन । अन्तिके इति ) ।  
एताश्चतस्रो विभक्तयोस्त्वचनेभ्यः प्रातिपादिकार्थं इति वृत्तौ । भाष्ये

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

दूराच्च भान्वं दस्युभ्यो दूराच्च कुपितादुगुरोः ॥

इति । सत्त्ववचनादधिकरणे पञ्चमी दृश्यते । कैयेते चावसथस्य दूर इत्यर्थे इति । अ-  
न्तिकादागतः \*स्तोकात्तिकदूरार्थेकृच्छ्राणि कतेन\*स्तोकाद्यर्थाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः  
क्तान्तेन वा समस्यन्त इति तत्पुरुषपक्षे विभक्तस्तु “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” इत्यलुक् ।  
एकपद्यमैकस्वर्थञ्च विशेषः ( नेदिष्टः । नेदीयात् ) “अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ” इति इष्टनो-  
यसुनोर्यथासङ्घयन्नेदसाधावादेशौ । अस्मादेव वचनात् “अजादी गुणवचनादेव” इति बाध्य-  
ते । अन्द्रूभापायां शृङ्खले च । “अन्द्रूहम्भूः” इत्यूकारप्रत्यये निपातितः । अन्दुको गजनि-  
गलः । संज्ञायां कनि “केणः” इति ह्रस्वः ॥ ६२ ॥

इदि परमैश्वर्ये ॥ ( इन्दति । इन्द्राञ्चकार । इन्दितेत्यादि ) लिटि “इजादेश्च” इत्या-  
म् । इन्द्रः । “ऋज्जेन्द्र इरनन्तो निपातितः । इन्द्राणी । \*इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमरण्य-  
यवयवयनमातुलाचायाणामानुर्क\* इति पुंयोगादाख्यायां डीपाणुको । \*पुंयोगादाख्यायान्\*  
पुंसोयोगात्तच्छब्देन स्त्रियामभिधानम् । इन्द्रमात्मन इच्छति “सुप आत्मनः क्यच्” इति इपि-  
कर्मणः सुवन्तादात्मेच्छायां क्यचि अकारस्य “अस्य च्वौ” क्यचि च” इतीकारे इन्द्रीयति ।  
अस्मात्सन्त्यतो लोपे “नन्द्रा” इत्यत्राजादेरिति वर्त्तते, स च कर्मधारयः पञ्चम्यन्त इत्या-  
देरचः परेषां नदराणां द्विर्वचननिषेध इति व्यवहितत्वाद्दकारस्य द्विर्वचने ( इन्दिद्रीयिपतीति  
भवति । अग्नीन्द्रौ देवते अस्य आग्नेन्द्रं हविः ) “देवताद्वन्द्वे च” इति पूर्वपदस्यानङ्, “सा-  
स्य देवता” । प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकादस्त्यर्थेऽणित्यणि “देवताद्वन्द्वे च” इति प्रासाया उत्तर-  
पदवृद्धेः “नेन्द्रस्य परस्य” इति निषेधः ( इन्दिरा ) बाहुलकात् किरच् ॥ ६३ ॥

विदि अवयवे ॥ अवयव इति अवयवक्रियोच्यते । बशादिः । ( विन्दति । विविन्द ।  
विन्दितेत्यादि ) ( विन्दुः ) बाहुलकादुप्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः । “विन्दुरिच्छुः” इति सूत्रं  
बशादिं पठन् विन्दुशब्दं व्युत्पादयत् । वृत्तौ तु वेतेरेव तत्र पाठः । अत्र सम्मतायां भिदि  
अवयवे । भिन्दति । यद्यभिधानमस्ति भिन्दुरिति दृश्यत इति ॥ ६४ ॥

गडि वदनैकदेशे ॥ इह वदनैकदेशारम्भलक्षणा क्रिया वदनैकदेशशब्देनोच्यते ( गण्डति ।  
गण्डः ) अच् । अत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विपया इति काश्यपः । सम्मतायां विदिभिदी एव  
प्रकृत्यैवमुक्तम् । अविगोतमन्ये सर्वेषां तिङ्मुदाहरन्ति ॥ ६५ ॥  
जिदि कुत्सायाम् । ( निन्दति । निनिन्द । निनिन्दिथ । निनिन्दिव । निन्दितेत्यादि ) ।

कर्मादौ ( निघते ) इत्यादि । ( प्रणिन्दति ) । “उपसर्गादसमासेपि” इति णत्वम् । अत्र मैत्रेयाभरणसम्मतकाराः “वा निसनिक्षनिन्दाम्” इति णत्वविकल्पमिच्छन्ति, तदयुक्तम् । यतोत्र “कृत्यचः” इत्यतः कृतीति वचने, तच्च निन्दादिभिर्विशेष्यमाणमघात्परसप्तम्यन्तमिति उपसर्गस्थात्रिमिच्छात्परस्य निसादिनकारस्य कृति परे वा णत्वमिति सूत्रार्थः । तथा च शाकटायनः । “निसनिक्षनिन्दः कृति वा” इति । एवं हि प्रकरणमवाचितं भवति णोपदेशश्च सार्थकः । वृत्तौ च प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनमिति कृदन्तमेवोदाहारि । ( निन्दकः ) । “निन्दार्हिस” इति ध्रु । णिदुकुत्सासन्निकर्षयोरिति दिवादौ ॥ ६६ ॥

दुनदि समृद्धौ । \*आदिर्गिदुडव\* इति त्रय पृते धात्वाद्ययः समुदाया इतः । प्रयोजनं नन्दयुरित्यत्र “द्वितोऽयुच्” इति भावादावयुच् । ( नन्दति । नन्द । नन्दितेत्यादि । भावे नन्धत इत्यादि । निलन्दपति । नानन्धते । नानन्दीति । नानन्ति । नन्दयति । अननन्दत् । नन्दयतीति नन्दनः ) । “नन्दिप्रहि” इति ल्युः । अयं तनगीयोपदेशः, वृतिनन्दीति णोपदेशलक्षणपर्युदासात् ( न नन्दतीति ननान्दा । ननान्दरौ ) “नञि च नन्देः” इति ऋन्प्रत्ययो घृद्धिश्च, “न पदस्वस्त्रादिभ्यः” इति “ऋन्नेभ्यः” इति ङीपो निषेधः । \*प्यान्ता पद्\* इति पकारनकारान्ता सङ्ख्या पडित्युच्यते । स्वस्त्रादिपाठादेव मञो नलोपाभावः । ननान्दुरपत्यं ननान्दः ॥ \*अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योज्\* । अनृषीत्यविभक्तिकं भिन्नं पदे, तेन विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽङ् अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्ये इति सूत्रार्थः ॥ ६७ ॥

चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ ( चन्दति । चचन्द । चन्दितेत्यादि ) ( चन्दनः ) । कण्णे ल्युद् । ( चन्द्रः ) । “रूपायितञ्चि” इत्यादिना रक् । ( चन्द्रकम् ) । संज्ञायां कन् । ( चन्द्रिका ) । टापि \*प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुत्रः\* इति इत्वमकारस्य, असुत्र इत्यापो विशेषणम्, स चेदाप् सुत्रः परो न भवतीति । ( चन्द्रिः ) । “हपिसुपि” इत्यादिना किरच् ॥ ६८ ॥

अदि चेष्टायाम् ॥ ( अन्दति । तत्रन्द । अन्दितेत्यादि ) ॥ ६९ ॥

कदि क्दि क्दि आह्लादने रोदने च ॥ आह्लादने सकर्मकः । ( कन्दति । कचन्द । कन्दितेत्यादि । विकन्दपति । चाकन्दाते । चाकन्दीति । चाकन्ति । कन्दयति पुत्रन्देवदत्तेन ) । “गतिबुद्ध” इत्यत्र शब्दकर्मणि साधनकर्मणो ग्रहणात् प्रयोज्यस्य न कर्मत्वं, शाकटायनमते त्वस्यैव सर्वमेतद्गतौ प्रतिपादितं तत् एवावगन्तव्यम् । कन्दतीत्यादि पूर्ववत् । ( संकन्दयतीति संकन्दनः ) । नन्दादित्वाद् ल्युः । आकन्दत्यस्मिन्नित्याकन्दो देशः । आकन्दाते रक्षणाद्यर्थात्, आकन्दात् इत्याकन्दः शरणम् । कर्मण्यधिकरणे वा घञ् । ( अकन्दं धावति आकन्दिरः ) । “आकन्दाट्ठञ्च” इति ठञ्ठकौ । अनयोः स्वरे विशेषः ( कन्द्रः ) बाहुलकादरः । यद्वा । कन्दं वैकृत्यं राति भौष्णामिति ( कन्द्रः । कन्दलः ) । बाहुलकाद् लप्रत्ययः । यद्वा पूर्ववद्भातेः कः । “कपिलमादीनां संज्ञाछन्दसोः” इति लत्वम् । अयं वा लातेरन्तर्भावितव्यर्थत्कः । ( कन्दली ) । गौरादित्वाद् ङीप् । पृते घटादयोऽपि । आघातेऽप्येत्परि ॥

क्लिदि परिदेवने ॥ ( क्लिन्दतीत्यादि ) । अस्थानुदात्तेषु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थे स्वरितेषु पाठः क्रियालक्षस्य कर्तृगामित्येऽपि परस्मैपदं यथा स्यात् ॥ ७३ ॥

शुन्ध शुद्धौ ॥ ( शुन्धति । शुशुन्ध । शुन्धितेत्यादि ) । आशीर्लिङि क्त्वात् “अनिदिताम्” इति उपघालोपे शुन्धात् । तथा यक्यञोरपि ( शुन्धते, शोशुन्धत इति ) । यद्गलुकि लङि तितिसपोर्हृन्त्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च प्रत्ययलक्षणेन लघुपधगुणो न भवति, संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । ( शुन्धितः । शुन्धितवान् । शुन्धित्वा ) । “उदुपचात्” इति निष्ठायाः क्त्वाविवरणे न भवति ‘सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य’ इति । अत्र क्त्वसन्निपातनिमित्तमुदुपधत्वं यदिदं क्त्वाश्रये नलोपे भवति । धान्तप्रकरणमपहाय संयोगान्तप्रकरणानुरोधेनायमिह निर्दिष्टः । अयं शौवकर्मणि शुजादौ । शुधि शौच इति दिवा-

दौ । अनुपद्भो नेह ॥ अन्तादय उदात्ता उदात्तेतो गताः ॥ ७४ ॥

प्रथमं माङ्गलिकमेधति पठित्वा मातृकापाठक्रमेण कवर्गीयान्तानाह ॥  
शोकृ सेचने ॥ तालव्यादिः । दन्त्यादिरिति धनपालकाश्रयपौ । अत एव पोपदेशलक्षणे सृपि  
सृजिस्त्वस्त्यासीकृसेकृस्रवर्जमिति पठतुः । पुरुषकारस्त्वत्र मृप्यति पठति यदाह सीकृ इत्या-  
र्या इति धनपालः । तत्र चायं पक्षः शीकर इति प्रयोगाननुगुणः । योऽपि पोपदेशलक्षणे सीकृ-  
पाठः सोऽप्येवं प्रत्युक्त इति । ( शीकते । शिशिके । शीकिता । शीकिष्यते । शीकताम् ।  
अशीकत । शीकेत । आशिषि । शीकिषीष्ट । अशीकिष्ट । अशीकिष्यत ) । कर्मणि ( शीक्य-  
ते ) इत्यादि । ( शिशिकिपते । शेशीक्यते । शेशीकीति । शेशीक्तिः, इति । लुङि अशेशीकी-  
त् ) हलङ्ख्यादिलोपः । अशेशीक् स्यातेत्यत्र “स्कोस्” इति लोपो न भवति । निमित्तनिमित्त-  
त्तिनोभिन्नपदस्य सत्त्वात् । उक्त चैवं “परेश्च घाङ्कयोः” इत्यत्र कैयटे । पदस्येत्यधिकारात् प्र-  
त्यासत्तिन्यायाश्रयणादेकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणमिति । ( शीकयति । अशिशीकत् ।  
शीका ) । “गुरोश्च हलः” इत्यकारः । ( शीकायते ) । [ तत्करोत्यर्थेऽटाट्टाशीकाकोटापोटासो-  
टाप्लुष्टाग्रहणं कचेव्यम् ] इति क्यङ् । भयमपि पाठस्तालव्यादित्ये प्रमाणम् । अयं क्यङ् “त-  
त्करोति” इति णिचोपवाद् इत्येके, सोपीष्यत इति न्यासादौ । कान्तत्वादस्मात् क्तिप् नोदा-  
हर्त्तव्यः, स्थितं चैवं “परेश्च घाङ्कयोः” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः, तथा “स्कोः संयोगाद्यो” इत्यत्र  
वृत्तितद्वाख्यानेष्वपि । मर्षणार्थीयं युजादौ ॥ ७५ ॥

शोकृ दर्शने ॥ ( लोक्ते । लोकः ) । भाषार्थीयं चुरादौ ॥ ७६ ॥  
श्लोकृ संघाते ॥ ( श्लोक्ते ) । संघातो ग्रन्थः, स चेद् पठ्यमानव्यापार इति स्वाम्या-  
दयः । काश्यपादयस्तु ग्रन्थितृव्यापार इति मथनातिवत्सकर्मक इति, श्लोकैरुपस्तौति,  
उपश्लोकयति । “सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्”  
इति णिच् ॥ ७७ ॥

द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः ॥ शब्दोत्साह इति केचित् । यदाह काश्यपः ( द्रेकते ) शब्दे-  
नोत्साहं करोतीति । उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औद्धत्यमिति स्वामी । ( द्रेकते । दिद्रेके ।  
द्रेकितेत्यादि । द्रेकणः ) । “रषाम्याम्” इति णः । एवं ध्रेकत इत्यादि ॥ ७९ ॥

रेकृ शङ्कायाम् ॥ आङ् पूर्वः संशये । आरेकं संशयं प्राङुरिति वचनात् । रेकत इत्यादि ॥ ८० ॥  
सेकृ सेकृ सकि श्रकि श्लकि गत्यर्थाः ॥ अन्त्यौ तालव्यादी, अन्ये दन्त्यादयः । ( से-  
कते । सिसेके । सेकिता सेकते । सिसेके । सङ्कृते । सखङ्के । सङ्कृता । श्रङ्कृते । शश्रङ्के ।  
श्रङ्कृता । श्लङ्कृते । शश्लङ्के । श्लङ्कृता ) । इत्यादि । अत्र मैत्रेयः । तृतीयं श्रेकृ इति ताल-  
व्यादिमेकारोपधं पठति ॥ अत्र क् चित्सीकृ इति दन्त्यादिरपरोपि धातुः पठ्यते, तदनार्पम् ।  
स्त्वृजिस्त्विस्त्वस्त्यासेकृस्रजमिति पोपदेशपर्युदासे भाष्याद्विष्वपाठात् । अत्र क्षीरस्वामी ।  
अत्र दन्त्यादेः स्थाने तालव्यादि पठित्वाऽर्थभेदात्पुनः पाठ इत्युक्त्वा पेकृ इत्यन्ये विकल्पेन  
पोपदेशं कार्यर्थे पठुरिति ॥ ८५ ॥

शकि शङ्कायाम् ॥ ( शङ्कते । शशङ्के । शङ्कितेत्यादि । शिशङ्किते । शाशङ्कीति ।  
शाशङ्कित्ति । लङि ईडभावे अशाशन् । शङ्कः ) । “खरशङ्कयीयुनीलङ्गालुगु” इत्युप्रत्ययान्तो  
निपातितः । ( शङ्कुला ) । बाहुलकाडुलच् । शक्लृ शक्ताविति स्वादौ । शकविभाषितो  
मर्षण इति दिवादौ ॥ ८६ ॥

अकि लक्षणे ॥ ( अङ्कृते । आनङ्के । अङ्कितेत्यादि । अञ्चिकिपते ) । अनुस्वारपरस-  
वर्णयोः पूर्वत्रासिद्धत्वात् । “नन्द्राः” इति निषेधात् ककारादिर्ह्रस्वयते । न च [पूर्वत्रासिद्धी-  
यमर्द्धिवचन] इति असिद्धत्वनिषेधः । “नन्द्राः” इत्यस्य निषेधरूपत्वादित्यतन्तो स्थापितम् ।  
आहुश्चात्र स्वामिकाश्यपादयोपि, “नन्द्राः” इति निषेधात् कादेर्द्धिवचनम् । ( प्राङ्कनम् ) ।  
“कृत्यचः” इतिः णत्वस्य \*इजादेः सनुमः\* । हशन्ताद्घातोः सनुमो यदि भवति तर्हि इजादेरे-

वेति नियमादभावः ( अङ्कुरः ) । “मन्त्रिवाशिमाधितिषुष्णङ्गिभ्य उरच्” इत्युरच् । अकि कुटिलयां गतावित्यग्रे । अङ्क लक्षण इति चुरादौ ॥ ८७ ॥

यकि कौटिल्ये ॥ ( वङ्कत । यवङ्के । यङ्कितेत्यादि । प्रवङ्कनम् ) । पूर्ववदणत्वम् । ( वङ्कितः ) “वङ्क्यादयश्च” इति किल्लन्तो निपातितः । अयं गत्यर्थः पठिष्यते ॥ ८६ ॥

मकि मण्डने ॥ ( मङ्कते ) इत्यादि । ( प्रमङ्कनम् ) । अङ्कितवदणत्वम् । ( मङ्कनः ) । “कृपमण्डायभ्यश्च” इति युच् । कर्मकर्त्तरि “भूपाकर्म” इति यक्त्रिणोर्निषेधाद् ( मङ्कते कन्या स्वयमेव, अमङ्कित कन्या स्वयमेवेति ) शप्सिचोर्निषेधाद् ( मङ्कते कन्या स्वयमेव, अमङ्कित कन्या स्वयमेवेति ) शप्सिचौ भवतः मङ्कितः । इतितीन्द्र ॥ ८९ ॥

कक लौल्ये ॥ लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ( ककते । चकके । ककितेत्यादि । काकः ) घञ् । बाहुलकात्कर्त्तरि, गत्यर्थः, पठिष्यते तस्माद्वा घञ् ॥ ९० ॥

कुक वृक आदाने । ( कोकते । चुकुके । कोकितेत्यादि । चुकुकिपते । चुकोकिपते । कुकित्वा । कोकित्वा ) । “रलो व्युपाधात्” इति कित्त्विकल्पः । ( कुकितमनेन, कोकितमनेन । प्रकुकितः । प्रकोकितः । प्रकुकितवान् । प्रकोकितवान् ) । “उदुपधात्” इति कित्त्विकल्पः । ( प्रकोकनम् । प्रकोकणम् ) ॥ \*हलश्चेजुपधात् \* हलादेरिजुपधात्परस्य षः कृत् तत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्याग्निमित्तात्परस्य वा ण इति णत्वविकल्पः । “कृत्यचः” इत्यस्यापवादः । ( कोकः ) । देवसेवमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्या इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिदुपधात्कं बाधित्वा ऽच् प्रत्ययः । ( कोकिलः ) । “सलिकलयनिमहिष(?) डिभिडिभिण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूम्य इलच्” इति इलच् । ( कोकिला ) । जातिलक्षणार्थं बाधित्वा ऽजादित्वाट् टाप् । वृक । ( वर्कते । वृकते । वर्कितेत्यादि । विवर्किते । वरीवृकते ) । \*रीगृदुपधस्य च\* ॥ ऋत्वतोभ्यासस्य रीगिति रीगागमः, ( वरोवृकां चक्रे ) इत्यादावलोपस्य स्थानिरत्वात् “न धातुलोपः” इति वा रगभावः । ( वर्कित् । वरिवर्कित् । वरीवर्कित् ॥ वर्वृकीति । वरिवृकीति । वरीवृकीति । ) \*रपिकौ च लुकि\* इति ऋत्वतोभ्यासस्य रपिकौ चकाराद्रीक् । इति “नाभ्यस्तस्याचि पिति” इत्यणुत्वम् । एवं वर्वृक् इत्यादि । वर्वकां चकारेत्यादौ यङ्लुकोऽनैमित्तकत्वात् “न धातुलोपः” इति गुणनिषेधाभावः । ( अववृकीत् । अववृकं स्थातेत्यत्र ) “स्कोः” इति कलोपो भिन्नपदत्वान्नेति सौकरादुक्त्म् । लुकिं सार्वधातुकाश्रये गुणे “नाभ्यस्तस्याचि पिति” इति निपिठेपि सिजाधयो भवत्येव प्रत्ययलक्षणेन, ( अववृकीत् । अववृकित्वामित्यादि ) । हलन्तलक्षणा वृद्धिः “नेदि” इति निपिष्यते । ( वर्कयति । अववृकते । अववृकव् ) \*उर्कते\* ॥ चङ्परं णादुपधाया ऋकारस्य वा ऋकार इत्यृकारः । इरारामपवादः । वृकः । इगुपयलक्षणः कः । मृगविशेष आयुधजाविसंधविशेषश्च । तत्र द्वितीयायां मिधायिनो “वृकादृष्यण्य” इति स्वार्थे ष्यणि वर्कण्यः ॥ \*भ्यादयस्तद्राजा\* । “पूगाभ्यो ग्रामणीपूर्वाद्” इत्यारभ्यापादपरिसमासेर्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तद्राजसंज्ञा इति ष्यस्य तद्राजत्वे “तद्राजस्य बहुषु ते वैशात्ययाम्” इति लुकि बहुषु वृकाः । तेनैवेति पचनावृद्धिं बहुत्वं तद्राजकृतमेवेत्यवगतेर्वर्कण्यमतिक्रान्ता अतिवर्कण्य इत्यादावधान्तरवृत्ते बहुत्वे लुग् न भवति । तथा । अस्त्रियामितिवचनात् द्विषां टित्वात् ङीवि हलस्तद्वितस्य । हल उत्तरस्य तद्वित्यकारस्य लोपो भवतीति परत इति “आदेः परस्य” इति यकारलोपे च इत्यकारलोपे ( वार्कणी । वार्कण्या । वार्कण्य ) इति भरति । वर्करस्तस्याः पशुः । बाहुलकादरच् ॥ ९२ ॥

चक हंसौ प्रतिघाते चेति घनपालमैत्रेयादयः । चक मृष्टावित्येव क्षीरस्यामिताकटायनौ । ( चकते । चके । चकितेत्यादि । चकोरः ) । “कटिचकिभ्यामोरच्” इत्योरच् । अयं

धटादावपि ॥ १३ ॥

ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकू त्रौकू ष्वक्क वस्क मस्क िकू टीकू रधि लधि गत्यर्थाः ॥  
 ( कङ्कते । चकङ्के । कङ्कितेत्यादि । वङ्कते । वक्ङ्के । वङ्कितेत्यादि प्रवङ्कनम् । प्राङ्कनम् ।  
 “कृत्यचः” इति णत्वम् “इजादेः सनुमः” इति नियमाच्च भवति । ( कङ्कतम् ) । बाहुलका-  
 दत्तत् । कङ्कत एव कङ्कतिका । संज्ञायां कनि टापि “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वम् । ( श्वङ्कते ।  
 शश्वङ्के । श्वङ्कित । त्रङ्कते । त्रङ्कते ॥ ढौकते । डुढौके । ढौकित ॥ त्रौकते ।  
 तुत्रौके । त्रौकित ॥ ष्वक्कते । ष्वक्कित ॥ [ सुञ्धातुष्विष्वक्कतीनां सत्वप्रतिषेधो  
 वक्तव्यः ] इति सत्वनिषेधः । ( वस्कते । वस्कते । वस्कित ॥ मस्कते । मस्कते । मस्कित ॥  
 टेकते । टिटिके । टेकित ॥ “असंयोगालिङ् कित्” इति कित्वाच्च गुणः । ( टीकते । टिटीके ।  
 टीकित ॥ रङ्कते । रङ्कते । रङ्कित ॥ लङ्कते । लङ्कते । लङ्कितेत्यादि ) ढौकितत्रौकत्योर्यङ्कु-  
 कोरभ्यासस्य ह्रस्वे गुणः । न च ह्रस्वस्य “दीर्घोक्तिः” इत्यनेन बाधः । ‘अभ्यासविकारेष्व-  
 पवादा नेत्सर्गान् विधान् वाधन्त’ इति तत्राकित इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । अस्ति च दीर्घस्य  
 दीर्घत्वे प्रयोजनं स्वस्वनिवृत्तिः । कृते तु ह्रस्वे तस्य दीर्घ उकारो न भवति, “गुणो यङ्कुकोः”  
 इत्यस्य निर्विपर्ययत्वप्रसङ्गात् । ढौकितत्रौकितिकेकितिकीनामृदित्वाणौ चङ्गुपधाया ह्रस्वा-  
 भावः । ( अडुढौकत् । अतुत्रौकत् । अटिटिकत् । अटिटीकदित्याह ) । लघु । “लङ्घिच्योर्न-  
 लोपश्च” इत्युप्रत्ययनलोपौ । ( लघिमा ) । \*गृथ्वादिभ्य इमनिज्वाः\* इति भावकर्मणोरि-  
 लोपश्च । इतीष्टेभ्यस्सु लोपः । व्राग्रहणात् \*इगन्ताच्च लघुपूर्वात्\* इति अपि लाघव-  
 मिति, लघुपूर्वात्तादिति सूत्रार्थः । रघुः । “बालमूलध्वङ्गलीनां वा लो रत्वमापद्यते” इति  
 पक्षे लकारस्य रेफः । श्वङ्कतिः संमतायां दन्त्यादिः पठ्यते । अत्र दण्डके तिकू तीकू इति क  
 चित्पठ्येते, तदपि तिकः प्रतीक इति दर्शनाद् ग्राह्यमेव, इगुपधलक्षणकान्तौ । तिकस्यापत्यं,  
 ( तैकायनिः ) । ‘तिकादिभ्यः फिञ्’ इति फिञ् । फस्यायनादेशः । तैकायनयश्च  
 कैतवायनयश्च कितकितवाः । \*तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे\* इति द्वन्द्वे बहुषु फिञो लुक् ।  
 लघि भोजननिवृत्तौ चेति स्वाम्यादय । लघि शोषण इत्यग्रे । भाषार्थोयं चुरादौ ॥ १०६ ॥  
 अधि वधि मधि गत्याक्षेपे ॥ आक्षेपो निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी । ( अङ्कते ।  
 आनङ्के । अङ्कितेत्यादि । अञ्जिघिपते ) । “नन्दाः” इति नवर्जं द्विरुच्यते । अभ्यासस्य  
 बुत्वेन झकारे जश् वे जकारः । ( अङ्कयति । आञ्जिघत् । वङ्कते । मङ्कते ) । इत्यादि । प्रा-  
 ङ्कनमित्यादौ “इजादेः सनुम” इति नियमादणत्वम् । मधि कैतवे च ॥ १०९ ॥  
 राघृ लाघृ सामर्थ्यं ॥ ( राघते । राघे । राघितेत्यादि । राराघिपते । राराध्यते । रारा-  
 घीति । राराग्धि । लङ्घि । आराराक् । राघयति । अराराघत् । ) मृदित्वाद्गुपधाह्रस्वनिषेधः ।  
 एवमितरयोरपि ( उलाघः ) “अनुपसर्गात्फुल्लक्षोबकूशोलाघाः” इति क्ते उडभावस्तलोपश्च  
 निपात्यते । उलाघेतिवचनाद् अनुपसृष्टाच्च ( लाघितः प्रलाघित ) इति भवति । द्राघृ आ-  
 यामे च । आयामो दैर्घ्यक्रियेति कौशिकः । कर्त्थनमिति स्वामी । घाघृ इति तवर्गचतुर्थादि-  
 मपि के चित्पठन्ति ॥ १११ ॥  
 श्लाघृ कत्यने ॥ कत्यनं श्लाघनम् ( देवदत्ताय श्लाघते । ) देवदत्तं स्तुवँस्तमेव बोधयितु-  
 मिच्छतीत्यर्थः । \*श्लाघहङ्इत्याशापां श्लोप्यमानः\* । श्लाघ्यादीनां प्रयोगे श्लोप्यमानो ज्ञाप-  
 यितुमिष्यमाणः संप्रदानमिति देवदत्ताच्चतुर्थी, के चिद्राहुः । आत्मानं परं वा स्तुवन् तां स्तुतिं  
 बोधयितुमिच्छतीत्यर्थे इति । तथा च भट्टिः, श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसेधर इति । देव-  
 दत्तं श्लाघत इति श्लोप्यमानत्वाविवक्षायां कर्त्तव्यम् ॥ शीकादय उदात्ता अनुदात्तौ गताः ११२  
 अथ परस्मैपदिन आह—  
 फक्क नीचैर्गतो ॥ इलः शिष्यन्ता उदात्ता उदात्तः । नीचैर्गतिर्मन्दगमनममद्रव्यहारो  
 वेति स्वामी ( फक्कति । पफक्क । फक्कित ॥ फक्कयति फक्कतु । अफक्कत् । फक्केत् ।

आनिपि फक्त्वात् । अफक्त्वात् । अफक्किप्यत् । कर्मादौ फक्क्यत् इत्यादि । पिफक्किपति । पाफक्क्यते पाफक्कीति । पाफक्कि । फक्क्यति । अपफक्क्यत् ॥ ११३ ॥

तरु हसने ॥ ( तकति । तताक । तेकतुः । तकिता । अतकीत् । अताकीद् ) इत्यादि । अतो हलादे इति धा वृद्धिः । ( व्यतितकन्ति ) [ प्रतिपेधे हसादीनाम् ] इति तक्निषेधः । ( तक्क्यम् ) । “तक्किशसि” इति यत् ॥ ११४ ॥

तकि कृच्छ्रजोवने ॥ ( तहति । ततह् । तह्नितेत्यादि । दह्लुकि लङि ईडभावे अता-  
तन् ) । अस्यानन्तरं मैत्रेयः शुक्र गताविति पठित्वा शोरति, शुक्र, शुक्र इत्युदाजहार, अ-  
स्मिन्हि सति शुक्रवल्कोल्का इति शुभेः कनि भलोपे शुक्रशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इगु-  
पधलक्षणेन कप्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकेरग्विधानेनापि शुक्रशब्दे सिद्धे क्रजेन्द्रादौ  
शुचेर्निपातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्य इव प्रतीयते ॥ ११५ ॥

बुक्क भपणे ॥ भपणमिह श्रयः । ( बुक्कति । बुक्क । बुक्कतेत्यादि ) । अयं  
चुरादावपि ॥ ११६ ॥

कख हसने । ( कखति । कखाख । कखितेत्यादि । अकखीत् । अकाखीत् ) । “अतो ह-  
लादेः” इति धा वृद्धिः ॥ ११७ ॥

ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ भाखृ शोपणालभर्थयोः । ( ओखति । ओखांचकार । ओखिते-  
त्यादि । ओचिखिपति । ओखयति । ( मा भवानोचिखत् ) । “द्विर्वचनेचि” इति णिलोपस्य  
स्यानित्वात् खिराब्दस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमृद्धित्वाच्चोपधाद्भवः । इदमेव ऋदित्वं  
शापकमन्तरद्गादपि द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाद्भवत्वं भवतीत्यस्य । अस्य च प्रयोजनं मा भवा-  
निदिधिति सिद्धिरित्येधतायुक्तम् । ( प्रोखति ) । \*पृङि पररूपम्\* । अवर्णान्तादुपसर्गादेङि  
परं पूर्वपरयोः पररूपमिति पररूपत्वम् । ( राखति । अरराखत् । लाखति । द्राखति । धा-  
खतीत्यादि ) ॥ १२२ ॥

शाखृ शलाखृ व्याप्तौ ॥ ( शाखति । शलाखतीत्यादि । शाखा ) । “गुरोश्च” इत्यकारः ।  
शाखेव शाख्यम् । “शाखादिभ्यो यः” इति इकार्थे यः । ( प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । )  
“अव्ययीभावाच्च” इति भवार्थे ण्यः । शाखा अस्य सन्तीति, शाखी । “भ्रोह्यादिभ्यश्च” इति  
इनिः । विशिष्टा शाखा विशाखा । सा प्रयोजनं प्रयोजिका यस्य वैशाखो मन्यः । “निशा-  
खापादादण्मन्यदण्डयोः” इति प्रयोजने णप्रत्ययः । विशाखेति नक्षत्रं तत्र जातः । “सन्धि-  
वेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्योण्” इत्यण् । तस्य “श्रविष्ठाफल्गुनी” इत्यादिना लुकि “लुक् तदितलुकि”  
इति स्त्रीप्रत्यस्य लुकि विशाखो माणवकः ॥ १२४ ॥

उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग  
रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि धगि श्लगि इगि रिगि लिंगि गत्ययाः ॥ द्वितीय-  
न्ताः पञ्चदश, वृतीयान्तास्त्रयोदश ॥ ( ओखति । प्रोखति ) ‘पृङि पररूपम्’ । ( उजोख ।  
उखलुः । उजोखिष्य । उजोख । ) । गुणनिषेधे, \*अभ्यासस्यासत्त्वोः इति अभ्यासस्येवर्णोवर्णो-  
योरसवर्णोऽचि परत इयञ्चडात्रित्युवङ् । लिटि पिद्वचनेण गुणः, गुहमानर्थं धातुरिति तेषां  
स्थानिवत्त्वेन लिट्त्वाद् आम् प्रासः । सन्निपातपरिभाषया निवर्तते । आम्नि गुणनिमित्त-  
प्रत्ययस्य “आमः” इति लुक् स्यात् । उखतुरित्यादौ सवर्णदीर्घस्यान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वाद्  
ह्रस्वो न भवति, अभ्यासमात्राध्रयत्वेनान्तरङ्गस्मिन् पूर्वपराध्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदी-  
र्घस्य ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यसिद्धत्वात् । ओखितेत्यादि । लुकि “नेटि” इति वृद्धे-  
र्निषेधे लघुपधगुणेन मा भवानोखीदिति भवति । ( ओचिखिपति ) लघुपधगुणे कृते द्वितीय-  
स्यैकाचो द्विर्वचनम् । ( ओखयति मा भवानुचिखत् ) । द्विर्वचनात् पूर्वमेवोपधाद्भवत्त्वमिति  
ज्ञापितम् । ( ओखित्वा ) “न क्त्वा सेट्” इति अकित्त्वाद्गुणः । भावादिकर्मणोर्निष्ठायाम् ।  
“उदुपधात्” इति किञ्चविकल्पनादुखितमनेन, ओखितमनेनेत्यादि नेपम् । उखो मुनिः ।



शुभपधत्वात्कः । उलेन प्रोक्त औखीयः श्लोकः । “तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्” इति  
 वृत्तयान्तात् प्रोक्तार्थे छण्, णित्वाद्बृद्धिः । यदा तु प्रोक्तं छन्दो ब्राह्मणं वा तदा “छन्दोवा-  
 ह्मणानि च तद्विषयाणि” इति नियमाद् अध्येतृवेदित्प्रत्ययविषयमेव, तेन “तदधीते तद्वद्”  
 इति औखीयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अध्येतृवेदित्रोरण, तस्य “प्रोक्तप्रत्ययाच्छणः परत्वेन लुकि  
 औखीयो माणवकः । औखीया ब्राह्मणोत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वाद् “टिड्ढाञ्” इति न  
 टौव् भवति, अत इत्यनुवर्त्याणोऽकारस्य च विशेषणविशेष्यत्वाद् ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रयल-  
 क्षणम्’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । ( उखायां संस्कृतमुख्यम् ) । \*शूलोखाद्यत्\* इति सस-  
 म्यन्तात्संस्कृतमित्यर्थं यत् । प्रौखणम् । “कृत्यचः” इति णत्वम् । ( उङ्गति । उङ्गाञ्कार ।  
 उङ्गिता । उङ्गिखिपति । उङ्गयति । औङ्गिखदित्यादि ) प्रोङ्गणम् । “इजादेः सनुमः” इति  
 णत्वम् । ( वखति । वखाख । वखितेत्यादि, वखलतुरित्यादौ किति लिटि वकारादित्वादेत्वा-  
 भ्यासलोपौ न । लुङि “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । ( अवाखीदिति ) एवं परेपामनिदि-  
 ताम् । ( वङ्गयति । प्रवङ्गनम् ) । “इजादेः” इति नियमादणत्वम् । ( मखति । ममाख ।  
 मखितेत्यादि । मङ्गति । नखति । नङ्गति ) । मूर्धन्यादेरुपदेश “उपमगात्” इति णत्वेन  
 प्रणखतीत्याद्यपि यथा स्यादिति (रखति । रङ्गति । प्ररङ्गणम् ) । “रपाभ्याम्” इति णत्वम् ।  
 इजादेरिति नियमं उपसर्गात्कृत्यच इति प्राप्तस्यैव । ( लखति । लङ्गति । एखति । इयेख ।  
 एखितेत्यादि । ओखतिवत् । (इङ्गति । इङ्गाञ् चकार । ईखति । ईखाञ् चकार) । यद्यपि मेत्रेयेणा-  
 दितच्छय इदित उखिखिमखयः । मूर्धन्यादिर्नखिरनिदित, इखिश्च न पठ्यते, तथापि इतराने-  
 कन्याख्यातृणां प्रामाण्यादस्माभिः पठित । अत्र चन्द्रो मुखिमपि पपाठ । संमतायां तु त्रख  
 त्रखि शिखि इति त्रयः पठ्यन्ते । द्विडास्तु रिखमपि पठन्ति, एवमेकोनविंशतिः खान्ताः ।  
 वलगति रङ्गति ) रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति, रङ्गः । “हलश्च” इति संज्ञायामधिक-  
 रणे धञ् । रङ्गेवां घो द्रष्टव्यः (लङ्गति । विलगितः) अनिदितां नलोपे [ लङ्गिकम्पोरुपतापश-  
 रीरविकारयोरुपसंख्यानम् ] इति नलोपः उपतापादन्यत्रावयवीत्यङ्गम् । रङ्गवद् धञ् । अङ्गि-  
 रगतौ विपरीतलक्षणया प्रवर्तते, दर्श इत्यत्र दृशिवत् । न दृश्यतेऽस्मिन् चन्द्र इति हि दर्श-  
 शब्दो धूर्त्तस्वामिना व्युत्पादितः । कल्याणान्यङ्गन्यस्याः सन्तीति अङ्गना । “अङ्गात् क-  
 ल्याणे” इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो नः, विशिष्टं विहीनं वा ऽङ्गमस्येति व्यङ्गः, तस्यापत्यं  
 -याङ्गिः “अत इञ्” “स्वागतादिनां च” इति वृद्धिप्रतिषेधेजागमयोर्निषेधः । एवं स्वाङ्गि-  
 त्यत्रापि सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणः स्नायुः, \*तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति\*  
 इति सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ताद्याप्रोतीत्यर्थं खः । अग्निः । “आगोर्नैर्नलोपश्च” इति  
 नेप्रत्ययो नलोपश्च । अग्निदेवता अस्य, आग्नेयं हविः । [सर्वत्र अग्निक्लिभ्यां ढक् प्रत्ययः] ।  
 उर्वत्रेति वचनादर्थान्तेरप्ययमेव । ( अग्नीपोमौ अग्नीवरुणौ ) । “ईदग्नेः सोमवरुणयोः” इति  
 देवताद्वन्द्वलक्षणस्थानडोपवाद् ईकारः । अग्नीवरुणौ देवता अस्याभिवाच्यम् । “देवताद्वन्द्वे च”  
 इत्युभयपदवृद्धिः “इद्वृद्धौ” इति वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिकार इत्वापवादः । अग्नायी । \*वृषा-  
 कुप्यमक्रुसितकुसिदानामुद्राच\* इति पुंयोगे ङीष्युदात्तेकारान्तादेशे आयादेशः । आग्नायी  
 देवता अस्य आग्नेयम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया [ सर्वत्राग्निक्लिभ्यां ढक् ] इति ढकि [ भ-  
 स्यादे तद्विते ] इति, पुंवद्भावपर्युदासे स्त्रीभ्यो ढको ग्रहणमिति कैयदादाबुक्तत्वात्पुंवद्भावः ।  
 अग्निमिन्द्रइत्यग्निमिन्द्रः । [ आष्ट्राग्न्येरिनुद्दे मुम्ब्रक्तव्य ] इति मुम् ॥ अयम् ॥ “रद्रेन्द्रा”  
 इति निपातनाद्दकि नलोपः । अये भवयमिम् ॥ “अग्नादिपश्चाडिमोच् इति डिमच् । ( अ-  
 ङ्गारः ) “अगिमग्निन्दिभ्य आरन्” इत्यारन् । ( अङ्गुलिः ) । “रतञ्जी” इत्यादिना उलि-  
 प्रत्ययः ( अङ्गुरिः ) । “घालमूल” इत्यादिना पञ्जे रः । पञ्जाङ्गुलयः प्रमाणमस्य पञ्जाङ्गुलः ।  
 \*तद्वितायोत्तरपदसमाहारे च\* तद्वितायै विषयभूते उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिषेये दिक्सं-  
 ख्ये समानाधिकरणेन समं समस्येते इति प्रमाणे तद्वितायै विषयभूते समासः ॥ “सङ्ख्यापूर्वौ

द्विगुः" इति द्विगुश्चे "द्विगुश्च" इति तत्पुरपश्चाद्योत्तत्र \*प्रमाणे द्वचसज्द्वन्प्रमात्रचः\* इति प्रमाणोपाधिऋदस्मात्प्रमाणि मात्रच्, तस्य "द्विगोलुङ् नित्यम्" इति लुकि "तत्पुरवस्या-  
'दुल्लेः सङ्ख्याव्यादेः" इत्यधि "यन्त्येति च" इतीकारलोपः । अत्यङ्गुलम् । [अत्यादयः भ्रान्ता-  
'द्यर्थ ] इति तत्पुरपः, अव्यपादित्वादिच् । शोभनाङ्गुलिः स्वङ्गुलिः । \*न पूजनात्\* । याद् श-  
ब्दानुपादाय समासान्तो विधीयते ते यदा पूजावचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो नेत्य-  
त्राचोभावः । (कुत्सिताङ्गुलिः किमङ्गुलिः) । \*किं क्षेपे\* । क्षेपे यः किं शब्दः स समानाधिक-  
रणेन सुवन्तेन समर्थेन समन्वयत इति तत्पुरपः । \*किमः क्षेपे\* इति क्षेपवचनादस्मात्परस्य स-  
मासान्तनिषेधाद् अच्न भवति । (माङ्गुलिः, अनङ्गुलिः) । यत्र \*नञस्तत्पुरपात्\* इति समा-  
सान्तनिषेधः । नञः परे ये वक्ष्यमाणा ऋगादयस्तदन्तात्तत्पुरपचिति सूवार्थः । पञ्चाङ्गुलिस-  
दशा अवयवा अस्य पञ्चाङ्गुल परण्डः । धान्यादीनां विशेषदारु च पञ्चाङ्गुलमाहुः । \*अङ्गु-  
लेदंशः\* इति बहुमीहौ पच् (अङ्गुलीयकम्) संज्ञायां क्त् । "जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः" इति सप्त-  
म्यन्ताद्भवार्थे छः । ( वङ्ग्योति वङ्गाः जनपदः ) । अङ्गवद्युत्पत्तिः । ( मङ्गलम् ) । "मङ्गे-  
लच्" इत्यलच् । तङ्गति । अङ्गति । ङलङ्गति । इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । लिङि चि-  
त्रोक्तरण इति सुरादौ च ।

त्वगि कम्पने च ( त्वङ्गति ) ॥ १५३ ॥

युगि जुगि रुगि वर्जने ॥ ( युङ्गति । जुङ्गतीत्यादि ) ॥ १५६ ॥

घय हसने ॥ ( घञति । जघाय । घञितेत्यादि ) ॥ १५७ ॥

मधि मण्डने ॥ ( मङ्गति । । मङ्गते कन्या स्वयमेव । अमङ्घिष्ट कन्या स्वयमेव, भृपाक-  
र्मत्वाद् यक्चिणौ । मङ्गनः । "मुङ्मण्डायेंभ्यश्च" इति युच् ॥ १५८ ॥

शिथि आघ्राणे ॥ ( शिङ्गति ) । शिङ्गानको रोगविशेषः । "ल्लुशिथिधाम्यश्च" इत्यादि-  
नानम् प्रत्ययः ॥ फकादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ १५९ ॥

अथ क्रमप्रासाक्षवगोन्तानात्मनेपदिन आह ॥

वर्च दीप्ति ॥ एतदादय ईजन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ ( वर्चते ॥ ववर्चे । वर्चिता । व-  
र्चिष्यते । वर्चताम् ॥ अवर्चत । ववर्चत ) । आशिपि ( वर्चिपीष्ट । अवर्चिष्ट । अवर्चिष्यत ।  
भावे ववर्चते ) इत्यादि । ( विवर्चिषते । वावर्च्यते । वावर्क्षीति ॥ वावर्क्षि ॥ अवावर्चिषत् ।  
अवावर्क्ष ) । "रात्सस्य" इति नियमात् संयोगान्तलोपः ॥ अवावर्क्ष् स्थानेत्यादौ कुत्सस्या-  
सिद्धत्वात्स्कोः इति कलोपो न भवति, यद्वा तत्र निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्यत्व एव  
सलोप इतीह नैव प्रसङ्गः । ( वर्चयति । अवर्चत् ) । वर्चः दीप्तिः पुरीषं च ॥ "अमुन्" इत्य-  
मुन् । वर्चस्कः पुरीषम् । संज्ञायां क्त्, "सोपदादौ" इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं, "कुप्योः ॥  
इत्यस्यापवादः । मङ्गवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । "मङ्गहस्तिभ्यां वर्चसम्" इत्यच् समासान्तः ।  
( पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ) । [ पल्यराजभ्याञ्च ] इत्यच् । मङ्गवर्चसनिमित्तं संयोग उ-  
त्पातो वा मङ्गवर्चस्यम् ॥ [ तस्य निमित्तप्रकरणे मङ्गवर्चसादुपसङ्ख्यानम् ] इति यत् । व-  
र्चसम् । ण्यति "चजोः कुषिण्यतो." इति कुत्वं न भवति । "न ऋदेः" इत्यत्र ऋद्विजिजि-  
याचिहृद्यादीनां न प्रतिषेधो निष्ठायामनिः कुत्वरचनात् ] अस्यार्थः । चजोः कुषिण्यतो-  
निष्ठायामनिः" इति सूत्रं कर्त्तव्यं, तेन "न ऋदेः" "अजिप्रज्योश्च" इति योगार्थं "यजपाच-  
रचप्रवर्चश्च" इत्यत्र याचिहृद्युधिप्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति । तेषां सेट्त्वादिभिरापः ।  
अयमत्र विशेषः । ये ऋदयोऽप्ये वा निष्ठायामनिःस्तेषां कुत्वं ये तु सेट्स्तेषां नेति । एवञ्चात्र  
मते ग्लुचादीनां कर्गादित्वेपि निष्ठायामनिःत्वात्कुत्वेन भाष्यम् । अत्र हररुः । [ यद्योत्तरं  
सुनीनां प्रामाण्यम् ] इति वार्त्तिककारानुसारेण कुत्स्य भावाभावो व्यवस्थाप्याविति । क्य-  
न्तर्हि शोकः समङ्ग इति । यत् शुच्युभौ निष्ठायो सेटौ । अत्र भाष्यं, [ शुच्युभ्योर्पि कुत्वं

क्तव्यम्] इति । अत्र हरदत्तः । तच्च यथान्यासेपि वक्तव्यं घञ्येव यथा स्याद्गण्यति माभूदिति,  
 देव वार्त्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यतीति ॥ १६० ॥

पच सेचने ॥ अयं सेवनार्थोपि, तथा च 'त्रय एनां महिमानः सचन्त' इत्यत्र क्षुरभट्टभा-  
 स्करीययोः सचते सेचतइति । निरुक्ते च सक्तः सचित इति, सेव्यमानस्येति । अस्येतौ वाच-  
 कावित्यर्थः । 'प्रनूमहित्वं वृषभस्त वोचं यं पुरवो वृत्रहणं सचन्त' इति । ( सचते । सेचे ।  
 सचिता । सचिष्यते । सचताम् । असचत । सचेत । आशिपि सचिपीष्ट । अष्टचिपत् ) ।

"स्तौतिष्योरेव" इतिसत्वम् ( सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असोपचत् ) सक्तुः ।  
 "सितनिगमिससिचि" इति तुन् "तितुत्र" इतीग्निपेधः । सक्तुलः । "सिध्यादिभ्यः" इति  
 मत्वर्थे लः । सचिवः । बाहुकाद्वप्रत्ययः । यद्वा सचिः सेवा, इन प्रत्ययः, तां वातीति सचि-  
 वः, "आतोनुपसर्गं कः" । यद्वा "केशाद्घोर्न्यतरस्याम्" इति वप्रत्ययः "अन्येभ्योपि

दृश्यते" इति मणिवराजीवादिवदस्मादपि । अयं समवाये स्वरितेदग्रे ॥ १६१ ॥  
 लोचु दर्शने ॥ ( लोचते । लुलोचे । लोचितेत्यादि । लुलोचिपते । लोलोच्यते । लोलो-  
 चीति । लोलोक्ति । लोचयति । अलुलोचत् ) । ऋदित्वाणौ चङि हस्वाभावः । भापार्थोयं

चुरादौ ॥ १६२ ॥  
 शच व्यक्तायां वाचि ॥ ( शचते । शेचे । शचितेत्यादि । शची ) इन्नन्तात्कृतम् "इका-  
 रादक्तिन" इति ङीप् ॥ १६३ ॥

श्वच श्वचि गतौ ॥ ( श्वचते । शश्वचे । श्वचिता । श्वच्यते । शश्वच्चं । श्वच्चितेत्या-  
 दि ) । अच्यादयस्तालव्यादयः ॥ १६५ ॥  
 कच वन्धने ॥ ( कचवे । कचके । कचितेत्यादि ) कचते यूनां मनांसि वज्जातीति कचः ।

पचाद्यच् ( काचः ) "हलश्च" इति संज्ञायां घञ् ॥ १६६ ॥  
 कचि काचि दीसिबन्धनयोः ॥ ( कञ्चते । चकञ्चे । कञ्चिता । काञ्चत ) इत्यादि ।  
 ( कञ्चुकः ) । बाहुलकादुकः प्रत्ययः । ( काञ्चनम् ) । अनुदात्तेत्वाद्युच् । काञ्चनस्य  
 विकारः । ( काञ्चनम् ) "प्राणिरजतादिभ्योञ्" इति । रजतगदित्वाद्ञ् "नित्यं वृद्धशरा-  
 दिभ्यः" इति मयटोपवादः । ( काञ्चिः । काञ्ची । ) इन्नन्तात् कृदिकारादक्तिनः" इति वा  
 ङीप् । ( काञ्चिकम् ) । संज्ञायां कल्कने कन् । दीप्तौ चेति वक्तव्ये वन्धनग्रहणं प्रपञ्चार्थम् १६८

मच मुचि कल्कने ॥ कल्कनं दम्भः शाठ्यं चेति मैत्रेयः । दम्भभः कथनं चेति स्वामी ।  
 मचते । मेचे । मचिता । मुच्चते । मुमुच्चं । मुच्चितेत्यादि ) । मुचेति चन्द्रः । तन्मते मोच-  
 त इति । मुच्छ मोक्षणइति तुदादौ । मुच प्रमोचन इति चुरादौ ॥ १७० ॥

मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ॥ ( मञ्चते ) इत्यादि । ( मञ्चः ) । पचाद्यच् । शाकटाय-  
 नस्तु मुचि हित्वा द्वावेव धात् पपाठ । सचि कल्कने । मञ्चु धारणोच्छ्रायपूजनेष्विति ।  
 तेन चानुदात्तेस्थाने इडिक्प्रक्रियते । तस्य स्थाने वोदित्, धनपालस्तावत् शाकटाय-  
 नानुसारी ॥ १७१ ॥

पचि व्यक्तीकरणे ॥ पञ्चते । पङ्कः । "चजोः कुघिण्यतोः" इति कुत्वम् । वार्त्तिकमते  
 न्यङ्काद्रिद्वष्टव्यः । तेन हि निष्ठायामनिटः कुत्वमुच्यते । पञ्चन् बाहुलकात्कानिन् बहुवच-  
 नान्तः । तत्र "ष्णान्ता पट्" इति पट्संज्ञाविधानात् । पट्भ्यो लुक्" इति जसशसोलुक् ।  
 षञ्चानामित्यत्र "पट्चतुर्भ्यश्च" इत्यामो रुटि नोपधायाः\* नान्तस्योपधाया नामि दीर्घ इति  
 दीर्घे "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः खियामपीदमेव रूपम् । "न पट्स्वस्त्रादिभ्यः"  
 इति टापो ङीपश्च निषेधात् । अस्ति च टापः प्रसङ्गो नकारे लुप्ते । षञ्चानामपत्यं, पाञ्चिः ।  
 बाह्वदित्वादिञ् \*नस्तद्धिते\* नान्तस्य भस्य तद्धिते टिलोप इति टिलोपः । ( पडिक्तः ) ।  
 "पडिक्तविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्" इति "तदस्य परिमा-  
 णम्" इति विषये त्रिप्रत्ययो निपात्यते । पञ्च परिणामस्य वर्गस्य पञ्चत् । "पञ्चदशतौ

वर्गं वा" इति इत्यन्तो निपातितः । वाप्रहणात् "इत्संख्याया अतिशदन्ताया कन्" इति कनि पञ्चकः । पञ्चेति दुर्गः । तथा वर्धमानोपि, यद्वाह । अनिद्विवधौ पच्यादिसूत्रे रुपचप्याके पच व्यक्तीकरणइति । संमतार्या तु वर्धमानवदुक्त्वाऽन्यैस्त्वयमिदित् पठ्यतइत्युक्तम् । "ति-  
डो गोत्रादीनि" इत्यत्र प चतिगोत्रमित्युपगदाय पच व्यक्तीकरणइति पठन् न्यासकारः

परस्मैदिनं च मन्यते । रुपचप्याकइत्यत्रे । पचि विस्तारवचनइति सुरादौ ॥ १७२ ॥

पुट्टच प्रसादे ॥ स्तोचते । "धात्वादेः पः सः" । पुट्टत्वं निमित्ताभावन्न भवति । सत्वा-  
त्पूर्वं तु पूर्वत्रासिद्धत्वेन न भवति । ( तुपुट्टचे ) । "शपूर्वाः खय" इति शेषः । ( स्तोचि-  
तेत्यादि तुस्तुचिपते । तुस्तोचिपते । स्तुचित्वा । स्तोचित्वा ) "रलो व्युपधात्" इति  
कित्त्वविकल्पः । "स्तौतिण्योरेव" इति नियमात्सन्त्यपत्वम् । ( तोपुट्टचयते । तोपुट्टीति ।  
तोष्टोक्ति स्तोचयति । अतुपुट्टचत् । स्तोक्ः ) । घङ् । ( उदशिवत्स्तोक् ) अल्पमुदशिवदित्य-  
र्थः । \*पोदायुवतिस्तोक्कतिपयगृष्टिषेनुवशावेहद्रूपक्यणीप्रयक्तुधोत्रियाध्यापकधूर्तीजातिः\* ।  
पोदादिभिः समानाधिकरणैः जातिवाचिसुयन्तं समस्यत इति तत्पुरप । अत्रैव निर्देशाद्  
वार्त्तिककारमते कृत्यम् । स हि "चञ्जोः कु विण्यतोर्निष्ठाधामनिः" इति सूत्रं न्यास्यत् ।  
( स्तोक्कान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः । ) स्तोक्त्वेन मुक्त इत्यर्थः । 'करणे च स्तोकात्पट्टकति-  
पायस्यासत्त्ववचनस्य" इति नृतीयापञ्चम्यौ । असत्त्ववचनस्येति वचनात् स्तोकेन विषेण  
हत् इति सत्त्ववचनानृतीयैव । स्तोक्कान्मुक्त इत्यत्र 'स्तोक्कान्तिके' इत्थादिना समासे 'प-  
ञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुग्वचनात्तदेव रूपम् । संस्तोजा इति वर्णविकाराभ्युपगमा-  
दिति मैत्रेयः ॥ १७३ ॥

'ऋज गतिस्थानार्जोपार्जनेपु' अर्थ पाठो मैत्रेयस्य । ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधन-  
पालशाकट्यायनाः । अर्जते । "उरण् रपर," इति रपरो गुणः । आवृते । अत्र ऋजशब्दस्य  
द्विर्वचने हलादिशेषे "उरत्" इति ऋयर्णान्ताभ्यासत्वाद् इति नुद् ॥ ऋकारैकदेश-  
स्यापि रेफस्य हल्वाश्रयणाद् द्विहलत्वम् । तत्र हि द्विहलपरत्वं गौणस्येदस्य हलः परि-  
ग्रहार्थम् । अन्यथा तस्मान्नुडित्येव श्रूयात् । न चातुरित्यादायेकहल्यतिप्रसङ्गः । "अन्नो-  
तेष्व" इत्यनेनद्विहलो यदि भगत्यन्नोतेरेवेति नियमात्, अस्यान्नोतिमात्रनित्युत्थत्वे  
नान्न इत्येव श्रूयात् । 'ऐऔच्' इत्यत्र द्विहलग्रहणं न करिष्यत इति भाष्यम् । तत्र षैयटे ।  
'अवर्णोपधस्य यदि भगति अन्नोतेरेवेति नियमाश्रयेण द्विहलग्रहणं प्रत्याशयाय नुहुक्तः' ।  
( अर्जिता । अर्जिष्यते । अर्जिताम् । अर्जित ) । आर्जिषि । ( अर्जिषीष्ट । आर्जिष्ट । अर्जि-  
ष्यत । अजादित्वादाडागमः । ( अर्जिजिपते ) सनोष्टि गुणे "न न्द्रा" इति रेफवर्जं द्विरुच्य-  
ते । ( अर्जेषति । आर्जिजन् ) । प्रार्थ्यतइत्यत्र षमांशौ यकि । \*उपमगांहति धातो\* ।  
परे पूर्वपरयोर्द्विरेकादेश इति आर्जिङि । ( अर्जित्वा ) । "न क्त्वा सेट्" इत्यकित्वात्गु-  
णः । ऋज्यम् । 'ऋदुपधाष्ठाकल्पितृतेः" ॥ इति भावकर्मणोः क्यप् ॥ १७४ ॥

ऋजि भृजी भर्जे ॥ द्वितीय ईदित् । भर्जनं पाऊजिषेपः । ( ऋजते । प्रार्थते ) ॥ "उ-  
पसगांहति" इति वृद्धिः । ऋज्जां षके । आनृजइति संमताररङ्गिष्योः । तदम् । नुमिष्ठा-  
युपदेशिणद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादय आममेव सर्व उदाजदः । ( ऋजिता । ऋजि-  
ष्यते । ऋजिताम् । आर्जित । ऋजते । ऋजिषीष्ट । आर्जिष्यत । "आटश्च" इति वृद्धिः ।  
ऋजिजिपते । "न न्द्राः" इति मयजं द्विरुच्यते । ( ऋजयति । मा भवान् ऋजिजन् । भ-  
र्जते । यन्त्रे । अर्जितेत्यादि । विभक्तिपते । वरीमृज्यते ) । "रीगृदुपधस्य च" इति गीक् ।  
( यन्त्रेति । परिभृजाति । वरीमृजोति । यर्भन्ति । परिभन्ति । वरीभन्ति ) । "र्यूडो च  
लुकि" इति रपिरी, ( भर्जयति । अर्धोभृजन् ) । उर्भन्ति । वर्यन्त ( भयमर्भन् ) । अर्भः ।  
भृज्यन्त ) । "आदिनो निष्ठापम्" इति अनिद्वयम् । अर्भः । प्रतिभृज्यम् । अर्भत पाक  
इति सुरादौ ॥ १७५ ॥

एजू भ्रजू भ्राजू दीसौ । ( एजते । भ्रजेते ) “एडि पररूपम्” । एजां चक्रे । एजितेत्यादि । एजिजिपते । एजयति । मा भवानेजिजत् ) ऋदित्वात्प्रोपाधाह्रस्वः । अन्यथा इदिधदि-  
त्यादिवद् द्विर्वचनात्पूर्वमेवोपधाह्रस्वः स्यात् । अङ्गमेजयतीत्यङ्गमेजयः । “एजेः खश्”  
इति ण्यन्तादस्मात्कर्मण्युपपदे खशः शित्वात्सार्धात्तुक्त्वाच्छपि गुणयादेशौ । अन्यथा-  
र्धात्तुक्त्वात् “ण्यल्लोपः” इत्यादिना गुणं बाधित्वा णिलोपः स्यात् । खित्वात् “अर्द्धिपदज-  
न्तस्य” इति पूर्वपदस्य मुम् । वृत्तौ तु एजू कम्पनइति परस्मैपदिण्यन्तात् खशुक्तः उदेजय-  
तीत्युदेजयः । “अनुपसर्गांल्लिम्प०” इत्यादिना उत्पूर्वात् ण्यन्तादस्माच्छप्रत्यये शपि गुणा-  
गौ । अनुपसर्गग्रहणमर्थादन्यविशेषणम् । अत्राप्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं च, तेन (समुद्र) इत्या-  
गौ अचि णिलोपः । ( भ्रजेते । भ्रेतितेत्यादि । विभ्रजेजिपते । वेभ्रजेज्यते । वेभ्रजेतीति । वेभ्रजेक्ति ।  
भ्रजेजयति । अविभ्रजेजत् ) “ह्रस्वः” इति इकारोभ्यासस्य, पूर्ववदित्वात्प्रोपाधाह्रस्वः । भ्राज-  
त इत्यादि भ्रजेजित् । “ब्रश्चभ्रसजसु” इत्यादिना झलि पदान्ते च त्रिधियमानं षत्वमस्य ना-  
स्ति । राजिसाहचर्यात्फणादिपठितस्यैव तत्र ग्रहणादिति मैत्रेयक्षीरस्वामिसंमतकारादयः ।  
एवं चावश्यपठितव्येन फणादिकेन भ्राजत इत्यादीनां सिद्धेरिह पाठोऽनार्थ इवेति न्यासोक्तं  
दुस्सक्तं, यद्वा तत्रापीवशब्देन पूर्वोक्त एव पक्षः सूच्यते । ( भ्राजयति । अविभ्रजत् । अवभ्रा-  
जत् ) । \*भ्राजभासभापदीपजीवमोलपीडाभान्यतरस्याम्\* इति चङ्परिणौ उपधाह्रस्वविकल्पः ।  
एवं चास्य ऋदित्त्वमनुदात्तेत्वमात्रफलम् । भ्राजिष्णुः । “भुवश्च” इति चकारादिष्णुच् ।  
विभ्राक् । “भ्राजभासण्युर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्प्” “चोः कुः” इति कुत्वम् । ब्रश्चादिसूत्रे  
राजिसाहचर्यात् फणादिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वान्न षत्वम् । यत्तु वृत्तौ क्प्सूत्रे विभ्राडिति  
कृतपत्वस्यैवोदाहरणं तद्व्यनुबन्धकत्वेपीह फणादिकमपि गृह्यत इति सूचयितुं न त्वस्यापि प-  
त्वमस्तीति । अत्र रेजिरपि क्वचित्पठ्यते, तदनार्पमिव । यदाह भट्टभास्करः । रेजते अग्ने-

पृथिवीमखेभ्य’ इत्यत्र राजतेऽश्चान्दसत्वमिति ॥ १७९ ॥

ईज गतिकुत्सनयोः । ( ईजते । ईजांचक्रे । ईजिता ) इत्यादि । कर्मणि ( ईज्यते ) इ-  
त्यादि । ( ईजिजिपते । ईजयति । मा भवानिजिजत् ) द्विर्वचनात्पूर्व “गौ चडि”ति ह्रस्व

इत्युक्तम् । वचांदय उदात्ता अनुदात्तैः ॥ १८० ॥

शुच शोके । एतदादयो ब्रजन्ता उदात्ता उदात्तैः ॥ ( शोचति । शुशोच । शोचिता ।  
शुशुचिपति । शुशोचिपति । शुचित्वा । ) शोचित्वा । कित्त्वविकल्पः । ( शुशुचीति । शोशोक्ति ।  
शोचयति । अशुशुचत् ) “दीर्घो लघोः” । ( शोचनः ) “जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्घृधिज्वलशुचलपप-  
तपदः” इति तच्छीलादौ युच् । प्रशुचितः । “उदुपघाद्” इति कित्त्वविकल्पः । शूद्रः । “शुचेर्द-  
श्च” इति रक्प्रत्ययो दकारोन्तादेशः दीर्घश्च, [ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ] इत्यजादिपाठात्  
“जातेरस्त्रीविपयाद०” इति ङीप् बाधित्वा स्त्रियां टापि शूद्रा । जातिवचनात्पुंयोगे शूद्रीति  
ङीप् भवति । अमहत्पूर्वेत्युक्तेर्महाशूद्रशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपेव भवति महाशूद्रीति । महा-  
शूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनः । अयमेवामहत्पूर्वस्येतिप्रतिषेधो ज्ञापकः स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्त-  
विधेः । ( शोकः ) । घब् वार्त्तिकमते “तुन्दशोकयो०” इति निपातनान् कुत्वमेष्टव्यम् । शु-  
चिर् पृतीभावइति दिवादौ ॥ १८१ ॥

कुच शब्दे तारे ॥ ( कोचति । चुकोच । कोचिता ) इत्यादि पूर्ववत् ( कुचः ) इगुपधात्कः ।  
कुच गताविति स्वामी, अयं सम्पर्चनार्थं ज्वलादौ, पुनः पाठे प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते । सङ्कोच-  
नार्थस्तुदादौ ॥ १८२ ॥

कुञ्च कृञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ॥ दन्त्योपधौ । गतिकौटिल्याल्पीभावयोः, गतौ कौटि-  
ल्ये द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्वामी । ( कुञ्चति । चुकुञ्च । कुञ्चितेत्यादि । कुचुञ्चिपति चोक्-  
च्यते ) “अनिदिताम्” इति नलोपः ( चोक्कुञ्चितीति ) “न लुमताङ्गस्य” इति निषेधात् प्रत्य-  
यलक्षणेन नलोपो न भवति, “चोः कु” इति । कुत्वेन चकारे निर्वाचिते निमित्ताभावे नैमित्ति-

कस्याप्यभाव इति ञकारे निवृत्तेऽनुस्वारस्य पुनः परसवर्णो ङकारः । ( अचो कुञ्चोत् अचो-  
कुञ् ) संयोगान्तलोपे सति पूर्ववन्निसिताभावात् ञकारेऽनुस्वारे च निवृत्ते नकारोऽवतिष्ठते  
( कुञ्चयति । अचुकुञ्चत् ) चङ्पेक्षो “अनिदिताम्०” इति नलोपो गिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्  
“असिद्धवदत्रा०” इत्यसिद्धत्वाव्यवधानात् भवति । ( कुचितः, कुचितवान् ) । “अनिदिता-  
म्०” इति नलोपः । कुञ्चित्वेत्यत्र तु “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्वाच्चलोपो न भवति । निकुचि-  
तमनेनेत्यादौ भावादिकर्मणोः “उदुपधाद्०” इति कित्त्विकल्पो न भवति, सन्निपातलक्षणो  
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति । तथा चास्याः परिभाषायाः प्रयोजनार्थिकम्-उदुपधत्वमकि-  
त्वस्य निकुचितमिति, इदमेवास्य नोपधत्वे मानम् । अत एवोदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ  
प्रत्युक्तौ, यतस्तन्मते “उदितो वा” इति कन्यायामिदो विकल्पनान्निष्ठायां “यस्य विभाषा”  
इति प्रतिषेधात्सेदो निष्ठाया एवाभावः । इदित्पाठोऽप्यनेनैव प्रत्युक्तः । यत् इदित्वाच्चलोपस्य नैव  
प्रसङ्गः, निकुचितमित्यत्र “तितुत्रयसिसुसकसेपुच” इति तिप्रत्ययस्य विधेयमानमनिदृत्वं ति-  
तुत्रेऽप्यह्लादीनामित्युक्तत्वात् भवति । एवं कुञ्चतीत्यादि कुञ् “ऋत्विग्दृष्टक्यगिदुगुत्पिगाम्यु-  
जिकुञ्चां च” इति बिन् तस्य सर्वापहारा लोपः । पदत्वे ञकारस्य संयोगान्तलोपे “बिन्-  
प्रत्ययस्य कुः” विवन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्य पदस्य कञ्गदिश इति नकारस्य ङकारः ।  
संयोगान्तलोपात्पूर्वं प्रत्ययलक्षणेन “अनिदिताम्०” इतिलोपो न भवति । ऋत्विगित्यादि-  
भिर्निपातनैः साहचर्यात् । अन्तस्याप्यलाक्षणिकस्य कार्यस्य ज्ञापनात् । तदुक्तं वृत्तौ । नलोपः  
कस्मान्न भवति । ऋत्विगित्यादिनिपातनैः साहचर्यादिति । अत एव साहचर्यादुपपदाधिका-  
रेपि केवलात् विवन्प्रत्ययः । ( कुञ्चा ) अजादिपाठाद्बलन्तादपि टाप् ( कुञ्चैव क्रौञ्चः )  
“प्रजादिभ्यश्चेति स्वार्थेण प्रत्ययः ( कुञ्जकीयो देसः ) । “ऋञ्चा इस्त्वत्वं च” इति नडादिपाठात्  
चातुरार्थिकः छप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन कुजागमो इस्त्वत्वं च । “घोः कुः” इत्यत्र यदुक्तं यामने-  
न । कुञ्चेत्यत्र सङ्घीतिरचनाञ्कारस्य चकारे झलि परतः कुत्वं न भवति, “युजिकुञ्चां च” इति  
निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुरपरं रेफवर्जितः कुञ्च कौटिल्यालपोभावयोरिति पश्याते, न-  
लोपो निकुचित इत्यत्र दृश्यते, युजिकुञ्चामिति तस्यैव रेफाधिको नलोपाभावश्च निरात्यतइति  
तत्कुञ्चोपधत्वेपि कुञ्चाशब्दे दोष इत्येवंपरं न त्वयं धातुर्नास्ति । यद्वा ञकारोपध इत्येवं प-  
रम् । स्पष्टं चैवं तत्र न्यासपदमज्जयोः “न क्त्वासेट्” इत्यत्र च द्वावपि धातू न्यासवृत्तो-  
पात्तौ । तथा “ऋत्विक्०” इत्यादिमुये जयादित्यश्च, कुञ्चेर्नलोपः कस्मान्न भवति निपातनैः  
साहचर्यादिति ॥ १८४ ॥

लुञ्ज अपनयने ॥ लुञ्जतीत्यादि पूर्ववत् ( लुञ्जित्वा । “यञ्जिलुञ्च्युतश्च” इति सेटः ष्वः  
कित्त्विकल्पनात् पक्षे नलोपः । के चिदमुं “लुञ्चितं पठन्ति तदुनापं, राजदन्तादिषु लुञ्जितमिति  
पाठाद्, उदित्त्वे हि क्त्वायाम् “उदितो वा” इतीदो विकल्पनाद् निष्ठायां “यस्य विभाषा”  
इति प्रतिषेधात्लुञ्जितमिति न स्यात् ॥ १८५ ॥

अञ्ज गतिपूजनयोः ॥ ( अञ्जति । आनञ्ज । अञ्जितेत्यादि ) गती इत्यञ्जतीत्यत्र “न  
गतिर्हि सा०” इति तद्धनिषेधः । पूजायां तु “नाञ्जेः पूजायाम्” इति नलोपनिषेधाद् ( अञ्ज्यते  
गुरुः, अञ्ज्यादिति, भवति । अञ्जित्वा । अहृक्त्वा ) “उदितो वा” इति इट्प्रत्ययः । इटि  
“न क्त्वा सेट्” इत्यकित्वाच्चलोपाभावः । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इतीदं प्रतिषेधात्सम-  
प्रमिति, “अञ्जोनपादाने” इति निष्ठानत्वम् । अपादाने एत्तन्गुरुकं कुजादिति । पूजायां तु  
क्त्वानिष्ठयोः “उदितो वा” इति विरक्त्य “यस्य विभाषा” इति निषेधं च बाधित्वा “अञ्जेः  
पूजायाम्” इति नित्यमिदं । ( अञ्जित्वा । अञ्जिनोऽभ्य गुरुः । ) “मनिडुदिपात्तार्थेभ्यश्च” इति  
वर्धमाने षः । मतिरिच्छा, बुद्धिशानं, पूजा स्मृकारः, “ऋत्विक् च वर्धमाने” इति “न लोपा-  
व्ययः०” इति निषेधं बाधित्वा कर्त्तारं पठोः । शम्याञ्च “ऋत्विक् च पूजायाम्” इति ममासो  
निषिष्यते । पूजितो यः मृगसुरैस्पोष्यत्र वर्धमानश्चेत् तच्छ्रौङ्गिन्यायेन भूते कश्चिद्वापान्

तृतीया चिन्त्या । यद्वा तेनेत्यधिकार, “उपज्ञाते” इति भूते क्तं निर्देशाद् अयं वर्त्तमानकत्वेन न वाध्यत इति सामान्येन ज्ञापकाश्रयणेनायं प्रयोगः समर्थनीयः । तैल्लसुदृश्यतेऽस्मिन्निति तैल्लो-  
दङ्गश्रममयस्त्रिकाष्ठिः । “उदङ्गोनुदङ्गं” इति घञ्निपात्यते । उदङ्गं तूदङ्गोदञ्जनम् । ल्युट् ।  
“पुंसि संज्ञायाम्०” इति वस्तु न प्रत्युदाहृतः, घञो रूपे स्वरं वा विशेषाभावात् । घञोरपि  
क्षुत्तरपदप्रकृतिस्वरमाद्युदात्तत्वं बाधित्वा “थाथवञ्क्ताजवित्रकाणाम्” इति उत्तरपदं घञ-  
न्तोदात्तमेव । प्रत्यञ्चतीति ( प्रत्यङ् ) “क्त्विक्०” इत्यादिना क्तिनि “अनिद्रिताम्०” इ-  
त्यादिना नलोपे सौ “उगिदचां सर्वनामस्थाने०” इति नुमि हल्ङ्यादिभ्यो गान्तलोपयोः “क्वि-  
न्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वं ङकारः, प्रत्यञ्चावित्यादि । भसंज्ञायां तु “अचः” । लुप्तनकारस्या-  
ञ्चतेरकारस्य लोपो भसंज्ञायामित्यहोपे \*चौः\* लुप्तनकारेञ्चते परं पूर्वपदस्य दीर्घ इति दीर्घं  
( प्रतीच इत्यादि ) हलादौ जश्त्वं ( प्रत्यग्भ्यामित्यादि ) प्रत्यङ्चित्यत्र “शरि च” इति  
चत्वर्थम् । नपुंसके तु स्वमोल्लेकि प्रत्यक् । द्विवचनवहुवचनयोः “नपुंसकाच्च” इति शीभावं भत्वे  
पूर्ववदलोपदीर्घयोः ( प्रतीचां ) “जसदासोः शिः” इति तस्य सर्वनामस्थानत्वाद् “नपुंसकस्य  
झलचः” इति नुमि ( प्रत्यञ्चि ) शेपं पूर्ववत् । स्त्रियां ( प्रतीची ) “अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्” इति  
ढीपि भत्वे पूर्ववदलोपदीर्घत्वे । पूजायां तु सर्वत्र नकारस्य लोपनिषधाञ्चवचनम् । अत एव  
“अचः” “चौ” इति अहोपदीर्घत्वे न भवतः । ( प्रत्यञ्चावित्यादि ) पदत्वे संयोगान्तलोपे “क्वि-  
न्प्रत्ययस्य” इति कुत्वं ङकारः, सप्तमीवहुवचने \*ङ्गोः कुक् टुक् शरिः\* । ङकारणकारयोः  
पदान्तयोर्यथासंख्यं कुक् टुक् शरि वेति कुकि [ चयो द्वितीयाः शरि पौन्कारसादे० ] इति वा  
खकारे ( प्रत्यङ्ङु प्रत्यङ्गु प्रत्यङ्खांश्चति ) त्रीणि रूपाणि । नपुंसके शीभावं विशेषः । उत्पूर्व-  
त्वे \*उद ईत्\* इति उदः परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरादेः भसंज्ञायामीकारं ( उदीचः ) इत्यादि ।  
अन्यत्सर्वं प्रत्यक्शब्दवत् । प्रतीच्यादिभ्यो \*दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-  
कालेष्वस्तातिः\* इति दिगादिभ्योः सप्तम्याद्यन्तभ्यः स्वार्थं वास्तातिः । दिशि दृष्टः श-  
ब्दो दिक्शब्दः । “अञ्चेलुक्” इत्यस्तातेर्लुक् । “लुक् तद्वितलुकि” इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।  
( प्रत्यङ्चसति । प्रत्यगागतः । प्रत्ययसंज्ञायामित्यादि । ) प्रत्ययलक्षणेन तद्वितान्तत्वात् “तद्वि-  
तश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययत्वात्सुपो लुक् । अस्तातेरभावे प्रतीच्यामागतः ( प्रतीची रम-  
णीया ) इत्यादि । ( प्रागेव पुरुषः प्राचीनः । प्राग्व कुलं, प्राचीनम् । प्राच्येव ब्राह्मणं प्राचीना )  
इति “विभाषाञ्चरिद्विस्त्रियाम्” इत्यञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकात्स्वार्थं वा खः । अद्विस्त्रिया-  
मित्युक्तत्वाद् दिग्दृष्टेर्यस्तात्यन्तादव्ययादलिङ्गादस्त्रीभ्योः चित्त्वात्त्वो भवति प्राचीनं दिगिति ।  
यदा सप्तमीपञ्चम्यथादस्मात् खस्तदापि सप्तमीपञ्चम्योरर्थस्याभिहितत्वात् प्रादिकार्थं  
त्वात् प्रथमेव, ( प्राचीनं दिशि वसति, प्राचीनं दिश आगत ) इति । तथा च स्थानिवत्सुत्रे  
भाष्यं, ( प्राचीनं ग्रामादान्ना ) इति, प्राचि देश इत्यर्थः । खान्तोर्थं स्वभावात्नपुंसक-  
लिङ्गः, ( प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ) “द्युप्रागापादुङ्क्प्रतीचो यत्” इति  
शैपिको यत् ( सम्पक् । ) “समः समि” इति अञ्चतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे समः सम्पादेशः ।  
तिर्यङ् । “तिरस्तित्थलोप” इति “अचः” इति लोपाभावं तिर्यङ्गे यण् लोपे तु ( तिरश्च )  
इत्यादि । सहाञ्चतीति ( सञ्च्यङ् ) “सहस्य सध्रिः” इत्यञ्चतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे सञ्च्यदेशः ।  
विष्वगञ्चतीति ( विष्वगद्यङ् । देवानञ्चतीति देवद्यङ् ) \*विष्वक्द्वयोश्च देरद्यन्तावप्रत्ययेः  
अप्रयान्तउत्तरपदे चकारात्सर्वनाम्नश्च । ( सर्वद्वयङ् इत्यादि ) अदसोद्ग्यादेशे मतभेदः । “अद-  
सोत्तेर्दां दुो मः” इति असकारान्तस्यादसा दकारात्परस्य विधीयमानमुत्वनकारेरफयोरपि,  
तथा दो म इति मत्वमपि द्वयोरपि दकारयोरिति ( अमुमुयङ् ) इति भवतीति कश्चिन् ।  
अदसो रेफादेशस्योकारस्य इकारापेक्षया यण् उत्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् न भवति । दान्नादौ  
भत्वे “अच” इत्यल्लोपे “चौ” इति अद्वैतिकारस्य दीर्घं पूर्ववदुकारस्य रेफादेशस्य यणमात्रं  
( अमुमुयङ् ) इत्यादि । अपरे त्वमत्वे अन्त्यसदेशयोरेव रेफदकारयोरिति ( अदमुयङिति )

रूपं प्रतिपन्नाः । अत्रापि पूर्ववदुकारस्य यणभावः शसादावल्लोपादि च । अन्ये च असंरि-  
तिपदमः सेः सकारस्थानिकोऽकारो यस्येति व्याचक्षणा अद्यादेशे त्यदाद्यत्वाभावाद्भोत्वमत्वे  
इति अद्यङिति रूपमाहुः । तथा च इलोकार्वात्तिकम्—

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के विदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के विदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेहि द्वयते ॥ इति

अञ्चु गतियाचनयोरित्यथे स्वरितेत् । विशेषणार्थो युजादौ ॥ १८६ ॥

वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु मृञ्चु म्लुञ्चु मृञ्चु म्लुञ्चु गत्यर्थाः ॥ (वञ्चति । वञ्च । वञ्चितेत्यादि)  
आशीलिङि यामुटः कित्वाद्नुनासिरूपे वच्यात् । विवञ्चिपति । वनीवच्यते ) "नीग्वञ्च-  
भुमुञ्चंमुञ्चंमुक्तपतपदस्कन्दाम्" इति यद्भुकोरभ्यासस्य नीगागमः ( वनीवञ्चीति । वनी-  
चङिक् ) । यद्भो लुका लुप्तत्वाद्भलोपाभावः । वनीरक्त इत्यादौ तसादीनां ङित्त्वेन नलोपः । मा-  
णवकं वञ्चयते । विप्रलभतइत्यर्थः । \*गृधिवञ्च्यो\* प्रलम्भने\* इति ण्यन्ताभ्यामाभ्यामकर्त्र-  
भिप्रायेपि तद् । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानमतोऽन्यत्र वञ्चयति वञ्चयतइत्युभयं भवति । ( व  
ङ्क्त्वा । वञ्चित्वा ) "उदितो वा" इतीदृक्कल्प । "वञ्चिभुञ्च्यु" इति सेट् क्तवो वा कि-  
त्वविधानात्पक्षे नलोपः ( वक्तः । वक्तवान् ) "यस्य विभाषा" इत्यनिदृत्वं ( वञ्च्यं वञ्चन्ति  
वणिजः ) । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यति "चजोः कु चिण्यतो" इति  
कुत्वं "वञ्चेर्गती" इति निषिध्यते । अन्यत्र वञ्च्यं काप्तमिति कुत्वं भवति । कुटिल-  
मित्यर्थः । वक्रम् । "स्फायितञ्चि" इत्यादिना रकि । चञ्चतीत्यादि पूर्ववत् ।  
चञ्चत् । चञ्चन्नेव कश्चिद् विशेषश्चञ्चत्कः । यश्च मण्यादिः स्वयमचञ्चति प्रभया चञ्चन्निव  
लक्ष्यते सोपि चञ्चत्कः । "स्यूलादिभ्यः प्रकावचने कन्" इत्यत्र [ चञ्चद्बृहत्तोरपसंख्या-  
नात् ] कः । प्रकारश्च भेदः सादृश्यं च । अपरे [ चञ्चाबृहत्तोरपसंख्यानाम् ] इति पठन्ति, तृणमयः  
पुरपश्चञ्चा, तत्प्रकारश्चञ्चकः । "केण." इति द्वसः । ( तञ्चति । तत्रम् ) "स्फायितञ्चि"  
इत्यादिना रक् ( त्वञ्चति । । म्लुञ्चति । श्रोचति म्लोञ्चति । अमृचत् । अम्रोचीत् ।  
मृञ्चति । म्लुञ्चति । मृचति । म्लोचति । अमृचत् । अमृचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् )  
"जूस्तम्भुञ्चुम्लुञ्चुपुञ्चुलुञ्चुलुञ्चुश्चिर्विभ्यश्च" इति च्त्वेवां ऽङ् । ( मुमुचिपति । मृञ्चोचिपति  
मृचित्वा । श्रोचित्वा ) "रलो व्युपधाद्" इति कित्त्विकल्प । भावादिकर्मणोः उदुपधादिति-  
कित्त्विकल्पनाद् ( मुचितमनेन, श्रोचितमनेनेत्यादि ) एवं म्लुचेरपि सर्वेषामुदित्वेन क्त्वा-  
यामिदृक्कल्पनादिष्टायामनिदृत्वम् । वच प्रलम्भनइति सुरादौ । तञ्चू सङ्घोचनइति  
रुपादौ ॥ १९४ ॥

मुञ्चु ग्लुञ्चु कुञ्चु मृञ्चु स्तेयकरणे ( श्रोचति । श्रोच । श्रोचितेत्यादि । ग्लोचतीत्यादि  
म्लुचिवत् । ) जूस्तम्भुञ्चु मुचिमपि केचित्पठन्ति ( कोजति । खोजति ) इमावपि म्लुचि-  
वत्, अङ्भावो विशेषः ( प्रणिक्कोजति । प्रणिखोजति ) \*शेपे विभाषा\* इति उपसर्गस्था-  
न्निमितात्परस्य नेर्णत्वं तत्रैव सूत्रे "क्खादायपान्तउपदेशः" इति पर्युदासान्न भवति, शेपश्च  
गदादिष्वतिरिक्तो धातुः । ( प्रोक्तं, प्रक्यं ) घञ् ण्यतो "श्चजोः कु चिण्यतो" निष्ठायामनिदः  
इति वार्त्तिकसूत्रेण तुत्वम् ॥ १९८ ॥

ग्लुञ्च पञ्च गतौ ॥ ग्लुञ्चति । जुग्लुञ्च । ग्लुञ्चितेत्यादि । लुङि "जूस्तम्भुञ्चु" इत्या-  
दिना वाऽङ्गनलोपे । ( अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ) अङ्घ्रिधौ ग्लुचिग्लुच्योरेकतरोपादानेनापि  
अग्लुचद्ग्लोचीदिति सिद्धौ उभयोपादानमर्थभेदादिति केचित् । अपरे तुभयोपादानसाम-  
र्थ्याद् ग्लुचचेर्नलोपो न भवतीति अग्लुञ्चदिति चतुर्थमपि रूपमाहुः । इदमुदात्तमन्यतरो-  
पादानेनापि रूपत्रयसिद्धेरन्यतरच्छ्रयमकर्त्तुमिति प्रतिपादितत्वात् । अनेकार्थत्वाद् धातु-  
नामत्र विषये ऽर्थभेदो न प्रयोजक इति तत्र कैपटे ( ग्लुचित्वा सम्प्रति ) "धात्वादेः प' स' इ-  
ति द्वितीयस्य सकारस्य जन्त्वेन शकारे तस्य 'शालं जस शशिति जसत्वेन जकारः (ससज ।



सञ्जितेत्यादि । सिसञ्जिपति) “स्तौतिण्योरेव०” इति नियमादणावपत्वं, हेतुमति च यदभिप्रायेषु भाष्यप्रयोगादयमात्मनेपद्यपि, अतो ऽस्यात्मनेपदं द्रूपयन्तो वर्द्धमानं म्याद्य एव दुष्टाः । अत्र सश्चिमपि के चित्पठन्ति ‘तमजिकोसश्च’ इत्यादि च दृश्यते

गुञ्जि अव्यक्तं शब्दे ॥ ( गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुञ्जितेत्यादि । गुञ्जा ) \*गुरोश्च ह गुरुमतो हलन्ताद्वातोरकार इत्यकरः, ( गुञ्ज्यते ) इदित्त्वात्त्रलोपाभावः । अत्र अनिदिदित्येकइति स्वसूत्रे । सुधाकरस्तु अनिदिपारायणेष्वापीठत्वं, लक्ष्ये पुनरिदम मिति । शाकटायनस्तु द्वावपि पपाठ । गुञ्जशब्दइति तुदादौ ॥ २०१ ॥

अर्चं पूजायाम् ॥ ( अर्चति । आनर्च । अर्चितेत्यादि ) अयं युजादौ स्वरितेत् । तत् एवार्चतीति सिद्धे क्रियाफस्य कर्तृगामित्वे परस्मैपदार्थं इह पाठः । अयमा दीति शाकटायनः, प्रयोजनं तु तन्मते क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेपि तद् । ‘यः पूर्णः अविरघ्नीमुदचन्त्वाप’ इत्यादिदर्शनात्, अत्र इत्येकइत्याभरणोक्तं युक्तम् ॥ २०२ ॥

म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे ॥ इहाव्यक्तशब्दोऽस्फुटशब्दोपशब्दश्च । उक्तं हि पर ‘तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तवै नापभापितव्ये म्लेच्छोह वा एष यदपशब्दः’ । म्लेच्छित्वा इत्यस्य पर्यायो नापभापितवाइति कैयटे । ( म्लेच्छति । मिम्लेच्छ च्छितेत्यादि ) \*दीर्घात्\* दीर्घाच्छकारे परतो दीर्घस्य तुगिति तुक् \*तस्मि निर्दिष्टे पूर्वस्य\* इति सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य पृष्ठी प्रकल्प्येति दीर्घस्य तुगागमः । नः स्मादित्युत्तरस्य” इति पञ्चमीनिर्देशे उत्तरस्य पृष्ठी प्रकल्प्येत्युक्तत्वादिह’ चा शया दीर्घादितिपञ्चम्या “छे च” इत्यत्र सावकाशाया छइति सप्तम्या एव पृष्ठी प्रक क्ता, ततश्च तुक्ः कित्त्वेन छकारात्परत्वे तुत्ववर्त्तयोर्मल्लेच्चतीति द्विचकारकं रूपं नैप दोषः । यतः “विभाषा सेनासुराच्छाया०” इति निर्देशाल्लिङ्गात् पञ्चम्या एव पद लययिष्यते ( मिम्लेच्छति । मेम्लेच्छयते । मेम्लेच्छीति । मेम्लेष्टि । मेम्लेष्टः । मे ति) इत्यादि, झलि ‘ब्रश्च०” आदिना पत्वे ष्टुत्वम् । म्लेक्षि । “पढोः कः सि” इति पत्वं, ( म्लेक्षि म्लेक्ष्म ) इत्यत्र \*च्छोः । शूडनुनासिके च\* च्छकारवकारयोर्यथा शकरोठौ भवतो ऽनुनासिकादौ प्रत्यये झलादौ च द्वितीति च्छकारस्य शकारः । “क्रमश्च कित्त्व” “च्छ्वो” इतिनिर्देशात्सतुक्कस्य । अन्त्यादेशस्तु न भवति “न ऽलोत्यस्य विधि” इति नडो डित्करणाद्वा, अन्त्यादेशो विद्वन् इत्यत्रानिगुपधत्वादेव सङ्गात् किं कित्त्वेन । अत एव डित्त्वाच्छ्वोरितिनिर्देशः सतुक्कस्येत्यपि ज्ञायते, ये द्वितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां झलादिभात्रे शकारे कृते तस्यैव “ब्रश्च०” आदिना पत्वं व्यम् । अत्र मते तत्र छग्रहणं व्यर्थं स्यात्, वृत्तिप्रदीपे तु छस्य शावादेश उक्तः, तुग स्तु “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति । म्लिष्टम् । “क्षुब्धस्वान् न्तलभ्रम्लिष्टविरब्धफाण्टवादानि मन्थमनस्तमः सकाचिस्पटस्वरानायासभूशेषु” इति स्पष्टार्थं निपातितः । अपशब्दे तु म्लेच्छितमिति भवति. अस्य शपि पाठो म्लेच्छतीति पृश्यभोर्नित्यम्” इति नित्यनुमर्थः, यो हि विकल्पः स्यात्, स्वरे भेदः । शपि शपः पि “अनुदात्तौ सुपितौ” इति अनुदात्तः, ऽस्तु प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । एवमीहशामन्येप धातूनां विकरणभेदे फलत्रयम् । अयञ्चुरादावपि ॥ २०३ ॥

लञ्ज लाञ्जि लक्षणे ॥ ( लञ्जति । ललञ्ज । लञ्जितेत्यादि ) \*छे च\* ह्रस्वस्य छे पर गिति तुक् । अलच्छोदित्यत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि अकारस्यालघुत्वाद् “अतो हल इति वा वृद्धिर्न भवति । तथा ललच्छेत्यादौ “अत उपधायाः” इति वृद्धिरनुपधा भवति । लाञ्जतीत्यादिपूर्ववत्, लालाञ्जयत इत्यादाविदित्त्वात्त्रलोपो न भवति ( ञ्छः ) ‘किञ्च०” इति सोपपदिनिहपपदसाधरणे किपि तस्य लोपे “च्छ्वोः शु०” इत्यत्र च्छकारनिर्देशः, एकः सतुक्को ऽपरः केवल इति न्यासपदयज्ञयादिपूक्तत्वात् ( लाञ्ज ल

लांश) इत्यादि भवति । च्छ्वोरिति निर्देशः पूर्वं वितुङ्क्षसतुङ्क्षयोः समाहारद्वन्द्वे पश्चाद्  
 वकारेणेतरेतरयोगे द्विवचनयथासद्वययोरपपत्तिः, "द्वन्द्वान्छुदपदान्तात्० इति समासान्तः  
 सौत्रत्वान्न भवति । हरदत्तस्तु सतुङ्क्षकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वे पश्चाद्वितुङ्क्षेनेतेरत-  
 रयोग इति समासान्ताभावो द्विवचनोपपत्तिश्चेति । अत्र मते सतुङ्क्षस्यापि ष्यकारस्यो-  
 ष्ट स्यादिति तदभावे यतनः कर्त्तव्यः । एवं च यङ्लुक्व्यपि शस्ये ( लालांष्टि लालीष्टि ला-  
 लांष्ट इत्यादि पूर्ववद्भवति ) शुद्धिद्यौ कृद्धिद्यहणानुवृत्तिपक्षे लालांष्टीत्यादौ षष्वादिसूत्रे  
 छप्रहणे पत्वम्, तत्रापि पूर्ववत् केवलोपि छो गृह्यते ॥२०६॥

वाञ्छि इच्छायाम् ॥ ( वाञ्छतीत्यादि लाञ्छिवत् ) ॥ २०६ ॥

आञ्छि आयामे ॥ (आञ्छति । आञ्छ । ) अत्र लिट्यभ्यासद्वयस्य "अत आदेः" इत्यप्रतप-  
 रकरणं स्वाभाविकं स्वपरिग्रहार्थमिति न्यासकारहरदत्तादिभिः प्रतिपादितत्वाद् दीर्घाभावाद्  
 जुहभावे सवर्णदीर्घः । अन्ये तु तपरकरणं मुखमुखायमिति आनाञ्छेत्युदाहरन्तीति मैत्रेयः ।  
 ( आञ्छितेत्यादि । आञ्चिच्छिपति । ) "न न्द्राः" इति नकारवर्जं द्वितीयैकाच् द्विरच्यते ।  
 ( आञ्छयति आञ्चिच्छत् ) ॥ २०७ ॥

ह्रीच्छ लज्जायाम् ( ह्रीच्छति जिह्वीच्छ । ह्रीच्छितेत्यादि ) म्लेच्छिवत् । ह्री लज्जाया-  
 मिति जुहोत्यादौ ॥ २०८ ॥

हुष्ठां कौटिल्ये ॥ इह कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयस्य मतम् । ( हुष्ति । जुहुष्तिेत्यादि )  
 "उपधायां च" इतीको दीर्घः । ( जुहुष्तिपति । जोहुष्ति । जोहोति । जोहूर्त्तः । जोहोर्पि ।  
 जोहोर्मि । जोहूर्वः । जोहूर्मः ) । \*राल्लोपः\* इति रेफात्परयोः छ्वोर्लोपः कौ इलादावनुना-  
 सिकादौ प्रत्यये । अत्र सतुङ्क्षस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यत इति वृत्त्यादौ । हुः । हुर्त्तौ  
 हुः । "राल्लोपः" तत्र पदत्वे च \*वोस्वधाया दीर्घः\* इति रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्यो-  
 पधाया इको दीर्घ इति इको दीर्घः । हूर्णः । हूर्णात् । "आदि तत्र" इत्यनिर् निष्ठायाम् ।  
 राल्लोपे "रदाभ्याम्" इति नत्वे "रथाम्भ्याम्" इति णत्वम् । भावादिकर्मणोस्तु \*विभाषा  
 भावादिकर्मणो\* इति आदितो निष्ठायाः पक्षे इद्विषयानाद् हूर्णमनेन, हूर्णितमनेनेत्यादि  
 द्रष्टव्यम् ॥ २०९ ॥

मूर्त्तां मोहसमुद्राययोः ( मूर्त्ति ) हूर्त्तिवत् । विशेषस्त्वनिटो निष्ठायां "न ध्यात्वापू-  
 र्द्धिमशाम्" इति नत्वनिषेधः ( मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तमनेनेत्यादि । मूर्त्तांस्य सञ्जाता,  
 मूर्त्तितः ) \*तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्\* । तदिति प्रथमासमयात् सञ्जातोपाधिरा-  
 दस्येत्यर्थादितच् ॥ २१० ॥

स्फुष्ठां विस्मृतां ( स्फूर्त्ति ) स्फूर्त्तिवत् । अभ्यासे ष्यः शेषः ॥२११॥

युच्छ प्रमादे ( युच्छति । युयुच्छ । युच्छितेत्यादि ) म्लेच्छादिवत् । अन्तरङ्गास्यासुकि  
 ललवृषपत्वान्न गुणः । "वाणांदाङ्गं श्लोपः" इत्याङ्गस्य श्लोपस्त्वं यद्वाणार्णयोर्भुगपत्प्रसिः  
 समानाश्रयत्वं च तत्रेति, इहर्षपरीत्याम् भवति ॥ २१२ ॥

उच्छि उच्छे ॥ उच्छः कण्ठा आदानं कण्ठिणाघर्जनं शिष्यम् इति यादवप्रसाराः । एत्  
 विज्ञानेश्वरोपि । "उच्छति" सूत्रे उच्छति उच्छिनोतीत्यर्थ इति न्यासो बदराण्युच्छति वाद-  
 रिफः । द्यामाकानुच्छति द्यामासिक इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्यापि ध्यापित्येनोपधनाय  
 इत्यभिप्रायो लक्ष्यते ( उच्छति । उच्छांशकार । उच्छितेत्यादि ) इदित्वात् उच्छांशे  
 इत्यादौ नलोपो न भवति ( उच्चिच्छिच्छति ) "न न्द्राः" इति एतेर्द्विवचनमभ्यासात् यद्वे  
 इत्ये "उच्छे च" इति सुकि हलादिशेषो न भवति, अवयवभाष्येनाभ्यासमभ्यासाभावात् । न  
 च स्वहृत्तिर्द्वयश्च इत्याश्रित्य इहावयवराशयस्य सनुदापवपत्वम् । यतः "उच्छे च" इत्याप्रा-  
 गमिनो भावादेव पूर्वसुप्तात् इत्यम्येत्यनुवृत्तिसिद्धावपि चराणेण तदनुवृत्त्यने, पूर्वसूत्रे इत्या-  
 न्तस्येति स्थितम् । इह तु तथा माभूदिति दि भावः । ( उच्छयति मा यरानुच्छिच्छत् ) अथ

तुदादौ पठिष्यते । स पाठः (उञ्छती उञ्छन्तीति) शीनद्योर्नुम्बिकल्पार्थोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति पाठः किमर्थं इति चेत् स्वरार्थः । उञ्छतीत्यत्र शपि “अनुदात्तौ सुप्पितौ” इति शसि-  
पोरनुदात्तत्वेन । \*धातोः\* । धातोरन्त उदात्त इत्युकारस्योदात्तत्वे । “उदात्तादनुदात्तस्य स्व-  
रितः” इति शबकारस्य स्वरितत्वे “स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्” इति तीकारस्य  
प्रचयत्वे अचः क्रमेणोदात्तस्वरितप्रचया भवन्ति, शे तु आद्युदात्तत्वे प्रत्ययादित्वेनाकारयो-  
दात्तत्वे \*अनुदात्तं पदमेकवर्जम्\* यत्र पदे उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्र नं वर्जयित्वाऽ-  
न्यदनुदात्तमिति धातोरप्यनुदात्तत्वे पूर्ववत्पिः स्वरितत्वेऽचोनुदात्तोदात्तस्वरिता भवन्ति ।  
विपर्ययः कस्मान्न भवति धातोरन्तोदात्तत्वेऽस्यानुदात्तत्वमिति यतोऽयं स्वरभेदो न स्या-  
त् । नैतदस्ति । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति यस्मिन्नसति यः शिष्यते स बलीयानित्यर्थः ।  
ननु “अन्यत्र विकारणेभ्यः” इत्यपि तत्र पठ्यते । नायं पर्युदासो धातुस्वरविषयः । किं  
तु लसार्वधातुकस्वरविषयः । लादेशस्य सार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सति शिष्टोपि विक-  
रणस्वरो न बाधत इति, अस्य च ज्ञापकं तादृशमेव । तथाहि । “तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेऽशल-  
सार्वधातुकमनुदात्तमनृद्धिः” इति तासेः परस्य सार्वधातुकस्य सति शिष्टस्वरेणानुदात्तत्वेपि  
सिद्धे पुनर्विधानाज् ज्ञायतेऽन्यत्र विकारणेभ्य इति तच्च लसार्वधातुकविषयम् ॥ २१३ ॥

उच्छी विवासे ॥ समासिर्विवास इति तरङ्गिण्यां, विपूर्वश्चायं प्रायः प्रयुज्यतेइति पुरु-  
पकारे ( व्युच्छति । व्युच्छां चकार । व्युच्छितेत्यादि ) आम्बिधावागमनिमित्ता  
गुरुमत्ता गृह्यते, अत एव अनृच्छ” इति प्रतिषेधः ( उचिच्छिपति ) अत्र द्विवर्चने तुकि इञ्चत्वस्य  
पूर्वत्रासिद्धत्वात् हलादिशेषेण तकारस्य शेषे प्राप्तं [ पर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यं ] शर्पूर्वाः  
खय इत्यत्र शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेन शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये निव-  
र्त्तन्त इति तकारस्य निवृत्तौ छकारस्य “अभ्यासे चर्च” इति चर्त्वं रूपम् । अभ्यासचर्त्वंस्य  
तुक्त्यासिद्धत्वादुकारस्य पुनस्तुङ्ग भवति [ अभ्यासजश्चत्वंमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् ] इति  
चर्त्वंस्य सिद्धत्वात् । अत्र पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति अनाश्रित्योक्तं पर्पूर्वाः खय इति ।  
यदाहुर्हरदत्तादयः । तदाश्रयणे हि इञ्चत्वस्य द्विर्वचने सिद्धत्वाद्दलादिशेषेण छस्य निवृत्ता-  
विष्टसिद्धेः ( व्युष्टः । व्युष्टवान् ) “श्वीदितो निष्ठायाम्” इतीडभावः ( व्युष्टे दीयते कार्यं  
वा वैयुष्टम् । “व्युष्टादिभ्योऽण्” इति “तत्र च दीयते कार्यम्” इति विषयेऽण् प्रत्ययः । “न  
व्याभ्याम्” इति ऐच् वृद्धेरभावश्च । अयमपि तुदादौ पठिष्यते । पूर्ववदुभयत्रप्रयोजनम् ॥ २१४

ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ ॥ ( ध्रजति । दध्राज । ध्रजितेत्यादि । अध्रजीत् ।  
अध्राजीत् ) । “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । ( दिध्रजिपति । दाध्रज्यते । दाध्रजीति ।  
दाध्रक्ति ) “चोः कुः” झलि पदान्ते च । “खरि च” इति चर्त्वंम् ( ध्राजयति । अदिध्रजत् ।  
ध्रज्जति । दध्रज्ज । ध्रजितेत्यादि । दिध्रज्जिपति । दाध्रज्ज्यते । दिध्रज्जिपति । दाध्रज्य-  
ते । दाध्रज्जीति । दाध्रज्जिक् ) लङि तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च ( अदाध्रन् ।  
धर्जति । दध्रज्ज । धर्जितेत्यादि । दिधर्जिपति । दरीध्रज्यते ) “रीगुदुपधस्य च” इति रोक-  
( दध्र्जीति । दरिध्रजीति । दरीध्रजीति । दध्र्जिक् । दरिधर्जिक् । दरीधर्जिक् ) “रुप्रिकौ च लुकि”  
इति रुप्रिकीकः । “नाभ्यस्तस्याच्” इति पक्षे न गुणः, एवं तसादौ ( दध्र्कर्त्तः ) इत्याद्युदाहार्यम् ।  
( धर्जयति । अदध्रजत् । अदीध्रजत् । उर्द्धद्वा । धर्जित्वा ) “न । क्त्वा सेट्” इत्यक्त्वा-  
द्गुणः, ध्रज्यम्, “ऋदुपधाच्चाबलपिचूतेः” इति क्यप् । धर्जः । “चजोः कुविण्यतोर्निष्ठा-  
यामनिट्” इति वार्त्तिकसूत्रेणकुत्वम् ( ध्रजति । दध्रज्ज । ध्रजितेत्यादि । दिध्रजिपति ।  
दरीध्रज्ज्यते ) पूर्ववद्दीक् । ( दाध्रज्जीति । दाध्रज्जिक्तीत्यादि ध्रजिवत् ) लङि तिप्सिपोर्हल-  
ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपयोरदाध्रन् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् अलबुधपत्वात् प्रत्यय-  
लोपेन न गुणः ( ध्रज्जयति । अदध्रजत् । ध्वजति । ध्वज्जतीत्यादि ) ध्रजध्रजिवत् ।  
तरङ्गिणीकाश्रयसंमतास्तु आद्यौ व्रजव्रजी इति दन्त्योष्ट्यादी पठ्येते । सर्वत्र तवर्गायादी एव २२०

कृज अव्यक्ते शब्दे ( कृजति । चुकृज । कृजिता । कृजिष्यति । चोकृज्यते । चोकृजाति । चां ह्रिकि । कृजयति । अचुकृजत् । कृजः । कृज्यम् ) “न क्वादे” इति निष्ठायां सेदत्वात्कुत्वाभावः ॥ २२१ ॥

अर्ज पर्ज अर्जने ॥ ( आनर्ज । अर्जितेत्यादि । अर्जिष्यति । अर्जयति । आर्जिष्यत् । स्वर्गः ) वार्तिककारमते न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । ( ऋजुः ) “अर्जिष्टम्” इत्यादिना कुप्रत्ययः, ऋजादेशश्च । अर्ज प्रत्येन इति घुरादौ । ( सर्जति । ससर्ज । सर्जिता । सिसर्जिष्यति ) “स्तौतिष्योरेव०” इतिनियमान्न पत्वम् । ( मासज्यते । सासर्कित्यादि । सर्जयति । अससर्जत् ) ॥ २२३ ॥

गर्जशब्दे ॥ ( गर्जतीत्यादि ) ॥ २२४ ॥

तर्ज भर्त्सने ( तर्जति । ततर्जेत्यादि ) अयं घुरादावपि ॥ २२५ ॥

- कर्ज व्यथने ॥

- खर्ज पूजने च ॥ ( कर्जति । चकर्ज । कर्जिता । खर्जतीत्यादि ) ( खर्जूरः ) “खर्जिष्यत्प्रादिभ्य ऊतोलचौ” इत्यूरः ॥ २२७ ॥

अज गतिक्षेपणयोः ( अजति । विवाय । विज्यतु विव्युः । विवयिष्य । विवेष । विव्यधुः ) विव्य । विराय । विवय । विवियत । \*अजेर्व्यधनपोः\* ॥ धनधोरन्यस्मिन्नार्द्धधातुके विषयभूते वीभाव इति वीभावे द्विर्वचने \*एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य\* धातोरवयवः संयोगो यस्माद्विषांत्पूर्वो नास्ति तदन्तस्थानेकाचोऽस्याजादौ घणिति यण् । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् “उपधायां च” इति दीर्घे “अच परस्मिन्” इति यणः स्थानित्वात् “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग” इति असिद्धत्वाद्वा न भवति । वृद्धिगुणयोर्विषये परत्वात्तौ भ्रतः । “णलुत्तमो घा” इति उत्तमे णित्वाविकल्पनात्यक्षे गुणः । बलाद्दे श्चादिनिबन्धादिद्, वीभावे ङुपुरात्त्वाद् अनिद्, थलि तु \*अचस्तास्वत्थल्यनिदो वित्यम्\* अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यमनिद् तस्य तासाविव थलाङ्गनिषेधे प्राप्तः । \*ऋतो भारद्वाजस्य\* । थोय तासौ नित्यानिद्, स्थलीणिषेधः स भारद्वाजस्य मतेन ऋकारान्वस्वयेति नियमादन्यत्रार्थाद्विकल्प इतीडागमः पाक्षिकः, अजेरुदात्तत्वस्य इडर्थत्वात् बलादावार्द्धधातुकेऽयमादेशो विकल्पित इति पक्षे व्यादेशाऽभावात् आजिषेत्यपि भवति, तथा वमयोरपि ( आजिव आजिमेति ) उक्तञ्च वृत्तौ । बलादावार्द्धधातुके विकल्प इत्येते इत्यत्र केचिन्मतेबलादित्वस्य क्रयादिनियमेनेट् पर्यवसानान्न कदाचिदपि बलाद्यार्द्धधातुक्रयकिरिति न तत्रायमादेशविकल्पः, थलि तु भवत्येव यतस्तत्रेड्विकल्पित इति । ननु विज्यतुरित्यादौ द्विर्वचनात्पूर्वं परत्वादिपठि “द्विर्वचनेचि” इति तस्य द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानित्वाद्दुत्तरखण्डेजमुर्तित्यादिवत् आदेशरूपमेवावतिष्ठेति, कुतो यणः प्रसङ्गः । उच्यते । द्विर्वचनार्थेमियच्छि निरूपे “पुनरयमिच्छतावश्यं प्रवर्चयितव्यः, तत्र दशायाम् “असिद्धवदत्रा०” इतीयडोऽसिद्धत्वादङ्गस्थानेकाचत्वात्पवादत्वेन वा यणेव भविष्यतीति इट् कित्तेत्यत्रायमर्थः प्रपञ्चयिष्यते । ( अजिता । वेता । अजिष्यति । वेप्यति । अजतु । आजत् । आशिपि । वीयात् ) बलाद्यार्द्धधातुकत्वाभित्यं वीभावः ( आजोत् । अवैपीत् । अजिष्यत् । अजेप्यत् । अजिष्यति । विवीपति ) “इको झल्” इति सन. कित्त्वात् गुणः । आर्द्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तौ वीभावे हलादित्वाद्यच्छि ( वेगीयते ) नात्र यद्भुगस्ति । यतो लुका यडार्द्धधातुकस्य विषयत्वापहारराद्धार्यार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्गः, उक्तञ्चैवं “न लुमताङ्गस्य” इत्यत्र कैयटे ‘न लुमता यस्मिन्निति चेत् इनिणिङादेशा न सिद्धयन्ति’ इति भाष्यवार्तिकयोत्तरौ “लुकि च” इत्यादौ विषयसप्तम्याधयणेनादेशाः सेत्स्यन्तीत्याशङ्क्य लुका लुङो विषयत्वापहारराद्धार्यार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति ( वाययति, अवोवयत् ) कर्मादौ ( वीयतइत्यादि ) स्यादपि स्वसिचसुबुदात्तमित्युवाचिण्वदिङिति वृद्धाययोः ( वायिष्यते । अवायिष्यत । अवायिष्यतम् । अवायिष्यताम् ।

वायिपीठ । अवायिष्टत्यादि ) चिण्वदितोऽभावे ( वेप्यते, अवेप्यत, अवेष्ट । वेपीष्ट, वेते-  
 त्यादि ) अत्र पक्षे बलाद्यार्धधातुकसद्भावात्पक्षे व्यादेशाभावे ( अजिप्यते । आजिप्यत  
 आजिपाताम् । अजिपीठ । आजितेत्यादि ) इति त्रैरूप्यम् । लिटि ध्वमि चिण्वत्पक्षे  
 वृध्यादेशयोः “विभाषेतः” इति मूर्द्धन्यो विकल्पेन, अन्यदा तु “इणः षोऽध्वम्०” इति नित्यो  
 व्यादेशाभावश्चेति चातूरूप्यम् (वायिपीध्वम् । वायिपीट्वम् । वेपीट्वम् । अजिपीध्वमिति)  
 लुङि तु “धि च” इति सिचो लोपे चिण्वदिति व्यादेशस्य वृद्ध्याययोर्मुर्द्धन्यस्य पूर्वध्विकल्पः ।  
 अचिण्वत्पक्षे तु नित्यः, आदेशाभावे च सिचलोपे इदमङ्गमिणन्तमिति नित्यो मूर्द्धन्यः ( अ-  
 वायिध्वम् । अवायिद्वम् । अवेद्वम् । आजिद्वमिति ) चातूरूप्यम्, येषां तु दर्शनम् “इणः  
 षोऽध्वम्” इत्यत्रेण ग्रहणेनेदो न ग्रहणमिति तेषां मूर्द्धन्याभावात् लिङ्बन्धव्ये रूपाणि । कर्म-  
 कर्त्तरि तदाच्चे “अचः कर्मकर्त्तरि” इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिचि चिण्वदिति च ( अवायि  
 अवेष्ट । अवायिष्टे ) इति त्रैरूप्यम्, अन्यत् सर्वं कर्मवत्, संभवति च धेणार्थस्य कर्मकर्त्ता  
 ( प्रवयणम् । प्राजनम् ) “वा यौ” इति वीभावविकल्पः, “कृत्यच” इति विभाषा णत्वम् ।  
 (समजः) पशूनां संध इत्यर्थः, (उदजः) तेषामेव प्रेरणम् । “समुदोरजःपशुपु” इत्यप्य । धात्वर्थस्या-  
 पशुविपयत्वे (समाजः । उदज) इति धनेत्र । अवजपोरिति पृथुदासात् वीभावः । “अजिघ्रज्यो-  
 श्च” इति अकुत्वम् । (समज्या) । \*संज्ञायां समजनपदनिपतमनविद्रुपुन्शीङ्भृमिणः\* इति त्रि-  
 यां भावादौ क्यप् । [ प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ] इति वीभावनिषेधः । (प्रवेयम् । ) आर्द्ध-  
 धातुके इत्यस्य विपयसमीत्वात् प्रागेव वीभावे “अचोयत्”, अन्यथा ण्यति वृद्धौ प्रवेयमि-  
 ति स्यात् । [ वातशुनीतिलशर्ध्वजवेदुदजहातिभ्य उपसंख्यानम् ] इति खग् । अस्य शि-  
 ल्येन सार्वधातुकत्वान्न वीभावः । अजिरम् । “अजिरशिशि०” इति निपातितः । (वेणुः । ) “अ-  
 जिवृरीभ्यो निद्र०” इति णुः । ( वेणुकीयम् ) “नडादीनां कुक् च” इति चातुर्यिकराष्टः कुमा-  
 गमश्च । (आजिः) । “अज्यतिभ्यां च” इताणि वृद्धिः, “पादस्य पदाज्यात्०” इति निद्रेशान्न  
 वीभावः । अच्, (अजा) अजादिपाठाद्याप् । अत एव वीभावाभावः । अजानां समूहः (आजि-  
 कम् ) । “गोत्रोक्षोद्गोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्बुञ्” इति बुञ् ॥ २२८ ॥

तेज पालने ॥ (तेजति) ( तितेज । तेजितेत्यादि । तेजः । ) “अमुम् तिजः” इति नित्या-  
 सुचन्तः । क्षमार्योत्रे । तिज निशान इति चुरादौ ॥ २२९ ॥

खज मन्ये (खजति । खजाज । खजितेत्यादि । अखजीत् अखाजीत् ) “अतो ह्लादेः” इति  
 वा वृद्धिः । ( खजाको मन्यः । “खजेराकः” इत्याकः । अत्र के चित् कज मद् इत्यपि पठन्ति ॥

खजि गतिवैकल्ये ( खजति । खजज । खजितेत्यादि ) इदित्वात्तलोपाभावः ॥ २३० ॥

एज कम्पने ॥ एजति । एजां चकार । एजिता । एजिजिपति । एजयति । मा भवानेजि-  
 जत् । ऋदित्वात्प्रोपधाइस्वः । एजतिर्दीप्तौ गतः ॥ २३१ ॥

दुओस्फूर्जा वजनिर्वापे ॥ दुशब्दस्य “आदिर्जिदुडवः” इतीत्वे लोपः । “दिवतो ऽथुच्”  
 इत्यथुचि (स्फूर्जधुरिति) । ओकार “ओदितश्च” इति निष्ठानन्त्यार्थः । (स्फूर्जवान्) । “आदित”  
 इत्यनिर्द्वत्वम् । न्तु, निष्ठानन्त्याद्योदित्करणसामर्थ्यादेवानिर्द्वत्वं सिद्धम् । एवं तर्हि “विभा-  
 षा भावादिकम्मणेः” इति इडिकल्पार्थमादित्वम् (स्फूर्जमनेन स्फूर्जितमनेनेत्यादि । स्फूर्ज-  
 ति । पुस्फूर्ज । स्फूर्जिता । पुस्फूर्जिपति । पोस्फूर्जितं । पोस्फूर्जित । अपोस्फूर्ज । स्फूर्ज-  
 यति । अपुस्फूर्जत् ) अस्य दीर्घोपदेशेन “उपधायां च” इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनान् (सुर्ज-  
 ति हुर्जति स्फुर्जति इत्यपि भवतीति के चिदिति मैत्रेयप्रतिपादिते ॥ २३२ ॥

क्षि क्षये ॥ अनिद् स्वरान्त इत्ययमनिद् २६ पाठन्तु उत्रयातुनादृश्यादिनि मैत्रेये प्रति-  
 पादितम् । (क्षयति । विशाय । विशियतुः । विशिये । विशियिव । चिदिनिद्र ) इति निष्पा-  
 दिदर्थे “अचस्तास्यात्” इति निषेधाद् भारद्वाजनिष्पादाच्च विकल्पितः । अजादौ “अधि-  
 यनुधातु” इत्यादिनेयद्, “पुरेकाच” इति यत् तु संयोगाद्भेदान्त भवति ( वेता । क्षेप्यति ।

क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशिपि क्षोयात् ) “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । (अक्षेपीत्) सिचि वृद्धिः । कर्मादौ (क्षीयते) इत्यादि षीवत् । अन्तर्भावितण्यर्थोयं सकर्मकः । ‘न क्षोषतइत्यक्षरम्’ इति भाष्ये दर्शनात् ( चिक्षीपति ) \*अज्जनगमां सन\* इति झलादौ सनि दीर्घः (चे-क्षीयते । चक्षयीति । “सावधातुकयोः” इति गुणः । “नाभ्यस्तस्य” इति निषेधो लघूपधगुणस्य । क्षीणः । ( क्षीणवान् । क्षीणमिदम् ) । अस्य ध्रौव्यार्थत्वात् षोधिकरणे कः । “अधिकरणयाचिनश्च” इति तथीमे कर्तरि षष्ठी\* निष्ठायास्यदर्थे\* इति क्षियो दीर्घः, ष्यदर्थो भावकर्मणो, “क्षीयो दीर्घात्” इति निष्ठानत्वम् । ष्यदर्थे तु (क्षितमनेन क्षितोयमनेन क्षीणस्तपस्वी । क्षीणो जालमः । क्षित इति,) \*वाक्रोशदैन्ययोः\* इति क्षियो निष्ठायां वा दीर्घः । पूर्ववद्दीर्घपञ्चे नत्वम् ( क्षेतुं शक्यः क्षय्यः ) “क्षय्यजस्यौ शक्यार्थे” इति निपातनाद्यादेशो भवति । ( प्र-क्षीय ) । ‘क्षियः’ इति ल्यपि दीर्घः । क्षी निवासगत्योरिति तुदादौ । क्षीय हिंसायामिति कयादौ । क्षिणु हिंसायामिति तनादौ ॥ २३३ ॥

क्षीज अव्यक्ते शब्दे ॥ ( क्षीजति । चिक्षीज । क्षीजिता । चिक्षीजिपति । चेषीज्यते । चेषीक्ति । क्षीजयति । अचिक्षिजत् ) “णौ चङ्यु०” इति इत्स्वः । वृजिना सहायं न पठितोऽप्रसिद्धत्वाद् ॥ २३४ ॥

लज लज्जिभर्जने ॥

लाज लालि भर्त्सने च ॥ चकारो भिन्नक्रमः एतावपि भर्जनइति मंत्रेयः । भर्त्सनग्रहणं भर्जनस्याप्युपलक्षणमिति पुरपकारः । ( लजति । ललाज । लेजतुः । लजिता । अलजीत् ) अलाजित् ) “अतो हलादे०” इति वा वृद्धिः ( लिलजिपति । लालज्यते । लालक्ति । लाजयति । अलीलजत् । लजति । ललज । लजिता । लिलजिपति । लालज्यते ) इदित्वात्प्रलोपाभावः ( लालजिद् । लजयति । अललजत् । पुत्रं लाजति लाजतीत्यादि । लाजः ) । ओलजी ओलस्वी षीडनइति तुदादौ । लज प्रकाशनइति कयादौ । लजिति दण्डके भाषार्थः ॥ २३८

जज जजि युद्धे ( जजति । लजिवत् । जजलम् ) बाहुल्यत्वात् कलप्रत्ययः कुत्वं च ( कु-रुज्जलेपु भवं ( कौरुजाङ्गलम्, कौरुजङ्गलम् ) । “तत्र भवः” इत्यण् । “जङ्गलेपुनुरलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्” इति पूर्वपदस्य नित्या वृद्धिः, उत्तरपदस्य तु वा ॥ २५० ॥

तुज हिंसायाम् ॥ तोजति । तुतोज । तोजिता । तुतोजिपति । तुतुजिपति । तुजित्वा । तोजित्वा । “रलोव्युपधाद्०” इति कित्त्वविकल्पः । ( तोतुज्यते । तोतोक्ति । तोजयति । अतुतुजत् ) भावादिकर्मणोः “उदुपधाद्०” इति कित्त्वविकल्पनात् तुजितमनेन तोजितमने-त्यादि ॥ २४१ ॥

तुजि पालने ( तुजति । तुतुज । तुजिता तुतुजिपति । तोतुज्यते । तोतुजि । अतोतुज् । तुजयति । अतुतुजत्, तुज्जः ) । चार्तिककृते न्यङ्कादित्वात् कुत्स्वम् । भाषार्थोप तुजादौ ॥ २४३ ॥

गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दायां ॥ ( गजति । गजतीत्यादि ) । लज्जलजिजत् । ( जगज्जुः ) इत्यादावादेशादित्वात्त्रेत्याभ्यासलोपी । ( गजः । अच् । गजा तु मदिताग्रहम् गर्भ-ति । जगर्ज । गर्जिता । जिगजिपति । जरीगृज्यते । जरीगृजीतीत्यादि पूर्वपत् । ( गर्जयति । अजगर्जत् । अर्जागृजत् ) “उर्भत्” ( गृजति । जगृज । गृजिता । जिगृजिपति । जरीगृ-ज्यते ) “रीगृह्यतः” इति रीक् । ( जरिगृजति ) इत्यादि । ( मोजति । मुजततीत्यादि । मु-जिवत् । गृजगृजीति स्वामिचन्द्रौ । गज मदने च । अयं पुराशवपि शब्दार्थः । गर्ज शब्द इत्यपे ॥ २४८ ॥

पज पज गतौ । ( पजति । यनाज । यवज्जुः । पजितेत्यादि ) ‘न शसद्दयारिगुणः’ इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः ( अवजीत् । अवाजीत् ) “अतो हलादे०” इति वा वृद्धिः । ( वाजः । गज्जमम् ) । घञ्ज्यतौ । “अजिदश्याञ्च” इति चकारण कुत्त्वनिषेधः । ( मजति ) इत्यादि । तुजि “उदुपधाद्” इति नित्या वृद्धिः । ( जयाजतिदिति । मज्या ) “मजपरोभां उ वद” इति कयत् । मजः ।

“गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च” इति अधिकरणे घञन्तो निपातितः । परिवाद् । \*परौ व्रजेःपः पदान्ते\* इति क्विपि पत्वं दीर्घश्च । एतौ चुरादावपि ॥ शुचादय उदात्ता उदात्तेतः क्षिवर्जम् ॥ २९० ॥

अथ क्रमेण प्राप्तानात्मनेपदिनष्टवर्गीयान्तानाह—

अष्ट अतिक्रमहिंसयोः ॥ इतः शाब्दान्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । दोषधोयं स्मर्यतइति मैत्रेयः । तोपधोयमिति “ष्टुना षुः” इत्यत्र न्यासवृत्तिप्रदीपकारादयः । स्वाम्यपि क्विपि अदिति तकारश्रवणार्थं तोपधत्वमुक्त्वा दोषधत्वमप्याह । मैत्रेयस्तु स्वमते दोषधत्वमुक्त्वा तोपधत्वं मतान्तर आह । अड्ड इति डान्तपाठः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यः ( अष्टते । आनष्टे । अष्टताम् । आष्टत । अष्टेत । आशिपि । अष्टिषीष्ट । मा भवानष्टिष्ट । आष्टिष्यत ) षुत्वं सर्वत्र, दोषधत्वे चत्वं ( अष्टिष्टिपते ) तोपधत्वे [ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ] इति षुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद् द्विटकारस्य सन्नन्तस्य द्विर्वचने ह्लादिशेषे रूपम् । यदापि प्राणिपतीत्यादौ णत्वे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात्सणस्य द्विर्वचनेनैवेष्टसिद्धौ “उभौ साम्यासस्य” इति पुनर्णत्वविधानात् “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इत्यस्यानित्वत्यज्ञापनात् षुत्वस्यासिद्धत्वात् तकारादेर्द्विर्वचनं तदापि “शर्षुर्वाः खयः” इति टकारस्यैव शेषादिदमेव रूपम् । एवं च पुरुषकारादिषु अतिष्टिपतीति तकारस्य शेषेणोदाहरणप्रदर्शनं चिन्त्यम् । दोषधत्वे तु “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इत्यस्य द्विर्वचनविषयत्वात् “नन्दा” इति द्विर्वचननिषेधे प्रवृत्त्यभावात् षुत्वस्यासिद्धत्वात् दकारवर्जं द्विरुच्यते, दकारस्य पुनःषुत्वे चत्वं च अष्टिष्टिपत इति भाव्यम् । ( अष्टयति । आष्टिष्ट्वं दोषधत्वे तु अष्टिष्टत् । अष्ट्या ) । “गुरोश्च” इत्यकारः । अष्ट्यां करोति । ( अष्ट्यायते ) । अष्टाद्येत्यादिना क्यप् । अयमनादरे चुरादिः ॥ २९१ ॥

वेष्ट वेष्टने ( वेष्टते । विवेष्टे । वेष्टिता । विवेष्टिपते । वेवेष्टयते । वेवेष्टीतिः । वेवेष्टि । वेवेष्टः । लङि अव्वेष्टे । वेष्टयति । अव्वेष्टत् । अव्वेष्टत् ) “विभाषा वेष्टिचेष्ट्यः” इति चङ्परं णावभ्यासस्य पक्षे ङकारः । कर्मादौ वेष्ट्यत इत्यादि ॥ २९२ ॥

चेष्ट चेष्टायाम् ॥ वेष्टिवत्, अकर्मकस्त्वयम् ॥ २९३ ॥

गोष्ट लोष्ट संघाते ॥ ( गोष्टते । जुगोष्टे । गोष्टिता । लोष्टते । लुलोष्टे । लोष्टिता ) इत्यादि, वेष्टिवत् ॥ २९५ ॥

घष्ट चलने ॥ ( घष्टते । जघष्टे । घष्टितेत्यादि ) । अयं चुरादावपि ॥ २९६ ॥

स्फुट विकसने ॥ ( स्फोटते । पुस्फुटे । स्फोटितेत्यादि । पुस्फुटिपते । पुस्फोटिपते । स्फुटित्वा । स्फोटित्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । ( पोस्फुट्यते, पोस्फुटीति । पोस्फोटि । अपोस्फोट् । स्फोटयति । अपुस्फुटत् ) । अयं तुदादावपि, विशरणाद्ये परस्मैपदिषु, भेदनाथश्चुरादौ ॥ २९७ ॥

अटि गतौ ॥ ( अण्टते । आण्टे । अण्टिता । अण्टिपते । अण्टयति । आण्टित्त् ) । “न न्दाः” इति नवर्जं द्विरुच्यते ॥ २९८ ॥

वठि एकचर्यायाम् ॥ एकचर्या सहायगमनम् । ( वण्टते । वण्टे । विवण्टिपते । वावण्टीति । वावण्टि ) । षुत्वम् । चत्वंम् । लोटि हेङित्वे षुत्वे जशत्वे ( वावण्टि ) । लङि अवावन् । ( वण्टयति । अव्वण्टत् ) । अयमनिदित् स्योल्यार्थः परस्मैपदिषु ॥ २९९ ॥

मठि कठि शोके ॥ इह शोक आध्यानम् । कर्तुर्मण्डते उत्कण्ठते इत्यर्थः । “अधीगर्थ” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । मठ मदनवासयोः, कठ कृच्छ्रजीवनइत्यग्रे परस्मैपदिष्वनिदितौ । कठि शोकइतीदित् चुरादौ ॥ २९९ ॥

मुठि पालने ॥ मुण्ठतइत्यादि ॥ २६२ ॥

हेठ विवाधायाम् ॥ असुं परस्मैपदिष्वपि केचित् पठन्ति । विवाधनं शाब्दम् । ( हेठते । जिहेठे । हेठिता । इत्यादि, हेठयति । अजीहिठत्, अजिहेठत् ) । [ काण्यादीनां वा ] इति ।

गौ चक्षुपधाया हस्यविकल्पे । काणेराणेस्तथा धाणेभाणेद्वेढेळुं ढेरपीति ण्यन्तस्य भाष्यकारेण काण्यादित्वं प्रदर्शितम् ॥

योधिन्यासकृता लोटिलोपिवांणिश्च ष्हायिना ।

सहिता. पूर्वमुक्ताश्च काण्यादौ परिकीर्त्तिता ॥

दुर्गेश्चार्णि च काण्यादि मन्यन्ते शाकटायन ।

लोडि तदेव मैत्रेयो धातवो द्वादश स्मृता ॥ २६३ ॥

एउ च ॥ विपूर्वोयमिति स्वामिकाश्यपौ । मैत्रेयादयस्तु केवलमेधोदाजडुः । ( एउते । एउाचके । एउिता । एउिटिपते । एउयति । मा भवानिटिठ् ) द्विर्वचनात् पूर्वमुपधाइस्व इत्युक्तम् ॥ २६४ ॥

हिडि गत्यनादरयो ॥ ( हिण्डते । जिहिण्डे । हिण्डिता । जिहिण्डियते । जेहिण्डयते । जेहिण्डि । अजेहिन् । अजिहिण्डत् ) ॥ २६५ ॥

हुडि सधाते ॥ ( हुण्डते । जुहुण्डे । हुण्डितेत्यादि ) पूर्ववत् । अत्र काश्यप । आर्यास्तु न पठन्ति । ऋषिडास्तु पठन्तीति । भाष्यादौ तु हुण्डेत्यविगीतमुदाह्रियते ॥ २६६ ॥

कुडि दाहे ॥ ( कुण्डते इत्यादि । कुण्ड । कुण्डम् ) अच् । छिवा ( कुण्डी ) । “जान-पदकुण्डगोणस्थलभाजनागकाशनीलकुशाकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनादृग्निमाश्रणास्थौल्य-वर्णानाच्छादनायोविकारमेधुनेच्छाकेशेशेषेषु” इति अमत्रे ङीप् । अन्यत्र कुण्डा । वैकल्याथोत्रैव पठिष्यते, रक्षणार्थेश्वरादौ ॥ २६७ ॥

वडि विभाजने ॥ २६८ ॥

मडि च ॥ अत्र स्वामी वडि विभाजने, मडि चेति पृथक् सूत्रणाद्यान्तरेपि । मन्दी तु वडि विभाजने, मडि वेएन इति भङ्क्त्वा पठतीति । ( वण्डते । वण्डे । वण्डिता । ममण्डे । मण्डितेत्यादि । मण्डूक ) । “शरिमण्डिन्यामूकण्” इत्यूकण् । कृपमण्डूक । ( उवपानमण्डूक कचमण्डूक ) “यात्रेसमितादयश्च” इति क्षेप सप्तमोत्तरुप । क्षेपश्च कृपे मण्डूक इत्येवदृष्टविस्तारताध्वगमात् । “क्षुधमण्डार्थेभ्यश्च” इति युजिर्धौ भूषणार्थे एउ वृत्तौ उदाहृत । तस्यानुदाचेत इति युच सिद्धत्वाच्च त्वस्य युज् नेतीति । मण्डि भूषायामित्यपे परस्मैपदिषु, गौ हपे च ॥ २६९ ॥

मडि परिभाषणे ॥ परिहास इति देव । परितो भाषणं परिभाषणमिति स्वाम्यादय । अय सन्निद उवालम्भस्तरु स्यात्परिभाषणमिति तिघण्टु । मण्डतइत्यादि । मण्डिलो दूत । “सलिकरुपनिमहिमडिभण्डी” इत्यादिना इलच् कल्याणार्थेश्वरादौ ॥ २७० ॥

पिडि संजाते ॥ ( पिण्डयते ) इत्यादि । पिण्डिलो माणवरु । पूर्ववदिलच् । चुरादावप्ययम् ॥ २७१ ॥

मुडि मार्जने ॥ शुद्धिन्यग्भावौ मार्जनम् । मुण्डतइत्यादि । खण्डनार्थे परस्मैपदिषु २७२ ॥

तुडि तोडने ॥ तोडनं दारणं हिंसनं च । ( तुण्डते ) इत्यादि । ( तुण्डि ) । “इन्” इतीन्द्रप्रत्ययो नाभिदृष्टौ । सास्यास्तीति तुण्डिल । “तुण्डादिभ्य इलच्च” इत्यत्र स्याद्गाद् वृद्धाविति गणसूत्रेण वृद्धौ वृत्तात्स्वाद्गादस्मादिलच् तुण्डिल एव तुण्डिभ । “तुण्डिलिके-र्भे” इति मत्वर्थायो भ । तुण्डिलो बहुभाषो । “सलिकरुनी” इत्यादिनेलच् । अयमितिदित्परस्मैपदिषु ॥ २७३ ॥

हुडि वरणे ॥ वरणं स्त्रीकार । हरणमिति मैत्रेय । ( हुण्डते । जुहुण्डे । हुण्डितेत्यादि ) स्फुटि विक्रमनइत्येके पठन्ति ॥ २७४ ॥

चडि कोष ॥ ( चण्डते ) इत्यादि । ( चण्डन ) । “क्षुधमण्डो” इति वा “अनुदात्त” इति वा युच् । ( चण्डाल् ) । “चण्डपतिभ्यामालच्” इत्यालच् । चण्डालस्यापन्यं, ( चाण्डालकि. ) । अत इति “मुजात्तरकञ् च” । “व्यासवृद्धनिपादकाण्डविभक्त्याम्” इत्येवञ्च





सुभ्रमति । पृषं गराशालः । पत्सराशालायां जातः, वत्सशालः । वारम्शालो वा । "वत्सशा-  
लाभिजिदस्ययुद्धानतभिपत्रो वा" इति अणो वा सुक् । शालिः, अत इनिशोन् । शालीनां  
भजनं धेयं, शालेयम् । "मीहिशास्पोर्दक्" इति ढक् ॥ अद्याद्य उदात्ता अनुदात्ततः ॥ २८६ ॥

शौह गर्जे ॥ इतो गढ्यन्ता उदात्ता उदात्ततः । ( शौहति । शुशोह । शौहिता । शौ-  
टिष्यति । शौहत् । अशौहत् । आशिपि शौह्यात् । अशौहोत् । अशौटिष्यत् । शुशोहति ।  
शौहोत्थते । शौहोहि ) । अभ्यासस्य हस्यः । गुणः । ( शौहति, अशुशौहत् । शौहः ) ।  
"कृष्णपृष्ठपिठिभ्यश्चरन्" इतीरन् ॥ २८७ ॥

शौह षन्ते ॥ शौहोतीत्यादि ॥ २८८ ॥

घेह म्हेह उन्मादे ॥ द्वितीयस्वर्तीयान्तः । तथा च "तस्य परमाद्येदितम्" इति ह्रस्वते,  
अत्र न्यासे आद्येह्यते आधिभ्येनोच्यतइति, दान्तमध्ये पाठस्तु तदर्थं साम्यान्नायतिवत् ।  
( घेहति । म्हेहतीत्यादि ) ॥ २९० ॥

फट घषांरणयोः ॥ अयमनेदिदेव । ( कटति चकाट कटित ) इत्यादि । ( अकटोत् ) ।  
"अतो हलादेः" इति वा वृद्धिः "अपन्तक्षगन्धमजागृणिरभ्येदिताम्" इति पृथितां निषि-  
ध्यते । ( फटः ) । पचाघत् । ( फटी ) । फटात्तु श्रोणिषचनइति षोष् । निकटे वसति नैक-  
टिनः, "निकटे वसति" इति सप्तम्यन्ताइसत्यर्थं ढक् । ( काटोङ्गनं, ) अधिकरणे संज्ञायाम् घत् ।  
( फटोरः ) । जघनं कञ्चुक्म् । एदानुइत्यादिना षोः । कटिं चर्म । असिप्रादिनेरन् ।  
कटिं चर्म । अशिप्रादिभ्य इतीश्रः ( फटकम् ) । "हुन् शिल्पिसंज्ञयोः" इति हुन् । ( कटुः )  
बाहुलकादुप्रत्ययः । ( कटुवरः ) । "टित्वरत्तवरधीवरपीरमीवरचीरनोवरगाह्वरकटुवरस्य  
द्वरा" इति वरचि निपात्यते । चटत्येकइति काश्यपः । चटतात्यादि पूर्ववत् । ( चाटुः ) ।  
"सनिजनिचटिहिभ्य उण्" इति उण् । ( चटुः ) । बाहुलकादुकारः । ( चटुलः ) । बाहुल-  
कादुलच् । ( चटकः ) । "हुन् शिल्पिसंज्ञयोः" इति हुन् । ( चटका ) । अजादिपाटाद्याप्,  
"प्रत्ययस्थात्" इतीत्वाभावश्च । चटकाया अपत्यं, चाटकैरः । "चटकाया ऐरग" इत्यैरक् ।  
[ चटकाच्चेति वक्तव्यात् ] चटनस्यापत्यमपि चाटकैरः, खियां त्वपत्ये [ खियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ]  
इति ऐरको लुकि चटवेति भवति । भेदनाथोप्यं चुरादौ ॥ २९१ ॥

अट पट गतौ ॥ ( अटति । आट । अटिता । अटिष्यति । अटु । आटव् । अटेत् ) ।  
आशिपि ( अट्यात् मा भवानदीत् ) "नेटि" इति तिचि वृच्चभावः । ( अटिपति । अटा-  
व्यते ) [ सृचिसृत्रिमृश्यत्पत्यर्गुणोतीनामुपसंख्यानम् ] इति यद् अजादित्वात् व्यगन्द्स्य  
द्विर्वचने ऽभ्यासस्तु "दीर्घोक्तित" इति दीर्घः । नन्वत्र यडेव कार्यो निमित्तं च, एकस्य कार्य-  
निमित्तत्वं च विरुद्धे । नैतत् । आकारभेदात्, अनभ्यासाकारेण कार्यो यडाकारेण निमित्तम्,  
तथा हि । देवदत्तशालायां ब्राह्मण आनोयतामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणश्च शालास्थश्च  
भवति तदा सोप्यानीयते, यद्भुकि "सम्यङ्गोः" इत्यस्य पठ्यन्तत्वात् यडेपक्षया पूर्वस्य का-  
र्याभावात् "न लुमत" इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधाभावाद्यजन्तत्वाद् अटशब्दस्य द्विर्वचने  
हलादिशेषे "दीर्घोक्तित" इति दीर्घे सवर्णदीर्घे च तिपृष्ठत्वे ( अगटि ) इति भवति । ईदपक्षे तु ।  
( आटीति । आट् । अटति । आटसि । आट्टः । आटांकारेत्यादि ) । आड्दीत्यत्र हेधि-  
भारे ध्रुत्वे पूर्वस्य जश्त्वं ढकारः । लङि इलङ्यादिना तिस्योलोपि ( आट् । अटतीत्यट ) ।  
अचि टाप् । तां करोति । ( अटायते ) अटायेत्यादिना क्यङ्, कुलस्य ( अटा कुलटा ) शक-  
न्वादित्वात् "कुलटाया वा" इति निर्देशाद्वा परस्परं, कुलटाया अपत्यं, ( कौलटिनेयः । कौल-  
टेयः ) । स्त्रीभ्यो ढकि "कुलटाया वा" इति पक्षे इनकारदेशोऽन्त्यस्य । पश्यां कुलटाशब्दः  
ध्रुवायां वचते ध्रुवा दुःशीला अद्भुतीना वा तदा "ध्रुवाभ्यो वा" इति ङ्कि कौलटेर इति  
भवति, तदभावे वाशब्देन ढकि कौलटेय इति । अटाय्या । [ परिचयांपरिसर्पामृगयादाव्याना-  
मुपसंख्यानम् ] इति गमनमात्रे शप्रत्यये ढकि द्विर्वचनहलादिशेषाभ्यासदीर्घेषु निगद्यते ।

( पटति । पपाट । पेटतुः । पेटिथ । पटिता अपटीत् । अपाटीत् ) “अतो हलादेः” इतिवृद्धिः । ( पिपटिपति । पापट्यते, पापटीति । पापट्टीत्यादि । पाटयति । अपीपटत् । पाट्टपटः ) ण्यन्तात्पचाद्यचि [ पाटोर्णिलुक् चोक् चाभ्यासस्य ] इति णिलुक्, द्विर्वचनमभ्यासस्योगाम उपधादीर्घश्च, उक्तो दोषोच्चारणसामर्थ्यात् ह्रस्वस्याभावः अस्यागमत्वसामर्थ्याच्च हलादिशेषः । अन्यथादेशमेव विदध्यादुकारम् । “अभ्यासस्यानचि” इति वा हलादिशेषह्रस्वयोरभावः, अभ्यासस्य यदुक्तं तदचि नेति “णेरनिटि” इति णिलोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणे वृद्धेरभावार्थं, पाट्यका सुराविशेषः । पाट्यकालाचदातसुरायामिति स्थूलादिपाठात् ण्यन्ताद्स्मात् कुन् । पटुः, “कलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च” इत्युप्रत्यये यथासंख्यात्पदादेशः, अत्र गुगेक आगमः, अन्ये आदेशाः, पटोर्भावकर्मणी । पटिम् । “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” इतीमनिच्, “टैः” इति टिलोपः । तद्भावे “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” इत्यणि पाटवम् । गोष्ठे-पटुः । “पात्रेसमितादयश्च” इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुषः तत्रैव पाठादलुक्, गोष्ठ एवपटुर्न सदसीति क्षेपावगतिः । ( पटाका ) । “शलिपटिपदिभ्यो निदित्याकिञ्चिच्च” । ( पटलम् ) । “वृषादिभ्यश्चित्” इति कलप्रत्ययः चिच्च । पटलिका, संज्ञायां कन् । ( पटीरः ) । कृष्टइत्यादिनेरन् । ( पाटलम् ) । ण्यन्तात्कलप्रत्ययो बाहुलकात् । ( पाटली ) । “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति डीप् । पाटल्याः पुष्पाणि, पाटलानि । ‘विल्वादिभ्योण्’ इति विकारावयवयोरण्, तस्य “पुष्पफलमूलेषु बहुलम्” इति लुप् तत्रैव बहुलग्रहणान्न भवति, लुपि हि कौशीतक्याः फलानीत्यादिवत् “लुपि युक्तवद्व्यक्तवचने” इति युक्तवद्भावः स्यात् ॥ २९३ ॥

रट परिभाषणे ॥ रटतीत्यादि । ( परिराटी ) । “संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृष्टं सृजपरिदेवि-संज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिसुहदुपद्विपदुहदुहयुजाक्रीडविवचत्यजरजभजातिचरापच-रामुपाभ्याहचश्च” इति परिपूर्वाद्स्मात्ताच्छीलिको घिनुण् । ( परिराटकः ) । “निन्दार्हिसा” इत्यादिना वुन् ताच्छीलिकः ॥ २९४ ॥

लट वाल्ये ॥ लटतीत्यादि । लट्वा । “अशुश्रंशुपुटिलटिकाणिवटिपिशिभ्यः क्नु” इति क्नु । लाटयतीति लाटः । ण्यन्तादच् । केचलाद्वासंज्ञायां घञ् ॥ २९५ ॥

शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु ॥ ( शटतीत्यादि । शाटकः ) । घञन्तात्संज्ञयां कन् । ( शाटी ) । जातिलक्षणो डीप् ॥ २९६ ॥

वट वेष्टने ॥ ( वटति । ववाट । ववटतुः ) वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावः । ( वटिः ) । “इन्” इतीन्प्रत्ययः । ( वटिभः ) “तुन्दवलिवटेर्भः” इति मत्वर्थे भः । ( वटकः ) । “संज्ञयां कन्” वटका अन्नमस्यां पौर्णमास्यां वटकिनी पौर्णमासी । “तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्” इत्यत्र [ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ] इतीन् । घटादावयं परिभाषणार्थः । पट वट ग्रन्थइति कथादौ । वटवेष्टनइति क्षीरस्वामी । यस्तु तत्र विभाजनार्थः तं वटीति शाकटायनादयः पठन्ति । वटी विभाजनइति इहैवाग्रे सुरादौ चानदन्तेषु ॥ २९७ ॥

किट खिट त्रासे । ( केटति । चिकेट । केटिता । चिकिटिपति । चिकेटिपति । कित्त्वा केटित्वेत्यादि । एवं खेटतीत्यादि । ( खेटः ) । “हलश्च” इति संज्ञयां घञ् इह त्रासो भयोत्पादनम् । कितिर्गन्त्यर्थो भविष्यति । इहैके न पठन्ति । मैत्रेयादीनामर्थभेदात् पुनः पाठ इत्यभिप्रायः ॥ २९९ ॥

शिट पिट अनादरे ॥ आद्यस्तालव्यादिः, अपरो सूद्धंन्यादिः । ( शेडति ) । सेटतीत्यादि कित्त्वत् । ( सिसेटिपति ) इत्यत्र “स्तौतिण्योरैव” इति नियमान्न पत्वं, पोपदेशफलं तु (सेपि-व्यते । असोपिटत् ) इत्यादौ ॥ ३०१ ॥

जट झट सङ्गते ॥ ( जटति । जजाट । जेटतुः । जटिता । जटा । ) अजादित्वाद्वाप् । निन्दिता जटा अस्य जटालो जटिलः । जटाघटाकलाः क्षेपइति सिध्मादौ पिच्छादौ च पाठा-ह्निलौ । जटीति भाष्यकारप्रयोगाद् अनदन्त्वेषीनिः ( झटति । जझाट । जझटतुः । झटि-

तेत्यादि ॥ ३०३ ॥

भट वृत्तौ ॥ ( भटति ) । भटिप्रं शूलेन संसृज्जनं मांसमिति निघण्टुः । पेतनमिन्युणादि-  
वृत्तौ । अतिप्रादिभ्य इतोऽग्रः । अयं घटादिः परिभाषणार्थः ॥ ३०४ ॥

सट उच्छ्राये ॥ ( सटति ) । तदोस्या अस्ताति सटिनो । "अत इनिटनौ" इति मत्वर्थे  
इनिः । ( तटी ) । गौरादिपाठान् ङीप् । सट आघातइति इकारान्तशुभ्रादौ ॥ ३०५ ॥

खट काक्षायाम् ॥ ( खटति । खट्या ) । अशुश्रुषीत्यादिना हुन् । खट्वाखटो जालम्  
"खट्वा खेष" इति खेषे गम्यमाने द्वितीयान्तस्य खट्वादाखट्स्य कान्तेन तत्पुरः ॥ ३०६ ॥

नट वृत्तौ ॥ अत्र पुरषकारेण नट वृत्तावित्यपि क्षौरस्यामा, इत्युभयथापि नर्तनमेवार्थ इति,  
अयं णोपदेशः । नृतिनन्दीति णोपदेशपर्युदासत्रये नाटीति सट्टिभ्रम्य प्रहणादस्य घटादि-

त्वान्मिक्त्वात् नाटिरूपाभावादप्रहणम् । यदाह हरदत्तः । "जासिनिप्रहण" इत्यत्र नट वृत्ता-  
द्वयस्य घटादिपठित्त्याप्रहणं, विवृतनिर्देशादिति, अत एव णोपदेशपर्युदासत्रयरेणेभ्यः

पदमन्तरीपुरकारादिभिरवस्यन्दर्थाभ्यं घौरादिभ्यं प्रहणं कृतम् । ननु क्षौरस्यामा घटादौ  
नट वृत्ताविति पठित्वा नटपति शाखा इत्युदाहृत्य वृत्तौ नाटयतीति कथयति, अत्रयं हरदत्ता-

दिभिरप्युभयत्र पाठसामर्थ्यादस्य नाटयतीत्यङ्गोकार्यं, सत्कथमुक्तं विवृतनिर्देशादिति । उ-  
च्यते । द्वयोर्पहणे नटीत्येव निर्दिशेत् न नाटीति विवृतं, तत्सामर्थ्यात् पश्य नाटीत्येव रूपं

सम्येय पर्युदासो विशास्यते न तु यस्य नाटिरूपे नाटिरूपं च । ननु षोडश्या घटादिभ्यामुक्तस्य  
नाटिरूपमापन्नः, स पुर विवृतनिर्देशेन व्यायस्त्वते, सैवम् । ये ऽप्यत्र पठिता घटादौ पठान्ते

न ते वृषात् घातः, किन्तु मिक्त्वार्थमेव तेषामनुवाद इति तत्र स्थितत्वात् । इह नृत्तिर्नर्तनं,  
शतकारिणो नटस्यपदेशः । न तु मार्गदेशोत्पत्त्याभ्यां प्रसिद्धं मूषं नृत्यं च, यत्कारिणो नर्तकस्य-

पदेशः । तत्र घातकार्थमभिनयो नाट्यं, पदाकार्थमभिनयस्य नृत्यम् । अभिनयस्यः पुन. शास्त्रो-  
क्ताङ्गमङ्गः स्वगात्रविधेयो नृच इति तद्विदः, नैपगृहकानां तु ताण्ड्यं नर्तनं नाट्यं त्वात्वं नृत्यं

च नर्तनमिति अभेदव्यवहारो निरुद्धस्तथा नैकः । ( प्रकृत्योरथादि । मटी ) । गौरा-  
दिरवान् ङीप् ॥ ३०७ ॥

पिट हाभ्रमद्गातयोः ॥ ( पिटति । पिंठ । पेटित्यादि । पिपिटिपति । पिंठिपति । पिटि-  
त्वा । पेटित्वा । पेटपति । अपांपिट् । पिटकम् ) "हुन् शिल्पिपदेषोः" इति हुन् । ( पिठ-  
कः ) । पिठकादपभ्रेत्याकः ॥ ३०८ ॥

इट कित् कटी गतौ ॥ अत्र मैत्रयः । कटीति ह्रस्वान्तं पठन्तीति चतुर्थं धातुमुक्त्वा मता-  
न्तरेण दीर्घान्तं पठन् ई इति चतुर्थं धातुं दीर्घमुक्त्वा फलं च व्यपदेशिवद्भावेन गुरुमस्ये इजा-  
दित्वात् अयांचकारेत्यामृसिद्धिमाह । क्षीरस्वामी तु त्रयो धातवः । तृतीय ईदित्यङ्गीकृत्य  
कटित्वा कट्वा, कट्टवानित्युदाहृत्य अन्ये कटीति धात्वन्तरं प्रक्षिष्टमाहुरिति चोक्त्वा कण्ट-  
ति । कण्टकः । 'उदयति दिननाथे याति शीतांशुरस्तम्' इति चोदाजहार । सम्मतातरङ्गिण्यो-  
स्तु कटि इति चत्वारो धातव इति व्याख्यायि । धनपालशाकटायनौ त्रीनेव धातूनाहतुः ।  
अयं पक्षः समर्थितः पुरुषकारेण । यदाह, ईईइति ह्रस्वः दीर्घो धातुः प्रस्तुत्य अन्ये पुनरभा-  
वपि न पठन्ति । व्यक्तं चैतत् धनपालशाकटायनवृत्त्योः । अपि च शौट्टु गर्वइत्यादिकान् कां-  
श्चन धातून्पठित्वा अन्ते चोदात्ता इत्युच्यन्ते तच्चास्मिन्प्रकरणे ऽयत्तरपि पाठे सति तस्य  
अनिदृष्ट्वरान्तो भवतीति दृश्यतामित्यनुदात्तत्वात् प्राचुर्यामिप्रायेण कथं चिन्नेयं स्यात्,  
यथाह मैत्रेयरक्षितः । उदात्तत्वमयतिवर्जं भट्टप्रामन्यायेनोदात्ता इत्युच्यन्ते इति, स चायं  
न्यायः सुनिश्चित एवायतेः पाठे शोभते, विप्रतिपन्ने पुनरुदात्तवोक्त्वाऽस्यवशादपपाठ एव  
ज्यायान् । उदयतीत्यादि चैवमसाध्वेवास्त्विति हरदत्तस्यामिप्रायेयमेव पक्षोऽभिमतः ।  
यदाह "उपसर्गस्यायतौ" इत्यत्रायतिरनुदात्तेत्कथं तर्हि उदयति विततोर्ध्वरश्मिरजाविति  
परस्मैपदं, किमनेन वन्यगजशौचेन, यदि वा पचाद्यजन्तानुदयशब्दादाचारकिपि लट् । के  
चित् तु इटकित्कटीत्यत्र इकारमपि धातुं पठन्तीति । वृत्तिकारोपि प्रायेणात्रैवानुकूलः । यदाह  
"एतित्तुशासु" इत्यत्र क्यपि इत्य इत्युदाहृत्य कथमुपेयमिति, ईइत्यस्यैतद्रूपमिति । यदि  
हीमौ स्यातां प्राथम्यादनयोरेकमुपाददीत । अयोदाहरणानि । ( एटति । इयेट । ईटतुः ।  
इयेटिथ ) । पिद्वचनेषु "द्विर्वचनेचि" इति गुणस्य स्थानिवत्त्वादिदृशब्दस्य द्विरुक्तौ हलादि-  
शेषे "अभ्यासस्यासवर्णे" इति इयङ् । नन्वेवं गुणस्य स्थानिवत्त्वादवश्यं स पुनः प्रवर्त्तयित-  
व्यः, तस्यां च दशायां गुणादन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेण भाव्यम् । न चास्ति वाणांदाङ्गं बलीय  
इति, यत इदमाङ्गवार्णयोः समाननिमित्तत्वे प्रवर्त्तते । न च कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते, सत्यम्  
इदानीमेवाग्रे परिहरिष्यते ( एटितेत्यादि । एटिटिपति । एटयति । मा भवानिटित् ) ।  
णिलोपस्य "द्विर्वचनेचि" इति स्थानिवत्त्वादिदृशब्दस्य द्विर्वचनम् । अतः पूर्वमेवोपधाहस्य  
इत्युक्तम् । ( केटति । चिकेट । केटिता । चिकेटिपति । कितित्वा । केटित्वेत्यादि ) ।  
( कितिः ) । इगुपधादितीन् कित्त्वान्न गुणः । ( कण्टति । चकण्ट । कण्टिता : कण्टकः ) ।  
संज्ञायां छुन् । ( कण्टकितम् ) । तारकादित्वादितच् । अनिदिद्वा । एवं ( कटतीत्यादि ) । इ  
इति चतुर्थधातुवादिनाम्, ( अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ । इयेथ ) । भारद्वा-  
जनियमादिद्विकल्पः । ( इयय । इयाय । इयिव । इयिम । ) पिद्वचनेषु । गुणवृद्धयोः "द्विर्व-  
चनेचि" इति स्थानिवत्त्वाद् इकारस्य द्विर्वचने "अभ्यासस्यासवर्णे" इतीयङ् । अन्यत्र  
पूर्ववदियङ् । स्थानिवद्भावादिशब्दस्य द्विरुक्तौ पुनरियङः प्रवर्त्तनायां तं वाधित्वा "एरने-  
काचः" इति प्राप्तं यणमन्तरङ्गत्वाद्वाधित्वा सवर्णदीर्घः । पुनरियङादेशः । यदापि सवर्णदीर्घ-  
स्य यणदचेकार आश्रयो भवति स्थानित्वेनेति समानाश्रयणे वाणांदाङ्गं बलीय इति दीर्घं  
वाधित्वा यण प्रवर्त्तते ततोपीदमेव रूपम् । अत्र पक्षे इययिथेत्यत्रापि न दोषः । यतस्तत्रापि  
समानस्थानित्वे चास्ति समानाश्रयणत्वं दीर्घगुणयोः । एवमपि न सिद्ध्यति, यद्वा द्विर्वचन-  
काले ऽपहतो गुणः पुनः प्रवर्त्तते, ततश्चानादिष्टादचः पूर्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्य "अ-  
भ्यासस्यासवर्णे" इति इयङ् कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानिवत्त्वाद् असवर्ण इति प्रतिषेधः स्यात्,  
एवं तर्हि अत एवासवर्णग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वं न भविष्यति । नन्वयमस्ति वचनस्या-  
वकाशोऽर्त्तिलिटि द्विर्वचने "अर्त्तिपिपत्त्योश्च" इति अभ्यासेत्ये इयर्त्ति इयृत इत्यादि । नैतत् ।  
न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । इयति प्रयोजने अभ्यासस्यार्त्तावित्येव ब्रूयात् ।  
उबोणादि तु न प्रयोजनं तस्य छान्दसत्वे तन्वादीनां छन्दस्युपसहृद्यानमिति सुवर्गादिवदुवङः

सिद्धत्वात् भाषायामासा भाष्यम् । ( पृता । पृष्यति ) । स्वरास्तत्त्वादनित्त्वम् । ( अय-  
त्तु । आयत् । अयेत् ) । आदिपि ( ईयात् ) । “अवृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । पेपीत् ।  
मा भवानेपीत् । पेप्यत् । कर्मणि ईयत् इत्यादि । स्यादौ चिण्वदिटि वृद्धौ आचिण्यतेत्या-  
दि । ( ईपिपति ) । “अज्जन्गमां सनि”ति दीर्घः । “इको झल्” इति सन् क्त्वात्  
गुणः । आययति । मा भवानयियत् । णौ चटि वृद्धयाययो, “णौ चटि” इति इत्ये णिलोपे  
तस्य स्थानित्त्वेन यिदाद् इत्य द्विर्वचनम् । ( इतः । इतवान् ) । प्रेत्य । एयपि “पत्वतुकोरसि-  
द्धः” इति एकादेशस्यासिद्धत्वाद् इत्यनियन्धनस्तुक् । क्तिटि मेत्रेयमतेन प्राप्ते गतः । क-  
दिश्च यर्षारणयोः ॥ ३१७ ॥

मडि भूपायाम् ॥ ( मडिति । ममण्ड । मण्डितेत्यादि ) । मण्डते कन्या स्वयमेव ।  
अमण्डित कन्या स्वयमेव । भूपाकर्मत्वाच्चकृष्णिनिषेधः । ( मिमण्डित । मामण्डते ।  
अमामन् । मण्डयति । अममण्डत् । मण्डनः ) । “शुधमण्डार्थेभ्यश्च” इति युच् । मण्ड इ-  
ति विभागे गतः ॥ ३१८ ॥

कुडि चैकल्ये ॥ कुण्डतीत्यादि । कुण्डत इति दाहे गतम् । अत्र स्वामी । कुट्यति कौशि-  
कदुर्गाविति, शाकटायनः पुनः प्ररुणानुरोधेन दान्तमेवाध्ययोष्ट ॥ ३१९ ॥

मुट प्रमर्दने ॥ ( मोटति । मुमोट । मोटिता । मुमुटिपति । मुमोटिपति । मुटित्वा ।  
मोटित्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति क्त्विक्कल्पः । मुट्टेति धनपालः । पुडिति पकारादि-  
दान्त इति शाकटायनः । क्षीरस्वामी तु द्वावपीदितौ पपाठ । मेत्रेयस्त्वम् दान्तमेव पठित्वा  
मुडि खण्डन इति धाधे पठित्वा पुडि चेत्येक इत्याह । मुट प्रमर्दनाक्षेपयोरिति तुदादौ । मुड  
संघूर्णनइति चुरादौ ॥ ३२० ॥

चुडि अल्पीभारे ॥ चुण्डतीत्यादि । चुडेति दुर्गः । चुट्छेदनइति तुदादौ । चुट्च्युटी  
द्वावपि चुरादौ ॥ ३२१ ॥

मुडि खण्डने ॥ मुण्डतीत्यादि । मुण्डः नं करोतीति (मुण्डयति ।) “मुण्डमिश्रलक्षणल-  
घप्रतवस्त्रहलकलङ्कस्तस्तेभ्यो णिच्” इति करोत्यर्थे णिचि णाविष्टवदिति टिलोपः । ( य-  
वनमुण्डः । काम्बोजमुण्डः ) । मयूरव्यंसनादित्वादिशेषणस्य परनिपातः अत्र मेत्रेयः । पुडि  
चेत्येके । ( पुण्डति । पुण्डः । पुण्डराकमिति ) । डकारवत् पवर्णादिप्रकारणादिहायं निर्दिश्यते,  
मुडि भूपायामित्युकारवन्न भवति इति डकारान्तोप्यकारवत्त्वादादौ निर्दिष्ट इति मेत्रेयः ।  
अत्र शुडि खण्डनप्रमर्दनयोरिति ऋचिद्वातुकोशे पठ्यते । मेत्रेयाद्यस्तु न पठन्ति । तत्राघ-  
पाठ एव ज्यायान्वदिर्हाधे शुडि शोषणइति भविष्यति, अस्मिन् हि सति तस्य रूपाभेदाद्  
शोषणप्रहणमपीदिव कर्त्तव्यं स्यात् ॥ ३२२ ॥

रुडि लुडि स्तेये ॥ ( रुण्डति । रुण्डतीत्यादि ) । रुडिलुडित्येकइति क्षीरस्वामी । शा-  
कटायनस्तृतीयान्तौ पपाठ । लोटतीति विलोडने गतम् । लुड प्रतिघातइति युजादौ । रुड रो-  
पणइति चुरादौ । तत्र रुडेत्येके ॥ ३२४ ॥

स्फुटिर्विशरणे ॥ अर्थ पाठो मेत्रेया दीनाम् (१) । ( स्फोटति । पुस्फोट । स्फोटिता ।  
पुस्फुटिपति । पुस्फोटिपति । स्फुटित्वा । स्फोटित्वा ) इत्यादि । इकाररेफयोः “उपदेशो-  
जनुनासिक इत्” “हलन्त्यम्” इतीत्वं, तेन लुडि “इरितो वा” इति परस्मैपदे विधेयमानो  
ऽइविकल्पो भवति । ( अस्फुटत् । अस्फोटदिति ) । “इदितो मुम् धातो.” इति मुम् अ-  
न्तेदितो विधानादस्य न भवति । स्फुटेति चन्द्रः । अस्याह नास्ति । स्वामिकाश्यपी तु  
स्फट स्फुटि स्फुटिरिति शीन् धातून् पठत् । ( स्फुण्डति । स्फोटतीत्यादि स्फुट्या ) । अच्,  
टाप् । स्फुट विकाशनइत्यात्मनेपश्रिु टान्तः ॥ ३२५ ॥

पठ व्यक्तायां वाचि ॥ (पठति । पपाठ । पेठतुः । पठिता । अपाठीत् ) पाठयति श्लो-  
कं पुत्रमित्यादि ॥ ३२६ ॥

वठ स्थौल्ये ॥ ( वठति । ववाठ । वठितेत्यादि ) । वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ । वठि ए-  
कचर्यायामात्मनेपदी गतः ॥ ३२७ ॥

मठ कठ मदनिवासयोः ॥ अयं पाठो मैत्रेयस्य । अन्येषां मठ मदनिवासयोः । कठ कृच्छ्र-  
जीवनइति । ( मठति । कठति ) । इत्यादि । ( कठः ) । अच् । कठेन प्रोक्तं च्छन्दः “कला-  
पिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” इति वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य “कठचरकाल्लु-  
क्” इति लुक् । “छन्दोब्राह्मणानि च तद्विपयाणि” इति नियमात् तदधीते तथैवं” इति  
अध्येतृवैदितृप्रत्ययान्त एव प्रयोगार्हः । तस्य चाणः “प्रोक्ताद् लुक्” इति लुक् । तद्व कठेन  
प्रोक्तं छन्दोधीयमानोपि (कठः । कठिनम् ।) औणादिक इन् । वंशकठिने व्यवहरति (वांश-  
कठिनिकः । “कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहारति” इति कठिनान्तादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो  
व्यवहरतीत्यर्थे ठगिति ठक् । (कठोरम्) । कठिकिभ्यामोरजित्योरच् । अनन्तरं मठ गता-  
विति कचित्पठयते । मैत्रेयादयस्तु न पठन्ति ॥ ३२९ ॥

रठ परिभाषणे ॥ रठतीत्यादि ॥ ३३० ॥

हठ प्लुतिशठत्वयोः ॥ ( हठति । जहाठेत्यादि ) । हठ बलात्कार इति चन्द्रदुर्गा ॥ ३३१ ॥

रुठ लुठ उठ उपघाते ॥ ( रोठति । । लोठतीत्यादि ) अत्र मैत्रेयः । उठेत्यप्येकइति ।

धनपालशाकटायनौ तु रुठलुठेत्येव पेठतुः । क्षीरस्वामी तु उठिं पठित्वा रुठ लुठ इत्यपि दौ-  
र्गा इत्याह । ( उठति । उवोठ । ऊठतुः ) । ओठितेत्यादि । पठतिवत्प्रक्रिया । लुठः काण्या-  
दित्वात् अल्लुठत् । अलुलोठदिति भवति अयं श्लेषणे तुदादिः । लुठि आलेख्ये प्रतिघाते  
च । रुठि लुठि गतावित्यग्रे इदितौ । लुठ श्लेषणइति तुदादौ । असौ डान्त इत्येकइति मैत्रे-  
यः । तथा च स्वामी लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ इति । लुठ प्रतिघात इति  
द्युतादौ ॥ ३३४ ॥

पिठ हिंसासंक्लेशानयोः ॥ पेठतित्यादि । ( पीठम् ) । धञ् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति  
दीर्घः । (पीठी) । इधन्तात् “कृदिकारादक्तिनः” इति डीप् ॥ ३३५ ॥

शठ कैतवे च ॥ चकाराद्धिं सासंक्लेशानयोश्च । शठति इत्यादि । स्वाम्यादयः पुनश्चकारं  
नैव पेठुः । गत्यसंस्कारकारयोरयं चुरादौ । तत्रैव शलाघायामात्मनेपदिषु, समययगवभा-  
षणे कठादौ ॥ ३३६ ॥

शुठ गतिप्रतिघाते ॥ प्रतिघात इत्येव धनपालः । तथा च कुठि इत्युत्तरघातौ प्रतिहति-  
मात्रं प्रतीयते इत्यर्थे इति स एवाह । शोठतीत्यादि । शुठीति क्षीरस्वामी । आलापइति  
चुरादौ । शुठि शोषणइत्यत्रैवाग्रे ॥ ३३७ ॥

कुठि च ॥ (कुण्ठतीत्यादि । कुण्ठः) ॥ ३३८ ॥

लुठ आल्लये प्रतिघाते च ॥ ( लुण्ठतीत्यादि ) । लोठतीत्युपघाते गनम् ॥ ३३९ ॥

शुठि शोषणे । ( शुण्ठति । शुण्ठः । शुण्ठी ) । शोठतीति गतिप्रतिघाते गतः ॥ ३४० ॥

रुठि लुठि गतौ ॥ अर्धभेदात्पुनः पाठो लुण्ठेरित्याहुः । रुण्ठति । लुण्ठन्तीत्यादि ) ३४२ ॥

चुड् भावकरणे ॥ भावकरणमभिप्रायसूचनम् । ( चुड्ति । चुचुड् । चुड्दितेत्यादि । चुचु-  
ड्तिपति । चोचुड्यते । अचोचुत् ) अयं दोषध इति संयोगान्तलोपे तकारस्य श्रवणम् । ( चुड्-  
यति । अचुचुड्त् ) ॥ ३४३ ॥

अड् अभियोगे ॥ अयमपि दोषध इति किप्यदिति भवति । (अड्ति । आनड् । अड्दित्वा  
अड्दित्पति) । “न न्द्राः” इति दकारवर्जस्य द्विवचनम् । (अड्दयति आड्दित्त्) ॥ ३४४ ॥

कड् कार्कश्ये ॥ कड्तीत्यादि अस्यापि दोषघात्वाद्यल्लुकि किपि च । ( अचीकत् कड् )

इति च भवति । कच्च तत् जलं च (कञ्जलम्) ॥ ३४५ ॥

क्रोडृ विहारे ॥ ( क्रोडति । चिक्रीड । क्रोडिता । चिक्रीडिषति । चिक्रीडयते । चिक्रीडि । अचिक्रीड । आक्रोडते ) । “क्रोडोऽनुसंपरिभ्यश्च” इति अन्वादिपूर्वाच्चकारादाङ् पूर्वात्तङ्, एवमनुक्रोडतइत्याधुद्राहार्यम् । समासाहचर्यादनोरुयसर्गस्य ग्रहणं, तेन “तृतीयाथे” इति षदानोः कर्मप्रवचनीयत्वं तदा तड न भवतीति (माणवकमनुक्रोडतीति) माणवकेन सह क्रोड-तीत्येः । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति माणवकाद् द्वितीया । संक्रोडन्ति शक्यनीत्यत्र । [समोऽङ्जन इति वक्तव्यम् ] इति उक्तत्वात्तङ् । ङ्जन्ति शक्यनीति ह्यस्यार्थः । ( आक्रोडी ) । “संपृचे” इत्यादिना वितुण् । चिक्रीडः । “कृत्रादीनां के द्वे भवतः” इति कप्रत्यये द्विर्वचनम् ॥ ३४६ ॥

तुडुतोडने ॥ तोडन् दारुणं हिंसनं चेत्युक्तम् । ( तोडति । तुतोड । वोडितेत्यादि ) । तुड इति रुगमिशाकटायनौ, तुडतइत्यात्मनेपदी गतः ॥ ३४७ ॥

हूडृ हूडृ होडृ गतौ ॥ ( हूडति । जुहूड । हूडिता । हूडयति । अजुहूडत् । होडति । जुहो-ड । होडिता । होडयति । अजुहोडइत्यादि ) हूडृ हूडृ गताविति धनपालशाकटायनौ । होडतइत्यनादरे गतः ॥ ३५० ॥

काडृ अनादरे ॥ काडतीत्यादि ॥ ३५१ ॥

रोडृ लोडृ उन्मादे ॥ ( रोडति । लोडतीत्यादि ) ॥ ३५३ ॥

अड उचमे ॥ ( अडति । अडो ) बुश्रिकलांगूलं तेन तैश्चण्यं लक्ष्यते । विशिष्टो ऽडस्त्रै-ष्यमस्य व्यडः, तस्यापत्यं व्याडिः । “अत इञ्” “स्वागतादीनां च” इति वृद्धिप्रतिषेधैर्जा-गमयोर्निषेधः ॥ ३५४ ॥

लड विलासे ॥ लडतीत्यादि । जिह्वोन्मथने घटादौ । अनन्तरे लल ईप्सायामिति बव-चित्पठ्यते । तत् क्षीरस्वामिपुरुषकारादयो नानुमन्यते, यत् रलयोर्ललोपदचैकत्व स्मरणात् ललयति ललनेत्याहुः । लड उपसेवायामिति घुरादौ ॥ ३५५ ॥

कड मदे ॥ कडतीत्यादि । क्षीरस्वामी तु कडतीति पठित्वा कडेति दुर्गां इत्याह । अयं तुदादौ च उभयत्र पाठफलं तत्रैव वक्ष्यते । कण्डतइति गतः ॥ ३५६ ॥

गडि वदनेकदेशे ॥ आगणइतीत्यादि । अत्र वक्तव्यं दन्त्यादिष्वमुं पठित्वोक्तम् । शौटा-दय उदात्ता उदात्तैः तवर्गान्ताः ॥ ३५७ ॥

केचनैधत्यादयो गताः । केचन घृतादौ वक्ष्यन्ते । इति ऋत्नप्राप्तानात्मनात्मनेप-दिनः पवर्गान्तानाह ॥

तिष्ठ तेपृ छिष्ट छेपृ क्षरणार्थाः ॥ एतदायस्तोभत्यन्ता उदात्ता अनुदोक्ततः । तर्पि तिर्पि चापीत्यनिट्कारिकासु पाठात् तिर्पिरेकोऽनुदात्तः, ऋदित्पवर्गान्तात्मनेपदित्वसाम्याच्चेह पा-ठः । क्षीरस्वामिना त्वयं सेडुदाहृतः, सत्कारयपटुत्तिन्यासपदमञ्जरादिविरोधात् तर्पि ति-र्पिमिति व्याघ्रभूतिवचनविरोधात् चोपेक्ष्यम् । ( तेपते । तितेपे । तितर्पिणे । तितर्पिण्ये ) । ऋदिनियमादिद् । ( तेहा । तेप्स्यते । तेपताम् । अतेपत । तंपेत । आशिपि । तिप्सीष्ट । अतिस । अतिप्साताम् ) ऋलि सिञ्जलोपः \*लिङ्सिचावात्मनेपदेपु\* इति इक्ष्मणीया दलः परयोर्ललाघोर्लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । आत्मनेपदेऽपि तिमिव एव विशेषणं नलिङ्, परत्वात्सम्भवात् परस्मैपदिषु इत्यादित्वासम्भवाच्च (तित्तिपते) । \*हलन्ताश्च\* इति इक्ष्मणीयादलादेः सतः कित्त्वान्न गुणः, ( तैतिप्यते । तैतिपीति । तैतेसि । तेपयति । अतितेपत् ) । ऋदिस्वाण्यौ घटि इत्याभावः । ( तेपते । ति-तेपे । तेपिता । तेपिप्यते । तेपताम् । अतेपत । तंपेत । तेपिपीष्ट । अतेपिष्ट । तितेपिपते, तैतिप्यते । तैतेपीत । तैतेसि । स्तोपने । तिष्ठिपे । तिष्ठिपाते ) । “अभ्यारतो खयः शेषः, स्ते-पितेत्यादि । तेपिपत् । ( तिस्तेपिपते । तिस्तिपिपते, तिस्तिपित्वा, स्तेपित्वा ) । “स्तौतिरण्यो-



ञेति सूत्रार्थः । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बली । “पाण्डुकम्बलादिनिः इति पाण्डुकम्बलशब्दात्पृथीयान्तात् परिवृतो रथ इत्यर्थे इतिः । येन तत्परिवृतं तत्तस्यास्ति इति मत्वर्थीयेन सिद्धे इदं वचनं ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥ ३७२ ॥

रवि लवि अवि शब्दे ॥ ( रम्बते । रम्ने । रम्बिता । रिरम्बिपते । रारम्बपते । रारम्बीति । रारम्बित् । अरारन् । हे इति रम्बतइति हे रम्बः । लम्बतइत्यादि । अम्बते । आनम्बे । अम्बिपते । अम्बयति । आम्बिवत् । ) त्रौण्यम्बकानि चक्षुषि अम्बेति (त्रयम्बः) त्रयाणां लोळानामम्बः पितेत्यागमविद् । द्यौर्भूमिरापस्तिलोम्बा अस्य इति भारतम् । शब्दा अकारोकाराः प्रतिपादका अस्यवेति भट्टभास्करः स एव सृष्टिस्थितिर्संहारविषयास्तिलो वा शक्तयोऽप्येति च । (अम्बरोपम्) । आष्टमम्बरोपम्” इति निपात्यते । अम्बा । हे अम्ब । “अम्बार्धनयोः इति ह्रस्वः सम्बुद्धौ ॥ ३७१ ॥

लवि अवस्रंसने च ॥ ‘नञि लम्बेर्नलोपश्च’ इति नञ्युपपदे उकारप्रत्ययो नलोपश्च णिद्वावात् वृद्धिश्च ॥ ३७६ ॥

कवृ वणे ॥ (कवते । चकृषेः कविता । चिक्रविपते । चाकृष्यते । चासि । कावयति । अचकावत् । कवरः ) बाहुलकादारः । ( कवरी ) । “जानपद” इत्यादिना केशनेना डीप् अन्यत्र कयरा । कर्षुरः । बाहुलकादुरः प्रत्ययोपो रेफोपजनदच ॥ ३७७ ॥

ह्रीवृ अघाष्टये ॥ ( ह्रीयते । चिह्रीते । ह्रीयिता । ह्रीययति । अचिह्रीवत् । ह्रीय इवाचरति ह्रीयते ) । “आचारेवगलमह्रीय” इति क्तिप् तत्सन्नियोगेन चैपामकारस्यानुदात्ताऽनुनासिकताप्रतिज्ञानादनुदात्तेत्वाच्चडिति होडतौ प्रतिपादितम् । क्विभाने “उपमानादाचारे” इति क्यङि ह्रीयायणे ॥ ३७८ ॥

क्षीवृ मं ॥ ( क्षीवते । चिक्षोवे । क्षीयिता । क्षीययति । अचिक्षीवत् । क्षीयः ) । “अनुपसर्गात्फुल्लक्षीय” इति निष्ठायामिडभावस्तलोपश्च, इच्छब्दलोपो वा निपात्यते ॥ ३७९ ॥

शीभृ कथने ॥ ( शीभते । शिशोभे । शोभिता । शिशोभिपते । शोशीभ्यते । शोशीभ्यि “क्षपस्तयोः” इति तकारस्य धकारे “क्षलां जग् क्षति” इति भकारस्य बकारः । ( शोभयति । अशिशोभत् । शोभारः बाहुलकादारः ॥ ३८० ॥

चीभृ च ॥ चीभतइत्यादि ॥ ३८१ ॥

रेभृ शब्दे ॥ ( रेभते । अरेभतेत्यादि । विरिभ्यः । ) “द्युभ्यस्वान्तः” इत्यादिना स्वे निष्ठायामिडभावे उपधाह्रस्वत्वं च निपात्यते । अन्यत्र रेभितः । अभिरभी च क्वचिन्पठ्येते । अम्भते रम्भतइत्यादि । (अम्भः) अमुन् । अम्भसोपत्यं आन्भिः । ‘अम्भस. सलोपश्चे’ णि बाह्वादिपाठादिभिः सलोपः ॥ ३८२ ॥

ष्टभि स्कभि प्रतिवधे ॥ (स्तम्भने । तस्तम्भे । षयः दोषः । स्तम्भिता । तित्तम्भिपते) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । पोपदेशफलं ण्यन्वात्सनि तिष्ठन्मयिपतीति पत्वम् । ( उक्तम्भते । उक्तम्भिता । उक्तम्भितः ) । \*उदः स्या म्भस्तम्भोः पूर्वस्य\* इति उदः पर्यायलोपो सकारण्याने पूर्वस्य सार्गं इति तकारः स्तम्भे ” इत्यादावुपसर्गात्परस्य पत्वविधीं स्तम्भुस्तुम्भयति प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहणं स्तम्भेः, न त्वस्य लाक्षणिकत्वेति विस्तम्भ इत्यपदी न पत्वम् । “उदः स्यास्तम्भो ” इत्यत्र तु नायं न्यायः, यतस्तम्भुरूपमुभयोरपि लाक्षणिकम् । अत्र स्वामिन्प्रेयो ष्टभेष्टकारमेकायमतनोपदेशिभ्यमाहतुः । तत्र ष्टम्भते विष्टम्भतइत्यादी सर्वत्र ष्टुत्वेन पत्ये लिङादावभ्यासे टकारस्य दोषे तष्टम्भइत्यादि भवति । स्तम्भते । ( ष्टम्भे । स्वभित । स्कम्भिता ) “यसितस्कभेत” इति निरातरं तु ष्टन्दिमि “यैः स्कम्भातेनित्य इति पत्वं इनानिर्देशान् सौत्रम्येव मांस्येति विस्तम्भितइति भवति । स्तम्भु स्तम्भुम्भुम्भु स्तम्भु इति सैत्राश्रयत्वात् धातव्यत्वं च ‘स्तम्भुम्भुम्भु स्तम्भु स्तम्भुस्कुम्भुम्भु वनुत्पे’ इति वा इनादनुविक्रान्ता इति तत्रोदादिषां । स्तोभपद-

गलभ धाएव ॥ (गलभते । प्रगलभः । अवगलभ इवाचरति अवगलभते) । “आचारे ऽवगलभः” इति ऋप्, तत्संनियोगेनाकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिजानात्प्रागेवोक्तमित्यनुदात्तत्वात्तद्विषयोरभावे ष्यटि (अवगलभायते) । अवगलभेति विशिष्टप्रहणादनुपसृष्टादन्योपसृष्टाद्याचारकिंपि (गलभति । प्रगलभति) इति भरति ॥ ३८९ ॥

धम्भु प्रमादे ॥ सात्व्योन्मादिः, एवं काश्यपः । दन्त्यारिति चन्द्रः । स्वामी चंद्रं पठित्वा मतान्तरेण खन्सेति दन्त्यान्तमप्याह । मैत्रेयस्य स्वयमेव पक्षः । यदाह स संयोगान्तसाधर्म्येण सान्तोप्यत्र निर्दिश्यते । घुतादाप्ययं पठिष्यते । तस्यैव च घ्वंसुमाहचयांभ्रागित्याहुः । दत्त्वे पुनरसाहचर्यमिच्छन्तांति । दैरेप्येवमेवोक्तम् । तत्र तावदयं पक्षो वृत्तित्कारयाकृतामनभिमत इय प्रतीयते, यद्वत्त्वसूत्रे, उभयोर्पहणं नीरसूत्रे नास्येति चाहुः । सति ह्येवमवदयवत्त्वयं, तथैव स्वामिचन्द्रयोरपि पाठानभिमत इव । यत् “वौ कपलसक्त्यध्रम्भ” इत्यत्र ध्रम्भु विश्वास इति यद्वत्त्वमुं नोपाददते, वृत्तिकारोऽप्रहणे कारणं चाचष्ट । तथा व्याख्याकृतोपि न वृत्तिकारयचनमुपलक्षणमाचक्षता नान्यप्रहणे कारणम् । ( ध्रम्भते । शध्रम्भे । ध्रम्भिता । ध्रम्भित्वा श्रध्र्वा ) । उदित्वादिद्विकल्पः “न क्त्वासेट्” इत्यकित्वाद्ग्लोपाभावः । ( ध्रग्धः ) । “यस्य विभाषा” इत्यनिद्वत्त्वम् ॥ ३९० ॥

ष्टुभु स्तम्भे ॥ ( स्तोभते । तुष्टुभे । स्तोभितेत्यादि । तुस्तुभिषते । तुस्तोभिषते । स्तुमित्वा । स्तोमित्वा ) “रलो व्युपधात्” इति वा कित्त्वम् । उदित्वात्पक्षे क्त्वायामिडभावे “निष्ठा” इति निष्ठायां “यस्य विभाषा” इति (स्तुग्धम्), सनि “स्तोतिण्योरेव” इत्यपत्व, ( निष्ठोभिता । निष्ठोब्धा ) । “उपसर्गात्सुनोति” इत्यादिना “प्राक् सिताद्व्यव्यायेपि” इति नियम एवावतिष्ठते । ( अनुष्टुप् ) । पूर्ववत् पत्व, ( त्रिष्टुप् ) “सुपायादिषु च” इति पत्वम् । अनुष्टुपेवानुष्टुभम् । एवं ( त्रिष्टुभं ), [ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थउपसंख्यानम् ] इति स्वार्थे उत्सादिभ्यः प्राप्त्स्त्रीव्यतीयोष्, स्वार्थेपि प्राग्दीव्यतीयः । तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेतः तिपिवर्जम् ॥ ३९१ ॥

गुप् रक्षणे ॥ पृतदादयः शुम्भान्ता उदात्ता उदात्तेतः ॥ “गुप्पुष्विच्छिपणिपनिभ्य आद्यः” इत्याय. स्वाथे । “आयादय आर्द्धधातुके वा” इति आर्द्धधातुके विषये विकल्पेनायसुत्वाद्यते । तस्मिन् लघुपधगुणः, आयादय आयेयङ्गिणः । “सनाद्यन्ता धातवः” इति धातुत्वं, ( गोपायति । गोपायांचकार ) । ‘कात्प्रत्ययात्’ इत्याम् । ( गोपायिता; ) गोपायिष्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशिपि गोपाय्यात् । अगोपायीत् । अगोपायिष्ठाम् । अगोपायिष्यत् । जुगोपायिषति । गोपाययति । अजुगोपायत् । सर्वत्रार्द्धधातुके अतो लोपः अत एवाग्लोपित्वात् “णौ चङि” इति ह्रस्वाभावः । ( गोपाय्यम् ) । “अचो यत्” ( गोपायितः । गोपायित्वा । गोपाया ) । “अप्रत्ययात्” इत्यकारः । आयाभावे ( जुगोप । जुगुपतुः । जुगोपिथ । जुगोप्य । जुगुपिव । जुगुप्य ) । ऊदित्वादिद्विकल्पः । यावत् कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्पनिबन्धनो वा सर्वः क्त्वादिषुद्वेण नियम्यत इति मैत्रेयः सेधताव्राह । तन्मते नित्यमिडा भाष्यम् । क्त्वादिनियमः प्रतिषेधविषय इति वादिनां ह्रस्वतादीनां विकल्प एव । आयादीनामुत्पत्तिविकल्प इत्युक्तेर्निवृत्तिविकल्पे हि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् धातुत्वात् (गोपायांचकारेति स्यात् । गोपिता । गोसा । गोपिष्यति । गोप्यति । गुप्यात् ) । “किदाशिपि” इति कित्त्वाद्गुणः । ( अगोप्यीत् । अगोपीत् । अगोपिष्यत् । अगोप्यत् । जुगुप्सति । जुगुपिषति । गुप्त्वा । गुपित्वा । गोपित्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः । सनि अनिद्व पत्रे “हलन्ताच्च” इति कित्त्वम् । ( जुगुप्यते ) । आयान्तस्यानेकात्त्वात् न यदुदाहृतः । आयोत्पत्तिविकल्पस्य यरूपि प्रयोजनम् । नात्र यलो लुगस्ति यत् “आयादय आर्द्धधातुके वा” इति आर्द्धधातुकरूप्यक्तेरभिव्यक्त्यानेवायं विकल्प उच्यते । लुकि हि तेन विषयत्वापहारान्नार्द्धधातुकरूप्यक्तेरभिव्यक्तिर-

ति क्रथमायाभावः स्यात् । उपपादितश्चायं प्रकारोऽजगतिक्षेपणयोरित्यत्र । ( गोपयति । अजूगुपत् । गुप्तः । गुप्तिः ) । “तितुत्र” इति नेट्, “यस्य विभापा” इति नेट् उत्पत्तिः । उत्पत्तिविकल्पस्य चेदं प्रयोजनम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादकार एव स्यात् । ( गोप्यम् ) । ष्यत् । ( कुप्यम् ) । “राजसूयसूर्यमृपोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यव्याः” इति क्यपि गुंरादिकत्वं निपात्यते । अयं भापार्थो रक्षणार्थश्चुरादौ । गुप गोपनइति इहैवाग्रे । गुप व्याकुलत्व इति दिवादौ ॥ ३९२ ॥

धूप संतापे ॥ अस्यापि पूर्ववदायस्तदभावश्च । ( धूपायति । धूपायांचकार । धूपायिता ) इत्यादि । नायाभावे वलादौ सर्वत्र नित्यमिडस्य विशेषो, “रलोव्युपधात्” इति कित्त्विकल्पस्याप्यत्र न प्रयोजनम्, अलवूपधत्वात्, आयाभावंपि नास्य किनस्ति गुह्यत्वात् । तेन ( धूपा ) इत्यकार एव भवति, भापार्थेऽयं चुरादौ ॥ ३९३ ॥

जल्प जप व्यक्तायां वाचि ॥ जप मानसे च ॥ ( जल्पति । जजल्प । जल्पितेत्यादि । जल्पाकः ) । “जल्पभिक्षुकृदृण्टवृद्धः पाकन् ॥ इति तच्छ्रीलादौ पाकन् । श्रियां जल्पाकी । जल्पति पुत्रं देवदत्तः । जल्पयति पुत्रं देवदत्तं यज्ञदत्तः । [ “जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम् ] इति प्रयोज्यस्याशब्दकारकत्वेपि कर्मत्वम् । ( जपति । जजाप । जेपतुः । जपिता । अजपीत् । अजापीत् ) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः ( जिजपिपति । जज्जप्यते ) । “लुपसद्” इत्यादिना । भावगहार्यो यद् । “जपजभ” इत्यादिनाभ्यासस्य सुक्यनुस्वारं परसवर्णविकल्पो जभतिवत् । ( जज्जपीति । जज्जसि । जापयति । अजीजपत् । जप्यम् ) । “पोरदुपधात्” इति यत् । ( कर्णंजपः ) । \*स्तम्बजर्णयोरमिजपोः\* इति यथासंख्यं जपेः कर्णं सुवन्ते उपपदे च [ हस्तिसूचकयोः ] इति वचनात् सूचकविपयः, “तत्पुरूपे कृति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक् । ( जज्जपूकः ) । “यजजप” इति यदन्तात्तच्छ्रीलादाव्कप्रत्यये “अतो लोपः” यस्य हलः” इति अतो लोपयलोपौ । ( जपः ) । “व्यधजपोरनुपसर्गे” इति अप् । उपसृष्टात्तु घञि ( उपजापः ) । अनयोः कर्मव्यतिहारे न तदस्ति । [ प्रतिपेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ] इत्युक्तत्वात् ॥ ३९५ ॥

चप सान्त्वने ॥ ( चपति । चचाप । चेपतुः । चपिता ) इत्यादि जपिवत् । चपो वृक्ष इति मैत्रेयः । वेणुविशेष इति दण्डनाथः । तस्य विकारः । ( चापम् ) । “तालादिभ्योऽण्” इति विकारावयवयोरञ् ॥ ३९६ ॥

पप समावाये ॥ समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । ( सपति ) इत्यादि जपिवत् । ( सि-सपिपति ) । “स्तौतिण्योरेव” इति अपत्वम् । ( सापयति । अमीपपत् । सप्तिः ) । “क्ति-चूक्तौ च संज्ञायाम्” इति क्तिच् । ( सप्त ) । “सप्यशुभ्यां तुद् च” इति कनिन्प्रत्ययः तुडागमश्च । पञ्चशब्दवत् पदसंज्ञा तत्कार्यं च, सप्तानामपत्यं ( साप्तिः ) । “ब्रह्मादिभ्यश्च” इतीजि “न-स्तद्धिते” इति ठिलोपः । अत्र शाकटायनः क्षीरस्वामी सर्वति, चाहुरित्युक्त्वा ( सचित सचितः ) इत्यप्याह ॥ ३९७ ॥

रप लप व्यक्तायां वाचि ॥ ( रपति । लपति ) इत्यादि जपिवत् । ( विलापयति पुत्रम् ) इत्यत्र जल्पत्यादित्वात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । ( अलीलपत् । अललापत् ) । काण्यादित्वाद् उपधा-ह्रस्वविकल्पः । ( राप्यः । लाप्यः ) । “आसुयुवपिरपिलपित्रपि” इति ष्यत् । यतोऽपवादः । अत एव जपतिना समानार्थत्वेपि पृथङ्निर्देशः । ( रिपुः ) । “रंपरिचोपधायाः” इति उप्रत्यय उपधाया इकारः ॥ ३९९ ॥

चुप मन्त्रायां गतौ ॥ ( चोपयति । चुचोप । चोपिता । चुचुपिपति । चुचोपिपति । चु-पित्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । ( चोचुप्यते । चोचुपीति । चोचोसि । चोपयति । अचुचुपत् । चोपनः ) । चलनार्थत्वाद् युच् । णौ नित्यं परस्मैपदम् । गले चोप्यते ( गलेचोपकः ) । “कृत्यप्युटो बहुलम्” इति बहुलवचनाद् ष्यन्तादस्मात्कर्मणि ण्डुल् । “कर्तृ-करणे कृता बहुलम्” इति बहुलवचनात् सप्तम्यन्तस्यापि समासः । “तत्पुरूपे कृति बहुलम्”

इति अलुक्, “अमूर्द्धमस्तकात्स्वाद्वाद्वाकामे” इति च, “उदुपधाद्वादादिकर्मणोः” निष्ठायां वा कित्त्वे (चुपितमनेन । चोपितमनेनेत्यादि । चुप्रम्) । ऋजेन्द्रादौ रकि निपातितः । “स्वयेण नीचेन शपिञ्चुर्पि क्षिपिम्” इत्यनिट्कारिकापाठो द्वितीयोदाहरिते तत्र तौदादिकस्य छुप संस्पर्शन इत्यस्यैव ग्रहणं न त्वस्य ॥ ४०० ॥

तुप तुम्प शुप शुम्प तुफ तुम्फ शुफ शुम्फ हिंसायां ॥ तोपतीत्यादि चुपिवत् । ( तुम्प-ति । तुतुम्पतुः ) । संयोगान्तत्वाद्द्विदो न कित्त्वम् । ( तुम्पिता । तुम्पिभ्यति । तुम्पतु । अतुम्पत् । तुप्यात् ) । “किदाशिपि” इति कित्त्वात् अनिदितामिति नलोपः । ( अतुम्पी-त् । अतुम्पिभ्यत् । तुतुम्पिपति । तोतुप्यते । तोतुम्पीति । तोतुम्सि । तोतुंसः । तुम्पयति । अतुतुम्पत् । प्रस्तुम्पति गौः ) । “प्राचुम्पतौ गवि कर्त्तरि” इति सुट् । तुम्पतेस्तुम्पताविति धातु-निर्देशो न तिङन्तानुकारणमिति प्रस्तुम्पः प्रस्तुम्पक इत्यादावपि भवति, प्रतोतुम्पीतोत्यादावत एव दितया निर्देशान्न भवति । ( तोपति । शुम्पति । तोफति । शुम्फति ) इत्यादि तुपि-तुम्फिवत् । तत्रारेफसरेफयोः सानुपङ्गवद्वितीयान्तयोः सेट्साद् “नोपधात्थफान्ताद्वा” इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपे ( चुपित्वा । शुम्पित्वा । शुफित्वा । शुम्फित्वा ) इति भवति । अरेफाश्रत्वारस्तुदादावपि । आद्यन्तु सुरादावपि । तत्र त्वर्दनमर्थः ॥ ४०८ ॥

पर्य रफ रफि अर्व पर्य लर्व बर्व मर्व कर्व खर्व गर्ब शर्व पर्य चर्व गतौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः । परौ द्वावपि द्वियोयान्तौ । एकादश परे तृतीयान्ताः । द्वितीयवृत्तौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । ( पर्यति । पर्य । पर्यितेत्यादि । पर्यतेनेनेति पर्यः, ) येन पीठेन पङ्कवश्रान्ति स उच्यते । “हलश्च” इति घञ् । पर्येण चरति, ( पर्यिकः ) । \*पर्यादिभ्यष्टम्\* इति तृतीयान्ताच्चरत्यर्थे ष्टम् । पित्त्वात् छियां ( पर्यिकी । रफति । अर्वति । आनर्व । अर्विता । पर्यति । लर्वति । यर्वति । मर्वति । कर्वति । खर्वति । गर्वति । शर्वति । सर्वति । असिपर्यत् । चर्वति ) । अत्रादयो नोपधा इति कौशिकः ॥ ४२२ ॥

कुवि छादने ॥ ( कुम्बतीत्यादि । कुम्बा ) । गृहमत्त्वाद्कारः । “चिन्तिपूजिरुधितुम्बिच-चश्च” इत्यङ्विधौ चौरादिकस्य ग्रहणम् ॥ ४२३ ॥

लुवि तुवि अर्दने ॥ ( लुम्बति । तुम्बतीत्यादि । तुम्बी ) अलाभः । गौरादित्वात् ङीप् ॥ ४२५ ॥  
चुवि चत् संयोगे ॥ चुम्बतीत्यादि । लुम्ब्यादन्नयश्चुरादौ ॥ ४२६ ॥

छु छु छु हिंसायां ॥ अत्र मैत्रय एवं पठित्वा पिभु पिम्भु इत्येकद्विति ऋकारस्य स्थाने इकारमप्याह । तरङ्गिण्यां तु ऋकारवन्तो दन्त्यादी पठित्वा पोपदेशपर्युदाते छुग्रहणेनानर्थक-स्थायि ग्रहणमित्युक्तम् । ( सर्भति । ससर्भ । सर्भितेत्यादि । सिपभिपति ) । मैत्रेयवाते “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । ( सरीष्टभ्यने । सरीष्टभौति । सरिष्टभौति । सर्ष्टभौति । सरी-ष्टभ्यि । सरिष्टभ्यि । सर्षभ्यि । सर्भयति । अससर्भत् । अससृम्भत् । “उर्भृत्” ) । ( सिपभिपति ) तरङ्गिणीमते तु पत्वं न भवति । ( सर्भित्वा । छुप्त्वा ) । ऊदित्वादिङ्ङिकल्पः । ( छुष्यम् ) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । ( छुष्यम् ) । कदुपपत्वात् कपत् । ( छुम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् । ससृम्भतुः ) । नलोपः द्विदोः । इकारवत्पाठपक्षे ( सभति । सिम्भतीत्यादि ) ॥ ४२८ ॥

शुभ शुम्भ भाषणे ॥ हिंसायां द्वाविमौ देवमैत्रेयादयः पठन्ति । स्वामी तु निरनुपङ्गेन पपाठ । इदमेवात्रेयम्यापि मतम् । गुदादौ शोभनइति शरीतिरवन्तात् । दुर्गस्य भासनइत्य-स्थार्थमाह । एवं धनरालताकटायनी । गुस्युत्सावष्टमनिपुम्भमन्भ्रमनमद्गोल इत्यादि-दर्शनान्मूर्धन्यादित्यमाह ( शोभति । शुम्भतीत्यादि ), तोपति तुम्पति १ । ( शुभः ) । इगुप-धलक्षणः कः । ( शुभम् ) । स्थायित्वमौत्वादिना रश् । इमौ शोभायां गुदादौ । निरनुपङ्ग-स्त्वये । गुपादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ४३० ॥

अयानुनामिकान्ताः ॥

पिणि पुणि षणि ग्रहणे ॥ पृत्तादयः कम्पन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । ( पिणने । त्रियि-

ण्णे । धिण्णिता । धिण्णियते । धिण्णताम् । अधिण्णत । धिण्णेत । आशिपि धिण्णपीष्ट । अधिण्णष्ट । अधिण्णियत । जिधिण्णपते । जेधिण्णयते । जेधिण्णीति । जेधिण्णित् । लटि । अजेविन् । धिण्णयति । अजीधिण्णत् । धिण्णित्वा ) । सर्वत्र नुमि पुत्वम् । यङ्लुकि लटि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नकारान्त एव । ( धुण्णते । घृण्णते । जघृण्णे ) इत्यादि । (जसिघृण्णयते) । “रीगृत्वतः” इति रीक् । (जरीघृण्णीति । (जघृण्णीति) इत्यादि । (अजघृन्) इत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न गुणः, “पदान्तस्य” इति णत्वं न ॥ ४३३ ॥

धुण घूर्णं भ्रमणे ॥ ( घोणते । जुघुणे । घोणिता । जुघुणपते । जुघोणपते । घुणित्वा । घोणित्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । ( जोघुणयते । जोघुणीति । जोघुणित् । जोघूण्टः ) इत्यादौ अनुनासिकान्तत्वात् “अनुनासिकस्य किञ्चलोः झिति” इति दीर्घ उपधायाः । झलिति कृडितोविशेषणम् । ( घोणयति । अजूघुणत् ) उदुपधाद्भावादिकर्मणोः (घुणितमनेनत्यादि) (घोणा) । क्रोडादिनिपातनादचि टाप् । (कल्याणघोणा) । अत्र \*स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात्\* इति उपसर्जनसंयोगोपधस्वाङ्गान्ताद्बहुव्रीह्यां ङीपिति प्राप्तस्य ङीपः \*न क्रोडादिवह्वचः\* इति निषेधः । अयं ङीप् क्रोडाद्यन्ताद्बहुजन्ताच्च नेत्यर्थः । (घूर्णते) इत्यादि । यङ्लुकि लुङि (अजोघूर्ण) । “शत्सस्य” इति नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ ॥ ४३४ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च ॥ ४३५ ॥

पन च ॥ पृथङ्निर्देशात् स्तुतावित्यनेनैवायं सम्बध्यते । (शतस्य पणते शतं पणते) । \*व्यवहृपणोः समर्थयोः\* इति कर्मणि शेषे पठौ । अन्यदा द्वितीयैव । समर्थयोरिति समानार्थयोरित्यर्थः, शकन्वादिवात् समशब्दाकारस्य पररूपम् । धूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । ( पेणे । पणिता । पणिच्यते । पणताम् । अपणत । पणिपीष्ट । अपणिष्ट । अपणिच्यत । पिपणिपते । पम्पणयते ) । “नुगतोनुनासिकान्तस्य” इति नुक् । पम्पणीति । पम्पणित् । पम्पाण्टः ) । “अनुनासिकस्य किञ्चलोः” इति दीर्घः ( अपम्पण् । पाणयति । अपीपणत् । पणयम् ) । “अवद्यपण्यवयां गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु” इति पणतिव्ये व्यवहर्तव्ये निपातितः । अन्यत्र ण्यति (पाणयम् । मूलकपणः । शाकपणः ) । यः संव्यवहाराय मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते स उच्यते । \*नित्यं पणः परिमाणे\* इति परिमाणे गम्यमाने अप् प्रत्ययः । अन्यत्र (पाणः) । व्यावहारिकोऽप्यनुमानलक्षणपरिमाणयोगात् पण इत्युच्यते, स पणश्चेद्विवादः स्यादित्यादौ इदं दास्यामीति पणनस्य परिच्छेदनात् पणोक्तिः । ( अध्यर्द्धपणयम् । द्विपणयम् ) \*पणपादमाषशतात्पयत्\* इति अध्यर्धपूर्वात् प्रातिपदिकात् पणाद्यन्ताद् द्विगोश्चाहोर्ध्वेष्वर्थेषु यत् । एत्यात्र आपणतइति (आपणः) । “गोचरसञ्चरवह्वजज्यजापणनिगमाश्च” इत्यधिकरणे घान्तो निपातितः । (पणितम्) । किपि (पाण्) । “अनुनासिकस्य” इति दीर्घः । (वणिक्) । “पणोरिज्यादेश्च वः” इति इजिप्रत्ययः, पकारस्य च वकारः । वणिजो भावो (वाणिज्या) “दूतवणिग्भ्यां च” इति यत् । यद्यप्ययं भावकर्माधिकारे तथापि स्वभावाद्भावात् एव स्त्रियां च । (वाणिज्यमिति) “प्रज्ञादिभ्यश्च” इत्यणन्ताद् वाणिजशब्दात् “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” इति ब्राह्मणादेराकृतगणत्वात् ष्यञि कर्मणि चेति चकारेण भावः समुच्चयते । विविधमत्र पणन्तइति (चिपणिः) । इनितीन् । (पणसम्) । पण्यपथायः । “अत्यविचमितमिनमिरमिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्” इत्यसच् । “गुपूधूप” इत्यादौ व्यवहारार्थस्य नेत्युक्त्वाद्युदाहरणानि तद्विपयाणि । तथा च वृत्तिः, स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयतीति । एवं न्यासपदमञ्ज्यादिष्वपि । अत एव तरङ्गिण्यामपि । ‘न चोपलेभे वणिजां पणाया’ इति प्रयुञ्जानो भट्टिभ्रान्त इत्युक्तम् । (पणायति राजानम् । पणायां चकार । पणायिता) इत्यादि । आर्द्धघातुकविवक्षायां मायानुत्पत्तौ उक्तान्येवोदाहरणानि । गुण्यादिवदायोत्वन्तिविकल्पस्य प्रयोजनं पणतइत्यादिसिद्धिः । पणां चकारेत्यादिनिवृत्तिश्च । निवृत्तिविकल्पे हि

प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तादाम् स्यात् । एवमन्यत्रापि प्रयोजनानि गुपिर्ननेयानि । अत्र स्वा-  
मिकारपयसम्मताकारवानुदात्तः पणायतइत्यायान्तादाःभनेपदमुदाहरन्ति । तदसत् । य-  
दस्यानुदात्तत्वं व्यग्रद्वारार्थस्यायाभावात् स्तुत्यर्थस्यार्द्धधातुक आपधिकल्पनात् प्रवृत्तादेव  
चरितार्थम् । अवयवे चाचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं यथा जुगुप्सतइति, स्पष्टं चैवं  
“गुपूष्प” इत्यत्र न्यासपदमञ्जयादिषु । अत्र मैत्रेयेन्द्रन्यासे पणतेः सार्वधातुकादिपाठास्त्रिहात  
सार्वधातुके ऽपि विकल्पमाहुः नित्ये क्षये विच्छायतीति शपापि सिद्ध्यतीति किं तत्र परेण ।  
न चास्ति स्वरभेदः । ने कृते प्रत्ययस्वरेण तस्योदात्तत्वे धातुर्वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः शपि  
तु अस्य पिच्येनानुदात्तत्वात् धातोरन्त इति धातुरन्तोदात्तः । तत्र “एकादेश उदात्तेनो-  
दात्तः” इत्युभयथापि विकरणान्तस्योदात्तत्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण “च्छ्वोः शूट्” इत्यत्र  
न्यासे गां विच्छति गोविडित्युक्तम् । नेतस्साधु । (विच्छायती विच्छायन्ती) “आच्छीनघोः” इति  
नुम्बिकल्पस्य प्रयोजनस्य सम्भवात् । शपि तु “शपूशयनोर्नित्यम्” इति नित्यो नुम् स्यात् । “गुपू-  
भूषविच्छि” इत्यत्र कैयटपदमञ्जयादिप्रत्ययेवमेव स्थितम् । विच्छगतादित्यत्रामैत्रेयावप्येव-  
मेवाहुः । तथा देवोपि विच्छेरेषि शर्तुवा नुम् स्यादिति तुदादितेति । अत्र पुत्पकारे तुतादौ  
विच्छिः पठ्यते, न तु विच्छायतिरिति विच्छेरेवानन्तरेण नेन भाव्यम् । स चैवं भवन्नाय  
विकल्पस्य कल्पकः स्यादेव । अत्रैव “आयादय आर्द्धधातुके वा” इत्यत्र न्यासान्तरम्,  
आयादयः शपि नित्यमिति भाष्यं चानुवृत्तम् । नित्ये विच्छेराये शब्दग्रहणं शित उपलक्षण-  
मिति कल्प्यं स्यादिति सुधाकराद्युक्तमेव समर्थितं, नायं भाष्यस्यार्थः । तत्र हि परसप्तमी-  
स्वमाश्रित्य सूत्रं कृष्यित्वा तत्परिहाराय सार्वधातुके नित्यमित्यभिहितम् । तत्राप्यायेना  
नवकाशेन विकरणानां बाधदोषमुद्भाव्य तत्परिहारायैव तथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारः, यदि  
पुनः शपि नित्यमित्युच्येत तदा सिद्ध्यतीत्युक्तं, तेनापि न्यासेन सार्वधातुके नित्यमित्यनेन  
समानकालेन भाव्यं, तच्च शब्दग्रहणस्य शित उपलक्षणत्वेन युज्यते, अतश्चोपलक्षणत्वमेष्टव्यम्,  
तत्र यथान्यासमेवास्तु इति सूत्रमेव विषयसप्तम्याश्रयणेन सिद्धान्तितम् । अत एव च  
तत्र कैयटेन तौदादिकाद्विच्छेः नेन भाव्यं न तु तथा, एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदं शिति  
नित्यमिति न्यासः कर्तव्य इत्युक्तम् । यदप्युक्तं पुत्पकारे “तुदादिभ्यः शः” इति हि शो  
विधीयते न तु विच्छाये, विच्छेरेव तुदादिषु पाठात्तच्चैतद्विच्छेः शविधानमाये नित्ये सति  
गुणादिष्वनुबन्धकरणवत् विच्छेः पाठोऽपि समुदायार्थतया युज्यतइति न संकटम् । तथा च  
हरदत्तः । विच्छिः तुदादौ पठ्यते तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति न तु  
शप्, यथा जुगुप्सते इत्यात्मनेपदं, तेन (विच्छयती विच्छायन्तीति) “अच्छीनघोः” इति  
नुम्बिकल्पो भवतीति । पनायतीत्यादि । पणिवत् । ( पनयः ) । “अत्वमि” इत्यादिना  
असच् ॥ ४३६ ॥

भाम क्रोधे । (भामते । बभामे । भामितेत्यादि । बिभामिपति । बाभान्ति । बाभान्मि  
वाभान्मः) । “जुगतः” इति तपरकरणात् यङ्लुकोरभ्यासस्य न जुगागमः । “भ्वोश्च” इति  
मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति मकारवकारयोः परत इति मकारस्य नकारः । लुङि-  
(अवाभान्)। “मोनो धातोः” इति नकारः पदस्येति कोषः । एवं किपि (भान्) । (भामः) क्रोधः ।  
सोऽस्यास्तीति (भामिनी) । देवदत्ताय भामत इत्यत्र \*क्रुधद्रोहोर्प्यासूयार्थानां यं प्रति कोषः \*इति  
कोषविषयत्वेन देवदत्तस्य संप्रदानत्वम् । अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या ।  
गुणेषु दोषाविवरणमसूया ॥ ४३७ ॥

क्षमूप् सहने ॥ ( क्षमते । चक्षमे । चक्षमिपे । चक्षसे । चक्षमिधरे । चक्षन्धरे । चक्षमि-  
धरे । चक्षण्वेहे । चक्षमिमहे । चक्षण्वेहे ) । ऊदित्वात्सर्वत्र बलाघार्द्धधातुक इइविकल्पः ।  
अनिट्पक्षे “भ्वोश्च” इति नित्ये “रषाभ्याम्” इति णत्वं, (क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमताम् ।  
अक्षमत । क्षमेत । आशिपि । क्षमिषीष्ट । क्षसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षस्त । अक्षमिष्यत्,

अक्षंस्यत्) कर्मादौ ( क्षम्यते । अक्षमि ) \*नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः\* इति चिणि ङिति कृति च वृद्धिनिषेधः । (चिक्षमिपते । चिक्षंसते । चङ्क्षम्यते । चङ्क्षमीति । चङ्क्षन्ति) । “नुगतः” इत्यभ्यासस्य नुक् । लुङि “ह्यन्त” इति वृद्धिनिषेधात् ( अचङ्क्षमीत् । क्षमयति । अचिक्षमत् ) । “जनीजूष्वनसुरओमन्ताश्च” इति अमन्तत्वलक्षणे मित्वे “मितां ह्रस्वः” इत्युपधाया ह्रस्वः । (क्षमित्वा । क्षान्तः । क्षान्त्वा ) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । (क्षमः) । घञ् । ( क्षमकः ) । ण्वुल् । ( अपराधक्षमः अपराधक्षमा ) । “ईक्षिक्षमिभ्यां च” इत्यणोपवादो णः । अणि हि ङीप्स्यात् । ( क्षमा ) “पिङ्गिदादिभ्योङ्” इति पित्त्वात् खियामङ्, ण्यन्तस्यास्य “चिण्णमुलोदीर्घान्यतरस्याम्” इति चिण्णमुल्परि णौ मितामुपधाया दीर्घविकल्पनात् (अक्षमि । अक्षामि । क्षमंक्षमम् क्षामंक्षामम्) इति भवति । “आभीक्ष्ये णमुल्” । चकारः क्त्वासमुच्चयार्थः । “आभीक्ष्ये द्वे भवत” इति द्विवचनम् । पौनःपुन्यमाभीक्ष्यम् । स्यादिप्त्वपि दीर्घविकल्पः चिण्वदिट्पक्षे भवति । (क्षामिष्यते । क्षमिष्यते । अक्षामिपाताम् । अक्षमिपाताम् । क्षामिपीठ । क्षामिता । क्षमितेत्यादि) चिण्वदितोभावे (क्षमयिष्यते । अक्षमिपाताम् । क्षमयिपीठ । क्षमयितेति ) । लुङ्येकवचने चिण्णरो णिरिति पक्षे दीर्घो भवति । (अक्षमि, अक्षामीति ) । यङ्लुगन्तादपि चिण्णमुलोश्चिण्वदिटि च अयं दीर्घविकल्पो द्रष्टव्यः । (अचङ्क्षामि । अचङ्क्षमि चङ्क्षामं चङ्क्षामम् । चङ्क्षमं चङ्क्षम् । चङ्क्षामिष्यते । चङ्क्षमिष्यते ) इत्यादि । अत्राप्यचिण्वत्पक्षे (चङ्क्षमिष्यते) इत्यादि । अत्र “चिण्णमुलोरन्यतरस्याम्” इति ह्रस्वविकल्पेनापि सिद्धे दीर्घग्रहणं ण्यन्ताद्यन्ताच्च णौ चिण्णमुल्परि दीर्घार्थम्, अक्रियमाणेस्मिन् णिलोपाल्लोपयोः परनिमित्तयोः पूर्वस्य ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वान्न चिण्णमुल्परि णौ यदङ्गमनन्तरमित्यसौ न स्यात्, क्रियमाणे तु दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । एवमपि दीर्घे कर्तव्ये ण्यलोपयोः “असिद्ध” इत्यसिद्धत्वात् व्यवधानं दुर्वारम् । नैतत् । ज्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाभावात्, तथा च वामनः, णौ हि णियङ्गोर्लोपः, चिण्णमुल्परि णावङ्गस्येति दीर्घत्वमिति । अयमपि दिवादौ ॥ ४३८ ॥

कमु कान्तौ ॥ “कर्मेणिङ्” इति स्वार्थे णिङ्, अयमार्द्धधातुके विकल्पनोत्पद्यते । अत्राप्युत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं गुपिवद् द्रष्टव्यम् । कामयतेर्ङित्वात्तद्. (कामयाच्चेक्रे । कामयिता कामयिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । आशिषि कामयिपीठ । अचीकमत ) । णिग्रहणेऽप्यमपि गुह्यत इति “णिश्री” इति कर्त्तरि चङ् । “णेरनिटि” इति णिलोपे “णौ च” ति ह्रस्वः । (चिकामयिष्यते । कामयति) णिङ्गन्ताण्यौ “णेरनिटि” इति लोपः (कामयित्वा । कामना ) । “ण्यासश्रन्थः” इति युच् । (मांसकामः । मांसकामा ) । “शीलिकामिभिक्षिचरिभ्यो णः” इति अणोऽपवादो णः । अणि हि सति खियां ङीप्स्यात् । णिङ्भावे (चकमे । कमिता । कमिष्यते । कमिपीठ । अचकमत ) ।

[ “कमेरूपसंख्यानम् ] इति कर्त्तरि चङ् । ( अकमिष्यत । चिकमिष्यते । चङ्क्षम्यते ) । अत्र यङ्लुङ् नेति गुपु रक्षण इत्यत्र स्थापितं तत एवावगन्तव्यम् । (कामयति) । “न कम्पमिचमाम्” इति मित्त्वनिषेधाद् वृद्धिः । “चिण्णमुलोः” इति दीर्घविकल्पो मिद्विपय इत्यस्यामित्त्वात् चिण्णमुल्परिपि णौ नित्या वृद्धिः । (कामङ्गाममिति) । तथा चिण्वदिट्त्वपि मित्त्वाभावात् (अकामिष्यत) इत्याद्येव भवति न तु कमिष्यत इत्यादि । अचिण्वत्पक्षे तु गुणाययोः (कामयिष्यत) इत्यादि । अस्योदित्त्वमणिङ्पङ्के क्त्वायामिङ्विकल्पार्थं, तेन (कामित्वा, कान्त्विति) । निष्ठायां तु “यस्य विभाषा” इति निषेधात् (कान्त इति । कामुकः) । “लपपत्” इत्यादिभ उक्त् । (कामङ्गामम्) । “नादात्तोपदेशस्य” इति चिणि ङिति ङिति कृति वृद्धिनिषेधोऽस्य न भवति । तत्राचमिकमिवमीनामिति पर्युदासात् । (कामुकी) । “जानपद्” इत्यादिना रः । (कमन) इति वासरूपेणानुदात्तेल्लक्षणे युचि । (कन्तुः) कामः । अजिहशीत्यादिनो-

प्रत्यस्तुगागमश्च । (कन्तुऋम्) । "कुमारीक्रीडनकानि च" इति कुमारीक्रीडनकादस्मात् कन् । (कंसः) । "युतुग्दिहनिऋमिऋपिभ्यः सः" इति सः । (कंसाय हितं, कंसायम्) । "तस्मै हितम्" इति विषये "प्राक् ऋताच्छः" इति छः । तस्य विकारः (कंस्यम्) । "वंसीयपरदाव्ययोर्यनयो लुञ्च" इति यथासंख्यादस्माद्विकारे यत्र प्रातिपदिकादित्यधिकृततः परस्य छस्य यतश्च लुक्, यत्रोस्तु विधानमामर्ष्यां प्र भगति । कंसेन क्रांतं (कंसिऋम्) । \*कंपाट्टिन्\* इति टिञ् आर्हीमिष्यर्थेषु । टित्त्वात् छियां (कंसिकी) ॥ छिण्णादय उदात्ता अनुदात्तैः ॥ ४३९ ॥

अण रण वण भण मण कण छण घण झण ञण ध्वण शब्दार्थाः ॥ इतः क्रम्यन्ता उदात्ता उदात्तैः । (अणति । आण । अणिता । अणिणपति आणयति । मा भवानणिणत् । अणुः) स्वल्पो धान्यविशेषश्च । "अगश्च" "धान्येनित्" इत्युप्रत्ययः । अणूनां धान्यानां भवनं धेप्रम् । (अणव्यम् आणवीनम्) । "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः" इति षष्ठ्यन्ताद्भवने धेप्रे यत्, विभाषाग्रहणात् खञ् । यति \*भोगुणः\* । उवर्गान्तस्य गुणो भवति भसंशानिमित्ते तद्धिते पर इति गुणे "वान्तो वि" इत्यावादेशः अणुप्रकारः (अणुकः) \*स्यूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्\* इति कन् प्रकारो भेदः साहचर्यं च, (अणुकः) सूक्ष्मदृक् । अणु निपुण इतिया-चादिपाठ्यात् कन् । (अण्डः) "यमन्ताडुः" इति डः । शङ्कुकाडुकारस्य नेत्त्वम् । (अडुः) (जलतरणिः) । "अणो इश्च" इत्युकारप्रत्ययो इश्चान्तादेशः । (रणति । राण । रणिता अरणीत् । अराणीत्) "अतो हलादेः" इति वा वृद्धिः । (रिरणिपति । रंण्यते । रंणोति । रंणिटि । रंराण्टः) "नुगतोनुनासिकान्तस्य" इत्यभ्यासस्यानुस्वारः, "अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः क्विति" इति दीर्घः । (रणयति । अरोरणत् । अरराणात्) काण्पादित्वाद् इस्वविकल्पः । राणयतीति गतौ घटादिः । (रणं) शब्दः । रणन्त्यस्मिन्निति (रणो) तेजः संशामश्च । [ यशिरण्योश्चसंशयानम् ] इति अकर्त्तरि कारके अच् प्रत्ययः । (रणितं, रण्डा) । "ममन्ताडुः" । (रणरणको) हल्लेखः । [घञ् कविधानम्] इति कः । [कृन्त्यादीनां के द्वे भवतः] इति द्विर्वचनं, संज्ञायां कन् । षुपोदरादित्वाद्धलादिशेषाभावो ऽभ्यासस्याकारश्च । (वणति । ववाण । ववणतुरित्यादि) । वकारादित्वादेस्वाभ्यासलोपाभावः । अयमपि काण्पादिः । (वाणः) शतं तनुः । "हलश्च" इति संज्ञायां घञ् । (वाणी) "इष् लपाकादिभ्यः" इति इजन्तात् [सर्वतोक्लिन्पादित्येके] इति ङीप् । अन्तर्वाण्यस्येति (अन्तर्वाणिः), विपरिञ्चत् । "निष्प्रवाणिश्च" इति चकारात् "नष्टश्च" इति कपो निषेधः । अवश्यं वणतीति (वाणिनी) आवश्यकणिन्त्यन्तान्ङीप् । (वण्डः) । पूर्ववद्भूः । अल्पतनुः पशुः । (भगति । वमाण । भणितेत्यादि) अयमपि काण्पादिः । भण्यत इति (भाणः) । कर्मणि घञ् । (भणितिः ।) "तितुय" इतीग्नियेपे [तितुय्रेष्वप्रह्लादीनाम्] इति वचनादिडागमः । (अण्डः । भाण्डः) । मण्डे-वां "पुच्छभाण्ड" इति निर्देशादीर्घः । भामेवां डप्रत्यये । (संभाण्डयति), भाण्डानि सञ्चिनो-तीत्यर्थः । "पुच्छभाण्डवोवराणिण्ड" इति णिङ्, "भाण्डास्समाचयने" इति च वृत्तिः । ङित्त्वात्तल् । (समवभाण्डत्) । "णिधिश्च" इति चङ् । (मणावि । ममाण । मेणतुः । मणितेत्या-दि । मणितम् । मणिः) । इन्प्रत्ययः । मणिप्रकारो मणिवः । स्पृष्टादित्वात् कन् मणि-रेव (मणिक्) यायादित्वात्कन् । (मणिको) लञ्जरः । संज्ञायां कन् । (मण्डः) । मण्डतेवां । (कणति चक्रण । कणितेत्यादि) । अयमपि काण्पादिः । कणयतीति गतौ घटादित्वात् । (कणः) । लेटः सूक्ष्मतण्डुलश्च । गोचरादिसूत्रे चक्रास्यानुक्तसमुच्च-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घ । (कणिका) । संज्ञायां कनि "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वम् । (कण्डः) । कणेषुः । बाहुलकात् ङित्येकाभावः । अयं निर्मूलनार्थश्चुरादौ । (घणति । घकाण । घणितेत्यादि । कणः) । कणः । निष्काणः निष्कणः । कल्याणप्रकणा वीणा । कल्या-णप्रवाणेति वा । \*घणो वीणायां च\* । अनुपलृष्टाभिर्पूर्वात्, वीणाविषयाच्च घणेषां ऽप्प्र-त्ययः । सोपसर्गाथं वीणाग्रहणम् । (कुणालो) धान्यं यज्ञोपकरणं च । "पीयुक्णिर्भा कल्याण्



इस्वः संप्रसारणं च” इति कालन्प्रत्ययः यथासंख्यात्संप्रसारणं च । (कुणपम्) । “क्वणः संप्रसारणं च” इति पन्प्रत्ययः संप्रसारणं च । (कङ्कणीका) । प्रतिसरः । “चङ्कणेः कङ्कणश्च” इति यङ्लुगन्तादीकन्प्रत्ययः कङ्कणादेशश्च । ( व्रणति । वव्राण । व्रणितेत्यादि ) । अयं वशादिः क्वचित्पच्यते । दन्तोष्ठयादिरेव सर्वत्र, तथा च यादवः, व्रणेशशब्दार्थविषये, व्रणगात्रचूर्णने इति गात्रचूर्णनार्थोयं कथादिः । ( भ्रणति । वव्राण । भ्रणिता । ध्वणति । दध्वाण । ध्वणितेत्यादि ) । ध्रिणरपि संमतायामत्र पठ्यते ॥ ४४९ ॥

ओणृ अपनयने ॥ ( ओणति । प्रोणति । ओणां चकार । ओणिता । ओणिणपति । ओणयति ) । मां भवानौणिणत् । ऋदित्वाद्भोपधाह्रस्वः । इदमेव ऋदित्वं द्विवचनत् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वे ज्ञापकमित्युक्तम् । ( अवावा ) । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति वनिपि “विङ्गवृत्तोरनुनासिकस्यात्” इति णकारस्याकारेऽवादेशे “सर्वनामस्थाने” इत्युपधादीर्घं नलोपः । खियाम् ( अवावरी ) । \*वनो र च\* इति वन्नन्तप्रतिपदिकत्वात् डीर्घौ । [ वनो न हशः ] । हशन्ताद्यो वन् विहितस्तदन्तान् डीर्घौ नेत्ययं प्रतिषेधः प्रायिकत्वाद्द्र नेति न्यासादौ ॥ ४५० ॥

ओणृ वर्णगत्योः ॥ ( शोणति । शुशोण । शोणिता । शुशोणिपति । शोशोण्यते । शोशोण्टि । शोणयति । अशुशोणत् । शोणितम् । शोणः । शोणी । शोणाः ) । “शोणात्प्राचाम्” इति वा डीप् ॥ ४५१ ॥

ओणृ संवाते ॥ ( श्रोणतीत्यादि । श्रोणिः ) । इन्प्रत्ययः । ( श्रोणी ) । कृदिकारत्वाद्वाडीप् । ( श्रोणा ) । नक्षत्रम् । अजन्ताष्टाप् ॥ ४५२ ॥

श्लोणृ च ॥ ( श्लोणतीत्यादि ) । शोणादयः तालव्योष्मादयः ॥ ४५३ ॥

पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु ॥ लेणृ इति क्वचित्पठ्यते । पैणतीत्यादौ ॥ ४५४ ॥

ध्रण शब्दे ॥ उपदेशे नान्तोयमिति प्रागस्य निर्देशो न कृतः । तस्य प्रयोजनं यङ्लुकीति मैत्रेयः अतोस्य ढण्डके पाठः प्रत्युक्तः । ध्रणतीत्यादि । “रषाभ्याम्” इति णत्वम् । यङ्लुकि ( दन्ध्रन्ति दन्ध्रान्त ) इत्यादौ णत्वस्य “नश्चापदान्तस्य” इत्यनुस्वारेऽसिद्धत्वात् कृते तस्मिन्परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वात् पुनर्णत्वं न भवति । अभ्यासस्य “नुगत” इति नुक् । अस्मादनन्तरं क्वचित् कोशे वण भण ध्रण इति त्रयः पठ्यन्ते, तत्र भणिमैत्रेयानुसारेण ढण्डके पठितः । ध्रिणरपि संमतायामिति तत्रैवोक्तम् । ( वणतिः । वणः ) । “उद्वण” इत्यच् ॥ ४५५ ॥

कनी दीप्तिकान्तिगतिषु ॥ ( कनति । चकान । कनितेत्यादि । कन्या ) । कन्याया अपत्यं ( कानीनः ) । “कन्यायाः कनीन च” इति अणृ कनीनादेशश्च । अत एव निर्देशाद्यत्, स्वरितान्तत्वं तु “तिल्यशिक्ष्यमर्त्यकाश्मर्मर्धान्यकन्याराजन्मनुष्याणामन्तः” इति, अन्यथा \*यतोनावः\* इति यदन्तस्य द्यचो विधीयमान आद्युदात्तः स्यात् । ( कनकम् ) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति कुन् ॥ ४५६ ॥

एन वन शब्दे ॥ ( स्तनति । तस्तान । स्तनितेत्यादि । तिस्तनिपति । तंस्तन्यते । तंस्तनीति । तंस्तन्ति ) । ध्वनतिवत्प्रक्रिया । ( स्तनयति । अतिष्टनत् । अभिनिष्टानः ) । विसर्जनीयः । “अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्” इति पत्वम्, अन्यत्राभिनिस्तनति मृदङ्गः अत्र न्यासे सकारादिरयं पठितः । तदस्य पोपदेशपर्युदासवाक्ये उपादानान्निर्मूलम् । अत एव पुरुषकारे मूर्द्धन्यादिरेवायं दर्शितः । ( स्तान्यम् ) ण्यत् । ( स्तनः ) । अच् । ( स्तन्यम् ) “शरीरावयवाद्यत्” इति भवार्थे यत् । ( स्तनितम् । स्तनयतीति देवशब्दार्थस्य कथादिपठितस्य । ( वनति । ववान । ववनतुः । वनितेत्यादि । वनितम् । वनित्वा । वतिः ) क्तिनि “तितुत्र” इतीणनिषेधात् “अनुदात्तोपदेशवन्तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ह्यलिक्किट्ति” इत्यनुनासिकलोपे ( वतिः ) इति भवति । अनुदात्तोपदेशा यमिरमिनमिहनिगमिमन्यतयः । ( प्रवत्य ) । “वा लपपि” इत्यनुदात्तोपदेशादीनां विधीयमानोयमनुनासिकलोपविकल्पो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् नान्तेषु नित्यः, अन्यत्र विकल्प इतीह नित्यः । ( वन्तिः ) ।

गित् "न विपि दीर्घश्च" इति दोषानुनामिवल्योपयोगिन्येयः । "अनुदात्तोपदेशवन्ति" इति-  
 न्तिता निदेशान् (उपात्त) इत्यादाप्रनुनामिकृत्तयो न भवति । यनोतिनिवृत्त्यर्थं तु दितया  
 निर्देशो न भवति । तनोत्पादिभ्यं तन्पातुनामिवल्योपदेशान् । (वनिष्ठः) । यानं मांस-  
 रितोपश्च । कृतन्यसिनिजयादिनेष्टम् ( वनम् ) भव् । यतानां समूहो ( वन्या ) "याना-  
 दिभ्यो व." इति समूहः यः । तदंतरत्वाभावात् छान्दिभ्यम् ( वन्यम् ) दिगादित्यादाशब्दो षन् ।  
 ( यानेषम् ) पूर्वमसिनिजयादित्यान् षक् दीर्घः । ( वनिः । वनी ) । "इदिकारादग्निः"  
 इति या दोग् ॥ ४५८ ॥

वन पत्र मन्मती ॥ वनोपदेशान् पाठ इति मंत्रेयः । तपेन्द्राहरणानि । ( मन्ति ।  
 मन्तान् । मन्तुः । मन्तिनेरवादि । गावात् । मन्पात् ) "किंशसिपि" इति कित्वात् । \* ये  
 विभाषा \* जनममन्तानां परारादीं म्प्रत्ययान् पति सदिक्कल्पः । एवं यद्व्यङ्गोरपि । धातुपारा-  
 यणे तु "लोरोपि" इति उर्जांमात्रे निर्देशने य इत्यव्ययतो निर्देशाद्यामुप्यात्वं नेतृणम् ।  
 ( मितानिपति । मित्यामति ) । "मनोऽन्तर्द्वन्द्वप्रत्ययभ्रष्टपूर्णाभ्रष्टपिपनाम्" इतीदिव-  
 फणः । इडभावे "जनममन्तानां मन्मन्तो." इति झलादीं सति कृदिति विधीयमानमात्वं  
 भवति ( सामायने । संमन्तने ) "ये विभाषा" इत्यात्वम् । इदं च विरुद्धेति प्यति न  
 भवति ( साम्यमिति । संमन्ति । संमातः ) । प्रकृतिप्रहणन्यायेन "जनयन्"  
 इत्यात्वे "अनुनामिकृत्त्यम्" इति शेषे परेशान् बाधित्वा ऽप्रापि भवति ( सातिः । सातः ।  
 सातयान् ) आत्वस्ये च झलादिभ्यं जनयनेर्न संभवतीति सनोतेरेव विधेयमिति यदा  
 वृत्तिहारण सनोतेः "मनोऽन्त" इति पक्ष इडागमः, तदिह सनोत्यर्थमेव सनुपहणमित्यभिधा-  
 नादिद्विविधायात्वे च तानादिभ्यश्चैव प्रहणमिति च प्रतीयते । अन्ये तु पुनरभयप्रोभवोर्प्रहण-  
 माहुः । एवं वृत्तौ सनोतेरित्युदाहानं [तरुयानुनामिकृत्तयोपादात्वं विप्रतिषेधेन] इति यस्यामी-  
 स्येऽमथे मन्तव्यम् । (सानुः) "दमनिजनिचरिचिद्विभ्यो षुण्" इति षुण्प्रत्ययः । वनु पाने, पशु  
 दानइति द्वयं तनादी ॥ ४६० ॥

आम गत्यादिषु ॥ कनो दीर्घात्तत्त्वय गतेः परयोः द्वाद्दसम्भक्तयोरादिनाभ्येन प्रहः ।  
 ( अमति । आम । आसतुः । अमितेत्यादि । अमिमिपति ) । आमयतीत्यत्र "न कम्पमि-  
 पमाम्" इति मित्वनिपेधात् "मितां इत्यः" इति इत्वाभावः । ( अम्पम् । अमितवान् )  
 "पोरदुपधात्" इति यत् । अमित्वात् निटायां "द्वन्द्वमत्वरसंयुपासूत्रनाम्" इतीद्विरुद्धपनात्  
 ( अमितः । आन्तः । अमितवान्, आन्तवान् ) इति भवति । इडभावे "अनुनामिकृत्त्य  
 विज्ञानोः किञ्चित्" इति दीर्घः विपि पूर्ववत् । दीर्घे "मो नो धातोः" इति नत्वे आनिति  
 भवति । मन्नेपस्त्व न भवति असिद्धत्वादिति प्रागेवोक्तम् । ( अमः ) । घञि "नोदात्तोपदेशा"  
 इति वृद्धिनिपेधः । अत एव चिण्यपि प्यन्तात् "न कम्पमि" इति मित्वनिपेधात् । प्यपेक्षया  
 वृद्धौ (मा भवान् आमीति) भवति । ( आमयः ) इत्यम रोगइति शौरादिकृत्य । ( अमग्रम् ) ।  
 "अनिनक्षियजिघत्सिपतिभ्यो ऽन्नम्" इत्यग्रम् । ( अमिग्रः ) । "अमेद्विपि चिच्च" इतीत्रप्रत्य-  
 यः । ( आघ्राः ) । "अमितम्बोर्दीर्घश्च" इति रप्रत्यये दीर्घः । ( आन्त्रम् ) । "अत्यमिचमिश-  
 सिभ्यः क्रन्" इति क्रन् ॥ ४६१ ॥

इम इम्म मीम् गतौ ॥ ( इमति । इदाम् । इमितेत्यादि ) । लुङि "होऽन्त" इति  
 वृद्धिनिपेधात् ( अद्रमीत् । इद्रमिपति । इन्द्रमीति । इन्द्रन्ति । इन्द्रान्त इत्यादि ) उक्तमे  
 "म्बोश्च" इति नत्वेणत्वम् । ( इन्द्रम्बोत्त्यादि ) । ( अद्रम्बम् ) इत्यत्र तिप्सिपोर्हल्ङ्गादिलोपे "मो  
 नो धातोः" इति नत्वे "पदान्तस्य" इति णत्वं न भवति । ( इमयति । अद्रिद्रमत ) अम-  
 न्तत्वान्मिचत्वम् । ( अद्रमि । अद्रामि । इमन्द्रमम् । इमन्द्रामम् ) "चिण्णमुलो." इति  
 दीर्घविकल्पः । स्यादिषु चिण्वदिद्रपत्ते दीर्घविकल्पे गिलोपेच ( इमिष्यते इमिष्यते ) इत्यादि ।  
 शुद्धे पुनरिदि गेर्णयापदेशयोः ( इमिष्यते ), इत्यादि । अप्यन्तात् चिणि "नोदात्तोपदेशा" इति

पा, तेन संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति, अविगीतस्तु संक्रामयतीति, अत्रैव रसातले मं-  
 क्रमितेत्यादिप्रयोगोऽनुकूलः । ( क्रमते । चक्रमे । क्रन्ता । क्रस्यते । अक्रमत । क्रमेत, क्रंसी  
 ष । अक्रंस्त । अक्रंस्पत ) । ' अनुपसर्गाद्वा' इति पक्षे तद् । अत्रापि शब्दविषये वा श्वनि  
 (क्रमयते) इत्यादि \*वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम.\* इति वृत्त्यादिषु नित्यस्तद्वाहार्थः । वृत्तिरप्रति-  
 बन्धः । सग उत्साहः । सायनं स्फीतता, अयं वृत्त्यादिविषयस्तद् "उपपरान्याम्" इति सि-  
 द्धे सत्पारम्भाग्रियमादन्वयोपसृष्टान्न भवति, तेन संक्रामतीति परस्मैपदमेव । यदायमाहपूर्वं  
 उद्गमनार्थस्तदा "आह उद्गमने" इति वचनात् नित्यस्तद्वाहार्थः (आक्रमते भानु) इत्यादि ।  
 अत्र [ज्योतिरुद्गमनइति वक्ष्यम्] इत्युक्तत्वात् (आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्) इत्यत्र न भवति  
 उद्गमने यतमानोयमकर्मक इति कैयट उक्तम् । पदमजयो तु आक्रमति धूमो हर्म्यतलमिति वृ-  
 त्तिमुपादानं उद्गमने क्रमिरकर्मकः तस्मादाक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति पठितव्यमित्युक्तम् ।  
 यदा उद्गमनपूर्विकायां व्याप्तौ अत्र क्रमिर्दृश्य इति द्वितीया समर्थिता । (नभः समाक्रामति  
 पन्द्रमाः) इत्यत्र नोद्गमनं विवक्षितं किं तर्हि व्याप्तिरिति परस्मैपदमिति तत्रैवोक्तम् । (विक्रमने) ।  
 सुपु पदानि विशिष्यतीत्यर्थः । अथादीनां गतिविशेषो विक्रम इति वृत्तिः । "वेः पाद्विहरणे"  
 इति नित्यस्तद् अण्यत्र (विक्रामत्यजिनसन्धिः) इति । श्रुत्यतीत्यर्थः । (प्रपक्रमते भोऽनुम्) । उपक-  
 मने भोऽनुम् । "प्रोपाभ्यां समयाभ्याम्" इति नित्यस्तद् । समर्थी समानार्थी । तच्च स-  
 मानार्थत्वमादिकर्मणि । अन्यत्र (प्रक्रामति उपक्रामतीति) आगच्छति उपगच्छतीति धार्थः ।  
 आत्मनेपदेषु वलाघादधातुः कस्य \*स्तुक्रमोरात्मनेपदनिमित्त\* इतीडभावः । स्तुक्रमोर्वला-  
 घाद्धानुक्तस्येडागमो भवति आत्मनेपदनिमित्ताभाव इत्यश्वरार्थः । तदधांश्चोर्दृष्टत्वा-  
 देनेऽ सिद्धावारम्भादात्मनेपदनिमित्तत्वे निषेधार्थं सूत्रं भवति । निमित्तग्रहणं कुर्वद्रपताप्र-  
 तिपत्त्यर्थं, न तु, योग्यतापरमिति कर्मकर्तृविषयाद्भावकर्मविषयाशास्त्रात् कृतः सत्यामपि  
 योग्यतायामात्मनेपदाभावात् (प्रक्रमिता प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यम्) इतीड भवत्येवा न चार्थवि-  
 शेपादुपसर्गविशेषात् आत्मनेपदस्य निमित्तं न क्रामतिरिति कथमस्यात्मनेपदनिमित्तत्वमिति  
 मन्त्रव्यम् । यतस्तेषां विषयतया विशेषणत्वात् तद्विशिष्टो धातुरेव निमित्तम् । (विक्रंसते)  
 इत्यादौ "पूर्वत्र सनः" इत्यतिदेशात्प्रकृतगतमेव सनन्तेष्यात्मनेपदस्य निमित्तमिति तस्य  
 क्रमिनिमित्तत्वादिडभावः । (चिक्रंस्यत) इत्यादौ भावकर्मणोरपि परत्वात् "पूर्ववत् सन"  
 इत्यात्मनेपदमिति प्रहृनेरेवात्मनेपदनिमित्तत्वमितिडभावः सिद्धः । अस्ति च विप्रतिषेधः,  
 "भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदक्रमिनिमित्तत्वाभावादिड स्यात्, अनेन तु सति नेति । यदा  
 तु सनन्ताणि च तदात्मनेपदस्य क्रमिनिमित्तत्वाभावात् चिक्रमीपयतीतीडा भाव्यम् ।  
 तथा (चिक्रमिपते स्वयमेव) इति कर्मकर्तृत्वमपि । अत्र तु कर्मवदतिदेशनिमित्तमेवात्मनेपदं न तु  
 क्रमिनिमित्तम् । अत्र हरदत्तः सिद्धं स्तुक्रमोरात्मनेपदेन समानपदस्तस्यैव निषेधात् । "क्रमेश्च"  
 इति वार्तिककारवचनादिहाप्यत्मनेपदेन समानपदस्य लाभादिता न भाव्यमित्याह । भाष्य-  
 धार्तिकपूर्वापरपर्यालोचनायां समानपदस्यत्ये तात्पर्यं नेति प्रतीयते । परस्तु धार्त्तिका-  
 कार आत्मनेपदे परे स्तुक्रमोर्नित्येव सूत्रार्थे आश्रीयमाणे निर्दिष्टपरिभाषायाः आनन्तर्ये एव  
 भाव्यत्वात् प्रचिक्रमिष्यतइत्यत्र स्येन व्यवधानात् प्रकसिष्टेत्यत्र च सोपुट आत्मनेपदभक्तत्वा-  
 त् प्रकस्येते इत्येव व्यवधानात् आत्मनेपदपरत्वाभावादिग्निषेधात्प्रसङ्गात् [आत्मनेपदप-  
 रतदुपरिसीयुहेकादेशेषु च प्रतिषेधो वक्ष्यः] इत्युक्तत्वात्, परिहारमाश्रीयं [सिद्धं त्वात्मनेपदेन  
 समानपदस्यैव निषेधात्] इत्याह । भाष्यकृता च यथान्यासमेवास्तिवति सूत्रमेव स्थापितम् ।  
 न च तत्र समानपदस्यत्वावगतिः, तथा वृत्तावपि, न चेत्स्तुक्रमो आत्मनेपदस्य निमित्ते, नि-  
 मित्तग्रहणं सीयुडदेस्त्वपरस्य च प्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । गतमदः, प्रक्रान्तेत्यादांवात्मनेपदा-  
 नारेपि क्रमेस्तु कर्त्तव्यतात्मनेपदविषयादस्यैवप्यात्मनेपदे [प्रकृतिप्रतिषेधो वक्ष्यः] इति इडभावः ।  
 अनुपसर्गात् क्रमेः (क्रन्ता क्रमिता) इत्युभयेमपि भवति । "अनुपसर्गाद्वा" इति रिक्लपेनात्मने-  
 षद्विषयादित्येके । अन्येत्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं वर्णयन्तः क्रमितेत्येव

भवितव्यमित्याहुरिति पदमञ्ज्याम् । क्रमेरात्मनेपदे तासावनिदृत्वात् “उपदेशेत्वतः” इति थल इग्निपेधो नाशङ्क्यः । यतः परस्मैपदे तासौ सेदृत्वाच्चित्यानिदृत्वाभावः (क्रान्त्वा क्रमि-त्वा) । उदित्वादिङ्ङिकल्पः, इडभावे “क्रमश्च क्त्व” इति वा दीर्घः । ( क्रान्तः । ) “यस्य विभापा” इतीप्निपेधः (क्रमः) घञ् । “नोदात्तोपदेश” इति वृद्धिनिपेधः । क्रममधीते (क्रम-कः) । “क्रमादिभ्यो वुन्” इति तदधीते तद्वेदेति विषये वुन् । (चङ्क्रमणः) । “जुचङ्क्रम्य इति युच् । न क्रामतीति नक्रः । “डोन्यत्रापि दृश्यते” इति डः । “नभ्राणपान्नघ्नदानासत्यानमु-चिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या” इति निपातनाञ्जो नलोपाभावः । (क्रिमिः) । क्रमिगमिनिमित्थमभामच इच्चेतीन्प्रत्यये अकारस्येकारः । (क्रमिणः) । “लोमादिपामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलच” इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो नः ॥

यज्ञनारायणार्थेण (१) प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥

अणादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ४६९ ॥

अय वय पय मय चय तय णय गतौ ॥ इत आरभ्य रेवत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः। (अयते । अयां चक्रे) । “द्वयायासश्च” इत्याम् । (अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत । अयेत । आशिपि । अयिपोष्ट । आयिष्यत ।) अस्य लुङ्लिटोर्ध्वमि “विभापेः” इति मूर्द्धन्य-विकल्प उदाहार्यः । एवमन्येष्वापि यान्तेषु । (अयिष्यते । अययति माभवानयियत् । आयः अयः ) घञचौ । चलनार्थत्वेपि नास्य युजस्ति, “न ये” इति यान्तानां तन्निपेधात् । तेन अयितेति सामान्यघृन् भवति । (प्लायते) \*उपसर्गस्यायतौ\* इति उपसर्गस्थस्य रेफस्या-यतिपरत्वालत्वम् । नन्वेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्रेफस्यायतिः परो न भवति । सत्यम् । ‘येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्’ इति एकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते । न चास्ति “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्” इति, “तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु” इति तस्य सापवादत्वात् । एवं च (पलयते) इत्यत्रापि लत्वं भवति । न चानन्तरो निर्दुरो रेफोवकाश इति वाच्यम् । तर्हि लाघवायं तावेवोपाददीत । येषामुपसर्गविशेषणमयतिग्रहणम् । अयतिपर-स्योपसर्गस्य यो रेफ इति तेषां नैवास्य चोद्यस्यावसरः, किं तु प्रत्यय इत्यत्रापि लत्वं स्यात् । भवितव्यमेवेति तेषामेव के चित्, अपरे तु प्रतिपूर्वस्यायतेर्नैप प्रयोग इति, तेषां प्रत्ययशब्दः प्रतिपूर्वादिगोचि, प्रत्ययितशब्दोप्यस्मादेव तारकादित्वादितचि । (निरयते । दुरयते ।) इति प्रयोगस्सान्तयोर्द्वैष्टव्यः । नह्यत्र लत्वप्रसङ्गः, “ससजुपोः” इत्यस्यासिद्धत्वात् । (वयते । वयये ।) वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपो । (वयिता) इत्यादि पूर्ववत् । (विवयिष्यते । वावय्यते । वावयीति । वावति । वावतः । वावयति । वावयीषि । वावसि । वावथः । वावथ । वावथीमि । वावामि । वावावः । वावामः) । वलि यलोपः । यजादौ तु कृते लोपे “अतो दीर्घो यजि” इ-ति दीर्घः । शो यलोपात्पूर्वं नित्यत्वाद्भावे वलपरत्वाभावाद्यलोपाभावः, लोटि सैर्हिभावात् परत्वात्पूर्वं वलि लोपे तदनन्तरं हिरादेशः, तस्यैव “अतो हेः” इति लुकि (वाव) इति भवति । पूर्वं तु हिभावे तमाश्रित्य वलि लोपे सन्निपातपरिभाषया हेर्लुङ् न स्यात्, उत्तमे तु नित्य-त्वादाटि यलोपात्प्रसङ्गात्, (वावयानि) इत्यादि भवति, लङि तिप्सिपोः परमपि हल्ङ्यादिलोपं यलोपो । बाधतइति ( अवावत्, अवाव ) इति भवति । इदं च व्योर्बलि लोप इत्यनुवादपूर्वं विधेयं निर्दिश्य तस्य पूर्वनिर्देशेन विद्वयन्तराद्वलीयस्त्वज्ञापनादवगम्यते, यत्तु तत्र वृत्तावुक्तं पूर्वनिर्देशस्य फलं वेरष्टकलोपात्पूर्वं वलि लोप इति, तद्विद्यन्तरोपलक्षणम् । आहुञ्चैवं तत्र व्याख्यातारः । यद्वा प्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाद्द्वलङ्यादिलोपात् वर्णमात्रापेक्ष-

(१) प्रत्ययकर्तुरपरं नामैतत् ।

त्यादन्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वमेवासावग्र प्रवर्तित्यते । ( पयने । पये । पयिता । मयते । मेये । मयिता । चयते । चये । चयिता । तयते । तये । तयिता । मयते । मेये । नयिता ) इत्यादि । चयिवत् । नयतेणोपदेशत्वात् प्रणयतइति गत्वं भवति । अत्र पयोति मूर्धन्योष्मादिरपि षचित् कोशे पठ्यते, मेत्रेयादिभिस्तु न पठ्यते । नयादीनामपि अयिवत् “न ये” इति युज्जिन्पेधात् तच्छीलादौ नूनेव । णय रक्षणे चेति मेत्रेय । तय णयेत्येके । अयादीनां ङौ वलि लोपे तुकि ( यत्, घत्, ) इत्यादि भवति । अतो लोपस्तु न भवति, आर्द्धघातुकोपदेशे यदरारान्तं तस्य तद्विधानात् ॥ ४७ ॥

दय दागतिरक्षणद्विसादानेषु ॥ ( सर्पिषो दयते । सर्पिर्दयते ) “अधोमर्धदयेशा कर्मणि” इति कर्मणि शेषे पठ्यते । अयोपे तु द्वितीयैव । दया चक्रे । “दयायासश्च” इत्याम् । ( दयिता ) इत्यादि ययिवत् । ( दयालु । ) “स्प्रुहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राध्रदाभ्य आलुच्” इति ताच्छी-लिक आलुच्, दया । दयतिभिदादिपु द्रष्टव्य ॥ ४७७ ॥

रय गतौ ॥ ( रयते ) इत्यादि ययिवत् । ( राय, ) घञ् । ( रय ) तु अचि ॥ ४७८ ॥

ऊयी तन्नुसताने ॥ ( ऊयते । ऊयां चक्रे । ) “इजादेश्च गुरुमत ” इत्याम् । ( ऊयितेत्यादि ऊययति । मा भवानूयियत् । ) द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाह्रस्वत्वमित्युक्तम् । ( ऊयित्वा, ऊन, ऊतवान् । ) ईदित्त्वान्निष्ठायामनित्त्वम् । ( ऊति । ) बाहुलकात् किन् “ऊतियुति” इति निपातनमन्वते किन् उदात्तार्थमिति घृत्तालुक्त्वं ॥ ४७९ ॥

पूयी विशरणे दुर्गन्धे च ॥ ( पूयते । पूपूये । पूयितेत्यादि । पूपूयिषते । पोपूययते । पोपूयीति । पोपीति । पोपूत । ) इत्यादि ययतिवत् । तसादौ डित्त्वान्न गुण । ( पूययति । अपूपूयत् । पूयित्वा । पूत । पूतवान् । ) ईदित्त्वान्निष्ठायामनित्त्वम् । ( पूति । ) “गन्धस्येदुत्पूति” इत्यादिनिर्देशात् किन् । ( पूय । ) पचाद्यच् ॥ ४८० ॥

कनूयी शब्दे उन्दे च ॥ ( कनूयते । कनूयते । कनूयिता ) इत्यादि पूयतिवत् । ऋोपयति “अर्त्तिद्वीर्ब्लोरोवकनूयीक्ष्मायथाता पुङ्गौ” इति पुकि यलोप “पुगन्तल्लभूपयस्य च” इति गुण । ( अचुकनूपत् ) कृतेपि गुणे “णौ चडि” इति ह्रस्व । कनूयीति सानुबन्धकस्य निर्देशाच्चलुकि ( चोकनूयीतीति ) भवति । ( चेलऋोप वृष्टो देव ) । “चेले ऋोप ” इति ष्यन्तादस्मात् कर्मणि चेल उपपदे वर्षप्रमाणे गम्यमाने णमुल् । यावता वर्षेण चेल कनूप्यते तावद् वृष्ट इत्यर्थ । चेल-इत्यर्थप्रहणमिति । ( वस्त्रोपम् ) इत्याद्यपि भवति । अस्यापीदित्त्वान्निष्ठायामनित्त्वम् ॥ ४८१ ॥

क्ष्मायी शब्दे विधूने ॥ ( क्ष्मायते । चक्ष्माये । क्ष्मायितेत्यादि । चिक्ष्मायिषते । चाक्ष्माययते । चाक्ष्मायीति । चाक्ष्माति । ) तसादौ किञ्चि सार्वधातुके “इनाभ्यस्तपोरात ” ईदित्त्वयोः “ इतीत्वम् । ( चाक्ष्माति ) इत्यादि । लोटि तातङ्पूने तस्य डित्त्वात् ( चाक्ष्माताव ) इति भवति, हेरप्यपित्त्वात् डित्त्वात् चाक्ष्मोहि । लुङि नित्यत्वाच्चलोपात्पूर्वं “सिजभ्यस्त” इति जुस्भावो भवति । ( अचाक्ष्मायीत् । अचाक्ष्मोताम् । अचाक्ष्मायुस्तित्यादि । क्ष्माययति । अचिक्ष्मायत् ) “अर्त्तिद्वी” इत्यादिना पुक् । अस्यापि सानुबन्धकस्य निर्देशात् यल्लुकि ( चाक्ष्माययतीति ) । ईदित्त्वान्निष्ठाया क्ष्मात । ( क्ष्मातगान् ) ॥ ४८२ ॥

स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । ( स्फायते । पस्फाये ) अभ्यासे “शर्ष्वौ खय ” इति खय णेप- ( स्फायितेत्यादि ) क्ष्मायिवत् । णौ “स्फायो व ” इति यकारस्य वकारे ( स्फाययति । अपिस्फावदिति भवति, स्फीत, स्फीतवान् ) “स्फाय स्फी निष्ठायाम्” इति स्फीभाव । वत्वस्फीभावौ प्रकृतिप्रहणन्यायेन यल्लुक्वयि भवत इति ( पास्फाययति । स्फीत स्फीत वानिति भवति । स्फायतइति स्फा ) क्विपि वलि लोप । अयं वेरुक्ल्लोपात्पूर्वं भवताति ययती प्रतिपादितम् । स्फाद्य तदण्डे च ( स्फाण्डम् । एवं स्फाण्डम् ) । वृद्धाण्डमुच्यते ( स्फार ) । “स्फायितव्यौ ” इत्यादिना र्क् ( प्यायते । पिप्ये । पिप्यिषे । पिप्याये । पिप्यिष्ये ।

पिप्यिवहे ) परत्वात् "लिङ्गश्र" इति प्यायः पीभावः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पीगन्धस्य द्विर्वचनम् । "पुरमेकाच०" इत्यजादौ यण् ( प्यायिनेत्यादि ) पूर्ववत् । लुटि "द्वीपजन-  
लुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्याम्" इति कर्त्तरि तशब्दे वा चिणि (अप्यायि अप्यायिष्टेति)  
भवति । यङि लिङ्गवत्पीभावे (पपीयते) इत्यादि । यङ्लुकि तु (पाप्याति । पाप्यात इत्यादि)  
पूर्ववत् ( पीनः पीनवान् ) "प्यायः पीनिष्ठायाम्" इति वा पीभावात् । इयं च व्यग्रन्थिन  
विभाषेति अनुपसृष्टे नित्यम्, उपसृष्टे तु नैव । (आप्यायः प्रप्यायश्चन्द्रमा) इति, अगद्पूर्वाद्-  
न्ध्रसोर्भवेत्येव । (आपीनोन्ध्रः, आपीनसूयः) इति । "ओदितश्च" इति निष्ठान्तप्रम् । ईदित्त्वं  
पीभावाभावे निष्ठाया इण्निवृत्त्यर्थम् । ईदितोनन्तराया निष्ठाया नत्वार्थमिदमोदित्त्वम् ।  
कृते । पीभावे स्वरान्तत्वाद्निट्स्वरान्तइत्यन्दिट्त्वे सावकाश इति पीभाव इणिन्युत्तेर्न  
ज्ञापकः । स्फायसस्त्वोदित्त्वे स्फीभावस्य नित्यत्वात् स्वरान्तत्वाद्निट्त्वे सिद्धे अनुदात्तेत्य-  
मात्रं फलम् । न च सत्यपीटि सवर्णद्वैर्घत्वेनेदमेव रूपमिति मन्तव्यम् । परत्वादि-  
यङ्प्रसङ्गात् ॥ ४८४ ॥

तायृ सन्तानपालनयोः ॥ संतानः प्रयन्धः ( तायते । तताये । तायितेत्यादि । पूर्ववत् ।  
लुटि "द्वीपजन०" इत्यादिना कर्त्तरी तशब्दे वा चिणि ( अतापि अतायिष्टेति भवति )  
ऋदित्त्वाणौ चङ्युपधाया हस्याभावात् ( अततायत् ) अनोदित्त्वान्निष्ठायां ( तायितः ता-  
यितवान् ) ॥ ४८५ ॥

शल चलनसंवरणयोः ( शलते शेले । शलिता । शलिप्यते । शलताम् । अशलत ।  
शलेत् ) आशिपि शलिपीट । अशलिट । शाशल्यते । शाशलीति । शाशलति ) लटि ति-  
प्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपः । ( अशाशल । शालयति । अशीशलत् । शलित्वा । शलितः । शल-  
भः ) "कृगृसृशलिभ्यो भव्" (शलकम्) । "इणिकापाशल०" इति कन् । शलाका । "शल-  
पतिपटिभ्यो नित्" इत्याकः । ( शालकः ) । "शलिमण्डभ्यामृकण्" इत्यृकृत् । शललं, कल-  
प्रत्ययश्चेत्यत्र प्रत्ययस्य पूर्वनिर्देशस्य धात्वन्तरादप्ययं भवतीति सूचनार्थत्वात् कुण्डला-  
दिवत् कलः प्रत्ययः ( शलली ) । पिप्पल्यादित्वात् डीप् जातिलक्षणो वा ( शलालुः ) गन्ध-  
द्रव्यविशेषः, शलालुः पण्यं व्यवहार्यमस्य ( शलालुकः ) । "शलालुनोन्यतरस्याम्" इति प्रथ-  
मान्तादस्य पण्यमित्यर्थं एन्, पित्त्वात् स्त्रियां ( शलालुकी ) । अन्यतरस्यां प्रहणान् "प्रा-  
ग्वहतेष्टक्" इति ठकि "किति च" इत्यादिवृद्धौ ( शलालुकः ) । उभयोरपि टशब्दयोक्तः पर-  
त्वात् "इसुसुक्तान्तात्कः" इति कादेशः । अत एव शलालुन इति निर्देशादालुप्रत्ययः । शा-  
नेति शालतावुक्तम् । अयं गत्यर्थो ज्वलादौ परस्मैपदी ॥ ४८६ ॥

वल वल्ल संवरणे सञ्चरणे च ॥ ( वलते । ववले । वलिनेत्यादि ) शलिपत् । णौ घशादि-  
त्वाद्द्वलयतीनि । ( वलः ) । "हलश्च" इति करणे वञ् । ( वारः ) । वलमृत्त्यादिना पक्षेः ( वलिः )  
( वली ) इन्नन्तात् "ऋदिकारादृकिनः" इति वा ङीप् । ( वलिनः ) पामादित्त्वान्मत्वर्थं नः वलिभः ।  
'तुन्दिवलिवेदेर्भः' अयमपि मत्पर्यायः ( वलिः ) "वलेर्वलश्चाहिरण्य" इति इन्प्रत्यये वलादेशः ।  
वलमी । बाहुलकादभविपिप्पल्यादिदर्शनात् डीप् ( वलयः ) वलि मलि तनिभ्यः कयन् उति  
कयन् ( वल्युः ) "वलेर्गुक्च" इति उक्प्रत्ययो गुगागमश्च ( वलाकः ) "वलाकादयश्च" इत्याक-  
नन्तो निपातितः । वलाकाया अपत्यं ( वलाकिः ) "वात्तादिभ्यश्च" इतीज्प्रत्ययः । अत्र पा-  
ठात् जातिलक्षणङीपं बाधित्वा टाप् अजादित्वाद्वा । वलाका अस्य सन्तीति वलाकी, "व्रीया  
दिभ्यश्च" इति मत्वर्थइनिः । ( वलिकं लिङ्गम् ) । "अलीकादयश्च" इतीकृत् । वलमीके बाहुलका-  
न्मुडागमः । ( वल्लते । ववल्ले । वल्लिनेत्यादि ) । यङ्लुकि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयो-  
गान्तलोपे च अवावल् । ( वल्लभः ) । "रासिवल्लिभ्यां च" इत्यभच् । ( वल्लरी ) ।  
बाहुलकादरप्रत्यये पिप्पल्यादिदर्शनात् डीप् । ( वल्लिः वल्ली ) इति ऋदिकारत्वाद्वा ङीप् ।

(बल्लूर) शुभ्रमांसम् । खर्जेपिआदिभ्य उरोलघामिति उर ॥ ४८८ ॥

मल मल धारणे ॥ ( मलते । मले । मलिता ) । महतइत्यादि पूर्ववत् । ( माला ) । “अर्कृत्तरि च कारके०” इति कर्मणि घञ् । “लस्य” इत्यत्र भाष्यकैवशयोमांशो ऽयं एप्रत्यय उक्तः । ( माली ) धोशादित्वादिनि । ( मालभारी ) “इष्टपेषीकामालाना चित्तूलभारी-पु” इति यथासप्यान्मालाया भारिष्युत्तरत्ये इत्थ । के वित्तु तत्र हारीति पठन्ति । ( मालस्यम् ) । ऋहलोर्ण्यत् । ( मलय ) । बलिमर्त्यति कयन् । शरीर धार्यतइति ( मलयम् ) । अच् । मृनेवां घ्युत्पादपिप्यने । ( मलिन मलीमम ) “ज्योत्स्नातमिन्नाश्विणोर्जैस्विन्नुर्जैस्व्यङ्गोमिन्मलिनमलीमसा ” इतीनजोमसजन्ता मत्यर्थे निपातिता । केन मलयतइति ( कमलम् ) । धनर्थे कविधानमिति क, “कर्त्तृकरणे कृता” इति समास । कमेवां कलप्रत्यये घ्युत्पादनीय । ( आमलकी ) । “घुन् शिल्पिभ्योरपूर्वस्यापि” इति कुनि गौरादित्वाङ्गीप् । ( मल्ल ) । अच्प्रत्यय । ( मल्लिका ) । “संज्ञायाम्” इति चिधां ण्वुल् । मल्लकः । कन् । मर्ल मल्लने धारयतीति ( मलमल्ल कौपीनम् ) ॥ ४९० ॥

मल मल परिभाषणहिंसादानेषु ॥ ( मलते महतइत्यादि । मालम् । ) “अर्कृत्तरि च कारके” इति घञ् । भां दीर्शि णतीति या ( माल । मल्लकः षापद् । ) “उल्लूकादयश्च” इति ऊक गन्तो निपातित मल्लूकोप्युल्लूकादि । भव्यते हिंस्यतेऽनेनेति ( मल्ल ) । “पुंसि संज्ञायाम्” इति घ, “हलश्च” इति घञ् वा । ( मल्ली ) । “जातेरर्खाविपयादयोऽधात्” इति ङीप् । अय भाभण्डने घुरादि ॥ ४९१ ॥

कल शब्दसंख्यानयो ॥ ( कलतइत्यादि । काल ) । “अर्कृत्तरि च कारके” इति घञ् । काले भवं ( काल्यम् ) । “दिगादिभ्यो यव” इति सप्तम्यन्ताङ्गवार्थं यत् । काल प्राप्तोस्य ( काल्य उत्सव ) । \*कालाघत्\* इति प्रथमान्तादस्य प्राप्तमित्यर्थे यत् । भनित्यो वर्ण कालेन रक्तो वा ( कालकः ) \*कालाघ\* इति अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्त्तमानात्सार्थं कन् । ( काला ) । “जानपद०” इत्यादिना वर्णे ङीप् । अन्यत्र ( काला कालिका ) संज्ञायाम् कनि “केणः” इति इत्थ । ( कलिकम् ) । “सलिकलि” इति इलच् । ( कलम ) । “कृगृगृसलिकलि” इत्यभञ् । ( कलि ) । इनितोन्प्रत्यय । कलिना दृष्टं साम ( कालेयम् ) । “कलेर्दक्” इति तृतीयान्ताद् दृष्ट सामेत्यर्थे दक्, “आयनेथी इत्यादिनैयादेश । [ सर्वत्राग्निफल्लिभ्यां दग्वक्तव्य ] इत्युक्तत्वात् सर्व्वेभ्यर्थेभ्यं दग्भवति । ( कलिका ) । संज्ञायाम् कन् प्रत्यय । कलि गृहाति ( कलयति ) “मुण्डमिध०” इत्यादिना गृहात्यर्थे णिचि षाविष्टवदिति णिलोप । अत्र हलिकलयोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति णिसनियोगेनाकारविधानादगुलापि त्वाद् इत्याभावात् अघकालदिति भवति । अत्र यद्यप्यकारोऽश्वेव तथापि तस्य टेरिति लोपात्परत्वाद्ब्रह्मैकारे तस्य चायादेशात्पूर्वं परत्वादिलोप ऽयमग्लोपि न स्यात् कृते त्वच्चे वृद्धौ वृत्तायामप्यग्लोप्येव । ननु च वृद्धावात्वे पुकि च तत्त्वहितस्य टिलोपन भाव्य मित्यनग्लोपित्वात् कथमग्लोपः । नैष दोष । तत्राग्लोपिप्रहणम्य समुदायार्थत्वात्, अन्य ता मालामाख्यत् ( भममालत् ) इत्यादौ केवलस्याप्यको लोपे अथ परस्मिन् इति तस्य न्यानिवत्त्वात् अभ्यासस्य चङ्प्रणिपरत्वाभावादेव सन्वद्भावो न भविष्यतीति किम लोपिप्रहणेन । न च मन्तव्यं सवत्राभ्यासस्य चङ्प्रणिपरत्वायोगाद्भवधानेन भाव्यमेतस्य हा प्राप्तेन स्थानिद्वत्वादेन व्ययधानेपि तदिति तत्रैव निषेधार्थमेतद्स्त्विति । येन नाव्यय गनं तेन व्ययवहितपि चवनप्रामाण्यदिति न्यायनावर्जनायोपरव्यजनव्यवधानस्यैवाश्रयणं युक्तम् । अय क्षेप घुरादि, गतिसंख्यानयो कथादि ॥ ४९३ ॥

कलल अव्यक्ते शब्दे ॥ ( कललतइत्यादि । कललोल ) । किशोरादित्वादोरप्रत्यय, षपिलकादित्वाल्लत्वम् । अशब्दइति स्वामा । अशब्दस्तूर्णोभाव इति च ॥ ४९४ ॥

१७२३

तेवृ देवृ देवने ॥ ( तेवते । तेविता । तेविष्यते । तेवताम् । अतेवत । तेवत । तेविपी-  
 ष्ट । अतेविष्यत इत्यादि । तितेविपते । तेतेव्यते । तेवयति । अतितेवत् ) ऋदित्वाच्चाप-  
 धाहस्वः । वकारान्तानामूढभाविनां भाषायां यङ्लुङ्गास्ति “च्छ्वोः शूट्” इत्यत्र कृडिङ्ग्रह-  
 णानुवृत्त्यननुवृत्ती प्रस्तुत्य तत्र त्रेतावानेव विशेषः, अनुवर्त्तमाने कृडिङ्ग्रहणे छः पत्वं वक्त-  
 व्यमिति भाष्य उक्तत्वात् । छः पत्वमित्यकङिति झलादौ पत्वार्थं “वक्षभ्रसज्ज” इत्यत्र छग्र-  
 हणं कर्त्तव्यं कृडिङ्ग्रहकाराभावे तु झलादिमात्रे छः पत्वं शकारान्तत्वादेव सिद्धमित्यर्थः । य-  
 दि च वकारान्तानामपि यङ्लुक् स्यात्त्रापि कृडिङ्ग्रहणानुवृत्तौ ऊञा न भाष्यमन्यदा तु  
 भाष्यमिति विशेषस्य विद्यमानत्वाद् तत्रैतावान् विशेष इत्यादि भाष्यं कथं मंगच्छेत, स्पष्टं  
 चैतत्तत्र कैयटे । ( देवत ) इत्यादि पूर्ववत् । ( आदेवकः ) । ( देविकुशोश्चोपसर्गं ) इति तच्छीलादौ  
 बुन् । ( देवरः ) । “अर्तिकमिभूमिवाशिभ्यश्च” इत्यरः ( देवलः ) “कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्द-  
 सोः” इति वा लत्वम्, यद्वा देवाँल्लाति आदत्ते इति ( देवलः ) । अनयोः क्विपि वलि लोपा-  
 त्परत्वात् “च्छ्वोः शुट्” इत्यूठ्ययादेशे ( तयूर्द्यूः ) इति भवति । एवमन्यत्रापि वकारान्तेषु  
 द्वितीति प्रीणनार्थं परस्मैपदी, दिङ् इति क्रोडार्थो दिवादिः परिपूजनार्थश्चुरादिः ॥ ४९६ ॥

पेवृ मेवृ ग्लेवृ पेवृ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ मेवृ इत्यप्येकइति मैत्रेयः ( सेवते । सिपेवे ।  
 सेवितेत्यादि । सिसेविपते ) । “स्तौतिण्योरिव” इत्यपत्वम् । ( सेपेव्यते । सेवयति । अ-  
 सिपेवत् ) । एषाम् ऋदित्वात् “णौचङि” इति न हस्वः । ( परिपेवयते ) “परिनिविभ्यः  
 सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्” इति पत्वं “सात्पदाद्योः” इति निषेधापवादः । “प्राक्  
 सितादङ्ग्रवायेपि” इति वचनात्पर्यपेवतेत्यादावपि भवति । ( परिपेविपते ) इत्यपणीति  
 नियमः “स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य” इत्यनेन वाध्यते । एवं चिनिभ्यामप्युदाहार्यम् ।  
 ( सेवित्वा । सेवितः । क्विप् सयूः । ) अत्र मैत्रेयादयोदन्त्यादिमपि वदन्ति । तथा च  
 “परिनिविभ्यः सेव” इत्यत्र न्यासेपि पोपदेशस्य “सात्पदाद्योः” इति निषेधे प्राप्ते ऽपरस्य  
 त्वप्राप्ते चेति तदिदं पोपदेशलक्षणपर्युदासे सेकस्वर्जमिति स्त्यायतिवदनुपादानाद्भाष्यकार-  
 स्यानभिमतत्वमिव प्रतीयते । अत एव “परिनिविभ्यः” इत्यत्र हस्वदत्तः । सेवतिर्भूवादिष्व-  
 नुदात्तेदित्याह न तु सेवतीति ( पेवते । ग्लेवते । तेवते । म्लेवते । शेवते । खेवते । मेवते )  
 क्लेवृ इत्यपि स्वचित्पठ्यते ॥ ५०१ ॥

रेवृ प्लवगतौ ॥ प्लवगतिः प्लुतिगतिः ( रेवतइत्यादि । रेवा ) अचि टाप् ( रेवणः ) । अ-  
 नुत्तादित्वाद्वाचलनार्थत्वाद्वा युच् । अत्र मैत्रेयः प्लव इति धात्वन्तरमाह तच्चिन्त्यं यदि हि  
 स्यात् आप्लवशब्दस्यास्मात् घञि सिद्धौ तदर्थं “विभाषाङि र्प्लवोः” इति प्लवः पक्षे  
 यञ्विधानमनर्थकं स्यात् । तथा प्लुङ्गेणौ वृध्यावादेशयोश्चङि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् प्लु-  
 शब्दस्य द्विरुक्तावपुप्लवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपिप्लवदिति सिद्धयर्थं “स्वत्रितिशृणोतिद्व-  
 त्तिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा” इत्युकारस्येत्स्वविधानमनर्थकं स्यादिति, सति ह्यस्मिन्ननेवैवा-  
 पिप्लवदिति भविष्यति । अत एव किलापरितुष्यन्मैत्रेयोपि प्लव इत्येकइत्याह । आयाद्य  
 उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ ५०२ ॥

मव्य वन्धने ॥ एतदादयो वन्धन्ता उदात्तेतः । ( मव्यति । ममव्य । मव्यिता । मव्यि-  
 प्यति । मव्यतु । ममव्यत् । मव्येव् ) आशिपि ( मव्यात् ) । “हलो यमां यमि लोपः” इ-  
 ति वायलोपः” ( अमव्यीत् ) “नेटि” इति न वृद्धिः “हभ्यन्त०” इति वा, ( मिमव्यिपति ।  
 मामव्यते ) अत्र वृत्तादौ यदा “हलो यमाम्” इति धातुयकारस्य लोपः, तदार्थधातुकमाश्रि-  
 त्याल्लोपः, “यस्य हलः” इति यङोपि लोपः । ( मामवितेत्यादि, ) यदा “हलो यमाम्” इ-  
 ति न भवति तदा पूर्ववद्यङोलोपे ( मामव्यितेत्यादि । मामव्यीती । मामति ) इडभावे “लो-  
 पो व्योर्वलि” इति व्योर्लोपः ( मामौतः ) यलोपे वकारस्याङ्गात्परत्वाद्द्वलि लोपमपवादत्वाद्वा-



धित्वोऽडि वृद्धिः । ( मामन्वयति ) । अद्वाचो नित्यत्वाद्बलि लोपं बाधते । ( मामन्वयति । मामसि । व्योलोपः । मामौथः । मामौथः ) । यलोपः ऊडि वृद्धिः । ( मामन्वयामि, मामौमि ) । अनुनासिकत्वाद्बुडि वृद्धिः ( मामौवः ), व्योलोपः “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घः । ( मामौमः । मामन्वयितु । मामतु । मामौतात् । मामौताम् । मामन्वयतु । मामौहि । मामौतात् । मामौतम् । मामौत । मामन्वयानि । मामन्वयाव ) । उत्त्वहित्वाभ्यां परत्वात्पूर्वमेव व्योलोपे पश्चात् “तु खोः” इति तातडि तदाश्रय उद् नशाङ्कनीयः । पूर्वमेव वकारस्य लुप्तत्वात्, हेस्तु “अतो-हे.” इति लुक् । उत्तमे नित्यत्वादाटि न व्योलोपः । ( अमामन्वयित् । अमामौताम् । अमामन्वयुः । अमामः । अमामन्वयम् । अमामाव । अमामौम ) तिप्सिपोर्हल्लुयादिलोपादान्तरङ्गत्वात् इलिलोपः । सिमिपोर्जुसभावात्भावौ वलिलोपं नित्यत्वात्बाधेते । वसि व्योलोपे “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घः । मसि यलोपेऽनुनासिकादित्वाद्बुडि वृद्धिः ( मन्वयति । अममन्वयत् । मन्वित्वा । मन्वितः ) । क्विपि “लोपो व्योर्वलि” इति विधेयस्य लोपस्य पूर्वनिर्देशाद् वेरङ्कलोपाद्बलिलोपस्य वलीयस्त्वस्य ज्ञापनादृक्कलोपात् पूर्व वकारस्य वलि लोपः, धकारस्य त्वपवादेनोऽथाधान्न भवतीति ऊडिवृद्धोर्मीः यथातु भाष्यं तथास्य न यद्दृगस्ति तच्च तेवतावृक्तमुपपादितं च ॥

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यत्तनारायणाख्येण बुद्ध्यतां भाष्यपारमैः ॥ १०३ ॥

सूक्ष्मं ईक्ष्मं इक्ष्मं ईक्ष्मार्थाः ॥ ( सूक्ष्मति । सुक्ष्मं । सूक्ष्मिता । सूक्ष्मिष्यति । सूक्ष्मेतु । असूक्ष्मेत् । सूक्ष्मेत् । आक्षिपि । सुक्ष्मात् । असूक्ष्मात् असूक्ष्मिष्यत् । सुसूक्ष्मिषति ) स्तो-तिष्योरेष्य” इति नियमान्न पत्यम् । ( सोसूक्ष्मते ) । “हलो यमात्” इति पक्षे यलोपः । अन्यदा तु यकारद्वयम् । ( सोसूक्ष्मति । सोसूक्ष्मि ) । बहूनां समवाये द्वयोरपि संयोगसंज्ञाया आश्रितत्वात् “स्कोः” इति कलोपः । लडि तिप्सिपोर्हल्लुयादिलोपे पदान्तसंयोगादित्यात् कलोपं जगृत्वचर्त्विषोः ( असोसूक्ष्म ) । सर्वत्र यकारस्य वलि लोपः । ( सूक्ष्मयति । असुसूक्ष्मेत् । सूक्ष्म आदरइत्यग्रे । ( ईक्ष्मति । इक्ष्मोचकार ) ईक्ष्मिता । ईक्ष्मिष्यति । ईक्ष्मेतु । ऐक्ष्मेत् । ईक्ष्मेत् । ईक्ष्मात् । ऐक्ष्मिष्यत् । ईक्ष्मिष्यति ) । “न द्वाः” इति रेफजर्जस्य द्विवचनहलादिशेषे चर्त्विषम्, ( ईक्ष्मयति । ऐक्ष्मिष्यत् । ईक्ष्मिष्यति । ईक्ष्मो चकार । ईक्ष्मिष्यतेत्यादि ) । सनि [ ईक्ष्मिष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्ष्यम् ] इत्यत्र वृत्तौ कैस्य तृतीयस्य के चिदाहुर्व्यञ्जनस्य । अपरे पुनराहुस्तृतीयस्यैकाच इति । तत्र तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्षे यकारादे-द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् । ( ईक्ष्मिष्यति ) पक्षान्तरे तु तृतीयस्यैकाचः सन एव द्विवचनम् । ( ईक्ष्मिष्यति ) भवति । ( ईक्ष्मयति । ऐक्ष्मिष्यत् । ईक्ष्मा ) “पुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः । एषामीप्सार्थत्वात् “कृधद्दृह०” इति कोपविषयस्य सम्प्रादान्त्याच्छतुर्था । ( देवदत्ताय सूक्ष्मतीत्यादि ) क्विपि वलि लोपे च पदान्तसंयोगादित्यात् “स्को” इति कलोपे जगृत्वचर्त्विषोः ( सूक्ष्म ) “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । प्रमोक्ष्मेतरपि । ईक्ष्मेतरपीदमेव रूपम् ॥ १०६ ॥

हय गतो ॥ भक्तिशब्दयोरपीति केचित् ॥ हयति । जहाय । जहयिथ । हयित । अहयो-त् । “हान्त०” इति न वृद्धिः । ( जिहयिषति । जाहयति । जाहयति । जाहति । जाह-तः । जाहयति ) । [ अहादेशो वलि लोपान्नित्यः ] इत्युक्तम् । ( जाहसि । जाहामि ) यलोपे य-औ दीर्घः । ( हायति । अजाहयत् । हयित्वा ) हयतेः क्वौ वलि लोपे मुक्ति ( इत् ) अतो लोपो नेत्यपठानुक्तम् । ( हयः हयी यड्या ) गौरादित्वात् ङीष् ॥ १०७ ॥

शुच्य अभिपरे ॥ अयवयानां शिथिलीकरणं सुरायाः संधानं चाऽभिपयन्तथा सोममभि-पुणोत्पृञ्जीपमभिपुणोतीति सुराप्रकरणे च संधानं स्यादभिपय इति । अभिपयः स्नानमिति

चन्द्रः । (शुच्यति । शुशुच्य । शुच्यता । शुशुच्यपति । शोशुच्यते) । “हलो यमाम्” इति यलोपपक्षेऽतो लोपे “यस्य हलः” इति चार्धधातुके यशब्दलोप इति चाल्लोपस्य असिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा गुणाभावे (शोशुचिता) । यञो लोपाभावे तु (शोशुच्यता) शोशुच्यीति । शोशोक्ति) वलिलोपे लघूपधत्वाद्गुणः । यङ्लुकोनैमित्तिकत्वाद्गुणस्यानार्द्धधातुकनिमित्तत्वाद्वा “न धातुलोपः” इति निषेधाभावः । (शोशुक्तः । शोशुच्यति । शोशुच्यीपि । शोशोक्षि । शोशुच्यीमि । शोशोचिमि । शोशुच्वः । शोशोक्नु । शोशुनिध ) । हेर्धित्वम् । “चोः कुः” इति चकारस्य ककारे “झलां जश् झशि” इति गकारः अशोशुच्युरित्यत्र वलि लोपान्नित्यत्वाज्जुस्भावः । इगन्तविषयत्वाज्जुसिगुणो न भवति, ( अशोशुच्यम् ) नित्यत्वाद्वलि लोपात् पूर्वमम्भावः । (शुच्ययति, अशुशुच्यत् । शुच्यत्वा, शुच्यतः) शुक्तिरित्यत्र “तितुत्र” इत्यनिदत्वम् । चुच्य इत्यपि पठन्तीति मैत्रेयः चुच्यतीत्यादि ॥ ५०८ ॥

हर्य गतिकान्तयोः ॥ (हर्यति । जहर्ह्य । हर्यिता । अहर्ह्यात्) । “नेटि” इति न वृद्धिः । (जिहर्ह्यपति । जाहर्ह्यते) । पूर्ववदार्धधातुके यमो यमि लोपे यलोपाल्लोपाभ्यां (जाहार्ता ) अन्यदा जाहर्ह्यतेत्यादि ( जाहर्ह्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः जाहर्ह्यति । जाहर्पि । शरोचि अचो रहाभ्यां शरोचि न द्वित्वमिति पकारस्य द्वित्वाभावः । ( जाहर्मि ) । लोटि (जाहर्हि) । ( जाहर्ह्याणि ) इत्यत्राङ् नित्यत्वाद्वलि लोपं वाधते । ( अजाहर्ह्यात् ) । इडभावे वलिलोपहलङ्गादिलोपयोः (अजाहः । अजाहर्ह्याम् । अजाहर्ह्युः । अजाहर्ह्यम् । हर्ह्ययति । अजहर्ह्यत् इत्येत्त्वा । हर्ह्या) स्त्रियामकारः । किपि वलि लोपे (हः । हर्ह्यतो) यज्ञः । “दृशियजियच्यनि महर्ह्येभ्योतच्” इत्यतच् ॥ ५०९ ॥

अल भूपणपर्यासिवारणेषु ॥ अलति । आल । अलिता । मा भवानालीत् । अतो ल्रान्तस्य\* अकारसमीपरेफलकारान्ताद्वातोः परस्मैपदपरेऽसेटि सिच्यितो वृद्धिरिति वृद्धिः । (अलिपति । आलयति । आलिलत् । अलित्वा । अलितः । अलकम् ) “संज्ञायाम्” इति कुन् । (अलका) । टापि “प्रत्ययस्थात्कात्” इति । क्षिपकादित्वान्नभवति (अलिः) इन्ववपादिभ्यः” (आली) कृदिकारत्वात् ङीप् ) (अलीकम्) । अलीकादयश्चेति कन् । अत्र मैत्रेयोऽकारमनुनासिकस्वरितमिच्छतीत्याह । तत्रालतइत्यादि ॥ ५१० ॥

निफला विशरणे ॥ जित्त्वं “जीतः क्तः” इति वर्त्तमानकार्थम् । ( फलति । पफाल । फेलतुः ) । “तृफलभजत्रपश्च” इति किति लिटि थलि च सेव्येत्वाभ्यासलोपौ । निरनुबन्धकपरिभाषायाः प्रत्ययग्रहणविषयत्वाद्स्यापि तत्र ग्रहणं, न केवलं फलनिष्पत्तावित्यस्यैव । अन्ये त्वयं परिभाषा सार्धत्रिकीति भजत्रपश्चेति च शब्देन सानुबन्धकमसुं समुच्चिन्वन्ति । उभयथा रूपे न विवादः । (फलितेत्यादि । अफालीत्) इत्यत्र “अतो ल्रान्त इति” वृद्धिः (पिफलिपति । पम्फुलयते । पम्फुलीति । पम्फुलतः । पम्फुलिमा । “चरफलोश्च” इति यङि यङ्लुकि अभ्यासस्य नुक् । अत्रापि पूर्ववत् सानुबन्धकस्यापि “उत्परस्यात्” इत्यभ्यासाच्चरफलाकारस्योत्वम् । तपरकरणं लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । (फालयति । अपीफलत् । फलम्) । अच् । (फलित्वा । फुललः) अस्याकर्मकत्वात्कृत्वाभावाधिकरणे क्तः । “आदितश्च” इति निषेधे “अनुपसर्गात्फुललक्षीवहृशोल्लाघाः” इति निपातनान्निष्ठातकारस्य लत्वत् । अत एव निपातनादुत्वं च । यद्वा लत्वस्यासिद्धत्वात्कारादिप्रत्ययपरत्वात् “कि च” इत्युक्ते “आदितश्च” इति निषेधस्य “विभाषा भावादिकर्मणोः” विकल्पनात् (फलितम्) इत्यपि भवति । अनुपसर्गादिति वचनादुपसृष्टस्योत्वे (लत्वाभावात्प्रफुलतम्) इति भवति । समुत्पूर्वत्वे तु [उत्फुललसंफुललत्रोरुपसंख्यानम्] इति लत्वम् । क्वतोरप्येतलत्वमिष्यतइति वृत्तिः । तेन (फुललवाच्) इति भवति । (फलगुः) फलिपाटीत्यादिनोप्रत्यये गुणागमः । क्विपि (फल) फलिवाचरतीति “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः” इति किपि फलो धातुत्वे (फलति । प-

। फेलु । फलु पम्बुल्यते ) इत्यादि प्रकृतिरत् । प्रत्ययान्तधातुत्वे आम् न । [ कास्य नेकाच ] इति उक्तत्वात् । निष्ठाया फलितिमिति नित्यमिडेयादिस्त्वात् ॥ ५११ ॥

मील इमील इमील निमेषणे ॥ निमेषणे सूत्रे च द्वितीयस्ताल-यादि । तृतीयो दन्त्यादि एति । मिमाल । मीलिता ) इत्यादि । ( मिमीलियति । मेमीलयते । मेमीलीति । लि । मील्यति । अमामिलत् । अमीमीलत् ) ' भ्राजभास० ' इत्यादिना णौ चङ्युप- । ह्रस्वविरल्प । इमीलति । इमीलतात्त्यादि । मिल इ-पणइति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥ ५१२ ॥

पील प्रतिष्टम्भे ॥ प्रतिष्टम्भो रोधनम् । ( पीलति पिपील । पीलितेत्यादि । पीला नाम ) चित् । इगुपधलक्षणे कप्रत्यये टाप् । पीलाया अपत्यं ( पैल ) । ' पीलाया वा ' इत्यण् । गने षट् च इति ( पैलेय- ) । अणन्तादपत्यानि "तस्य "पैलादिभ्यश्च ' इति लुकि ( पैल ) । ( पीलु ) । मृगय्यादिभ्यश्चेति उपत्यय । ( पात्रे पाक, पीलु ऋण- ) "तस्य पाकमुठे वादिक्णादिभ्य कुणञ्जाहचौ" इति पञ्चान्तात्पीलमादेः कणादिश्च यथासेदयपाकमूलयो- ऋजाहचोविधानादस्मात् कुणप्, ककारस्य "लशक्तदिते" इति तदितत्वान्नेत्वम् ॥ ५१५ ॥

पील वर्णे ( नीलति । प्रणीलति । निमील । मीलिता इत्यादि । नील ) इगुपधलक्षणे क । ली) औपधिर्वडवा च । "जानपद०" इत्यत्र [ नीलाद्रोपधौ प्राणिनिच ] इति ङीप् । अ न नीला शायी । जानपदाभावे च सज्ञया वेति वचनात्संज्ञाया ( नीलि नीला ) इत्युभयं भ । नीलया रक्तं वस्त्र ( नीली ) "तेन रक्तं रागात्" । रन्त्येजेनेति राग, शुक्लरूप वर्णा- रापादनिमिह रज्जेधर्म इति वृत्ति । रागवचनात्तृतीयान्तादकार्थे यथाविहित प्रत्यय इत्य प्राप्त [ नीलया अन्वक्तव्य ] इत्यन् । गिल गतौ इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥ ५१६ ॥

शील समाधौ ॥ ( शीलतीत्यादि । शीलम् ) इगुपधलक्षणे क, घञ् च । शान्ते समाधाते वा वृत्ति- ( शौली ) । अणि ङीप् । शील उपधारणइति शुरादौ । शिल उच्छइति ह्रस्वोपध- दादौ ॥ ५१७ ॥

काल बन्धने ॥ कीलतीत्यादि । कील । इगुपधलक्षणे क, "हलश्च" इति घञ् वा ।

शीलक) सज्ञाया वन्, कुन्वा ॥ ५१८ ॥  
 शूल अवरणे ॥ ( शूलतीत्यादि । शूलं ) पूर्ववत्क ॥ ५१९ ॥  
 शूल रजाया संघाते च ॥ ( शूलति । शूलम् ) शूरेषु संहृत ( शूलयम् ) \*शूलोखाद्यत्\* इति स म्यन्तस्संहृतमित्यर्थे यत् । शूले पचति ( शूलाकरोति ) शूरे प्रोक्ष पचतोत्यर्थे, ' शूलात्या \* इति कृथा योग डाच् । ( डाचि बहुल द्वे भवत ) इति द्वित्वम्, अव्यक्तानुहणस्य डाज तस्य नेप्यतइत्युक्तत्वान्न भवति । "ऊर्षादिच्चिडाचश्च" इति डाजन्तस्य निपा- त्त्वं गतित्य च । तत्र निपातत्वस्य यत्वात्सोल्लेख, गतित्वात् शूलाइत्यत्यत्र ' कुगतिप्राद । ' इति समासे त्वो ल्यप्, ' अय शूरेनान्विच्छति ( आय-शूलिक ) "अय शूलदण्डाजिना न्या ठक्ठौ" इति तृतीयान्तादस्मादन्विच्छतीत्यर्थे यथासक्य ठक् । अय-शूलशब्देन क्रूरा- कार उच्यते ॥ ५२० ॥

तूल नि-रुपे ॥ निष्कर्षीं निष्कोपण तच्चान्तर्गतस्य बहिर्नि साणम् ( तूलति । तूलम् । तू-नेमानुक्रय्याति, अनुतूलयति ) "सत्यापपादा०" इत्यादिना णिचि टिलोप- । णौ चङ्युपधो पित्वात् ( अतुतूलत् ) ॥ ५२१ ॥

पूल संघाते ( पूलति । पूल ) ॥ ५२२ ॥  
 मूल प्रतिष्ठायाम् ( मूलति । मूलम् । मूड जातो मूलक ) ' पूर्वाद्भापरादांमूलप्ररोपा- यस्करादुडुन् ' इति तत्र जात् इति निषये डुन् । नक्षत्राणोपवाद- । उत्पाटनोय मूलमस्य इति मूषयो मुद्र मूलमस्याषदौ इत्यौपाधिकात्प्रथमान्तान्मूलादप्येत्यर्थे यत् । आयद्वीति मूह

उद्यमनइत्यस्माद्भावे घञा बर्हः । सोऽस्यास्तीतीनिः । उद्यमनमिहोत्पादनं, ये सुपक्का मूलो-  
त्पादनमन्तरेण ग्रहीतुं न शक्यन्तइति ते एवमुच्यन्ते, मुद्गादिषु मध्यतो ल्यमानेषु कोशा अ-  
पि ल्येरेन्नित्यवदथमेपां मूलमुत्पादनीयम्, मूलेनानाम्यं ( मूल्यं ) लाभाख्यं द्रव्यम् । “नौ-  
वयोधर्मविपमूलमूलसीतानुलाभ्यस्ताद्यर्थतुल्यप्राप्यवयानाम्यसमसमितसमितेषु” इति  
यथासंख्यं मूलादानाम्ये यत्, आनाम्यमभिभवनीयं शेषीक्रियमाणमित्यर्थः । मूलं नाम  
पादादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं, तेन हि स्वस्माद्भित्तिरिक्तं लाभाख्यं  
शेषीक्रियते । आत्मन उपकारकं क्रियते, यतः स्वयं तेन सगुणी, गुणो भागः, इदमेव  
मूलमस्य भागीकरणं, तत्प्रति मूलस्योपकारकत्वं शेषत्वमानाम्यत्वं च । मूलेन समो (मूल्यः)  
पटः । उपादानसमानफल इत्यर्थः । अनेनैव सूत्रेण तृतीयान्तान्मूलात्समे यत् । न विद्यते मू-  
लमस्याः सा (अमूला) “पाककण०” इत्यादिना प्राप्तं डीपं वाधित्वा “मूलान्नजः” इत्यजा-  
दिपाठाद्वाप् । (शतमूली) । “पाककण०” इत्यादिना डीप् । अयं रोहणार्थश्चुरादिः ॥ ५२३ ॥

फल निष्पत्तौ ॥ (फलति) इत्यादि जिफलावत् । (फलितम्) इति निष्ठायामिडेव । फलतीति  
फलं (संफल) । पाककण०” इति डीपं वाधित्वा संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्” इति ह्रस्वः । अल्पं फलं,  
पाठाद्वाप् । भक्षफलादयोप्येवम् । “ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्” इति ह्रस्वः । अल्पं फलं,  
(फलिका) । ततोऽन्यत्फलम् । फलं च तत्फलिका च (फलाफलिका) । [कृतापकृतादीनामुपसं-  
ख्यानम् ] इति कर्मधारयः । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः पूर्वपदस्य । एकमेव फलमव-  
स्थामेदादल्पत्वमहत्वाभ्यां युज्यते । ( त्रिफला ) । अजा दिदर्शनाद्वाप् । ( फलिनः ) ।  
[फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः] इति मत्वर्थे इनच् । (फलकं) संज्ञायाम् कन् । निष्पाद्यते कृपि-  
रनेनेति फालः । “हलश्च” इति करणे घञ् ॥ ५२४ ॥

चुल्ल भावकरणे ॥ भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । चुल्लिः । (चुल्ली) । इनन्तत्वा-  
द्वा डीप् ॥ ५२५ ॥

फुल विकसने ॥ ( फुलति । फुलः । अच् । फुलित्वा । फुलितः ) ॥ ५२६ ॥  
चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च ॥ ( चिल्लति । चिल्लः ) तिल गतौ इति दुर्गमैत्रयौ ।  
तिल्लेत्यन्ये । (तिलतीत्यादि । तिलः) । इगुपधलक्षणः कः । तिल स्नेहनइति तौद्रादिकाद्वा ।  
तिलानां भवनं क्षेत्रं (तिल्यं तैलीनम् ।) “त्रिभाषा तिल०” इति यत्खञौ । तिलेभ्यो हितं  
(तिल्यम्) “खलयवमापतिलवृषत्प्रहणश्च इति चतुर्थ्यान्ताद्धितार्थे यत् । निष्फलस्तिलः  
( तिलपेजः ) । तिलपिञ्जः ) । “तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ” इति तौ । (तिलकम्) संज्ञायां  
क्वुन् । तिल स्नेहनइति चुरादौ च ॥ ५२७ ॥

वेलू चेलू केलू खेलू क्ष्वेलू वेल्ल चलने ॥ (वेलतीत्यादि । वेला) । “गुरोश्च” इत्यकारः ।  
( चेलति । चेलः ) । पचादौ चेलडिति पाठात् अच्, द्वित्वं स्त्रियां ङीवर्थं, चिल वसनइत्य-  
स्माद्वा चेलम् । प्रसङ्गादत्र किं चिदुच्यते । कुत्सिता ब्राह्मणी ब्राह्मणिवेलीति “कुत्सितानि  
कुत्सःनं” कुत्साहेतुधर्मवचनैः समानाधिकरणैः समस्यन्तइति तत्पुरुषः । “वरुप” इत्यादिना  
ह्रस्वः । चेलादयो वृत्तिविषये कुत्सनवचना इति भवतावुक्तम् । तत्र चेलमकुलोनेन तन्तुवा-  
येनोत्पादितं भवति, तत्सादृश्याद् ब्राह्मण्यादिषु वृत्त्या चेलशब्दस्य कुत्सनवचनत्वम् । (खि-  
चेली, खीचेली वा, वामोरुचेली, वामोरुचेली वा ।) \*नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्\* इति  
ह्रस्व विकल्पः अङीच या नदी इत्यन्तं च यदेकाच् सशेषः तस्य घादिषु वा ह्रस्व इति सूत्रा-  
र्थः । अत्रान्तरेणापि शेषग्रहणं पूर्वसूत्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सिद्धे तत्सामर्थ्यात्पूर्वश्रुतइत्यन्ता-  
नेकाजपेक्षं शेषत्वं बोधयितुं, तेन यद्दृश्यन्तमनेकाच् इत्यन्तमेकाच् तत्रैवायं विकल्प इति  
यद्भाषितपुंस्कामलस्यादि यच्च समानायामाकृतौ अभाषितपुंस्कं द्रोण्यादि पूर्वसूत्रावि-  
षयं तत्र न भवति । ( लक्ष्मीचेली यवागृचेली ) । इत्यादौ च इत्यन्तनदीत्यपि [कुत्रद्याः

प्रतिपेधः] इत्युक्तत्वाच्चायं विधिर्भवति । (श्रीचेली) इत्यादौ तु नदीपहणान्नास्य प्रसङ्गः । नापि पूर्वसूत्रस्य, उद्यन्तानेकाच्त्वाभावात् । (विदुषीचेली) इत्यादौ \*उगितश्च\* उगितः परा या नदी तस्या ह्रस्वविकल्पः विद्वच्छ्रेयसोः पुंवन्तावोत्र पञ्चे वक्तव्य इति वृत्तावुक्तत्वात् (विद्वच्छेली) इत्यपि भवति । ( केलति । केलिः ) । इन्द्रप्रत्यये (केली) । अप्रत्ययः ( केल्या । केलयति ) । “कण्ड्वादिभ्यो यक्” इति स्वार्थे यक् सनाद्यन्वत्तेन धातुत्वे लडादि । ( सेलति । सेला ) अयमपि कण्ड्वादिः ( वेल्लति । वेल्लो विपम् ) । संज्ञायां घञ् । ( वेल्लयति ) वेल्लादीनां पञ्चानामृदित्वाच्चडीति ह्रस्वाभावात् ( अविवेल्लदिति ) भवति । वेल्लस्त्वनुपधात्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्गः ॥ १३३ ॥

पेलु शेल् फेल् गतौ ॥ ( पेलति । अपिपेलन् पेलो ) भुक्तमुञ्जितम् । (शेलति ।-अशिगेलत् ) अत्र यच्चिरपेलपेलसेल् इत्यपि त्रयः पठ्यन्ते । तत्र सेलतिर्भ्रंशेयाद्यनुसारेणापे पठिष्यते । सेलतेस्तु दन्त्यादेः पाठः पोपदेशपर्युदासकान्येनुपादानादनार्थः । मूर्धन्यादिस्तु सेलुः प्रलेप्मान्तक इत्यादिदर्शनाद् प्राञ्जः ॥ १३६ ॥

स्खल संचलने ॥ ( स्खलति । चस्खाल । अस्खालोत् ) । गौ घटादित्वात् ( स्खल्यति, ॥ १३७ ॥

खल संचये ॥ खलति । ( खलाल । अखालोत् ) । खलति पापानि संचिनोतीति, ( खलः ) । खल्यते संचोयते धान्यादिकमिति ( खलम् ) । “खनो घञ” इत्यत्र घृत्तिः खलं भगः पदं चेति वक्तव्यमिति । अत्र हरदत्तः । घित्स्करणसामर्थ्यादन्येभ्योऽप्ययं भवति, नहि खनः कश्चिद्वयवः कुत्वभागस्ति । खलानां समूहः, ( खलया ) । “खलगोरथात्” इति षष्ठ्यन्तात्समूहे यत्, ( खलिनी ) । “इनित्रकट्यश्च” इति पुर्वग्रैव विषये इत्यादिविधानादिह यथासंख्यादिभिः सर्वे एते यादयः स्वभावात् स्त्रीविषयाः । खलाय हिता ( खल्या ) “खलयवः” इति यत् । यस्मिन्काले खले यथा भवन्ति स कालो ( खलेयवः ) । एवं ( खलेबुद्धम् ) । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावः । तत्र ह्येव पठ्यते, खलयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न संश्रयन्ते, अन्यपदार्थं च वर्तन्ते इति । नैतौ प्रथमान्तावेव अव्ययीभावात् “अव्ययीभावश्च” इति नृपुंसकत्वम् । खलन्ति संचलन्ति केशा अस्मादिति ( खलतिः ) । अयं च भीमादिषु पाठात् “भीमाद्ययोपादाने” इत्युपादानविषयः अत्रैव पाठादेवातिप्रत्यये धातुनामनेकार्थत्वात्संचलने वृत्तिः । यद्वा पूर्वस्यैव धातोर्भीमादिषु पाठात् सलोपः । ( खलत ) इत्यपि निरातितः । शास्त्रं शाठः शिरोमध्यं च ॥ १३८ ॥

गल अदने ॥ ( गलति । अगालोत् । गलः ) “गोचरमंचरः” इत्यादौ चकारेण “पुमि संज्ञायां घः प्रायेण” गिरतेर्वा ॥ १३९ ॥

पल गतौ ॥ ( सलति । सालयति । असोसलन् । साल. ) अकारं च कारकेः” इति संज्ञायां घञ् । ( सलिलम् ) । सलिलम्” इत्यादिनेलच् ॥ १४० ॥

दल विशरणे ॥ ( दलति ) । गौ घटादित्वात् ( दलयति ) दाडिमम् । दालतश्चात् घञन्तात्संन निर्दलमित्यत्र विषये [ भावप्रत्ययान्तादिमन्वत्तत्त्वः ] इतीमत् इत्युपाभावेः कुं दलतीनि ( कुदाल ) दृपोदरादिः । अर्थं घटादायपि ॥ १४१ ॥

द्वल घल आनुगमने ( दवलति । शपाल । अजालोत् शिषलपति । शारदयते । दवालयति । अशिश्वलन् । दवलति । अश्वललोत् ) अत्राङ्गान्तस्य लकारस्याशराममीपत्वाभावात् “अतो लान्तस्य” इति घृद्धिर्न भवति ॥ १४२ ॥

खोल् खोर्त् गतिप्रतिघाते ( खोलति । खुण्णोत् । खोलयति । अखुण्णोत् ) कदित्वाद्योपधादभ्यः ( खोडः पञ्जः ) पचाद्यच्, डल्योरभेदः । एवं ( खोरतीत्यादि ) ॥ १४३ ॥

धोर्त् गतिघातुर्थं ॥ ( धोरति । धोरिता । अधुशोरत् । धोरितः ) अधानां गतिवि-

शेषः । निष्ठान्तात्सज्ञायां कन् ॥ ५४६ ॥

त्सर छद्मगतौ ॥ (त्सरति । तत्सार । तत्सरतुः । त्सरिता । अत्सारीत् ) “अतो ल्रान्तस्य” इति वृद्धिः । ) तित्सरिपति । तात्सर्यते । तात्सरोति । तात्सरति । तात्सरिपि । अतात्सः । त्सरुः । ) “भृशुश्रीतृचरित्सरितनिघनिमिमस्त्रिभ्य उः” इति उप्रत्ययः । त्सरौ कुशलः ( त्सरुकः ) “आ- कर्पादिभ्यः कन्” इति सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन् ॥ ५४७ ॥

कमर हूर्छने । (कमरति । चक्रमार । कमरिता । अकमारीदित्यादि) पूर्ववत् ॥ ५४८ ॥  
अत्र वञ्च मञ्च च गत्यर्थाः ॥ चरतिर्भक्षणार्थोपि ( अञ्चति । आनञ्च । अञ्चिता । मा भवानञ्चोत् । अङ्गान्त्यस्य रेफस्याकारसमीपत्वाभावात् “अतो ल्रान्तस्य” इति न वृद्धिः ( अविञ्चिपति । अञ्चयति । आविञ्चत । अञ्चयाद् ) इत्यत्र रेफस्य हलः परत्वाद्यम्परत्वाच्च “हलो यमाम्” इति पाक्षिको लोपो न भवति । तत्र यथासंख्याश्रयणात् । तथा चोत्तरसूत्रे “सवर्णग्रहणमथेवत् । उक्तं च वृत्त्यादौ सवर्णग्रहणस्य फलं शिण्डीत्यादौ यथासंख्यनिरासः (अञ्चम्) । अच् । अमो वा व्युत्पादयिष्यते । (अञ्चो) इनन्तः काष्ठकुहालः । (अञ्चकम्) । संज्ञा- यां कन् (वञ्चति । वञ्चत । वञ्चिता । विवञ्चिपति । वावञ्च्यते) उक्तो रेफे लोपाभावः (वा- वञ्चित) भकाररेफतकाराः संयुज्यन्ते । “अनञ्चि च” इति भकारस्य पक्षे द्विर्वचने “झलां जश् झशि” इति पूर्वस्य जश्त्वेन वकारभकाररेफतकाराः द्रष्टव्याः । लङि तिप्सिपोर्हल्लङ्यादिलोपे असंयोगांतलोपे च “झलां जशोन्ते” इति जश्त्वे च “वावसाने” इति चत्वे ( अवावप् । अ- वावप् ) एवं (मञ्चतीत्यादि चरति । चचार । चेरतुः चरुः चरितेत्यादि । अचारीत् ) “अतो ल्रान्तस्य” इति वृद्धिः (चिचरिपति । चञ्चूर्यते ) “लुपसदचर०” इति भावगर्हायामेव यद् । “चरफलोश्च” इत्यभ्यासस्य नुकि “उत्परस्यात्” इत्युत्वे तस्य हलपरत्वे “हलि च” इति दी- र्घः ( चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति ) अत्र दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन प्राप्तो लघूपधगुण उदिति तपरकर्- षः ( चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति ) अत्र दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन प्राप्तो लघूपधगुण उदिति तपरकर्- षम् । यतस्तपरत्वेन निवृत्तौ प्रसक्तायामपि दीर्घत्वमसिद्धम् । (अचञ्चूः) लङि तिप्सिपोर्ह- ल्लङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्जनीयः । यदायमुत्पूर्वः सकर्मकस्तदा “उदश्चरः सकर्मकात्” इति तद्, गुस्त्वचनं (उचरन्त) इति उत्क्रम्य गच्छन्तीत्यर्थः । तथासमुपसृष्टात् “समस्तृतीयायुक्तात्” इति तद् (अश्वेन सब्रतइति) सम इतीयं पृष्ठी तेन व्यवहितेपि भवति (अश्वेन समुदाचरते- इति । (चर्यम्) “गदमदचर०” इति भावकर्मणोर्थत् । अनुपसर्गं इति वचनात्सोपसर्गं उपचा- र्य्यामतिष्यदेव, (आचार्यदेशः [चरेराङि चा गुरौ] इति यत् गुर्वौत्वाचार्यं इति ण्यदेव आचार्यस्य स्त्री ( आचार्यानी ) “इन्द्रवरुण०” इत्यादिना ङीपानुक्तौ । [आचा- र्यादणत्वं च ] इति णत्वाभावः । चरतीतिचरः । चरडिति पचादिपाठाद् च टित् । स्त्रियां (चरी) । चरस्य गौत्रापत्यं ( चारायण ) । “नडादिभ्यःफक्” इति षष्ठ्यान्ताद्गौत्रापत्येफक्, फस्यायनादेशः । (चराचरः) । [चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याम्चाम्यासस्य] इति अचि पक्षे द्विर्वचनम् । अभ्यासस्यागागमः, आगमसामर्थ्यान्न हलादिशेषः । अन्यथादेशमेव कु- र्यात् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । (कल्याणाचारः । कल्याणाचारा) । “शीलिकामि०” इ- त्यादिना कर्मण्युपपदे णः । कुरुषु चरतीति (कुरुचरः,) “चरेटः” इत्यधिकरणे उपपदे उप्रत्ययः । टित्त्वात् स्त्रियां (कुरुचरी । भिक्षाचरः) “भिक्षासेनादायेषु च” इति भिक्षादिपूपपदेषु उप्रत्य- यः । एवं (सेनाचर आदायचर)! इत्यनधिकरणार्थमिदं सूत्रम् । (चरिष्णुः) “अलंङ्ङ०” इत्या- दिना इष्णुच् । (अतिचारी । अपचारी) । “संपृच०” आदिना ताच्छीलिको धिनुण् । ब्रह्म वेद- स्तदर्थं व्रतं चरतीति (ब्रह्मचारी) । “सुष्यजातौ०” इति णिनिः, समानो ब्रह्मचारी (सत्रहचारी) \*चरणे ब्रह्मचारिणि\* इति चरणे गम्यमाने समानस्य सभावः । चरणगद्दः शाखाभ्यायिषु रूढः, सत्रहचारिणि इमे (सत्रहचाराः) [ नान्तस्य टिलोपे सत्रहचारिणीठसर्पिकलापिकौथु-

मित्तैतिलिजांजलिडाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसमसुपर्वाणामुपमंख्यानम् ] इति टिलोपः । चर्च्यतेनेनेति (चरित्रम्) “अर्चित्पूस्खनसहचर इत्रः” इतीत्रः, करणे प्रज्ञादिपाठस्त्वार्थे ऽणि चारित्रम् (गोचरो विषयः, सञ्चरो मार्गः । ) “गोचरमञ्चर” इत्यधिकरणे घञ्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अत्र सञ्चरत्यनेनेति (सञ्चर) इति वृत्तिः । तत्र सुवाकः । “समस्तुतीयायुक्तात्” इति तडा भाव्यमिति । “परिचर्यापरिसयां०” इत्यादीनां छिपां भांने शे यक् । चरितं तदिति (चर्म) “मन्” इति मन् । अयं “उणादयो बहुलम्” “भूतेषु दृश्यन्ते” इति भूते चर्मण्यरूपाः सन्ति (चर्मण्वती नदी) ‘आसन्दीवदष्टीरञ्चकीरत्कशीरद्रुमण्वचर्मण्वती’ इति मनुषि नलोपाभावो णत्वं च संज्ञायां निपात्यते । (चर्म) । “मीहादिभ्यश्च” इति मत्वर्थे इनिः “नन्तद्विते” इति टिलोपः । चर्मिणोऽपत्यं (चार्मिणायणिः) । “वाकिनादीनां कुक्च” इति किम् कुक्चवागमः । कुकि नान्तत्वाभावेऽपि [चर्मचर्मिणोर्नेलोपश्चे] इति यवनाश्लोपः । सर्वचर्मणा कृतः (सर्वचर्मिणः । सर्वचर्मिणः) । \*सर्वचर्मणः कृतः खलजौ\* इति वृत्त इत्यर्थे तृतीयान्ताद् अस्मात् सखर्मा, सर्वचर्मण इत्यप्यमर्थः समासः, यतः सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेन सम्बन्धो वृत्त्यादावुक्तः । चर्मणः कोश (चर्मः) । [चर्मणः कोश उपमंख्यानम्]” इति टिलोपः, अन्यत्र “अन्” इति प्रकृतिभावात् (चर्मणं चक्षुः) । (चारु) । हसनित्जनितरीति ध्रुग् प्रत्ययः । (चरु) मृदुशीतृचरीत्युप्रत्ययः । अयं हि भौमादिस्वादादाने चरन्त्यस्मादिति हि व्युत्पत्तिः । (चरकः) दुक्, चरकेण प्रोक्तमपि । (चरकम्) । “तेन प्रोक्तम्” इत्यत्र, “कञ्चरकाल्लुक्” इति लुक्, चरको नाम वैशम्पायनः । उक्तं च “कलापित्रैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” इत्यत्र (अलभ्यिश्चरकः) प्राचां पतिलिटिकमलानुभावान्युपादाय चरको नाम वैशम्पायन इति, तत्राभेद्विरक्षायां भव्यादीनामिदं त्रिणेपणं, चरकाय हितं (चारकाणम्) । “माणवचरकाभ्यां सन्” इति “तस्मै हितम्” इति विषये खन् । चर सञ्चयन इति चुरादौ ॥ ५६२ ॥

छिद्र निरसने ॥ [सुखातुष्टिपुण्ड्रकार्तां प्रतिषेध] इति प्रतिषेधः सत्वस्य । अस्य द्वितीयस्यकारष्टकारो वेति वृत्तिः, आचार्येण शिष्येभ्य उभयथा प्रतिपादनात् उभयमपि प्रमाणमिति व्याख्यातारः ( छेवति ) “छिद्रुस्तुचर्मां सिति” इति दीर्घः ( तिष्ठेव । तिष्ठिगुः । अभ्यासे खयः सेपः ( छेविता । छेविष्यति । छेगुः । आशिपि छेव्यात् ) “हलि च” इति दीर्घः ( अछेवीत् । तिष्ठेपिपति । तुष्टूपति ) “सनीवन्तर्द्ध०” इति मनः यथे इडागमः, अन्यदा च “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वे वलि श्लेषं यापित्वा “छद्रवोः शुठ०” इति ऊर्द्धि यणादेने द्विवचनम् । अत्र वर्जमात्राध्रपत्येन चान्तरद्वे यणि कर्त्तव्ये बाह्यप्रकृतिप्रत्ययाभ्रपत्येन यद्विरहस्योद्योऽमिद्वत्त्वं न भवति ‘नाजानन्तये’ इति निषेधात् ( तेषीव्यते । छेपति । अति-छिद्रत् ) ऊर्द्धभाविनां यकारान्तानां यश्चलुद्नास्तांति तेजतातुक्त्म् । टकारपथे सर्वप्राग्भाते टकार उदाहार्यः । ( तिष्ठेत्स्यादि । छेवित्वा । छेवत्या ) उर्द्धित्वादिद्विवकल्प इति “न क्त्वासेद्” इति कित्त्वनिषेधात् गुणः, अन्यदा तु कित्त्वावृटि यणादेशः । छरतः । छगतिः । “यस्य विभाषा” “सिनुत्र०” इत्यनिरूप्यम् ( छीयन्म् । छेयन्म् ) ट्पोदरादिस्वात्पथे दीर्घः, तथा च चान्द्रसुप्रम् । “छिद्रुमिगोर्दीर्घश्च” इति । अयं दिवादायपि ॥ ५६३ ॥

त्रि जपे ॥ अत्र मंत्रेय उचरधातुसादरयानुरोपेनाजन्तोप्यत्र निरिद्वयनइति । इह जप उ-  
त्कर्षेप्राप्तिरित्यर्द्धमैवोपम् । यस्ययथेऽभिभार्यः स सार्द्धः । पदाद देवः—

अविर्जवाभिभयपोरापेयैऽयावर्द्धमैकः ।

उत्कर्षेप्राप्तिराद्योर्द्धोऽद्वितीयेषु मर्द्धमैक इति ॥

( जपति । जिगाथ । जिगयुः । जिगंथिय । जिगेय । जिगियन् ) \*मन्त्रिष्टोत्रे\* इत्य-  
भ्यासादुक्तस्य वृत्तं गकारः । अजन्तत्वादिनिर्देशे आदिनिषकारिद् यति तु भारद्वाजनिष-  
कारिद्विवकल्पः । अजादी क्वदिति लिटि “एतेषाव०” इति यत् ( जिगा । जिगयति ।

जयतु । अजयत् । जयेत् । जीयात् ) “अङ्गत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः (अजैपीत् । जिगी-  
षति ) “इकोऽङ्गल्” इति सन्ः कित्त्वान्न गुणः \*अङ्गनगमां सनि\* अजन्तानां हन्तेर्गामेश्च  
झलादौ सनि दीर्घ इति दीर्घः । पूर्ववदभ्यासात्परस्य कुत्वम् । (जेजीयते । जेजयीति । जेजे-  
ति । जेजितः । जेज्यति) । अजादौ कृडति यण । (जापयति) “क्रीड्जीनां णौ” इत्येचःस्थाने  
आत्वे पुगागमः । (अजीजपत् । विजयते । पराजयते) “विपराभ्यां जेः” इति तड् । अयं  
प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तादपि ( विजेजितं पराजेजित इति ) । यङ्लुगन्तात्सनि “सन्-  
ल्लिटोऽङ्गैः” इति कुत्वं न भवति, तत्र प्रत्यासत्त्या सन्लिट्निमित्तस्यैवाभ्यासस्य ग्रह-  
णात् । तथा च वृत्तिः । सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यास इति । “विपराभ्याम्”  
इत्यत्रोपसर्गयोर्ग्रहणात् (परा जयति सेना )त्यादौ तड् न भवति । अस्याकर्मकत्वात्सर्वे कृतो  
न सन्तीति तन्त्रेणाभिभवार्थे प्रदर्शयिष्यन्ते ॥ ११४ ॥

जीव प्राणधारणे ॥ प्राणलक्षणस्य कर्णो धात्वर्थेनोपसंग्रहणादकर्मकोयम् ( जीवति ।  
जिजीव । जीवितेत्यादि । जिजीविषति । जेजीव्यते ) वकारान्तानामृद्भाविनां यङ्लुङ् ना-  
स्तीति तेवतावुकम् ( जीवयति । अजिजीवत् । अजीजिवत् ) “भ्राजभास०” इत्यादिना णौ  
चङ्युवधाहस्वविकल्पः । ( यावजीवम् ) । “यावति,विन्द्जीवोः” इति यावत्युपपदे णसुल् ।  
(जीविका) [ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः ] इति ण्वुल् । जीवनस्य मृतो (जीमृतः) । पृषोद-  
रादिपाठाज्जीभावः । उणादौ तु जेमुट् चोदात्त इति जयतौ व्युत्पादितः । (जीवातुः) । “जी-  
वेरातुः” इत्यातुप्रत्ययः । (जैवातुकः) । “जीवेशातुकन् वृद्धिश्च” इति आतुकनि वृद्धिः । (जी-  
वन्तः) । “रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यो झच् पिद्वदाशिपि” इति झच्, पिद्वद्भावात् स्त्रियां ङीपि  
( जीवन्ती ) । जीवन्तस्य गोत्रापत्यं, ( जैवन्तायनः ) । “द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्”  
इति गोत्रापत्ये वा फक् । तड्भावे इञि ( जैवन्तिः ) ॥ ११५ ॥

पीव मीव तोव णीव स्थौल्ये । ( पीवति । पिपीव । पीवित् । पिपीविषति । पेपीव्यते  
पीवयति । अपीपिवत् । एवं मीवति । तीवतीत्यादि । प्रणीवति ) “उपसर्गादसमासेण०”  
इति णत्वम् । ( पीवरः स्थूलः, मीवरः मानी, तीवरो निपादः नीवरो वणिक् ) । “छित्वर०”  
इत्यादिना तरन्चि वलि लोपे निपात्यन्ते । इत्त्वात् स्त्रियां ङीपि (पीवरीत्यादि) उणादिवृत्तौ  
तु पा पाने, तेवृ देवने, मार्ग मार्गणे, णीञ् प्रापण इत्येतेभ्य एते व्युत्पादिताः ॥ ११६ ॥

क्षीवु निरसने ॥ ( क्षीवतीत्यादि ) । उदित्त्वात् क्त्वायामिद्विकल्पः । ( क्षीवित्वा  
क्ष्यूत्वा ) । इडभावे ऊठि यणादेशो निष्ठायां “यस्य विभापा” इतीडनिषेधात् (अयूतः) क्षेडु  
निरसन इति चन्द्रः । ( क्षेवतीत्यादि ) ॥ ११७ ॥

उर्वी तुर्वी थुर्वी धुर्वी दुर्वी हिसार्थाः ( ऊर्वति ऊर्वा चकार । ऊर्विता । ऊर्विष्यति । ऊर्व-  
तु । और्वत् । ऊर्वत् । और्व्यात् । और्वीत् । ऊर्विषिषति । ऊर्वयति । मा भवानूर्विषत् )  
रेफोपधत्वात् “उपधायां च” इति सर्वत्र दीर्घः ( ऊर्णः । उर्णवान् ) ईदित्त्वान्निष्ठाया-  
निट्त्वे झलादिप्रत्ययपरत्वात् ‘राल्लोपः’ इति वलोपे रेफस्य हल्परत्वाद् “हलि च” इति दीर्घः ।  
“रपाभ्याम्०” इति निष्ठानस्य णत्वम्, एवं क्तिन्प्रति “राल्लोपः” इति वलोपे “वोरूप-  
धाया०” इति पदत्वे दीर्घः, ( ऊः उरो उर इत्यादि तूर्ति । तुर्त्वि । तूर्विता । तुर्त्विषति ।  
तोर्त्विष्यते ) “हलो यमाम्०” इति वकारस्य लोपो यथासंख्यानं भवति ( तोर्त्वीति । तां-  
वोर्त्ति । तोर्त्विः । तोर्त्विषति इत्यादि ) पिद्वचनेष्वनिट्त्वं वकारस्य झलपरत्वेनानुनासिका-  
दिप्रत्ययपरत्वेन च राल्लोपे लवृषधगुणः । “हलि च” इति दीर्घत्वं तु गुणे पूर्वत्रासिद्धम् ।  
इत्त्त्वेरेचैत्र दीर्घः । तोर्त्वितीत्यत्र परत्वान्निट्यत्वाद् राल्लोपात्पूर्वमद्भावे ह्यते झलपरत्वा-  
भादान्न राल्लोपः । “उपधायां च” इति रेफोपधत्वादीर्घः । ( तोर्त्विः ) इत्यत्र वलि लोपे “हलि  
च” इति दीर्घः । अङ्गलादित्वाद्नुनासिकत्वाच्च राल्लोपस्य न प्रसङ्गः ( तोतोर्त्वि । तोत्-  
तात् । तोर्त्विह । तोर्त्विम् ) उच्यते राल्लोपस्यान्त्यात्वादाजागमः । लुडितिप्तिपोः पर-



त्वाद्वाङ्लोपे हल्ङ्यादिलोपे ( अतोतोरिति । अतोतूर्वः ) इत्यत्र परत्वाद् सुप्ति झल्परत्वाभायान्न राङ्लोपः ( तूर्वयति । अतुर्वात् । तूर्वित्वा । तूर्णः । तूर्णवान् ) ईदित्वात्रिष्टाया-मनिट्त्वम् ( एवं यूर्वति, दूर्वति, धूर्वतीत्यादि धूः । धुरोः । ) “श्राजभासभाषः” इत्यादिना क्विप्ति राङ्लोपः । पदत्वे “वोँ” इति दीर्घः । धूर्ष्वित्यत्र “खरवसानयो” इति विमर्जनीयो “रोः सुप्ति” रोरेव सुप्ति नियमात् भवति ( धूर्षति ) । [ अहरादीनां पत्यादिषु उपसंख्यानम् ] इति विसर्जनीयापवादः पक्षे रेफः । उभयत्राभ्यादिशब्दः प्रकार इति हरदत्तः । रेफाभावे विसर्जनीयो धूपतिः । अत्र विसर्जनीयस्य “कुष्वोः कः षौ च” इति पवर्गपरत्वेन पञ्च उपध्मानोप उदाहार्यः । “इणः पः” इति पत्वमपदादिकवर्गपवर्गपरविसर्जनीयविषयमिति न भवति । ( धुर्यो धौरयः ) । “धुरो यड्ढकौ” इति द्वितीयान्ताद्दहतीत्यर्थे यड्ढकौ । धुर्धमित्यत्र “हलि च” इति दीर्घस्य “न भङ्कुर्धुराम्” इति प्रतिषेधः । “वोँ” इति दीर्घस्तु “यचि भम्” इति भत्वेन पदत्वस्य बाधा न भवति । सर्वधुरं वहति ( सर्धुरीणः ) । “क्षः सञ्चुरात्” इति खः । ख इति योगविभागात् ( दक्षिणधुरीणः । उत्तरधुरीणः ) इति वृत्तिः । योगविभागात्पेट-सिद्धर्थत्वाद् ( धुरीण ) इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र “ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे” इति ऋगाद्यन्ते समासे अकारस्य सामासान्तस्य विधानात् “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वत्पुरुषयोः” इति परवल्लिङ्गत्वया सर्धुराया इति निर्दोष्ये सर्वधुरादिति निर्देशः शब्दरूपापेक्ष इति वृत्ताहुकम् । अनञ् इति वचनादक्षस्य धूरक्षधुः दृढा धूरस्य ( दृढधूरक्ष ) इत्यादावकारो न भवति । ( सुधुरतिधुः किधूरधुः ) इत्यत्र “न पूजनात्” “किमः क्षेपे” “नजस्तत्पुरुषात्” इति समासान्ताभावः । पूजायां स्वती परिगणितौ । “किमः क्षेपे” इत्यत्र न्यासान्तरेणापि क्षेपग्रहणे लक्ष्यप्रतिपक्षोक्तिपरिभाषया “किं क्षेप” इति विहितस्य क्षेपविषयस्यैव तत्पुरुषस्य लामे तत्करणत्वात् च नेहास्तीति वृत्तिसत्ता धूरस्य किधुः शक्य इत्यत्रापि समासान्तो नेत्युक्तं पदमञ्जरीम्, तन्नाप्यवितोषादुपेक्षयमिति । अयं चाकारः समासायां दुस्तरपदाद्दृष्ट एव समासे भवति, तेन द्विधुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाद् “द्विगोः” इति षीप्सिद्धः । एतच्च जेमतावुपगदितम् । एकधुरं वहति, ( एकधुरीणः । एकधुरः ) । “एकधुराल्लुक् च” इति लुक्त्वपक्षे । ( धूर्तो हस्ती ) । “हति-मृषिण्वाम्” इत्यादिना तन् । अक्षेपु धूर्त्तः । “सप्तमी शौण्डे” इति सप्तम्यन्तं शौण्डादिना ममल्पते, ( ब्राह्मणधूर्त्तः ) “पोटापुवतो” इत्यादिना समासः ॥ १६९ ॥

वः। अत्र समास इति प्रकृते पुनः समासवचनाद्वाक्येपि नेद्यं संज्ञा। स्त्रियां तु “सर्वनाम्नः स्याद् इस्वश्च” इति ङित्त्वचनेपु स्याडागमे ह्रस्वत्वे (पूर्वस्यै, पूर्वस्याः, पूर्वरूपामिति ।) शीमाया-  
 दन्तदन्तत्वात् भवति । पूर्वस्मिन्नहनि, (पूर्वेद्युः) । “सद्यःपुस्तपरायैपमःपरेद्यद्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्यु-  
 रन्यतरेद्युरितरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युत्तरेद्युरः” इति युप्रत्यये यस्येति लोपो निपात्यते । “तद्वितश्वा-  
 सर्वविभक्तिः” इति अव्ययश्चायम् । (पुरो वसति । पुरत आगतः, पुरो रमणीयम् ।) \*पूर्वाध-  
 रावराणामसिपुरध्वश्चैपाम्\* इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यः पूर्वादिभ्यो ऽसिप्रत्ययः स्वार्थं  
 तत्संनियोगेनैषां यथासंख्यं पुरादय आदेशा इत्यसिप्रत्यये पूर्वस्य पुरादेशः (पुरस्ताद्भवति ।  
 पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् ) । \*अस्तातिः\* च अस्तातौ परतः पूर्वादिभ्यः पूर्ववत् पुरा-  
 द्यादेशः । (पूर्वतः । पूर्वत्र ।) किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्भ्यादिभ्यः” इत्यधिकृत्य “पञ्चम्यास्तसिल्”  
 “सप्तम्यास्तसिल्” इति स्वार्थं तसिलघ्नौ, पुरो भवं (पौरस्त्यम्) । “दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्”  
 इति शैपिकस्त्यक्, (पुरस्कृत्य) “पुरोव्ययम्” इति क्रियायोगे गतित्वात् कुगतिसमासे क्वो-  
 द्यप् । “नमत्पुरसोर्गत्योः” इति कुक्चोः परतो विसर्जनीयस्य सत्वम्, गतिसंज्ञायामव्यय-  
 वचनात् पुरः कृत्वेत्यत्रानव्ययत्वेन गतित्वाभावात् सत्वसमासयोरभावः। पूर्व कृतमनेन (पूर्वा)  
 \*पूर्वादिनिः\* इति प्रथमान्तात्पूर्वशब्दादनेनेत्यर्थं इति, पूर्व कृतमनेनेति “सुप्सुपा” इति  
 समासः । (कृतपूर्वा कटम्) “सपूर्वाच्च” इतीतिः । सपूर्वाद्द्विद्यमानपूर्वादित्यर्थः । (पूर्वपुरुषः।  
 पूर्वपुरुषः) । “पूर्वापरप्रथमचरमजन्यसमानमध्यमधमत्रीराश्च” इति समानाधिकरणविशेष-  
 णसमासः, (पूर्वः कायस्य पूर्वकायः) \*पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनेकाधिकरणेः\* इति एकदेशिना  
 स्वयविना पष्ठ्यन्तेन पूर्वार्दिनि सामर्थ्यादव्ययवचनानि समस्यन्त इति तत्पुरुषः । एकाधि-  
 करण इत्युक्तत्वादव्ययविन्येकद्रव्ये सत्ययं समासः । तेन पूर्वः छात्राणामित्यत्र समासो न  
 भवति । (पूर्वापरम् । पूर्वापरे, पूर्वापरौ) “विभाषा वृक्षमृगतृणाध्यान्यव्यञ्जनपशुकुन्त्यश्व-  
 वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्” इति द्वन्द्वस्य विभाषयैकवद्भावः । “ननुंसकम्” इति त्रिहितैकव-  
 द्भावो ननुंसकलिङ्गः । (पूर्वपूर्व पुष्यति)। पूर्वतरं पुष्यतीत्यर्थः । [पूर्वपरयोर्थांतिशयविवक्षायां  
 द्वे भवतः] इति द्वित्वम् । (पर्वति । पर्वन् । पर्विता । पिपर्विपति । पापर्वते । पापति )  
 लङ्गितिप्सिपोः (अपापः) । किपि । “रावलोपः”, (सः, परौ परः, पर्वतः) “भृष्टृदृशियजिपर्वोः”  
 इत्यादिनात्, पर्वते भवो मनुष्यः (पर्वतीयः) “पर्वताच्च” इति शपिकः छः । भवादाव-  
 मनुष्ये “विभाषा ऽमनुष्ये” इत्यणि (पर्वतम्) इत्यपि भवति। तस्य जन्यं रवोर्वोरं पार्वतीतै-  
 र्गणंरभृदिति प्रयोगः “तस्येदम्” इत्यणि द्रष्टव्यः । पर्वतोभिजनोस्याः (पार्वती)। \*सिन्धुत  
 क्षशिलादिभ्योऽणजौ\* इति प्रथमान्ताद्भिजिनोपाधिकादस्तेस्यर्थं तक्षशिलादित्वादिनि ङीप्,  
 यत्र पूर्वैरुपितः सोभिजनः । एवं (पर्वतितः) इत्यादि । पूर्वं निकेतनइति चुरादौ । अत्र देवः ।  
 पूर्वतीति तु यक् । स्वप्न एतत्कण्ठइवादिषु दर्शनादित्याह। गणपाठे पुनः पूर्वशब्दो न दृश्यते,  
 यस्त्वंनिर्देशसहिते गणे पठ्यते लेट् लोट् धौत्यं पूर्वभावे स्वप्ने चेति सोनयोरर्थनिर्देशः ।  
 अत एव शाकटायनायां वृत्तावर्थनिर्देशमन्तरेण कण्ठवादीनां पाठे पूर्वशब्दो न पठ्यते । स्पष्ट  
 चैतत्पुरुषकारे ॥ ६७० ॥

चर्व अदने (चर्वतीत्यादि । चर्वयति देवदत्तं) “निगरणचलनेः” इति नित्यं परस्मैपदम् ।  
 “गतिबुद्धीः” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ ६७१ ॥

भर्व हिंसायाम् ॥ भर्वतीत्यादि । अयमीदित्स्वपि क्वचित्पठ्यते ॥ ६७२ ॥

कर्वं खर्वं गर्वं दृषं ॥ (कर्वति । खर्वति । गर्वतीत्यादि ।) कर्वतीतीदित्स्वपि पठ्यते ॥ ६७३ ॥

अर्व शर्वं पर्वं हिंसायाम् । ( अर्वति । आनर्वं । अर्विता । अर्विविपति । शर्वः ) शृणो-  
 तेराणादिक् वप्रत्ययेपि । शर्वस्य स्त्री (शर्वाणी) । “इन्द्रवरुणः” इत्यादिना ङीपाजुक् । (सिस-  
 विषति) इत्यत्र “स्तौतिण्योरवः” इत्यपञ्चम् । ण्यन्तात्सनि (सिपर्विपतीति । सर्वः) सत्तेर्वप्र-  
 त्ययेपि सर्वनामकार्यम् । सर्वस्मिन्काले (सर्वदा) । “सर्वैकान्यार्थक्यत्तदः काले दा” इति काले

वर्तमानात्स्वार्थे दाप्रत्ययः, "सर्वस्य मोन्तरस्यां दि" इति पठे मभावः । सर्वस्मैहितं (सर्वम् । सर्वोयम्) । सर्वपुरपाभ्यां णडञौ" इत्यत्र [ सर्वाण्यस्य वा वचनम् ] इति उक्तत्वाच्चतुर्थ्यन्ताद्धितमित्यर्थे छाणौ । (सवदेवः) । "पूर्वकालेकर्मजत्सुराणवकेवलाः समानाधि-करणेन" इति कर्मधारयः । सर्वेषां शुद्धतरः (सर्वशुद्धः), [गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च] इति तरवन्तस्य तरवन्तेन समासस्तरलोपश्च ॥ ५७८ ॥

इवि व्याप्तौ ॥ (इन्विति) इदिस्थानुम् । जुम्भिधातुपदेनाजड्वचनादिजादिगुरमत्स्यात् इन्वाञ्जकार इन्विता । इन्विष्यति । इन्वतु । ऐन्वत् । इन्व्यात् । ऐन्वीत् । इन्विष्यति । इन्वयति । ऐन्विष्यत् । इन्वन्तीति इन्वकाः ) तारकाधियोपाः । संज्ञायां हुन् । क्षिप्रकादिस्थात् "प्रत्ययस्थात्" इतीत्वाभावः ॥ ५७९ ॥

पिवि मिवि णिवि सेवने ॥ अयं पाठो मैत्रेयस्य च, अन्ये तृतीयं मूर्धन्योऽर्थादि पठन्ति । तेचन इति ताराङ्गण्यम् ( पिन्वति । पिपिन्व । पिन्विता । पिपिन्वियति । पेपिन्वते । पिन्वयति । अपिपिन्वन् पूर्वमिन्वतीत्यादि ) ॥ ५८२ ॥

हिवि दिवि धिञि जिवि प्रीगनाथाः ॥ अत्र के विदाद्यमिहारादि पठिन्वा पुनः पाठोप-भेदादिति, धातूनामनेकार्थत्वे तु न प्रयोजनमस्ति । तस्मात् मैत्रेयोक्त एव हिवीति पाठो ज्यायान् । (हिन्वतीत्यादि) जिहिन्व । हिन्वितेत्यादि पिन्वतीवत् । पृं दिन्वतीत्यादि) धिनोतेः \*धिन्विष्यन्त्वोर च\* इति दाद्युपिष्ये उप्रत्ययः, अकारश्चान्तादेशः । सत्वातो लोपः, तस्य स्थानियत्वात् उप्रत्ययमपेक्ष्य लृपूपधुणो न भवति, तस्य पित्सु गुणः ( धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ) अन्तादेशो यगादेशः ( धिनोपि । धिनुयः । धिन्वः ) \*लोपभा-स्थान्यतरस्यां म्वोः\* । असंयोगपूर्वो च उकारस्तदन्तरस्य वकारमकारादौ प्रत्यये वा लोप इति पठे उलोपः । पिति तु परत्याद्गुणे उकारस्याभावः ( धिनोतु । धिनु ) \*उत्तर प्रत्य-यादसंयोगपूर्वत्व\* । योमसुजारो असंयोगपूर्वः तदन्तात्प्रत्ययात् परस्य हेर्लुगिति लुक । ( धिनवानि ) निन्व्यादुकारलोपात् पूर्वमाट । ( अधिनोत् । अधिनुताम् । अधिनोः । अधिनम् । अधिन्व । अधिनुय । धिनुयात् ) अन्यत्र लकारं पूर्वम् । (पिन्वयति इत्यादि । जिन्वतीत्यादि देवने गतम् ॥ ५८६ ॥

रिवि रवि ध्रिवि गत्यर्थाः ॥ (रिष्यति । ध्रन्वतीत्यादि । धान्वा) "कतिन्वुश्रुपितशिराजि-धन्विषुप्रतिदिशः" इति ष्निन् । उणादिवृत्तौ धन्विः सौप्रो धातुरच्यते । नान्तत्वाद्भङ्गुदौ सर्वनामस्थाने दीर्घः । भमंशयां "न संयोगाद्भन्तात्" इति अहोरात्रिन्वात् (धन्वन्) इति । स्त्रियाम् "अनो बहुमीदः" इति छाणो निषेधात् सुधन्वा सुधन्वन्ता इत्यादि । यदा "दाउ-भाभ्याम्" इति टाप् तदा सुधन्वा सुधन्वे इत्यादि । अथान्यतरस्यां पहणात् यद् टापोभ्यनु-ज्ञानमुक्तं तदुपधात्वोपिन ष्येति जेमतानुष्मम् ॥ ५८६ ॥

वृदि हिसाकरणयोश्च । घटासक्तौ । (वृगोति) "धिन्विष्यन्त्वोर, च" इति दाद्युपिष्ये उकारप्र. षयोऽन्तादेशः । अहोरात्रिन्वात् धिन्विष्यत् । अयं न्यादौ च ॥ ५९० ॥

मय यन्धने ॥ ( मयति । मभावः । मेवतुः । मयिता । अमयोत् । अमावीत् ) "आतो ह्यादेशः" इति या वृद्धिः ( मिमविष्यति । मामप्यने । मामयोति । मामोति । मामूतः । मामयति । मामोपि । मानोमि । मामायः । मामूनः ) "ज्वरत्वारिष्यन्मिमानुपधावाद्य" ज्वरादिनामुपधावकारयोः षी अण्त्वात्तुनामिहारादौ च प्रत्यये पेटे उद्धित्युदादेशे रिवि गुणः । मामवतीत्यत्र परत्यात् निष्पत्त्यात् अज्ञाने अज्ञादित्यर्थे पर्यवस्यमिति उक्तं यानि । मामा-पेत्यत्र वदि लोपे "अतो दीपो यत्रि" इति दीर्घः । "ज्वरत्वार" इत्यत्र च विष् वृत्तौ षी अण्त्वात् किञ्चोति न पठाने तत्र क्रिष्पदम् अज्ञानापातम् । अत्रोन्वयोऽिति दन्ता-नात्, तथा अनुकारिणादिषु ह्यं पादपदाप्रानुसर्पम् । अत्रोन्वित्प्र. षो तस्य च लिपिं अगोतिनि दन्तात् । तथा च "न धातुन्ताः" इत्यत्र देवने आतेमानमिति उत्तराय एतद्-

सत्वाहकारस्य उण् न भवतीत्युक्तम् ( मामोतु । मामौतात् । मामौहि । मामवानि ) नित्यत्वादादि अक्षलादित्वं पर्यवसन्नमित्यूडभावः । लङि तिप्सिपोरुठि (अमामोत् । अमामोः) मिपि नित्यत्वादम्भावे ( अवामवम् मावयति । अमीमवत् ) वकारान्तानामूडभाविनां यड्-लुङ् नेति यदुक्तं तत् "च्छ्वोः०" इति ऊढ्विपत्रं द्रष्टव्यम् । क्विपि (सुः, सुवौ) ॥ ९९१ ॥

अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थवाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्या-ल्लिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ( अवति । आव । आवतु । ! अविता । मा भवानवीत् । अग्नि-विपति । आवयति । मां भवानविवत् ) क्विपि "ज्वरत्वर०" इत्यादिनोद् । ( ऊतिः ) । "ऊति-यूति०" इत्यादिना क्तिनि निपात्यते । स्त्रियां क्तिनि सिद्धे निपातनमुदात्तार्थम् । ( अविपः ) । "अविमहोष्टिपच्" इति टिपचि टित्वात् स्त्रियाम् ( अविपी । ऊनः ) । "इणसिद्धिदोडुण्य-विभ्यो नक्" इदि नकि कित्वाद्गुणत्वम् । ( ओम् ) । "अवतोष्टिलोपश्च" इति मन् तस्य च टिलोपः उड् गुणः, (ओतुः) । "सितन०" इत्यादिना तुनि ऊट्टि गुणः, ( कृष्णोतुः ) । [ ओ-त्वोष्टयोः समासे वा ] इति वा पररूपम् । अन्यदा "वृद्धिरेचि" इति वृद्धिः । ( अविः ) । इन्नितौ । अविरेव(अविकः) "अवेः कः" इति स्वार्थं कप्रत्ययः । ( अवनिः ) । "अत्तिमृष्ट-धम्यम्यशावितृभ्यो ऽनिः" इत्यनिः, (अवनी) । कृदिकारत्वात् ङीप् । (अवीः) । "अवितृस्तृ तन्त्रिभ्यईः" इति ईप्रत्ययः ॥ अव्यादय उदात्तेतो जयतिवर्जम् ॥ ९९२ ॥

धावु गतिशुध्योः ॥ उदात्तः स्वरितेत् । "स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति क्रियाफलस्य प्रधानस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां तड् ( धावति । दधावतुः । धावितेत्यादि । तड्पक्षे धावते ) इत्यादि । यदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा "विभापोपपदेन प्रतीयमाने" इति परस्मैपदं भवति (स्वार्थं धावतीति । दिधाविपति । दिधाविपते) "पूर्ववत्सनः" इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे तड् (दाधाव्यते । धावयति । अदीधत् । धावित्वा । धौत्वा) "उदितो वा" । इतीड्ङिकल्पः । इडभावे "च्छ्वोः शूड्०" इति ऊट्टि "एत्येधत्त्यूदसु" इति वृद्धिः, निष्ठायां "यस्य विभापा" इति अनिट्त्वात् (धौतः धौतवान्) । अत्र मैत्रेयः, कथं धावितो धावितवानिति उपक्रम्य कृतिवृत्तिवृत्तौनामीदित्वं "यस्य विभापा" इत्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमाह, नित्यत्वे ह्येतेषां "सैसिचि कृतचृतकृततृदृत्तः" इति सकारादाविटो विकल्पनात् निष्ठायामनित्वस्य सिद्धत्वाकिं तदर्थेनेदित्येन ॥ ९९३ ॥

अथ ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनः ॥

धुक्ष धिक्ष रुंदीपनक्लेशनजीवनेषु ( धुक्षते । दुधुक्षे । धुक्षिष्यते । धुक्षताम् । अधु-क्षत । धुक्षेत । धुक्षीपि । अधुक्षिपे । अधुक्षिपते । दोधुक्षीति । दोधुष्टि ) अनिटि "स्कोः०" इति कलोपः । तस्यासिद्धत्वात् लघूपधगुणः ( दोधुक्षि ) अनिट्ये "स्को०" इति कलोपे "पढोः कः सति" इति कत्वे सिपः पत्वम् ( दोधुष्टु । दोधुष्टि । अत्र सेहिः, तस्य धित्वे "क्षलां जशु क्षशि" इति डकारः । ( दोधुक्षाणि ) । लङि तिप्सिपोर्हलड्यादिलोपे पदान्तसंयोगत्वात् कलोपे "क्षलां जशोन्ते" इति जश्त्वस्य "वावसान" इति चत्वं (अदोधोद् ( धुक्षयति । अदुधुक्षत् । धुक्षः एवं धिक्षतइत्यादि ) ॥ ९९५ ॥

वृक्ष वरणे ॥ ( वृक्षते । ववृक्षे ) द्विवचने उरदत्वे च हलादिगोपः । ( वृक्षितेत्वादि । विवृक्षि-पते । वरीवृक्षयते ) । "रीगृत्वतः" इति रीगागमः । ( ववृष्टि । वरिवृष्टि । इत्यादि । वृक्षयति । अववृक्षत् । वृक्षः । वृक्षाः ) ॥ ९९६ ॥

शिक्ष विद्योपादाने ॥ ( शिक्षते । शिक्षिष्यते । शिक्षताम् । अत्र तरङ्गिणीकारादयः शिक्षेजिज्ञासायाम् इति वचनं नियमार्थमिति व्याचक्षाणा जिज्ञासाया अन्यत्र परस्मैपदमाहुः । तदयुक्तम् । शक्रेः सन्नतस्य विध्यर्थसंभवात्, न च विधिसंभवे नियमो युज्यते, एवमेवं समर्थितः न्यासकैयटपदमज्जयादिषु ॥ ९९७ ॥

भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च ॥ ( भिक्षते ) इत्यादि पूर्ववत् । अयं द्विकर्मकः, तत्राप्रधाने

दुहादीनामिति वचनात् लट्प्रत्ययस्य अग्रधाने भवन्ति ( पौरवो गां भिक्षयते । भिक्षितव्यः भिक्षितः सुभिक्ष इत्यादि ) । पठ्ये तु द्वितीयावदुभयत्र भवति । ( भिक्षिता गौः पौरवस्येति ) । अग्रधाने सुभयथा गोणिकापुत्र इति भाष्य उक्तत्वात् पौरवमिति द्वितीयापि भवति । ( भिक्षितव्यो राजा देवदत्तेन ) इत्यत्रानभिहिते कर्मणि कर्त्तरि च “कर्त्तृकर्मणोः” इति पठ्या उभय-  
प्राप्तौ वृत्ति प्रतिषेध इत्युक्तत्वात् न भवति सर्वमेतन्नायतावुपपादितं तत एवावगन्तव्यम् । ( भिक्षुः ) । “सनादांसभिक्षडः” इति ताच्छौलिक उपप्रत्ययः । ( भिक्षाकः ) । “जल्पभिक्ष०” इति पाकन् । पित्त्वात् स्त्रियां ( भिक्षाकी ) ॥ ५९८ ॥

क्लेश अव्यक्तार्यां वाचि ॥ बाधन इति दुर्गाः । अत्र स्वामी क्लेश व्यक्तायां वाचि चेति पठ-  
ञ्जिमावपि पूर्वधातोरयादेवाह । चन्द्रदुर्गमैत्रेईमताकारदेवादयस्तु धात्वन्तरमेवाहुः ( क्ले-  
शते । चिक्लेशे । क्लेशितेत्यादि । चिक्लेशिपते । क्लेशयते ) ॥ ५९९ ॥

दक्ष वृद्धौ शीघ्रायं च ॥ ( दक्षते । दक्षे । दक्षितेत्यादि । दक्षिणः ) “दुदक्षिभ्यामिन-  
न्” इतीनन्, पूर्वशब्दवत् सर्वनामत्वं तत्कार्यं च स्त्रियां तु दापि ( दक्षिणा ) । दक्षिणामर्हतीत्या-  
दि ( दक्षिणोयः । दक्षिण्यः ) । “कडंकर दक्षिणाच्छ च” इति द्वितीतान्ताद्द्वितीत्यर्थे छयती ।  
( पामस्य दक्षिणतो वसति, दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणोयम् ) \*दक्षिणोत्तराभ्यामतसु-  
च्\* इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वार्थे ऽतसुच्, “पण्यतसर्थप्रत्ययेन” इति तद्युक्तात्पठ्ये  
अत्रसर्थप्रत्यय इति सप्तम्याद्यन्तात्स्वार्थे यो विहितः स उच्यते । ( दक्षिणा पामस्य ) । “उत्त-  
राधरदक्षिणादाति.” इत्ययमातिरतसुज्विपये पूर्ववत् प्रामतः पठ्ये । ( दक्षिणेन पामम् । प्रा-  
मस्येति धा, “एनयन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वचनादयं सप्तमीप्रथमान्तेभ्य उत्तराद्यो-  
ऽग्रसिपापेक्ष इति अवधिमतस्तस्य सामर्थ्यादिवच्यपेक्षमदूरत्वम् । अन्यतरस्यांप्रहणं यथाप्रा-  
क्षतसुजाद्यभ्यनुज्ञानार्थमितरथा ह्ययं दूरे बाधकः स्यात्, “एनया द्वितीया” इति तद्युक्तात्  
द्वितीया पठ्यपीप्यते इति पठ्ये पञ्चे ( दक्षिणा प्रामात् ), “दक्षिणादाच्” इत्याच् एनपो  
विपये, “अन्यारादितरत्तैर्द्विच्छब्दाश्चुत्तरपदाजाहियुक्ते” इत्याजन्तयुक्तात्पञ्चमी । अन्यह-  
त्यर्थप्रहणम्, आरादितरत्तै इतिस्वरूपप्रहणम् । द्विच्छब्दा द्विगि ह्ये। पूर्वादयः । अशुत्तर-  
पदाः प्रागादयः । आजाही प्रत्ययौ द्विच्छब्दत्वादेव सिद्धे ऽशुत्तरपदप्रहणमस्तात्पन्ताथम् ।  
तत्र हि ‘पण्यतसर्थप्रत्ययेन’ इति पठ्ये विधीयते, एवमाजाहोरपि । ( दक्षिणाहि प्रामात् ) ।  
“आहि च दूरे” इत्याहिः पूर्वचदवच्यपेक्षदूरत्वे चकारादाजपि द्रष्टव्यः । सर्वं पठे “तद्वितश्चा-  
सर्वविभक्तिः” इति अव्ययसंज्ञकाः । दक्षिणा भवः । ( दक्षिणात्यः ) । “दक्षिणापश्चात्पुरस-  
स्त्यम्” इति धौपिकन्त्यक् । दक्षिणाशब्दः पश्चात्पुरोन्म्यां साहचर्यादिहाजन्तोन्वयं गृह्यते ।  
अत एव सर्वनामत्वाभावात् [ सर्वनाम्नो वृत्तिभागे पुंयद्वावः ] इति पुंजनाय यो न  
भवति ॥ ६०० ॥

दक्षिण मौण्ड्येज्योपनयननियमप्रतादेनोपु ॥ ( दीक्षते इत्यादि ) । “अनुदासतेश्वः” इति युष्  
“सुददीपदीक्षश्च” इति निषेधाद्दीक्षितेति सामान्यम्तु न भवति ॥ ६०१ ॥

ईक्ष दर्शने ( ईक्षते । ईक्षां चक्रे । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ईक्षाम् । ईक्षय । ईक्षेत् ।  
ईक्षिषीष्ट । ऐक्षिष्ट । ईक्षिष्यते । ईक्षयति । ऐक्षिष्यत् देवदत्तापेक्षने नैमित्तिकः ) पृष्ट सन्  
शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । “रार्थीःथोर्यस्य विप्रदनम्” । यद्विषयं पृच्छत इत्यर्थः । स्वर्ग-  
यन्त्रिनः शुभाशुभस्य विप्रदनयोगित्वात्कारकमपि तयोच्यते । तद्विद् धातुरथांश्च शुभाशुभ-  
पर्यालोचनवृत्तिः । अन्यत्र देवदत्तमिति द्वितीयम् । ( मुखं प्रतीक्षते मुखप्रतीक्षः । मुखप्रतिक्षा । )  
[ ईक्षिषामिभ्यां चेति घञ्च्यम् ] इति कर्मण्युपपदेऽग्रप्रत्ययः ॥ ६०२ ॥

ईष गतिर्हिमादुर्गनेपु ॥ ( ईषते । ईषां चक्रे ईषनेत्यादि ) “तोष सहसुमदवरिष” इत्यत्र  
इत्यादर्शे इणात् ईषितेत्यादी नैट्टिकल्पः ( ईषा ) । मनस ( ईषा मनोप ) पृषोडारादिः । ( समोष्ट  
आचार्यः ) । ईष्य इति धनन्तस्य निपातनान्तेपि ईषेयः । उगादिशुभौ रिष्यु इच्छावामिति-

तौदादिकस्य निपातनमुच्यते, इषु इति ह्रस्वादिः । तन्मतेयमुच्छार्थः । परस्मैपदिषु इषु गताविति दिवादौ, अयमिच्छार्थः तुदादौ, आभिष्ययार्थः कन्यादौ ॥ ६०३ ॥

भाप व्यक्तायां वाचि । (भापते । वभापे । भापिता । भापिष्यते । वाभाप्यते । वभापि । भापयति । अवभापत् । अवीभपत् ) “भ्राजभास” इत्युपधाह्रस्वविकल्पः (भापकः) ।

“निन्दहिंस०” इत्यादिना वृष् ताच्छीलिकः ॥ ६०४ ॥

वर्ष स्नेहने ॥ दन्त्योष्ण्यादिः (वर्षते । ववर्षं । वर्षिता । विवर्षिष्यते । वावर्षि) लङ्-तिप्सिपोः (अवावर्द्) । “रात्सस्य” इति नियमाच्च संयोगान्तलोपः । वृषु सेचन इत्यग्रे परस्मैपदी । शक्त्यर्थश्चुरादौ ॥ ६०५ ॥

गेष्ट अन्विच्छायाम् ॥ गलेष्ट इति मैत्रेयः । अन्विच्छान्यंपणम् । (गेपते । जिगेपे । गेपिता । जिगेपिष्यते । जेगेष्टि । जेगेष्टः । गेपयति । अजिगेपत्) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः ॥ ६०६ ॥

ण्ट प्रयत्ने ॥ (ण्टतइत्यादि) ॥ ६०७ ॥

जेष्ट गेष्ट ण्ट प्रेष्ट गतौ ॥ (जेपते नेपते । प्रणेपते । ण्टपते । ण्टां चक्रे ण्टपिता । ण्टिष्यते । ण्टयति । भवानेपिषत् । प्रेपते) ॥ ६११ ॥

हेष्ट हेष्ट अव्यक्ते शब्दे ॥ (रेपते) । अयं स्वभावाद्व्युक्तविषयः (हेपते । अयमद्वयविषयः हेष्ट इति सरेफश्चात्र द्रष्टव्यः । यदाह केशवस्वामी । कौक्षे कर्दति पदैते गुदरये रेपेति वार्क-हसे व्युत्कति श्वरये भपेति ह्यजे हेपेति हेपेति चेति । तथा हेपा हेपा च निःस्वने इत्यमरः ॥

कास्य शब्दकुत्सायाम् (कासते । कासां चक्रे) । “कासप्रत्यया०” इत्याम् (कासिता । कासिष्यते । कासताम् । अकासत । कासेत् । कासिषीष्ट । अकासिष्ट । चिकापते । चाकास्यते) लोटि हेर्धिभावे “धिच” इति सलोपे चकाधि । न च “धिच इत्यत्र भाष्ये सिजपेक्ष्यते । लङि तिपि हलङ्गदिलोपे प्रत्ययलक्षणेन तिप्स्वरत्वात् \*तिप्यनस्तेः\* इति अस्तिवर्जितस्य सान्तस्य पदस्य तिपि परे दकार इति दकारे तस्य चत्वं (अचकात्) । सिपितु \*सिपि धातोर्वा\* इति सान्तस्य अस्तिवर्जितस्य धातोः पदस्य पक्षे स्त्वे (अचकाः) इत्यपि भवति ।

(कासयति । अचकासत) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः (कासः) “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् । (कासारः) औणादिको बहुलाकादारः । (कासूः शक्तिः । कासूतरी) । “कासूगोणीभ्यां ष्टरच्” इति अल्पत्वे घोत्ये ष्टरच् । पित्त्वात् ङीप् । अस्मादेव निर्देशादकारप्रत्ययः । कसतीति ज्वरादौ गत्यर्थः । कस इति गतिशासनयोरादिकस्य । तत्रधान्ये निर्दित्यादिना ऊः (कसूः) इत्याहुः । अन्ये तु तालव्यान्त पठन्ति (कशुरिति) ॥ ६१४ ॥

भास्य दीप्तौ (भापते । इत्यादि कासिवत् । भासयति । अवीभसत् । अवभासत्) “भ्राजभास” इत्युपधाह्रस्वविकल्पः, एवं चास्य ऋदित्त्वं तद्भासप्रफल्म् । अनुबन्धान्तराकरणं तु प्रकरणानुरोधत्वात् । (भास्वरः) । “ल्येशभास०” इत्यादिना तच्छीलालादौ वरच् । (भाः भासौ । भासः) । “भ्राजभास०” इति ताच्छीलिकः कर्त्तरि क्प् ॥ ६१५ ॥

णास्य रास्य शब्दे ॥ (नासते । प्रणासते । रासतइत्यादि कासिवत् नासा) । अकारः । (नासिका) संज्ञायां कनि “क्वेणः” इति इति । ह्रस्वः । “प्रत्ययस्यात्०” इतीत्वम् । नासायां भवं तस्मै हितं (नास्यम्) “शरीरव्यवाद्यत” इति यत् । नासिकाशब्दानु यति “नस् नासिकायायत्तत्क्षुद्रेषु” इति नस्यभावे (नस्यमिति) । एवं नस्तो नः क्षुद्रः इत्यादि । [अद्यादिभ्य उपसंख्यानम्] इति सार्वविभक्तिरस्तसिः । \*अपादानेः चाहीयरहो\* इति वा अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्स्वार्थे तसिः । हीयरहोः प्रयोगे नेति, नः क्षुद्रः इत्यत्र नासिकया क्षुद्र इति “पूर्वसदृश०” इत्यादिना समासस्त्वृतीयायाः । तत्र ह्यन् इत्यर्थग्रहणम् । (नासिकयो वगः । नासिक्यं नगरम्) इत्यत्र यति [वर्णनगरयोर्न] इति नस्मावप्रतिषेधः, वाञ्छेच । नासा यस्य (वाञ्छीणसः) अजविशेषः । \*अज् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्यूलात्\* इति नामिकान्ताद्बहुव्रीहिः संज्ञायामच् समासान्तः नासिक्याश्च नसादेशः अस्यूलादिति निषेधात् स्यूलनायि

क इत्यत्राण्भस्भावो न भवत । खुरणा, [खुरखराभ्यां नम् वक्तव्य ] इति नस्भाव । आदेशान्तरकरणं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थमिति कैयटपदमन्त्र्यादौ । अत्र वृत्तावजपीष्यत इति, तेन (खुरणस, खरणस) इत्यपि भवति । प्रगता नासिका अस्य (प्रणस) । \*उपसर्गाच्च\* उपसर्गपूर्वनासिकान्ताद्बहुव्रीहिरजित्यञ् नासिकाश्च नस्भाव \*उपसर्गाद्बहुलम्\* इति । उपसर्गस्याग्निमिच्छात्परस्य नसो नकारस्य णत्वम् । उभयत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् । विगता नासिका अस्य (विग्र) । [विर्धो वक्तव्य ] इति प्रादेशो नासिकाया । यद्यह नाय नायास्यं विनया गतवान्धरा इति भट्टिप्रयोगे विशेषविहितेन प्रादेशेन भाव्यमिति महान्तो न सहन्ते । केचित्तु वार्त्तिके वे यो वक्तव्य इति पठन्तो विप इति उदाहन्ति । (सुङ्गनासिका)। \*नासिकोद्गौरौष्ठद्वादन्तकर्णशृङ्गाश्च\* । इति । नासिकाचन्ताद्बहुव्रीहौ ङीप् । (रास) ऋडा विशेष । (रासम्) । "रासिबल्लिभ्यां च" इति अभच् । (रास्ना) । "रास्नासास्नास्यूणावीणा" इति नप्रत्यये निपातित ॥ ६१७ ॥

णस कौटिल्ये ॥ (नसते । प्रणसते । नेसे । नसितेत्यादि नासयति । अनोनसत्) ॥ ६१८ ॥  
भ्यस भये (भ्यसते । बभ्यसे । भ्यसिता । भ्यसिष्यते । भान्यस्यते । श्वाभ्यस्ति । बाभ्यासति । अविभ्यसत् बाभ्यधि) इत्यत्र हेर्धिभाये "धि च" इति सलोपस्तस्यासिद्धत्वात् "अतो हे" इति लुक् न भवति । पूर्व नसेरपि (नार्धि) इति भवति ॥ ६१९ ॥

आड शसि इच्छायाम् ॥ आड शसीति प्रयोगादथमाहपूर्वं एव प्रयोक्तव्य । तथा च कादथप । अयमाड पर एव प्रयोक्तव्य इति, समताया न च केचलो नाप्युपसर्गान्तरपूर्वं इति । (आशंसते । आशशसे । आशंसिता । आशिशंसियते । आशशस्यते) इदित्यान्तुम् नलोपाभावश्च । (आशशस्ति, आशशन्धि इत्यत्र "धि च" इति सलोपेऽनुस्वारपरवर्णा लङ् तिप्सिपोर्लङ्गदिलोपे सयोगान्तलोपे च(आशशन्) आशसयति । आशशसत् । आशशसु) । "सनाशसमिक्ष उ" इत्युप्रत्यय । (आशसित् । आशस्यम् । आशस्य) । क्तवो ल्यप् । दौर्गस्तु नोपधमनिदित पठति । स्वामी च । तथा नलोपाभावे विशेषेण नस स्तुता वित्यत्रो परस्मैपदेषु । आड शासु इच्छायाम् । शासु अनुशिष्टाविति द्वयमदादौ ॥ ६२० ॥

प्रसु ग्लसु भदने ॥ (प्रसते । जप्रसे । प्रसितेत्यादि पूर्ववत् । भासयति पिण्डं देवदत्तः) निगरणार्थत्वान्नित्य परस्मैपदम् । प्रयोज्यस्य कर्मत्व च । (प्रसित्वा प्रसत्वा) उदित्वादिङि-कल्प (प्रस्त) "यस्य विभाषा" इति अनिदत्वम् । प्रस्यत इति (प्रस) ऋत् । पिण्ड गसते (पिण्डता) । "अत्वसन्तः" इति दोषोऽधातोः इति प्रतिषेधान्न भवति । प्रसिष्णुरिति हेणाराजी येलिङ्गनिर्देशे प्रयुज्यते "भुवश्च" इत्यत्र चकारास्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् धातुपरिगणान्तत एव "भुवश्च" इत्यत्र वृत्तौ चकाराद्भाजेश्च प्रयुज्य भाषायामिति चशब्द क्रियते । एवं ग्लसतीत्यादि ॥ ६२२ ॥

ईह चेष्टायाम् ॥ ( ईहते । ईहा चक्रे । ईहिता । ईहिष्यते । ईहताम् । एहत । ईहेत । ईहिर्याष्ट । ऐहि- । ईजिहियत । ईहयतिव । मा भयान्तीजिह्व । ई हा । एहा । पर्यहि । आह्पूर्वाञ्चेनन्तात् शार्ङ्गरादिपाठान्दीन् ॥ ६२३ ॥

यहि महि वृद्धौ ॥ (यहते । यर्ह । यहिता । यहिष्यते । विर्वहियते । वार्यहते) । इदित्वाद्युम् । नलोपाभावे । ( वादण्ड ) । शलि पदान्ते च "हो ह" इति टकारस्य ट्वात् । "क्षपन्तयोर्होऽथ" इति तकारस्य ध्वारे "पुना पु" इति प्दुत्वं 'हो हे शोर' इति पूरस्य लोपः । अत्र प्दुत्वे आध्यात् सिद्धेर्नकारस्यानुस्वारपरसर्गा ( वाद्यट् वार्यदिति । वा-महि ) इत्वं "एकाचो भसो भ्प क्षपन्तस्य स्यो" इति वनास्य भ्पभावेण भगात् । "यदा वत्सि" इति क्तवम् । ( वार्यहि । वायह ) । लटि, निष्प्रिगेर्हत्वात् पूर्व इच्छादि लोप इति क्षपन्तत्वाभावात् भ्पभावे । ( यहयति । अद्यहत् । एवं महनइत्यादि ) । शर्थ भावार्थद्वयरादाविति स्वामी । मह पूजयामिति ईहयापे परस्मैपदेषु । ( ग्दोपा ) इत्यादि

महोडितिकण्डादिपाठात् ॥ ६२३ ॥

अहि गतौ ॥ (अंहते । आनंहे । अंहिता । अञ्जिहिपति) । “कुहोऽनुः” इति हकारस्य झकारे “अभ्यासे चर्च” इति जश्त्वेन जकारे; नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । (अंहयति । अञ्जिहत् । अंहः) । असुन् । चुरादौ भापार्थः ॥ ६२६ ॥

गर्ह गल्ह कुत्सायाम् ॥ (गर्हते । जगर्हे । गर्हिता । जिगर्हिपते । जागर्हते । जागर्हि) इत्यादि बंहिवत् । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे “रात्सस्य” इति नियमात् संयोगान्तलोपाभावाद्दकारस्य ढकारे झपन्तत्वात् पदान्तविपयत्वाच्च भप्भावे (अजर्घर्द) । अयमाष्टपीयोपि । गल्हत् इत्यादि पूर्ववत् । यङ्लुकि तिप्सिपोर्लोपे संयोगान्तलोपे (अजागल्) ॥ ६२८ ॥

वर्ह बल्ह प्राधान्ये ॥ ओष्ठयादी । ( वर्हते । बल्हते ) । इत्यादि । वर्हते सर्वेष्ववयवेषु प्रधानं भवति । ( वर्हे वर्हिणः ) । [ फलवर्हांभ्यामिनज्वक्तव्यः ] इतीनच् । ( वर्हीं ), मत्त्वर्थीय इति । इमौ भापार्थौ चुरादी । वर्हस्हिंसायामपि तत्रैव, बृहविबृद्धाविति अत्रैवाग्रे परस्मैपदिपु ॥ ६३० ॥

वर्ह बल्ह परिभाषणहिंसादानेषु ॥ दन्त्यौष्ठयादी । ( वर्हते । बल्हते । बवल्हे । बल्हिता ) इत्यादि । अत्र धनपालमैत्रेयौ परिभाषणादावौष्ठयादित्वं बाहयुः । छादयन्त्यनेनेति वर्हः, वजिति वदन् शाकटातनोप्यत्रैवानुकुलः । यथा वयं तथा स्वामी । यद्वाह वर्ह बल्ह प्राधान्ये, मुनिवर्हेणमिति । एवं मुनिप्रवर्हां इतिप्राधान्ये प्रयोग उपपद्यते । प्रवल्हिकेति च भापार्थे । तदुक्तं पुरुषकारे प्रवल्हिका प्रहेलिकेति चात्रैवानुकुलं भापाविशेषत्वात् ( प्रवल्हेति ) तथा च बह्वृचवाहणं “प्रवल्हिकादशंसति प्रवल्हिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवल्ह्याथैनानत्यायम्” । व्याकृतं चैतत् गोविन्दस्वामिना प्र(?)बल्ह्या अनृतभाषया इति । यत्तूक्तं शाकटायनेन आच्छाद्यतेऽनेनेति वर्हः वजिति, नैतदौष्ठयादित्वे साधकं सर्वेष्ववयवेषु प्रधानं भवतीत्येवं व्युत्पादितत्वात् । बृह उद्यमने चुरादौ ॥ ६३२ ॥

लिपह गतौ ॥ (प्लेहते । पिप्लिहे । पिप्लिहिपते । प्लिहित्वा । प्लेहित्वा) । “रलोव्युपधा” इति किञ्चविकल्पः ( प्लोहा ) । “इत्रन्नुक्षन्पुपन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्सूर्द्धन्मज्जयन्मन्विष्वप्सन्परिज्मन्मातरिक्षन्मघवन्” इति कनिनन्तो निपातितः । उणादिवृत्तौ तु प्लिहत्शब्दपूर्वाद्दन्तेष्टिलोपे व्युत्पादितम् । यथा वयं तथा मैत्रेयः, प्लोहानावित्यादौ “इन्हन्पुप०” इति नियमो हन्शब्दस्यानर्थकत्वान्नेति भाष्यादौ स्थितम् ॥ ६३३ ॥

वेहू जेहू वाहू प्रत्यन्ते ॥ आद्यो दन्त्यौष्ठयादी । अन्त्यः केवलौष्ठयादिः । उभावपि केवलौष्ठयादी इत्येके । दन्त्यौष्ठयादी इत्यन्ये । (वेहते । जेहते । वाहते) इत्यादि, ऋदित्वाण्यौ चङि ह्रस्वाभावः । (अविवेहत् इत्यादि । वेहत् ) गर्भोपधातिनी गौः । (संश्रुत्पट्टेहत्) इति अतिप्रत्यये निपात्यते । (गोवेहत्) । “पोटायुवतिस्तोक०” इत्यादिना कर्मधारयः (वाहा) अजन्तत्वाद्वाप्, (वाढं), “क्षन्ध०” इत्यादिना निष्ठायामिडभावो भृशार्थेऽन्यत्र (वाहितम्) । जेहतिर्गत्यर्थोपि, उक्तं च रेणुभिर्जेहमामं भट्टभास्करीयम् ॥ ६३६ ॥

द्राह निद्राक्षये ॥ (द्राहते) । निक्षेपइति के चित् । यङ्लुकि “दाद्रेधांतोर्वः” इति झलि पदान्ते चेति हस्य घकारे “झपस्तथोः०” इति घत्वे जश्त्वे च (दाद्राग्धि । दाद्राग्धः) इत्यादि सिपि भप्भावेन दकारस्य घकारः । “खरिच” इति धकारस्य चत्वे सिपः तकारस्य पत्वे (दाद्राक्षि) । लङि हल्ङ्यादिना तिप्सिपोर्लोपः, भप्भावजश्त्वचत्वेपु (अदाद्राक्) ॥ ६३७ ॥

काश्च दीप्तौ ॥ (काशते । चकाशे) । काशिता । काशिष्यते । काशताम् । अकाशत । काशेत । काशिपीष्ट । अकाशिष्ट । अकाशिष्यत । चिकाशिपते । चाकाश्यते । चाकाष्टि । ब्रह्म्यादिना पत्वे (चाकाक्षि) । चाकाक्षिम् । चाकाक्षः चाकाक्षमः । चाकाहि) इत्यत्र हेर्धिभावे ब्रह्म्यादिना पत्वे ष्टुत्वे जश्त्वम् । लङि (अचाकाद् । काशयति । अचकाशत् काशः) । अचि-



घञि वा । (नोकाशः) । \*इकः काशे\* इति इगन्तस्योपसर्गस्य काश उचरपदे दीर्घः (काशिः । काशी) । अकिञ्चत्वात् वा ङीप् । काशिषु भवा (काशिका) । “काश्यादिभ्यश्चञ्जिठौ” इति शेषिकौ ङञिठौ । ङञि “दिइद” इति ङीप् । ( काशिकी । काष्ठम् ) । “हनिङुपिनीरकिक्का-  
शाम्भ्यः क्यन्” इति क्यन् । आकारोपधप्रकरणादपमिह पठितः अयं दिवादी च । काश्च  
गतिशासनयोरित्यदादौ । अन्ये दन्त्यान्त्यमिदितं पठन्ति । अनिदितमपरे ॥ ६३८ ॥

ऊह वितके ॥ वितर्कः संभावनम् ( ऊहते । ऊहां चक्रे । ऊहिता । ऊहिष्यते । ऊहता-  
म् । औहत् । ऊहिपीष्ट । औहिष्ट । ऊजिहिषति । ऊहयति । औजिह्वत् । समूहति । समूहते )  
[ उपसर्गादस्पत्युहोर्वावचनम् ] इति उपसृष्टादस्मात्परस्मैभ्दम् । (समूहात्) इत्यत्र “कि-  
दाशिषि” इति कित्त्वे \*उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः\* इति यकारादौ कृडिति इस्वः । एवं यस्यपि  
(समुहते) इति । यद्यप्युपसर्गादस्पत्युहोरिति वार्त्तिकमकर्मकाधिकारे पठितं तथापि वृत्तिरैव-  
टादौ सरुर्भकसाधारणमुक्तम् । अनुक्तमप्युहति पण्डितो जन इति प्रयोग आङ्पूर्वस्येति सु-  
धाकरः । एवं च सति ओहतांति गुणः पठितव्यः । ओह्यत इत्यत्रान्तादिवद्भाव्येनोपसर्गात्पर-  
त्वेन “उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः” इति इस्वो न भवति । [ उभयतश्चाश्रये नान्तादिवद्भाव ] इति  
वचनात् । यद्वात्राण इति धर्त्स्ते, स च सामर्थात्पूर्वेण णकारेणेति इस्वाप्रसङ्ग । एवं च (समो-  
ह्यत) इत्यादावप्यादिवृद्धौ इस्वो न भवति ॥ ६३९ ॥

गाहू विलोडने ( गाहते । जगाहे । जघाथे ) “थासः से” झलि “हो ङः” इति ढत्वे भ-  
ष्भावे क्त्वम् । ध्वमि ढत्वभष्भावयोः ष्टुत्वे ढलोपः । क्रादिनियमस्य प्रतिषिद्धविषयत्वादि-  
दृष्टे ( जगाहिषेत्यादि । गाढा । गाहिता । गाक्ष्ये । गाहिष्यते । गाहताम् । अगाहत् ।  
गाहेत् । गाहिपीष्ट । अगाढ । अघाक्षताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि )  
झलादौ सिञ्जलोपे ढत्वपत्वपुत्वढलोपाः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययपरत्वाद्भ्रभावो नाशङ्क्यः  
सिञ्जलोपस्य प्रत्ययलक्षणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् । अत एवासिद्धत्वात्सिञ्जलोपात्पूर्वं न भष्भावः,  
ध्वमि तु परत्वाद्भ्रभावः । इदृष्टे ( अगाहिषेत्यादि । जिघाक्षते । जिगाहिषते । जागा-  
ह्यते । जागाढि । गाहयति । अजीगहत् । गाढ्वा । गाहित्वा । गाढा । गाहः ) गाहडिति  
पचादौ पाठात् । ढित्त्वात् स्त्रियां ( गाही । गह्वरम् ) । धित्वरेत्यादिक्वचि इस्वो निपात्यते ।  
उणादिवृत्तौ तु गाघतेर्निपातनमुक्तम् । गहनं करोति गहनायते । “सत्रकक्ष०” इत्यनेन कण्व-  
चिकोपायां कण्व् । कण्वं पापं, सत्रादयश्च वृत्तौ पापवचना इति ह्रस्वत्तादिभिदक्तमत्रैव घ-  
ञिके निर्देशात् ल्युटि इस्वः, गोह भवं ( गहीकम् ) “गहादिभ्यश्च” इति शैपिकोऽत्र छः ।  
गह इति निर्देशादचि इस्वः ॥ ६४० ॥

गृह ग्रहणे ॥ ( गर्हते । जगृहे । जगृहिषे । जगृधे । जगृह्ये । जगृद्वे । गर्हिता । ग-  
र्दा । गर्हिष्यते । गर्ह्यते । गर्हिताम् । अगर्हत । गर्हिपीष्ट । गृक्षीष्ट ) “लिङ्सिचावात्मने-  
पदेषु” इत्यनिदृष्टे कित्त्वान् न गुणः । ( अगर्हिष्ट । अगृक्षत । अगर्हिषताम् । अगर्हिषत ।  
अगृक्षाताम् अगर्हिष्ठाः । अगृक्षयाः । अगर्हिद्वम् । अगर्हिष्यम् । अगृक्षध्वम् । अगर्हिषि ।  
अगृक्षि । अगर्हिष्वहि । अगृक्षावहि ) अनिदृष्टे “शल इगुपधादनिः कसः” “कसस्याचि”  
इत्यलोपः । यजादौ “अतो दीर्घो यञि” इति दीर्घः, ढत्वादि तु पूर्ववत् ( जिगर्हिषते । जि-  
घृक्षते ) इडभावे “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् ( जरीगृह्यते ) “संगृह्यत.” इति रीक्  
( जगृहीतिं जर्गाढिं । जगृढः ) रुषिकोरप्युदाहायेम् ( गर्हित्वा । गृद्वा । गृहम् ) इगुपध-  
लक्षणः कः । अत्र मैत्रेयः । “गोहे कः” इति गृह्रातेः कविधानं तस्यापि गृहमिति यथा स्या-  
दिति । अयं कचित्कोपे मिह ह्रुपधः पठ्यते तदनार्यः, बदाह देवः । प्यन्तस्य ग्रहणे यद्वर्षह-  
यते तत्राऽनदन्ताद्गृहेर्भूवादेः शपि गर्हते ङिन प्रत्यये गृह्राति अगृहीत् चेति । अत्र पुरुषकारे  
गृह इत्यनेनैव पूर्वस्माद्दन्तत्वमाप्रविशेपः । गृहीत्वा विसिष्टमिति दर्शयित्वा गृहपादाशङ्का  
निरवकाशतां नीता । गृह इति स्वामिकाश्यपसम्मताकारादयः पठन्ति तदपि प्राहयम् ।

तथा च, “अक्षेपु ग्लहः” इत्यत्र वृत्तिः । ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमिति । ग्लहत इत्यादि पूर्ववत् ।  
(ग्लहोऽक्षस्य) । “अक्षेपु ग्लहः” इत्यपि । अक्षादन्यत्र (ग्लह) इति घञ् । एपां तु निपातनं  
ग्रहेरेतदिति तेषामनक्षे ग्रह इति प्रत्युदाहार्यम् । ल्त्वाभावो विशेषः ॥ ६४१ ॥

धुपि कान्तिकरणे ॥ (धुंपते । जुवुंपे । धुंपिता । जुधुंपिपते । जोधुंप्यते । जोधुंपि) । लोटि  
हेर्धिमभावे ष्ट्वजदत्वानुस्वारपरसवर्णेषु (जोधुंपिण्ड) । लङि तिप्सिपोलंपि (अजोधुन्) । विपी-  
तीदुपथं पठन्तुश्चन्द्रकाश्यपौ । स्वामी घसेति दन्त्यान्तमदुपथं पपाठ । यथा वयं तथा देवमै-  
त्रेयदुर्गाः । पकारान्तोप्ययम् ॥ ६४२ ॥

धुपिरविशब्दने ॥ उदात्तधातुसाम्याद्ग्रह पठितः, धुपाद्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । धुपि-  
रविशब्दनार्थः । इतो ऽर्हत्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । विशब्दं प्रतिज्ञानं, तच्च शब्देन स्वा-  
भिप्रायप्रकाशनमिति न्यासे । अस्मादन्यस्मिन्नर्थं यथाप्रयोगमयं धातुर्वर्त्तत इति पुरुषकारे ।  
सर्वत्र क्षीरस्वामिघनपालभागवृत्तिकारा धुपि शब्दार्थं पठुः । चन्द्रदुर्गां त्वर्थशब्दमपहाय  
शब्दइत्येवं पठन्तुः । धुप शब्द इति पठन् शाकटायनोप्यत्रैवानुकूलः । तेन हि य इति स्याने  
अनेति न क्रियते । यदि शब्द इत्यर्थः स्यात् तर्हि “धुपिरविशब्दने” इति इद् प्रतिषेधेति-  
लधु धुपिरविशब्द इत्येव वाच्यं स्यात् इति धुपिरविशब्दार्थ इति मैत्रेयादिपाठो ज्यायान् ।  
(धोपति । जुवोप, धोपिता), लुङि “इरितो वा” इति परस्मैपदेषु च्छेरडादेशविकल्पनात् ।  
(अधुपत् । अधुपताम् । अधोपीत् अधोपिष्टाम्) इत्याद्युभयं भवति । “लुग्वा दुह०” इत्यत्र  
न्यासे व्यत्ययुक्षतेति वृत्तौ प्रत्युदाहरणमुपादायानित्यमागमगासनमित्यनिद्वलमुक्त्वा “ग्ल-  
इगुपधात्” इति कस उक्तः । हरदत्तादयस्तु प्रत्युदाहरणं धुप्यतेरिति मन्वाना इद्भावाय यवं  
हृतवन्तः । धुप्यतिर्हि नित्यानिद् (जुधुपिपति । जुवोपिपति । धुपित्वा । धोपित्वा )  
“रलो व्युपधात्०” इति कित्त्वविकल्पः (जोधुप्यते । जोधोपि) लोटि हेर्धित्वे ष्ट्वे च  
जश्त्वे च पकारस्य (जोधुङ्ङि) लङि तिप्सिपोः (अजोधोद् । धोयपति । अजूधुपत् ।  
जुष्टा रञ्जुः) “धुपिरविशब्दने” इति निष्ठायामनिद्वत्त्वं संपूर्वत्वे तु “स्यमत्वरसंघुपास्त्र-  
नाम्” इति इटो विकल्पनात् (संघुष्टा रञ्जुः, संघुपिता रञ्जुः) इत्युभयं भवति । धुपिरविश-  
ब्दने इति सुरादौ ॥ ६४३ ॥

अक्ष न्यासा (अक्षति । आनक्ष । आनक्षि । आनक्ष्व । आनक्षिव) उदि-  
त्त्वादिद्विकल्पः । थल्यनिद्वपक्षे “स्कोः०” इति कलोपे ष्ट्वत्वे । (अक्षिता । अष्टा ।  
अक्षिप्यति । अक्ष्यति) “पठोः कः सि” इति कत्वे आद्यस्य “स्कोः०” इति लोपः (अक्षतु ।  
आक्षत् । अक्षेत् । अक्ष्यात् । मा भवानक्षीत् । मा भवानक्षिष्टाम्) “नेटि” इति न वृद्धिः ।  
अनिद्वपक्षे “वद्वजहलन्तस्य०” इति वृद्धौ (मा भवानाक्षीत् । मा भवानाक्षिष्टामित्यादि) ।  
ननु येन नाद्यवधानमिति न्यायेनैकेन वर्णनं व्यवधानमाश्रयितुं युक्तं च त्वनेकेनेति वलोप-  
स्यासिद्धत्वाद्नेकेन व्यवधानात् कथं वृद्धिः । नैतत् । तत्र हल्यग्रहणं हलसमुदायप्रतिपत्य-  
र्थमित्युक्तत्वात् । तथाहि । “वद्वजोः” इति योगो विभज्यते । तत्रात इति अनुवर्चयिष्यते ।  
ततो ऽचइति द्वितीयो योगस्तत्राङ्गेनाचो विशेषणात् अपाक्षीदित्यादायेकेन वर्णनं व्यवधानं  
वृद्धिसिद्धौ पुनः क्रियमाणं हल्यग्रहणं हलसमुदायप्रतिपत्यर्थं भवति । अस्य कर्त्तव्याचिसार्वधा-  
तुकरत्ते “अक्षोन्यतरस्याम्” इति पक्षे श्नुर्भवति (अक्ष्योति । अक्ष्युतः । अक्ष्युवन्ति) ।  
अजादौ “अचि श्नुधातुः” इत्यादिनोवङ् । (अक्ष्योतु । अक्ष्युहि) इत्यत्र “उतत्र प्रत्ययात्०”  
इति हिलुङ् न भवति, तत्रैवासंयोगपूर्वादित्युक्तत्वात् । (अक्ष्यवानि) इत्यत्र आटि परत्वादुवङ्  
बाधित्वा गुणः (आक्ष्योत् । अक्ष्युयात् । अचि क्षिपति) अनिद्वपक्षे [ पूर्वत्रासिद्धायमद्वि-  
चने ] इत्युक्तत्वात् अस्मात्परत्वात् “स्कोः” इति कलोपे “पठोः०” इति कत्वे च सनः  
ककारसहितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने हलादिगोपे “सन्त्यतः” इतीत्वे (अचि क्षर्त्तति)  
भवति । (अक्षयति) चङि णिलोपस्य स्वनिवत्त्वात् क्षिशब्दस्य द्विर्वचने (आचि क्षः

अक्षित्वा निष्ठाया मटः । अक्षो "इन्" इतीन्द्रप्रत्ययः (अक्षणा) । \*अस्थिदधिसक्य-  
क्षणा मनेद्दुदात्तः\* इति वृत्तीयाचजाद्रावन्तस्यानडादेशे, "अल्लोपोत्" इत्यल्लोपः । औ "विभा-  
पादिश्योः" इति विकल्पनात् (अक्षणि अक्षिण) इत्युभयं भवति विशालमक्षि यत्स स (वि-  
शालाक्षः) "बहुव्रीहौ सम्प्रथमोः स्वाङ्गात् पच\*" इति पच् । स्वाङ्गववाचिसम्प्रथमन्ताद्  
बहुव्रीहोः पच् । पित्वात् स्त्रियां (मिशालाक्षी) । स्वाङ्गाच्चिति वचनात् (स्थूलाक्षा वेणुयष्टि)  
इत्यत्र \*अक्षणे दर्शनात्\* इत्यचि टाव् भवति । अदर्शनगच्छन्तात् समासमात्रादिति  
सूत्रार्थः । इह च दर्शनं चक्षुरिति ( गवाक्षं कवराक्षम् ) इत्यत्राचक्षुर्यचनस्याक्षिशब्दस्याञ्  
भवति । यद्वात्र समुदायो दर्शनसाधनं न तु तदवयवोक्षिशब्द इति तस्य दर्शनयोगाभावाद्-  
दर्शनादिति निषेधस्य नैव प्रसङ्गः । कवराक्षमिति सच्छिद्रं यदश्वाणां मुखपिधानं तदु-  
च्यते । कथं स्थूलाक्षिरिक्षुरिति, यदि दृश्यते, अनित्यः समासान्तइति निर्वाहः । अयं  
समासान्तः सति पूर्वस्यापि भवति । "न पूजनात्" इत्यत्र [ बहुव्रीहौ सम्प्रथमोः निषेध ]  
इत्युक्तत्वात् ॥ ६४४ ॥

तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥ (तक्षति । ततश्चेत्यादि) । अक्षिवत् । "तनूकरणे तक्ष " इति पक्षे  
शब्दविपर्यये श्नु, (तक्ष्णोति), इत्यादि । अक्ष्णोतिरत् । (तक्षा) । "कनिन्युवृषिवक्षि०" इति  
कनिन् । तक्ष्णोऽप्रत्य, (ताक्ष्णः) । "शिवादिभ्योञ्" इत्यञ् । अत्र "अन्नति" अग्रन्तस्यागपर-  
त्वात्प्रकृतिभावे प्रान्ते \*पपूर्वहन्पृतराज्ञामणि\* इति पपूर्वो योऽनुदात्तो हनश्च तयोर्दृतराज्ञ-  
नूदात्तस्य चाणि प्रत्यये ऽल्लोप इत्यल्लोपः । शिवाद्यगा \*सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च\* इति  
ण्यस्य बाधो नेष्यत इति वृत्तावुक्तत्वात् (ताक्ष्ण्यः) इत्यपि भवति । "नस्तद्धिते" इति लोपो  
"ये चाभावकर्मणोः" इति प्रकृतिभावान्न भवति । सेनान्तइति सेनाशब्दान्तो गृह्यन्ते  
लक्षण इति स्वरूपग्रहणं, कारिणः सिल्विन इति । प्रामस्य तक्षा (प्रामतक्षः) । कुड्यां भवः  
कौटः, स चासौ तक्षा च (कौटतक्षः), स्वतन्त्रतशोच्यते, "प्रामकैटाभ्यां चतश्च" इति टच् समा-  
सान्तः । पञ्चानां तक्षणां समाहारः (पञ्चतक्षः, पञ्चतक्षा) । "तक्ष्णलोपश्च" इति नञोश्च । पक्षे  
घोन्वं च (द्वितशो) "द्विगोः" इति ङोष् । अन्यदा, "म नृत्सकृन्" इति नृत्सकृन् । एवञ्च  
त्वचन इत्यप्ये त्वादिव् ॥ ६४६ ॥

उक्ष सेचने ॥ (उक्षति । उक्षां चकार । उक्षिवा) इत्यादि पूर्ववत् । उक्षां प्रचकृर्नगरस्य  
मार्गां इति भट्टिप्रयोगमुनादाय मुधाकरादयः, उक्ष्यत इत्युक्षाः, वर्मणि घञ्, उक्षात्  
प्रचकृरिति पाठान्तरं चास्पन् । ( उक्षा ) । इन्द्रमुक्षमिति वनिनन्तो निरातितः । उक्षां  
रामूदः (ओक्षगम्) "गोत्रोक्ष०" इत्यादिना पुम् । उक्षण इदम् (ओक्षम्) । ओक्षमनग्ये  
इति निगातनाटिलोपः । अत्यये गु (ओक्षण) "पूर्यदन्०" इत्यटलोपः । (जागोक्षः । महोक्ष  
महोक्ष ) । "अचनर०" इतिकर्मधारयाद्वि टिलोपो निपातयते ॥ ६४७ ॥

क्षीयतेर्वा नक्षत्रमिति निपातितम् ॥ ६५१ ॥

वक्ष रोपे ॥ सङ्गतइत्येके । ( वक्षतीत्यादि ) । वक्षः असुन् ॥ ६०२ ॥  
 मृक्ष सङ्गते ॥ ( मृक्षतीत्यादि ) । मक्ष इत्यप्येक इति मैत्रेयः । ( मक्षति ममक्ष । मक्षिने-  
 त्यादि । मक्षिका ) । “कुन् शिल्पिपरंजयोः” इति कुनि टापि “प्रत्ययस्थात्” इतीत्यम् ॥ ६५३ ॥  
 तक्ष त्वचने ॥ त्वचनं संवरणमिति दुर्गकाश्यपमैत्रेयाः । त्वचो ग्रहणमिति स्वामी । ( त-  
 क्षतीत्यादि ) । अयमूदित्तनूकरणे गतः । अत्रैव पक्षपरिग्रह इत्यप्येक इति । ( पक्षति । पक्षः ) ।  
 घञ् । पक्षस्य मूलं, ( पक्षतिः ) । “पक्षात्तिः” इति तिप्रत्ययः, पक्षे भवं ( पक्ष्यं ) “दिगादिभ्यो  
 यत्” इति यत्प्रत्ययः । ( पक्षः ) पक्षतीच्छतिपर्यायः । वत्सरार्द्धवचनश्च । असुन् प्रत्ययः ॥ ६५४ ॥  
 सूक्ष् आदरे ॥ अनादर इति क्वचित्पठ्यते । तदसत् । सोमेन यक्ष्यमाणो नभूनसूक्ष्मक्षत्र-  
 मिति दर्शनात् सोमेन यक्ष्यमाणो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधोत । उत्तरयोः फल्लुन्योरभिमाद-  
 धातेत्यादिना चोदितनक्षत्राणि नाद्रियेत इति तत्रार्थः । तथा अवहेदनमसूक्ष्मगमिति दृश्यते ।  
 सूक्ष्ममादरः । ततोऽन्यदसूक्ष्ममनादरः । ( सूक्ष्मिति । सूक्ष्मतेत्यादि ) ॥ ६५५ ॥

काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम् ॥ ( काङ्क्षति । चकाङ्क्ष । काङ्क्षितेत्यादि । चिकाङ्क्षिपति ।  
 चाकाङ्क्षयते । चाकांष्टि, इत्यादि । काङ्क्षयति । अचकाङ्क्षत् एवं वाङ्क्षति माङ्क्षतीत्यादि ) ॥ ६५६ ॥  
 द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि धोरवासिते च ॥ ( द्राङ्क्षति । ध्राङ्क्षति । द्राक्षा । ध्राक्षा । द्राक्षा-  
 मत् । ध्वाक्षामत् ) \*मादुपधायाश्च मतोर्वीयवादिभ्यः\* । मकारान्तात् मयणोपधात् अवगो-  
 न्तात् अवगोपधाच्च परस्य मतुपो मकारस्य वकार इति प्राप्तं वत्वं यवादिभ्यः परस्य नेति  
 निपेधात् न भवति । द्राक्षाध्राक्षाशब्दयोरनुनासिकलोपोपि यवादिपाठादेव । ( ध्वाङ्क्षति ।  
 ध्वाङ्क्षः ) । तीर्थं ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष । \*ध्वाङ्क्षेण क्षेपे\* इति सप्तम्यन्तं ध्वाङ्क्ष्याचिना क्षेपे  
 गम्यमाने नित्यं समस्यत इति तत्पुरुषः । क्षेपोत्रानवस्थादिनाऽवगम्यते ॥ ६६१ ॥  
 चूपं पाने ॥ ( चूपति । चुचूप । चूपितेत्यादि । चुचूपिपति । चोचूप्यते । चोचूपि । चूप-  
 षति । अचूपुषत् ) ॥ ६६२ ॥

तूप तुष्टौ ॥ ( तूपतीत्यादि ) पूववत् ॥ ६६३ ॥  
 पूष वृद्धौ ( १ ) ॥ ( पूषतीत्यादि । पूषी ) । द्नीपस्थापनार्थं कुड्यकल्पितो विलविशेषः । पचा-  
 षच्, गौरादित्वात् डीप् । ( पूषा ) । “स्वन्नुक्षन्” इत्यादिना कनिनन्तो निपात्यते । ( पूषणो ) ।  
 \*इन्हन्पूर्यम्णां शौ\* इति उपधालक्षणस्य दीर्घस्य शाश्वेव प्रत्यये नियमात्सवनामस्थान  
 इति दीर्घो न भवति । शौ च “शौ च” इति विधानाद् भवति । अयमलम्बुद्विविधः । अतिपू-  
 षाणि ज्योतीषि इत्यत्र शिपरत्वात् दीर्घः । अपत्यादावणि ( पौष्णः ) । “पपूर्वह्रन्” इत्यहोपः ।  
 पुष पुष्टाविति इहेवाग्रे दिवादौ क्रयादौ च । पुष धारण इति चुरादौ ॥ ६६४ ॥

मूप स्तेये ॥ ( मूपति । मूपकः ) । संज्ञायां कुन् । ( मूपिका ) । अजादिपाठात् जाविलक्ष  
 णधीषं बाधित्वां टाप् । मुप स्तेय इति ह्रस्वोपधः क्रयादौ, लृप् रूप भूपायामिति सुधाकरः ।  
 ( भूपति । रूपति । रूपिता ) ॥ ६६५ ॥

शूप प्रसवे । तालव्योष्मादिरिति पारोयणिका इति स्वामी । दृश्यते च तैत्तिरीयके ।  
 ‘अक्षशूपा’ इति । के चित् दन्त्यादि पठन्ति । तदनापं, पोषदेशलक्षणविरोधात् । ( शूपती-  
 त्यादि ) ॥ ६६६ ॥

यूप हिंसायाम् ॥ ( यूपति ) । यूपः मांसरसविशेषः ॥ ६६७ ॥  
 जूप च ॥ ( जूपते ) । जुपी प्रीतिसेवनयोरिति चुरादौ, जुप परिभाषण इति युजादौ ह-

स्वोपधौ ॥ ६६८ ॥  
 भूप अलङ्कारे ॥ भूपति । ( भूपते कन्या स्वयमेव । अभूपिष्ट कन्या स्वयमेव । ) “भूपाक-  
 मं” इति यक्विचणोर्निषेधः । भूपाफलं शोभनाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्थक्रियात्वं कैयट

इत्युक्तम् । अङ्गा सूनाः परिभूपन्त्वश्वमित्यत्र भट्टभास्करः सूना मांसविकर्षणसाधनान्व-  
 खादीनि, अश्वं परिभूपन्तु परितो भवन्त्विति । भवनेलोटि सिपि रूपमुक्त्वा भूययतेवां शप् ।  
 “उन्दस्युभयथा” इत्यसार्वाधातुकत्याणिलोप इत्याह । तदस्य धातोरस्मरणत्वात् । न चायं  
 नास्तीति शक्यते वक्तुं, सर्वेषु व्याख्यानेष्वविवादेनोपादानात् । अयं चुरादौ च ॥ ६६९ ॥

उप रजायाम् ॥ (उपति । उपां चकार । उपिपति । मा भावानुपिपत् ।) णिलोपस्य  
 स्थानिवत्त्वात् पिशाब्दस्य द्विवचनम् । (उपः) । घञ् (उपरः) “उपशुपिमुष्कमथो र” म-  
 स्वर्थे रः । (उपयति) । उप दाह इति अथे ह्रस्वोपधः ॥ ६७० ॥

ईप उञ्जे ॥ (ईपतीत्यादि) ऊपिवत् । ईपत् इति गतौ गतः ॥ ६७१ ॥

कप खप शिप जप झप षाप षप मप रूप रिप हिंसायाः ॥ तृतीयघटौ तालव्योष्मादी ।  
 सप्तमो दन्त्योष्ठयादिः । (कपति । चकाप । कपितेत्यादि । अकपीत् । अकापीत् ।) “अतो  
 हलादे०” इति वा वृद्धिः । (सर्वकपम्) । “सर्वकृलाभ्रकरीपेषु कपः” इति ख्व । \*अरुहिवृद्-  
 जन्तस्य०\* इति खिदन्त उत्तरपदे पूर्वपदस्य मुम् । एवं कृलादिपूदाहार्यम् । (विकापी) । “वौ  
 षपलपकृत्यश्रम्भः” इति तच्छ्रौलादिषु घिनुण् । (आकपः । निकपः) । “गोचर” आदिषु श्रे चका-  
 रस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् अधिकरणे घः । आकपेण चरति, (आकपिकः) । \*आकपात् छल\*  
 इति तृतीयान्तात् अस्मात् चरतीत्यर्थे छल् । विच्वात् (आकिचिकी) । आकपे कुशलः, (आक-  
 पकः) । \*आकपादिभ्यः कन्\* इति सप्तम्यगतात् कुशल इत्यर्थे कन् ( निमूलकार्यं कपति ।  
 म्मूलकार्यं कपति ) निमूलं सन्मूलं च कपतीत्यर्थः । “निमूलसमूलयोः कपः” इति णमुल् ।  
 उपपदसमासः । \*कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः\* इति यस्मात् णमुलो विधानं तस्यैवानुप्र-  
 योगः, कपादयश्च “निमूलसमूलयोः कपः” इत्यारभ्य “उपमाने कर्मणि च” इत्येतदन्तेपू-  
 पात्ता धातवः । अनानुशब्दो नानन्तर्येऽपि तु धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे, तेन व्यवहितपूर्व-  
 प्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च घृत्तिः । धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगार्थं वचनमिति ।  
 तथा “यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” इत्यत्र हरदत्तः । अनुशब्दो धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे  
 न त्वानन्तर्ये, पूर्वप्रयोगो व्यवहितप्रयोगोपि भवतीति न्यासे च । अथ पूर्वप्रयोगस्य व्यवहि-  
 तप्रयोगस्य च निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति यथा “कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि” इत्येतत् । तन्न ।  
 पृथयोरिष्टत्वात् । पादौ कपितुं शीलमस्य (पत्कापी) । “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छित्ये” इति  
 ऋणिनि, “हिमकापिहृतिषु च” इति हिमादावुत्तरपदे पादः पद्भावाः । (कष्टे व्याकरणम्) । कृच्छ-  
 साध्यमित्यर्थः । (कष्टानि वनानि) । दुपप्रवेशानीत्यर्थः । “कृच्छगहनयोः कपः” इति निष्ठा-  
 यामनिदत्वम् । अन्यत्र (कपितो देवदत्तः) । कष्टायाः कर्मणे क्रामति, (कष्टायते) । \*कष्टाय क्रमणे\*  
 इति ऋधर्पन्तादनार्जने क्यङ्, क्रमणमिहानार्जवम् । कष्टं चिकीर्षति, (कष्टायते) । अत्र “सत्र-  
 कक्ष०” इत्यादिना द्वितीयान्तात्पञ्चमिकीर्षायां क्यङ् । (कक्षः) । “वृत्तिवदि०” इत्यादिना  
 सप्रत्ययः । “पदोः कः सि” इति क्त्वं, “तितुत्रेत०” इणिनपेधः । (कक्षायते) । “सत्रकक्षि०”  
 इत्यादिना क्यङ् । (सपतीत्यादि पूर्ववत् । खप्यः) बलात्कारः । “खपशपबाष्पपरूपकृष्य-  
 शिल्पाः” इति प्रत्ययान्ता निपान्त्यते । (शिपति । शिसेव । शिशपिय । शेष्टा । शेष्ट्यति ।  
 शेपतु । अशेपत् । शेपेत् । आशिपि । शिप्यात् । अशिष्वत्) “शल इगुपया०” इति कसः  
 अनिदत्त्वं च, शिपि पिपि श्लिष्यतिषुप्यती त्विपिमिति व्याघ्रभृतिवचनात् । तदुक्तं पुरुषकारे ।  
 शिपेरस्यवोपयोगे शपि । शेपयति । शेपतीत्युभौ, लुङ्गभावोऽप्यशेपत् इति देवमुपादाया-  
 शेपीदित्युक्तं, शिपि षुपिमित्यनिदृकारिकामात्रस्याच्छिपिमात्रस्यानिदत्त्वेन वते सति अ-  
 शिष्वदिति युक्तम् । तथा मैत्रेयोपि शेष्टेत्यनिदमुदाजहार । एवं च लिटि सेदत्वं आदिनिपमा-  
 तिसिद्धम् । एवं धास्य सेटो मध्ये पादो यथा शिपिमात्रस्यानिदत्त्वेन “शल इगुपया” इति पा-  
 न्तसाम्यात् धान्तपरस्मैपदिसाम्याच्च द्रष्टव्यः । (शिपिपति ।) “हलन्ताच्च” इति सनः कि-  
 ष्वम् (शेपिष्यते) । शेपेष्टि । शेपयति । अशीषिष् शिष्टा । शिष्टः । शिष्टवान् । शिष्टं काल-

योगः । “खप्पशिष्प०” इति पप्रत्यये निपातितम् (जपति । जजाप । जेषतुः जपिता) इत्यादि-  
कषिवत् । किति लिटि सेटि थलि चैत्वाभ्यासलोपौ । एवं ( झपति, शपतीत्यादि शष्प )-  
पूर्ववत्पः । वष आदानसंवरणयोरित्यर्थं स्वरितेत् । (वपति । ववाप । ववपतुः । वपितंत्यादि)  
वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ । (मपतीत्यादि । रोपति । रुरोप । रुरोपिथ । रोपिता । रोष्टा  
रोपिष्यति इत्यादि । तकारादौ “तीपसहलुभरुपरिपः इतीडिवकल्पः (रुपित्वा । रुष्टा) इट्-  
कल्पनात् “यस्य विभाषा” इति निषेधो भवति । (रुष्टो, रुपितः ।) “मतिबुद्धिपूजार्थंभ्यश्च”  
इत्यत्र चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्द्वर्तमाने क्तः । इट्पक्षे “उटुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतर-  
स्याम्” इति क्त्वविकल्पनात्पक्षे गुणः (रोपितमनेनेत्यादि भवति) । रूप रोपइति दिवादौ  
चुरादौ च । रेपतीत्यादि रोपतिवत् । निष्ठायां “यस्य विभाषा” इतीटो निषेधात् (रिष्टः) । रेप-  
त इति शब्दे गतः । अत्र दण्डके मुपरिपि धातुः कोशे पठ्यते । स्तेयार्थोयं पूर्ववच्चैप पठति  
इतीह पाठे नाभिनिषेधव्यम् । हिंसार्थत्वे यदि दृश्यते तदा धातूनामनेकार्थत्वाद्भविष्यति ॥६८१॥

भप भर्त्सने ॥ इह भर्त्सने श्वरवो यतस्तत्रैवायं प्रसिद्धः । (भपति । भपकः) । कुन् ॥६८२॥

उप दाहे ॥ (ओपति । ओपां चकार ।) “उपदि०” इत्याम्बिकल्पः । (उवोप । ऊपतुः ।

उवोपिथ) । पिद्वचनेषु गुणस्य स्थानिवत्त्वादुपशब्दस्य द्वित्वम् । पुनर्गुणे “अभ्यासस्या०”  
इत्युवडवड् । न चाभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वे गुणस्य स्थानिवत्त्वम्, असवर्णग्रहणसाम-  
थ्यादिति प्रागेवोपपादितम् । (ओपिता । ओपिष्यति । ओपतु । ओपत् । ओपेत् । उप्पात् ।  
ओपीत् । ओपिषिपति । ओपयति । मा भवानुपिपत् ) प्रत्युष्टमित्यत्र भट्टभास्करः । “ओ-  
दितश्च” इत्यत्र चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाक्षस्तादिवदिट्प्रतिषेधः । (ऊप्मा) । मनिनि वा-  
हुलकाद् दीर्घः । ऊप रुजायामित्यस्माद्वा । (उष्णः) । उष्सिध्युपीति नक् । (ऊष्णिका) । यवा-  
गूः । “ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्” इति कनि निपात्यते । उष्णं करोति (उष्णकोलसः) । “शी-  
तोष्णाभ्यां कारिणि” इति । कन् । उष्णं न सहते (उष्णालुः) । “शीतोष्णतृप्प्रेभ्यस्तदसहने”  
इत्यालुच् । ( ओष्ठः ) “उपिक्कुषिकाशिभ्यष्ठन्” इति ठन् ( विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठा ) “नासि-  
कोद्रौष्ठ०” इति वा डीप् [ ओत्वोष्ठयोः समासे वा ] इति पररूपं वृद्धेरपवादः । अन्यदा  
वृद्धौ ( विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । पार्थोष्ठम् । ) सप्तम्यर्थेऽन्यथीभावः । तस्माद्भवार्थं [ परिसु-  
॥दिभ्य उपसंख्यानम् ] इति ष्यञ् । ( उष्टः ) । एति ष्टन् बाहुलकादगुणत्वम् । उष्टाणां  
स्मूहः (औष्टकम्) । “गोत्रोक्षोष्ठ०” इति वुञ् । उष्टस्य विकारावयवयोरपि (औष्टकम्),  
‘उष्टाद्वुञ्’ इति वुञ् ॥ ६८३ ॥

जिषु विषु मिषु सेचने ॥ जेषति । जिजेप । (जेपिता । जिजिषिपति । जिजेपिपति ।  
जेषित्वा । जेषित्वा) ‘रलोव्युपधात्०’ इति क्त्वविकल्पः । “उदितोवा” इति क्त्वाया-  
जिडभावे ( जिष्ठा जिजिष्यते । जेजेष्टि । जेषयति । अजीजिपत् । जिष्टम् । जेषति । वि-  
वेप । विविपतुः । विवेपिथ । विविपिव । ) शिपिं पिपिं शुष्यतिपुष्यती त्विपिं श्लिपिं विपिं  
वेपुष्यतिद्विष्यति द्विपिमित्यनिट्कारिकापाठादस्यानिट्त्वेपि क्रादिनियमादनेट् ( वेष्टा । वे-  
ष्यति । अविक्षत् ) “शल इगुपधा०” इति क्सः ( विविक्षति ) “हलन्ताच्च” इति सनः कि-  
त्वम् । उदित्वात् क्त्वायामिडिकल्पः ( विपित्वा । वेपित्वा । विष्ठा । विष्टम् । वेपेण सं-  
पादी वेप्यो नटः ) “कर्मवेपाद्यत्” इति तृतीयान्तात्संपादिन्यर्थे यत् । संपत्तिः शोभातिशयः ।  
वेपेणात्यन्तं शोभत इत्यर्थः । विप्ल व्यसौ जुहोत्यादौ । विप विप्रयोग इति च क्रयादौ ।  
(मेषतीत्यादि) जेषतिवत् । मेष इति पचादिषु दर्शनादचि चित्त्वात्स्त्रियां (मेपी) । अयं  
स्पर्द्धायां तुदादौ ॥ ६८६ ॥

पुप पुष्टौ ( पोपति । पुपोप । पुपोपिथ । पोपिता । पोपिष्यति । अपोपीत् ) शिपिं पिपिं  
शुष्यतिपुष्यती इति श्यना निर्देशादयं सेट् । तथा पुपादीत्यङ्विधावपि द्वैवादिकस्य ग्रहणं:

सेट्कत्वात् कसोपि न भवति (स्वपोषं पोपति) "स्वे पुप." इति णमुल् । अत्र स्वशब्द- विभ्र-  
-हिसते तेन पितृपर्यायवचनस्य तद्विशेषार्थस्य च द्वयर्थमित्युक्तत्वात् स्वशब्दे तत्पर्यायवाचिनि  
विशेषणाचिनि चोपपदे प्रत्यय इति; गोपोषं धनपोपमिति देवादिकस्य भवति (पोषित् । पु-  
-पित् । पुष्टमिति । पोषितमिति ण्यन्तस्य । पोपयतीति पोपयित्त्सु ) "स्तनिहांपेगदिमदिपु  
-पिभ्यो णेरित्त्सुच्" इति ण्यन्तादिस्सुच् । "अयामन्ता०" इति णेरयादेशः । अयं दिवादिः  
-क्रयादिश्च । धारणार्थेशुरादिः । नन्वेक एव पुपि विकरणभेदाय पुन पठ्यते क्व चिच्चायं सेट्  
-अन्यत्र पाठादनिट् इत्यर्थादार्धधातुके विकल्पितेद्रुत्वात् "यस्य विभाषा" इतीडा न भवि-  
-व्य निष्ठायाम् । नेतन् । यस्य वाचनिक इड्ङिक्त्वस्तस्यैव सत्राश्रयणात् ॥ ६८७ ॥

श्रिपु श्रिपु ष्टुपु प्लुपु दाहे ॥ ( श्रेपति । शिश्रेप । श्रेपिता । श्रेपति । शिश्रेप । शिश्रे-  
-पिथ । श्रेपिता ) शिर्षि पिर्षि शुष्यतिशिश्रयती त्विर्षि श्रिपिमित्यनिट्कारिकायां देवादिक-  
-स्य श्रिपेर्ग्रहणं तेनास्येतीद् उदात्त । उक्तं च कैयटे । श्रिप आलिङ्गन इति कसविधावनिट्  
-इत्यनुवर्त्तनाद् दाहार्थस्य सेटो ग्रहणाभाव इति । एव तत्र न्यासपदमङ्गयोरपि । यस्त्वनि  
-ट्कारिकाव्याख्यानन्यासे द्वयोर्ग्रहणमिति पाठ स स्तोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्च प्रमा-  
-दलिखित । तथा च धर्द्धमानस्यामिमंमताकारादयश्चामुं सेटमाहुः । श्रेपयतीति (श्रेप) "इया  
-द्याधासुःसंलतीणवसावहलिहश्रिपश्चसश्च" इति कर्त्तारि, ण ( श्रेप्मा । श्रेप्मलः । मत्वर्थे ।  
-श्रमण ) पामादित्वाच्च , अयमपि मत्वर्थे । श्रेप्मण शमन कोपनं वा (श्रेप्मिकम्) । तस्य नि  
-मित्तप्रकरणे "वात्पित्तश्रेप्मभ्यः शमनकोपनयोरपसंख्यानम्" इति ठक् । (श्रेष्ण) । "श्रिपेरचो  
-पधाया" इति वनप्रत्यय । उपधायाश्चाकार । श्रिण्यतेर्वा (श्रेष्ण । आचारश्रेष्ण) । "पूर्वस  
-दशा०" इत्यादिना समास । आलिङ्गने दिवादि । श्रेपणे चुरादि । ( प्रोपति । प्लोपती  
-त्यादि । ) प्लुपयतीति दिवादिपाठात् सेट् प्रुपिप्लुपौ द्वौ खेहने क्रयादौ ॥ ६९१ ॥

ष्टुपु वृपु सृपु सेचने ॥ सृपु सहने च । इतरौ हिसासंक्लेशनयोश्च । अत्र काश्यपः । ष्टु  
-हपु वृपु हिसासंक्लेशनदानेष्वित्यादि पपाठ ( पर्षति । पर्षिता । पर्षिष्यति । पर्षतु । अपर्षत् ।  
-आशिषि ष्टृप्यात् । अपर्षात् । पिपर्षिष्यते । परोष्टृप्यति । पर्षुषीति । पर्षिष्टि । पर्षिक्ष ) लोटि  
-पर्षुइडी) इत्यत्र हेर्दिच्चाच्च गुण (पर्षुषाणि) "नाभ्यस्तप्याचि पिति" इति गुणनिषेध । लडि  
-तिप्सिपोर्हलङ्घ्यादिलोप । (अपर्षदं) । "शत्सस्य" इति नियमात् न संयोगान्तलोप । (अप  
-र्षुषीत्) । पूर्ववद्गुणत्वं रिन्नीकोरुदाहार्यम् ( पर्षयति । अपर्षयत् । अपीष्टृपत् । पर्वित्वा ।  
-ष्टुपु ) उदिच्चाद्विकल्पः । (ष्टृष्ट, ष्टृषितम्) बाहुलकात् ष्टुपे किञ्चेति तच्च अस्मादपीति । (ष्टृ-  
-तम्) । "ष्टृपिरङ्गिभ्यां कित्" इत्यतश्च । ष्टृपन् बिन्दुर्मुग्गश्च । [वर्त्तमाने ष्टृपन्महद्बृहज्जगच्छ-  
-त्वच्च] इत्यतिप्रत्यये गुणाभाव । शत्वज्ञावाद् "उगितश्च" इति स्त्रियां षीपि (ष्टृपती । पा-  
-र्षिण) । "ष्टृणिष्टृभिर्षाणिर्भूतिर्षूर्णित्" इत्यादिणिञ् प्रत्यये निष्पत्यते । (पार्ष्णीत्) । "सि  
-ध्मादिभ्यश्च" इत्यत्र पार्ष्णिघमन्वोर्दीर्घश्रेतिपाठात् लृचि दीर्घः । तच्चान्यतरस्यां ग्रहणस्या-  
-नुवर्त्तनात् मनुषि ( पार्ष्णिमान् षर्षति । ववर्ष । , वर्षतीति वर्ष ) [ अज्विचौ भयादिभ्य  
-उपसंख्यानं नपुंसके कादिनिट्प्रत्ययेम् ] इत्यच् । ष्टृपेर्वावर्षणादिति भाव्यकारप्रयोगात् लृपुत् ।  
- (ष्टृष्टि) । "तितुत्र०" इति मेदः । (ष्टृपम) । "ऋपिष्टृपिभ्यां कित्" इत्यभच् । (ष्टृप) । इगुपलक्षण-  
-क । ष्टृपाय द्वितं (वृष्यम्) । "खल्ययमापतिल्टृपमङ्गणश्च" इति यत् । अत्राकारान्तस्य वृ-  
-पराब्दस्य ग्रहणात् कनिन्नुष्टृपीतिकनिनन्ताद्दृपन्शब्दाद्यत्र भवति । प्राककीतीयस्त्वनिभि-  
-धानान्न भवति । वृपमात्मान इच्छति (वृपस्यति) । मैथुनं इच्छति इत्यर्थः । "अथशौरटृपल  
-वणानामात्मप्रती कयचि" इत्यसुक् । अथवृपयोर्भेदुच्छेदायामिति । अन्यत्र "कयचि च"  
-इतीकारे (वृपीयति । वृष्णि) । "प्रष्टृपिभ्यां कित्" इति नि. । (ष्टृपण) बाहुलकात् वपुन् । धर्ष-  
-त् इति स्नेहने गत ( मर्षति । ममर्ष । सृपित्वा । मर्षित्वा ) "ष्टृपिष्टृपिष्टृपे काश्यपस्य"  
-इति सेट्क कित्त्वविरलः । अनिट्पक्षे (सृष्ट्वा, निष्ठायां सृष्टम्) । 'सृपन्वितिष्ठायाम्'

इति कित्त्वमनिद्यो निष्ठायामेवेति दैवादिकस्य तत्र ग्रहणं, स हि सेट्, मृपस्तितिक्षायां दिवादिद्युञादिश्च स्वरितेतौ ॥ ६९४ ॥

दृपु संघर्षे ॥ ( घर्षति । संघर्षणम् । घृष्टम् ) ॥ ६९५ ॥

हृपु अलौके ॥ ( हर्षति । हृष्टानि लोमानि । हर्षिताति लोमानि ॥ हृष्टं लोम, हर्षितं त भिः ) । अत्रोदित्वान्नित्यमनिदत्त्वे प्राप्ते “हृपेलोमसु” इति लोमविपयालीकवाचित्वा इडागमः । यस्तु दिवादौ हृप तुष्टाविति पठ्यते तस्य तु सेट्कत्त्वान्निष्ठायामनेन पक्षे इणिः ष्यते इतीयमुभयत्र विभाषा, अत्र लोमान्यङ्गजानि केशाश्चेति वृत्तावुक्तम् । लोमभ्यो हृष्टमित्येव भवति, दैवादिकस्य तु हृषितमिति । ( हृष्टो देवदत्तः, हृषितो देवदत्तः, ) विर इत्यर्थः । ( हृष्टा दन्ता हृषिता दन्ताः ) । प्रतिहृता इत्यर्थः । [ विस्मितप्रतिघातयोश्च वक्तव्यम् ] इति इडिकल्पः । ( हर्षलः ) । “हृपेरुलच्” इत्युलच् । ( हर्षयित्तुः ) । स्तनिह त्यादिना ण्यन्तादिस्तुच् ॥ ६९६ ॥

तुस हस हस रस शब्दे ( तोसति । तुतोस । तोसिता । तोसिष्यति । तोसतु । अतोस तोसेत् । आशिषि । तुस्यात् । अतोसीत् । तुतुसिपति । तुतोसिपति । तुसित्वा । तो त्वा ) “रलो व्युपधा” इति कित्त्वविकल्पः । ( तोतुस्यते । तोतोस्ति । तोतुधि ) इत्यत्र सेहं भावे चकार्धातिवत् “धिच” इति सलोपः । लडि तिप्सपोर्हल्ङ्यादिलोपे “तिप्यनस्तेः” इति स रस्य दत्त्वं ( अतोतोः ) इति भवति ( तोसयति । अतूतुसत् । हसति । जहासा हसितेत्या जिहसिपति । जाहस्यते । जाहस्तीत्यादि तुसिवत् । हासयति । अजिहसत् । हस्त्रः बाहुलकाद् “हस्त्रं लघुः” इति निर्देशाद्वा वप्रत्ययः । ( हसिष्टः । हसीयान् ) “घृञ्वादि इमनिच्वा” इति इमनिच् । “स्थूलदूर०” इति इष्टेभ्यःसु यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण एतत्स्थूलादिविषयं यथासम्भवम् । अत्र यणादिलोपस्य “असिद्धवदत्रा०” इत्यसिद्धत्वाद्द्वि लोपो न भवति । हस्त्रं करोति ( हसयति ) णाविष्टवदिति यणादिलोपः अङ्गवृत्ते पुनर्दृत्तादि वृद्धयभावः । भाष्ये अग्लोपित्वाच्चडि इत्वाभावात् ( अजहसत् । लहसतीत्यादि हसिवत् । र तीत्यादि ) । रस इति रस आस्वादनरुनेहनयोरिति चौरादिकस्य । ण्यन्तस्य, रसयतीति तस्य व्युत्पत्तिः ॥ ७०० ॥

लस श्लेषणक्रीडनयोः ( लसतीत्यादि । विलासी ) । “वौ कपलस०” इति तच्छ्रीलादौ धि न लसः, ( अलसः, आलस्यम् ) । \*न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवट्युधकतरसलसेभ्य इति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणाद्युत्तरे भावप्रत्यया न भवन्तीति निषेधश्चतुरादिपर्युः सादिह नेति ष्यञ् भवति । एवं नरसेः, ( अरस्यमिति । अलसोप्यालस्यः ) । चानुवर्णयादित्त्स्वार्थे ष्यञ् भवति । लस शिल्पयोग इति चुरादौ ॥ ७०१ ॥

घस्त् अदने ॥ अयं न सार्वत्रिकः, “लित्यन्यतरस्याम्” इति अदेर्घल्लादेशविकल्पविधानवै र्थ्यप्रसङ्गात् । द्वैरूप्यं हि साध्यम् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अं पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लदित्करणमडि । घसिश्च सान्तेष्विति इणिनपेधो वलाद्यार्धः तुके । यत्र प्रत्यये प्रतिपदोपानं “सुघस्यदः कमरच्” इत्यादौ तद्वचनम् । ( घसति । घस्ता घत्स्यति ) । “सः स्यार्धधातुके” इति तत्वम् ( घसतु । अघसत् । घसेत् । ) शवभावादादि ष्यस्याप्रयोगः । ( अघसत् ), लदित्वाद्वाङ् । ( घत्स्यते देवदत्तेनाज्ञम् ) इत्यादौ शप्परस्मैपदाभावे वलादिनिमित्तः प्रयोगः ( घस्मरः ) “सुघस्यदः कमरच्” इति कमरच् तच्छ्रीलादौ । ( घास भक्षयतृणादिः । जनिवासिभ्यामिण् । ( घासिः ), जघासेति घासः प्रघास इति भटभास्करो “बहु छन्दसि” इति घस्लादेश औणादिक इत्याह । तदस्य घसेरस्मरणात् ॥ ७०२ ॥

जर्ज चर्च झर्झ परिभाषणाहिसातर्जनेपु ॥ ( जर्जति । चर्चति झर्झति । झर्झरः ) बाहुल कादरः । चर्चझर्झयोस्तुदादौ पठिष्यमाणयोरिह पाठः स्वार्थ इति देवमैत्रेयपुरुषकारेषु । उ प्मान्तेपु पाठोर्थाचुरोधादिति च मैत्रेयैः । चर्च अध्ययनइति चुरादौ ॥ ७०५ ॥



पिछ पेछ गतौ (पेसति । पेसयति । अपिपेसत् । एकारोपधपाठः किदर्थं इति (पिपेसतुः) ।  
 'पेस्यत इत्यादि । पेस्वरः ) "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच् । इह क् चित् विसृ  
 येसु पिथ पेथ इत्यपि पठ्यन्ते । आद्यौ दन्त्योष्ठगदी तालव्योष्मान्तौ चत्वार एते मैत्रया-  
 :दिषु न् दृश्यन्ते । पिस अवयव इति तु चुरादौ ॥ ७०७ ॥

हसे हसने ( हसति । जहास । अहसीत् । "द्वान्तक्षण०" इत्यादिना वृद्धिनिषेधः ।  
 ( व्यतिहसन्ति) । [प्रतिषेधे हसादीनामुपसंहयानम् ] इति तद्धिषेधः । (हसः) । "स्वनहसोवां"  
 इत्यनुपसृष्टात् पक्षे अप् । तद्भावे घञ्, (हासः) । उपसृष्टात् तु नित्यं घञेव (पहास इति) ।  
 (हस्तः) हसिमृषिण्०" इत्यादिना तन् । "तितुत्रेति०" इणनिषेधः । हस्तोऽस्यास्तीति (ह-  
 स्ती) "हस्ताज्जातौ" इति इन् प्रत्ययः । हस्तिनां समूहो (हास्तिकम्) । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठ-  
 क्" इति ठक् "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया हस्तिनीशब्दादपि ढकि  
 "भस्याऽ तद्धिते" इति पुंवद्भावः । (हास्तिकमित्येव) । हस्तिधेनुभ्यां तदन्तविधेरिष्टत्वात्  
 (वानहस्तिकम्) इत्याद्यपि भवति । हस्ति प्रमाणमस्य (हास्तिनः पुरुषः) । पुरुषहस्तिभ्यामण  
 च" इति प्रथमान्तात् प्रमाणोपाधिकाल् अस्येत्यर्थेऽणप्रत्ययः । चकाराद्वयसञ्चदप्रभृन्मात्रचो  
 भवन्ति (हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रमिति) । अणि "नस्तद्धिते" इति टिलोपः  
 "इनण्यनपत्ये" इति प्रकृतिभावान्न भवति । हस्तेन दीयते कार्यं वा (हस्त्यम्) । "तेन यथा-  
 कथाचहस्तभ्यां णयतौ" इति तृतीयान्तात् दीयते कार्यमिति एतयोरेर्यथोर्थेत् । हस्ते नक्षत्रे  
 जातो (हस्तः) । नक्षत्राणः "श्रविष्ठाफल्गुनी०" इत्यादिना लुक् । (हर्ष मुखम् ।) "रुक्मायि-  
 त्त्रि०" इत्यादिना रक् ॥ ७०८ ॥

गिरा समाधौ ॥ तालव्योष्मान्तः ( नेशति । प्रणेशति । निवेश । नेनिशानि । निनि-  
 शिषति । निनेशिषति । निशित्वा । नेशित्वा । नेनिरयते । नेनेष्टि) मश्रादिना पत्यं स्वप्ठम् ।  
 ( नेशयति । अनीनिशत् ) अत्र मैत्रेयो निशाशब्दमस्मादाह । तस्याभिप्रायः, किपि आपं  
 चैव हलन्ताणां यथा घाचा निशा दिशेति टाप् । अन्ये तु नितरां शेरतेत्यामिति शेरतेधिक-  
 रणे इप्रत्यये व्युत्पादयन्ति । निशायां भञ् ( नैशिकम् ) । "निशाप्रदोपाभ्यां च" इति  
 शैषिकः पक्षे ठञ् । तद्भावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि (नैशम्) ॥ ७०९ ॥

मिश मश शब्दे रोपहृने च ॥ इमौ तालव्योष्मान्तौ । (मेशति । मशतीत्यादि । मशकः ।)  
 सशयां हुन् ॥ ७१० ॥

शव गतौ ॥ दन्त्योष्ठान्तः । (शयति । शयम्) किप्ठुठि वृद्धौ (शौः) ॥ ७११ ॥  
 शश प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः ( शशति । शशाः । शशानः ) "चलनशब्दार्थ०" इति  
 युच् । अत्र कश्च गतामिति कचित् पठ्यते, तन् "प्रतिष्कशत्र कनेः" इत्यत्र वृत्तौ कश्च गतिरा-  
 म्यनयोरित्यादादिकस्वोपादानादनापमिव प्रतीयते । तथा "नाभ्यस्तस्य०" इत्यत्र प्रहृत्य-  
 न्तराणां चेति भाष्यवृत्तौ प्रकृत्य सभ्याऽप्याहृभिरादादिक प्रयोगदीयते ॥ ७१२ ॥

शशु द्विसायम् ॥ दन्त्योष्मान्तः ( शसति । शशास । शशासतुः ) "न शय०" इत्ये-  
 त्याभ्यासलोपनिषेधः । शस्यतेनेनेति (शशम्) । "शशाशस०" इति करणे ष्ट्व् । पित्वात्  
 द्विषां (शशी । शस्यम्) । "शशिशमि" इत्यादिना यत् । शस्यमिति "इ(१)स्यपांश्र" इति  
 चुरादिपाद्यात् स्वार्थं णी यति । ( शमित्वा शस्यत् ) । उदित्वादिङ्ङुक्प्रत्ययः । ( शसो  
 वृषलः विनीत इत्यर्थः । "एपितासौ यैशतये" । एपितासौ यदा यैशतयत्रियसौ तदे-  
 यैताभ्यां पराया निष्ठाया इहभाव इति नियमादन्वय (विनामित्) इति भवति । विनामित्युर्ध-  
 म् (वैशशम्) । (१)कृतोः इति षष्ठ्यन्तादुर्ध्वमित्यर्थेऽदप्रत्ययः । मत्र [विनागितुरिहोपस्य]  
 इति षषनादिङ्ङुक्प्रत्ययः । आनंमत इतोऽप्यायां गतः ॥ ७१३ ॥

शशु स्तुतौ ॥ अर्धं दुर्गं द्वापि तालव्योष्मादी । ( शमति । शशम् । शमित्येवादि ) ।

( १ ) एतच्छ्रुताद्युत्पत्त्युक्तद्वये इति शेषस्यमिति मत्राद्येवार्थं निश्चितम् ।

आशिपि कित्वात् "अनिद्रिताम्०" इत्युपधालोपे (शस्यत् । शिशंसिपति । शाशस्यते) ।  
 डित्वाञ्जलोपः (शाशंस्ति) । यडो लुका लुसत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावान्नलोपाभावः । (शासस्तः)  
 इत्यादौ तसादीनां डित्वाञ्जलोपः । (शासधि) इत्यत्र हेरपित्त्वान् डित्वाञ्जलोपे "धि च" इति  
 सलोपः (शंसयति । अशशंसत् । शस्यम् ।) । [शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ] इति नलो-  
 पः । क्यवभावे ण्यति (शंस्यम् । शंसित्वा । शस्त्वा) उदित्वादिङ्ङिकल्प इति "न क्त्वा सेट्"  
 इत्यकित्वाञ्जलोपाभावः । (शस्तम्) । "यस्य विभाषा" इति नेट् । नृन् शंसतीति (नृशंसः) ।  
 कर्मण्यण् । नरा एनं शंसन्ति नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति वा (नराशंसः) घञ् । अग्निर्देश-  
 विशेषो वा । वनस्पत्यादिषु पाठात्पूर्वपदस्य दीर्घः । ब्रह्मणानि शंसतीति (ब्राह्मणाच्छंसी) ।  
 रुदिरियमृत्विग्विशेषस्य । "सुष्यजातो०" इति णिनिः । [ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ]  
 इत्यलुक् । अस्मादेव निर्देशात् द्वितीयार्थे पञ्चमी ( श्रेष्ठः । ज्येष्ठः । श्रेयान् । ज्यायान् )  
 \*प्रशस्यस्य श्रः\* । \*ज्य च\* इत्यतिशयनिकयोरजाघोः श्रज्यावादेशौ भवतः । आदेश-  
 योरकारोच्चारणसामर्थ्यादिलोपो न भवति । ज्यायानित्यत्र "ज्यादादीयसः" इति ज्यशब्दा-  
 त्परस्य ईयसुन आदेराकारः । श्रेयोसोपत्यं (श्रायसः) । "देविकांशिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेय-  
 सामात" इति वृद्धिनिमित्तात्परत्वादेकारस्य स्थाने आकारादेशः । प्रशस्यमाचष्टे (श्रापयति ।  
 ज्यापयति) । [ तत्करोति० ] इति णिचि णाविष्टवदिति श्रज्यादेशयोर्द्वौ पुक् ७१४ ॥

चह परिकल्कने ॥ परिकल्कनं शाक्यम् ( चहति । चचाह । 'चेहतुः । चहितेत्यादि ।  
 अचहीत् ) हान्तत्वाञ्ज वृद्धिः ( चिचहिति । चाचहते । चाचाढि ) "हो ङः" \*अपस्तयो-  
 ङ्ङो घः" \*पुट्ना पुट्ङः" "ढो ङे लोपः" "ह्रलोपे०" इति दीर्घः । अयं सुरादौ मित्प्रकरणे,  
 कथादौ च मित्सु पान्तं मैत्रेयः पठिष्यति ॥ ७१५ ॥

मह पूजायाम् । (महतीत्यादि) । चहिवत् । (महीति) गौरादिपाठात् ङीप् । (महिपः) । "अ-  
 विमद्योष्टिपच्" । टित्वात् स्त्रियां (महिपी) । महिषा अस्मिन् सन्ति (महिष्मान् देशः । [म-  
 हिपाच्चेति वक्तव्यम् ] इति "तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि" गति विषये इमतुप् । डित्वाङ्ङि-  
 लोपः । महिष्या धर्म्यं (माहिषम्) । "अण्महिष्यादिभ्यः" इत्यण् तस्य धर्म्यमिति विषये ।  
 (महान् महान्तौ । महान्तः) । [ वर्त्तमाने ष्टन्महद्बृहज्जगच्छतृवञ्च ] इत्यतिप्रत्यये निपा-  
 तितः । शतृवद्भाषान्नुम्, \*सान्तमहतः०\* इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घ उपधायां, संयो-  
 गापेक्षमुपधात्वम् । संबुद्धौ तु संयोगान्तलोपे (हे महन्) । शतृवद्भाषावादिप्रत्ययस्य स्त्रियां "उ-  
 गितश्च" इति ङीपि (महती) । महान्श्रासौ पुरुषश्च (महापुरुषः) । \*सन्महदपरमोत्तमोत्कृष्टाः  
 पूज्यमानैः\* इति पूजावचनाः सदादयः पूज्यवचनैः सामानाधिकरणैः समस्यन्त इति तत्पुरुषे  
 \*आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः\* इति समानाधिकरण उत्तरपदे जातीयरि च प्रत्यये  
 महत् आत्त्वमित्याकारः । जातीयरि (महाजातीयः) । \*प्रकारवचने जातीयरि\* इति प्रकारो  
 भेदः साहचर्यं च, तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थं जातीयरिति जातीयर् । कथं महाबाहुर्वेदत् इति,  
 यावता "सन्महत्०" इति प्रतिपदोक्ते समासे समानाधिकरणस्योत्तरपदस्य संभवस्तत्रैवात्वेन  
 भाव्यम् । सत्यम् । यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् आन्महतो जातीयरि चेत्येव ब्रूयात् । चशब्दे-  
 नोत्तरपदमाक्षेप्यते, तच्च प्रतिपदोक्तमेव भविष्यति, एवं सिद्धे सति यदेतत् समानाधिकर-  
 णग्रहणं तत्समानाधिकरणमात्रप्रत्ययार्थं विज्ञायते । महत्या धातो (महाघासः) । [ महत्  
 आत्त्वे घासकरविशिष्टेऽपसङ्ख्यानं पुंवद्भनं च ] इति पुंवद्भाव आत्वं च । कथं महाकरो  
 महाविशिष्ट इति । अमहान् महान् संपद्यते महद्भूतश्चन्द्रमाः । अत्र अमहत्यां प्रकृतौ वर्त्त-  
 मानात् महच्छब्दात् कारणभूतस्य कार्यात्मना भावे द्योत्ये विधीयत इति महच्छब्दस्य गौ-  
 णार्थत्वात् मुख्ये च कार्यसम्प्रत्ययात् आत्वाभावः । महतो भावः (महिमा) । पृथ्वादिमनि-  
 चि "टेः" इतिटिलोपः । महत् इति वृद्धौ गतः ॥ ७१६ ॥

रह त्यागे ॥ (रहतीत्यादि) । महतित्व । रहः । रहसी ।) अमुन्प्रत्ययः । (विरहीकरोति) ।

“अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि०” “अस्मिन्श्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” इति च्वि-  
प्रत्ययः सलोपश्च । “अस्य च्वौ” इति ईत्वम् । रहसि भवं (रहस्यम्) । दिगादित्वाच्च ।  
(अरहसम् । अवरहसम् । तैत्तरहसम्) । “अन्ववत्साद्ग्रहसः” इति अन्वादिपूर्वाद्ग्रहः शब्दान्तात्  
समासमात्राद्घु समासान्तः । (राहुः) । “हसनिरहिजीनी०” इत्यादिना उण् । रह त्याग  
इति कयादौ मित्प्रकरणे च चुरादौ ॥ ७१७ ॥

रहि गतौ ( ररिति । ररंह । ररहित्वा ) इत्यादि । इदित्वेन (रारंक्षते) इत्यादौ नलोपो न  
भवति । (ररंहः) । असुन् ॥ ७१८ ॥

दृह इहि वृह वृहि वृह्यौ ( दृहति । दृहति । दृहितेत्यादि । दृरोह्यते ) “रीगृत्वतः” इति  
रीक् ( दृह्येतीति । दृह्येति ) \*दादेर्धातोर्घः\* इति झल्लि पदान्ते च हकारस्य घकारः । “झ-  
पस्तथो०” इति घत्वम् । “झलां जम् झशि” इति जस्त्वेन गकारः । (दाधत्सीत्यत्र) “एका-  
चो यशो०” इति दकारस्य घकारः । “खरि च” इति धकारस्य चत्वे तकारः । लङि तिप्सि-  
पोरपृक्तलोपे घत्वभ्रभावजदत्वचत्वेणु (अदर्धक्) । “रात्सस्य” इति नियमान्न संयोगान्तलो-  
पः । चत्वेस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् झपन्तत्वम् ( दर्हयति । अदर्हयत् । अदीदृहत् । दर्हित्वा ।  
दर्हितम् । इदिति । दृहति । दृहति । दृहित्वा । इदित्वादि ) “रीगृत्वतः” इति रीक् ( दृ-  
ह्येतीति । दृह्येति ) लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तसंयोगान्तलोपे पदा-  
न्तत्वे झपन्तत्वाभावान्न भ्रभाव इति (अदर्हन् । इदित्वा । इदित्वा । इदितम् । इदः ) ।  
“इदः स्थूलबलयोः” इति कस्यानिट्त्वात्कारस्य ढत्वं नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते ।  
इद्वरपीदं निपातनम् । तथा च वृत्तिः । अथ इहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्येतदेव सर्वं नलोप-  
वर्जमिति । स्थूलबलाभ्यामन्यत्र इहितः । नन्वत्र तकारस्य ढत्वे हकारलोपश्च निमित्तं निपा-  
त्यते । यावता हो दे “झपस्तथोः” इति घत्वे ष्टुत्वढलोपयोः सिद्धं इद इति । सत्यं सि-  
द्ध्यति । इह हि इदिमा । इदीयान् । इदिष्टः । इदमाचष्टे इदयति । “२ श्रुतो हलादेशयोः”  
इति ऋकारस्य विधीयमानो रभावो ढलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संशोगपरत्वेन गुरुत्वाद्दृष्टत्वा-  
भावाच्च स्यात् । तथा च परिदृश्येत्यत्र परिदृढमाचष्ट इति विगृह्य सोपसर्गाच्चेत्संप्रामय-  
तेवेति नियमाद् इदशब्दाण्यो ढिलोपे क्त्वान्ते समासे क्त्वो स्यपि च कृते “स्यपि लघुपूर्वा-  
त्” इति लघुपूर्वाद्गणात्परस्य णेर्यपि परे विधीयमानोऽयादेशो न स्यात् । नन्वेवमपि ढिलो-  
पस्य “असिद्धवद्” इत्यसिद्धत्वान्न लघुपूर्वाद्गणात्परतो णिर्भवति । नैतत् । णौ ढिलोपो णे-  
र्ष्वप्ययादेश इति व्याश्रित्येनासिद्धत्वात्प्रसङ्गात् । न च पूर्वस्मादपि विधीयमानोऽयान्त्राव इति  
ढिलोपस्यानिवृत्तेन व्यवधानम् । प्रवेमिदृष्टय गतः प्रस्तनद्य गत इत्यादीनां भाष्ये उदाहर-  
णात् । यद्वा लघुपूर्वात्स्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षया वर्णप्रदणे जातिषहण-  
मिति “निपात एकाच्०” इत्येकप्रदणेन आपकात्स्यानिवृत्तेन व्यवधानेपि न दोषः । यथा  
परिवृष्टस्यापत्यं पारिवृष्टौ कन्येत्यत्र \*अग्निशोः०\* इति अनार्ये गोत्रे यावणिशौ तदन्तयोर्गु-  
रूपोत्तमयोः स्त्रियां प्यङिति प्यङ् प्रसज्येत । (वर्हति । वृहतीत्यादि पूर्ववत् ।) दादित्वाभावाच्च  
घत्वमिति झल्लि पदान्ते “हो ङः” । (पुं परिवृढः) । “प्रभौ परिवृढः” इति इदभावादि पूर्ववन्नि-  
पात्यते । अत्रापि हलोपादः पूर्ववत् प्रयोजनम् । प्रभोरन्यत्र (परिवृहित) इति । सायुश्चापेच  
पाणिनीयो । यदाह वृत्तिकारः इदपरिवृढनिपातनं, यदि इहिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति, निरनुप-  
ङ्गो आप्यकारोऽपि, एष्येति हि वृढनिपातनं किमर्थं, न ईदृशेद् भ्रतोऽप्येतोऽप्येत परिवृढनिपात-  
नं किमर्थं परिपूर्वाद्ब्रह्मतेन इभ्रतोऽप्येतोऽप्येतोऽप्येत, तथा “न धातुलोप आर्धधातुर्” इत्यत्र इहिः  
प्रकृत्यन्तरमस्तीति ॥ ७१२ ॥

वृहि शब्दने ॥ वृंहितं करिगर्जितम् । वृहिर इति षट्शतौ । तत्पठं च (अवृहत्) ॥  
अवर्हीदिति पठे इदमिदित्वात् । शीरस्यामीवृहवृहि आपार्थी । यदंत इति प्राधान्ये गतम् ।  
वृहिर वृहिर वृहिर अर्धने ॥ (तोहति । तुतोह । तोहिता) । लुङि “इरितो वा” इति पठे अ-



जिमिदा स्नेहने ॥ (मेदते । मिमिदे । मेदिता । अमिदत् । अमेदिष्टेत्यादि) \*मिदेर्गुण\* इत्यत्र शिद्रूपहनमनुवर्त्तते तच्च कर्मधारय इति यस्मिन्विधिरितीत्सञ्काराकारादौ गुण इति शक्यगुणाभावः । (भिन्न) । "श्रीत ऋः" । "रदाभ्याम्" इति नत्वम् । आदित्त्वाद्दिदत्वम् । भावादिकर्मणोस्तु "विभाषा भावादिकर्मणो" इति वेदुः, "निष्ठाशौङ्" इति सेटो निष्ठायात्मकित्वाद्गुणे (मेदितमनेनेत्यादि । (मेदुर) । "भञ्जभासामिदो घृत्" । (मित्रम्) । "अमिमिदिश सिम्य ग्रन्" इति ग्रन् । अय दिवादिश्चुरादिश्च । मिद मेघादिसनयोरिति कन्यादौ । जिमिदा स्नेहने मोचने च । स्नेहनमोचनयोरिति क्वचित्पठ्यते ॥ ७३० ॥

जिष्विदा गात्रप्रसरणे ॥ (स्वेदते । सिष्वदे । स्वेदिता । अस्विदत् । अस्वेदिष्यत् । सिष्विदयते) । "स्वौतिष्योरवे" इत्यपत्वम् । (सेष्विद्यते । सेष्विति । स्वेदयति । अस्विदत्) ष्यन्तात्सनि "स स्विदिस्वदिसहीना च" इति अभ्यासात्परस्य पत्वम् । सिस्वेदयिषतीति । निष्ठायां मिदिवत् (स्विन्न) इत्यादि । अत्र स्वामो जिष्विदति श्वकार पठित्वा जिष्विदेति नान्दीत्याह । तत्र (स्वेदते । जिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्टेत्यादि) स्वेदतीत्यन्यक्ते शब्द भविष्यति । सिष्वतीति स्नेहनसेकयोर्दिवादौ । सिष्वतीति गात्रप्रसरणे ॥ ७३१ ॥

रुच दीप्तावभिर्प्रातौ च ॥ (रोचते देवदत्ताय मोदकः) । "रुच्यथांनो प्रीयमाणः" इति प्रायमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्था । (रुचे । राचिता । अरुचत् । अरोचिष्ट । ररुचिषते । रराचिषते । रुचित्वा । रोचित्वा) भृश राचतइत्यर्थे यङ्लुगिष्यत् इतिट्टित्त्वासादौ । (रोचयति । रोचयते) । "अथावकर्मकात्" इति कर्त्रभिप्राये प्राप्ते परस्मैपदे "न पादम्याह्वमाह्वसपरिसुहृदचिचृतिवदवस" इति निषिध्यते (राचयति । राचन । रोचनम्) नन्दिवासिदमिहृच्यसीधिवद्विरोचिम्यो ष्यन्तेभ्य संज्ञायामिति नद्यादिपाठ ल्यु । (रोचिष्युः) "अलहृत्" इत्यादिनेप्युच् (रुच्य) "राजसूय" इत्यादीना कर्त्तरि क्यप् निपात्यन । (राच) । घञ् । "धजो कुपिण्ययतो" इति निष्ठायामनिष्ठा कृत्य यदतो धासिस्कारस्य "विभाषा शवाधारोऽभ्याम्" इति निपातनात् कुत्वम् । (रोचि) । "शुचिहृच्यो संज्ञाम्" इति सि । (रुचमम्) । "शुजिरचिनिजां कश्च" इति भन्प्रत्यय , तदास्य ककार (रोचक) । "शुन्तिलिपसंज्ञयो" इति कृन् ॥ ७३२ ॥

घृष्ट परिवर्त्तने ॥ (घोटते । लघुष्टे । घोटिता । अघुष्टत् । अघोष्टिष्ट । घुष्टित्वा । घोटित्वा) "रुचो व्युपधाद्" इति वा कित्त्वम्, (जोघुष्टते । जोघोष्टि । घोटयति । अघुष्टत्) । घुष्टित्वा भावादिकर्मणो कित्त्वविकल्पे (घुष्टितमनेन घोटितमनेनेत्यादि) । अघु । (घाट् । घाट् क) । संज्ञायां घञ् । (घुष्टिका) । संज्ञायां घुञ् । अयं सुदादौ च ॥ ७३३ ॥

रु लु लुट प्रतीपात ॥ आघौ प्रथमान्तौ । अन्त्यो द्वितीयात् । अयं पागे देवमय पादोनाम् । हरियोगिनस्तु द्वावेव । "धातो कर्मणः" इत्यत्र केषु द्वितीयात् पठितौ । श्रोत्रम्यामी त्वेव पठित्वा आह रु लुटेत्येव । बाष्ट लोचने इति लिङ्गाद् इति तथा लुट दौ श्रापित्यप्यभावाद्, लुट इति तु शाक्यायन । सुधावरस्तु भूयादिभ्य नदतिद्वितीयात्तोषि लुटितो लोभ्रान इति प्रयागदत्तामादित्वाद् (रोचते । लोचते) इत्यादि पूर्ववत् । लोभ्रा नि लोचने गतम् । (रुचति लुष्टतीति । स्तेवे । राग्नि संशोभ्युत्पाने । लुष्टतीपात्त्वप्रतिपातयो । रुचति लुष्टतीति) इयं गरपथे ॥ ७३४ ॥

शुभ शीतो ॥ (शोभते । शुभते । अशुभत् । शुभित्ते । शोभित्ते) । शुभित्वा । शोभित्वा । शोभुष्यते । शोभोषि । शोभयति । अशुभत् । (शोभित्ते) । शोभित्ते ॥ ७३५ ॥

शुभ शक्यते ॥ संघञ् प्रकृतिविरागो गमनं च (शोभते) । अशुभत् । अशोभित्तेत्यादि) पूर्ववत् । (शुभो गन्ध) । "शुभम्यात्" इति मध्ये निष्ठायात्मकित्वात् विभक्तौ ।

अन्यत्र (क्षुभितः) । अयं दिवादिः कन्यादिश्च ॥ ७३८ ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ (प्रणभते । नेभे । नभिता । अनभिट् । तोभते । तुभे । तोभिता । अतुभत् । अतोभिट्) । णभिरयमभावेपि वर्त्तते । नभन्तामन्यके सम इत्यत्र मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । तथा नभन्तामन्यकं मा ज्याका अधिधन्वसु' इत्यत्र भाष्येषु अन्यकंषां शत्रूणां धन्वसु स्थिता ज्याकाः छिन्ना मा भवन्त्विति । नभः समुद्रमाकाशश्च । असुन्नित्यादिना असुन्प्रत्ययः । इमौ दिवादी ऋषादी च ॥ ७४० ॥

स्वंसु च्वंसु अंसु अवस्वंसने ॥

च्वंसु गतो च ॥ ( स्वंसते । स्वंसते । स्वंसिता । अस्त्वत् । अस्त्वसित् ) । अङ्गि नलोपः

( सिस्त्वसिपते । सनीस्त्वमीति । सनीस्त्वस्तः ) "नीग्वञ्चुस्वंसु०" इत्यादिना नीक् (स्त्वसित्वा । स्त्वस्त्वा ) उदित्त्वादिङ्गिकल्पः । इत्यपक्षे कित्त्वाभावात्तलोपाभावः ( स्त्वस्त्वम् ) उक्त्वायाः स्वंसते इति ( उक्त्वास्त्वत् ) "क्विप् च" इति क्विप् । "वसुस्वंसुच्वंसु०" इति पदान्तसकारस्य दकारः । (सनीस्त्वस्तः) । यद्दलुगन्तात् कौ नलोपः । इत्वं सानुवन्वकनिर्देशात् भवति । स्त्वविसर्जनीयौ । "अत्वसन्तस्य०" इति दीर्घो ऽधातोरिति निषेधान्न भवति । (सनीस्त्वस्तः) । अक्षरे यद्दलुकि यत्ते लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावान्नलोपाभावः । (एवं च्वंसते) इत्यादि । अत्र तृतीयं संज्ञेयस्वामिबोधनिन्यायमम्मताकारादयः तालव्योऽन्मान्तं पठन्तो नीग्विधावन्ति तथा वदन्ति । (अंशतइत्यादि) । अत्र क्वचिन् अक्षिरपि पठ्यते । अंसु अंसु अघःपतनइति दिवादी देवमंत्रेयादिमते । स्त्वसते इति प्रमादे गतः ॥ ७४४ ॥

स्वम्भु विज्वासे (विस्वम्भते । स्वम्भे । स्वम्भिता । अस्वम्भत् । अस्वम्भिट् । सिस्वन्निपते । सास्वभ्यते । सास्वम्भि । स्वम्भयति । अस्वम्भत । स्वम्भित्वा । स्वम्भ्या । विस्वम्भी ) "वौ क्पलम्०" इति घिनुण् । स्वम्भतइत्यादि तालव्यादिः काश्यपादिभ्यः प्रमादे गतः ॥ ७४५ ॥

वृत्तिभ्यां मुद् घेति यक्तव्ये, पृथग्योगकरणात्पक्षे मुण्ण भवति । ( वर्त्तः ) इत्यपि भवति । ( वर्त्तनो ) । वृत्तिकारस्याहोन् । अयं भावार्थश्चुरादौ ॥ ७४६ ॥

वृधु वृद्धौ ॥ ( वर्धतइत्यादि पूर्ववत् । यधिष्णुः ) "अलंकृष्णः" इत्यादिनेष्ण्यच् ( वर्द्धनः ) नन्त्यादिपादात् वयुः । ( वृद्धः ) । अतिसयेन वृद्धौ ( वर्धिषट् । वर्धियान् ) \*प्रियस्थिरः\* इति इष्टमीयसुनोर्ध्वासांस्वयाद् वृद्धस्य वर्धादेशः ( ज्येष्ठः । ज्यायान् ) "ज्य च" इति ज्यादेशः । अकारोधारणसामर्थ्यादिलोपो न भवतीति प्रागेवोक्तम् । ( वृद्धमाचष्टे वर्धयति । ज्यापयति । ) णाविष्टवदिति वर्धज्यादेशौ । वृद्धिः । "वितुग्रः" इति नेद् । वृद्धयधं द्रव्यमपि, तत् प्रव-  
च्छतीति ( वादूर्ध्वपिकः ) । \*तत्प्रवच्छति गर्हम्\* इति द्वितीयान्ताद् गहर्णापाधिकारप्रवच्छ-  
तीत्यर्थे ङगिति ङक् । वृद्धेर्धुष्पभावः । वृधुपिः प्रकृत्यन्तरं वेति वृत्तिः । वृद्धेर्गर्हत्वमशा-  
क्षीयत्येन । अयं भावार्थश्चुरादौ ॥ ७४७ ॥

श्रुय शब्दवृत्तसाम्याम् ॥ शब्दत इत्यादि पूर्ववत् । अयं प्रहसने चुरादिः । वृतादयश्च य-  
ङ्गितः ॥ ७४८ ॥

स्यन्दू प्रक्षरणे ॥ ( स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिवहे । सस्यन्द्वहे ) ऊदित्वात् "स्वर-  
तिसुतिः" इत्यादिना वलादावार्धघातुक इट्टिकल्पः ( स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्दिष्यते ।  
स्यन्दूत्स्यते ) "वृधयः स्यसनोः" इति यदा परस्मैपदं तदा स्यन्देरुदित्वाक्षणमन्तरङ्गमपीडिकल्पं  
"ने वृधयः" इति निषेधश्चतुर्धणसामर्थ्याद्वाधते इति ( स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सि-  
स्यन्त्सतीत्येव भवति । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । स्यन्दिषोष्ट । स्यन्त्सीष्ट । अस्यन्दिष्ट ।  
अस्यन्दिष्यत ) इडभावे झलि सिलोपे चत्वे ( अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् इत्यादि ) "घु-  
क्षो लुङि" इति यदा परस्मैपदं तदा "घुयादिघुतादिः" इति अङ् । अनुनासिकलोपः ।  
( अस्यदत् । अस्यदतामित्यादि । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत । सिष्यन्दिष्यते । सिष्यन्त्स-  
ते । सिष्यन्त्सति । अनुस्यन्दते जलम् । अनुष्यन्दत इति वा ) "अनुविपर्यभिनिभ्यः" इति  
वा पस्वम् । एवं पर्यादिभ्य उदाहार्यम् । अप्राणिष्वित्यस्य पर्युदासत्त्वात्प्राण्यप्राणिसमुदा-  
योपि प्राणिष्वतिरिक्त इति मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि वा मूर्द्धन्यो भवति ( स्यन्दि-  
त्वा । स्यन्त्वा ) "त्किं स्कन्दस्यन्दोः" इत्यादिष्वपि नलोपो निषिध्यते । ( स्यन्नः ) । निष्ठायां  
"यस्य विभाषा" इत्यनिदत्वम् । ( स्यदः ) । धमि "स्यादो जवे" इति निपातन्नलोपः, वृद्धगभाव-  
श्च । जवादन्यत्र ( स्यन्द, स्यन्दनः ) । "अनुदाचेतश्च" इति युज्वा । ( सिन्धुः ) । "स्यन्देः मन्प्र-  
रणधश्च" इत्युप्रत्ययः सम्प्रसारणं ध्रान्तादेशः सिन्धौ जातः ( सिन्धुकः । सैन्धवः ) । ' सि-  
न्ध्वपकाराभ्यां क्त्स्न' । "अणञौ च" इति कण्ठौ । सिन्धुरभिजनो यस्य ( सैन्धवः ) । "सिन्धु  
सक्षशिलादिभ्यामणञौ" इत्यण् । सिन्धौ भवादिरपि ( सैन्धवः ) । "कच्छादिभ्यश्च" इति शैषि-  
कोय् । यदा त्वयं भवानिर्मुण्यः तत्स्यो वा तदा "मनुष्यतस्योर्द्विष्" इति वुष् । ( सैन्धव-  
को मनुष्यः । सैन्धवकं हसितमिति ) । लवणानिन्धौ भवं ( लावणसैन्धवम् ) । "प्राग् दीव्य-  
सोणम्" "द्वन्द्वसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ७४९ ॥

हृपू सामर्थ्ये ॥ ( कल्पते । चकल्पे । चकल्पिषे । चकल्पसे ) इत्यादि स्वन्दित्वात् । विशेष-  
वस्तु "लुटि च कल्प" इति लुटि स्यसनोरित्यत्र परस्मैपदं तदा "स्तासि च कल्पः" इति लुटि  
सकारादावनिदृत्वं च ( कल्पता कल्पतासीति ) पूर्ववद्विदमूदिक्लक्षणं विकल्पं बाधते । अत्र  
घातमनेपदेन सन्पदस्यस्येति स्थितमिति सन्नन्तात्कृति परस्मैपदे लुकि च निषेधो भवति ।  
( विकल्पिता । विकल्पसेत्यादि ) "हलन्ताञ्च" इति सनः कित्त्वान्न गुणः । तथा यदा  
लिङ्सिधोरात्मनेपदे इडभावेस्तदा "लिङ्सिवावात्मनेपदेषु" इति कित्त्वान्न गुणः ( कल्-  
प्तीष्ट । अकल्पुष । अकल्पसातामित्यादि ) इदपक्षे ( कल्पिषोष्ट ) । अकल्पिषेत्यादि ) "हृपो  
रो ल्" इति रेफस्य लत्वम् । तत्र यणात्मकस्य रेफस्य वणात्मकौ लकारः, यस्त्ववर्णात्मक  
भ्रकारस्तस्यावणात्मक लकारस्तत्र स्थान्यादेशयोः कर्णकदेशयोः निर्देशुमरावयत्वात् ककार-

स्य लृकारः सम्बन्धते (चलीकल्प्यते । चल्कल्लि । चल्कल्लि चलीक ) इत्यादौ गिधी-  
रस्कापि कृपो भक्तवेन तद्रेफत्वाल्लःवं भवति । तथा ह्युक्तम् । 'अदसोद्रेः पृथङ् सुत्वं के-  
चिद्विच्छन्ति लत्ववत्' इति । द्युतादीनां यद्भुगन्तानां लुङ्यङ् नास्ति । "पुपादिद्युतादि०"  
इति गणनिर्देशात्तेन (अदोद्योतोत्) इत्येव भवति । सिजपक्षेत्रे गुणो नाजादिपिदंशः । तथा  
वृतादीनां यद्भुगन्तानां "न वृद्धयः" इति इणनिपंशोपि गणनिर्देशान्न भवति । ( वरीवर्त्त-  
प्यतीत्यादेव ) । कृपस्तु गणनिर्देशाभावात् "तासि च कल्प" इति इणनिपंशो भवत्येव । ( च  
ल्लकृत्सासीत्यादि ) । द्युताद्य उदात्ता अनुदात्तेतः ॥ ७२० ॥

वृत् ॥ वृत् सम्पूर्णा द्युतादिर्द्वितादिश्चेत्यर्थः । वृत् वर्त्तन इत्यस्माद्वातोर्भूनेपि क्विप् ॥ गण-  
प्रयुक्तकार्यभाजो द्युतादीन्न वृतादींश्च परिसमाप्यान्धानपि गणप्रयुक्तकार्यभाज आह—

घट चेष्टायाम् ॥ एतदाद्यस्त्वकारान्ता उदात्ता अनुदात्तेतः पितश्च, नत्फलं घटेत्यादौ  
"पिद्धिदादिभ्योङ्" इत्यङ् । घटाद्यः फणान्ता मितः, तत्फलं तत्रतत्र दर्शयिष्यते ।  
( घटेत । जघटे । घटितेत्यादि । जिवटिपते । जाघट्यते । जाघटि । घटयति । अजीघट् ) ।  
मित्त्वात् "मितां हस्व" इति णावुपधाहस्वः, यथा तु ण्यन्ताच्चिण्णमुलौ तदा चिण्णमुलो-  
दीर्घान्यतरस्याम्\* इति चिण्णमुलपरे णौ मितामुपधाया वा दीर्घशासनात् ( अघाटि अघटि  
घाटम् २ घटम् २ ) इति भवति । अमितस्तु वृद्धिरेव । ण्यन्तात्स्यादिपु। चिण्वदिभ्यपि  
वा दीर्घः । ( घटिष्यते । घाटिष्यते । अघाटिष्यते । अघटिष्यते । अघाटिपाताम् । अघटि-  
पाताम् । घाटिपीठ । घटिपीठ । घाटिता । घटिता ) । चिण्वदिदोसिद्धत्वात् "णेरनिटि"  
इति णिलोपः । चिण्वदिभ्यो गुणयादेशयोः कृतयोः ( घटयिष्यते इत्यादि ) कर्मकर्त्तृयन्त्रेवम् ।  
लुङ्येकवचने तु "णिश्चि" इति यक्त्रिणांनिपेधादङ् ( अजाघटत स्वयमेवेति ) भवति । "अत्रः  
कर्मकर्त्तरि" इति चिण्विकल्पस्य ण्यन्ते न विपय इति प्रागेवोक्तम् । "घटाद्यो मितः"  
इति गणनिर्देशेन विधीयमानत्वान्मित्वस्य यद्भुल्लक्यभावात् न हस्वो नापि दीर्घविकल्प  
इति ( जाघटयति । अजाघाटीत्यादि ) भवति । ( घटी ) । अजन्तत्वात् "जातेरन्त्राविषयात्" इति  
ङीप् । ( घटना ) । "घटिवन्दिद्विदिभ्यश्च" इति युञ् । ( घटिका ) । "क्नुन् शिल्पिसंज्ञयोः"  
इति क्वुन् । अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते तेषामिहोपात्त एवार्थे मित्वं, ये त्वपूर्वाः  
पठ्यन्ते तेषामुपात्ते वानुपात्ते वार्थे मित्वं, तदुक्तं बोधन्यासे, केचिदिहैव पठ्यन्ते तेषामनु-  
सर्गादिना अर्थान्तरेऽपि सानुबन्धत्वं यथा ( विघटयतीति, ) अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते  
तेषामर्थेन नियमः । यथा स्मृ विन्तायामन्यत्र पठितो ऽत्र स्मृ आध्याने, आध्यायानमुक्त-  
ण्ठापूर्वकस्मरणम् । ( स्मरयति । अन्यत्र स्मरयति ) । अत्र तरङ्गिण्यामनीदमेवार्थतत्त्वं  
स्थितम् । घाटयतीति घट सङ्गत इति चौरादिकस्य, तस्य हि मित्वं निषिध्यते । "नान्ये  
मितो हेतौ" इति ङ्पादिपञ्चक्यतिरिक्ता अहेतो स्वार्ये णिचि मिनो न भवन्तीत्यर्थः । अत  
एव स्वार्ये णिचि मित्वनिपेधाच्चेष्टायां मित्वार्थे तस्यायमनुवादो न भवति ॥ ७२१ ॥

व्यथ भयसञ्चलनयोः ॥ ( व्याघ्रात् व्यथते ) । \*भीत्रार्थानां भयहेतुः\* इति विभक्त्यर्थानां  
त्रायत्यर्थानां च प्रयोगे भयहेतुः कारकमपादानमिति व्याघ्रस्यापादानत्वात्पञ्चमी । ( व्यथते ।  
विच्यथे ) । "व्यथो-लिटि" इत्यभ्यासस्य सन्प्रसारणं, \*न सन्प्रसारणे सन्प्रसारणम्\* इति  
पूर्वस्य यणो यकारस्य सन्प्रसारणपरत्वात्सन्प्रसारणं न भवति, सन्प्रसारणइति च सन्प्रसा-  
रणभाविनीत्यर्थः । अस्मादेव वचनसामर्थ्यात्पूर्वं परस्य सन्प्रसारणं क्रियते पश्चाद्व्यग्र-  
अत्र च वेलायामस्ति सन्प्रसारणपरत्वम् । अथ वा "व्यथो लिटि" इति सन्प्रसारणं हला-  
दिनेपापवाद् इति परस्यैव प्रसज्यते न पूर्वस्येति न बोधावकाशः । ( व्यथितेत्यादि ।  
विच्यथिष्यते । वाच्यथ्ये । वाच्यथीति । वाच्यन्ति । व्यथयति । अविच्यथन् ) घटिव-  
चिण्णमुलोस्वाहायम् । न व्यथत इति ( अव्यथ्यः ) । "राजसूर्य" इत्यादिना निवातितः । ( अ-  
व्यथी ) "लिटि" इत्यादिना नञ्पूर्वात्ताच्छीलिक इतिः । ( व्यथा ) । पित्वाद् ॥



( विधुरः ) । “विदिमिदि०” इत्यत्र व्ययेः सम्प्रसारणं चेति वचनात्कुरवि सम्प्रसारणम् ।  
 ( विधुरः ) । “व्ययेः सम्प्रसारणं धः किञ्च” इति वचनादुरवि सम्प्रसारणं थकारस्य  
 थकारः । व्ययः दुःखचलनयोरिति दुर्गः । भयचलनयोरिति प्रकाशः । तवर्गचतुर्थान्तोय  
 दिवादी ॥ ५९२ ॥

प्रथ प्रथयाने ॥ ( प्रथते । पप्रथे । प्रथितेत्यादि । प्रथयति । अपप्रथत् ) । \*अत् स्मृ-  
 द्भ्रत्वरप्रथदस्तृत्पनाम्\* इति चङ्परं णावभ्यासस्यात्वं मित्त्वापवादः । ( अप्रथि ।  
 अप्राथीत्यादि ) घटिवत् । ( पृथिवी ) । “प्रथेः पिवन्सम्प्रसारणं च” इति पिवन् पित्त्वान्  
 ङीप् । पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः । “सर्वभूमिपृथिवीभ्यामग्नौ” इति  
 अण् । पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विदित इति वा पार्थिवः । “तस्येश्वरः”, “तत्र विदितइति  
 च” इत्यण्, “पृथिव्या आग्नौ” इति प्राग्दोषतीयेष्वर्थेषु आग्नौ ( पार्थिवम् ) अन्वयोः स्त्रियां  
 विशेषः । ( पार्थिवा पार्थिवी । पृथुः ) । “प्रथिप्रदिम्प्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च” इति  
 कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । सलोपवचनं भृञ्जत्वर्थम् । पृथीभांयः ( प्रथिमा ) । “पृथ्वादिभ्य  
 इमनिज्या” इति इमनिच् । “र ऋतो ह्लादेः” इति ऋकारस्य रशब्दः । इमनिजभागे “इग्-  
 ताच्च ल्युपूर्वात्” इत्यणि ( पार्थिवम् ) । अत्र लवोः पूर्वत्वमिगपंक्षम् । तच्चेह द्वयोर-  
 चोरानन्तर्येणावस्थानासम्भवादेकहला व्यञ्जानमाधीयते । “वोतो गुणवचनात्” इति ङीप्  
 ( पृथ्वी ) । गुणमुत्स्वा गुणिनि वर्त्तमानो गुणवचनः । अर्थं कथादावपि । अत्र के वित्पृथेति  
 ऋकारोपधमपि पठन्ति । यदाइ वर्द्धमानः । पृथिकृन्दिश्चन्दिहक्षादीनां घटादीं पाठः किण्ण-  
 मुलोर्बुद्धयर्थ इति । अत्र स्वामी प्रथेः सम्प्रसारणविधानमापै मन्वते । एषुकारोपि यद्-  
 प्रथयत् तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति श्रौतस्य निर्वचनम्यार्धपक्षेण्वाङ्गस्यमिति । अन्यथा  
 यदपर्ययदित्येव ह्यात् । पुनश्चोक्तम् । अद्यापि पृथेघटादिपाठे सत्कलं घटादयः पित इति पि-  
 त्त्वादङि सति पृथेति रूपं द्रष्टव्यमिति । व्ययादिस्थान्तः, प्रथ प्रथेइति सुरादी ॥ ५९३ ॥

प्रस विस्तारे ॥ ( प्रसते । पप्रसे । विप्रसिषति । पाप्रस्यते । पाप्रस्ति ) । लङि तिपि  
 “तिप्यनस्तेः” इति दत्वे ( अपाप्रत् ) इति भवति सिपि “सिपि धातो र्वा” इति द्भ्रत्वरूपयोः  
 ( अपाप्रत् । अपाप्रः । प्रसयति । अपिप्रसत् । अप्रसि । अप्रसोत्यादि । प्रसा ) ॥ ५९४ ॥

अद् मर्दने ॥ ( अदते । मअदे । अदिता । मिअदिपते । माअघते । माअदीति । मा-  
 अक्षि । अदयति । अमाअदत् ) । “अत् स्मृद्भ्रत्वरप्रथअद” इत्यादिनाभ्यासस्यात्वं मित्त्वा-  
 पवादः । अद्भुः । “प्रथिअदि” इत्यादिना कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । नैतेन अद्भुतोत्तरभायोनुमा-  
 त्तव्यः । तत्र संप्रसारणस्याभ्यासार्थं यकव्यत्वात्, सत्त्वं एव हि अद्भुतोर्गुदेश्वादिनिर्देशावर्तते ।  
 अद्भोरपत्वं, ( मर्दयम् ) “गुधादिभ्यश्च” इति ङक् । “ढे लोपोरङ्ग्याः” इति उकारलोपः  
 ( अद्भो ) गुणवचनत्वात् ङीप् । ( अद्भिक्षा ) । कनि “वेणः” इति इत्वाः । ( अदिमा ) ।  
 पृथ्वादिभ्य इमनिचि “र ऋतः” इति रः । तद्भागे ( मर्दयम् ) स्त्रादुद्भुत् इद् ( मीत्रादुद्भु-  
 यम् ) “द्वारादीनां च” इति वृद्धिप्रतिषेधे पञ्जागमश्च । अद्भोद् इति ऋकारोपश्च ऋगादी ॥ ५९५ ॥

स्वद् स्वरदने ॥ स्वदनं विद्राजणमिति म्यामो । ( स्वदते । स्वदिता । स्वदयति ।  
 अविस्वदत् । अस्वदि । अस्वदि ) । “स्वदिदिवारिस्वां च” इति मिथेणानिपेयस्य  
 वक्ष्यमाणत्वान् ( अवस्वनादयति ) परिस्वायदति इत्यत्र मित्त्वं न भवति । अथापरिस्व इति  
 षोधिभ्यामे पठ्यते । तन्मो अपस्वनादुपान्तपत्रापि मित्त्वं न भवति ॥ ५९६ ॥

क्षजि गतिदानयोः ॥ क्षज इति वीशिष्टः । ( क्षजते । अक्षजे । क्षजिता । विश्रजिपते ।  
 वाक्ष्यक्षयते । वाक्ष्यक्षि ) । क्षजि “षोः क्” इति कुप्ते “अरि च” इति षर्षम् । अनु-  
 स्वारपरसप्तमी । ( क्षजयति । अक्ष्यक्ष्यत् । अक्षजि । अक्षजि । क्षजि । क्षजि । क्षजि ।  
 क्षजि ) । मित्त्वगामर्ष्यांरजुपधातेरि “क्षिण्णगुणो” इति क्षर्षविरक्षणं भवतीति मित्त्व-  
 गुणाकारस्यः । क्षजेति गरमत्वाद्ङि मिक्षयति । एवमव्येगमदि मयोगागतां दशदीनां

मित्त्वसामर्थ्यात् दीर्घविकल्पः ॥ ७५७ ॥  
दक्ष गतिशासनयोः ॥ वृद्धिशौघ्रययोरनुदात्तेदयं पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थानुवादः ।

( दक्षयति । अददक्षत् । अदाक्षि । अदक्षीत्यादि ) ॥ ७५८ ॥  
क्रप कृपायां गतौ ॥ ( क्रपते । चक्रपे । क्रपिता । चिक्रपिपते । चाक्रन्थते । चाकलि ।  
क्रपयति । अचिक्रपत् । अक्रपि । अक्रापीत्यादि ) । अस्येह पाठो मित्त्वार्थः । न तु पित्त्वा-  
र्थः । यतः क्रपेः सम्प्रसारणं चेति भिदादिपाठात् तत्फलमङ् सिद्धयति ( क्रोति । कृपाणः ) ।  
“त्यजियुधिक्रपेः किञ्च” इत्यान् वहुलकादस्मादपि । ( कृपणः ) बाहुलकादेव ऋयुन् अस्मा-  
दपि । ( कृपीटः ) । “कृकृपिभ्यां कीटन्” इति कीटन् । अत्र “क्रो रो लः” इति लत्वाभावात्  
कृपिस्थाने क्रपिः पठितव्य इति “क्रो रो लः” इत्यत्र भाष्यादौ स्थितम् ( कर्षुरः ) ।  
खर्जपिञ्जादिभ्य उरोलवाचित्यत्रापि क्रपिप्रहणादूरः । कृपाणादौ बाहुलकात् सम्प्रसारणम् ।  
यद्वा सर्व एववैते कृपरेव लत्वाभावो बहुवचनादिति लत्वसूत्रे उक्तम् ॥ ७५९ ॥

कदि क्दि क्लदि वैक्लभ्ये ॥ अत्र क्षोरस्त्राम्येवं पठित्वाह । वहुल्य इति चन्द्रः । कद्  
क्दं क्लदेति नन्दी अनिदितमाह । मैत्रेयस्तु कदिक्रदी द्वाविदितौ पठित्वा क्रदक्लदेनि द्वा-  
बनिदितावाह । तत्रेदितोरन्त्यः संरेफ आद्यो नोरेफः, अनिदितोस्त्वाद्यः संरेफः, अपरो ल-  
कारवान् । वर्द्धमानोपि मैत्रेयवल्लकारवन्तमिदितं चापठन् । यदाह । प्रथिक्रन्दि, क्लन्दिभ्य-  
न्दीनां घटादौ पाठः चिण्णमुलोकृद्भवर्थ इति । अत्र कदिक्रदिक्रदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मै-  
पदिपु गतानां पुनरिहापि पाठो न केवलमित्त्वार्थः किं त्वात्मनेपदिपु पाठसामर्थ्यात्तदर्थमपि ।  
( कन्दते । चकन्दे । कन्दिता । चिकन्दिपते । चाकन्थते । चाकन्ति । कन्थयति । अचक-  
न्दत् । अकान्दि, अकन्दि । कन्दंकन्दम् । कान्दंकान्दमित्यादि ) । क्षजिवत् । मित्त्व-  
सामर्थ्यादनुपधायामपि दीर्घविकल्पः । एवं ( क्रन्दते । क्लन्दत इत्यादि ) । अनिदितांटे  
( कदयति । अकादीत्यादि । एवं क्रदते । क्लदत इत्यादि । कन्दनं कन्दलः ) । बाहुलका-  
दलः । ( कदली ) । गौरादित्वानुङोप् ॥ ७६२ ॥

जित्वरा सम्भ्रमे ॥ ( त्वरते । तत्वरे । त्वरिता । तित्वरिपते । तात्वर्यते । तातूर्ति ।  
तातूर्त्तः । तातरीषि । तातूर्षि । तातूर्थः । तात्वरीमि । तानर्मि ) । \*ज्वरत्वर\* इत्युप-  
धावकारयोः कौ झलादावनुनासिकादौ च झलिङ्ठिति ऊङ् । लोटि हेरपित्त्वान्दिच्चादूदि  
( तातूर्हि । त्वरयति । अतत्वरत् ) “अत् स्मृदृत्वर” इत्यभ्यासत्यात्वम् । इत्यापवादः ।  
( अत्वरि । अत्वारि । त्वरंत्वरम् । त्वारंत्वारम् । तूर्णः । त्वरितः ) । “रुग्धमत्त्वरा” इति  
निष्ठायामिङ्विकल्पः । अस्यादित्त्वमात्मनेपदमात्रफलमिति मैत्रेयहरदत्तादयः । अन्ये त्वा-  
दित्त्वं यङ्लुकीडभावार्थमाहुः । नहि तत्र “रुग्धमत्त्वर” इतीङ्विकल्पः । एकाच इति तत्रा-  
नुवर्त्तनादिति । तेषामयमभिप्रायः । “आदितश्च” इत्यत्राव्यभिचारदेकाज्प्रहणं न सम्प्र-  
ध्यते । न चावयवे चरितार्थमादित्त्वं यङ्लुगन्तार्थमपि स्यात्, तस्य धात्वन्तरत्वात् ।  
त्वरतेरादित्त्वं नावयवे चरितार्थमिति सामर्थ्याद्यङ्लुगन्तार्थमिति । मैवम् । प्रयोजनकल्पना-  
यामयमेव प्रकार इति नियमाभावात् । यदादित्त्वसामर्थ्यादिङ्विकल्पेनैकाजिति सम्प्रथ्यने  
तेन तत्र त्वरिप्रहणं यङ्लुगर्थं प्रकृतौ त्वादित्त्वात्प्रतिषेध एवेति वक्तुं शक्यते । एवं हि  
आदित्त्वं प्रकृत्यर्थमेव भवति । तस्मान्मैत्रेयाद्युक्तमेव ज्यायः । ( तूः । तूरौ ) । “ज्वरत्वर”  
इत्यृङ् । घटादयः पित उदात्ता अनुदात्तेतः । पित्फलमङुद्राहृतः ॥ ७६३ ॥

एवमात्मनेपदिनः समाप्य परस्मैपदिन आह ॥  
ज्वर रोगे ॥ एतदादयः फणान्ता उदात्ता उदात्तेतः । ( ज्वरति । जज्वर । ज्वरिष्य-  
ति । ज्वरतु । अज्वरत् । ज्वरेत् । ज्वर्यात् । अज्वारीत् ) । “अतो लान्तस्य” इति वृद्धिः ।  
( जिज्वरिपति । जाज्वर्यते । जाजूति । जाजूत्तः । ज्वरयति । अजिज्वरत् । अज्वरि ।  
अज्वारि । इत्यादि । ज्वरितः । जूः । जूरौ । जूरः ) । “जत्वर” इत्यृङ् । ( संज्वारी ) ।

“ममृच” इति धिनुश्च । “रत्नापानाम्” इत्यत्र अज्वररिति वचनात् कर्मणि पठ्ये न भवति । चौरं ज्वरयति रोगः ॥ ५६४ ॥

गड सेचने ॥ ( गडति । जगाड । गडिता । जिगडिपति । जागडने । जागडिड । गडयति । अजोगडन । अगाडोत्यादि । गडयन्प्रश्नोति गडुः ) । “मिन्मादिभ्यश्च” इति एच् । अत्रैव पाठात् बाहुल्यत्वात् वा उपत्यय । ( गजुली ) । गौरादित्यात् ङीप् । कण्ठे गजुरस्य गडुः । मत्स्याः पूर्वनिपाते [ गड्यादेः परवचनम् ] इत्युक्तत्वात् मत्स्यन्तस्य पूर्वप्रयोगो न भवति । अत्र वृत्तिः । कथं घडेगडुरिति, [ प्राप्तस्य चावाचो ऽन्वाख्येय ] इति । ‘अनुर्द्धमस्तत्त्वात्’ इति अलुरु । ( गण्डतीति ) वदनम्देशे गतम् ॥ ७६५ ॥

हेड वेषने ॥ हेडु अनादरइति आत्मनेपदिषु गत, तस्य परस्मैपदिषु अनुगद्गामध्यात् परस्मैपदमपि भवति । अन्यथा घटादयः पित इत्यस्यानन्तरं परस्मैपदिभ्यो ऽत्रादिभ्यः पूर्वपदिति धात्वन्तरं नाशङ्क्यम् । यत् इदिनोनुवादिषु मित्वात् ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति ऊत्सु-  
धानुगन्धोषमनुवादः । ( हेडति । जिहेड । हेडिता । जिहेडिपति । हिडयति । अजोहिडन् ) । अत्र मित्वां ह्रस्वो भवन् “एष इग्ध्रस्यादेशे” इति नियमात् आन्तरतम्यादिहार । एष ह्रस्वो भवति । यत् एष ह्रस्वप्रधानमामध्यात्पुनर्गणो न भवति । ( अहिडि । अहीडोत्यादि ) । चि-  
ण्णमुलोर्द्धादिभ्यश्च “असिद्धवद्ग” इति ह्रस्वत्वे नासिद्धत्वं व्याध्रयन्वाणिमाध्राध्रयो र्द्धादिभ्यश्च । पुनर्माध्र्यं हि तत्रादिप्रहणमन्यथा ह्रस्व एव विकल्प्येत । अनादरार्थस्य ( हेडयति ) ॥ ७६६ ॥

वट भट परिभाषणे ॥ वट वेषने । भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोपमनुवा-  
दः । ( वटयति । भटयति । अटति । अटाटि । अभटि । अभाटि ) । अत्र पुरपकारे वटत्या-  
दियदुष्पृ ष्यते इति ॥ ७६८ ॥

वट वृत्तौ ॥ पूर्वत्र वृत्तिनाम्नित्युक्तत्वात् इह वृत्तिशब्देन ततोन्वयोर्धौ वृत्तश्रुत्यलक्ष्यम् ।  
चलनादिलक्ष्यशब्दोच्यते । अत्र मेत्रेय । गतावित्येके । नतावित्येके । स्वामो च नताविति  
पठित्वा नटयति शास्त्रामित्युदाहृत्य वृत्तौ नाटयतीति । ( नटयति । अनटि । अनाटीत्यादि ) ।  
अर्थणोपदेश इति प्रागुक्तम् ॥ ७६९ ॥

एक प्रतिगते ॥ ( स्तकति । तन्ताक । स्तकिता । तिस्तकपति । तास्तकयने । तास्त-  
क्ति । स्तकयति । अतिष्टकन् । अस्तकि । अस्ताकि ) अत्र दन्त्यादिरपि क्व चित्पश्यते । तत्  
थोपदेशलक्षणविरुद्धम् ॥ ७७० ॥

चरु वृत्तौ ॥ ( चरुति । चराक । चरिना । अचकीत् । अचाकीत् । चरुयति । अचीव-  
क्त् । अचकि । अचाकि ) अस्यात्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदं हेडति-  
वत् । अत्र स्वामो । अयं वृत्तिप्रतिधातयो पूर्व पठित वृत्तिमात्र इत्यर्थपाठं व्याख्यास्यन् ।  
शाकटायनन्तुभयशोभयार्थत्वमाह । घनपालम्बु पुनर्थास्वामि पठित्वा पूर्व पठितस्यायम-  
नुवाद इति आत्मनेपदमुदाहरत् । तन्मते परस्मैपदिष्वनुवाद्दो व्यर्थं न्यात् ॥ ७७१ ॥

कने हमने ॥ ( कथति । कथार । कथलनु । कथिन । अकथीन् ) । पठित्वाद्भ्रुव-  
भाः । ( चिकतिपति । चाकथ्यते । चाकति ) कथयति । अचोकथन् । अका-  
थोत्यादि ॥ ७७२ ॥

रगे रग्याम् ॥ रगे रङ्गे ॥ ( रगति । रगतोत्यादि ) कथिवत् । ( रगन् ) । “ध्रुव-  
पान्तः” इति अनिद्धत्वं निष्ठायां निपातयने । अन्यत्र ( लगितम् ) । रङ्गविलङ्घनी गत्यर्थो  
ति ॥ ७७४ ॥

हगे हगे थगे छगे संवरणे ॥ क्व चित्कोशे स्थगं इति दन्त्यादिरपि पश्यते । तत् पापदेश-  
लक्षणविरुद्धम् । ( हगति । जहाग । अहगोत् । निहगिपति । जाहाग्यते । जाहकि । हग-  
ति । अनिहगन् । अहागि । अहगि । एवं हगनीत्यादि । सगति । सपगम् । सेगनु ।

कगे ]

प्रथमगणः।

सेयुः) । आदेशादित्वमनेमित्तिकं न तु लिपिनमित्तिमिति एत्वाभ्यासलोपौ । (असगीत् ।  
सिसगिपति । सासग्यते । तास्थक्ति । स्थगयति । अतिस्थगत् । अस्थगि अस्थ्यागीत्यादि) ७७८

कगे नोच्यते ॥ अत्र मैत्रेयः । अस्थायमर्थ इति नोच्यते । क्रियासामान्यमर्थ इत्यर्थः ।  
इह शास्त्र कगे नोच्यते इत्येके । स्वामी तु अस्थायमर्थ इति नोच्यते । अनेकार्थत्वात् इति,  
नोच्यत इति, योर्थस्तत्रार्थे कगे इत्येके । कगेत्युक्तत्वात्क्रियासामान्यमस्थायार्थ इत्याहान्ते ।  
(कगतीत्यादि) । कखादयो ऽष्टावेदितः ७७९ ॥

अक अग कुटिलायां गतौ ॥ ( अकति । आक । अकिता । मा भवानकोत् । अचिक्रिय-  
ति । अकयति । मा भवानचकत् । माभवानकि । माभवानकीत्यादि) । अङ्कतइति लक्षणार्थं  
गतः । (अगतीत्यादि) । अकिवत् । अङ्कतोति गतौ गतम् ॥ ७८१ ॥

कण रण गतौ ॥ (कणतीत्यादि) । अकणि । अकाणीत्यादि । एवं रणतीत्यादि) । [ का-  
ण्णयादीनां वा ] इत्युपधाहस्वविकल्पो न शङ्क्यः, हस्वभाविन्या उपधाया एवाभवात् । कणतिर-  
ण्णती शब्दार्थौ । गतौ एतयोः (काणयति । राणयति) ॥ ७८३ ॥

क्षण शण श्रण दाने च ॥ चणिश्रणोश्चौरादिकयोर्हेतुमणित्रोभावात् स्वार्थे तु णौ ' नान्ये  
मितो हेतौ' इति मित्वनिषेधान्न तयोस्मावनुवादाविति धात्वन्तरायेतौ । (चणति । चचाण ।  
चेणतुः । चणिता । अचणीत् । अचाणीत् । चिचणिपति । चञ्चण्यते । चञ्चण्डि । चञ्चण्डः ।  
चणयति । अचीचणत् । अचणि । अचाणि ) इत्यादि । एवं (शणति । श्रणतीत्यादि) । शण-

गतावित्यन्ये । अन्त्यौ तालव्यादी ॥ ७८६ ॥  
श्रथ कथ क्लथ हिंसार्थाः ॥ ( श्रयति । शश्राथ । श्रथिता । शिश्रथिपति । शाश्रथ्यते ।  
शाश्रत्ति । श्रयति । अशिश्रथत् । अश्रथि । अश्राथि । एवं कथति । क्लथति ) कथेस्तु "जा-

सिनिप्रहणनायकाथ"इतिनिर्देशान्मित्वेपि वृद्धिरिति वृत्तित्वाख्यानेषु । (क्राथयति नोरस्येति)  
भवति । मित्त्वफलं तु (अकृति अक्राथीत्यादौ) "चिण्णमुलोः" इति दीर्घविकल्पः । तथा "जा-  
सिनि" इत्यत्र ह्रस्वः । घटादिपाठस्तु घटादयः पित इत्यातिदेशिकोऽङ्गथथा स्यात् "चिण्ण-

सिनि" इत्यत्र ह्रस्वः । घटादिपाठस्तु घटादयः पित इति मध्ये सूत्रणात्पूर्वपामेव  
मुलोः" इति दीर्घविकल्पश्च यथा स्यादिति । ननु घटादयः पित इति मध्ये सूत्रणात्पूर्वपामेव  
पित्त्वं न परेषामिति कथं पित्त्वमुक्तम् । सत्यम् । अत एव किलापरितुष्यन् स्त्रयमेव दीर्घ-

विकल्पप्रयोजनमाह । एवं च दीर्घविकल्पश्चेति च शब्दो वार्था व्याख्येयः । अत्र न्यासे क्रा-  
थीति विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनं मित्वेपि वृद्धिः । तत्रैव पठ्योक्तत्वात्, चङ्गन्ते वृद्धयभावाच्चोर-  
मचिकथदित्युक्तम् । तत्र जेषाधिकारात्पुनः समासनिवृत्त्ये पुनः जेषे पठ्योविधानमिति जेष-

विवक्षायां पठ्यो दुवारा, कर्मविवक्षायां द्वितीया स्वतः सिद्धेति नेदं प्रयोजनम् । क्रथ हिंसाया-  
मिति युजादौ स्वरितेदिति देवः । अयमात्मनेपदीति शाकटायनः । "जासिनि" इत्यत्र क्रा-  
थीति निपातनाद् वृद्धिरिति वदतां वृत्तिकारादीनां नाथं धातुरेवास्ति ॥ ७८९ ॥

चन च ॥ हिंसायामिति जेषः । (चनति । चनयति । अचनि । अचानि) ॥ ७९० ॥  
वनु च नोपलभ्यते ॥ न केवलं कगे, यावता वनु च नोच्यत इति स्वामिनोच्यत इति गतौ  
वाख्यातम् । उदित्करणसामर्थ्यादयमन्यो धातुः, न तानादिकस्यायमनुवादः, क्रियासामान्ये  
मित्त्वमात्रार्थे ह्यनुवादादिति तानादिकण्वानुवाद्यः, न पुनः शब्दार्थः संभक्त्यार्थो वावगतो

वनतिरिति, कोथं नियमः । तेन क्रियासामान्येपि वनतीत्याति भवति । अस्थोदित्वाद्वात्व-  
वगतिः वान्तमिति । इदं च मित्त्वं 'ग्लास्त्रावनुवमां च' इत्यनुपसृष्टानां विकल्पस्य वक्ष्यमा-  
णत्वात्सोपसर्गार्थं, (प्रवनयति । प्रावोवनत् । प्रावनि । प्रावानोत्यादि) ॥ ७९१ ॥  
ज्वल दीप्तौ ॥ ज्वल दीप्ताविति पठिष्यते, तस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । इदमपि मित्त्वं सो-  
पसर्गविषयं, "ज्वलल्लनमामनुपसर्गाद्वा" इति अनुपसृष्टानां विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।  
(प्रज्वलयति । प्राज्वालति । प्राज्वलीत्यादि) ॥ ७९२ ॥

हल हल चलने ॥ इमौ च सोपसर्गविव नित्यं मित्त्वं प्रयोजयतः । ज्वलतिवदनुपसृष्ट्यो-

विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । (ह्रलति । जह्रल । ह्रलिता । अह्रालीत् ।) “अतो हरान्तस्य” इति नित्यं वृद्धिः । (जिह्रलियति । जाह्रलयते । जाह्रलित् । जिह्रलयति । ज्यह्रलि । व्याह्रा-  
लीत्यादि एवं ह्रलतीत्यादि) । किञ्च ह्रलयतीत्यत्र [यवलपरे थवला वा] इति यवलपरे हकारे  
परे मकारस्य पक्षे यवलविधानात्सानुनासिको वकार उदाहार्यः । (किञ्च ह्रलयति । किं ह्रलय-  
ति । किं ह्रलयतीत्यत्र) \*मपरे वा\* इति मकारपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे मकारविधाना-  
न्मकारोऽप्युदाहार्यः ) ७१४ ॥

स्मृ अध्याय । स्मृ चिन्तायामित्यस्याध्याने मित्वायौऽनुवादः । आध्यायमुत्कण्ठापूर्वकं  
स्मरणम् । (मातुः स्मरति । मातुः स्मरयति । अस्मरि । अस्मारि । अनाध्याने स्मारयति)  
“अधीगर्थो” इति कर्मणि षष्ठी । अधीगर्थाः स्मरणार्था इत्युक्तम् ॥ ७१६ ॥

दृभ्ये ॥ अत्र देवघनपालपूर्णचन्द्रा अमुं धात्वन्तरमाहुः । मैत्रेयस्तु ह विदारणइति ऋया-  
दिः, तस्य मित्वापि पाठः । (हणन्तं प्रयुङ्क्ते दारयति । भयादन्यत्र दारयति) । धात्वन्तराम्यु-  
पगमे दरतीत्येके इति क्षीरस्वामी । पुनर्दरतीत्युदाहृत्य कैयादिकस्यैव मित्त्वार्थमिहानुवाद  
इत्येक इत्याह । तत्राभरणकारो ऽमुं ह्रस्वान्तं धात्वन्तरं पठित्वा “अतस्मृदृत्वरा” इत्यत्रापि  
ह्रस्वान्तं पठन् णौ चठि अददरदित्युदाहहार । तदसत् । तत्र दीर्घान्तपाठस्याविगीतत्वात्,  
दृ विदारणइति व्याख्यातुभिरपादानाच्च । किं च ह्रस्वान्ताम्युपगमे “भृदुप्रां ह्रस्वो वा” इति  
हणातेर्विकल्पेन ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात्, यतः ह्रस्वान्तादस्मात् लिटि विददरतुरिति यणादे-  
नो सिध्यति विददरतुरिति च हणातेः “ऋच्छत्युताम्” इति गुणे । न च विदारणे रूपद्वयार्थं  
ह्रस्वविकल्पेन स्यादिति वाच्यम् । धातुनामनेकार्थत्वेन अस्यापि विदारणे वृत्तिसंभवात् ।  
तथा च शृणातेः तत्र विशाशरतुरिति भविष्यति विशाशतुरिति आ पाक इत्यस्य, न चार्थभेदो,  
धातुनामनेकार्थत्वादिति श्रद्धां प्रत्याख्याय ह्रस्वार्थमुक्तम् ॥ ७१६ ॥

भृ भ्ये ॥ ( नरयति । अनरि । अनारीत्यादि । अन्यत्र नारयति ) । मैत्रेयस्तु नामुमि-  
च्छति यदाहृ भृ भय इत्यप्येके इति ॥ ७१७ ॥

श्रा पाके ॥ श्रौ पाकइत्यपि कृत्वात्त्वस्य तस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनेदमनुक-  
रणम्, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति श्रायतेः, रक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति श्रातेः । अत्र सर्वत्र  
पाको विक्रित्तिरिति कैयटकारादयः । (श्रापयति । अश्रापि । अश्रापोत्यादि) । विकृतेऽप्यती-  
त्यर्थः । पाकादन्यत्र (श्रापयति), स्वेदयतीत्यर्थः । धातुनामनेकार्थत्वात् स्वेदे वृत्तिः ॥ ७१८ ॥

मारणतोषणनिशामनेषु श्रा ॥ एषु जानातिर्मिद्ववति । (परं संज्ञपयति) । मारयतीत्यर्थः ।  
विष्णुं विज्ञपयति), संतोषयतीत्यर्थः । (प्रज्ञपयति रूपं) दर्शयतीत्यर्थः । कौमाराणां मतेनात्र  
शोपसर्गाः प्रदर्शिताः । अन्यत्र ज्ञापयति बोधयतीत्यर्थः । नेह निशामने ज्ञापनमात्रं किं तु चक्षुः  
साधने ज्ञानं, शम रक्ष आलोचन इत्यस्य हीदं रूपम्, आलोचनं चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम् । उक्तं  
वैवं वृत्तिकारादिभिः । “त्यदादिषु दृशोनालोचने कश्च” “परयार्थैश्चानालोचने” इत्यादौ मैत्रे-  
पुररूपकारादिष्वपि निशामने चक्षुर्विज्ञानमिति स्थितम् । अत एव न्यासे “श्लाघन्तुह्रस्वाः”  
इत्यत्र श्लोकात् इति मारणादिषु पठितस्य घटादेः हेतुमणिव इत्युक्त्वा अथ वेत्यपरितो-  
त्वात् “ज्ञपमिच्च” इति चौरादिकस्य स्वायं णाविति प्रक्रियान्तरमुक्तं, चौरादिकस्य ज्ञान-  
पनयोर्वर्चत इति तत्रैव वक्ष्यते, तेन ज्ञापने ज्ञपयति, यद्वज्ञापयेदित्यपि स्यादिति । मैत्रे-  
योपि इहान्यत्र ज्ञपयति ज्ञापयतीति रूपद्वयं भवति । तथा च देवः । जानातीति दिन सिद्धे  
पयति तु पुनर्मारणादौ घटादौ णौ मित्त्वेपीदमेव ज्ञानमिति परं ज्ञापने मारणादौ । तेनार्था-  
ज्ञापनेर्धे ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति, तथा मैत्रेयोपि इहान्यत्र ज्ञापयति स्वा-  
मनमित्युदाहृत्य चुरादौ “ज्ञपमिच्च” इत्यत्र ज्ञपयतीति मितमुदाहृत्य ज्ञापने मारणादिषु  
विधानमस्येत्याह । अत्र चन्द्रः । “मारणतोषणनिशामनेषु” इति वर्द्धमानश्चैवं पठित्वा  
ज्ञानं तीक्ष्णीकरणमिति व्याभिधाय निशामन इति के चिन् निशामने दर्शनमिति । स्वाभि-

शाकशयनौ वर्द्धमानवदेव, तत्र प्रज्ञपयति शरमित्युदाहरणं, तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अत्र मित्त्वं बोधिन्यासकारो न सहते । यदाह प्रचीनास्तु निशानं नेच्छन्तीति । एवं काश्यपसम्मताकारादयोपि, इति मैत्रेयाद्यङ्गीकृतो निशामनपाठ एव ज्यायान् । यत्तूक्तं “श्लाघन्तुद्” इत्यत्र ज्ञाप्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेन निशामनं ज्ञानमात्रं न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाहबोधयितुमभिप्रेत इति, कथं तर्हि प्रयुज्यते तज्ज्ञापयत्याचार्यः । विज्ञापना भर्तृषु सिद्धमेतीति । तस्मान्निशानेष्विति पाठः, शो तनूकरणे, ल्युट् ज्ञाप्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाण इति प्रयोगः “ज्ञप मिच्च” इति चुरादिणिजन्तस्येति नात्र ज्ञापयति-प्रयोग उपोब्दलं निशानमिति पाठाङ्गीकारस्येति, यदस्माभिस्तत्सिद्धिरन्यथैवादौ साधिता । अपरे तु प्रतिपक्षा निशामनं ज्ञापनमात्रं ज्ञापयति प्रयोगो ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् इति, अनेकार्थताङ्गीकारे ज्ञान इव मारणतोषणयोरपि ज्ञापयतीति स्यात्, ७९९ कम्पने चलिः ॥ चल कम्पन इति ज्वलादौ तस्य मित्त्वार्थ एवानुवादः । (चलयति शाखा-म्) । कम्पयतीत्यर्थः । अन्यत्र शीलं चालयति, अन्यथा करोतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति, क्षिपतीत्यर्थ इति सुधाकरः ॥ ८०० ॥

छदिरूर्जने ॥ ऊर्जनं प्राणनं बलनं वा, ऊर्ज बलप्राणनयोरिति हि धातुः । छदि अपवारणे इति यौजादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोयमनुवादः । धातूनामनेकार्थत्वात् ऊर्जने वृत्तिः । (छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं करोतीत्यर्थः) । अन्यत्र छादयति, अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । यदा च छादयतीति स्वार्थे ण्यन्तस्तदा बलीभवति प्राणीभवति, अपवारयतीत्यर्थः । अत्र बलप्राणनयोरपि “नान्ये मितोहेतौ” इत्यमित्वम् । अत्र स्वाभ्यादयः छदि संवरणइति चौरादिकं छदेत्यनिदितं पठन्तः, तस्यायमूर्जने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्याहुः । तद्युक्तम् । तस्यानिदित्पाठेपि नित्यण्यन्तत्वात् कर्तरि णिचोभावात् स्वार्थोपि गौ “नान्ये मितः” इति मित्त्वं निषिद्धमेव । अत्र देवः । छदि धात्वन्तरं मन्यते । यदाह यो वा णावपवारणे छदत इत्येकं द्वितीयं वदन्नन्यं छादयति छदयति पुनः स्यादूर्जनेयं मित इत्यादि, चौरादिकस्यैव स्मरत्यादिवत् अनेकार्थत्वाऽङ्गीकरणात् ऊर्जनेपि छदतीति सिद्धे धात्वन्तराऽङ्गीकरणं परस्मै-पदमेव यथा स्यादिति तन्मतम् । अनुवादे हि तस्य स्वरितेत्वात् छदत इत्यपि स्यात् । यद्यप्येतत्फलं भवति अथाप्यन्यत्र पठितानामिह पाठो मित्त्वमात्रफल इति घटतौ व्यवस्थापितत्वात् पृथक् धातुत्वं न सुलभम् । किं चेह धातुनिर्देशार्थमिकारनिर्देशादवश्यमनुवादत्वमेष्टव्यम्, यत्फलमुक्तं नित्यं परस्मैपदमेव यथा स्यादिति तच्छाकटायनमतेनैव प्रयोजनं, यतः चौरादिकः परस्मैपद्येव ॥ ८०१ ॥

जिह्वोन्मथने लडिः ॥ लड विलास इति पठितस्य मित्त्वार्थोयमनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । अत्र मैत्रेयस्य जिह्वाया उन्मथने इति मतम् । यदाह लडयति जिह्वामिति । अयमेव पक्षो गुप्तस्यापि । पुरुषकारे तु जिह्वया उन्मथने लडयति जिह्वयेत्युक्तं भवति । अपरे तु जिह्वा चोन्मथनमिति समाहारद्वन्द्वं व्याचक्षते, जिह्वाशब्देन तद्विषयो व्यापार उच्यते । अत्र चोन्मथने चेति लडयति शत्रुं, लडयति दधि चेति भवति । धनपालस्त्वेवं पठित्वा आर्याणां जिह्वोन्मथनयोरिति पाठ इति । स्वामी तु जिह्वोन्मथनयोर्लडतीति, मन्थनमेव मथनम्, अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । चल्यादीनां त्रयाणामिकारो धातुनिर्देशार्थः ॥ ८०२ ॥

मडी हर्षग्लेपनयोः ॥ देवादिकस्य मित्त्वार्थोयमनुवादः । (मदयति) । हर्षयति ग्लेपयति चेत्यर्थः । ग्लेपनं दैन्यमन्यत्र (मादयति) त्रित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । विनमादयत्यक्षरव्यञ्जनानि स्पष्टमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च प्रातिशाख्यम् । उपलब्धिर्विमाद इति, अक्षरव्यञ्जनानामिति शेषः ॥ ८०४ ॥

ध्वन शब्दे ॥ भाव्यर्थं मित्त्वार्थमनूद्यते । (ध्वनयति घण्टाम् । अनत्र ध्यानयति) अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । तथा च प्रातिशाख्यमक्षरव्यञ्जनानामुपलब्धिर्विनिरिति । अत्र

भोजः । दलितलिम्बलिरणिन्ननिम्बनिप्रक्षिपयन्वेति पपाठ । सत्र ध्वनिर्निर्दमानानुमारण  
पठितः, उदाहृतश्च । तथा रणिरपि । दल विदारणे । संवरणे, स्थल सञ्चलने, प्रपृष हज्जाया-  
मिति मताः । तेषां णी दलयति, बलयति, स्तलयति, शययतीति । क्षपयति श्च क्षयइति  
वक्ष्यमाणस्य कृत्वास्वस्य पुकि निर्देशः । तथा च सुधारः । क्षे क्षये णिचि पुकि मित्ने क्षप-  
यतीति । स्तन अयतंमने । स्तनयति, अन्वयत्र स्तानयति । अर्थे शब्दार्थः पठित्यते । अत्र मै-  
त्रेयः । ध्वन शब्दे । स्तन अयतंमनइत्येकइति ॥ ८०५ ॥

\*घटादयो मिनः\* ॥ मित्वंशका इत्यर्थः ॥

'जनीजृन्मनुरभोमन्ताश्च' ॥ घटादन्मित इत्यपठयते । जनी प्रादुर्भावे, जृप् वयो-  
दानौ । वनेषु हरणार्थस्यो । दिवाद्यः, रत्नरागे । भृगादिश्च । अम् शब्दो जन्ते येषां ते  
अमन्ताः, यथासम्भवं सर्वेषु विकरणेषु ते च मित् । ( जनयति । जययति ) । जृपिति पित्रि-  
देशात् जृगातेरमित्वात् (आपयतीति) । घोघिन्यासादौ भेदेषो जृगातेः स्याते श्च इत्येक इति  
घनुषादि च वक्ष्यति । ( वनमयति । रजयति गृगान्, रमयतीत्यर्थः ) । [ रज्जुर्गो मृगरम-  
ण उपसंस्थानम् ] इति नयोपः । गृगादन्वयत्र नयोपो न भवति रजयति पक्षिणः । तथा रमगा-  
दन्वयत्र न लोपः । रजयति गृगान् गृगादिदानेन । नलोपाभावे मित्वफलम् (अरति, अराजी-  
स्यादौ) "विष्णुमुत्तेः" इति दीर्घः । अमन्ताः स्रज्वपि क्रमयति, गमयतीत्यादि । अत्र के-  
चित् । "जनीजृष्णसु" इति अकारं सूत्र पठन्तः परारमुत्तरधातोरादि व्याचक्षाणाः देवा-  
दिकस्य निरसनार्थस्य स्तनस्यतेः स्तनयतीति मित्वमाहुः । तथा च दिवादापानेयमैत्रेयो ष्णसु  
निरसन इत्येके मिदिति ॥

"ज्वलदलहलनमामनुपमगांद्वा" ॥ ज्वलादीनां वा मित्वं भवति उपमगांत् परेषां नाथं  
विरलप इत्यर्थः । क्व चित्तु पठ्यते । ज्वलदलनमोऽनुपसगांद् वेति । तत्र न वलेशो मित् इति  
सम्बन्धः । ज्वलादीनां पूर्वपाठात् प्राप्तिः, नमेस्त्वमन्तत्वात् । (ज्वलयति ज्वालयति । हल-  
यति, ह्वालयति । हललयति, ह्वाललयति । नमयति, नामयतीति) । उपसृष्टे तु नित्ये मित्वे  
प्रज्वलयतीत्यादि । उग्रामयतीति प्रयोगो घञन्तात् "तत्करोति" इति णौ । पुत्रमभ्येषाम-  
पोहसां निराहः । "मितां ह्रस्वः" इति वृत्तौ "वा चित्तविरागे" इत्यतो वेत्यनुत्तेर्व्यवस्थि-  
तविभाषाविज्ञानाच्च संक्रामयतीत्यादिसिद्धिरिति । यत् सुभक्त्योक्तं घञन्तादुत्क्रामशब्दात्  
"तत्करोति" इति णिचि उत्क्रामयतीति, तद्युक्तं, "नोदात्तोपदेशस्य" इति वृद्धिनिषेधात्  
उत्क्रामशब्दस्यैवाभावात् ॥

"ग्लास्नावनुवमां च" ॥ अनुपसगांश्चेति वर्त्तते । पूर्ववत् च्याह्वानमत्रापि । अत्रापि  
पूर्ववत् च चित् ग्लास्नावनुवमश्चेति प्रथमान्तं पठ्यते । ग्लै हर्षक्षये । अत्र स्नेति ष्यै शौच-  
वेदनयोरिति वक्ष्यमाणस्य ष्या शौच इत्यादादिकस्य च, ध्रा पाक इत्यत्रोक्तन्यायेन । वनु च  
नोच्यत इति इह पठितो वनतिः अनन्तरस्य मिधिरिति न्यायादनुचते न तु तानादिको वनो-  
तिः । डुवम उद्विरणे । अमन्तः । तद्यं वन्यमोः प्राप्ते ग्लास्नोरप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् ।  
( रलयति । ग्लायति । स्नपयति । स्नापयति । वनयति । वानयति । वमयति । वाम-  
यति ) । ग्लास्नोरुपसृष्टयोर्मित्वाभावात् (प्रग्लायति, प्रस्नापयतीत्येव) । वनुवमोस्तु निय-  
मितत्वात् (प्रवनयति । प्रवमयतीत्येव) ॥

"न कम्पमिचमाम्" ॥ कम्प कान्तौ, अम गत्यादौ, वसु अदने, एषाममन्तत्वात् मित्वे  
प्राप्ते निषिध्यते । ( कामयते । आमयति । आचामयति ) ।

"शमो दर्शने" ॥ शम उपशमने दिवादिः । अयं च दर्शने न सिद्धमन्तोपि, ( निशामयति  
रूपम् ) अत्युत्कृष्टमिदं तीर्थं भारद्वाज निशामयति, शम लक्ष आलोचन इति चौरादिकः ।  
अस्मात् कारिते णाचर्थां न संगच्छते । दर्शनादन्यत्र निशामयति वचः । अत्र स्वामी नेत्यन-  
पेक्ष्य अदर्शन इति पदं दर्शनादन्यत्र मिदिति संवाच्य एवमप्यत्र न फलभेदः ॥

“यमो ऽपरिवेषणे” ॥ यम उपरम इत्यग्रे, अयं परिवेषणादन्यत्र भोजनाद् अन्यत्रामन्तो-  
पि न मित । (आयामयति) । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु (यमयति ब्राह्मणान् ।)  
अत्र स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य परिवेषणादन्यत्र मिदिति व्याचक्षते, तद्वृत्तिविरुद्धम् । तथा-  
हि “पादमि” ० इत्यत्र आयामयति इत्युदाहृत्य यमोपरिवेषण इति मित्संज्ञा प्रतिपिध्यते  
इति । तत्र न्यासे च । तत्र हि न कर्म्यमिचमामित्यतो नेति प्रतिषेधो वर्त्तत इति, तथा  
मैत्रेयाद्योपि नेत्यनुवृत्त्यैव व्याचक्षते । नियमयतीति प्रयोगोऽयं “तत्करोति” इति णौ द्रष्टव्यः ॥

सुखदिरवपरिभ्यां च ॥ न मिदिति जेषः । (अवमूखादयति । परिसखादयति) । अपावप-  
रिभ्य इति बोधिन्यासे । अत्रापि स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य स्वादेः पूर्वपाठात् सामान्येन  
प्राप्तं मित्वमुपसृष्टाद्यदि भवति अवाद्युपसृष्टादेवेति व्याचक्षाणाः प्रस्खादयतीत्यादौ मित्त्वं  
नेच्छन्ति । इदं वृत्तिकारादीनामनभिमतम् । यतस्तैः सर्वत्र नेत्यपेक्ष्यते, एवं हि निषेधानन्तरं  
पाठ उपपद्यते । अन्यथा स्वद्व खदन इत्यस्यानन्तरमेव अवपरिभ्यां चेति पठेत् (१), द्विःस्व-  
दिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ॥

फग गतौ ॥ नेति निवृत्तम्, असम्भवादिति मैत्रेयः । निषेधात्पूर्वमपाठः फणादिकार्या-  
नुरोधत्वात् इति च । ( फणति । पफाण । फेणतुः । फेणुः । पफणिथ । पफण । पफणिव । फे-  
णिव । पफणिम । फेणिम ) \*फणां च सप्तानाम्\* इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्या-  
सलोपविकल्पः । ( फणितेत्यादि । अफणीत् अफाणीत् ) । “अतो हलादेः” इति वृद्धिविक-  
ल्पः । ( पिफणिमिति । पम्फणयते ) अनुनासिकत्वान्मुक्, ( पम्फणीति । पम्फाण्टि । पम्फा-  
ण्टः ) । “अनुनासिकस्य कि झलोः झिति” इति दीर्घः । (पम्फाणहीत्यत्र) हेर्झलः परत्वाभा-  
वात् धिभावो न भवति । ( फणयति । अपीफणत् ) । अन्यत्र फाणयति सकून् स्नेहयतीत्यर्थे  
ति स्वामिसम्भवाकारौ । ( फाण्टः ) । “क्षुब्धस्वान्तं” इत्यादिना अनायासेनिदृत्वं नि-  
ः।त्यते । अत्रानायासशब्देनाल्पप्रयाससाध्यः कपायविशेष उच्यते । तथाहि । औपधस्य  
ऋकल्पना, रसः, कल्कः, शृतः, शीतः, काथः, शीतो नाम क्षुण्णमौपधमुदके प्रक्षिप्य रात्रा-  
वधिवासितं यदुदकं प्रातः पीयते सः, तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योभिषुच्य पूत्वा पीयते स  
फाण्ट इति तद्विदः ॥ ८०६ ॥

वृत् ॥ समाप्तो घटादिर्वर्तत इत्यर्थः । अस्मात्पूर्वं वृदित्येक इति मैत्रेयः । ज्वरादय उदा-  
त्ता उदात्तैः ॥

राजृ दीप्तौ ॥ उदात्तः स्वरितेत् । ( राजति । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । ररा-  
जिथ । राजितेत्यादि । तडि राजते । रराजे । इत्यादि पूर्ववत् । रिराजिपति । रिराजिपते ।  
रारज्यते । राराष्टि । ब्रश्चादिना पत्वं झलि पदान्ते च । राजयति । अरराजत् ) “नाग्लो-  
पि०” इत्यृदित्वाद्गुपधाहस्वनिषेधः । सम्यक् राजते इति (सम्राट्) । “सत्सुद्विप०” इत्यादिना  
\*मो राजि समः क्रौ\* इति समो मकारस्य मकारः क्विबन्तस्मिन् परे मोनुस्वरापवादः, सम्रा-  
जोपत्यं (साम्राज्यः) “सम्राजः क्षत्रिये” इति कुत्रादिपाठात् क्षत्रियवचनादस्मादपत्ये ण्यः,  
अक्षत्रियादणि (साम्राजः) । राजत इति (राट्) । “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति क्विप् । (राष्ट्रम् )  
“ष्टन्” इति ष्टन् । “तितुत्र०” इतोष्णपेधः । पित्वात् स्त्रियां (राष्टी), स्वामिनीत्यर्थः । (राष्टि-  
यः) । “राष्टीवारपाराद् धलौ” इति भावादौ शैषिकञ्जापवादो घः । ( राजा ) । “कनिन्यु-  
पि” इत्यादिना कनिन् । दन्तानां राजा, (राजदन्तः) । \*राजदन्तादिषु परम्\* इति पठ्यन्तस्य  
परप्रयोगः । (राजन्यः क्षत्रियः) । “राजघणुराद्यत्” इति अपत्येयं यति व्युत्पत्तिः, जातिवचन-  
स्त्वयम् । तथा च तत्र वार्त्तिकं [राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्] इति । जतिश्रेह क्षत्रियजातिह-  
च्यते । “ये चाभात्रकर्मणोः” इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” इति टिलोपाभावात् । क्षत्रि-



यजातेरन्वत्राणि (राजन) । 'अन्' इति प्रकृतिभावात्, राज्ञा समुहो (राजकर्म) । "नस्तद्धिते इति टिलोप । 'गोत्रोक्षोष्टोरभराजो' इति बुम् । (राजन्यकम्) । \*आपत्यस्य च तद्धितेना ति\*इति यकारस्य अनाति तद्धिते भसंज्ञानिमित्ते विधीयमानो लोप "प्रकृत्याके राजन्यम नुययुवान्" इति प्रकृतिभावात् भवति यदाय यकारो राशोपत्ये जातिग्रहणमित्युक्तत्वात्ता पत्य, राज इद (राजकायम्) । "राज्ञ क च" इति छप्रत्यय शैषिक । कश्चान्तादश । राज कर्म भावो वा (राज्यम्) । पत्यन्तपुराहितादिषु 'राजास' इति पाठादसमासऽयम् । यकारस्य भावकर्मविषयत्वात् प्रकृतिभावाभावात् 'नस्तद्धित' इति टिलोप । समासे तु प्यत्र । (आ धिराज्यम्) ब्राह्मणादिषु राजन्शब्द पठन्त, स हि तदन्तात् प्यत्रर्ध । केवलस्य यको विधानात्, "राजासे" इत्यतद्वचनं शापरुमत्र तदन्तत्वम् । अत्रक ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् राजन्शब्दान्तात् प्यत्रि सिद्धे तत्र राजन्शब्दस्य पाठसामर्थ्यात् केवलात् प्यत्रपि भवता स्याद् । तथा च शाबरभाष्यमने व्यधिकरणे (राज्ये) तस्य कर्मणि प्यत्रिति । अधिको राजा (आधिराज) "कुगतिप्रादय" इति समास । \*राजाइ सखिप्यष्टम्\* इति राजाद्यन्तात् तत्पु ह्याष्टचि टिलोप । अत्र लघ्वक्षर पूर्वं निपतति इति "द्वन्द्वे वि" इति च लघ्वक्षरत्वात् ष्य न्तत्वात् सखिशब्दस्य पूर्वनिपाते कत्तव्ये राजन्शब्द पूर्व निपात्य सर्वर्णदार्ढ्यं निर्देशात् यस्य राजन्शब्दस्य सर्वर्णदार्ढ्यप्रसङ्गस्तस्यैव टजिति ज्ञापनाद्विद्विशिष्टपरिभाषया अधिरान्ता स्यादौ टजन भवति । अथ समासान्त उत्तरपदादृष्ट एव समासे भवतात्पुर्क, तेन पञ्चरा जीत्यादौ अकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुत्वेन खिया ङीष् भवति । शोभनो राजा, (सुराजा । अतिराजेत्यत्र) "न पूजनात्" इति समासान्तनिषय । तत्र [ स्वती पूजायाम् ] इति परिग णितं, प्रतिराजत्यत्र तु \*प्रत (श्वाद्यस्तत्पुरपे\* इति प्रत परधामेश्वदीनामाद्युदात्तविधौ प्र तिराजेति पाठात् समासान्ताभाव । (किराजा अराजेत्यत्र) 'किम् क्षेप' 'नत्रस्तत्पुरपात्' इति समासान्ताभाव । महाराजो देवता अस्य, (महाराजिक) \*महाराजप्रोष्ठः\* इति प्रथमान्तादेवतोपाधिनात् अस्येत्यर्थं ङम् । महाराजो भक्तिर्भजनयो यस्य (महाराजक) \*महाराजाट्टम्\* इति प्रथमान्तात् भक्त्युपाधिकात् अस्येत्यर्थं ङम् । शोभनो राजा यस्यास्ति स, (राजन्वान्) "राजन्वान् सौराज्ये" इति मत्पि नलोपाभावो निपात्यते ॥ ८०७ ॥

दुभ्राजु दुभ्राशु दुभ्लाशु दासौ ॥ उदात्ता अनुदात्ते । अत्र स्वामी आघावधिकृत्य दुरु भयसङ्गीत्येके इत्याह । प्रयोपि दिवत् इति मैत्रेय । वृत्तिशारोप्यत्रैवानुकूल । यदाह "वा भ्राशो" इत्यत्र दुभ्राशु दुभ्लाशु इति । तथा 'फणा च सप्तानाम्' इत्यत्र न्यासपदमज्जयो प्रयोपि ष्वित पठ्यन्ते । तस्माद्यमेव पाठो बहुना संमत । भ्राजते पठितस्यापीह पाठ फणादिन्वेन किति लिट्यस्याभ्यासलोपविकल्पार्थं दिवत्त्वं तु न फलं भवति तत्रापि दुशब्द स्यासङ्क्तं शक्यत्वात् । अनेनैव सिद्धे तस्य पाठो ब्रह्मादिपत्वनिवृत्त्यर्थ इति इति तत्रैवोक्तं, (भ्राजते । ब्रह्माजे । भ्रज । भ्राजितेत्यादि । बाभ्राष्टि । अबाभ्राट्) इत्यादौ ब्रह्मादिपत्वम् । (भ्राजथु) 'दितो ष्युच्' । न भ्राजयतइति (नभ्राद्) 'नभ्राण्णपात्' इति नभ्र प्रकृतिभाव । चहृपरे णौ 'भ्राजो' इत्यादिना उपधाइस्वविकल्पनात् (अभिभ्रजत् । अबभ्राजत्) अस्यापि ऋदित्त्वं पूर्ववत् अनुदात्तत्वमात्रफलम् । (भ्राष्टम्) । इन् । भ्राष्टमिन्ध इति (भ्राष्टमिन्ध) कर्मण्यण् । "भ्राष्टान्योरिन्धे" इति मुम् । (भ्राशते । बभ्राशे । भ्रशे । भ्राशिता । भ्राशि प्यते । भ्राशतम् । अभ्राशत । भ्राशत । आशपि भ्राशिपेष्ट । अभ्राशिष्ट) । सार्वधातुके "वा भ्राशो" इत्यादिना पक्षे शपोपवादे इयनि (भ्राश्यते । भ्राश्यताम् । अभ्राश्यत । भ्रा श्येतेति भवति । विभ्राशिपते । बाभ्राष्टि । भ्राशयति । अबभ्राशत्) ऋदित्त्वान्नोपधाइस्व । (भ्लाशति) सर्वं भ्राशतिवत् । (भ्राशथु । भ्लाशथु) । दित्त्वात् धुव ॥ ८१० ॥

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे ॥ स्यमाद्य ज्वलता उदात्ता उदात्ते । (स्यमति । सस्याम । सस्यमत्तु । स्येमतु । सस्यमिय । स्येमिय । स्येमु) । इत्यादि (अस्यम्) इदित्यत्र "अतो

हलादेः" इति वृद्धिः "हम्यन्त०" इति निषिध्यते । (सिस्वमिपति। मेमिम्यते)। "स्वपिस्य-  
मिष्येजां यडि" इति सम्प्रसारणे द्विर्वचने अभ्यासम्यगुणः । (संस्वमीति । संस्वन्ति)। यटो  
लुका लुप्त्वात् नत्परत्वाभावाच्च सम्प्रसारणम्, "सुगतोनुनामिक्रान्तम्य" इति अभ्यासम्य चुक् ।  
(संस्यान्त) इत्यादौ "अनुनामिकस्य किञ्चलोः" इति दीर्घः । (मंम्यन्मि) "मो नो धातोः"  
"म्योश्च" इति नत्वम् । (संस्यादीत्यत्र) पूर्वमनुनासिकस्य दीर्घे पश्चात् "नश्चापदान्तस्य षलि"  
इत्यनुस्वारः । (असंस्वन्नित्यत्र) पदान्तत्वात् "मो नो धातोः" इति नः । (स्यमयति । अ-  
सिम्यमत्) । अमन्तत्वान्मिस्त्वम् (म्यमित्वा । म्यान्त्वा) । उदित्वादिङ्ङिक्त्वः । अनि-  
दपञ्चे "अनुनासकस्य" इति दीर्घः । (म्यान्तम्) । "यस्य विभाषा" इत्यनिट् । (स्यमन्तको  
मणिः) । बाहुल्यक्रान्तञि संज्ञायां कन् । अयं सुगदौ वितकार्थः । (म्वनति । म्वान् । म-  
म्वनतुः । म्वनतुः । म्वनितेत्यादि । अम्वनीत् । अस्वानीत्) । "अतो ह्यहादेः" इति वा  
वृद्धिः । (सिस्वनिपति । संस्वन्यते । संस्वन्ति । संस्वान्तः । स्वनयन्ति । असिस्वन्त्) ।  
शब्दे घटादित्वान्मिस्त्वम् । (विष्वणति । अष्वणति) । "वेश्च स्वनः०" इति पत्वम् ।  
चरुणेणावादित्यनुकृष्यते । (विष्वणनं) मयाञ्चभोजनम् । तथा च वृत्तो अभ्यवहारक्रियाविशेषो-  
पोभिधीयते । यत्र स्वननमस्तीति मयाञ्च भुङ्क्ते इत्यर्थः । पिनाकी तु भुञ्जानः किं चिच्छब्दं  
करोतीति । कान्यपस्तु भोजनमेवार्थमाह । बोधिन्यासेपि पक्षत्रयमपि दर्शितम् । (विष-  
ष्वण । विषिष्वणिपतीत्यादौ) "स्थादिष्णभ्यामेन०" इत्युभयत्र पत्वम् । तच्चापोपदेशा-  
र्थमवर्णाभ्यासार्थं पणि प्रतिपेयार्थं चेत्युक्तम् । (व्यष्वणत्) । "प्राश्मिनात्" इति पत्वम् ।  
(अवष्वणयत) इत्यादौ "नुम्बिसर्जनीय०" इति "वेश्च स्वनः" इति पत्वम् । उक्तं च अयोगवा-  
दानामदसु णत्वं शर्षु भूभावपत्वे इति । अयोगवाहाश्रानुस्मारविमर्जनीयोपष्मानीयजि-  
ह्वामूलीययमा उक्ताः । पत्वे कृने "रपाभ्याम्" इति णत्वं विष्वणतोत्यत्र णत्वं, पूर्वत्रामिद-  
त्वात् "नश्चापदान्तस्य षलि" इत्यनुस्वारे परमवर्णो नकारः । तस्य पुनर्गत्यं न भवति । अनि-  
दत्वादेव (स्वनः स्वानः) । "म्वनहस्रोवा" इति वा अप् । तदभावे घञ् । उपसृष्टात् (प्रम्वान)  
इत्येव । (निस्वानः, निम्वनः) । "नो गदनद०" इत्यादिना घनपौ । (म्यान्तम्) । "धुञ्च-  
म्वान्त" इत्यादिना निष्ठायासनिदृत्वं निपात्यत मनोभिधानं चेत, अन्यत्र (म्वनितो मृदङ्गः) ।  
आदृष्वान्स्मात् "रुण्यमस्त्वरसुध्या" इति निष्ठायाङ्ङिक्त्वः । इयं चोभयत्र विभाषेति मनमो-  
न्यत्र च (आस्वानितम्, आम्वनितमिति) । फणादयो गताः । (ध्वनति । दध्वान । ध्वनिने-  
त्यादि स्वनिवृत् । ध्वान्तम्) । "धुञ्चम्वान्त०" इति तस्यानिदृत्वम् । अन्यत्र (ध्वनि-  
तम् । ध्वनिः) अयं कथादिश्च । अत्र स्वनिध्वनयोर्मध्ये एनेनि क्वचित् पठयने । एन यत् शब्द  
इति पूर्वमेव गतत्वाद्ययमनार्थः । केचित्तौनरुक्तापरिहारदन्त्यादि पठन्ति मान्यनार्थः । पोप-  
देशलक्षगविरोधात् । अत एव "फणां च" इत्यत्र स्वतन्तामिति किमित्युक्त्वा ध्वनिः प्रत्युदा-  
हितने, तथा च न्यासे फणादीन् ध्वन्यन्तानष्ट पठित्वा ध्वनिर्जनाः गणाः फणादयः मन्ने-  
त्युक्तम् । पदमङ्ग्यां चैवमष्ट पठित्वा ऽन्त्यवर्जं फणादय इत्युक्तम् ॥ ८१३ ॥

पम एम वैङ्ङ्ये ॥ ( समति । ससाम । सेमनुः । सेमिथ । समिता । मियमिपति ।  
संसभ्यते । संसमीति । संसन्ति । समान्तः । समयति । समीपनत् । म्वनमि । तन्नाम ।  
तस्त्वमनुः स्तमिता । तित्तमिपति । तंन्तम्यने । तंम्वन्ति । म्वनयति । अतिष्टमत्) । अत्र  
स्वान्यादयः के चिदेतदन्ता घटादय इति । बोधिन्यासे नु ध्वन्यन्ता इति । तत्र फणां मित्त्वे  
न विवादः । राजादीनां स्वतन्तरागां चतुर्णां णी च्चुधादम्वनिनेयायांङ्ङिस्वगाङ्ङिस्व  
मित्त्वं भविष्यति । म्यमेरमन्तत्वात्स्वनिध्वनयोश्च पूर्वत्र पाठान्मिन्त्वं, म्विदन् सर्वेषु श-  
ब्दार्थत्व एव मित्त्वं यथा स्यादिति पूर्वत्र पाठोद्गीहृतः । पमिदन्त्योरम्वन्यन्त्यादेव मित्त्वं  
सिद्धमिति आहोरोरुपिकामात्रमेवैवत्, ध्वन्यन्ता घटादय इति मतद्वयम् । यत् तैर्हं पमि-  
दन्त्योरम्वनयोः पुनः पाठेनानन्तलक्ष्यस्य मित्त्वस्यानित्यत्राप्येतादृशान्तरादीनिद्वि-

रिति, तदस्माभिरमन्ताच्चेति मित्त्वविधौ प्रकारान्तरेणोपपादितम् ॥ ८१५ ॥

ज्वल द्वीप्तौ ॥ ( ज्वलति । जज्वाल । जज्वालतु । ज्वलिता । जज्वालीन् ) । "अतो  
स्नान्तस्य" इति वृद्धिः । ( जिज्वलति । जाज्वलयते । जाज्वलोति । ज्वालयति । ज्वल  
यति । प्रज्वलयति ) घटादिपाठादित्य मित्त्वं सोपसर्गत्वे, अन्यथा तु ज्वलद्भ्योति विस्फलेन,  
घटादिपाठादेव ज्वलयतीति सिद्धाविहारस्य पाठो "ज्वलीति कसन्तेभ्योण" इति पाक्षिणे  
णप्रत्यये (ज्वाल) इति यथा स्यादिति । ज्वलीतीतिशब्द आद्यर्थः । णोभावे पचाश्चि (ज्वल  
ज्वलन ) , "जुचकम्" इति तच्छोरादौ युच् कर्त्तरि ॥ ८१६ ॥

चल कर्त्तरि ॥ ( चलति । चवाल । चलतु । चेलु ) । चलितेत्यादि पूर्ववत् । कम्पने  
घटादिपाठात् चलयति । अन्यत्र ( चालयति । चल । चाल ) ज्वलतीति णविकल्पः ।  
( चलाचल ) । इत्यर्थः । [चरिचलिपतिवद्दीना द्वित्वमच्चाक्चाभ्यासस्य] इति द्विर्वचनम्  
अभ्यासस्यागागमश्च । ( चाचलि ) । सहिवहिलिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य किरिनाविति तयो  
रन्यतर । "अतो लोपः" "यस्य हल" इति अल्लोपयलोपौ । ( चलन ) । "चलनशब्दा  
यादकर्मकाद्युच्" इति युच् । चल विसलन इति तुदादौ, चल गताप्रिति चुरादौ ॥ ८१७ ॥

जल घातने ॥ घातनं तेष्वपमिति स्वामी । जलतीत्यादि पूर्ववत् । ( जल । जाल ) ।  
लडयोरेकत्वस्मरणात् (जड) । गोधाशब्दादकापि गौघार इति सिद्धे "आरगुदीचाम्"  
इत्याश्वत्थचनं (जाडार पाण्डार) इति सिद्धार्थमिति तत्र स्थितम् । ( जाडयम् । जडिमा ) ।  
"वर्णदडादिभ्य प्यञ्" इति प्यञ् । दडादित्वात् भावकर्मणो प्यञिमनिचौ । जल  
अपवारण इति चुरादौ ॥ ८१८ ॥

टल वल वैकल्ये ॥ टलतीत्यादि चलतिज्वत् । ( टलति । टटवाल । टलतु । टवलने  
त्यादि । अटवालीत् । टवाल , टवल ) ॥ ८२० ॥

स्थल स्थाने ॥ स्थानं प्रतिष्ठा । ( स्थलति । तरथाल । स्थलिता । अस्थालीदित्यादि  
तिस्थलिपति ) । "स्तौतिश्योरेय" इति न पत्वम् ( तास्थलयते । तास्थलन्ति । स्थालय  
ति । अतिष्ठलत् । स्थल । स्थाल । स्थलम् । स्थली ) "जानपद" इत्यत्राकृत्रिमाया भमौ  
डीप् । अन्यत्र (स्थला । स्थाली) । गौरादिङ्गात् डीप् । ( विष्ठलम् ) । "विष्णुनामिपरिभ्य  
स्थलम्" इति मूर्द्धन्य । एव वादिभ्य । ( कपिठलम् ) । 'कपिठलो गोत्रे' इति मूर्द्धन्यो  
निपात्यते । अन्यत्र कपीना स्थलं, (कपिस्थलम्) ॥ ८२१ ॥

हल विलेखने ॥ विलेखनं कर्षणम् । ( हलति । जहल । हलिता । अहालीदित्यादि ।  
हल । हाल । हलिं ) । इन् । हलि गृह्णाति (हलयति । अजहलत् ) । "मुण्डमिश्र" इत्यादिना  
गृह्णातीत्यर्थे णिचि हलिक्लयोरेदन्तत्वनिपातनं सन्वन्नावप्रतिषेधार्थमितीकारस्यात्वे बद्धौ  
हृतायामृताया वा लोपेऽलोप्यङ्गमित्यभ्यासस्य सन्वदित्त्वं न भवति । हलना समूहो (ह  
लया) । "पाशादिभ्यो य" इति पाशादिपाठात् समूहे य । हल वेत्, (हालिकम्), \*हलसोरा  
हृक्\* इति पठ्यन्तात् इदमर्थे ठक् । हल यहति (हालिङ्) । बर्गवर्द्ध । 'हलसोराहृक्' इति  
द्वितीयान्तात् इतीत्यर्थे ठक् । हलस्य कर्ष (हलय) कर्ष कर्षणं नृन्दमाणं वा 'मतजनहला  
त्करणत्पकपेणु' इति षष्ठ्यन्तात् कर्षेयं यत् (हिलहला भूः) । 'रथसाताहृभ्यो यद्विधा' इति  
सदन्तविधि । न विद्यते हलिर्यस्य असौ (अहल) । "नत्रदु मुभ्यो हलिमकृधोरन्यतरस्याम्"  
इति षष्ठे समासान्ता । एव दु मुपादपि । अत्र हलिहलशब्दाभ्यां बहुभाहिणा रूपस्य सिद्धे  
षष्ठे समान्तविधानं \*शेषादिभाषा\* इति हलयन्तात् कम्माभूदिति । यस्मात्तदुपादे सना  
सान्नो भोक् स शेष । न चात्र हलिप्रहणं नतनेदनिवन्धनं मन्तय, महानहल (हलिं) एत-  
न्मात्रं त्यन्यदिति नायमर्थमेदं किञ्चित्कर, यस्माद्कारान्तेनापि समान्तो न दण्डवारित इति  
प्रकरणादिवगेनैवार्थविशेषावगति ॥ ८२२ ॥

गल गन्दे ॥ गन्धन इति कारयणः । ( प्रगन्तीत्यादि । गाल, गल् । गली । प्रगन्ती )

गौरादिः । डलयोरैकत्वस्मरणात् ( नडः ) व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति हरदत्तः । नडानां समूहो ( नड्या ) “पाशादिभ्यो यः” इति यः । नडा अस्मिन्देशे सन्तीति ( नड्वल् : नड्वान् । ) “कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मत्तुप्” । “नडशादाड्वलच्” इति चातुरर्थिको ड्मत्तुप् ड्वलच्च ( नली ) नन्ददक्षिभ्यामिनन्निति इनन् बाहुलकादस्मादपि । ( नलिनी ) गौरादिषु दर्शनात् “जातेर-स्योविपथा” इति वा ङीप् । यद्वा नलशब्दात् “पुष्करादिभ्यो देशे” इति मत्वर्थीय इनौ ङीपि द्रष्टव्यः । नलं गन्धं ददातीति नलदं त्वामज्जकम् ॥ ८२३ ॥

पल गतौ ॥ पलतीत्यादि । पलमुन्मानविशेषः पललं मांसम् । “कलत्रपञ्च” इत्यत्र प्राक् प्रत्ययनिर्देशादन्येभ्यो भवतीति कुण्डलादिवदस्मादपि कलप्रत्ययः । पलालं, स्थालयतीत्या-लच् वाहुलकादस्मादपि । महत् पलालं ( पलाली ) । पिप्पल्यादित्वान् ङीप् । पलाली यस्या-स्तीति पलालिनः । शाकीपलालिद्रूणां ह्रस्वत्वं चेति पामादिपाठात्रप्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । पाल रक्षण इति चुरादौ ॥ ८२४ ॥

बल प्राणणे धान्यावरोधे च ॥ प्राणनं जीवनं, धान्यमवरुध्यते यत्र कुसुलादौ तद्वातूना-मनेकार्थत्वाद्धान्यावरोधनञ्यापार इत्यर्थः । बलतीत्यादि । ( बालं । बलम् ) करणस्य कर्तृ-त्वोपचारादच् । ( बाला ) । अजादिपाठात् “वयसि प्रथमे” इति ङीपं बाधित्वा टाप् । ( ब-लवान् । बललः ) वातदन्त बलललाटानामूङ् चेति सिष्मादिपाठाल्प्रत्यय ऊङ् चागमः । ( बलः पुरुषः ) “अर्श आदिभ्योच्” इति मत्वर्थेऽच् । ( बाहुवली । ऊर्वली ) “बलाद्वाहूर्-पूर्वपदात्” इति पुष्करादिपाठादिनिर्मत्वर्थे । ( सर्ववली ) तत्रैव सर्वदेशेति पठ्यते । ( बलिः ) । न् । बल्यथास्तण्डुला ( बालेयाः ) । \*छदिरुपधिवलेर्बन्\* इति छदिवलिभ्यां विकृतवाचिभ्यां वैकृत्यथायां प्रकृतौ ङिति ठञ् । उपधेस्तु स्वार्थेयं प्रत्ययः । कुपेराय बलिः । ( कुपेर्बलिः ) । चतुर्थी तदर्थो\* इति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थोदिभिस्तत्पुरुषः । तदर्थेत्यर्थग्रहणं, तस्मा इदं तद-र्थम् । अन्यानि तु प्रातिपदिकानि । अयं चुरादिर्मत् ॥ ८२५ ॥

पुल महत्त्वे ॥ ( पोलति । पुलित्वा । पुपुलिपति । पुपोलिपति । पुलित्वा, पोलि-त्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । ( पोपुल्यते । पोपुलिगति । पोपोलित् । पो-लयति । अपुपुलत् ) “उदुपधात्” इति भावादिकर्मणोर्निष्ठायाः सेटः कित्त्वविकल्पनात्, ( पुलितमनेन, पोलितमनेनेत्यादि । पुलः ) । ष्यभावे इगुपधलक्षणः कः । ( पुलकः ) । संज्ञायां क्नुन् । पुलिनं, बाहुलकादिने गुणाभावः । ( पुलाकः ) । बलाकादयश्चेत्याकनन्तो निपातितः । अयं चुरादावपि । तुदादावपीति क्षीरस्वामी ॥ ८२६ ॥

कुल संस्थाने बन्धुषु च ॥ संस्थानं सवात इति स्वामी । क्व चित्तु सन्तान इति पठ्यते । सन्तानी विजातीयैरवच्छिन्नः प्रवाहः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारः सम्वन्धोभिधीयते । ( कोलती-त्यादि ), पोलतिवत् । कुलस्यापत्यं, ( कुलीनः । कुल्यः । कौलेयः ) । कुलशब्दो वृत्तौ तद्वृत्ति-वर्तते । “कुलात्त्वः” । “अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकजौ” इति खयड्ढकजः । अत एवापूर्वप-दग्रहणम् । स्वस्तदन्तादपि भवति । ( ब्राह्मणकुलीनः । महाकुलीनः ) “महाकुलादन्वजौ” इति अन्वजो । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः रश्चेति ( माहाकुलः । महाकुलीनं ) इति भवति । दुष्कुलशब्दात् “दुष्कुलाड्ढक्” इति ढक् । ( दौष्कुलेयः ) । अत्रान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः खे ( दु-ष्कुलीनः । कौलेयकः श्वा ) । \*कुलकुक्षिप्रोवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु\* इति ययासंख्याच्छुन्यभिव्ये-कुलाड्ढकज् । अमुष्य कुलस्य भावः ( आमुष्यकुलिका ) । मनोज्ञादिपाठाद्द्रुन् । [ आमुष्याय-णामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका ] इत्युपसंस्थानमिति पठ्या अलक् । स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । ( का-लकम् ), अयं मनोज्ञादिः । ( निष्कुलाकरोति पशुम् ) । \*निष्कुलान्निष्कोपणे\* इति कृजो योगे निष्कोपणार्थान्निष्कुलशब्दाद् डाच् । निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निस्सारणम् । नास्ति कुलमस्य, ( नकुलः ) । “नभ्राणनपात्” इति नञ्प्रकृतिभावः । ( कुलकम् ) । श्लोकसंवातः । संज्ञायां पुन् । कुलशब्दात्कन्वा ॥ ८२७ ॥

शल हल पल्लु गतौ ॥ हल हिंसासवरणयोश्च । अत्र मैत्रेयः । चकारोत्रान्वाचये गताव-  
 -स्य तावत्प्रयोगः । क्व चित्तु हिंसासवरणयोश्चेति । क्व चित्तु पठते शल हल हल पल्लु  
 गतौ । हल हिंसासवरणयोश्चेति । अत्र पाठे चकाराद्गतौ चेति व्याप्येयम् । हलतेर्हलनेश्च  
 ष्टादिपठितस्यापीह पाठो न विकल्पार्थः, ष्टादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्वार्थ इति बोद्धव्यम् ।  
 ( शलति । शशाल । शलितेत्यादि । शालः । शाला । ) शल इति चलनसंवरणयोर्गतः ।  
 ( हलितेत्यादि ) । पोलतिवत् । ( पतति । पपात । पेततुः । पतिता । अपक्षत् ) । लुट्स्वा-  
 दद् । \*पतः पुम्\* इत्यङि परे पुमागमः । ( पिपतिपति ) । [ तनिपतिद्विजातीनामुपसं-  
 रयानम् ] इति या इडागमः । अनिदपक्षे \*सनि मीमा\* इत्यादिना अच इस् सकारादौ सनि  
 विधीयमाने इस्भाने "सस्यार्धधातुके" इति तत्त्रे पित्सशब्दस्य द्विर्वचनम् । "अत्र लोपो-  
 भ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः । अत्र ग्रहणं "सनिमीमा" इत्यादिचतुः सूत्रीरिपथे अभ्यासलोपा-  
 र्थमिति स्थितम् । अभ्यासलोपोनर्थकत्वादन्त्यस्य न भवति । "नानर्थकेल्लोपविधि" इति ।  
 अन्ये त्वत्रग्रहणं सर्वभ्यासलोपार्थमाहुः । तत्र मते ऽभ्यासलोपस्य सनि मीमादिचतुः सूत्री-  
 विषयत्वमधिकाराद् बोद्धव्यम् । ( पित्सति । पनीपत्यते । पनीपति ) । "नीग्वञ्जु" इति  
 अभ्यासस्य नीक् । ( प्रणिपतति ) । "नेर्गद०" इति णत्वम् । अद्भव्यायेपीदमिष्यते । ( प्रण्यप-  
 सत् । पतापतः ) । [ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमक् चाभ्यासस्य ] इति पक्षे द्विर्वचनमक् चा-  
 भ्यासस्य । ( उत्पातिष्णुः । ) "अल्लृञ्" इत्यादिना इष्णुच् । पतनः । "शुचङ्ङम्" इत्या-  
 दिना युच् । ( पातुक् ) "लपपत" इत्यादिना उक्त् । पतत्वनेनेति ( पत्रम् ) । "शम्नी०"  
 इत्यादिना करणे धृत् । सर्वपत्रं व्याघ्नोतीति ( सर्वपत्रीणः ) सारथिः, "तत्सर्वादिः" इत्यादिना  
 सर्वपत्रं व्याघ्नोतीत्यर्थे लः । ( सपत्राकरोति ) सपत्रं शरं मृगाकाये प्रेरायतीत्यर्थः । ( निष्पत्रा-  
 करोति ) । सपत्रं शरभरभागे निष्प्राप्तमथतीत्यर्थः । \*सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने\* इति ह्रस्वो  
 योगे ङाच् । अतिव्ययनमतिपीडा । गेहानुप्रपातमास्ते । \*विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमा-  
 नासेव्यमानयोः\* इति कर्मण्युपरदे व्याप्यमानत्वे आसेव्यमानत्वे गम्यमाने णमुल् । तत्र  
 व्यासिर्गुणेन च क्रियया वा द्रव्याणां सम्बन्धः सा चेद् विदयादिक्रियादिभिर्गेहादिकर्मणः,  
 आसेना पौन पुन्ये, तच्च स्वभावात्क्रियायाः । तदायमर्थः । ( गेहङ्गेहमनुप्रपत्य आस्ते गेहमनु-  
 प्रपत्य आस्ते गेहमनुप्रपत्वानुप्रपत्यास्ते ) इति वा । आसिप्रयोगो धातुमन्वन्धे प्रत्ययविधा-  
 नात् । तत्र व्याप्यमासेवनयोः समासेनैवोक्तत्वाच्चित्यवीनसयोरिति द्विर्वचनं न भवतीति भा-  
 ष्यादौ स्थितम् । यदा "नृतीयाप्रभृतीनि" इति समासः सदा गेर्हगेहमनुप्रपातमास्ते गेह-  
 मनुप्रपातमनुप्रपातमिति द्विर्वचनं भवत्येव । तत्र नित्यता पौन पुन्ये, तच्च क्रियाश्रियमिति  
 तत्र क्रियाश्रियोर्द्विर्वचनम् । धीप्सातु व्याप्तुमिञ्छा, सा च द्रव्यश्रियेति द्रव्यपत्रधनस्य ।  
 अप्राप्तेयावाम् "अभीःश्वे णमुद् च" इति क्त्वाणमुलोविधानादेव णमुलि सिद्धे पुनर्विधानं  
 नृतीयान्तस्योपपदत्वार्थं, तेन पाक्षिः समासो भवति । रथो निरुत्सवं तु न भवति इष्टवा-  
 चास्येति हि स्थितम् । आपततीति ( आपात्य ) । "अभ्य" इति निरातनात्पक्षे कर्त्तोरिष्यत् । पाय-  
 चनेन यथाप्राप्तोभ्यनुज्ञानाद् ( आपात्यमनेनेति ) भावेऽपि ष्वद्भवति । ( पतितः ) । गत्यर्थेत्यात्क-  
 र्तोरि क्तः । नरकं पतितः, नरकरतितः । "द्वितीयाधितः०" इति समासः । स्वर्गात्पतितः ।  
 ( स्वर्गपतितः ) "अपेतापीड०" इति पञ्चमांतत्पुरयः । अल्पत इति घषनारत्त द्विसमासो न  
 भवति प्रासादात्पतित इत्यादौ । अत एव निरातनादिद् । भग्न्या "तनिरति" इति विक्र-  
 र्त्तद्वन्वात् "भय विभाषा" इति इद्प्रतिययः स्वात् । शब्देषु इतिट्ठीकां "तितिदि"  
 इत्यादिना सकारादादिद्वित्रिल्लपनादेव निष्ठावामन्धनिरत्यमिद्रायनिद्रयमिदिङ्कानात् "परुष  
 विभाषा" इत्यभ्यानिष्पद्यनापनादित्याहुः । ( पारनि ) । "मद्विबहिषलिनतिभ्यो पङ्गनेभ्यः  
 द्विजिनी" इति किञ्चिन्नोरन्त्यतः । "अतो लोप" । "यस्य इम्" इति अङ्गोपपत्तो । अ-  
 भ्यासस्य "नीक् यम्पु" इत्यादिना नीक् न भवति, सासप्रादीनां निरातनमिति धातुवृत्तौ ॥

पयम्) । \*लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये\* इति लक्षणं चिन्हं तद्वाचिनाऽभिप्रती आभिमुख्ये  
 गम्यमाने समन्वये स चाव्ययोभावसमास इति । प्रतिपथमेति (प्रतिरथिकः प्रातिपथिको  
 वा) । \*प्रतिपथमेति टश्च\* इति द्वितीयान्तादेतीत्यर्थे ट्ठकौ । पन्थानं प्रति गच्छतीति स-  
 मासेनाभिधानान्तेनौ प्रत्ययाविति व्थादयात्तर । सर्वपथे व्याप्नोति (सर्वपथीनः पथिकः) ।  
 “तन् सर्वपथे” इति एः । उत्तरपथेनाहृतं गच्छति वा (औत्तरपथिकः) । \*उत्तरपथेनाहृतं च\*  
 इति तृतीयान्ताद्गच्छत्यर्थे ट्ठम्, [ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तरपूर्वादुपसंख्यानात् ]  
 वार्यादिपूर्वपदादपि ट्ठ् भवति । ( वारिपथिरमित्यादि । आजिपथिकः शाङ्गुपथिकः ) ।  
 “अजपथशङ्गुपथाम्नां च” इति तेनाहृतम् इत्यत्र विपथे ट्ठ् । स्थलपथेनाहृतं मधुकं मारिचं  
 वा ( स्थालपथम् ) । मधुकमारिचयोः “अण् स्थलादिभ्यः” इत्यण् । देवपथ इव प्रतिवृत्तिः  
 (देवपथः) । \*इत्थे प्रतिवृत्तौ\* इति इत्थे सादृश्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात्कन्, तस्य सदृश-  
 स्य प्रतिवृत्तित्वे सतीति सूत्रार्थः । तदेतदुक्तं भवति । प्रतिवृत्तिरूपे सदृशे वर्त्तमानात् कन्निति  
 कन् । देवपथ इव कश्चिद् (देवपथः) । सत्सङ्ग इत्येत्थर्थे वर्त्तमानात् कन् । उभयत्र “देवपथादि-  
 म्यश्च” इति कनो लुक् । परिपन्थशब्दस्तु परिपथपर्यायोऽव्युत्पन्नः, उक्तं च “परिपन्थं च  
 तिष्ठति” इत्यत्र घृत्तौ, समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारण लौकिकव्याक्यप्रदर्शनार्थं परिप-  
 थशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति स विपथान्तरे ऽपि प्रयोक्तव्य इति । एवं पथः  
 पन्थाश्च मार्गः स्यादिति काण्डशेषे पथिपर्यायोऽयं पथशब्दः उक्तः । स नास्तीति प्रतीयते ।  
 सति हि परिपथशब्दवत् परिपन्थशब्दस्यापि सिद्धेः किं ज्ञापकवर्णनेन । “पन्थोण नित्यम्”  
 इत्यत्र प्रत्ययमन्त्रियोगेन पथः पन्थादेशरूपेण प्रकृत्यन्तराभावात् एव घटते । अयं कथादावपि ॥  
 क्ये निष्पाके ॥ ( कथति । चक्राय । कथिता । कथीत् । क्रायः । ) क्वथयतीति घटा-  
 दिपाठात् ॥ ८३१ ॥

पथे गतौ । ( पथति ॥ पपाथ । पथतुः । अपथीत् । पथः । पाथः ) पथि गताविति  
 चुरादौ ॥ ८३२ ॥

मथे विलोडने ॥ ( मथति । ममाथ । मेथतुः । अमथीत् । मायः । मथः ) कथ्यादीनां  
 त्रयाणामेदित्वात् “क्षयन्” इति न वृद्धिः । दण्डमाथं धावति ( दण्डमाथिकः । मायः ।  
 मन्थाः ) । दण्ड इव रज्जुरित्यर्थः । \*माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति\* एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो  
 धावतीत्यर्थे ङगिति ट्क् ॥ ८३३ ॥

दुवम उद्विरणे ॥ उद्विरणमन्तर्गतस्य मुखाग्निसारणम् । अत्र सुधाकर उद्विरण इति पठ-  
 जिपानात् तत्र इद्धातोऽरित्याह । ( वमति । ववाम । ववमतुः ) वादित्वान्तेत्वाभ्यासलोपो ।  
 भागवृत्तौ त्वनयोर्विकल्पेन वेमतुरित्युदाहृतं, तद्गत्यादिषु चिरन्तनेषु कुत्रापि न दृष्टम् ।  
 ( वमिता । अवमोत् ) । “क्षयन्त” इति न वृद्धिः । ( विवमिपति । ववम्यते । ववन्ति ।  
 ववान्तः ) हेरिपित्वात् ङित्वात् “अनुनासिकस्य” इति दीर्घेऽनुस्वारे ( ववांहि । अववन् ।  
 ववमयति । ववमयति ) “गलास्त्रावनुमामानुपसर्गाद्वा” इति मित्वनिषेधः । ( वामः ) ।  
 “नोदासोपदेशस्य” इति वृद्धिनिषेधस्य [ आर्चमिकमिवमीनाम् ] इति निषेधः । ( वान्तः । वा-  
 न्तवान् ) “आदितश्च” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थतया निष्ठायामनिर्दत्वमिति वृत्तौ ।  
 भाष्यवार्तिककयोरनुक्तमपवादं प्रयोगवाहुल्यादुक्तमिति हरदत्तः, तदेवं काश्यादीनामुदित्पाठः  
 प्रत्युक्तः । ( वमथुः ) दित्वाद्युच् ॥ ८३४ ॥

भ्रमु चलने ॥ भ्रमति । यभ्राम । वभ्रमतुः । भ्रमतु । भ्रेमु । वभ्रमुः । वभ्रमिथ ।  
 भ्रेमिथ ) “वा जभ्रमुग्रसाम्” इति किति लिटि थलि च सेटि वा एत्वाभ्यासलोपो । ( भ्र-  
 मिता । भ्रमिष्यति । भ्रमतु । अभ्रमत् । भ्रमेत् । भ्रम्यात् । अभ्रमोत् ) शब्दव्यये “वा  
 भ्राशो” इति पक्षे इयनि ( भ्रमयति ) भ्रमयतु । अभ्रम्यत् । भ्रम्येत् ) भ्राम्यतीति दिवादी  
 शमादिपठितस्यानवस्थानार्थस्य “शामाष्टानाम्” इति दीघः । ( विभ्रमिपति । यभ्रम्यते )

अनुनासिकान्तत्वाद्युक्, ( वम्भ्रन्ति । वम्भ्रान्तः ) लोटि हौ ( वम्भ्रांहि । अवम्भ्रन् । \*मो-  
नो धातोः\* इति मकारस्य नकारः । ( अमयति ) । अमन्तत्वात्स्मिन्त्त्वम् । घञि ( अमः ) । “नो-  
दात्त०” इति वृद्धिनिषेधः । प्रयोजनं तु अमितुं न शक्ताः अभ्रम इत्यत्र \*अच्कावशक्तौ\* इ-  
ति अजन्तस्य कान्तस्य च नञः परस्योत्तरपदस्य तत्पुरुषे अदात्तौ गम्यमानायां विधीयमान-  
स्यान्तोदात्तत्वस्याभावः । तेन \*तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्त्युपमानाव्ययद्वितीया कृत्याः\* ।  
तत्पुरुषे तुल्यादिपूर्वपदस्य विधीयमानः प्रकृतिस्वरो भवति स च निपातत्वादाद्युदात्त एव ।  
अचि तु “अचकौ” इत्यन्तोदात्तमेव । ( अमित्वा । आन्त्वा । आन्तः ) । आन्तं देशमनेकदुर्ग-  
विषममित्यत्र देशश्चाकर्मणामिति देशस्य कर्मत्वेनाभिधानं तु भवतांघोषपादितम् । ( अ-  
विषममित्यत्र देशश्चाकर्मणामिति देशस्य कर्मत्वेनाभिधानं तु भवतांघोषपादितम् । ( अ-  
मिदेविववासिभ्यश्च ” इत्यरप्रत्ययः । ( भ्रुमलः ) अक्षिरोगः । “अमेरुचोपधायाः” इति  
कलप्रत्यय उपधायाश्चोकारः ( भ्रूः ) “अमेरुः” इति इः । डिच्चादिलोपः । ( भ्रुवौ । भ्रुवः )  
अजादौ “अचि इनुधातुभ्रुवाम्” इत्युवङ् । ( हे भ्रूः ) इत्यत्र “नेयङुवङ्स्थानावस्त्री” इति नदी-  
संज्ञानिषेधः । “अम्यार्थनघोर्हस्वः” इति हस्वाभावः । डिङ्घनेषु \*डिति हस्वश्च\* इति नदी-  
विकल्पः । डिङ्घनेषु इयङुवङ्स्थानेष्वीदन्तमिकारोकारान्तं च स्त्रयाख्यं वा नदी स्त्रीशब्दं  
वर्जयित्सेति सूत्रार्थः । तेन नदीसंज्ञायाम् “आण् नद्याः” इत्यादि वृद्धावुवङि ( भ्रुवें ) इत्यादि ।  
अन्यदा केवलमुवङि ( भ्रुवे ) इत्यादि । आसि स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तयोरियङुवङ्स्थानयोः “वामि”  
इति नदीनिषेधविकल्पनात् ( भ्रूणां भ्रुवामिति ) । भ्रूनांमा का चित्तस्या अपत्यं ( भ्रौघेयः ) ।  
\*अवो वुक् च\* इति ढक् तत्सन्नियोगेन वुगागमः । ( लेखात्रेयः ) । “शुभ्रादिभ्यश्च” इत्यापत्ये  
ढक्, \*डे लोपो ऽकद्रूवाः\* इति ढे परे कद्रवर्जितस्योवर्णान्तस्याङ्गस्योकारस्यः लोप इत्यृका-  
रलोपः । अक्षिणी च भ्रुवौ च ( अक्षिभ्रुवम् ) । “अचतुर०” इत्यादिनाऽचि समाप्तान्ते निपाति-  
तम् । भ्रुकुलं भ्रुभङ्ग इत्यादौ \*इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य\* इति इगन्तस्याट्गन्तस्य उत्तरपदे  
विधीयमानो हस्वस्तत्रानुवृत्तस्यान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाद्वा भवति । ( भ्रू-  
कुसः । भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः ) इत्यत्र पक्षे हस्वो भवति । अत्र भाष्ये अपर आह ‘अकारो-  
भ्रुकुंसादीनां वक्तव्यः’ । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंस इति ॥ ८३५ ॥

क्षर संचलने ॥ ( क्षरति । चक्षार । क्षरिता । अक्षारीव ) । “अतो ऽन्तस्य” इति वृ-  
द्धिः । ( चिक्षरिपति । चाक्षर्यते । चाक्षरति । चाक्षरि । अचाक्षः ) । हल्ङ्गादिलोपः । ( क्षा-  
रः । क्षरः । क्षरेजः ) । \*विभाषा वर्षक्षरदारवरात्\* इति जशब्दे उत्तरपदे विभाषा सप्त-  
म्या अलुक् । अत्र क्षल संचलन इति क्वचित्पठ्यते । तदपि क्षरिवत् । शम्यादय उदात्ता  
उदात्तेतः ॥ ८३६ ॥

पह मर्षणे ॥ उहाचोऽनुदात्तेत् । ( सहते । सेहे । सहिता । सांढा ) । “तीपसहलुभ” इति  
इविकल्पः । इडभावे ढत्वधत्वप्ठुत्वढलोपाः, “सहिवहोरोदवर्णस्य” इति ढलोपे अवर्णस्यो-  
कारः । ( सिसहियते ) । “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । ( सिसाहयिपतीत्यत्र ) “स्तौस्ति”  
इति नियमं धांधित्वा “सः स्विद्विस्वदिसहीनाम्” इति सत्त्वं भवति । ( सासद्यते । सासो-  
डि । सासोडः ) पूर्ववद्ढत्वादि, ( सासक्षि ) पढोः कः सोतिकत्वम् । लोटिर्हर्धिभावे ढत्वप्ठु-  
त्वढलोपाः । तेषु ( सासोडीति ) भवति । ( साहयति । असोपहत् । परिपहते । विपहते )  
“परिनिविभ्यः” इति पत्वम् । इदं च \*सिवादीनां वाङ्म्यत्रायेपि\* इति अङ्म्यत्राये विकल्प  
इति । ( पयपहत् । पर्यसहतेति ) “स्वादिप्त्रभ्यासेन च” इत्यत्र “प्राक् सितात्” इत्य-  
नुवर्त्तनात् ( परिपिसहिवत् ) इति । अत्रोत्तरखण्डस्य पणि प्रतिषेध एव भवति । अत एव “प्राक्-  
सितात्” इत्यनुवर्त्तनात्तत्राभ्यसस्येति योगभेदेन स्यादिप्त्रेवाभ्यासस्य पत्वमिति क्रिय-  
माणो नियमोऽस्मिन्प्राक्सितोये नेति पत्वमभ्यासस्य भवत्येव । तथा च तत्र वृत्तौ प्राक्सि-  
तीमः सुनोत्यादिरेव प्रत्युदाहृतः । अत्रयस्तु सामान्येन नियममिच्छन्न पत्वमाह । तत्र

“स्तम्भुसिनुसहां च” इति अभ्यासे पत्वनिपेधे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् वृत्त्यसामञ्जस्याच्च हेयम् ।  
परिसोढेत्यादौ सहेः षोढरूपत्वात् “षोढः” इति पत्वं निषिध्यते । परिपासोढीत्यत्राभ्यास-  
स्यासोढरूपत्वान्नायं निपेधः । पर्यसीसहदित्यादौ “स्तम्भुसिनुसहां चङि” इति “परिनिवि-  
भ्यः” इति पत्वं निषिध्यते । परस्य तु “इण्कोः” इति भ्रतयेः । “दाग्वान्साह्वान्” इत्यत्र  
वृत्तौ साह्वानिति निपातनमस्येत्युक्तम् । यदाह परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमनिदत्त्वं च निपात्यत  
इति । कैयटे तु “आष्टपाद्वा” इति विभाषितमिदं इत्युक्तम् । एवं पदमञ्जोर्यामपि । अत्र  
मने तस्य सहेः पादेशः कनिनश्च लुक् परस्मैपदित्वात् षुनिपात्यः । (सद्यम्) । “शकिसहोरच”  
इति कर्मणि यत् । साहयतीति, (साहयः) । “अनुपसर्गाह्निम्प०” इत्यादिना शप्रत्ययः । शपि  
गुणायौ । (साहः । सहः) । णाभाये ऽच् । (सर्वसहा) वसुमती । “संज्ञायां भृत्वृजि” इत्या-  
दिना खच् । “अरद्विपत्” इति मुम् । सर्व सहत इति (सर्वसहः) । “पूः सर्वयोः” इति यथा-  
संख्यादस्य सर्वशब्दे कर्मण्युपपदे खच् । (सहिष्णुः) । “अलङ्ङुञ्” इत्यादिनेष्णुञ् । (स-  
हनः) । “अनुदातेतः” इति युच् । (सासहिः) । “सहिपतिवदिभ्यो यङन्तेभ्यः किकनौ” इति  
किकनोरन्यतरः । (सहित्रम्) । “अतिष्ठसूखनसहचर इत्र” इति कारण इत्रप्रत्ययः । (पद्)  
“सिहेः पप् लुक् च” इति सहेः षपादेशः कनिनश्च लुक् “ज्यान्ताः पङ्” इति पट्संज्ञायां  
“पङ्भ्यो लुक्” इति जशशसोर्लुक् । “विष्णुमित्यत्र “पट्चतुर्भ्यश्च” इति पट्संज्ञकत्वादा-  
मो जुट् । पण्णां पूरणः (पष्टः) । \*तस्य पूरणे डङ्\* इति पष्टयान्तात्पूरणे संख्यान्तरस्यो-  
त्पादकथं डटि “पट्कतिक्रतिपयचतुराम्” इति धुक् । टित्वात् छिपां (पष्टी) । यदा तु पूरणो  
भागो भवति तदा “पष्टाष्टमाभ्यां ञ च” इति स्वार्थे ञप्रत्ययः । चकारादञ् च, (पाष्टः । प-  
ष्टः) । यदा तु पूरणो भागो माने भवति तदा \*मानपदवङ्गयोः कन्लुक् च\* इति तथासंख्यात्  
पष्टस्य माने कन् । अष्टमस्य लुक् \*पष्टाष्टमाभ्यां ञ च\* इति विहितयोर्जाञोः, चकाराद् य-  
थाप्राप्तौ ञाञौ । तेन (पष्टकं मानं पाष्टं पष्टमिति) श्रौणि रूपाणि भवन्ति । “पूरणगुण०” इति  
पूरणात्समासनिपेधात्तान्पुञ्जपष्टेत्यादिप्रयोगश्चिन्त्यः । पट् दन्ता अस्य (षोडश) । \*वयसि  
दन्तस्य दत्\* इति दन्तान्तस्य बहुमोहौ वयसि गम्यमाने दत्रादेशः । उगित्त्वान्नुम् । पट्  
च दश च (षोडश इति) \*चार्थे द्वन्द्वः\* इति द्वन्द्वः । समुच्चयादयश्चार्थास्तप्रासामर्थ्याव समुच्च-  
यान्वाच्ययोर्न समास इति स्थितम् । (षोडा) । ‘संख्याया विधार्थे धा’ अधिकरणविचाले च”  
इति धाप्रत्ययः । “तत्र पप उत्त्वम्” इति उत्त्वपत्वे धासु वेति वचनाद् धाप्रत्यये पक्षे न भ-  
वत इति (पदधा) इत्यपि भवति । अत्र पकारस्य धाप्रत्यये “स्वादिपु” इतिपदत्वात्प्रशब्दं  
लकारः । धनारस्य घृत्वं, \*न पदान्तात्\* इति निपेधाच्च भवति । पदान्तादत्रगात् परस्य  
नामूर्ध्वजितस्य स्तोः घृत्वं नेति सूत्रार्थः ॥ ८३७ ॥

रम क्रीडायाम् ॥ अनुदासोऽनुदासोत् । ( रमते । रेमे । रेमिपे । रेमिधे ) । प्रादिनिय-  
मादिद् । ( रन्ता । रंस्यते । रमताम् । अरमत । रमेत । रंसीट । अरंस्त । रिरंसते । रिर-  
म्यते । रंरन्ति । रंरतः ) । प्रकृतिपहणन्यायेन “अनुदासोपदेश०” इत्यनुनासिकलोपः । ( रं-  
रंसि । रंरणिम् । रंरणम् ) । “म्बोश्च” इति म्बे णत्वम् । ( रंरहीत्यत्र ) अनुस्वारिकलोपस्यासि-  
द्धत्वात् “अतो हे” इति लुङ् न भवति । ( अरंरन् ) । “मो नो घातो” इति नत्वम् । ( रम-  
यति । अरोरमद् । रिरमति । आरमति । परिरमति ) । “व्याहपरिभ्यो रम” इति परस्मैप-  
दम् । ( उपरमति ) “उपाद्य” इति परस्मैपदम्, इदं सकर्मकविषयम् । अकर्मकत्वे ( उपरमति ।  
उपरमते ) “विभाषाकर्मकात्” इति विरलपम्योक्तत्वात् । अन्तर्मात्रितययोः सं सकर्मकः ।  
( विरराम । विरेमनुः । विरेमिध । विररन्ध ) थलि \*उपदेशेत्थन\* इति । उपदेशेत्थन्ता-  
सौ नित्यानिदस्यलीङ्गनिपेधेपि इह भारद्वाजनियमादिद् पक्षे न भवति । लुङि \*यमारमनमा-  
तां सक् च\* इति परस्मैपदपरं सक् । सित्थेद् “इट ईटि” इति सित्थोपः । ( व्यरंमोत् ।  
व्यरंसिटात् । रमः । रमः ) । “ज्वलितिक्रम्यन्तेभ्योः” इति णः । मातन्तेऽप्यनुदासोपदेश-



त्वात् वृद्धिनिषेधाभावः । ( रमणः ) । नन्धादित्वात् ण्यन्तात्प्लुः । ( स्तम्भेरमः ) \*स्तम्भ-  
कर्णयोरमिजपोः\* इति स्तम्भ उपपदेच् प्रत्ययः । [हस्तिस्वचक्रयोः] इति वचनात् हस्तिविप-  
यघायम् । "तत्पुरूपे कृति" इति सप्तम्या अलुक् । ( रन्तिः ) "न क्विचि दीर्घश्च" इति दी-  
र्घानुनासिकलोपनिषेधः । अयमुदित्ति के चित् । त्कायामिड्विकल्पमुदाहरन्ति । तन्महा-  
न्तो न सहन्ते । ( रत्नम् ) "रमेस्तश्च" इति नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । ( रमतिः स्त्र-  
र्गः ) "रमेर्नित्" इत्यतिप्रत्ययः । ( सुरतः कामः ) । "सौ रमे कः" इति कः । ( सुरतः । कृगवान् ) ।  
'रमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः' इति क्ते पूर्वपदस्य दीर्घः । ( रथः ) । "ह्निकुपि" इत्यादिना  
यन् । ( रथ्या । रथकट्या ) \*खलगोरथात्\* । \*ह्नित्रकट्यश्च\* इति यत्कट्यञ्चौ "तस्य स-  
सृहः" इति विपये । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता । रथस्येदं ( रथ्यम् ) । \*रथाद्यञ्च\* "तस्येदं" विपये  
यत् । अत्र वृत्तौ रथाङ्ग ण्येऽप्येते इति [ रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः ] इत्युक्-  
त्वात् ( परमरथ्यम् ) इत्याद्यपि भवति । ( आश्वरथ्यम् ) । \*पत्रपूर्वाद्ञ्च\* इति वाहनवाचिपूर्व-  
पदात् रथान्तात् अण् यतोपवादः । अयमपि रथाङ्ग ण्येऽप्येते : रथं वहति ( रथ्यः ) । \*तद्वहति  
रथ्युगप्रासङ्गात्\* । इति द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थं यन् ( रथाय हिता रथ्या ) \*खलवयमाप-  
तिलनृपन्नगणश्च\* इति चकारस्यानुकसमुच्चयार्थत्वात् चतुर्थ्यन्ताद्विधौ यन् । वामरथस्या-  
पत्ये ( वामरथ्यम् ) । "कुवादिभ्यो ण्यः" इति ण्यः, तत्र 'वामरथस्य कण्वादिभ्यस्त्वरवर्जम्' इति  
पठ्यते । तस्यायमर्थः । वामरथ्यशब्दस्य गगांघन्तर्गतस्य यन्तस्य काण्वादेर्यजकार्यं तद्व-  
ति स्वरं वर्जयित्वेति, तेन "यजजोश्च" इति गोत्रबहुल्ये विधीयमानो लुगस्यापि भवति ।  
( वामरथा इति ) । तत्रायं "प्राचां ष्फ तद्धितः" इति स्त्रियां विधीयमानो षोष्फश्चस्या-  
पि भवतः । ( वामरथ्यः । वामरथ्यायनी ) ष्फस्य पित्त्वान् ङीप् । "हलन्तद्धितस्य" इति  
यलोपः । "यस्येति च" इत्यलोपः तथा यूनि "यजजोश्च" इति विधीयमानष्फगत्रापि भव-  
ति । ( वामरथ्यायन ) इति । "आत्यस्य" इति यलोपस्तत्रैव अनातीति निषेधाच्च भव-  
ति । तथा \*सङ्घाङ्गुलक्षणेण्यञ्जयजिजामण्\* इति यन्तत्वात् सङ्घाङ्गुलक्षणेणु विधीयमानोऽण्  
अस्मादपि भवति । ( वामरथानि ) सङ्घाङ्गुकरणातीति । तत्र षोपग्रहणं चोदितं, तेन ( वामरथो  
षोपः ) इत्यपि भवति । "आपत्यस्य" इति यलोपः । तथा \*कण्वादिभ्यो गोत्रे\* इति गो-  
त्रापत्यवाचिभ्यः कण्वादिभ्यो विधीयमानोऽण् अस्मादपि भवति । ( वामरथाः छात्राः ) ।  
स्वरवर्जमित्युक्तत्वात् । "जिनित्यादिर्नित्यम्" इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न भवति, प्रत्ययस्त्वर  
एव भवति ॥ ८६८ ॥

पद्ल विशरणगत्यवसादनेपु ॥ अयं शदिक्शो चानुदात्ता उदात्तेतः(सीदति) \*पाद्यान्मा-

स्थाप्नादाण्दृश्वसिर्नात्तिशदसदां पिबजिद्रथमतिष्ठमनयच्छपश्यर्धौगीयमिदा\* इति सिनि  
प्रत्यये परे यथासंख्यात् सदेः सीदादेशः । ( ससाद् । सेदतुः । ससत्य । सेदिय ) यलि भा-  
रद्वाजनिमयादिदृपक्षे "यलि च सेटि" इत्येत्वाभ्यासलोपो । ( सेदिव । मेदिम ) कादिनि-  
यमान्नित्यमिद् । ( सत्ता । सत्स्यति । असीदत् । सीदत् । सद्यात् । असदत् ) लुदित्वाद्-  
दृ । ( सिपत्सति । मासद्यते ) भावगहायां "लुपसद०" इति यद् । ( साम्पत्ति ) । लुडि-  
सिपि "दश्च" इति वा स्त्वम्, ( असासः । सादयति । असीपदत् । निपीदति ) । \*सदि-  
रप्रतेः\* इति अप्रतेरिणन्तादुपसर्गात् परस्य पत्त्रे (न्यपीदत्) । "प्राक् सितादङ्ग्यवायेपि"  
इति पत्वम् ( निपिपत्सति ) । न्यपीपदित्यत्र "स्यादिष्वभ्यासेन च" इत्युभयत्र पत्वम् ।  
यद्वाभ्यासस्य "सादिरप्रतेः" । "प्राक् सितादङ्ग्यवायेपि" इति पत्वम् । उत्तरस्य तु "इण्को"  
इति । ( निपसादेत्यत्र ) तु "सादिष्वञ्ज्योः परस्य लिट्" इति उत्तरस्यस्य पत्वनिषेधः ।  
( निपेदतुरित्यादौ ) अभ्यासस्य लोपे सति अभ्यासात् परत्वाभावात्त्रायं निषेधः । ( मेदिवान् ) ।  
\*भाषायां सदवसश्रुवः\* इति भूतसमान्ये वा लिट्, तस्य च ङम् । अस्मादेव वचनात्  
भूतसासान्ये सदादिभ्यो लिडनुमीयते । इदं चानुमानं विरुद्धं, अस्य च लिटो नित्यं ङमु-

रिति न तिङां श्रवणं नापि लुङो धातुसामान्यविहितस्य सदादिविशेषविहितेनानेन बाधः । न च सदादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिटः “अनद्यत्ने लङ्” “परोक्षेलिट्” इति भूत-विशेषविहिताभ्यां बाधः, तद्विधानेप्यस्यानुवर्त्तनादिति भाष्यादौ स्थितम् । आदिनियमादिद्, उगित्वान्नुम् । \*सान्तमहतः\* इति असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घे सोः “हल्हवाभ्यः” इति लोपः । सकारस्य संयोगान्तत्वात् लोपः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणे “संप्रसारणाच्च” इति पूर्वत्ये परस्य (आसेदुर्प इत्यादि), सम्प्रसारणविषये नेडागमः प्रवर्तते । पश्चात् निमित्त-विघातो भविष्यतीति, हलादौ “वसुरुंक्षु” इत्यादिना दत्वे ( आसेदिवद्गामिति । परिपत् ) । “सत्सुद्विप०” इति क्विप् । पर्वच्छब्दस्तु पृषोदरादित्वाद् परेरिकारलोपे, परिपदा कृतं ( परिप-दम् । ) \*कुलालादिभ्यो वुञ्\*, इति तेन कृतमिति विषये वुञ् । परिपद इदं ( परिपदम् ) । “प-त्राध्यर्तुपरिपदश्च” इति तस्येदमर्थे ञः । ( परिपदल ) । “रजःकृप्यासुतिपरिपदो वलच्” इति म-त्त्वर्थे वलच् । परिपदं समप्रैति, तत्र साधुर्वा ( परिपद्यः ) । \*परिपदो ण्यः\* इति योगाभ्यां सम-धैति तत्र साधुरिति विषये ण्यः । एकदेशविहितस्यानन्यत्वात् कृतेकारलोपस्याप्येते प्रत्यया भवन्ति । तथा च भाष्ये “एवोङ्” इत्यत्र पार्थदृष्टिरेषा तत्र भवतामिति, तथा सम्प्रति पर्वद्वलोकमिति भारते वलच् । भट्टिकाप्ये पर्वद्वल इति वलच् दृश्यते । ( दिविपत् ) । पूर्ववत् क्विप्, “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इति अलुक् । सुपामादिपाठात् पत्वम् । बहुलग्रहणात् लुकि ( घुसत् ) । “दिव उत्” इति पदत्वे उत्त्वम् । ( सद्ः । सादः ) । निपीदृत्यस्मिन् पापमिति ( निपा-दः ) । “हलश्च” इति अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घस्तत्रैव “अमनुष्य” इति प्र-तिषेधाच्च भवति । निपादस्यापत्यं, ( नैपादकिः ), “अत इञ्” । “सुधावृष्यासवरुडनिपाद०” इति अकडादेशः । ( सद्ः ) । “दापेदसिदादसदो रुः” इति तच्छीलादौ रुः । ( निपद्या ) । “संज्ञायां समज०” इत्यादिना खियामकर्त्तरि क्यप् । ( सद्ः ) असुन् । सत्रं, “गृध्रविपचिचि-यमिसदिभ्यश्च” इति ङप्रत्ययः । पापं चिकीर्षति, ( सत्रायते ) । “सत्रकक्ष०” इत्यादिना कण्वचिकीर्षायां, क्यङ् । कण्वं पापं, सत्रादयो वृत्तिविषये पापायां इत्युक्तम् । ( निपद्दरः कामरुदमौ ) । “नौ सद्०” इति वरच् । ( सञ् ) । मनिन् । सूकरसचन इमे ( सौकरसजाः ) । “नान्तस्य टिलोपः” इत्यादिना अभ्रिति प्रकृतिभावापवादः टिलोपः । ( सादिः ) । “वपि-वदिराजिष्टिसहिनिवाशिपदिवृत्तभ्यः” इतीञ् प्रत्ययः । अयं मुदादावपि । उभयत्र पाठे प्रयो-जनं उच्छ्रितवन्नेयम् । सुरादौ घायम् ॥ ८३९ ॥

शब्द शातने ॥ अत्र मैत्रेयः । शब्द विशातने । विशीर्णतायां वर्त्तते, शातनं विषयभावेन निर्दिश्यते प्रसिद्धत्वादिति । ( शीयते ) । “पात्रा” इत्यादिना शीयादेशः । “शदेः शित्” इति शिञ्जाविनोस्मात्छ । ( शशात् । शेदुत् । शशत्थ । शेदिय । शेदिव ) आदिनियमादिद् । यलि भारद्वाजिनियमादिद्विकल्पः । ( शशात्, शत्स्यति । शीयताम् । अशीयत । शीयत ) आ-शिपि ( शशाद् । अशाद् ) लट्तिच्चादङ् । ( शिशत्सति ) । शिञ्जाने च शादिरात्मनेप-द-निमित्तं केवल इति प्रकृतेरतन्निमित्तत्वात् “पूर्ववत्सन्” इति न भवति । ( शशाद्यते । शशात्ति । शातयति ) “शंदरगतौ त्” इति णौ तत्त्वम्, गतौ तु ( शाद्यते गोपालक ) इति तत्त्वं न भवति । अयमेव गतौ तत्त्वप्रतिषेधो गत्यर्थत्वे प्रमाणम् । ( शादः । शदः ) । शा-द्वलम् । “नडशादाद्द्वलच्” इति वलच् चातुरधिकः, डित्वाट्टिलोपः । ( शद्ः ) । “दापेदसि-शदसदो रुः” शातयतीति ( शयुः ) । त्वादिभ्यां “शुन्” इति शुन् । बाहुल्यात् णेलोपो वृष्ण-भावश्चेति प्रत्ययलक्षणेन णिञ्निमित्तं तत्त्वम् ॥ ८४० ॥

शुश आह्वाने रोदने च ॥ सदादयश्चोनुदात्ता उदात्ततः । तथा च व्याघ्रभूतिः ।

अदि हदि स्कन्दिभिदिच्छिदिधुदीद् सर्दि शदि स्वघतिपघती स्थिदिम् ।

तुदि तुदि विघति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तात् दशाप्य चानिः ॥

दिशि हनि दंशिमयो लृष्टि मृशिम रशि रिशि मोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिङि च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

( क्रोशति । चुक्रोश । चुक्रुशतुः । चुक्रोशिय । चुक्रुशिव । चुक्रुशिम ) क्रादिनिघ-  
मादिद् । ( क्रोश । क्रोशयति । क्रोशेत् ) आशिपि ( क्रुशयात् । अक्रुशन् ) "जल इगुपधाद्"  
इति क्तः । ( चुक्रुशति ) । "हलन्ताच्च" इति क्त्वं, ( चोक्रुशते चोक्रोष्टि हौ चोक्रु-  
श्चिड । धित्वपत्वद्वत्त्वजन्वानि । लङि तिप्पिपोः ( अचोक्रोद् । क्रोशयति । अचुक्रुशन् ।  
आक्रोशकः ) । \*देविक्रुशोश्रोपसर्ग\* इति तच्ञीत्यादौ युञ् । ( हे क्रोष्टो । ) "मिननिगमि"  
इत्यादिना तुन् । अस्य \*तञ्चवन् क्रोष्टुः\* इति असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने त्जनन्तरूपातिदेशात्  
क्रोष्टा क्रोष्टारावित्यादि । शसि ( क्रोष्टन् ) । अन्यत्र \*विभाषा कृतीयादिष्वचि\* इति तञ्चञ्जा-  
यविकल्पनात् ( क्रोष्टा । क्रोष्टन्तेत्यादि ) आमि [ नुमचिरतञ्चञ्जापेभ्यो सुद् पूर्वचिप्रतिगेषे-  
न ] इति नुमि अनजादित्वात् तञ्चञ्जायामाये ( क्रोष्ट्नामिति ) भवति । ( क्रोष्टी ) "स्त्रियां  
च" इति तञ्चञ्जावः । "मतिबुद्धि" इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ( अक्रुष्टः ) । नर्त्त-  
मानोक्तः । ( क्रोशः । क्रुशः ) णाभावे इगुपधत्वात्कः ॥ ८४१ ॥

कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु ॥ एतद्वादयः कसन्ता उदात्ता अनुदात्तेन । ( क्रो-  
चति ) । कुच शब्दे तार इति पठितस्यापीह पाठः संपर्चनादादेव कोच इति ज्वालादिमन्वयेन  
णो यथा स्यादिति ॥ ८४२ ॥

बुध अवगमने । ( बोधति । बुबोध । बोधिना इत्यादि बुधुधिपति । बोधिन्या ) "रसो-  
व्युपधा०" इति क्त्वं विकल्पः । सधि संराधिर्युधिवन्धिगमाधयः क्रधिदुधौ युद्धयतिबुध्यन्ती व्य-  
धिरित्यत्र दयनानिर्देशात् देवादिकस्य ग्रहणं नान्यस्य नामि बुद्धिर् बुधेन इति षः यमागम्य  
( बोबुध्यते । बोबोद्धि ) "क्षपस्तयोः" इति घत्वे जग्त्वे ( बोभोत्सिम् ) । "एङाचो बभो भू इ-  
पन्तस्य रुञ्चोः" इति भप्त्वे "खरि ध" इति चत्वे, लोटि हेर्द्धिभावे जर्त्वे च ( योबुद्धि । बो-  
बुधानि ) । "नाभ्यस्तस्य०" इति गुणनिषेधः । लङि तिपि ( अबोभोत् ) । पट्त्वात् भञ्भावो  
जर्त्वं च । सिपि तु "दश्च" इति वा रुत्वे ( अबोभोरित्यपि भवति । बोधयति देवदत्तः । अ-  
बुबुत् । ) "अणावकर्मकात्" इति परस्मैपदं, यदायमणावचित्तवत्कर्तृ कस्तदापि "बुधयुध०"  
इति परस्मैपदमेव, न च तत्र युधादिमाहचयांत् बुधभेरेव ग्रहणमिति वाच्यम् । एवं बुधिप्र-  
हणं व्यर्थं स्यात् । यतो बोधने बोधयते इति दुर्वारम्, न च बोधयतिबुध्यत्योर्गर्भभेदः, एवं  
"दीपजन०" इति लुङि तशब्दे वा चिण्विधावपि ष्यन्विकरणैरात्मनेपदिभिन्न माहचयांत्  
बुध्यतिबोधयोर्योर्ग्रहणमिति ( व्यत्ययोधि, व्यत्ययोधिष्टेति भवति ), अमत्यपि वापहणे न  
विशेषः, यतो देवादिकेन व्यत्ययोधि व्यत्ययोधिष्टेति रूपद्वयं दुर्वारं, भावादिकर्मणोः ( बुधि-  
तमनेन बोधितमनेनेत्यादि ) ॥ ८४३ ॥

रुह बीजजन्मप्रादुर्भावे च ॥ अनुदात्ता उदात्तेन : ( रोहति ररोह । ररोहिय ररुहिव )  
क्रादिनिघमादिद् । ( रोडा ) । गुणउत्वथत्वदुत्वडलोपाः ( रोहयति ) "पङ्गे कः सि" इति  
क्त्वं ( रोहतु । अरोहत् । रोहेत् ) आशिपि ( ररुहात् । अरुहन् ) "शल् इगुपधाद्निट्  
क्तः" ( ररुहति । रोरुहते ररोहति । रोरुहः ) "इलोपे" इति दीर्घः ( ररोहति ) लोटि मो-  
हित्वे धित्वपटुत्वलोपदीर्घेषु ( रोरुहि ) । लङि ( आरोरोद् । अरोरुहाम् । रोहयति । अरुहन् ।  
रोपयति । अरुहपत् ) "रुहः पोन्वतरस्याम्" इति पङ्गे हकारस्य परारः, ( आरुहो वृक्षः ।  
आरुहो वृक्षः ) । "गत्ययां कर्मणः" इत्यादिना कर्तृ कर्मणोः क्तः ( रोहितः ) "दृश्ररुहिपुषिम्य  
इतिः" इतीति । ( रोहितः । लोहितः ) "रुहेरितञ्च लो वा" इति दत्तः । पङ्गे रफन्त्य लत्वम् ।  
अलोहितो लोहितो भवति, ( लोहितायते । लोहिनायति ) । \*लोहितादिडाज्जन्मः क्यप\* च्य-  
र्थविषयादच्यन्तात् भवत्यर्थं क्यप । "वा क्यपः" इति पङ्गे तद् । ( लोहिते एव लोहितो  
मणिः ) । "लोहितान्मणौ" इति मणौ वर्तमानात् लोहितशब्दान् स्थायं कन् । ( लोहितकं सुकं  
कोपेन ) । "वर्णे चानित्ये" इति अनित्यार्णे वर्तमानात् लोहितशब्दात् स्थायं कन्, स्त्रियां

[लोहिताल्लिङ्गवाचनं वा) इत्युक्तत्वात् "वर्गादनुदात्तात्" इति पक्षे कनोन ङीष्प्रथिरिति (लोहितिकेति भवति)। अन्यदा तु ङीष्कारयोर्लिङ्गप्रथित्परिभाषया कनि इत्ये च (लोहितिकेति)। लोहितेन रक्तो (लोहितः पृ३)। "रक्तः" इति लाक्षादिना रक्त्ये वर्तमानान् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्, अत्रापि स्त्रियां "लोहिताल्लिङ्गवाचनं वा" इत्यभ्यानुवर्तनात् (लोहितिकापयो लोहितिना पयोऽनुभयं भवति। रोहिषो मृगभेदः।) "ररेवृद्धिश्च" इति टिपचि वृद्धिः। स्त्रियां (रोहिषो) ॥ ८४४ ॥

कन कर्तौ ॥ ( कम्पति । घकास । कसिता । अकम्पित् । अकम्पित् । विकम्पित् । घनां कम्पते । घनाकम्पति घनीकृषीत्यत्र) "धिक्" इति सलोपः सम्पामिदत्त्यात् "गतो दे." इति लुङ् भवति। लटि तिपि "विन्पनस्तेः" इति सकारस्य पदान्तत्वात् दत्ते (अपनाकम्प)। "तिपिधातोर्त्वा" इति क्वं, "नीग्वन्तु" इत्यभ्यासस्य नीह् । (कामपति । अर्णःकम्पत् । कम्प्यरः) "स्येनामास" इति वरच् । वाप्कुम्सायां कम्पत्, इति गतम् । पुत्रादप उदात्ता उदात्ततः । रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८४५ ॥

पृत् । ज्वलादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

अधोभयपदिनः ॥ " " .

द्विक् अव्ययनाशब्दे ॥ पठदादयो गृह्यन्ता उदात्ताः स्वरित्तः । ( द्विक्वति । त्रिद्विक्वत् । द्विक्विता । द्विक्वियति । द्विक्वयु । अद्विक्वत् । द्विक्वेत् । द्विक्व्यात् । अद्विक्वीत् । त्रिद्विक्वियति । जेद्विक्वीत् । जेद्विक्वि ) "स्कोः" इति षष्ठीस्य अगिद्वरात् अण्पठ-  
त्वात् गुणः ( द्विक्वियति । अत्रिद्विक्वत् । द्विक्वने । त्रिद्विक्वे । द्विक्विता । द्विक्वियते । द्विक्व्यात् । अद्विक्वत् । द्विक्वियते । अद्विक्वि । त्रिद्विक्वियते ) "पूर्वप्रथमः" इति  
तश्च ॥ ८४६ ॥

चदते) । इत्यादि ॥ ८५१ ॥

प्रोष्ठ पर्याप्तौ ( प्रोथति । पुष्यीय । प्रोथिता । प्रोथते ) इत्यादि । ( पुप्रोधिपति । पुपो-  
धिपते । पोप्रोष्यते । पोप्रोति । प्रोथयति । अपुप्रोथत् ) ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व । "प्रोथद-  
श्वोभयवस" इत्यत्र प्रोथति सूदति शश्वदश्व इवायमग्निरिति भट्टभास्करः । अयमेवापप्रोथदुन्तुमे  
दुच्छुनादित्यत्रापप्रोथत् । यमारभ्य (दुच्छुनात् दुरयल्लिप्तात् उपसर्गस्य तकारः, प्रोथु पर्याप्ति-  
गतावित्याह । शरे अपुप्रोथन फारणमिति । ( प्रोथः ) । "हलश्च" इति कारणे घञ् ॥ ८५२ ॥

मिष्ट मेष्ट मेधाहिंससयोः ॥ अयं पाठो दिवादीनाम् ( मेदति । मिमेद । मेदित्ता । मेदि-  
ष्यति । मिमिदिपति । मिमेदिपति । मिदित्वा । मेमिषते । मेमेचि । मेदयति । अमिमेदत् ।  
मेदत् इत्यादि) द्वितीयस्य तु मिमेदत्तुरित्यादौ कृत्तितोरेकारभ्रवणं विशेषः । क्षीरस्वामी धान्ता-  
येतो । मिशादिस्मृते मेधाशब्दं व्युत्पादयन् स्वासकरो धान्तावाह । भोजराजस्तु मेधिं नालु-  
मन्यते । यदाह । अश्विन्यौ रखिलिखिसिधिमियिगुहिन्योगुणश्चेति । कौमारश्चात्रैवानुकूल ।  
मेदत् इति घृतादौ स्नेहने गतः ॥ ८५३ ॥

मेष्ट संगमे च ॥ ( मेषति । मिमेध । मेधिता । मेधिष्यते इत्यादि ) मेष्ट सेचने ।  
मिशादित्वादङ् । गृहमेधो देवतास्य ( गृहमेध्यम् । गृहमेधीयम् ) । "घावापृथिवी" इत्या-  
दिना छयतौ ॥ ८५४ ॥

णट णेष्ट कुत्सासिनिरूपयोः ॥ ( नेदती ) इत्यादि, मिष्टमेष्टवत् । ( प्रणेदति ) । "उपस-  
गांत्" इति णत्वम् । निन्दतीति कुत्सायां गतम् ॥ ८५५ ॥

शृष्टु शृष्टु उन्दने ॥ उन्दनं क्लेदनम् । ( शर्द्धति । शशर्द्ध । शशृष्टुः । शर्द्धिता । शर्द्धते  
शशृष्टे । इत्यादि । शिर्शाद्धिपति । शरीशृष्यते । शरीशर्द्धि ) हौ हेद्धिः । "झपस्तथो" इति  
घत्वे जश्त्वे, लोटि हौ ( शरीशृद्धि ) । लङि त्तिपि ( अशरीशर्द्ध ) । "रात्सस्य" इति नियमात्  
न संयोगान्तलोप । सिपि तु क्त्वे "दश्च" इति वा क्त्वे "रो रि" लोपे "दलोप" इति दीर्घे  
( अशरीशा ) इत्यपि भवति । एवं रुप्रिञ्जोरपि । ( शर्द्धयति । अशशर्द्धत् । अशीशृष्यत् ) ।  
उदित्वाद्देट् ( शर्द्धित्वा । शृद्धा । शृद्ध ) । एवं ( मर्द्धतेत्यादि ) । शृष्टेर्वृतादौ पाठः शब्दकु-  
त्सायां क्रियाफलस्य अकर्तृगामित्वेपि आत्मनेपदार्थः । तथा \*शृद्धय. स्यसनो \* इति स्यस-  
नोर्लृटि च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थः । तथा "पुषादिघृतादि" इत्यङ्घञ् ।  
घृतादिश्च घृत्ताहन्तर्गणः । तथा "न शृद्धयतुर्भ्यश्च" इति स्यसनोः परस्मैपद इणनिपेधार्थश्च ॥

बुधिर् बोधने ( बोधयति । बुबोध । बोधिता । अबोधत् । अबोधीत् ) "इरितो वा"  
इत्यङ्गविकल्पेन ( बोधते । बुबुधे ) इत्यादि । क्षीरस्वामी तु बुधेत्यनिरित पपाठ । बोधतीति  
ज्वलादिः परस्मैपदी अवगमने गतः । अस्य तशब्दे "दोपजन" इति चिण् नेति अबोधिष्यत्  
इत्येव भवति अत्र दैवादिर्केन चात्मनेपदिभिरकर्मकैः साहचर्यात् तादृश एव बुधिगुणते ।  
तथा "बुधयु" इत्यत्र बुधनराजनेरकर्मकैः साहचर्यान्नास्य संप्रह् । स्पष्टं चैतत् तत्र घृत्तौ ।  
तेन ( बोधयति बोधयते इति भवति ) ॥ ८६० ॥

उबुन्दिर निशामने ॥ निशामनं चक्षुर्विज्ञानम् ( बुन्दति । बुबुन्द । बुन्दिता । अबुन्दत् ।  
अबुन्दीत् । बुबुन्दिपति । बुबुन्द्यते । बुबुन्ति ) हौ इत्यादनुनासिकलोपे ( बुबुन्दि । बु-  
न्दते । उबुन्दे इत्यादि ) उदित्वात् स्वभासिद्धिविकल्पनात् ( बुन्दिता । बुन्त्या ) निष्ठा-  
यां ( बुन्नम् ) । मलोपे "रदाभ्याम्" इति निष्ठात्वम् । ( बुबुद ) ( घञ् अं कजादीनांके द्वेभव-  
तः ) इति द्विवचनम् । घृपोदरादित्वान्न हलादिशेषः ॥ ८६१ ॥

वेणुगतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रगहणेणु ॥ वादित्रगहणं नाम वादित्रस्य वाद्यभाण्डस्य  
वादनार्थं घ्रणमिति क्षीरस्वामी ( वेणति विवेण । वेणित्ता । विनेणपति । वेण्यन्ते । वेवेण्टि ।  
वेणयति । अविणेणत् । वेणते । विनेणे इत्यादि । वेणिः । वेणी ) इत् । "वृदिकारादृत्तिन."  
इति ङीष्वा । उत माता महिषमत्तवेनम् इत्यत्र भाष्यकारास्तथर्गपञ्चमान्तमनु पठु ॥ ८६२ ॥

अनुद्दिदित्येके । ( चोवरम् ) । “छित्त्वर” इत्यादिना वरचि वलोपः । चिमोतेयां निपातनम् । ( संचीवरयते भिक्षुः ) चोवरमर्जयति परिधत्त इति वार्थः । “पुञ्जभाण्डचोवराणिङ्” इति तत्र चोवरादर्जने परिधाने घेति वृत्तिः । अयं चुरादौ च ॥ ८६४ ॥

चायू पूजानिशामनयोः ॥ ( चायति । चयाय । चायिता । चिवायिषति । चेकीयते ) । “चायः की” इति षड्यद्भुकोः कीभावः । दीर्घोच्चारणं यद्भुगर्धमिति स्थितम् । ( च्रेकीयति । चेकेति । चेकीतः । चाययति । अचचायत् । चायते । चचाये । इत्यादि । अचायिष्ट । चायित्वा । अपचितः ) । \*अपचितश्च\* इति निष्ठाग्रामनिट्त्वं चिभावश्च पक्षे निपात्यते, अन्यदा ( अपचायितम् ) । [ क्तिनि नित्यं चिभावो वक्तव्यः ] । ( अपचितिः । चनः ) । अन्नम् । “चायतेर्ह्रस्वश्च” इत्यनुनि जुगागमे ह्रस्वश्च, वल्लिलोपः ॥ ८६५ ॥

व्यय गतौ ॥ ( व्ययति । वय्याय । व्ययिता । व्याययति । अविव्ययत् । व्ययते । वव्यये ) इत्यादि । व्ययत इति चित्त्वाग्रे नित्यमात्मनेपदी । अयं चुरादावदन्तः ॥ ८६६ ॥

दाश्व दाने ॥ ( दाशति । ददाश । दाशिता । दिदाशिषति । दादाशयते । दादाष्टिः । दाशयति । अददाशत् । दाशते । ददाशे ) इत्यादि । \*दाश्वानुसाहान्\* इति क्त्वावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते । दाशतेस्मै इति ( दाशः ) । “दाशगोमौ संप्रदाने” इति अचि निशात्यते । पुरो दाशयत इति ( पुरोडाशः ) । तत्सद्वचरितग्रन्थोपि ( पुरोडाशः ) । पुरोडाशस्य संस्कारो ‘मखस्य शिरोसि’ इत्यादि मन्त्रः । ( पौरोडाश ) । पुरोडाशस्य पौरोडाशस्य च व्याख्याने तत्र भवति वा ( पुरोडाशिकं, पौरोडाशिकम् ) । \*पौरोडाशपुरोडाशात्पठन्\* इति प्रत्येकं पठन्ताभ्यामाभ्यां भवन्त्याख्यानयोरर्थयोष्टन् । अत्रैव निर्देशात् दाशेर्दकारस्य इकारः । अस्मादनन्तरं स्वामिकाशयपावयति पठतः । तदुनापि प्रतीयते । यदाह । “उपसर्गस्थापयतौ” इत्यत्र हरदत्तः । अयतिरनुदात्तेदिति ॥ ८६७ ॥

भेषू भये ॥ क् चित् गताविति वञ्चते । ( भेषति । भिभेष । भेषिता । बिभेषिषति । वेभेषि । भेषयति । अविभेषत् । भेषते । विभेषे ) इत्यादि ॥ ८६८ ॥

भ्रेषू श्लेषू गतौ ॥ ( भ्रेषतीत्यादि पूर्ववत् । ( भ्रेषः ) ॥ ८७० ॥

अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ ( असति । आस । असिता । असिसिषति । आसयति । आसिसत् । आसते इत्यादि ) अप इत्येकइति क्षीरस्वामिमैत्रेयौ । शाकटायनन्तुभावपि ७७१ ।

स्पर्श बाधनस्पर्शनयोः ॥ स्पर्शनं ग्रथनमिति स्वामी । प्रहणश्लेषणयोरयं चुरादौ । (स्पर्शति । पस्पशा । स्पशिता । अस्पशाशिव । अस्पशाशिव । पिस्पशिषति । पास्पशयते । पास्पशिष्टि । पस्पशा ) यद्भुगभृतादचि टाप्, ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति नाम्नासस्य दीर्घः । ( स्पशाशयति । अपस्पशात् ) । “अत्स्मृद्दत्त्वर” इत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् । ( स्पशाते । पस्पशे इत्यादि ) अत्र स्वामी पप इत्येकइति, तेन ( पापण्डः, पापाण, इत्याह ) । दुर्गशाकटानयोरेष्वभेषू श्लेषः । अन्त्योः श्लेषे ‘प्रतिस्पशा’ चित्त्वावर्णितम् । ज्ञाने ज्ञातानि प्रस्पशे’ उपसर्गश्च स्पशा । ‘शब्दविधेयं नो भाति राजनोतिरपस्पशा’ इत्यादिप्रयोगोऽनुगुणः । पापण्ड्यापाणप्रयोगस्तु “अनुपसर्गात्” इति कथादेर्भविष्यति । यद्वा पप गन्धन इति युजादेः । अस्तित्वात् युधादौ, यद्भवति चुरादौ मैत्रेयः पप वन्धन इति युजादानेके पठन्तीति । अत्र स्वामिकाशयपावयः । पाशादिद्विधात् पशेति पठन्ति । पाशादयोपि चौरादिकेन खण्डनार्थनापि सिद्धाः । पशुनाद्वस्तु पशेर्भ्युत्पादयिष्यते । पशेति दन्त्यान्तस्सौम्यो धातुः । तस्य पसतीत्यादि । पशेर्भ्युत्पादयिष्यते । “जपन्नम” इत्यादिना अभ्यासस्य जुक्ति ( पंपश्यते । पंपशातोत्यादि । पंपदवतीति ) कण्ठ्यादेः । दुस्त्रायत इत्यर्थः ॥ ८७२ ॥

लप कान्तौ ॥ ( कान्तिरिच्छा । लपति । ललाप । अलपोत् । अलापोत् । लिलपिषति । लालप्यते । लालष्टि । लपयति । अलीलपत् । लपने । लपे ) इत्यादि । “वा आना०” इत्यादिना क्त्वावर्णितम् वा इत्यनि । ( लपयति लपयते । लपणः ) । “जुपन्नकम्प” इत्यादिना

युच् । ( लापुकः ) । “लपपत०” इत्यादिनोक्तम् । ( विलापी । अपलापी ) । “अपं च ल-  
पः” इति धिनुण् । चशब्दादौ च । त्रयोपि ताच्छीलिकाः ॥ ८७३ ॥

चप भक्षणे ॥ ( चपतीत्यादि ) । लपतिवत् । ( चपकः ) । “कुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति  
कुन् । ( चापः ) । घञ् ॥ ८७४ ॥

छप हिंसायाम् ॥ ( छपतीत्यादि ) पूर्ववत् । ( चच्छाप । चच्छतु ) इत्यादौ अभ्यासस्य  
जशत्वम् [ जशत्वचत्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् ] इत्यत्र यथासंख्याश्रयणात् एत्वाभ्यासलो-  
पयोरपि चत्वस्य सिद्धत्वादादेशादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ ॥ ८७५ ॥

झप आदानलंवरणयोः ॥ ( झपतइत्यादि ) लपिवत् । अयं हिंसार्थः परमेपदिपु गतः ८७६ ।  
अक्ष अदने ॥ भ्लक्षेति क्षीरस्वामी । भक्षेति मैत्रेयः । तत्र “गतिबुद्धि” [ भक्षेरहिंसा-  
र्थस्य प्रतिषेधः ] इति वार्तिकस्य भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति  
ण्यन्ताद्धेतुमणौ प्रयोज्यस्य कर्मत्वाभावं दर्शयता भाष्यकृता भक्षतिरनभिहितः । सति हि  
अणिकर्त्ता स णावित्यसामञ्जस्यादस्मादेव हेतुमण्णाबुदाहृतं स्यात्, तथा वृत्तितद्व्या-  
ख्यानेष्वपि [ भक्षेहिंसायर्थस्य ] इत्यत्र चुरादिण्यन्तादेव भक्षेहेतुमण्णाबुदाहियते । ( भ्लक्ष-  
ति । भ्लाक्षता । विभ्लक्षिपति । बाभ्लक्ष्यते । बाभ्लक्षि ) । “स्कोः” इति कलोपः । लो-  
टि हौ ( बाभ्लक्षि ) धित्वपटुत्वजशत्वानि । लडि तिप्सिपोर्हल्डयादिलोपो ( अवाभ्लक्ष् ।  
भ्लक्षयति । अवाभ्लक्षत् । भ्लक्षयति । अवाभ्लक्षत् । भ्लक्षते । अवाभ्लक्षे ) इत्यादि । यो-  
त्र प्लक्ष इति केषां चित् पाठः सोपि प्रक्षरतीति प्लक्षइति प्रपूर्वात् क्षरतेः प्लक्षशब्दस्य  
भाष्यकारेण व्युत्पादितत्वादनार्थ एव । तथा च श्रुतिरपि ‘तस्य शिरश्छित्वा मेध्यं प्राक्षा-  
रयात् स प्लक्षोऽभवत्तत्प्लक्षस्य प्लक्षत्वं, यत् प्लक्षशाखेति’ अत्र लत्वं कपिलादित्वाद्  
द्रष्टव्यम् ॥ ८७७ ॥

दासृ दाने ॥ ( दासति । ददास । दासिता । दासत इत्यादि ) । दाशतिवत् ॥ ८७८ ॥

माहृ माने ॥ ( माहति । ममाह । माहिता । माहते । ममाहे । मिमाहिपते । मामा-  
हृते । मामाढि ) धित्वढत्वपुत्वढलोपाः ( माहयति । अममाहृत् ) ॥ ८७९ ॥

गूहू संवरणे ॥ ( गूहति । जुगूह ) “ऊटुपधाया गोहः” इति अजादौ प्रत्यये ऊकारः ।  
स च ‘गोह’ इति चिकृतनिर्देशात् गुणविषय एव, तेन जुगुहुरित्यादौ न भवति । ( गूहिता )  
ऊदित्वादिनिर्देशके धत्वढत्वपुत्वढलोपगुणेषु ( गोढा ) । ढत्वादेरसिद्धत्वात्पूर्वमेव गुण इति  
ढलोपदीर्घप्रसङ्गः । ( गूहिष्यति । घोक्षयति ) ढत्वभ्रभावयोः “पढोः कः सि” इति कत्वम् ।  
( गूहतु । अगूहत् । गूहेत् । आशिपि गुह्यात् ) अगुणविषयत्वादनजादित्वाच्च ऊत्वं न भ-  
वति । ( अगूहीत् ) इडभावे “शल इगुपधा” इति कसढत्वभ्रभावेषु ( अघुक्षत् । गूहते ।  
जुगुहे । गूहितासे । गोढासे । गूहिष्यते । घोक्षयते । गूहताम् । अगूहत । गूहेत । आशिपि  
गूहिपीष्ट ) इडभावे “लिङ्सिचौ” इति कित्वाद् गुणः । तत एव गोहिरूपाप्रसङ्गात् अजा-  
दित्वाभावाच्चोत्वं न भवति ( घुक्षोष्टेति । अगूहिष्ट ) इडभावे \*लुग्वा दुहदिहलिहगुहामा-  
त्मनेपदे दन्त्ये\* इति दन्त्यादावात्मनेपदे पक्षे लुक्, धत्वपुत्वढलापदीर्घेषु ( अगूह । अगू-  
ढाः ) । अत्र ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणस्य दन्त्योष्ठयस्यापि परिग्रहार्थत्वात् । ( अगूहहि )  
इत्यत्रापि लुग्भवति । अलुक्पक्षे ढत्वभ्रभावकत्वेषु ( अघुक्षत्, अघुक्षातामित्यादि ) ।  
“कसस्याचि” इत्यजादावल्लोपः । कर्मकाण्येकवचने धिणि ( अगूहि ) । अन्यत्र पूर्ववत् । स-  
नि “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इणनिषेधे “हलन्ताच्च” इति कित्त्वढत्वादौ ( जुघुक्षति । जोगु-  
हृते । जोगुहीति ) “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनिषेधादृत्वाभावः । ( जोगाढि ) अनजादित्वा-  
दृत्वाभावः । ( गूहयति । अजुगूहत् ) । ऊदिति तपरकरणात् णौ चडयुपधाह्रस्वत्वं वाच्यते  
इति केचिदाहुः । एतद्भाष्यवार्त्तिकदौ न दृश्यते । अपरे तु द्रुवते निगुह्य गत इत्यत्र “ल्यपि  
लघुपूर्वात्” इति णेरयादेशे कर्त्तव्ये “असिद्धवदना” इत्यूत्वस्यासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थमिति । नै-

तद्युक्तम् । व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । स्यपि षेत्स्यादेशः, उत्त्वगुणावुपधाया । ( गुह्य, )  
 [ शसिदुहिगुहिभ्यो वा ] इति वक्तव्यं क्यपि निप् । तदभावे ष्यति गोह्य, । वाकेभ्यो गुह्य  
 न्त इति ( काकगुहास्तिला ) [ मूलविभुत्वादिभ्य उपसृख्यदानम् ] इति क । गृह्ते त्राननेति  
 वा ( गुहा ) । गिर्योपधोरित्यम् । ( गृहिरन्यत्र । गृहित्वा । गृह्वा । गूढ ) ॥ हिक्कादय  
 उदात्ता स्वरितेत् ॥ ८८० ॥

अथानन्तानुभयपदिन आह ॥

धिञ् सेवाम् ॥ उदात्त ( ध्रयति । शिश्राय । शिश्रियतु । शिश्रियु । शिश्रयिष ।  
 शिश्राय । शिश्रय । शिश्रियिञ् ) अचि इत्यादेशः । अन्यत्र वृद्धिगुणौ भ्रञ् “अस्योगाह्नि  
 क्रिञ्” इति लिट् कित्वात् “श्र्युञ् किति” इति प्राप्तस्येगे निषेधस्य ऋादिनियमेन वाच ।  
 ( ध्रयिता । ध्रयिष्यति । ध्रयतु । अध्रयत् ) आशिपि ( श्रियात् ) । “अकृत्सार्वधातुकयो ”  
 इति दीर्घ । ( अशिध्रियत् ) । ‘शिध्रिञ्’ इति चङ् । एतदुपधायादन्तरत्वादिषु । ( श्र  
 यते । शिश्रिये इत्यादि । शिश्रियति । शिश्रियति ) “सनीवन्तर्द्ध” इत्यादिना इडिक  
 लप । अनिपुणे “अज्जनञ्” इति दीर्घ । ‘इको झल’ इति कित्वाद्गुणत्व, ( श्रेणीयते ।  
 श्रेणीयति । श्रेणीयते । श्रयति । अशिध्रयत ) वृद्ध्यायौ, णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रोश  
 व्दस्य द्विर्वचनम् ( श्राय ) । “श्रीणीभूवोनुपसर्गे” इति घञ् । ( उच्छ्राय ) । “उदि श्र  
 यतियौतिपूद्रुव” इति घञ् । कथं पतनान्ता समुच्छ्रया इति, “कृत्यस्युदो बहुलम्” इति  
 वचनात्, एव च उदिश्रयतीति वितपा निर्देशात् यद्गुणान्तात् ( उच्छ्राय ) इति अजेव ।  
 ( विश्राया ) “जिह्वाशिविधि” इति ताच्छीलिक इति । ( श्रित्वा । श्रित ) । ‘श्र्युञ्  
 किति’ इति इणिनपेध । ( कथञ्चित् ) “द्विदीया श्रिता” इति समास । ( श्रेणि ) “व  
 हिधिध्र्युदुगलाहात्वरिष्यो निव” इति नि । ( श्रेणीकृता ) “श्रेण्यादय कृतादिभिः” इति  
 तत्पुरप । [ श्रेण्यादिपु च्-पर्यवचनम् ] इति तत्र वार्त्तिम् । [ किय् वचिप्रच्छयायतस्तुक  
 टपुजुश्रीणा दीर्घोऽप्रसाराण च ] इति विश्वदीर्घी । इयद् स्थानित्वात्, नदीत्वाभावात् ( हे  
 श्नी ) इत्यत्र “अभ्वार्थनद्योऽस्व” इति न ह्रस्व । किरूचनेपु “डिति ह्रस्वश्च” इति पठे नदी-  
 त्वादाटि हेभ्रामि ( श्रियै । श्रिया । श्रियामित्यादि ) अन्यदेशि ( श्रिय, श्रिय । श्रि-  
 यि ) पठौबहुवचने च “वामि” इति नदीत्वे नुटि (श्रीणा श्रियाम् । श्रिमन्य प्राहणकूलम् )  
 भाष्यकारवचनात् श्रोशब्दस्य ह्रस्व सुमभावश्च । ( श्मश्रु ) । ‘इयनि श्रयतेर्हुन्’ इति  
 इयन्शब्दे उपपदे हुञ्, शिलोप, ( श्मश्रुण, ) पामादित्वाच्च ॥ ८८१ ॥

भृञ् भरणे ॥ एतदादयो वयत्यन्ता अनुदात्ता उभयपदिन । ( भरति । वभार । वभतु ।  
 वभर्धे । वभृव ) । ऋादिनियमादिबभाव । पिति गुण, वृद्धि, अन्यत्राजादो यण् । ( भर्त्ता ।  
 भरिष्यति ) ‘रूढगो स्ये’ इतीट् । ( भरतु । अभरत । भरेत् ) आशिपि ( श्रियात् ) । ‘रिह्  
 शयग्लिडध्रु’ इति रिडादेशः । रीडि प्रकृते रिह्प्रहणात् अकृत्सार्वधातुकयोर्न दार्ध ( अभा  
 पात् । भरते । बभ्र । भर्त्तासे । भरिष्यते । भरताम् । अभरत । भरेत् ) आशिपि ( भृपोट् ) ।  
 “उश्च” इति आत्मनेपदविषययोर्झलाद्योर्लिङ्सिचो कित्वाच्च गुण । ( अनृत ) । “इत्वाद्  
 झाल्” इति सिचो लोप । सिचाश्रायो गुण ‘उश्च’ इति कित्वाच्च भवति । ( विभरिपति ) ।  
 “सनावन्तञ्” इत्यादिना वेट् । इडभावे सनो झलादित्वात् “इको झल” इति कल्पे “अज्ज  
 नगमाम्” इति दीर्घे “उदोष्टपूर्वस्य” इति उत्तरपरत्वयो “हलि च” इति दार्धे ( वुभूर्पति ।  
 वभ्रीयते ) । “शंड कृत” इति परत्वाद्वाडि कृने द्विर्वचन, ( यर्भर्त्ति ) लोटि हेङित्वाद्गुणत्वे  
 ( यर्भृहि ) लवि “हृहृवाप” इति लोप ( अयर्भे ) एव रिप्रीकोरपि । “सनीवन्तञ्” इत्यत्र  
 भरेति शपा निर्देशात् यद्गुणिकि नेडिकल्प इति ( यर्भरिपति ) इत्येवं भवति । अत एव शपा  
 निर्देशात् आचायां शब्दिकरणे नेडन्तीति मत प्रत्युक्तम् । तथा च परद्वैमानुषाकरशिर  
 स्वाम्यादयो भरेति शपा निर्देशाद्भृञ् भरण इति भीरादिभ्यश्च घृहगमिच्छन्ति । ( भारयति ।



अवीभरत् । भर्त्ता ) भर्तुर्भावकर्मणो, ( भार्त्रम् ) । उद्गात्रादित्वाद्भृत् । ( ग्रामभर्त्ता ) । या-  
जकादित्वात् समासः । जारं भरति इति ( जारभरः ) । जारभरंति वचादिपाठाद्भृत् ( भृत्यः )  
भरणीयः । “भृजोसंज्ञायाम्” इति क्यपि तुक् । संपूर्वाद् विभापेत्युक्तत्वात् । ष्यदपि भवती-  
ति ( संभृत्यः संभार्य इति ) क्यप्रत्ययतौ भवतः । संज्ञायां ष्यदेव ( भार्यति ) पाणिगृहीता-  
त्यर्थः । ( संभार्य ) गवामयनो हविर्विशेषः । भृत्या भरणविशेषः । “संज्ञायां समज०” इत्या-  
दिना स्त्रियां भावे क्यप्, “कर्मणि भृतौ” इति निर्देशात् ( भृतिरिति ) क्तिन् भवति । ( आ-  
त्मम्भरिः “फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च” इति इन्द्रप्रत्ययान्तो निपातितः । चकारात् ( कुश्मिभरि-  
श्चेति ) वृत्तौ । अत एव चकारात् ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकारा इत्यपि नित्रांशः । ( वि-  
श्वम्भरा ) “संज्ञायां भृतृवृजि०” इत्यादिना खचि सुमागमः । ( भारः ) वच् । वंशभारं व-  
हति, ( जांशभारिकः ) \*तद्वरतिवहत्यावहति भाराद्देशादिभ्यः\*० वंशादिपूर्वपदाद् भारा-  
न्तात् प्रातिपदिकात् द्वितीयासमर्थात् वहत्यादिष्वथेषु टगिति टक् । अपो भरतीति ( अश्रम् ) ।  
मूलविभूजादित्वात् कः । अश्रं करोति, ( अश्रायते ) \*शब्दधैरेकलहाश्रकण्यमेनेभ्यः करणेः\*  
इति द्वितीयान्तात् करणे क्यङ् । करणं क्रिया । “अकृत्सार्धाधातुकयोः” इति दीर्घः । ( भरः,  
भर्त्ता ) । भृमृशास्त्युप्रत्ययः । ( वभ्रुः ) पिङ्गललोचनो नकुलश्च । “कुर्भश्च” इति कुप्रत्यये  
द्वित्वम् । ( भरतः ) “गृशियञ्” इत्यतच् ॥ द्विद्वयं उहोत्यादौ, ऋकारान्तो भर्त्सनादौ  
क्रयादौ ॥ ८८२ ॥

हृश् हरणे ॥ हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेन्यं नाशनं च । यथा भारं हरति ग्रामं अशं हर-  
ति सुवर्णं हरति चौरः पापं हरतीति, विहाराहारादावयान्तराभिधानं तूपसर्गवशात् । तत्र  
यदा प्रापणार्थस्तदा “अकथितं च” इति द्विकर्मकोयम् । तत्रास्थ लादयः प्रधानकर्मणि भव-  
न्ति । ( हियते भारो ग्रामम्, हर्त्तव्यः, हतः सुहर इति ) । कृद्यागोलक्षणा पृष्ठी द्वितीयावत्  
उभयत्र भवति ( हत्तां हारस्य ग्रामस्येति ) । उभयथा गौणिकापुत्र इति भाष्य उक्तत्वात्  
गुणकर्मणि द्वितीयापि द्रष्टव्या । हत्तां हारस्य ग्राममिति । हर्त्तव्यो भारो ग्रामं देवदत्तेनेत्यत्र  
“कर्तृकर्मणोः कृति” इति प्राप्ता पृष्ठी “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति कृत्यानामिति योगं विभज्य  
उभयप्राशविति नेति चानुवर्त्य उभयप्राप्तौ कृत्ये पृष्ठी नेति भाष्ये प्रतिपादनात् भवति ।  
स्पष्टं चैतत् कैयटादौ । ( हरति । हर्ते इत्यादि ) भरतिवत् ॥ ( हारयति अजाहरत् भारं  
देवदत्तं यज्ञदत्तः, देवदत्तेनेति वा ) “हक्रोरन्यतरस्याम्” इत्यणो कर्त्तुर्णो वा कर्मत्वम् । इयं  
च विभाषा यदायमभ्यवहारार्थं तदा पूर्वण नित्ये कर्मत्वे प्राप्ते, अन्यथा त्वप्राप्त इत्युभयत्र  
विभाषा द्रष्टव्या । ( हारयति भारम् इत्यत्र ) प्रापणार्थत्वेव्यस्ति गतिप्रतीतिरिति गत्यर्थ-  
त्वेन प्राप्तिरुक्ता, स्पष्टं चैतत् “हक्रो” इत्यत्र न्यासपदमञ्जयोः । कैयटाकारस्याप्यत्र गत्यर्थत्व-  
मनभिमतमेव, यदाह । “न वेति विभाषा” इत्यत्र हक्रोरित्यस्य उभयत्रविभाषाको प्रत्युदा-  
हरणप्रदर्शने विपूर्वोहरतिर्गत्वर्थ इति । संप्रहरन्ते राजान इत्यत्र हर्तेर्हिंसार्थत्वेपि “न गति-  
हिंसा” इति निषेधस्य [हृव्योरप्रतिषेधः] इति तद् । अत्र हर्दत्तः । अर्थग्रहणसामर्थ्यान् ये  
शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसनयोर्वर्त्तन्ते त इह गृह्यन्ते इत्युपहसतीत्यत्र “निगरणचलनार्थेभ्यः”  
इति परस्मैपदनिग्रहो न स्यात्, तथा इह येषामभ्यवहतामित्यत्र “कोधिकरणे च” इति को  
न स्यात् । किं चार्थग्रहणमन्तरेणापि यत् एवान्यापेक्षया तदर्थ्याभिधायिनां ग्रहणस्य सिद्ध-  
त्वादर्थग्रहणं यथाकथंचित्तदर्थ्याभिधायिनां ग्रहण एव प्रत्युत् प्रमाणम्, एयं हि “उपमानं शब्दा-  
र्थप्रकृतावेव” इति प्रकृतिग्रहणमप्यर्थवत् । तस्येदं हि प्रयोजनं यत्र गितिप्रकृतिरेव शब्दार्थतत्र-  
वार्यं स्वरो यथा स्यात्, यत्रोपसर्गाद्यपेक्षया शब्दार्थत्वं गर्दभोच्चारित्यादौ तत्र मा भृदिति ।  
यद्यर्थग्रहणमप्यन्यानपेक्षयोपात्तार्थाभिधायिनां ग्रहणार्थं स्यात् किं प्रकृतिग्रहणेन, तथा च  
वृत्तिरपि, प्रकृतिग्रहणं किं, प्रकृतेरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवतीति । एव तत्र न्यासपद-  
मञ्जोरपि, तस्मादर्थग्रहणं यथाकथं चिदुपात्तार्थाभिधायिनो ग्रहण एव प्रमाणम् । अत एव “न

गतिर्हिंसा” इत्यत्र पदमञ्जयांमाहुरिति कर्त्रन्तरनिर्देशः । ततः संप्रहरिष्यन्तौ हृष्ट्वा कर्मधन-  
 क्षयो इत्यत्र युद्धाभिमुख्यमात्रमर्थ इति कर्मव्यतिहारस्याभावात् परस्मैपदम् । ( पेतृकमथा  
 अनुहरन्ते, ) पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । \*हरतेर्गताच्छील्ये\* इति तद् । गतं  
 प्रकारः । ताच्छील्यं तत्स्यभावता । न्यासे तु गतीति पश्यते । यदाह गतौ ताच्छील्यमिति,  
 ( शतस्य व्यग्रहरति ) शतं पणते, क्रांणाति विक्रीणीत इति वार्थः । \*व्यग्रहपणोः समर्थयो\*  
 इति शेषे कर्मणि पठ्ये । घृते क्रयविक्रयव्यवहारयोः समानाधेत्वमनयोः । अन्यत्र ( शलाकां  
 व्यग्रहरतीति ) इति द्वितीयैव, विक्षिपतीत्यर्थः । ( प्रतिहृत्तां ) तस्य भावकर्मणी ( प्रातिह-  
 र्त्रम्, ) । उद्गात्रादित्वाद् । ( अवहारः । ग्राहः । पृहः ) । “श्याद्व्यघा” इत्यादिना णः ।  
 ( अंशहरः । \*हरतेरनुद्यमनेच्\* इति कर्मण्युपपदेऽच् । अनुद्यमनमनुश्लेषणम् । उद्यमने तु  
 ( भारहारं ) इत्येव । ( कचचहरः ) । \*वयसि च\* इति कर्मोपपदात् हरतेरच् वयसि गम्य-  
 माने । कालकृतशरीरावस्थां यौवनादिव्ययः । उद्यमनार्थोयमारम्भः । उद्यमनं क्रियमाणं सम्भा-  
 व्यमानं वा वयो गमयतीति वृत्तिः । ( पुष्पाहरः ) । \*आङि ताच्छील्ये\* इति कर्मोपपदात्  
 आङुपसृष्टात् ताच्छील्येऽच् प्रत्ययः । ( दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः ) । \*हरतेर्दतिना-  
 थयाः पशौ\* इति दतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः ह्रजः पशौ कत्तेरि इन् प्रत्ययः । संहियन्तेऽ-  
 नेनात्रेति वा ( संहारः ) । \*अध्यायन्यायोद्यारसंहाराधारावायाश्च\* इति करणाधिकरणयो-  
 र्घञ् निपात्यते । ( हरणं हारा ) काराबन्धन इति भिदादिपाठाद् गुणो दीर्घत्वं च । आ-  
 दियन्तेस्माद्रस इति ( आहारः ) “अकर्तरि च कारके” इति घञ् । ( हरिः ) । इन्प्रत्ययः ।  
 ( प्रहिः ) कृषः । प्रहरतेः कृष इति प्रोपसृष्टाद्स्मादिकारप्रत्ययः । तत्र डिदित्यनुवृत्तेः टि-  
 लोपः । ( हृदयम् ) । “हृद्भ्रजोयुं क्दुकौ च” इति कषप् प्रत्ययो दुगागमः । हृदयस्य प्रियं, ( ह-  
 दयम् ) \*हृदयस्य प्रियम्\* इति पठ्यन्तात् । हृदयस्य बन्धनो ( हृद्यो मन्त्रः, ) \*बन्धने च  
 पौं\* इति पठ्यन्तात् यत् । बध्यने ऽनेनेनि बन्धनम् । ऋषिवेदः । हृदये भवं ( हार्दम् ) ।  
 “प्राग्दीव्यतोण्” हृदयं लिखतीति ( हृद्वेखः हृदय्यम् ) प्राङ्णादिपाठात् प्यञ् । एवं  
 ( दौहृदय्यम् ) । हृदयस्य लासो ( हृद्लासः ) । \*हृदयस्य हृद्वेखयदण्लासेपु\* इति हृदा-  
 देशः । तत्र वृत्तौ लेखेत्यणन्तस्य प्रहणं घञि ( हृदयलेख इति ) हृदयस्य शोको  
 ( हृच्छोकः, हृदयशोकः ) । रोगे, ( हृद्भ्रोगः । हृदयरोगः ) । “वा शोकप्यञ् रोगेषु” इति  
 हृदादेशविकल्पः । प्यञि हृद्भावपक्षे “हृद्भ्रगसिञ्चन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ।  
 ( सुहृत् । दुर्हृत् ) \*सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः\* इति बहुव्रीहौ हृदयस्य हृदादेशः समासान्तः ।  
 मित्रामित्राभ्यामन्यत्र ( सुहृदयो दुर्हृदय इति ) भवति । सुहृदो भावकर्मणी सुहृदयस्य,  
 ( सोहार्दम् ) “हृयनान्तयुवादिभ्यो ऽण्” इति अण् “हृद्भ्रगो” इत्युभयपदवृद्धिः । “हृदयस्य  
 हृद्वेख” इत्यादिना हृदयस्य हृद्भावः हृदयस्य भावकर्मणी ( हार्दम्, ) युवादिपु  
 हृदयस्य हृद् इति पाठात् अणि हृद्भावः । हृदयमस्यास्तीति ( हृदायाल्लः ) ।  
 “हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्” इति मत्वर्थीय आलुच् तद्भाव इनिठनौ । ( हृदयी  
 हृदयिक इति । हरिणः ) “शास्त्याहृदिवभ्य इन्च्” इत्यनच् । ( हरिणी ) ।  
 “जातेरखीविपयात्” इति ङीप् ( हरेणुः ) । गन्धद्रव्यविशेषः । “कृद्भ्रम्यामेषु” इति पणुः  
 प्रत्ययः । ( हरितः ) “हृदयार्थ्यां तन्” इति तन् । ( हरिणी प्राङ्गणी । \*वर्णादनुदात्तात्तो-  
 पधात्\* इति खियां वा ङीप् सकारस्य नकारः । अवमित्तो नित्वादुदात्तादिस्तकारो-  
 पधात् भवति । ङीवभावे टापि ( हरिता प्राङ्गणी । हरिन् ) “हृद्युपिभ्य इतिः” इति  
 इतिप्रत्ययः ॥ ८८३ ॥

घञ् धारणे ॥ ( धरतीत्यादि ) भरतिगत् । “धारेरुत्तमर्गं” इत्यत्र घञ् अनगस्याने इति  
 सौदादिऋस्य प्रहणमिति न्यासपदमञ्जयादिषु । “हृदयार्थोः” इत्यत्राप्यस्येति न्यासे, “अ-  
 ध्यायन्त्याय” इति निपातनमस्त्यस्येति वृत्तिकारेण दर्शितम् । धारयतीति ( धारयः ) ।

“अनुपसर्गांल्लिम्पविन्दुः” इत्यादिना श्रे शपि गुणायौ । वसु धारयतीति ( वसुधारा ) । “संज्ञायां भृतृवृजि” इति खचि “खचि ह्रस्वश्च” इति ह्रस्वत्वे मुमागमः । ( धारा ) धारा प्रपातन इति भिदादिपाठादडि गुणो दीर्घत्वं च । द्रवद्रव्यनिपातनं धारतित्यासे खड्गा-धारादावुपमानात् प्रयोगः । ( धर्मः ) । “अर्त्तिस्तुदृसृष्टभायात्रदियक्षिभ्योमन्” इति मन् । धर्मं चरति ( धार्मिकः ) । \*धर्मं चरति\* इति द्वितीयान्तात् चरतोत्यर्थे टक् । तत्र [ अधर्माञ्चेति वक्तव्यम् ] इत्युक्तत्वात् ( आधार्मिकोपि ) । धर्मेण प्राप्यं, ( धर्म्यम् ) । \*नीचयोधर्म\* इति तृतीयान्तात् प्राप्येयं यत्, धर्मादनपंतमपि ( धर्म्यम् ) । “धर्मपव्यर्थं” इति यत् । कल्याणो धर्मो ऽस्येति ( कल्याणधर्मा ) \*धर्मादनिच् केवलात्\* इति धर्मात्तात् बहुव्रीहेरनिच् । अत्र केवलादिति बहुव्रीह्यादिसस्य पूर्वपदस्य विरोपणत्वेन पूर्वपदोभवतः केवलादन्यनिरपेक्षात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरिति सूत्रार्थः । तेन परमस्त्वोधर्मोऽस्य परमस्त्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहावनिच् न भवति । अत्रान्यपदापेक्षयैव स्वशब्दः पूर्वपदं भवति । [ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ] इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् । यदा स्वो धर्मः स्वधर्मः । परमः स्वधर्मोऽस्येति बहुव्रीहिसत्ता यद्यपि पूर्वपदं केवलं भवति तथापि ततः परो न धर्मशब्द इति समासान्ताभावः । निवृत्तधर्मा हीत्यत्र निवृत्तिशब्दो बहुव्रीहेः पूर्वपदं भवन्नान्यमपेक्षत इति केवलादस्मात् परो धर्मशब्द इति अनिच् सम्भवति । एवं ( साध्यसमानधर्मा सपक्ष ) इत्याद्यपि निर्वाहम् । साध्येन समानः साध्यसमानः, साध्यसमानः धर्मोऽस्येति । ब्राह्मणस्य धर्मो ( ब्राह्मणधर्मः ) सोऽस्यास्तीति ( ब्राह्मणधर्मा ) । \*धर्मशीलवर्णान्ताञ्च\* इति मत्वर्थीय इनिः । सिद्धे सति वचनं ठनो निवृत्त्यर्थम् । धृञ् अवञ्चंसन इत्यत्राग्रे । धृञ् धारणे चुरादौ क्षीरस्वामी । तद्भाष्यकारस्यानभिमतम् । यदाह भिदादौ धारा, प्रपातने वृत्तिरस्येति । यद्ययं चुरादिः स्यादस्मादेवाडि धारणान्येति ब्रूयात् । एवं हि दीर्घनिपातनकदेशोपि न भवति, न चास्त्यर्थे भेदः । तथा न्यासहरदत्तावपि न सहेते । यदाहतुः दीर्घत्वं निपातनादिति । तथा “अनुपसर्गांल्लिम्पुः” इत्यत्र न्यासे धृञ् हेतुमण्यन्त उक्तः । स पार्थादयस्तुभयथा, यदाह, पारतारकर्मसमाप्तौ चुरादिण्यन्तः । अथ वा पृ पालनपूरणयोर्हेतुमण्यन्त इत्यादि, हरदत्तोपि धृञ् धारणे धृञ् अनवस्थाने ण्यन्तौ, विद् चेतनास्थाननिपातनेषु चुरादिः । ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्त इति । यदि चुरादिः स्यात् इतरञ्चुरादिण्यन्तौ चेति ब्रूयाताम् । अत्र के चित् कृञ् करणइति धातुं पठन्ति तदनाप्यम् । यदाहतुन्यासकारहरदत्तौ “कः करत् करति” इत्यत्र व्यत्ययेन शयिति । किं च यद्ययं स्यात् अकरदित्येवमर्थं “कृमृहृरुहिभ्यः छन्दसि” इति करोतेरद्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात् लडि शपि अस्य सिद्धे “छन्दसि लुङ्लड्लितः” इति लुङादीनामेकत्र विधानात् नास्त्यर्थभेदः ॥ ८८४ ॥

णीञ् प्रापणे ॥ इह प्रापणं गमनाङ्गं भवति । ( प्रणयति । अन्तर्णयति ) [ अन्तश्च-ब्दस्याङ्गिविधिणत्वेपूपसर्गत्वमुक्तम् ] ( निनाय ) वृद्धयायौ । “द्विर्वचनेचि” इति स्यानिव-ज्ञावानीशब्दो द्विरुच्यते । ( निन्यतुः ) । इयडः स्थानिवद्भावाच्चिश्चन्द्रे द्विरुक्ते पुनरुत्तर-खण्डस्येयड् न भवति । अस्यां दशायामनेकात्त्वात् “पुरनेकाचः” इति यगा वाधादि इयेथेत्यत्रोपपादितम् । ( निनयिथ । निनेथ । निन्यथुः । निन्य । निनाय । निनय ) गुण-वृद्धयोरयायौ । ( निन्यिथ ) । क्र्यादिनिधमादिद् । थलि भारद्वाजनिधमादिकल्पः ( नेता । नेप्यति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीयात् । अनैपीत् । निनीपति । नेनीयते । नेनीयति । नेनेति । नेनीतः । नाययति । अनोनयत् नाययति अजा यद्भक्तेन देवदत्तः ) । [ नीचयोः प्रतिषेधः ] इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिषेधः । अत्र हरदत्तः । यद्यपि नैतयोर्गतिरर्थः, अयापि गतिफलं प्रापणमर्थ इति फलतया गातः प्रतीयते इति मत्वा प्रतिषेध इति । तथा च कैंये

तयोर्गत्रत्यर्थत्वमुक्तं तत्फलतया प्रतीयमानागत्यपेक्षम् । ( नयते । निन्ये । निन्यिषे । नि  
 न्यिषे । निन्यिष्वे । निन्यिष्वहे । नेतासे । नेष्यते । नयताम् । अनयत । नयेत । नेषीष्ट ।  
 अनेष्ट ) । \*सम्माननोत्सङ्गन०\* इति आत्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायाधोयमारम्भ । सम्मा  
 नन पूजनम् । उत्सर्जनमुत्क्षेपणम् । आचार्यकरणमाचार्यत्रिया । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । श्रुति-  
 र्वेत्तनम् । विगणनमृणादेः प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनियोग । तत्र समान  
 नाचार्यकरणादयो धात्वर्थविशेषणानि । अन्य तु धात्वर्थः । ईदृशास्त्रयतेस्तद् रत्नात् ।  
 ( नयते शास्त्रे ) । अर्थान्युक्तिभि स्तिरिक्त्य शिष्यस्य प्रतिपादप्रतीत्यर्थः । इह पूज  
 शास्त्रार्थस्य युक्तिभि स्तिरिक्तकरणम् । शिष्याणा चैवंविधा प्रतिपादना । ( पुत्रमुदानयते ) ।  
 उत्क्षिपतीत्यर्थः । ( माणवकमुपनयते ) । शास्त्रीयेन विधिनात्मसमाप प्रापयतीत्यर्थः ।  
 ( नयते शास्त्र ) तत्त्वप्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थः । अत्रायमकर्मक । कर्मणो धात्वर्थान्तभावा  
 त् । ( कर्मकारानुपनयते ) । श्रुतिज्ञानेनात्मन समीप प्रापयतीत्यर्थः । ( ऋण विनयते ) ।  
 नियातयतीत्यर्थः । ( दात विनयते ) । धर्मादौ विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । \*कर्तृस्ये चानारारे  
 कर्मणि\* । नयत्यर्थस्य य क्त्वां तत्स्ये शरीरैकदेशवर्जित कर्मणि कारवे सति नियस्तव  
 स्यात् । इह शरीर तदेकदेश इति वृत्ते । ( मनु्यु विनयते ) । कर्तृग्रहणाद् देवदत्तस्य  
 मनु्यु विनयतीत्यत्र न भवति, तथा शरीरग्रहणात् गडु विनयतात्यत्र न भवति । अयमकथि  
 तेप्सिततमाभ्या द्विकर्मक इत्युक्तम् । तत्र छादय प्रधाने कर्मणि भवन्ति, पृष्ठी तूभयत् ।  
 अत्र प्रधाने पक्षे द्वितीयापि "उभयप्राप्तौ कृति" कर्तृकर्मणो पृष्ठी नेति सर्वमेतद्वरतावुक्तमु  
 दाहृत च, इहापि तथैवादाहरणं नेयम् । "अकथित च" इत्यत्र न्यासे नोवहिहरिजिज्ञुषी  
 न्प्रस्तुस्य प्रामादीनामप्यजादिवत् त्रियाजन्त्यफलभाक्त्वेऽपि तद्विवक्षया ऽकथितत्वमु  
 क्तम् । यदाह । अकथितस्त्वपेपां ग्रहणं यदा प्रामादानामापसिततमत्वमनीप्सिततमत्व च  
 न विवक्ष्यते किन्तु कर्तुरीप्सिततमत्वमात्रमेव तदर्थमिति । न्यासोद्योते च "यजादाना प्रामा  
 दीनामीप्सिततमत्वमवितिष्ठमित्युक्तम्, तत्र नावहिहरिणा प्रापणसर्थः । तथा च "न गति  
 हिंसा" इत्यत्र भाष्यम् । देशान्तरप्रापणक्रिया वहिरिति । तत्रैव कैष्ये । देशान्तरप्राप्त्यु  
 पसर्जन प्रापणमस्य वाच्य, तत्र गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थ इति,  
 "गतिबुद्धि" इत्यत्र नोवही प्रकृत्य पदमङ्गयामेतयोर्गतिफल प्रापणमर्थ इति । तस्मादत्र  
 गतेरधात्वर्थत्वात्कर्तृकत्वात्तत्फलसयोगाद्याप्यमानत्वेऽपि प्रामादीना न कर्मतोपपत्ति ।  
 अजादीना तु धात्वर्थकर्तृव्यापारप्रापणफलगतिद्वारेणाप्यमानत्वाद्युक्त कर्मत्वम् । न चैव  
 वाच्यम् । अजादिभि स्व-यापारे गतौ कर्तृभिस्त्वत्सयोगद्वारेणामुमिष्यमाणत्वाद्गतीप्सित  
 कर्मत्वमिति । यत् "कर्तुरीप्सिततम्" इत्यत्र कर्तृग्रहण कर्मण स्वव्यापारद्वारेणामुमिष्य  
 माणत्वमस्य कर्मत्वनिवृत्त्यर्थमिति स्थितम् । अत एव मापेवदश्च यन्नातीत्यत्र गन्धनक  
 र्मणाश्चेन स्वव्यापारेण भक्षणेनाप्नुमिष्यमाणानामपि मापणो कर्मत्व न भवति । कथ  
 तर्हि "गत्यर्थे०" इत्यत्र भाष्यकृता उद्घान्ता ददत्तेनेति वहिर्गत्यर्थ उदाहृत । नप दोष ।  
 तत्र गतिहोटीत्युच्यमानेऽपि अर्थाद् गत्यर्थेऽपीति सिद्धे ऽपेग्रहणस्य प्रतायमानगतीनामी  
 दृशामपि संप्रदायत्वात् । यच्च "हृद्गोरन्वतरस्याम्" इत्यत्र हरने "गतिबुद्धि" इति  
 नित्ये प्राप्ते विकल्प इति हरदत्तादिवचनम् । तत्र "गतिबुद्धि इत्यत्रापादादणस्य पूर्ववत्  
 यत्याद्यर्थपरिग्रहाद्यत्वात् युक्तमेव । प्रतीयमानाना गतानामपि तत्र ग्रहण, एवं नादृष्टा  
 प्रतिषेध उपपद्यते । "न गतिहिंसा" इत्यत्र त्वर्थेऽदाहणेन प्रतीयमातगतानां ग्रहण भाष्य  
 फारस्य नेष्टम् । यत्तत्र "हृद्गोरप्रतिषेध" इति वार्तिकपरिग्रहणात् वहिर्गत्यर्थ इति  
 प्रत्याचष्टे । ( विनीय कल्प, ) क्लृप्तश्च विष्टोपथे पलाशतत्राज्ञानश्रुतापे पाठ वर्धने ।  
 \*विप्ययिनीयजित्या मुक्तकलकहल्लिपु\* इति विपूर्वात्स्मारकस्य कथपि निपातयते । ( आ  
 नाप्य ) गार्हपत्यादाहवनीयादानोता दक्षिणाग्नि । तस्य हि योनिर्विकल्प्यने र्धदयन्-ग-

वा गृहात् गार्हपत्याद्वेति । \*आनाय्योनित्ये\* इति आङ्पूर्वादस्मात् ण्यदायौ  
 ३ । अनित्यत्वं चास्य नित्यमज्वलनात्, निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाद्घटादावन्ययोनौ  
 गगनौ च ( आनेय इति ) भवति । ( प्रणाय्यः ) अपूज्यो निष्कामो वा \*प्रणाय्यो  
 ३\* इति प्रपूर्वादस्माण्यदायौ । संमतिः पूजाभिलाषो वा, सा यस्य नास्तीत्य-  
 संमतिः । संमतौ तु ( प्रतिप्रणेयः । सान्नाय्यं हविः ) तच्च दधिपयसी । “प्राय्य-  
 ०” इति इविपि ण्यदायौ । उपसर्गस्य दीर्घत्वं च । ( नयतीति नायः ) । \*दुन्यो-  
 ३\* इति अनुपसृष्टादस्मात्कर्त्तरि णः । उपसृष्टात् ( अनुनयः ) । पचाद्यच् । ( प्रणोः ) ।  
 द्वेष०” इत्यादिना क्विप् । ( ग्रामणीः ) इत्यत्र पूर्ववत् क्विपि [ अग्रग्रामाभ्यां नयते-  
 यानम् ] इति णत्वम् । ( नायः ) । “श्रिणीभुवोऽनुपसर्गो” इति घञ् । उपसृष्टात्तु  
 ष्यः) इत्येतत्पुसर्गप्रतिरूपकात्परस्य निजो वजि णत्वे चानुपसर्गत्वादेव भवति । कथं  
 ति बाहुलकादच् । ( अवनायः । उन्नायः ) “अवोदोनिय” इति घञ् । ( उन्नयः  
 ३नाम् ) इति बाहुलकादचि । ( परिणायः ) समन्तादक्षादिना यद् घृतम् । \*परिन्यो-  
 ३त्ताभ्रे पयोः\* इति यथासंख्यात्पराङ्मुपपदे घृते नियो घञ्, अक्षादिभिः क्रीडनं घृतम् ।  
 चलनमचलनमभ्रेषः । अनपहार इति यावत् । ( आनायः ) । “जालमानाये” इति  
 वजि निपात्यते । ( नीमिः ) नीजो मिरिति मिः । ( नेमः ) अर्त्तिस्त्रित्यादिना मन् ।  
 ३ सर्वादित्वात् तत्कार्यं पूर्वशब्दवत् । ( नीथो ) यज्ञः । “हतिहपि” इत्यादिना थन् ।  
 ३ ) । नयतेः पुक्चेति वृत्ति गुणो धातोः पुगागमः । \*अप्त्नृन्\* इत्यादिना \*ऋतो  
 इत्यादिना च यथायोगं गुणदीर्घौ सर्वनामस्थाने । हरत्यादयश्चत्वारोऽनुदात्ता  
 पपदिनः ॥ ८८५ ॥

अथाजन्तानन्दिः परस्मैपदिन आह—

धेट् पाने ॥ एतदादयो जयत्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत्तः ( धयति । दयौ । दधतुः । दधुः ।  
 ३त्थ । दधिय । दधिव ) \*आदेच उपदेशे शिति\* इति एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्यात्वमिति  
 ३त्राकारे “आत औ णल” इति औत्वे वृद्धिः, अन्यत्र कृडित्यजादावार्द्धधातुके “आतो लो-  
 ३ इत्याल्लोपः । इटि च तस्य “द्विर्वचनेचि” इति स्थानिवत्त्वाद्वाशब्दस्य द्विर्वचनं, क्रादि-  
 ३प्रमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्कल्पः ( धाता । धास्यति । धयतु । अधयत् । ध-  
 ३ । आशिपि धेयात् ) । “एलिङि” घुमास्थागापाजहातिसामित्येकारः । \*दाधा ध्वदाप्\*  
 ३ते दाण् दाने, देङ् रक्षणे, हुदाञ् दाने, दो अवखण्डने, धेट् पाने, हुधाञ् धारणादौ एते सुसं-  
 ३काः, दाप् शोधने दैप् लवन इत्येतौ वर्जयित्वा । प्रकृतिवदनुकारणं भवतीत्यात्वेनैजन्तानु-  
 ३रणमपि दाधारूपमेव । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया नेह प्रसङ्गः । एवं हि अदाविति सा-  
 ३न्यग्रहणार्थं द्वेषः पितृत्वमर्थवद्भवति । ( अदधत् । अदधताम् ) \*विभाषा धेट्शब्दोः\* इति  
 ३वृवाचिनि लुङि च्लेर्विभाषा चङि “आतो लोप इटि च०” इत्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्  
 ३चङि” इति धाशब्दस्य द्विर्वचनम् । चङभावे सिचि “थमरसनमाताम्” इति सकि सिचश्चेटि  
 ३अधासीत् । अधासिष्टामित्यादि) । यदा “विभाषा प्राधेट्शब्दासः” इति व्रादिभ्यः परस्मैप-  
 ३परस्य सिचो लृक् तदा ( अधातु । अधाताम् । अधुरित्यादि ) \*आतः\* इति ज्ञेजुस् सिज्लुग-  
 ३त्ताद्यदि भवति आत एवेति नियमार्थमिदं सूत्रमित्युक्तम्, यदा कर्मव्यतिहारे तद् तदा  
 ३( व्यतिथयते व्यतिदधे ) इत्यादि । \*आदेच उपदेशे\* इत्यत्र शितीति कर्मधारये नञः तत्पुरुषे  
 ३रा एव इत् शित् न अित् अशित् इति । तेन यस्मिन् विधिस्तदादावल्लोप इतीत्संज्ञकशका  
 ३रादावयं पर्युदास इति एशि आत्वमेव भवति । तडि “विभाषा धेट्शब्दोः” इति वा चङि  
 ३( अदधत् । अदधेताम् ) । \*स्थाध्वोरिच्च इति\* आत्मनेपदपरस्य सिचः कित्त्वे धातोश्चेत्त्वे  
 ३“ह्रस्वादङ्गात्” इति झलपरस्त्वेन सिचो लोपेन ( व्यत्यधित । व्यत्यधिपत ) । सिचः कित्त्वात्  
 ३गुणो न भवति । इत्वविधानं तु गुणविधानार्थमेव स्यात् “स्थाध्वोरिच्च” इति एकारस्यावि-

धानमपि इस्वादिति सिचो लोपार्थं लघ्वर्थञ्च स्यात् । इदं चेत्वं न सिचोत्युच्यते, किं तर्हि इकारश्चान्तादेशः सिच् किद् भवति इत्येतावत् । तेनास्य सिञ्जिमिचत्वात् संनिपातपरिभाषया सिलोपो न स्यादिति नाशङ्कनोपम् । कर्मणि लुङ्घ्येकवचने ( अधायि ) । \*आतो युक् चिण्वृत्तोः\* इति युक् । चिणि ङिति कृति परे अकारान्ताङ्गस्य युगित्यर्थः । द्वित्रचनादौ चिण्वदित्पक्षे युकि ( अधायिपातामित्यादि । अन्यद्वा ( अधिपातामित्यादि धित्सति ) "सनिमोमा" इत्यादिना इसिः "सः स्याद्दधातुके" इति तत्त्वे "अत्र लोपोभ्यासस्य" इति लोपः ( देधोयते ) धुमास्यागापाजहातिसां हल् इति पृषां हलादौ किङ्स्त्याद्दधातुके परे आकारस्येकार इतीकारो द्विवचनं, ( दाधेति ) इटि "आद्गुणः" । अन्यद्वा ( दधाति । दाढः ) \*इनाभ्यस्तयोरातः\* अनयोराकारस्य क्वडिति सार्वधातुके लोप इति लोपे "क्षयस्तयोः" इति धत्त्वे जगत्त्वम् । "ई हल्ययोः" इतीत्वमत्रैवाधोरिति निषेधात् भवति । आकारलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषिध्यते । अत एव हि अध इति दधातिः पर्युद्स्यते । धयतेस्त्वर्थं पर्युदासो अस्मात् क्षपन्तात्परस्मैपदपरयोरभावात् भवति । न च यद्भुक्ति संभवात्तदार्योयं पर्युदासः स्यादिति वाच्यम् । दधातौ चरितार्थत्वात् । तथा च तत्र वृत्तिः । दधाति वर्जयित्वेति । काश्यपवपेगणौ ( दाधमि दाधामि । दाध्वः ) लोटि ह्यै \*ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च\* इति अन्तस्यैकारोभ्यासलोपश्च । अत्र लोपस्य शित्वात्सर्वादेशत्वम् । तेन ( धेहीति ) भवति । लङि ( अदाधात् । अदाद्धाम् । अदाधुः ) । "सित्रभ्यस्त" इति श्रेर्त्सु नित्यम् । परत्वात् "लङः शाकटायनस्येव" पृथेति आकारान्तनिबन्धनो विकल्पो नाशङ्क्यः । अस्मात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च "इनाभ्यस्तयोरातः" इति पूर्वमेवाल्लोपे आकारान्तस्याभावात्, लङि ( दाध्यात् ) । "इनाभ्यस्त" इत्याल्लोपः । आशिपि "पुर्लिङि" इत्येत्वं ( दाधेयात् । लुङि अदाधात् ) । "गातिस्य" इति नित्यं सिचो लुक् । "विभाषा घ्राधेट्" इति विकल्पस्तु सानुबन्धकनिर्देशात् भवति । अत एव "विभाषा घेट्ङ्योः" इति षडपि न भवति ( धापयति धापयते शिशुम् ) आत्वे युक् । पादिषु [ घेट् उपसंख्याम् ] इति "निगणचलन" इति परस्मैपदं निषिध्यते । ( अदीधपत् ) इत्यत्राकाराश्रयः युक् तस्योपधात्वसंसादनेन "णौ षडि" इति इत्यस्य निमित्तं न स्यादिति नाशङ्क्यम् । 'भारणतोपनिशामनेषु ज्ञा' इति जानातेणौ युकि इत्याधीत् मित्यविधानात्सिल्लङ्गात् । ( उद्धयः । धयः ) \*पाघ्राभ्याधेट्दृशः\* इति उपसृष्टादनुपसृष्टाच्च कर्त्तरि शः ( स्तनंधयः । नासिकंधयः ) "नासिकास्तनयोभ्याधेटोः" इति खशि सुमागमः । नासिकायाः "स्वित्तनध्ययस्य" इति इत्त्वश्च । घेट्टित्त्वमत्राप्ये षचरितार्थत्वात् ( स्तनंधयीति ) समुदाये षोडशम् । अत्र हरदत्तः । स्तनंधयीत्यत्रैव षोडशम्यते नान्यत्रेत्याहु रिति । इदं खदप्रत्ययान्तोऽङ्गणमित्येके । तथा च क्षीरस्वामी स्तनंधयीत्यादौ षोडशे इति । वर्द्धमानोपि शुनिन्धयी स्तनंधयी खदप्रत्ययान्त एव षोडशेति । ( नाडिन्धयः । मुट्टिन्धयः ) "नाडिमुट्टेय" इति षड् । ( शुनिन्धयः ) खदप्रकरणे [ घातशुनीतिलशर्षेण्वज्घेट्दृशहातिस्य उपसंख्यानम् ] इति शुनिन्धयः उपसृष्टे खम् ( घट्(१) धयः खरिन्धयः खरो मदेभी, घातन्धयः ) [ घरीषट्मातेषु ] इति षड्भ्यात् रम् । केचित्तु खरीशब्दस्याने खरीशब्दं परिमाणवचनं पठन्ति, घातशब्दो भाष्ये न दृश्यते इति हरदत्तः ( धार्वत्सोमातरं ) "दाधेट्मि" इति रः । "न लोपोप्यय" इति कर्मणि षट्या निषेधः । तत्र हि वजरोऽपि प्रदिलप्यते । उक्त्वा इति, धयन्ति तामिति ( धात्रो ) स्तनपापिका, "घः कर्मणि दृन्" इति दृन्, कर्मणोऽपि अभिप्रेयनिर्देशः, पित्वं षोडशं, धीत्वा "धुमास्थ" इतीत्यम् । ( प्रघाय ) "न लपयि" इतीत्यनिषेधः, "इत्त्वमत्रादौ" इति भाष्येऽप्यतमिति विष्यपि ( धोः । सन्धिः ) "उपयगो धोः किः" इति किरत्ययः । धीयत इति ( धाना ) "धापृषत्वजनिभ्यो न" इति नः । ( धेनुः ) । "घेट् इष्" इति नुप्रत्ययः,

इकारश्च धातोरिति । डिद्वचनेषु "डिति ह्रस्वश्च" इति पक्षे नदीसंज्ञायामाद् । ( धेन्वाइति, धेन्वामित्यत्र ) \*इदुद्ययाम्\* इति इकारोकाराभ्यां परस्य डेरामादेशः । घिसंज्ञापक्षे गुणादौ ( धेनवे, धेनोरिति, धेनावित्यत्र ) \*अच्चघेः\* इति डेरौत्वं, घेश्चाकारः धेनुनां समूहो, ( धेनुकम् ) "अचित्तहस्तधेनोष्ठक्" इति ठकि "इसुसुक्तान्तात्कः" इति कादेशः । 'सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते' तेन गोधेनुनां समूहो, ( गौधेनुकमिति भवति ) \*जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुचरम्\* इति वृद्धिनिमित्ते तद्विद्वत् उत्तरपदस्य वा वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु नित्यम् । "पोटायुवति" इत्यादिना समासः । अधेनुनां समूहो आधेनवमित्यत्राधेनोरन इति तन्निषेधात् । प्राग्दीव्यतीय उत्सादिलक्षणोज् । धेनुः बन्धकीकृता, ( धेनुष्या ) आ( ? ) हितदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । "संज्ञायां धेनुष्या०" इति यत् प्रत्ययः पुगागमश्च निपात्यये । धेनुर्भविष्यतीति, ( धेनुम्भवा ) "धेनोर्भव्ये सुम्" इति मुसागमः ॥ ८८६ ॥

ग्लै म्लै हर्षक्षये ॥ हर्षक्षयो धातुक्षयः ( ग्लायति । जग्लौ । जग्लतुः । जग्लाय । जग्लये- ग्लिय । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लायता । ग्लायति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लाये- व् ) । आशिपि ( ग्लायत् । ग्लायेत ) \*वान्यस्य संयोगादेः\* इति घुमास्थान्तेरन्यस्य संयोगादेराद्धधातुके कृडिति लिङि वा एत्वम् । ( अग्लासीत् ) सगिटौ ( जिग्लासति । जा- ग्लायते । जाग्लेति । जाग्लीतः ) \*ई हल्यघोः०\* इति कृडिति सार्वधातुके श्नाप्रत्यस्य चा- घोरभ्यस्तस्य चकारस्य ईकारविधानादीत्वं लोटि हेरपित्वात् डित्वादीत्वं, ( जाग्लीहि । अजिग्लपत् । प्रग्लापयति ) \*ग्लास्त्रावनुवमां चः\* इति अनुपसर्गस्य वा मित्त्वमुक्तम् । सुग्ला- यतीति ( सुग्लः ) "आदेच" इत्यात्वं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरनैमित्तिकमिति "आतश्चोपसर्गं" इति उपसृष्टादाकारान्तात् विहितः को भवति ( ग्लानः ) "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति निष्ठानत्वम् ( ग्लास्नुः ) "ग्लाजित्यश्च क्स्नुः" । ( सुग्लानं भवता ) \*आतो युच्\* इति ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषूपपदेषु युच् । स्त्रियां ( ग्लानिः ) । "ग्लाज्याहात्वरिभ्यो निः" । ( ग्लौः ) । "ग्लानुदीभ्यां डौः" इति डौः, डित्वात् टिलोपः । "च्चिरव्यम्" । एषां च्यन्ता- नामेवाव्ययत्वमिति नियमात् "कृन्मेजन्तः" इत्यव्ययत्वाभावात् ( ग्लवौ ग्लवः ) इत्या- दि यथासम्भवं नेयम् । ग्लै गात्रविमान इति क चित्पश्यते, गात्रविमानः कान्तिहानिः ॥ ८८८ ॥

घै न्यक्वणे । न्यक्वविमानइति क्षीरस्वामी । न्यक्वं कुत्सिताङ्गम् ( घायति दद्यावित्यादि ) ग्लायतिवत् ॥ ८८९ ॥  
 द्वै स्वप्ने ॥ ॥ द्वै तृसौ ॥ द्वै चितायाम् ॥ ( द्रायति । प्रायति । ध्यायति ) इत्यादि ग्लायतिवत् । ( निद्रालुः ) । "रृपृहिगृहि" इत्यालुचि द्रा कुत्सायां गतावित्यदादिकस्य ग्रहणमिति वृत्तौ । ( निद्रा ) । "आतश्चोपसर्गं" इत्यङ् । अनिद्रो निद्रावान् भवति, निद्रा- यतं । \*लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्\* इति लोहितादेराकृतिगणत्वादस्मात् च्यर्थे भवत्यर्थे वा क्यप् । "वा क्यपः" इति पक्षे तङ् । निद्राशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते इति न्यासकथ्यत्पद- मञ्जजयादिषु । निद्रातीति ( निद्रः ) । "आतश्चोपसर्गं" इति कर्तरि कः, अस्माद्वा, उक्तं चैतत् । द्रा कुत्सायां गतावित्यत्र गणे । ( निद्राणः ) । अकर्मकत्वात् कर्तरि निष्ठा, "संयोगादेः" इति निष्ठानत्वम् । ( निद्रितः ) इति तारकादेराकृतिगणत्वादितत् । सुष्ठु ध्यायतीचि ध्यायतेः क्विप्रसारणयोः "संप्रसारणाच्च" इति परपूर्वत्वे "हलुः" इति दीर्घः । ( सुधोः । सुधियावित्यादौ ) "एस्नेकाचः" इति यणे "भूसुधियोः" इति निषेधात् "अचि श्नुधातु०" इति इयङ् । ( ध्यातः ) "संयोगादेः" इति निष्ठानत्वं "न ध्याख्या०" इति निषिध्यते । ( धोवा ) "ध्याप्योः सम्प्रसा- रणं च" इति कनिषि सम्प्रसारणं पूर्वत्व दीघत्वं, स्त्रियां "वनो र च" इति ङीप् ( धीवरो ) ८९२  
 रै शब्दे ॥ ( रायति । ररा रातेत्यादि ) पूर्ववत् । कीति रायति इति ( कीरः ) "सुपि स्थः" इति अत्र सुपीतियोगाविभाक्त्वात् । एवमीदृशा अन्येपि निर्वाहाः । रा दानइत्यदादौ ८९३

स्त्ये एषै शब्दसंघातयोः ॥ एको दन्त्यादिः । परो मूर्द्धन्यादि । पोपदेशलक्षणपर्युदास एक एव गृह्यते उभयोः पाठैरेवार्थप्रसङ्गात् । तत्रार्थयोर्थयासंघेयं न भवति प्रथमं निर्देशात् । ( स्तयति । तस्त्यादित्यादि, ) ग्लेञ्च् । पोपदेशस्यापि "घात्वादेः पः स " इदमेव रूपम् । प्रयोजनं तु तिष्ठामति अतिच्छ्वस्त् इत्याद्यायोदेशसकारत्वात् पत्वम् । यत्तु मैत्रेयसम्मताकारकाश्रय्यादिभिरकं पुनः पाठफलं "घात्वादेः प सः" इति सस्वाभावे दन्त्यपराः सादयः पोपदेशा इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्ष्यम् । पाठे पोपदेशानां प्रयोगे सादित्वाद्-जन्त्यपरत्वे द्वि लक्षणं, व्यापनेन च नाम लक्षणेन भवितव्यम् । ( प्रस्तीतः । प्रस्तीतमान् प्रस्तीमान् ) । "स्त्यः प्रपूर्वस्य" इति निष्ठायां संप्रसारणे परपूर्वत्वदीर्घत्वयो "प्रस्त्यो-भ्यतरस्याम्" इति प्रोपसृष्टादस्मात्पराया निष्ठायास्तकारस्य पश्च मकारः । मकाराभावे "संयोगादेः" इति निष्ठानत्वस्य "स्त्यः" इति संप्रसारणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् वृत्ते च तस्मिन् षण्त्वत्कारान्तत्वयोरभावादप्रसङ्गः । प्रस्त्य इति लघुं वक्ष्ये "स्त्यः प्रपूर्वस्य" इति वचनं प्रशब्दो यस्माद्धातुपसर्गसमुदायात्पूर्वं इत्याद्यथणार्थम् । तेन ( प्रसंस्तोत ) इत्यादावन्योपसर्गात्पदानेपि संप्रसारणं भवति । मत्वं तु "प्रस्त्यः" इति निर्देशाद्व्यवहिते न भवति । ( स्त्यानः, संस्त्यान ) इत्यादौ प्रस्त्याभावाच्च संप्रसारणं, नापि मत्वं, संप्रसारणविधौ पोपदेशोप्यथं स्त्यायो गृह्यते इति वृत्त्यादौ, तेन तस्यापि निष्ठायामुक्तान्येवोदाहरणानि द्रष्टव्यानि । ये ऽप्य सत्वं नेच्छन्ति तेषां स्त्यारूपापन्नयोर्द्वयोर्ग्रह इति वृत्त्यादिमहाप्रथ्यविरोधश्च । न च तस्य प्रकृतिवदनुकरणमिति स्त्यारूपत्वे यतस्तैः प्रवृत्तारैव सत्वं नाभ्युपगम्यते । स्त्या-यति संह्रन्ने ऽस्या गर्भं इति ( स्त्री ) । संस्त्याने "स्त्यायतेर्ईट्" इति । इटि डित्वाहिलोपे वलि लोपे च टित्वाहिलोपे । अजादौ "स्त्रियाः" इतीयडि ( स्त्रियादित्यादि ) । अमृशसोस्तु "वामृशसोः" इति इयङ्गिकरूपनात् ( स्त्रीम् । स्त्रियम् । स्त्रियः । स्त्रीरिति ) प्रथमयोः पूर्व-सवर्णदीर्घो भवति । "नेयङ्गुच्च्" इत्यत्र अघोषि निषेधादियङ्स्थानत्वेपि नदीत्वात् ( स्त्रिये स्त्रियामित्यत्र ) "आण् नद्याः" इति डेराम् भवति । तथा ( स्त्रीणाम् ) इत्यत्र "इस्वनद्यापो" इति मुद् भवति । ( द्वे स्त्रि ) इत्यत्र "अभ्याधनयोः" इति इस्वा भवति । स्त्रियाः संबन्धि ( स्त्रीणम् ) । \*धर्षुपुसाभ्यां नञ्स्त्रौ भवनात्\* । आभ्यां यथासंघेयं प्राग्भशोयाभ्योपु तत्तद्व्यानुकूलसमर्थविभक्तिभ्यां नञ्स्त्रौ भवति नञ् । ( स्त्रीत्वम् रंशता ) । "आ च रात्" चकारण त्वतलोरभ्यनुज्ञानात् त्वतलो । स्त्रीवन्मा भूमेति भाष्यकारप्रयोग तिस्राधुः । "स्त्री पूर्वचच्" इत्यादिनिदेशस्य प्रयोगापेक्षत्वाद्वा । अत्र विप-धकान्येव निपातनानीति नञ्स्त्रौ वाध्येते । यथा सर्वनामेत्यत्र णत्वम् ( स्त्रिया अपत्यं, ( पारशवम् ) । परस्त्री परतुं चेति दिवादिवादादपत्ये परतुभावश्च पारश्वणेयम् ) "कल्याणयादीनामिन्द" इति ढकि ण्यादेशोन्त्यस्वेनङ् । अनुसृष्टिकादि गदुभयपदवृद्धिः । कुस्त्रिया भावः कर्म वा ( कौश्रम् ) युवादित्यादण् । एवं ( दौश्रम् शेतरा, रिलतर ) "मद्यः शेषत्यश्च" इति इत्योः, यः, स्त्र्याः, चत्तत्तयत्तै, दृश्य, ( १ ), स्तृप. । उच्छ्रायः ) "स्त्यः सम्प्रसारणमुच्च" इति परत्ययः, प्रसारणपूर्वात्वे तस्य स्तृस्य उकारो दीर्घः । उच्चेत्येव वक्ष्ये दीर्घविधानं इस्वरयापि श्रवणार्थं, तेः स्तृपुः ) इत्यपि भवति ॥ ८९५ ॥

क्षी खदेने ॥ खदेने स्तृर्ध्वं हिंसा च ( ज्ञायति । खलौ । खातेत्यादि ) ॥ ८९६ ॥

क्षी जै धै क्षये ॥ ( क्षायति । खलौ । क्षातेत्यादि । क्षाम । क्षामवान् ) "क्षायो म" ति निष्ठातो मः । णौ ( क्षपयति ) । अयं मिदिति षटादौ घ्यनतावुक्तम् । एः जायति, जजौ, जातौ । सायति । ससौ । साता ) "धुमास्या" इत्यत्र साप्रहणेन स्यने-हणं नास्येति आदीर्घिडि इत्याभावात् ( सायादिति भवति ) । अत एव ( सासायते



सायते ) इत्यादौ “घुमास्या” इति ईत्वं न भवति । तथा च तत्र न्यासे । गामादाग्रहणे-  
 ष्वविशेषमुक्त्वा ‘पो अन्तकर्मणीत्ययमेवोपात्तः । तथा च तन्त्रान्तरे । पास्यति जास्यति  
 सास्यतीति स्पष्टं पो अन्तकर्मणीत्ययमेव निर्दिश्यते । “विभाषात्राघेट्साद्यासः” इति सिचो  
 लुग्विधावपि श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्यात्स्यतिरेव गृह्यते इत्यस्मात्सिचि सति च असा-  
 सीदित्येव भवति । ( सिपासति ) आदेशासकारत्वात्पत्वम् । ( सापयति । असोपपन् )  
 “शाच्छासा०” इति युग्विधावपि श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्यात्स्यतिरेव गृह्यते इति अस्य  
 पुगेव भवति । के चिदसुं दन्त्यादिं पठन्ति । तत् पोपदेशलक्षणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ८९९ ॥

कै गै शब्दे ॥ इह शब्दः शब्दविशेषः । उक्तं ह्येवं स्वामिना । ( कायति । चको ।  
 काता । काकः ) “इणनीक” इति कन् ( गायती । जगौ । गातेत्यादि ) “घुमास्या०” इत्यत्र  
 गामादाग्रहणेऽष्वविशेष इति लाक्षणिकगारूपस्य गायतेरपि ग्रहणात् आशीर्लिङि एत्वं ( गेया-  
 दिति ) भवति । “गातिस्था०” इत्यत्र गापोर्ग्रहणे इणिवत्योर्ग्रहणमिति वृत्ताद्यनुक्तत्वात् अ-  
 स्मात्सिचोलुगभावात् ( अगासीदिति ) भवति ( गायकः । गायनः ) “गस्थकन्” इति  
 “ण्युट् च” इति कर्त्तरि थकन्, ण्युटो णित्वात् “आतो युक्” इति युक्, टित्वात् स्त्रियां  
 ( गायनी ) वासरूपेण ण्वलृत्चौ, ( गायकः, गातेति ) भवति । ( उद्गाता ) तस्य भावकर्मणी  
 ( औद्गात्रम् ) । “उद्गात्रादिभ्योज्” इति अञ् । साम गायतीति, ( सामगः ) । \*गापोट्-  
 क्\* इति कर्मण्युपपदे ट्क् । टित्वात् स्त्रियां ( सामगी । गीत्वा । गीतम् ) “घुमास्या०” इति  
 ईत्वम् । ( प्रगीतिः ) । “स्थागापापचो भावे” इति स्त्रियां भावे क्तिन् । “स्त्रियां क्तिन्”  
 इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं “आतश्चोपसगं” इति स्थन् । ( अवगथः ) प्रातस्सवनं सोमो वा ।  
 “निशीथगोपोथावगथाः” इत्यत्रपूर्वाद्स्मात्थनि धातोर्ह्रस्वत्वं च निपात्यते । ( उद्गीथः )  
 “गश्चोदि” इति उदुपसृष्टात्कथन् । “घुमास्या०” इतीत्वम् ॥ ९०१ ॥

ज्ञै श्रै पाके ॥ इह पाको विक्रिल्लितिः । तथा “श्रतं पाक” इत्यत्र वृत्त्यादाबुक्तम् ( शायति  
 शशौ । शाता । श्रायति । शश्रौ, श्रातेत्यादि ) गायतिवत् । ( श्रपयतीति ) घटादित्वात्पा-  
 के मित्त्वम् । अन्यत्र ( श्रापयति ) स्वदेयतीत्यर्थः ( श्रतं क्षीरम् ) । “श्रतं पाके” इति क्तं  
 श्रभावो निपात्यते । तत्र पाको विक्रिल्लितिः, तत्फलको व्यापारश्च । तत्र तत्फलके व्यापारे  
 णिचमन्तरेण वृत्तेरभावात् श्रपेरप्ययं श्रभाव इति ( श्रतं क्षीरं देवदत्तेनेति भवति ) । तथा  
 च तत्र वार्त्तिकं, “श्राप्योः श्रभावो निपात्यते” इति । यत्तु श्रपेर्णिकि श्रापिशब्दः, न तस्याय-  
 मादेशः, पाक इति वचनात्, अत्र पाचनार्थः पाकस्तु गुणीभूतः । अथं श्रभावो व्यवस्थितवि-  
 भाषाविज्ञानात् क्षीरहविषोर्नित्यं भवति । अन्यत्र तु न भवति । ( श्राणा यवागूः । श्रपिता  
 यवागूरिति ) “संयोगादेः” इति निष्ठानत्वम् । श्राणास्मै नियमेन दीयते ( श्राणिकः ) ।  
 \*श्राणामांसौदनाद्विठ्\* इति नियमेन दीयमानोपाधिकार्यात्तदस्मै दीयते चतुर्थ्यर्थं टिठ् ।  
 टित्वात् स्त्रियां ( श्राणिकी श्राता ) इत्यादादिकस्य, ( श्रापयतीति ) ( चौरादिकस्य ) ॥ ९०३ ॥

वै ओवै शोपणे ॥ ( पायति । पपौ ) “पात्रा” इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । पारूपस्य लाक्षणिक-  
 कत्वात् । एजन्तोपदेशसामर्थ्याद्दशिति पारूपस्य भेदाभावात् । ( पपौ । पाता । पास्यति ।  
 पायतु । अपायत् । पायेत्, आशिपि पायात् ) “घुमास्या” इतीत्वं तद्विशेष “र्लिङि” इत्ये-  
 त्वं चास्य न भवति, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । अत एव “गातिस्था०” इति सिज्जलुग्विधावपि  
 अस्याग्रहणात् ( अपासीदिति ) भवति ( पिपासति । पापयते ) “ई हल्ययोः” इत्यभ्य-  
 स्ताश्रयमीत्वं डित्सार्वधातुकविषयमितीह भवति ( पापाति । पापेति ) ईटि गुणः, ( पापीतः )  
 “ई हल्ययोः” इति डित्सार्वधातुकपरत्वादीत्वम् । ( पापति ) । “इनाभ्यस्तयोः” इत्यालोपः  
 लङि ( अपापेत् । अपापात्, अपापीताम् ) इत्यादि । “सिज्जभ्यस्त” इति नित्यं ज्स्भावे  
 ( अपापुः ) “लङः शाकट्यनस्यैव” इति विकल्पो नेति धयताबुक्तम् । आशिपि लिङि आ-  
 ष्धातुकत्वात् “ई हल्ययोः” इतीत्वाभावात् ( पापायादिति भवति ) । “घुमास्या” इति

ईत्वमस्य नेति प्रागेऽर्कं, ( पाययति ) “शाच्छासाद्वाव्यादेवां युक्” इति णौ युगागमः । तत्र लाक्षणिकरूपारूपस्य ग्रहणमिति वृत्तिन्यासपदमञ्जवोदिसु । ( पीत्वा पानं ) सरः । पा इति पानार्थं इहाग्रे । रक्षणार्थोऽदादौ ( वायति । वयौ ) इत्यादि, पायतिवत् । णौ ( वाय-यति शिरः ) आत्मे युक् । “वो विधूने जुर्” इति अत्र “वा गतिगन्धनयोः” इत्यदादिकस्यैव ग्रहणं तस्यैव विधूनेने वृत्तिसम्भवादिति व्याख्यातारः । “शाच्छासा” इति युक्तु तत्रैव वा इति निर्देशात् “वेन् सन्त्युन्तान” इत्यपे पठिष्यमाणस्यैव, न त्वस्य प्रसजति ( वानं ) तु फल्गुम्, ओदित्वाद्यम् ॥ ९०१ ॥

द्वै वेष्टने ॥ ( स्तायति । तस्तौ । स्ताता । स्तापयति । अतिष्टपत् ) इत्यादि । अयं च पादो मैत्रेयस्य । भट्टभास्कारोऽप्यत्रवानुदुलः, यदाह “स्तायुनां पतये नम” इत्यत्र स्तेना वस्यादीनपहरन्ति, ( स्तायवः ) “ष्टै वेष्टने” इत्यस्माद्वाहुलकादुगिति । स्वोम्भादयस्तु ष्यै वेष्टन इति पठन्ति । तथा च निरुक्तम्—“उष्णीषं स्नायतेऽर्थाचरकः” । एवमुष्णीषं शिरोवेष्टनम् । स्नायतेः शोभार्थस्य उभयत्रापि सम्भवादिति । अत एव व्याख्यानात् ष्यै शोभन इत्यपि भूवादौ दृष्टव्यः । प्रयुज्यते च भारते—

पात्रालयाः पचपत्रास्याः स्नायन्ति जवनं घनम् ।

याः स्त्रियो दृष्टवन्त्यस्ताः पुम्भावं मनसा ययुः ॥

इति । क्रियानिवृण्टौ च स्तायति आयत्याप्लवत इति, द्वै च स्नातीति । शौचे चायेदिति चेच्छन्ति केचनेति ॥ ९०६ ॥

द्वैप शोधने ॥ पकारो ऽश्विति विशेषणार्थः । अयनेऽलाक्षणिकानामपि घुसन्तुकानां ग्रहणे लिङ्गम् । दायतीत्यादि पायतिवत् । णिवि ( दारयति अदोदपत् ) दाण् दाने । ‘देह रक्षणे’ इतीहैवाये । ‘दाप लवने’ इत्यदादौ । ‘दुदाञ् दाने’ इति जुहोत्यादौ । दो ‘अवखण्डने’ ‘दोह रक्षणे’ इति दिवादौ ॥ ९०७ ॥

पा पाने ॥ ( पियति ) “पात्रा” इत्यादिना पिवादेशः । ‘पिनेर्गुणप्रतिषेधः’ इति कात्यायनः । वर्द्धमानस्तु—“लोपः पियतेः” इति लिङ्गाद्गुणो नेति । वृत्तौ तु अकारान्तोऽयमादेश आशु-दात्त इति, अतो लघूपथत्वाभावाद् गुणप्रसङ्गः ( पपौ ) पाता । पास्यति । पियतु । अपि-त् । पिनेत् । आशिपि पेयात् ) “पुलिङि” इत्येत्वम् । ( अपात् ) । “गातिस्थाः” सिचो । ( पिपासति । पेपीयते ) “धुमास्था” इत्यादिनेत्ये द्वित्वम् । ( पापेति । पापाति । तः ) । “ई हल्यपोः” इतीत्वम् । ( पापति ) “श्नाभ्यन्तयोः” इत्याहोपः । पापिने-श्विति “आतो लोप इटि च” इत्याहोपः । लङि “सिञ्जभ्यस्त” इति नित्यं जुसि ( अपा- ) । “लङः शाकटायनस्यैव” इति विकल्पे नेति धयतातुक्तम् । लिङि ( पापायात् ) । र्धधातुक्त्वात् “धुमास्था” इत्वं न भवति । आशिपि आर्द्धधातुक्त्वादीत्वापवादः, “पु-ङि” इत्येत्वम्, ( पापेयात् ), लुङि “गातिस्था” इति सिचो लुङि ( अपापात् । अपापु ) । तः” इति जुम् । ( पाययति । पाययते ) “न पादमि” इति निगरणे सरस्मैरनित्येयः । “च्छासा” इत्यादिना युक् । णेश्चि “लोपः पियनेराञ्च्चाभ्यासन्त्य” इत्युपधाया आका-लोपः । युक्थयमुपधा भवति । अल्लोपस्य णौ कृतं स्थानिवदिति स्थानिरत्वात् पाय-स्य द्विवचनमीच्चाभ्यासस्येतीकारे ( अपीप्यत् ) । तत्र पियनेमिति निर्देशाद् यञ्जुङिक-पदिति भवति । ( उत्पिबः ) । “पात्राभ्यापेद्शाच्छा सः” इति कर्तारि शाप्रत्यये पिवा- । ( सुरापः । शोऽपुः ) । “गोरोष्टक्” इति कर्मण्युपपदे ट्क् टित्वात्सिचो ( सुरापी ) पियतेः सुराशोष्योः इत्युपपदनिवमाद्गुपपदान्तरे “आतोऽनुपसर्गो कः” इति कौ-तीति विरोपः । स्त्रियां लीवभावः, ( क्षीरपा द्राक्षणीति ) । द्वाभ्यां पियतीति यः ) । “सुपि स्थ.” इत्यत्र सुतीति योगिभ्यामासत्र थात् इत्यनुवर्त्तनादाकारान्ताद्-त्यनुपपदे कप्रत्ययः । एवं ( कच्छरादयः ) । प्रपियन्त्वस्यामिति ( प्रपा ) । “यत्र्यं क-

विधानम्” इति कं: । ( प्रपीति: ) । “स्थागापापचो भावे” इति भावे क्तिन् । “छयां क्तिन्” इत्येव सिद्धे वचनम् “आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्वाधनार्थम् । ( पीत्वा ) “धुमास्था” इतीत्वम् । ( प्रपाय ) । “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः । ( निपीयेति ) पीडो रूपम् । ( पीत्वा स्थिरक: ) । “मयूरव्यसकादयश्च” इति तत्पुरुषः । “समासे नञ्पूर्वम्” इति क्त्वो ल्यवादेशोऽत एव मयूरव्यं सकादिपाठाच्च भवति । यद्वा अनजिति नजसदृशमव्ययं परिगृह्यते, तेन नजोऽन्येनाव्ययेन क्तान्तस्य समासेऽयं ल्यन्विधिरिति इह नैव प्रसजति । ( पीति: ) । पीयतेऽनेनेति पान, क्षीरस्य पानं ( क्षीरपानं, क्षीरपाणमिति वा ) “वा भावकरणयोः” इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषयपाननकारस्य णत्वविकल्पः, क्षोरं पानं येषां ते ( क्षीरपाणा उशीनरा: ) इत्यत्र “पानं देशे” इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषयपाननकारस्य देशेऽभिधेये नित्यं णत्वम् । ‘पयः पानं भुजङ्गानाम्’ इत्यत्र कर्मणि च येन संस्पृशतुं कर्तुं: शरीरसुखं येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुं: शरीरस्य सुखं भवति तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्भावे ल्युडिति ल्युट् । एवं चोपपदसमासः सिद्धः । “ल्युट् च” इति ल्युटि तु षष्ठीसमासस्य “कर्मणि च” इति निषेधः स्यात् । ( समाना पीति: । संपीति: ) विशेषणसमासः, “समानस्य छन्दसि” इति समानस्येति योगविभागात्समानस्य सभावः । कथं पीता गात्र इति ? यतः-प्रत्ययसानार्थत्वात्कर्त्तरि निष्ठया न भाव्यम् । उच्यते-पानं पीतमेपामस्तीत्यर्शाआद्यजन्तोऽयं द्रष्टव्यः । ( पायु: ) । “कृत्वापाजि” इत्युण् । ( सोमपीयः सोमपानम् ) । “पावानुद्विवदिसि-विभ्यः क्यन्” इति क्यन् । ( परे: । आदित्यः ) “व्वापोरुच्च” इति रुप्रत्ययः, इकारश्चान्तादेशः । तस्य च गुणः । ( पापम् ) “पानीयाम्यः पः” इति पः । ( पाथः ) । “पातेरसुन्” इत्यसुन्प्रत्ययः थुगागमश्च । ( पयः ) “पिवतेरीच्च” इत्यसुनि इकारन्तादेशे गुणायदेशोऽप्यस्य पय इवाचरति । ( पयायते पयस्यते ) “कर्तुः क्यङ्” इति क्यङ् । “अजसोऽप्सरसो नित्यं” पयसस्तु विभाषया इति पक्षे सलोपः । ‘नः क्ये’ इति नान्तस्यैव पदसंज्ञेति नियमात् “ससजुपोरुः” इति न भवति । पयसो विकारः ( पयस्यः ) । “गोपयसोर्यत्” इति यत् । ( पाकः । अर्भकः ) “इण्भीपाकः” इति कन् । ( पात्रम् ) । ष्टन् । पित्वात् स्त्रियां ङीप् ( पात्री ) पञ्चानां पत्राणां समाहारः ( पञ्चपात्रम् ) “तद्धितार्थे” इति समाहारे द्विगुः, [ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ] इति ङीपि प्राप्ते [ “पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ” ] इति निषिध्यते । “स नपुंसकम्” इति समाहारद्विगुद्वन्द्वनिबन्धनं नपुंसकत्वमेव भवति । पात्रस्य वापः क्षेत्रं ( पात्रिकम् ) उच्यतेऽस्मिन्निति वापः । “पात्रात् ष्टन्” इति षष्ठ्यन्ताद्विपेऽर्थे ष्टन् । पित्वात् ङीपि ( पात्रिकी क्षेत्रभक्तिरीति ) पात्रं परिमाणविशेषः । पात्रं सम्भवति अवहरति पवति वा ( पात्रीणा स्थाली ) “आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्” इति द्वितीयान्तात्संभवत्यादिष्वर्थेषु खः । खाभावे प्राग्वतीये ष्टनि ( पात्रिकी ) आधारप्रमाण-वाधेयप्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमभ्यवहारः । विक्लेदुर्नं पाकः । द्वे पात्रे सम्भव-दाधेयप्रमाणानतिरेकः संभवः । द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा । “द्विगोष्वंश्च” इति आढकाचितपात्रान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ङक् । चकारात् खश्च । अत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः प्राग्वतीयषष्ठ्यपि भवति । तस्य चार्होऽप्यत्ययत्वात् “अध्यर्द्धपूर्वां” इति लुकि “द्विगोः” इति ङीपि ( द्विपात्री ) स्थालीत्यपि भवति । ठन्खजोस्तु विधानसामर्थ्यान्न लुक् । पात्रमर्हति ( पात्रियः । पात्रयः ) “पत्राद् घंश्च” इति द्वितीयान्ताद्दृहीतीत्यर्थं घयतौ । इह पात्रं भाजनं परिमाणं च । सर्वपात्रं व्याप्नोति ( सर्वपात्रीणः सूप: ) । “तत्सर्वादेः” इति खः ( पात्रे समितः पात्रे बहु-लः । “पात्रेसमितादयश्च” इदि धेपे सप्तमीतत्पुरुषः । अत्रैव पाठादल्लुक् । अत्रावधारणेन क्षेत्रः । पात्रव्य समितो न पुनः क्वचित्काय । ( अयस्पात्रम् ) “अतः क्रुकमिकंस” इत्यादिना अकारा-त्परस्य विसर्जनीयस्य पात्रे परतः सत्वम् । अत्र ६ रोतिर्धातुः कमिश्च । अन्यानिप्रातिपदिका-नि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ( अयस्पात्री ) इत्यत्रापि भवति पायतीति शोषणे गतम् ॥१०८॥

घ्रा गन्धोपादाने ॥ ( जिघ्रति ) । "पाघ्रा" इत्यादिना जिघ्रादेशः शिति । ( जघ्रौ । जघ्रिय । घ्रातेत्यादि ) आशीर्लिङि ( घ्रायात् । घ्रेयात्, ) "वान्यस्य" इति पृत्वविकल्पः । लुङि ( अघ्रात् अघ्रासीत् ) "विभाषा घ्रावेट्" इति सिचो वा लुक् परस्मैपदे । आत्मनेपदे ( अघ्रायि, अघ्रासाताम् ) सुमनसौ इति नित्यं सिचः श्रयणमेव ( जिघ्रासति । जेघ्रीयते ) "ई घ्राध्मोः" इति यङीत्वम् । ( जाघ्रेति । जाघ्राति । जाघ्रोतः ) "ई हल्यधोः" इतीत्वम् । ( घ्रापयति । अजिघ्रयत् । अजिघ्रियत् ) । "जिघ्रनेवां" इति चङ्परे णातुपधाया षेत्वम् । रिठपा निर्देशात् यङ्लुकि ( अजाघ्रपदित्येव ) । आ जिघ्रतीति ( आजिघ्र ) । "पाघ्रा" इत्यादिना उपसृष्टादस्माच्छे शपि जिघ्रादेशः, व्याजिघ्रतीति ( वशाघ्रः ) । "जिघ्रतेः संज्ञायाम्" इति कः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासस्तेन स्त्रियां "जातेरस्त्रीविपथात्" इति अदन्तलक्षणो ङीप् भवति ( व्याघ्रीति ) । सुबन्तेन समासे पूर्व स्त्रियां टापि अदन्तत्वाभावात् ङीप् न स्यात् । व्याघ्रस्य विकारश्रमे ( वैयाघ्रम् ) । \*प्राणिरजतादिभ्योऽञ्\* इति प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यो यथायोगं विकारान्यवयोरर्थयोरञ्जि "न स्वाभ्याम्" इति वृद्धिनिषेधे ऐजागमश्च । वैयाघ्रेण परिवृतो रधो ( वैयाघ्रः ) । \*द्वैपवैयाघ्राद्ञ्\* इति द्वैपवैयाघ्रशब्दाभ्यां परिवृतो रथ इति विषयेऽञ् । प्राग्दोष्यतीयस्याणोऽपवादः । ( घ्राणम् । घ्रातम्, ) "बुदविदो" इति निघण्टु-त्वविकल्पः ॥ १०९ ॥

ध्मा शब्दाभिःसंयोगयोः ॥ इहाभिःसंयोगो मुखवायुना ऽग्निःसंयोगः । ( धमति ) । "पा-घ्रा" इत्यादिना धमादेशः शिति । ( दध्मौ, ध्मातेत्यादि ) लिङि ( धमेत् ) । आशिति ( ध्मायात् । ध्येयात् ) "वान्यस्य" इत्येत्यविकल्पः । ( दिध्मासति । देध्मीयते ) "ई घ्राध्मोः" इति यङीत्वे, दाध्मेति । "ई हल्यधोः" इतीत्वम् । ( दाध्मति ) "आभ्यस्तपोः" इत्यालोपः । ( ध्मापयति । अदिध्मयत् । उद्धमः ) । "पाघ्राध्मा" इत्युपसृष्टाच्छे शपि धमादेशः । ( नासिद्धमः ) \*नासिकास्तनयो\* इति नासिकायां कर्मण्युपपदे ऽम्नात् खञ् ( नाडिधमः ) \*नाडीमुष्टयोश्च\* इति नाडीमुष्टयोः कर्मणोरुपपदयोः खगप्रत्ययः । तस्य मुष्टि-शब्दस्यापूर्वनिपाताल्लक्षण्यभिचारात् लिङ्गात् ध्मापेटोरपपदयोश्च यथासंख्यं न भवति । पाणयो ध्मापन्ते येषु ( पार्णिधमाः पन्थान् ) । "उपपदयैरभदपार्णिधमाश्च" इति पश्चि नि-पात्यते । ( ध्मात्वा ध्मातम् ) ॥ ११० ॥

घ्रा गतिनिवृत्तौ । ( तिष्ठति ) । "पाघ्रा" इति तिष्ठादेशः । ( तस्थौ । शपित्तौ ) । आदिभ्योऽस्येन घ्राभ्यासस्य" इति पत्यम् । ( स्थाता । स्थास्यति । अधिष्ठाता । अ-ष्ठास्यति ) । "उपसर्गात्" इत्यादिना पत्वम् । ( तिष्ठतु । तिष्ठेत् ) आशिति ( स्तोयात् ) लिङि" इत्येत्यं "वा स्वप्प्य" इति विकल्पस्तु न भवति । अन्यस्येति घुमास्थारिपर्युरासात् शस्थात् ) "गातिस्थ्या" इति सिचो लुक् । ( अष्पष्टात् ) "प्राक् सिताद्दृष्यपापेऽपि" ते पत्यम् । ( तिष्ठासति । तेषीयते ) "घुमास्थ्या" इतीत्वे द्वित्वम् ( काल्पयति । काल्पयते ) । "ई हल्यधोः" इतीत्वम् । ( ताम्यति ) । "आभ्यस्तपोः" इत्यालोपः ( स्थापयति । तिष्ठयत् ) \*तिष्ठनेरिव\* इति चङ्परे णौ उपधाया इत्वं नितरा निर्देशात् अतास्थपरित्यग्र भवति ( संतिष्ठते । संस्थे । संस्थाता । संस्थास्यते । संतिष्ठताम् । ममतिष्ठत । संति-ष्ठत । संस्थासीष्ट ) । "ममप्रविष्प्य" इति सञ् । ( समन्विष, ममस्त्रियपातामित्यादि ) गात्पोरिच्छ" इति सिचु विकल्पं तिष्ठनेषेष्टारः । "द्व्यारद्वार" इति मिश्रुक् सन्निपात-भाषाया मेति धयतागुणं, गिचः क्लियारप्रत्ययान्शनेन गुणो न भवति । एथम् अतिष्ठने षेष्ट इत्यादि नित्यं शब्दरतिष्ठने । प्रतिज्ञाकारोत्तर्यः । "आरः स्थः प्रतिज्ञाने" इति । अर्धेऽप्यभाषादपमादुर्ध्वः । ( तिष्ठे कस्या एतेभ्यः ) । स्थानेन स्थागिर्याथं प्रका-तोऽर्थः, प्रकाशमपौ ऽकार्थत्वाद्वात्तामिति कथिन् । "साददुक्" इत्यत्र परमात्तयो

तु स्थानेन स्वाभिप्रायप्रकाशनमर्थं इत्युक्तम् । “श्लाघन्नुङ्” इति ज्ञीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वम् । ( धर्माध्यक्षे तिष्ठते ) । तत्र निर्णयमपेक्षमाणस्तिष्ठतीत्यर्थः । \*प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च\* इति तद् । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणं, स्थेयस्याख्या, स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । रूढश्रायं विवादपदस्य निर्णतरि, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेय इत्यत्र प्रकरणादिना विवादपदनिर्णेतुः प्रतीतिः ।

ननु शब्दे नेत्यात्मनेपदाभावो हरदत्तेनोक्तः । कुटुम्ब उच्यते तदर्थं घटत इत्यर्थः । “उदोनूद्ध्वकर्मणि” इति तद् । ऊर्ध्वकर्मणि आसनात् ( उच्यते ) अत्र उद् ईहायामित्युक्तत्वात् अनूर्ध्वकर्मण ईहया विशेषणादस्माद्ग्रामाच्चतमुच्यते इत्यत्र ईहाभावान्तद् .न भवति । उत्पद्यत इति ह्यत्रार्थः । ( ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते ) । ऐन्द्रया ऋचा गार्हपत्यमभिधत्त इत्यर्थः । “उपान्मन्त्रकरणे” इति तद् । मन्त्रः करणं यस्यार्थस्य मन्त्रकरणः । तदर्थादुपोपसृष्टात् स्थस्तङ्गिति सूत्रार्थः । ( आदित्यमुपतिष्ठते ) पूजयतीत्यर्थः । ( गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते ) । संश्लिष्यतीत्यर्थः । ( राजकीयानुपतिष्ठते ) मित्रीकरोतीत्यर्थः । ( अयम् पन्थाः सृष्टनमुपतिष्ठते ) । प्राप्नोतीत्यर्थः । [ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमिन्नकरणधिष्विति वक्तव्यम् ] इति तद् । ‘आज्ञा प्रलिप्सुर्विनयादुपास्थुः’ इत्यत्र भट्टिश्लोके देवपूजादिभ्योन्योऽर्थ इति तद् न कृतः । ( अर्थी राजानमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ) । लिप्सुरूपसर्पतीत्यर्थः, उपोपसृष्टोऽयमर्थान्तरवृत्त्या सकर्मकः । “वा लिप्सायाम्” इति तद् विकल्पः । ( यावद्भुक्तमुपतिष्ठते ) वीप्सायामव्ययीभावः । भोजने भोजने सन्निधत्त इत्यर्थः । “भकर्मकाच्च” इति उपोपसृष्टादस्मादकर्मकात्तद् । तिष्ठतीति ( स्थायी ) । ग्रहादित्वाणिनिः । समे तिष्ठतीति ( समस्थः ) । “सुपिस्थ” इत्यत्र सुपीति योगं विभज्य आकारान्तानां कर्त्तरि कविधानात्कः प्रत्ययः । अत्र स्थ इति वचनं तिष्ठतेरप्याकारान्तत्वात्पूर्वैणैव कस्य सिद्धत्वात् अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति भावे कविधानार्थं, तेनाखानुत्थानम् ( आखुत्थम् । श्लभोत्थम् ) इति भवति । “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” इति सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः । शं सुखं तत्र तिष्ठतीति ( शंस्थः ) । “स्थः कः च” इति कप्रत्ययः । चकारात् क्विपि ( संस्थाः ) । “धुमास्था” इति ईत्वं भाष्यकारप्रयोगान्न भवति । [ ईत्वमवकारादौ ] इति तु न स्थितम् ।

ननु “सुपि स्थः” इत्यत्र योगविभागात्कः सिद्धः, क्विविति क्विपि वासरूपेण, तत्र किं “स्थः क च” इति सूत्रेण, उच्यते । “शमि धातोः संज्ञायाम्” इत्यत्र क्विविति धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं बाधकबाधनार्थमित्युक्तम् । तेन यदा शङ्करा नाम परिवाजिका तच्छीला चेत्यत्र “कृञो हेतुताच्छील्यम्” इति टं बाधित्वाच्च भवति, तथा कक्विपावपि बाधित्वात्त्राप्यच्च स्यात्, कं तु परत्वादिपि बाधेतेति, तन्मा भूदित्यारब्धव्यमेव “स्थः क च” इति सूत्रम्, एवमपि किं क्विपो विधानेन, यतो वासरूपेणायमपि भविष्यति । न । अस्य विधाने यथा कः अचं बाधते तथा क्विपमपि बाधेत । ( स्थासु. ) । “ग्लजिस्थश्च” इति तच्छीलादौ क्क्षुः, “धुमास्था” इतीत्वं स्थाया इत्याकारप्रक्षेपेणाकारान्तस्य विधानान्नेति भाष्ये स्थितम् ।

अन्ये तु गिद्वयं तेनेत्वस्य न प्रसङ्गः । ( जिप्णुः ) इत्यत्र गुणाभावस्तु “न धातुलोप आर्द्धधातुके” “क्ङिति च” इति संहितया सूत्रपाठात् कृतचत्वस्य गकारस्यापि तत्र निर्देशात् । तथा “श्र्युकः किति” इत्यत्रापि चत्वेन गकारस्यापि निर्देशात् ( भृष्णुः ) इत्यत्रेडभाव इत्याहुः । उक्तं च—

सौर्गित्वाच्च स्थ इकारः कान्दतोरीत्वशासनात् ।

गुणभावस्त्रिषु स्मार्थः श्र्युकोऽनिद्वत्त्वं कगोरितोः ॥

इति । ( स्थायुकः ) । “लपत” इत्यादिनोकञ् । ( स्यावरः ) “स्थेशं” इति वरञ् ।

प्रस्थास्यत इति प्रस्थायी । “प्रेस्थः” इति णिनिः । णित्वाद्युगागमः । गम्यादिषु पाठात् “भवि-  
 प्यति गम्यादयः” इति भविष्यत्कालता ( स्थित्वा । स्थितम् ) । ( उपस्थितो गुरुं शिष्यः ।  
 उपस्थितो गुरुः शिष्येण ) “गत्यथा” इत्यादिना कर्त्तृकर्मणोः क्तः । उपपूर्वोऽयं सकर्मकः ।  
 “द्युतिस्यतिमास्थाम्” इति “द्युमास्था” इतीत्वापवाद ईकारः । ( प्रस्थाप्य ) इत्यत्र ‘अ-  
 न्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब् बाधते’ इति पूर्वमीत्वं न प्रवर्त्तते । पश्चात्तु निमित्ताभावा-  
 न्नास्य प्रसङ्गः । प्रतिष्ठतेऽस्मिन्निति ( प्रस्थः ) ‘धर्मं कविधानम्’ इति कः । माहकिप्रस्थो नाम  
 उदीच्यग्रामः, तत्र भवो ( माहकिप्रस्थः ) “प्रस्थोत्तरपदपल्लवादि कोपधादण्” इति प्रस्थोत्तरप-  
 लक्षणोऽण् शैषिकः । “उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदान्तात्” इति अचोऽपवादः । अणचोः स्वरे  
 विशेषः । इन्द्रप्रस्थे भवः ( ऐन्द्रप्रस्थः ) अनुदीच्यग्रामत्वात्प्राग्दीव्यतीयोऽण् । मालाप्रस्थे  
 भवः ( मालाप्रस्थकः ) । “प्रस्थपुरग्रहान्ताच्च” इति प्रस्थाद्यन्तादेशमाचिनः शेषेऽर्थं वृत् ।  
 छस्यापवादः । प्रतिष्ठत्यग्रे गच्छतीति ( प्रष्ठः ) “आतश्चोपसर्गो” इति कः । “प्रष्टोऽप्रगामिनि”  
 इति षत्वम् । अप्रगामिनोऽन्यत्र प्रस्थः । ( प्रस्थितः ) । “स्थागापापचो भावे” इति  
 क्तिन् । “आतश्चोपसर्गो” इत्यङोऽपवादः । “द्यतिस्यतिमास्थामिति कीति” इति इत्वम् ।  
 कथं तर्हि ( आस्थेति ) । “व्यवस्थापयामसंज्ञायाम्” इति निर्देशात् ज्ञापकादुत्सर्गोऽपि भवति ।  
 आस्था शीलमस्य ( आस्थः ) । “छत्रादिभ्यो णः” इति शीलोपाधिकृतप्रथमान्ताच्छत्रादे-  
 रस्येत्यर्थं आस्थाशब्दादण् प्रत्ययः । यद्यपि छत्रादौ स्थाशब्दः पठ्यते, तथापि केवलस्याभा-  
 वात् सोपसर्गादेव प्रत्ययः । छत्रादीनां तस्य कामेशब्दस्याणित्वान्धनप्रवृत्तिभावव्यापनार्थात्  
 “कर्मस्ताच्छोले” इति ढिलोपनिपातनाल्लिङ्गात् छत्रादिभ्यो णेऽकार्यं भवतीति ज्ञापनात्  
 स्त्रियां ङीप् ( आस्थीति ) भवति । तिष्ठत्वस्मिन्निति ( स्थानीयम् ) बाहुलकादधिकरणे-  
 ऽनीयः ( उपस्थानीयः ) इति “भङ्गयोगे” इत्यादिना कर्त्तृकर्मणोः । भ्रांष्णां स्थानं ( भोर-  
 धानम् ) । “भीतोः स्थानम्” इति समासे षत्वम्, असमासे तु “सात्पदाचोः” इति निषेध  
 एव भवति । प्रासिस्त्वस्त्वैव “नुम्बिसर्जनीयशब्दव्यायेऽपि” इति । गोः स्थाने जातः ( गो  
 स्थानः ) । “स्थानान्त” इत्यादिना णो लुक् । ( स्थिरम् ) अजिरशिशिरस्थिरेति किरचि  
 निपातितः ( स्थेष्टः । स्थेयान् ) “प्रियस्थिर०” इत्यादिना या इष्टमेपसु स्थादेशे “प्रह-  
 त्येकाच्” इति प्रवृत्तिभावात् लोपाभावे “आद् गुण” । स्थिरशब्दस्य पृथ्वादिषु अपाठा-  
 दिमिन्च् नास्त्येति वृत्तौ स्थितम् । तेन स्थेमशब्दश्चिन्त्यः । स्थिरं करोति ( स्थापयति ) ।  
 “णारिष्ठवत्” इति इष्टवद्भावाण्यौ स्थादेशे वृद्धिपुत्रौ । ( गजिष्ठिरः । युधिष्ठिरः ) । “भवि-  
 युधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । “हलदन्तात्सप्तम्याः” इति अलुक् । अम्प्रेव तिष्ठतीति  
 अम्बन्ट ) “सुपि ल्यः” इति कः । उपपदसमासे वृत्तिस्त्वभावात् इवायौऽन्तभूतः । न्यासे  
 त्वम्बायां तिष्ठतीति उपा(१)पादि । “ड्यापोः संज्ञाटन्मोः” इति पूर्वपदस्य इस्वः ।  
 \*अम्बाम्यगोभूमि\* इति अम्बादिभ्यः परस्य ल्यः सकारस्य षत्वम् । एवमम्बप्टा-  
 दीन्युदाहार्याणि । तत्र रुद्रिषु यथाकथञ्चिन् व्युत्पत्तिः, सर्वत्र “सुपि ल्यः” इति कः ।  
 ( गोष्ठः ) इत्यत्र तु गावः तिष्ठन्त्वस्मिन्निति प्रथमान्ते गोशब्दे उपपदे घप्रथं  
 क इत्यधिररणे कः । भूतपूर्वम् गोष्ठम् ( गोष्ठीनं ) “गोष्ठात् सञ् भूतपूर्व” इति  
 भूतपूर्वत्वोपाधिकायां गोष्ठात् स्वार्थं सञ् । ( गोष्ठीति ) गौरादित्वात् ङीप् । ( सभ्येष्टः )  
 इत्यत्र “हलदन्तात्” इत्यलुक् । ष्टं ( परमेष्ठदिविष्ठयोरपि ) ।  
 यद्वाग्नेव सविभक्तिर्निर्देशसामर्थ्यात् अलुक् । ( अपठ ) इति वृत्तिमुगदाय अपाठ  
 इति षचिन् पाठः । तत्र “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घ इति न्यासे उक्तम् । ( पुष्ठः )  
 इत्यत्र यदा कुशब्दे निपातस्तदा प्रथमान्तेऽस्मिन्नुपपदे विधिः । अध्यानिगस्तदा

सप्तम्यन्त इति च न्यासे ( सव्येष्ठा । सव्येष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ) [ स्थास्थिन्स्थ-  
णामिति वक्तव्यम् ] इति अत्र स्थशब्दे विवदन्ते । “सव्येस्थच्छन्दसि” इति  
ऋन्नन्तस्य च “नयतोडिच्च” इत्यतः डिदित्यनुवर्तनाद्विलोपे “ऋदुशन” इति अन-  
डि सर्वनामस्थानदीर्घत्वमिति न्यासे । प्रदीपादौ तु स्थाशब्दः क्षिप्रन्तः [ ईत्वे वका-  
रादौ प्रतिषेधः ] इति घुमास्थादिनेत्वं न भवति । अनयोः क्विन्तपक्षो न्याय्यः, ऋन्नन्त-  
त्वे स्थाइत्येव स्थशब्दस्यापि पत्वे सिद्धेस्तदुपादानमनर्थकं संयात् । हर्म्येष्ठः रथेष्ठा-इत्यादय  
प्रयोगा नोपपद्येरन् । तत्रेत्वे वकारप्रतिषेध इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्रैव स्थेत्यस्य नि-  
र्देशात् ईत्वाभाव इति वाच्यम् । ( परमेष्ठी ) इत्यत्र “परमे स्थः किच्च” इतीन्प्रत्ययः कित्वादा  
कारलोपः । ( सुष्ठु, दुष्ठु, अपष्ठु, ) “अपदुःसुपु स्थः” इति कुप्रत्ययः । मृगय्वादित्वात् कुप्र-  
त्यय इति न्यासकारवचनात् अयं योगरहितः प्रतीयते । “सुषामादिपु च” इति पत्वम् । “उप-  
सर्गात्सुनोति” इत्येव सिद्धे सुषामादि-ञ्वनयोः पाठोऽनुपसर्गार्थः, यदा सुशब्दः पूजार्थस्तदा  
“सुः पूजायाम्” इति कमेप्रवचनीयत्वात् एकसंज्ञाधिकारात् अनुपसर्गात् सूपसर्गप्र-  
तिरूपकाच्च । ( सौष्ठवं, दौष्ठवं, ) युवादित्वात् भावकर्मणोरण् । ( अपष्ठः ) अयमपि सुषामा-  
दिपु द्वष्टव्यः ( स्थाणुः ) स्थाणुरिति णुः ( स्थविरः ) अंजिरशिशिरेत्यादिना किरचि अवा-  
देशोऽन्त्यस्य निपात्यते, स्थविरस्य भावकर्मणी ( स्थाविरम् ) युवादित्वाद्दण् । दधित्यः क-  
पित्यः ) “सुपि स्थः” इति कः । ष्टोदरादित्वात् सकारस्य तकारः । ( स्थाम् ) वलम् ।  
मनिन् । अश्वस्येव स्थामस्य ( अश्वत्थामः ) अययपि ष्टोदरादिः । अश्वत्थाम्नोऽपत्यम्,  
( अश्वत्थामः ) “स्थाम्नोऽकारः” इति “दित्यदित्यादित्यो” इत्यत्र पाठादकारप्रत्ययः । अत्र  
केवलस्य स्थाम्नोऽपत्येन सम्बन्धाभावात्तदन्तविज्ञानम् । ( स्थलम् ) “स्थापति” इत्यादिवा-  
लः ( स्थाली ) गौरादिपाठात् ॥ ९११ ॥

ज्ञा अभ्यासे ॥ ( मनति ) । “पात्रा” इत्यादिना मनादेशः शिति । अन्यत्र ग्लैवत् ।  
मन्नावित्यादि । ( आघ्रायः ) घञि युक् ( आघ्रातः ) आघ्रातमनेनाघ्राती व्याकरणे ।  
“इष्टादिभ्यश्च” इति प्रथमान्तादनेनेत्यर्थे इनिः, सप्तमीविधाने [ क्तम्येत्विपयस्य कर्मण्युप-  
संख्यानम् ] इति कर्मणि सप्तमी । नीचभावसभ्यस्यतीति ( निन्नम् ) सुपीति योगविभागात्  
“आतोऽनुपसर्गो” इति वा कः । नेनीचभाववचनत्वेन मनत्यर्थस्याविशेषणात् तं प्रतीहोपसर्गत्वं,  
दिने आघ्रायत इति ( घुन्नम् ) घुशब्दो दिनवचनम्, दृश्यते च धारयेरत्र ( घून् ) सुतरामा-  
घ्रायत इति ( सुन्नं ) सुखम् । घञर्थं कः ॥ ९१२ ॥

दाण् दाने ॥ ( यच्छति ) “पात्रा” इति यच्छादेशः शिति । अत्रैव दाणिति विशेषणार्थो  
णकारः ( प्रणियच्छति ) घुत्वात् “नेर्गदो” इति णत्वम् ( ददौ । दाता । दास्यति । यच्छतु  
अयच्छत् । यच्छेत् ) आशिपि ( द्यात् ) घुत्वात् “एलिङि” इति एकारः ( अदात् ) “गाति-  
स्था” इति सिचो लुक् ( प्रणययच्छत् । प्रणयदात् ) अङ्घ्र्यवायेऽपि नेर्गदादिपु णत्वमिति उक्त-  
म् । ( दित्सति ) “सनि मामा” इति इस्भावः । “अत्र लोपः” इत्यभ्यासस्य लोपः ।  
“सस्यार्द्धधातुके” इति तत्त्वम् । ( देदीयते ) घुमास्था” इतोत्वे द्विवचनम् ( दादेति । दा-  
दाति । दात्तः ) “श्नाभ्यस्तयोः” इत्यालोपे चर्त्त्वम् । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति वा चर्त्त्वम् ।  
चर्त्त्वविधिं प्रतीति चालोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । लोटि हौ “ध्वसोरेद्धौ” इत्यन्त्यस्येकारे  
अभ्यासलोपे च देहि, ( दापयति । अदीदपत् ) ( दास्या मालां संप्रयच्छते ) कामुकः सन्  
तां तस्यै ददातीत्यर्थः । \*शाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थः\* इति ससुपसृष्टात्तृतीयायुक्तादस्मात्तद्, ,  
सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे, तृतीया “अशिष्टव्यवहारे” इति । पूर्वसूत्रे सम इति पञ्चम्यन्तमित्युक्तं  
तदेवात्रानुवर्तत इति प्रेण व्यवधानेऽपि तद्ववति ( दास्या मालां सम्प्रयच्छते सम्प्रदाति ) “स्था  
घोरिच्च” इति सिचः कित्त्वे इत्वं च, “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिचो लोपो झलि । दाण इति  
सासुबन्धकनिर्देशाद्यङ्लुकि नायं तद्भविधिरिति ( दास्या मालां सम्प्रदातीति भवति ) ।

( गां प्रयच्छतीति, गोप्रदाः ) \*प्रे दाजः\* इति कर्मण्युपपदे प्रोपस्थादस्मादणोऽपवादः कः ।  
 ननु "आतश्चोपसर्गो" इति कप्रत्ययेन प्रदशब्दं कृत्वा गोदाग्नेन पन्थीसमासे गोप्रद इति सिद्धं  
 किं सूत्रेण ? उच्यते । गां प्रयच्छतीति विवक्षायामणि गोप्रदाय इति स्यात् । यथा प्रादन्ये-  
 नोपस्थादोसम्प्रदाय इति स मा भूदिति । (गोदः) "आतोऽनुपसर्गो" इति अनुपस्थत्वे कः ।

'तं रसदायं जितमृत्युलोकं रात्रिचरः कान्तिस्तोऽभ्यतिष्ठत्'  
 इति भट्टिप्रयोगोऽयं दय दाणित्यपि दृष्टव्यः ।

यद्वा 'इयाद्वयध०' इत्याकारान्तलक्षणे णे दायशब्दं व्युत्पाद्य तेन रसस्य दायो  
 रसदाय इति पन्थीसमासे विधेयः । ( दाट् ) "दाधेदसिदादसदो रः" इति रुः । ( दा-  
 नोयो ब्राह्मणः ) "इत्यल्मुटो बहुलम्" इति सम्प्रदानेऽनीयर । उपदीयत इति ( उपदा ) "आ-  
 तश्चोपसर्गो" इत्यङ् । ( देयम् ) "अचो यत्" इति यति "ईयति" इतीत्ये गुणः ( दत्त्वा ।  
 दत्तः । दत्तवान् इति ) \*दो दद् घोः\* इति तकारादौ किति दत्तायः । ( प्रत्तम् ) \*अच उपस-  
 र्गाचः\* इति अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य योऽच् तस्य तकारादेशः । "क्षरि च" इति  
 दकारस्य तकारः । अत्राच इति द्विरावर्त्तते, तत्रैकेनोपसर्गो विशेष्यते परेण स्थानिनिर्देशयते  
 इत्याकारस्य स्थानित्वलाभः । अन्यथा "आदेः परस्य" इति दकारस्यैव तकारः स्यात् ।  
 अन्ये तु "उपसर्गाचः" इति द्वितकारकोऽयमादेशो निर्दिश्यत इति अनेकाकृत्यात्सर्गादेर्न  
 कुर्वन्ति, तेषाम् "अपो भिः" इत्यत्रैकस्तकारोऽनुवर्त्यः । अन्यथा द्विरित्यादावपि सर्गादेशत्वं  
 स्यात् । ( नीचम् । सूक्तम् ) \*दस्तित्\* दा इत्यस्य यस्तकारस्तदादानुत्तरपदे इगन्तस्योपसर्गस्य  
 दीर्घ इति दीर्घः । चत्वेऽस्याध्यासिद्धत्वात्तकारादित्यनुत्तरपदस्य । येषाम् \*अच उपसर्गाचः\*  
 इति द्वितकारक आदेशस्तेषामाभयात् सिद्धिरनपेक्ष्या ।

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति धेप्यते ॥

इति वचनादवदत्तादौ सो न भवति । अत्रैव धातुकेः पकारावदत्तादीनामवाचः, तत्रादि-  
 कर्मणोऽप्येतात्प्रदत्तविशेषणम् ।

अन्ये तु अवदत्तादावत्रादय उपसर्गाप्रतिरूपका निपाता न तूपसर्गा इति तत्त्व-  
 स्य भास्ति प्रमङ्ग इति घाटुः । मरन्निर्देशो ( मरत्तः ) [ मरदृष्टदृश्योपरसंख्या  
 मम् ] इति उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादनन्तत्वेऽपि तत्त्वं भवतीति श्यासयात्तरुः ।  
 ( प्रदाय ) "न हवयि" इति 'युमास्या' इतीत्वं निविध्यते । हवयः पूर्वम् "अच उपसर्गा-  
 चः" इति सो न भवति । "अन्तरद्धानि जिगीन् वदिरद्दो हवय वाचत" इति । ( दातु ) ।  
 "दाभाम्यां तुः" इति तुप्रत्ययः । ( देणुः ) । दावनीलः । गादाभ्यां वेणुः । दापर्णाति  
 शोपने गतम् ॥ ११३ ॥

इह कौटिल्ये ॥ ( ह्राति । जह्रात् । जह्रात्तुः । जह्रात्तुः । जह्रात्तुः ) ह्रातिनिपनारिद् ।  
 यन्नि तु "अचस्तास्वत्" इति निविध्यते । "अतश्च संयोगादेर्गुणः" इति गुणः । अर्धं हृत्त्वा  
 पूर्वप्रतिषेधेन स्वयिषेधो वाच्यते ( ह्रात्तुः । ह्रात्तुः ) "अतश्चोः स्वे" इति ह्रः । ( ह्रात्तु  
 अह्रात्तुः । आतिनिपि ह्रात्तुः ) । गुणोक्तिरसंयोगाद्योः इति अर्धोक्त्यात्तस्य संयोगादेर्गुण-  
 यकारादावार्धधातुके लिति च गुण इति गुणः । ( अह्रात्तुः । यकि ह्रात्तुः ( तिद्योः गुणः ।  
 यदावोऽलिति दगावनेपदे च तदा "अतिर्गित्तोऽामनेपदे" इत्यतिर्गित्तुः "अतश्च संयोगादेः"  
 इति पदे इति ( ध्वनिह्रात्तुः । स्यात्पदतोऽप्यादि ) । "अतिर्गित्तोऽामनेपदे" इति अति-  
 शृत्त्य "अश्च" इति ह्रित्वविधानात् च गुणः । इति विरक्तोः ( गुणोक्तिः ) "अतश्चोऽर्धो गतिः"  
 इति ह्रात्तुः "अतश्चोऽर्धो गतिः" इत्युक्ते तत्रे च "इति च" इति दीर्घः । ( अह्रात्तुः ) "गुणोक्ति-  
 रसंयोगाद्योः" इत्यतिर्गित्तुः "अति च" इति गुणः । ( अह्रात्तुः । जह्रात्तुः इत्यादि ) । एतेऽतिर्गित्तु-  
 स्यात् । ( जह्रात्तुः ) । अचयेः ( जह्रात्तुः ) । इति ( अजह्रात्तुः ) । ( ह्रात्तुः ) ॥ ११४ ॥



घ ]

स्वृ शब्दोपतापयोः ॥ ( स्वरति । सस्वार । सस्वरतुः । सस्वर्ये । सस्वरिय । सस्वरिम )  
 "स्वरतिमृति" इति बलादाविड्विकल्पः । अत एव तामो नित्यानिट्त्वाभावात् "अचस्ता-  
 स्वत्" इति निषेधो न भवति । नापि "ऋनो भारद्वाजस्य" इति निषेधः । यतोऽयम् "अच-  
 स्तास्वत्" "उपदेशोऽस्वतः" इति निषेधाद्वाकारान्तैकविपर्यायविति नियमाद्ययोर्द्वकागन्तेषु पादि-  
 कत्वमात्रफलो । "श्र्युकः किति" इति निषेधेन पुरस्तात् प्रतिषेधहाण्डारम्भमामर्थ्यान् पर-  
 स्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्यापि बाधः । तेन वमयोः क्रादिनियमेन नित्यमिडेव न च मन्त-  
 व्यं "श्र्युकः किति" इति निषेधस्य बाधकं क्रादिनियमं स्वरत्यादिविकल्पः परत्वान् बाधे-  
 तैति, वस्मिन्स्तु प्रमक्ते पुनर्वाधकस्य निषेधस्यापि प्रमद्भात् । अस्ति च लिङ्गं पुरस्तादाभ्य-  
 माणेनापि प्रतिषेधेन स्वरत्यादिविकल्पस्य बाध्यतेति । यदयं स्वरतेः "मनोवन्तः" इत्यादिना  
 विकल्पं शास्ति, इदं च "सनि ग्रहगुहोश्च" इति उगन्तानां सन्धारभ्यमाणेन निषेधेन पर-  
 स्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्य बाधनेऽर्थवत् । येषां तु दर्शने यावान् कश्चनेडभावः प्रतिषेधनि-  
 बन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्रादिसूत्रेण नियम्यत इति तेषामत्र धल्यपि नित्यमि-  
 ट्वा भाव्यम् । ( स्वरतां । स्वरिष्यति ) । "ऋद्धनोः स्ये" इति नित्यमिड् विप्रतिषेधेन ( स्वरतु ।  
 अस्वरत् । आशिपि स्वर्वात् ) । "गुणोत्तिसंयोगाद्योः" इति गुणः । ( अस्वारीत् अस्वारि-  
 ष्याम् । अस्वारीत् अस्वार्थम् । सिस्वरिष्यति । सुसूर्पति ) । "सर्नोवन्तः" इत्यादिना इड्-  
 विकल्पः । इडभावे "अज्जनगमाम्" इति दीर्घ "उदोऽप्यपूर्वस्य" इति उत्वे रपरे "हलि च"  
 इति दीर्घः । ( सास्वर्यते ) । "गुणोत्तिसंयोगाद्योः" "यडि च" इति गुणः । ( मस्वर्ति ।  
 सस्वृत ) इत्यादि । ( सस्वरिता ) इत्यादौ स्वरत्यादिविकल्पस्य न प्रमद्भाः । स्वरतांति  
 तिपा निर्देशात् । ( स्वारयति । असिस्वरत् । संस्वरते ) । \*समो गमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यति-  
 स्तुविदिभ्यः\* इतिसमुपसष्टादकर्मकादस्मात्तड् ( संस्वरे । संस्वरिषे ) किति लिटि स्व-  
 रत्यादिविकल्पो नेत्युक्तम् । तेन क्रादिनियमाश्रित्यमिड् । ( संस्वरिता । संस्वतां । संस्व-  
 रिष्यते ) । "ऋद्धनोः स्ये" इति नित्यमिड् । ( संस्वरताम् । संस्वरेत । आशिपि संस्वरि-  
 षीष्ट । संस्वृषीष्ट ) । लुङि ( समस्वरिष्ट । समस्वृत ) । इडभावे ( हरतिवत् ) । "उश्च"  
 इति कित्त्वाद्गुणत्वं तड्विधौ स्वरतांति तिपा निर्देशात् ( सास्वरीति ) इत्यादौ न तड् ।  
 ( स्तृत्वा स्तृतः ) "श्र्युकः किति" इति नित्यमिड् न । ( स्वरुः ) । यूपे छियमाने प्रथम-  
 पतितशकलो वज्रश्च । "स्तृत्वास्तिहि" इत्यादिनोप्रत्ययः ॥ ११९ ॥

स्मृ चिन्तायाम् ॥ ( मातुः स्मरति ) इत्यादि हरतिवत् । "अधोगर्भ" इति कर्मणि  
 शेषे षष्ठी ( सुस्मूर्पते ) "ज्ञाश्रुस्मृ" इति तड् । स्मरयतीत्याध्याने घटादिशाडात्, अन्यत्र  
 ( स्मारयति । असस्मरत् ) "अस्मृत्स्वरः" इत्यभ्यासस्याकार इत्यापवादः । अयमनेका-  
 र्थत्वात् विस्मरणे चित्तादपक्रमणे वर्त्तते । अनन्तं दृष्ट इति ऋचित्यद्वये । ( हरतीत्यादि )  
 स्मरतिवत् । ह्यर्थे संहियते इति ( द्वारम्, ) द्वारे नियुक्तो ( दौवारिकः ) । "तत्र नियुक्तः"  
 इति ठकि "द्वारादीनां च" इति वृद्धिप्रतिबन्ध एजागमश्च । द्वारादिषु तदादिविज्ञानान् द्वार-  
 पालस्येदं, ( दौवारपालम् ) इत्यत्रापि वृद्धिप्रतिबन्ध एजागमश्च भवति । ( द्वाः ) इति प्य-  
 न्तात् किपि ॥ ११६ ॥

सु गतौ ॥ ( सरति । ससार । सस्रतुः । मनुः । ममर्थ । मस्रव ) । अजादावृद्धिवि-  
 षये यण् । क्रादिपाठादनिट्त्वम् । ( सत्तां । सरिष्यति ) । "ऋद्धनोः स्ये" इति इट् । ( अ-  
 सरत् । सरेत् । स्रियात् ) । "रिड् शयनिलिड्क्षु" इति रिडादेशः । ( असापीत् । असाष्टम् )  
 "सत्तिनास्ति" इत्यङ्विधौ अविद्यमानराया शासिना साहचर्यान् सत्यन्योरन्यविद्यमानग-  
 षोर्जुहोत्यादिक्रयोर्ग्रहणमिति नात्याडस्ति । ( सोर्षति ) । "अज्जन" इति दीर्घ "ऋनः"  
 इतीत्वे रपरे "हलि च" इति दीर्घे द्विवचने नेस्त्रिने । "रिड् शयः" इति रि । ( सस्वर्ति ।  
 सस्वृतः ) इत्यादि । ( सारयति । असोसरत् ) । यदायं सरतिर्विगतगमने वर्त्तते तदा पात्रा-

दीनां शित्प्रत्यये धावादेशे ( धावतीत्यादि ) । उपसर्गां गर्भप्रहणे प्राप्तकाला । “उपसर्गां काल्या प्रजने” इति यति निपात्यते । प्रजनं गर्भप्रहणं तत्र प्राप्तकालेत्यर्थः । अन्यत्र ण्यति ( उपसर्गां सूर्यः ) “राजसूर्यसूर्य” इति क्यपि उत्तरं निपात्यते । सूत्रतेषां रूपागमे सूर्यशब्दात् प्रत्ययाः सुत्रतो प्रदर्शयिष्यन्ते । ( साधु सरतीति सरकः ) “पृथुल्वः संमभिहारे बुन्” इति समभिहारेणात्र साधुकारित्वमुच्यते । तथा च वार्त्तिकम्—[ साधुकारिणि बुन्विधानमिति ] । पुरः सरतीति ( पुरः सरः ) । “पुरोऽप्रतोऽप्रे सत्तेः” इति टः । ( अप्रेसर इति ) “तत्पुरे कृति” इति सप्तम्या अलुक् । अत्र न्यासे अप्रे इत्येकारान्तत्वं निपातनादित्युक्तम् । अप्रे सरति अप्रेण सरतांत्यादावपि एकारान्तत्वम् । एवं हि “सवरूपावरूपाप्रसरो रुभा, “आयोधनाप्रसरातां त्वयि वीर याते” इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः स्युः । पूर्वः सरतीति ( पूर्वसरः ) । \*पूर्वं कर्त्तरि\* इति कर्त्तृवाचिनि पूर्व्वशब्दोपपदे सत्तेष्टः । कर्त्तुरन्यत्राणेषु । पूर्व्वदेशं सरतीति ( पूर्वसारः ) । ( उद्गसारी, प्रत्यासारी ) । [ “उत्प्रतिभ्यामाणि सत्तेःपसंख्यायाम्” ] इति णिनिः । ( परिसारी ) “सम्पृच” इत्यादिना विनुण् । सरणः । “जुवङ्कम्प्य” इत्यादिना युच् । ( सुमरः ) । “सृष्यदः कमरच्” इति कमरच् । ( सृत्वरः ) “इण् तजिसर्त्तिभ्यः क्कृत्” इति क्कृत् । ( सृत्वरी ) “टिड्ढाणञ्” इति ङोप् । ( सतिः ) “भाषायां धाङ्कृत्तुगामिजनिभ्यः” इति किकिनोरन्यतरः । लिङ्वाद्भावाद् द्विवचनम् । ( सारः ) । कालान्तरस्थायी। “सु स्थिर०” इति कर्त्तरि घञ् । स्थिरादन्यत्र भावादौ घञि ( सारः ) । अयमुत्कर्षे बुद्धिः । न्यायादानपेते ननुसकलिङ्गः । ( अतिसारो व्याधिः ) । विसारो मत्स्यः । सारो बलं ) “व्याधिमत्स्यबलेषु” इति घञ् । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । ( अतीसारः ) “उपसर्गास्य घञ्यमनुज्ये” इति दीर्घः । अतीसारोऽस्यास्तीति ( अतीसारकी ) “धातातोसारभ्यां कुक्च” इति मत्स्ये इतिः कुगागमश्च ( प्रसारः । आसारः ) भावे “अकर्त्तरि च कारके सज्ञायाम्” इति घञ् । “रुद्रोऽदन्तमुसलप्रसरं निषेदे” इति माघे बाहुलकादप् । एवं ( निसर ) इत्यपीत्यात्रेयः । ( उपसरो ) गवांस्त्रीगवोषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते । “प्रजने सत्तेः” इत्यप् । ( परिसरः । अपसरः ) \*पुंसि संज्ञायाम्\* इति करणाधिकरणयोर्थः । ( परितः सरणं परिसर्गां ) “इच्छा” इत्यत्र [ “परिचर्यापरिसर्गांमृगया” ] इति भावे षे यकि गुणः । ( वैसारिणो मत्स्यः ) । \*विसारिणो मत्स्ये\* इति विसारिणशब्दान्मत्स्यगुणेः स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । “इतण्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावः । अस्मादेव विसारिण इति निर्देशाद्गुणं, तत्सन्नियोगेण णिनिः । प्रहादित्वाणिनिरित्यात्रेयः । एवं हि पृथक्प्रयोगार्हः स्यात् । प्रहादिषु न दृश्यते, प्रतिषिद्धश्च पदमङ्गयो पृथक्प्रयोगः । पृथक्प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकारेणापि प्रहादित्वाणिनिरित्युक्त्या भूत एव निपातनादित्युक्तम् । निपातनं च प्रत्ययसन्नियोगेनैव । ( सृणि-का ) । “सत्तेर्नुट् च” इति इक्न् प्रत्ययः, नुडागमः । ( सार्थः ) । “सत्तेर्णिञ्च” इति थन्प्रत्ययः णित्वाद्बुद्धिः । ( सर्वः ) “सर्वेष्ट” इत्यादिना थन्, अत्र वक्तव्यं तत् स्वतांयुक्तम् । ( सरयूः ) “सत्तेरयूः” ( इत्ययूः सरत्वां भवं, सारवम् ) “दाण्डिन” इत्यादिना अणप्रत्यये युञ्जद्भलोपो निपात्यते । ( सरणिः ) “अर्त्तिष्टुष्टुति” इत्यादिना ञान्प्रत्ययः । ( सतिच् ) “हृष्टरहि” इत्यादिनेतिप्रत्ययः । ( सृणिः ) । “सृष्टिभ्यां षिप् च” इति निप्रत्ययः । ( सरः ) असुन् । ( सरसी ) । “वर्तमाने प्रपद्बृहन्महत्जगत्सरसां शतृवञ्च” इति शतृवञ्जावात् ङोप् । ( सारङ्गः ) “सृष्टोर्द्विष्टिश्च” इति अङ्गप्रत्यये वृद्धिः । ( अङ्गयः सृते इति अप्सरा ) “अङ्गिराअप्सराः” इत्यसुनि निपात्यन्ते । उणादितुचौ स्वप् इति सौत्रो धातुः, अस्मात् सरमुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । बहुष्वप्सरस इति बहुवचनं प्रायिक्म् । तदुक्तम् । अप्सरा.भुमनत्सिक्तावर्थाणामिति बहुष्वं प्रायिक्म् । अप्सराइव आचरति ( अप्सरायते ) । “कर्त्तुः षण् सलोपश्च” इति क्यञि सलोपश्चेति । तत्र विभाषाप्रहणे व्यवस्थितविभाषाप्रत्ययात् इह नित्यं सलोपः । उक्तं च—“भोजसोऽप्ससो नित्यं, पयसस्तु विभाषया” इति । ( सारयिः ) । “सत्तेर्णिच्” इति

“न न्द्राः” इति रेफस्य द्विर्वचननिषेधात् पिशब्दद्विर्वचने ( मा भवानपिण्डिति भवति ) ।  
 स्तिपा निर्देशाद्यल्लुकि पुगभावात् ( अरारयतीति भवति । रिक्तीमपञ्चे गरिपारयतीति ।  
 उपाच्छेति ) । “उपमर्गादिति धातौ” इति ऋवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकाराद्दी धातौ परे पूर्वपर-  
 योर्द्विः । सा च ऋवर्णस्त्वानिका इति रपरत्वम् । अर्थः । “अर्थः स्वामिर्देवयोः” इति  
 यति निरात्यये । स्वामिर्देव्याभ्यामन्यत्र “ऋहलोर्णत्” इति ण्यत् । ( आर्थः ) स्त्रियाम्  
 ( आयां । अयां ) । “आर्थश्चप्रियाभ्यां चा” इति ङीपानुक्तौ । पञ्चे रिना पुंयोर्यं स्वार्थं  
 पूव्यं विधिरिति वृत्तिः, तेन पुंयोगेन नित्ये ङीप् भवति । आरो । अरियम् ) । “अत्तिल्लु”  
 इति करणे इत्र । ( आरा ) प्रतोदः । ( आरा ) शक्तिरूपामिति मिदादिपाठात् अह वृद्धि-  
 श्च । ( अन्यत्रार्त्तः ) । “उपसर्गात्” इति वृद्धिः । ( ऋणम् ) । “ऋणमाधमर्णं” इति नि-  
 दानत्वं निरात्यये । अधमर्णे ( अधमर्णः ) अत एव निर्देशात् सप्तम्यन्तेन समासः । अध-  
 ममृगमस्येति बहुमीहिर्वा, निधान्तस्य परनिपातः । अत एव निर्देशात् ण्यभावआधमर्णम् ।  
 इदं च कालान्तरदपरिनिमयोपलक्षणार्थं, तेन ( उचमर्णः ) इत्यपि भवतीति वृत्तिः । “धारे-  
 रुत्तमर्णं” इति निपातनात् वा पूर्ववत् समासः । प्रगतं द्रष्टुं वा ऋणं ( प्राणं ) “प्रादयो ग-  
 ताद्येषु प्रथमया” इति समासः । प्रगतं प्रष्टुं वा ऋणं ( प्राणं ) “प्रादयो गताद्येषु प्रथमया”  
 इति समासः । “प्रवत्सतराण्यम्बलरसनार्णददानामृणे” इति वृद्धिः । ( ऋणार्णम् ) । ऋणा-  
 पाकरणार्थं यदुपादीयते तदुच्यते । पद्योसमासः । ( दशाणो ) देशो नदी च । विशेषणसमा-  
 सः । यथा कथञ्चित् व्युत्पाद्य ऋणदशम्यां वृद्धिः । दशार्णमपहाय सर्पे बहुमीहयो वा, लिङ्ग-  
 न्तु विशेषणार्थकं द्रष्टव्यम् । ( वत्सतराण्यं कम्बलार्णम् ) आधमर्णार्णान्यत्र ऋतः । ( सुप्रेत  
 ऋतः सुवार्तः ) । ‘ऋते च वृत्तौपासमासे’ इति वृद्धिः । अन्यत्र ( परमर्त्तः, आर्त्तः ) इत्य-  
 ब्राह्मणपदे “उपसर्गादिति” इति वृद्धिः । आग्नेयस्तु सौत्रादतिरित्चि प्रज्ञाद्यणि व्युत्पाद-  
 यति । अन्यथापि सिद्धे कोऽयं यत्न इति न जानीमः । ( अरुः ) । अतीणवपियजितनिध-  
 निवृषिभ्यो निदित्युत्तिप्रत्ययः । ( अरुक्तीति ) । “अरुमन.” इति च्विप्रत्यये सलोपः । “च्वौ  
 च” इति दीर्घः । ( अर्शः ) । अर्त्तैर्गुणः “शुद् च” इत्यनुत्प्रत्ययः शुडागमश्च, अर्शोऽस्यास्तीति  
 ( अर्शसः ) । “अर्शोऽर्शोऽभ्योऽञ्” इति अच् मत्वर्थे । ( अरुः ) अमुरविशेषः । अर्त्तरुत्तिय  
 रुः । ( अर्शो बालः ) । “अर्त्तैर्भ्यां भन्” इति भन् । ( अर्भकः ) । स्वार्थं कन् । ( अर्थः ) ।  
 “उपिकुषिगर्त्तिभ्यस्थन्” इति थन् ( ऊर्मिः ) । “अर्त्तैश्च” इति मिन्प्रत्ययः उकारभ्रान्ता-  
 देशः । ( अर्वा ) । “स्नामदिपद्यत्तिसृशकिभ्यो वनिप्” इति वनिप् । ( अवन्तौ ) । \*अर्व-  
 णस्यसावनप्रः\* इति असौ वृ इत्यादेशः, ऋदित्वात् “उगिदचाम्” इति नुम् । अर्वन्तीत्यत्र  
 ङीष् भवति, अनञ्जित्ति वचनात् अनर्वाणावित्यत्र नायमादेशः । ( निर्ऋयः साम ) । अर्त्तैर्नि-  
 रीति नित्युपपदे थन् प्रत्ययः । अरणिः । “अर्त्तिसृष्टसमि” इत्यादिना अनिप्रत्ययः । ( अरुणः ) ।  
 “अर्त्तैश्च” इति उनन्प्रत्ययः । ( ऋतुः ) । “अर्त्तैश्च” इति तुन्प्रत्ययः । किदिति तत्रानुवृत्तेर्न  
 गुणः । ऋतुः प्राप्तीत्यर्थे ( आर्त्तैश्च पुण्यम् ) । “ऋतोर्णम्” इति “तद्रूप्य प्राप्सम्” इत्यस्मिन्  
 विषये ङण् प्रत्ययः । ऋतुर्देवतास्य ( ऋतव्यम् ) । “वाप्यवृत्तपिपुपसो यत्” इति “सास्य देव-  
 ता” इति विषये यत्, “ओर्णम्” “वान्तो यि प्रत्यये” इत्यत्रादेशः । ( अरर कत्राटम् । “अर्त्त-  
 कम्” इत्यादिना अरप्रत्ययः । ( इरिणम् उपरम् ) अर्त्तैः किदिनश्चेतीन् प्रत्ययः । किद्वचनात्  
 गुणः, धातोरिकारादेशश्च । अर्णः अर्त्तैर्नुदित्यनुत्प्रत्ययः नुडागमश्च । ( अर्णवः ) । “अर्णो लो-  
 पश्च” इति मत्वर्थीये वप्रत्यये सलोपः ॥ ९१८ ॥

गृ घृ सेवने ॥ ( गरति । जगर । जगतुः । जगर्थं । जपिव । मर्त्तां । गरिष्यति । गरतु ।  
 अगरत् । गरेत् । आशिपि यियात् ) । रिङ् । ( अगार्थीत् । जिगोर्षति ) “अङ्गनाः” इति  
 दीर्घं ऋत इत्ये ररे “हलि च” इति दीर्घः । ( जेभीयते ) । “रिङ् ऋत.” इति रीङ् । ( जर्ग-  
 ति । गारयति । अजीगरत् । गर्त्तः ) । “हसिपुविण्वमि” इति तन् ( धरति घृत्तं घृणा वर्म )

इत्येव विषय इति "तृज्वत्क्रोष्टुः" इत्यत्रोक्तं भाष्ये । गृ इति दीर्घान्तस्तुदादौ निगरणार्थः । क्रयादौ शब्दार्थः । ज्ञानार्थश्चुरादौ । घृ क्षरणदीप्त्योरिति जुहोत्यादौ । घृ प्रस्रवण इति चुरादौ ॥ १२० ॥

धृ हूच्छने ॥ हूच्छनं कौटिल्यं आतृव्यमेव तद्रपध्वरतीत्यादौ हिंसायामपि दृश्यते । ( ध्वरतीत्यादि ) स्मृवत् ॥ १२१ ॥

सु गतौ ॥ ( स्रवति । सुस्राव । सुस्रुवतुः ) उवडादेशोऽगुणवृद्धिविषये । ( सुस्रोथ । सुस्रुव ) क्रयादिषु पाठादनिदृत्वं थल्यपि पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् भारद्वाज-नियमं बाधित्वाऽयमेव निषेधः प्रवर्त्तते । द्रवतावयमर्थः प्रपञ्चयिष्यते ( स्रोता । स्रोप्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत् ) आशिपि ( सूयात् ) "अकृतसार्वधातुक्रयोः" इति दीर्घः । असु-स्रुवत् । "गिशिद्रस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्" अत्र च लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । सुस्रुपति "इको झल्ल" इति सनः कित्वात्र गुणः । "अङ्गान०" इति दीर्घः । ( सोस्रुयते । सोस्रोति ) "उतो वृद्धिलुकि हलि" इति न भवति 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेः ( सोस्रुतः । सोस्रुवति । स्राव-यति ) "बुधयुध०" इत्यादिना नित्यं परस्मैपदम् । ( असुस्रवत् । असिस्रवत् ) "स्रवति-श्रृणोति" इत्यादिना अभ्यासस्येकारः । ( आस्रावः संस्रावः ) । "श्याद्वयध०" इत्यादिना आभ्यासुपसृष्टाद् अस्मात् णः । ( प्रस्रावी ) "प्रे लप" इत्यादिना घिनुण् । आत्रेयस्तु प्रे लपस्र इति पाठं प्रतिषेध सतेः प्रसारीत्युदाजहार । ( प्रस्रावः ) "प्रे द्रुस्तुस्रुवः" इति घञ् । स्रव-त्यस्मात् घृतमिति स्रुक् । "स्रुवः कचकिचौ" इति कचकिचौ प्रत्ययौ, इकारककारावनुबन्धा-वेतौ भीमादित्वाद्पादाने । ( स्रोतः ) । "स्रुरीभ्यां तुद् च" इति असुन् तुडागप्रश्च । अत्र स्वामी तालव्यादिमसुं पपाठ श्रु श्रवण इति । एतत्तु दन्त्यादिरिति न्यासकारादयः । सर्वे विरुद्ध-मेव पठन्ति । श्रोत्रं श्रुतिः श्रवणमित्यादौ च लोकप्रसिद्धोऽर्थो न सङ्गच्छत इति यत्किञ्चिदेतत् । अत्र मैत्रेयः । सु इत्यरेफमपि धातुं पठित्वा सवतीत्युदाजहार । वोपदेवोऽपि असुमेव पाठमा-श्रित्याह । गतौ तयोश्च सवतिर्द्विरुक्त्यैकस्य सोऽन्यस्य प इति । अयमस्यार्थः । सु गतौ, पु प्रस्रवैश्वर्ययोश्चेति चकारेणैव गतवगातावपि सवतिः सिध्यति । सु गतौ पु प्रस्रवैश्वर्ययोरिति सवतीर्द्विः पाठो गत्यर्थस्यापोपदेशत्वार्थ इति । तत् पोपदेशलक्षणस्याव्यापकत्वप्रसङ्गात् अयुक्तमिति पुरुषकारेण दूषितम् ।

अपरे पुनः शु स्रु इति तालव्यादिमाद्यं पठन्ति । तद्युक्तम् । यदुणादौ 'शुवादीनां दीर्घश्च' इति शवतेः क्रानि शूरशब्दो व्युत्पाद्यते । तथा शाकटायनेनापि शु प्रु द्रुं सु गता-विति पठ्यते ॥ १२२ ॥

पु प्रस्रवैश्वर्ययोः ॥ प्रस्रवोऽभ्यनुज्ञा इति पुरुषकारे । ( स्रवति । सुपाव । सुपुवतुः । सुपोथ । सुपुविव । सुपुविम ) क्रादिनियमादिद् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । गुणवृद्धयोरविषये उवङ् । ( सोता ) इत्यादि पूर्ववत् "स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु" इति सिच् । इद्विधौ स्तौतिना लुग्विकरणेन साहचर्यान्न सूतेर्ग्रहणं नाप्यलुग्विकरणेन धृजा परेण साहचर्यात् स्रवतिसुवत्यो-र्द्वयोरपि । किन्तु पूर्वपराभ्यां ङिद्धभ्यां साहचर्यात् स्वादाडतो ग्रहणमिति नास्येडागमः । अत एव तत्र न्यासे सु इति पु अभिपवे इत्युक्तं, तथात्रेयमैत्रेयावपि तमेव सेटमुदाहरतां नेतरौ । न च निरनुबन्धकपरिभाषया इद्विधौ स्रवतेरेव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम् । यतस्तद्-पेक्षया साहचर्यस्यैव प्राबल्यं, तथा "सत्सुद्विप०" इत्यत्र वृत्तौ सु इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणमिति दाशतम् । वर्द्धमानस्तु साहचर्यनिरनुबन्धकपरिभाषयोरनित्यता-माश्रित्य लुग्विकरणत्वात् सौत्तमपहाय स्रवतिसुनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिति द्वयोरपीदमाह । तन्मते असावीदिति भाव्यम् । अन्येषां त्वसौपीदिति । ( सुस्रुपति ) "स्तौतिण्योरेव०" इत्यपत्वं, ( सोप्यते । सोपोति ) "उतो वृद्धिः" "नाभ्यस्तस्य" इत्यनुवृत्तेर्न भवति । कर्मणि ( स्रुयते । असावि ) असोपातामित्यादि, कर्मकर्त्तरि "अचः कर्मकर्त्तरि" इति तदाब्देऽपि पक्षे

सिचो विधानादसोष्टेत्यपि भवति । स्वादिप्र कर्मकर्त्तरि चिष्वत्पक्षे साचिष्यतइत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । ( सव्यम् ) “अचो यत्” इति यति गुणे “वान्तो यि” इत्यगदेशः । “आसुयु-  
वपि” इति ण्यद्विधौ सुनोतेर्ग्रहणमिति वृत्तिकारहरदत्तादयः । एवं “सुयजोर्द्वनिप्” इत्य-  
त्रापि ( सुत्वा । सुतम् ) ॥ १२३ ॥

श्रु श्रवणे ( शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति । शृणोपि । शृणोमि । शृणुवः शृण्वः । शृणुमः  
शृण्म ) । “श्रुवः श्रुच” इति श्नुप्रत्ययः । श्रुभावश्च धातोः । श्नोः सिच्चात् सार्वधातुकत्वात्  
अपित्वात् डित्वाच्च गुणः प्रकृतेः । स्वस्य तु भ्रत्यक्डिति ( शृण्वन्ति ) इत्यत्रान्तादेने  
\*हुश्नुवोः सार्वधातुके\* इति यणादेश उवडोऽप्यादः । सूत्रार्थस्तु ब्रूहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्या-  
नेकाचोऽङ्गस्यासंयोगपूर्वो य उकारः तस्याजादौ सार्वधातुके यणिति श्नोर्कारस्य च “लोप-  
श्चास्यान्यतरस्यां म्वोः” इति पक्षे लोपः । ( शुधान । शुश्रुवतुः । शुश्रुथ । शुश्रुव । शुश्रुम )  
पित्सु वृद्धिगुणयोरवावौ, अन्यत्राजाद्रावुवड् । क्वादिषु पाठात् स्रवतिवत् धल्यप्यनिड्  
( श्रोता । श्रोप्यति । शृणोतु । शृणु ) “उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्” इति हेर्लुक् ( शृण-  
वानि ) आटि गुणावौ, ( अशृणोत् । अशृणुताम् । शृणुयात् । आशिपि श्रूयात् ) “अहूत्सा-  
र्वधातुकयोर्दीर्घः” । अश्रौपीत् । शुश्रूपते ) “शाश्रुस्सृष्टशां सनः” इति तड् । ( प्रतिशुश्रूपति  
आशुश्रूपति ) इत्यत्र “प्रत्याङ्म्यां श्रुवः” इति सन्निमित्तस्य तडो निषेध इह प्रत्याङोस्य-  
सर्गयोर्ग्रहणात् ( देवदत्तं प्रतिशुश्रूपते । भाष्यादाशुश्रूपते ) इत्यत्र तडोच भवति । अत्र हि-  
प्रत्याङौ कर्मप्रवचनयोर् \*लक्षणोत्थंभूताख्यानभागोऽप्यासु प्रतिपर्यन्तः\* \*आङ् मर्यादा-  
वचने\* इत्येकसंज्ञाधिकारात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञा बाध्यते । लक्षणं चिह्नं फं  
चित् प्रकारं प्राप्त इत्यभ्युत्स्तस्याख्यानमित्यभ्युत्स्त्याख्यानं, भागः स्त्रीक्रियमाणोः, उक्त  
वीप्सा, विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिधिः, वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । तत्र प्र-  
तिशुश्रूपतइत्यस्य देवदत्तः शुश्रूपया लक्षणमित्यर्थः, देवदत्तमकारात् शुश्रूपत इति यावत्,  
भाष्यादाशुश्रूपत इत्यस्य विना भाष्येण सह वातेन शुश्रूपत इत्यर्थः । ( शोश्रूयते । शोश्रुवीति ।  
शोश्रोति ) “उतो वृद्धिः” नाभ्यस्तस्य इत्यनुवर्त्तनात् नेत्युक्तं, ( श्रावयति । अशुश्रवत् ।  
अशिश्नवत् ) णौ कृतस्य स्थानिप्रत्वात् श्रुश्रुत्स्य द्विवचनं “स्रवतिशृणोति” इति पक्षे  
अभ्यासम्यत्वे, ( संशृणुते । संशृण्वते । संशृण्वते । संशृण्वे । संशृणुहे । संशृण्वहे । संशु-  
श्रुपे । संश्रोता । संश्रोप्यते । संशृणुताम् । समशृणुत । संशृण्वीत । आशिपि । संश्रोपोट ।  
समश्रोष्ट ) क्षलि सिञ्जलोपस्य पूर्वप्रासिद्धत्वात् गुणे इत्याभावात् सिञ्जलोपप्रसङ्गः । कर्मकर्त्तरि  
स्रवतिवत् ( शुश्रुगन् ) “भाषायां सदवसश्रुवः” इति लिट् क्तमुः । अयं च लिट् लुङ् विषयः पा-  
क्षिः । इत्यादेशश्च नित्यः । तेनानेन लिङ् मुक्ते ययायोर् लुङ् लुङ् लुङ् भवन्तीति । सर्वं चै-  
तत् सीदता उपपादितम् । भसंज्ञायां सम्प्रसारणं सर्वगोर्दीर्घं याचित्वा धातुवर्णत्वादुवटि ( शुश्रुप  
इत्यादि ) पदत्वे “वमुचंसु” इत्यादिना दत्वे शुश्रुवद्भ्यामित्यादि ( देवदत्तायर्गं प्रतिशृणोत्या-  
शृणोति वा ) याचितः सन् तस्मै द्दामोति प्रतिजानीत इत्यर्थः । \*प्रत्याङ्म्यां श्रुवः पूर्वस्य  
कर्त्ता\* प्रत्याङ्म्यामुपसृष्टस्य शृणोतेः प्रयोगे प्रतिशृणोति आशृणोति क्रियापक्षया पूर्वस्याः  
क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानमिति देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रत्याङ्म्यामुपसृष्टः शृणो-  
तिः प्रतिश्रवगार्थे इति अर्थात् पूर्वां निषेध यावनं, ( निश्चायां ) रक्षश्रुवशां नाविति प्रहादिपा-  
टाणिनिः । ( निश्चायः ) “वौ श्रुश्रुः” इति घञ् श्रुयनेऽनया इति ( श्रुतिः ) । “श्रुपतिष्नुभ्यः करणे”  
इति चिन् स्थियां, ल्युटोऽप्यादः । अस्त्रियां श्रुयने अनेनेति ( धरणं धोत्रं ) यदा नश्रप्रवच-  
नन्तदा श्रुयनेन युष्वा रात्रिरिति निगृह्य “नश्रदेग युक्तः फारः” इति विहितस्याजः  
“संज्ञायां धरणाद्यत्वाभ्याम्” इति लुपि ( धरणा रात्रिरिति ) भवति । अत्र “लुपि युक्त-  
यद्गमिचयपदे” इति प्रत्ययर्षिलिङ्गं न भवति, \*त्रिभाषा फारलुनोद्यरणा\* इति निर्देशात् ।  
लुपिति लुप्संज्ञया श्रुप्रत्ययाय उच्यते । अत्र श्रुतवद्गमिचयपदे भवति इति सूत्रार्थः ।

जि जयइतिरत् । युनः पाटे फलं तत्रबोक्तम् । (अध्ययनात्पराजयते) पराजित्त्र न्यूनोमाये व-  
र्त्तते । अत्रायमकर्मकः । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र पठ्मां प्रासायां \*पराजेरसोढः\* इति अ-  
ध्ययनन्यायापादानत्वात् पञ्चमी, परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढःसोढुमशक्तयो योऽर्थस्तत्कार-  
कमपादानमिति सूत्रार्थः । ( धनञ्जयः ) “संज्ञायां श्रुतृजि” इति खचि मुमागमः पूर्वपदस्य ।  
(शयुजित् । प्रजित् ) “सत्सुद्धिप” इत्यादिनोपसर्गोऽप्यनुपसर्गोऽपि सुबन्ते उपपदे क्प् ( जि-  
प्पुः ) “ग्लायजिस्यश्चासुः” इति ग्नुः ( जयी ) “जितृक्षि” इति इनिप्रत्ययः ( जित्वरः ) “इ-  
ण्णशजि” इति कर्प् । त्रयोऽपि ताच्छ्रीलिकाः ( जैत्रम् ) बाहुलकात् ऋण् प्रत्ययः । ( जयति  
जिज्राय । जिज्रियतुः । जिज्रियिथ । जिज्रेथ । जिज्रियिव । जेता । जेभ्यति जयतु । अजि-  
यत् । जयेत् । आशिपि ज्रीयात् । अजैपीत् । जिज्रीपति ) “इको झल्” इति सनः कित्वाच्च  
गुणः । “अञ्जनगमाम्” इति दीर्घः ( जेज्रीयते । जाययति । अजिज्रयत् ) जु इति सौत्रो  
धातुः । ( जरनीत्यादि ) अय गत्यर्थः । रेगवचन इत्यपरे । जवनम् । “जुचक्रम्य” इत्या-  
दिना युच् । ( प्रजवशीलः, प्रजवी ) “प्रजोरिनिः” इतोनिप्रत्ययः ( जूः ) “भ्राजभास”  
इत्यादिना क्प् । तत्रैव जू इतिपाठात् क्प्सन्नियोगेन दीर्घः ( जवः । अप् । जूतिः ) “ऊति-  
यूतिजूति” इति निपातनात् क्किनि दीर्घः । धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः । धयतिस्त्वदात्तः ।  
तथा जित उभयपदिनः ॥ १२८ ॥

छिम्ङ् ईपद्धसने ॥ एतदादयः स्वरन्त्यन्ता अनुदात्ता आत्मनेपदिनः (स्मयते । सिष्मि-  
ये । सिष्मियिद्भ्ये । सिष्मिधिद्भ्ये । सिष्मिये । सिष्मिधिरे) “अचि श्रुधातु” इत्यादिना-  
इयङ् (स्मेता । स्मेप्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेपीट । अस्मेष्ट । सिष्मियिप्यते)  
“स्वौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । “स्मिपूङ्गञ्चशां सनि” इतीट्, ( सेष्मोयते । सेष्मेति )  
( मुण्डो विस्मापयते । असिष्मपत् ) “नित्यं स्मयतेः” इति हेत्वेकारके स्मयत्यर्थे आत्वं,  
तत्र पुक्, “भीष्मयोर्हेतुभये” इति हेत्वेकारयोर्नित्यं तद् । अत्र मयपहणं चित्तविकारोप-  
लक्षणं, तेन विभेतेर्हेतुभये स्मयतेर्हेतुस्मय इत्यर्थो भवति । यदा तु हेतुत एव स्मयो न भवति  
तदात्वं न, नापि तद्हनियम इति ( मुण्डो रूपेण विस्मापयतीति भवति ) । ( स्मेरं )  
मुखम् । “नमिष्मिपि” इति षः । स्मित्वा । स्मितम् ) अयमनादरे चुरादिः ॥ १२९ ॥

गुञ् अव्यक्ते शब्दे ( गवते । जुगुवे । जुगुविपे । जुगुविबे । गोता । गोप्यते । आशिपि  
गोपीट । अगोष्ट । अगोप्यत । जुगूयते ) “अञ्जन” इति दीर्घः ( जोगूयते ) “अकृतसाव-  
धातुकयोर्दीर्घः” ( जोगोति गावयति । अजुगवत् ) णौ घृतस्य स्थानिरत्वाद् गुशब्दस्य  
द्विवचनं, ( गुत्वा । गुतः ) “दुग्गोर्दीर्घश्च” इति अत्र निरनुबन्धस्य तौदादिकस्य गु पुतीपो-  
त्सर्गोऽइत्यस्य षड्गमिति नात्र निष्ठानत्वदीर्घत्वे भवतः । ( गोजम् ) “गुयवि” इत्यादिना  
अप्रत्ययः । ( ब्राह्मणिगोत्रा ) “कुरिसतानि कुस्तनैः” इति समासः । वृत्तिविषये गीत्रशब्दः  
कुरुसनवचन इति चेलतावुक्तम् । “घरूप” इत्यादिना पूर्वपदस्य ह्रस्वः । ( गवाकः ) क्रसु-  
वचनः, पिनाकादिपाठाद्वाकप्रत्ययः । ( गवलं ) माहिरं ष्टम् । बाहुलकादलप्रत्ययः ।  
अनन्तरं घञ् धारण इति पठ्यते । वर्षमानोऽसुं न सहते । यदाह केचित् घञ् धारणइति  
पठन्ति । सोनार्थः ( धरति । धरते ) इति प्रयोगदर्शनात् तत्साहसमात्रमुपादीयते च  
“अनुपसर्गात् लिप्प” इत्यत्र न्यासपदमञ्जयोर्घञ् धारणइति । द्वैवधधारणार्थः ( धरति ।  
धरते ) इत्युभयमिति । अस्माभिस्तु मैत्रेयाद्यनुसारेण करणे प्रत्यये ह्रस्तेरनन्तरं पठित्वा-  
यमुदाहृतः ॥ १३० ॥

गाङ् गतौ ॥ ( गते ) त्रिष्वपि वचनेषु समानं, गा अ आतामिति स्थिते । अत्रान्तरङ्ग-  
त्वाद्गातुशारेकादेशे सर्वर्णदीर्घे ट्स्वयव आकारोऽतः परो न भवतीति “आतो टितः” इतो-  
यादेशो न भवति । न च सर्वर्णदीर्घस्यादिवद्भावेनातः परत्वमकारस्य, [अन्तादिवद्भावे यर्णा-  
भये न ] इति स्थितत्वात् । न च मन्तव्यं ‘वाणोदाङ्गं यलोय’ इति सार्णदीर्घात् प्रागेव

इयादेशः स्यादिति, यद्यमङ्गात् परस्येत्यङ्गस्य न भवति । बहुवचने झस्य “आत्मनेपदेऽन्तः” इति अङ्गावः, अत्राप्यनत इति पर्युदास आदिवद्भावेन न भवति, वर्णाश्रयत्वात् । न च मन्तव्यमित्यादि पूर्ववत् । ( गासे । गाथे । गाध्वे ) गै इति टेरेत्वे वृद्धिः । धातुशपोरेकादेशस्यादिवद्भावात् “अतो गुणे” इति पररूपं वर्णाश्रयत्वादेव न भवति । “आतो लोप इटि च” इत्यत्र आर्द्धधातुकस्येयो ग्रहणात् नालोपप्रसङ्गः ( जगे । जगाते । जगिपे । जगिध्वे । जगे । जगिवहे ) “आतो लोप इटि च” इत्याह्लोपः ( गाता । गाल्यते ) “गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्” इत्यत्र गाङ्गिति इडादेशग्रहणात् अस्मात् परस्याङ्गितः प्रत्ययस्य ङित्त्वाभावात् न “धुमास्थागा” इतीत्वं, ( गाताम् । गास्व । गै । गावहै । अगात् । अगाताम् । अगात् ) झस्याङ्गावः, ( अगाथाः । अगे ) । “आद्गुणः” ( अगावहि । गेत । गेयाताम् । गेथाः । गेय ) लिङः सलोपः, “आद्गुणः” यलोपः । आशिपि ( गासीष्ट । अगास्त । अगासाताम् । अमास्त । अगास्थाः । अगासि । जिगासते जेगीयते ) “धुमास्थागा” इतीत्वम् ( गाययति । अजीगयत् । “मापोष्टक्” इत्यत्र न्यासपदमङ्गोर्यं धातुरादादिक इति स्थितं, शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु कापि पठितव्य इति मैत्रेयाद्यनुसारेण पठितः । गायतीति गतं शब्दे शपि ॥ ९३१ ॥

कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे ( क्वते । चुकुवे । धवते । जुघुवे ) इत्यादि गवतिवत् । ( कोकृत इत्यत्र ) “न क्वतेर्यङि” इति अभ्यासस्य चुत्वनिषेधः । यङीति वचनात् तल्लुकि ( चोकोतीति ) चुत्वं भवति । अयमव्यक्तशब्द इति न्यासे । तथा देवश्च अव्यक्तशब्दे क्वतइति, अयमार्त्तशब्दे तुदादौ, शब्दमात्रे ऽडादौ, ( अवते । अवसे । ऊवे । ऊविवहे ) अत्रोवङि तस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् उशब्दस्य द्विर्वचने वाणादन्तरङ्गादपि सवर्णदीर्घात् पूर्वं वहिरङ्गोऽप्युवङि “वाणादाङ् वलीय” इति पश्चात् सवर्णदीर्घः ( ओता । ओप्यते । अवताम् । आवत । अवेत । आशिपि ( ओपीष्ट माभन्नानौष्ट । ऊपिपते ) “इको झल्” इति सनः कित्त्वाच्च गुणः । “अज्झन०” इति दीर्घः, “सन्धोः” इति पृष्टगन्तत्वात् पशब्दस्य द्विर्वचनम् । ( आवयति । मा भवानविवत् ) वृद्ध्यावौ चङि णेलोपे “णौ चङि” इति ह्रस्वे “चङि” इति द्विर्वचनं, णिलोपस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वात् द्वितीयस्यैकावो विशब्दस्य द्विर्वचनम् । ( डवते । जुहुवे ) इत्यादि गवतिवत् ॥ ९३५ ॥

च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ्गतौ ॥ ( च्यवते । चुच्युवे । चुच्युविपे । चुच्युविध्वे । चुच्युवे ) । “अचि श्नुधातु०” इति उवङ् । ( च्योता । च्योप्यते । अच्यवत । च्यवत । च्योपीष्ट । अच्योष्ट । चुच्यूपते ) । “इको झल्” इतिकित्त्वे “अज्झन०” इति दीर्घः । ( चोच्युयते । चोच्योति । च्यावयति । अचुच्यवत् । अचिच्यवत् ) । “स्रवतिशृणोति” इत्यादिना अभ्यासस्येत्वम् ( च्यवनम् ) चलनार्थत्वात् युच् ( च्योत्रम् ) बाहुलकाच्चण् । ( ज्यवत ) इत्यादि च्यवतिवत् । अत्र नन्दी जु इत्युकारं पठति, तत् जु इति सौत्रो धातुरिति वृत्तित्यासपदमङ्गोर्यादिव्भविधानादनार्पमिव प्रतीयते ( प्रवते । पुपुवे । प्लवते । पुल्लुवे ) इत्यादि गवतिवत् । अत्र मैत्रेयः । क्लुङ् इत्येके । ( क्लवते ) इत्यादि । ( क्लव इति विक्लव इति च ) ववयो-रभेदात् द्रष्टव्यम् । ऋङ् इति क्वचित्पठ्यते ॥ ९३९ ॥

रुङ् गतिरेप (१) णयोः ॥ ( रवते । रुस्वे ) इत्यादि, गवतिवत् । ( रावयति । अरीरवत् ) “ओः पुयण्जि” इति यण्परत्वाद्भ्यासस्येत्वे दीर्घः । रु शब्दे इत्युदादौ । अस्वैव निरनुवन्धकस्य “उपसर्गं रुवः” “विभापाङि रुल्लुवोः” इत्यत्र ग्रहणं वृत्त्यादौ कृतम् ॥ ९४० ॥

धृङ् अवध्वंसने ॥ ( धरते । ध्रं ) इत्यादि धृज्त्वत् ॥ ९४१ ॥

मेङ् प्रणिदाने प्रणिदानं चिनिमयः । प्रत्यर्पणमित्यपरे (अपमयते । प्रणिमयते) “नेर्गट०” इति

णत्वं, तत्र माइमेडोर्ध्वहणमिति वृत्तिः । मेडआत्वाभांऽपि णत्वमिति हरदत्तः (ममे । ममिपे) “आतो लोपः” इत्याहोपः (मातासे । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । प्रण्यमास्त ) अद्वयवायेऽपि णत्वमिष्यते । (मित्सते) “सनि मौमा०” इतीस् अभ्यासस्य लोपः । “सः स्याद्दधातुके” इति तत्त्वं, (मेमीयते) । “धुमास्या” इतीत्वम् ( मामाति । मामीतः ) “ई हल्ययोः” इतीत्वं हलादौ स्थितम् । अजादौ तु “श्याभ्यस्तयोः” इत्याहोपः ( माययति । अमीमयत् । मितम् ) “घातिस्यतिमेति” इत्वम् । अपमित्य याचते । अपमाय याचते । “न ल्यपि” इतीत्वनिषेधः । “मयतेरिद्व्यतरस्याम्” इति पञ्जे इकारः । “उदीचां माडो व्यतीहारे” इति व्यतिहाराधांस्मात् क्त्वा । अपूर्वकालार्थं वचनम् । याचित्वा ह्यसावपमयते । अत्रोदीचां ग्रहणात् यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वापमयत इति, अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन अपूर्वकालात् क्तवो घाघः स्यात् । अपमित्य निवृत्तमापमित्यकम् । “अपमित्ययाचिताभ्यां कङ्कनौ” इति निवृत्ते यथासंख्यादस्मात् कक्, धान्यमायः । “ह्वावामश्च” इति कर्मण्युपपदे ऽपि युक् । अत्र वृत्तौ माइ मानइत्युपादाय “गामादाग्रहणेऽप्रविशेष” इति मेडोऽप्युपलक्षणमिति हरदत्तः ॥ १४२ ॥

देह् रक्षणे ॥ दयते । दिग्ये । दिग्वाते । दिग्गिये । दिग्ये ) “दयतेर्दगिलिटि” इति दिग्वादेने “प्रनेकाचः” इति यण् । ‘दिग्वादेनेन द्विवचनस्य याचनमिष्यत’ इति वृत्तिः । दा-  
तेत्यादि ( अदित । अदिय ) “स्याच्चोरिच” इति सिचः कित्त्वमित्त्वं च ( प्रदाय ) “धु-  
मास्या” इतीत्वं “न ल्यपि” इति निषिष्यते । शेषं मयतिवत् ॥ १४३ ॥

इयैङ् गतो (दयायते । शश्ये । शश्याते । शश्यापे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अ-  
श्यायत । श्यायेत । आशिपि श्यासीष्ट । अश्यास्त । शिश्यामने । शश्यायने । शश्याति ।  
श्यापयति । आशिश्यत् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ) “श्याङ्गघ०” इति णः । इयैङो ऽव-  
स्यतेश्चाकारान्तत्वादेव णे सिद्धे प्रतिपदोपादनं सोपमगार्थमिति स्थितम् । शीतं भेदः । शी-  
तो वायुः । “द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः” इति द्रवस्य मूर्त्तौ काटिन्ये स्पर्शगुणे च वर्तमानस्य  
श्यायनेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणे “हलः” इति दीर्घः । तत्रास्पर्शे “शयोस्पर्शे” इति निष्पानत्वे  
द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्र श्यानां वृश्चिक इति संप्रसारणं न भवति, निष्पानत्वं “संयोगादे-  
रात्” इत्येव सिद्धं, प्रतिशीनं, “प्रतेश्च” इति इयैङ् प्रतेः परस्य निष्ठायां संप्रसारणं, ‘शयो-  
स्पर्शे’ इत्यत्र स्पर्शाग्रहणेन गुणो निषिध्यते न तु रोग इत्यत्रापि निष्पानत्वं भवति । ( अ-  
भिशीनः । अभिश्यानः । अवशीन । अवश्यानः ) “विभाषाम्ब्यरपूर्वस्य” इति इयैङो नि-  
ष्ठायां या संप्रसारणम् । अत्राम्ब्यराभ्यामिति पक्षे पूर्णग्रहणं पक्षद्विंते तथा स्यादिति  
वाभिर्भंशिन इत्याद्यपि भवति, मूर्त्तिस्पर्शयो परत्वादियमेव विभाषा भवति, मर्त्यं संशार-  
णत्वे स्पर्शाग्रहणं “शयोऽस्पर्शे” इति निष्पानत्वं अन्यत्र “संयोगादेरात्” इति ॥ १४४ ॥



पोषुविनवान्) इति । क्वायां तु “न क्वा सेट्” इति कित्त्वनिषेधात् (पोषुचित्वा) इति भवति । (पवमानः) “पूड्यजोः शानन्” इति शानन्प्रत्ययः । (पोत्रं) हलन्त्यस्य क्त्वरस्य वा सुखम् । “हलन्त्य-करणोः पुवः” इति करणे घञ्, तच्चेत् करणं हलसूकरयोस्वयवो भवति । (पवित्रं) दर्शः । “पुवः सन्जायाम्” इति करणद्वयः । पूयतेऽनेनेति पवित्रमृषिर्मन्त्रश्च । पवत इति पवित्रम्, अरन्या-दिः । “कर्त्तरि चर्षिद्वयतयोः” इति ऋषोः करणे देवतायां कर्त्तरि पवतेरिञ् । यदायमिञ्ः कर्त्तरि तदा नपुंसकलिङ्ग एवोदाहृतः । पूड् क्रवाटौ, तस्यापि घृनित्रयोर्विधौ मामान्येन ग्रहण-मित्युक्तानि रूपाणि तस्यापि ॥ ९४७ ॥

मूट् वन्धने ॥ मवतद्वत्यादि पवतिवत् । (सुमूपते । मूत्वा) मूतः इत्यत्र “श्रुकः किति” “सनि ग्रहगुहोश्च” इति द्विष्णपेयः ॥ ९४८ ॥

दीङ् विहायमा गतौ ॥ विहायसां गताविति छचित्पठ्यते । तदाकाशगमनइतिपठ्यतां चन्द्रधनपाल्याभ्यां प्रत्युक्तम् । व्योमोरोभ्यां गमने डयते अंहते च इति पठ् कंदावस्वाम्य-त्रैवानुक्तम् । अयमेव पाठो मंत्रेयादीनामपि ( डयते । डिडये । डिडिये ) “पुरनेकाचः” इति यण् । ( डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट । डिडयिषते । डिडयिषते । डेडेति । डाययति । अडीडयत् । डयित्वा ) “निष्ठा दीङ्” इत्यत्र निष्ठाति योगविभागात् डयितमित्यपि भवतीति पारायणे । दीङ् शब्दं देवादिक्त्वस्य । पूज-द्वयस्य एते उदात्ता आत्मनेपदिनः ॥ ९४९ ॥

तृ प्लवनतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभाषा । ( तरति । ततार । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । तेरथुः । तेर । नतार । ततर । तेरिच ) “ऋञ्जत्यृताम्” इति गुणः, वृद्ध्या तु स्वविषये पूर्व-विप्रतिषेधनायं वाच्यते । “तृफलभजत्रपश्च” इति किति लिटि थलि च सेटि प्लवाभ्यामलोपो । ( तरिता । तरीता । तरिष्यति । तरीष्यति ) \*वृतो वा\* इति द्वयो वा दीर्घः । वृद्धवृजभ्या-मृन्ताच्च परस्मैप्रे वा दीर्घ इति सूत्रार्थः । अत्र अलिङ्गीत्यनुवृत्तेर्लिटि दीर्घः ( अतरत् । तरत् । ) आशिपि ( तीयात् ) । “ऋत इद्धातोः” इति इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । “इत्वात्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन” इत्युक्तत्वात्, न तयोर्विषये इत्वम् ( अतारी-त् । अतारिष्टम् । अतारीः । अतारिष्टम् । अतारिष्ट ) “वृतः” इतीदो दीर्घः “सिचि च पर-स्मैपदेषु” इति वाच्यते ( तितार्पति । तितरिषति । तितरीषति ) “वृतो वा” इत्यधिकृत्य “इट् सनि वा” इति द्वयो विकल्पनात्, “सनिग्रहगुहोश्च” इति निषेधोऽत्र न भवति । इट्-भावे “इट्को झल्” इति सनः कित्वाद्गुणत्वे “ऋत” इति इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । इट्पक्षे “वृतः” इति दीर्घविकल्पनात् ( तार्त्तित् ) अभ्यामस्योरदत्त्वे हलादिभेदे “दीर्वाऽकितः” इति दीर्घः । “रुषिकौ च” इति रुषिग्रीको न भवन्ति, “ऋतश्च” इति तपर-करणेन ऋकारान्तस्याङ्गभ्यामभ्यामे तद्विधानात् ( तातीर्त्तः । तातिरति । तार्त्तिपि । तातीर्थः ) अगुणविषये इत्वे रपरत्वे, हल्परत्वे तु दीर्घश्च । लाटि ( तातर्त्तु । तार्त्तीचात् । तातीताम् । ता-तिरतु । तार्त्तीर्त्ति ) तातराणि । तातदो इत्त्वाद्गुणः, इत्यादि, लिटि सिधिसपोर्हलज्यादिलोपे ( अतातः । अतातीताम् । अतातरुः ) अत्र “जुमि च” इति गुणेन परत्वादित्वं वाच्यते । ( तातीयात् । तातीयाताम् ) आशिपि सलोपाभावो विशेषः । ( तातीयास्ताम् ) इत्यादि । ( तारयति । अतीतरत् । व्यतितरन् । व्यतितरे । व्यतितरीता । व्यतितरिष्यते । व्यतित-रीष्यते । व्यतितरताम् । व्यत्यतरत् । व्यतितरत । व्यतितरिषीष्ट । व्यतितरीषीष्ट ) “लिङ्-सिचोरात्मनेपदेषु” इति ऋत द्वयो विकल्पनात् पक्षे इट् । तस्य च दीर्घत्वं “न लिङ्” इति निषेधात् न भवति । इट्भावे “उश्च” इति लिङ्गसिचोः कित्वाद्गुण इत्यादि लुङ्यपि पूर्ववत् । सिच इट्भावे कित्त्वेत्वयोर्व्यत्यतीर्त्तं, इट्पक्षे दीर्घविकल्पे ( व्यत्यतरिष्ट, व्यत्यतरीष्ट ) इत्या-दि । अयं च दीर्घविकल्पः प्रकृतस्येष्ट इति चिष्वदिदो न भवति, तेन ( तारिता, तरिता, तरीता, तारिष्यते, तरिष्यते, तरीष्यते, ) इति त्रिणि रूपाणि भवन्ति । लिङ्गि शुद्धोऽपीट् पाक्षिकस्त-

णत्व, तत्र माइमेडोर्ग्रहणमिति वृत्ति । मेडयात्वाभावेऽपि णत्वमिति हरदत्त (ममे । ममिपे) “आतो लोप” इत्याहोप (मातासे । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । प्रणयमास्त ) अइव्यवायेऽपि णत्वमिष्यते । (मिस्तसे) “सनि मोमा०” इतीत् अम्यासस्य लोप । “स स्याद्धातुके” इति तत्त्वं, (मेमीयते) । “धुमास्था” इतीत्वम् (मामाति । मामीत ) “ई हल्यवो” इतीत्व हलादौ स्थितम् । अजादौ तु “श्याभ्यस्तयो” इत्याहोप (माययति । अमीमयत् । मितम् ) “यतिस्वतिमेति” इत्वम् । अपमित्य याचते । अपमाप याचते । “न ल्यपि” इतीत्वनिषेध । ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ इति पने इकार । “उद्दीचा माडो व्यतीहारे” इति व्यतिहारार्थादस्मात् क्त्वा । अपूर्वकालार्थं वचनम् । याचित्वा ह्यसावपमयते । अत्रोद्दीचा प्रहणात् यथाशसमपि भवति । याचित्वापमयत इति, अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन अपूर्वकालात् क्वो वाच स्यात् । अपमित्य निवृत्तमापमित्यकम् । “अपमित्ययाचिताभ्या कङ्कनौ” इति निवृत्ते यथासख्यादस्मात् कक्, धान्यमाय । “ह्वावामश्च” इति कर्मण्युपपदे ऽणि युक् । अत्र वृत्तौ माइ मानइतुपुपादाय “गामादाग्रहणेऽप्यविशेष” इति मेडोऽप्युपलक्षणमिति हरदत्त ॥ १४२ ॥

देशे रक्षणे ॥ दयते । दिग्ये । दिग्यते । दिग्गिये । दिग्ये ) “दयतेर्दगिति” इति दिग्यादेशे “प्रनेकाच” इति यण् । ‘दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य वाचनमिष्यत’ इति वृत्ति । दा तेत्यादि ( अदित । अदिय ) “स्याध्वोरिच” इति सिचः कित्त्वमित्त्व च ( प्रदाय ) “धु मास्था” इतीत्वं ‘न ल्यपि’ इति निषिध्यते । शेष मयतिवत् ॥ १४३ ॥

श्वैः गतौ (श्यायते । शश्ये । शश्याते । शश्यापे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अ श्यायत । श्यायेत । आशिपि श्यासीष्ट । अश्यास्त । शिश्यासते । शश्यायते । शश्याति । श्यापयति । आशिश्यपत् । अचश्याय । प्रतिश्याय ) “श्याद्वयध०” इति ण । श्वैडो ऽव स्यतेश्चाकारान्तत्वादेव णे सिद्धे प्रतिपदोपादन सोपसर्गार्थमिति स्थितम् । शीत भेद । शी तो वायु । “द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो इय” इति द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शगुणे च वर्त्तमानस्य श्यायतेनिष्ठाया परत सप्रसारणे ‘हल’ इति दीर्घ । तत्रास्पर्शे “शयोस्पर्शे” इति निष्ठातत्वे द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्र श्यानो वृश्चिक इति सप्रसारणं न भवति, निष्ठातत्वं ‘सयोगादे रात इत्येव सिद्ध, प्रतिशीन, “प्रतेश्च” इति श्वैः प्रते परस्य निष्ठाया सप्रसारणं, ‘शयो स्पर्शे’ इत्यत्र स्पर्शग्रहणेन गुणो निषिध्यते न तु रोग इत्यत्रापि निष्ठातत्वं भवति । ( अ भिशान । अभिशयान । अवशीन । अवशयान ) “विभाषाम्यधपूर्वस्य” इति श्वैडो नि ष्टाया वा सप्रसारणम् । अत्राभ्यवाभ्यामिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणं व्यवहिते तथा स्यादिति अभिसर्गान् इत्याद्यपि भवति, मूर्त्तिस्पर्शयो परत्वादियमेव विभाषा भवति, सर्वत्र सप्रसार णपक्षे स्पर्शादन्यत्र “शयोऽस्पर्शे” इति निष्ठातत्वमन्यत्र “सयोगादेरात” इति ॥ १४४ ॥

श्वैः वृद्धौ ॥ प्यायते । पप्ये इत्यादि श्वैवत् ॥ १४५ ॥

श्वैः पालने ॥ (शौरात् प्रायते) “भीत्रार्थाना मयेहेतु” इति मयेहेतोर्भ्राँरस्यापादानत्व म् । श्राणं, श्रात । “नुद्विद०” इत्यादिना निष्ठातत्वं वा, इदं च व्ययस्थितनिभाषाविज्ञा नादेव श्रात इत्यादौ न भवति । स्मिद्रप्रमृतय एतदन्ता अनुदात्ता वात्मनेभाषा ॥ १४६ ॥

पृष्ठ पवने ॥ एतदादयो ङाङ्गन्ता उदासा आत्मनेपदिन ( पवते । पुपुने । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पयेत । पत्रिपाष्ट । अपविष्ट । पिपविपते ) “सनि प्रहगुहो ष” इति चकारेणोगन्ताना समुच्चयात् निषेधे प्राप्ते तदपवाद ‘स्मिपृष्ठ’ इति इद् । ‘द्विर्व चनेऽचि’ इति गुणावादेशयो स्थानिषत्त्वात्पृष्ठस्य द्विर्वचन, पुपणञोत्पत्त्यासत्वेत्वं, (पोपुयते । पोपोति । पावयति । अपीपत् । पूत्वा । पवित्वा । पूतवान् । पवितवान् । पूतं, पवितम् ) “पृष्ठ” इति ष्वानिषट्पोर्वेडागम । “पृष्ठ ष्वा च” इति सेटो ष्वानि ष्टयोर्नित्यमकित्त्व, पृष्ठ इति सामुन्यकनिर्देशात् पृष्ठलुकि निष्ठाया कित्त्वमेव । (पोपुवितम् ।

मुङ् ]

पोपुवितवान्)इति । क्वायां तु “न क्त्वा सेट्”इति कित्त्वनिषेधात् (पोपुवित्वा)इति भवति । (पवमानः) “पूङ्यजोः शानन्”इति शानन्प्रत्ययः । (पोत्रं) हलस्य सूकरस्य वा मुखम् । “हलसू- करयोः पुवः”इति करणे ढ्रन्, तच्चेत् करणं हलसूकरयोश्चयत्रो भवति । (पवित्रं) दर्भः । “पुत्रः सञ्ज्ञायाम्” इति करणइत्रः । पूयतेऽनेनेति पवित्रमृषिर्मन्त्रश्च । पवत इति पवित्रम्, अग्न्या- दिः । “कर्त्तरि चपिदेवतयोः” इति ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि पवतेरित्रः । यदायमित्रःकर्त्तरि तदा नपुंसकलिङ्ग एवोदाहृतः । पूङ् क्रयादौ, तस्यापि ढ्रनित्रयोर्विधौ सामान्येन ग्रहण- मित्युक्तानि रूपाणि तस्यापि ॥ ९४७ ॥

मूङ् वन्धने ॥ मवतइत्यादि पवतिवत् । ( सुमूपते । मूत्वा ) मूतः इत्यत्र “श्र्युकः किति” “सनि ग्रहगुहोश्च” इति इणिणपेधः ॥ ९४८ ॥

डोङ् विहायसा गतौ ॥ विहायसां गताविति क्वचित्पठ्यते । तदाकाशगमनइतिपठ्ढ्यां चन्द्रधनपालाभ्यां प्रत्युक्तम् । व्योमोरोभ्यां गमने ड्यते अंहते च इति पठ् केशवस्वाम्य- त्रैवानुकूलः । अयमेव पाठो मैत्रेयादीनामपि ( ड्यते । डिड्ये । डिड्यिपे ) “एरनेकाचः” इति यण् । ( ड्यिता । ड्यिष्यते । ड्यताम् । अड्यत । ड्येत । ड्यिपीष्ट । अड्यिष्ट । डिड्यिपते । डेडीयते । डेडेति । डाययति । अडीडयत् । डयित्वा ) “निष्ठा शीङ्” इत्यत्र निष्ठेति योगविभागात् डयितमित्यपि भवतीति पारायणे । डीङ् शब्दे दैवादिकस्य । पूङ्- द्यस्य एते उदात्ता आत्मनेपदिनः ॥ ९४९ ॥

तृ प्लवनतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभाषा । ( तरति । ततार । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । तेरथुः । तेर । ततार । ततर । तेरिथ ) “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः, वृद्ध्या तु स्वविषये पूर्व- विप्रतिषेधेनायं बाध्यते । “तृफलभजत्रपश्च”इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ । ( तरिता । तरीता । तरिष्यति । तरीष्यति ) \*वृतो वा\* इति इटो वा दीर्घः । वृड्वृजभ्या- मृदन्ताच्च परस्येदो वा दीर्घ इति सूत्रार्थः । अत्र अलिटीत्यनुवृत्तेर्न लिटि दीर्घः ( अतरत् । तरेत् । ) आशिपि ( तीयात् ) । “ऋत इद्वातोः” इति इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । “इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन”इत्युक्तत्वात् न तयोर्विषये इत्वम् (अतारी- व् । अतारिष्टाम् । अतारीः । अतारिष्टम् । अतारिष्ट ) “वृतः” इतीदो दीर्घः “सिचि च पर- स्मैपदेषु” इति बाध्यते ( तित्तीर्षति । तितरिषति । तितरीषति ) “वृतो वा” इत्यधिकृत्य “इट् सनि वा” इति इटो विकल्पनात् “सनिग्रहगुहोश्च” इति निषेधोऽत्र न भवति । इड- भावे “इको झल्” इति सनः कित्त्वादगुणत्वे “ऋत” इति इत्वरपरत्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । इट्पक्षे “वृतः” इति दीर्घविकल्पनात् ( तातर्ति ) अभ्यासस्योरदत्त्वे हलादिशेषे “दीर्घोऽकितः” इति दीर्घः । “रुषिकौ च” इति रुडिग्रीको न भवन्ति, “ऋतश्च” इति तपर- करणेन ऋकारान्तस्याङ्गस्याभ्यासे तद्विधानात् (तातीर्त्तः । तातिरति । तातर्षि । तातीर्थः) अगुणविषये इत्ये रपरत्वं, हल्परत्वे तु दीर्घश्च । लोटि (तातर्तु । तातीर्त्तात् । तातीर्त्ताम् । ता- तिरतु । तातीर्हि ) तातराणि । तातडो डित्त्वादगुणः, इत्वादि, लिङि तिप्सिपोर्हलड्यादिलोपे ( अतातः । अतातीर्त्ताम् । अतातरुः ) अत्र “ञुसि च” इति गुणेन परत्वादित्वं बाध्यते । ( तातीर्त्तात् । तातीर्त्ताताम् ) आशिपि सलोपाभावो विशेषः । ( तातीर्त्ताताम् ) इत्यादि । ( तारयति । अतीतरत् । व्यतितरते । व्यतितेरे । व्यतितरीता । व्यतितरिष्यते । व्यतित- रीष्यते । व्यतितरताम् । व्यत्यतरत् । व्यतितरेत् । व्यतितरिपीष्ट । व्यतितीर्षिष्ट ) “लिङ्- सिचोरात्मनेपदेषु” इति ऋत इटो विकल्पनात् पक्षे इट् । तस्य च दीर्घत्वं “न लिङि” इति निषेधान्न भवति । इडभावे “उश्च” इति लिङिसिचोः कित्त्वादगुण इत्यादि लुङ्यपि पूर्ववत् । सिच इडभावे कित्त्वेत्वयोर्व्यत्यतीर्षति, इट्पक्षे दीर्घविकल्पे (व्यत्यतरिष्ट, व्यत्यतरीष्ट)इत्या- दि । अयं च दीर्घविकल्पः प्रकृतस्येद इति चिण्वदिदो न भवति, तेन (तारिता, तरिता, तरीता, तारिष्यते, तरिष्यते, तरीष्यते,) इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लिङि शुद्धोऽपीद् पाक्षिकस्त-

स्य च नं दार्चं इति (तारिपोष्ट, तरिपोष्ट, नरीपोष्ट)इति त्रीणि रूपाणि । लुङित्वेकदचने (अ-  
तारि) अन्यत्र चिण्वदिट् । (अतारिपाताम्) शुद्धो पुनरिति दीर्घविकल्पनात्, (अतरिपाता-  
म्, अतरोपाताम्) अयं चेद् "लिङ्सिचोरात्मनेपदैषु"इति पक्षे न भवति तदा "उश्च" इति  
किञ्चेत्यादौ अतीर्षातामित्यपीति चातृरूप्यं भवति । ध्वमि चिण्वदिटि शुद्धेऽथ दीर्घादीर्घयोः  
"विभाषेतः" इति मूर्द्धन्यविकल्पनात् (अतारिध्वम्, अतारिद्वम्, अतरिध्वम्, अतरि-  
द्वम्, अतरोध्वम्, अतरोद्वम्, ) इति षट् रूपाणि । इडभावे नित्ये मूर्द्धन्ये अतीर्षमिति  
आहत्य सप्त रूपाणि । (रथन्तम्) साम । "सञ्ज्ञायां भृवृजि"इति खच् । (अवतारः) पक्षे,  
"अपे तृषोर्धश्" इति कारणाधिकरणयोर्धश् ( तीर्त्वा । तीर्णः । तीर्णवान् ) "श्र्युकः कीति"  
इतीगिनेपथः । निष्ठायामित्तरपरत्वदीर्घत्वेपु "रदान्याम्" इति नत्वं तीर्णिः । ष्ट इकारः ।  
भ्रूयादिभ्यःकिञ् निष्ठावत् भवति"इति नत्वम् (तर्णः) "ऋवृदृजिभ्य उन्नन्" इति  
उन्नन् प्रत्ययः । कवयः सरणिमा इतीमनिचं प्रयुञ्जते । नास्य लक्षणमस्ति । तर्णो । "वयसि  
प्रथमे" इति ङीप् । तलुनी सुरा । कपिलकादीनां सञ्ज्ञाछन्दसोर्वा छत्वमापद्यतइति छत्वं,  
[ नञ्स्नप्रीकत्करणतलुनानामुपसंख्यानम् ] इति ङीप् । नञ्स्नर्द्धककः प्रत्यया इतरे प्राति-  
पदिकानि । तदः । "शृवृदि"इत्यादिनो प्रत्ययः । तालु । "तरतेर्षच"इति उण्प्रत्यये रेफस्य  
च लत्वम् । तीर्थम् । "पातृदि" इत्यादिना धे ऋत् इत्वादि । तर्प उत्साहः । तूर्पोऽभि-  
लाषः । "वृवृदि" इत्यादिना सः । तरणिः । "अर्चिवृत्" इत्यादिना अनिप्रत्ययः ॥ १९० ॥

गुप गोपने ॥

तिज निशाने ॥

मान पूजायाम् ॥

बन्ध बन्धने ॥

गुप गोपनकुत्सनयोरिति मैत्रेयः । एते च गुपादयः । "गुसिञ्जिद्वयः सन्" । "मान्ब-  
धदान्नात्मन्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य" इति नित्यसन्नन्ताः । तथा च भाष्यं, नैतेभ्यः प्राक् सन  
आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पर्यायम् इति । तथा च "पूर्ववत्सनः" इत्यत्र वार्तिकं पूर्वस्या-  
त्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदमिति चेत् गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । अयं च सन् गुपेर्नि-  
न्दायां, तिजेःक्षमार्थां, मानेऽज्ञासायां, बन्धेर्वैरूप्य, इति वृत्तावृत्त्वात् । अत्रापठितेष्व-  
र्थेषु न च सन् अस्ति, न चैषां केवलानां पठितेष्वर्थेषु प्रयोगः । पूर्वोक्तभाष्यवार्तिकविरोधात्  
किं च भाष्ये अनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'अवयवे ऽकृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति'इति र-  
न्नन्तादात्मनेपदसमर्थनं च विरुध्येत, तथा निन्दादेरन्यत्र केवलानां गुपादीनां प्रयोगे तत्रै-  
वानुबन्धासञ्जनस्यात्मनेपदार्थत्वेन चरितार्थत्वात् कथं सामर्थ्यं कथं वानुबन्धत्वम्, एवं ।  
गोपते, तेजते, इति स्वाम्युक्तः केवलात् तिङ्. प्रयोगः प्रत्युक्तः । अत्र नन्दिमैत्रेयौ । नद्येतेभ्य-  
इत्यादिना भाष्येण तिङामभावः प्रतीयतइति निन्दादेरन्यत्र कृतसमुदाजडतुः । हरदत्तस्यै-  
तन्नानुमन्यते, यदाह । "पूर्ववत्सन." इत्यत्र कथं तर्हि लुगुप्सादेः समुदायस्यानुदात्तेत्वमा-  
आह । अवयवइति । अवयवे द्व्यचरितार्थं लिङ्गं सामर्थ्यादवयविनो विशेषकं भवति । यथे-  
गोपप्रति तेजयतीत्यादावपि प्रसङ्गः । अथ यं समुदायं योऽप्यवो न व्यभिचरति तत्र कृतं लिङ्गं  
तस्य विशेषकं भवति गिजन्तं च व्यभिचरति विनापि तेन लुगुप्सत इति गुपेः प्रयोगादित्यु-  
च्येत, सन्नन्तादपि न स्यात्, विनापि तेन गोपयतीति गुपेः प्रयोगात्, षक्योऽत्र विशेषः  
अयमुच्यते । गुप गोपन इत्यस्य सन्विधौ गृहणन्तस्माच्च नित्यः सन्नेव भवति नापरः प्रत्ययः  
गोपयतीत्यादिकस्तु प्रयोगो गुप रक्षणे इत्यस्य, स चान्य एव । अवयवं चैतदेवं तिजेयम् ।  
अन्य एव सन्प्रतिस्तस्माच्च सनेव भवतीति । अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा गिजभवति  
तथा लडादिरपि स्यात् । एवं तिजिप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्य-  
सन्नन्ताश्च, क्षमादिभ्योऽन्यत्र यत्र गिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव सुरादौ पठितव्या इति ।

इति । तेन कृच्छ्राकृच्छ्रायत्वाभावात् खलभाषः ( अलामि, अलम्भि, लामंलामं, लम्मं-  
लम्मं, “विभाषा चिण्णमुलोः” इति लभेर्नुम्बिकल्पः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोपसर्गस्य  
नित्यं नुम् भवति । प्रालम्भि, प्रलम्भं प्रलम्भमिति । लाभेन निर्गुत्तं लङ्घिन्, “इवितः  
क्विप्रः” “क्वैरेम्वनित्यम्” इति म् । पित्वाद् । लभा । लङ्घिः । “क्विप्रवादिभ्यः” इति  
क्विन् ॥ १५६ ॥

स्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥ स्वजते । “दशसञ्जस्वजां शपि” इति अनुनासिकलोपः ( सस्वजे,  
सस्वजे । सस्वजिपे । सस्वजिपे । सस्वजिपे ) “इन्धिभयतिभ्याम्” इत्यत्र “अन्धिप्रन्धि-  
दम्भिस्वजां वा” इति यकव्यमिति लिटः क्त्वविकल्पनात् पञ्जेऽनुनासिकलोपः । तथा  
“सदिस्वञ्ज्योः” इत्यत्र वृत्तिव्याख्यानानु स्वञ्जेः संयोगान्तादपि लिटो विभाषा क्त्व-  
मिच्छन्तीति ( स्वङ्गा । स्वङ्गते । स्वजताम् । अस्वजत । स्वजते । स्वङ्गीष्ट । अस्वङ्ग ।  
सिस्वङ्गते ) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् । ( सास्वज्यते । सास्वङ्गि । सास्वजीति ।  
सास्वक् । सास्वजति ) लोटि ङौ ( सास्वक्विध ) लङि तिमिपोर्हल्ङ्घ्यादिलोपे संयोगान्त-  
लोपे ( असास्वन् । स्वञ्जयति । असास्वञ्जत् । प्रतिष्वजते ) “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिना  
पत्वं, ( प्रत्यप्स्वङ्ग ) “प्राक् सिताद् इव्यवायेऽपि” इति पत्वं ( परिष्वजते । निष्वजते । विष्व-  
जते ) । “परिनिविभ्यः” इत्यादिना पत्वम् । “उपसर्गात् सुनोति” इत्यादिनैव सिद्धे स्तुस्व-  
ञ्ज्योरुपादानं “सिवादीनां वा इव्यवायेऽपि” इति परिनिविभ्यः परत्वे अइव्यवाये सिवादि-  
दित्वादनयोः पत्वविकल्पोऽयं यथा स्यादिति । तेन पर्यप्स्वजत पर्यस्वजत । इत्याद्युभयं भव-  
ति । प्रतिसस्वजे इत्यादौ “स्यादिष्वभ्यासेन” इत्यभ्यासात् परस्य प्राप्तं पत्वं “सदि-  
स्वञ्ज्योः परस्य लिटि” इति निवार्यते ॥ १५७ ॥

हृद् पुरीपोत्सर्गं ॥ ( हृदते । जहृदे । जहृदिपे । हृत्ता । हृत्स्यते । हृदताम् । अहृदत ।  
हृदेत । हृत्सोष्ट । अहृत्त । जिहृत्सते । जाहृधते । जाहृदीति । जाहृत्ति । हादपति । अजीह-  
दत् । हृन्नः ) “रदाभ्याम्” इति नत्वम् । रभादयश्चत्वारोऽनुदात्ता अनुदात्तैः । नन्दी तु  
हृदि विभाषानुदात्तमाह ॥ १५८ ॥

जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ अयमुदात्त उदात्तैः । ( क्ष्वेदति । विश्वेद । विश्वेदिय ।  
चिश्चिदिव ) तासौ नित्यानिदृत्वाभावाच्च भारद्वाजनियम इत्युक्तम् । ( क्ष्वेदिता । क्ष्वेदि-  
प्यति । क्ष्वेदतु । अक्ष्वेदत् । क्ष्वेदेत् । श्विद्यात् । अक्ष्वेदीत् । चिश्चिदिपति । चिश्चिदिपति )  
“रलो व्युपधात्” इति क्त्वविकल्पः ( चक्ष्वेत्ति । क्ष्वेदयति । अचिश्चिदत् । श्विदित्वा ।  
क्ष्वेदित्वा । श्विष्णः ) “जितः कः” इति वर्त्तमाने कः । “आदितश्च” इति इडभावः, “रदा-  
भ्याम्” इति निष्ठा नत्वम् । श्विष्णामनेन, क्ष्वेदितमनेन ( प्रक्षिष्णः । प्रक्ष्वेदितः ) “विभाषा  
भाषादिक्रमणोः” इतीड्विकल्पः । “निष्ठा शीड्विदिमिदिश्चिदिष्टपः” इति सेतो निष्ठाया  
अक्त्वत्वात् गुणः । जिह्विदा स्नेहनमोहनयोरिति दिवादौ ॥ १५९ ॥

स्वन्दिर् गतिशोपणयोः ॥ इतो मिहन्ता उदात्ततोऽनुदात्तैः ( स्कन्दति । चस्कन्द ।  
चस्कन्दि । चस्कन्धि । चस्कन्धि ) ऋादिनियमादिह, यलि भारद्वाजनियमात् विकल्पः ।  
( स्कन्ता ) स्कन्स्यते । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । स्कद्यात् ) “किदाशिपि” इति कि-  
त्वात् “अनिदिताम्” इति नलोपः । अस्कदत् । “इरितो वा” इति वाडिनलोपः । अडोभा-  
वे ( अस्कान्तसोत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः ) “वद्वज” इति वृद्धिः, शलादौ “शलो शलि”  
इति सिजलोपः । चिस्कन्त्सति । चनीस्कघते । “नीगवञ्जु” इत्यादिना नीक् ( चनीस्कन्ति । चनी-  
स्कघः । चनीस्कदति । स्कन्दयति । अचस्कन्दत् ) मेहास्वन्दमास्ते । “विशिपति” इत्यादिना  
णमुल् । मृतीयाप्रभृतित्वाद्वा समासः । तेनैवोक्तत्वात् “नित्यवीप्सयोः” न द्विर्वचनम् । अस-  
मासे धीप्सायां द्व्यवचनस्य द्विर्वचनं नित्यत्वे क्रियावचनस्येति गेहगेहमस्कन्दं, गेहमय-  
स्कन्दमयस्कन्दमिति । क्रियाभेदे त्कापीच्यते इत्युक्तत्वात् गेहगेहमयस्कन्देत्याद्यपि भवति ।

(विष्कन्ता विस्कन्ता) “धेः स्कन्देरनिष्ठायाम्” इति वा पत्वम् । अनिष्ठायामिति पर्युदासे नञिवयुक्तन्यायेन कृत्येवायं विकल्पः । तथा च वृत्तिकारेण पर्युदासो व्याख्यातः, कृतश्रो-  
दाहृताः । निष्ठायाम् विस्कन्तः । “रदाभ्याम्” इति निष्ठानत्वम् ( परिष्कन्ता, परिस्कन्ता )  
“परेश्च” इति वा पत्वम् । पृथग्योगकरणात् अनिष्ठायामिति नानुवर्त्ततइति वृत्तिः, तेन परि-  
ष्कणः परिष्कन्त इति भवति । अत एव पर्युदासाभावात् नञिवयुक्तन्यायो नास्तीति  
तिड्यपि भवत्येव विकल्पः । ( परिष्कन्दति, परिस्कन्दति ) इति । ( परिस्कन्दः ) “परि-  
स्कन्दः प्राच्यभरतेषु” इत्यपत्वम् । अस्य प्रयोगस्य प्राच्यभरतविषयत्वम् । स्कन्त्वा ।  
प्रस्कन्ध ) “क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः” इति नलोपाभावः । उत्कन्दो नाम रोगः । “उदः  
स्थास्तम्भोः” इत्यत्र [ रोगे चेति वक्तव्यम् ] इति वचनात् स्कन्देः सकारस्य पूर्वसवर्ण-  
स्तकारो भवति ॥ १६० ॥

यभ विपरीतमैथुने ॥ विपरीतानुष्ठानइत्यर्थ इति मैत्रेयः । पुरुषकारे तु यभ विपरीतमैथुने  
इति विपरीतयभनइत्यर्थ इति । क्वचित्पश्यते यभ मैथुनइति (यभति । ययाभ । येभतुः । ये-  
भिथ । ययब्ध । येभिच ) क्रादिनियमान्नित्यमिद् । थलि भारद्वाजनियमात् विकल्पः ।  
(यब्धा । यप्स्यति । यभतु । अयभत् । यभेत् । यभ्यात् । अयाप्सीत् । अयाब्धाम् । यिय-  
प्सति । यायभ्यते । यायब्धि । याभयति । अयीयभत् । यब्ध्वा । यभ्यम् ) “पोरदुप-  
धात्” इति यत् । जभेयेक इति मैत्रेयः । जभ चेति धनपालशाकटायनौ । जप जभेति  
शाकटायनः । तत्र जभेः पाठो न्यासपदमञ्जरीकृतोरनभिमतः, सति ह्यस्मिन् “छुपसदचरजप  
जभदहृदशमञ्जपशां च” “रधिभजोरचि” इत्यादौ जभञ्जुभीतिवदमुमण्युपाददीयाताम् । किञ्च  
जभेः पाठेनाप्यनिटा भाव्यत्वात्, रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्त्वृतीयो लभिरेव ने-  
तरः” इति व्याघ्रभूतिवचनेनापि विरोधः स्यात् । तृतीयश्च यभिरेव, तत्र वृत्तौ यभेत्सुडाहर-  
णात् । जम्भत इति गात्रविनामे गतः ॥ १६१ ॥

णम प्रह्वत्वे शब्दे ॥ नमति । (ननाम । नेमतुः । नेमिथ । ननन्थ । नन्ता । नंस्यति ।  
नमतु । अनमत । नमेत् । नम्यात् । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ) । “यभरमनमाताम्” इति  
सगितौ, परस्मैपदे ( निनंसति । ननंस्यते । ननमीति । ननन्ति । ननन्तः । ननमति । नन-  
न्च; नन्नन्मः ) । “म्बोश्च” इति नत्वम् । लङि अनंनन् । अनन्नताम् । “मो नो धातोः” इति  
दान्ते नत्वम् ( नमयति । नामयति ) “ज्वल्लहलहलनमामनुपसर्गाद्वा” इति मित्त्वविक-  
ल्पः । सोपसर्गात् अमन्तत्वाच्चित्यमित्त्वम् (प्रणमयति) “उपसर्गादिसमासेऽपि” इति णत्वम् ।  
(अनीनमत्) नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव । “न दुहस्नुनमाम्” इति  
यक्चिपोर्निषेधः ( नम्रः ) “नमिकम्पि” इति रः ( नेमिः ) भाषायां “धाञ्कृसृगमिजनिन-  
मिभ्यः” इति किकिनोरन्यतरः । तस्य लिङ्गवादादेत्वाभ्यासलोपो भवतः । “अनुदात्त”  
इत्यनुनासिकलोपः । (प्रणत्य । प्रणम्य) “वा ल्यपि” इत्यनुनासिकलोपविकल्पः । नृन् नमयति  
नृनमो नाम कश्चित् “भुभ्नादिषु च” इति पाठाण्णत्वाभावः । नमः । असुन् । नमस्यति देवा-  
न् । पूजयतीत्यर्थः । “नमोवरिवश्चिन्नः क्यच्” इति क्यच् । नमसः पूजायामिति तत्र वृत्तिः  
(नमस्कृत्य । नमस्कृत्वा ) “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति कृजो योगे पक्षे गतिसञ्ज्ञा, गतित्वे  
“कुगति” इति समासः । “नमस्पुरसोर्गत्योः” इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं च । नमो देवेभ्यः ।  
“नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंब्रपड्योगाच्च” इति नमो युक्ताच्चतुर्थी । नाकुर्वल्मीकः । “फलपा-  
दिनामि” इत्यादिना उप्रत्ययो नाकादेशश्च ( नसा ) । “नन्नेष्टृ” इत्यादिना तृनि मकारस्य  
पकारो निपात्यते । नसारावित्यादौ असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने “अण्णन्” इत्यादिना  
उपधादीर्घः ॥ १६२ ॥

गम्ल् सुप्लृ गतौ ॥ गच्छति । “इपुगमियमां छः” इति छः । “छे च” इति तुक् ।  
( जगाम । जग्मतुः । जगन्थ । जगमिथ । जगिमव । जग्मिम ) क्रादिनियमादिद् । थलि

भारद्वाजनिपमात् विकल्पः । जितोरजाद्योः "गमहन०" इत्युपधालोपे तस्य "द्विर्वचनेऽचि" इति स्थानिवत्त्वात् द्विर्वचनम् । ( गन्ता । गमिष्यति ) । "गमेरिद् परस्मैपदेषु" इति सकारादेरिद् ( गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । आशिपि गम्यात् । अगमत् ) लुङित्वात् अङ् । "गमहन" इत्यप्रानङिति पर्युदासात् नोपधालोपः । ( जिगमिषति ) । जिगमिष त्वमित्र हेर्लुका लुप्तत्वात् परस्मैपदाभावे भाष्यवार्तिकयोः सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समान-पदस्यस्येष्टः प्रतिषेधात् इति न्यासान्तरेण आत्मनेपदेन समानपदस्यस्य गमेः सकारादेरिङिन्-पेधात् इडभाव इति । एवं जिगमिषितेत्यादौ कृत्यपीठ भवति । इदं भाष्यवार्तिकं चेति आत्मनेपदेऽपीङिन्पेधे सिद्ध एवारभ्यमाणमर्थादन्यत्रेदं बोधयति । अत एव भाष्यवार्तिकवि-रोधात् "गमेरिद्" इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं गम्युपलक्षणार्थम् । परस्मैपदेषु यो निर्दिष्ट इति पुरु-प(१)कारदर्शनमुपेक्ष्य, वृत्तावय पक्षः प्रतिज्ञेपार्थमेव उपक्षिप्तः । यदाह तत्र हरदत्तः । न पुनरयं पक्षः स्थापितो भाष्यवार्तिकविरोधादिति । कः पुनरत्र फलभेदः । उच्यते । सम्पूर्वस्वाकर्मक-स्य गमेः "समो गमृच्छि" इत्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदेष्वदर्शनात् संजिगमिषिते इत्यादौ इण् न स्यात्, तथा जिगमिषां चक्र इत्यत्र भावकर्मविषयस्य गमेः परस्मैपदेष्वदर्शनात् इण् न स्यात् । अथ मतं परस्मैपदेषु दृष्ट एव गमिः उपसर्गादिवशेनाप्रात्मनेपदेऽ(२)पीति इङ्गविष्य-त्तीति । तर्ह्यस्य गमेः सर्वत्रेष्ट स्यात्, गम्यते स विज्ञेप इति भाष्यप्रयोगश्च विरुद्धेयत । कथं तद्व्यात्मनेपदेन समानपदस्यस्येङिन्पेधे जिगमिषितेवाचरति जिगमिषितोयत इति हरदत्ता-दयः । बहिरङ्गस्य आत्मनेपदस्य प्रतिषेधाभाव इति । अयं च प्रकारो ऽस्माभिः क्रमतावुपपा-दितः । ( जङ्गम्यते ) "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति गतिवचनत्वात् कौटिल्येव यद्, "नु-गतः" इत्यभ्यासस्य नुस्यनुस्वारपरसर्गा ( जङ्गमोति । जङ्गन्ति । जङ्गतः ) "अनुदाद्यो-पदेशः" इत्यनुनासिकलोपः । ( जङ्गमति ) प्रकृतिग्रहणन्यायेन "गमहन" इत्युपधालोपः । ( जङ्गन्मि । जङ्गन्वः ) "म्बोक्ष" इति नत्वम् । जङ्गहोत्यत्रानुनासिकलोपे तस्य "असिद्धवदत्रा" इत्यसिद्धत्वात् "अतो हेः" इति लुग न भवति । अत्र सुधाकरः । अनुदाद्योपदेशा यम्याद्य इति यम्यादेर्गणत्वेन निर्देशात् निर्दिष्ट यद्गणेन चेत्यनुनासिकलोपाभावमुक्त्वा यदा धातुपाठ एव गणस्तदा भवितव्यमेव लोपेनेत्याह । "हन्तेर्जः" इत्यत्र जहोत्युदाहरणे न्याससारोऽपि व्याख्यातवान् । निर्देशेन गणनिर्देशं नानुमन्यते । अत एव न्यासकारसुधाकरविरोधात् शितपत्र शपेत्यत्र यत्रोपदेशग्रहणमिति क चित्पाठः स उपेक्ष्यः ( अजङ्गन् ) "मो नो धातोः" इति न-त्वम् ( गमयति । अजीगमत् ग्रामं देवदत्तं यद्दत्तः ) ग्रामायति वा ) "गतिबुद्धि" इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, अत्र "गत्यर्थकमणि" इति ग्रामात् द्वितीयाचतुर्थ्यां । ग्रामध्वान्न गमेरेव कर्म, यतो ग्रामकर्मिकायां गतौ प्रच्यते ग्रामं गच्छतीति, प्रयोज्यस्तु ष्यन्तस्य कर्म न गमे-रिति न तत्र चतुर्थी भवति । अत्र कर्मणि लादयो "ष्यन्ते कर्तुं च कर्मणः" इत्यभिधानात् प्रयो-ज्ये भवन्ति । गम्यते ग्रामं देवदत्तः । गमयितव्य इत्यादि, अत्र हृद्योगलक्षणा पद्यै "गत्य-र्थकर्मणि" इत्यत्र चतुर्थी चेति वक्तव्येति द्वितीयाग्रहणात् भाष्यते, यदा "हृत्त्वानाम" इत्यत्र धोगविभागेन उभयप्राप्तौ हृत्वे पद्यौ नेत्युक्तत्वात् कर्तृवत् कर्मण्यपि पद्यया नैव प्रसङ्गः । ग्रामं गन्ता गमयितेत्यादौ तु पुनर्द्वितीयाग्रहणादेव पद्यया वाच्यः । अग्रानध्वनीति पर्युदासात् अध्व-चघनेभ्यो यथायोगं द्वितीयापद्यगपेव भवतः, अध्वानं गच्छति पन्थानं गच्छति अध्वनो गन्ता पथो गन्ता इति । अयं ध्वानध्वनीति प्रतिषेध आस्थितप्रतिषेधनवाच्यं विज्ञेप इति वृत्तावुक्त-त्वात् आस्थितिविषयः, आस्थितः प्रथममेव स्वोक्तः, तेन यदोत्पद्येन पन्थानं गच्छति तदा ग्रामादिवत् द्वितीयाचतुर्थ्यां द्वे अप्युदाहाय, द्वितीयाया पद्यग वाच्येऽपि चेष्टाग्रहणं मनसा पाठ-

( १ ) परिशेषकार इति २ पु० पाठः ।

( २ ) पीडम्बतीति २ पु० पा० ।

लिपुत्रं गच्छतीत्यादौ चतुर्थीनिवृत्त्यथम् । आगमयते माणवकः, कालं हरत च त्वरते इत्यर्थः । [ आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ] इति ण्यन्तात्तड्, क्षमा उपेक्षा, कालहरणमिति वृत्तिः । ण्यन्त एवायमत्रार्थे च वर्त्तत इति तस्योदाहरणम्, ( सङ्गच्छते, ) “समो गमृच्छि” इत्यकर्मकाच्च सङ्गमेः तड् । ( सङ्गमे । सङ्गमाते ) “गमहन” इत्युपधालोपः ( सङ्गन्ता । सङ्गंस्यते । सङ्गच्छताम् । समगच्छत । सङ्गच्छेत ) आशिपि ( संङ्गसीष्ट ) लुङि ( समगत समगंस्त । समगंसाताम् ) “वा गम” इति झलाद्योर्लिङ्सिचोरात्मनेपदविषये वा कित्त्वं, तदा “अनुदात्तोपदेश” इत्यनुनासिकलोपः झलि, “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिञ्जलोपः । न चास्मात् पूर्वम् “अतो लोपः” इत्यल्लोपस्य प्रसङ्गः, आर्द्धधातुकोपदेशे ऽनकारान्तत्वात् “असिद्धवदत्रा” इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाद्वा, सर्वत्र गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थत्वात् सकारादेरिडभावः (सञ्जिगंसते) अत्र “अञ्जनं” इति दीर्घो न भवति, आदेशस्य गमेर्ग्रहणात् । यच्च तरङ्गिण्यां दीर्घप्रदर्शनं, तद्गमेर्दीर्घे इगिङ्ग्रहणमग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घत्वप्रसङ्गात् इति वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्य, ( गम्यम् ) ‘पोरदुपधात्’ इति यत् । सुतङ्गमो नाम कश्चित् । “गमश्च” इति सुप्युपपदे संज्ञायां खच् । “अरुद्विपदजन्तस्य” इति सुम् । सुतङ्गमेन निवृत्तः सौतङ्गमिः । “बुच्छणकञ्जिलसेनिर्द्वेजण्ययफक्फिञ्ज्यककृत्को ऽरीहणकृशांशवश्यंकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशवलपक्षकण्मुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः” । इति यथासंख्यात् सुतङ्गमादेशचातुरर्थिक-इञ् । ( अन्तगः ) “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः” इति अन्तादिषु गमेर्डः कर्मसूपपदेषु, डित्त्वसामर्थ्यादभत्वेऽपि ढिलोपः । एवमत्यन्तग इत्युदाहार्यम् । ( सर्वत्रगः । पन्नगः ) । [ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ] इति डः । उरसा गच्छतीत्युरगः । “उरसो लोपश्च” इति डप्रत्ययः, उरसः सलोपश्च । ( सुखेन गच्छतीति सुगः । दुर्गः ) । “सुदुरोरधिकरणे” इति डः । अत्र न्यासे वासरूपविधिना ल्युडित्युक्तम् । तदयुक्तम् । [ कल्युदतुमुनखल्येषु वासरूपविधेः प्रतिपेधः ] इत्युक्तत्वात् । अधिकरणादन्यत्र सुगम इति खलेव भवति । निर्गच्छन्त्यत्रेति निर्गो देशः । “निर्गो देशे” इति डः, देशादन्यत्र निर्गमनमिति ल्युट् भवति । ( ग्रामगः ) । [ डोऽन्यत्रापि दृश्यत ] इति डः । मितं गच्छतीति मितङ्गमो हस्ती, खच्प्रकरणे [ गमेः सुप्युपसंख्यानम् ] इति खच् । ( विहङ्गमः ) । “विहायसो विहश्च” इति खचि विहायसश्च विहादेशे सुमागमः । ( विहङ्गः ) । [ खश्च डिङ्गा वक्तव्य ] इति खचो डित्वाट्टिलोपः, ( विहगः ) । “हे च विहायसो विहादेशे” इति विहादेशः । अस्मादेवानुवादात् “डोऽन्यत्रापि दृश्यत” इति वा डः । ( गामुकः ) । “लवपत०” इत्यादिना उक्त् । ( गत्वरः ) । “गत्वरश्च” इति करपि अनुनासिकलोपो निपात्यते । ( गत्वरी ) । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । ( जगिमः ) । “भाषायां धाञ्कृष्णगमि” इति किकिनोरन्यतरस्मिन् उपधालोपः, लिङ्गभावात् द्विर्वचनम् । ( जगत् ) । “द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च” इति कौ द्विर्वचनम् “गमः कौ” इत्यनुनासिकलोपः, स्त्रियां—“ब्रह्मन्ते पृपद्रवृहन्महत्जगत्सरसां शतृवचच” इति शतृवद्भावात् ङीप् । उत्सादेपु जगतीति पाठात् जगत्या अपत्यादिषु जागतम् । “उत्सादिभ्योऽञ्” इति प्राग्दीन्यतो-प्रत्ययः । जागत इदं जागतमित्यत्र अचामादिरचो वृद्ध्या उपधालक्षणा वृद्धिर्वाच्यते इति वृत्तिः । जगत्येव जागतं छन्दः । छन्दसः प्रत्ययविधाने [ नपुंसके स्वाथेऽपसंख्यानम् ] इत्यञ् । ( अध्वगत् । कलिङ्गत् ) । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति क्विपि अनुनासिकलोपः । तत्र गच्छत्यग्रेगूः । “ऊङ् गमादीनाम्” इति कौ अनुनासिकलोपे अकारस्योकारः, अयं च शतोरुकारइति अग्रेगवावित्यादाबुवडादेशे प्राप्ते “ओः सुपि” इति यण् । “तत्पुरुषे कृति” इत्यलुक् । ( गमी ) । “गमेरिन्” इति “भविष्यति गम्यादयः” इति भविष्यदर्थे च । ( आगामी ) । आङि च णिदिति णित्वात् वृद्धिः । अयमपि गम्यादिपाठात् भविष्यति, अयं बाहुलकात् केवलदपीति गामीत्यपि भवति । ( ग्रामगमी । ग्रामगामी ) । श्रितादिषु गमिगामीत्यादिना तत्पुरुषः । “अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” इति कृद्योगलक्षणां षष्ठी-



-वाधित्वा एतयोर्योगे द्वितीया । (गमः) । “प्रहृष्टदृष्टनिश्चिगमश्च” इति भावे कर्त्तरि च कारके-  
 अप्रत्ययः । एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः । “अक्षस्यैकाहगमः” इति निपातनाद् । अन्य-  
 धात्र “परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” इति परिमाणस्य गम्यमानत्वात् घञ् स्यात् । अत्र सर्व-  
 हणमजपोर्वाधनार्थमित्युक्तम् । (निगमः) “गोचर०” आदिना करणाधिकरणयोर्वः । (गत्वा) ।  
 “अनुदात्तोपदेश०” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । (आगम्य । आगत्य) । “वा ल्यपि” इति  
 अनुनासिकलोपविकल्पः । ( गतम् ) । “कोऽधिकरणे च” इति कर्त्तृ कर्मभावाधिकरणेषु कः ।  
 ( गमगतः ) । “द्वितीयाधित०” इति तत्पुरपः । गतं च तत्प्रत्यागतञ्च गतप्रत्यागतम् ।  
 [ वृत्तापहृतादीनामुपसंख्यानम् ] इति तत्पुरपः गतमेव तत्कालं गतप्रत्यागमनेन गतप्रत्याग-  
 तमुच्यते । ( गन्तुः(१) । “तनिगमि” इत्यादिना तुन् । (गान्त्रम्) “अस्तिगमिनमिदनि-  
 विशयशां वृद्धिश्च” इति द्विनि वृद्धिः । गन्त्रो कम्बलिवाह्यं शकटम् । बाहुलकात् वृद्धयभावः ।  
 वृत्तधावित्यादिना सञ्ज्ञायां वृत्तचोरन्यतरो वा । कम्बलः सास्त्रा तद्योगान्मत्वर्थयिनिना कम्ब-  
 लिनो बलीवदां उच्यन्ते । तथा च रमसः—‘प्रवारेऽप्युत्तरासङ्गे सास्त्रायामपि कम्बलः’ इति ।  
 (गात्रम्) । “गमेरा च” इति द्विनि मकारस्याकारः, (सुगात्री । सुगात्रा) । “स्वाङ्गात्त्रो-  
 पसर्जनात्” इत्यत्र अङ्गात्त्रोपसंख्यानम् इति पक्षे ङीप् । (गौः) । “गमेडोः” इति डोप्रत्यये डि-  
 च्चात् टिलोपः । “गोतो णिव” इति सर्वनामस्थानस्य णित्वात् वृद्धिः । अम्शसोस्तु “औ-  
 तोऽम्शसोः” इति पूर्वपरयोराकारे गां गा इति, “तस्माच्छतो नः पुंसि” इत्यत्र तच्छब्देन  
 प्रथमयोः पूर्वसवर्णद्वैधस्य परामर्शनादिह नत्वं न भवति । ञसिडसोस्तु “ञसिडसोश्च” इति  
 ङसोरेडश्च पूर्वरूपे गोरिति, (गवां समूहो गव्या । गोत्रा) “खलगोरथात्” इति यः, “इनित्र-  
 क्त्वचश्च” इति यथा संख्यास्यभावात्, खलिक्रौ, यकारादौ प्रत्यये “वान्तो यि” इत्यवा-  
 देशः । (गोत्रोऽस्यास्तीति गौत्रिकः) “एकगोपूर्वाद्दृष्टं नित्यम्” इति मत्वर्थे ढञ् । (गोमी)  
 “ज्योत्स्नातमिस्राश्रद्धिणोर्जस्विन्पूर्वस्वल्गोमिन्मलिनमलीमसाः” इति मत्वर्थे मिनिप्रत्यये  
 निपात्यते । गोर्विकारोऽवयवो वा गव्यम् । “गोपयसोर्यत्” इति षष्ठ्यन्तात् विकारावयव-  
 योर्वत् । ( गोः पुरीपे गोमयम् ) । गोः पुरीपे मयट्, ( गमे हितं गव्यम् ) । \*उगवादिभ्यो  
 यत्\* इति प्राक्क्रीतीयो यत् । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । प्राणिनां शुभस्य अं-  
 शुभस्य वा सूचको महाभूतविकार उत्पातः । \*गोश्चोसंख्यापरिमाणाच्चादेर्वत्\* इति यत् ।  
 गोशब्दात्संख्याश्चादिवजितात् द्व्यचश्च तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेति विषये यदिति  
 सूत्रार्थः । ( गोरिदं गव्यम् ) । [ “सर्वत्र गोरजादिप्रत्यये यद्वक्तव्यः” ] इति प्राग्दीव्यतीये  
 वार्थे यत् । एवं च तत्र तत्रार्थं सूत्रेण यद्विधानं प्रपञ्चार्थम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । द-  
 न्हात् “अचतुर०” इत्यादावचि निपातितः । अनुगवं शकटम् । गौर्यथा आयतं तथायतमित्य-  
 र्थः । “अनुगवमायाम” इति अनुगुशब्दादचि निपात्यते । इह आपाम इति अर्शाआद्यन्तः,  
 तद्वति वर्त्तते । अनुगुशब्दश्चायं \*यस्य चायामः\* इति अव्ययीभावः, अनुर्वस्यायामवाची  
 तेनान्यस्यायामवतो लक्षणभूतेन समस्यतइति सूत्रार्थः । इह गोरायामः शाकटायामस्य  
 लक्षणं भवति । (आगवोन) । गवा भूतो य आगतः । यः प्रत्यर्पणात् कर्म करोति स एवमु-  
 च्यते । आगवोन इति आगुदाद्वात् कारिणि खप्रत्यये निपात्यते । आगुशब्दश्च “आङ्मर्पा-  
 दाभिविधयोः” इति आङो मर्पादावचनस्य षष्ठ्यन्तेन गोशब्देन गोप्रत्यर्पणे वर्त्तमानेताव्य-  
 योभावे षष्ठ्यमी, “आङ् मर्पादावचने” इति आङः कर्मप्रवचनोपत्ये तदुक्तत्वात् “षष्ठ्यपाह-  
 परिभिः” इति विधीयते, गोः षष्ठात् अनुगु, “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना षष्ठादर्थेऽव्ययी-  
 भावः । अनुगवलं पर्वीक्षं गन्तुं शीलमस्य अनुगवीनो गोपालकः । “अनुगवल गामि” इति  
 क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्ताद्दल्लाम्नीत्यर्थं ख । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय स

कालस्तिष्ठद्गु । वहन्ति आगच्छन्ति गावो दोहनाय यस्मिन् स कालः वहद्गु । ध्रयन्ति यस्मिन्काले गोदोहनाय स कालः श्रयद्गु इति । आयन्ति यस्मिन् काले दोहनाय स कालः अयद्गु इति । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" इति अव्ययोभावं निरात्यते । (परमगवः) । "सन्महस्परम०" इति तत्पुरुषे "गोरतद्वितलुकि" इति ट्च् । टित्वात् स्त्रियां परमगव्यी । अतद्वितलुकीति वचनात् पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र ट्च् न भवति । अत्र हि "आहांद्रगोपुच्छंख्यापरिणाट्टक्" इति गोपुच्छादिव्यतिरिक्तात् प्रातिपदिकात् यथायथं समर्थयुक्तात् आर्हायिन्वर्थेषु चिहितस्य ट्कः "अव्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्" इति लुक् क्रियते, द्विगुत्वं च "तद्वितार्थोत्तरपद०" इति समासे "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति द्विगोश्च "द्विगुश्च" इति तत्पुरुषत्वात् अस्ति ट्चः प्रसङ्गः, पञ्चगवधन इत्यत्र पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ "तद्वितार्थोत्तरपद" इति पूर्वयोः समासे संख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वात् तत्पुरुषत्वे ट्च् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । "तद्वितार्थ" इति समासे पूर्ववत् द्विगुतत्पुरुषयोश्च ट्च्, अत्र समासाथोदुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्ता इति अकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वात् [ आकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत ] इति प्राप्तस्य स्रोत्वस्य [पात्रादिभ्यः प्रतिषेध] इति निषेधः । (चित्रा गावो यस्य चित्रगुः) "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति उपसर्जनगोशब्दान्तप्रातिपदिकत्वात् ह्रस्वः, अत्र "गोः पूर्वत्वणित्वात्स्वरेषु" इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न गोतो णित्त्वम् । ननु तत्कालव्यावृत्त्यर्थं गोत इति तपरकरणादेव न भविष्यति, अस्त्वत्र परिहारः चित्रगो चित्रगव इत्यत्र सम्बुद्धौ "जसि च" इति गुणे विकृतं गोरुपमिति स्याणित्त्वं, नन्वेवमत्राप्यनेन निषेधेन स्थानिवत्त्वकृतमेव णित्त्वं निवार्यतां ननु स्यादश्रयमपीति गोरुपस्याव्याहृतत्वात् तदाश्रयं णित्त्वं स्यादेव, नैष दोषः । यदत्र गोरुपस्य लाक्षणिकत्वाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तदपि न भविष्यति । वृत्तौ तु गोत इति पष्ठ्यन्तमाश्रित्य गोशब्दार्थसम्बन्धिसर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्यातमत्र मते न कुत्रापि णित्त्वप्रसङ्गः । यदत्र सर्वनामस्थानं तदन्वपदार्थस्य, सम्बन्धिनो गोशब्दार्थस्य, तपरकरणं त्वोकारान्तोपलक्षणार्थं, वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धत्वात्, तेन घोशब्दस्यापि णित्कार्यं भवति, अपरे तु ओत इति पठन्तीति चोक्तं वृत्तौ । ( गोऽयम् गोअयम् ) । "सर्वत्र विभाषा गोः" इति छन्दसि भाषायां चाति परे वा प्रकृतिभावः । अन्यदा "एहः पदान्तादति" इति पूर्वत्वम् । ( गवायम् ) । "अवट् स्फोटायनस्य" इति अवडभादेशः, अयं च व्यवस्थितविभाषात्वात् गवाक्षमित्यत्र नित्यः, चित्रवप्रमित्यत्र "गोः पूर्व" इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् प्रकृतिभावादि । ( गवाक्षम् । गवाविकम् । गवैडकम् ) । अत्र "गवाक्षप्रभृतीनि च" इति समाहार एव ह्रस्वः, अयं च नियतो गवाक्षप्रभृतिषु यथोच्चारितं ह्रस्वे वृत्तमिति वृत्तावुक्तत्वात् अवडभाव इति । "विभाषा वृ०" इत्यादिना पशुह्रस्वं विभाषैव तेन गोशब्दं गोश्चा इत्यादि । ( गङ्गा ) "गन् गम्यादेः" इति गन् प्रत्ययः । ( गङ्गनाया अपत्यं गाङ्गेयः ) । "शुभ्रादिभ्यश्च" इत्यत्र चकारेणाकृतिगणत्वद्योतनादृक् । तिकादिपाशादपत्येति फिञि गाङ्गायनिरित्यपि भवति । ( सर्पति । ससर्प । ससृपतुः । ससर्पथि । ससृपिव ) क्रादिनियमादिद् । ( स्रसा । सर्सा । ससृथति । ससृथति ) । "अनुदात्तस्य चर्तुपथस्यान्यतरस्याम्" इति। श्लदावकिति प्रत्यये पक्षे मित्त्वादन्यादचः परेऽमागमे यगादेशः । अन्यदा गुणः । ( सपेत्तु । असर्पत् । सर्पत् । आशिपि सृप्यात् । असृपत् । असृपताम् ) । लृङित्वादृ । सिसृप्सति । "हलन्ताच्च" इति सनः कित्त्वान्न गुणो नाप्यमागमः । सरीसृप्यते । "रीगृत्वतः" इति रीक् । ( सरीसृपीति । सरीसृप्ति । सरीसृप्ति ) । प्रकृतिग्रहणन्यायेन "अनुदात्त०" इति अमागमः । ( सरीसृपः ) । पचाद्यचि "यडोचि च" इति यडो लुकि "न धातुलोपः" इति लघूपधगुणाभावः, यडलुगन्तात् इगुपधलक्षणः को वा । ( ससृथति । असृपत् । असरीसृपत् ) । "उर्द्धत्" वा । ( सृप्यः ) । "ऋदुपधाच्च" इति ऋत् । ( सर्पः ) । पचादित्वादृ । ( स्रसा । सृसः ) । पीडेन लप्त्वं शीलमस्येति पीडसपीं, णितिः "सृप्यजातौ"

इति (पीठसर्पिण इमे वैटसर्पां) “इनप्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावं बाधित्वा “नान्तस्य टिलोपे पीठसर्पि” इत्यादिना टिलांपः । (सर्पिः) । “अर्चिगुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति” इतीस्-प्रत्ययः । ( प्रियमर्षिष्कः ) उरःप्रकृतित्वात् नित्यं कर् । “इणः एः” इति अपदाद्योः कुण्वो-र्विसर्जनीयस्य पत्वम् । ( सृप्रः ) । “ऋचेन्द्र०” इत्यादिना रक् ॥ १६३ ॥

यम उपरमे ॥ अत्र मैत्रेयः—उदित्त्वमस्य केचिदिच्छन्तीति । यच्छति । “इपुगमिय-माम्” इति छः शिति ( ययाम । येमसुः । येयन्थ । येमिथ । यन्ता । यंस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशिपि यम्यात् । अयंसीत् ) “यमरम०” इति सगिटी ( यियंसति । ययम्यते । ययन्ति । ययन्तः । यमयति । अयीयमत् ) भोजपतीत्यर्थः । भमन्तत्वात् मि-एवम् । अस्य च “यमोपरिवेषणे” इति परिवेषणादन्यत्र मित्त्वनिषेधात् आध्यात्मयते आधा-मपतीति भवति । “न पादम्या” इत्यध्यायामग्रहणेन “अणावकर्मकात्” इति कर्त्रभिप्रायप्रा-प्तस्य परस्मैपदस्य निषेध इति यथायोगमत्रात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः (आयच्छते) दीर्घो भवति, व्याप्रियतइति वार्धः । आयच्छते स्वरूपाणि दाघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । “आहोयमहनः” इति अकर्मकात् (स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्) इति अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्चाहपूर्वाद्स्मात्-ए । इह स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवन्मूर्च्छिमदित्यादिना लक्षितं पारिभाषिकमिति देवदत्तस्य पा-णिमायच्छतीत्यत्र न भवति । उपयच्छते कन्यां, परिणयतीत्यर्थः । \*उपायमः स्वकरणे\* इति तद् । अत्र भाष्यम्, इह कस्मान्न भवति स्वं शक्यं तमुपयच्छति, अय यदा स्वं करोति तदा भवितव्यमेव । अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिभ्यामिदं भाष्योक्तमस्वस्य स्वत्वेन करणं प्रसिद्धि-शात्पाणिग्रहणविषय उपसंहृतम् (१) । कैपटे तु निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते इति, सा-मान्येनापि वार्त्तिककारेण पाणिग्रहणविशिष्टं स्वकरणं शिवस्वामिजयादित्यावृत्तुः । प्रसिद्ध-त्वाद्दुपायंस्तनोरित्यादिप्रयोगस्तु साधर्म्यात् । भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्रे विशिष्टे स्थित इ-त्युक्तं, भट्टिकाव्ये च शास्त्राण्युपायंस्त जित्वराणीति सामान्येन प्रयुज्यते । संयच्छते घांहीन् उपयच्छते भारम् । आयच्छते घञम् । “समुदाहृभ्यो यमो ग्रन्थ” इति समादिभ्यो यमेस्तद् । यदा तु कर्त्रभिप्रायत्वमुपपदेन प्रतीयते तदा “विभरपोपपदेय प्रतोयमान” इति स्वान् वीहीन् संयच्छतीत्यपि । इहाहो ग्रहणमस्वाङ्गकर्मकार्थम् । स्वाङ्गकर्मकात् “आहो यमहनः” इत्येव सिद्धम् । अप्रन्यइति वचनात् उच्यते चिकित्सां वैद्य इति अत्र परस्मैपदमेव, विचिकि-त्सामधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । यदायं घमिर्गन्धने ध्वते गन्धनं सूचनं परेण प्रच्छाद्यमा-नस्य आविष्करणं तदा “यमो गन्धने” इत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदस्य सिधः कित्वादनानासि-कलोपः । (उदायत । उदायसातामित्यादि ।) इति सिञ्जलोपः । उपयमनार्थत्वे तु “विभा-पोपयमने” इति तद् । तद्परस्य यमः छिबः कित्त्विकल्पनात् उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्यामित्युभयं भवति । उपयमनमिह दारकर्म ( यम्यम् ) “गदमद” इत्यादिना यत् । उपसृष्टात्तु ष्यति वित्तिधाम्यमिति । स्वया नियम्या इति प्रयोगः नियमशब्दात् कोतोति णौ यति द्रष्टव्यः । धातोर्णौ “यमोपरिवेषणे” इति मित्त्वनिषेधात् वृद्धया भाष्यम् । (वाचं-यमः) । “वाचि यमो व्रते” इति खच् । “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातनाद्गुरु । (संयमः । संयामः) “यमस्समुपनिविषु च” षष्ठेऽच्, तदभावे घञ् । एवं समुपनिविभ्योऽप्युदाहार्यम् । (संयत्) सम्पदादित्वात् “अन्येभ्योऽपि हश्यते” इति वा क्विपि “गमः कौ” इत्यत्र [गमा-दीनामिति वक्तव्यम्] इति वक्तत्वात् अनुनासिकलोपे मुक् । ( यच्छतीति यमः ) अच् (या-म्यम्) प्रारदीभ्यतीपेष्वात् [यमेच्चेति वक्तव्यम्] इति ष्यः (यमुना) “अजियमिशोऽभ्यञ्ज” इति उनन् प्रत्ययः । यन्त्रम् । “गृहजी” इत्यादीना ञः प्रत्ययः ॥ १६४ ॥

तप सन्तापे । ( तपति । ततापः । तेष्णि । तत्प्य । तज्ञा । तप्पति । तपु । अतपु ।

तपेन । तप्यात् । अताप्सोत् । अताप्साम् ) "क्षलो झलि" इति सिञ्जलोपः । ( तितप्यति । तातप्यते । तातसि । तापयति । अतीतपत् ) । चौरं सन्तापयतीत्यत्र "रुजायांनां भाववचना-  
नामज्वरेः" इति कर्मणि षष्ठी न भवति तत्राज्वरिसन्ताप्योरिति निषेधान् । ( उच्चने, पित-  
पते ) । "उद्भिभ्यां तपः" इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च तत् । अकर्मकत्वं भासनार्थत्वेन । यद्वा-  
ऽयमस्वाङ्गकर्मकस्तदोत्तपति सुवर्णमित्येव भवति । तप्यते तपस्तापमः । अतस्तपस्तापसः ।  
"तपस्तपःकर्मकस्यैव" इति तपःकर्मकस्य तपः कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदम् । अत्र तपसो-  
नमर्थे इति तापसस्तत्र कर्ता, यत्रासौ कर्मोपवासादीनि तपांसि तापसं सन्तपन्तीति तत्र त-  
पिर्दुःसानुभावनाथं इति कर्मणस्तपसो व्यापारो दुःखजननमिति क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतन् ।  
एवकारः सूत्रे च सर्ववाक्यानां सावधारणार्थत्वादर्थप्राप्तस्यैवावधारणस्यानुवादकः । अत्र "त-  
पोऽनुतापे च०" इति चकारेण कर्मकर्त्तरि चिणो निषेधात्सिन् । अत्रानुतापग्रहणस्य कर्मकर्त्तर्यत्वा-  
दन्वतस्तपपापेन कर्मणेत्यत्रापि चिण भवति, अनुतापादन्यत्रोदतापिसुवर्णं सुवर्णकरेणेति भवित-  
व्यमेव चिणा(तप्यम्) "पोरदुपधात्" इति यत् । (ललाटन्तप आदित्यः) "असूर्यललाटयोर्दृशि-  
तपोः" इति यथासंख्यात् ललाटे कर्मण्युपपदे तपः खिणि मुम् (शत्रुन्तपः) "सन्ज्ञायां भृत्वृजि"  
इत्यादिना खिचिपूर्वपदस्य मुसागमः (द्विपन्तपः । परन्तपः) "द्विपत्परयोस्तापं" इति खि-  
णिलोपे "खिचिह्रस्वः" इति ह्रस्वः । द्विपतस्तकारस्य मुमि संयोगान्तलोपः । अत्र द्विपत्परयो-  
रिति द्वितकारनिर्देशात्कारान्तएव द्विपत्त्वं उपपदेऽयं प्रत्ययः, न तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया  
द्विपतीशब्दउपपदइति कर्मण्यणि द्विपतीतापइति भवति । तथा तापेरिति ण्यन्तस्य ग्रहणा-  
त्केवलादप्यणोव भवति । असंज्ञायां द्विपत्ताप इति, संज्ञायां तु "सन्ज्ञायां भृत्वृजि" इत्या-  
दिना खजुक्तः । तपः असुन् । तपश्चरति तपस्यति । ऋर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः  
इति रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां यथासंख्यं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङिति क्यट् । कर्मण इति प्रत्ये-  
कसम्बन्धापेक्षमेकत्वम् । "तपसः परस्मैपदं च" इति परस्मैपदम् । ( तपस्या ) क्यटन्त-  
त्वात् "अ प्रत्ययात्" इति लियामकारः । तपः शीलमस्य तापमः । "उत्रादिभ्यो णः" इति  
णः । अत्र णेऽणकृतं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तं, तेन तापसीत्यत्र टीप् भवति । ( तपस्वी ) ।  
"तपः सहस्राभ्यां विनीनी" इति मत्वर्थे घिनः । अत्रैवार्थे "अणच" इत्यणि तापमः, तप-  
स्वीत्यत्र "तसौ मत्वर्थे" तकारान्तं सकारान्तं च मत्वर्थे प्रत्यये भिमिति भयञ्जयाऽऽकडागी-  
ययाऽनवकाशया "स्वादिप्चसर्वनामस्थाने" इति पदसञ्ज्ञाया वाधात् "समञ्जुपोरः" इति  
रुत्वं न भवति । (तापः) । घञ् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिको रोगः । "तस्मै प्रभवति  
सन्तापादिभ्यः" इति चतुर्थ्यन्तात्सन्तापशब्दात्प्रभवत्यर्थे ङ् । ( निष्टपति । निष्टसम् )  
"निसस्तपतावननासेवने" इति पत्वम्, आसेवनं पौनः पुन्यं ततोऽन्यदनासेवनम् । अयमैश्वर्यं  
दिवादौ दाहे चुरादौ ॥ ९६५ ॥

त्यज हानौ ॥ ( त्यजति । तत्याज । तत्यजतुः । तत्यजिय । तत्यज्य । तत्यजित् । त्य-  
क्ता । त्यक्षयति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । अत्याक्षीन् । अत्याक्ताम् । ति-  
यजिषति । तात्यज्यते । तात्यक्ति । त्याजयति । अतित्यजत् ) त्यागशीलस्त्यागो । संपृ-  
ादित्वात् घिनुण् । "चजोः कु विण्यतोः" इति कुत्वम् । त्याज्यमित्यत्र ण्यति प्रतिषेधे  
त्यजेरुपसंख्यानम् ] इति कुत्वाभावः । ( त्यट् ) "त्यजियजितनिभ्यो ङिन्" इत्यदिप्रत्यये  
ङेत्वादिलोपः । (स्यः) "त्यदादीनामः" इति त्यदाद्यर्थविभक्तिनिमित्तनिग्रन्थेऽन्त्यस्यात्वे  
ररूपे च त्यदादीनामित्यधिकारे "तदोः सः सावनन्त्ययोः" इति तकारस्य सकारः । (त्यौ  
ये) इत्यादौ सर्वनामकार्यं पूर्ववत् । अत्वादित्यस्यदादिप्राधान्येपीभ्यतइति परमन्य इत्यादि  
भवति, अप्राधान्ये तु अतित्यदित्यादि । त्यस्येदं त्यदीयम् । "त्यदादीनि च" इति वृद्धत्वात्  
'वृद्धाच्छः" इति छः । त्यस्यापत्यं त्यादायनिः । "उदीचां वृद्धादगोत्रात्" इति फिञ्, अ-  
गोत्रप्रत्ययान्ताद् वृद्धादपत्ये फिञ् उदीचां मतेनेति सूत्रार्थः । त्यश्च देवदत्तश्च त्यौ । "त्यदादीनि

“सर्वनित्यम्” इति त्वद् शेषः । स च स्वयं तावित्यत्र स्यदादीनां पत्परं तच्छिष्यतइति वा परस्य तद् शेषः स्त्रियां “स्यदादीनामः” इति विभक्तावत्ये टापि “हलृथाम्यः” इति सुपो लोपे स्या इति भवति । सन्निपातपरिभाषा “न यासयोः” इति निर्देशालिङ्गादनित्यत्वज्ञापनाद् भवति । अयं ष्यन्तो द्विकर्मक इति सुधाकरादिमतेन भाष्यतावुक्तं, ददपते च प्रयोगः, “स्याजितैः फलमुत्वातैः” “पूपोष्मणा स्याजितमाश्रमावः” इत्यादि । “अकथितं च” इत्यत्र गौः।पथस्त्वजति गवा पथस्त्व्याजपतीति प्रयुञ्जानयोः कैयटहरदत्तयोः प्रयोऽयस्य कर्मत्वमनभिमतम् ॥ १६६ ॥

पञ्च सङ्गे ॥ (सञ्जति) “दंशसञ्जस्त्वञ्ज” इत्यनुनासिकलोपः । (ससञ्ज । ससञ्जतुः । सम-इत्थ्य । ससञ्जिय । ससञ्जिव ) । “असंयोगाल्लिट्किय” इति कित्त्वनिषेधात् “अनिदिताम्” इत्युपधालोपो न भवति । (सङ्गा । सङ्गयति । सजनु । असजत् । सजेत् ) आशिपि कित्वा-दुपधालोपे ( सन्धात् । असाह्नात् । असाह्नाम् ) “यदयजो” इति वृद्धिः । तत्र हलप्रहणं हलसमुदायप्रतिपत्त्यर्थं, (सिसङ्गति) “स्तौतिण्योरय” इत्यपत्वम् । (अभिपजति) । “उपसर्गात्” इति पत्वम् । अम्यपजदित्यादौ तु “प्राक् सिताद्दृष्यवायेऽपि” इति पत्वम्, अभि-पिपहृतीत्यत्र “स्तौतिण्योरय” इति नियमं बाधित्वा “स्यादिष्वभ्यासेन च” इत्यादीनां परस्य पत्वं, पूर्वस्य तु “उपसर्गात्” इत्यनेनैव सिद्धम् । अङ्गुली संगोऽस्याः अङ्गुलिपङ्का व-चागूः । “समासेऽङ्गुलेः” इति पत्वम् । ( अभिपजति ) “उपसर्गात्” इति पत्वम् ( प्रासङ्गं वहति, प्रासङ्गयः ) “तद्दृष्टि रथयुगप्रासङ्गम्” इति द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थं यत् । प्रासङ्गो युगाद्यासङ्गः । (निपङ्गः) । “नो सजेर्धञ्” इति धञ् प्रत्ययः । विस्वात् कुत्वम् । (सक्थि) “असिसञ्जिभ्यः ष्यन्” इति ष्यन् । अजादौ विभक्तौ “इकोऽचि” इति नुमि सकथोर्नात्यादि। तृतीयाद्यजादौ तु “अस्थिदधिसक्थि” इत्यादिना ङित्वादन्तपस्य अनङादेशे “अहोपोऽनः” इत्यलोपे सरध्नेत्यादि । ससम्प्रेक्यचने अहोपस्य “विभाषा ङिदयोः” इति विकल्पितत्वात् सक्थिन सक्थिनीत्युभयं भवति । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात् प्रियसक्थनेत्यादा-चप्यनङ् भवति । यदानङ्विधौ नृपसक्तेत्यनुवृत्तदृष्ट्यादीनां वित्तेपणं नाङ्गस्येति प्रियसक्थना शुनेत्यादौ लिङ्गान्तरेऽपि भवति । नपुंसकानुवृत्तिस्तु यहञ्जाशब्दानां पुल्लिङ्गानामस्य्यादी-नामनङ् मा भूदिति अस्थिनोम कश्चिदित्यादि । नन्वत्र

‘अभिव्यक्तपदायां ये प्रसिद्धा लोकाविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुचिषु ॥

इति नास्ति प्रसङ्ग इति चेत्तर्हि मन्दधियामनुग्रहायैवानुवृत्तिराश्रिता, अत्रोदाहरणे सक्थि-शब्दोऽस्वाङ्गवाचो द्रष्टव्यः । स्वाङ्गवाचिनस्तु “बहुमीहो सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच्” इति पच् समासान्तः प्रियसक्थ इति, स्वमङ्गं चेह स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकम्, उत्तरसक्थं, मृगसक्थं, पूर्वसक्थम्, “उत्तरमृगपूर्वांच सकथनः” इति तत्पुरुषे टच् समासान्तः । अत्र चकारणोपमा-नादित्यनुवृत्तौ फलकमिव सक्थि फलकसक्थमित्यत्रापि भवति । अस्मादेव ज्ञापकात् अ-सामान्यवचनेनापि सक्थिशब्देन उपमानस्य समासः । न विद्यते सक्थि यस्य असक्थि, अस कथः । “नञ् वृत्सुभ्यो हलि सकथ्योरन्त्यतरस्याम्” इति पठेऽच् समासान्तः । एवं सुदुरोक्ता द्वयर्थम् । एवं सुसक्थः । गौयाः सकथीव सक्थि यस्य गौरिसक्थः, “बहुमीहो सकथ्यक्ष्णोः” इति वच् । यदा गौयाः सकथीति पठोसमासस्तदा “अच् प्रत्ये” इत्यत्र अजिति योगविभा-गादनुभवत्र, सुवामादिषु गौरिसक्थः संज्ञायादिति पाठात् पत्वं पूर्वपदस्य इत्स्वत्वं च ॥१६७॥

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ ( पश्यति ) “पात्रां” इत्यादिना पश्यदेशे इत्संज्ञकाशकारादौ शपि- ( दृश्ये । दृशान्तुः । दृशशिय । दृश्य । दृशशिव ) “विभाषा खजिदगोः” इति यलि इदमा-चपजे “खजिदगोर्हल्यमकिति” इति अकिति शलादौ अमागमविधानात् अमि यणि “धञ्” इत्यादिना पत्वं च । ( दृष्टा । दृश्यति ) । पत्वं, “वदोः कः सि” इति कर्त्वं ( पश्यतु ।

पश्येत् । आशिपि दृश्यात् । अदर्शात्, अदर्शाताम् ) । “इरितो वा” इत्यडि “ऋदशोऽटि गुणः” इति गुणः । अडभावे “न दशः” इति कसनिपेधात् सिच्यमि यणादेशे हलन्तलक्षणायां वृद्धौ ( अद्राक्षीत् । दिदृक्षते ) “ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः” इति सनन्तात्तद् । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वात् न गुणः, नाप्यमागमः । ( द्रीदृश्यते ) रीक् । ( दर्द्रष्टि । दर्द्रष्टः ) लोटि द्वैर्धित्वेऽमागमे पत्वण्टुत्वजद्वयेन दर्द्रष्टिड् । दर्द्रशानि । आटि “नाभ्यस्तस्य” इति गुणनिपेधः । लडिः तिप्सिपोः अदर्द्रक् । \*किन्प्रत्ययस्य कुः\* इत्यत्र किन् कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं यस्मात् किनस्ति तस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वार्थमिति पत्वं बाधित्वा शकारस्यान्तरतम्यात्कुत्वेन खकारे “वावसाने” चत्वं ककारः । दर्शयति रूपतर्कं कार्पापणम् । ( अद्रीदृशात् । अदृदर्शात् ) “उर्कृत्” वा । दृशोः सर्वत्र प्रयोज्यस्य रूपतकस्य कर्मत्वं, यदायं दृशिश्चक्षुःसाधने ज्ञानविशेषे वर्त्तते तदेदमुपसंख्यानं, यदा तु ज्ञानमात्रवचनस्तदा बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । तत्र बुद्ध्यर्थां ज्ञानसामान्यवचना न तु विशेषवचना इति स्थितं, यदा तु ण्यन्तादात्मनेपदं तदा [अभिवादिदृशोरात्मनेपदुपसंख्यानम् ] इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वविकल्पनात् दर्शयते रूपतर्कणं कार्पापणं रूपतर्कमित्युभयं भवति, पश्यन्ति भृत्या राजानं, दर्शयते भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा । संपश्यते [ दृशोश्चेति वक्तव्यम् ] इति संपूर्वात् अकर्मकात् तड् ( संदृश्ये । संदृक्षयते । संपश्यताम् । समपश्यत । संपश्येत । आशिपि संदृक्षीष्ट । समदृक्षत ) लिङ्सिचोः कित्वात् न गुणः, नाप्यमागमः । झलि सिज्लोपे प्रत्ययलक्षणेन “पदोः कः सि” इति कत्वं न भवति सिज्लोपस्य प्रत्ययलक्षणेऽसिद्धत्वादिति तत्रोक्तम् । कर्मणि दृश्यते ( अदर्शि ) ल्यादिपु पक्षे चिण्वदिटि ( दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिपाताम् । अदृक्षाताम् । दर्शिपीष्ट । द्रक्षीष्ट । दर्शिता ) द्रष्टेत्युभयं भवति ( दृश्यम् ) “ऋदुपधाच्च” इति क्यप् ( उत्पद्यः ) “पाघ्राच्माधेद्दृशःशः” इति उपसृष्टात्कर्त्तरि शे पश्यादेशः । दृशेनं पश्यः । अत्र “पदयार्थः” इति निपातनात् भावे शः । अदर्शनमित्यादिनिर्देशात् ल्युडपि भवति । असूर्यपश्या राजदाराः । गुसिपरं चैतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति इति “असूर्यललाटयोः” इति खश् । अत एवासूर्येति निर्देशात् दृशिना नृसंबन्धेन असमर्थत्वंऽपि समासः । ( उग्रंपश्यः ) । “उग्रंपश्य” इत्यादिना क्रियाविशेषणे कर्मण्युग्रशब्दुपपदे खशि निपात्यते (तादृक्) “त्यदादिपु दृशोऽनालोचने कञ् च” इति त्यदादिपु कर्मसूपपदेऽपि आलोचनात् चक्षुर्विज्ञानात् अन्यत्र वर्त्तमानात् दृशोः कञ् प्रत्ययः । चकारात् किन्, कजः कित्वात् न गुणः, (तादृशी) । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप्, (तादृक्षः), [कसश्च वक्तव्यः] इति कसश्च । “आ सर्वनाम्नः” इति दृग्दृशवतुषु परतः सर्वनाम्नोऽन्त्यस्याकारः । [ दृक्षे चेति वक्तव्यः ] इति चाकारः ( सट्क् । सट्दशः । सट्दक्षः ) दृग्दृशवतुषु इति समानस्य सभावे [ दृक्षे चेति वक्तव्यम् ] इति दृक्षे च सभावे, अत एव दृगाद्रिपु सभाववचनात् समानान्ययोश्चेति व्यक्तव्याह्वा कञ् । किन् कः । समानान्ययोरपि उपपदयोर्भवति । सट्दशीत्यत्र पूर्ववन्ङीष् भवति । (परलोकदृष्ट्या) । “दृशोःकनिप्” इति कर्मण्युपपदे भूते कनिप् । स्त्रियां “वनो र च” इति ङीप् । (परलोकदृष्टरी । सुदर्शनः ) [भाषायां शासियुधिदृशिम्यो युञ्चक्तव्यः] इति खलोऽपवाद्दो युच् । कन्यादर्शं वरयति । यां यां कन्यां पश्यति तां तां वरयतीत्यर्थः । “कर्मणि दृशिचिदोः साकल्ये” इति कर्मण्युपपदेऽस्मात् साकल्ये गम्ये णमुल् । ( पशुः ) । “अर्द्रिदृशि” इत्युप्रत्ययः पशादेशश्च । यदायमसत्त्ववचनस्तदा चादित्वाग्निपातत्वं, यया लोघं नयन्ति पशुमन्यमाना इति, पशु सम्यगिति ख्यार्थः । ( दर्शनः ) । “भृदृशि” इत्यादिना ङन् । ( दृक् ) संपदादित्वात् किप् । किनपीष्यत इति किनि ( दृष्टिः ) ॥ १६८ ॥

दंश दंशने ॥ दंशनं द्रंष्ट्राव्यापारः । अत एव निर्देशादनुनासिकलोप इति स्वामी (दंशति) तत्रापि “दंशसञ्ज” इति अनुनासिकलोपः शपि । (दंश दंशतुः । दंशिरिय । दंश । दंशिव । दंश । दृक्षयति । दशतु । अदशत् । दशोत् । दश्यात् ) “किदाशिपि” इति यासुटः कित्वा-

दनुनासिकलोपः ( अदाहृक्षीत् । अदाष्टाम् ) "वदमज" इति वृद्धिः । ( विदहृक्षति । इन्द-  
श्यते ) "लुपलदचरजपजभदहृदशगम्भो भावगर्हायाम्" इति यद् भावगर्हायाम् । "जपजभ-  
दहृदश" इत्यभ्यासस्य नुक् ( दन्दंशीति । दन्दंष्टि । दन्दष्टः ) यङ्विधौ नुगिधौ च  
दशेति कृतनलोपस्य निर्देशात् यङ्लुकि अकृष्टित्यपि लोपो नुक् च भ्रति ( दंशयति । अद-  
दंशत् । दंशुकः ) । "यजजपदशां यद्" इति यङन्तादूकप्रत्यये "अतो लोप " "यस्य हल." इत्यल्लोपयलोपो । ( दंष्ट्रा ) "दाम्नी" इत्यादिना दृन् । अजादिपु दशेनात् टप्, अत्रैव  
पाठात् नलोपाभावश्च दृनि, दशेति नलोपनिर्देशस्तु करणे ल्युडर्थः, दशनइति, दंष्ट्री । "वीद्या-  
दिभ्यश्च" इति मत्वर्थीय इनि । मूलकोपदंशं, भृङ्गे, मूलकेन उपदंशमिति वा । "उपदंश-  
स्त्वृतीयायाम्" इति णमुल् । "तृतीयाप्रभृतीनि" इति समासविकल्पः । वासरूपविधिना  
क्त्वापि भवति । मूलकेनोपदश्यते । उक्तं च सर्वत्रैवात्र प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपवि-  
धिना त्कापि भवतीति । मूलकोपदंशमित्यत्र मूलकस्य भुजिनैवान्वयो न दंशिना । न ह्यत्र  
मूलकेन करणेनान्य उपदस्य भुङ्ग इत्यर्थः । ननु तेन तृतीयान्तस्योपदशिना सामर्थ्याभावात्  
उपपदत्वं नेति कथं प्रत्ययः, वचनं दशनोपदंशं भुङ्गइत्यत्र सावकाशमुच्यते । यद्यत्रैव स्यात्  
करणइत्येव म्यात् । तृतीयायामिति वचनात्तु सर्वत्र भविष्यति । तद्धि तृतीयान्तस्योपद-  
शिना आर्येऽन्यन्वये यथा स्यादिति, अस्ति चान्नायोऽन्वयः, कर्मापेक्षस्योपदंशः सन्निहितेन  
मूलकेन संबन्धात् ॥ ९६९ ॥

कृप विलेखने ॥ विलेखनमिहाकर्षणं, तथा च पुरुषकारे कर्षतिश्चाकर्षणे प्रसिद्ध इति  
द्विकर्मकोऽयं, कर्षति शाखां ग्रामम् । ( चर्षत् । चर्षतुः । चर्षिथ । चर्षिव । क्रष्टा । कष्टां )  
"अनुदात्तस्य चर्षुपथस्य" इत्यग्राम्विकल्पः ( कर्षति । क्रष्यति । कर्षतु । अकर्षत् ।  
कर्षत् । कृष्यात् । अकृषत् । अकृषताम् ) "शल इगुपथाः" इति कसः । यदा  
"स्पृशमृशकृषतृपट्यां सिञ्चा" इति सिच् तदा पूर्वमेवामागमविकल्पे हलन्तलक्षणायां  
वृद्धौ ( आकाक्षीत् । आकाष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टामित्यादि । चिहृषति ) । "हल-  
न्ताश्च" इति सनः कित्वाश्च गुणो नाप्यमागमः । ( चरिहृष्यते । चरिर्कष्टि । चरिर्कष्टि  
चरिहृषीति । चरीकृष्ट । चरिर्कृष्ट इत्यादि ) । लोटि हेर्धित्वद्युत्वजदत्वयोरमागमपक्षे  
( चरीकृष्टि ) । लङि तिप्सिपोः हल्ङ्घादिलोपे च अचरीकृष्ट । अमागमपक्षे अचरीकृष्ट । एषं  
वचनान्तरेषु सर्वेषु रिक्रीकोश्च उदाहार्यम् । कथयति शाखां ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः ( अची-  
कृषत् । अचर्षत् ) "उर्द्धा" । अत्र कृपेः प्राणार्थत्वेऽपि अस्ति फलतया गतेः प्रतीतिरिति  
गत्यर्थत्वात् "गतिवृद्धि" इति प्रयोज्यरूप कर्मत्वम्, अत्र ग्रहणमुपसर्जनीभूतयापि गत्या  
तदर्थत्वे लिङ्गम्, अन्यथा प्यन्तस्य गमनार्थ इति किं जिग्रहेण । अत एव तत्र नीवह्योः  
प्रतिषेधः कृतः । कर्मणि लादयो नयत्वादिवन्नेयाः । ( कृष्यम् ) । "ऋदुपधाश्च" इति कथप् ।  
कर्षतीति कृपः । इगुपधलक्षणः कः । पाण्युपकर्षं पयः पिबति, पाणिना उपकृष्य, पाणाहुप-  
कृष्य वा पयः पिबतीत्यर्थः । "सप्तम्यां चोपपीडरूपकर्ष" इति सप्तम्यन्ते चशब्दात् तृतीयान्ते  
च उपपदे उपपृगात् अस्मात् णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात् समासविकल्पनात् पाणावुपकर्षम्,  
पाणिनोपकर्षमित्यपि भवति । क्रियारभेदेन वासरूपेण क्त्वापि भवतीति प्रागेवोक्तम् । अत्र  
णमुल्लिखधातुपसर्गग्रहणं पीडैरेव विशेषणमिति भाववृत्तौ, मष्टिकारस्त्वतन्त्रं मन्यते । यदाह  
घनु ररिभिरसहमुष्टिपीडं दधान इति । इदं तावत् साहसमात्रं, यदाचार्येण प्रयुक्तम्यातन्त्र-  
त्वाद्गीकरणं, यद्यपि पीडिनैव संबन्धकथनं तदपि न न्याय्यं, यदूक्तम्यास्य पूर्वनिगतायोगात्,  
अत एव वृत्तिन्यासपदमज्रयादिषु संबन्धोऽङ्गीकृतः । कष्टां शाखां, मष्टां शाखाम् । अत्र तुनि  
"स्त्रिन्यासेनित्यम्" इति प्रकृतेराधुनात्तत्वेऽप्युपदेशावस्थायां कृपेरनुदात्तत्वात् अमागमविधौ  
चोपदेशग्रहणानुवचनेनात् पथे ऽमागमो भवत्येव । अयं तुदादावपि ॥ ९७० ॥

दह भस्मीकरणे ॥ ( दहति । ददाह । देहतुः । देहिय । ददग्ध ) यत्न मारुतजनियमा-

अज्विधि सर्वधातुभ्य पठ्यन्ते च पचादय ।

अण्शाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादय ॥

इति ( श्वपाकः । मांसपाकः । पिण्डपाकः । कपोतपाकः ) अत्र न्यङ्कादिपाठात्कर्मण्य-  
णि कृत्यम् ( दूरेपाकः । फलेपाकः ) न्यङ्कादिपाठादचि वृद्धिकृत्ये । "तत्पुरुषे वृत्ति" इत्य-  
लुक् । न्यङ्कादिपाठादेव चेमौ कर्मकर्त्तरीति वृत्तौ । क्षणेपाकइति केचित्पठन्ति, दूरेपाका  
फलेपाकेति टायन्तावन्ये । उकारान्तावपरे ( दूरेपाठु ) फलेपाकुरिति उपप्रत्ययो निपा-  
तनादिति वृत्तौ ( प्रस्थपच । मितपच । नखपच ) "परिमाणे पच" इति 'मितनाय च'  
इति परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे मितनखयोश्च भवत् । उत्पचिष्णु । "अल्लृष्" इत्यादि  
नेष्णुच् ( पचेलिमा शालय ) [ केलिम् उपसख्यानम् ] इति केलिम् । अर्थ कर्मकर्त्तरीति  
वृत्ति । रेफ "उपोत्तम रिति" इति स्वरे विशेषणार्थ । पक्वित्रमम् । "ङ्गित वित्र" इति  
वित्रप्रत्यये "क्त्रेर्मन्नि-यम्" इति मप् ( पाकेन निवृत्त पाक्विमम् ) [ भावप्रत्ययान्तादिमप्  
वक्तव्य ] इति इमप् ( पक्ति ) "स्यागापापच" इति क्तिन् । पित्वादङि पचा । ( पच ।  
पचवान् ) इति "पचो च" इति निष्ठातकारस्य घकारः । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्ज्ञत्परत्वा-  
त् "चो वु" इति कृत्यम् । प्रपञ्चानि फलानीत्यत्र "कुमति च" इति कवर्गमत्सुत्तरपदे पूर्व  
पदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुन्विभक्तिस्थस्य नस्य प्राप्त णत्व [ युवादाना प्रति  
पेध ] इति न भवति ( पाकः । पचनम् ) मांसस्य पाको मासपाकः । मासपाकः । एव मासस्य  
पचन ( मांसपचनम् । मासपचनम् ) । मासस्य पचि युद्धञोरिति पचेऽन्तलोप । ( पचन ) "शृ-  
शी"त्यादिना युच् । अथ द्विकर्मक इति नाधताहुक्, तेन तण्डुलानोदन पचतीति भवति ।  
अत्र कैयटकार । अत्र विक्लेदनोपमर्जननिवर्तनार्थो धातुरिति तण्डुलाना विस्लेदनापेक्षं  
कर्मत्वम् । ओदनस्य तु प्रधानभूतनिवर्तनापक्षमिति तण्डुलानोदनं पचतीतिप्रयोग । प्रकृ-  
तिविकाराभावविवक्षाया तण्डुलेरोदनं पचतीति साधनतमत्वविवक्षायाम् । उदुम्बर फलं  
पच्यते । [ दुहिपच्योर्बहुल सकर्मकयो ] इति कर्त्तु कर्मवद्भाव । अत्र कैयटो वृक्षस्य कर्त्तृत्व-  
विवक्षायामन्यतमप्राप्तं वचनम् । अन्ये त्वाहु । पचिरत्र विषये द्विकर्मक । वृक्षस्य पाक-  
मन्तरेण फलपाकासम्भवात् वृक्षोऽकथित कर्म । तस्यैव च यदा कर्त्तृत्वविवक्षा तदाऽय क-  
र्मवद्भाव । पूर्वविधे विषये कर्मवद्भाव इष्यते । न पुनरोदनं पचतीत्यादाविति । व्यक्ती  
करणे पञ्चत इत्यादि गतम् ॥ १७६ ॥

पच समवाये ॥ केचिदमुं न पठन्ति ते भुविशासिगुणेन च यत्सवत इति भाष्यप्रयोगं न  
तदूरेण सत्या सचयइत्यादिप्रयोग पच सेचनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवाया  
र्थस्य सम्बन्धमानकर्त्तृके व्यापारे वर्तमानस्य समर्थयन्ते । अन्ये तु पच समवाये पच व्य-  
क्ताया वाचीति परस्मैपदिषु गतस्य चकारान्तस्य स्थानेऽमु पठन्ति । यदाह "अकथिते च"  
इत्यत्र हरदत्त । सचति सर्वतः सम्बन्धतइति वृत्तिमुपादाय पच समवाये स्वरितेत् । के-  
चित् परस्मैपदिषु धातुमेव पठन्ति । पच समवाये रणलप व्यक्ताया वाचीति, तआहु सच  
सेचनइत्यत्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्वादानां समवाये वृत्तिरिति । पुरुषकारे तु हरदत्तोक्तमनु-  
ष्टम्भ सचतइति भाष्यानौचित्यात्परस्मैपदिषु पाठोऽयुक्त इत्युक्तम् । एवं पच सेचनइत्य-  
स्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्वादानां समवाये वृत्तिरिति हरदत्तोक्तं प्रौढिवादमात्रम् । न्यासे तु  
सचतइत्यस्य समवायइत्येव धातुरुक्तं, एवञ्च पचेल्येव परस्मैपदिषु पाठः । धान्तकाण्ड चैव  
मनुस्मृतं भवति । एवमेव मैत्रेयरक्षितादय । शाक्ययनश्रीरस्वामिनौ तु सप्तसप्तश्रीश्रीदाहृत्य  
सचेति कश्चित्पठतीत्याहत्तु ( सचति ) सचतइत्यप्याहेत्युक्तम् । एवं च न्यासकारादीनां  
बहूनामभिमतत्वादय धातुरस्माभि पठित । अर्थं च पचि पचिमित्यादौ ध्याप्रभृतिकारि-  
काया चकारान्तानामनिर्दो परिगणनात्सेट् । अनिर्दो मध्ये पाठस्तु स्वरितेत्त्वसाम्यात् । ( स-  
चति । ससाच । सेचतु । सेचिथ । सेचिव । सचिता । सचिष्यति । असचत् । सचेत् ।



आशिपि सचयात् । असचीत् । असाचीत् ) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः । (सिसचिपति) “स्तौतिण्योरेव” इत्यपत्वम् ( सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असीषच्त् ) सिपाचयि-  
यतीत्यत्र णेः सनि पत्वम् । सचतइत्यादि सेचनार्थवत् ॥ ९७८ ॥

भज सेवायाम् ( भजति । बभाज । भेजतुः । भेजिथ । बभक्ष्य । भेजिथ ) “तृफलभज-  
त्रपश्च” इति किति लिटि सेटि थलि च परत्वादेत्वाभ्यासलोपौ ( भक्ता । भक्ष्यति । भजतु ।  
अभर्जत् । भजेत् । भज्यात् । अभाक्षीत् । बिभक्षति । वाभज्यते । वाभक्ति । भाजयति ।  
अवीभजत् । भजते । भेजे । भक्तासे । भक्ष्यते । भजताम् । अभजत । भजेत । भक्षीष्ट ।  
अभक्त । अभक्षाताम् । विभक्षते ) ( विभक्तव्यो विभज्यः ) “द्विवचनविभज्योपपदे” इति  
निपातनाद्यत् ( जन्मभाक् ) “भजो ण्विः” इति कर्मोपपदादस्माणिण्वः ( भागी ) संपृ-  
चादित्वाद्धिनुण् । ( भागः ) “खनो घ च” इति चशब्दात् घञ् कुत्वम् । सुभगस्य भाव-  
कर्मणी सौभाग्यम् । ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ् । “हृद्भग” इत्युभयपदवृद्धिः । एवं दौर्भा-  
ग्यमपि । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । “कल्याण्यादीनामिन्द्र” इतीन्द्रदेशोऽन्त्यस्य  
पूर्ववदुभयपदवृद्धिः । एवं ( दौर्भागिनेयः । भागः ) घञ् । भागोऽस्मिन् वृद्धिरायो लाभः  
शुक्ल उपदा वा दीयते भाग्यं शतम् । “भागाद्यच्च” इति दीयमानाद्वृद्ध्या-  
यादीनामन्त्यतमोपाधिकत्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत् । चकाराहृञ् । भाग एव भा-  
गधेयम् । “भागरूपनामभ्यो धेयः” इति स्वार्थे धेयः । ( आता ) “नप्तृनेष्टृ” इत्यादिना वृत्ति  
श्रादेशो निपात्यते, आतरावित्वाद्यौ सर्वनामस्थाने “अप्तृन्” इति दोषो न भवति, वृत्तन्तत्वा-  
देव नप्रादीनां दीर्घे सिद्धे तेषां पुनर्ग्रहणादौणादिकानां संज्ञाशब्दानामेपामेवेति नियमा-  
र्थत्वात् । “आतृपुत्रौ” इत्यत्र तु भाष्ये विभक्तीति आतेति व्युत्पादि ( आतृपत्यं भातृ-  
व्यः । आत्रीयः ) “आतृर्व्यच्च” इति व्यञ्चौ ( आतृव्यः सपत्नः ) “व्यन्सपत्ने” इतिव्यन्  
( सौभ्रात्रम् । दौर्भ्रात्रम् ) युवादिपाठाद्भावकर्मणोरण् । आता च स्वसा च आतरौ ।  
“आतृपुत्रौ स्वसदुहितृभ्याम्” इति आतृः शेषः । कल्याणी भक्तिरस्य कल्याणीभक्तिः ।  
प्रियादिषु भक्तिशब्दस्य पाठात् “स्त्रियाः पुंवत्” इति पुंवद्भावो न भवति । हृद्भक्तिरित्यत्र  
कुक्कुटाण्डादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम् । प्रतिपादितं चैतद् भाष्यादौ । भक्तो  
आमर्दनइति रुधादौ, भज विश्राणने, भाज पृथक्कर्मणीति द्वयं चुरादौ । तथात्रैव भजेति  
भाषार्थो दण्डके ॥ ९७७ ॥

रञ्ज रागे ( रजति ) “रञ्जेश्च” इति शष्यनुनासिकलोपः ( ररञ्ज । ररञ्जतुः । ररङ्थ ।  
ररञ्जिथ ( क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिद्विवकल्पः ( रङ्गा । रङ्गयति । रजतु ।  
अरजत् । रजेत् ) आशिपि रज्यात् “किदाशिपि” इति कित्वादनुनासिकलोपः ( अराङ्गीत् ।  
अराङ्गाम् । अराङ्क्षुः । रजते । ररञ्जे । ररञ्जिषे । रङ्गासे । रङ्गयते । रजताम् । अरजत । र-  
जेत रङ्गीष्ट । अरङ्गः । अरङ्गाताम् । रिरङ्गति । रिरङ्गते । रारज्यते । रारङ्गिः । रारक्तः ) तसौ  
डित्वादनुनासिकलोपः । रजयति मृगान् । अरीरजत् । “रञ्जणौ मृगरमणे” इति नलोपः ।  
“जनीजृप्कनसुरजोऽमन्ताश्च” इति मिच्चाद्धस्वः । मृगादन्यत्र रञ्जयति पक्षिणः । तथा रम-  
णादन्यत्रापि रञ्जयति मृगान् वृणादिदानेन वशयतीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि “कुपिरञ्जोः प्राचां श्य-  
न्परस्मैपदं च” इति पक्षे श्यन्परस्मैपदयोः रज्यति वञ्चं स्वयमेव ( रज्यतु । अरज्यत् ) र-  
ज्येदिति भवति, अन्यदा यगात्मनेपदयोः रज्यतइत्यादि । श्यनो डित्वाद्यकः कित्वाच्च  
नलोपः, श्यन्विधी रज्यन्तीत्यत्र “शपश्यनोर्नित्यम्” इति नित्यनुमर्थः, एते च श्यन्परस्मै-  
पदे प्राचांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद्यग्विपये । तथा च वार्त्तिकम् । [कुपिरञ्जोः श्यन्वि-  
धाने लसार्वाधातुकवचनमवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिपेधः स्यादिविपये च] इति । अत्र लिङा-  
शीर्विपयः, स हि सार्वाधातुकप्रतियोगी, तेन रङ्गीष्ट वस्त्रं स्वयमेव ( ररंसे । रङ्क्तासे । र-  
ङ्गयते । अरञ्जि ) अरङ्गातामित्यत्र श्यन्परस्मैपदं न भवति ( रजकः ) । “शिल्पिनि ष्युञ्”

माशब्द इत्याह माशब्दिकः । [ तद्देहि माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ] इति ठक् । एवं नैत्यशब्दिक इत्यादि । अयं दिवादावपि ॥ १८० ॥

त्विष दीप्तौ ॥ ( त्वेपति । तित्वेप । तित्विपतुः । तित्वेपिथ । तित्विपिव्र ) क्रादिनि-  
यमादिद् । ( त्वेष्टा । त्वेक्षयति । त्वेपतु । अत्वेपत् । आशिपि त्विष्यात् । अत्विक्षत् । अ-  
त्विक्षाताम् ) “शल इगुपधादनिटः क्तः” । ( त्वेपते । तित्विपे । त्वेष्टासे । त्वेक्ष्यते ।  
त्विषताम् । अत्वेपत । त्वेपेत । त्विक्षोष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम्, अत्विक्षन्त ) “क-  
स्याचि” इत्यलीपः ( तित्विषति । तित्विषते । तेत्वेष्टि । तेत्विष्यः । ( त्वेपयति ) अति-  
त्विषत् । त्विष्या ) “त्विषेर्देवतायामकारश्चापचाया” इति वृत् उचयाया अत्वं, त्विष्यारौ ।  
“ऋतोऽङि” इति गुणे “अमृन्” इत्यादिना दीर्घोऽसंख्यद्वौ सर्वनामस्थाने । वृत्तन्तत्वादेव सिद्धे  
नप्रादीनां ग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षं नियमार्थं संज्ञाशब्दानामेवामेवेति वृत्तौ । त्विष्यरिदं ( त्वाप्यम् )  
अचामादेरचो वृद्धिरन्त्यलक्षणं वृद्धिं वाधतइति वृत्तौ । ( त्विष् ) संपदादित्वात् क्विप् । अवपृ-  
वोऽयं दाननिरसनयारिति मैत्रेयादयः ॥ १८१ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेपु ॥ ( यजति । इयाज । ईजतुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजिव्र )  
क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्त्रिकल्पः । इडभावे झलपरत्वात् “वश्च” इत्या-  
दिना पत्वम् । किति “वचिस्वपियजादीनां किति” इति सम्प्रसारणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्  
द्विर्वचनमकिति \*लिङ्गभ्यासस्याभयेपान्\* इति वचयादीनां प्रख्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्र-  
सारणम् । अत्राधिकारदेवाभयेपामिति सिद्धे पुनस्तत्करणम् विध्यत्यादौ परमपि हलादि-  
शेषं बाधित्वा सम्प्रसारणं यथा स्यादिति । ( यष्टा । यस्यति । यजतु । अयजत् । यजेत् )  
आशिपि कित्वात्सम्प्रसारणे ( इज्यात् । अयाक्षीत् । अयाष्टाम् । यजते । ईजे । यष्टासे । यक्ष्य-  
ते । यजताम् । अयजत । यजेत । यक्षीष्ट । अयष्ट । अयक्षाताम् । यियक्षति । यियक्षते । याय-  
ज्यते । यायष्टि । याजयति । अयीयजत् । इज्यते ) यकि संप्रसारणे ऐज्यतेत्यत्र लङ्गमङ्गं वापेक्ष-  
माणादडागमादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लादेशः । कृते च लादेशे नित्यत्वादटः पूर्वं यगटारुभयोरपि ।  
कृताकृतप्रसङ्गित्वाविशेषेण यकि कृते तदन्तस्याङ्गस्य अकृते तु केवलस्येति शब्दान्तरप्रा-  
प्त्या अटोऽनित्यत्वं, कृते च यकि नित्यत्वात्सम्प्रसारणे पश्चादजादित्वादाडागमः । नन्वत्राटः  
प्राप्तिराटा बाध्यते न तु संप्रसारणेनैवेति ‘यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं व्याहृत्येते न तदनि-  
त्यम्’ इति अट्कथमनित्यः । अत्र हरदत्तः—‘यस्य च लक्षणान्तरेण’ इति न्यायोऽनित्यत्वादिति  
नाश्रीयत इति, यद्वा सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलवदिति अटः पूर्वमेव सम्प्रसारणं भ-  
ष्यति, अथ वा ‘परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत’ इत्याट् पश्चाद्भविष्यतीत्यडाग-  
। नैवात्र प्रसजति । ( याज्यं ) ण्यति “यजयाच” इति कुत्वनिषेधः । ( यागः ) । घञि “चजोः  
घिण्यतोः” इति कुत्वं, सोमेनेष्टवान् ( सोमयाजी ) “करणे यजः” इति करणवाचिन्पुपपदे  
ते णिनिः । ( यज्या ) “सुयजोर्ध्वनिप्” इति भूते ड्वनिप्, ( यजमानः ) । “पूड्यजोः शानम्”  
ति शानम्, यजमानकर्म याजमानं, युवादित्वादण् ( यायजूकः ) “यजजपदशां यडः” इति  
डन्तादूकः प्रत्ययः । अल्लोपयलापौ च । ( इष्टिः ) । “श्रुयजिस्तुभ्यः करणे” इति क्तिन् ।  
इज्या ) “व्रजयजोभावे क्यप्” इति क्यप् ( यज्ञः ) । “यजयाच” इति नङ्प्रत्ययः, कुत्व-  
निषेधः । यज्ञविद्यामधीते वेद वा ( याज्ञविधिकः ) । “ऋतुक्त्यादिसुत्रान्ताट्ठक्” इति उक्त्यादि-  
गाठाट्ठक् । याज्ञिकानां धर्मं आम्नायो वा ( याज्ञिक्यम् ) “छन्दोगोक्थिकयाज्ञिकवह्वचनटा-  
ज्यः” इति षष्ठ्यन्ताद्धर्मांस्नाययोर्यः । यज्ञमर्हति यज्ञियो ( यजमानः ) “यज्ञित्विग्भ्यां घञ-  
जो” इति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थं घः । यज्ञकर्माहति यज्ञिय ऋत्विक् । [ यज्ञकृत्विग्भ्यां  
तत्कर्माहतीति चोपसंख्यानम् ] इति घः । ( ऋत्विक् ) ऋतौ यजति ऋतुं यजति ऋतुप्रयुक्तो वा  
यजतीति “ऋत्विक्” आदिना किनि निपातितः ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्त्तते ( नावयज्ञिकः )  
[ तदस्मिन्वर्त्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ] इति ठक् । एवं पाकयज्ञिकः । इष्टम-

नेन (इष्टौ) "इष्टादिभ्यश्च" इति प्रथमान्तात्तृतीयाथं इनि ( यत् ) "अर्तिपुयपि" इत्यादिनोसिप्रत्यय । (अग्यजुपम्) "अचतुर" इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपात्यन्ते । ( यद् ) "यजिषमितनिभ्यो डित्" इत्यदिप्रत्यय डित्वाद्द्विहाप । त्यच्छब्दवत्सर्वनामकार्यं त्यदादिकार्यं च । यस्मिन्काले ( यदा ) । "सर्वकान्यो" इत्यादिना दाप्रत्यय । "प्राग्दिशो विभक्ति" इति विभक्तित्वात्प्रदाद्यत्वम् । यस्मिन्काले ( यद्दि ) "अनद्यतने हिँल्" । पूर्ववद्भिन्नत्वात्प्रदाद्यत्वम् । यन्परिमाणस्य ( यावान् ) । "यत्तदेतस्य परिमाणे वतुप्" इतिपरिमाणोपाधिकारप्रथमान्तादस्येत्यर्थं वतुप । अर्थाद्दिह पठार्थः परिमाणो । "आ सर्वनाम्न" इति हरद्वयवतुपु परेऽन्त्याकार । सौ "अत्त्वसन्तस्य" इति दीष । "उगिद्चाम्" इति जुम् । हलुड्यादिसयोगान्तलोपो । "उगितश्च" इति छीपि वाच्यती । "बहुगणवतुडति संख्या" इति संख्यात्वात् यावता पूरणइति विगृह्य "तस्य पूरणे ड्" इति पठगन्तात्संख्याशब्दात्पूरणे डटि कृते 'वतारिथुक्' इति इधुगतमम् । यावति य । यतरो भवता देवश्च स समागच्छतु । "किञ्चत्तदो निद्वारणे द्वयारेकस्य डतरञ्" इति द्वयोर्मध्ये जातिक्रियासञ्ज्ञाभिरैकस्य निद्वारणे पृथक्करणे गम्यमाने स्वार्थं डतरच । महाविमापया विकल्पनाद्यो भनतोरित्यपि भवति । यतमो भरता प्राक्षण स आगच्छतु । "वा बहूना जातिपरिप्रश्ने डतमच्" । जातिश्च परिप्रश्नश्च जातिपरिप्रश्ने समाहारद्वन्द्वस्तद्विषयेभ्य "किञ्चत्तदो बहुनामेकस्य निद्वारणे वा डतमच्" इति डतमच् । अत्र जातिप्रश्ने संप्रसारि सम्बन्धते । परिप्रश्नपहण तु यत्तदोरसम्भवात्किम एव । वापहणमकर्मणम् । यको भवता प्राक्षण इति वाक्ये तु महाविमापया भविष्यति । डतरडतमेति सर्वादौ पाठादेतदन्तयोस्सर्वनामकार्यं पूर्ववत् । नपुंसकाम्यामनुपसर्जनाभ्या डतरडतमाम्भ्या परयो स्वमोरमादेशापवाद "अडुतरादिभ्य एडभ्य इत्यद्जादेशे डित्वाद्द्विहाप च यतरत् । यतमच् इति भवति, यद्यपि द्विसंख्यात्सोरदादेशे कृते "अता गुणे" इति पररूपत्व बाधित्वा प्रथमयो पूर्वसवर्णोदीर्घ स्यात्, अमादेशे तु स्थानिवद्भावेन 'अमि पूर्वो' मवि' यतीति न दोषः । एव तर्हि पूर्वसुत्रादमनुवर्त्य सारण्यमं कृत्वा अडुतरादिभ्य इति एडभ्या पठौ प्रकल्प्य द्वयोरमो स्थानेऽदादेश कार्यं किं दकारेण, किं चैवमकारेणापि नार्थं, दकार एव तु विधेय, स च 'आदे परस्य इत्यमोऽकारस्य भविष्यति । मकारस्य च सयोगान्तलोपे कतरत् कतमदितीर्थं सेत्स्यति । सत्य सिध्यति । हे कतरदित्यादौ हे कुण्डेऽत्यादिवत् "पृङ्गुइस्वात्" इति सम्बुद्धिसम्बन्धिनो हलो विधीयमानो लोप स्थात्स्माद्दुकारोकारवाश्च कर्त्तव्य ( यका ) "प्रत्ययस्यात्" इतीत्य "न यासयो" इति निषिध्यते । ( यथा ) । य प्रकार, "प्रकारवचने घाल्" इति घाल् प्रत्यय यथा यथम् । यो य आत्मा यत्तदात्मोयमिति वाक्यार्थ । "यथारुपे यथायथम्" इति यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकत्व चोक्तार्थं निपात्यते । (आयथात्तद्वयम् । अयाथावत्थम् । आयथापुर्थम् । अयाथापुर्थम्) यथातथातथापुरयो शब्दयोरन्वयबीभावे नत्रा समासे प्राङ्गणादिपाठात्प्यजि "यथातथयथापुरयो पर्यायेण" इति पूर्वोत्तरपदयो पर्यायेण वृद्धि । आप्ये तु अयथातथाभाव अयथापुराभाव इति विगृह्यते सत्र "सुन्सुवा" इति समासा द्रष्टव्य ॥१८२॥

द्वयप धाजसन्ताने ॥ ( वपति । उवाप । उवपथ । उवपिथ ) उवपिरेत्यादि यजिषत् । प्रगिवपति । "नेगदो" इति णत्वम् । ( प्रणयवपत् । 'अड्भ्यवावऽप्रा' यत' इति णत्वम् । ( प्रषपाणि ) "आनि लाट्" इति उपसर्गाभ्यानिमित्तात्परस्य लाट्सम्बन्धिन आनेर्नकारस्य णत्वम् । ( वाप्यम्, ) "आसुयुवपि" इति ण्यत् । ( वाप ) ऋद्वचप्रीनामिति महादिपाठादिनि । ( उप्त्रिमम् ) "द्विवत् मित्" सम्प्रसारण, "क्वरेर्मन्तित्यम्" इति मप् ( वापि ) इत् "स्वपिपिभ्य" इति इतान् ( वापी ) "ट्टिकारादकिन" इति ड् ( यप्र ) "वृथियपिभ्यां च रन्" इति रन्प्रत्यय । बीजसन्तान क्षेत्रे बीजविहङ्गम्, अय गमाधानेऽपि दृश्यते, यथा मा द क्षेत्रे परबीजान्यवाप्यु । ऐदनेऽपि दृश्यते केसाङ्गपतीति ॥ १८३ ॥

वह प्रापणे ॥ ( वहति । उवाह । ऊहतुः । उवह्ति ॥ उवोढ । ऊहिव ) क्रादिनियमा-  
दिद्, यलि भारद्वाजनियमादिडभावे धत्वढत्वप्दुत्वढलोपेपु "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्योत्वे  
उवोढेति भवति । एवमन्यत्रापि तवर्गादौ ढत्वादि । यजिवत्सम्प्रसारणम् ( वोढा । वक्ष्य-  
ति ) "पढाः कः सि" इति कृत्वे पत्वम् । ( वहतु । अवहत् । वहेत् ) आशिपि कित्वात्सं-  
प्रसारणे ( उह्यात् । अवाक्षीत् । अवोढाम् ) अत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमेव हलन्तलक्ष-  
णायां वृद्धौ पश्चाद्ढत्वादीति । अवोढामित्यत्राकारस्य "सहिवहोः" इत्योत्वे पुनर्वृद्धिः प्रा-  
गेव कृतत्वान्न भवति । ( वहते । वोढा । वक्ष्यते । ऊहे । ऊहिपे । वहताम् । अवहत । वहेत ।  
वक्षीष्ट । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढम् । अवक्षि । प्रवहति ) "प्रा-  
द्वहः" इति कत्रंभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मपदम् । केचित् "परेर्सृपः" इत्यत्र वहिमनुवर्त्ये  
परिपूर्वादिपि नित्यं परस्मैपदमेवाहुः । ( परिवहतीति । प्रणिवहति ) । "नेर्गद्" इत्यादिना  
णत्वम् । इदमड्व्यवायेऽपि प्रणयवहदित्यत्रापि भवति । ( प्रवहाणि ) "आनि लोट्" इति  
णत्वम् । कमेणि । ( उह्यते । औह्यत, ) अत्र यजिवह्लादेशे यकि संप्रसारणे आडागमः ।  
( विवक्षते । वाचह्यते । वावोढः । वावहतीत्यादि ) वाहयति भारं देवदत्तेन । ( अवीवहत् )  
अत्र प्रयोज्यस्य [ नीवह्योः प्रतिषेध ] इति कर्मत्वनिषेधः । गत्यादिसूत्रे तु फलतया प्रतीयमा-  
नगतयोऽपि गत्यर्थत्वेन गृह्यन्ते इत्यर्थं प्रतिषेधः । अर्थं व [ वर्हेर्नियन्तृकर्तृकस्य ] इति वचनान्नि-  
यन्तृकर्तृकस्य न भवतीति वाहयति यथान्वलीवदीनित्यत्र प्रयोज्यः कर्मैव । नियन्ता सार-  
थिः । वहत्यनेनेति वह्यं शकटादि । "वह्यं करणम्" इति यति, निपात्यते, अन्यत्र ण्यति वा-  
ह्यः । ( कूलमुद्वहः ) । "उदि कूले रुजिवहोः" इत्युत्पूर्वाद्वेदेः कूलशब्दउपपदे खः । वहत्यनेनेति  
( वहः ) । "गोचर०" इत्यादिना करणे घः । ( पुरुषवाहं वहति ) पुरुषप्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ।  
"कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः" इति यथासंख्यात् कर्तृवाचिनि पुरुषउपपदे णसुल्, कपादित्वा-  
त्त्वयैवधातोरनुप्रयोगः । ( ऊढः । ऊढिः ) निष्ठाक्तिनोः संप्रसारणे ढत्वादि । कल्पनाया अ-  
पौढः ( कल्पनापौढः ) । "अपेतापौढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः" इत्यनेन पञ्चमोसमासः ( प्रौढः,  
प्रौढिः ) [ प्रादूहोढोढ्येऽप्येपु वृद्धिर्वक्तव्या ] इति वृद्धिः । ( प्रवाहणः ) ण्यन्तानां ननुद्या-  
दिपाठाल्ल्युः । "कृत्यचः" । "णेर्विभाषा" इति णत्वं "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" इति वा, प्रवा-  
हणस्यापत्यम्, ( प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ) "शुभ्रादिभ्यश्च" इति ढकि "प्रवाहणस्य ढे"  
इति पूर्वपदस्य वा वृद्धिः । उत्तरपदस्य तु नित्या, स्वत एवोत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वेऽपि  
पुनर्वृद्धिविधानं पूर्वपदवृद्धयभावपक्षेऽपि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र \*वृद्धिनिमित्तस्य च  
तद्धितस्यारक्तविकारे\* इति पुंवद्भावनिषेधो यथा स्यादिति "स्त्रियाः पुंवत्" इति  
पुंवत्त्वं रक्तविकारव्यतिरिक्तार्थवृद्धिनिमित्ततद्धितान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य नेति सूत्रार्थः ।  
ननु प्रवाहणेयीशब्दस्य गोत्राभिधायित्वाद् "गोत्रं च चरणैः सह" इति जाति-  
त्वात् "जातेश्च" इति पुंवद्भावनिषेधस्य सिद्धत्वात्किं तदर्थेन, वृद्धिविधानेन, एवं तर्हि  
"जातेश्च" इत्यस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र लिङ्ग-  
विशिष्टपरिभाषया "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठकि "भस्याढे तद्धिते" इति  
पुंवद्भावो भवति । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयः । "तत्प्रत्ययान्तस्य" इति ढान्तस्य  
प्रावाहणेयशब्दस्य जिति णिति किति वा तद्धिते परतः पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य तु नि-  
त्या, अत्र बाह्यतद्धितनिमित्ता नित्या वृद्धिः पक्षे बाध्यते । ( इक्षुवाहनम् ) उपरिनिपतितेक्षुकं  
वाहनमित्यर्थः । इक्षुशब्द आहितेऽपि वृद्धिः वृद्धिः, \*वाहनमाहितात्\* इति णत्वं, वाहने यदा-  
रोपितं तदाहितमित्युच्यते, तादृक्पूर्वपदस्यान्निमित्तात् परस्य वाहनशब्दस्थानकारस्य णकार  
इति सूत्रार्थः । आहितादन्यत्र दाक्षिवाहनम् । ( वह्निः ) "वहिश्रियुदुग्लाहात्वरिभ्यो निद्" इति  
इति निप्रत्ययः । नित्वादाशुदात्तः । ( वधुः ) "वहेर्धश्च" इति ऊकारप्रत्ययो ध्रान्तादेशः ।  
वध्ना भावकर्मणी वाधवम् । युवादित्वाद्ण । ( अनइवान् ) अनसि वहो क्विप्, "उश्चा-

नसि"इति उणादिसूत्रेण अनस्त्युपपदे वहेः क्विप् अनमोऽन्त्यस्य डकारश्च संप्रसारणपूर्वत्वे सौ "सावनडुह" इति जुम्, अर्थं च आदित्यधिकारेणावर्णान्ताद् विधानात् "चतुरनडुहोः" इत्यमं न बाधते, अन्यथा सर्वनामस्थानान्तरे सावकाशमात्यं सौ विशेषत्रिहिते जुम् बाधेत्, हकारस्ये संयोगान्तलोपः, "वसुधंसु" इत्यादिना दत्त्वे पूर्वत्रासिद्धत्वात् न भवति । हे अनड्वन्तित्यत्र आमन्वाधित्वा "अम् सम्बुद्धौ" इति अमागमः । अनेनापि जुमो न बाधः । आदित्यधिकारादेव, अनडुहस्यामित्यादी पदत्वे "वसुधंसु" इत्यादिना दत्वम् । ( अनुदही । अनड्वाहो ) गौरादिपाठात् ङीप्पि पक्षे आमागमः । प्रियोऽनड्वान् यस्य प्रियानडुत्कः । उरः प्रभृतिषु अनड्वानिति पाठात् कप् । अस्मिन् स्वादौ पदत्वात् दत्वम् । चत्म् । अत्रैकवचनान्तस्य तस्य पाठात् वचनान्तरेण विभेदे "शेषाद् विभाषा" इति कपो विकल्पनात् प्रियानड्वानित्यपि भवति । अङ्गाधिकारे तस्य तदन्तरूपेत्युक्त्वाद्त्रापि जुमादि भवति । धेनुश्च अनड्वान्श्च धेन्वनडुहम् । "अर्चतुर" इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातितः । पञ्चदशोऽनुदात्ताः स्वरिततः ॥ ९८४ ॥

वस निवासे ॥ अनुदात्त उदात्तेत् ( वसति । ग्राममुपसति ) ग्रामे वसतीत्यर्थः, "उपान्वड्याड्वसः" इति उपान्वुपसृष्टात् वसेराधारस्य कर्मत्वात् द्वितीया । एवं ग्राममनुवसतीति, ग्रामे उपवसति । अशननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः । अत्र [ वसेरदर्थस्य प्रतिषेधः ] इति कर्मत्वनिषेधः । अत्र अशिशब्देन अशननिवृत्तिरुच्यते, यद्वाशशब्दो निवृत्तिवचनो यथा श्लेषमणोऽर्थे कटुकौषधोः प्रयुजातेति, तेन निवृत्तेः सम्बन्धिनो वसेरित्यर्थो भवति ( उवास, उपतुः, उवसिथ । उवक्थ । ऊपिव । संप्रसारणं यजिवत् ( वस्ता । वत्स्यति ) "सः स्यार्द्धधातुके" इति सकारे तत्वम् । ( वसतु । अवसत् । उप्यात् । अवात्सोत् । अवात्ताम् । अवात्सुः ) । तकारादौ "श्लो श्लि" इति सिञ्जोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् "सः स्यार्द्धधातुके" इति सकारे तत्त्वे पश्चात् सलोपः । क भवानुपितः, अहमत्रावात्सम् । वसेर्लुङ्, "रात्रिषे जागरणसंततौ" इति लुङ् । यदि कश्चित् केन चित् रात्रिषेपे तुयं यामे पृष्टो ग्रामत्रयवासं प्रतिरक्ति तदा लुङित्यर्थः । ग्रामत्रयस्याद्यतन्त्वाल्लुङि प्राप्ते वचनम् । भूतसामान्यविवक्षयं लुङि सिद्धे वचनमिदं लङ्निवृत्त्यर्थं, जागरणसंतताविति वचनात् सुप्त्या प्रतिबुद्धय प्रतिरचने नायं नियमः । ( विवत्सति । वावत्सते । वावस्ति ) । लुङि "तिप्यनस्तेः" इति सकारस्य पदान्तत्वाद्दत्त्वे ( अवावत् ) सिपि तु "सिपि धातोदवां" इति ( अवाव ) इत्यपि भवति । ( वासयति । अवावसत् ) । अत्र "अणावकर्मनात्" इति परस्मैपदस्य "न पादमि" इत्यादिना निषेधात् वासयते इत्यपि भवति । ( उपितवान् ) । "भाषायां सदवस" इति भूतसामान्ये लुङो नित्यं ऋगुः । अस्मादेयोदेशविधानात् भूतसामान्ये पक्षे लिङ्नुमीयेते । परस्माद्बुद्धौ लुङ्विषयेऽप्ययं लिङिति सीदतातुपपादितम् । ( वास्तव्यः ) । "यसेस्तत्पत्कर्त्तरि णिष्" इति वक्तव्यात् णिङ्गावात् वृद्धिः । अमा सह वसनः सूर्याचन्द्रमसावप्रेत्यमावास्या, "अमायस्यदन्वतरस्याम्" इति ष्यति पक्षे वृद्धभावाो निपात्यन्ते, अन्यथा वृद्धिः । अमायस्यायां जात

शेषं बाधित्वा "मृडगृह्ण" इत्यादिना संज्ञः क्लृप्तविधानात् सम्प्रसारणम् । उपवन्त्या प्रासा-  
 ऽस्य औपवस्थयम् । [ उपवस्थ्यादिभ्य उपहंत्वानम् ] इति तदस्य प्राप्तमिति विषये ष्यप्र-  
 त्ययः । प्रवासाय प्रभवति प्रावासिकः । एवमौपवासिकः । "तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य"  
 इति चतुर्थन्तात्प्रभवत्यर्थं ङ्क् । (वत्सरः । संवत्सरेः । परिवत्सरः) । "वसेश्च" इति सम्प्रति-  
 पूर्वात्सरप्रत्ययः । चकाराद्नुवत्सरादयः । संवत्सरे जातं फलं पर्वं वा संवत्सरम् । सन्धिवेला-  
 द्विषु "संवत्सरात् फलपर्वणोः" इति पाठाच्छ्रैपिकोऽप्रत्ययः । कालाद्भ्रजोऽपवादः । संवत्सरे देव-  
 मृगं संवत्सरिकम् । संवत्सरकम् "संवत्सराप्रहागणीभ्यां ङ्क् च" इति सप्तम्यन्ताद्देवो ऋणे  
 ङ्क्ञौ । अत्र संवत्सराप्रहागणीभ्यां चेत्युच्यमानेऽनुवृत्त्या ङ्क् भविष्यति तद्विकल्पनात् का-  
 लाद्भ्रजपि, एवं सिद्धे ङ्कोति प्रतिपदमनयोर्विधानं यदा देवमृगं फलं भवति तदा "संवत्सरात्  
 फलपर्वणोः" इति प्राप्तस्याणो बाधनार्थम् । (द्विसंवत्सरीणः । द्विसंवत्सरिकः) । "रात्रयः  
 संवत्सराच्च" इति रात्राद्यन्तात् द्विगोः "तेन निवृत्तम्" "तमधीष्टा भृतो भूतो भावी" इति  
 विषये ह्यप्रत्ययः । "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" इति उत्तरपदवृद्धिः । अधीष्टम्वत्कृत्य  
 व्यापारितः । भृतो धेतनेन क्रीतः । भृतोभाविनो प्रसिद्धौ । अनुसंवत्सरं दीयते कार्यं वाऽऽनु-  
 संवत्सरिकम् । "तत्र च दीयते कार्यं भववत्" इत्यतिदेशेन कार्ये दीयमानयोर्भेदलक्षणः काला-  
 ङ्क् । "अनुवृत्तिः कालीना च" इति उभयपदवृद्धिः । (आवयथः) । उपसर्गं वसेस्त्वियं । आव-  
 सथे वसति आवसथिकः । "आवसथात् षल्" इति षल् । पितृवात् जियामावमिषिकी ।  
 ( वसतिः ) । "सहिवस्यतिभ्यः क्विप्" इत्यतिप्रत्ययः । वसतो साधु वासतेयम् । "पथ्यनि-  
 थिवसतिः" इति ङ्क् वस्नं मूल्यम् । "मुमुह्यादायवस्यतिभ्यो नः" इति नः । वस्नं हर-  
 त्यावहति वा वस्त्रिकः । "वस्त्रकयविक्रयाभ्यां ककनौ" इति द्वितीयान्ताद्वाङ्मन्त्रादिभ्यश्च  
 त्यावहति वा वस्त्रिकः । "वस्त्रकयविक्रयाभ्यां ककनौ" इति द्वितीयान्ताद्वाङ्मन्त्रादिभ्यश्च  
 यथासंख्यात् कन् । (वासिकः) । "वस्नकयविक्रयाभ्यां ककनौ" इति द्वितीयान्ताद्वाङ्मन्त्रादिभ्यश्च  
 न्तः) । "तृभृवहिवसि" इति अन्तच् । वसन्तसहचरितोऽपि ग्रन्थो वसन्तः । तमर्षते वेद  
 वा वासन्तिकः । "वसन्तादिभ्यष्टक्" इति अध्येतृवेदिष्टोष्टक् । वसन्ते पुण्यन्ति वामन्त्यः  
 कुन्दलताः । "सन्धिवेलाद्युत्तरेभ्योऽण्" इति सप्तम्यन्ताच्छ्रैपिकोऽण् । एवं साधुपण्यमा-  
 नयोरपि । वसन्ते उषं (वासन्तम् । वासन्तकम्) । "प्रीन्मवन्तादन्त्यतरस्याम्" इति तत्रो-  
 समित्येतस्मिन्विषये वुजणौ ( वस्तिः ) । "वसेस्तिः" इति तिः । ( वस्तिरिव वास्तेयम् )  
 "वस्तेर्ङञ्" इतीवाधं ङ्क् । वस्तौ भवमपि वास्तेयमिति । "इति कुक्षिरुजिग्विज्यन्त्येर्ङञ्"  
 इति सप्तम्यन्ताद् भवार्थं ङ्क् । "वसेस्तुन्" इति तुनि (वास्तु) । "अगारे गिक" इति कित्वाद्-  
 वृद्धिः । ( वसम् ) ङ्क् । वसेः समाच्छादयति संवस्यति । "मुग्मिध" इत्यादिना गिच् ।  
 वसात्समाच्छादनइति वृत्तिः । ( वासिः ) । "वशिष्यपियजिराजिवजियदिहनिवादिवारिभ्य  
 ङ्क्" इतीञ् प्रत्ययः (वसु) "श्रुस्त्वस्निहि" इत्यादिना उपत्ययः । वसुमनसो वसिष्ठः । वसुम-  
 च्तरो वसीयान् । मतुयन्तादिष्टोयसुनोः "विन्मनोलुक्" इति मतुयो लुगिष्टोमेयः म्विति वर्त्त-  
 माने "ष्टेः" इति ङ्लोपः । अस्मादेव लुगिध्वानाद् गुणवचनादि मत्वन्तादिष्टोयसुनावनु-  
 मोयेते । ( वासिष्टः । वासिष्ठौ । वासिष्ठाः ) । "ऋष्यन्धकृष्णिगुरुभ्यश्च" इत्यवसार्थोऽण् ।  
 तस्य "अग्निभृगुकुम्भप्रतिष्ठातोतमाङ्गिरोभ्यश्च" इति बहुषु ङ्क् । ( वसोमसः । वसोमस्य-  
 सम् ) । "वसो वसीयः श्रेयसः" इति समासान्तोऽञ् । आच्छादनेऽयमदादिः । स्नामने  
 दिवादिः । स्नेहनादौ कथादिश्चुरादिभ्य । वस उपमेयायामाच्छादन इति च कथादिः ॥१८०॥  
 वेष् तन्तुसन्ताने ॥ (वयति । वयते । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । उवयि । ऊयुः । ऊय ।  
 उवाय । उवय । ऊयिव । ऊयिम) "पेजो वयिः" इति वा वयादिनाः । वयम् "प्रहिज्यानिवयिज्य-  
 धिवष्टिवचित्पृथ्वतिपृथ्वतिमृजतीनां ङिति च" इति संप्रसारणम् । चकारात् किद्विङ्गने ।  
 अकिति तु "लिद्वभ्यासल्योभ्येयान्" इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । सर्वस्य वकारस्य  
 "लिटि वयो चः" इति निषेधात् संप्रसारणम् । सर्वत्र ऋदिनिषमादिः । यत् "ववस्ता-

स्वत्" इति निषेधो न भवति । वयेस्तासावसत्त्वात् । अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि न भवति । किति लिटि "वशास्यान्यतरस्यां किति" इति पक्षे यकारस्य वकारे (ऊवतु । ऊवृत्त्यादि) । वयादेशस्य स्थानिवद्भावेन भित्त्वात्तद्धि (ऊये । ऊयाते । ऊयिद्वये । ऊयिष्वे । ऊयिबद्धे) धामि "विभाषेत" इति मूढेन्यविकल्प । अत्रापि वकारादेशपक्षे (ऊये । ऊयाते) इत्यादि । वयादेशाभावपक्षे "आदेश" इत्याद्ये (ववौ । ववतु । ववाथ । वविथ । ववथु । वव । ववौ । वविव । क्रादिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । "आत औ णल" इति णल औत्वमन्यत्र "आतो लोप इटि च" इत्याल्लोप । "वचिस्वपियजादीनां किति" इति "लिट्यभ्यासस्योभयेपाम्" इति च प्राप्ते सम्प्रसारण 'वेञ्' इति लिटि निषिध्यते । ( वये । वयाते ) इत्यादि । ( वाता । वास्यति । वास्यते । वपतु । वपताम् । अवयत् । अवयत । वयेत् । वयेत ) आशिपि ( ऊयात् । वासीष्ट ) । यासुटि "किदाशिपि" इति कित्त्वे सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे वा "अकृतसार्वधातुकयो" इति दीर्घः । ( अवासीत् । अवासीष्टाम् । अवास्त । अवासातामित्यादि ) । परस्मैपदे "यमरमनमाताम्" इति सगिटौ । ( विवासति । विवासते । वायायते । वावाति । वायेति । वावीत ) "ई हल्ययो" इतीत्वम् । ( वावति ) । "श्नाभ्यस्तयो" इत्याल्लोप । छोटि हावीत्वे (वावीहि । वाययति । आवीवयत्) । "शाच्छा०" इति युक् । ( प्रवाय ) । "न ल्यपि" इति वेञ् सम्प्रसारणनिषेध । ( तन्तुवाय ) । "ह्वावामश्च" इति कर्मण्युपपदेऽण् "आतोऽनुपसर्गे क" इति कस्यापवाद । ( उता ) उत सम्प्रसारणपूर्वत्वे । ( नि'प्रवाणि' ) । नञ् धास प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाण्यो यस्मादिति बहुमीहौ "निष्प्रवाणिश्च" इति निपातनात्कवभाव । "गोस्त्रियोरपसर्जनस्य" इति इत्स्व ॥ १८६ ॥

व्येञ् सवरणे । (व्ययति । व्ययते । विव्याय । विव्यतु । विव्यु । विव्ययिथ । विव्याय) ' न व्यो लिटि" इत्यात्यनिषेध । गिति वृद्धावायादेशे तस्य "द्विर्वचनेऽचि" इति स्थानिवत्त्वाद् व्येञ्शब्दस्य द्विर्वचने "लिट्यभ्यासस्योभयेपाम्" इत्याभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे पररूपत्वम् । सम्प्रसारणे चोभयेषां प्रहणाद्बलादिशेष बाधित्वा भवति, "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति वकारस्य सम्प्रसारण न भवति, किति "वचिस्वपि" इत्यादिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे द्विर्वचने "प्रनेकाच" इति यण् । यलि "इडत्यर्त्तव्ययतीनाम्" इतीद् नित्यमन्यत्र क्रादिनियमादिद् । ( विव्ये । विव्याते । विव्यिषे । विव्यिष्वे । विव्यिद्वये । विव्यिबद्धे ) । सर्वत्र "वचिस्वपि" इत्यादिना सम्प्रसारणे पररूपत्वे द्वित्वम् । ( व्याता । व्यास्यति । व्यास्यते । व्ययतु । व्ययताम् । अव्ययत् । अव्ययत । व्ययेत् । व्ययेत । आशिपि । वीयात् । व्यासीष्ट ) । या सुट कित्त्वात्सम्प्रसारणपूर्वरूपयो 'हल" इति दीर्घ । ( अव्यासीत् । अव्यास्ताम् ) । परस्मैपदे सगिटौ । ( विव्यासति । विव्यासते । वेवीयते ) । "स्वपित्यमिष्यञां यटि" इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे "हल" इति दीर्घ । द्विर्वचनम् । ( वाव्येति । वाव्याति । वाव्यीत । वाव्यति ) । द्वितो "श्नाभ्यस्तयो" इत्याकारलोप । हलादौ "ई हल्ययो" इतीत्वम् । ( व्याययति ) । "शाच्छास" इत्यादिना युक् । ( सव्याय ) । "व्यञ्" इति स्वयदि सम्प्रसारणनिषेध, परिपूर्वत्वे तु "विभाषा प" इति प्रसारणविकल्पनात्परिनीय परिव्यायेत्युभय भवति । ( नीयि ) । नौ व्यो यलोप पूर्वपदस्य च दीघ इति इकारप्रत्यये ङित्त्वाट्टिलोपयलोपयो पूर्वपददीर्घ । ( नीवी ) । "कृदिकारादस्ति" इति वा ङीप् ॥ १८७ ॥

ह्येञ् स्वर्धाया शब्दे च । ( ह्ययति । ह्ययते । जुहाव । जुहुवतु । जुहुविथ । जुहोथ ) । अत्र च "अभ्यस्तस्य च" इत्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्येञ् प्रागेव द्विर्वचनात्सम्प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पञ्चाद् द्विर्वचनम् । पूर्वं तु द्विर्वचने "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारण न स्यात् । व्यवधानाम्नाथं निषेध स्यादिति न वाच्यम् । तत्र समानाङ्गप्रहणस्य चोदितत्वात् । तत्र णलि वृद्धवादेशयो स्थानिवत्त्वाद्गुणाद्दस्य [द्विर्वचनम्, अत्र परपूर्व-

त्वाभावे "आत औ णलः" इति स्यात् । जुहुवतुरित्यादौ "अचि श्नुधातुः इत्यादिनेयडा-  
देशः । तत्रापि संप्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवदयमेष्टव्यम् । अन्यथा "अतो लोपः" इत्या-  
सलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचने "असिद्धवदत्र" इत्यसिद्धत्वाद्यवधानादुवङ् न स्यात् ।  
थलिगुणः । भारद्वाजनियमादिद्विकल्पः । उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे गुणेऽवादेशः । ( जुहुये ।  
जुहुवाते । जुहुविपे । जुहुविध्वे । जुहुविद्ध्वे । हाता । हातासे । हास्यति । हास्यते । ह्य-  
तु । ह्यताम् । अह्यत् । ह्येत् । आशिपि ह्य्यात् । हासीष्ट ) । यासुष्टि कित्त्वात्संप्रसारणे  
"हलः" इति दीर्घः । ( अह्यत् । अह्यताम् ) । "लिपिसिचिह्वश्च" इति परस्मैपदे मित्रपवा-  
दोऽङ् । "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्यङो विकल्पनात् । ( अह्यता । अह्यताम् । अह्यत । अह्या-  
स्त । अह्यासाताम् । अह्यासत ) इत्युभयं भवति, अङि सर्वत्र "आतो लोप इटि च" इत्याललो-  
पः । इदमङ् विकल्पनं कर्त्तरीति कर्मणि ( अह्यायि । अह्यासाताम् ) इत्यादौ चिण्वसिचिचैव भव-  
तः । चिण्वदिटि अह्यायिपातामित्यादि । एवं स्यसिचत्सीयुदतासिपु ( ह्यायिष्यते । ह्यायिषीष्ट ।  
ह्यायित ) इत्यादि द्रष्टव्यम् । कर्मकर्त्तरि तु शब्दे "अचः कर्मकर्त्तरि" इति चिणो विकल्पनात्त-  
दभावे "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इति पक्षेऽङ् । तदभावे सिच् । तस्य च पक्षे चिण्वदिटि  
( अह्यायि । अह्यत । अह्यास्त ) । अह्यायिष्टेति चात्स्वयम्भवति । ( निह्यते । संह्यते ।  
उपह्यते । विह्यते । आह्यते ) "निसमुपविभ्यो हः" "स्पर्द्धायामाङः" इत्यत्र  
कर्त्रभिप्राये तङ् । अत्र स्पर्द्धा धात्वर्थस्य शब्दनस्य हेतुतया विषय इति वृत्त्यादौ  
स्थितम् । स्पर्द्धमान आह्वानं करोतीत्यर्थः । अत्र च ह्व इति न प्रयोगस्यस्याकारान्तस्या-  
नुकरणं किन्तु धातारेवैजन्तस्य, धात्वन्तु लक्षणवशादिति निह्यतइत्यादौ । तद्  
भवति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्निहास्यतइत्यादिष्वपि ( जुहुपति । जुहुपते ) "अभ्य-  
स्तस्य च" इति संप्रसारणे परपूर्वत्वे "हलः" इति दीर्घे धातोरिगन्तत्वात् "इको षल" इति  
सनः कित्वाद्गुणो न भवति । ( जोहूयते । जोहोति । जोहूतः । जोहुवति ) "हुश्नुवोः  
सार्वधातुके" इति यण् हुशब्दस्य लाक्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च न भवति । ( हाययति । जुहा-  
वयिपति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् ) । अत्र "हः संप्रसारणम्" इति सन्परे  
चङ्परे णौ संप्रसारणे परपूर्वत्वे वृत्त्यावादेशयोगौ कृतं स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वाद्दशब्दस्य  
हौशब्दस्य वा द्विर्वचनं "णौ चङ्गुपधाया हरुः" इदं च 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं  
बलवत्' इति वा "णौ च संश्रवोः" इति विषयसमात्वात् "आतो युक्" इति युक् प्राक् प्रवर्त्तते ।  
फृते चान्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमिति युगं भवति । नन्वत्र "अभ्यस्तस्य च" इति अभ्यस्तका-  
रणस्य ह्यतेः संप्रसारणविधानात्सिद्धमेव तदिति किं "हः संप्रसारणम्" इत्यनेनेति ज्ञापनार्थ-  
मभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन व्यवधाने यदि भवति नापेति । तेन ह्यायकमिच्छति जिहायकपिति,  
ह्यायकीयतेः सन् जिहायकीयिपतीत्यादौ संप्रसारणं न भवति । एवञ्च सन्परे चिङ्परे णौ "अ-  
भ्यस्तस्य च" इत्येव संप्रसारणं तच्च अभ्यस्तां भविष्यति इति जुहावयिपति, अजूहवदित्यत्रापि  
णिजुप्ततेः प्रागेव प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च नैव युक्तः प्रसङ्गः । ( आहः ) "आतोनुपसर्गे  
कः" इत्यत्र भाष्ये सर्वत्र प्रसारणभ्यो डो वक्तव्य इति उपत्यये टिलोपमुक्त्वा "आतोनुप-  
सर्गे कः" इति कप्रत्यये वा परत्वादाल्लोपे संप्रसारणे यणि आह इति सिद्धमित्युक्तम् ।  
उवङ् तु आहोपस्य "असिद्धवदत्रा" इत्यसिद्धत्वाद्यवधानान्न भवति । ( निह्वः । अभिह-  
वः । उपहवः । विहवः ) । "हः संप्रसारणं च न्यभ्युपविपु" "आङि युद्धे" "भावेऽनुवर्गस्य"  
इत्युपप्रत्यये (१) प्रसारणम् । ( आहावः ) । "निपानमाहावः" इति प्रसारणे वृद्धौ निपात्यते ।  
निपानमुपकृपं जलाशये । यत्र गावः पानार्थमाहूयन्ते । ( आहा ) । "आतश्चोपसर्गे" इति

( १ ) मूलपुस्तकानुरोधेन प्रसारणं इति पाठः स्थापितः । तत्र तत्र सम्प्रसारणं इति  
पाठेन भाष्यमिति प्रतिभाति ।



स्त्रियामङ्गवाहोपः । (आहूतिः संहूतिः) इति षाड्गुणकाल् किन् । येनादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतो भाषाः ॥ १८८ ॥

वद् व्यक्तार्थां घाचि ॥ ( वदति । उवाद् । ऊदतुः । ऊदुः । उवदिय । उवाद् । उवद् । उदिय ) यजादित्वात्किंति संप्रसारणम् । पिति "लिङ्गभ्यासस्य" इत्यभ्यासस्य ( वदिता । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् ) अशिपि । ( उघात् । अवादीत् ) "वदप्रज०" इति वृद्धिः ( चिवदिपति । वावघते । वावदीति । वावत्ति । वादयति । अवोवदत् । वादयते । अवोवदत् ) । वदेः कर्मां चिवक्षायाम् "अणावकमेकात्" इति प्राप्तं परस्मैपदं "न पादमि" इत्यादिना निषिध्यते । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेन वा, [ अभिवादित्देशोरात्मनेपदे उपसंख्यानम् ] इति पथे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं परस्मैपदे तु कर्त्तृत्वात्तृतीयैव । वदते व्याकरणे यज्ञनारायणः । भासमानस्तत्र सूत्रार्थं वक्तृत्वार्थः । कर्मकरानुपयदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । वदते यज्ञनारायणाचार्यः । जानाति वदितुमित्यर्थः । गेहे वदते, तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । (गेहे विवदन्ते) । विमतिपतिता विवित्रं भापन्त इत्यर्थः । कुलमार्यामुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । "भासनोरसम्भाषाज्ञानयत्विमित्युपमन्त्रेषु वदः" इति तद् । भासनं दीप्तिः, उपसम्भाषणमुपसान्त्वयनं, ज्ञानं सम्यगवबोधः । यत् उत्स हः, विमतिर्नामान्मतिः । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम् । उपसान्त्वयनमुपच्छन्दनं च धातोरर्थतया विशेषणम्, अन्यत्र धात्वर्थस्य, संप्रवदन्ते राजानः । सन्भूयाच्चारयन्तीत्यर्थः । \*व्यक्तवाचां समुच्चारणे\* इति तद् । व्यक्तवाचो मनुष्याः । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम्, अर्थस्वभावात्पुसगोयोगः । अव्यक्तवाक्षु पर्यायोच्चारणे च परस्मैपदमेव । संप्रवदन्ति कुम्भुदाः । ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति । अनुवदते कठः कलापकस्य अनुः सादृश्ये, यथा कालापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । "अनोरकर्मकात्" इति अनुवदतेस्तद् । अत्रानुः सादृश्ये इति सादृश्यप्रतिपादनपरत्वादकर्मकत्वम् । अवमपि योगो व्यक्तवाग्विषये पृथ । अनुवदति घीणा गायकस्येत्यत्र न तद्, अकर्मकादित्युक्तेः पूर्वोक्तमनुवदतीत्यत्र च न भवती । विप्रवदन्ते मौहूर्त्तिकाः । युगपद्विस्वदं भापन्त इत्यर्थः । "विभाषा विप्रलापे" इति तद् विकल्पः । विप्रलापो विरुद्धभाषणम् । "व्यक्तवाचां समुच्चारणे" इति प्राप्ते इयं विभाषेत्यव्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे तद् न भवति । विप्रवदन्ति शकुनायाः । तथा व्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे क्रमिकेऽपि न तद्, मौहूर्त्तिकाः क्रमेण विप्रवदन्तीति । धनकामो न्यायमपवदते । धनार्थो न्यायं नाद्रियतइत्यर्थः । "अपाद्दः" इति कर्त्रभिप्राये तद् । अवचं पापम् । "अवचपण०" इत्यादिना यति गर्भं निपात्यते । ब्रह्मचं, ब्रह्मणो वदनमित्यर्थः । "वद् सुपि क्यप् च०" इत्यनुपसगं सुप्युपपदे क्यपि प्रसारणं चकाराद्यति प्रक्षवधम् । अनुपसगादुपसृष्टाच्च णेयति वाचं प्रवाद्यमिति । (सृपोद्यम्) । "राजसूय०" इत्यादिना भावकर्मणोः क्येपि निपात्यते । (अवादी) महादिपु "थावभ्याह" इत्यादिस्त्रेण नञ्पूर्वाङ्गिणनिः । ( वदः । वदावदः ) । पचाद्यचि "चलिपतिवदि" इत्यादिना द्विर्वचनभ्यासस्य त्वागागमः । (प्रियंवदः । वशंवदः) । "प्रियवदो वदः खच्" इति खच् । ( परिवार्दां ) सम्पृचादित्वाद् घिनुण् । ( प्रवार्दां ) "ध्रे लप" इत्यादिना घिनुण् । (परिवादकः) "निन्दहिंस" इत्यादिना ष्यन्ताद्बुञ् । वावदूकस्यापत्यं वावदूक्यः । "कुर्व्यादिभ्यो ष्यः" इति, ष्यः । कुर्वादिपाठादेव यदन्ताद्देवकप्रत्ययः । प्रवाद्वाद्यः प्रयोगाश्रित्याः, उर्दवात् "सृष्टमृद०" इत्यादिना सेट् क्तवः कित्वात्प्रसारणम् । (अच्छोद्य) । "अच्छ गत्यर्थवदेषु" इति अच्छशब्दस्य गतित्वात्समासे सत्यपि प्रसारणम् (वादिः) । "वदिवपि" इत्यादिना इच्छप्रत्ययः । ( वत्सः ) । "वृत्तवदि" इत्यादिना सप्रत्ययः । (वत्सलः कामवान्) । "वत्सांसाभ्यां कामबले" इति लच्छप्रत्ययो मत्वर्थीयः । कामबलशब्दावनेनाद्यजन्ती तद्वति वर्तेते वृत्तौ कामबलार्थी । (वत्सतरः) प्रथमवयोऽतिक्रान्त इत्यर्थः । "वत्सोक्षाद्यर्थभेदश्च तनुत्वे" इति प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वोपाधिकायां दस्माद्द्वरसादेः स्याथे हरच् । वत्सशब्दस्य

दार्ढ्यं चेति, सप्रान्त्यः संनिवोगार्थः, आद्यो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणमित्यनेन सम्बन्धयते प्रसारणं चेति । सप्रान्त्यस्य समुच्चयितव्यस्याभावात् पुनरपि प्रसारणं समुच्चयते । तच्च अवस्थापनार्थं सट्टिलोपं चाधिष्यते । (शुनी) गौरादिपाठान् ङीष् । शुन इव शेषमस्यं शुनःशेषः । एवं (शुनःपुच्छः । शुनोलाहूलः ) [शेषपुच्छाहूलेषु शुन उभसंख्यानम् ] इति अलुक् । अकारान्तोऽप्यस्ति शेषशब्दो न वैयर्थं सकारान्त इति कैयटपदमनुयांदिषु । (शुनोदन्तः श्वान्तः) । "शुनो दन्तदंष्ट्राज्योराष्टपुच्छउपदेपु" इति पूर्वपदस्य शीर्षः । एवं दंष्ट्रादिपुदाहार्यम् । श्वान्तदंष्ट्रास्यापस्यं श्वान्दिष्टिः । श्वान्तस्यापस्यं श्वामन्निः । अत्र "श्वान्दिष्टि" इति द्वारादिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधाच्च निषिष्यते । अयमेव निषेधोद्वारादौ तदादिविधिज्ञापकः । श्वान्तदोऽपि सप्त पञ्चते "श्वान्दिष्टि" इत्यत्र पार्श्विके हकारादिपहणं च गणिकापर्थमिति । अगनेन चरति (श्वगणिकः) "श्वगणात् ङ् नृ ष०" इति चरत्यर्थं तृतीयान्तात् ङङ् ङङ् । आदिशब्देन श्वपृथिव्यादिर्गृह्यते । अत्र च "प्राग्वते." इति ङक् इवाद्यन्तात्पदान्यस्तद्धित उत्पद्यते तदापि "श्वान्दिष्टि" इति प्रतिषेधो भवत्येव । तथाच सप्त वृत्तिः । सन्तस्य चान्यप्रापि तद्धिते प्रतिषेध इत्यत इति । तेन श्वामन्नेरिदमिति विगृह्य "इभन्च" इत्यणि ह्ने ऐजागमवृद्धिनिषेधयोरभावात् श्वामन्मिति भवति ; यदा पुनरिकारादेरन्यस्तद्धितो भवति तदा श्वान्तदंष्ट्रायां भवो मणिः शीवादेश् इति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च भवति । श्वान्ते भवः (शौजापदः) श्वान्तेः "पदान्तस्यान्यतरस्याम्" इति श्वान्तेः पदान्तस्यान्यतरस्याम् द्वारादिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधश्च पत्रे निषिष्यते । शुनः समीपमुपशुनम् । "अव्ययं विभक्तिसमीपम्" इत्यव्ययीभावेऽचतुरादिषु निपातनादृष्ट टिलोपाभावाच्च संप्रसारणं च, गोष्ठे श्वे गोष्ठश्च, अयमव्यचतुरादिषु निपातितः । श्वान्तमतिक्रान्तोतिश्वः । "अन्तेः शुनः" इति टच् अन्तेरिति चनाद्विधा लोष्ट इत्यादौ न भवति । श्वेव पापाणः पापाणश्च । "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति समासः । \*उपमानाद्प्राणिषु\* उपमानवचो यः श्वान्तदोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात् जिति टचि "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । अत्र श्वान्तदः सादृश्यात्पापाणवृत्तिरित्यप्राणिवचनः, अप्राणिवृत्ति वचनात् श्वेव धानरः धानरश्चेत्यादौ ङ् न भवति । मातरि सर्वस्य परिच्छेत्तयोकाशे वञ्चत इति मातरिश्वा वायुः । "श्वान्तदन्त" इत्यादिना मातरि पूर्वपदे श्यतेः कनिनि हकारलोपो लुक्च निपात्यते, "तत्पुरुषे इति बहुलम्" इति चालुक्सिद्धिः ॥ ११० ॥

वृत् ॥ यजादयो वृत्ता इत्यर्थः । भूवादिस्त्वग्रशिश्वेत इति व्याख्यातारः । तेन सुलुम्पतीत्येवमादीनामाप्तप्रयोगसिद्धानां संवहः सिद्धो भवति ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजमुतसंगमराजमक्षामन्त्रिणा मापणपुरेण माघव-  
सहोदरेण सायणेन विरचितायां माघवीयायां धातुवृत्तौ शब्दिकरणा भवादयः ॥  
शुभं भूयात् ॥

# माधवीयधातुवृत्तौ-

अदादिः ।

अद् भक्षणे ( अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्सि । अत्यः । अत्था अत्ति । अद्दः । अद्दाः )  
 "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" इति शपो लुक् । "खरि च" इति चत्त्वं, (जघास । जक्षतुः । जक्षुः ।  
 जवसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास । जघस । जक्षिव, जक्षिम) "लिङ्ग्यन्यतरस्याम्" इत्यदेः पक्षे  
 घस्लादेशः । णिति वृद्धिः । उक्तमे तु णिद्विकल्पः । अपित्सु "असंयोगालिलट् कित्" इति  
 कित्त्वे "गमहन०" इत्युपधालोपः, तस्य "द्विर्वचनेऽचि" इति स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनं, "शा-  
 सिवसिघसीनां (१)च" इति षत्वम्, अत्रोपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवत्त्वं  
 षत्वविधानवैयर्थ्येऽप्रसङ्गात् [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ] इति वा न भवति । घकारस्य "ग्वरि  
 च" इति चत्त्वात्कारः, अ(२)त्राप्युपधालोपस्य न स्थानिवत्त्वं "न पदान्त" इत्यादिना वा  
 [पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ] (३)इत्येव वा तन्निपेधात्, "अचःस्तास्वत्" इति थल् इणिनपेध-  
 स्तासौ सत इत्युक्तं, तेन घस्लादेशस्य तासावसत्त्वान्नात्र (४)स निपेधः । अत एव तद्विषयो भा-  
 रद्वाजनियमोऽपि न भवति, यद्वा स्थानिवद्भावात् "इडत्यर्ति०" इति नित्यमिड् भविष्यति  
 नन्वस्ति प्रकृत्यन्तरघसिस्तसौ नित्यानिट् च. तस्मात्थलि(६) जघस्येति दुर्वारम्, मैवम् । प्रकृ-  
 त्यन्तरस्य घसेर्यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैव प्रयोजनं न सर्वत्रेति तत्रैव धातावुपपादितत्वात्,  
 अतो नास्ति लिटि प्रयोगः । घस्लादेशभावे, ( आद, आदतुः । आदुः । आदिय । आ-  
 दिव ) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियम "इडत्यर्तिव्ययतीनाम्" इति वाच्यते ।  
 "अत आदेः" इत्यभ्यासादेर्दीर्घः ( अत्ता, अत्तासि, अत्तास्मि, अत्स्यति, अत्स्यामि, अत्स्यामि,  
 अत्तु, अत्तात् । अद्धि । अदानि. आदत् । आदः । आदम् ) "अदः सवपाम्" इत्यदोऽङ्गात्परस्य  
 सावधानुकापृक्तस्याडागमः ( अद्यात् । अद्याः । अद्याम् ) । आशिषि(६) ( अद्यात् ) अन्यत्र  
 तु सलोपाभावो विशेषः । अद्यास्तामित्यादि । ( अघसत् । अघसताम् । अघसन्, अघसः । अघ-  
 सतम्, अघसत, अघसम् । अघसाव । अघसाम ) "लुङ्सनोर्वस्लृ" इति घस्लादेशे लृदि-  
 त्वादङ्, ( जिघत्सति ) । घस्लादेशे "सस्यार्द्धधातुके" इति तत्वम् । आदयते ऽन्नं देवदत्तेनाद-  
 यतीति वा ( आदिदत् । आदिदत् ) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिशब्दस्य द्विर्वचनं, "निगरण-  
 चलन०" इति कर्त्रभिप्राये प्रतपस्यः परस्मैपदस्य [अदेः प्रतिपेधः] इति निपेधः । [आदिखाद्योः  
 प्रतिपेधः] इति प्रयोज्यस्य कर्तुः(७) कर्मत्वनिपेधः । ( व्यत्यत्ते । व्यत्यदाते । व्यत्यदते ) "कर्त्तरि  
 कर्मव्यतिहारे" इति तड्, "आत्मनेपदेष्वनत" इति झस्यादादेशो ऽनकारान्तादङ्गात्परत्वा-  
 त्, व्यत्यदन्ति वृका मेपानिति हिंसायां द्रष्टव्यं, तत्र हि "न गतिहिंसा०" इतितड् निषिध्यते  
 ( व्यतिजक्षे । व्यत्यादे । व्यत्यत्ता । व्यत्यस्यते, व्यत्यत्ताम्, व्यत्यात् । व्यत्यदीत । आशिषि

(१) इण्कोः परत्वे इति ३।४ पुस्तकेऽधिकम् ।

(३) इत्येवेति नास्ति २ पु. ।

(२) इहापीति २ पु. पाठः ।

(४) न भवतीति ४ पु० नात्र प्रतिषेधः इति ३ पु० । नास्ति निषेधः इति ३ पु० पाठः ।

(५) थलीति नास्ति २ पु० ।

(६) आशिषि सलोपाभावो विशेष इति ४ पु० पाठः ।

(७) कर्तुरिति ४ पु० नास्ति ।

व्यत्यत्सीट। व्यत्ययत्। व्यत्यात् ) “सस्यार्द्धधातुकं” इति तत्त्वे “शलो जलि” इति  
सिचो लोपः (कर्मगवषते अदतो) वाच्यन्तात् “उगितश्च” इति ङीप्। नित्यत्वाद्दन्तरङ्गत्वा-  
च्च नुमः पूर्वं वासो लुगिति “नारस्यनो०” इति नुमश्च न भवति। न च प्रत्ययलक्षणमस्ति।  
तत्रादित्यधिकाराद्गणभेदे च तन्निषेधात् ( जग्घः । प्रज्जग्घ्य ) “अदो जग्घिव्येति किति”  
इति जाज्घ्यादेशः। पुत्रो जग्घो यया सा पुत्रजग्घो, “राजदन्तादिपु परम्” इति निष्ठात्प्रत्ययपर-  
निरासः। “अस्याद्गुपूर्वपदाद्वा” इत्यस्वाङ्गुपूर्वपदतोदातात्क्षान्तादन्तादात्ताद्गुर्धोर्ध्वं  
ङीप्, (वा हतजग्घर) इति पुत्रनकारस्य वा द्वित्यम्, अन्नं लब्धा आन्न; “अन्नाण्य” इति  
द्वितीयान्ताद् (१) लब्धेत्यर्थे णप्रत्ययः। अतएवाङ्गादिति निर्देशात्संज्ञायां न जाज्घ्यादेश (२), सर्व-  
प्रकारमन्नं भक्षयति सर्वानाना भिक्षुः। “अनुपदसत्रांशवानर्थं बद्धाभक्षयतिनेपु” इति द्विती-  
यान्ताद्गुर्धात्तयासंप्रयाद् भक्षयतीत्यर्थे खः ( काकादनी, गवादनी, ) ल्युटि गौतदित्वाद्  
ङाप् प्राप्तीति ( प्रवसः ) अच् [अच्युपसंख्यानम्] इति घञ्देशः। सत्यप्रताति (सप्यात्)  
“अदोऽनन्ने” इत्यद्वाद्वयलिङ्गकर्मगव्युपपदे विट्। अन्नेरूपपदे कर्मगव्यणित्वाद्, (सस्याद्)  
इति घास्रूपेण ( ऋष्यात् ) “ऋष्ये च” इति विट्। “अदानन्ने” इत्येव सिद्धे पुनर्विधानं  
घास्रूपवाचनायमिति भाष्याद्गौ ल्यितम्। ऋष्यादशब्दस्तु कृतविहृतपकमांसशब्दे उपपदे  
ऽग्निं पृषोदरादित्वाद्गुपदस्य ऋष्यभावइति वृत्त्यादौ, “व्यासं गुहासायैः ऋग्ः ऋष्याद्यैः सविशा-  
चरेरित्यममांसभक्ष्ये व्याघ्रादौ भक्षिपयोगश्चित्यः। राक्षसः कौण्यः ऋष्यात् ऋष्याद् इत्यादौ  
कृतविहृतपकमांसस्यापि भक्षणं सम्भवतीति ऋष्याद्व्यवहारः (पुत्रादिनी) “सुन्यजातौ” इति  
णिनिः। अत्रपुत्रतकारस्य प्राप्तं “अनचि च” इति द्वित्वं “नादिन्याक्लोपे पुत्रस्य” इत्यादिनीश-  
ब्दे उत्तरपदे आक्राशे गम्पमाने नेति निविध्यते। [तत्परे च] इति वचनात्पुत्रपुत्रादिनीत्यत्रापि  
द्वित्वं न भवति। (अग्रः) “सुधस्यद्ः कमरच्” इति कमरच्। (घासः) “अकतैरि च कारके०”  
इति घञि “घञपोष” इत्येतेर्घञ्देशः। महत्या घासो महाघासः [महदात्वे घासकवि-  
शिष्टेऽप्युपख्यानम्] इति पुंवद्भाव आत्वञ्च, ( विघसः ) “उपसर्गोऽद्” इत्यप्य नौ रूपपदे “नौ  
ण च” इत्यवगौ भवतः। (न्यादो निवसः)। “घञपोषा” इत्यपि घञ्देशः। (अन्धोऽग्रम्)  
“अदेर्नुम् घञ” इत्यसुनि नुमागमो दकारस्य घकारः, अत्रो अत्ता राक्षसादिदृश्यते। अग्नि-  
र्ऋषिः, (३) “अदेखनि च” इति त्रिनिप्रत्ययः घकारात् त्रिप् चाग्निनेरि कारो नकारपरिप्राणार्थः।  
अत्रैरपत्यमात्रेयः। “इतश्चानिय” इति ङक्। अस्य बहुत्वे “अग्नि भुगुत्स०” इति लुकि  
(अग्रय) इति भवति। अष्टौ फलमूलादिकमस्येति (अद्रिः)। “अदिसधिमृशुषिभ्यः क्तिन्” इति  
क्तिन् प्रत्ययः। (अच्वा) “अदेर्द्ध च” इति क्तिप्। दकारस्य च घकारः, अच्वानमलङ्कारोऽतीति  
(अच्चन्त्यः। अच्चनोतः)। \*अच्चनो यत्सो\* इति द्वितीयान्ताद्दलङ्कारोत्त्यर्थं यत्सो, यति “ये  
चाभावकर्मणोः” इति खे तु “आत्माच्वानी खे” इति प्रकृतिभावः। विहीनो च्वा व्यध्वः,  
एवं दुरध्वः “उपसर्गोऽध्वनः” इत्यच् समासान्तः। उपसर्गग्रहणं प्राशुपलक्षणम्। प्राच्च-  
नादा मान्तोऽव्ययमानुशुल्ये वर्तते ॥ १ ॥

द्वितीयान्तात्प्राप्तौ (द्विनिः, द्विः, प्रत्ययः, द्विनिः, द्विनिः, द्विनिः, द्विनिः, द्विनिः) प्रकृतौ  
क्त्वित्यनुदात्तोपदेशेऽत्यनुनासिकलोपः। शाबन्तरङ्गत्वाद्देशोऽजादित्वात् “गमहम” इत्यु-  
पधातोपे “दो हन्तेभिष्णनेषु” इति किति णिति, प्रत्यये नकारे च परे कुत्त्वविधानात्सोप-  
णो घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य तादृशो घकारः। अत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वं  
नकारे परतः कुत्त्वविधानात्सामर्थ्यात् भवति, सत्यपि धा स्थानिवत्त्वे घचनमामर्थ्यादीदृशं

- (१) द्वितीयासमर्थादिति ३ पु० पाठः।  
(२) जग्घ्यादेशाभावे इति ३ पु० पाठः।  
(३) त्रिभिरित्यनुवर्तमाने अदिति त्रिभिरित्यपि प्रत्ययौ।

व्यवधानमाश्रयिष्यते ( जवान, जघ्नतुः । जघ्नित् । जघन्थ । जघ्न, जवान, जवन । जघ्नित्व )  
 ऋादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः, यत्रोपधालोपस्तत्र “द्विर्वचनेऽचि” इति  
 स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनं, (जघ्नित्वान्, जघन्वान् ) “विभाषा गमहनविदविशासम्” इति कसो-  
 रिङ्विकल्पः, इटि “गमहन०” इत्युपधालोपे “हो हन्ते०” इति कुत्वम्, अनिटि तु “अभ्या-  
 साच्च” इत्यभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वम् । चान्द्रास्तु भाषायामस्य प्रयोगमिच्छन्ति,  
 (हन्ता, हनिष्यति) “ऋद्धनोःस्ये” इतीद् ( हन्तु, हतात् । हताम्, घन्तु । जहि, हतं, हनानि )  
 तातडितस्य डित्त्वादानुनासिकलोपः । हौ “हन्तेर्जः” इति जादेशः । अस्य “असिद्धवदत्राभा-  
 त्” इत्यसिद्धत्वात् “अतो हेः” इति लुङ् न भवति । हतात्त्वमित्यत्र जादेशात्परत्वात्तातडि-  
 तस्य स्थनिवद्भावेन हित्त्वात्प्राप्तो (१) जादेशः सकृद्विपरिभाषया न भवति । (अहन् । अहताम् ।  
 अघ्नन्, अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व ) हल्लङ्यादिना तिस्योलोपः ( हन्यात् ।  
 हन्याताम् । हन्युः । हन्याम् । हन्याव । आशिपिवध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्याः । वध्यासम् )  
 “हनोवध लिङि” “आर्द्धधातुके” इतिवधादेशे “ण्यल्लोप” इत्यादिना “अकृतसार्वधातुकयोः”  
 इति दीर्घ(२)मतो लोपो बाधते ( अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । अवधीः । अवधिषम् ।  
 अवधिष्ट । “लुङि च” इति वधादेशः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति,  
 वधादेशस्यानेकाच्त्वादुदात्तत्वनिपातनादनुदात्तत्वाभावात्सिचो वलादिलक्षण इड् भवति ।  
 यद्दलुगन्तस्यापि हन्तेलिङ्लुङोः प्रकृतिग्रहणन्यायेन वधादेशे वध्यादवधीदित्येव रूपम् । अ-  
 त्रदेशस्य स्थानिवत्त्वेन यडन्तत्वाद् द्विर्वचनं स्यादिति न वाच्यम् । एवं हि प्रकृतिगतं साम्या-  
 सत्त्वमप्यतिदिश्येत, ततश्चानभ्यासस्येति निषेधः स्यात् (आहते । आघ्नते, आघ्नते । आहसे ।  
 आघ्नथे । अहध्वे । आघ्ने । आहन्वहे । आहन्महे । ) पूर्ववज्जलादा (३) वनुनासिकलोपः ।  
 अजादौ तूपधालोपः । “आडो यमहनः” इत्यकर्मकात् [ स्वाङ्गकर्मकाच्च ] इति तड्  
 ( आजघ्ने । आजघ्नाते । आजघ्नित्ते, आहन्तासे, आहनिष्यते । आहताम् । आघ्नाताम् ।  
 आहन्व । आहनै ) । आटि पित्त्वान्नोपधालोपः (आहत, आघ्नाताम्, आहथाः आघ्नित् ।  
 आहन्वहि । आघ्नीत् । आघ्नीयाताम् । आघ्नीथाः । आघ्नीय ) लिङस्सलोपः ।  
 आशिपि ( आवधिषीष्ट, आवधिषीयास्ताम् । ) “हनो वध लिङि” इति वधादेश इडा-  
 गमः ॥ ( आवधिष्ट, । आवधिषाताम् । आवधिष्टाः । आवधिषिड्वम् । आवधिषि )  
 “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति पक्षे वधादेशः (अन्यदा आहत । आहसाताम् । आह-  
 सत । आहथाः आहध्वम् । आहसि । आहन्वहि । ) अत्र “हनः सिच्” इति झलादेरात्मने-  
 पदपरस्य ‘सिचः’ कित्त्वादानुनासिकलोपे “ह्रस्वादंगात्” इति झलिसिचो लोपः । “आडो यम-  
 नः” इति तड् अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्चेत्युक्तम् । अथ कथमाजघ्ने विपमविलोचनस्य  
 वक्ष इति । अत्र के चिदाज इति पदं छित्त्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्यकवचनान्तमुक्त्वा  
 जे हन्तुमाज आजगामेत्यर्थे इति समर्थयन्ते । तदयुक्तम् । “अजेव्येधजपोः” इति लिङ्या-  
 र्द्धधातुके वीभावेन (४) भाव्यत्वात् । अन्येतु विपमविलोचनस्य समीपमेत्यस्त्वं वक्ष आस्फा-  
 लितवानित्यर्थे इति । मङ्गो ह्युत्साहाविष्करणाय स्त्वं वक्ष आस्फालयतीति । भागवृत्तौ  
 तु नैवायं साधुरित्या (५) योध इति पाठान्तरमुक्तम्, एवं च अहध्वं मा रवृत्तमिति भट्टिप्र-  
 योगोऽपि चिन्त्यः । तथा सदर्थेऽरीन् विजघ्नियेति च । अत्र ‘सिपः पित्त्वात्’ “असंयोगा-  
 लिङ्कित्” इत्यत्र चापिदित्यधिकारात् कित्त्वाभावाद्दुपधालोपोऽपि दुर्लभः । अपिदधिकारश्च

( १ ) पुनरिति पुस्तकान्तरे पाठः । ( २ ) दीर्घोऽतो लोपेन बाध्यते इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

( ३ ) किङित्यधिकं काचित् । ( ४ ) भवितव्यमिति कुत्रचित् ।

( ५ ) आयोधे युद्धे, आपेदे इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“इन्द्रिभनतिभ्यां च” इत्यत्र भवतिपहगाऽहायते। तथाव तत्र धार्तिकमिन्धेः संयोगार्थः भवतेः विद्यमिति। “भाहो यमहन,” इति तद् प्रकृतिपहणन्यायेव यद्बहुगन्तादिभिः ( आजुते। आजुंयते इत्यादि ) भवति। अत्रापि लिङ्लुङावंधादेशे प्रकृतिवदेव स ( भाधधिपोष्ट। भाधधिष्ट ) इति लुङि वधादेशाभावे भा जडुनिष्टेत्यादि, “हनः सि इत्यत्र शर्लात्यधिकारा(१)दिङागमे कित्वाभावाद्बुधधालोपाभावः। ( जिघांसति “अज्ञानामाऽ” इति शीर्षः। “अभ्यासाध” इति कुर्वं, (जडुन्यते)। “जुगताऽजुनासिः न्तस्य” इति नुक। इदं धातुस्वारापलक्षणार्थं पदान्तवदिति च प्रागेवाहम्। तेन ‘पदान्तस्य’ इति परसंज्ञां विकल्पेनादाहार्यः॥ [ यत्ति हन्तेर्हिसायां घनीभावो वफव्य इति प्रांभाऽविधानाद् हिसायां (जेभायत) इति भवति। (जडुनाति, जडुन्ति। जडुत। जडति।) अत्र सुधाकारः। फे पुनरनुदात्तापदेशादयम्यादय इति व्याख्यातुभिर्माणत्वेन निर्देशादिं यद्गणेन वेति यद्बहुकि अनुनासिकत्वाभावाद्दनुनासिकम्येति दांर्षं जडुधात इत्युक्तः न कर्त्तव्यत्वात्पुनरादात्तापदेशानां गणेन निर्देशः कृत इति भ्रितव्यमेवानुनासिकरूपेनेत्याह। ‘हन्तेर्लः’ इत्यत्र च न्यासे हन्तेरिति तिपा निर्देशाद् यद्बहुकि जभावाभावाज्जीति भवतीति कृतानुनासिकरूपः प्रत्युदाहृतः, अत्र “असिद्धवत्प्र०” इत्यनुनासिकरूपस्यासिद्धत्वाच्चि लुङ् न भवति। अत्राप्येधः-न्यासे प्रत्युदाहरणं जडुनोहि इति पठन् भाषा हेरपित्वादादाभावाच्चान्दसमुदाहरणमित्याह (धातयति)। ( भजीवतत् ) “हनस्तो विण्गलो इति हन्तेर्जित् मिति प्रत्यये विण्गलवर्जिते परे नकारस्य तकारः। प्रकृतिपहणन्यायेन यद्बहुन्तेऽपि तस्ये (जडुतयति।) कर्मणि (हन्यते जघ्ने, हन्ता। घानिता। हनिष्यते। घानिष्यताम्। अहन्यत। अहन्यते।) आशिपि (घानिपोष्ट, यधिपोष्ट। अवधि। अघानि। अवघिष्यताम्। अहसाताम्। अघानिषातामित्यादि) स्यादपि विण्वद्भावपक्षे वृद्धिकृत्वे। नन्ववच्यत्र विणि वधभावो दृश्यतइति विण्वद्भावेन सकस्मान्नातिदिश्यते। उच्यते। नात्र विं दृष्टमात्रमतिदिश्यते किन्त्वाङ्गं विणि दृष्टमिति वधादेशो न भवति। लिङ्लुङोः कर्त्तव्यवधदेशतद्विकल्पौ, लिङि चिण्वत्पक्षे वधादेशो न भवति, यत्त्रिण्वदित्परत्वेन पूर्वं वधादेशं वच्यते, कृते तु सहृद्गतपरिभाषया न भवति, ननु, द्वितोयाध्याये “आर्द्धधातुके” इति विषयसप्तमी, तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वधभावेन माव्यं, चिण्वद्भावस्तु भावकर्मविषयेषु स्यादिति परतो विधियत इति कथमन्तरङ्गबहिरङ्गयोविप्रतिषेधः। नैप दोषः। यत्रार्द्धधातुकसामान्यनिमित्तत्वेनापदादीयते “अस्तेर्भूः” इत्यादौ तत्रैव विषयसप्तम्याश्रयणात्, न पुनर्वत्र विशेषोपदादीयते “हनो वध लिङि” इत्यादौ तत्रापीति। उक्तं दैवं विण्वत्सूत्रे व्याख्यातुभिः। वार्त्तिकं च [वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन] इति। कैयेतेन तु विषयसप्तम्याश्रयणेनापि परिहार उक्तः। यथा “एवाच उपदेशेनुदात्तात्” इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकारः। वधिपोष्टेत्यत्र निपातस्वरं प्रत्ययस्वरो वार्धाधच्यते आर्द्धधातुकीयाः सामान्यं भवन्त्यनव(२)स्यतेषु प्रत्ययेष्वित्येवं श्रुता लिङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता, तत्रान्तरङ्गत्वाद्बधभावप्राप्नोति, प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवतीति, कर्मकत्तरे आहने माणवकः स्वयमेव, आवधिष्ट माणवकः स्वयमेवेत्यत्र (यक्चिणोः प्रतिषेध) इत्यादिना यक्चिणोर्निषेधात् शप्सिचौ भवतः। अत्र हृद्देशेनात्मनेपदविधावकमेका ये धात्वा निर्बुद्धास्ते यदान्तमार्त्तितोषार्थाः सकम्मोक्ता भवन्ति त आत्मनेपदाकम्मोक्ता आहन्ति माणवकमिति तत्र सकम्मोक्त्वाद्दनुदाहरणमिति केचित्। अन्ये त्वात्मनेपदाकम्मोक्तेति धातूपलक्षणत्वात्कम्मोक्त्ववशा-

( १ ) इडादेरकिरवादिनि पुस्तकान्तरे ।

( २ ) अनवैरिष्यतेषु प्रत्ययेष्विति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

सुपपदे क्यकार्षः । घनापनः [हन्तेर्घत्वं च] इत्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्यागमो हकारस्य घकारः, परस्य "अभ्यासाच्च" इति कुन्वम्, आको दीर्घोच्चारणामभ्यासिन् हलादिशेषः, यदि स्यादकमात्रं विद्ध्यत्सर्गदीर्घशाकारो भविष्यति, परस्य त्वगिन्धन(१)व्यर्थाच्च भविष्यति । शत्रुहः शत्रुं वध्यादित्यर्थः । "आशिपि हन" इत्याशिपि गम्यमानायां कर्मण्युपपदे ङप्रत्ययः । डित्त्वसामर्थ्यादिलोपः । दावांहन्तीति दावांघाट्, [ दारावाहो ष्यन्तस्य च टः संज्ञायाम् ] इत्याहपूर्वाद्धन्तेः कर्त्तव्यम्, नकारस्य च टकारः चावांहन्तीति चावांघाट् चावांघातो वा । [ चारौ वा ] चारौ कर्मण्युपपदेऽङ्प्रत्यये नकारस्य वा टकारः । तद्भारे "हनन्त्वोऽचिष्णलो" इति तत्त्वं, क्रियाविशेषगत्याचारोः कर्मत्वं, वर्गान्सहन्तीति वर्गसंघातो वर्णसंघातो वा, [ कर्मणि समि च ] इति कर्मणि समि घोपपदेऽङ् वा ङन्त्यस्य च टकारः । छेसापहः, तमोपहः । "अपेः क्लेशतमसोः" इति क्लेशतमसोः कर्मणोऽपपदपोरपपूर्वाद्धन्तेडेः, "समिचं यदि जीवितापहा" इति प्रयोगस्तु "क्षिप् च" इति सार्वकालिके क्षिपि, "रुन्नेभ्यः" इति ङीप् न भवति, चद्वादिषु ङीप्क्वल्पर्यं ह्रित्ति पाठान् । यदि हि ङीपभारे ङीप्स्याद् गौरादिभ्ये हन्ति पठित्वा नित्यं ङीपमेव विद्ध्यत्, अथवा तदपि न कुर्षात्, ङीपैव सिद्धत्वात् । नात्र ङीपङीपो रूपं विशेषोऽस्ति, नापि स्वरे जीवितापहस्यस्य "गतिकारकोपपदात् हृत्" इत्युत्तरपदप्रवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वेऽन्तोदात्तस्य ङोपो "महलोपोऽनः" इत्युदात्तलोपनिमित्तस्य "अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः" इत्युदात्तत्वात्, तस्माद्द्वन्द्वेषु हन्ति ङीप्क्वल्पर्यामभ्यासित्द्भारे ङीप् न भवति, ज्वरापहादिषु "अन्येष्वपि हृदपते" इति ङो वा । कुमारघातो शीर्षघातो, "कुमारशोर्षपोर्णिनिः" इत्यनयोः कर्मणोऽपपदयोर्दन्तेः कर्त्तरि णिनिः । अस्मादेव निर्द्देशात्प्रत्ययसंनिधौ निरसः शीर्षभावः । जायाघ्नो ब्राह्मणो, जायाहननेद्गुल्लशगयुक्त इत्यर्थः । एवं पत्तिमो घृषली । "लक्षणे जायापत्योष्टक्" इत्यनयोः कर्मणोऽपपदयोर्दन्तेऽननलक्षगति कर्त्तरि ट्, लक्षणाये उत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्तद्वाग्निहृल्लशगशब्देनापते । कित्वात् "गमहनः" इत्युत्तरालोपः, टित्त्वान्दीप् (जायघ्नः) तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरसः । इत्येभ्यः मनुः । "अमनुष्यकर्तृकं च" इति कर्मण्युपपदे मनुष्यादन्वयर्कं हत्यर्थं ट्, मनुष्ये स्वयेऽ, आमुजातः रुदः । शृगलो ब्राह्मणो गोघ्नो(२) ब्राह्मण इत्यादिषु "कृत्यलक्षणे बहुलम्" इति बहुलत्वनाट्, मूलविभुजादित्वात्क इत्येके । शनयोः क्षिपां विशेषो ङीप्दाभ्यां घोरघातो हस्तोत्पन्नमनुष्ये कर्त्तव्येऽस्मादेव बहुलत्वनादन् भवति, इस्तिमो भट्, इस्तिहनने शक्त इत्यर्थः । एवं कशाट्यघ्नारः "शक्ती इस्तिहन्तयोः" इत्यनयोः कर्मणोऽपपदयोर्दन्तेऽशक्ती गम्यमानायां हन्तेऽष्ट् । अशक्ती विभेः इस्तिनं इस्ति इस्तिघात इत्यन् भवति, पाणिरसनाट्, निशिरविशेषो । "पाणिरसनाट्पो निशिरनि" इति पाणिरसनाट्पो कर्मणोऽपपदयोर्दन्तेऽट्क टिणोरसत्ये च निरस्येने, निशिरनोऽप्यत्र पाणिरातः । मृगशर्मिर्द् मनुष्यकर्त्तृ(३), सामानं हन्तीति राजपत्नीऽङ् उच्यते । [ राजपत्नी उच्यते ] इति पूर्ववद्विराट्पते । विदुषं हतशान् विदुषघातो । "कर्मणि हन" इति कर्मण्युपपदे कर्त्तरि भूने णिनिः । मनुष्येन घोरघात इत्येव, महान् हतशान् महान्, एवं मृगशान् मृगहा, महामृगशान् विद्" इति हन्तेर्घादादिस्वरानेषु भूने ङिप् । "ङिप् च" इति सामान्ये

( १ ) सामर्थ्यादि ७ पुस्तकान्तरे पाठः ।

( २ ) शत्रुव हत्यर्थेऽपि कुत्रचिद् महान इति पुत्रादन्तरे अपेक्षयाऽप्य इति च नपरेण ।

( ३ ) कर्तृव्यर्थेऽपि चचिन्त् पाठः ।

क्वपि सिद्धे नियमार्थं सूत्रं, अतुर्विधश्चात्र नियमः । भास्वरपदप्रत्ययपक्षान्नियमः, तेन हिमो-  
 न्यादौ 'क्वित् च' इति क्विप् स्यात्कालिः । "गौ च" इति दीर्घः । इकाहगाविन्यादिप  
 "इन्इन्पूर्वार्थम्णांशौ" इति शापेय प्रथम्यउपधात्प्रथम्यात्प्रो दीर्घो नान्यत्रेति नियमात्स्य-  
 नामस्थाने दीर्घो न भवति, नापि क्विपमाश्रित्यानुनासिकस्य क्विपहालोक्तिः । ननु स्येना-  
 मस्थानदीर्घनिषेधस्यामर्थ्यादेव क्विचाश्रयोऽपि दीर्घो न भवित्यति, स्यमिह वृत्रहणो धात्वण-  
 कुण्डे इति वृत्रहणि धात्वणइति नपुंसकदिधेचनसप्तम्येकवचनान्तयोश्च "सहोपासनः" इत्यन-  
 त्तस्य भस्य विशीयमाने लोपे। "विभाषा ङित्योः" इति विकल्पिते क्विपमाश्रित्यानुनासि-  
 कस्य क्वि०" इति दीर्घः स्यात् । अर्थं दीर्घनियम उपधात्प्रथम्येव नान्यस्येति वृत्रहोपासनेति  
 वृत्रहायत इत्यत्र "अह्य स्यात्तुक्तयोः" इति दीर्घो भवति, वृत्रहगाविन्यादौ \*पृकाजुत्तरपद-  
 णः\* इति णत्वम्, पृकाजुत्तरपदं यस्य तत्र यमामे उत्तरपदप्रानिपदि कान्ननुमिभक्तिः\*अनका-  
 रस्य पूर्वपदस्थानिमित्तात्तरस्य नित्यं ण इति सूत्रार्थः । भयंजायामहोउत्तरपदस्यानचक-  
 त्वात् स्थानिप्रज्ञावशाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावादिति "प्रानिपदि कान्ननुमिभक्ति-  
 च" इति विकल्पो भवति वृत्रहणो वृत्रहन इति । अत्राधिरुन्म्य पूर्वपदस्य सम्बन्धिजन-  
 त्वात्तेनाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादुत्तरपदप्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च  
 स्थितस्य नकारस्य पूर्वेपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य ना ण इति सूत्रार्थः । तेन गगांयां भगिनी  
 गर्गभगिनीत्यत्र यदुत्तरपदं भगिनीशब्दो न तत्प्रातिपदिकं नापि नान्तम् । यन्नान्तं भगि-  
 न्निति प्रातिपदिकं न तदुत्तरपदमिति णत्वं न भवति । गगंभगिनीज-इत्यु गगांयां भगो  
 गर्गभगः सोऽस्यास्तीतीनुप्रत्यये "रवाभ्याम्०" इति णन्त्वे । नन्वस्य, पूर्वपदात्संज्ञाया-  
 मगः" इति पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरं यदि भवति संज्ञायामेति नियमात्कृणो णत्वप्रसङ्गः ।  
 नैव दोषो, यतो ऽत्र पूर्वपदग्रहणेन, सम्बन्धिजन उत्तरपदस्थानोपात्तस्यस्यैवायं नियम इति अत्र  
 च नकारो नोत्तरपदस्यः किन्तु समासप्रातिपदिकाद्विकल्पितेनिसप्रत्ययस्य, एवं च मानुभोगीन  
 इत्यादौ भोगोत्तरपदलक्षणे मे नित्यं णत्वं भवति । मापानर्भाशो णपति मापयापिगी माप-  
 यापिनीत्यत्र "बहुलमाभाशो" इति सुप्युपपदे आभाशो गम्यमाने गिनी "गतिज्ञानोत्तरानां  
 कृद्धिः सह समासपचनं प्राक् यनुत्पत्तेः" इति वृद्धन्तावस्थायामेव समामे पशासतो षोडशिति  
 णितेर्नकार उत्तरपदप्रातिपदिकान्तस्य इति णत्वं नित्यम् । (अभ्यायाती) "सम्पृच"  
 आदिना विष्णु । (घातुकः) । "लपयन्" इत्यादिनोक्तम् । (विहनः) [ घत्वं क्विपान्तम् ]  
 इति कः । (वधः ।) \*हनञ्च वधः\* इत्यनुपलब्धत्वात् नो भावेऽप्रत्ययस्यस्यत्रिगोणेन वधदेजञ्,



णकारं पठन्ति तदपि प्राक्प्रमेनेति वृत्तितद्वयाख्यानोपु । देशादन्यत्रान्तर्वातः, प्रवगः प्रवाणः  
 \*अगारैरुदेशे प्रषणप्रवाणशः\* इति प्रपूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो वा वृद्धिश्च निपात्यते । अत्रा-  
 गारैकदेशशब्दो निपातनस्य रुद्रग्रथत्वाद्वाद्ये द्वारपकोष्ठे कर्त्तने, प्र गण इत्यत्र णन्वमपि निपा-  
 त्यते, "हन्तेरत्पूर्वस्य" इति तपरकरणात् प्राप्नोति । अगारैकदेशादन्यत्र प्रजातः । (उद्धन.)  
 \*उद्धनोत्याधानम्\* इति निपात्यते । तदुपरि यस्य निधायान्यत्कार्यं तद्व्यने तदिहात्याधा-  
 नम्, अपघनः पाणिः पादश्च, \*अपघनोऽङ्गम्\* इत्यपपूर्वस्य हनोपि घनादेशो निपात्यते । अयो  
 हन्यते येन सोऽयोधनः । विहन्यते येन स विघनः समोकरणयाधनम् । द्रुहन्त्यते येन स द्रुहनः,  
 \*धरणेयोविद्रुपु\* इत्ययोविद्रुपूपपदेपु हनोऽपि घनादेशः अत्र वृत्तो द्रुवग इति केविद्रुदाहान्ति  
 तत्र कथं णत्वमसोहणादिपाठात् "पूर्वपदात्सञ्जायाम्" इति चेति । अन्यत्रापो गत इत्यादि  
 भवति, स्तम्बघ्नः स्तम्बघनः । दात्रादिः \*स्तम्बे कच\* इति स्तम्बघ्नत्त्वात्पदे करणे हनः  
 कः प्रत्ययः, चकारादप्, तत्संनियोगेन घनादेशश्च । अत्र स्त्रियां विप्रतिषेधेन किन् प्राप्नोति  
 तं बाधित्वा "करणधिकरणयो." इति ल्युट् भवति, अत्र भाष्यम्, अथ यथा हनीरुया  
 स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यं, के चिदाहुः । स्तम्बघ्नेति भवितव्यम् । अदरे आहुः ।  
 स्तम्बघ्नेतिरिति, "ऊतिपूतिञ्जितिसातिहेतिर्कोर्तयश्च" इति निपातनादिति । अपर आहुः । स्त-  
 म्बहनोति भवितव्यं घस्यत्येतत् "अजवभ्यां खोखजनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन" इति,  
 अत्र कैथे स्तम्बघ्नेति कप्रत्यये रूपं, तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः, स्तम्बघ्नेतिरिति निपा-  
 तनस्य सर्वापवादत्वादिति भाव इति, अत्र हरदत्तः कापो. सर्वापवादत्वात् 'वृत्त्यलुटो बहु-  
 लम्" इति बहुल्यचनादिति स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघ्नेति भवत इति । (परिचः) \*परौ घः\*  
 इति पाठुपपदे करणे हनोऽप्यप्रत्यया घनादेशः । \*परेथः घाङ्गोः\* इति परे रेफस्य वा लृत्वं,  
 (परिचः) । प्रतिघः) इति बाहुल्यनिमित्तत्वात् । उग्नः प्रत्यासन्नः \*उग्न आश्रयः\* इत्युप-  
 चाद्वनोऽप्युपधालोपा निपात्यने, इहाश्रयशब्दः प्रत्यासन्नवचनः, संघः प्रागि नमुशायः, उद्धः  
 प्रदास्तः, \*संघोद्धौ गणप्रशंसयोः\* इति समुद्भ्यां हनोपि टिलोपो घत्वं च गणोऽभिव्ये प्रशं-  
 सायां घ गम्प्रमानायां, हनो गत्यर्थत्वाद्गम्भ्यां बुद्धयर्थो इत्युक्तम्, उद्धन्त्यते(?) उत्कर्षण  
 ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या प्रशंसावगतिः, इह गणशब्दन प्रागिनां गग उच्यते । संश्रयशब्दस्य  
 तत्रैव प्रसिद्धत्वात्तेनान्यत्र नमुद्धे सङ्घात इति भवति । आश्रयपङ्कत इत्यादौ प्रागिनिपवर्त्त  
 पदान्तरकृतं स तु स्वाभाविकमित्यदोषः । आश्रयस्तु हन्त्ययोश्चेति सुरादिपाठाद् गावेव सङ्घा-  
 तशब्दमाह । सङ्घस्य पूरणः सङ्घतिथ "तस्य पूरणे" इति इडि 'यदुपगमगपंरस्य तिथुक्'  
 इति तिथुगागम । (निघः) समाराहपरिणाहः, आरोह उच्छ्रायः, परिगाहा विस्तारः । "नि-  
 यो निमित्तम्" इत्यपि निपात्यते, निमित्तं समन्तान्निप्रतम् आराहपरिगाहाभ्यां तुल्यपत्तेन  
 ज्ञातमिति व्युत्पत्तिः, पूर्ववद्धनो ज्ञानार्थत्वं, हेतिः, 'ऊतिपूति' इत्यादिना किनि नकार एत्वं  
 च निपात्यते, "दिनेतेवां" गुण एतद्विपातनं, केविद्रुगतिरारिः इत्यर्थे हेतिरिति पठन्ति, ततः  
 प्रयोजनमिति ठकि आस्पृहैतिक इति भवति । अथर्व पाठ्यास्यादपि प्रत्ययः । समुल्लातं  
 हन्ति "समूलात्तजानेपु हन्कुरुप्रहः" इति समूलादिपु कम्मेसुरपदेपु यथामुद्धं इनादिभ्यो  
 णमुल्ल् प्रत्यया भवति कपादिवाचयान्निप्रनुप्रयागः । पाणिनातं रेडि हन्ति पाणिना हन्ती-  
 त्यर्थः, \*करणे हनः\* इति णमुल्ल्, पूर्ववदनुप्रयागः, आहमाथोऽयमारम्भो हिंसायां तु पाण्यु-  
 पघातः । अत्रापि हिंसाथानामिति णमुल्ल् बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनानेनैव णमुल्लिप्यते ।  
 अन्यथाऽसिपातं हन्तोत्यादौ "तृतीयाप्रच्युतीन्यन्यतस्याम्" इति समासविकल्पः स्यात्,  
 कथं तर्हि हिंसाथानामित्यत्र वृत्तौ दण्डोपघातं गाः शात(२)यति, दण्डेनोपघातमिति चेत्युरा-

हृतम् । उच्यते, हिंसार्थानां चेति चकारेण पुनर्विधानात् न पृथ्विप्रतिषेधेन प्राप्तस्य “करणे हनः” इति नमुलो बाधात्, एवं च पूर्वविप्रतिषेधवचनं तस्यैवानुप्रयोगे नित्यसमासार्थं भवति, गौर्यस्मै दातुं हन्यते स गोघ्नो अतिथिः “दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने” इत्युपधालोपो निपात्यते, केचित् टकि निपातयन्ति तन्मते स्त्रियां गोघ्नोत्यात्रेयः, (जङ्गा) यद्बलुगन्तात्पचाद्यचि “नासिकोदरौष्ठजः” इति निपातनाटिलोप इत्यात्रेयः । कण्ठपृष्ठकटिप्रीवेत्र्यत्र न्यासे तु यद्बलुगन्तादेवाचि टिलोपमुक्त्वा “हन्तेजेङ् च” इत्यचि जङ्गादेशे व्युत्पादितं, जङ्गाभ्यां संघोहेत्यादावाद्युदात्तत्वं व्यत्ययेनात् एवाद्युदात्तत्वं दर्शनात् घञि निपातनमस्त्विति न वाच्यं, कण्ठपृष्ठप्रीवाजङ्गं चेति बहुव्रीहौ संज्ञायां जङ्गाशब्दस्योत्तरपदाद्युदात्तत्ववचनात् । घञि ह्यत्तरपदप्रकृतिस्वरमेव विद्ध्यत्वात्, विस्तोर्णजङ्गा विसृणोर्णजङ्गा । “नासिकोदरौष्ठ” इत्यादिना वा डीप् । वधमर्हति ( वधः ) “दण्डादिभ्यः” इति यत्, अत्र केचित् य इत्यतकारान्तं पठन्ति । तत् “अचो यत् इत्यत्र [ हनो वध च तद्धितो वा ] इति वार्तिकविराधादुपेक्ष्यं, तद्दिदं (१) किमर्थं “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति समासेऽसिबध इति यथा स्यादिति । दण्डादियता तु न सिद्ध्यति । तत्र केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्तदन्तःक्रियभावाच्च, अयं तर्हि किमर्थः, न वधः अथव्य इत्यत्र “ययताश्चातदर्थं” इति नञः परस्यातदर्थयत्तद्धितान्तस्योत्तरपदस्य विधीयमानमाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति, कृदन्तेन तु समासे “तत्पुरुषे तुल्य” इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । ( पुत्रहतः ) वा हतजन्यवर्गविवृति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वं, कुमारिहता, “कुतिसनानि कुत्सनेः” इति कर्मधारये “वरूप” इत्यादिना ह्रस्वः । कुमारां हतेत्यत्र तु वैयधिकरण्यान्न ह्रस्वः । तेन कुमारीहतेति भवति, ( स्त्रीहता स्त्रिहता, ब्रह्मवन्धूहता ब्रह्मवन्धुहता ) “नद्याशेषस्य” इति वा ह्रस्वः । लक्ष्माहेत्यत्र तु [ कृत्रयाः प्रतिषेधः ] इति प्रतिषेधात् ह्रस्वः । ( विदुषीहता विदुषिहता, श्रेयसाहता श्रेयसिहता, ) “उगितश्च” इति वा ह्रस्वः, विद्वच्छ्रेयसोः पुंवद्भावश्च वृत्तावुक्तं ( विद्वद्भवता, श्रेयाहता ) । आत्रेये तु महच्छब्दस्य पुंवद्भाव उच्यते महद्भवेति । पाद्भ्यां हन्यते इति ( पद्धतिः ), “हिमकापिहितिषु च” इति पादस्य पुंवद्भावः । ( पद्धतो ) वाद्वादिन्वाद्वाडाप ( वार्त्रञ्जः ) “तस्येदम्” इत्यादिनाणि “पूर्वहन्धृतराज्ञामणिः” इत्यल्लापः “धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविवक्षानात्” “हनस्त” इति तत्त्वं न भवति, ( ओगहृत्यं ) “शण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिक जैह्माशिनियशाशिनायनिश्रौणहत्यध्ववत्यत्वारवंश्वकमैत्रेयहिरण्मयानि” इति नकारस्य तत्त्वं ष्यञि निपात्यते । ( हयो ) विपणः । “हनिक्वचि” इत्यादिना कथयि “अनुदात्तापदेश” इत्यनुनासिकलापः । ( हिमम् ) । “हन्तेर्हि च” इति मकि हि भावः, हिंसं न सहते ( हिमेलुः ) [ हिमाच्चेर्लुर्वक्तव्यः ] इति तन्न सहते इति विषये चेत्तुः । ( महद्विमं हिमानी ) “इन्द्रवरुण” इत्यादिना डीषानुकौ । तत्र [ हिमारण्ययार्महत्वे ] इति पश्यते । ( हेमन्तः ) “हन्तेर्मुट् हि च” इति ङच्प्रत्यये सुडागमः, धातोर्हिभावे गुणः, झल्य चान्तादेशः । हेमन्ते भवं ( हेमन्तिकं ) “हेमन्ताच्च” इति शेषिकलञ् । यद्यप्यत्र सूत्रे लन्दोप्रहणमनुवृत्तितं वृत्तौ तथाप्युत्तरसूत्रे सर्वत्र ग्रहणादर्थं भाषाविषयोऽपीति वृत्तात्रेवोक्तं, ( हेमन्तं ) “सर्वत्राणं च तलोपश्च” इत्यणि तलोपः, अत्र चकारेण ऋत्वगोभ्यनुज्ञानाद्धैमन्तमित्यपि भवति, तलोपोऽत्र न भवति, सर्वत्राणिति विधीयमानाणसंनियोगशिष्टत्वात्तस्य, ( हनुः ) “श्रुत्वास्त्रिहिरण्यसिंहनिहन्तिद्विद्विन्विमनिभ्यश्च” इत्युत्पत्ययः । ( परिहनुभवं परिहनुव्यम् ) । “अव्ययीभावाच्च” इति भवार्थं व्यः । तत्र [ परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ] इति परिमुखादिरेवाव्ययीभावः परिगण्यते । ( हनुलः ) “सिध्मादिभ्यश्च” इति मत्वर्थं लृच् । ( हनूमान् ) “शरादीनाञ्च” इति संज्ञायां मत्तौ दीर्घः । अत्रव पाठान्तमुपः “संज्ञायाम्” इति वत्त्वं यवादेराकृतिगणत्वान्न भवति । ( हंसः )

ध्रुवदि" इत्यादिना सः । आगत्य हन्तीति ( अहिः ) "जाडि धिहन्तिभ्यो ह्रस्वश्च" इतो-  
 ण् प्रत्ययः । स च द्वित् पूर्वपदस्य च ह्रस्वः, द्वित्त्वाद्द्विलोपः, आठो ह्रस्वः । अहौ भवमादेयं,  
 "द्वित्कुक्षि" इत्यादिना टञ् । ( अहीवती ) शारादित्वादीर्थः, "संशयाम्" इति वन्वम् ।  
 ( उपहृत्तुः ) "वृहनिभ्यां क्लुः" इति क्लुः । कित्त्वाद्नुनासिकलोपः, ( अनेहा अनेहसौ )  
 "नमि हन एह च" इति नभ्युपपदे असुन् पहादेशश्च । हनः, "मलोपो मत्र" इति उत्तरपदे  
 नञो मलोपः, "तस्मान्नुडचि" इति लुप्तनञान्नञः परस्याजादेरुत्तरपदस्य नुत्रागमः । "ऋद्व-  
 शन" इत्यादिनाऽनञादेशः, सावसम्बुद्धौ "सर्वनामस्थाने च" इति दीर्घः, सम्बुद्धौ तु हे  
 अनेहः, ( जघनं ) "हन्तेर्द्वेच" (१) इत्यल्वोरन्यतरस्मिन् द्वित्वम्, "अभ्यासाच्च" इति कुरुव, ज-  
 घने भवं, तस्मै द्वितं वा जघन्थ, "दिगादिभ्यो यत्" "शरीरावयवाच्च" इति योगाभ्यां यत् ।  
 दिगादावस्य पाठोऽशरीरावयवार्थः । ( प्लीहा ) "धन्नुक्षन्" इत्यादिना कनिनन्तो निपातितः ।  
 "उणादयोऽभ्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" इति द्युत्पत्तिर्ज्ञाप्यभावात् "इन्द्रन्पूपा" इति निय-  
 माभावात्सर्वत्र सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति । ( प्लीहा प्लीहानौ ) इत्यादि । अदिहन्तौ  
 अनुदात्ताबुदात्तौ ॥ २ ॥

द्विप अग्रौतौ ॥ लिङ्गन्ता अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥ ( द्वेष्टि, द्विष्टः, द्विषन्ति । द्वेक्षि, द्विष्टः,  
 द्विष्ट, द्वेष्मि, द्विष्यः द्विष्मः । द्विष्टे । द्विषाते । द्विषते, द्विषे, द्विष्ट्ये । द्विषे । द्विष्वे । ) इत्वं  
 तमर्गादौ, सकारादौ द्रुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् "पदोः कः सि" इति क्तये पत्वं, ( द्विष्टे,  
 द्विष्टिपतुः । द्विष्टेपिथ । द्विष्टिप । द्विष्टेप । द्विष्टिपिथ । द्विष्टिपे । द्विष्टिपिपे, द्विष्टिपिपेदे ।  
 भादिनियमादिद् । द्वेष्टा । द्वेष्टात्ते । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु, द्विष्टात् । द्विष्टाम् । द्विषन्तु ।  
 द्विष्टि । द्वेष्णि । द्वेष्वा । द्विष्टाम् । द्विष्टव । द्विष्टवम् । द्वेष्पे ) "द्विषश्च" इति लटि वि-  
 धायमानो जुस्मायो "लोठो लृवत्" इत्यतिदेशात् भवति, "लृटः शाकट्यायनस्दैव" इत्यत्र  
 लृट्पहणं सुप्यलृट्पहणार्थमिति स्थितत्वात्, हौ देहित्ये द्रुत्ये च परारस्य अदत्येन दयारः ।  
 उभयमभाटि पिक्त्वाद्द्वित्त्वाद्गुणः, ( अद्वेष्ट, अद्विष्टाम् । अद्विष्टुः । अद्विष्टन् । अद्वेष्टे । अद्वे-  
 षम्, अद्विष्ट्व । अद्विष्टे । अद्विष्टाताम् । अद्विष्टत्, अद्विष्टाः । अद्विष्टि ) तिप्तिगोर्द्वेष्टग-  
 द्विलोपं गुणे अदत्यत्त्वे "द्विषश्च" इति श्चेवं जुस्मायः । ( द्विष्यात् । द्विष्याताम्, द्विष्याः,  
 द्विष्याम् । द्विषीत । द्विषीथाः । द्विषीथ । द्विषीवदि ) अपिसार्थधातुवृत्त्यात् गुणः । भा-  
 तिपि मलोपाभावो विज्ञेयः । लिङ्गन्ता गणाभावे "लिट्तिषौ" इति द्वित्वात् । अदिहन्तौ ।

क्षः(१) । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । धुग्ध्वे । दुहे । दुह्वे ।) क्षलि पदान्ते च “दादेः”  
 ति हकारस्य वकारः, “क्षपस्तथोः” इति तकारथकारयोर्धकारः । “क्षलां जश् क्षपि”  
 ति वकारस्य गकारः सकारादौ ध्वे पदान्ते च “एकाचो वशो भप्” इति भ्प्रभायेन दका-  
 स्य धकारः, तत्र सकारादौ “इणकोः” इति पत्वे “खरिच” इति चर्त्त्वम्, दुहन्ति दुहते इत्यत्र  
 पूर्वत्रासिद्धत्वादनन्तरङ्गत्वाद्वा प्रागेवान्त्यदादेशयोर्ज्ञेत्वपरत्वाभावात् घत्वप्रसङ्गः ( दुदोह ।  
 दुदुहत् । दुदोहिय । दुदुह्युः । दुदुह । दुदोह । ( दुदुहिव । दुदुहे । दुदुहिपे, दुदुहिङ् ।  
 दुदुहिध्वे । दुदुहिवहे, ) क्वादिनियमादिद् । ध्वमि “विभापेत्” इति मूर्द्धन्यविकल्पः । (दो-  
 ग्धा । दोग्धासे, धोक्षति, धोक्षते । दोग्धु, दुग्धात्, दुग्धाम् । दुग्धि । दोहानि, दोहाव,  
 दुग्धां, दुहातां, धुक्व । धुग्ध्वं, दोहे ) हेरपित्वात्त्र गुणः । आटि तु पित्वाद्गुणः । ( अधोक् ।  
 अदुग्धाम् । अदुहन् । अधोक् । अदुग्धम् । अदुग्ध । अदोहम्, अदुह्व, अदुग्ध । अदुहा-  
 ताम् । अदुग्धाः, अदुग्ध्वम् । अदुहि । अदुह्वहि, ) तिप्सिपोर्हल्ङ्घ्यादिलोपः(२) । पदान्त-  
 त्वात् “दादेः” इति हकारस्य वकारः, “एकाचो वशः” इति दकारस्य धकारः, जश्चत्त्वं,  
 प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः ( दुह्यात् । दुह्याताम् । दुह्याम् । दुहीत । दुहीथाः । दुहीय । )  
 अपित्सावर्धधातुकत्वात्त्र गुणः । आशिपि सलोपाभावो विशेषः, ( दुह्यात्, दुह्यास्ताम्,  
 धुक्षीष्ट ) इत्यादि । तडि “लिङ्क्षिचो” इति कित्त्वान्न गुणः । घत्वभङ्भावो । धुक्षीध्वमि-  
 त्यत्र \*इणः पीध्वम्\* इति मूर्द्धन्यो न भवति, । घत्वे (३) पत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्सीध्वसां-  
 ऽभावात्, कृते तु घत्वादौ पीध्वमिणः परो न भवति । (अधुक्षत् । अधुक्षताम् । अधुक्षन् ।  
 अधुक्षः । अधुक्षम् । अधुक्षाव । अधुक्षत । अधुक्षताम् । अधुक्षन्त, अधुक्षथाः । अधुक्षि ।  
 अधुक्षावहि ।) “शल हगुपधादनिः(४) कसः” \*कसस्याचि\* इत्यल्लोपः । अत्र केचित् कस-  
 स्य भाविनीमनकारान्ततामाश्रित्य क्षस्याद्भावे “कसस्याचि” इत्यल्लोपेऽधुक्षतेतीच्छन्ति ।  
 तदसत् । तत्राचीत्यस्य परसप्तमीत्वात् । तत्र दन्त्यादौ तडि “लुग्वा दुहद्रिह” इत्यादिना  
 चक्रव्ये दन्त्यप्रहणादन्त्योष्ठयोऽपि वकारो दन्त्यप्रहणेन गृह्यते । दुधुक्षति, दुधुक्षते । दोदु-  
 ह्यते । दोदुहोति, दोदुग्धि ) इत्यादि द्विपित् । (दोहयति । अदुहत् ।) अयं द्विकर्मकः,  
 प्राधाने दोहादीनामिति वचनात् कर्मणि नादयोऽप्रधाने भवन्ति । दुह्यते गौः पयो देवदत्तेन,  
 अधोहि गौः, दाग्धव्या, सुग्हा, दुग्धेति कृद्योगलक्षणपष्टी द्वितीयावदुभयोरपि कर्मणोर्भ-  
 वति दोग्धा गौः पयस इति । “उभयथापि गोणिकापुत्र” इति भाष्ये उक्तत्वादप्रधाने द्विती-  
 कर्त्तरि च “कर्त्तृ कर्मणोः” इति पष्टी न भवति, उभयप्राप्तौ कृत्ये पष्टीनिषेधस्योक्तत्वात् । उक्-  
 पादितं चैतद्धस्तौ, कर्मकर्त्तरि “न दुहस्नुनमाम्” इति निषेधाद्यस्य न भवति । दुग्धे गौः  
 पयः स्वयमेव । ( अदुग्धम् । अदुग्ध, दुहीत ) इति, पयो सुब्रतीत्यर्थः । चिण् तु “दुहश्च”,  
 इति विकल्पनात्पक्षे भवत्येव, अदोहीति । अन्यदा कर्त्तवत् । क्से तस्य च वा लुकि अधुक्षत,  
 अदुग्धेति भवति । एवं च “न दुह” इति चिण्निषेधो दुहिव्यतिरिक्तार्थो भवति । अस्ति  
 च दुहेः सकर्मकस्यापि कर्मवद्भावो [दुहिव्योर्बहुलं स कर्मकयोः ] इति, “न दुह” इति नि-  
 षेधो “दुहश्च” इति चिण्विकल्पपक्ष प्रकृतिप्रहणन्यायेन यद्भुगन्तेऽपि भवति । ( दोदुग्धे गौः  
 पयो । अदोदोहि । अदोदोहिष्ट ) इति । यद्भुगन्तस्य सेट्कत्वाद् न क्मोऽस्तीति “ञ्लेः सिच्”

( १ ) इति कुत्रचिन्नास्ति ।  
 ( ३ ) चित्त्वस्येति पाठः ।

( २ ) लोपे इति क्वचित् पाठः ।  
 ( ४ ) इति क्म इति पाठः ।

इति सिजेव (दुष्, दोषम्) [शसिदुहिगृहिभ्यो वा] इति वक्तव्यमिति वयम्यतो, (गोधुक्, प्रधुक्) "सत्सुद्धिप" इत्यादिना सोपपदात्सोपसर्गाच्च क्त्वि । (कामदुधा) "दुहः क्य घञ्" इति वप्प्रत्ययो हस्य च घः । दोही, "संपृच" इत्यादिना चिनुण, (दुहिता) "नमृनेष्टृ" इत्यादिना वृचीटि गुणाभावो निपात्यते । "ऋन्नेभ्य" इति डोप् स्वस्त्रादिपाठाच्च भवति, दुहित्वावित्यादौ सर्वनामस्थाने "अप्तृन्" इति दीर्घो न भवति तत्र नञ्पाठानां ग्रहणं । सज्ञाशब्दानामौणादिकानामेपामेव दीर्घ इति नियमार्थमित्युक्तत्वात् । सौ तु "ऋदुशन" इत्यनङि नान्तत्वात् "सर्वनामस्थाने च" इति दीर्घः । दुहितुरपत्य दौहित्रः । विदादित्वाद्भृ । लिपां दौहित्री, "शाङ्गे रवाद्योः" इति ङीन् । सूतपुत्री सूतदुहिता । [सूताप्रभाजराजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ्गं वक्तव्यः] इति पुत्रङ्गादेशः, टित्त्वान् डोप् । एवमुग्रपुत्रात्पाठपि भवति, वारंयम इत्यत्र वृत्तो पुत्रङ्गादेशमुक्त्वा केचित्तु शार्ङ्गवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्राति भवति, अन्यत्रापि हि दृश्यते शैलपुत्रीत्युक्तम् । कथं तर्हि "वा सूतकापुट्रिकावृन्दारकाणाम्" इत्यादिवि-कल्प उक्तः । अत्र हरदत्तः, पुत्रिके शार्ङ्गवादिपाठान् ङीन् स्वार्थं कन्, 'के.ण" इति इत्स्व इकारस्तस्य पक्षेऽयं विधीयतइति । इरिदयमर्हनाथैः शपि गतः ॥ ४ ॥

दिह उपचये ॥ ( देग्धि । दिग्ध ) इत्यादि पूर्ववत् । प्रणिदेग्धि, 'नेर्गद्' इति ण वम्, अत्र देग्धीति स्तिपा निर्देशात् प्रनिदेग्धीत्यत्र णत्वञ्च भवति । ( देहः ) "अकर्तरि च कारके" इति कर्मणि घञ्, देहोऽस्यास्तीति देहो । \*अत इनिडनौ\* इतीनि, यद्यपि 'एकाक्षरात्कृतो जाते, सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इतीनिडनौ कृन्तावपिष्येते तथापि "तदस्यास्त्वस्मिन्" इत्यत इतिकरणस्यानुवर्त्तनात् तस्य च विषयनियमार्थत्वात्कार्योत्पादिवद्वेनिर्भविष्यति । उक्तं च—युक्ती इतिकरणो विषयनियमार्थं सर्वत्र सम्बध्यत इति । दिह्यते उपलिप्यते इति देहनी । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्, गौरादित्वान् ङीप् ॥ ५ ॥

लिह आस्तादने ॥ ( लेडि, लीड, लिहन्ति । लेक्षि, लीड, लेडिमि । लीडे । लिहाते । लिहते । लिखे, लिहाथे । लीडे । लिडे, लिह्वे । ) कालि "हो ट्." "अपस्तथो" इति तथोर्द्धत्वे "पूना टुः" इति टुत्ये तस्य चाभयासिद्धत्वाद् दो डेलोपे "डूलोपे पूर्वस्य दीर्घ" इति दीर्घः । सकारार्थी "पदो." इति कत्वं, तपि दत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्पृथमेव गुणे ट्त्वादि । ( लिहन्ति ) लिहत्तस्य प्राप्यसिद्धत्वादिना पूर्वमेवान्त्यशदेशयोरङ्लोपत्वाभावाद् दत्वं न भवति । ( लिलेह् ) लिलिह्युः (१) लिडेदिघ । लिलिहिव । लिलिडे, लिलिह्विपे । लिलिहिह्वे, लिलिह्विघ्ने, लिलिह्विघ्ने । ) क्रादिनियमादित् । ( लेडा । लेडाते(२) । लेडयति, लेडयते । लेडु, लीडात्, लीडाम्, लिहन्तु, लीडि, लेडानि । लीडां, लिहाताम् । लिह्व, लीडं, लेडे ) ह्यौ धित्वे टुत्वादि । ( अनेद अलीडाम्, अलिहन्, अलेट्, अलीडम्, अलीड । अलेडम्, अलिह्व, अलीड, अलीहत्, अलीडाः अलीडम्, अलिहि, अलिह्वि । लिहात् । लिहाः, लिहां, लिहाते । लिहीयाः । लिहीय ) अत्र अपित्सावंधातुकर्यान्न गुण, भासापि ( लिहात्, लिहास्तां, लिहात् ) इत्यादि । "लिह् सिधौ" इति तडि क्रित्त्वात् गुण, लिङीभ्यमित्यत्र ददरे वत्वस्यासिद्धत्वात्त वाच्यमस्ति, कृते ददरे कर्त्तव्ययोश्च नेण परः षोडशमिति नास्ति मूर्धन्यप्रसङ्गः । ( अलिह्यत् । अलिह्यताम् । अलिह्यन् । अलिह्यः अलिह्यम् । अलिह्यव । अलिह्यत । अलिह्यताम् । अलिह्यपा, अलिह्यि, ) "दुग्वा दुह" इत्यादिना दुहिङ् पसम्य वा लुकि ( अलाड अलीडाः अलीडम्, अलिह्वि ) इत्यपि भवति । ( लिलिह्यति, लिह्वने, लेलिहीति, लेलेडि । लेलिह्वान ) इति चान्ति, (लेहयति । जलालिह्व । लेहः ) "दयाद्वप" इती, उपलक्षणस्य कम्पापवादो ण । ( वडलिहः । अलिह्वः । ) "वहाद्ये लिह" इति वहाद्ययोः कर्मणोरुपपदांः सन् । "अर्द्धिपदन्तस्य"

द्वितीयगणः ।

क्षिब् ]

ति पूर्वपदस्य मुम्, खशः शिख्ये नापित्साञ्चधातुः श्येन न गुगः । शरस्नु लु हा लुप्रत्यान्त  
दपेक्षाऽपि । अत्रात्रेयः । गणकार्यस्थानित्यत्वात् सुक्लिण्योलिहति जिह्या कदाचिदिति  
अज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावाऽपि, एवं वैद्यके अलिहदित्याद्य इति, खलिड्ढोरु-  
इत्यत्र हा ढेपदान्तरनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जस्त्वमिति ढलापा न भवति, (लिखा) वाहुल-  
त्वात् कसः । यूकालिक्षे "क्षुदजन्तवः" इति नित्यं समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् । द्विपाद्याऽनु-

दात्ताः स्वरिततः ॥ ६ ॥  
अयात्मनेपदिनः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ॥ अनुदात्तोनुदात्तेत् । अयं दर्शनं कर्मां च,  
यथा-“विष्वाखुगामिवष्टे शवाभिः” इति । प्रायेगायमाङ्पूर्वः । (चण्डे) “स्कोः” इति कलो-  
पः । ( आ वक्षात् । आ वक्षते ) कलापे “पढाः कः सि” इति कञ्, चङ्ढे । कलापञ्चुत्त्रया-  
जेदत्वं, (पाठः) ( चवञ् चवक्षते । चवक्षिरे, चवक्षिरे चवक्षिञ्चं । चवञ्, चवञ्जेने ।  
चख्ये । चख्याते, चखिये । चखिये । चक्षिञ्च, चङ् । चखियञ्च । चखियञ्च । “आता लाप इष्टे च” इत्याहो-  
लिटि” इति ख्याजादेशा वा, उभयत्र ऋदिनान्यम दिट् । “आता लाप इष्टे च” इत्याहो-  
पोऽजादा ऋते इष्टे च, ध्रम्याललाप इगन्ताङ्गात्वाद् इडिति ‘विभापेः’ इति नूद्वन्त्यात्रि-  
कल्पाभावः परस्तादुपमाद्विषयते । ख्याजा जित्वात्पञ्चे परस्मैपदमपि भवति, ( चख्यो )  
“आत ओ णलः,” ( चख्यतुः । चख्युः, चखियथ चख्याथ । चख्यथुः । चख्य । चख्यो ।  
चख्याथ ) थलि “अवस्तास्यत्, कृता भारद्वाजस्य” इताद्विकल्पः, कगादिरपयादा इभ्यते  
इति वृषो, तेन ( चरुणे । चरुताते । चरुताञ्च । चरुताञ्च । चरुताञ्च । चरुताञ्च । चरुताञ्च ।  
चरुताञ्च, चरुता । चरुता । चरुताञ्च ) इति भवति । भाऽप्य तु ख्यान्सुनात्सुनाभ्याः  
संप्राह ऋदान्तरानुक्तं, यथा, कसादिभ्यो अथ ख्यादिभ्यैत्रिःप्रति । केदेशानो ऋतादिभ्यैत्रिःप्रति  
चर्वेन, अथ ख्यादिः कप्रन्, [ अलिद्वे शस्य यत्र वनं विभापा ] इति अलिद्वे शस्येत्यस्य  
कैयटः, “पूर्वत्रासिद्वन्” इत्यधिकारे णस्त्रविधानानन्तरं [ शस्य । यत्वं विभापा वक्तव्यम् ] इति,  
हरदताऽप्येवम् । सुवाकरस्तु वाशब्दापञ्चवनाय “यराऽनुनासिकेऽनुनासिहा वा” इत्यस्थान-  
न्तरामिति । अस्थायि ऋपनायाः प्रयजनानि सुगण्यस्य भावः सौप्रणमित्यत्र “यापघाद्-  
गुरुवात्तमाङ्गुञ्” इति यापघञ्ज्ञे बुञ्जि, यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेनायापघत्वाद्गुञ्जभावात्  
“गुगववनवाह्यगादिभ्यः कमाणे व” इति ष्यञ्, तथा सुगण्येन निवृत्ते ता देशस्योप्रणयस्तत्र  
भवः सौप्रणयाय इत्यत्र “घञ्वापवाङ्गुञ्” इति बुञ् न भवति, यत्वस्यासिद्धत्वा-  
त्तद्भावाद्गुद्धाच्छः । पुंसः ख्यानं पुंख्यानमित्यत्र च संयोगान्तत्वेन सञ्चोपे [ सम्पुंकानां  
सो वक्तव्ये ] इत्यम्परे खयि मकारस्य विधीयमानः सकारो यत्वस्यासिद्धत्वाद्दम्परत्वाभावाच्च  
भवति, (चखियञ्च) इत्यत्र ध्वमि इत्याहोप “इणः षोञ्चं” “विभापेः” इति सुद्वन्त्यो यत्व-  
स्यासिद्धत्वाद् न भवति, [ नमः ख्यात्र ] इत्यत्रापि यत्वस्य “शर्परे खरि विसर्जनीय” इति वि-  
सर्जनीये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वाद्दस्ति शर्परेतेति विसर्जनीयः, अन्यथा “कुन्वोः । ऋ षो च” इति  
विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ द्वौ स्यातां, किं व ख्यातमित्यत्र “संयोगादेरातो धातार्थण्वत्” इति  
निष्ठानत्वे कर्त्तव्ये यत्वस्यासिद्धत्वाच्चत्वाभावः, तथा पर्याख्यानमित्यत्र “कृत्यचः” इति  
नत्वे यत्वस्यासिद्धत्वादनया शकारेण व्यवधानाद्गणत्वाभावः । ननु ख्यात इत्यत्र “न ध्या-  
ख्या” इति नत्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्कथमिदं भाष्ये प्रयोजनमुक्तम् । अत्रकैयटः-“न ध्याख्या”  
इति तु प्रतिषेधः ख्या प्रकथन इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् इत्यस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणि त्वा-  
दिति मन्यत इति । ननु [ नमः ख्यात्रे ] इत्यत्र जिह्वामूलीयस्याभावः कथं प्रयोजनमुक्तं,  
यस्मात्स दुवारः । तथाहि “ख्या प्रकथन” इत्यस्मादपि तृचि ख्यातृशब्दस्य सदावात्त-  
त्त्वस्य य नारस्यानादेशत्वाद्दसिद्धत्वाभावात् “शर्परे खरि विसर्जनीय” इत्यस्याप्रसङ्गात्  
“कुन्वोः” इति प्रासस्य जोह्वामूलीयस्य बाधकाभावात् । नैप दोपः । ख्यातिरप्याद्धेधातुके  
ख्यादिः, अलिद्वे शस्य यत्र वनं विभापेःत्रेऽपि तस्यापि सावारग पेति । अत्र च यत्रागं

भ्योऽङ्" इत्यङ् । (अख्यायि । अरुप्रत । अरुपेताम्) इत्यादि । कशादित्ये त्वङ् नास्तीत्युक्तं, तेन (अकशायि) इति त्रिणि तद्भावे सिचि चिम्प्रदितो भावाभावाम्भ्राम् (अकशा-यिष्ट अकशास्त । अकशायिपाताम् अकशासाताम् ) इत्यादि, तदेवं कशादि पक्षे तद्वदे त्रै-रूप्यम् । सनि ( चिख्यासते, चिख्यासति, चिक्शासते, चिक्शासति । चाख्यायते । चाकशायते ) यङ्लुकि न लुमता(१) तस्मिन्निति लुमता लुप्तप्रत्ययनिमित्ते आङ्गे चानाङ्गे च कार्ये प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्यपरत्वाभावान्न ख्याजादेशः । नन्वार्धधातुक इति विषयसप्त-मीति प्रागेव तदुपत्तेः ख्याजादेशेन भाव्यं, सैवं, लुका तद्विषयत्वमेवापहियते तथा च \*न लु-मताङ्गस्य\* इत्यत्र कैयटे न लुमता तस्मिन्निति चेद्विनि णिडादेशा न सिद्धयन्तीति भाष्यवा-त्तिकयोस्तुक्तेः ' लुङि च' इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रयणेनादेशाः सेत्स्यन्तीत्यादाङ्ग्य लुका लुङो विषयापहारात् विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिरित्युक्तम्, एवं चाङ्विधौ ख्यातीति श्रितपानि-र्देशः प्रकथनार्थस्य यङ्लुङ्यङ्निवृत्त्यर्थो भवति, यदुक्तं वर्द्धमानेन, ख्यातीति श्रितपा निर्दे-शाद् यङ्लुकि अत्राख्यासीदिति तदपि प्रकथनार्थपरं व्याख्येयं, (ख्यापयति, कशापयति, अ-चिख्यापत्, अचिक्शापत्, आख्यायम्, आकशेयम् ) आर्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्यात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः ख्याजादेश इति अजन्तलक्षणो यद्भवति "ईद्यति" इतीत्ये गुणः, (संच-क्ष्यः) वृजनीय इत्यर्थः । [ वृजने प्रतिषेधः ] इति ख्याजभावेहलन्तलक्षणो ष्यत्, शोभनं प्रचष्टि सुप्रख्यः, उपसृष्टादकर्मोपपदात् "आतश्चोपसर्गे" इति कः । उपसृष्टात्कर्मोपपदात्तु कर्मोप्यणि युक्ति गोप्रख्याय इति । गां संचष्टे गोसंख्य इत्यत्र तु "समि ख्य" इति कर्मणि समि चोपपदेऽणोपवाद् कः । तथा स्त्रियमाचष्टे स्त्र्याख्य इत्यत्र "मूलविभुजादिभ्य" इति कोऽपि भवति । तथानुपसृष्टात् कर्मोपपदात् "आतोऽनुपसर्गे कः" इति के गोख्यः, अनुपसृ-ष्टादनुपपदात्तु "इयाद्यध" इत्याकारान्तलक्षणे णे युक्ति ख्याय इति, (गोख्यायो व्रजति गो-संख्यायो व्रजति प्रिया(२) ख्येयो व्रजति ) इत्यत्र "अण कर्मणि च" इति कर्मणि क्रियायां चोपपदे विधीयमानोऽण् "आतोऽनुपसर्गे कः" "समि ख्यः" [मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्] इति च विधीयमानं कं परत्वाद् बाधते । तथाच वृत्तिः, कर्मणि सामान्यविहितोऽपि वासरु-पविधेरभावाद् ण्वुला बाधितः पुनरण विधीयते सोपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते परत्वाच्च का-दीन्, तेनापवादविषयेऽपि भवत्येवेति, वासरुभावाच्च [ कल्प्यदत्तमुन्खल्येषु वासरुप-विधिप्रतिषेध ] इति । (ईपदाख्यानम्) \*आतो युच्\* इति युच् इपदादिषु कृञ्कृञ्कार्थेषु उपपदेषु, (आख्या) "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्, सर्वंप्रपि कृत्सु कशादिरप्युदाहार्यः । अत्रेका-रे विप्रतिपद्यन्ते । अयमनुदात्तः, प्रयोजनं विचक्षण इत्यत्र "अनुदात्तेश्च" इति युजिति कैयटप-दमञ्जरीकारादयः । अत्र [आसनयोः प्रतिषेधः] इति ख्याजभावः । "इदितो नुम्" इति नुमिह

भवति अन्तग्रहणानुद्भूतरेन्देदित एव तद्विधानात्, अयं चासनयोश्चेति ख्याजप्रतिषेधः । ज्ञायां, यदाह भाष्यकारः, "वहुलं तणीति वक्तव्यम् अन्नवधकणात्रविचक्षणजिराद्यर्थ, कि-मदं तणीति संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणमिति, तेनासंज्ञायां भावाद्दौ ल्युव्याख्यानमिति भवति, यत्रानुदात्तेत्वादेव तङ् सिद्धे ङकारोऽन्तेदित्त्वविधातायेति के चित् । एवं हि चक्ष इत्यकार-वेवानुदात्तमित्तासजेत् । तस्मादन्तेदित्त्वाभावार्थः सन्ननुदात्तेच्चप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्य-मिति ज्ञापनार्थोऽयं ङकारः, तेन 'तारैः शिञ्जद्वलयसुभगैः' 'तृष्णे जृम्भसि, 'प्रार्थयन्ति श-यनोत्थितं प्रिया' इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । ननु शिङ्ङइति शिञ्जः जृम्भतइति जृम्भः, तद्वाचरतीति कौ शतरि सिपि च शिञ्जन् जृम्भसीति सिध्यतः । तथा प्रार्थनं प्रार्थः, तत्क-रोतीति णौ प्रार्थयन्तीति, तन् किमनेन ज्ञापनेन, सत्यं, शब्दाः सिद्धयन्ति अथास्तु सहृदय-हृदयङ्गना न भवन्ति । अत्रात्रेयः, इट्करणमेकानुवन्धस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थ-

मिति नेहार्जयं पश्यामः । यस्माद्ब्रह्मं युज्ये मनुदात्तेष्वं कर्त्तव्यन्नेनेव च तद्धि सिद्धे पुन-  
 स्तदर्थे. क्रियमाणो वृत्तारोऽनुदात्तेष्वप्रयुक्तस्य ततोऽनित्यत्वज्ञापनाय च भवति, तथा 'गण-  
 कृतमात्मनेपदमनित्यम्, इति ज्ञापनायैमिति तरङ्गीणोपन्योऽन्नेनेव प्रभुक्', संमताकार-  
 स्त्विकार उच्चारणार्थ इति तन्मते विचक्षण इत्यत्र युत् न स्यात् । एतुट्येव यथाभभायोऽस्त्वि-  
 ति न शक्यते चक्षुः, 'सूर्या उभा चन्द्रमासा विचक्षण' इत्यन्तोऽशतावेक्षणत्, एतुटि हि  
 मध्योदात्तेन भाव्यं, न चात्र उच्यते अत्र विचक्षणेति निर्देशो युवमपि कल्पयेत्, यस्मात्पमाह-  
 धातुके यथाभभावमात्रपर इति एतुट्येव यथाभभावेऽपि धरितार्थः । 'अप्रवपत्' इत्यत्र  
 विचक्षण इति एतुटीति वदन् न्यासकारोऽपि स्ववितोषेनेव प्रत्युक्तः । ( वृचक्षाः शश्वः, )  
 असुमित्यसुप्रत्ययः, "अमनलोषः" इति यथाभभावः । ( वपुः । वपुः ) "निकष" इत्यसुप्रत्यय-  
 य, तस्य निस्वात्सार्धधातुवृत्त्यात् यथाभभावः । ( अयपु चक्षुः करोति चक्षुःकरोति ) ।  
 "अस्मिन्" इत्यादिना च्यो सलोपे "च्यो च" इति दीर्घः, ॥

शब्दतन्त्रस्य तन्त्रेण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या नि संपतो मन्वे षोदासो भाष्यपारगाः ॥ ७ ॥

इर गतौ कम्पने च ॥ इत्. वृत्तिपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेनः ॥ ( ईरं, ईरने, ईरो, । ईरं,  
 ईराथे । ईरे, ईरांश्चे ) "इजादेश गुप्तमत" इत्याम् । अत्र के चित् "इन्धिभारतिभ्यो च"  
 इति इन्धे परस्य लिटः द्वित्वविधानानुशापकादाम. पाश्चिहत्वं आपवन्तो 'रयवत्तादिभि-  
 रीरिरे नु योरा' इति प्रयोगः समर्थयन्ते, न च 'समोपे दस्यु हन्तमम्' इत्यादी मन्त्रे तदामो  
 निरूपे भूयमानस्य लिटः निस्वाथे मृत्वं स्यात्, यस्मात्प्र "एन्दस्युभयथा" इति सार्ध-  
 धातुवृत्त्यात् "सार्धधातुवृत्तयि" इति द्वित्वादेश द्वित्वाथेन निदितामित्युत्पादोप' ति  
 द्वयति, तस्मान्नु ज्ञापकमेवेति । सत्यमेवं दारवने कल्पयितुं भाष्यकारस्यैव इदं दारवो नैरे,  
 यस्मिन्मेषे तत्प्रत्यायनवपुः । इन्धेदएन्दोविषयस्याद्भुवो बुद्धो निरवत्तात्ताभ्यां लिट् द्वि-  
 यनानर्थक्यमिति । ( ईरिताः । ईरिताथे । ईरिताहे । ईरिष्यते । ईरिष्यते । ईरिषे । ईराम् ।  
 ईर्यं । ईर्यम् । ईरे । ऐरं । ऐराताम् । ऐरत । ऐरा । ऐरि, ऐरेदि । ईरोप । ईरोपाताम् ।  
 ईरोपाः । ईरोप । आदिपि ईरिपोट । ईरिपोटाः । ईरिपोषम् । ईरिपिद्वयं ) "विभाषेत्" ।  
 ऐरिष । ऐरिषाताम् । ऐरिषाः । ऐरिष्यम् । ऐरिष्यम्, ) "पि च" इति सलोपे "विभाषे  
 टः," ( ऐरिषि । ऐरिष्यदि । ) कम्मणि ( ईर्येन ) इत्यादि । ( ईरिषिषे, ईरपि, मा भ-  
 वानीरिष, समोत्तन ) "अनुदात्ते" इति युष्, ष्यन्ताप्रत्यादिनेन एतुटिवायेष-  
 निप्रमातेऽइति ( जोरं, ) निदाहोऽयं वृत्तिविषये निप्रत्ययः, तस्मिन्नुदात्ते "अन्धेय" इत्याम्,  
 इत्युत्पादः क इत्यायेव, शकारादनुदात्तात् कम्मोदात्ते विप्रतिषेधेन युवत्तात्ता-  
 च्छात्, स्वेनाभिप्रायेणैतुं शोणमन्वेति स्वीरी, ताप्याये निष्कि, ईरामो, स्वेनाभिप्रा-  
 येणोऽस्मिन्निति स्वीरी, स्वभाषार्थ निवाविषेण, अनुदात्तौ, उभयत्र [ स्वादांतिमो-  
 वृत्तिवृत्तयः ] इति वृत्तिः, ( ईर्ये ) कादृशकारण, वृत्तिमोर्मयत्वं ( इतिमो ) वृत्ता, स्वा-  
 येन द्विषेण पाठये वृत्ति इत्याये, ईर्यादौ वृत्ती धम्मिनि चलने "इतिमो एतद्वेण"  
 इत्यादिप्रतीति यदुमोदी निरापने, अल्पेन एतद्वेणोदाहृतिनेमं कल्पमिति भवति । ईर्ये  
 इत्यादौ च ॥ ८ ॥



ईडिपीध्वम्, ईडिपीय । ऐडिष्ट । ऐडिष्वम् । ऐडिषि, ) कर्मणि ( ईडयते ) इत्यादि । ( ईडि-  
डिपते । ईडयति । माभवानीडिडत् । ईडा ) "गुरोश्च हल" इत्यकारः । "ईडाया वा" इति  
निर्देशादध्रस्वः । ( ईडयः ) स्तुत्यः, ण्यत् "ईडयन्द्दृशंसदुहां ण्यतः" इत्याद्युदात्तत्वम्,  
( हडेन्यः ) औणादिक पृथ्वप्रत्ययो बाहुलकात् । अयं चुरादौ च ॥ ९ ॥

ईश ऐश्वर्ये ॥ ( धनस्येष्टे, ईशिपे । ईशिध्वे । ) वश्रादिना पत्ये ऋत्वं क्षलि पदान्ते  
च, "अधोगर्थदेशां कर्मणि" इति कर्मणि शेषे पष्ठी, अशेषत्वविशेषायां ( धनमीष्टे,  
ईशाचक्रे ) इत्यादि पूर्ववत् । ( ईशानः, ) लटः शानच् ताच्छीलिकश्चानभवत् । वाचामीणे  
( वागीशः ) इगुपधलक्षणः कः, ननु कर्मणि शेषत्वेन विशिष्टे पष्ठ्यां सिद्धायां पुनन्तद्वि-  
धानं समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमधोगर्थपठ्याः समासः । सत्यं, नायमधोगर्थपठ्याः ( ? ) किन्तु  
"कर्त्तृकर्मणोः कृति" इत्यशेषपठ्याः । तदुक्तं [ कृद्योगा च पष्ठी समस्यत ] इति, ( ईश्वरः )  
"स्त्रेशभाश" इति वरच्, "नेड्वगि कृति" इतीडभावः । ( ईश्वरा । ) टप्, ( ईश्वरीति )  
औणादिके वरटि टित्त्वान्छित्त्वान्नेयादयः । धनेष्ठीश्वरो धनानामीश्वरः । "स्वामीश्वर"  
इति पष्ठीसप्तम्यौ शेषे । कथं धनेश्वर इति यावता [ प्रतिपदविधाना पष्ठी न समस्यत ] इत्यु-  
क्तं, सत्यं, नात्र चकारेण पष्ठी पुनर्विधीयते । किन्त्वनया सप्तम्या मा बाधित्यभ्यनुज्ञायते ।  
यद्वा पूर्ववत् "कर्त्तृकर्मणोः कृति" इति पठ्याः समासः । त्रैरूप्यं चेह साध्यं, न ईश्वरः,  
अनीश्वरः न विद्यते वा ईश्वरो यस्य सोऽनीश्वरः । तस्य भावोऽनेश्वर्यमानेश्वर्यं, ब्राह्मणादित्वात्  
प्यञ्, "नजः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ" इत्यादिनोत्तरपदस्य नित्यं वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । तत्पुरादपि  
"न नञपूर्वात्" इति निषेधं बाधित्वा ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्, बहुव्रीहः सामान्येनैव सिद्धत्वा-  
त्तत्पुरार्थः स पाठः ॥ १० ॥

आस उपवेशने ॥ ( आस्ते ) अत्र "अनचि च" इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ, अन्यदा  
त्वेकः । न च द्वित्वे "स्कोः" इति सलोपप्रसङ्गः । द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात् । ( आस्ते )  
इत्यत्र द्वित्वपक्षे त्रयः सकाराः, न च "क्षरो क्षरि" इति लोपाद् द्वावेवेति मन्तव्यं, तस्यापि  
विकल्पितत्वात् । ( आध्वे । ) "धि च" इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जडत्वम्, ( आसे,  
आसांचक्रे "दयायासश्च" इत्याम् । ( आसिता । आसितासे । आसितादे । आसिष्यते ।  
आस्ताम्, आस्त्व, आध्वम् । आसे । आस्त । आसाताम् । आस्थाः । आध्वम् ।  
आसि । आस्वहि । आसीत् । असीथाः । आसीय । ) आशिपि ( आसिपीष्ट । आसीपी-  
ष्टाः । आसीपीय । आसिष्ट, आसिपाताम् । आसिष्टाः, आसिड्ढ्वम् । ) "धि च" इति  
सिचो लोपे "इणः पीध्वम्" इति मूर्द्धन्यः, ( आसिपि ) सनि ( आसिपिपते । आसयति, मा  
भवानसिसत्, ग्राममध्यास्ते । ) "अधिशीड्स्थासां कर्म" इति आधारस्य कर्मत्वं,  
( मासमास्ते ) मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । सकर्मकव्यापनरूपधात्वर्थोऽङ्कासने धातोर्वृत्त्या  
व्यापनापेक्षं मासस्य कर्मत्वं, एवमस्य मासादिना सकर्मकत्वेऽपि तत्र तत्राकर्मकग्रहणेण  
कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकाणां ग्रहणमिति आसयति मासं देव-  
कालमिति प्रयोज्यस्य "गतिवृद्धि" इति कर्मत्वं भवति । तथा "अणावकर्मकात्" इति  
नित्यं परस्मैपदं च, एवं "लः कर्मणि च" इत्यादिना विधीयमाना लादयोऽप्यस्य वस्तुतो  
मासादिना सकर्मकत्वादकर्मकग्रहणेन ग्रहणाच्च भावकर्मणोरुभयोरपि भवन्ति आस्यते  
मासं देवदत्तेन आस्यते मासो देवदत्तेन, मासस्यासितव्यमासितव्यो मासः, स्वासं मासं  
स्वासो मास इति, कालेन "न लोकाव्यय" इति कर्मणि पठ्या निषेधः । अयं च प्रकारो  
"अकथितं च" "कालाध्वनोः" इत्यादौ भाष्यकैयटपदमञ्जयादिषु सहस्रशः प्रपञ्चितः । अ-  
स्माभिरपि भवतौ प्रपञ्चितः । ननु कटे आस्ते इत्यादौ मासादिवन् व्याप्त्यपेक्षया कटादे-

रपि कर्मत्वेन भाव्यम्, अत्र कैयट । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कृत् आस्त इत्यादौ त्वासनमा  
 त्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्चतइत्यतिप्रसङ्गो गोङ्गाऽनीय इति । ( आसीन ) 'ईदास'  
 इति आसे परस्यानस्यादेरीकार । ( आसना ) 'प्यासश्चन्द्रो युव्' इति युच्, ( आस्या ),  
 वासरूपविधिना प्यत्, अस्त्रियामिति निषेध उभयोरपि स्व्यधिकारविहितत्वे, बाहुल्यत्  
 क्तिन्नपि भवति उपास्तिरिति, । उपासितो गुर शि'यो वा, उपासिता गुर शिष्येण "गत्य  
 धां'कर्मक" इत्यादिना कर्त्तृकर्मणो क् । उपसर्गवशात् कालादिव्यतिरिक्तोनापि सकर्म-  
 क्तव्य, ( कैलास, ) कैलि प्रयोजनमरय कैल, [ चूडादिभ्य उपसख्यानम् ] इत्यण्, आस्य  
 तेऽस्मिन्निति—(आस), "हलश्च" इत्यधिकरणे घञ् । कैलश्चासावासश्चेति "विशेषण  
 विशेष्येण" इति सञ्ज्ञात्वालोहितशाल्यादिवत् समासो नित्यम् ॥ ११ ॥

आड. शासु इच्छायाम् ॥ ( आशास्ते । आशासाते । आशास्ते । आशास्ते, आशा  
 से ) "शास इद्द् हलो" इत्यङि हलादौ च ह्रिति विधीयमानमुपधाया इत्वमस्य न भव  
 ति सयोगस्य विशेषमृत्तिहेतुत्वाद् अङ्गसम्बन्धिन एव शास्तेस्तत्र प्रहणाद् अस्य च ना  
 स्त्यङ्गसम्बन्ध "सतिशास्ति" इत्यत्र सत्यतिभ्या परस्मैपदिभ्या साहचर्यात्तादृश एव परस्मैप  
 दिन (१)शासेर्प्रहणमिति । ( आशाशासे । आशाशासाते । आशाशासिरे । आशाशासिपे ।  
 आशाशासिष्वे । आशाशासे, आशाशासिष्वे । ) आसिबदन्ये लकारा । ( आशाशासिपते ।  
 आशाशास्यते । आशाशासीति । आशाशास्ति । आशाशासति । आसी । आशास )  
 "औ" इतात्वम्, सकारस्य ह्रस्वे "वोरुपधाया" इति दीर्घ, क्षियासीरिति निर्देशाद्वेत्त्व, अ  
 शिपारित्वादौ 'शासिबसिषसि' इत्यादिना पत्व, तत्र हि न केऽल शासनार्थस्य प्रहण किं  
 त्वस्यापि, तथा च "आसिपि लिङ्लोटो" इति निर्दिश्यते । ( आसिषा । ) आप चैव  
 हलन्तानामित्याश्रेयः । ( अन्या आशी' अन्यदाशी । ) \* "अपष्टवृत्तीयास्यरयान्यस्य दुगा-  
 शीराशास्यास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेपु" \* । पष्टवृत्तीयाव्यतिरिक्तविभक्तयस्तन्वान्यरा  
 ष्टस्याशीरादिपुत्ररपदेषु छे च प्रत्यये दुगिति दुगागम, पष्टवृत्तीयान्तत्वे तु अन्वासी ।  
 अत्र "अपष्टवृत्तीयास्य" इति निषेध कारकच्छब्दव्यतिरिक्तत्रिषय । उक्तं च ।

दुगागमोऽविरोपेण क्तत्र कारकच्छयो ।

पष्टवृत्तीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तम् ॥

इति । आशिप करोति आशिपयतीत्यत्र सोऽसमात्संप्रामपनेरेति नियमाच्छिष्य श  
 ष्टादेव णिजुत्पत्तो "प्रहृत्त्यैराच्" इति प्रहृतिभावाग्याधिष्ठयदिति टिलोपो न भवति । अत्रा-  
 श्रेयमेथ्रेयस्वामिकादयथा अमुमुदितं पठित्वा "नाग्लोपिनामृदिगाम्" इत्यत्रास्वापि सा-  
 मान्येन प्रहणात् आशाशासदित्युपधाइत्यङिपेवो भवतीति । आश्रेयमेथ्रेयो तु प्रधानान्तर  
 चाहतु । "क्त्वापि छन्दति" इति ह्रस्वापरादे क्त्वादेनो आशास्त्वा आशास्तिरेतादिक  
 ल्य, निष्ठाया "यस्य विमारा" इति निषेधादिद् न भवति । ( आशास्त । आशास्तया  
 न् ) इति भवतीति, यद्वैमासमताकारादयस्त्वनुदितं पठित्वा "नाग्लोपि" इत्यत्रोदितोऽनु  
 शासनाथस्त्वे प्रहणादन्य इत्यनिषेधाभावाद्दशोनामदिति इत्यं आशयमित्वाद् । यद्वैमा  
 नोदितमते निष्ठायामाशामित इति च भवितव्यम्, अत्र हरदधेन ।

शक्य शासिप्रहो कर्त्तृगृदिद्वेष पश्यते ।

क्रतासु। अनुशिष्टादित्यत्रमेक प्रपक्षने ॥

इत्युत्तासनार्थस्य शास्तेमेतान्तरमिद्वृत्तिरवाटमाधित्य क्त्वादिवादीपधाइत्यङिनिषेध  
 सिद्धेः शासिपङ्गं न कर्त्तव्यमित्यभिधानात् शम्भतेऽप्यस्य शास्तेरित्यमनभिप्रेतं प्रनावते ।  
 उदित्ये वास्वित्युक्तानुबन्धहरणमेतदर्थं स्यादिति कथं प्रवदाम्येतेन, एवगृदित्यङिनां

शासिप्रहणे निरर्थके यन्मतान्तरेण फलमुक्तं हरदत्तेनैव ।

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यद्बलुक्यपि भवेदिति ॥

इति, तदयुक्तं, प्रकृतौ निरर्थकत्वे विकृत्यर्थं शासिप्रहणं स्यात्, इह त्वाशासेर्मुक्तानुबन्धकस्यानुवादत्वेन प्रकृत्यर्थत्वं शक्यते वक्तुम् । प्रायेणाङ्पूर्वं इति 'नमो वाकं प्रशास्महे' इति भवभूतिप्रयोगोपपत्तिरित्यात्रेयः । "एतिस्तुशासास्वृ" इत्यत्रोदितो निर्देशान्नास्मात् क्यपः प्रसङ्ग इत्याशास्यमिति ष्यदेव, येषामस्याप्युदित्त्वेन तत्र ग्रह इष्टस्तेषामप्याशास्यमित्येवं रूपं, यस्मात् "शास इदद्दह्लोः" इतीत्वमस्य नास्तीति प्रागेवोक्तम् । (आशासा,) "गुरोश्च हल" इत्यकारः । आशंसतइतीच्छायां शंसतीतिस्तुतौ, शंसतीति हिंसायां शपि, शास्तीत्यनुशासने ॥ १२ ॥

वस आच्छादने ॥ निवासे वसतीति गतं शपि । ( वस्ते । वस्से । वध्वे, वसे । ववसे । ववसिपे ववसिवहे ) "न शसद्वादि" इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः । वसितेत्याद्यासिवदुदाहार्यम् । ( ववसिपते, वावस्यते । वावसीति, वावस्ति । ) वासयति वध्वं देवदत्तेन वासयते इति वा । यदा तु व्यापारान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायामत्रिविधैककर्मकोऽयमकर्मकस्तदा "अणावकर्मकात्" इति परस्मैपदमेव, "गतिवृद्धि" इत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं (१) देवदत्तमिति, "न पादम्" इत्यत्र लुगिकरणत्वान्नास्य ग्रह इत्युक्तम्, अत एव "प्रे लपसुद्रुमथवदवस" इत्यादावपि नास्य ग्रहः । ( वसित्वा, वसितं, वसित ) इत्यत्र "वचिस्वपि" इति सम्प्रसारणस्य नात्र प्रसङ्गोऽयजादित्वात्, वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति वसनम्, करणे ल्युट्, यद्वा वस्ति आच्छाद्यतीत्यनुदात्ते इति कर्त्तरि युच्, ( वस्त्रम्, ) त्रन्, वस्त्रेण समाच्छाद्यति ( संवस्त्रयति ) "भुण्डमिश्र" इत्यादिना णिच् । 'वस्त्रात्समाच्छादन' इति वृत्तिः, ( वासः, वाससी ) "वसेर्णिच्" इत्यसुनि णित्वाद् वृद्धिः । कृत्तिर्वासोऽप्येति ( कृत्तिर्वासाः ) । "अत्वसन्तस्य" इत्यत्वन्तस्यासम्बुद्धौ सौ दीर्घः । अकारान्तस्तु कृत्ति वस्त इति कर्मण्यणि, चर्मव इत्यादि प्रयोगश्चर्म यस्त इति "क्विप् च" इति क्विपि 'क्विन्ता धातुत्वं न जहति' इति अथातोरिति निषेधात् "अत्वसन्तस्य" इति न दीर्घः, अयमेवाधातोरिति निषेधः क्विन्ता धातुत्वं न जहतीत्यस्य मूलं, ( वसा, ) शरीरान्तर्गतस्नेहद्रव्यं, पचाद्यचि टाप्, तद्धि व्याप्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

कमि गतिशासनयोः । ( कंस्ते । कंसाते । कंसते । कंसे । कन्ध्वे ) "धि च" इति सलोपः, अत्रायोगवाहानामदसु णत्वमविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवत्प्रतिषेधा इति यत्र प्रयोजनं तत्र तत्रायोगवाहानामुपदेशस्य चोदितत्वादनुस्वारस्यात्त्वाश्रयणे धकारस्य "अनचि च" इति वा द्विर्वचने पूर्वस्य जशत्वेऽनुस्वारस्य च परसवर्णे नकारदकारधकारवकाराः संयुज्यन्ते, द्विर्वचनाभावे तु दकारस्याभावादन्ये त्रयः । ननु द्वित्वपक्षेऽपि "झरो झरि सवर्णे" इति दकारस्य लोपात्त्रयाणामेव संयोगः स्यात् । मैवम् । अस्य विभाषितत्वात् । एवं वंस्तइत्यादावपि सकारस्य झलपरत्वे पक्षे द्विर्वचनं द्रष्टव्यं, न च "स्कोः" इति सलोपस्य विद्यमानत्वाद् द्विर्वचनमकृतसममिति मन्तव्यम्, अस्मिन् द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात् । कंसवहीत्यादौ झलपरत्वाभावाच्च न सलोपप्रसङ्गो नापि "झरो झरि" इति सलोपेन वैयर्थ्यमाशङ्कनीयं तस्य विकल्पितत्वात् । एवमुदाहरणेपु द्वौ सकारावेको वा मध्यमैकवचने द्वित्वे त्रयः सकाराः, अद्वित्वे "झरो झरि" इति यदा लोपस्तदैकः, अन्यदा तु द्वौ, ( चकंसे । चकंसिपे चकंसिवहे कंसिता, कंसिष्यते । कंस्तां, कंसव, कन्ध्वं, कंसै । अकंस्त, अकंस्थाः, अकंसि । कंसीत्, कंसीथाः । कंसीय । आशिपि-कंसिपोष्ट । अकंसिष्ट, अकंसिष्ठाः । अकंसिपि । चिकंसिपते । चाकंस्ति, चाकंस्यते । चाकंसीति । ) लडि अटि तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे संयोगा-

न्तलोपे ( अचकम्पत्, कंसयति । अचकम्पत्, ) सर्वत्रेदित्यान्तुम् । अत एव चाकम्पतइत्यादी लोपाभावः, अयं पाठो मैत्रेयादीनाम् । अन्ये तु व्याख्यान्तरेऽप्युं तात्पर्यान्तमनिदितं मन्यन्ते । तथा च "प्रतिष्कन्नाश कणेः" इत्यत्र वृत्तिः, "कना गतिनामनयोः" इति सूत्रे मुधाकरश्च, पारायणिकैरयमिदिहन्त्यान्त्य उदाहारि । अन्यैस्तु "प्रतिष्कन्नाश कणेः" इति दुर्जना-  
 चालव्यान्तः समान्मायि, 'एतस्य धारा अभिषाकरोमि' इत्यत्र भट्टभास्करश्च कणेर्गतिरुन्मगो यदुक्तं रूपमिति । तथा "नाभ्यस्तस्य" इत्यत्र वृत्तौ पस्यन्ताते चाकनोति वायमीतीत्युदा-  
 हृत्य छान्दसंइत्यस्त्वं द्रष्टव्यम्, पस्यन्तातेइत्यभ्यासद्वयत्वं च, प्रहृत्यन्तरागो वा स्वसिच-  
 शिकृतीनामेतानि रूपाणीत्युक्तम् । अत्र हरदत्तादयः । स्वसिचार्त्तिङकारवचनादपठितोऽपि धातुरस्ति, काश्च दोषो वाच्ये अदने इत्याद्युक्त्वा प्रहृत्यन्तरागामिति विदुष्याना भाट्टः कना गतिनामनयोरिति । कैषेठे च स्वसिचशिकृतायः प्रहृत्यन्तरागोति भाष्पमुशादाय स्यत्वा वा-  
 धनन्-दर्शनयोः कना गतिनामनयोरिति के चित्पठन्ति, अन्ये तु कम्प गतिनामनयोरिति तन्मने कनिः सौत्रो धातुर्द्रष्टव्य इत्युक्तम् । अत्र धातो क्षोरस्यामो कनेत्येक इति दन्त्यान्तमनिदित-  
 मपि पथात् । प्रदेशान्तरे चाह कनि गतिनामनयोरितोकारान्तः शकारान्तश्च पठन्ते इति । (कटे,) "प्रभादिना" पत्यं द्रुत्वम् । (कनाते । कथे,) पत्वकृत्ये । (कद्दये,) पत्वे पकारस्य द्रुत्वे पकारस्य जदत्वं इकारः । ( कणे, कण्ठे, पकणे, चकनिषे चकृनिषे । कनिता । कनि-  
 प्यने, कणाम्, कत्त्वं, कने । अकट अकृष्टाः, कनाते । कनीयाः, कनाय, ) आगिपि ( कनि-  
 पांठ, अकनिष्ट, अकनिष्ठाः । अकनिषि । चिकनिषते । चाकदयने । चाकनोति, चाकटि,  
 कानयति, अचोक्तान् । कना । ) पचाद्यधि टान् । कनामर्हतीति (कन्यम् ) अचानो मन्व्यं,  
 दृग्धादित्वाद्यन्, ( प्रतिष्कनाः, ) धातोऽप्युत्पत्तः सहायः पुरोपायीति वा । "प्रतिष्कन्नाश कणेः"  
 इति प्रतिपूर्वस्य कणेरेषि सुत् सस्य पत्वस्य निपात्यने । "प्रतिष्कना" इत्येतावत्त्वेऽप्युत्पत्ति-  
 त्वस्य कणेरेषि पचने प्रनेः कनिमम्बन्धित्वे निपातने यथा स्वादिति, तेन कना प्रति गतः  
 प्रतिक्नोश्च इत्यत्र न भवति, अत्र हि प्रतिगंमिमम्बन्धः । अनिदिहसात्पर्ये कम्पइत्यादि  
 द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

जिति शुम्भने । इदिहस्यान्तः । ( निम्ने ) इत्यादि कतिरन् । अत्राप्रेषादयः प्रनिम्ने  
 प्रनिस्त इत्युदाहरण "वा निम्" इति णत्वविकल्पमाहुः । अस्माभिस्तु तत्कृतिपर इति नि-  
 ष्दतापुपसादितम् । आभरणकारस्तु तात्पर्यान्तं पठित्वा "वा निम्" इति सूत्रमपि स्वगादा-  
 मुगुणं पठात् तत्र "मुम्भिमर्तनीयताभ्यंवायेऽरि" इत्यत्र वृत्तिर्यासत्प्रमाणाद्योपार्थोपवर्ति-  
 नुम्भिभं, तत्र हि मुनादिभिः प्रत्येकं क्यरापे पत्वमिन्-पते तेन निम्ने निम्नेत्यत्र न भवताम्पु-  
 षम्, अस्य तात्पर्यान्तस्ये सप्रोदिपरं "पठोः" इति कथं क्यरापेत्पर्येण पत्वं दूर्जानिति  
 कथं प्रत्युदादिपेत् ॥ १५ ॥

शिजि अव्यक्ते शब्दे ॥ ( शिङ्गे ) इत्यादि पूर्ववत् । तालैः शिञ्जदित्यात्मनेपदानित्य-  
त्वज्ञापनादिति चक्षावुक्तम्, (शिञ्जा,) पचाद्यचि टाप् “गुरोश्च हल” इत्यकारो वा । ( शि-  
ञ्जिनी ) आवश्यकान्यन्तान् ङीप् ॥ १७ ॥

पिजि वर्णे ॥ सम्पर्चने इति शाकटायनः । उभयत्रेति संमता । अवयवे इति काश्यपः ।  
अयं शिञ्जिश्च द्वावव्यक्ते शब्द इति काश्यपः । (पिङ्गु) इत्यादि पूर्ववत् । ( पिङ्गुः ) । घञ् ।  
( पिङ्गरः, पिङ्गलः, ) बाहुलकादरालौ ( पुरुषपिङ्गलः । पिङ्गलपुरुषः ) “कडाराः कर्मधारये”  
इति विशेषणस्य वा परनिपातः, कडारादिपाठादेव जकारस्य गकारः, पिङ्गली पिङ्गलिका गौ-  
रादिपाठान् ङीप्, ( पिङ्गलिमा । पैङ्गल्यम् ) । “वर्णहठादिभ्यः घ्यञ् च” इतीमनिच्घ्यञो,  
( पिञ्जलः ) शूलं सङ्घातश्च, “वर्जपिञ्जादिभ्य उरोलचौ” इत्यूलच् । वृज्जीत्येके, ( वृङ्जे )  
इति मैत्रेयः, एवमात्रेयश्च, पिजि भाषाथेः ॥ तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेष्विति ।  
चुरादौ ॥ १७ ॥

वृज्जी वर्जने ॥ दन्त्योऽप्यादिः ॥ इदिदित्यात्रेयादयो दौर्गांश्च । ( वृक्ते । वृजाते । वृजे ।  
वृगध्वे । ववृजे । ववृजिपे । ववृजिवहे । वजिता । वर्जिष्यते । वृक्तां, वृक्ष्व । वर्जे । वर्जा-  
वहे ) आटि गुणः । ( अवृक्त । अवृक्थाः । अवृजि । वृजीत । वृजीथाः । वृजीय, ) आशि-  
पि ( वर्जिपीट, ) अत्र “लिङ्सिचौ” इत्यत्र झलीत्यनुवर्तनान्न कित्त्वम् । अवर्जिष्ट, अवर्जि-  
ष्टाः । अवर्जिपि, विवर्जिपते, वरीवृज्यते ) रीगभ्यासस्य, ( वर्वर्कि ) रुगागमः । रीगिको-  
रप्युदाहार्यम् । ( वर्जयाति । अवीवृजत्, अववर्जत् ) । “उर्कृत” इत्युकारो वा गुणापवादः ।  
( वर्जित्वा । वृक्तम् ) । निष्ठायां “स्त्रीदितो निष्ठायाम्” इत्यनिट्त्वम्, । ( वृज्यः, ) “कटु-  
पधाच्च” इति क्यप् । ( वृजयो ) जनपदाः । “इगुपधात्किच्च” इतीन् प्रत्ययः, कित्त्वान्न  
गुणः । वृजिपु भवो ( वृजिकः ) । “मद्रवृज्योः कन्” इति कन् शैपिकः । ( वर्गः ) । घञि  
कुत्वम्, वर्गे भवो ( वर्ग्यः ) । दिगादित्वाद्यत् । ( कवर्गीयः । ) “वर्गान्ताच्च” इति भवा-  
र्थे छः, वासुदेववर्गं भवो वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः, “अशब्दे यत्त्वान्वयतरस्याम्” इति  
त्ययः । कित्त्वान्न गुणः । ( वृजनम् । ) “कृपृवृजिमन्दिनिधान्भ्यः क्युन्” इति क्युन्धनादेशः ।  
अयं रुधादौ युजादौ च अयमिदिति मैत्रेयः । तथा चाधीयते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे  
इति । तथा च शावरभाष्ये प्रवृञ्जनमिति प्रयुज्यते । तथा च स्वामी वृज इति दौर्गांः,  
तेषां वृक्ते वर्जितेति, शाकटायनस्यापीदित्वमेवेष्टं, यदाह पिञ्जु वृज्जु पृचै सम्पर्चन इति, तेन  
द्युदिदिदित्स्थाने क्रियते एदिदीदित् स्थाने, तन्मते पूर्वोऽयं वक्ष्यमाण(१)श्च सम्पर्चनाथेः ।  
द्युदिदिदित्स्थाने क्रियते एदिदीदित् स्थाने, तन्मते पूर्वोऽयं वक्ष्यमाण(१)श्च सम्पर्चनाथेः ।  
वृज्जाते वृज्जते । वृङ्गे । वृज्जे, ववृज्जे । वृजिता । वृजिष्यते । वृङ्गाम् । अवृङ्ग । वृज्जी-  
त् । आशिपि-( वृजिपीट, अवृजिष्ट, विवृजिपते, वरीवृज्यते, वरीवृङ्गि, वृज्यति ।  
अववृजत् ) ॥ १९ ॥

पृची सम्पर्चने ॥ ओऽप्यादिरीदित्, ( वृक्ते ) इत्यादि वृजीवत् । इदिदिति दुर्गकाश्य-  
पनन्दिघनपालादयः । इदिदृतीयान्त इति कौशिकः । ईदिदित्यपरे । तत्र वृत्तौ सम्पृचादिसूत्रे  
पृची सम्पर्क इति रुधादिशृङ्खले न त्वादादिरित्यभिधानात् प्रथमान्त ईदिदेव युक्तः, उणादि-  
वृत्तौ पर्जन्यशब्दव्युत्पादने अर्जेः पर्ज वेत्यन्यप्रत्यये पर्जादेशविधानाच्चायुक्तस्त्वृतीयान्तपाठः,  
पिञ्जु वृज्जु पृचै सम्पर्चने इति पठन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुक्कलः, तेन द्युदिदिदित्स्थाने क्रियते ।  
ईदिदित्स्थाने चैदिदित्युक्तम् । अयं रुधादौ, युज्ज पृच संयमनइति युजादौ । ईरादय उदात्ता  
अनुदात्तेतः ॥ २० ॥

पृह् प्राणिगर्भविमोचने ॥ ( सूते । सुवाते, सुवते, । सूपे, सूध्वे । सुवे, सूवहे, सूमेह । )

( १ ) वक्ष्यमाणान्नय इति क्वाचित्कोऽपपाठः ।

अजादाबुवङ्, ( सुपुने । सुपुवाते । सुपुविपे । सुपुविदने । सुपुविधने ) “विभाषेत्.” ( सु-  
विबहे । ) “आदेशप्रत्यययोः” इतीयाः परस्य सस्य पत्वम् ॥

“श्र्युकः किति” निषेधोऽत्र स्वरत्यादिविकल्पनात् ।

पूर्व निषेधकाण्डस्य प्रारम्भाद्दलन्तरः ।

तथापि क्रादिसूत्रेण बाध्यते तत्र वृषहात् ॥

तेन इण् नित्य, एतच्च स्वरतात्रेवोपपादितम् । ( सोता । सविता । सोप्यते । सविप्यते )  
स्वरत्यादिनेद्विरुद्ध, ( सूताम् । सुवातां, सूष्व, सुवै, ) आदि पित्त्वादङित्वेऽपि “भूसु-  
स्तिङि” इति निषेधात् गुण । ( असूत । असुवाताम् । असूयाः । असूध्वम् । असुवि, असु-  
वहि । सुवीत । सुवीयाताम्, सुवीथाः, सुवीय, ) आशिपि—( सविपीष्ट, सविपीयास्ताम् ।  
सविपीरन्, सविपीष्ठाः, सविपीद्वम्, सविपीध्वम् । सविपीय, सोपीष्ट, सोपीयास्तां, सोपी-  
रन्, सोपीष्ठाः । सोपीद्वं, सोपीय, ) आर्धधातुकत्वात्स्वरत्यादिनेद्विरुद्धः । अत एव “भू-  
सुवोस्तिङि” इति गुणनिषेधोऽपि न भवति । स हि सार्वधातुकविषयः, “इण पीध्वम्” इति  
नित्यो मूर्द्धन्योऽनिदृक्छे, इट पक्षे तु गुणावादेशयोर्विकल्पः, एवं लुङ्पि । ( असविष्ट, अस-  
विषाताम् । असविष्टाः । असविध्वम् । असविध्वम् असविपि, असविष्वहि । असोष्ट, असो-  
पाताम् । असोष्ठाः । असोद्वम् । असोपि, सुसूपते, ) । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न  
पत्वं, “सनि प्रहृगुहोश्च” इति चशब्देनोक्तोऽनुकर्षणादिगुणनिषेधः “श्र्युकः किति” इतिवददोपि  
स्वरत्यादिविकल्पं बाधते । उक्तं च न्यासे । “श्र्युकः किति” “सनि प्रहृगुहोश्च” इति पूर्व  
विवेदिप्रतिषेधसामर्थ्यात् तु यलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति । ( सोप्यते सोपुमीति, सोप-  
ति, ) [ प्रकृतिप्रहणे यद्भुगन्तस्यापि ग्रहणम् ] इति “भूसुवोस्तिङि” इति गुणप्रतिषेध,  
( सावयति । असूपवत् । ) णौ हृतस्य स्थानित्रिधावात्सुशब्दस्य द्विवचनम् । कर्मणि ( सू-  
यते, असावित्यादि, ) स्वादिपु तु वा चिण्वद्वावादिटि साविप्यते इत्यादि, अन्यदा कर्तृव  
दिद्विरुद्धे द्वैरूप्यम्, तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लिङोर्धमि तु शुद्धइटि वा चि  
ण्वदिदृशपि “विभाषेत्” इति मूर्धन्यविकल्पनात्पञ्च रूपाण्युदाहरायां, एवं कर्मकर्तृवपि लु-  
ङोक्त्वचने “अत्रः कर्मकर्तृरिति” इति चिण्वसिचौ द्वौ भवतः, सिचश्च वा चिण्वदिद्, तदभावे  
शुद्धेद्विरुद्धपञ्चेति चातुरूप्यम् । ( असानि, असविष्ट, असाविष्ट असोष्ट, इति । गोपु प्रसू-  
तः, गर्वां प्रसूतः, “स्वामीधर” इत्यादिना गोपे पठोसप्तम्यौ भवतः । तत्र पठो सप्तम्या मा  
धाधीति पक्षे केवलमभ्यनुज्ञायते न पुनरिधीयतइति प्रतिषेधविधानाभावात्प्रसूत इति समा-  
सोऽपि भवति । ईशतावयमर्थः प्रपञ्चितः । ( पुत्रसूः प्रसूः । ) “सत्सुद्रिय” इत्यादिना क-  
म्मण्युपसर्गोऽपि उपपदे क्विप्, तत्र यद्यपि सुमीति चानुसृते तथापि तस्याकर्मकरेव सम्बन्ध  
इति गृहे सूत इत्यत्र क्विप् न भवति, अयं च क्विप्क्विर्धिद्विषा साहचर्यात् लुङ्क्विरुद्धत्वे-  
प्यस्यैव भवति न तु पूढ प्राणिप्रसरइति श्रैवादिभ्यः, नापि पू प्रेरणे इति तौदादिभ्यः ।  
( सूत्वा ) “श्र्युकः किति” इतीणिनिषेधः । ( सूतः, सूत्वान् ) इत्यत्रानेन वा “यस्य  
विभाषा” इति वा इडभावः । ( सूतका । सूतिना । ) स्वाथं कः । “वेऽण” इति टापे  
इत्यः । [ वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम् ] इत्यत इत्वविकल्पः । ( प्रसरः, ) “करोत्”  
घञोऽपवादः । ( सुपूतिः । निःपूतिः । विपूतिः । हुःपूतिः ) “मुनिनिर्मुच्यः सुपिसूतिममा.”  
इति स्वादिभ्यः परस्य सुप्यादेः सकारस्य पत्वम् । सुपतिं श्रुतासम्प्रसारणस्य स्वर्गनिर्देशः ।  
इत्यत्र स्वरूपदण्डमिति अतिसून इत्यत्र “सारपदाद्यो” इति पत्यनिषेध एव भवति ।  
( सुरिः ) । “पृष्ठ. मि.” इति मि । ङीविवक्षायां “श्रुदिकाराद्वा ङोप्” इत्याश्रयः । ( मूरः )  
“सुसुधागृधिम्यः क्रन्” इति क्रन्, ( सुनुः ) ; “सुगः किर” इति सुप्रत्ययः, किरवान् गुण,  
अलुगविकरणत्वाद्वा घ्युत्पाद्यः, ( पुमान् ) अस्मादातोर्दृममुन्प्रत्ययः, सकारस्य परराः ।  
दकारटिलोपार्थः । अकार उच्चारणार्थः, अन्व उच्चार उगिरङ्गापार्थः, नकार. स्वार्थः । “पु-

सोऽमुङ्” इति सर्वनामस्थानेऽमुडादेशो ङित्त्वादन्यस्य, उकार उच्चारणार्थः । प्रत्ययस्यो-  
 दित्वात्सर्वनामस्थाने नुम् सिद्धः “सान्तमहतः संयोगस्य” इति संयोगात्पूर्वस्यामम्बुद्वौ  
 सर्वनामस्थाने दीर्घः, सम्बुद्वौ तु अमुङि नुमि संयोगान्तलोपे हे पुमनिति, पुमांसावित्यादौ  
 “नश्चापदान्तस्य झलि” इत्यनुस्वारः । अजादावग्यर्वनामस्थाने पुंस इत्यादि । ह्यदादौ तु  
 पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तलोपे “मोऽनुस्वारं” तस्य च “वा पदान्तस्य” इति ययि वा परम-  
 वर्णं पुंभ्यां पुम्भ्यामित्यादि । पुंस्वित्यत्र “नुम् विसर्जनीयशब्दवायेऽपि” इति पत्व न भव-  
 ति । नुमो योऽनुस्वारस्तस्यैव नुम्ग्रहणेन तत्र ग्रहणात् । अथममुडादेशोऽङ्गाधिकारविहितत्वा-  
 त्तदन्तस्यापि भवतीति परमपुमानित्यादावपि भवति । ब्रह्मः पुमांसो यस्यामिति बहुवीहो  
 बहुपुंसोत्यत्र अन्तर्वर्तिनः सर्वनामस्थानस्य लुका लुसत्वात्प्रत्ययलक्षणाभावात् सर्वनाम-  
 स्थानपरतेत्यमुङ् न भवति । दुमसुन्प्रत्ययस्योदित्वात् ङीप् । उरःप्रभृतिषु पुमानित्येक्य-  
 चनान्तपाठात्तेनैव समासे नित्यः कप् । अन्यत्र “शेषाद्विभाषा” इति विकल्प इतीह कव-  
 भावः, यदा कप् तदा प्रातिपदिकस्य क्वन्तत्वेनोगिदन्तत्वाभावादाव् भवति । बहुपुंस्के-  
 त्यत्र सकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य [ सम्पुंकारानां म ] इति सः, “पुमः स्वयम्पुं”  
 इति स्तोत्रपादाद् सकारः । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” इत्युकारस्य वानुनासिकादेशः ।  
 नन्वत्रग्रहणस्य रुगा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थत्वात्कथमत्रानुनासिकः । नैप द्वोपः । स्वरूपे  
 यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वाद्ग्रहणस्य, यदा नानुनासिकस्तदा “अनुनासिकात्परोऽनुस्वा-  
 रः” इत्युकारात्परोनुस्वारः, अत्रान्यशब्दस्याध्याहारेणानुनासिकादन्यो वर्णस्ततः परोऽनु-  
 स्वार इति सूत्रार्थः । एवं नपुंसकेऽप्यन्तर्वर्तिनः सर्वनामस्थानस्य लुसत्वात्सु न भवति,  
 बहुपुमन् नगरमिति, सकारस्य संयोगान्तलोपः । बहुपुंसौ इत्यत्रान्तर्वर्तिनीं लुसां विभक्ति-  
 माश्रित्य प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वेन पदत्वात्सकारस्य संयोगान्तलोपो न शङ्क्यः, “उत्तरपदस्ये  
 चापदादिविधौ” इत्युत्तरखण्डस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वनिषेधात् । यद्वात्र भस्त्रया पदसं-  
 ज्ञावाधेनैव सलोपप्रसङ्गः । बहुपुमांसीत्यत्र श्रेः सर्वनामस्थानत्वेनामुङ्, तृतीयादिषु पुंलि-  
 ङ्गवत् । ( पौंसम् । ) अपत्यादौ “स्त्रीपुंसाभ्याम्” इति स्तम्, ( पुस्त्वं, पुंस्ता, ) नञ्स्तम्भौ  
 त्वतलोर्न बाधकाविति स्त्यायतावुक्तम् । पुंवदिति निरातनाहतिः, स्त्री च पुमांश्च ( ग्रीपुंसौ )  
 “अचतुरादौ” इत्येतरथामे द्वन्द्वेऽजन्तो निपातितः, तत्पुरुषे तु स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानि-  
 त्येव । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकः, “नभ्राड्” इत्यादौ निरातनान्नजः प्रकृतिभावः । ग्रीपुंसजद्वन्द्वस्य

शप्यते । "अधिशोऽस्थ्यासाम्" इत्याधारस्य कर्मत्वात्कर्मणि लादयो भवन्ति, यकारादि-  
 त्वादयश्चादेशः, भागे शप्यते देवदत्तेन कालभावाच्चगन्तव्यदेशेषु कर्मस्वासिवद्भावे कर्मणि च  
 लादयो भवन्ति शप्यते मांसं देवदत्तेन शप्यते मांसो देवदत्तेनेत्यादि । अस्योपादानं भक्ता-  
 वनुगन्तव्यं, स्याद्विदुषु चिण्वदिदि शायिष्यतइत्याद्युदाहार्यं, तदभागे कर्तृवदेव रूपं, कर्मकर्त-  
 र्यप्येवम् । लुङ्केवचने "अचः कर्मकर्त्तरि" इति चिण्वसिचौ, सिचः पक्षे चिण्वदिद्वेति श्रौ-  
 रूप्यम् । (अत्यशापि, अत्यशापिष्ट, अत्यशायिष्ट) इति । (विशयो) देशविशेषः "विशयो  
 देश" इति ग्रहादिपाठाग्निनिः पृद्धयभावश्च । खे शयः (खशयः ।) "अधिकरणे शोतेः" इत्य-  
 च् । "शयवासवासिष्वन्नालात्" इत्यकालत्राचिनः पूर्वपदात्सप्तम्या वाऽलुक्, कालत्राचित्वे  
 तु पूर्वाद्देशय इति लुगेव, । पार्श्वान्यां शोते इति (पार्श्वशयः) । उरसा शोते (उरःशयः), (पा-  
 र्श्वदिपूपसंस्थानम्) इत्यच्, उत्तानशोते (उत्तानशयः) एवमूर्ध्वशयः । "उत्तानादिपु कर्तृपु"  
 इत्यच् । दिग्धेन सह शोते इति ( दिग्धसहशयः ) "दिग्धसहपूर्वाच्च" इत्यच् । दिग्धसह-  
 शब्दप्रथमपूरव्यंसकादित्वादस्मादेव निर्देशाद्वा तत्पुरुषः । तेन शयशब्दस्योपपदसमासः । सप्त-  
 मीनिर्देशभागेऽप्युपपदाधिकारे विधानात्सुपीत्यनुवर्तनाद्वा उपपदत्वं दिग्धसहशब्दस्याविरु-  
 द्धम् । न्यासेऽप्युक्तमुपपदसमास इति । (गिरिशः) "गिरौ षड्छन्दसि" इति रे टिलोपः, संज्ञा-  
 शब्दत्वाद्भाषायामप्ययं प्रयुज्यते तुरापाडिति चेत्यात्रेयः । हरदत्तस्तु लोमादिलक्षणेनशप्रत्य-  
 येन भाषायामपि भवति गिरिश इति, भाष्येऽप्येतद्द्वचनं प्रत्याख्यातं तद्धितो वेति । (शया-  
 लुः ।) [ आलुचि शीलो ग्रहणम् ] इत्यालुच् । ( शायितः । ) "मतिबुद्धि" इत्यत्र चकार-  
 स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दत्तमाने क्तः, अतिशयितो गुहं शिष्यः अतिशयितो गुरुः शिष्येण ।  
 "गत्यर्थाकर्मक" इति कर्तृकर्मणोः क्तः । उपमर्गवशात्सकर्मकोऽयं, तदर्थं एव हि पाठः, सेटो  
 निष्ठायां "निष्ठाशीह" इति कित्त्वनिषेधाद्गुणः । सानुबन्धकनिर्देशाद्दृष्टुकि कित्त्वमेवेति  
 ( शेरियत् ) इति "एरनेकाच" इति यणेव भवति । तव विशायस्तत्त्वोपशायः, शयनं तव  
 प्रासावसरमित्यर्थः, "व्युपयोः शोतेः पर्याय" इति घञ् । पर्यायादन्यत्रोपशाय इत्यच् । पूर्वसू-  
 त्रादनुपात्ययइत्यनुवृत्त्यैव पर्यायत्ये सिद्धे पुनः पर्यायग्रहणात् "अभिविधौ भागे ह्यनुण्"इती-  
 नुणं परमपि बाधित्वाऽभिविधावपि घञेव भवति उपशायो वर्ततइति । अभिविधिरभिध्या-  
 सिः, पर्यायशयने सार्वत्रिकमित्यर्थः । शेरतेऽस्मिन्नङ्गुल्य इति शयः, "गुंसि संज्ञायाम्" इति  
 घः । ( शय्या ) "संज्ञायां समजनपद" इत्यादिनाऽधिकरणे द्विषां क्यप् । ( शयनी-  
 यम् । ) याहुलकादधिकरणेऽनीयर् । सुखशयनं पृच्छति ( सौखशायनिकः, ) "पृच्छतीं सु-  
 छातादिभ्यः" इति ट् । अतिशये भवमिःपातिशायिकम् । अध्यात्मादित्वाद्दृष्ट्, ।  
 धनुशक्तिकादित्वादुभयोरुदाहरणयोरुभयपदवृद्धिः । ध्यासमातिशयिकेन रसेनेति माय-  
 प्रयोगश्चिन्त्यः । (अतिशायनं) ल्युट्, "अतिशायन" इति निगतनाद्दीर्घः ।  
 'अथाघ्नान्यपि निपातनानि' इत्यतिशयनमित्यपि भवति । संशयमापन्नः सांशयिकोऽर्थः ।  
 "संशयमापन्ने" इति टक्, अत्र यद्यपि कर्मवत् कर्तुरपि संशयापन्नत्वमस्ति तथापि संशयादिनि  
 पन्नम्या निर्देष्टव्ये प्रकरणसिद्धाया अपि द्वितीयायाः संशयमिति शब्देन पुनरुदाहारं कर्मणो-  
 ऽत्र प्राधान्यक्यापनार्थमिति तत्रैवायं प्रत्ययः । 'पृथः प्रतीक्यःसांशयिकःसंशयापन्नमानस'  
 इति घदक्षिण्यटुकारस्तु सूत्रं साधारणं मन्यते, एतदात्रेयस्यासकारपदमत्रोपशायो न  
 सद्भवेत् । शोमनः शयोऽस्याः (सुतायिका) कपि ह्ये "प्रत्ययस्थ्यात्कात्" इत्यात्वम्, "उदी-  
 षामातः स्थान" इति निषेधस्तु न भवति, [ परपूर्व्ये धात्वन्तपकोः प्रतिषेध ] इति ।  
 ( शयुरजगरः ) । "भृशुति" इत्युप्रत्ययः । ( शयानकः ) स एव, आनर्न् "शीर्षिभ्य"   
 इत्यानङ् । ( शेषा लिङ्गादिति, ) शेषापद्वैतिवचनान्तो निपात्यते । शेषं सुणम्,   
 "शृणोतीं पन्" इति पन् । ( शोषुः ) शीलं शीवात्, शैवम्, "शीशो धृग्ल्वाल्श्वलम्"   
 इति धृग्ल्वाल्श्वलम् प्रत्ययाः । अपरे शीशः स्युगिति पठन्तः प्रत्ययं द्वितीयादि मन्यन्ते ।



“शीडो धुक्” इत्येव सूत्रम् । अन्ये तूहिताः सह पश्यन्ते । यदाहुरात्रेयादयः । बाहुलकाद्वा-  
लञ्चलजाविति । शीलशब्दः शीलतेर्वा । शेवलमिति बाहुलकाद्बलञ् ( शेपः, शेपसी, )  
“वृञ्डीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च” इत्यसुन् पुडागमश्च यथासंख्यं रूपे स्वाङ्गे च । अकारा-  
न्तस्तु शेपशब्दः पप्रत्यये । उक्तं च कैयटपदमञ्जोरकारान्तोऽपि शेपशब्दोऽस्ति । यथा च  
वार्तिकमपि पठ्यते [ शुनः शेपपुच्छलाङ्गूलेषु ] इति । ( शिखा ) । “शीडो निद्भ्रस्वश्च”  
इति उपप्रत्ययो निद्भ्रस्वश्च धातोः, ( शिखावलो ) मयूरः । “दन्तशिखात्संज्ञायाम्” इति  
मत्वर्थीयो वलच् । ( शिखी ) “ब्रीह्यादिभ्यश्च” इतीनिः । ( शिखावलं नगरं, ) “शिखाया  
वलच्” इति चानुरार्थिको वलच्, ( शिनिः ) क्षत्रियविशेषः, निप्रत्ययो ह्रस्व इति कार्तिकौजप  
इत्यत्र न्यासे व्युत्पादितम् ॥ २२ ॥ आत्मनेभापाबुदात्तौ ॥

यु मिश्रणे ॥ एतदाद्यस्तौत्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । ( यौति, युतः, युवन्ति । यौषि ।  
यौमि ) \*उतो वृद्धिर्लुकि हलि\* इति हलादौ पिति सार्वधातुके वृद्धिः । अजादौ क्ङित्यु-  
वङ्, ( युयाव, युयुवतुः । युयविथ । युयुवथुः । युयुव । युयाव । युयव । युयुविव । ) “श्रयुक्तः  
किति” इतीग्नियेधः क्रादिनियमेन बाध्यतइत्युक्तं, ( यविता । यविष्यति । यौतु । युतात् ।  
युताम्, युवन्तु । युहि । ) हेरपित्त्वान्न गुणो नापि वृद्धिः, ( यवानि । यवाव । ) आदि  
पित्वेऽप्यहलादित्वान्न वृद्धिः । ( अयौत् । अयुताम् । अयुचन् । अयौः । अयवम् । युयात् ।  
युयातां, युयुः । युयाः, युयातं, युयात्, युयां, युयाव । ) पित्वचनेषु यासुदो ङित्वेन “पिञ्च  
दिन्न भवति” इति पित्त्वाभावान्न वृद्धिर्नापि गुणः । आशिपि ( यूयात् । यूयास्ताम् । )  
“अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः, ( अयावीत् । अयाविष्टाम् । अयावीः । अयाविषम्, )  
सिचि वृद्धिः । ( यियविपति ) “सनीवन्तद्धे” इत्यादिना सनो वेडागमः । गुणावादेशौ ।  
अनयोः “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवत्त्वाद्युशब्दो द्विरुच्यते । “ओः पुयण्जि” इतीत्वम् ।  
इडभावे (युयूपति) “इको झल्” इति सनः कित्त्वान्न गुणः । “अञ्जन” इति दीर्घः ( योयू-  
यते । योयवीति । योयोति । ) “उतो वृद्धिः” इत्यत्र “नाभ्यस्तस्य” इत्यसुवृत्तेर्न वृद्धिः ।  
( यावयति । अयोयवत् । ) णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाद्युशब्दस्य द्विर्वचने “ओः पुयण्जि”  
इतीत्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । कर्मणि । ( यूयते, यूयताम् । अयूयत ।  
यूयेत ) यकि “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । स्यादिषु चिष्वदिट्पक्षे ( याविष्यते ।  
अयाविपाताम् । याविपीष्ट, याविता ) अन्यदा ( यविष्यते । अयविपाताम् । यविपीष्ट ।  
यविता ) इत्यादि, लुङ्लिट्ठोर्ध्वमि मूर्द्धन्यविकल्पाच्चात्सुर्व्यं लुङ्ग्रेकवचने “अचः कर्मकर्त्तरि”  
इति पक्षे सिच् तस्य च वा चिष्वदिट् । ( अयावि । अयाविष्ट । अयविष्ट ) इति त्रैलुप्यम् ।  
( याव्यम् । ) “आसुयूवपि” इत्यादिना ष्यत् । वृद्धौ “धातोस्तन्निमित्तस्यैव” इत्यावा-  
देशः । ( यव्यम् ) इति युनातेर्धेति । सानुबन्धकत्वादिह नायं गृह्यत इति न्यासे, ( योत्रम्, )  
“दाम्नी” इत्यादिना ष्ट्र ( संयावः ) “समि युद्बुव” इति घञ् । समोऽन्यत्र प्रयवः ।  
“ऋदोरप्” । ( उद्यावः ) “उदिश्रयतियौति” इति घञ् । यौतीतिनिर्देशाद् युनातेरुद्य इति ।  
( उद्यावो ) भक्ष्यविशेषः । “अध्यायन्यायोद्याव” इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्धनि निपा-  
त्यते । ( यूतिः ) “ऊतियूति” इति क्तिनि दीर्घत्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । ग्रहयुतिरि-  
त्येतत्तु युनातेः । यूतिरितिनिपातनं यौतेरेवेति वृत्तिन्यासयोः । यौत्यत्र रसादिकमिति ( यत्रः )  
“पुंसि संज्ञायाम्” इति घः, ( यवनः ) नद्यादित्वाल्ल्युः । दुष्टो यवो यवानी । यवनानां लिपि-  
यवनानी ) “इन्द्रवरुण” इत्यादिना ङीपानुसौ । तत्र [ यवाद्दोषे ] [ यवनानल्लिप्याम् ] इत्यु-  
क्तम् । यवनोमुखपन्नानामितिप्रयोगः पुंयोगलक्षणे ङीपि । यवानां भवनं क्षेत्रं ( यव्यं,  
यवक्यं ) “यवयवकपटिकाद्यत्” इति यत् । यव एव ( यवः ) यवस्य विकारो ( यावः ) स एव  
( यावः ) “थावादिभ्यः कन्” इति कन् । रजनद्रव्ये यावकमिति संज्ञायां ण्वुलि । ( यव-  
मान् । ) “मादुपधायाश्च” इति वत्वमयवादिभ्य इति निषेधान्न भवति । ( युत्वा युतः । )

“अयुक्तं किति” इतीग्नियेष । युतमित्यत्र “यस्य विभाषा” इति वा नेट् । (युप । )  
 “कुसुम्यां च” इति पप्रत्ययो दीर्घश्च । (यूत्रा । ) “अत्रियुधूर्ताम्बो दीर्घश्च” इति कनि दीर्घ,  
 ( यत्रसम् । ) “नृतन्यक्ति” इत्यादिना सप्रत्यय, ( यत्रास । ) ‘अन्वेषामपि दृश्यत’  
 इति दीर्घ । ( युत्रा । ) “कनिन्दुवृषि” इत्यादिना कनिन् । भञ्जायां “अयुधमघोनामन्तद्वि-  
 त” इति सम्प्रसारणे (यून्) इत्यादि, “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणविशेष-  
 पूर्वस्य । यूनो भावकर्मणो ( यौवनं यौवनिका, ) “हायनान्तयुगादिभ्योऽण्” “द्वन्द्वमनो  
 ज्ञादिभ्यश्च” इत्यण्बुप्रौ, स्वभावाद्बुप्रु खिया, “इयुव” इति सम्प्रसारणमन्तद्वित्इतिविशेष-  
 भवति । “नन्तद्वित” इति ढिलोपोऽपि न भवति, ‘यु’ ‘प्रवृत्त्यापे रानन्वयमनु’ पयुजान्’  
 इति चाण्वुप्रो प्रकृतिभावात् । ( यविष्ठ, यशियात्, ) “स्वूलूर” इत्यादिनेष्टे षमुनात्का-  
 दिपरलोपे पूरस्य च गुण । ( कनिष्ठ, कनीयान्, ) “यूवाल्पयो वनन्यतरस्याम्” इति पा  
 कनादेशे “प्रकृत्यकाच्” इति प्रकृतिभाव । ( ययति । वनयति । ) णादिष्टरिति वगा  
 ढिलोपगुणौ, “यूवाल्पयो” इति कनादेशश्च पक्षे, भाष्यकारप्रयोगाद्भूद्वयभाव । ऋषिं  
 “यूनन्ति” इति तिप्रत्यये ( युवति, ) “सर्वतोऽस्तित्रधात्” इति वा षीपि युवतीति ।  
 युवती पर्येत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “श्वयुव” इति सम्प्रसारणं न भवति, दशादीनां  
 ‘प्रसरणे नक्षत्रान्तप्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्’ इत्युक्तत्वात् । तिप्रत्यये यून पदत्वाद्यन्वये ।  
 युवताना समूहे ( यौवनम् ) “भिज्ञादिभ्योऽण्” इत्यण् । युवत्या भावकर्मणो ( यौवन, यौव-  
 निका, ) लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “हायनान्त” इत्यण् मत्तानादित्याद् बुभ्रु प्र । “भस्याटे  
 तद्धिते” इति पुत्रज्ञाव सर्गप्र, भिश्गादिषु युवतिशब्दस्य पाठ्यामभ्यांत्पुवज्ञातो नेति वृषौ,  
 सामर्थ्यं च यदि स्यात्पुवज्ञाय “भस्याटे तद्धिते” पुत्रज्ञाव “सिद्धश्च प्रत्यपरिधौ” इति  
 प्रत्यये भाविनि पूर्वमेव पुवज्ञापविधानाद्युवज्ञादस्य च कनिन्तत्वेनाच्छासत्वात् ‘तस्य  
 समूह’ इत्येवाणि सिद्धे पुन पाठोऽनर्धकः, पुत्रत्वाभावे तु युवतिशब्दस्य प्रत्ययस्वरान्तात्तो  
 दाक्षत्वात् “अनुदात्तादे’ इत्यनो वाचनार्थं पाठो सुख्यो । यथा तु धातिर्न तथा पुवज्ञाय  
 इत्यते । यदाह—‘भिश्गादिषु युवतिप्रहणार्थश्च पुवज्ञावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यपरिधौ’ इति (युव  
 षलति, ) युगा षलति, युगति षलति । “युगा षलतिषलितषलित्तरतोभि’ इति विशेषण  
 समास लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युगतिशब्दस्य प्रहणं, तस्य “पुवकर्मधारय” इति पुत्रम्,  
 एषं षलितित्त्वादि । अतोऽहं न श्रीन्द्रिने न युवज्ञादस्य सान्नायाधिकार्यपानौविध्याद्युगति  
 शब्दस्य समास, युवत्परिष्येतसु जर्द्विरिति पाठादिति ध्याययासात् । श्रीन्द्रिपाठस्यु नि  
 ङ्गविशिष्टपरिभाषया आपनार्थं । ( इभ्युगति, ) “पोशयुगति” इत्यादिना विशेषणमवात् ।  
 ( आर्ययुवा । आर्ययुगनो ) इति “प्रानिरदिभ्योऽण्” इति ण् [ युगादीनां प्रतिषेध ]  
 इति प्रतिषेधने । ( आर्ययून ) इत्यादौ च ‘पकाहुत्तरपद’ इति “प्रानिरदिभ्योऽण्” इति  
 षण्त्वं [ युगादीनां प्रतिषेध ] इत्येव निषिध्यो, अवमभिधगापौऽरि । तथा च एवमेव  
 अपुनसिद्धानामाधायाधारमृतात्तमिति । युन् षण्त्वादि नरादी, युज्ज्वायामित्या  
 इत्यादि ॥ २३ ॥

वृत्तौ तुरिति सौत्रो धातुरिति । अत्र न्यासे वृद्धयर्थ इत्येके । हिंसार्थ इत्यपरे, तस्य च लुग्विकरणत्वं स्मर्यते इति । वर्द्धमानश्च तु वृद्धिहिंसयोरदादौ स्मर्यत इति । हरदत्तस्तु वृद्धयर्थत्वमभिधाय गत्यर्थ इत्येके, हिंसार्थ इत्यपरे इति, त्रिष्वपीति बोधिन्यासे, (उत्तवी-ति) इति “बहुलं छन्दसि” इति शपो लुगिति पदमञ्जयां यद् दृश्यते तद्दुर्विन्यस्तकालुपदज-नितभ्रान्तिभिल्लैखकैरिहापि शम्यमोर्वक्ष्यमाणं लिखितमिति बोद्धव्यं न तु तत्प्रामाण्यादयं न्याय्यविकरण इति । न्याय्यविकरणत्वे हि न्यासादिविरोधप्रसङ्गः स्यात् । किं च शम्य-मोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि कृते हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवतीति वृत्तिविरोधः स्यात् । (तौति) इत्यादि रौतीत्यादिवदुदाहार्यम् । “उतां च स्तुवौ क्षुवं तथोर्णातिस्तथो-युण्क्षुण्व” इति सेट् स्वस्यापाठादनिद्वत्वम् (तोता, तोष्यति) इत्यादि । थलि क्रादिनियमा-दिद्विकल्पः (तुतोथ तुतविथ) इति । (तुतावयिपति । अतूतवत्) इत्यत्राभ्यासस्य पुयण्जपरत्वाभावादित्त्वं न भवति । आपिशलास्तु ‘तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसि’ इति षन्तः सर्वत्रेदं छान्दसमाहः । खत इति गतिरेपणयोः शपि ॥ २४ ॥

णु स्तुतौ ॥ नौतीत्यादि यौतिवत् (नुनावयिपति । अनूनवत्) इत्यत्रपुयण्जपरत्वाभावा-दभ्यासस्य नेत्वं, (नुनूपति, ) “सनि ग्रहगुहोश्च” इत्यनिद्वत्त्वे “ह्रको झलु” इति सनः कित्त्वे “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घः । (प्रणौति ।) “उपसर्गादिसमासेऽपि” इति णत्वम् । (प्रणुनाव) इत्यादौ “उभौ साभ्यासस्य” इति साभ्यासस्यानितेर्णत्वविधानाज्ज्ञापकात्ततः पूर्वमेव द्विवचनमिति परस्य णत्वं न भवति, व्यवधानात् । न च णत्वस्य द्विवचने पूर्वत्रासि-द्वत्त्वेन णत्वं न भविष्यतीति वाच्यम् । [पूत्रासिद्धीयमद्विवचने] इत्युक्तत्वादित्यात्रेयः । हरदत्तस्तु “उभौ साभ्यासस्य” इत्यनेन [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन] इत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्य-त इति णत्वस्यासिद्धत्वाद् शुशब्दस्य द्विवचने परस्य व्यवधानादणत्वमाह । ( आनुते अणुते, आनुवे, आनुवे, आनुनुवे, आनुनुविषे, आनुनुविष्वे, आनुनुवे, आनविता, आनविष्यते, आनुताम्, आनुष्व, आनवै, आनुत, आनुथाः, आनुवि । आनुवीत । आनु-वीथाः । आनुवीथ ) आशिपि ( आनविषीष्ट । आनविष्ट । आनविष्ठाः, आनविषि । आनु-नूपते ) यद्दुल्लभ्यप्ययन्तश्च भवति । आनुनुते ) दीर्घान्तोऽयं तुदादौ ॥ २५ ॥

दुक्षु शब्दे । ( क्षौति । शुक्षाव । क्षविता ) इत्यादि यौतिवत्, ( विक्षावः । ) “वो क्षुश्रुव” इति घञ्, (क्षवधुः) “दिव्तो ऽधुच्” । (क्षुमा) अतसी । “अत्तिस्तु” इत्यादिना मनिन् । बाहुलकाच्च गुणः । ( क्षुरम् ) “क्रज्ज” इत्यादिना रन् ॥ २५ ॥

क्षु तेजने ॥ ( क्षौति । सुक्षणाव । सुक्षणवतुः, सुक्षुणुः, क्षणविता ) इत्यादि यौतिवत् ( संक्षणुते शखं, संक्षुणुवे । संक्षणविता, संक्षणविष्यते, संक्षणुतां, समक्षणुत, संक्षणुवीत । संक्षणुविषीष्ट । समक्षणविष्ट, संक्षुणुपत ) इति । “समः क्षणुवः” इति तद् ॥ २६ ॥

ष्णु प्रस्रवणे । ( स्नौति । सुष्णाव । स्नविष्यति । स्नौतु । अस्नौत् । स्नुयात् । स्नुयात् । अस्नावीत् । सुस्नूपति । ) “स्तौतिण्योरेव” इति न पत्वं, ( सोष्णूयत । सोष्णवीति । सोष्णोति । स्नावयति । असुष्णवत् । ) कर्मणि ( स्नूयते । सुष्णुवे, सुष्णुपे, सुष्णुष्वे । सुष्णुवहे । स्नोता । स्नोतासे । स्नोष्यते । स्नूयताम् । अस्नूयत । स्नूयत । स्नो-पीष्ट । अस्नावि । अस्नोपाताम् ) इत्यादि । “स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इत्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्य स्नुक्रमभ्यां परस्य बलादेरार्द्धधातुकस्थेऽपि निषेधात्प्रागेवान्तरङ्गात्तद्विदागमः प्रवर्त्त-इति पदमञ्जयादौ व्यवस्थापितम् । अस्माभिरपि क्रामतावेवं प्रतिपादितम् । स्याद्विपु पत्रे

चिण्वदिदि (स्नाविप्यत) इत्याद्युदाहार्यम् । कर्मकर्त्तरि तु “न दुहस्नुनमां यक्चिणौ” इति यक्चिणौ न भवतः । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रस्नुता गौः स्वयमेव । प्रास्नुत गौः स्वयमेव । प्रस्नुवत गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेवेति । ननु कर्मवदित्यतिदेशेन प्राप्ते “चिण्भावकर्मणोः” इति चिणि “न दुहस्नुनमाम्” इतिप्रतिषिद्धेऽपि “अचः कर्मकर्त्तरि” इति वैकल्पिकश्चिण् पक्षे कस्मान्न भवति । न चैवं सति स्नुपहणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तस्य यद्निषेधार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । नैप दोषः । कर्मवदित्यतिदेशेन नित्यं प्राप्सल्यचिणः स विकल्पः, अस्य तु “न दुहस्नुनमाम्” इति चिणोऽतिदेश एव निषिध्यते । तथा च वृत्तिः, प्राप्सविभाषेयमिति । न चोभयत्रविभाषाध्रुवणेन चिणः प्रसङ्गः । आश्रीयमाणेऽप्युभयत्रविभाषात्वे यतः परत्वात् “न दुहस्नुनमाम्” इति प्रतिषेध एव भविष्यति । अत्रात्रेयो “न दुहस्नुनमाम्” इति चिण्वन्नावस्यापि निषेध इत्याह, सूत्रवृत्तौ च यक्चिणोरेव निषेध इति, तस्याभिप्रायो भूयः । (स्नुपा) “स्नुमश्चिहृत्युपिभ्यः कस” इति कसः । युप्रभृतय उदात्ता उदात्ततः । तौतिस्त्वनुदात्तः ॥ २७ ॥

ऊर्णम् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः । ( ऊर्णते, ऊर्णवाते ऊर्णपे । ऊर्णवे ऊर्णवहे । ऊर्णनुवे । ऊर्णनुविपे । ऊर्णनुविध्वे, ऊर्णनुविद्वे । ऊर्णनुवे । ऊर्णनुविद्वे ) “असंयोगालिङ्” इति लिटः कित्त्वाच्च गुणः । “अजादेर्द्वितोयस्य” इति नुसब्दस्य द्विर्वचनम्, रेफस्य तु “न न्द्रा” इति न भवति । नोपधोऽयं णत्वं तु साहितिकं, तच्च द्विर्वचने ऽसिद्धमिति कृते द्विर्वचने पूर्वस्य णत्वं परस्य तु व्यवधानाच्च भवति । [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने] इत्येतत् “उभौ साम्यासस्य” इति लिङ्गाच्च प्रवर्त्तत इति नौतावृत्तम् । “सूचिसूत्रि” इत्यत्र हरदत्तेनाप्ययमर्थः स्फोरितः । [ऊर्णोतेश्चोपरुत्पानम्] इत्याम्प्रतिषेधः । ( ऊर्णविता । ऊर्णविता । ऊर्णविप्यते । ऊर्णविप्यते ) । “विभाषोर्णोः” इतीडादेः प्रत्ययस्य पक्षे कित्त्वाच्च गुणः । ( ऊर्णताम् ) ऊर्णुष्व । ऊर्णवै । ) आटि गुणावौ । ( और्णुत । और्णुथाः । और्णुवि । और्णुवहि । ऊर्णुवीत । ऊर्णुवीयाताम् । ऊर्णुवीथाः, ऊर्णुवीथ । ऊर्णुविवहि ) आशिपि । ( ऊर्णुविपीष्ट, णुञ्जिषीद्वम् । ऊर्णुविपीष्वम् । ऊर्णुविपीथ, ) कित्त्वपक्षे उच्यते । अन्यदा तु गुणः ( ऊर्णुविपीष्ट ) इत्यादि, ( और्णुविष्ट । और्णुविष्टाः । और्णुविषि ) कित्त्वपक्षे उच्युदाहार्यः ( और्णुविष्ट ) (१) इत्यादि । ( ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णतः । ऊर्णवन्ति । ऊर्णोपि, ऊर्णोपि । ऊर्णोमि । ऊर्णोमि ) “ऊर्णोतेर्विभाषा” इति हलादौ पिति सावधानुके पक्षे वृद्धिः, अन्यदा (२) गुणः । ( ऊर्णमाव । ऊर्णुवतुः । ऊर्णुविय । ऊर्णनविय । ऊर्णुविय । ऊर्णुविय ) “विभाषोर्णोः” इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे उच्यते । अन्यदा गुणः अन्यत्र “असंयोगालिङ् कित्” इति नित्यं कित्त्वादुच्यते । ( ऊर्णुविता । ऊर्णुविता । ऊर्णुविप्यति, ऊर्णुविप्यति । ऊर्णुतु, ऊर्णुतु । और्णोव । और्णुताम् । और्णोः । और्णवम् । ) ऊर्णोतेरित्यधिहृत्य “गुणोऽष्टक” इति वृद्धयपवादो गुणः । ( ऊर्णुयात् । ऊर्णुथाः । ऊर्णुयाम् । ) “किञ्च पित्त भवति” इति पित्त्वाभावान्न वृद्धिर्नापि गुणः आशिपि (ऊर्णुयात्) इत्यादि, (और्णोवीत् । और्णोवीः । और्णोविषम्), “ऊर्णोतेर्विभाषा” इतीडादौ परस्मैपदपरे सिचि वा वृद्धिः, अन्यदा गुणो ऽकित्त्वपक्षे, कित्त्वपक्षे तुच्यते । (और्णुवीत् । और्णुवीत्) इत्यादि । ( ऊर्णुनूपति । ऊर्णुनविपति । ऊर्णुनुविपति ) “सनीयन्त” इतीडभाषपक्षे “इषो झल्” इति कित्त्वम्, इति तु पूर्ववद्भाष कित्त्वम्, ( ऊर्णुनूयते ) “सूचिसूत्रि” इत्यादिना यद् । ( ऊर्णोनीति ) “उतो वृद्धिर्लुकि इलि” इति वृद्धिः “नाभ्यस्तस्य” इति निषेधो ऽभ्यस्तस्येहान्नत्वाच्च भवति । “ऊर्णोतेर्विभाषा” इति वृद्धिविकल्पस्तु रित्वा निर्देशान्नाशङ्कः । अत एव “गुणोऽष्टक” इति गुण-

( १ ) और्णुविष्टाः और्णुविषि इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

( २ ) वृद्धयभाषः । अन्यत्राजादायुच्यते, इति पुस्तकान्तरेऽधिकः ।

शु ]

श्रापृक्ते, ऊर्णोनुवन्तीत्यत्र "अदभ्यस्तात्" इत्यद्भावो न भवति, अभ्यस्तस्यानङ्गत्वात् ।  
पारायणिकास्वङ्गइत्येत्यानाश्रित्याद्भावमिच्छन्ति । अङ्गाधिकारः कथं बाध्येतेति तच्चि-  
न्त्यम् । लुङि ऊर्णोतेरिति स्तिपा निर्देशाद्बृद्धिविकल्पो नेति नित्या सिचिवृद्धिर्भवति ।  
(और्णोनावीत्) इत्यादि । "विभाषोर्णोः" इति डित्त्वपक्षे उवङ् (और्णोनुवीत्) इत्यादि ।  
(ऊर्णोवयति । और्णुनवत्,) अत्र णौ कृतं स्थानिवदिति नुशब्दस्य द्विर्वचने उपधाह्रस्वत्वे  
\*दीर्घो लघोः\* इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति, चङ्परे णौ यद्ङं तस्य योऽभ्यास इति  
सुवार्थव्यवस्थापनात्, अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । (ऊर्णुत्वा ।) "श्यूरुः  
किति" इत्यनिट्त्वम्, यद्यप्येकाच इत्यनुवर्त्तते तथापि न दोषोऽस्य नुवद्भावात् । उक्तं च-

वाच्य ऊर्णोनुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।  
आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

इति । (ऊरुः) "ऊर्णोतेर्नुलोपश्च" इत्युप्रत्यये नुशब्दलोपः । (उरुः ।) "महति ह्रस्वश्च"  
इति ह्रस्वश्च धातोः । रम्भेवोरु यस्याः सा (रम्भोरु) "ऊरुत्तरपदादौपम्य" इत्यूङ्प्रत्ययः ।  
(संहितोरुः) शफोरुः । वामोरुः । लक्षणोरुः) "संहितशफलक्षणवामादेश्च" इत्यूर्वन्ताद्ब्रुवोर्द्विरुङ्  
प्रत्ययः, शफशब्दः संहितपर्यायः, (संहितोरुः) हितेन सहितं सहितं, (सहोरुः) सहशब्दस-  
हितवचनः । "सहितसहाभ्यां च" इत्यूङ् । अतिशयेनोरुः (वरिष्ठः । वरीयान्) उरोर्भावकर्मणी  
(वरिमा) "पृथ्वादित्वादिमनिच्" "प्रियस्थिर" इत्यादिना वरादेशः । उरुमाचष्टे (वारयति)  
इत्यत्र "णाविष्टवत्" इति वरादेशो वृद्धिः । टिलोपस्तु "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावान्न  
भवति । (ऊर्णा ।) "ऊर्णोतेर्ङ" इति डप्रत्ययः । (ऊर्णायुः) "ऊर्णायायुस्" इति मत्वर्थो युस्,  
सित्त्वात् 'सिति च' इति पदत्वाद्भवाभावात् "यस्य" इति लोपो न भवति । ऊर्णा नामौ  
यस्य स (ऊर्णनाभः) "अच्प्रत्यन्वच" इत्यत्राजिति योगविभागात्समासान्तः । "डयापोः  
हालन्दसोः" इति ह्रस्वः ॥ २८ ॥

द्यु अभिगमने ॥ अनुदात्त उदात्तेत् । ( द्यौति, दुद्याव । दुद्युवतुः । दुद्युविथ । दुद्योथ ।  
द्युव । दुद्याव । दुद्यव, दुद्युविव, ) क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः (द्योता ।  
प्यति । द्यौतु । द्युतात् । द्युहि, द्यवानि । अद्यौत् । अद्युताम् । अद्यौः । अद्यवम् । द्युयात् ।  
प्याताम् । द्युयाः । द्युयाम् ) आशिपि (द्युयात्) इत्यादि । (अद्यौपीत् । अद्यौष्टाम् । अद्यौ-  
पीः । अद्यौपम् । दुद्यूपति । दोद्युयते । दोद्यौति । दोद्युवीति । द्यावयति । अदुद्यवत् । द्युत्वा ।  
पुतः) के चिदस्य सेट्त्वमिच्छन्तीति धातुपारायणे । तत् "उतां च रुज्वौ ध्रुवन्तथाणोति-  
मथोयुण्क्षुण्व" इत्युकारान्तसेट्परिगणने पाठाभावादिच्छामात्रम् ॥ २९ ॥

पु प्रसवैश्वर्ययोः ॥ अनुदात्त उदात्तेत् ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । ॐमिति ब्रह्मा प्रसौ-  
ति । (सुपाव । सोता) इत्यादि द्युवत्, (असौपीत्) इत्यत्र "स्तुसुधूज्भ्य" इतीङ्गि-  
क(१) ल्पो न भवति यतस्त्वोभयतो जितो स्तुजधूजोः साहचर्यात् जितः सुनोतेरेव  
ग्रहणं न पुनरस्याजितो लुग्विकरणस्यापि । (सुपवी) प्रसवशीला, पचाद्यच्च सुयामादित्वात्प-  
त्वंमौरादित्वान्डीपु धात्वन्तराद्वा ॥ ३० ॥

कु शब्दे ॥ अयमप्यनुदात्त उदात्तेतः ( कौति । चुकाव । चुकविथ । चुकोथ । चुकुवि-  
व । कोता) इत्यादिपूर्ववत् । ( चोकूयते । चोकोति । चोकोवीति ) इत्यत्र "न कवतेयेङि"  
इत्यभ्यासस्य कुत्वनिषेधः शपा निर्देशान्न भवति । ( कविः ) "अच इः" इतीप्रत्ययः ।  
निट् चेति रौतेरनन्तरं नोक्तः ॥ ३१ ॥  
पुट् स्तुतौ ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । ( स्तुते । स्तुवाते, स्तुवते । स्तुपे । स्तुध्वे,

स्तुने । स्तुवदे । तुप्नुये । तुप्नुवाते, तुप्नुविते । तुप्नुये । तुप्नुध्ने । तुप्नुवहे) अभ्यासे खयः  
 नेपः । ऋदिषु पाठादिभावः । (स्तोता । स्तोप्यते । स्तुताम् । स्तुवाताम् । स्तुप्व । स्तु-  
 ध्वम् । स्तुने । अस्तुत । अस्तुवाताम्, अस्तुथाः, अस्तुवि, स्तुनीत । स्तुनीयाताम् । स्तु-  
 वांथाः । स्तुवीथ । आशिपि (स्तोपीष्ट) इत्यादि । (अस्तोष्ट, अस्तोपाताम् । अस्तोष्टाः ।  
 अस्तोद्ध्वम् । अस्तोपि) इत्यादौ सार्वधातुके ऋविषये यदा "तुस्तुशम्भ्यम्" इतीदं तदा  
 (स्तुनीते । स्तुवीपे । स्तुवीध्ने । स्तुवीवहे, स्तुनीताम् । स्तुवीप्व । स्तुवीध्वम्, अस्तुनीत ।  
 अस्तुवीथाः, अस्तुवीध्वम् । अस्तुवीवहि ।) इति लिङि सलोपे ऽह्लादित्वाच्चेद् प्रसङ्गः ।  
 अन्यत्र सार्वधातुके विकरणेन व्यवधानान्नैवास्तीष्ट प्राप्तिः । ( स्तौति । स्तुनीति । स्तुतः,  
 स्तुनीतः, स्तौपि । स्तवीपि । स्तौमि । स्तवीमि । स्तुतः । स्तुनीवः ) तिप्तिपोरिदृशे  
 गुणः । अन्यदा वृद्धिः । अन्यत्रेति सर्वश्रोवद्, ( तुष्टाव । तुष्टोय, तुष्टव ) । धलि भारद्वा-  
 जनियमं वाधित्वा पुस्तताप्रतिपेधारम्भसामर्थ्यान् ऋदिप्रतिपेध एव भवति । ( स्तोता ।  
 स्तोप्यति । स्तौतु । स्तवीतु । स्तुताव् । स्तुनीताव् । स्तुतां, स्तुनीतां, स्तुवन्तु । स्तुहि ।  
 स्तुवीहि ) । हेरपित्वान् डित्वाच्च गुणो नापि वृद्धिः, ( स्तवानि । अस्तौव् । अस्तवीव् ।  
 अस्तुताम् । अस्तनीताम् । अस्तुवन् । अस्तौः । अस्तवीः । अस्तवम् । अस्तुव । अस्तु-  
 वीव । स्तुयात् । स्तुवीयात् । स्तुयाताम्, स्तुवीयाम्, स्तुयुः, स्तुनीयुः, स्तुथाः, । स्तुवी-  
 याः । स्तुयाताम् । स्तुवीयाताम् । स्तुयाम् । स्तुवीयाम् ।) अत्र यामुटि पिद्वचनेषु "उतो  
 वृद्धिर्लुङि इलि" इति वृद्धिः "डिच पित्" इति पित्त्वनिपेधात् भवति । आशिपि (स्तुयात्)  
 इत्यादि । (अस्तावीव्, अस्ताविष्टाम् । अस्तावीः । अस्तापिपम् ) "स्तुमुध्नुभ्यः परस्मै-  
 पदेषु" इतीष्टि शिचि वृद्धिः । ( अभिष्टौति । अभ्यष्टौव् ) । "उपसर्गात्सुनोति" इति "प्राक-  
 सिताद्दृव्यवायेऽपि" इति, पत्वं ( पर्यस्तौव् ) "सिगादीनां वाङ्मयवायेऽपि" इति  
 परिनिविभ्यः परस्याङ्मयवाये वा पत्वम् । ( अग्निदुव् ) । "किप् च" इत्यग्ना-  
 नुपपदे किप् । ( अग्निष्टोमः । ज्योतिष्टोमः ॥ अग्युष्टोमः ) । "अतिस्तु" इत्यादिना मन्त्र-  
 त्ययान्तस्तोमशब्दः, एते यज्ञविशेषाः । "अग्नेस्तुस्तोमसोमाः" "ज्योतिरायुष स्तोमः"  
 इति पत्वं, ( परिस्तोमः ) इत्यत्र "उपसर्गात्" इत्यादिना पत्वम् "उगादयोऽस्तुपन्नानि  
 प्रातिपदिकानि" इति न भवति । (स्तुत्यः) । "एतिस्तु" इत्यादिना क्यप् । क्यवित्यनुवर्त्त-  
 माने पुन क्यप्प्रहणात् (अवश्यस्तुत्यः) इत्यत्राच्चावश्ये ण्यत् वाधित्वा क्यपेत् । मयूरश्वं-  
 दिसवात्वारसमासः । "लुप्येदवश्यम्" इत्यत्र इत्ययस्यमो मलोपः । (पावस्तुव्) । "भ्राजभा-  
 स" इत्यादिना ताच्छीलिङ्गः किप् । ( आपतस्तुः ) । "शिव्य वचि" इत्यादिना शिक्पदी-  
 षां । ( स्तोत्रम् ) "शाम्नी" इत्यादिना ष्ट् । ( प्रस्तावः ) "ये दुस्तुशुतः" इति षत् । य-  
 ज्वर्मणि छन्दोगा यत्र देशे समेत्य स्तुवन्ति स (संस्ताव) । "यज्ञे समि स्तुतः" इति षत् ।  
 अन्यत्र (संस्तवः) । स्तुपतेऽनवेति (स्तुतिः) । "यज्ञिदिशिस्तुभ्यः (१)रणे" इति मिन् ।  
 स्तनमर्हति स्तत्र्यः । दृष्टादेशादृत्तिगणत्वाच्चादित्वाच्चेयः । (संस्तत्रात्) । "सम्भान् स्तुतः"  
 इत्यानच् । अयं बहुल्यवचनात्वेवलादपि भवति किञ्च भवति । "गृह्णात्रिरे ह्यस्तत्रान्" इति३२  
 मून् ह्यत्कार्या याचि ॥ अनुशात उभवनोभापः । ( मूने मूनी । मूने । मूने, मूने, मु-  
 याते । ऊपे । ऊवाते, ऊचिरे, ऊचिरेः । ऊपे । ऊचिरेः ।) "मूगो वचि" इत्यादेषाधुक्त-  
 विषये यक्ष्यादेशः । "वचिस्तुपि" इति सम्प्रसारणे द्विवचनम् । ( यत्ता । यत्ताते । यत्तादे ।  
 यत्तये ।) "वचि वचिम्" इति ध्याप्रभृतिवचनादनिदृश्यं, ( मूनां, मूनातां, मूनी, मूने ।  
 मूनायै । धाम्न्, धाम्नाः, धाम्नि । मूनीत । मूनीयातां, मूनीयाः । मूनीय, मूनीवहि ) आ-  
 शिपि ( वत्सष्ट । वत्सष्टाः । वत्सीव ।) आर्द्धधातुवत्त्वाद्वादेशः । ( अशोपव । अशोपे

ताम् । अवोचन्त । अवोचथाः । अवोचे । अवोचावहि ) “अस्यतिवक्ति” इति चलेरङ् कर्त्तरि । “वच उम्” इत्युमागमो मित्त्वादन्त्यादचः परः, “आद्गुणः” । ( अवक्षयत ) सर्वेष्वेपु वचिग्रहणेष्वादेशस्यापि ग्रहणमुक्तं वृत्त्यादौ । ( ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीपि । ब्रूथः । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः, ) “ब्रुव इट्” इति हलादौ पितीडागमः । ( आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथ्युः ) “ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव” इति ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्च णलादयो हि यथासंख्यं वा भवन्ति धातोश्चाहोदेशः । अकार उच्चारणार्थः । थलयाः ‘हस्थ’ इति हकारस्य थकारे “खरि च” इति चत्त्वम् । आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावेन ब्रुव इड् न भवति [आहिभुवोरिट्प्रतिषेध] इति प्रतिषेधात् । ( उवाच । ऊचतुः, ऊचुः, उव-विविथ । उवक्थ । ऊच, उवाच । उवच । ऊचिव, ) पिति “लिट्प्रभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, अन्यत्र तु “वचिस्वपि” इति सम्प्रसारणं, तच्च परत्वाद् द्विर्वचनात्पूर्वमेव भवति । वलादौ क्रादिनियमादिट्, थलि “उपदेशोत्वत्” इतीप्तिपेधो न भवति । तत्रोपदेशग्रहणस्य धातुपदेशोऽत्वत् इति व्याख्यानात्, अयं चादेशोचरकालं धातुनापदेशे । ( व-क्ता । वक्ष्यति । ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रूतां, ब्रूहि । ब्रूतं, ब्रवाणि, ) हि तातडोर्द्धित्वात् डिच्च-पिन्नभवतीत्यपित्त्वादीण न भवति । ( अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रवीः । अब्रवम् । अब्रूव । ब्रूयात् । ब्रूयातां, ब्रूयां, ब्रूयाव ) पिट्त्वानेषु यासुटि डिच्वात्पित्त्वाभावादीडागमाभावः । आशिपि ( उच्यतात् । उच्यस्ताम् ) इत्यादि । “किदाशिपि” इति कित्वात्संप्रसारणम् । ( अवोचत् । अवोचताम् । अवोचः । अवोचम् । ) अङ्युमागमो “वच उम्” इति । कर्मण्युच्यते । ( अवाचि ) इत्यादि । कर्मकर्त्तरि यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिग्रन्थिग्रन्थिजति यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छब्दकौ भवतः । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेवेति, ( विवक्षति । विवक्षते । वावच्यते । ) यड्लुक्कथं न वच्यादेशः । यड् आर्द्धधातुकस्य लुका विपयत्वाप-हारात् । अस्य चोपपादनं चटौ कृतम् । ( अनूचानः ) “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति भूते लिटः कर्त्तरि कानचि निपात्यते । अनेनैव निपातनेन भूते वा लिङ्गुमीयते । तस्य च नित्यं कानजिति न तिङः श्रवणप्रसङ्गः । विकल्पेनानुमानाच्चेणादिधातुविशेषविषयेणानेन लिटा सामान्यविषयस्य लुङो न बाधः । “अनद्यतने लङ्” “परोक्षे लिट्” इत्यत्राप्यस्य यो-गस्यानुवत्तेनादिणादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिटो भूतविशेषविषयार्थ्यां पराभ्यामपि लङ्लिङ्भ्यां न बाध इति भाष्यादौ स्थितम् । ( प्रवचनीयो ) ब्राह्मणः । ( प्रवचनीयो ) अनुवाकः, “भव्यगोय” इत्यादिना कर्त्तृकर्मणेरनीयर् । गुणमुक्तवान् ( गुणवचनः ) । “कृत्वल्युटो व-डुलम्” इति ल्युट् कर्त्तरि । ( वाच्यम् ) । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमीत्वात्प्रागेव प्रत्ययो-त्पत्तेर्वच्यादेशे हलन्तलक्षणो ण्यद् भवति । “वजोः कुधिण्यतोः” इति कुत्वस्य “वचोऽशब्द-संज्ञायाम्” इति निषेधः शब्दसंज्ञायां तु कुत्वमेव ( वाक्यम् ) इति । प्रकर्षं गोच्यतइति ( प्रवा-च्यो ) नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेषः । तत्र शब्दसंज्ञात्वेऽपि “यजयाचरुचप्रवचर्चश्च” इति कुत्वं निषिध्यते, तत्र प्रवचिग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । अपरे पुनराहुः । प्रपूर्वो वचिरशब्द-संज्ञायामेव वचते प्रवाच्य इति, ग्रन्थविशेषप्रतीतिस्तु प्रकरणादिनेत्यत्राप्यशब्दसंज्ञायामि-त्येव कुत्वनिषेधस्य सिद्धत्वात्प्रवचिग्रहणं नियमार्थम्, अशब्दसंज्ञायामिति निषेधः सोपस-यत्वे कुत्वनिषेधस्य सिद्धत्वात्प्रवचिग्रहणं नियमार्थम्, अशब्दसंज्ञायामिति निषेधः सोपस-यत्वे प्रपूर्वस्यैवेति, उपसर्गान्तरयोगेऽपि वाक्यमिति कुत्वं भवतीति, एतच्च भाष्ये दूषितं, यत् इदं कुत्वमहविशेष एवेत्यते, अन्यत्र त्वविवाच्यमित्येव भवितव्यमिति, अहविशेषश्च द्वादशाहे अभितो रात्रे मध्ये दशरात्रस्तस्य दशममहः । तथा चाश्वलायनेनास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विवाच्यमविवाक्यमित्याचक्षतइति । अहविशेषे कुत्वं तु ष्टयोद्गादित्वात्, न्यङ्क्वादित्वाद्वा द्रष्टव्यं, ( वाक् । ) “क्लिब्वचिप्रच्छि” इत्यादिना कावसम्प्रसारणं दीर्घ-त्वं च । ( वाचा ) ‘आपं चैव हलन्तानाम्’ इति टाप् । वागस्यास्तीति ( वाग्मी, ) इति “वाचो गिमनिः” इति गिमनिः । पदत्वात्कुत्वे जशृत्वं, कुत्सिता वागस्यास्तीति ( वाचा-

लो, वाचाटः । ) “आलजाटघौ बहुभाषिणि” इत्यालजाटघौ, बहुभाषिप्रहणं कुत्सितोपलक्ष-  
णार्थम् । सन्दिश्यमानासन्दिश्यमानस्य वाक् वा (वाचिकम्) “वाचो व्याहृतार्थायाम्” इति  
व्याहृतार्थत्वोपाधिकाद्वाचः स्वार्थे ङ्क्, वाचिकञ् पूर्वमेव द्रुतम्प्रति स्वामिनोक्तार्थमिति  
व्याहृतार्थं भवति, अपर आह, लेख्यादिना उध्धारितेऽर्थे प्रवर्तमाना वाग्वाचिकमिति । तथा  
च माघे ‘निर्द्धारितेऽर्थे लेख्येन खलुक्त्वा खलु वाचिकम्’ इति । [स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-  
वचनान्यतिवर्तन्ते ] इति वाचिकशब्दस्य नपुंसकत्वम् । (वाचोयुक्तिः) “वाग्दक्षप्रयज्ञयो  
युक्तिदण्डहरेषु” इतिपठ्या अलुक् । ( द्राह्मणिश्रुवा ) “कुत्सितानि कुत्सनैः” इति कर्मधा-  
रयः । चेलाद्यो वृत्तिविषये कुत्सनवचना इति प्रागेवोक्तं “घरूप”, इति इस्वः । अत्रैव  
सूत्रे वृत्तिनिर्देशात्पचाद्यचि, ( विदुषिष्रुवा, विदुषीष्रुवा, श्रेयसिष्रुवा, श्रेयसीष्रुवा )  
“उगितश्च” इति ह्रस्वविकल्पः । अनयोः पुंवद्भावोऽपीष्यते । (विद्वद्श्रुवा । श्रेयोष्रुवा) इति ।  
(उक्तवा । उक्तम् । पौनरुक्तम् । नैरुक्तम् । ) “अणुगयनादिभ्यः” इति भवव्याख्या-  
नयोरण् । पौनरुक्तमधीते वेद वा ( पौनरुक्तिकः ) । “अणुगयादिसूत्रान्ताटङ्क्”  
इति ङ्क् । अयं द्विकर्मकस्तत्र प्रधाने लादय उक्ताः । अप्राधान्यं च विवक्षाधीनमिति माण-  
वको धर्ममुच्यते धर्मो माणकमुच्यतेइत्युभयोरपि कर्मणोः पर्यायेण लादयो भवन्ति, कृद्योग-  
लक्षणा तु पृथो द्वितीयावद्युगपदुभयप्रापि भवति । माणवकस्य धर्मस्य वक्षेति । तत्र यस्या-  
प्राधान्यविवक्षा तत्र पक्षे द्वितीयापीष्यते । इह वक्तव्यो माणवको धर्मं देवदत्तेनेत्यादि, न  
चैकस्मिन्कर्मणि कृत्येनाभिहिते ऽन्यस्मिन्कर्मणि कर्त्तरि च “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति पृथो  
भवति । [उभयप्राप्तौ कृत्ये पृथ्याः प्रतिषेध] इत्यस्य नाथस्यादौ प्रागेवोपपादितत्वात् ॥३॥  
इण् गतो ॥ एतदादयो षच्यन्ताः परस्मैपदिनो ऽनुदात्ताः । इहृत्वामनेपदी । “इणो गा  
लुङि” इत्यादौ विशेषणार्थो ङकारः । ( एति । इत्, यन्ति । एषि । एषि । इव, ) “इणो  
यण्” इत्यजादौ किति यणादेशः । ( उपैति ) “युत्येधत्युद्सु” इत्येजादावेतौ वृद्धिः । एवं  
च ‘ऐति स्म रामं पथि जामदग्न्य’ इति भट्टिप्रयोगवद् ‘न पुनरेति गतं चतुरं वय’ इत्यप्राप्त्यै-  
तीति वृद्धिरेव पठनीया, ‘स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेप्यति’ इति, ‘हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेप्यत’  
इत्यादयस्तु प्रयोगा भौवादिकस्यायतीत्यस्येति परस्मै द्रष्टव्याः । आ इतः ( एतः । उपेतः ) इ-  
त्यत्र गुणस्यादिवद्भावेन प्राप्तामेत्येधतीति वृद्धिमन्तवद्भावेन प्राप्तम् “ओमाटोश्च” इतिपर-  
रूपं परत्वाद्वाधते । ( इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ, इय, इयाय । इयय । ईयिव )  
किति परत्वाद् द्विवचनात्पूर्वम् “इणो यण्” । अकिति तूभान्यां परत्वादुणुद्बयोरयायी ।  
एतयोः स्थानिवद्भावाद्यप्ययोगमेदैतोरिदशब्दस्य वा द्विवचने किति “दीर्घ इणः किति” इ-  
त्यभ्यासस्य दीर्घः । तत्सामर्थ्याद्दुत्तरखण्डस्य पुनः प्रवर्त्तनाद्यणोऽन्तरङ्गत्वाच्च सजर्णदीर्घो  
नाभ्यभ्यासइस्वः । अन्यत्रैचोऽभ्यासइस्वत्वे “अभ्यासस्यासवर्णं” इतीयद्, यकारस्य विधान-  
सामर्थ्यान् इत्यादिशेषः । ऋदिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिकल्पः ( एता, एप्यति,  
एतु, इतात्, । इताम् । यन्तु । इद्दि, अयाजि ), ‘अवैद्दि मां किङ्करम्’ इत्यत्रानेजादित्वादेते-  
रेत्येधतीत्यस्याप्रसङ्गाद्बृद्धिरथा, न चाऽ इलेपेनेजादित्वाद्बृद्धिः, यतस्तामन्तरङ्गयनेन  
“ओमाटोश्च” इति परस्मै वाधत इत्युक्तम् ( एत् । ऐताम् ) “आटश्च” इत्यान्तरतम्प्राप्त्यै-  
कारो वृद्धिः ( आयन् ) अत्रान्तरङ्गत्वात्प्राप्तेऽन्विभाषे उध्परत्वात् “इणो यण्” इत्यस्य-  
“असिद्धदश्च” इत्यसिद्धत्वात्पश्चादजादित्वेनाडागमः । ( ऐहि, आयम् ) अथापि परत्वा-  
द्गुणायादेशोराट्याकारो वृद्धिः । ( इयात् । इयाताम् । इयाः, इयाम् । इयाव ) आसि-  
पि ( इयात्, इयास्ताम् ) “अहृत्सावैधातुकयोः” इति दीर्घः । ( समियात्, समियास्ताम् )  
इत्यादौ “प्लेर्लिङि” इत्युपमर्गात्परस्यैतेराहंघातुके लिङि इस्वत्थम् । ( अभयात्, प्रेयात् )  
इत्यादावेकादेशस्य इस्वो न भवति, उपमर्गाभावात्, उपमर्गात्परस्यतिदीर्घस्याभावात् ।  
अगतादिरद्वायश्च नास्त्युभयाभितत्वात् । आ इयात्, ( एयात् । समेयात् ) इत्यप्रादिवद्भावा-



देकारस्यैतेर्दीर्घत्वे सम उपसर्गात्परत्वेऽप्यण इति तत्रानुवर्त्तनाच्च ह्रस्वः । अण्वेह सामर्थ्यात्पूर्वः, समीयादित्यादिप्रयोगस्तु ई गताविति भौवादिकस्य । ( अगात् । अगाताम् । अगुः । अगाः, अगाम् । अगाव ) “इणो गा लुङि” इति गादेशः । “गातिस्था” इति सिचो लुक् । “आत” इति “श्लैर्जुस्” “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् । अत्रान्नैयः—“न माडयोगे” इत्यत्र डिचु माडपात्तस्तेनाडित्यपि माशब्दे सार्वकालिको लुङनुमीयत इति ‘मा बालिपथमन्वगा’ इति, ‘मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा’ इत्यादावागम उपपन्न इत्याह । तदयुक्तम् । “माडि लुङ्” इति सार्वकालिकलुङो विधावपि डितो ग्रहणादडिति तस्याभावादनर्थकं स्यात्, तथा च तत्र वृत्तिः । मा भवतु मा भविष्यतीत्यडितो माशब्दस्य प्रयोग इति, किं च “न माडयोग” इति सानुबन्धकनिर्देशो भूतसामान्ये लुङि लङ्लुङोश्च माशब्दयोगे ऽडागमार्थः स्यादिति नैवापूर्वस्य लुङः कल्पकः स्यात् । ‘अथ वा न धर्मसुबोधसमयमवगात बालिशा’ इति माघप्रयोगो “वष्टि भागुरिरञ्जोपमवाप्योरुपसर्गयोः” इत्यवशब्दान्तलोपे द्रष्टव्यः । कर्मणि । ( ईयते । अगायि ) इत्यादि, स्याद्विषु वा चिण्वद्भावे ( आयिष्यते, आयिषाताम् । आयिषीष्ट । आयिता ) अन्यदा ( एष्यते, अगासाताम्, एषीष्ट, एता ) लुङि चिण्वत्पक्षे चिण्वद्विदा परेण बाधाद् न गादेशः, सकृद्भूतपरिभाषया च न पुनः प्रवर्तते इति केचित्, आत्रेयादयस्तु [ वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ] इति वार्तिके तद्व्याख्याने भाष्यादौ च वधभावमेवाधिकृत्य विप्रतिषेधकथनाद्गादेशमाहुः । ( अगायिषाताम् ) इत्यादि, स्याद्विषु चिण्वद्भावेन चिणि दृष्टो गादेशो न भवति चिणि दृष्टस्याङ्गाधिकारविहितस्यैव सोऽतिदेश इति, गादेशश्च केवलं चिणि दृष्टो न त्वङ्गाधिकारविहितः । ( जिगमिषति, ) ‘सनि च’ इत्यवोधनार्थस्य गम्यादेशः । “गमेरिद् परस्मैपदेषु” इत्यत्रास्यापि ग्रह इति सनः सकारादिप्रत्ययत्वादिडागमः । अथ चेडागम आत्मनेपदेन समानपदस्य नेष्यते, अन्यत्र सर्वत्रेष्यत इति गच्छताबुक्तं, तेन कृत्यामि परस्मैपदलुकि च भवति । ( जिगमिषिता, जिगमिषांचकार, जिगमिषवम् ) इति । भावकर्मणोलिङ्यामि चात्मनेपदाभावादिहेव । ( जिगमिषां वभूवे । जिगमिषां चक्रं ) देवदत्तेनेति । यत्तु पदशेषकारदर्शनं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम्, तेन परस्मैपदेषु दृष्टस्य गमेरभावादात्मनेपदे गमिष्यतइतीड्भवतीति तदपि गच्छतावेवं दूषितमितीयात्र न भवितव्यम् । तथा च “अञ्जनगमांसनि” इत्यत्र कैयटपदमञ्जर्याः [ गमेरिडादेशस्य ग्रहणम् ] इति वार्तिके इद्ग्रहणमिणिकोरप्युपलक्षणं, तेनेणिगादेशस्यापि भावकर्मणोरात्मनेपदइडभावे जिगांस्यत इति दीर्घो भवत्येवेति, अन्ये तु तत्रेड्ग्रहणं नोपलक्षणमिति दीर्घत्वं नेच्छन्ति, जिगांस्यतइति । यदायं गमिरादेशो ऽकर्मकः संपूर्वश्च ( संजिगमिषति ) वत्सो मात्रेति तदा “पूर्ववत्सन” इत्यतिदेशेन “समोगम्यृच्छि” इत्यात्मनेपदं स्यादिति न मन्तव्यं, यतः प्रकृतौ दृष्टस्य सनन्तेतिदेशः, इह च सनमन्तरेण नैवास्य प्रयोग, जगुप्सतइत्यादौ तु सनमन्तरेण प्रकृतेरप्रयोगे “अवयवे कृतं लिङ्गं सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकम्” इत्यात्मनेपदमिति प्रागेवोक्तम् । ( गमयति ) “णौ गमिरवोधन” इति गमिरादेशः । अमन्तत्वान्मिच्छे “मितां ह्रस्व” इति ह्रस्वः, बोधने तु नायमादेश इति ( प्रत्याययति, प्रतीपिपति ) इति भवतः । अजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचः सनो द्विर्वचने अभ्यासस्येत्वे उभयोरपि सकारयोरिण उत्तरत्वेन पत्वं प्रतीपिपन्तीत्यत्र सन्शपोकारयोरैकादेशस्यान्तवद्भावेन पूर्ववत्त्वेन ग्रहणेऽपि “अदभ्यस्तात्” इति नादादेशः । अभ्यस्ताद्गाडुत्तरस्य तद्विधानात् । अत्र हि इकारादिः समुदायो ऽङ्गमिकारवर्जं चाभ्यस्तम् । ( उपेयिवान् ) “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” इति लुङ्लुङ्लुङ्लुङ्विषयस्य पाक्षिकस्य लिटो नित्यं कसुरिद् च निपात्यते । अत्र हि क्रादिनियमात्प्रासादित्ःपूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति हरदत्तादयः । कृतेऽपीदि द्विर्वचनं प्राप्नोत्यकृतेपीति नित्यत्वम् । द्विर्वचने तु नेटः प्राप्तिः—“वस्त्रेकाजात्” इति कृतद्विर्वचनानामेकाचामेव क्रादिनियमादिद् कसाविति नियमादस्य च द्विर्व-

चनोत्तरकालमनकाचत्वात् । न च सवणदाघत्यनकाचत्वं शङ्क्यम् । यत् इह वसिति स्थिते सवर्णदीर्घात्परत्वाद्द्विषोपविहितत्वाच्च "दीर्घे इणः किति" इत्यभ्यासस्य दीर्घेण भाव्यं, तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनः सवर्णदीर्घो नैव प्रसजतीत्यनेन च निपातनेन क्वादिनियमात्प्राप्तो "बल्वे-पाजात्" इति नियमादप्राप्त इद् प्रतिप्रसूयतइति । ( उपेयुप ) इत्यादौ भसंज्ञायां "बलोः सम्प्रसारणम्" इति सम्प्रसारणे वलाघभावादिण् न भवति । उपोपसर्गग्रहणमतन्त्रं, तेन ईयि-वान् समीपियानित्याद्यपि भवतीति वृत्तिकारादयः, पारायणिकास्तूपसर्गग्रहणस्य प्रयोजनम-जन्तस्यान्यन्योपसर्गास्य निवृत्तिरित्याहुः ( इत्यः । उपेत्यः ) "एतिस्तु" इत्यादिना क्यपि तुक् । उपेत्येत्यत्र "पत्वतुकोरसिद्ध" इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वाश्रयस्तुग् भवति । उपे-यमिति प्रयोगो भौत्वादियस्य देवादिवस्य वा ऽवो यत्प्रत्ययेन । न अभ्यासो अन्वयादाः, स गन्तव्यो यस्य सो (अनभ्याशमित्यः । ) "इत्ये वा नभ्याशस्य" इति मुम् । अत्येतीत्य-त्यायः । "श्याद्भवय" इत्यादिना णः । ( अत्ययी, ) "जिहक्षिविधी" इत्यादिनेभिः । ( इ-त्वरः ) । "इण्निशि" इति ङरप्, ( इत्वरौ ) स्त्रियां "टिड्ढाणम्" इति ङीप् । ( न्यायः, ) "परिन्योर्नोर्णोर्णोर्णोः" इति घञ् । अत्रेपः पदार्थानामनपचारः, यथाप्राप्तकरणं, पार्थाः । "परावनुपात्ययहण" इति घञ् । ( अनुपात्ययः ) क्रमप्राप्तस्यानतिपातः परिपाटी, अन्यत्र का-लपार्थायः, "प्रच," ( इत्या ) । "संज्ञायां समज" इत्यादिना स्त्रियां क्यप् । ( इति ) बाहु-लकात् क्तिन्नित्यात्रेयः, ( अयनम्, अन्तरयणम् ) "अतरदेश" इत्यधिभूत्य "अयनं च" इति णत्वम्, अन्तरउपसर्गत्वात् "कृत्यचः" इति णत्वे सिद्धे वचनमिदं देशप्रतिपेधार्थम् । नीयतेऽनेनेति ( न्यायः ) "श्याद्यान्याय" इति घञ् निपात्यते, "सुंसि संज्ञायां" घापवादः न्यायादनपेतं ( न्याय्यं ) "धर्मपथ्यर्धन्यायादनपेते" इति यत्, न्याये भवमपि ( न्याय्यं, दिगादित्वाद्यत् । न्याये भवन्तस्य व्याख्यानं वा ( मयायम् । ) ऋगयनादिपाठादणि "नध्वाभ्याम्" इत्यैजागमः । न्यायमधीते वेत्ति वा ( नैयायिकः ) । उक्त्यादित्वादृक् "नध्वाभ्याम्" इत्यैजागमः । ( आत्ययिकः, औपयिकः । ) अत्ययोपायशब्दाभ्यां "विनयादिभ्यश्च" इति स्वार्थं ङ्क् । उपायशब्दस्य तु "उपायाद्भस्वत्वं च" इति ह्रस्वत्वमपि । औपयिक-शब्दः स्वभावाद्दौचित्ये वर्तते, यथाकथञ्चिदियं व्युत्पत्तिरित्यात्रेयः । "शिवमौपयिकं गरीयसी-म्" इत्युपायमात्रेऽपि प्रयोगो दृश्यते । ( प्रातरित्वा ) "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इति क्तिप् । स्त्रियां ( प्रातरित्वरी ) "वनो र च" इति ङीद्रेफौ । कान्तारमतीतः ( कान्तारातीतः ) । "द्वितीयाधित" इति तत्पुरुषः । दुःखादपेतः ( दुःखापेतः ) "अपेतापोह" इति पञ्चमीतत्पु-रुषः । ( एवम् ) "इण्शीर्ष्यां वन्" इति वन्प्रत्ययः । चादित्वादसत्त्वचनत्वात्त्रिपातोऽन्ययम् । ( ष्वे च मोक्षसे ) । एवशाब्दोऽसम्भावने, न क्वापि भोक्ष्यस इत्यर्थः । [ एते चानियोगे परस्परं चक्रव्यम् ] इति पररूपम् । नियोगोऽवधारणम्, अनियोगस्ततोऽन्यः । ( समियोऽग्निः ) सङ्घा-मश्च । "समीण" इति थक् । ( आयुः, आयुषी ) "एतेर्णिञ्च" इत्युसिप्रत्ययः, गित्वाद्बु-द्धिः । ( पुरायुषम्, द्वयायुषम्, त्रयायुषम् ) "अचतुर" इत्यादिना आद्यस्य पठोतत्पुरुषे, इतरयोः समाहारद्वन्द्वेऽच् निपात्यते । तेन समासान्तरे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषा-युषी, द्वयोरायुः, त्रयाणामायुः, द्वयायुस्त्रयायुः इति । ( आगः ) "इण आमोऽपराधे" इत्य-मुन्यागादेशोऽपराधे । ( एतशः, ) चन्द्रादिः, ( एतशाः ) ब्राह्मणः । "इणस्तशन्तशमुनौ" इति तशन्तशमुनौ । ( इभः ) 'इणः कित्' इति भन्प्रत्ययः । किरवात्र गुणः । इभमर्हति ( इभ्यः ) । ङ्ङादित्वाद्यत् । ( एङ् ) "इण्भौ" इत्यादिना कन् । सङ्ख्यायामेकवच-नान्तः । मुहयादौ त्वभिधेयवचनं, अर्थं सर्वनामा । तत्कार्याणि जसि विभापां वर्जयित्वा पूर्वशब्दविहात्युन्नेयानि, त्यञ्छब्दवक्ष्यशब्दाकार्याणि च । "भवन्त्यनेके जलधरिवोर्मयः" इत्यत्र तत्पुरुषस्योत्तरपदाधेप्रधानत्वात् उत्तरपदस्य च तत्सङ्ख्यावाचित्वेन एकवचनान्त-त्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमिति 'शेष्यतेऽनेक्या सन्नतापाङ्गया' इतिवदेकवचनेन भाव्यम् । अधैक-



निराकृतम् । तस्य त्ववकाशो वीरपुरपादिः । ( एतत् ) “एतेस्तु च” इत्यदिप्रत्ययस्तु-  
 ङागमश्च । एष करोतीति, “त्यदादीनाम” इति विभक्तावत्ये “तदोस्ससौ” इति सौ तकारस्य  
 सत्ये तस्य च एत्ये सोः “एतत्तदोस्सुलोपो ऽकोरनञ्समासे हलि” इति लोपः । अकोरिति व-  
 चनाद् एषः करोतीति साकच्के सुलोपो न भवति । अनञितिवचनाद् अनेपः करोतीत्यत्रा-  
 पि न सुलोपः । अत्र अनञ्समासे इति प्रतिषेधादेव तदन्तस्यापि प्रह इति परमैष करोतीत्य-  
 त्रापि सुलोपः । त्यदाद्यत्वे “तदोस्सस्सावनन्त्ययोः” इति सत्ये च, त्यदादिप्राधान्ये तदन्ते-  
 पीप्येते; यदा त्वप्राधान्यं तदा न भवतः, अत्येतदेवदत्त इति । नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वादिपि  
 न भवतः । अमो लुका लुप्तत्वादिपि नात्वम् । एपेत्यादी विभक्तिनैरन्तर्येण भवदप्यत्वं  
 “भस्त्रैया” इत्यादिनिर्देशाच्चद्घातस्य टापो निमित्तं भवति । ( एषका, एषिका ) अकच्पत्रे  
 “भस्त्रैयाजाज्ञाद्वास्वाननपूर्वाणामपि” इति कात्पूर्वस्याकारस्य “प्रत्ययस्थाद्” इति प्राप्त-  
 मित्वं पक्षे निषिध्यते । यद्यप्यत्र नञपूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानामन्यपूर्वाणां चायं  
 निषेध उक्तः । तथाप्येपादे समस्ते न प्रेजयतः पतस्समासार्थायां विभक्तौ न त्यदा-  
 द्यत्वम्, ‘अन्तरङ्गानपि विधोन्वहिरङ्गो लुग्बाधते’ इति । तेन समासाद्विभक्तावत्ये टापा  
 भाव्यम् । स चान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्पर इति “प्रत्ययस्थात्” इती-  
 त्यस्यासुप इति निषेधादप्रसङ्गात् किं तन्निषेधेन । त्यदादिकार्यं त्यच्छब्दवत् । एतत्परिमाण-  
 मस्य ( एतावान्, ) “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुव्” इति परिमाणिनि वतुप् “आ सर्जनाद्”  
 इत्यात्वम् । “अत्वसन्तस्य” इत्यस्मद्बद्धौ सावुपधादीर्घत्वे जुमि हल्ल्यादिसंयोगान्तलोपी ।  
 ( अतः, अत्र ) “एतदोश्” इति प्राग्दिधीयेऽशादेशः । अत्र एतद् इति योगविभागः, तत्र  
 “एतेतौ रथोः” इत्यनुवृत्त्या रेफ्यकाराधोः प्रत्यययोः, यथासङ्गयमेत इत इत्येतावादेशौ भवतः,  
 ( एतर्हि इत्यमिति ) तत्र हिल् “अनद्यतने हिंल्यन्तरस्याम्” इति सिद्धस्यादिस् एसङ्गयेयः ।  
 अत्र भुङ्क्ष्व, अथोऽत्राधीष्व, इत्यादौ अन्वादेशोऽपि “एतदोश्” इति सामान्येनवाशादेशे  
 सिद्धे “एतदस्रतसोस्रतसौ चानुदात्तौ” इति वचने प्रतसोरनुदात्तत्वार्थम् । ( एनम्, एनौ,  
 एनान्, एनेन, एनयोः ) “द्विथीयादौत्वेनः” इतीदमेतदोरन्वादेशविषययोरनादेशः । नपुंसकै-  
 कवचने त्वेनादितोप्यते । ( एतः ) वर्णः । “हसिमृश्विण्वामि” इति तन्प्रत्ययः ( एनो )  
 “वर्णादनुदात्तासोपधातो न” इत्यनुदात्तान्ततोपधवर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप्, तकारस्य च  
 नः । ( इनः ) “इण्सी” इत्यादिना नक् । ( दूरं, ) “दुरीणो लोपश्च” इति दुर्युपपदे रक्,  
 इणश्च लोपे, “शोरि” लोपे “ह्रलोपे” इति दीर्घः ( दविष्ठः, दवीयान्, दवयति, ) “स्थूलदूर”  
 इत्यादिना णाविष्टवदिति च यणादिपरस्य लोपो गुणश्च । ‘दूरयत्यवन्ते विवस्वतो’ इति  
 प्रयोगस्तु चिन्त्यः ॥ ३५ ॥

इह अध्ययने ॥ नित्यमधिपूर्वः । ( अधीते, अधीयाते, अधीयते, अधीये, अधीये, ।  
 अधीवहे, ) क्लित्यजादायिष्य् । ‘रामादधोतसंदेश’ इति भट्टिप्रयोगे पञ्चमी चिन्त्या,  
 “आख्यातोपयोगे” इत्याख्यातुः प्रतिपादयितुरपादानत्वं, एस्मादुपयोग एव, उपयोगश्च  
 नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्, तच्च उपाध्यायादर्थात् इत्यादायेव सम्भवति । ( अधिजगे, अधि-  
 जगते, अधिजगिषे, अधिजगे, अधिजगिवहे, ) “गाह् लिति” इति गाशादेशः । क्रादिनिय-  
 मादिद् । “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपः । तस्य स्थानिज्जावाद् द्विवचनम् । गाशास्य  
 तु न स्थानिवत्त्वम्, “गाह् लिति” इति द्विलकारकनिर्देशाद् एतदस्यापयामेव तद्विवचननिमि-  
 त्तान्निमित्तत्वाभावात् । ( अध्येता । अध्येप्यते । अधीताम्, अधीयाताम्, अधीष्य, अ-  
 ध्येयि, अध्यावहे ) आदि गुणाययोऽससर्गस्य यणादेशः । पूर्व धातोऽयमर्गण योगेऽपि गुणात्प-  
 र्यमन्तरङ्गत्वेन सयर्णदीर्घो न भवति, “वर्णादाङ्गं बलीय” इति गुणस्य बलीयस्त्वात् । अथ वा  
 “प्रत्ययः” “जेरप्ययने वृत्तम्” इत्यादिनिर्देशात् भविष्यति । ( अध्येत, अध्येयाताम्, )  
 अध्येयत ) एस्यादादेशः । ( अध्येयाः, अध्येयि, अध्येयिदि, ) अजादौ परत्वादिर्दि



इति चरणस्य जातित्वम् । चरणशब्दश्च शाखाध्यायिषु रूढः । ब्राह्मणस्याध्यापके (ब्राह्मणाध्यापकः) । ष्यन्ताद् ष्युल, याजकादिस्वाद् अकेनापि पद्योत्तमासः । "पृतिस्तु" इति क्यञ्चिषौ नित्यमधिपूर्वत्वादस्यैतिप्रहणेन न षहः । तथा च भाष्ये 'अध्येयं व्याकरणम्' इति यदन्तो निर्दिश्यते ॥ ३६ ॥

इक स्मरणे ॥ अयमप्यधिपूर्वः । मातुरध्येति मातरमध्येति, "अधीगर्थ" इति कर्मणश्चोप-  
त्येन पद्यो । धातोः फकारो ऽग्रेगिति विरोपणार्थः । ( अधीतः, अधीयन्ति ) इत्यादि-  
सर्जमिष्वत् । "इण्वदिक" इति वचनाद् "इणो यण्" "इणो गा लुङि" इत्यस्यापि भवति ।  
आत्रेयस्तु यगमुक्त्वा के चित्तु "इणो गा लुङि" इत्यतिदेशाकायां(१)धमेव, "इण्वदिक"  
इत्यतिदेशमिच्छन्ति, तन्मते इयङि अधीयन्तीति पक्षान्तरमप्याह । "इणो यण्" इत्यत्र  
न्यासे च पक्षद्वयं दर्शितम् । "गकारोच्चारणं हृदिकोर्निवृत्त्यर्थम् । ये तु "इण्वदिक" इति  
सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति तेषामिङ एव निवृत्त्यर्थम् । इकन्तु भवितव्यमेव यणा इति ।  
मैत्रेयस्तु इयङ्मेवोदाहृत्य, केचित्तु यणादेशमिच्छन्ति" इत्याह । हृदत्तस्तु इयङादेशं न  
सहते । "इण्वदिकः" इत्युपादाय यदाह । 'यद्यस्यैवायं प्रकरणस्य शेषः स्यात्, "इणिकोर्गा-  
लुङि" इति सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्येतावश्यम् । एतश्च खलु पृथगिण्वदिक इत्याह, ततो म-  
न्यामहे सर्जशास्त्रस्य शेषोऽयम् इति । एवं च 'ससोतयो राघवयोरधीयन्' इति भट्टिप्रयोग-  
श्चिन्त्यः । "णौ गमिरवोधने" "सनि च" इत्यवोधने विधीयमानो गम्यादेशोऽस्यापि भवति,  
यतस्तत्र बोधनशब्देनानुभवरूपं ज्ञानं गृह्यते, न च स्मृतिरनुभवः, अत एव वृत्तौ अधिगम-  
यति, अधिजिगमिपति, इति गम्यादेश उदाहृतः ॥ ३७ ॥

वी गतिप्रजनकान्त्यसन्नखादने ॥ जनो जन्म,(२) प्रजो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ।  
( वेति, वीतः, वियन्ति, वेपि, वेमि, वीवः, ) अजादावगुणवृद्धिविषये इयङ् । ( विवाय, वि-  
वपुः, विव्युः, विरयिय, विरेय, विव्यथुः, विव्य, विवाय, विवय ) पिद्वचनेषु वृद्धिगुणायायां  
स्थानिवत्त्वे धीशब्दस्य द्विर्वचनम् आशयोरेव वा स्थानिवत्त्वे वैशब्दस्य वेशब्दस्य वा । अ-  
पिद्वचनेषु इयङ्ः स्थानिवत्त्वात् विशब्दस्य द्विर्वचने पुनरुत्तरलक्षणस्य प्रवर्तमानमित्यङं वा-  
धित्वा अनेकाचूत्वाद् यणादेशः । 'कटि गती' इत्यत्रायमर्थः प्रपञ्चितः । ( वेता । वेप्यति ।  
वेतु, वीतां, वियन्तु, वीहि ) हेरपित्त्वात् कित्वाच्च गुणः । ( वयानि, वयाव, ) इयङं वाधि-  
त्वा परत्वाद्गुणः । ( अवेत्, अवीताम्, अवियन्, अरेः, अवयम्, अवीव, ) अडागमा-  
त्प्रागपि वर्तमानं प्रकृत्यनेकाचूत्त्वमाधित्य अजादौ किति "परनेकाच" इति यणादेश इत्या-  
श्रेयः । अन्ये तु परत्वादियङ्मेवाहुः । "असिद्धवदत्र" इति 'असिद्धत्वं विप्रतिषेधविषयेन' इति  
"युमास्या" इत्यत्र हलप्रहणेन ज्ञापितम् । ( वीयात्, वीयातां, वीयुः ) आशिपि ( वीयात्,  
वीयास्ताम् । अवैपीत् । अवैष्टाम्, अवैपीः, अवैपम् । विवीपति ) "इको शल्" इति कि-  
त्त्वाच्च गुणः । ( वेवीपते, वेरेति, वेवयोति, वेवीतः, वेव्यति ) णिचि ( वाययति, अवोवयत् ) ।  
प्रजनार्थत्वे तु "प्रजने वीयतेः" इति णौ विभाषया आत्वे पुकि, पुरो वातो गाः (प्रवापयति)  
इति ॥ पुरोवातो गर्भं ग्रहयतीत्यर्थः । कर्मणि वीयते इत्यादि । (वीत्वा वीतः । वैत्रम् ।) "गुष्ट-  
वी" इत्यादिना अत्रत्ययः ( येत्रकीयम् ) "नशादीनां कुक्च" इति चातुरार्थिकशब्दः, कुगाम-  
सश्च । अत्र प्रलिष्टनिर्देशाद् 'ई' इत्यपि धातुमाहुः, (३) ( एति ईतः, इयन्ति ) ईयात्, ईया-  
ताम्, ऐपित् ) इत्यादिसिद्धयर्थम् ॥ ३८ ॥

( १ ) अधिकारकार्यायामिति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

( २ ) जननं जन इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

( ३ ) ईं गतिभ्यासिप्रजनकान्त्यसन्नखादने तु वर्तते इत्यर्थे इयाधिक पुस्तकान्तरे ।

या प्रापणे ॥ प्रापणमिह गतिः । ( याति । प्रणियाति ) । “नेगंद्” इति णत्वम् ।  
 ( यन्तः, यान्ति, यासि, यामि । ययौ, ययतुः, ययुः, ययाय ययिय, यय, ययौ, ययिव, )  
 क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्किलपः । ( याता । यास्यति । यातु, यातात्,  
 यातां, यान्तु, याहि, यानि, ) लडदशकटायनस्यैव इत्याकारान्ताहट्टः श्राकटायनमतेन  
 विधीयमानो जुस्भावो लोपो लङ्घनायेन न भवति, तत्रानुवर्तमानेन टित इत्यनेनेव आका-  
 रान्तात्परस्य लङोऽन्यस्य धेरसम्भवाद् लङ्घिपयत्वे सिद्धे पुनलेङ्ग्रहणस्य मुख्यलङ्ग्रहणा-  
 र्थत्वात् । ( अयात्, अयाताम्, अयुः, अयान्, अयाः, अयातम्, अयाम्, ) “लडदशा-  
 कटायनस्यैव” इति या शंजुस्भावः । ( यायात्, यायाताम् ) इत्यादि । यायुरित्यस्यानभि-  
 धानादप्रयोग इति केचिदित्यात्रेयः । आशिपि, ( यायात्, यायास्तां, यायासुः । अया-  
 सात्, अयासीः, अयासिपम्, ) “यमरमनमाताम्” इति समिटौ । ( यान्ती । याती, )  
 शन्नन्तात् शीनद्योः परयोः “आच्छीनद्योर्नुम्” इति नुम्बिकल्पः । ( यियासति ) । “नित्यं  
 कौटिल्ये गतौ” इति यद्, ( यायेति, यायाति, यायीतः, यायति ) हलादौ टिति सार्वधातु-  
 के “ई हल्यघोः” इतीत्वम् । अजादौ “शनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपः । ( यापयति । अधीय-  
 पत् । यायावरः । ) “यश्च यडः” इति यडन्ताद्यातेर्वरच् । अत्र चकारः पुनर्वरज्विधानार्थ  
 इत्यकौटिल्येऽपि यडनुमीयते । एवं हि पुनर्विधानमुपपद्यते । अत्र वरच्यतो लोपे यलोपे च  
 “अचः परस्मिन्पूर्वविधौ” इत्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् “न पदान्त” इत्यादिना निषिध्यत  
 इति “आतो लोप इटि च” इत्याल्लोपो न भवति । शुभं यातीति ( शुभंयाः ) । किय् ।  
 ( शुभंयौ ) । “नादिचि” “दीर्वाञ्जसि च” इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाद् “वृद्धिरेचि” इति  
 वृद्धिः । ( शुभंयाः ) । शसादौ भसंज्ञायाम् “आतो धातोः” इत्याल्लोपे ( शुभंयः ) इत्या-  
 दि । नर्पुसके तु ह्रस्वत्वे ( शुभंयम् ) इत्यादि । चतुर्थ्येकवचने तु “ह्येयः” इति यकारं “सुपि च”  
 इति दीर्घे तस्य च धात्वाकारत्वाद् “आतो धातोः” इत्याल्लोपे “हलो यमाम्” इति पूर्व-  
 यकारस्य वा लोपे शुभंय इति भवति । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धीयत्वात्,  
 यलोपविधित्वाद्वा । यदा तु “हलो यमाम्” इति लोपो न भवति; तदा द्वियकारक उच्चार्यः ।  
 ( शुभंयिका ) । कप्रत्यये “केऽण” इति ह्रस्वे “प्रत्ययस्थाद्” इतीत्वम् । “उदीचामात-  
 र्स्थाने यकपूर्वायाः” इति यकारककारपूर्वस्याकारस्त्रानिकस्याकारस्य विधीयमानः पाक्षिक  
 ह्रस्वनिषेधोऽत्र न भवति । यकपूर्वाया इति खीलिङ्गनिर्देशेन खीप्रत्ययस्य, अतस्तत्र ग्रहणात् ।  
 ( ययातिः ) । क्तिनि बाहुलकाद् द्विवचनमित्यात्रेयः । “ई हल्यघोः” इतीत्वमपि बहुलवच-  
 नादेव नेति तदभिप्रायः । यद्बहुगन्ताद्वा क्तिचि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति “दीर्घोऽकृति”  
 इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् “ई हल्यघोः” इत्यभ्यस्तेत्त्वं च न भवति । ( यात्रा, ) “हुयामा-  
 शुवसिभसिभ्यस्त्रन्” इति त्रन् स्वभावात्स्त्रीविषयः । “द्रन्” इति द्रनेव सिद्धे त्रन्निधानं  
 ङीन्निवृत्त्यर्थम् । ( ययुः ) । “यो द्वे च” इत्युप्रत्ययो द्वित्वं च किद्दशवादाल्लोपः । ( मृग-  
 युः ) व्याधः, ( देवयुः ) धार्मिकः, ( केवल्युः ) मानी, ( ग्रहयुः ) ग्रहपतिः, ( मित्रयुः )  
 मित्रवत्सलः, ऋषिश्च, ( मन्त्रयुः ) मन्त्री, ( अध्वर्युः, ) ऋत्विग्विशेषः । “मृगय्यादयश्च”  
 इति मृगादिपूपपदेषु कुप्रत्यये निपात्यन्ते । अध्वरशब्दस्य अन्तलोपश्च । अध्वर्योर्भावंकर्मणी  
 ( आध्वर्यवम् ) । उद्गात्रादित्वाद्ञ् । ( यातुः ) । रक्षःपर्यायः तुनि पारायणे व्युत्पादितः ।  
 ( यामः ) । “अर्तिस्तु” इत्यादिना मन् ॥ ३९ ॥

वा गतिगन्धनयोः ॥ ( वाति ) इत्यादि यातिवच् । ( वाजयति ) । “घो विधूनने जुक्” इति  
 षौ जुक् । विधूननं कम्पनम् ; अन्यत्र पुगेव, ( वापयति ) इति । ( निर्वाणः ) । “निर्वाणोऽ-  
 वाते” इति धात्वर्थस्य अवाताधिकरणत्वे निष्ठानत्वं निपात्यते । वाते तु निर्वातो वातः,  
 निर्वातं वातेन इति नत्वं न भवति । आद्युदात्तो वातशब्दो “हसिमृगय्याम्” इति तनि  
 द्रष्टव्यः । वातानां समूहो ( वात्या ) । “पाशादिभ्यो य” इति यः । ( वात्लः ) “वाता-

रसमूहे च" इत्यूलच् । च शब्दादयं न सहत इत्यर्थोऽपि । ( वातवान्, वातूलः, ) सिञ्जा-  
दिषु 'वातदन्तबल्ललायानामूह च' इति पादाह्यचि ऊङ् चागमः । "यस्य" इति लोपः ।  
वातरोगी, ( वातकी ) "वातातिसाराभ्यां कुम्ब" इति मत्वर्थे इनिः, कुमागमश्च । वातस्य  
शमनं कोपनं वा वातिकं, तस्य निमित्तप्रकरणे [ वातपित्तश्लेष्मभ्यश्शमनकोपनयोः स-  
इक्ष्यानम् ] इति ङ्क् । ( वायुः ) "कृपावाजी" इत्युणि युगागमः । वायुदेवताऽस्य ( वाय-  
व्यम् ) । "वाय्वृतुपियुपसो यत्" इति यत् । ओर्गुणे "वान्तो वि" इत्यवादेशः । "द्वावाम-  
श्च" इत्यत्र अकर्मकत्वात् अस्याग्रह इति न्यासे; तत्पाशादौ 'वाता वान्ति दिशो दश' इति  
भाष्ये सकर्मकस्य दर्शनादयुक्तम् । तथा च भट्टभास्करोऽपि 'असन्मृष्टो जायमे मातृवोः, इत्यत्र  
मातृवोः मातापितृभावं वान्त्योरिति सकर्मकत्वमाह । एवं च "द्वावामश्च" इत्यत्र 'द्वयतिना  
सानुदन्धकेन साहचर्याद् अकर्मकत्वाच्च वा गतिगन्धनयोः मा माने इत्येतयोरग्रहणम्, इति  
हरदत्तेन अकर्मकत्वस्य हेतोः कथनमन्यमताभिप्रायं द्रष्टव्यम् । शोषणे वायति । तन्तुमन्ताने  
वयतीति शपि गतम् ॥ ४० ॥

भा दीप्तौ । ( भाति ) इत्यादि यातिवत् । ( व्यतिभाते ) । त्रिष्वपि चनेषु समानं रूपम्,  
इत्यादादेशः । ( व्यतिभासे, व्यतिभै ) । इट् एत्वे वृद्धिः । केचित्तु "आतो लोप इटि च"  
इत्यत्रास्यापीदो ग्रहणमिति आहोपमिच्छन्ति तत्र, तत्रार्थधातुकाधिकारादागमस्यैदेदो ग्रह-  
णमिति स्थितेः । आगमश्च इडार्थधातुकभक्तत्वादार्थधातुकः । ( भा ) "दोऽन्यत्रापि दृश्यते"  
इति डः । ( भाः ) "सम्पृचादि" इत्यादिना क्विप् । असंज्ञायाम् "आतो धातोः" इत्याहोपे  
( म ) इत्यादि । 'करकमलैः पुनरकरकभाभिः' इति प्रयोगः सान्तस्य भाइशब्दस्य रत्वे "भोभ-  
गो" इति यत्वे "हलि सर्वेषाम्" इति लोपे द्रष्टव्यः । ( प्रतिभा, प्रभा ) । "आतश्चोपसर्गे"  
इत्यह् छियां भावे । प्रतिभैव ( प्रातिभम् ) । प्रशादित्वात्स्वार्थेऽण् । ( निभः ) स्तुल्यः ।  
"आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरी कः । ( प्रभानम्, प्रभापनम् ) । "न भाभूपकमिगमि" इत्या  
दिना "प्यन्तानां च भादीनामुपसइक्ष्यानम्" इति च णत्वनिषेधः । अयं च निषेधः "वृत्त्य  
च." इति प्राप्तस्येति लोटि प्रभाणि प्रभावयाणि इत्यत्र "आनि लोट्" इति णत्वं भवत्येव  
( भानुः ) । "दाभाम्यां जुः" इति जुः ॥ ४१ ॥

ष्णा शौचे ॥ ( स्नाति । सन्नौ, सन्न्याय, सन्निय, सन्निय । स्नाता । स्नास्यति । स्नातु  
स्नाहि, स्नानि । अस्नात्, अस्नाताम्, अस्नुः, अस्नाः । स्नायात्, स्नायाताम् ) । आशिपि  
( स्नायात्, स्नायात्, ) "धान्यस्य संयोगादेः" इत्येत्वविकल्पः । ( अस्नासीत् । सिष्णासति ।  
सास्नायते । सास्नाति । स्नापयति, स्नपयति, प्रस्नापयति ) । "ग्लान्तावनुवर्मां च" इत्य-  
नुपसृष्टस्य वा मित्त्वम् । "प्रतिष्णातम्" इति सूत्रे पत्वम् । सूत्रादन्यत्र ( प्रतिस्नातः ) ।  
( निष्णातः, नदीष्णाः ) । "सुपि स्थ" इत्यत्र "सुपि" इति योगविभागात्कः, तिनदीभ्यां स्ना-  
तेः कौशले" इति पत्वम् । कौशलादन्यत्र ( निस्नातः, नदीस्नातः ) । सुस्नातं पृच्छति  
( सौस्नातिकः ) । [ पृच्छती सुस्नातादिभ्य उपसत्-इक्ष्यानम् ] इति ङ्क् । ( प्रस्नः ) "धप्रथे  
कविधानम्" इति कः । ( स्नान्तीर्थ ) वृणात् । आहुल्लङ्कारणोऽनीधत् । ( स्नत्स्वकार्लिकः )  
मयूरव्यंसकादित्वात्तुरपः । "समासेऽनन्पूर्वे" इति क्त्यो ह्यञ्च भवति । अनन् इत्यस्य  
पर्युदासत्वाद् नृसदृशेनाव्ययेन क्त्यान्तस्य समासे स विधिरिति । मयूरव्यंसकादिषु पादा-  
देव धात्र ह्यपो नैव प्रसङ्गः । ( ब्राह्मणस्नापकः ) । प्यन्ताण्युल् । याजहादित्वात् पट्टीस-  
मासः । स्नायतीति भौवादिकस्य ॥ ४२ ॥

धा पाके । इह पाको विकृतिरिति कैयदादौ । ( धाति ) इत्यादि स्नातिवत् । पाके घटादि-  
पाटात् धपयति । अन्यत्र धापयति स्नेहयतीत्यर्थः । ( श्ले ) क्षीरं हपिर्वा । प्यन्तस्य चाप्य-  
न्तस्य च भे "श्रुतं पाके" इति श्रुभावो निपातितः । क्षीरहविषोरन्यत्र ( धाणा ) ययागुः,  
( धपिता ) ययागुरिति । "संयोगादेरात्" इति निष्ठान्त्वम् । 'अप्यन्तत्वे पाके' इति कच-



नाद् यदा स्वेदनेवचनो वा ष्यन्ताण्णिचि पाचनवचनो वा तदापि न श्भावः । सर्वमेतत् 'श्रै पाक' इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ ४३ ॥

द्रा कुटसायां गतौ ॥ कृत्सितगतिः पलायनं स्वापश्चेति स्वामी । तत्र प्रायो निपूर्वाऽयं स्वापवचनः । ( द्राति, निद्राति, प्रणिद्राति, ) इत्यादि यातिवत् । ( निद्रालुः, तन्द्रालुः ) "रुग्निगृहिपतिद्विनिद्रातन्द्रा" इति निपूर्वात्तपूर्वाच्चालुच् । अस्मादेव निर्देशात्तदो दकारस्य च नकारः । ( निद्रः ) "आतश्चोपसर्गो" इति कः । ( निद्रा ) । स्त्रियाम् "आतश्चोपसर्गो" इत्यङ् । ( तन्द्रा ) । "घञर्थे कविधानम्" इति कप्रत्यये टाप् । ( तन्द्रिः ) । "अच इः" इतीप्रत्ययः, चाहुलकात्कित्त्वादाहोपः । ( तन्द्री ) । "कृदिकारादृक्तिन" इति वा ङीप् । सर्वत्रात्र तदो दकारस्य नकारः, "निद्रातन्द्रा" इति निपातनस्य सामान्यापेक्षत्वाद् द्रप्रत्ययः । ( द्राणः, द्राणवान् ) "संयोगादेरात्" इति निष्ठानत्वम् । ( निद्रित ) इति निद्राशब्दात् तारकादित्वादित्तिचि । द्रायतीति स्वप्ने शपि ॥ ४४ ॥

प्सा भक्षणे ॥ ( प्साति, प्रणिप्साति ) इत्यादि स्नातिवत् । द्रवणेन प्सानीयो ( द्रप्सः ) घञर्थे कः । पृषोदरादित्वाद् द्रादेशः । ( विषप्सा ) । "श्वनुक्षन्" इत्यादिना कनिन् ॥ ४५ ॥

पा रक्षणे ॥ ( पाति ) इत्यादि यातिवत् । ( पायते, अपासीव् ) । इत्वे सिचो लुकि च लुग्वि-करणत्वाच्चास्य ग्रहः । ( पालयति ) "पातेर्लुक्कञ्च्यः" इति णिचि लुगामसः ( गोपालकः ) "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" इति अकेन समासः । गोपालकस्य स्त्री ( गोपालिका ) । [ गोपालिकादीनां प्रतिपेधः ] इति पुंयोगलक्षणस्य ङीपोऽभावः । न पातीति ( नपाव् ) नतेत्यर्थः । "नम्राण्यपाद्" इति निपातनात् नजः प्रकृतिभावः क्विपि तुक्च । शत्रन्त इतिवृत्तिः । तत्र हरदत्तः— "अपान्नपातम्" इत्यादावनपुंसके नुमदर्शनाद् "उभे वनस्पत्यादिपु" इत्यत्र पातेः क्विपि पाद् इत्यभिधानाच्च अपपादोऽयमिति । ( तनूनपाद् ) अग्निः, इन्धनं विना तनून्न पातीति व्युत्पत्तिः । ( अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनप्त्रोयम् । अपान्नप्त्रोयम् । ) "अपोनप्त्रपान्नत्तृभ्यां घः" "छ च" इत्यपोनपादपान्नपाच्छ्रद्भ्यां घञ्ठी । "सास्य इवता" इत्यस्मिन्विषये प्रत्ययसन्नियोगेन आपोनप्त्रपान्तृभावश्च । उभे अपि इवतानामनो । ( पतिः ) । "पातेर्ङितिः" "पतिससमास एव" इति विसंज्ञानियमाव् पत्येत्यत्र "आङो नास्त्रियाम्" इति नादेशो न भवति । ( पत्ये ) इत्यादौ ङिद्वचने "घेर्ङिति" इति गुगश्च न भवति । ( पत्युः, ) ङसिङ्सोरकारस्य "ख्यत्यात्परस्य" इत्युकारे यगादेशः । ख्यात्येति खिशब्दखीशब्दयोः कृतयणोर्निर्देशः । तथा पत्यावित्यत्र "अच घेः" इत्यत्वं न भवति । हेरौकारस्तु "औत्" इति भवति । समासे तु विसंज्ञायां वनस्पतिनेत्यादौ नाभावादीनि विकार्याणि भवन्ति । "पारस्करप्रभृतौनि च" इति सुट् । ( बृहस्पतिः ) । "तद्बृहतोः करपत्यांश्चोरेदेवतयोः सुट् तलोपश्च" इति सुट्तलोपौ । ( वाचस्पतिः, दिवस्पतिः ) । पुतावपि पारस्करप्रभृती । बृहस्पतेरपत्यादिः ( चार्हस्पत्यम् ) । "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः" इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ष्यः । वनस्पतीनां समूहो ( वानस्पत्यम् ) इत्यत्र "अचिचहस्तिधेनोषक्" इत्यचित्तलक्षणं प्राग्दीव्यतीर्थं परमपि ङ्कं [ ष्यादयोऽर्थविशेषणलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिपेधेन, ] इति वाधित्वा ष्य एव भवति । अर्थविशेषणलक्षणादित्यभिधानाद्, उ-ष्ट्रपतिनाम पत्रम् ( औष्ट्रपतम् ) इत्यत्र "तस्येदम्" इत्यर्थसामान्ये विधीयमानं "पत्राङ्क-र्युपरिषदश्च" इत्यञ् परत्वाण्यं वाधते । पत्रं वाहनमुच्यते, अक्षरतेरपत्यादि ( आक्षरतम् ) "अक्षपत्यादिभ्यश्च" इति ष्यापवादोऽण् प्राग्दीव्यतीर्थः । एवं धनपत्यादयो गणपञ्चिता उदाहार्याः । ( वास्तोष्पतिर्देवतास्य ( वास्तोष्पत्यं, वास्तोष्पतीयम् ) । "घावापृथिवीशुनासीर" इत्यादिना यञ्ठी । अत्रैव निपातनात् पञ्चया अलुक्पत्ये । गृहपतिना संयुक्तोऽग्निः ( गार्हपत्यः ) । "गृहपतिना संयुक्ते ष्यः" इति संज्ञायां ष्यः, निर्देशादेव वृत्तौया समर्थविभक्तिः । गृहपतेः भावः कर्म वा ( गार्हपत्यम् ) । "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्" इति यक् । अधिपतिगणपत्योस्तु ब्राह्मणादि-

त्वात् प्यञ् । ( अधिपत्यं, गणपत्यम् ) । यस्यजोस्सरे विशेषः । स्वपती साधु ( स्वाप-  
 तेयम् ) । “पत्यतिथि” इत्यादिना ढञ् । कौमुदगन्ध्यायाः पतिः ( कौमुदगन्धीपतिः ) ।  
 “प्यञ्स्सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणे परपूर्वेत्ये च “हलः” इति दीर्घः । दुहितुः पतिः  
 ( दुहितृपतिः ) । “विभाषा स्वसृपत्योः” इति विद्यायोनिस्मभ्यवाचिनः पूर्वपदस्य षष्ठ्या  
 विभाषा अलुक् । ( अहर्षतिः ) । [ अहरादीनां पत्यादिपूपसङ्ख्यानम् ] इति रेफस्य वा  
 रेफो विसर्जनीयापवादः । विसर्जनीयपथे “कुञ्चोः” इति पञ्जे उपश्रान्तीयोऽपि । उभयत्रा-  
 प्यादिशब्दः प्रकारे इति हरदत्तः । जाया च पतिश्च ( जायापती, दम्पती, जम्पती, ) राज-  
 दन्तादित्वाद् घ्यन्तस्त्वापि परनिपातः । जायाशब्दस्य वा दम्भावजम्भावो च भवतः । वा-  
 सवदत्तायां ‘सखेदमेव’ इति केवलस्य स्त्रीवचनस्य दंशब्दस्य प्रयोगश्चित्त्यः । प्रजा  
 च प्रजापतिश्च ( मह्यप्रजापती ) “न दधिपयभादीनि” इति । समाहारद्वन्द्वनिवे-  
 धात् इतरेतर युव द्वन्द्वः, ( पत्नी ) “पत्युनां यज्ञसंयोगे” इति षोष् । ईकारस्य च नकारः ।  
 यज्ञसंयोगादन्यत्र पतिरियं प्राह्मणी ग्रामत्येति । वृषलस्य पत्नीत्याद्यौपचारिकः प्रयोगः ।  
 वृद्धपतिः वृद्धपत्नी तत्पुरुषो बहुवीहिया । “विभाषा सपूर्वस्य” इति विद्यमान पूर्वपदस्य  
 पत्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य वा षोडशकारौ । अत्रानुवर्तमानसुसर्जनेनप्रहणं पत्यन्तप्रातिप-  
 दिकवशेषणमिति बहुमीहावपि षोडशकारौ भवतः । समानः पतिरस्याः सपत्नी । “नित्यं  
 सपत्न्यादिपु” इति नित्यं षोडशकारौ अस्मादेव निर्देशात्समानस्य सभावः । आदिशब्देन  
 गणपट्टिकैकादिपूर्वपदादपि । सपत्न्या अपत्यं (सापत्नः) । “शिरादिभ्योऽण्” इत्यण् । सप-  
 त्न्या भावः कर्म वा सापत्न्यं, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया “पत्यन्त” इति यक् । “भस्याडे त-  
 दिते” इति पुंवद्भावस्तु न भवति, सपत्नीशब्दस्याभाषितपुंसकत्वात् । सपत्नीव (सपत्नः)  
 “व्यन् सपत्ने” इत्यनुवादादिवाधेऽकारः । ( पतिरत्नी ) “अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” इति जी-  
 वपत्यां षोडश नुगागमश्च, तत्सन्नियोगेन मतुपो घर्त्वं च । अन्यत्र (पतिमान् पतिमती) इति।  
 ( पितापितरौ ) “नन्तुनेष्टृ”-इत्यादिना वृचि इत्वं गुणाभावश्च निवात्यते । “भमून्” इति  
 सर्वनामस्थानद्वयोऽस्य न भवति, तृचन्तानां नन्प्रादीनां पुनरुपादानस्य संज्ञासाधनामी-  
 णादिकानामेपामेरेति नियमाधेत्वात् । सौ “ऋदुशन” इत्यनङि मान्तत्वात् “सवनाम-  
 स्याने” इति दीर्घः । माता च पिता च ( पितरौ ) “पिता मात्रा” इति पितृणां शेषः, अ-  
 न्यथा ( मातापितरौ ) । “आनङ् क्रतो द्वन्द्वे” इति विद्यायोनिस्मभ्यवाचिनो द्वन्द्वपूर्व-  
 पदस्य आनङादेशः । अयमन्तरान्ते पुत्रशब्देऽपि भवतीति वृत्तिः, (पितापुत्री) इति, “मातर-  
 पितरावुदीचाम्” इत्यनङ्गिपतनान् (मातरपितरौ) इत्यपि भवति । पितरौ देवताश्च ( पि-  
 तृणम् ) “वाप्यृतुपियुपसो यत्” इति यक् । \*येष्टृ\* इति ऋदन्तस्याङ्गस्य कृत्सावेधात्तुका-  
 दन्वस्मिन् यकारादीं च्यां च रोह्, “यस्येति च” इतीकारलोपः । (पितृण्य, पितामहः) ।  
 “पितृन्यमातृन्मातामहपितामहा” इति पितृभ्रातरि व्यन्प्रत्ययः, पितुः पितरि मातरि च  
 डामहच् प्रत्ययः । “मातरि पिच” इति वा गौरादिपाठज्ञा षोष्, ( पितामहो ) पितुरागतं  
 ( पित्र्यं, पितृकम् ) “पितृयंच” इति “तत आगत” इति त्रियं यट्थो । “इसुसुभ्रान्ता-  
 त्व” इत्युगन्तत्वात् टस्य कौदेशः ॥ ४६॥

रा दाने ॥ ( राति ) इत्यादि । ( रातिः ) मित्रम् । संज्ञायौ लिप् । ( राः, रायो ) “रा-  
 तेंः” इति डेः । “पिरथ्ययम्” इतिनियमाद् “रुन्मेजगत” इति भाष्यपठयम् । “रायो  
 हलि” इति हलादौ विभक्तावाशयम् । अजादौ विभक्तावाशयः । इदमात्वं तदन्तेऽन्ये-  
 (सुरा अतिरा) इति। (अतिरि) ब्राह्मणकृतमित्यत्र मोर्लुका लुक्त्वाद् हलादिविभक्तिरत्ता-  
 भावाभावात् । अत्रयत्र तु अत्रयेव अनिशाम्यामित्यादि । “सम्पुदो च” इति गुणस्तु रिङ-  
 एनेन भवतीति अत्रतानुवरादितम् । अजादौ “इकोऽवि” इति मुप्, ( अतिरिणो ) इत्यादि ।  
 गौरीपादावत्रादौ “गौरीवादिपु भाविनपुंस्वं पुंरद्” इति पथे पुंरत्वात् पुमभाषो मात-

ज्ञेयः, इगन्तस्याद्गस्य भाषितपुंस्कत्वाभावाद् पुंश्रद्धावस्य नैव प्रसङ्ग इति । आसि तु [सुमचिरत्तज्ज्वद्भावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन ] इति नुच्चात्वे च (अतिराणाम्) इति भवति । ( राका ) “कृदाधाराचिकलिभ्यः कन्” इति कन् । ( रात्रिः ) “रागदिभ्यां त्रिप्” इति त्रिप् । ( रात्री ) कृदिकारत्वान् ङीप् । “रात्रेश्राजसौ” इति संज्ञान्दसौर्ण्विधानमाद्यु-दात्तार्थम् । ( अहोरात्रः, अहोरात्री ) हन्द्वा । [ अहो रविधौ रूपरात्रिरयन्तरेपूपसट्स्या-नम् ] । इति रुः । ( सर्वरात्रः ) । “पूर्वकालैक” इति समागमः । रात्रेः पूर्वभागः ( पूर्व-रात्रः ) । “पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे” इति तत्पुरुषः । ( सङ्ख्यातरात्रः, पुण्य-रात्रः ) । विशेषणसमासौ । ( अतिरात्रः ) । प्रादिसमासः । ( द्विरात्रः ) द्विगुः । “अह-स्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः” इत्यहरादेरव्ययात् सङ्ख्यात्याश्च परस्य रात्रिशब्दस्या-च्चसमासान्तस्तत्पुरुषे । अहर्ग्रहणं तु हन्द्वाथम् । “कतिपयरात्रम्” इति मुरारिप्रयोगे कतिप-यशब्दस्यासङ्ख्यात्वात् समासान्तश्चिन्त्यः । उक्तं हि “पट्कतिकतिपयचतुरां धुक्” इत्यत्र वृत्तावस्यासङ्ख्यात्वम् । “रात्राहाहाः पुंसि” इति कृतसमासान्तस्य रात्रशब्दस्य पुंस्त्व-म् । इदं पुंस्त्वमसङ्ख्यादेरित्यमरसिंहः, यथाह ‘रात्रादेः प्रागसङ्ख्याकाद्’ इति । वृत्ति-कारशाक्यमुनिप्रभृतयस्तु पुंस्त्वमेवाहुः । रात्र्यामटति ( रात्रिमटः(१) ) “रात्रेः कृति वि-भापा” इति वा सुमागमः । ( रात्रिंदिवम् ) अचतुरादिनाचि मान्तत्वं निपात्यते । ( द्वैरा-त्रिकः, द्विरात्रीणः ) “रात्र्यहस्त्वत्सराच्च” इति अधोष्ठादिषु ङन्त्वौ । रायतीति शपि ॥४५॥

ला आदाने ॥ ( लाति ) इत्यादि । ( विलालयति विलापयति घृतम् ) “लीलोनुंग्लुकाव-न्यतरस्यां स्नेहविपातने” इति पक्षे लुगागमः । स्नेहविपातनादन्यत्र पुगेव । कृषामादत्त इति ( कृषालुः ) । मितद्रवादित्वाद्दहुरित्यात्रेयः । ( व्यालः ) । “आतश्चोपसर्गं” इति कः । बहूनर्थान् लातीति ( बहुलम् ) । “आतोऽनुपसर्गं क” इति कः । ( बाहुलकम् ) । मनोज्ञादित्वाद् भा-वकर्मणोर्बुञ् । अतिशयेन बहुलो ( बंहिष्टः, बंहीयान् ) । बहुलस्य भावकर्मणी ( बंहिमा ) । पृथ्वादिच्वादिमनिच् । “प्रियस्थिर” इत्यादिना इष्टेमेयस्तु बहुलस्य बंध्यादेशः । बहुलमा-चष्टे ( बंहयति ) । णाविष्टवद् इति बंध्यादेशः । रातिलाती ह्यावपि दानार्थाविति चान्द्राः ॥४६॥ दाप् लवने ॥ ( दाति ) इत्यादि पूर्ववत् । पकारो घुसञ्ज्ञायामादाविति निषेधार्थः । तेन ( प्रणिदाति प्रनिदाति ) इत्यत्र “शेषे विभापा” इति णत्वविकल्पो भवति । तथा ( दायते, अदासीत्, व्यत्ययस्त, दातम्, दिदाति ) इत्यादौ यथासङ्ख्यम् “घुमास्था” इतीत्वम्, “गातिस्था” इति सिचो लुक्, “स्थाघ्वोरिच्च” इति प्रकृतेरित्वं सिचश्च कित्त्वं, “दोदद्वोः” इति दज्ञाचः, “सनिमीमा” इतीरुभावो न भवति । ( दावम् ) “दाम्नी” इत्या-दिना करणे घृन् । रक्षणे दयते, शोधने दायतीति शपि गतम् ॥ ४९ ॥

ख्या प्रकथने ॥ ( ख्याति ) इत्यादि यातिवत् । लुङि “अस्यतिवक्ति” इत्यङि ( अ-ख्यद् ) इति भवति । तिपा निर्देशाच्चलुकि अडभावात् सिचि ( अचाख्यासीद् ) इति भव-ति । अस्यापि चक्षिडादेशवत् क्शादित्वं द्रष्टव्यम् । इदमार्धधातुकविषयमिति आत्रेयादयः । अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते । ( सखा ) । “समाने ख्यस्य चोदात्त” इति समानशब्दउपपदे इन् प्रत्ययः, समानस्य सभाचः, उदात्तश्च । चशब्दाद्दातोर्थलोपः, प्रत्ययस्य डित्त्वं च । “अनङ्-सौ” इत्यसम्बुद्धौ सौ अनडादेशो डित्त्वादन्यस्य । सम्बुद्धौ तु “दस्वस्य गुगः” इति गु-णः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने “सत्युरसम्बुद्धौ” इति गिद्धावाद् वृद्धावायादेशः । ( सखा-यौ ) इत्यादि । सखीन् इत्यादि पतिशब्दवत् । विसंज्ञाऽसखाति पर्युदासान्न भवति । मि-यां ( सखी ) । “सख्यशिक्षीति भाषायाम्” इति निपातनाद् ङीप् । ( सखा ) इत्यत्र “ख्यत्यात्परस्य” इत्युत्वात्परत्वाद् नित्यत्वाच्च ङसिङ्सोर “आणनयाः” इत्यादि क्नेऽका-

रस्य खीशब्दानन्तरत्वाभावाद् उत्वं न भवति । (परमसखः) । “राजाहसस्खिभ्यष्टच्” इति टच् । बहुवीहौ तु (बहुसखा, बहुसखायौ) इति । “बहुवीहौ सङ्ख्येये” इति डञ् न भवति, अनङ्णिद्धावौ “अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य(१) च” इति सङ्ख्यन्तस्यापि भवतः । अस-  
खीति पर्युदासः केवलस्यैवेति तदन्तस्य विसंज्ञायां बहुसखिनेत्पादौ नोभावादि भवति ।  
( सुसखा, अतिसखा, किंसखा, असखा ) इत्यत्र “न पूजनात्” “किमः क्षेपे” “नप्रस्वत्व-  
रपात्” इति समासान्तानावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखीशब्दान्वादिस्मिन् समासान्ते  
कृते चाकृते च न विशेषः, यतः कृतेऽपि “भस्याढे तद्धिते” इति पुंनद्वारे टित्वान्ङीपि ( पर-  
मसखी ) इत्येव रूपम् । सङ्ख्युर्भावकर्मणी ( सङ्ख्यम् ) । “सङ्ख्युर्यं” इति यः । लिङ्गविशि-  
ष्टात्प्रत्ययेऽपीदमेव रूपम्, यतः पूर्ववत्पुंनद्वारेण भाव्यम् । सम्पूर्वस्य सङ्ख्युः प्रयोगो नेति  
“समि र्ह्यः” इत्यत्र न्यासादावुक्तम् ॥ ५० ॥

प्रा पूरणे ॥ ( प्राति ) इत्यादि । ( प्राणः, प्राणवान् ) । “संयोगादेरात्” इति निष्ठान-  
त्वम् । ( प्रायः ) । “श्याद्ग्यथ” इति णः ॥ ५१ ॥

मा माने ॥ मानमिहान्तभा(२)वः । अग्रायमकर्मकः । उक्तं च “द्वावामश्च” इत्यत्रेन्दु-  
(३)हरदत्तन्यासकारादिभिः, ‘अकर्मकत्वाद्स्याप्रहणम्’ इति । तेन हि “आतोनुपसर्गे क” इति  
कं बाधित्वा कर्मण्युपपदेऽपिबधीयते । ( मुखमुपमाति, अग्निमनुमाति, गृहं निर्माति, भवान्  
प्रमाति, तण्डुलान् परिमाति ) इत्यादौ सकमेकत्वमुपसर्गत्रयेणान्तरवृत्त्या । न चैवं सक-  
र्मकाद्समादणर्थम् “द्वावामश्च” इत्यत्र प्रहणं स्यादिति वाच्यम्, यतस्तत्र “आतोऽनुपसर्गे  
क” इत्यस्यापवादस्याप्रसङ्गात् सामान्यः कर्मण्यण् सिद्धः । ( माति ) इत्यादि पातिवत् ।  
( मीयते, मेमीयते ) “धुमास्थ्या” इतीत्वम् । ( मितसति ) । “सनिमीमा” इतीस्मात्वे “अग्र  
लोपोऽभ्यासस्य” इत्यभ्यासस्य लोपः । “सस्यार्धधातुके” इति सत्वम् । ( धमितम् ) “द्वय-  
तिस्यतिमा” इतीत्वम् । सर्वेष्वेपु माप्रहणेपु मामेद्भाद्प्रहणम् ; ‘गामादाप्रहणेऽप्यविशेष’  
इति वचनात् । “नेर्गद्” आदिसूत्रे तु नास्य प्रहणम् । तथा च तत्र वृत्तिः, ‘मा इति माङ्मे-  
लोर्धहणम्’ इति । उक्तं चैतत्सर्वमिदमिन्द्रुसौरदेवन्यासकारहरदत्तादिभिरपि । तेन ( प्रनि-  
माति, प्रणिमाति ) इत्यत्र “शेषे विभाषा कलादावपान्त उपदेशे” इति णत्वविकल्पो भव-  
ति । चान्द्रास्तु णत्वविधावपि त्रयाणां प्रहणमिच्छन्तीति वर्धमानः । स्वामिकाशयपौ तु  
माप्रहणेऽप्यलुङ्गिकरणस्य प्रहणं णत्ववर्धयामिति । उभयमिदं वृत्त्यादिमहाप्रण्यविरोधाद्गुपे-  
क्ष्यम् । मातीति ( मायः ) । “श्याद्ग्यथ” इति णे युक् । ( माया ) । स्त्रियां टाप् । ( मा-  
यावी ) । “अस्मायामेषास्त्रो विनिः” । ( मायी, मायिकः ) । ष्रीष्ठादित्वादिनिष्ठौ ।  
प्रमातीति ( प्रमः ) । “आत्त्रोपसर्गे” इति कः । ( प्रमा ) । “आत्त्रोपसर्गे” इति स्त्रिया-  
म् । ( प्रमितिः ) इति षाहुलकात् क्तिन् । भयत इति प्रणिदाने शपि गतम् ॥ ५२ ॥

यच्च परिभाषणे ॥ अत्र पुरुषकारे “अस्यतिवक्ति” इत्यत्र वृत्तौ परिभाषणे पठ्यते; तदपि  
पररेताधिकारार्थत्वाद् भाषणमेवार्थं इति । एतच्च षाड्गुणावयव्याददशान्तदुक्तम् । ( धक्,ि,  
वक्तः, वक्षि, वश्यः, वक्ष्य, वक्ष्मि, वक्ष्यः, वक्ष्मः ) । यवन्तोत्पत्त्याप्रयोगोऽनभिधानादिनि-  
स्वामिसम्मतकारौ । तथा च भोजः । ‘न यचन्ति प्रयुञ्जते’ इति । आत्रेयस्तु एकवचना-  
न्युदाहृत्य अन्यत्रानभिधानमित्येके । सिमात्रप्रधानभिधानमिति केचिन् इति । ( उवाच,

( १ ) तदन्तस्य इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु वर्तते ।

( २ ) हान्तर्भाव इति पाठान्तरम् ।

( ३ ) त्रेन्दोति पुस्तकान्तरे ।

( ४ ) मितः, मितवान इति बहुषु पुस्तकेषु ।

प्राप्त्या ऽनित्यः । ( विदितः ) । वेदयतीति ( वेदयः ) । “अनुपसर्गाह्विप” इत्यादिना ण्यन्ताच्चाप्रत्यये षापि गुणायौ । ( द्वाघ्रयित्, प्रयित् ) । “सत्युद्दिप” इत्यादिना द्विप् । ( विदुरः ) । “विदिमिदिच्छिदेः कुरच्” इति कर्त्तरि कुरच् । वेदनशीलो ( विन्दुः ) । “विन्दुरिच्छुः” इत्युप्रत्यये नुमि नियात्यते । ( वेदः ) । “हलश्च” इति घञ् । ( वैदिकः ) । अध्यात्मादित्यात्, नीपिकृष्टञ् । वेदमाचष्टे ( वेदापयति ) । [ अर्धवेदसत्यानामापुग्वकव्यः ] इत्यापुक् । आयुर्वेदमधीते वेद वा ( आयुर्वेदिकः ) । उक्यादित्वात् टक् । सर्वे वेदाः ( सर्ववेदाः, ) “पूर्वकालेक” इति समासः, तान् अधीते वेद वा स ( सर्ववेदः, ) प्राग्दीव्यतीपस्याणः “सर्वसादेद्विगोश्च ल” इत्युक्थादिपाठाल्लुक् । अत्र द्विगुग्रहणं तद्वितार्थमित्यस्यैव स्मरणार्थमिति हरदत्तादयः । सर्ववेद एव ( सर्ववेद्यः ) । [ सर्ववेदादिभ्यस्त्वाथंउपसङ्ख्यानम् ] इति सार्थे ष्यञ् । चतुरो वेदानधीते वेद वा ( चतुर्वेदः ) । तद्वितार्थे द्विगौ प्राग्दीव्यतीपस्याणो “द्विगोलुक्” इति लुक् । चतुर्वेद एव ( चातुर्वेद्यः ) । [ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ] इति ष्यञ्प्रभयपदवृद्धिः । ( वित्तिः ) । “मन्त्रे वृष” इत्यादिना स्त्रियां छिन् । ( विद्या ) । “संज्ञायां समञ्ज” इति क्यप् । चतस्रो विद्याः ( चातुर्वेद्यम् ) । [ चतुर्वेदादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ] इति स्वार्थे ष्यञ् । अनुशतिकादित्यादुभयपदवृद्धिः । स्वार्थेत्यापि तद्वितार्थत्वात् “तद्वितार्थ” इति द्विगुः । विद्यामधीते वेद वा ( वैद्यः ) । “प्राग्दीव्यतीयोऽण्” वायसविद्यामधीते वेद वा ( वायसविद्यिकः ) । विद्यालक्षणकल्पसुत्रान्तात् इति उक्यादिपाठाट्टक् । यदायं विद्यान्तस्सर्वसादिद्विगुवां तदा “सर्वसादेद्विगोश्च ल” इति प्रत्ययस्य लुकि ( सर्ववेद्यः ) इत्यादि भवति । अत्र हरदत्तः “चतुर्विद्यशब्दस्य ब्राह्मणादिपाठात्स्वार्थे ष्यञ्, मतान्तरेणापि ( चातुर्वेद्यः ) इति । उक्यादौ ‘विद्या चानङ्क्षत्रधर्मसंस्मार्त्तिपूर्वा’ इतिपाठाद्भङ्गादिपूर्वपदात् प्राग्दीव्यतीयोऽण्वेव, ( अङ्गविद्यः ) इत्यादि । ( त्रैविद्यः ) इत्यत्र त्र्यवयवा विद्या ( त्रिविद्या ) इति [शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च] इति तत्पुरुषत्वेन अद्विगुत्वाद्गणो लुहन् भवति । यदा तु द्विगुस्तदा त्रिविद्य इत्येव । ( विदा ) । भिदादित्वाद्ङ् । ( वेदना ) । “घट्टिवन्दिद्विभ्यश्च” इति युच् । ( ब्राह्मणवेदं भोजयति ) यं यं ब्राह्मणं वेदं तं तं भोजयतीत्यर्थः । “कर्मणि दृशिविदोः” इति णमुल् । न पेत्तीति ( नवेदाः ) । विदेसुन् । “नभ्राण्णपात्” इत्यादिना नञ् । प्रकृतिभावः । तत्र नवेदा इत्येवचनान्तपाठाद्द्विवचनान्तपरे न प्रकृतिभाव इत्यात्रेयादयः । अयं सत्तायां दिवादौ, विचारणे रुदा(१)दौ वेतनाख्याननिरासेषु सुरादौ । विदुल्ल लामे तुदादौ ॥ १४ ॥

अस भुवि । ( अस्ति, स्त, सन्ति, असि, स्यः, स्य, अस्मि, स्वः, स्मः ) “इतसोरल्लोपः” इति सावंधातुके इत्यपिद्वचनेषु अल्लोपः । “तासस्त्योः” इति सलोपः सक्तादौ । ( विदामास, आसतुः, आसुः, आसिथ, आसथुः, आस, आसिव ) । “अस्तेभूः” “आर्धधातुके” इति भूभावोऽनुप्रयोगे नेत्युक्तम् । अन्यत्र भूभावे, ( ध्रुव ) इत्यादि भवतिवत् । चान्द्रेऽनुप्रयोगाद्भ्यत्रापि ष्विद्भूभावो नेत्यत इति “प्रादुरास बहुलक्षपाठवि” इत्यादि समाहितम् । अत्र युक्तिर्न दृश्यते । धातुप्रदीपे तु ‘असतेरास’ इत्युक्तम् । विस्तरे तु भासेति बभूवार्थे, आहृत्युवाचार्थे इति विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन समाहितम् । ( भविता । भविष्यति । अस्तु, स्तात्, स्ताम्, सन्तु, एधि, स्तात् स्तं, स्त, असानि असाव ) । हाव-उलोपे “ध्वसोरेदौ” इति सकारस्यैत्वम् । तस्य “असिद्धवदन्नाभात्” इत्यसिद्धत्वात्, “हुहलभ्यो हेर्धि” इति विभक्त्यः । तातृप्ते पृत्वं न भवति, परेण तेन षाधात् । कृते तु तातृदि स्थानियत्वेनापि न भवति “सङ्कृतौ विप्रतिषेधेन” इति । ( आसीत्, आस्ताम्, प्रासन्, आसीः आसम्, आस्व, ) “अस्तिनिञ्जोऽष्टुक्” इतीडागमः । इतसोरल्लोपस्य

“अभिद्ववद्र” इत्यसिद्धत्वादाडागमो द्विवचनादौ । ( स्यात्, स्यानां, म्युः, स्याः, स्यां, स्याव, ) विद्वचनेष्वपि यासुदो षिट्त्वाद्दलोपः । आशिपि (भूयाद्) इत्यादि । (अभून्) । “गातिस्था” इति विधौ लृक् । [ आदिभुवोरोद्प्रतिषेधे ] इति स्यानिपरस्मिन्प्रादु अस्त्याश्रय ईष्णभवति । प्रत्ययलक्षणेन सिजाश्रयो न भवति, अत्र एव स्यानिपरस्मिन्पेयमा-मर्थ्यात् । यद्वा “अस्तिसिच” इत्यस्य विद्यमानसिच इत्यर्थस्य भवती प्रतिपादितत्वाद् नैव सिजाश्रयस्यैः प्रसङ्गः । सिचि वृद्धिलुंका लुसन्वाच्च भवति । (अभूवत्) “भुवो वुरलु-ल्लियोः” इति युक् । “आत” इति नियमात् लुसभावो न भवति । (अभुः) । “भृमुगो-स्तित्ठि” इति पिति गुणनिषेधः । षेपं भवतिवद् आर्ध्यात्तुके नेयम् । “श्रीगोभुतोऽभ्यायर्गो” इति षञ् अस्य लुग्विकरणत्वाच्च भवति । तेन आपादाने भव इति “ऋदोरप्” इति रक्षितः । (विपन्ति प्रादुष्यन्ति, विष्यात्, प्रादुष्यात्) \*उपसर्गप्रादुभ्यांमस्मिन्पेयपरः\* आभ्यां पर-स्यास्तिसकारस्य यकारस्य यकारपरस्याच्परस्य च प इति पत्वम् । ( व्यतिस्ने, व्यतिपाते, व्यतिपते, व्यतिसे, व्यतिपाथे, व्यतिष्वे, व्यतिहे । व्यतिस्यहे । व्यतिस्ने ) इत्यनोऽन्यत्र “उपसर्गप्रादुभ्यांम्” इति पत्वं द्रष्टव्यम् । ( व्यतिसे ) इत्यत्र ढनमोरदलोपे “तामस्त्योः” सलोपे प्रत्ययसकारस्यानस्तिसकारत्वात् पदादित्वाच्च पत्वाभावः । ( व्यतिस्ने ) इत्यत्र पूर्ववदलोपे, “धि च” इति सलोपः । एवं च सेष्वेदशब्दयोः प्रत्ययमात्रमेवावशि-ष्यते । लोटि ( व्यत्यसे ) इत्यत्र नित्यत्वात् “एत ऐ” इत्यैकारादेशे “ह पति” इत्येत्वं निमित्ताभावाच्च भवति । अस्ति क्षीरं यस्यास्ता ( अस्तिक्षीरा ) ब्राह्मणी । नास्ति वाधको येषां ते ( नास्तित्वाधकाः ) । ‘सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनम्’ इति बहुव्रीहिः । नास्ति-वाधका इत्यत्र उत्तरपदपरत्वाभावात् “नलोपो नञ” इति न भवति । उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रुडः । परलोकोऽस्तीति मत्तियेस्य ( आम्निकः, ) परलोको नाम्नीति मत्तियेस्य ( नास्तिकः ) । “अस्तिनस्ति दिष्टं मतिः” इति मत्युपाधिकार्थेऽन्योऽन्येति पञ्चम्ये ठक् । वचनसामर्थ्याच्चिदन्ताद्वाक्याचार्यं प्रत्ययो भवति । निपातौ वास्तित्वास्ती । अत्र एव अस्तित्मानित्याद्यकिं भवति ॥ ५६ ॥

मृज् शुद्धौ ॥ जदित्वमिद्विकल्पार्थम् । अस्यानुदात्तत्वमनार्थम् । ठस्तं च ‘मृजि मृजिं विष्चनिट्स्वरान्’ इति कारिकायां वृत्तौ । मृजेरुदित्वादिदो निष्कलेन भाव्यम् । आगमश्च न दृश्यते । तदिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । के चित्त्वम्य स्याने विजिं पठन्ति इति ॥ (मार्ष्टि, मृष्टः, मृजन्ति, मार्जन्ति । मार्क्षि, मार्जिम, मृज्वः) व्रश्चादिना पत्वे तत्परम्य एत्वम् । सकारे तु “पढोः कस्मि” इति क्त्वे सकारस्य पत्वम् । कृडितोऽन्यत्र “मृजे-वृद्धिः” इत्यचो वृद्धिः अजादौ कृडिति ‘मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिः’ इतीष्टा वा वृद्धिः । सङ्क्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । अत्र हरदत्तः । ‘अचोत्पुच्यमानेऽपि ‘यस्मिन् विधिल्लदादौ’ इत्यजादाविति सिद्धे आदिग्रहणं मुद्याजादिपरिग्रहार्थम् । तेन व्यपदेशि-चद्वायेनाजादौ च्यं ममृज त्वया समार्ज इत्यादौ न भवति’ इति, अत्रेयस्तु । ‘अत्रापि भ-वति’ इति । तस्यादिग्रहणं ‘यस्मिन्विधिः’ इति सिद्धस्यैवानुवाद इति मनम् । यदाह । ‘मृजेति भिद्वादिपाठाद्दृ । गणपाठादेव बुद्धयभावश्च’ इति । तथा च “इको गुणवृद्धौ” इत्यत्र भाष्ये । ‘मृजेवृद्धिरचस्ततो ऽचि, कृडित्यजादौ कृडिति मृजेवृ-द्धिर्भवति ; (परिमृजन्ति परिमार्जन्ति, ) । किमर्थमिदं, नियमार्थम्, अजादादेव कृडिति नान्यत्र । क माभूद् मृष्टः, मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि कृडिति मृजेवृद्धि-र्भवति” इति ॥ ( समार्ज, समार्जितुः, ममृजतुः, समार्जितुः, ममृजतुः, ममार्जितुः, समार्ष्टि, ममार्जितुः, ममृजितुः, ममृज्व ) । जदित्वादिद्विकल्पः । पूर्ववदजादौ वृद्धिविष्कल्पः ( मार्जिता, मार्ष्टा । मार्जिष्यति, मार्ष्ट्यति ) अनुदात्तोपदेशत्वस्यानार्थत्वाद् असा-गमो नेत्युक्तम् । ( मार्ष्टि, मृष्टाव, मृष्टां, मृजन्तु, मार्जन्तु, मृष्टि, मार्जानि, मार्जाव,

मार्जाम्) "आहुत्तमस्य पिब" इति पित्वात्सङ्क्रमत्वाभावाद् नित्या वृद्धिः । (अमार्दं, अमृ-  
ष्टाम्, अमृजन्, अमार्जन्, अमार्दं, अमार्जम्, अमृज्व्, ) तिप्सिरोहैलक्ष्यादिलोपे पत्वज्जत्व-  
चत्वेषु च "रात्सस्य" इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ( मृज्यात्, मृज्यातां, मृज्याः-  
मृज्यां, ) मृजेर्बृद्धिर्गुणविषये" इति सा न भवति । आशिपि, ( मृज्यात्, मृज्यास्ताम् )  
इत्यादि । (अमार्जीत्) । "इट ईटि" इति सिचो लोपः । (अमार्जिष्टाम्, अमार्जिषुः, अमार्जीः,  
अमार्जिषम्) । अनिट्पक्षे, (अमार्शीत्, अमार्शाम्, अमार्शुः, अमार्शीः, अमार्शम् ) । इलादौ  
"इलो इलि" इति सिञ्जलोपः । अन्यत्र प्रकृतेः पूर्ववत् पत्वञ्चत्वयोः, "आदेशप्रत्यययोः"  
इति पत्वम् । एवं ( व्यतिमृष्टे, व्यतिमृजाते, व्यतिमृजते ) इत्यादावात्मनेपदेशपि यथायोगं  
वृद्धिस्तदभावश्च प्राज्ञः । (मिमृक्षति, मिमार्जिषति । मरीमृज्यते । मरीमार्जीति । मरीमार्ष्टि) ।  
एवं रूपीकोरपि । ( मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ) । "उर्द्धत्" । (मार्जित्वा, मृष्ट्वा)  
इट्पक्षे "न क्त्वा सेट्" इति कित्त्वनिषेधान्नित्यं वृद्धिः । ( मृष्टः । मृष्टवान् ) । "यस्य विभा-  
षा" इतीणिणपेधः । (सिक्तसम्मृष्टम्) । राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनिपातः । (मृज्यः) ।  
"मृजेर्विभाषा" इति वा क्यप् । तदभावे ण्यति कुत्वे घृद्धौ च ( मार्ग्यः ) । (तुन्दपरिमृजः)  
"तुन्दरुकोयोः परिमृजापनुदोः" इत्यलसे कः, अन्यत्र (तुन्दपरिमार्गः), कर्मण्यण् । (मृजा) ।  
भिदादिपाठादङ् वृच्चभावश्च । मार्ष्टिशब्दश्चुरादौ वक्ष्यते । (अपामार्गः) । "हलश्च"  
संज्ञायां घञि "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इत्युपसर्गस्य दीर्घः । (कंसपरिमृष्ट्) इत्यादौ  
क्विवन्तस्य सुत्रपेक्षया मृजेर्बृद्धिर्न भवति, 'धातोस्त्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति ।  
घंसपरिमृजमिच्छतीति विमृष्ट "सुप आत्मनः क्यच्" इयिकर्मण प्वितुरेवात्मसम्बन्धिनः  
सुबन्तादिच्छायां वा क्यजिति क्यचि सनाद्यन्तत्वेन धातोः कंसपरिमृज्यशब्दात्तृचि "क्य-  
स्य विभाषा" इत्यार्धधातुके परतः विधीयमाने क्यस्यादेर्लोपे "अतो लोप" इत्यल्लोपे  
( कंसपरिमृजिता ) इत्यत्र मृजेर्बृद्धिर्न भवति, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । "क्यस्य वि-  
भाषा" इति समुदायलोपेऽपि "न धातुलोप" इति घृद्धयभावः । (मार्जारः) । "कजिमृजिभ्यां-  
चित्" इत्यारप्रत्ययः ॥ (मार्जालीयः) सोमपात्रप्रक्षालनप्रदेशः । "स्याचतिमृज" इत्या-  
दिनालीयप्रत्ययः । अयं शौचालङ्कारस्योर्जुजादिः । मार्जं शब्दार्थं इति चुरादौ ॥ १६ ॥

रुद्रि अध्रुविमोचने ॥ ( रोदिति, रुदितः, रुदन्ति, रोदिषि, रुदिथः, रोदिमि, रुदिमः, )  
"रुदादिभ्यस्सार्वधातुके" इति बलादाविट् । एतदादयः पञ्च रुदादयः । ( रुदो, रुदतुः,  
रुदित्थ, रुदत्, रुदो, रुदिव । रोदित्वा । रोदिष्यति । रोदित् रुदित्वात्, रुदितां, रुदन्तुः,  
रुदिहि, रोदानि, ) द्वौ परत्वादिति सङ्गत्परिभाषया धिभावो न भवति । यद्वा तत्र हल्प्रः  
इणानुवृत्तेरिति कृते नैव धिभावप्रसङ्गः । ( अरोदीत्, अरोदत्, अरुदिताम्, अरुदन्,  
अरोदीः, अरोदः अरोदम्, अरुदिव, ) "रुद्व पञ्चम्यः" \* "अङ्गागर्गमालवयोः" \* इति हलादेः  
पित्स्सार्वधातुरस्य अष्टकस्य पर्यायेणैडङागमौ । ( रुधात्, रुधातां, रुष्, रुषा, रुषाम्, )  
अत्र रुदादिं प्रकृतिं प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाभ्यामिडङ्भ्यां लिङ्मात्रापेक्षतेनान्तरङ्ग-  
त्वात्पूर्वमेव यासुदि अष्टकस्याभावात् तौ । स्वामी तु "ईडटौ पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा  
यासुद्" इति । आशिपि ( रुधात्, रुधास्ताम् । अरुदत् अरुदताम्, अरुदन्, अरुदः अरु-  
दम्, अरुदाव, ) "हरितो धा" इत्यण् । तदभावे सिच्, ( अरोदीत्, अरोदिष्टाम् ) इत्यादि ।  
( रुदपति । रुदित्वा ) । "रुदविट्" इति क्त्यास्रणोः कित्त्वम् । ( रोदयते । रोदतीत्,  
रोरोत्ति, रोरुत्तः ) । "रुदादिभ्यस्सार्वधातुके" इतीङागमो गणनिर्देशात् भवतः । तथा  
लङि ( अरोरोत्, अरोरोः ) इति इडङागभावपि गणनिर्देशात् भवतः । ( अरोरु-  
दीत्, अरोरुदीः ) इति "यस्यो वा" इति षाक्षिके ईटि ऋष्यौ । "रुदविट्" इति कित्त्वं  
यद्गुणन्तादपि भवतीति ( रोदपति, रोदित्वा ) इति भवति । ( रोदपति । अरुदन् ।  
रोदसी ) । "असुन्" इत्यमुन्प्रत्ययः । पुण्यदादिवत् नित्यं द्विवचनान्तः । रोदयतीति

जिप्त्वप् ]

( रुद्रः ) । “रोदेर्णिलुक्च” इति रकि णिलुक् । ( रुद्राणी ) । “इन्द्रवरुण” इति पुंयोगे ङीपानुक्तौ । शतं रुद्रो देवता अस्य ( शतरुद्रियं, शतरुद्रायम् ) । “शतरुद्राद्वश्च” इति घञ्छौ । विधानसामर्थ्यादनयोः “द्विगोर्लुक्” इति लुङ् न भवति । यदि हि स्यादग एवास्तु लुक् । विदादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ १० ॥

जिप्त्वप् शये ॥ उदात्तेदनुदात्तः । ( स्वपिति, स्वपन्ति, स्वपितः, स्वपिपि, स्वपिमि, स्वपिवः ) “रुद्रादिभ्य” इतीट् । ( सुप्यते ) । भावे यकि “वचिस्वपि” इति संप्रसारणम् । ( सुपुप्यते ) “सुविनिर्दुभ्यस्सुपिसूतिसमा” इति कृतसम्प्रसारणस्य सुपेष्पत्वम् । एवं व्यादेरप्युद्धार्यम् । ( सुष्वाप, सुपुपतुः, सुपुपुः, सुष्वाप्य, सुष्वापिय, सुपुपयुः, सुष्वाप, सुपुपिव, ) किति “वचिस्वपि” इति सम्प्रसारणे द्विवचनम् । अन्यत्र द्विवचने लिटि “लिङ्मभ्यासमयो-भयेषाम्” इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अत्र सुभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनं हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणमित्युक्तम् । सर्वत्र क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । अभ्यासात्परस्य आदेशसंस्कारत्वात् पत्वम् । विसुष्वापत्यादावकिङ्चनेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणे “पूर्वत्रासिद्धम्” इति पत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्व हलादिशेषे पश्चात्सुपिरुपस्थाभावात् “सुविनिर्दुभ्यः” इति न पत्वम् । किपि तु परत्वात्सम्प्रसारणे पत्वे च पश्चाद् द्विवचनमिति ( विपुपुपतुः ) इत्यादि भवति । न च द्विवचने पत्वस्यासिद्धत्वम्, ( पूर्वत्रासिद्धोपमद्विवचने ) इति तन्निषेधात् । ( स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु, स्वपिहि, स्वपानि । अस्वपोत्, अस्वपत्, अस्वपिताम्, अस्वपीः, अस्वपः । अस्वपम्, अस्वपिव, ) रुद्रादित्वात् पूर्ववदि-डटौ । ( स्वप्यात्, स्वप्याताम् ) । आशिपि ( सुप्यात्, सुप्यास्तां, ) “किदाशिपि” इति कित्वात्सम्प्रसारणम् । ( अस्वाप्सीत्, अस्वाप्साम्, अस्वाप्सुः, अस्वाप्सीः, अस्वाप्सम्, ) “वद्वज्र” इति वृद्धिः । ( सुपुप्सति ) । “रुद्रविद्” इत्यादिना कित्त्वे सम्प्रसारणे द्विवचनम् । ( सोपुप्यते ) । “स्वपित्यमिष्येजां यडि” इति प्रसारणे द्विवचनम् । ( विपुपुपमति, विपोपुप्यते ) इत्यादौ लिटीव सम्प्रसारणपत्वयोः द्विवचने हलादिशेषे इति “सुविनिर्दुभ्यः” इति पत्वं भवति । ( सास्वपोति, सास्वप्ता ) इत्यादौ यङ्लुकि इडाद्यभावा रुद्रिवत् । “स्वपित्यमि” इति सम्प्रसारणं यङो लुका लुप्तत्वाद् न भवति । ( स्वापयति । असूत्रयत्, ) अत्र “स्वापेश्वडि” इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे लृपुपवगुणे णो चङ्युपवाया ह्रस्वत्वे द्विवचने “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । स्वापशब्दाद् घञन्ताण्यो चङ्यपि स्वापशब्दस्यात्रिशितत्वात् “स्वापेः” इति सम्प्रसारणे असूपपत् इति भवति इत्यात्रेयः । णावलोपेन अग्लोपितत्वात् “दीर्घो लघोः” इति दीर्घो न भवति । ( सुष्वापयिपति ) णौ सनि “द्युतिस्वाप्योस्सम्प्रसारणम्” इत्यभ्यासस्य प्रसारणम् । “स्तौतिप्योरेव” इत्युत्तरस्य पत्वम् । ( सुष्वापयिपति ) इत्यत्राभिल्लिङ्त्वात् हलादिशेषेणाभ्यासस्य सुपिरुपत्वाभावात् “सुविनिर्दुभ्यः” इति न पत्वम् । ( सुष्वापकीपति ) इत्यत्र स्वापेण्वुल् स्वापकः, तमिच्छतीति “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यचि “क्यचि च” इतीत्वे स्वापकीयशब्दात्सनि द्विवचने स्वापरभ्यामस्यापि “द्युतिस्वाप्योः” इति प्रसारणं न भवति । तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्येनानन्तर्यं प्रयेत्स्वात्, “स्वपितृपोर्नजिङ्” इति ताच्छीलिकः कतेरि नजिङ् । ( सुजो ( स्वप्नक्, स्वप्नजौ ) । “जितः क्” इति कर्तृभावयोर्वर्तमाने कः । “कस्य च वर्तमाने” देवदत्तः, सुषं देवदत्तस्य ) । “जितः क्” इति कर्तृभावयोर्वर्तमाने कः । “कस्य च वर्तमाने” इत्यनभिहिते कतेरि पठौ । यतु वृत्तौ “मतिरुद्रि” इत्यत्र चकारस्यानुकनपुचयार्थत्वात् सुप्त इत्युक्तं तत् ताच्छीलिकेन नजिङ्गा बाधो मा विज्ञायति । ( स्वप्नः ) । “स्वगो नत्” इति भावे नत् । अनुदात्तोऽप्ययं रुद्रादिकार्यानुरोधादुदात्तमन्त्रे पठिनः ॥ १८ ॥

श्वस प्राणने ॥ इतः प्रभृति शास्त्र्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । ( श्वमिति, श्वमिनः, श्वमन्ति, श्वसिपि, श्वसिमि ) “रुद्रादिभ्य” इतीडागनः । ( शश्वस, शश्वसतुः, शश्वसिय, शश्वम, शश्वान, शश्वसिव, शश्विता । श्वसितु, श्वसिहि, श्वसानि । अश्वपीत्, अश्वसत्, अश्व-



सिताम्, अक्षसी, अक्षस, अक्षसम्, अक्षसिव, ) “रुद्रश्च पञ्चम्य ” “अङ्गार्य” इतीडाव  
 वृक्तस्य । ( असेत्, असेतां, असेयुः, असे, असेयम्, ) अत्र गणकार्यस्यानित्यत्वज्ञापनात्  
 षापो लुङ् न भवति । अनित्यत्वं च क्षम्यो घटादिपाठात् ‘घटादयप्यित्’ इत्येव पित्ते सिद्धे  
 पुनरप्यित्करणत्वात् ज्ञायते, एव च । ‘न विशसेद्विशसते विशसते नातिविशसेत्’ न विशसेत्पू  
 र्वविरोधितस्य ‘आशसेतुर्निशाचराः’ ‘प्रत्ययादाशसन्त्य’ इत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते ।  
 (अशस्यात्) इत्याद्यपि भवति । आशिषि, (अश्यात्, अश्यास्ताम्) इत्यादि । (अशम्य,  
 अशसिष्टाम्, अशसा, अशसिपम् ) । “अन्तश्चक्षुषस” इति “अतो हलादे ” इति वृद्धि  
 निषध । ( शिषसिपति । शाशस्यते । शाशसीति, ) इत्यादि रदिवत् । (आसयति ।  
 अशिषसत् । असन ) । नन्दादित्वात्स्यु । ( आस ) ‘श्याद्व्यध’ इत्यादिना ण कर्तरि ।  
 ( आशस्त ) । निष्ठायामित् नेच्छन्ति कादाटुस्त्ना इति स्वामिकाशयौ । “यादितश्च  
 इत्यत्र वृत्तिकारश्च ‘कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् अनित्यत्वम्’ इति । आश्रेयमैत्रेयौ तु  
 आशसित इतार्द चाइतुः ॥ ५९ ॥

अन च ॥ ( अनिति, अनित, अनन्ति, अनिषि, अनिमि । प्राणिति ) । “अनिते  
 इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेनकारस्य णत्वम् । अत्र षच्च् । “अन्त” इति वक्ष्य-  
 मानमत्राप्यपठ्य सन्ध्यासमापचनत्व चाधि य उपसर्गस्थान्निमित्तसमीपभूतस्य अनि  
 तिनकारस्य णत्वमिति सूत्रार्थे वर्णयन्ते ‘येन नारव्यवधानम्’ इति न्यायेन प्राणितोत्यादान्न  
 णत्वमिच्छन्ति, न तु पर्यनिति इत्यनेनवर्णयवधाने । ( प्राण, प्राणतु प्राणिय, प्राणिव ।  
 प्राणिता । प्राणिष्यति । प्राणितु । प्राणितात्, प्राणत् । प्राण्यात् ) । आशिषि, ( प्राण्यात्  
 प्राण्यास्ता, प्राणात् प्राणिष्टाम्, प्राणी ) इडोडडाममा पूर्ववत् । ( प्राणिषिपति । प्राण  
 यति । प्राणिषत् ) । “उभो साम्यासस्य” इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याभ्याससहितस्या-  
 नितेर्नकारयोगेत्त्वमित्युभयत्र णत्वम् । एतच्च सूत्रं ( पूर्वप्रासिद्धीयमद्विध्वने ) इत्यना  
 धित्योक्तम् । आधिते हि परत्वाण्णत्वे पश्चाद् द्विवचनं स्यादिति किं सूत्रेण । ( प्राण ) ।  
 “हृलश्च” इति करणे घञ् । ( प्रा, प्राणौ, प्राण, प्राण, प्राणौ, प्राभ्या ) ङौ परसञ्ज्ञाया  
 नलोप । ( हे प्राण ) इत्यत्र “न डिसम्बुध्यो ” इति नलोप निषिद्धे तस्य ‘पदान्तस्य’ इति  
 णत्वनिषेधं बाधित्वा “अन्त” इति णत्वम् । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेनन्तो नकारा  
 णकारमापद्य इति सूत्रार्थ ॥ ६० ॥

जक्ष भक्षहसनयोः । ( जक्षति, जक्षित, जक्षति, जक्षिषि, जक्षिमि, ) “जक्षित्यादयप्यद्  
 इतिरिदमर्थे, जक्षिरिदमादयश्चान्य षड् धातवोऽभ्यस्ता इत्यभ्यस्तत्वात् “अभ्यस्तात्  
 इति शेरद्भाव । ( जजक्ष, जजक्षिष, जजक्षिव । जक्षिता । जक्षिष्यति । जक्षितु, जक्षितां,  
 जक्षतु, जक्षिहि, जक्षाणि । अजक्षीव, अजक्षत्, अजक्षिताम्, अजक्षु ) । “सिजभ्यन्त” इति  
 श्रेष्ठेऽस । ( जक्ष्यात्, जक्ष्याताम्, ) अत्रापि चान्द्रा षापो लुङ्मनिच्छन्तो जक्षेदित्याहुः ।  
 आशिषि, ( जक्ष्यात्, जक्ष्यास्ताम् । अजक्षीव, अजक्षिष्याम्, अजक्षी, अजक्षिष, ) रुदि  
 वदिडादय । ( जिजक्षिषति । जाजक्षयते । जानक्षीति, जानष्टि ) । “स्को” इति कलोप ।  
 ( जक्षयति । अजिजक्षत् । जक्षत्, जक्षतौ, ) “उगिदचाम्” इति जुम् “नाभ्यस्ताच्छतु  
 इति निषिष्यते । ( जक्षति कुलानि, जक्षन्ति कुलानि ) इत्यत्र जक्षतो परयो ‘ वा नपुमरुस्य  
 इति जुम् । अत्रात्रेय । के चिद्रामायणे यक्षनाब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तल्यादि-  
 माहुः, तच्चिन्त्यम् इत्युक्तम् । रामायणोक्तिस्तु यक्ष पूजायामित्यस्यानेकाधत्वाधरण णि  
 वाङ्मा ॥ रुद्रादय पञ्च गता ॥ ६१ ॥

जागृ निद्र क्षये ॥ ( जागर्ति, जागृत, जागर्ति, जागर्षि, जागर्मि, जागृत् । जागराद्यकार  
 र ) । ‘ उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम्’ इति पने आम्प्रत्यय । आमभावे, ( जनागार, जना  
 गरत्, जनागर, जनागरिथ, जनागरथु, जनागर । जजागर, जजागार, जजागरिथ । )

“जाग्रोऽविचिण्णाल्लडत्सु” इति विचिण्णल्लिड्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये वृद्धिनिषेधविषये च गुणः । “अविचिण्णल्लडत्सु” इत्यस्य पर्युदासत्वात् उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे “सार्वधातु-कार्धधातुकयोः” इति गुणो भवत्येव । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-पेधो वा’ इति “जाग्र” इति प्राप्तस्य गुणस्यैवायं निषेध इत्यदोषः । एवं च लड्यपि ( अजा-गरः ) इति “जुसि च” इति गुणो भवति । लडादीनां तसादेरपित्तसार्वधातुकत्वेन डित्वात्, तत्र च पर्युदासात् “जाग्र” इति गुणो न भवति । ( जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तु, जागरितात्, जागृतां, जाग्रतु । जागृहि, जागराणि । अजागः, अजागृताम्, अजागरः अजागः, अजागरम्, अजागृव, ) तिप्सिपोगुणरपरत्वयोः हलड्यादिलोपः ( जागृयात्, जागृयातां, जागृयुः, जागृयाः, जागृयां, जागृयाव ) । आशिवि ( जागर्यात्, जागर्यास्ताम् ) इत्यादि । कित्वाद्गुणः । अयं पूर्वविप्रतिषेधेन रिङ् वाधते । एवं जागर्थत इत्यादौ यत्रपि रिङ् वाधित्वा गुणो भवति । तथा च कातन्त्रसूत्राणि । जागर्तः कारिते । यणाशिपोर्यं । ‘परोक्षायामगुणे’ इति, कारितो हेतुमण्णिच् । यणिति यगुच्यते, आशीरित्याशीर्लिङ्, अनयो-र्यकारादौ, परोक्षा लिट् । तत्रापिद्वचने गुण इत्यर्थः । ( अजागरीत्, अजागरिष्टाम्, अजा-गरिषुः, अजागरीः, अजागरिषम्, ) “हृम्यन्तक्षण” इत्यादिना सिचि वृद्धेर्निषेधः । ( जिजा-गरिपति ) । “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीण्णिपेधस्तत्रकाच इत्यनुवर्तनादिह न भवति । ( जागरयति ) । अत्र गुणे कृते “अत उपधायाः” इति वृद्धिः ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्नि-ष्ठितस्य’ इति न भवति । यद्वा गुणविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति । एवं च चिण्णलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् । अन्यथा ( अजागारि, जजागार ) इत्यत्र गुणे कृते पुनर्वृद्धिर्भविष्यतीति किं गुणनिषेधेन । णौ चङि ( अजजागरत् ) । “सन्वल्लघुनि” इतीत्वं येन नाव्यवधानेन्यायेन एकवर्णं व्यवधान एव भवति, न पुनरनेकेनेति इह न भवति । यत्तु “अत्स्मृदृत्वर्” इती-त्वापवादेनात्ववचनेनानेकव्यवधानेऽपीत्वं भवतीति ज्ञापनं तत् तुल्यजातीयस्य ज्ञापनमिति नीत्यासंयुक्तविषयमेवेति अचिक्षणत् इत्यादावेव प्रवर्तते । यत्तु कातन्त्रे मतान्तरेणोक्तम् इत्वदीर्घयोः अजीजागरत् इति भवतीति, तदप्येवं प्रत्युक्तम् । वृत्तिकारात्रेयवर्धमानादिभि-रप्येतद्दूषितम् । ( जागरूकः ) । “जागरूकः” इत्युक्तप्रत्ययः । आत्रेयस्तु “जागरूक” इति सूत्रं पठित्वा निपातमाह । ( जागरितः । जागरितवान् । जागरित्वा ) । “श्र्युक्तः किति” इत्यत्र “एकाच” इत्यनुवृत्तेरिण्णिपेधो न भवति ( जागरः ) । घञ् । ( जागर्यां, जागरा ) “जागर्तोरकारो वा” इति भावे पक्षे शप्रत्यये यकि गुणः । अन्यथा त्वकारे गुणः । ( जागृयिः ) । “जृहृस्तृजागृभ्यः क्तिन्” इति क्तिन्प्रत्ययः । “जाग्र” इति गुणोऽवीति पर्युदासान्न भवति । “जाग्रोऽवि” इत्यत्र वृत्तौ । केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति । तेन कसावपि वकारादौ गुणो न भवति । ‘जागृवांसो अनुगमन्’ इत्युक्तम् । आत्रेयस्तु । ‘तथा च सति शसि जजागरूप इति स्यात्’ इतिवृत्त्युक्तमिदं मतं दूषयित्वा “असंयोगाल्लि-ट्कित्” इति कसोः कित्त्वे सिद्धे पुनस्तत्करणात् प्रतिषेधविषयारब्धस्यापि गुणस्य निषेध इति जजागृप इति भवितव्यम्” इत्याह । कैयटेऽपि कसो भापाविषयत्ववादिनां कित्त्व-सामर्थ्यादगुणत्वमुक्तम् । अत्र वर्धमानः ‘कसावगुणत्वमेवाहुः जजागृवानिति’ इत्याह । “जाग्रोऽवि” इतीकारस्योच्चारणार्थत्वेऽपि कौ वकारलोपे वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधात् वकारादेरभावादवीति पर्युदासाभावात् “जाग्र” इति गुणे जागरिति भवतीत्येके । अन्ये तु वर्णस्य प्राधान्याश्रयणेऽयं प्रत्ययलक्षणाभावो न तु गुणाभाव इति, यथा अतृणेऽप्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानेमागमः प्रत्ययलक्षणेन भवति, तथाऽत्राप्यवीति पर्यु-दासेन भवितव्यमिति अगुणत्वे तुकि जागृदिति भवतीत्याहुः ॥ ६२ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ॥ ( दरिद्राति, दरिद्रितः, दरिद्रति, दरिद्रासि, दरिद्रिथः, दरिद्रिथ, दरिद्रामि, दरिद्रिवः ) । “इहृदिस्य” इति हलादौ किङ्कितं सार्वधातुके इत्त्वम् । अजादौ तु “श्ना-

भ्यस्तयोरान्त" इत्याल्लोपः, ( दरिद्राचकार ) । [ कास्यनेकाच्च इति वक्तव्यं ] पुलुम्पा-  
 चार्थम् ] इत्याम्प्रत्ययः । अत्र काश्यप, आमो विभ्रलपमुक्त्वा 'दरिद्रौ ददरिद्रवान्' इत्यु-  
 दाजहार । एव तरङ्गिणीशारोऽपि । अत्र मूल पारायणिकनोक्तम् । "आत औ णल " इत्यत्र  
 प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्दोकारवचनेनापि पपावित्त्वादिसिद्धौ औशारवचनं [ दरिद्रातरा  
 र्धधातुके लोपो वक्तव्य ] इत्याल्लोपः ददरिद्रावित्त्वाद्यर्थमेवार्थवत् इति । "वस्त्रकाच्"  
 इत्यत्र वृत्तिकारेण दरिद्रातेस्तु [ कास्यनेकाञ्जप्रहर्णं पुलुम्पाचार्थम् ] इत्यामा भवितव्य,  
 ( दरिद्राचकार ) इति । अथाप्याम्न कियते तथापि 'दरिद्रातरार्धधातुके लोपस्त्रिद्वय प्रत्यय  
 विधौ' इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तराकारलोप कृते इडागमस्य निमित्त विहितमिति नेडागमा  
 भवति, ददरिद्रवान् इति भवितव्यम्' इत्यभ्युपगम्यवादेनामभाव उक्त । अभ्युपगमस्य  
 मूलम् "आत औ णल" इत्यौकारवचनमाह हरदत्त । आत्रधरत्वाम्भित्य इत्युक्त्वा वृत्ति  
 कारोक्तमभ्युपगम्यवाद इत्याह । ( दरिद्रिता । दरिद्रिप्यति । दरिद्रात्, दरिद्रितात्, दरि-  
 द्रिता, दरिद्रिदि, दरिद्राणि । अदरिद्रात्, अदरिद्रिताम्, अदरिद्रि- ) । "सिजभ्यस्त" इति  
 जुसि "दनाभ्यस्तयोरान्त" इत्याकारलोपः । 'लङ्गशाक्यनम्यैः' इति जुस्विकल्पा  
 शायस्थायामेव । "इं हलपयो" इतीत्वं च यथा न भवति तथा जहाता वक्ष्यते । ( अदरिद्रा-  
 अदरिद्राम् । दरिद्रियात्, दरिद्रियाताम् ) । भाशिपि, ( दरिद्रात्, दरिद्रास्ताम् ) ।  
 आर्धधातुकेत्वादातो लोपः, ( अदरिद्रात्, अदरिद्रिणाम्, अदरिद्रिपु, अदरिद्रि-  
 पम् ) । 'अंशतन्या या' इति 'दरिद्रातेराधधातुके' इत्याल्लोपस्य विकल्पनात्तदभावे सगि  
 यो, ( अदरिद्रासौ ) इत्यादि । षिणि ( अदरिद्रि ) । आलोपाभावात्, युक्ति ( अदरिद्रायि ।  
 दिदरिद्रासति, दिदरिद्रियति ) । 'तयिरतिदरिद्राण्यम्' इति इङ्गिकल्पः । इडाभावे  
 न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेप्यते ।  
 दिदरिद्रासतीत्येके, दिदरिद्रियतीति धा ॥

इत्युक्तत्वादाल्लोपाभावः । ( दरिद्रायक ) ण्वुल् । ( दरिद्राण ) । ल्युट् । निष्ठायां  
 ( दरिद्रित ) इदि । "यस्य विभाषा" इतीण्णपेधस्तु कृतिप्रभृतीनामीदित्त्वेन ट्स्यानित्य  
 स्वशापनाच्च भवति । दरिद्रातीति ( दरिद्र ) पचायच् । "इयाद्द्वयध" इत्याकारान्तलक्षणास्तु  
 णो न भवति, "दरिद्रातेराधधातुके" इत्यस्य विषयसप्तमात्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तराल्लो-  
 पात् । ( दद्रू ) । 'दरिद्रायालोपश्च' इतीकाराकारभोलोपः, उकारप्रत्ययश्च । या इति इका  
 राकारयानिर्देशः । ( दद्रुण ) । पामादिपु 'दद्रौ इस्वत्व च' इति पाठान्नप्रत्ययो इस्वत्व च ६३  
 चकाश् दीप्तौ ॥ ( चकास्ति, चकास्त, चकासति, चकास्ति, चकास्मि, चकास्व ।  
 चकासाचकार ) । "कास्यनेकाच्च" इत्याम् । ( चकासिता । चकासिप्यति । चकास्तु,  
 चकास्ता, चकास्तु, चकाधि, ) 'धि च' इति सलोपः । के चित्तु "धि च" इति सिधो  
 लोपमिच्छन्त- चकाद्धि इति सकारस्य दत्वमुदाहरन्ति । तत् 'यथा न भाष्यं तथा चका  
 धात्वेव भवितव्यम्' इति वदता वृत्तिकारेणैव प्रत्युक्तम् । ( अचकात् ) । 'तिप्यनस्ते-'  
 इति सकारस्य दत्वम् । ( अचकास्ताम्, अचकासु ) । "सिजभ्यस्त" इति जुस् । ( अच-  
 कात्, अचका ) । "सिपि धातो र्गो" इति स्त्वदत्त्वे । ( अचकासम् । चकास्यात्,  
 चकास्याताम् । ) आशिपि ( चकास्यात्, चकास्यास्ताम् । अचकासीत्, अचकासिष्टाम्,  
 अचकासी, अचकासिपम् । चिचकासियति । चकासयति ॥ अचीचकासत्, ) ऋदित्त्वात्  
 "णौ चङि" इति न इस्व ॥ ६४ ॥

शासु अनुशिष्टौ ॥ अनुशिष्टिर्विच्य शापनम् । अय द्विकर्मज । माणवक धर्मे शा-  
 स्तीति । कर्मणि श्लादिकार्यं सर्वं श्रवातिवन्नेयम् । ( शास्ति, शिष्टःशासति, शास्ति, शिष्ट,  
 शिष्ट, शास्ति, शिष्ट, शिष्टम्, ) "शास इदङ्गलो" इत्यङि हलादी कङिति चेत्त्वम् ।  
 "शासिष्वसि" इतीण परत्व पत्वे ष्टुत्व तद्वर्गस्य । ( शाशास, शाशासतु, शाशासिष्व, शाशास,

शाशासिव । शासिता । शासिष्यति । शास्तु, शिष्टात्, शिष्टां, शासतु, शाधि, शिष्टं, शिष्ट, शासानि, शासाव ) है "शा है" इति शाभावे, तस्य च "असिद्धवदत्र" इत्यसिद्धत्वात् "दुश्चलभ्यो हेर्धिः" इति धित्वम् । ( अशात्, अशिष्टाम्, अशासुः, अशाः, अशात्, अशिष्टम्, अशासम्, अशिष्टव, ) तिप्सिपोः पूर्ववत् दत्वस्त्वे । ( शिष्यात्, शिष्याताम् ) आशिषि ( शिष्यात्, शिष्यास्ताम् । अशिषत्, अशिषताम्, अशिषन्, अशिषः, अशिषि-पम्, अशिषाव, ) "सर्तिशास्ति" इत्यङ् । अत्र "चकारेण परस्मैपदानुकर्षणमुत्तरार्थम् । अयं तु योगविभागसामर्थ्यादात्मनेपदेऽपि भवति" इति वृत्तितद्वायुखानेप्वभिधानाद् ( व्यत्यशिषत् व्यत्यशिषाताम् ) इत्यङ् भवति । कर्मणि तेशब्दपरत्वात् "चिष्भावकर्मणोः" इति चिष् भवति । ( अशासीति । शिशासिपति । जेशिष्यते ) । परत्वाद् द्वित्वे कृते द्विवचनम् । ( शाशासीति, शाशास्ति, शाशिष्टः ) प्रकृतिग्रहणन्यायेन "शास" इत्वम् । "सर्तिशास्ति" इति तिपा निर्देशात् ( अशाशासीत् ) इत्यत्राङ् न भवति । ( शासयति । अशाशासत् ) । "नारलोपि शासु" इत्युपधाहस्वनिपेधः । ( शिष्यः ) "पुतिस्तुशासु" इति ऋयप् । शास्यस्तु शसु हिंसायामिति भौवादिकस्य 'हन्त्यथांश्च' इति सुरादिपाठात्स्वार्थे गिचीत्युक्तमात्रेण । शास्तेर्हंतुमण्णावपि शक्यते व्युत्पादयितुम् । ( दुश्शासनः ) । [ भाषार्थं शासियुधिदृशिष्टपिमृपिभ्यो युज्वक्तव्यः ] इति खल्ये युच् । ( आशीः ) । क्विपो लोपे प्रत्ययलक्षणेन हलादिकित्परत्वादित्ये पदत्वेन सकारस्य स्त्वे "वीरुपधायाः" इति दीर्घः । न चास्ति 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति, यत्र वर्णस्य प्राधान्येनाश्रयणं तत्र तदित्युक्तत्वात् । ( शिष्ट्वा, शासित्वा ) । "उदितो वा" इतीडिवकल्पः । ( शिष्टः ) । "यस्य विभाषा" इत्यनिदत्वम् । ( शिष्टिः ) । "तितुत्र" इतीण्निपेधः । शास्तिशब्दस्तु अस्माद्वा हिंसायां गिचि क्विनि व्युत्पाद्यः । बाहुलकाद् युचा न बाधः । तथा च "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्यम् । 'पाचयतेः पाक्तिः याजयतेयांष्टिः' इति । औणादिक इति मैत्रेयः । हिंसा-र्थस्य औणादिक इत्यात्रयः ( शास्ता ) बुद्धः, ( प्रशास्ता ) ऋत्विग्विशेषः । "नृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यस्संज्ञायां चानिदौ" इति नृच्यनिदत्वम् । "अपृन्तृ" इत्यादिना सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ प्रशास्तृशब्दस्य उपधाया दीर्घः । अत्र 'प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् शास्तुरप्ययं दीर्घो भवति' इत्यात्रेयः । प्रशास्तुर्भावकर्मणी ( प्राशास्त्रम् ) उद्गानादित्वादङ् । षसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ६९ ॥

दीधीङ् दीसिदेवनयोः ॥ ( दीधीते, दीध्याते, दीध्यते, दीधीपे, दीधीष्वे, दीध्ये, दीधीवहे ) राजादौ "एरनेकाच" इति यण् । "थीवर्णयोर्दीधीवेव्योः" इति यकारादाविकारादौ च विधी-मानयीकारलोप इटि न भवति । नित्यत्वेन टरेत्ये इवर्णाभावात् । ( दीध्यांचक्रे, ) "दीधीवे-यीताम्" इति गुणे निपिद्धे यणादेशः । ( दीधिता । दीधिष्यते ) । इटि "थीवर्णयोः" इतीकार-लोपः । ( दीधीतां, दीध्यातां, दीधीष्व, दीध्ये, दीध्यावहै, ) आटि वा ऽगुणत्वम् । ( अदीधीत, अदीध्याताम्, अदीधीथाः, अदीधि, ) "थीवर्णयोः" इति लोपः । ( दीधीत, दीधीयातां ) लिङ्सल्लोपे "थीवर्णयोः" इति लोपः । आशिषि, ( दीधीषीष्ट, अदीधिष्ट, अदीधिष्ठाः, अदीधिषि, दिदीधिषते । दीधयति, ) "दीधीवेव्योः" इति वृद्धिनिपेधे, "थीवर्णयोः" इति लोपे शपि णेरुणाथौ । ( दीधितिः ) । संज्ञायां क्तिचि "तितुत्र" इतीण्निपेधो न भवति, "अग्रहादीनाम्" इति तत्रोक्तत्वात् ॥ ६६ ॥

वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ वी गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः । पूर्ववदुदाहरणादीनि । "सेदावात्मनेभाषौ इमौ छान्दसौ" इति भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् । दृष्टानुविधिदृष्टन्दसि । अस्माभिस्तु कलापमतानुसारेण उदाहरणप्रदर्शनं कृतम् । जक्षित्यादयो गताः ॥ ६७ ॥ पस पस्ति स्वप्ने ॥ अयं पाठो मैत्रेयात्रेयादीनाम् । अत्र केचित् । पस्तीति न पृथ-न्धातुः, किन्तु पसेरेव श्रितपा निर्देशोऽर्थभेदात्पुनः कृत इति । स्वामी तु 'पस पसने' इत्या-

धामेव षपाठ । पसन् च स्वप्नः । ( सस्ति, सस्तः, ससन्ति, सस्ति सस्मि, । ससास, सेसन्तु, सेसुः, सेसिय, सेस, ससास, ससस, सेसिव ) पृथ्वान्यासलोपी । ( ससिता । ससिष्यति । सस्तु, सधि ) “धि च” इति सलोपः । “अतो ह्य” इति स्थानिवद्भावेन हेर्लोपो न भवतिः सलोपस्य पूर्वश्रासिद्धत्वात् । ( ससानि । असत्, असस्ताम्, अस, असत्, ) “तिष्यन्स्तेः” इति दत्वम् । सिपि तु “भिपि धातोर्वा” इति रुत्वं च । हल्ङ्यादिलोप उभयत्र । ( स-स्यात्, सस्याताम् ) आशिपि सलोपभावो विशेषः । ( अमासीत्, अससीत् ) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः ( सिसनिपति । सास्यते । सासस्ति । सासपति । असीपसत् । सस्यम् ) “माञ्जाससिस्सुभ्यो य” इति यः । ( सस्यञ्जे ) मणिः । “सस्येन परिजात” इति कन् । अत्र सस्यञ्जद्वयो गुण्यञ्चोति हरदत्तः । गुणैः परिगतो जात आकारशुद्ध इत्यर्थः । ( सास्रा, ) गद्यां कण्ठकम्बलः । “रास्नासास्नास्थूणावीणा” इति निपात्यते । ( संस्ति, संस्त-संस्तन्ति, ) “स्कोः” इति सलोपोऽत्र न भवति, बहूनां समयाय द्वयोस्संयोगसंज्ञाभावादित्याश्रयमैत्रेयौ । छान्दसत्वाच्चेद्वास्माभिरयमर्थः प्रपञ्च्यते । तथा च “जक्षित्यादयण्यत्” इत्यत्र हरदत्तः । ‘पसपस्ती छान्दसौ’ वशिरपि । तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुः, भाष्यवार्तिककारो चेत्प्रमाणम् इति । तथा च भाष्यमपि “पसिपशो छान्दसौ” इति । अत्र कैयटः ‘पसि-वशो’ इति । पस पस्ति स्वप्ने इति येन पठन्ति केवलं ‘पस स्वप्ने’ ‘वश कान्तौ’ इति तन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये स्वाहुः । पस्तीति धातुपाठ एव दिक्षया निर्देशः कृतः । अर्थभेदात्तु द्विः पठितः । अन्ये तु पस स्वप्ने इति न पठन्तीति । अत्र सुधाकरः । ‘पस पसने’ ‘वश कान्तौ’ छान्दसौ “जक्षित्यादयण्यत्” इत्यत्र भाष्यादेवावष्टौ ‘वष्टि भागुरिरल्लोपम्’ इति दुर्लभः प्रयोगः इति ॥ ६९ ॥

वश कान्तौ ॥ ( वष्टि, उष्टः, उशन्ति, व क्षि, उष्ट, उष्ट, वश्मि, उश्वः, ) प्रश्नादिना क्षलि-  
पदान्ते च पत्वम् । महिज्यादिना क्ङिवोः प्रसारणम् । ( उवाश, उशतुः, उवशिय, उवशिव, )  
क्ङिति महिज्यादिना कृते प्रसारणे द्विर्वचनम् । अन्यत्र तु कृते द्विर्वचने “लिङ्गान्यासस्य”  
इति प्रसारणम् । ( वशित । वशिष्यति । वष्टु, उष्टात्, उष्टाम्, उष्टि, वशानि, ( द्विर्धि-  
त्वण्डुत्वजस्त्वानि ॥ ( अवष्ट, औष्टाम्, औशन्, अवष्ट, औष्टम्, औष्ट, अवशम्, औश्व )  
क्ङिति प्रसारणे आडागमः । अन्यत्र तु हल्ङ्यादिना तिल्लोलांशः । ( उश्यात्, उश्या-  
ताम् ) आशिपि ( उश्यास्ताम् । अवशीत्, उवाशीत्, ) “अतो हलादेः” इति वा वृद्धिः ॥  
( विशिषति । वावश्यते ) “न वशः” इति यङि प्रसारणनिषेधः ( वावष्टि, वावष्ट ) इत्या-  
दौ स्तिपा निर्देशात् महिज्यादिना प्रसारणं न भवति । ( वाशपति । अवीशरात् । वशित्वा )  
“न क्वा सेट्” इत्यकित्त्वम् । ( वशा, ) करिष्यादिः । पचाद्यचि टाप् । ( गोवशा ) ।  
“पोशयुवती” इत्यादिना समासः । धन्व्या गौरित्यर्थः । ( वशः ) । “वशिरण्वोरुपसङ्घा-  
नम्” इति भाषेऽप् । वशं गतो ( वश्यः ) । “वशं गत” इति द्वितीयान्तात् ( १ ) गत इत्यर्थे  
यत् । ( उशिक् ) अग्न्यादिः । “वशः किञ्च” इतीजिप्रत्ययः । कित्वात्प्रसारणम् । उशिगेव  
( औशिजः ) । प्रज्ञादिः । ( उशीरम् ) । “वयोः कित्” इतीजिगौरादिकः । ( उशाना, ) ।  
“वयोः कनसि” इति कनसिः “ऋदुशनस्फुटसोऽनेहसां च” इत्यसम्बुद्धौ सावनशदेशः ।  
सम्बुद्धावपि पक्षे अनङिष्यते “न ङिसम्बुद्धयोः” इति सलोपनिषेधस्य पाक्षिकत्वं च । तेन  
श्रीणि रूपाणि भवन्ति ( उशनः, उशनन्, उशन ) इति । तथा च दलोकरवार्तिकम् ।

‘सम्बोधने तुशनसः त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथान्यदन्तम्’ ॥

इति ॥ पसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ७० ॥

चर्करीतं च ॥ यद्भुगन्तमप्यदादिकं परस्मैवेदि चेत्यर्थः । तत्र तत्रोदाहरणेषु तथैवोदा-  
हृतम् ॥ ७१ ॥

हनुइ अपनयने ॥ (देवदत्ताय निहनुते, निहनुवाते, निहनुवते, निहनुपे, निहनुपे) । अजा-  
दावुवइ । “श्लाघहनुइस्थारापांशीप्स्यमानः” इति शीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वम् ॥ (निजुहनुं,  
निजुहनुव । निजुहनुविपे, निजुहनुविष्ये, निजुहनुविद्ध्ये, ) उवाडिः “विभापेटः” इति मूर्धन्य-  
विकल्पः । (निहोता । निहोप्यते । निहनुताम्, निहनुज्ज, निहनुवै, ) आटि गुणः । ( न्य-  
हनुत्, न्यहनुवाताम्, न्यहनुथाः, न्यहुहि, न्यहनुवहि । निहनुवीत्, निहनुवीयाताम् ) ।  
आशिपि ( निहोपीष्ट ) । आर्धधातुकत्वेनाडित्त्वाद्गुणः । ( न्यहोष्ट, न्यहोष्टाः, न्यहो-  
ध्वम्, न्यहोपि । निजुहनुपते ) “इको झल्” इति कित्त्वे “अज्झनगमां सनि” इति दीर्घः ।  
( निजोहनुयते, निजोहनुवीति, निजोहोति । निहावयति । न्यजुहवत् ) । अनुदात्त आत्म-  
नेभापः ॥ ७२ ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा  
मायणसुतेन माधवसहोदरेण श्रीसायणार्थेण विरचितायां माधवी-  
यायां धातुवृत्तौ अदादयः सम्पूर्णाः ॥

### अथ जुहोत्यादिः ।

हु दानादानयोः ॥ दानादानयोस्त्यन्धे । आत्रेयस्तु हु दाने इति पठित्वा, धादानेत्येके  
इति । एतदादयो हीपर्यन्ता अनुदात्ताः परस्मैपदिनः । इह दानं चोदिताधारे इत्यकहविः-  
प्रक्षेप इति हविपोऽनिजीवत्यादौ प्राणादिवत् धात्वर्थेऽन्तर्भावात् अकर्मकत्वमेके  
मन्यन्ते । वयं तु धात्वर्थः प्रक्षेपमात्रम्, स च स्वभावाच्चोदिताधारहविषि नियमेना-  
पेक्षतइति । तथा च “तृतीया च होश्छन्दसि” इत्यत्र भाष्ये जुहोतिः । प्रक्षेपे वर्ततइत्युक्तम् ।  
युवं च यवार्गुं जुहोतीत्यादयस्सकर्मकाः प्रयोगा उपपद्यन्ते । उक्तं चात्रैव भाष्ये ‘कथं द्वितीया  
सिद्धा, कर्मणीत्येव’ इति । एवं च “तृतीया च होश्छन्दसि” इति कर्मणि तृतीयाविधानमप्यु-  
पपद्यते । ( जुहोति, जुहुतः, जुहति, जुहोपि, जुहोमि, ) “जुहोत्यादिभ्यश्छुः” इति शप  
‘श्लौ’, “श्लौ” इति धातोर्द्विवचने “कुहोश्चुः” इत्यभ्यासस्य सुत्वं झकारः । तस्य “अभ्यासे  
चचे” इति जश्त्वं जकारः । पिति गुणः । “उभेऽभ्यस्तम्” इत्यभ्यस्तत्वात् “अदभ्यस्तात्  
इति झस्याद्भावे “हुश्चुवोस्सार्धधातुके” इत्यजादौ कडिति सार्धधातुके विधीयमानो य  
भवति । ( जुहाव, जुहुवतुः, जुहवित्, जुहोथ, जुहुवथुः, जुहुव, जुहाव, जुहव, जुहुविव, )  
क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिकल्पः । अजादौ कडित्युवङ् । अन्यत्र गुणवृद्धौ  
( जुहवांचकार ) । “भीहीश्रुद्वां श्लुवच्च” इति पक्षे आम्प्रत्ययः श्लुवद्भावाद् द्विवचनं च  
( होता । होप्यति । जुहोतु, जुहुतां, जुह्वतु, जुहुधि, ) “हुश्छन्धो हेर्धिः” इति धित्वम् ।  
( जुहवानि ) आटि पित्त्वाद्गुणः । ( अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवुः, ) “हुश्चुवोः” इति  
यणं परत्वाद्वाधित्वा “जुसि च” इति गुणः, ( अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहवम् । जुहुयात्,  
जुहुयाताम्, जुहुयुः ) । आशिपि, ( हूयात्, हूयास्ताम्, ) “अकृत्सार्धधातुकयोः” इति  
दीर्घः । ( अहोपीत्, अहोष्टाम्, अहोपुः, अहोपौ, अहोष्टम्, अहोपम्, अहोष्व, ) सिचि  
वृद्धिः । ( जुहूपति ) । “इको झल्” इति कित्त्वात्, “अज्झन” इति दीर्घः । ( जोहूयते ।  
जोहोति ) । अत्र विस्तरे “हुश्चुवोः” इति सूत्रं “जुहोतेस्सार्धधातुके” इति पठित्वा दितपा  
निर्देशात् जोहुवति इत्यत्र यणं नेत्युक्तम् । तन्मुनित्रयेणानाहतम् । ( हावयति । अजुह-  
चत् ) ॥ ( जुह्वत् ब्राह्मणः ) “नाभ्यस्ताच्छुः” इति जुम्निपेधः । ( जुह्वति ) ब्राह्मणकुलानि  
( जुह्वन्ति ) वा ब्राह्मणकुलानीत्यत्र “वा नपुंसकस्य” इति जश्शसोर्नुम्बिकल्पः । ( जौह्वतः )  
कृष्णमृगः, “जुह्वकृष्णमृग” इति प्रज्ञादिपाठान् । ( होता, होतारौ, ) तुन्विधौ “ऋत्विक्षु

चानुपसर्गस्य" इति तृन् औणादिको वा, "अप्त्नु" इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः । होतु-  
 भावकर्मणो ( होत्रम् ) उद्गात्रादित्वात् यवादित्वाच्च अणोः । ( क्षीरहोता ) । याजकादि-  
 त्वात्समासः । ( दाप्यम्, ) । "ओरावश्यके" इति ष्यत् । ( जुहुः ) । "जुहोतेर्दीर्घश्च" इति  
 किपि दीर्घो द्वित्वं च । ( जुहौ ) इत्यादौ "ओ.सुपि" इति यत् । ( होमः ) । "अतिस्तु"  
 इत्यादिना मन् । ( होत्रम् ) । धृन् ॥ ( हविः ) । "अतिशुचि" इत्यादिना इतिः । हविषि  
 हितं ( हविष्यम् ) । "उगवादिभ्यः" इति यत् । ( होत्रा, ) ऋत्विजां वाचकः । "हुयामा"  
 इति छन् । स्वभावतोऽयं ऋत्विक्ष्वपि खील्लिङ्ग इति "होत्राभ्यश्च" इत्यत्र हरदत्तः । अयं  
 प्राणनायैऽपीति भाष्ये । तथा च 'अग्निहूयमानेषु' इति प्रयोगो दृश्यते । तर्षमाणेष्विति  
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

विभी भये ॥ ( चोरादिभेति, विभितः विभीतः विभ्यति, विभेपि, विभीषः, विभियः, विभीषः,  
 विभिय, विभेमि, विभीवः, विभिषः, ) "भीत्रार्थानां भयेहेतुः" इति भयेहेतोः कारकस्य अपा-  
 दानत्वम् । "भियोऽन्यतरस्याम्" इति हलादौ कृत्ति सार्वधातुके वा इकारः । ( व्यतिविभोत )  
 इत्यादावात्मनेपदेश्ययमित्वविकल्प उदाहार्यः । ( व्यतिविभ्यत ) इत्यत्र "आत्मनेपदेश्व-  
 नतः" इत्यद्वाये 'परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गाऽभिनिविशते' इति न्यायेन द्विर्वचनोत्तरकालम-  
 नेकाच्छ्वात् "एरनेकाच" इत्यपवादस्य यणो भावित्वात् पूर्वमियञ् न प्रवर्तते । यद्वात्रान्तर-  
 कृत्वात् "श्लौ" इति द्विर्वचने पश्चाद्भाव इति नैव इयङ् प्रसङ्गः । ( विभाय, विभ्यतुः विभ-  
 यिय, विभेय, विभ्यिय, ) कादिनियमादिद् । यल्लि भाद्राजानियमादिकल्पः । ( विभयां च-  
 कार । ) "भीष्ठी" इत्यादिना पक्षे आम्प्रत्ययः श्लवद्वावश्च । ( भेता । भेप्यति । विभेतु, विभो-  
 त्वात्, विभीताम्, विभ्यतु, विभीहि, विभिहि, विभितात्, विभीतम्, विभयानि, ) हेरिपि-  
 त्वात् छित्त्वात् पक्षे इत्यम् । एवं तातच्छब्देषु छित्सु चोक्तम् । उच्चमभाटि गुणायौ । ( अवि-  
 भेत्, अविभीताम्, अविभयुः, ) यणं वाधित्वा परत्वात् जुसि गुणः । ( अविभेः,  
 अविभोतम्, अविभितम् अविभयम्, अविभोव, अविभिष । विभीयात्, विभीया-  
 ताम्, विभियाताम्, विभीयाः, विभियाः, विभीयां, ) पिद्वचनेष्वपि यासुटो-  
 छित्त्वादित्वे ( विभियात् ) इत्याद्युदाहार्यम् । आशिपि, ( भीयात्, भीयास्ता-  
 र् ) इत्यादि । आघेधातुकत्वाच्चात्रेत्वपक्षः ॥ ( अभैषीत्, अभैष्टाम्, अभैषी-  
 तम्यम्, ) सिचि वृद्धिः । ( विभीषति, ) "इको झल्" इति सनः कित्वात् न गुणः ।  
 वेभीषते । वेभेति, वेभीतः, वेभितः, ) प्रकृतिप्रहणन्यायेन "भियोऽन्यतरस्याम्" इति वेत्वम् ।  
 भापयते अजीभयत । भीषयते, अभीषयत, अयभयत ) मुण्डः । "विभेतेर्हेतुभये" इति  
 ापयत्ये पुक् । अन्पदा "भियो हेतुभये पुक्" अत्र हि ई इतीकारप्रदलेपणेन ईकारान्तस्य  
 ( के विधानात् आत्वपक्षे स न भवति । "भीष्मयोर्हेतुभये" इत्युभयत्र तद्ध । हेतुभयार्थः स्म-  
 तात्पुक्कः । अहेतुभये तु कुञ्जिऊयैने भाष्ययति अजीभयद् इति वृद्धयायौ । ( विभ्यतु भीषणः ) ।  
 न्धादित्वात् ष्यन्ताल्लयः । ( भीतः ) । "जितः कः" इति वर्तमाने कः । ( भयम् ) ।  
 अजिचधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानं नपुंसके कादिनिवृत्त्यर्थम् ] इति क्लयुटौ वाधित्वा अजेव  
 ष्वति । पारायणे तु वासरूपेण कौ दर्शितः । तदसत्, क्लयुटुमुन्वलयेषु वासरूपविधिप्र-  
 तेपेधात् । ( भीः, भियौ ) । सम्पादित्वात्किर् । क्लिप्नोप्यते ( भीतिः ) । वृक्षेभ्यो भयं  
 वृक्षभयम् ) । "पञ्चमी भयेन" इति तत्पुरुषः । [ भयभोतभीतिभाभिरिति षष्ठीवम् ] इति  
 तितादिभिरपि समासो नेयः । ( भीरुः, भीलुकः ) । "भिनः कुक्लुकनौ" इति कुक्लुकनौ ।  
 भीरुः ) । [ क्रुक्रुप्रपि वक्लवम् ] इति क्रुक्रु । ( भीमः, भीष्मः ) । "भियप्पुक्च" इति  
 क्लप्रत्यये पक्षे पुगागमः । "भीमादयोऽयादाने" इत्ययादाने ष्ये प्रत्ययः । ( भयानकः ) ।  
 ानकम् । "शीश्भिय" इत्यानकम् । अयमपि भीमादिः । ( भेकः ) "हृष्मी" इति कन् ॥ २ ॥  
 ही लज्जायाम् ॥ ( जिद्धेति ) इत्यादि विभेतिवत् । जिद्धियतीत्यादौ अजादौ भययोगपूर्व-

स्वाद्यभावात् इयद्विशेषः । ( हेययति ) । “अर्तिरिति” इत्यादिना पुगागमः “पुगान्त” इति गुणः । ( अजिद्विपत् । हीः ) मम्पदादित्वात्किप् ( हीनः हीगः, हीतयान्, हीणयान् ) “बुद्विद्” इत्यादिना वो निष्ठान्त्ये णत्वम् । ( हीकः, हीकः ) । “द्वियः कप्रश्च लो वा” इति कनिरेफस्य वा लत्वम् । ( हीणियते ) रुच्यतीत्यर्थः । “हीगोद्” इति कम्भ्यादिपादान् स्वार्थं यक् ॥ शुभोत्यादशोऽनुदात्ताः परस्मैपदिनः ॥ ३ ॥

पृ पाळनपूरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभापः । ( पिपति, पिपूर्तः, पिपुरति, पिपति, पिपति, ) “अर्तिपिपत्योश्च” इति श्वावभ्यतस्तेत्वम् । “उद्वोऽप्यपूर्वस्य” इत्युत्वं रपरम्भागस्यागुणवृद्धिविपये, हलादौ “हलि च” इति दीर्घः । गुणवृद्धयोर्विपयेषु तु विप्रतिषेधेन ते भवतः । ( पपार, पप्रतुः, पप्रुः, पपरिथ, पप्रथुः, पप्र, पपार, पपर, पप्रिव ) । “ऋचःस्त्वानाम्” इति किति लिटि गुणापवादे “ऋट्प्रं ह्रस्वो वा” इति वा ह्रस्वे यणादेशः । अन्यदा गुणे ( पपरतुः, पपरुः, पपरिथ, पपर, पपरिव, ) इति । ( परिता, परीता । परिच्यति, परीच्यति, ) “वृतो वा” इत्यलिट्यो वा दीर्घः । ( पिपतु, पिपूर्तात्, पिपूर्तां, पिपुरतु, पिपूर्ति ) हेगपित्त्वान् डित्वाच्च गुणः । ( पिपराणि, पिपराच ) आटि गुणः । ( अपिपः, अपिपूर्ताम्, अपिपरुः, ) अश्रोत्वात्परत्वात् “असि च” इति गुणः । ( अपिपः, अपिपूर्तम्, अपिपरम्, अपिपूर्तम् ) गुणे हलद्वयादिना तित्स्वोर्लोपः । ( पिपूर्तात्, पिपूर्तां, पिपूर्ताः, पिपूर्ताम् ) । आशिपि, ( पूर्तात्, पूर्तां, ) यासुटः कित्वाद्गुणाभावः । उत्त्वम् । ( अपारीत्, अपारिष्टम्, अपारीः, अपारिपम्, ) सिचि वृद्धिः । “वृतो वा” इतीदो दीर्घस्य “निचि परस्मैपदेषु” इति निषेधः । ( पिपूर्ति ) । “हृत् सनि वा” इति पक्षे इडागमः । इडभागे “इको ह्रलः” इति सनः कित्त्वे उत्त्वम् । इटि तु तस्य पूर्ववद्दीर्घविकल्पे प्रहृनेश्च गुणे ( पिपरिपति पिपरीपति ) इति । ( पोप्यते । पापति, पापरीति, पापूर्तः ) इत्यादि । अभ्यासस्योऽत्त्वहलादिशेषयोः “दीर्घोऽकितः” इति दीर्घः । रुमिप्रीकामभावस्तरतिवत् । ( पिपुरत्, पिपुरतौ, ) शता । ( पारयति । अपीपरत् । निपूर्तः, निपूर्तवान् ) “न ध्याख्यापृभूछिमदासम्” इति निष्ठानत्वनिषेधः । ( पूर्त्वां ) । “ऋयुः किति” इत्यनिट्त्वम् । ( पूः, पुरो, पुरः ) “भ्राजभास” इति किप् । “उद्वोऽप्यपूर्वस्य” इत्युत्त्वम् । “वोः” इत्यादिना उपधादीर्घः । अत्र वक्तव्यं पूर्वत्राप्युक्तम् । ( पुरुषः ) “पुरः कृपन्” इति कृपन् । ( पौरुषेयः ) ययो विकारममूहः कृते ग्रन्थादिवा । “सर्पपुरुषाम्यां णञ्जौ” इति ङ् । तथा च तत्र वार्तिस्त्वम् । “पुरातद्दधचिकारसमूहतेनङ्गतेषु” इति ङ्ने तृतीया समर्थविभक्तिः, अन्यत्र तु षष्ठी । पुरातः प्रमाणमस्य ( पौरुषम्, पुरुषद्वयसम् पुरुषद्वयम्, पुरुषमात्रम्, ) “पुरपठन्तिभ्यामन्व” इत्यग, द्वयसजादयश्च चशब्दात् । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमभ्याः ( द्विपुरो, द्विपुरया ) । अत्र प्रमाणे विहितस्य द्वयसजादेः “प्रमाणे लः” “द्विगोनित्यम्” इति लृक् । “तद्विनार्थ” इति द्विगुः ‘पुरातप्रमाणेऽन्यतरस्याम्” इति प्रमाणवाचिचुरपदादन्तात् द्विगोन्तद्वित्तुम् पञ्च षष्ठीनपेधात् टाप् । राजपुरुषस्य भावस्मैमी ( राजपौरुष्यम् ) । राजपुरात् ष्यञ्, अनुगतिकादित्वाद्भुभयपदवृद्धिः । पुरुषान् गच्छति पुरुषेषु वसति वा ( पुरुषया ) । “द्वयसु रीप्यपुरुरुपसत्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्” इति द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्ताच्च स्वार्थे प्राप्रत्ययः । ( पुरुः ) । “पृथोऽव्यधिगृधिचिद्विशिभ्यश्च” इति कुप्रत्ययः । “उद्वोऽप्यपूर्वस्य” इत्युत्त्वम् । ( पुरुता ) । पूर्ववत् प्राप्रत्ययः । ( पूर्णम् ) । “धापृवरी” इत्यादिना नप्रत्ययः । ( पुनीः ) “शुपृभ्यां किञ्च” इति पन्प्रत्ययः । ( पर्ज ) ग्रन्थिः । “स्वामदो” इत्यादिना नन्नि । ( परः, परुषी ) “अर्तिपृवपी” इत्यादिना उत्तिः । ( परुषः ) । “(२)नश्चिन्तिनिगुसत्यनिभ्य उपच्” इत्युपच् । ह्रस्वान्तोऽयं धातुरिति वर्धमानकारयमानगरगुणकारः । स्वामी तु दी-



धातुं पठित्वा ह्रस्वान्तः केचिदिति । आग्नेयमैत्रेयो तु ह्रस्वान्तं पठित्वा दीर्घान्तकमेके  
अत्रोद्गाहरणानि । ( पिपति, पिपृतः, पिप्रति, पिपरि, पिपरिम् । पपार, पप्रतुः, पपर्य, )  
तो भारद्वाजस्य" इति नेट् । ( पिप्रिव ) । क्रादिनियमादिद् । ( पर्ता । परिप्यति ) ।  
द्वनोः स्ये" इतीद् । ( पिपर्तु, पिप्रुहि, पिपराणि । अपिपः, अपिपृताम्, अपिपहः ) ।  
गुणः । ( अपिपः, अपिपरम्, अपिपृव । पिप्रियात्, पिप्रियाताम् ) । आशिपि, ( प्रिय  
प्रियास्ताम्, ) "रिङ् शयगिलङ्कु" इति रिङादेशः । ( अपार्पीव, अपृष्टाम् ) इत्या  
वृत्तिकारस्य तु दीर्घान्त एवेष्टः । यदाह । "शूट्प्रान् ह्रस्वो वा" इत्यत्र केचिदेतत्सूत्रं प्रत्य  
क्षते । आ पाके, दा कुत्सायां गतौ प्रा पूरणे, इत्येपामनेकार्यां धातव इति दृष्टप्रामथं  
संमानानां विशाश्रुतिरित्यादीनि रूपाणि साधयन्ति । तथा सति विशाश्रवान् इति क्लृप्ते  
न स्यादिति । यदि ह्रस्वान्तस्स्यात्प्रतिना प्रत्याख्यानं पिपृवानिति प्रयोजनरूपं चा  
पन्नं स्यात् । तथा वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपकारादयोऽपि । किञ्च अपाणिनीयत्र ह्रस्वान्  
यदि हि स्यात् किं ह्रस्वविकल्पनेन, यत्कैट्यादिकादीर्घान्तरूपाणि अस्माच्च ह्रस्वान्तरू  
णि भविष्यन्ति । एवं च "तं पिपृतं रोदसि" "पाहि माग्ने पिपृहि" इत्यादयश्छान्दसा व  
च्याः । अ(१)दन्तमृदन्तमिति सेट्प्यर्थं दीर्घान्तः परस्मैपद्यनुरोपेन पठितः । अयं कन्यादावर्वा  
ष्ट गताविति स्वामी । 'पृञ् व्यायामे' तुदादौ । पृ पूरणे इति चुरादौ ॥ ४ ॥

हृभृष् धारणपोपणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभापः । ( विभर्ति, विभृतः, विभ्रति, वि  
र्पि, विभर्मि, ) "भृशामित्" इति श्वावभ्यासस्येत्त्वम् । ( बभार, बभ्रतु, बभृः, बभये,  
क्रादिनियमादिविद्वत्त्वम् । ( विभृव । विभराङ्कार, "भीदीभृदुवाम्" इत्याम्प्रत्ययः, इलु  
द्गावाद् द्विर्वचनमित्त्वं च । ( भर्ता, भरिप्यति, विभर्तु, विभृतात्, विभृतां, विभ्रतु, वि  
हि, विभराणि । अविभः, अविभृताम्, अविभहः ) । "जुसि च" इति गुणः । ( अविभ  
अविभृतम्, अविभरम् । विभृयात्, विभृयाताम् ) । आशिपि ( भ्रियात्, भ्रियास्त  
भ्रियासुः । अभापीव, अभार्ष्टाम्, अभार्पीः, अभार्पम्, अभार्प्व, विभृते, वि  
भ्राते, विभ्रते । विभृपे, विभृपे, विभ्रे, विभृवे । विभ्रांचक्रे । भर्ता । भरिप्यते । विभृ  
तां, विभृप्य, विभरै । अविभृत, अविभ्राताम्, अविभ्रत । अविभृथाः, अविभ्रि, अविभृ  
दि । विभ्रोत, विभ्रीयाताम्, विभ्रीथाः, विभ्रीथ । विभ्रिवहि । आशिपि ( भृपीष्ट, भृपी  
यास्ताम् ) "उश्च" इत्यात्मनेपदे लिङ्सिचोर्ज्ञलाघोः कित्त्वादगुणत्वम् । ( अभृत, अभृषा  
ताम्, अभृथाः, अभृद्वम्, अभृपि, ) "ह्रस्वादङ्गात्" इति शलि सिचो लोपः । ( विभ्रत्  
विभ्राणः । बुभृपति, बुभृपते, ) "इको हल्" इति सनः कित्त्वात् "अङ्गहन" इति दीघे  
"उदोष्टम्" इत्युत्तरम् । "सनीवन्त" इतीङ्गिकलपोऽस्य न भवति, तत्र भरेति शपा निदशाद्  
( भृशिमम्, ) "ङितः किरः," "कत्रेर्मङ्गित्यम्" । द्विडास्तु द्वित्वं पठित्वा "रित्तोऽभृच्"  
इति अथुचमुदाहरान्त ( भरथुः ) इति । शेपं भरतिवत् ॥ ५ ॥

माह् माने शब्दे च ॥ अनुदात्त आत्मनेपदेश, ( मिमीते, मिमाते, मिमते, मिमीपे, मि  
मापे, मिमीध्वे, मिमे, मिमीवहे ) भृशादित्वाच्छ्वावभ्यासस्येत्त्वम् । इलादौ कृत्तिति सा  
र्धधातुके "इं हलघयोः" इतोत्वमभ्यस्तस्य । अजादौ तु "श्नाभ्यस्तयोः" इत्याल्लोपः ।  
( प्रणिमिमीते ) "नेगंद्" इत्यादिना णत्वम् । ( ममे, ममाते, ममिरे, ममिपे, ममापे, म-  
मिध्वे, ममे, ममिवहे, ) क्रादिनियमादिद् । "आतो लोप इति च" इत्याकारलोपः । ( माता ॥  
मास्यते । मिमीताम्, मिमाताम्, मिमतम्, मिमीप्व, मिमै । अमिमीत, अमिमाताम्,  
अमिमत्, अमिमीथाः, अमिमायाम्, अमिमीध्वम्, अमिमि, अमिमीवहि । मिमीत, मि-  
मीयातां, मिमीथाः, मिमीथ । आशिपि, ( मासीष्ट, मासीयास्ताम्, अमास्त, अमासा-

“इनाभ्यस्तयोरात्” इत्याहोपे आकारान्तत्वस्यैवामावात्, “ईहल्ययो” इतोत्व तु जुस्भावे कृते हलादित्थ पर्यवपत्स्यतइति न भवति । ‘एवमदरिदुरित्यत्रापि । ( जह्यात्, जह्याताम्, जह्यु, जह्या, जह्याम्, जह्याव, ) “लोपो यि” इति यकारादौ सार्वधातुके जहातेराहोप । आशिपि ( हेयात्, हेयास्ताम् ) “पूर्लिङि” इत्येकारो “धुमास्या” इतीत्वापवाद । ( अहासीत्, अहासिष्टाम्, अहासी, अहासिष्टम्, अहासिष्टम्, अहासिष्टम् ) सगिटौ ॥ ( जिहासति । जेहीयते ) परस्वात् “धुमास्या” इतोत्वे द्विवचनम् । ( जाहोति, जाहेति, जाहीत, ) “ई हल्ययो” इति नित्यमोत्वम् । “जहातेश्च” इति रितपा निर्देशाद् इत्वं तु न भवति । अत एव “आ च ह्यौ” इत्यात्त्वमोत्वम् ‘लोपो यि’ इत्यालोपश्च न भवति । तेन ‘ई हल्ययो’ इतोत्वे ( जाहोति जाहीयात् ) इति भवत । आदीर्लिङ्स्तु आर्धधातुकत्वात् अपि “जहातेश्च” इतोत्वमोत्वं च न भवति । अत एव “ई हल्ययो” इति नित्यमोत्वम्, “लोपो यि” इत्याहोपश्च न भवति । “धुमास्या” इतीत्वम्, “पूर्लिङि” इत्येव च रितपा निर्देशात् भवति, तेन जाहायादिति भवति । अत्र धातो क्त्विमाभित्यं “दाधौऽकित्” इत्यभ्यासस्य दार्धनिपथो न भवति तत्राकित् इत्यनेनाभ्यासस्य विशेषणात् । स्पष्ट चेत्तद्वृत्तिभ्यासपदमत्रार्थादिषु । ( हापयति । अजीहपत् । हित्वा ) “जहातेश्च क्त्वि” इति द्विभाष । ( हीन, होनवान् । ) ओदित्वाभिधानत्त्वम् । ( विहाय ) । “न ह्यपि” इतीत्वनिपेध । जहात्युदकमिति कृत्वा ( हायना ) धीहय । “इश्च वाहिकालयो” इति ष्युद् । ( हानि ) । “ग्लाश्च” इत्यादिना स्त्रिया पूर्ववत्ति । ( शर्धंजहा ) माया । शर्धोऽपानशब्द । [ वातशुनीतिलशर्धेष्वज्येदुत्तज-ह्यातिभ्य उपसङ्ख्यानम् ] इति खरि शपि श्लौ द्विवचने “इनाभ्यस्तयो” इत्यालोप उपप-दस्य सुमागम । ( पूर्वापहाणा, अपरापहाणा ) । पूर्वानपरांश्च जहातीत्यर्थ । अजादिपाठा टाप्, कर्तैरि ष्युद्, णत्वं च । सम्प्रदाणेत्यपि क्वचित्पठन्तीत्यात्रेय । ( जहक ) कालपुह पस्त्यागी च, “जहातेर्द्वौ च” इति हुमि द्वित्वम् । ( अहरत्र ) । “नञि जहाते” इति कनि-न्याकारलोप, अहन्नित्यधिकृत्य “रोऽमुपि” इति नकारस्य रेफादेश । अत्र “स्वमानंपुस कात्” इति सोर्लुका लुप्तत्वाद् प्रत्ययलक्षणेन न सुप्परत्वम् । ( अहोभ्याम् ) इत्यादौ “अहन्” इत्यह परस्य ह्ये तस्य “इशि च” इत्युत्वम् । “रत्वस्य “अमुपि” इति विपेधात्, “अ हन्” इत्येतदर्थसुप्परविषय भवति । नतु रत्वस्त्वयो पूर्वत्रासिद्धत्वाद् नलोपस्त्व्यात् । न धानयोरनवकाशत्वम्, कृतेऽपि नलोप एकदेशविहृतन्यायेन अवशिष्टस्यावकाशात्वात् । किञ्च हे अहरित्यत्र “वा नृपुंसकानाम्” इति नलोपाभावपक्षे रत्वं सावकाशात्, तथा रत्वमपि हे दाषाहो निदापेत्यत्र, अत्र हि पुंलिङ्गत्वाद्दृष्ट्यादिना सोर्लोपे प्रत्ययलक्षणेन अस्ति सु-र त्वम् । “न डिसम्बुदयो” इति नलोपश्च निषेध्यते । सत्यम् । रनिधी षष्ठ्य निर्देष्टव्य प्रथ-मान्तस्य निर्देशाद् अहन्नित्याचर्तते, तत्रैक नलोपाभावार्थं तदेष रूपमभ्यासयावते, धारेण तु ररिति वृषी समाधिदत्त । अहो सम्बु ऋतु ( अहोन ) । अत्राहृत्तन्त्रोऽहमित्तम्वचन, ‘अह- स प्रती’ इति ख । “अहृत्कारेव” इति टिलोप । अकतो ( अह ) इति सामा-न्योऽङ्ग । इनाभ्यस्तयोर्ना निर्दृष्ट ( इहोत्, इहृत् ) “राऽपहः संवत्सात्” इति द्वि-गोवां ख, अन्यदा प्राग्दीव्यतीवष्टम् । “अहृत्कारेव” इति, निपमादिनाभाभावे ‘अहृत्कारे न” इत्यहोप । ( अहृति ) । “अहृत्कारोनां पत्यादिषु” इति रेफस्य वा रेफ । अन्यदा विम-र्जनीवोपध्मानोयी अहो रूपम् ( अहोरूपम् ) अहश्च रात्रिश्च ( अहोरात्रम्, अहोरा-त्रम् ) । “अहो रविषी रूपरात्रिभ्यन्तेऽप्यस्युत्तयानम्” इति रेकापभाते ख । “इति च” इत्युत्वम् । इदं च समासे वासमासे चेति हरदत्त । एवं हि रात्रोतीकारात्पठोऽर्पवान् । तेन ‘गठमहोरूपं परव रात्रिरागता रयन्तर्ग माय’ इति वाक्येऽपि र्भवति । ( परमाह, ) “सम्बुदत्” इति समास । “राऽपहः” इति रवि रिकार । इपोरहोर्भेफो ( इहृत् ) । “त-दितार्थ” इति द्विगु, “कालात्” इति विहितस्य ढभो ‘द्विगोर्लुगकरये’ इति लुक् । हे

स्ताकारस्य विधीयमानमीत्वं तत्रैव अघोरिति प्रतिषेधात् प्रसजति । (१) "नेर्गद्" इति णत्वम् । ( ददौ, ददतुः, ददुः, ददाय, ददिय, दद, ददौ, ददिव ) ऋादिनियमादिद् । यलि भा-  
 द्वाजनियमाद्विकल्पः । "आत औ णलः" । "आतो लोप इटि च" ( ताता । दास्यति । द-  
 दातु, दत्तात्, दत्तां, ददतु, दैहि, ददानि, दत्तात् ) इत्यत्र "ध्वसोरेद्धौ" इत्यस्मात्परत्वात्  
 तातञि पुनर्न तस्य प्रवृत्तिः सहृदतपरिमापया । (अद्दात्, अद्दत्ताम् अद्दुः) । "सिञ्जम्यस्ता"  
 इति नित्यं जुस् । (अद्दाः अद्दाम्, अद्दद् । दद्यात्, दद्यातां, दद्याः दद्याम्, दद्यात्) आशिपि  
 ( देयात्, देयास्ताम् ) घुत्वाद् "पूर्लिङि" इत्येत्वम् । ( अद्यात् अदाताम्, अदुः ) "आत"  
 इति हेर्नुंसि पररूपम् । ( अदाः, अदाम्, अदात् ) । "गातिस्त्र्या" इति सिचो लुक् । ( दत्ते,  
 ददाते, ददते, दत्से, दध्ने, ददे, ददहे । ददे, ददाते, ददिपे । दाता । दास्यते । दत्तां, ददातां  
 दत्स्व, दध्वम्, ददे, ददावहे । अद्त्त, अद्दाताम्, अद्दत्त, अद्दत्थाः, अद्दि, अद्दद्दि ।  
 ददौत्, ददौयातां, ददौयाः, ददौय ) आशिपि ( दासीष्ट ) । आर्धधातुकत्वेऽपि अकिच्चादेत्वं  
 न भवति । "श्नाभ्यस्तयोः" इत्याल्लोपस्तु अनम्यन्तत्वादिपि न भवति । (अदित, अदिपा-  
 ताम्, अदियाः, अदिपि ) "स्याध्वोरिच्च" इत्यात्मनेपदपरस्य सिचः कित्त्वं धातोर्भवेत्वम् ।  
 झलि "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिञ्जलोपः । सन्निपातपरिमापानावः प्रागेवोक्तः । ( आदत्ते )  
 "आढो दोनास्यविहरणे" इत्यकत्रंभिप्रायेऽपि तत् । "आह" इति निदशाद् अङितो  
 वाक्यस्मरणविस्मयात्परस्य न तञ्जिते के चित् । "अनास्यविहरणे" इति पर्युदासः "स्वाङ्ग-  
 कर्मकाच्च" इति षक्तव्यात्स्वाङ्ग-कर्मकविषय इति ( व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखम् ) ।  
 इत्यत्रापि तद्धेव । स्वाङ्गकर्मकत्वे तु स्वमुखं व्याददाति ज्वादत्ते इत्युभयमपि यथायोगं भव-  
 ति । सुधाकरस्तु "आढो दो" इति योगविभागादनास्यविहरणइत्यनेन व्यवहितापि प्राप्ति  
 परानुषते । एवमेव चन्द्राः प्रतिपेदिरइति लिच्वनिमित्तमपि तद्वन्न नेच्छति । आग्नेयस्तु क-  
 त्रंभिप्राये तद्धेवेति । अर्थ च योगविभागो भाष्ये न दृश्यते । किञ्च "आढो दोऽनास्य" इत्ये-  
 वास्ये धातोर्वृत्तसम्भवात् तत्समवायिन्यां विहरणक्रियायां वर्तमानात्लिच्पेपे सिद्धे पुनर्विहर-  
 णप्रवृत्तौ विपादिकां । (२) व्याददातीत्यादावास्यविहरणसमानक्रियादिपि प्रतिषेधार्थं इति भा-  
 ष्ये उक्तम् । तत्रैव कैयदपदमञ्चयौशास्यइत्युच्यमाने तत्समवायिक्रियामात्र लभ्यते न विहरण  
 मेवेति स्वं मुखमादत्तइत्यत्रापि प्रहणस्य मुखसमवायित्वात् प्रतिषेधस्त्पादिति शेषमुद्राञ्  
 'अनास्य' इत्यास्यपर्युदासत्वाद्प्रहणस्य च ग्राह्यप्रवृत्तौ विषयत्वाद्नास्यक्रियत्वाच्च दोष इति  
 परिहृतम् । प्रसज्यप्रतिषेधे ङास्यसमवायित्वात्प्रयेण प्रतिषेधेन भाष्यत्वाद् दोष एव स्यादिति  
 भाष्यवृत्तोऽप्ययमनभिमतः प्रतीयते । किञ्च स्वं मुखमादत्तइति तद्वन्नस्यादिति दोषा(३)पा-  
 दानमप्ययुक्तं स्यात् । (दिस्सति, दिस्सते,) "सनि मीमा" इतीस्मात्वे "अत्र लोप" इत्यभ्या-  
 सलोपः । "सस्यार्धधातुके" इति तत्वम् । ( देदीयते, ) इत्वे द्विवचनम् । दादेति, दादाति,  
 दत्तः, ) कृत्ति "श्नाभ्यस्तयोः" इत्याल्लोपः । ( दापयति । अदीदपत् । ददः ) । "द्दा-  
 तिदप्राप्त्योर्विभाषा" इति कर्तैरि श्रे श्शः श्लुः । शाभारे "श्याद्वयध" इति णे युक्ति (दायः) ।  
 "तद्दहम्" इति निदशात् ऋचिस्त्वयोगे द्वितीया भवतीति 'दायं रामोदनुत्तमम्' इति महिप्र-  
 योगं निर्वहन्ति । दीयतइति ( दायः, ) घञ्, तमादत्तइति ( दायादः ) । मूलविभुजादि-  
 त्वात् कः । ( गवां दायदः गोषु दायदः ) । "स्वामीधर" इति षष्ठीसप्तम्यौ । दायदे-  
 तादीयमानं ( दायधम् ) । प्राणनादित्वात् ष्यञ् । तत्र हि कर्मप्रहणेन साधनकर्मणि  
 ष्यते । ( आदिः ) । "उपसर्गं घोः किः" इति किः । आदी भवम् ( आदिमम् ) । [ आदे-  
 य ] इत्युपसर्गयानाद् मप्रत्ययः । ( आद्यः ) । दिगादित्वाच्च । ( आदितः ) । [ आघा-

( १ ) प्रणिदशार्त्तर्याषक पुस्तकान्तरे ।

( २ ) कुलं व्याददातीत्यधिकं अहं पुस्तकेषु । ( ३ ) अनिशावादनमिति ष्ययिञ् ।

दिभ्य उपसङ्गयानम् ] इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । ( दृत्रिमम् ) । “द्वितः क्विन्नः” । “मन्त्रित्यम्” । अन्येषु साधारणेषु कृत्सु दाण इव रूपं नेयम् । तथा घुसंज्ञाकार्यमपि । दाने, देङ् रक्षणे, द्वेष् शोधने, त्रयं भृवाद्गौ, दापलवने इत्यदादौ ॥९॥

दुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयपदी । दानेऽप्येके । ( दधाति, धत्तः दा दधासि, धत्थः, दधामि, दध्वः ) । “दनाभ्यस्तयोः” इत्याल्लोपे “दधस्तयोश्च” इति रथकारसकारेषु ध्वे च परेषु वशास्त्याने भविवधानाद् दकारस्य धकारः । अत एव भप्य वचनसामर्थ्याद् आल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । परस्य “खरि च” इति चत्वंम् । अतः “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने” इति वा ‘चत्वंविधिं प्रति’ इति चाल्लोपस्य न स्थानिवत्त्व ‘सम्पद्धिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्’ इत्यत्र ‘प्रतिषेधे हसादीनाम्’ इति कर्मव्यतीहार मित्तः तद्धनेति केचित् । तदयुक्तम् । तत्रादिशब्देन शब्दनक्रियाणामेव ग्रहणात् । इह तु म्पदो विनिमयो न धात्वर्थस्येति तस्य व्यतीहाराभावात्तद्यो नैव प्रसङ्गः । ( दधातु, धत्त धत्तां, धेहि, दधानि । अदधात्, अधत्ताम्, अदधुः, अदधाः, अदधाम्, अदध्व । दध्य दध्याः, दध्याम्, ) आशिपि ( धेयात्, धेयास्ताम् ) । “एलिङि” इत्येत्वम् । ( अध अधाः, अधां, ) “गातिस्था” इति, सिचो लुक् । ( धत्ते, दधाते, दधते, धत्से धव्ये, दध्वहे, दधे दधाते, दधिपे, दधे । धाता । धास्यते । धत्तां, धत्स्व, दध्वम् ) । एकदेशात् तत्त्वादयमपि ध्वेशब्दः । ( दधे, दधावहे, अधत्त, अधत्थाः, अदधि, अदध्वहि । दधीत आशिपि ( धासीष्ट, अधित, अधिपाताम्, अधिपत, अधियाः, अधिपि, ) “स्थाध्वोः” इति सिचः कित्त्वमित्त्वं च । ( धित्सति, धित्सते । देधीयते । दाधेति, दाधाति, धात् ददातिवत्प्रक्रिया । ( धापयते, धापयति ) ( प्रणिदधाति, ) “नेर्गट्” इति णत्वम् । धी तइति ( धाथ्या ) । “पाथ्यसाञ्जाथ्य” इत्यादिना ण्यति सामिथेन्यां निपात्यते । अ यतीत्वे ( धेयम् ) । ( प्रधः ) । “आतश्चोपसर्गं” इति कः । दधातीति ( दधः ) । “दद दधात्योर्विभाषा” इति शे शप् । अन्यदा “श्याद्व्यथ” इति णः, ( धायः । हित्वा, ि हितवान्, हित्रिमम्, ) । “ङ्ङितः क्विन्नः” “क्त्रेर्मेम्नित्यम्” “दधातेहिः” इति तकार किति ह्यादेशः । प्रधायेत्यत्र ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो ल्यब्याधते’ इति पूर्वमेव ल पश्चात्तादिकितोऽभावाद् न हिरादेशः । “न ल्यपि” इतीत्वं निषिध्यते । दधातेरिति ि निर्देशाद् दाधीत्वेत्यत्र ह्यादेशो न भवति । यद्वा तकारादिकित्परत्वाभावात्नैव हेः प्रसङ्ग किंकि दधातीति (किष्किन्धा) । “आतोऽनुपसर्गं क” इति कः, पारस्करादित्त्वात्सुट् ि मलोपपत्त्वं च । धीयते धार्यते शिरसीति ( धात्री ) आमलको । “धः कर्मणि ष्टृन्” । त्वाण्डीप् । ( भूतधात्री ) इत्यत्र भूतानि धत्तइत्यौणादिकः कर्तरि ष्टृन् । ( उपधिः, अधिः, ) “उपसर्गं धोः किः” इति किः । अन्तश्शब्दस्याङ्ङिविधिणत्वेपूपसर्गसंज्ञोक्ता । उप रेव ( औपधेयम्, ) “उदिरुपधिबलेर्हञ्” इति स्वार्थं हञ् । ( सुपन्धिः, दुष्पन्धिः, ) सु मादित्वात् पत्वमिति धयतावेवावोचाम । ( विधिः ) । बाहुलकात्कर्तरि किः । उदकं धं तेऽस्मिन्निति (उदधिः) । “कर्मण्यधिकरणे च” इति कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे किः । “पेपं सवाहनधिषु च” इत्युदकस्योदभावः । असंज्ञार्थमिदं वचनम् । संज्ञायां तु “उदकस्योदस्त्वं याम्” इत्येव सिद्धम् । शिरो धत्तइति ( शिरोधिः ) ग्रीवा । बाहुलकात्कर्तरि किः । ‘विधाता विश्वसृङ्ङिधिः’ इत्यादावपि । यद्वा शिरोधिशब्दे शिरो धीयतेऽस्यामिति “कर्म धिकरणे च” इति किप्रत्ययेऽस्तु व्युत्पत्तिः । ( अन्तर्थां, ध्रद्वा ) । अन्तश्शब्दस्याङ्ङि धिणत्वेपूपसर्गसंज्ञोक्ता । श्रच्छब्दस्यापि [ श्रच्छब्दस्योपसङ्गयानम् ] इति । ( ध्रद्वालुः “स्पृष्टिपृही” इत्यादिना आलुच् । (दधि) “भाषायां धाञ्ङुसृगमिजनिनमिभ्यः” इति कि नोरन्यतरस्मिन् लिङ्ङावाद् द्विर्वचरम् । ( धीवा ) । “अन्यभ्योऽपि दृश्यते” इति क्ति “धुमास्था” इतीत्वम् । ( धीवरी ) । “वनो र च” इति डीत्रेफौ । बहवो धीवानोऽ

( बहुधीवरी, बहुधीवा । बहुधीरे, बहुधीमानौ ) । “डाबुभाम्यामन्यतरस्याम्” इति पञ्चे ङीघेफो ङापच, “अनो बहुधीरेः” इति निषेधाद् ङीपोऽभावश्च । ( धीवरः ) । “छित्त्वरच-  
त्वर” इत्यादिना प्वरचि निपातयते । ( धातुः ) । “सितनिगमो” इत्यादिना तुन् ( धानाः ) ।  
“धापुवस्यज्यतिभ्यो न” इति नः । ( धामा, ) मनिन् । ( ककेन्धुः ) । “अन्धूहन्भुर्क-  
न्धूदिधिपू” इति निपातनात् कर्त्तृशब्दे उपपदे कृप्रत्ययः, अलोप उपपदस्य मुमागमश्च ।  
( दिधिष्णुः ) । पूर्वैण सूत्रेणैव निपातनात्कृप्रत्यय आकारस्येकारो द्विवचनं पुगागमश्च । ( नि-  
धानम् ) “कृवृजिमन्दिनिधाञ्च्य” इति क्युन्, अयं बाहुल्लृत्केवलादपीति ( धनम् ) इत्यपि  
भयति । ( धनायति ) धनं गृह्यतीत्यथेः । “अशनायादन्यधनाया बुभुक्षापिरासागार्धपु”  
इति क्यचि धनशब्दस्य यथासङ्घादाद्गर्धे आकारः । सर्वधनमस्यास्तीति ( सर्वधनी ) ।  
“कर्मधारयान्मत्थार्थोयस्सर्वधनाद्यर्थे” इतीतिः ‘म कर्मधारयान्मत्थार्थीय’ इत्यस्पापवादः ।  
( अपिधधाति, पिधधाति ) । ‘वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः’ इति पञ्चे ऽल्लोपः ॥ धय-  
तीति पाने शपि । अत्रानुक्तं साधारणं तत्र द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

णिजिर् शौचपोपणयोः ॥ एतदादयो विप्लवर्षन्तास्त्रयोऽनुदात्तास्वरितेजः । ( नेनेकि,  
नेनिक्तः, नेनिजति, नेनेक्षि, नेनेज्मि, नेनिज्वः, ) “निजां त्रयाणां गुणरक्षी” इत्यभ्यासस्य  
गुणः । झलि पदान्ते च “चोः कुः” इति कुत्वे “खरि च” इति चत्वंम् । ( निनेज, निनिजत्,  
निनेजिथ, निनिज, निनिजिथ ) । क्रादिनियमादिद्, ( नेक्ता । नेक्ष्यति, नेनेक्त्, नेनिक्तात्,  
नेनिक्ताम्, नेनेग्धि, ) हेरपित्त्वान्छित्त्वाच्च गुणः । ( नेनिजानि, ) “नाभ्यस्तस्या” इति गुण-  
निषेधः । ( अनेनेक्, अनेनिक्ताम्, अनेनिजुः, अनेनेक्, अनेनिजम् ) अन्तरङ्गत्वाग्निपोमि ‘ना-  
भ्यस्तस्याचि पिति’ इति गुणनिषेधः । ( नेनिज्यात्, नेनिज्यातां, नेनिज्याः, नेनिज्याम् ) ।  
आशिपि ( निज्यात् । अनिजत्, अनिजताम्, अनिजद्, अनिजः, ) “इरितो वा” इति  
च्छेवाङ् परस्मैपदे । अन्यदा ( अनैक्षीत्, अनैक्ताम्, अनक्षुः, अनैक्षीः, अनैक्षम्, एनेक्ष्व, )  
“वद्वज” इति वृद्धिः । झलि सिञ्ज्योपः । ( नेनिक्ते, नेनिजाते, नेनिजने, नेनिक्षे, नेनिजे, ने-  
निज्वेदे, निनिजे, निनिजिवहे । नेक्ता । नेक्ष्यते । नेनिकां, नेनिक्ष्व, नेनिजै । अनेनिक्त, अने-  
निक्याः, अनेनिजि । नेनिजीत्, नेनिजीयाताम् ) । आशिपि ( निक्षीष्ट । अनिक्त, अनिज्यातां )  
“लिङ्सिचावात्मनेपदेपु” इति लिङ्सिचोः कित्त्वाच्च गुणः । ( निनिक्षति, निनिक्षते ) “ह-  
लन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् । ( नेनिज्यते, नेनिजीति, नेनेक्ति । नेजयति, अनीनिजत् ।  
निक्त्वा, निक्तः, निक्तवान् । निजः ) । इगुपधलक्षणः कः । ( निजैकः ) । ण्वुल् । ( प्रणे-  
नेक्ति ) । “उपसर्गादसमासेऽपि” इति णत्वम् “उभौ साम्ब्यासस्य” इति लिङ्गात्कृते द्वि-  
र्वचने प्रवर्तते ॥ ११ ॥

विजिर् पृथग्भावे ॥ ( वेनेक्ति ) इत्यादि निजिवत् । “विज इद्” इति इडादेः प्रत्यय-  
स्य छित्त्वे “ओविजो” इत्यस्यैव षड्णं नास्य षदसौ “सुजिविजिविद्वयनित्स्वरान्” इत्य-  
निद् । अत्र च कारिकायां इरित्वसामर्थ्यात् स न गृह्यते । अनयैव कारिकया विचिरिति  
स्वामिनः प्रथमान्तस्य षाट् प्रत्युक्तः ॥ निजिविजो द्वौ रूपदौ च । ओपजी भपचलनयो-  
रिति मुदादौ ॥ १२ ॥

विप्लव्यासी ॥ ( वेवेष्टि, वेविष्टः ) इत्यादि निजिवत् । “प्लुना प्लुः” । ( वेक्ष्यति )  
“षडोः कस्सि” । ( वेविष्टि) पृथ्वे जदत्वं ङकारः । ( अनेरेद् ) । “अलां जसोऽन्ते” इति ज-  
दत्वे चत्वं । ( अविपद् ) इत्यादावतलि लुदित्वाच्चित्यमह । तलि तु “शल इगुपधादनिज-  
यसः” अजादौ “वसस्याचि” इत्यहोपः, ( अविप्लत्, अविप्लताम्, अविप्लत् ) इत्यादि ।  
विप्यन्ते व्याप्यन्तेऽनेन प्रेक्षकाणां मनांसीति ( वेपः ) । “हलञ्च” इति संज्ञायां षच् । वेपेण  
सम्पादौ ( वेप्यो ) मच्, ( वेप्या वेप्या ) । “कर्मवैपाद्यत्” इति सम्पादिति यत् । सम्प-  
त्ति-शोभातिशयः । ( परिवेषः ) परिधिः । वेषवद्भ् । वेपेटीति ( विपम्, ) इगुपधलक्षण-

कः, विषमर्हतीति ( विष्यः ) । दण्डादित्वाद्यत् । ( विष्णुः ) । “विषेः किञ्च” इति ।  
णुप्रत्ययः ॥ १३ ॥

वृत् ॥ वृत्ता निजादयः । अत्र वृत्करणं प्रपञ्चार्थं त्रयागामित्येव तत्फलस्य सिद्धत्वात् ।  
निजादयस्स्वरितेतोऽनुदात्ताः । ‘विपरिहृदिदित्येके’ इति स्वामी । धनपालोऽपि आर्याणा-  
मुदित्, द्रविडानां लृदित् इति । एवमेव पुपादिसूत्रे सुधाकरोऽपि ॥

घृ क्षरणदीप्त्योः ॥ गणान्ते छन्दसीति वक्ष्यते । तदेतदादीनां सर्वेषां शेषः । यदाह न्या-  
सकारः । ‘ये निजादिभ्यः परे पठ्यन्ते ते सर्वे छान्दसाः, तथा हि तान्पठित्वा छन्दसीत्यु-  
क्तम्’ इति । स्वामिकाश्यपाभ्यामपि छान्दसत्वमेवोक्तम् । अर्त्तंछान्दसत्वादियतीत्यादौ  
“बहुलं छन्दसि” इतीत्वे सिद्धे पुनः “अर्त्तिपिपत्योश्च” इति इत्त्वविधानं भाषायामप्यस्य  
प्रयोगोऽस्वीति ज्ञापनार्थमिति वदता भाष्यकारेणाप्ययमर्थः स्फोरितः । अत एव भाष्य-  
विरोधात्कातन्त्रोक्तमेषां भाषाविषयत्वमुपेक्ष्यम् । अत एव पुरुषकारेऽपि ‘घृप्रभृतयोऽपि  
छान्दसा इति केचिदिति भेदत्रयप्रन्थमुपादाय केचिच्छब्दो भाष्यानुसारिण इति व्याख्येय-  
म्’ इत्युक्तम् । ( जिर्वर्ति ) ‘जिघमर्धनिन मनसा घृतेन’ इत्यादि भृञ्चत् । “बहुलं छन्दसि”  
इतीत्वम् ॥ घृतीति सेचने शपि ॥ १४ ॥

हू प्रसङ्गकरणे ॥ ‘अयं स्तुत्रो अभिजिहर्ति होमान्’ इत्यादि । हरतीति शपि ॥ १५ ॥  
ऋ सृ गतौ ॥ इयर्ति, इयृतः इयति, इयर्षि, इयर्मि, इयृवः ) “अर्त्तिपिपत्योश्च”  
इति श्लोकभ्यासस्येत्वे “अभ्यासस्यासवर्णे” इती यङि पिति गुणः । अन्यत्राजादौ यणा-  
देशः । ( आर, आरतुः, अरिथ, आरिव ) णिति वृद्धिः, अन्यत्र “ऋच्छत्युताम्” इति गुणः ।  
उभयोः स्थानिवत्त्वात् ऋशब्दस्य द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषेषु “अत आदेः” इत्यभ्यासस्य  
दीर्घे सवर्णदीर्घः । थलि “इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम्” इति भारद्वाजनियमं बाधित्वा नित्यमिदं  
( इयर्त्तं, इयृतात्, इयृताम्, इयृतु, इयृहि, इयृतात्, इयराणि । ऐयः, एयृताम्, ऐयरुः,  
ऐयः, ऐयरम्, ऐयृव, ) पूर्ववदाभ्यासस्येत्वेयङोराटि वृद्धिः । हल्ङ्यादिना तिस्योलोपः ।  
जुसि गुणः । ( इयृथात्, इयृथाताम्, इयृथुः, इयृथाः, इयृथाम् ) । आशिपि ( अर्थात्, अ-  
र्थास्ताम्, ) “गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः” इति गुणः । ( आरत्, आरताम्, आरः, आरम्, आ-  
राव, ) “सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च” इत्यङ् । “ऋदशोऽङि” इति गुणः ( समियृते, समिन्याते,  
समियृपे, समिन्ये । समारे, समारिपे, समारिवहे । समर्ता । समरिष्यते । समियृतां,  
समियृतां, समियृत्त्वं, समियरै, ) आटि गुणः । ( समैयृत, समैयृतां, समैयृथाः,  
समय्रि, समैयृवहि । समिय्रीत, समिय्रीयातां, समिय्रीथाः, समिन्यीय ) । आशिपि ( समृ-  
पीठ, समृषीयास्ताम् । समारत, समारन्त, समारथाः, समारे, समारावहि ) । “स-  
र्त्तिशास्ति” इत्यत्र परस्मैपदानुवृत्तिश्चत्तार्थेत्यात्मनेपदेऽपि वृत्तावङ्कः । तथा च भट्टिः ।  
‘समारन्त ममाभीष्टा’ इति । “समो गमृच्छि” इत्यादिनाऽकर्मकात्सर्वत्र तद् । यस्त्वत्र भाष्ये  
मासमृत मासमृपातामिति सिचः प्रयोगः स भौवादिकस्य । अहन्विधौ तस्य ग्रहणं नेति  
तत्रैवोक्तम् । ( इयति ) इत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति यणः स्थानिवत्त्वात् न वलि लोपः । ‘यलो-  
पविधिं प्रति न स्थानिवत्’ इत्येतत्तु लोपाजादेशविषयम् । शेषं भौवादिकवत् । ससर्त्तित्यादि  
यथादर्शनं छन्दसि ॥ ऋच्छति सतीति शपि ॥ घृप्रभृतय उदात्तेतोऽनुदात्ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ ‘कपिर्वभस्ति ते जनम्’ । ( वञ्चः ) । “वसिभसोर्हलि च” इ-  
त्युपधालोपे “क्षपस्तथोर्धो धः” । “झलां जश् झशि” इति जश्त्वम् । ( वप्सति ) । उपधा-  
लोपे “खरि च” इति चर्वम् । “न पदान्त” इत्यादिना जश्त्वचर्त्वयोः उपधालोपस्य न स्था-  
नित्वम् । अन्यदपि यथादर्शनम् । ( भस्म ) । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति भाषायामपि  
नित्वम् । ( भस्त्रा ) । “हुयामा” इत्यादिना ऋन् । स्वभावात् खियाम् । ( भस्त्रिका, भस्त्र-  
का, अभस्त्रिका, अभस्त्रका, परमभस्त्रिका, परमभस्त्रका ) । “भस्त्रेपा” इत्यादिना केवलस्य

ननुपूर्वस्य अन्यपूर्वस्य चास्यकारात्पूर्वस्यात्स्थानिकप्रकारस्य वेत्त्रम् । भस्त्रया हरति ( भस्त्रिकः भस्त्रिकी ) । “भस्त्रादिभ्यश्च” इति हरत्यर्थे ष् । वित्वाङीप् स्त्रियाम् । न वभ-  
स्तीति ( नभः ) । क्वचित्प्रायेण ॥ १८ ॥

किं ज्ञाने ॥ अनुदात्तः । ( चिकेति, चिकित्, चिकथति ) इत्यादि । “एरनेकाच” इति  
यण् ॥ १९ ॥

तुर स्वरणे ॥ ( तुतोति, तुतूर्त्तः, तुतुरति ) इत्यादि । तसि “हलि च” इति दीर्घः ।  
( तुरः ) । इगुपधात्कः ॥ २० ॥

धिष शब्दे ॥ ( दिधेष्टि, दिधिष्टः, ) इत्यादि ॥ २१ ॥

धन धान्ये ॥ ( दधन्ति, दधन्तः, दधनति, ) इत्यादि ॥ २२ ॥

जन जनने ॥ ( जजन्ति ) इत्यादि । क्वाद्य उदात्ता उदात्तैः ॥ २३ ॥

गा स्तुतौ ॥ अनुदात्त उदात्तैः । देवान् ( जिगाति, जिगीतः, जिगति ) इत्यादि । हलादौ  
कृत्ति सार्वधातुके ‘ई हल्यधोः’ इतीत्वम् । अजादौ तु “स्नाभ्यस्तयोः” इत्यालोपः ।  
( गायति गाते ) इति द्वयं शपि । इह छन्दसीति पश्यने । तच्च धृप्रभृतीनां शेष इति प्रागे-  
वोचम् ॥ २४ ॥

वृत् ॥ जुहोत्यादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

- इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजमुत्सङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायगसुतेन माय-  
वसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवोपायां धातुवृत्तौ जुहोत्यादयः ॥

## अथ दिवादिः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतियु ॥ एतदादयो दीर्घ-  
पर्यन्ता उदात्ता उदात्तैः । क्षिपिस्त्वग्निः । ( अक्षेदीव्यति, अक्षन् दीव्यति, दीव्यतः दी-  
व्यन्ति । दीव्यामि ) “दिवादिभ्यश्च” इति ष्यन् शपो ऽपवादः । “हलि च” इतीको दीर्घः ।  
“दिवः कर्म च” इति दिवस्साधकतमस्य करणस्य सतः कर्मसंज्ञाविधानाद् अक्षराद्वात् तृती-  
याद्वितीये पर्यायेण भवतः । संज्ञासमावेशस्य प्रयाजनं मनसा दीव्यति मनसादेवो नाम कश्चि-  
दित्यत्र मनसः कर्मत्वाच्चस्मिन्नुपपदे अणुप्रत्ययः, करणत्वाच्चतोया च । अत्र तृतीयाया ।  
“मनसः संज्ञायाम्” इत्यनुसू । तथाक्षेदीव्यपने देवदत्तेनेत्यत्र संज्ञासमावेशेन करणानामेवाशाणां  
कर्मत्वाद् “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदानियमो न भवति । किञ्च “गतिबुद्धि” इति प्र-  
योक्तव्यस्य कर्मत्वमपि न भवति । ( दिदेव, दिदिवत्, दिदिषुः, दिदिष्वि, दिदिष्वि, दिदिष्वि, दिदि-  
विम । देविता । देविष्यति । दीव्यतु, दीव्यतां, दीव्य, दीव्यानि, ) “अतो हे” इति हेल्लुक् ।  
( अदीव्यत्, अदीव्यताम्, अदीव्यः, अदीव्यम् । दीव्येत्, दीव्येतां, दीव्येत्, दीव्ये, दीव्ये-  
यम् ) यासुटि “अतो येयः” । आद्गुणः । यलोपो बलि, आदिषि, ( दीव्यात्, दीव्यास्ताम्, अदीव्यत्, अदीव्यताम्, अदीव्यः, अदीव्यम्, ) “नेटि” इति न वृद्धिः । ( दी-  
व्यत् । दीव्यन्ती कुष्ठे । दीव्यन्ती प्राज्ञयो ) “ननुसद्वाच्य” इत्योहसतीभावः । णि । उभ-  
यत्र “शच्छानोर्नित्यम्” इति पीतयोः परतो नित्यं नुम् । ( दिदेविषति ) । “गनीयन्” इति  
वेद । अन्यद् “हलन्ताच्च” इति सनः क्लिप्ते “च्छञ्जोश्च” इत्युटि यगारेणे ( तुह्यति ।  
दीव्यपने ) । उद्भाविनां वकारान्तानां चत्तुर्नस्तीति भूयादौ प्रतिशदितम् । ( दीव्यति ।  
अदीविवत् । देव, देवो । ) एवादिषु देवइति पाठाद् इगुपधभगं कं याचिप्रायश्चि दि-  
व्यन्तीप् । देवस्यापस्यादि ( दीव्य, दीवं ) “दित्वादिभ्यश्च” इत्यत्र “देवस्य यत्रती”  
इति प्राग्दीव्यतीयेत्यर्थेण यत्रभौ । देवस्येदं ( देवकीयम् ) । “गहादिभ्यश्च” इत्यत्र [ देव-

स्य चेति वक्तव्यम् ] इति कुगागमच्छप्रत्ययश्च शैषिकः । 'नूनमस्य देवानुग्रह' इति भाष्य-  
 प्रयोगादपि भवति । देव एव ( देवता ) । 'देवात्तल्' इति स्वार्थं तल् । स्वभावात्स्त्री-  
 त्यम् । दैवतैव ( दैवतम् ) । प्रज्ञादित्वाद् अण् । [ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गव-  
 चनान्यतिवर्तन्ते ] इति पुंनपुंसकत्वम् । पितृदेवतायै इदं ( पितृदेवत्यम् ) । 'देवतान्तात्ता-  
 दृश्यं यत्' इति यत् । ( दैविकम् ) । अध्यात्मादित्वाद्गुञ् । ( आधिदैविकम् ) पूर्ववट्ठम् ।  
 "अनुशक्तिकादीनां च" इत्युभयपदवृद्धिः । देवेषु वसति देवान् गच्छति ( देवत्रा ) "देवम-  
 नुष्य" इत्यादिना त्राप्रत्ययः । ( देविका ) । देवीशब्दात्संज्ञायां कनि "केऽण" इति ह्रस्वः ।  
 देविकायां भवं ( दाविकम् ) । देविकाकूले भवाद्दशालयः ( दाविकाकूलाः ) । पूर्वदेविका नाम  
 प्राचां ग्रामः । तत्र भवः ( पूर्वदाविकः ) । "देविकाशिक्षापा" इत्यादिना देविकाया  
 अचामादेरच आकारः । अयं चाकार अद्योत्तराहरणयोः "तद्धितेष्वचामादेः" इति वृद्धि-  
 प्रसङ्गे । इतरस्य तु "प्राचां ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गे । सुदेविकायां भवं  
 ( सौदैविकम् ) इत्यत्र देविकाया अनङ्गादित्वात् समुदायस्याप्रारप्रामवाचित्वाच्च नास्ति  
 देविकायां वृद्धेः प्राप्तिरिति वृद्धिप्रसङ्गे विधीयमानोऽयमाकारोऽपि नैव प्रसजति ।  
 यस्तु ण्वुलन्तः क्रियाशब्दो देविकाशब्दो, न तस्येह ग्रहः, स्व्या योगस्यापहारत्वात् ।  
 तेन तत्र दैविकमिति वृद्धिरेव भवति । अत्रात्रेयः । 'देवको नाम क्षत्रियः, संज्ञायां ण्वुल् ।  
 तस्यापत्यं ( दैवकिः ) । अत इजि आदिवृद्धिः । "इतो मनुष्यजातेः" इति ङीप्,  
 दैवकीनन्दनः शौरिः । अवृद्धस्त्वयमसाधुः इति । ( आदेवकः ) । "दैविकुशोः" इति  
 ण्यन्तात् ताच्छील्यादौ वुजि ( देवित्वा, छूत्वा, ) "उदितो वा" इतीड्विकल्पः । इटि "न  
 क्त्वा सेट्" इत्यकित्त्वाद्गुणः, अन्यदा "च्छ्वोश्शुट्" इत्यृटि यणादेशः । न च वर्णमात्रा-  
 श्रयत्वेनान्तभृताश्रयत्वेन वा ऽन्तरङ्गे यणि वाह्यप्रकृतिप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्योठः "असिद्धं  
 बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्यसिद्धत्वम् ; "नाजानन्तर्यं बहिष्प्रपन्नलसिः" इति निषेधात्, अचोरान-  
 न्तर्यं यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा विधावाश्रयते न तत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषा  
 प्रयतत इत्यर्थः । ( आद्यूनः ) । "दिवोऽविजिगीषायाम्" इति निष्ठानत्वम्, विजिगीषायां तु  
 ( छूत्म् ) । "यस्य विभाषा" इत्यनिदत्वम् । अक्षछूतेन निर्वृत्तम् ( अक्षछूतिकम् ) "निर्वृत्तेऽ-  
 क्षछूतादिभ्यः" इति ङ्क् । ( शतस्य दीव्यति ) । "दिवस्तदर्थस्य" इति कर्मणि षष्ठी ।  
 तच्छब्देन व्यवहृणौ परामृश्येते । तदर्थत्वं च छूते क्रयविक्रययोश्च । ( शतस्य प्रतिदीव्यति,  
 शतं प्रतिदीव्यति ) "विभाषोपसर्गो" इति पूर्वोण नित्यं प्राप्तायां पञ्च्यां तद्विकल्पः । किकीति-  
 दीव्यतीति ( किकीदिविः ) चापः, दीर्घद्वितीयः । तथा च निघण्टुः । 'अथ चापः किकीदिविः'  
 इति । "कृविष्टिच्छविस्थविकिकीदिविः" इति किकीशब्दउपपदे किनि निपात्यते । रत्नको-  
 शानुसारिणस्तु । दीर्घवृत्तीयं पठन्ति । तैत्तिरीयकेऽपि दृश्यते । 'श्येनेन किकिदीविना'  
 'छगलं कल्मापं किकिदीविम्' इति दीर्घवृत्तीयान्त एव । ( यौः ) । "दिवोऽदिविः" इति न्या-  
 न्यासऊहितसूत्रेण व्युत्पादितम्, "दिव औत्" इति सौ औत्, यणादेशः । ( छुभ्याम् )  
 इत्यादौ "दिव उत्" इति दिवः पदस्योत्वम् । शूड्विधौ कृडिद्ग्रहणानुवृत्तित्वादिनः परो-  
 ऽप्यूठ इहाहर्विमलद्यु इत्यत्र सावकाशेनाप्युत्वेन तपरकरणसामर्थ्याद्वाच्यत इति परिहरन्ति ।  
 दिवग्रहणे च धातोस्सानुबन्धकत्वेन न ग्रह इति अक्षर्यः, अक्षर्युभ्यामित्यत्र क्विन्ते औत्वोत्व-  
 योर्नैव प्रसङ्गः । ( दिव्यम् ) । "द्युप्राक्" इति यत् शैषिकः, "न भकुर्हुराम्" इति दीर्घ-  
 निषेधः । ( द्यावाभूमी ) । "दिवो द्यावा" इत्युत्तरपदे द्यावादेशः । ( द्यावापृथिव्यौ, दिव-  
 स्पृथिव्यौ ) । "दिवसश्च पृथिव्याम्" इत्युत्तरपदे दिवस्भावो द्यावादेशश्च । द्यावापृथिव्यौ  
 देवता अस्य ( द्यावापृथिव्यम्, द्यावापृथिवीयम् ) । "द्यावापृथिवीशुनाशोरः" इत्यादिना  
 यच्छौ । ण्यन्ताद्देवयतेः कौ णिलोपे [कौ लुप्तं न स्थानिवत् ] इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ऊञ्-  
 यादेशो दयूरिति भवति । ( द्यवौ ) इत्यादौ "ओस्सुपि" इति यणादेशः । द्यौरोको येषां ते



“(दिवौकसः)। अत्र विवदन्दे । “दिव उत्” इत्यत्र रक्षितः । ‘उत्त्रे कृने शब्दपरविप्रतिषेधात्तस्य यणि दिवौकस इत्यवृद्धिः’ इति । चान्द्रास्तु पूर्ववद्यणि ओकारस्य शृणोदरादित्वाद्बृद्धि-  
माहुः । अन्ये तु दीव्यन्त्यस्मिन्निति ( दिवम् ) [ घञर्थे कविधानम् ] इति कः, तत्र “वृद्धि-  
रेचि” इति वृद्धिरिति । अस्य वृद्धिविषय एव प्रयोग इति केचित् । अपरे तु सर्वत्रेति ।  
तथा च सुभूतिचन्द्राभ्यां प्रयोगो दर्शितः । ‘मस्तवता शृत्रवधे यथादिवम्’ इति । त्रिंशदा  
दीव्यन्त्यत्रेति ( त्रिदिवः ) । शृणोदरादित्वाद् दशशब्दस्य लोपः, पूर्ववत्कः । यद्वा प्रहजिष्यु-  
महेन्वराखयो दीव्यन्त्यत्रेति व्युत्पत्तिः । देवते इति देवने शपि गतम् ॥ १ ॥

पितृ सन्तुसन्ताने॥ (परिवोष्यति, निषोष्यति, विषोष्यति,) “परिनिविभ्य” इत्यादिना  
पत्वम्, “सात्पदाद्यो.” इति निषेधापवादः । ( परिषिपेव ) इत्यादौ “स्यादिष्वभ्यासेन  
चाम्यासस्य” इत्यत्राभ्यासस्येति योगविभागेन स्यादीनामेवाभ्यासस्य “उपसर्गात्”  
इत्यादिना पत्वमिति क्रियमाणो नियमस्तत्र प्राक्सितादित्यनुवर्तनाद् इहाप्राक्सितोयेने-  
त्यभ्यासस्य पत्वं भवत्येव । परस्यापि “इष्कोः” “आदेशपत्यययोः” इति पत्वम् । उपपा-  
दितं चैतदेवं सहस्रौ । स्यादिसूत्रार्थः सेधतौ व्यक्तमुक्तः । अत्रात्रेयोऽभ्यासस्य पत्वं नेत्याह ।  
तत्सहतायेव दूषितम् । ( सेविता सेविष्यति । सीव्यत् । पर्येषीष्यत्, पर्येषीष्यत्, )  
“सिवादीनां वाङ्मवायेऽपि” इति वा पत्वम् । एवं निविभ्यामपि । ( सीव्येत्, सीव्ये-  
तात् ) आशिपि, ( सीव्यात् । पर्येषीष्यत्, पर्येषीष्यत् । पर्येषीष्यत्, पर्येषीष्यत्, )  
पूर्ववत् पत्वविकल्पः । ( परिषिपेविपति, परिषिष्युपति, ) “सोवन्त”  
इतीद्विकल्पः, इडभावे “हलन्ताच्च” इति सनः कित्वाद्दृ । पूर्ववत् “स्यादिषु” इति नियमा-  
भावाद्भ्यासस्य पत्वम् । एवं निविभ्यां परस्य तु न भवति “स्तौतिष्योत्स्य” इति निय-  
मात् । ( सेषीष्यते । सेवति । पर्येषीष्यत् ) इत्यादौ “स्तम्भुसिबुसहं चि” इत्यभ्या-  
सस्य “परिनिविभ्यः” इति प्राप्तस्य पत्वस्य निषेधः । ( स्यूत्वा, सेवित्वा, ) । उदित्वा-  
दिद्विकल्पः । ( स्यूतः । ) “यस्य विभाषा” । ( स्यूतिः ) “तितुत्र” इतीषिण्येधः ।  
( सेवनं, सीवनं ) । शृणोदरादित्वाद्वा दांर्थः । तथा च चान्द्राः “ष्टिबुसिगोदीर्घश्च” इति ।  
प्रसोष्यन्ति तमिति ( प्रसेवकः, ) “अकर्तारि च कारके” इति घञन्तात्संज्ञायां कन् । वीणा-  
प्रान्ते वक्रनाड्यमुच्यते । “हलश्च” इति या घञन्तात्कन् द्रष्टव्यः । ( सूनः ) । “सिरोष्टेरुच”  
इति नप्रत्यये ट्स्कारः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च गुणः । स्योन्शब्दस्तु बाहुलकात्प्रत्यये  
ऊठि यणि गुणे ( सूत्रम् ) “सिबिमुच्योष्टेरु च” इति इन्, ट्स्कारश्च । टित्वात् द्विषां  
( सूयो ) । अभ्यासायं सन्तुः ॥ २ ॥

पितृ गतिसोपणयो॥ (सीव्यति) इत्यादि दीव्यतिवत् । (सिधेविपति) सुषूवति) इव-  
न्तत्वादिद्विकल्पः । इडभावे “हलन्ताच्च” इति कित्त्वे “स्वरत्वर” इत्यादिना वकारोप-  
धयोरुठि द्विर्चनम् । ( सेषीष्यते । सेषीति, सेषीतः, सेषिपति, सेषीपि, सेषीमि, से-  
षीयः, सेषीमः ) महादावनुनासिकादौ कौ च उपधावकारयोः “स्वरत्वर” इत्यादिना ऊट् ।  
( सेवित्वा, सूत्वा ) । उदित्वादिद्विकल्पः । ( सूतः ) “यस्य विभाषा” इत्यनित्यम् ।  
( सूतिः ) । “तितुत्र” इत्यनित्यम् । ( सू, सूयो, ) कौ पूर्ववद्दृ, अत्राशानुत् । “ओ-  
स्पुपि” इति यञ् संयोगपूर्वत्वाच्च भवति ॥ ३ ॥

ष्टिबु निरसने॥ (सीव्यति) इत्यादि मीष्यतिवत् ॥ (तिष्ठेत्) इत्यादौ अभ्यासे रपञ्चनेप ।  
अत्र वक्तव्यं भूवादी ऐवतानुक्तम् । “सुभ्यास्तुष्टिष्वन्वतानाम्” इति च सकारनिषेधः । अमुं  
धातुमात्रेणादयः पठन्ति । अन्ये तु न पठन्ति । यदाह “धात्यादेःचस्त” इत्यत्र श्यामकारः ।  
ष्टिबुं दिवादिष्वपि के विदधापते” इति ॥ ४ ॥

स्पुपु अदने ॥ आदान इत्येके । अदान इत्यपरे । “धात्यादेःचस्तः” ( स्पुप्यति ।  
-स्पुप्योस, स्पुप्यसतुः स्पुप्योसिय, स्पुप्यस, स्पुप्योस, स्पुप्यसिब, ) “आदेशपत्यययोः” इत्यभ्या-

## चतुर्थगणः ।

वनड,

सात्परस्य पत्वे ष्टुत्वं, "रपाभ्याम्" इति णत्वं वा । ( स्नोमिता । स्नोमिष्यति । स्नु-  
स्यतु । अस्नुस्यत् । अस्नुस्यत् । स्नुस्येत् ) आशिपि ( स्नुस्यात् । अस्नोमीत्, अस्नो-  
सिष्टाम्, अस्नोपीः, अस्नोपिष्ट, ) "नेष्टि" इति सिचि वृद्धेरभावः । ( सुस्नुसिपति, सुस्नो-  
सिपति, स्नुसित्वा स्नोसित्वा ) "रलोव्युपधात्" इति वा कित्त्वम् । "स्तोतिण्योः" इत्य-  
भ्यासात्परस्य न पत्वम् । ( सोष्णुस्यते । सोष्णुमीति, सोष्णोस्ति, सोष्णुन्तः । स्नो-  
सयति । असुष्णुसत् । स्नुपा ) इगुपधलक्षणे के टाप् सुषामादित्वात् पत्वम् । औणादिक  
इत्यात्रेयः । ष्णुस निरसनइत्येके । मिञ्चेत्यात्रेयमैत्रेयो उदुपधं चाहतुः । स्वामिकाप्यपौ तु  
अदुपधममुमेव पठित्वा ष्णुस अदर्शनइति द्रमिडा इत्युकारोपधं पक्षान्तरमाहतुः । तत्र  
मित्त्वं "जनीजूषण्यु" इतिपाठाश्रयेण । ( स्नस्यति, सस्नास ) इत्यादि, पोपदेशस्य  
प्रयोजनं णौ ( स्नसयति, असिष्णसत्, सिष्णसयिपति ) इति ॥ ६ ॥

ऋसु ह्ररणदीप्तयोः ॥ ह्ररणं कौटिल्यम्, ( ऋस्यति, चक्रास, ऋसिता, ऋसिष्यति, ऋ-  
स्यतु । अऋस्यत् । ऋस्येत् । ) आशिपि ( ऋस्यात् । अऋसीत्, अऋसीत्, ) "अतो  
हलादेः" इति वा वृद्धिः । ( चिऋसिपति । चाऋस्यते । चाऋस्ति । ऋसयति । अचिऋसत् । )  
"जनीजूषण्यु" इति मित्त्वम् । ( ऋसित्वा ऋस्त्वा ) "उदितो वा" इतोद्विकल्पः,  
( ऋस्तः ) । "यस्य विभाषा" इतोपिणपेधः । ( चक्रसः ) । घयथं कः । "कृषादीनां के टे  
भवतः" इति द्वित्वम् ॥ ६ ॥

व्युप दाहे ॥ दन्त्योष्टयादिः मूर्धन्यान्तश्च । तथा च वंधके त्रिकटुकपयाये व्योपशब्दः  
पठ्यते । अयमग्रे पुषादौ विभागे पठिष्यते, तत्फलं तत्रैवाहसिद्धिः । क्वचिदुभयत्र विभागाथो  
दन्त्यान्त ओष्ठयादिश्च पठ्यते । तत्र पुनः पाठे फलमेकत्रैवार्थं रूपद्वयसिद्धिः । ( व्युष्यति ।  
बुव्योप, बुव्योपिथ, बुव्युपिथ । व्योपिता । व्योपिष्यति । व्युष्यतु । अव्युष्यत् । व्युष्येत । )  
आशिपि, ( व्युष्यात् । अव्योपीत्, अव्योपिष्टाम् । बुव्युपिपति, बुव्योपिपति, व्युपित्वा,  
व्योपित्वा, ) पूर्ववत्किञ्चविकल्पः । ( वोव्युष्यते । व्योव्युपीति, वोव्योपि । व्योपपति ।  
अबुव्युपत् । व्युपितः ) ॥ ७ ॥

प्लुप च । ( प्लुष्यति ) इत्यादि पूर्ववत् । अयं पुषादावपि पठ्यते । फलमहोऽपि सिद्धि-  
रिति स्वामी ॥ ८ ॥

नृती गात्रविक्षेपे ॥ ( नृत्यति । ननत, ननृतुः, ननर्तिथ, ननृतिव । नर्तिता । नर्तिष्यति,  
ननृत्यति, ) "सेऽसिचि" इति सिज्वर्ज्यस्य सकारादेरिडविकल्पः ( नृत्यतु । अनृत्यत् ।  
नृत्येत् । ) आशिपि, ( नृत्यात् । अनर्तीत्, अनर्तिष्टाम् । निनर्तिपति, निनृतसति, ) "हलन्ता-  
च्" इत्यनिटि कित्त्वम् । ( नरीनृत्यते ) क्षुन्नादिषु 'नृत्यतेर्यडि' इति पाठाण्णत्वनिषेधः ।  
( नर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्ति ) इत्यादि । रुप्रिप्रीकः ( नतेयति, नतेयते । अनोतृत्, अनन-  
तेत्, ) "उर्त्तद्वा" । अस्य चलनार्थत्वाद् अणावकर्मकत्वाच्च "निगरणचलने" इत्यादिना योग-  
द्वयेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत्र परस्मैपदं प्राप्तं तत्र "न पादम्" इत्यादिना निविध्यते ।  
( नृत्यम् ) । "ऋदुपधात्" इति क्यप् । ( नर्तकः, नर्तकी । ) "शिल्पिनि ष्वुन्" इति  
ष्वुन्, तत्र नृतिखनिरङ्गिभ्यः परिगणनम् । ( नृत्तः, नृत्तवान्, ) ईदित्करणम् "यस्य विभाषा"  
इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित इत्यादि सिद्धयतीति आत्रेयमंत्रेदौ । स्वामिका-  
प्यपौ तु "अवयवेचरितार्थत्वाद् यद्लुङ्गिनवृत्त्यर्थम्" इति । अत्र यस्य विभाषा नास्ति,  
"सेऽसिचि" इत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेरिडविकल्पस्यैवाभावादिति तयोरभिप्रायः । ( नृत्तः )  
जीर्वाङ्गतिः "नृतिष्टयोः कृः" इतिकृप्रत्ययः ॥ ९ ॥

त्रसी उद्देशे ॥ ( त्रस्यति, त्रसति, ) "वा भ्राश" इति इयन्विपये पञ्चे शप् । ( तत्रास,  
तत्रसतुः, त्रसतुः, तत्रसिथ, ) "वा जृभ्रमुत्रसाम्" इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्या-  
सलोपविकल्पः । ( त्रसिता । त्रसिष्यति । त्रस्यतु, त्रसतु, । अत्रस्यत्, अत्रसत् । त्रस्येत्,

चमेत् ) आशिपि ( त्रस्यात् । अत्रासीत्, अत्रसीत् । तित्रसिपति । तत्रास्यते । तत्रास्ति । तत्रासीति । त्रासपति । अतित्रसत् । त्रस्तुः ) “त्रसिगृधि” इत्यादिना व्तुः । ( त्रस्तः, त्रस्तवान् ) ईदित्त्वादिनिद्वत्वम् । ( तरङ्गापत्रस्तः ) “अपैतापोढ” इति पञ्चमीसमासः । ( त्रासः ) घञ् । स्तनदोषो भयं च । त्रस धारणे चुरादौ ॥ १० ॥

कुथ पूतोभावे ॥ पूतोभावो दुर्गन्धः ( कुथ्यति । कुकोथ, कुकोथिय । कोथिता । कोथिप्यति । कुथ्यतु । अकुथयत् । कुथ्येत् ) आशिपि, ( कुथ्यात् । अकोथीत् । कुकोथियति, कुकोथियति, ) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । अयं क्त्वायां न, “नोपधात्यफान्ताद्वा” इत्यत्र नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । तेन “न क्त्वा सेट्” इत्यकित्त्वात् ( कोथित्वा ) इति भवति । तत्र हि नोपधग्रहणस्य एवमादिरनोपधः प्रत्युदाहरणम् । यद्यत्र “रलः” इति विकल्पस्यात्किं नोपधग्रहणेन, न च ऋफ ऋफि हिंसायामित्यनोपध फान्त ऋफतिः प्रत्युदाहरणम् अर्फित्वा इति । अत्र हि “न क्त्वा सेट्” इति नित्यं कित्त्वनिषेधः । नैतदस्ति, त्रैशब्धं हि नस्साद्वयम्, अर्फित्वा [ ऋफित्वा ऋम्फित्वा इति, तत्र असत्यपि नोपधग्रहणे सामान्येन विकल्पः प्रयुक्तावपि भविष्यति ( चोक्त्यते । चोकोत्ति । कोथयति । अचुकुथत् । कुथः ) इगुपधलक्षणः क् । कुथितमनेन ( प्रकुथितः ) “उदुपधात्” इति कित्त्वविकल्पोऽत्र न भवति, तत्र अन्यतरस्यां ग्रहणस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् शत्र्विकरणानामेव ग्रह इति । तथा च भाष्ये “उदुपधाच्छष” इति । कुन्थतीति हिंसायां शपि गतम् ॥ ११ ॥

पुथ हिंसायाम् ( पुथ्यति ) इत्यादि कुथ्यतिवत् । पुन्थतीति शपि गतम् ॥ १२ ॥

गुथ परिरेष्टे ॥ अयं चतुर्थान्तः ( गुथयति ) इत्यादि । ( गुथित्वा । ) “मृडमृद्” इत्यादिना सेट् क्त्वः कित्त्वम् । ( गोधा ) भिदादिपाठाद् अङि गुणः ( गोधिक्र ) । संज्ञायां कनि “केष्णः” इति ह्रस्वे “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वम् । गोधाया अपत्यं ( गौधेरः ) । “गोधाया दृक्” इति दृक् । ( गौधारः ) । “आरगुदीचाम्” इत्यात्क् । उदीचां ग्रहणात्पक्षे “खीभ्यो दक्” इति दकि ( गोधेयः ) ( गोधूमः ) “गुथेस्म” इत्यूमः । रोधेऽयं ऋयादिः ॥ १३ ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ ( क्षिप्यति । विक्षेप, क्षिप्ता । क्षिप्यति । क्षिप्यतु । अक्षिप्यत् । क्षिप्येत् ) आशिपि ( क्षिप्यात् । अक्षेप्सीत्, अक्षेप्साम् । चिक्षिप्सते, चेक्षिप्यते । चेक्षेत्ति । क्षेपयति । अचिक्षिपत् । क्षिप्त्वा । क्षिसः । क्षिपः ) इगुपधलक्षणः क् ( क्षिपका ) । अत्रात्तादौ क् । “प्रत्ययस्थात्” इतीत्वस्य [ क्षिपनादीनां चोपसङ्ख्यानम् ] इति निषेधः ( क्षिप्नु ) “त्रसिगृधिषि” इत्यादिना व्तुः । ( परिक्षेपी ) । सम्प्रचादिना यिनुण् । ( परिक्षेफः ) “निन्दहिंस” इत्यादिना वृञ् । ( क्षिपा ) । भिदादिपाठाद् अट् । ( क्षिप्रम् ) “ऋजेन्द्र” इत्यादिना रक् । ( क्षेपिष्ठः, क्षेपीयान् । क्षिपयति । ) “स्थूलदूर” इत्यादिना “णाविष्टयत्” इति यणादेशोपः, पूर्वस्य च गुणः । सम्प्रचादिसूत्रे वृत्तिकारण “क्षिपिदिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते” इत्युक्तत्वात् । “द्वाविमावम्भसि क्षिप्य गले षच्चा महाशिलाम्” इति, “संक्षिप्य संम्भमम-द्विपक्षम्” इति, भारते भट्टिकाव्ये च दर्शनात्, पारायणिकैः क्षिपेरिह पाठोऽयुक्त इति भू-सूत्रे सुधाकरेण प्रतिपादितम् । श्रुतस्तौदादिकस्यापि समानाः । स्वरेण नोपन शपि सुपि क्षपिम्” इति पाठादयमनिद्व । अयं चुरादाद्यदन्त इत्याश्रेयः ॥ १४ ॥

पुप्प विक्रमे ( पुप्प्यति । पुपुप्प, पुपुप्पिय, पुपुप्पिय । पुप्पिता । पुप्पियति । पुप्प्य-तु । अपुप्पयत् । पुप्प्येत् । पुप्प्यात् । अपुप्पीत् । पुपुप्पियति । पौपुप्प्यते । पौपुप्पि । पुप्पयति । अपुपुप्पयत् । पुप्पम् ) अच् । ( पुप्पयम् ) संज्ञायां व्तु । ( शगुप्पी ) “पाक-कर्णपर्णपुप्प” इत्यादिना षोष् । ( सट्पुप्पा, प्राक्पुप्पा, प्रत्यक्पुप्पा, षण्पुप्पा, प्रान्त-पुप्पा, शतपुप्पा, पुरुपुप्पा ) “तद्वृत्तान्तप्रान्तदातेऽभ्यः पुप्पात्” इत्यजादिनाद्यात् पुप्पो-परपदलक्षणं षोष् शक्तिवा टाप् । अमिति विदन्तोऽशतोत्पुप्पने । ( पुप्पित्वा । पुप्पित ) “निष्ठा,” तारकादत्वादित्त्या ॥ १५ ॥

हिपति । सुहित्वा, सोहित्वा, । सोपुष्यते । सोपुहीति, सोपोढि । सोहयति । असुपुहत् ।  
फलानां सुहितः ) । “पूरणगुण” इति पद्यसमासनिषेधः ॥ २१ ॥

सेट्परस्मैपदप्रसङ्गात् अजन्तावपि तादृशावाह ।

जूष् जूष् धयोहानौ । ( जीर्यति, जीर्यतः ) “ऋत इद्धातोः” इतीत्ये रपरत्वे “इलि ष”  
इति दीर्घः । ( जजार, जजरत्तुः, जजरुः, जजरिय, जजरथुः, जजार, जजर, जजरिव, ) “ऋञ्ज-  
ट्यूताम्” इति किति गुणः । अकिति तु यथायोगं पूर्वविप्रतिषेधेन गुणवृद्धी । अस्तु वा त-  
त्रापि “ऋञ्जति” इति गुणः । इत्तं तस्मिन् वृद्धिस्तु “अत उपधाया” इति भविष्यति ।  
गुणे तु तेन वा सत्यनेन वापि न विशेषः । “वा जूष्मुत्रसाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपपक्षे ( जे-  
रत्तुः, जेरुः, जेरिय, जेरथुः, जेर, जेरिव । जरिता, जरीता । जरिष्यति, जरीष्यति ) । “वृतो  
वा” इत्यलियो वा दीर्घः । ( जीर्यतु । अजीर्यत्, जीर्यत्, जीर्यात् ) लिङौ । ( अजारीत्,  
अजारिष्ठां, ) “वृत” इत्यस्य “सिचि परस्मैपदेषु” इति निषेधः । ( अजरत्, अजरतां, )  
। “जूस्तम्भव” इति पक्षे ञ्जेवांसि । “ऋदृशोऽङि” इति गुणः । ( जिजीर्यति, जिजरिष्यति,  
जिजरीषति, ) “इद् सनि वा” इति वेद् । तस्य “वृत” इति वा दीर्घः । अनिटि मनः कि-  
त्वादिद्वयोर्दीर्घयोर्द्विचनम्, अन्यथा षङि जेजीर्यत् इति न स्यात् । ( जरयति, अजीजरत्, )  
“अनिजूष्” इति मित्वाद् इस्वः । ( जीर्यन् । जीर्यन्ती, ) “शश्वयनोः” इति नित्यं तुम् ।  
( जरन्, जरती ) इत्येतत् । “जीर्यतेरत्तु” इति जीर्यतेरत्तुमि । ( जरद्गवः ) । “पूर्वकाल”  
इति समासः । “गोरतद्धितलुकि” इति टच्, ( युवजरती ) “युवा खलती” इत्यत्र लिङ्गवि-  
शिष्टप्रहणाद् युवतिशब्देन समासे पूर्वद्भावः ॥ ( अजर्यम् ) “अजर्यं सङ्गतम्” इति कर्तरि  
सङ्गते षद् निपात्यन्ते, असङ्गते तु ( अजरिता ) कम्बलः । ( जरा ) पित्वादिङि “ऋदृश” इति  
गुणः । ( जरे, जरसौ, ) “जराया जरसन्धत्वरस्याम्” इत्यादौ सुपि वा जरसादेशः । जरामति-  
क्रान्तं ब्राह्मणकुलं अतिक्रान्तेः कुलैरिति विगृह्य “अस्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति  
समस्य नपुंसकद्वल्वत्वे सौरम्भावे भिसदृचैसि सन्निपातपरिभाषाया अमित्यत्वाश्रयेणास्या-  
जादित्वमाश्रित्य जरसादेशे ऽतिजरसमतिजरसैरिति भाग्यम् । तथा टाडस्योरपि जरसादेशा-  
त्पूर्वं इनादादेशयोः पश्चाज्जरसादेशे ऽतिजरसिना ऽतिजरसादिति केचित् । तेषामतिजरसं  
ब्राह्मणकुलं पश्यत्यत्र असौ लुक् बाधित्वा ऽम्भावे प्राप्ते, ततः परत्वाज्जरसादेशे तदाश्रयस्य  
लुको न प्रवृत्तिः, सन्निपातपरिभाषाया अमित्यत्वादिति वाच्यम् । गोनदीयस्तु सर्वत्र परि-  
भाषाप्रवृत्तेस्तोरमि भिसदृचैसि टाडस्योरिनादादेशयोश्च जरसादेशाभावाद् ( अतिजरसमतिजरसः,  
अतिजरेण, अतिजराद् ) इत्याह । ( अतिजरासि ) इत्यत्र जदशसोदशीभावे नुमः परत्वाज्ज-  
रसादेशे पश्चाज्जलन्तादेशाश्रयो नुम्, अन्यथा ऽङ्गमको नुम् तद्वयवस्य जरसद्वयस्य विभ-  
क्तेश्च आनन्तर्धं व्यवदध्यात् । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः, अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तेन । “गत्य-  
थां कर्मक” इत्यादिना कर्तृकर्मणोः क्तः “अयुक्तः किति” इति “अय्य विभाषा” इति वा ऽनि-  
ट्त्वम् । जरयतीति ( जारः ) “दारजारौ कर्तरि गिलुक्च” इति कर्तरि घञि गिलुक् ।  
यद्यत्र जेर्घञि “जेरनिति” इति लोपस्स्यात्, तर्हि तस्य स्थानिवत्त्वाद् अनुरधात्वाद्कारस्य  
घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात् । मित्वाणिजपेक्षायास्तु वृद्धेर्द्वैस्वः स्यात् । लुकि तु लुम लुत्त्वात्  
[ लुका लुप्तं न स्थानिवत् ] इति स्थानिवत्त्वनिषेधः । अयमपिद् म्यादौ युजादौ चेति  
मैत्रेयादयः । अत्रात्रेयः किञ्चिदाह । “जूष्च्योः क्त्विः” इतीड्विधौ सानुबन्धकत्वाद्दस्यापह-  
णात् “अयुक्तः किति” इति निषेधे जीत्विति भवितव्यमिति स्वयमेव सानुबन्धकत्वेऽपि “जू-  
स्तम्भु” इत्यङि षहर्णं चाह । एवं नियमे कारणं स प्रष्टव्यः । योऽसौ निरनुबन्धकस्तु वृत्तित-  
व्याप्यानकृतामनभिमतः । यदि हि स्यादङादिविधौ निरनुबन्धकमेवोपादादीन् अपहणे का-  
रणं वा वृष्णुः । किञ्च “दारजारौ कर्तरि गिलुक्च” इति गिलुक्बचनं चानर्थकं स्यात् । यतः  
चित्त्वेनामितोऽस्माणां कर्तरि घञि जेर्घ लोपे प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । तथाच क्रान्-

दौ मैत्रेयो वक्ष्यति जृणोति पठित्वा 'धृ हृत्येके' इति । ( जरन्तः ) । "जृविशिभ्यां झच्" इति झच् । "झोऽन्तः" ( झीर्यति ) इत्यादि जीर्यतिवत् ॥ चलेरहेत्वाभ्यासलोपमिवाद्यस्य न भवति । ( झरः, निर्झरः, ) अप्, ( झर्झरः ) औगादिक इत्यात्रेयः । वाचविशेषः । झर्झर-वादनां शिल्पमस्य ( झार्झरः झार्झरिकः ) "मडडुकझर्झरादणन्यतरस्याम्" इत्यण्टकौ । द्विवाद्यः परस्मैभाषा उदात्ताः क्षिपित्रजेम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

पूङ् प्राणिप्रसवे ॥ ( सूयते, सूयेते, सूयसे, सूये, सूयावहे । सुपुवे, सुपुत्रिषे, सुपुत्रिवहे । सोता, सविता । सोप्यते, सविष्यते, ) "स्वरतिसूतिसूयति" इतिवलादाविड्विकल्पः । लिट्यमुं विकल्पं वाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधक्राण्डारम्भसामर्थ्यात् "श्रुक्रुः किति" इति प्रतिषेधे प्राधे क्रादिनियमाधित्यमिद् । ( सूयतां, सूयेतां, सूयस्व, सूये । असूयत, असूयेताम्, असूयथाः, असूये, असूयावहि । सूयेत, सूयेयानां, सूयेथाः सूयेय, सूयेवहि । ) आशिपि, ( सोपीष्ट, सविपीष्ट, सोपीयास्तां, सविपीयास्ताम्, असोष्ट, असोपाताम्, असोष्टाः, असापि असविष्ट ) इत्यादि, पूर्ववादिड्विकल्पः । ( सुसूयते ) । "सनि ग्रहगुहाश्च" इति निषेधे क्तिञ्जादगुणत्वम्, अयमपि निषेधः पुरस्तादारम्भात् स्वरत्यादिविकल्पं वाधते । "स्तोतिण्योरेव" इत्यपत्वम् । ( सूत्वा, सूनुः, सूनुवान् ) "स्वादय ओदितः" इत्योदित्वाद् "ओदितश्च" इति निष्ठात्वम् । अयमसूयार्थोऽपि । तेन देव दत्ताय सूयत इति "ऋधुद्रुह" इति चतुर्थी भवतीत्यात्रेयः । अत्र प्राणिग्रहणमतन्त्रम् । तेन प्रसूनास्तरव इति भवति । अन्ये तु 'सर्वं भावास्सचेतना' इत्यत्र प्राणित्वमाहुः । तथा च 'प्रसूनं कुसुमं समम्' इत्यत्र सुभूतिवन्दः, पूङ् प्राणिप्रसवे, क्षपणकमतेन वृक्षस्यापि प्राणित्वमिति । अनुक्तं सूतिवत् ॥ ३४ ॥

दूङ् परितापे ॥ परितापः खेदः । ( दूयते ) इत्यादि सूयतिवत् । इट्त्वस्य नित्यः । आत्मनेभाषाबुदात्तौ ॥ २५ ॥

दीङ् क्षये ॥ एतदाद्योऽनुदात्ता आत्मनेपदिनः पीङ्पर्यन्तः दीङ् तु सेट् (दीयते, दीयेते) दिदीये, दिदीयाते, दिदीयिरे, दिदीयिषे, दिदीयिद्भे, दिदीये, दिदीयिवहे । क्रादिनियमादिद् । "दीडो युडचि कडिति" इत्यजादावाधेधातुके कडिति युडागमः । स च "पुरने ऋच" इति र्थाण कर्त्तव्ये "असिद्धवदत्र" इति नासिद्धः, [ ड्रुगुयाडुवड्यणाः सिद्धौ, वक्तव्यौ ] इत्युक्त्वादत्र ध्वमि "विभापेटः" इति मूर्धन्यविकल्पो न भवति । कृते युटि प्रत्ययभक्तेनानेन इणन्तादङ्गात्परत्वमिदो विहितमिति "इणष्पीञ्चम्" इति नित्यमेव भवतीत्येके । अपरे तु अङ्गादित नानुवर्तते इति युट एव यणः परत्वान्मूर्धन्यविकल्पमाहुः । उक्तं चैतत्पक्षद्वयं वृत्तौ । ( दाता । दास्यते ) । "मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च" इति एज्विपये ल्यपि च आत्वम् । ( दीयताम्, दीयेतां, दीयस्व, दीये ) अदीयत, अदीयेताम्, अदयिथाः, अदीये । दीयेत, दीयेथाः, दीयेय ) आशिपि, ( दासीष्ट ) इत्यादि । एज्विपयत्वादात्वम् । ( अदास्त, अदासाताम्, अदास्थाः, अदासि ) अत्रात्वे कृते दारुणत्वे पि [ दीडः प्रतिषेधः स्थाव्वोरित्त्वे ] इति इत्वकित्त्वयोर्धुसंज्ञा निषिध्यते । अत एव विषयविशेषे धुत्वनिषेधादन्यत्र कृतात्वस्य धुसंज्ञार्थां प्रणिदातेत्यादि भवतीत्येके । अन्ये तु यावतासुपदेशस्थानामनुकरणं दाधारूपं भवति, तेषामेव धुत्वम् । दोद्देड्धेटामप्यनुकरणवशेन दारुणमेव, दीडस्तु नेति नैवैतस्य कापि धुसंज्ञा प्रसङ्ग इति । उक्तमिदं पक्षद्वयं कैयटपदमञ्जरीवाक्यमञ्जरीदिष्वपि । ( उपदिदीयते ) । "इको झल्" इति सनः कित्त्वादिज्विपयत्वाभावाच्चात्वम् । कातन्त्रे (दिदासते) इत्यात्वमुक्तम् । अत्र शाकटायनः, आत्वप्रकरणे "अभ्यपगुरो वा दीडस्सनि" इत्यात्वविकल्पमाह । अमिति णमुलुच्यते । स्वामी तु ( उपदिदापते उपदिदासते ) इत्यपीष्यते इति । काश्यपस्तु आत्वपक्षे दिदासते इत्येकइत्युक्त्वा संग्रह इत्वव्यतिरिक्तस्य धुकार्यस्योक्तत्वाद् ह्रस्वाये उपदित्तसत्इत्याह । इदमात्वं सूत्रवार्तिकभाष्येषु न दृश्यते । ( देदीयते, देदेति, देदीतः, देद्यति । दापयति ) ।

एज्विषयत्वाभावादात्वे पुक् । ) दीत्वा, दीनः, दीनवान् ) "स्वादय ओदित" इति निष्ठान-  
त्वम् । ( उपदाय ) । "मीनातिमिनोतिद्रीञं ल्यपि च" इत्यात्वम् ॥ २६ ॥

डीङ् विहायसा गतौ ॥ ( डीयते । डिङ्ये, डिङ्घिषे ) "पुरनेकाच" इति यण् । ( डयि-  
ता । डयिष्यते । डीयताम् । अधीयत । डीयेत, डयिषीष्ट ) लिङौ । ( अडयिष्ट । डिङयि-  
षते । डेङ्यते । डेङ्येति । डाययति । अडोडयत् । डयित्वा, डीनः, डीनवान् ) । स्वादिपु पा-  
ठसामर्थादिनिदत्वम्, निष्ठायाम् इति हि ज्यवधानम् "ओदितञ्च" इति नत्वस्याप्रसङ्गः ।  
डयितशब्दस्तु मौवाद्रिकस्य । तत्र "निष्ठादीङ्" इत्यत्र "निष्ठा" इति योगविभागादकित्व-  
मिति सोरदेवादयः ॥ २७ ॥

धीङ् आदाने ॥ ( धीयते । दिष्ये । धेता । धिष्यते । धीयताम् । अधीयत । धीयेत ।  
धेषीष्ट । अधेष्ट । दिधीषते । धीत्वा, धीनः, धीनवान् । न धीनः, अधीनः ) यस्तु 'अस्मा-  
स्वधीनं किमु निरुद्धाणाम्' इत्यादावधीनशब्दः सोऽव्युत्पन्नः परतन्त्रवचनः यथाह कैयटः ।  
वाक्यं वक्तव्यधीनं हि' इत्युपादाय 'अव्युत्पन्नपदात्त्वविधानाद् अव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधी-  
नशब्दे इति ॥ २८ ॥

मीङ् हिंसायाम् । अत्र हिंसाशब्देन हिंसाफलं प्राणविश्लेषोऽभिधीयते । ( मीयते )  
इत्यादि धीङ्वात् । ( मीमिषत ) इत्यत्र "सनिमीमा" इति नेरुभावः । तत्र 'मीनातिमि-  
नोत्योर्द्वयोर्षहणम्' इति हि वृत्तिकारः । काश्यपस्वामिबर्धमानास्तु लाक्षणिकमीरूपस्य  
मिनोतेरप्रहणशङ्कापनोदनपरानृत्तिः, न त्वस्याप्रहणपरति मित्तसते इतीच्छन्ति । एषाम्  
"इको झल्" इत्यत्र "मीनातिमिनोत्योः" इति भाष्यमप्युपलक्षणव्याख्येयम् । मीनातीति  
कयादौ । हुमिति इस्वान्तस्स्वादौ । मी गताविति सुरादौ ॥ २९ ॥

रीङ् ध्रुवणे ( रीयते । रिये । रिषिषे ) "पुरनेकाच" इति यणः ( असिद्धं बहिरङ्गम-  
न्तरंगे ) इत्यसिद्धत्वात् "उपधायां च" इति दीर्घो न भवति । ( रेता । रेप्यते । रीयताम् ।  
अरीयत । रीयेत, रेषीष्ट, ) लिङौ । ( अरेष्ट । रिसीषते । रीरीयते । रेरेति । रेपयति । अरीरिषत्, )  
"अर्तिहि" इत्यादिना पुक् ( रीणः, रीणवान्, रीति, रेतः । ) "सुरीर्म्वां मुट् च" इत्य-  
मुनि तुडामगः । अत्रात्रेयः । 'अर्धनिर्देशे सृणोतिर्यं प्रयोग इति केचित् । तथा च रीणशब्दः  
कर्णपर्यायः कथितः । भट्टिकाव्ये च वृन्दयमके । 'नारीणामपनुनुर्दुर्न देहसेनात्रारीणामलस-  
लिलाहिरण्यधाप्यः' इत्यत्र अरीणम् अश्रुतम् अमलं सलिलमिति ध्रुवणे व्युत्पादितम्  
री गतिरेपणयोरिति क्यादौ ॥ ३० ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ ( लीयते । लिह्ये । लिह्यिषे । लाता, रेता । लास्यते, लेप्यते । ली-  
यतां लीयस्व, लीयै, अलीयत । लीयेत ) आशिषि, ( लासीष्ट । लेपीष्ट । अलास्त, अलेष्ट )  
"विभाषा लीयते." इति विभाषाऽऽत्वमेज्विषयत्वे ल्यपि च । लिङि त्वयं विकल्पो न भवति,  
तस्य कित्त्वानेज्विषयत्वात् ( लिलीषते ) "इको झल्" इति कित्त्वान्न गुणात्वविकल्पो ।  
( लेलीयते । लेलेति ) "लीयते." इति श्रित्या निर्देशाद् आत्वविकल्पो न भवति । ( वि-  
लापयति पृतं, विलीनयति, विलाययति वा ) पूर्ववदात्वविकल्पः । तत्रात्वपक्षे "लीलो-  
नुङ्कावन्त्यतरस्यां स्नेहविपातने" इति धा लुगामगः । तद्भावे पुक् । तत्र हि ला इति  
लाक्षणिकमपि गृह्यते । अनात्वे तु पुक् । तद्भावे वृत्त्यायौ । एकदेशविहृन्त्यायेन  
श्रुतात्वस्य मुद् न भवति, ली ई इति ईकारप्रश्लेषेण ईकारान्तस्य तद्विधानात् । स्नेहविपात-  
नादन्यत्र मुद् लुक् न भवत इत्यात्वे पुक्, अन्यत्रा वृत्त्यायौ ( विलापयति । विलाययति )  
इति स्यादपि चिष्यदिष्टि आत्वपक्षे णेलीषि ( विलापिष्यते ) इत्यादि । अनात्वे ( विलीनियते  
विलापिष्यते ) इत्यादीति । मुद्धेऽदि तु ( विलापिष्यते, विलापयिष्यते, विलीनयिष्यते  
विलाययिष्यते ) इत्यादि । तदेवमष्ट रूपाणि । लुङ्प्रेकचने तु "चिष्यभावकर्मणो " इति  
धिष्यात्वे नुकि तद्भावे च वृद्धौ ( अलालि अलापि अलीनि अलापि ) इति धातुस्यम् ।

ता । शास्वति । दयन्, दयताम्, दयतां, दयन्तु, दयानि । अदयन्, अदय, अदयम् ।  
 , दयेतां, दये, दयेयम् ) आदिषु ( दायताम्, दायतास्वाम् । अदात्, अदाताम्,  
 , अदाः ) "विभाषा प्राग्देश्याच्छाम" इति मिव परम्परे षो वा लुक् । "यात्"  
 शोर्लुक् । "उत्स्यवदात्तात्" इति परम्पम् । ह्युगभावे ( अशासीन्, अशासिष्ठाम्, )  
 दि । "यमरमनमाताम्" इति सगिगी । ( शिनासति । शासायने । शासेति । शाश-  
 ) आत्वे "शाच्छाम" इति युक् । ( दात्या, शीत्या जिज्ञातं, निशितं, ) "शाश्रोरेण्यार-  
 न्" इति तादी ऋति पत्यम् । प्यस्यितविभाषाविज्ञानाद्गने निश्चयितम् । तथा च  
 षम् । [ दयतेरित्त्वं(१) षो निश्चयमिति पक्ष्यम् ] इति । ( भंशितयत् ) । ( शाश )  
 लडादीनादिस यन्, मद्च्छाकं नानाजातीयं साकयमादातो षा ( साको ) गौरादित्वा  
 ष । ( शाशिन ) । "शाकीपलाशीद्दुश इत्यत्वं च" इति मत्तये नप्रत्ययो इत्यत्वं च ।  
 प्य वा निर्दान्तात् षीत् । ( शाशम् ) "शाशपिन्वा(२) दन्" इति दन् । ( शाश्वत्म् ) ' नञ  
 दाद्वल्लघु' इति वल्लघुत्वात् । शिवादिहोपे ॥ ३७ ॥

छो छेदने । ( छयति । चच्छी, चच्छतु, ) इत्यादि सर्वं दयतिरत् । अत्र 'अभ्यासविका  
 रणादा नोरमगांन् विधीन् वाचन्ते' इति "दीर्घात्" इत्यन्तरङ्गेषां तुक् ऽभ्यासइत्य  
 यात् शो तस्मिन् "छे च" इति तुक् । पूर्वं तु तुक् ऽभ्यासस्यानगच्छत्वाद्भ्रमो न स्यात् ।  
 भ्याससिन्वारेणु" इति परिभाषायामवयवप्रहणमुत्सर्गप्रहणं वाचकमात्रस्य वाच्यमात्रस्य  
 रक्षणं न तु सामान्य रिषेकमात्रमस्त्युक्तम् । ( चिच्छासति ) इत्यत्र यथा  
 भ्यास विकारेणु" इत्यनेन "दीर्घात्" इति तुक् इत्यत्वं न वाचते तथा "छे च" इति  
 षि "सन्वत्" इति इत्वं न वाचते इति परत्वात्कृते तस्मिन्तुक् । ( चाच्छायने )  
 यत्रापि पूर्वपदार्थलक्षणाद्युक् पूर्व इत्यत्वे इत्त्वलक्षणेऽपि तुगित्त्वदीर्घत्वं न वाचते इति  
 चे ह्ये "दीर्घात्" इति तुक् । ( छाया ) "माच्छाससिन्वयो य" इति य ।  
 क्षुणां छाया ( इच्छुच्छायम्, ) "छाया बाहुल्ये" इति छायान्तस्य तत्पुहस्य अननुक्रम-  
 तस्य नपुंसकत्वे इत्यत्वम् । ननुक्रमेणारप तु ( अच्छाया, परमच्छाया ) इति, इह वा-  
 ल्यं पूर्वपदार्थधर्मं । तथा छायाहेतुभूतानामिच्छादीनामनेकत्वम् । अन्यथा "विभाषा  
 णामुत्तच्छायाशालानिदानाम्" इति नपुंसकत्वविशेष, इहो छाया ( इच्छुच्छायम्,  
 छुच्छाया ) इति ॥ ३८ ॥

षोऽन्तकर्मणि । ( स्वति । समौ, ) इत्यादि सर्वं दयतिरत् । ( अभि-वति, अभि-  
 ष्यत्, अभ्यषात्, अभ्यषासीत् ) "उपसर्गात्सुनोति" इत्यादिना "प्राक्प्रितात्" इति च  
 पत्यम् । ( अभिससौ ) इत्यत्र "स्यादिष्वभ्यासेन" इति नियमाद् अभ्यासस्य न पत्यम् ।  
 ( अभिसिपासति ) इत्यत्र पूर्वपदभ्यासस्य न पत्यम् । उत्तरस्य तु "इष्का" इति पत्यम् ।  
 ( प्राणि-यति । प्रय्यप्यद् ) "नेर्गेद्" इत्यादिना णत्वम् । तच्च अङ्घ्यरायेऽपीष्यते । ( सेपी-  
 यते ) "धुमास्या" इतीत्व हलादी कडित्यार्थधातुके । आशीर्लिङ्गात्वम् "पूर्लिङि" इत्ये-  
 त्वे (सेवात्) इति । ( अवसाय ) "न ल्यपि" इतीत्वनिषेध । ( मित्वा, सित ) "यतिल्यति"  
 इतीत्वम् । "परिनिविभ्य" इत्यत्र सित इत्यस्यापि प्रहणम्, तच्च नियमार्थम् । तेन पषां  
 दिभ्योऽन्यत्र मितशब्दस्य पत्वाभावात् प्रतिसितमित्यत्र न पत्यमित्येरे । अन्ये तु सयमाह  
 च्याद् अलाक्षणिकत्वादिविधिसम्भवे निश्चयायोगाद् विधिवैषम्यप्रसङ्गाच्च सिनोतेरेव  
 सितशब्दस्य प्रहणमित्यस्य 'उपसर्गात्' इति पत्यं सर्वत्र भवत्येवेत्याहुः । अवस्यतीति  
 ( अवसाय ) "स्याद्द्वयच" इत्यादिना णे युक्, (साय) घञ् । साये भञ्, ( सायतन ) ।

- ( १ ) ऋत इति नास्ति कुत्रचित् ।
- ( २ ) उणादौ तु 'शाशपिभ्या ददनौ' इत्येवं दश्यते ।

सायञ्चिरम्” इत्यादिना व्युत्थुलोरन्यतरः प्रत्ययः तुडागमः मान्तत्वं च सायशब्दस्य ।  
स्तुतो मान्तोऽव्ययं सायशब्दस्तस्याव्ययत्वादेव प्रत्ययस्त्विदः । ( सातिः ) “ऊति-  
पूति” इत्यादौ निपातनात् किनोत्वाभावः ॥ ३९ ॥

दो अवखण्डने । ( घति । ददौ ) इत्यादि श्रयतिवत् । ( प्रणिघति ) घुत्वात् । “नेर्गद्”  
इत्यादिना णत्वम् ( देयात् ) “एलिङि” इत्येत्वम्, ( अदात् ) “गातिस्या” इत्यादिना  
नेत्यं सिचो लुक् । ( देदीयते ) “धुमास्या” इतीत्वम् । ( दित्सति ) “सनि मीमा” इत्या-  
दिना इस् । अभ्यासलोपः, “सस्सी” इति तत्वम् । ( दापयति ) पुक् । ( दित्वा, दितः )  
“यतिस्यति” इतीत्वम् । ( अवदाय ) “न ल्यपि” इतीत्वनिपेधः इत्वस्य तु नैव प्रसङ्गः ।  
“अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यव्वाधते” इति पूर्वमेव ल्यप्यवृत्तेः, तादिकितोऽभावात्  
( अवत्तम् ) इत्यादौ इत्वात्परत्वात् “अच उपसर्गात्” इत्येतद्भवति । अन्यदपीह घुङ्गायं ददा-  
तिवज्ज्ञेयम् । श्रयतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४० ॥

अथ हलन्तानात्मनेपदिनः सेटः परामृशति ।

जनी प्रादुर्भावे । इतः प्रभृति वाश्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । प्रादुर्भावं उत्पत्तिरभिव्य-  
ञ्जनायां । अत्रायमकर्मकः । यदा त्वन्तर्भावितण्यर्थं उत्पादनायामभिव्यञ्जनायां वा वर्तते त-  
दासकर्मकः । दृश्यते दाशतये अज्ञा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । तथा “अचः कर्तृयकि” इत्यत्र-  
भाष्यमपि जायते स्वयमेव इति । अत्र ह्यन्तर्भावितण्यर्थत्वेन कर्मस्थभावकत्वात् कर्मक-  
त्वं । तथा ऽनुपूर्वोऽयं यदाऽऽत्मजन्मपूर्वके प्रापणे वर्तते तदापि सकर्मकः ‘असौ कुमारस्त-  
मजोऽनुजात’ इति । जननेन तं प्राप्त इत्यर्थः । शृङ्गाच्छरो जायते “ज्ञाजनोजां” इति जादेश  
इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति जायमानस्य कारणं शृङ्गम् अपादानम् ।  
( जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिषे, जज्ञिवहे ) “गमहन” इत्युपधालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विर्व-  
चनम् । “स्तोश्चुः” इति श्चुत्वम् । ( जनिता । जनिष्यते । जायतां, जानस्व, जायै । अजा-  
यत । जायेत । जनिषीष्ट, ) लिङौ । (अजनि, अजनिष्ट, अजनिपातां) “द्वीपजन” इति कर्तरि  
तशब्दे च्लेर्वा चिण् । “जनिवध्योश्च” इति वृद्धिनिपेधः । अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् कर्म-  
कर्तरि कर्मवद्भावाद् नित्यश्चिण् (अजनि स्वयमेव) इति । (जिजनिपते) “जनसनखनां सन्स-  
लोः” इत्यात्वं सन इटि श्लादित्वाभावात् भवति । अलादिश्च सन् सनोत्तरेव सम्भवतीति  
तदर्थमेव सन्प्रहणम् । ( जाजायते, जज्ञन्यते, ) “ये विभाषा” इति जनादीनां वा यकारादौ  
द्विस्त्यात्वम् । ( जज्ञनीति । जज्ञन्ति । जनयति, ) । “बुधयुधनशजन” इति कर्त्रभिप्रायेऽपि  
क्रियाफले परस्मपदम् । “जनिजृप्” इति मित्वाद्भ्रस्वत्वम् । ण्यन्तात्कर्मणि “चिण्णमु-  
लोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्” इति वा इत्स्वत्वे (अजनि अजानि) इति । (जन्यो घटः, जन्यं घटेन,)  
“तकिशसिचतियतिजनीनाम्” इति यत् । स च “भव्योग्य” इत्यादिना कर्तृभावयोः । “ये  
विभाषा” इति नात्वमकित्वात् । ( जनः, ) पचाद्यच् । घञ्यपि “जनिवध्योश्च” इतिवृद्धि-  
निपेधात् ( जनः ) । जनानां समूहो ( जनता ) । “ग्रामजनवन्द्युसहायेभ्यस्तल्” इति तल् ।  
जनस्य जल्पो ( जन्यः ) । “मतजनहलात् करणजल्पकर्पुषु” इति जल्पं यत्प्रत्ययः । जनेषु  
सायुः जनंजनं प्रवि वा ( प्रतिजनं, ) सप्तम्यर्थे वीप्सायां वा ऽव्ययीभावः । ( प्रातिजनीनः ) ।  
“प्रतिजनादिभ्यः खञ्” इति “तत्र सायुः” इति विषये खञ् । विश्वजनाय हितं ( विश्वज-  
नीनम् ) । “आत्मन्विधजन” इति खः । ( पञ्चजनीनम् ) । [ पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम् ] इति  
खः । ( सार्वजनिकः, सर्वजनीनः, ) “सर्वजनादृञ्च” इति ठञ्खौ, त्रय एते कर्मधारयादेवेप्य-  
न्ते । पृथीतत्पुरुषे बहुव्रीहौ च “तस्मै हितम्” इति छो भवति, ( विश्वजनीयः, पञ्चजनीयः,  
सर्वजनीयः ) इति । महाजनाय हितं ( माहाजनिकम्, ) [ महाजनाचित्यं ठञ्वक्तव्यः ] इति  
ठञ् । अयं तत्पुरुषादेवेप्यन्ते । बहुव्रीहौ तु छो भवति ( महाजनीयः ) इति । पञ्चजनेषु भवं  
( पाञ्चजन्यम्, ) “बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च” इति ज्यः । ( प्रावृषिजः ) । “सप्तम्यां जनेर्दः” इति



ड । "प्रावृट्छरत्कालदिवांजे" इति सप्तम्या अलुक् । एवं ( शरदिज ) इत्यादि । ( वर्षेज, वर्षज । क्षरेज, क्षरज । शरेज, शरज । वरेज वरज ) । "विभाषा वर्षेक्षरशरवरात्" इति जे परे सप्तम्या षा ऽलुक् । बुद्धेजातो ( बुद्धिज ) । "पञ्चम्यामजातो" इति ड । ( अजुज, प्रजा ) । "उपसर्गे च सज्ञायाम्" इति ड । ( अप्रजा, दुष्प्रजा, सुप्रजा ) । "नित्यमसिचप्रजामेधयो" इति नञ्ङुस्सुभ्य परस्य प्रजाशब्दस्यासिच् प्रत्ययो बहुमोहौ । खियमलुजात ( स्त्र्यनुज ) "अनी कर्मणि" इति ड । आत्मनो जननेनाप्रजां खियामवस्तेन प्राप्त इत्यर्थे । अपरे त्वनुना रधिराक्षिप्यते, तदपेक्ष खिया कमत्वमिति खियमनुरूप्य जात इत्यर्थे इति वितृण्वते । न जायत इति ( अज ) । द्विजायतइति ( द्विज, ) । द्विजायतन नम् उपनयनम् । ( भाह्यजो ) धर्म । ( क्षत्रियन ) युद्धम् । ( अभिजा ) केता । "अन्येष्वपि दृश्यते" इति ड । ( वीजम्, ) पूर्ववत् ङ । वीजाकरोति वीजेन सह कर्तृत्वार्थे । वीजशब्दो वीजावापसहिते विशेषेणे वर्तत इति हारदत्त । \*कृजो द्वितीयतृतीयशम्बरीजादृषौ\* इति कृजो योगे कृपावभिधेयाया द्वितीयादिभ्यो ङाच् । "ऊर्वादिचिबडाचक्ष" इति निपातो "गतिश्च" इत्यवयवत्वं पूर्वप्रयोगश्च । वीजादिति निर्देशात् दीपो बत्व घोप सर्गस्य । ( प्रजनित्यु ) "अलकृष्" इत्यादिना इप्पुच् । ( अनुजातो ) माणवको माणविकाम्, ( अनुजाता ) माणविका माणवकेन । "गत्यर्थकर्मक" इति कर्तृकर्मगो क् । ( जनि ) "माषायां धाञ्" इत्यादिना किक्नोरन्यतर । लिङ्गवाद् द्वित्व च । ( जनु ) "जनेरसि" इत्युसिप्रत्यय । ( पुसानुज । जनुषान्ध ) [ पुजानुजो जनुषान्ध उपसङ्ख्या नम् ] इति वृत्तोषाया अलुक् । "वृतीया" इति योगविभागात्समास । पुंसा जन्मना च हेतुना ऽनुजो ऽन्वयेत्यर्थे । ( जन्म ) । मनिन् । ( जन्मी ) धीष्णादित्वादिनि । ( जन्तु ) । "कमिममि" इत्यादिना तुप्रत्यय । ( जानु ) । "दसनि" इत्यादिना सुण् । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् "जनिवधोश्च" इति वृद्धिनिषेधो वाच्यते । प्रगता जानु ( प्रजु ) । सङ्गता जानु ( सजु ) । "प्रसंभ्यां जानुनोर्जु" इति शु समासान्तो बहुमोहौ । ( ऊर्ध्वेजु, ऊर्ध्वजानु ) । "ऊर्ध्वादिभाषा" इति शुविकल्प । ( उपजानु ) । समीपे ऽन्वयोभाव । तत्र भवम् ( औपजानुक्म् ) । "उपजानूपरुर्गापनोषेष्टक्" इति ङ्क् । "इसुमुकान्तात्क" इति कादेश । ( जाया ) । "जनेर्यक्" इति यक् । "थे विभाषा" इत्यस्य व्यवस्थितविभाषा त्वाद् नित्यमात्वम् । ( युवजानि ) । "जायाया निङ्" इति बहुमोहौ निडादेशोऽन्त्यस्य समासान्तः । "लोपो व्योर्वलि" इति यलोपः । ( जनि ) । "जनिषसिभ्यामिण" इतीण् । इदिकारत्वान् ङीषि ( जनी ) । तां वहन्तीति ( जन्या, ) जामातुर्वयस्या, "सज्ञायां जन्या" इति द्वितीयास्तात् जनोशब्दाद् बहुत्वोत्पथे यत्प्रत्यय संज्ञायाम् ॥ ४१ ॥

दीपो दीप्तौ । ( दीप्यते । दिदीपे, दीपिता । दीपिण्यते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दीप्येत, दीपिषीष्ट ) लिटौ । ( अदीपि अदीपिष्ट ) । "दीपजन" इति ते कर्तरि चिण्विकल्प । ( दिदीपिपते । देदीप्यते । देदीसि । दीपयति । अदीपिव् अदिदीपत् ) । "भाजभास" इत्यादिना णौ षडि ह्रस्वविकल्प । ( दीप ) । इगुपधलक्षण क । ( दीपिता ) । "सूडदीपदीक्षश्च" इति अनुदात्तेल्लक्षणे युक्प्रत्यये प्रतिबद्धे, ताञ्जीलित्स्त्वन् । ( दीप ) । "नमिक म्वि" इत्यादिना र । ( दीसि ) । "किञ्चावादिभ्य" इति किन् । "तितुत्र" इतीगिनपेध । ( दीस, दीसवान् ) । ईदित्वाद्दनिङ्त्वम् ॥ ४२ ॥

प्री आप्यायने ॥ ( पूर्यते ) इत्यादि दीपिण्व् । ( अपूपरत् ) । "गौ चलि" इति नित्यं ह्रस्व । ( पूर, ) इगुपधलक्षण क । ( ऊर्ध्वपूरं ) पूर्यते । "ऊर्ध्वं शुपिपूरो" इति कर्तृवाचिन्युर्ध्वे (१) उपपदे णसुल् । कयादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग । ऊर्ध्वस्त्वन् पृथत इत्यर्थे । ( पूर्णं,

पूर्णवान्, पूर्तिः) । आबादित्वात् क्तिन् । ( पूर्णिः ) इत्यौणादिकः । पूर्णिमिमीतइति ( पूर्णिमा ) । मूलविभुजादित्वात् कः । ( चर्मपूरं ) स्तृणोति, ( उदरपूरं ) भुंक्ते । “चर्मंदरयोः पूरः” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोः णसुलप्रत्ययः । पूरयतेर्धातुसम्बन्धे विधानाद् धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगः । ( गोप्पदपुरं ) वृष्टो देवः, ( गोप्पदमं वा ) । “वर्षमाणजलोपश्चास्यान्यतरस्याद्” इति कर्मण्युपपदे वपेस्य इयत्तायां गम्यमानायां पूरयतेर्णसुल् उकारलोपश्चास्य विकल्पेन । ( पूर्णः ) । “वा दान्तशान्तपूर्ण” इति क्ते णिलुगिडभावौ पक्षे निपात्येते । अन्यदा “निघायां सेटि” इति णिलोपे ( पूरितः ) । पूरयतीति ( पूरणः ) । बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । ( पूरः ) बहुलवचनादुरप्रत्ययः ॥४३॥

त्तरी गतित्वरणहिंसनयोः ॥ ( तूर्यते । तुतूरे । तूरिता । तूरिष्यते । तूर्यताम् । अतूर्यत । तूर्येत, तूरिषीष्ट । अतूरिष्ट । तुतूरिपते । तोतूर्यते । तोतूर्यति । अतूरुरत् । तूर्यः । तूर्यवान् । तूर्यतिः । तूर्यिः ) । औणादिकः । ( तूर्यम्, ) ण्यत् ॥ ४४ ॥

धूरी गुरी हिंसागत्योः ॥ ४५-४६ ॥

धूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ४७-४८ ॥

धूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ४९ ॥

चूरी दाहे ॥ ( धूर्यते । डुधूरे ) । ( गूर्यते । जुगूरे ) । ( धूर्यते । जुधूरे ) । ( जूर्यते । जुचूरे ) । ( शूर्यते । शुधूरे ) । ( चूर्यते । चुचूरे ) । गूरी उद्यमे इत्याकुस्मीयः । गुरी इति लघूपधस्तुदादौ । जन्याद्य ईदित्वाङ्निघायामनिटः ॥ ५० ॥

तप ऐश्वर्यं वा ॥ अयं धातुरैश्वर्यं वा तद्दृश्यनौ उत्पादयतीत्यर्थः । अन्यदा न्याय्यविकरणः परस्मैपदी च, ( तपति ) इति । केचिदिह वाग्रहणं वक्ष्यमाणस्य वृत्तु वरण इत्यस्य आद्यांशमिच्छन्ति ‘वावृत्तु वरणे’ इति । तथा च भट्टिः । ‘ततो वावृत्त्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत’ इति । ‘तपि तिपिम्’ इत्यनिटकारिकान्यासे तु ‘तप सन्तापे, तप ऐश्वर्यं वा’ इत्येवं पठतोऽस्यापि वा शब्दः तप्यतेऽशेषोऽभिमतः । ( तप्यते । तेपे, तेपिपे, ) इत्यादि, क्रादिनियमादिट् । ( तप्सा । तप्यते । तप्यताम् । अतप्यत । तप्सीष्ट ) लिडौ । ( अतप्त । अतप्सातां, ) “झलो झलि” इति सिजलोपः । ( तितप्सते । तातप्यते । तातप्सि । तापयति । अतीतपत् । तप्त्वा, तप्तः । तपनः ) । युच् । नन्धादिर्वा । केचिदाद्यन्तव्यत्यासेन पतेति पठन्ति, तथा च स्वामी । ‘पतेति द्रमिडा’ इति । निरुक्तेऽपि ‘इरज्यति पत्यते क्षयति राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माण’ इति । तथा पारशुद्वेऽपि । ‘द्युतयामा नियुतःपत्यमानः’ । अस्माकं तु उभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । तपतीति शपि गर्तं सन्तापे ॥ ५१ ॥

वृत्तु वरणे ॥ ( वृत्यते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते । वृत्यताम् । अवृत्यत । वृत्येत, वर्तिषीष्ट ) लिडौ । ( अवर्तिष्ट, अवर्तिषाताम् । विवर्तिपते । वरीवृत्यते । ववृतीति ) इत्यादि । ( वर्तयति । अवीवृत्तव, अववर्तव् ) “उरत्” इति पक्षे ऋकारः । ( वृत्त्वा, वर्तित्वा ) “उदितो वा” इतीङ्कल्पः । ( वृत्तः ) “यस्य विभाषा” इतीट्प्रतिषेधः । ( वृत्यम् ) “ऋदुपधात्” इति क्यप् । “अलंकृञ्” इतीष्णुचि वृधुना साहचर्याद् वर्तमानार्थस्य भौवादि-कस्य ग्रहः ॥ ५२ ॥

क्लिश उपतापे ॥ क्लिशयते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते । क्लिशयताम् । अक्लिश्यत । क्लिशयेत्, क्लेशिषीष्ट ) लिडौ । ( अक्लिष्ट । चिक्लिशिपते, चिक्लेशिपते ) । “रलो व्युपधात्” इति कित्त्विकल्पः । ( चेक्लिश्यते । चेक्लेष्टि । क्लेशयति । अचिक्लिशत् । क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा, क्लिष्टः, क्लिशितः, ) “क्लिशः क्वानिष्ठयोः” इतीड्विकल्पः । “रलो व्युपधात्” इति सेटः क्वः कित्त्विकल्पो न भवति, “मृडमृट्” इति नित्यं कित्त्वविधानात् । क्लिशु विबाधने इति क्रयादौ ॥ ५३ ॥

काश्र् द्रोसौ ॥ ( काश्यते । चक्राये । काश्यताम् । अक्राश्यत । काश्यते ) इत्यादिभौवादिभ्यश्च ॥ ५४ ॥

वाश्र् द्राश्र्दे ॥ ( वाश्यते । यशाये । वाशिता । वाशिष्यते । वाश्यताम् । अवाश्यते, वाशिषीष्ट । अवाशिष्ट । जिवाशिषते । वाचश्यते । वाशाष्टि । वाशयति । वात् । अद्रित्वाष्णौ चञि इस्वाभावः । ( वाधः ) पुरुषः । “स्फापितञ्चि” इत्यादिना ( वाशिता ) । “मन्दिवाशि” इत्यादिना किरच्(१) । जन्वाद्य उदात्ता अनुदात्तैः रकोऽनिद्, ‘तपि तपिम्’ इत्यनिद्कारिकापाठात् ॥ ५५ ॥

स्वरितेतौ सेटाषाह ॥

मृष तितिक्षायाम् । तितिक्ष क्षमा । ( मृष्यते । मृष्ये, मृष्यपिपे । मर्षिता । मर्षि मृष्यताम् । अमृष्यत । मृष्येत । मर्षिषीष्ट । अमर्षिष्यत् । अमर्षिष्यत । मृष्यति । मर्षयति । मर्षयति । मर्षयति । मृष्यतु । अमृष्यत् । मृष्येत्, मृष्यात् । अमर्षत् । अमर्षिष्यत् । मर्षयति ) “परैर्मृषः” इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । ( मर्षयते, मिमर्षयति । मरीमृषीति । मर्मृषीति, मर्मर्षि, मरिमर्षि, मरीमर्षि । मर्षयति । मर्षत् । अमोमृषत्, ) “उर्मंद्वा” । ( मर्षितः, मर्षितवान्, ) “मृषस्तितिक्षायाम्” इति निष्ठाया अकिञ्चम् । तितिक्षाया अन्यत्र ( अपमृषितं ) वाक्यमाह, अविस्पन्दमित्य ( दुर्मर्षणः ) । “भाषायां शासियुधि” इत्यादिना युच् खलोऽपवादः । अयमाद्यपीयोऽपि ईशुचिर् प्रतीभाये ॥ ( शुच्यते । शुचुषे । शोचिता । शोचिष्यते । शुच्यताम् । च्यत । शुच्येत, शोचिषीष्ट, ) लिङौ । ( असोचिष्ट । शुच्यति ) इत्यादि पूर्ववत् । इरि हलुङ्गश्च विकल्पात् ( अशुचत् । अशोचीत् ) इति । ( शुच्यते, शुशोचिषते । शुचि शुशोचिषति । शोशुच्यते । शोशोक्ति । शोचयति । अशुचत् । शुचित्वा ) । “रलो धात्” इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः । ( शुचम् ) । ईदित्वा, २)दनिदत्वम् । रसागतमित्यर्थः । ( शुचिः ) । “तितुव” इतीष्णपेधः । ( शुचिका ) । संज्ञायां क्न् । उदस्वरितेतौ । शोके शोचतीति शापि गतम् ॥ ५७ ॥

अयानिटस्वरितेत आह ॥

णह् बन्धने ॥ ( प्रणह्यते ) । “उपसर्गात्” इत्यादिना णत्वम् । (पिनह्यते, अपिनह्य ‘वष्टि भागुरिः’ इत्यङ्गोपः । ( नेह । नहा ) । “नहो धः” इति झलि पदान्ते च इकारस्यत्वम् । “अपस्तथोर्धोधः” इति धत्वे जश्त्वम् । ( नत्स्यते ) । धत्वे तस्य “खरि च” । चत्वंम् । ( नह्यताम् । अनह्यत । नह्येत्, नत्सीष्ट ) लिङौ । ( अनह ) । “अलो झ” इति सिञ्जलोपः । ( अनत्साताम् ) इत्यादि । ( नह्यति । ननाह, नेहतुः ननह, नेहिय, थलि भारद्वाजनियमादिद्विविकल्पः । “थलि च सेटि” इत्येत्वाभ्यासलोपी । ( नेहिव ) इ दिनियमादिद् । ( नहा । नत्स्यति । नह्यतु । ( अनह्यत् । नह्येत् । अनात्सीत् ) “वद्मः इति नित्यवृद्धिः । ( निनत्सते । निनत्सति । नानह्यते । नानहि । नाहयति । अ नहत् ) । नयी ) “दाग्नी” इत्यादिना करणे इत् । पित्वात् ङोप् । ( उपानत् ) पादु शिष्यविशेषश्च । किपि धत्वे “अलां जशोऽन्ते” इति जश्न्वे “बावसाने” इति चत्वंविकल्पः । “नहिवृति” इत्यादिना किवन्ते नह्यतौ पूर्वपदस्य दीर्घः, ( प्राणत् ) । पूर्ववत् कौ द्घः । ( औपानहः ) मुञ्जः । “रूपभोपानहोर्ध्वः” इति वृत्तिवाचिनस्तदार्थायां प्रहृतौ विशितायां व्यप्रत्ययः । चर्मण्यपि प्रकृतित्येन विभक्ति “चर्मणोऽभ्” इत्यत्र बाधित्वा पूर्वः

( १ ) उणादीं लु ‘मन्दिवाशि’ इत्यादि सूत्रे षरजेव पठ्यते । पृथवादावपि मन्दुवाशुरा इत्याद्येवोदाह्रियते ।



दिवत् “पादोऽन्वतरस्याम्” इति पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानो लीङ्विकल्पः । ये त्वनुपमानसङ्घापापूर्वां धृतपद्यादयस्तेषामपि स्त्रीत्वदिशिष्टानां पाठाद् स्त्रियामेव पञ्जावो नित्यश्च ङीप् अष्टापदीशब्दस्यात्र पाठात् “अष्टनस्सज्ञायाम्” इति वा पूर्वपदस्य दीर्घः । अत्र सुधाकरः । “सङ्घासुपूर्वस्य” इति पाद(१)स्यान्त्यलाप “पादोऽन्वतरस्याम्” इति ङापि सुपदीशब्दे सिद्धे ङुम्भपदीषु पाठः स्त्रियया सङ्घोपमानपूर्वपदस्य नित्यं ङीर्घः । तेन ‘सुपादद्विरदानसोरु’ इति भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य इत्याह । ( द्विपात्, द्विपदा । सुपात्, ) “सङ्घासुपूर्वस्य” इति पादान्त्यलापस्समासान्तः । ‘पादाऽन्वतरस्याम्’ इति वा ङापि भत्वपञ्जावः । स्त्रिया ङीर्घेव सुपाच्छब्दस्येतीदानीमेवोक्तम् । ( द्विपदा ) ऋक्, “टाष्टुचि” पादान्तस्य ऋचमभिधेयाया टापि पञ्जावः पूर्ववत् । ( पदाजि, पदाति पदग, पदोपहत, ) “पादस्य पदान्वातिगोपहतेषु” इति पादशब्दाद् आज्यादिपूत्तरपदेषु पदादेशः । ( पद्धिमम्, पत्कापी, पद्धति ) ‘हिमकापिहृतिषु च’ इति हिमादिपूत्तरपदेषु पञ्जावः । चकारान्तिष्के च, ( पतिष्कः । पादघोष, पद्धोष । पादमिथः पन्मिथः । पादशब्द, पच्छब्द, ) “वा घोपमिश्रशब्देषु” इति वा पद्भावः ( सम्पत् ) सम्पदादित्वात्किप् । चिन्नपीप्यते, ( सम्पत्ति ) इति । ( पद्म्, “खनो घ च” इति चकारात्करणादौ घः । पदान्यघाते वेद वा ( पदक, ) “ब्रह्मादिभ्यो वुन्” इति वुन् । ( पठा ) पासव, “पदमस्मिन्दृश्यम्” इति प्रथमान्ताद् दृश्यत्वोपाधि कादस्मिन्निति ससम्पत्तये यत् । “पद्यत्यतर्धे” इति पञ्जावः । ( पूर्वपदिक ) “इकन् बहुलपदोत्तरपदात्” इत्यध्येतुपेदिशोरिकन् । अनुपद धावति ( आनुपदिक, ) “मायोत्तरपदपद्व्यनुपद धावति” इति द्वितीयासमयादृक् । पूर्वपद गृह्णातीति ( पूर्वपदिक ) “पूर्वपद गृह्णाति” इति पदोत्तरपदादृक् । आप्रपद् प्राप्नोतीति ( आप्रपदीन ) पठ, “आप्रपद् प्राप्नोति” इति द्वितीयान्तारख । शरारेणासम्बद्धस्यापि पठादेः प्रमाणमारयायते पादस्याथ ( प्रपद्म् ) । अत एव निर्देशात्समासः, पूर्वनिपातश्च । ( आप्रपदात् ) “आह्मर्याशाभिविध्यो” इत्यव्ययीभावः । ( अनुपदीना ) उपानत्, “अनुपदसर्वाङ्ग” इति बद्धेत्यर्थे ख । \*यस्य चायाम् \* इत्यव्ययीभावसमासः । अनुपदस्यायामवा नी तेन लक्षणभूतेनानुस्समस्यते इति सुत्रार्थः । इति च पदायाम् उपानदायामस्य लक्षणम् । ससमि पदैरवाप्यते ( सासपदीनं ) सरयम्, “सासपदीनं सरयम्” इति निपात्यते । ( अनुपदम् ) अन्येषां ( अनुपदी ) गवाम्, “अनुपद्यन्तेषां” इतीन्नन्तो निपात्यते । अनो पश्चादर्थे व्ययीभावः । गवामिति पदापेक्षया षष्ठी । नित्यं सापक्षत्वात्समासः । एषया इव पादावस्य, अजस्येव पादावस्य, प्रोष्ठो गौ, तस्येव पादावस्य ( एणीपद, अजपद, प्राष्टपद, ) ‘सुबात’ इत्यादिनाच्प्रत्यय पञ्जावश्च निपात्यते । एणीपदाजपदयोः पञ्जाव इति निपातनफलं चदतो हरदक्षस्य प्राष्टपदेति पाठो नाभिमतः प्रतीयते । ( पूर्व प्रोष्टपदे, पूर्वा प्रोष्टपदा, ) “पल्लुगुनीप्रोष्टपदानां च नक्षत्रे” इति नक्षत्रे वर्तमानयोर्द्वित्वे वा बहुवचनम् । प्रोष्टपदाभिर्भुक्तं काल, ( प्रोष्टपद, ) प्रोष्टपदाशब्दस्तत्सहवर्तिते चन्द्रमसि वर्तते । तत्र ‘नक्षत्रेण युक्तं कालः’ इत्यणि तस्य “लुक्विशेषे” इति लुप् । “लुपि युक्तवद्व्यक्तियचने” इति कालस्य स्त्रीत्वबहुत्ये, तासु जात ( प्रोष्टपाद ) । “सन्धिरेला” इत्यादिनाऽण् । ‘जे प्रोष्टपदानाम्’ इति जातार्थे वृद्धिनिमित्ते तद्धिते परत उत्तरपदस्य वृद्धिः । गेहानुप्रपादमास्ते गेहगेहमनुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते । “विशिषतिपदि” इत्यादिना णमुत् । “वृतायाप्रभृतीनि” इति समासविकल्पः । समासे “नित्यवीप्सयो” इति द्विवचनं न भवति, तयोस्तेनैवोक्तत्वात् । अ भीक्ष्ये क्वापीप्यते, गेहमनुप्रपादास्त इति । सुत्रार्थो भूवादाहुपपादित ( सम्पादी ) । गिनि । ( साम्याद्यम् ) । द्राक्षणादिस्वाज्ञावकर्मणो प्यत् । जीविकामापन्नः । ( जीविकापन्न, ) आपन्नो जीविकाम् ( आप-

जीविकः, ) “द्वितीयाश्रित” इति “प्रासापन्ने च द्वितीयाया” इति च तत्पुरुषः । “प्रासापन्ने च” इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ऽऽपन्नाशब्दस्य समासोऽपि (आपन्नजीविकः) इत्येव । तत्र हि प्रासापन्ने अ च इत्यकारः प्रश्लिष्यते, स चान्त्यादेशः । सौत्रत्वाच्च न प्रकृतिभावः । सम्पद्यत इति ( सम्पद्यः, ) “अभूततद्भावे” इति सूत्रे निपातनात् शः । तत्तद्भ्यन् । ( पाठः ) । “गित्तकसिपद्यतेः” इत्यूकारप्रत्यये गित्त्वाद्बृद्धिः । ( पाठुका ) । संज्ञायां कनि “केःणः” इति ह्रस्वः । ( पद्यम् ) । “अर्तिस्तु” इत्यादिना मन् । ( पद्यिनो ) । “पुष्करादिभ्यो देशे” इति मत्वर्थीय इनिः । ( पद्यवती, पद्या ) । “अर्श आदिभ्योऽच्” इति मत्वर्थऽच्, टाप् । अयं कथादावपि ॥ ६१ ॥

खिद द्वैत्ये ॥ ( खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । खेत्यते । खिद्यताम् । अखिद्यत । खिद्येत, खित्सीष्ट । अखित्त ) । “लिङ्सिचौ” इति लिङ्सिचोः कित्त्वात्त्र गुणः । ( चिखित्तसे ) । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् । ( चेखिद्यते । खेद्यति । अचीखिद्यत् । खित्त्वा । खिद्यः । खिद्विरम्, ) “इपिमदि” इत्यादिना किरच्(१) । खिद्यते इति कर्मकृतीति वामन इति स्वासि-सुधाकरौ । तस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वेन रौधादिकस्य सकर्मकस्य खिन्दतीति परिघातार्थस्य स्वतः सकर्मकस्य वा कर्मकर्तरीदं रूपमित्यभिप्रायः । एवं वदतोऽस्य इयनि पाठो नाभिमतः प्रतीयते । धातुपाठकोशेषु व्याख्यानेषु च अविगीतः पठ्यते । अयं रूधादावपि । परिघाते तुदादिः ॥ ६२ ॥

विद सत्तायाम् ॥ ( विद्यते ) इत्यादि खिद्विवत् ॥ वेत्तीति ज्ञाने गतम् ॥ ६३ ॥

बुध अवगमने ॥ ( बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । “एकाच” इति वशो भप् । ( बुध्यताम् । अबुध्यत । बुध्येत, भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध, अभुत्साताम्, ) “दीपजन” इति कर्तरि तशाब्दे वा चिण् । “लिङ्सिचौ” इति कित्त्वम् । ( बुभुत्सते । बोबुध्यते । बोबो-द्धि । बोधयति पद्यम् ) “बुधयुध” इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । अत्र बुधादीनां चतुर्णाम् “अणावकर्मकात्” इत्येव सिद्धं, वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थमिति वृत्तौ । ‘सत्त्वं बुध्यते’ इति धर्मकौत्तिप्रयोगे सकर्मकत्वमन्तर्भावितण्यर्थत्वेन नेयम् । ‘क्रमाद्भुं नारद् इत्यबोधि सः’ इति माघे सकर्मकत्वं वृत्तिकारादीनामनभिमतमेव । यद्वा ऽयमर्थभेदेन सकर्म-कोऽकर्मकश्च । ( बुद्ध्वा । बुद्धः । बुबुधानः, ) “मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च” इत्यानचि सन्वच्चा-वाद् द्वित्वम् । बोद्धुमिच्छुरित्यर्थः । सन्वच्चावाद् “हलन्ताच्च” इति कित्त्वादगुणत्वम् । ( बुधानः ) आचार्यादिः, “युजिबुधिदशेः किच्च” इत्यानच् । बोधयतीति ज्वलादौ । बो-धति बोधत इति हि भ्वादौ ॥ ६४ ॥

युध सम्प्रहारे ॥ ( युध्यते ) इत्यादि बुधिवत् । ते तु अयुद्ध इति सिन्धेव । ( राज-युध्वा, ) राजानं बोधितवानित्यर्थः । “राजनि युधि कृजः” इति राजनि कर्मण्युपपदे भूते क्निप् । इहान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वम् । ( सहयुध्वा, ) “सहे च” इति भूते क्-निप् । ( राजयुध्वा ब्राह्मणी, सहयुध्वा ब्राह्मणी ) । [ वनो न हश ] इति ङीब्रेफयो-निषेधः । ( योधः, यौधः, ) प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थं वाण् । अत एव पाठादिगुणधलक्षणं कं वाधित्वाच् । आदाय युध्यतेऽनेनेति ( आयुधम्, ) [ घञर्थे कविधानम् ] इति कः । आयुधेन जीवति ( आयुधीयः, आयुधिकः, ) “आयुधाच्छ च” इति जीवतीत्यर्थे ङकञ्छौ । ( युयुधानः, ) बाहुलक्रादानचि द्वित्वम् । ( युष्मः ) आहवो योद्धा च, “इपियुधि” इत्या-दिना मक् । ( दुर्योधनः, सुयोधनः, ) “भाषायां शासियुधि” इति खलर्थे युच् । युध्यतीति

( १ ) खिद्वम्, इपिमदीत्यादिना रक् इति पुस्तकान्तरे पाठ उपलभ्यते, स च वृत्त्या-दिविरोधादुपेक्ष्यः । वृत्त्यादिषु च इषिरोऽग्निरित्यादिकमुदाह्रियते । खिदमिरयादिकन्तु ‘स्फा-यितास्त्रि’ इत्यादिसूत्रेण रका सम्पादितम् ।

शुद्धमिच्छतीति क्यचि ॥ ६६ ॥

अनो रुध कामे ॥ रुधेरनूपसृष्टस्य कामे वृत्तस्य दिवादित्वमात्मनेपदित्वं च । ( अनुर-  
ध्वत ) इत्यादि पूर्ववत् । रुणद्धीत्यावरणे रुधादौ ॥ ६६ ॥

अण प्राणने ॥ ( अण्यते । आणे । अणिता । अणिप्यते । अण्यताम् । आण्यत ।  
अण्येत । अणिषीष्ट । आणिष्यत् । अणिणियते । आणयति । मा भवानणिण्वत् ) ॥

यमिर्भमन्तेष्वनिडेक इप्यते रमिश्च यश्च इयनि पश्यते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिन्तु पश्चः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

इति व्याघ्रभूतिवचनादयं सेट् । केचिदनिटां मध्ये पाठस्य प्रयोजनादर्शनाद् अमुं धातुं  
माधीयते । शाकटायनस्तु 'अन' इत्याह । एवं च तवर्गीयान्तं काण्डमप्यनुसृतं भवतीति ।  
अणतीति शब्दे षापि । अनितीति प्राणने लुकि ॥ ६७ ॥

मन ज्ञाने ॥ न त्वां तृणाय मन्ये, न त्वां तृणं मन्ये, "मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा प्राणिषु"  
इति कर्मणि वा चतुर्थी । इह चानुवाचे कर्मणि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् चतुर्थी न भव-  
ति । अप्राणिष्वित्यपास्य [अनावादिषु] इति वार्तिकं पठितम् । तेन न त्वां नावं मन्ये यावत्ती-  
र्णं न नाव्यम्, न त्वामन्नं मन्ये यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । इत्यत्राप्राणित्वेऽपि द्वितीयैव भव-  
ति । तथा प्राणित्वेऽपि न त्वां श्वानं मन्ये, न त्वां श्वाने मन्ये इत्यत्र उभयं भवति । ( भेने ।  
मन्ता । मंस्यते । मन्यताम् । अमन्यत । मन्येत, मंसोष्ट । अमंस्त, अमंसाताम् ) । एहि  
मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति नहि(?) भोक्ष्यसे भुक्तस्योऽतिथिभिः, अत्र "प्रहासे च मन्योपपदे  
मन्यतेरुक्तम एकवच" इति प्रहासे परिहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातावुत्तमविषये मध्यमः,  
मन्यतेश्च मध्यमविषये उत्तमः । "एकवच" इति वचनात् द्विवहोरप्येकवचनमेव । दर्शनीयमानी  
भार्यायाः, "मन" इति कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिः । भार्याया इति कर्मणि षष्ठी । तत्सापेक्ष-  
स्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समासः । "\*इयङ्मानिनोश्च\*" इति क्यङ्ङन्ते मानिद्शब्दे  
चोत्तरपदे पुंवद्भावः । पण्डितमात्मानं मन्यते देवदत्तः (पण्डितमानी, पण्डितममन्यः) "\*आ-  
त्ममाने खश्च\*" इति कर्मण्युपपदे आत्ममाने वर्तमानान्यतोर्णिनिः खश्च । आत्मनो मान  
आत्ममानः, कर्मणि षष्ठीयात्समासः । आत्मा च स्वः, स च सन्नियानामन्तैव, तस्य चात्म-  
स्वरूपेण कर्तृत्वम् । पण्डितत्वादिस्वरूपेण कर्मत्वमिति न विरोधः । खशश्चित्त्वात् इयन्, खि-  
त्त्वान्मुम् । ( मन्या, ) पश्चाद्भीशाशिरा "संज्ञायां समजनपद" इत्यादिना क्यप् । अन्यत्र  
क्तिनि ( मतिः, ) "भन्त्रे वृष" इति क्तिनो वचनमुदात्तमाश्रयः न तु भाषायां तन्नित्य-  
थेम् । ( वैमत्वं, विमतिमा । साम्मत्वं, सम्मतिमा, ) दृढादिषु "वैयांतलाभमतिमनशार-  
दानां समो मतिमनसोः" इति पाठात् प्यञिमनिचौ । "इगन्ताश्च लघुपूर्वाव्" इत्यपि  
भवति, ( वैमतं, साम्मतम् ) इति । त्वतलौ तु सर्वत्रैरेप्येते इत्युदाहार्यौ । ( राज्ञां मतः, )  
"मतिषुद्धि" इति वर्तमाने कः । "कस्य च वर्तमाने" इति कतेरि षष्ठी । मतस्य करणं  
( मतम्, ) तच्च भाषः, साधनं वा । "मतजनहलात्" इति यत् । ( मतः, ) असुम् । मत  
एव ( मानसम्, ) प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । असुमनात्सुमना भवति ( सुमनायते ) इत्यादौ  
भृशान्दित्वात् क्यङ्सलोपौ । तत्र हि सूदुरभिन्धः परो मनशब्दः पश्यते । ( वैमनस्यं विम-  
नसिमा । साम्मनस्यं सम्मनसिमा, ) "वैयांतलाभमतिमनशारदानां समो मतिमनसोः"  
इति प्यञिमनिचौ । ष्रतलौ चोदाहार्यौ । ( विमनीकरोति, ) "अरर्मेनश्चभु" इत्यादिना  
च्चिः सलोपश्च । मनसादेवो नाम करिवत्, "मनमस्तंशाषाम्" इत्युत्तरपदे गृतीयाया  
अलुक् । "दिवः कर्म च" इति करणत्वात्तृतीया । संज्ञाममारेणेन कर्मत्वमपीति दीव्यतेः  
कर्मण्यप्यभवतीति दीव्यतावुक्तम् । ( मनसाशापो, ) "आशापिनि च" इत्यलुक् । लुकि तु  
मनशाशापोति स्यात् । ( याहमनम् ) "अचतुरा" इत्यादिना इन्ङेऽजन्तो निरातितः ।  
( मधुः, ) "कलिपाटिनमि" इत्यादिना उपत्ययो घकारश्चान्त्वादेशः । ( मधुरः ) "उव-

सुपि” इत्यादिना मत्वर्थे रः । इह मधुशब्दो रसनाग्राह्ये माधुर्याख्यरसे वर्तते । तेन मधुरं मध्वित्यपि भवति । इह च न भवति, मध्वस्मिन् घटे ऽस्ति मधुरो घट इति । इदं च “तदस्यास्त्यस्मिन्” इति विवक्षानियमार्थस्य इतिशब्दस्यानुवर्तनाह्वयते । ( मनुः, ) “शृस्वृष्णिहि” इत्यादिना उप्रत्ययः । मनोस्त्री ( मनायी, मनावी, मनुः ) । “मनोरी वा” इति ङीष्कारेण औकारो वान्तादेशः । ( मनुष्यो, मानुपः, ) “मनोर्जातावन्यतौ पुक्च” इति अन्यतौ पुक्चागमः । जाताविति वचनाद् इह अपत्यग्रहणं व्युत्पत्तिमात्रार्थम् । तेन मानुषा इत्यत्र “यजजोश्च” इत्यपत्यस्याजो विधीयमानो बहुषु लुङ् न भवति । ( मानुषी ) गौरादित्वाङ्गीष् । “हलस्तद्धितस्य” इति ईति परतस्तद्धितयकारस्य लोपः । ( मानुष्यकम्, ) “गोत्रोक्ष” इत्यादिना समूहे वुञ् । अपत्ये त्वणि (मानवा) इति । मनुष्या अप्यपत्यत्वारोपेण मानवा इत्युच्यन्ते । यदा मानवस्य कुत्सादि विवक्ष्यते तदा ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

इति नकारस्य णत्वम् । अणु सामान्येनैव सिद्धः । माणव एव ( माणवकः, ) संज्ञार्या कन् । ( माणव्यम्, ) “ब्राह्मणमाणव” इति समूहे यत् । ( माणवीनम्, ) “माणवचरक” इति हितार्थे खञ् । ( माणव्यम्, ) ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । ( मुनिः, ) “मनेरुचोपधायाः” इतीन्द्रप्रत्ययः, उपधायाश्चोकारः । ( मौनम्, ) “इगन्ताच्च” इति भावेऽण् । मनु अवबोधन इति तनादौ ॥ ६८ ॥

युज समाधौ ॥ समाधिश्चित्तनिरोधः, तेनायमकर्मकः । युज्यत एतत् इति प्रयोगस्तु युनक्तेः कर्मणि यकि तङि । ( युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ) इत्येतदपि “सृजिमृज्योदशयंस्तु” इति सकर्मकस्य कर्तुः कर्मवद्भावश्चनोर्विधानाद्युज्यते । युज्यतिसृज्यत्योरकर्मकत्व एव वार्तिकं चोपपद्यते । युज्यतइत्यादि पूर्ववत् । ( प्रयुक्, ) “सत्सृद्विप” इत्यादिना सोपपदात्किप् । ( युजमापन्ना महर्षयः ) इत्यत्र निरूपपदत्वेऽपि सम्पदादित्वाद्भावे किप् । “युजेरसमासे” इति सर्वनामस्थाने नुमस्य च भवति, इकारवतो रौघादिकस्यैव तत्र निर्देशात् । ( योगी, ) सम्पृचादिना घिनुण् । “युग्धं च पत्रे” इति निपातनं नास्य, अर्थस्वभावात् । “दात्रीशसयुज” इति धृन्विधावपि नास्य ग्रहः, अनभिधानात् ॥ ६९ ॥

सृज विसर्गे ॥ अयमकर्मकः । प्रयुज्यते च “वृन्तश्चयं हरति पुष्पमनोकहानां, संसृज्यते सरसिजैरहणांशुभिन्नैः” इति । कर्मणि प्रयोगे तु प्रक्रमभङ्गस्त्यात् । “स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुसौरभ्यसोपसुरिव ते मुखमाहृतस्य” इति च न सङ्गच्छते । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्येत्यादयस्तु सृजतेः कर्मणि । सृज्यते मालामिति कर्तारि । ( सृज्यते । ससृजे, ससृजित्से, ) क्रादिनियमात्रित्यमिद् । “विभाषा सृजिदशोः” इति विकल्पेऽस्य न भवति, थलोऽभावात् । ( सृष्टा । सृक्ष्यते । सृज्यताम् । असृज्यत । सृज्येत, सृक्षीष्ट, ) लिङ्गै । ( असृष्ट, असृक्षाताम् । सिसृक्षते, ) झलादौ ब्रश्चादिना पत्ये “पढोः कस्सि” इति कत्वम् । अकिति झलादौ “सृजिदशोः” इत्यादिना अमागमः “हलन्ताच्च” इति “लिङ्गसिचावात्मने पदेषु” इति सनो लिङ्गसिचोश्च कित्वात् नामागमो नापि गुणः । ( सरीसृज्यते । सरीसृष्टि । सृजयति । असोसृजत् अससृजत्, ) “उर्कद्वा” ॥ ७० ॥

लिश अल्पीभावे ॥ ( लिश्यते । लिलिशे । लेष्टा । लेक्ष्यते ) । ब्रश्चादिना पत्ये कत्वम् । ( लिश्यताम् । अलिश्यत । लिश्येत, लिक्षीष्ट । अलिक्षत, अलिक्षाताम् ) “शल इगुपधात्” इति क्सः । “क्सस्याचि” इत्यकारलोपः । ( लिलिक्षते । लेलिश्यते । लेलेष्टि । लेक्षयति । अलीलिशत् । लिक्षा, ) बाहुलकात् क्सप्रत्ययः । अयं गत्यर्थस्तुदादौ । पदादयोऽनुदात्ता-अनुदात्तेतो प्यतिवर्जम् ॥ ७१ ॥

अथानिदः परस्मैपदिन आह ॥



राधोऽकर्मकावृद्धावेव ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । अस्मादकर्मकादेव इयन् । वृद्धिग्रहणं तु तु उदाहरणदर्शनार्थम्, यथा वृद्धावरुमक इति । एवकारश्च एवमर्थात्सिद्धायाः सरुमकक्रिया-  
व्यावृत्तेरनुवादमात्रम् । काश्यपस्तु यथाश्रुतमेवान्वयं वदन् 'अथावधारणार्थेनैवकारेण अन्य-  
आर्थनिर्देशोऽप्यनियमो ज्ञाप्यते' इति तत् "कर्मवत्" सूत्रमाप्ये राघ्यत्वोदनेस्त्वयमेतेत्यवृद्धौ  
इयनो दर्शनादुपेक्ष्यम् । अत्र हि सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा "राधीक्षणयोः" इत्यत्र वृत्तौ देवदत्ताय  
राघ्यतीति देवपर्यालोचने इयनोऽदर्शनाच्च, अत्र देवस्य जीवत्यादौ प्राणादिवद्वात्त्वर्थेऽन्तर्भा-  
वादकर्मवत्त्वम् । एवं हि माघप्रयोगश्चोपपद्यते ॥

न दूये सात्वतोऽसुर्यन्ममपराघयति ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥

इत्यत्र हि द्रोहोऽर्थः । ( रराघ, रराघतुः, ) "राधो हिंसायाम्" इत्येत्वाभ्यासलोपौ  
दैवादिकरूप, यतो हिंसार्थस्य सरुमत्वाद् दैवादिकत्वमेव न भवति । ( राद्धा । रात्स्यति ।  
राध्यतु । अराध्यत्, राध्येत्, राध्यात्, ) लिङौ । ( अरात्सोल् आराद्धम्, अरात्सुः । रिरा-  
त्सति । राराध्यते । राघयति । अरीरधत् ) । अर्थं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ ७२ ॥

व्यथ ताडने । ( विध्यति, ) "प्रहिज्या" इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तच्च "न सम्प्रसारणे  
सम्प्रसारणम्" इति पूर्वस्य न भवति । ( विव्याथ, विव्यथतुः, विव्यद्, विव्यधिय, विव्यधथु,  
विव्यध, विव्याध, विव्यधिव, ) क्रांदिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमादिद्विङ्लपः ।  
पिङ्गवनेषु "लिङ्गभ्यासस्य" इत्यभ्यासस्य हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणम् । अन्यत्र प्रहि-  
ज्यादिना सम्प्रसारणे पश्चाद् द्विर्वचनम् । ( व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्यतु । अविध्यत् ।  
विध्येत्, विध्यात् ) "किदाशिधि" इति कित्वात्प्रसारणम् । ( अव्यात्सोल्, अव्याद्धाम् ।  
विव्यत्सति, ) हलादिशेषे इत्यम् । ( वेविध्यते । वाव्यद्धि । व्याधयति । अविव्यधत् । व्याधः, )  
"श्याद्यथ" इति णः । ( व्यथ, ) "व्यथजपो" इत्यप् । ( मृगावित्, ) "किप् च" इति  
किप्, "नहियुति" इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ( विधुः, ) "पृभिविध्यधि" इति कुप्रत्ययः ७३ ॥

पुष पुष्टौ । ( पुष्यति । पुषोप, पुषोपिथ, ) क्त्यादिनियमात्प्रत्ययिद् । भारद्वाजनियमस्तु  
संपदेशेऽजन्तानामत्वतां चेदिह न भवति । ( पोष्टा । पोक्ष्यति । पुष्यतु । अपुष्यत्, पुष्येत्,  
पुष्यात्, ) लिङौ । ( अपुषत् ) "पुषादि" इत्यादिनाहपरस्मैपदे । तच्च तु ( व्यत्ययुक्षत ) इति  
असौ भवति । कर्मणि तु ( अपोपि, अपुषाताम्, अपुषत ) इति विष्णुसौ भवतः । ( पुषु-  
क्षति । पोष्यते । पोपोष्टि । पोपयति, अपूपुषत् ) । पुष्यन्त्यस्मिन्नारब्धानि कार्या-  
णीति ( पुष्यः, ) "पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे" इति क्यप् निपात्यते । पुष्येण युक्तः ( पौषः, ) "नक्षत्रेण  
युक्तः कालः" इत्यण् । ( पौषमहः, ) "तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि" इति यलोपः । स्वपोषं पुष्यती-  
त्यादि पोषतिवच्चेयम् । "स्वे पुषः" इति णमुल् । ( पुषति, पोषति, ) इति द्वयं शपि ।  
पुष्णातीति, ऋयादौ । पोषयतीति चुरादौ ॥ ७४ ॥

शुष शोषणे । ( शुष्यति ) इत्यादिपुषिवत् । ( शुष्कः, शुष्कवान्, ) "शुषः कः" इति  
निष्ठातस्य ककारः । शुष्कैव ( शुष्किका, ) शुष्का जड्वा अस्याः ( शुष्कजड्वा ) । कवस्य  
पूर्वत्रासिद्धत्वाद् "उद्गामात्संस्थाने" इति ककारपूर्वत्वेन वैकल्पिकइत्यनियेधो "न कोप-  
धायाः" इति पुंवद्भावनिषेधश्च न भवति । ( आतपशुष्कः ) "आतपशुष्कपश्चद्वन्द्वश्च" इति  
सप्तमीस मासः । ( ऊर्ध्वशोषं, शुष्यति, ) "ऊर्ध्वं शुषिपुरो" इत्यूर्ध्वं कर्तारि णमुल् ।  
रुपादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ७५ ॥

दुष प्रतौ । प्रीतिस्तुतिः । दुष्यति ) इत्यादि ॥ ७६ ॥

दुष वैहृत्ये । वैहृत्यं विकृतिः ( दुष्यति ) इत्यादि । ( दोषण, दूषण, ) इति णौ  
"दोषो णौ" इत्युस्वमुपधायाः । ( दूषयति चित्तं दोषयति वा, ) "वा चित्तविरागे" इत्युकार-  
विकल्प उपधायाः, विरागश्चित्तस्याप्रीतता । ( दोषो, ) सम्भृवादिना चिनुण् ( दूषिका, )

“कषिदूपिभ्यामीकन्” इतीकन् ॥ ७७ ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ( श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लेष्यति । श्लेष्यति । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । श्लिष्येत्, श्लिष्यात्, ) लिङौ । ( अश्लिष्यत् कन्यां देवदत्तः ) “श्लिष आलिङ्गने” इति अङ्-पवादः कसः । आलिङ्गनं परिप्लवङ्गः । अन्यत्र पुषादित्वादङ्, समश्लिषपञ्जतु काष्ठम् इति । अथात्मनेपदेषु कथं भवितव्यम्, समाश्लिषेपि कन्या देवदत्तेन समाश्लिष्यतां समाश्लिष्यन्त इति । “शल इगुपधात्” इति कसो भविष्यति । एकत्रचने तु परत्वाच्चिण् । यद्येवमनालिङ्गनेऽपि कसः प्राप्नोति, इष्यते च सिच् समश्लिष्यत जतूनि काष्ठेरिति । एवं तर्हि “श्लिषः कसः” इति योगविभागः । अयं च पुरस्तादपवादन्यायेन अङं बाधते, न चिणम् । तत “आलिङ्गने” इति द्वितीयः । नियमार्थमिदं वचनम् । अनेन च योगविभागसामर्थ्यात् “श्लिष” इति वा “शल इगुपधात्” इति वा कसस्य या प्राप्तिः सा सर्वा नियम्यते आलिङ्गन एवेति । तेन अनालिङ्गने परस्मैपदात्मनेपदयोः यथायोगमङ्सिचावेव भवतः । ( श्लेष्या, ) मनिच् । श्लेषतीति, शपि ॥ ७८ ॥

शक विभाषितो मर्षणे ॥ अयं मर्षणे दिवादिः । विभाषित इत्युभयपदौ तन्त्रान्तरप्रसिद्धोच्यते । क्षीरस्वामी तु सहनेऽर्थे शक्तिधातुर्विभाषितः, विरुल्लिपतः पक्षे दिवादिः पक्षे स्नादिरित्यर्थः । ( शक्यते, शक्नोति ) इति । शाकटायनश्रामुमेव विभाषितार्थमङ्गीकृत्य अस्य चोभयत्र पाठमात्रादेव सिद्धत्वाद्वैयर्थ्यमेव नूनं मत्वा, ‘शक मर्षणे’ इत्येव पपाठ । अतस्स्वाम्युक्तमनेनैव प्रत्युक्तम् । शाकटायनोक्तमपि विभाषितपदस्य मैत्रेयादिभिस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धार्थस्याभिधानात् सार्थकत्वाद्यत्किञ्चित् । तथा स्वामिशकटायनपक्षावृक्तवोक्ते च पुरुषकारे, ‘तच्चैतद्दुभयमपि बहुसम्भते यथोक्तैः सम्भवत्युक्तमेव’ इति । ( शक्यति । शशाक, शेकतुः, शशकथ, शेकिथ ) । भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । ( शक्ता । शक्यति । शक्यतु, अशक्यत् । शक्येत्, शक्यात् ) लिङौ । ( अशकत् । शक्यते । शेके ) । इत्यादित्वाद्युदाहार्यम् । ( शिशक्षति । शिशक्षते ) । “सनिमीमा” इत्यादिना ऽच इस्, अभ्यासलोपः । “स्कोः” इति सलोपः । ( शाशक्यते । शाशक्ति । शाक्यति । अशीशकत् । शक्त्वा, शक्तः ) शक्तो घटः कर्तुं, शक्तितो घटः कर्तुं, ‘सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकैरिटमिच्छन्ति विकल्पेन’ इति वृत्तिः ॥ ७९ ॥

प्विदा गात्रप्रक्षरणे ॥ गात्रप्रक्षरणं घर्मस्तुतिः । जिप्विदेति मैत्रेयादयः । तथा “निष्ठाशीड्” इत्यत्र न्यासेऽप्ययं जिदेवोदाहृतः । अस्य जित्वं हरदत्तस्यानभिमतम्, यदाह । “निष्ठाशीड्” इत्यत्र ‘जिप्विदास्नेहनमोचनयोः’ इति जितो ग्रहणं न तु प्विदा गात्रप्रक्षरण इति देवादिकस्य, जिप्विस्साहचर्यात्, अस्य चाजित्त्वात्” इति । इदमेवानुसृत्य ‘जित्वं तस्यापपाठ’ इति पुरुषकारेऽप्युक्तम् । तथा च अनिट्कारिकावृत्तौ ‘स्विद्यतीति श्यना निर्देशो जिप्विदेत्यस्य निवृत्त्यर्थः’ इति । यद्ययमपि जित्स्यात्, अनेन किं व्यावर्चितं स्यात् । यद्येवं “निष्ठा शीड्” इत्यत्र ‘जितां ग्रह’ इति हरदत्तोक्तिरस्यानिट्त्वादेवाग्रहणसिद्धेर्युक्तेति चेन्न, भावादिकर्मणोः प्रस्वेदितमित्यादौ सेटत्वसम्भवात् ( स्विद्यति । सिप्वेद, सिप्वेदिय, सिप्वेदिव, ) क्रादिनियमादिट् ( स्पेत्ता । स्पेत्स्यति । स्विद्यतु, अस्विद्यत् । स्विद्येत्, स्विद्यात्, ) लिङौ । ( अस्विदत् ॥ सिप्वित्सति । सेप्विद्यते । सेप्विति । स्पेदयति । असिप्विदत् । सिस्पेदयिषति ) । “सस्विदि” इत्यादिना ऽभ्यासेणः परस्य सुकारस्य ‘स्नौति-ण्योरेव’ इति नियमापवादस्सकारः । ( स्विन्नः ) । “जिप्विदा स्नेहनमोचनयोः” इति श्रौतादिकाद् “द्युद्भयो लुडि” इति परस्मैपदे ( अस्विदद् ) इति सिद्धादिपि पुषादावस्य पाठोऽङ्भेदात् ॥ ८० ॥

क्रुध कोपे ॥ ( देवदत्ताय क्रुध्यति, ) “क्रुधद्रुह” इति कोपविषये सम्प्रदानत्वम् । तस्येव “क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म” इति कर्मत्वे, देवदत्तमभिक्रुध्यतीति । ( चुक्रोध, चुक्रोधिथ, चुक्रु-



( देवदत्तमभिद्रवति ) “दुधद्रुहोरपसृष्टयोः कर्म” इत्युपसृष्टत्वे कर्मत्वम् । ( दुद्रोह, दुद्रुहयुः, दुद्रोहिय, ) अनिट्पत्रे “वा द्रहमुहप्युहप्यिहाम्” इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा धत्वे “अपस्तथोः” इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा धत्वे “अपस्तथोः” इति थकारस्य धत्वे “झलां जन् झशि” इति थकारस्य गत्वे, ( दुद्रोग्ध ) । धत्वाभावे “हो ष” इति षत्वे थकारस्य धत्वप्सृष्टत्वयोः षो षे लोपे, षलोपदीर्घात्परत्वाद्गुणे, ( दुद्रोह, दुद्रुहयुः, दुद्रहिव दुद्रह द्रोहिता, द्रोग्धा, ) धत्वादि पूर्ववत् । ( द्रोडा ) षत्वादि । ( द्राहिप्यति प्रोक्षयति ) कृते धत्वे सकारपरत्वेन “पकाच” इति भ्रूपभावे “क्षरि च” इति षत्वे ककारः । षत्वपक्षेऽपि कृते षत्वे पदाभावे च “पढोः कस्ति” इति कत्वम्, इदमेव स्वरम् । ( द्रद्यतु । अद्रुद्यत् । द्रद्येत्, द्र-  
द्यात् । अद्रुहत् । दुद्रोहियति, दुद्रुहियति, ) “रलो व्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । अनिटि ( दुभ्रुक्षति, ) धत्वदत्वयोर्भेदभावादिः पूर्ववत् । ( दोद्रुद्यते । दोद्रोग्धि, दोद्रोधि, दोद्रोशि ।  
दोहयति । अदुद्रुहत् । द्रोही ) । सम्प्रदादिना घिनुन् ( द्रुहित्वा, द्रोहित्वा, द्रग्ध्वा, द्रुद्वा ।  
द्रग्धः, द्रढः, द्रुडधान् ) । धत्वादि पूर्ववत् । षत्वे धत्वप्सृष्टत्वढलोपदीर्घाः । ( मित्रधुक् मित्र-  
धुट् ) । “सत्सुद्विपद्रह” इति क्विपि पदान्तत्वे “वा द्रुह” इति वा धत्वम् । अन्वदा षत्वम् ।  
भ्रूपभावाद्युभयत्रापि भवति ॥ ८९ ॥

मुह वैचित्ये ॥ वैचित्यमविवेकः । ( मुद्यति । मुमोह, मुमुहयुः, मुमुहिय, मुमोग्ध, मु-  
मोढ, मुमुहिय, मुमुह । मोहिता, मोग्धा, मोढा । मोहियति, मोक्षयति । मुद्यतु, अमुद्यत् ।  
मुद्येत् । मुद्यात् । अमुहत् । मुमुहियति, मुमोहियति, मुमुक्षति । मोमुद्यते । मोमोग्धि । मो-  
मोधि । मोहयति ) । चित्तवर्तकवृत्तये “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदमेव । परिपूर्वत्वे तु  
“न पादमि” इत्यादिना निषेधात् “णिचक्ष” इत्यादिना उभयं भवति, ( परिमोहयति, परि-  
मोहयते ) इति । ( परिमोही ) । सम्प्रदादिना घिनुन् । ( मुहित्वा, मोहित्वा, मुग्ध्या,  
मूद्वा । मुग्धः, मूढः । उन्मुक्, उन्मुट् ) द्रुहिवक्रिया । भ्रूपभावस्तु वशाभावात् भवति ।  
( मूर्धः ) । “मुहेः सो मूर्धः” इति सप्रत्ययो मूरादेशश्च ॥ ९० ॥

प्युह उद्गिरणे ॥ ( स्नुद्यति । सुण्णोह, सुप्युहयुः, सुण्णोहिय, सुण्णोग्ध, सुण्णोढ, सु-  
प्युहिव । सुप्युह । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोडा । स्नोहियति, स्नोक्षयति । स्नुद्यतु । अ-  
स्नुद्यत्, स्नुद्येत् । स्नुद्यात्, ) लिङी । ( अस्नुहत् । मुस्नुदियति, मुस्नुदियति ) । “स्नो-  
तिण्योरेव” इति नियमात् पत्वम् । ( सुस्नुद्यति । सोप्युद्यते । सोप्योग्धि, सोप्योधि ।  
स्नोहयति । अमुप्युहत् । स्नोहित्वा, स्नुहित्वा, स्नुग्ध्या, स्नुद्वा । स्नुग्धः, स्नुढः, )  
सर्वत्राम्यासात्परस्य “आदेशप्रत्यययोः” इति पर्ये ष्टुत्वेन “रपाम्याम्” इति याणत्वम् ॥ ९१ ॥

स्निह प्रीते ॥ ( स्निद्यति । सिण्णोह, सिण्णोहिय, सिण्णोग्ध, सिण्णोढ, सिण्णदिय, सि-  
ण्णिह । स्नेहिता स्नेग्धा, स्नेडा । स्नेहियति, स्नेक्षयति । स्निद्यतु । अस्निद्यत् । स्निद्येत् ।  
स्निद्यात् । अस्निहत् । सिस्निदियति, सिस्नेदियति, सिस्निद्यति । सेण्णिद्यते । सेण्णोग्धि,  
सेरनेदि । स्नेहयति । अस्निण्णहत् । स्निदित्वा, स्नेदित्वा, स्निग्ध्या, स्निद्वा । स्निग्धः,  
स्नोढः, उप्णिक् ) । “अस्त्रिक्” इत्यादिना उत्पूर्वास्निद्योः क्त्वि । उद्गोऽन्तलोपः तस्य  
च पत्यं निपात्यते । “किन्प्रत्ययस्य” इति हकारस्य धत्वे जत्वे चत्वंम् । ( उप्णिहा ) ।  
अज्ञादिपाठात् टाप् ॥ ९२ ॥

मृत् ॥ विभाषेतः परस्मैपदिनो रधाद्यो वृत्ता इत्यर्थः । अत्र वृत्तरणं रधादिवरिममा-  
प्स्यर्थम्, पुषादवस्त्यागणान्तात् । यदुक्तं ताराङ्गिकां, रधाङ्गोन् परिसमाप्य “पृतदन्तः पुषा-  
दिरित्येके । अतोऽप्ये दामादि” इति, तद्गान्ययातिरजिरोपाहुर्दयम् । तथाहि—“अल्पति-  
यतिरथातिम्पोऽऽ” इत्यत्र ‘अल्पयतिप्रह्यमारतनेपदापि’ द्रष्टव्यम् । किमुच्यते आत्मनेपदा-  
धेमिति न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्, पुषादित्यात्, पुषादिपादात्परस्मैपदेपु अद् मदि-  
प्यति’ इति । अत्र केषुचः—पुषादय आगणान्तात्, अन्तरा ष्ट मृत्वा रणंथादिपरिममा-

पत्यर्थम्, न तु पुपादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह, अस्यतिग्रह-  
णमिति । पुपादिसूत्रे न्यासपदमञ्जुर्योरप्येवमुक्तम् । अत्र “वा द्रुहादीनाम्” इति लाघनेन  
घत्वे विधातव्ये प्रतिपदाठो यद्गुणार्थः । गणनिदेशे हि ‘निदिष्टं यद्गणेन च’ इति वच-  
नाद्धत्वं न स्यात् ॥

अस्य पुपादीनेव नित्येः परस्मैपदिन आह ॥

शसु उ३शमने ॥ शाम्यति । शशाम, शेमतुः, शेमिथ, शेमिव । शमिता । शमिष्यति ।  
शाम्यतु । अशाम्यत्, शाम्येत् । आशिपि, ( शम्थात् । अशमत् ) । “शमामष्टानां दीर्घ-  
शश्यनि” इति दीर्घः । ( शिशामिपदि । शंशम्यते । शंशमीति, शंशन्ति, शंशान्तः ) । ( नि-  
शमयति वचः, ) अमन्तत्वान्मिक्त्वम् । ( अशामि, अशमि ) । “चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतर-  
स्याम्” इति षेत्रिणि पक्षे दीर्घः । ( निशामयति रूपम्, ‘शमोऽदर्शने’ इति दर्शने मित्त्वनि-  
षेधः । ( शमी ) । “शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्” इति घिनुण् । “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य”  
इति वृद्धिनिषेधः । शमयतीति ( शमनः ) । बाहुल्लात्कर्त्तरि ल्युः । ( शमित्वा, शान्त्वा ) ।  
“उदितो वा” इतीड्विकल्पः । ( शान्तः ) । “यस्य विभापा” इतीष्णिपेधः । प्रशाम्यती-  
ति ( प्रशान् ) “अनुनासिकस्य क्लृत्तलोः कृडिति” इति क्लिपि दीर्घः । “मो नो धातोः”  
इति नकारः पदान्ते । स्वरादित्वादस्याव्ययत्वम् । ( शान्तः ) । “तितुत्र” इतीष्णिपेधः ।  
( शान्तः ) । ष्यन्तात् “वा दान्तशान्त” इति णिलुगनिद्वत्त्वं च पक्षे निपात्यते । अन्यद्वा  
( शमितः ) । “निष्ठायां सेटि” इति णिलोपः । ( शमलम् ) । “शकिशम्योर्नित्” इति कल-  
प्रत्ययः । ( शम्बः ) । “शमेर्बन्” इति बन्प्रत्ययः । ( शम्बाकरोति ) । “कृजो द्वितीयतृतीय-  
शम्ब” इति डाच् । अनुलोमकृष्टं प्रतिलोमं कृपतीत्ययः । शम्बशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये वृत्तिः  
‘कृजश्च, कर्षणे’ इति हरदत्तः । ( शम्बुः ) । “शमेर्बुन्” इति बुन् प्रत्ययः । ( शाम्बव्यम् ) ।  
गर्गादित्वाद्यञ् । ( शमी ) । शमशब्दोत्पिप्पल्यादित्वाङ्डीप् । शम्या विकारोऽव्ययो वा  
( शामीलम् ) “शम्याष्टलञ्” टित्वात् स्त्रियां ( शामीली ) ॥ ९३ ॥

तसु कांक्षायाम् ॥ ( ताम्यति ) इत्यादि शमिवत् । ( ताम्बूलम्, ताम्बूरम् ) । “तमे-  
र्बुन्च” इत्यूरीलचौ प्रत्ययौ । णिद्धत्वाद्बृद्धिः, युगागमश्च । ( ताम्रम् ) । “शमितम्योर्दी-  
र्घश्च” इति रकि दीर्घः । ( तमसा ) नदी । “अत्यमिचमितकि” इत्यसच् । ( तमः, ) असु-  
न् । ( अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम् ) । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इत्यच्समा-  
सान्तः । ( तमिष्ठा ) । “ज्योत्स्नातमिष्ठा” इति संज्ञायां मत्वर्थीयो रः, उपधायाश्चकारः ।  
स्योत्वमतन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते, तमिष्ठं नभ इति वृत्तौ । ( तमसाकृतम् ) । “ओजस्स-  
होम्भस्तमसस्त्वृतीयाया” इत्यलुक् । ( तमी ) । इन्नन्तात् ङीप् ॥ ९४ ॥

दसु उपशमने ॥ ( दाम्यति ) इत्यादि । दमयतीति ( दमनः ) । नन्धादिः । ( अरिन्द-  
मः ) । “संज्ञायां भृत्वृजि” इत्यादिना खच् । ( दमयति, दमयते ) । “अणावकर्त्तृकात्”  
इति परस्मैपदस्य “न पादम्” इति निषेधः । ( दान्तः, दमितः, ) “वा दान्त” इति ष्यन्ता-  
न्निष्ठायासनिद्वत्त्वम्, णिलुञ्च पक्षे । ( दमुनाः ) । “दमेहनसिः” । ( दण्डः ) । “जमन्ताडुः”  
( द्विदण्डि ) प्रहरति । “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इति बहुव्रीह्याविच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्वौ  
दण्डावस्मिन्प्रहरणइति विग्रहः । ससुदायनिपातनस्य रुच्यर्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र न भव-  
ति । “तिष्ठद्गुप्रभृतिपु इज्” इति पाठाद् इजन्तस्याव्ययीभावाद् अव्ययत्वम् । दण्डिनोऽपत्यं  
( दण्डिनायनः ) । इन्नन्तात् “नडादिभ्यः फक्” इति फक् “दाण्डिनायन” इति निपातना-  
द्विलोपाभावात् । शमिना सहास्यापाठः सकर्मकत्वात् । उपशमन इति ष्यन्ते द्रष्टव्यः ॥ ९५ ॥  
श्रसु तपसि खेदे च ॥ ( श्राम्यति ) इत्यादि । अत्र वर्धमानो “नोदात्तोपदेश” इति  
वृद्धिनिषेधे ज्ञाते प्रयोगदर्शनाद् वा श्रमेर्वृद्धिमाह । तत् [ आचमिकमिवमीनामिति वक्त-  
व्यम् ] इति चम्यादीनामेव भाष्यवार्तिकयोः वृद्धयङ्गीकारात्, “कथं सूर्यविश्रामभूः” इति-

“एवमादिकं प्रयोगं अन्यायमेव मन्यन्ते” इति वृत्तावुक्त्याचायुक्तम्, कुमारी चासौ श्रमणा च ( कुमारश्रमणा, ) “कुमारः श्रमणादिभिः” इति कर्मधारयः । श्रमणाशब्देन कुमारशब्दस्य सामानाधिकरण्याभावात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे “पुत्रकर्मधारय” इति पुंवद्भावः, अत एव निर्देशाल्ल्युः, युज्या ॥ ९६ ॥

अमु अमरस्थाने ॥ ( भ्राम्यति ) इत्यादि । “वा भ्राश” इति इयनो विकल्पनाद् यदा शप् तदा ( भ्रमतोत्यादि । शेषं भौवादिक्वत् । “शमामष्टानाम्” इति इयनि दीर्घः, ल्यु-ड्यङ् च विशेषः । ( भ्रमो ) । शमादित्वाद्दिनुण् । अश्रात्रेयः । अभिधानत्रशाद् अकर्मका-देव अयमिष्यते । तेन ( भ्रमिता ) धनमिति तृजेपेति । एवं चायं सकर्मकौष्कर्मकश्चेति-नासूचि ॥ ९७ ॥

क्ष्मू सहने ॥ क्षाम्यति । चक्षाम, चक्षमतुः, चक्षमिथ, चक्षन्थ, चक्षमिक्, चक्षन्व) “म्बो-क्ष” इति नत्ये णट्प्रम् । ( क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति । क्षाम्यतु । अक्षाम्यत् । क्षाम्येत्, क्षाम्यात् । अक्षमत् । विश्रमिषति, श्रंक्षंसति । चक्ष्म्यते । चक्ष्मन्ति । क्षमयति । अचिक्षमत् । क्षमो । क्षन्त्वा, क्षमित्वा, ) ऊदित्वादिङ्ङिक्वत् वलादौ । ( क्षान्तः, क्षान्तिः, ) “यस्य विभाषा” “तितुन्न” इति वेणिण्येधः । ( क्षमा ) इति पितो भौवादिक्त्वस्य । अमुमपि केचित् पितं पठन्ति, तदसत् । तथा च स्वामी । केचिदत्रापि क्षमूषिति पितं पठन्ति, तद-सत् । क्षमू सहन इति सम्भ्या” इति । वर्धमानोऽपि । क्षमेद्वादिकल्पाननुबन्धस्य क्षान्तिः स्यादेव” इति । ‘अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा’ । इति देवपुरूपकारयोरपि ९८  
क्ष्मू ग्लानौ ॥ ( क्षाम्यति, क्षामति । चक्षाम । क्षामिता ) इत्यादि । “वा भ्राश” इ-त्यादिना इयन्विकल्पः । शपि “ष्ठितुक्लमु” इत्येव इयन्यपि दीर्घे सिद्धे शमादिपादो धिनुण्यः ॥ ९९ ॥

मदी हपे ॥ ( माद्यति ) इत्यादि । ( धर्मात्प्रमाद्यति ) । [ जुगुप्साविरामप्रमादाया-नामुपसङ्ख्यानम् ] इति धर्मोपादानम् । ( मद्यति ) “मदी हर्षग्लेपनयोः” इति घटादिपा-दान्तित्वम् । इ-न्यत्र ( माद्यति ) । माद्यत्यनेन ( मनः ) इति । ( मद्यम् ) । “मदमद्” इत्यनुपसर्गो यत् । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति करणेऽपि भ्रति । मद्यतीति ( मदनः ) । नन्दाद्वित्वाण्यन्ताल्ल्युस्संज्ञायाम् । इरा जलम्, तेन माद्यतीति ( इरम्मदः ) । “उग्रम्प-श्येरम्मद” इति खशि इयनभावो निपात्यते । ( उन्मादिष्णुः ) “अलङ्कृञ्” इत्यादिना इष्णु-च् ( उन्मादी ) । शमादित्वाद्दिनुण् । ( मद्ः ) । “मदोऽनुपसर्ग” इत्यप् । “व्यघञोर-नुपसर्ग” इत्यत्रैव मदिग्रहणेऽपि कर्तव्ये पृथक्सूयारम्भाद् ( उन्मादः ) इति घञपीति न्यासः । ( प्रमदः, सम्मदः ) “प्रमदसम्मदौ हपे” इत्यग्निपात्यते । ( मदित्वा, मरुः, मत्तवाद् ) ईदित्वादनित्त्वम् । “न ध्याएवा” इत्यादिना नत्यनिषेधः । ( मदिरा ) “इषिमदि” इत्या-दिना किरच् । शमाद्योऽप्यौ वृत्ताः ॥ मन्दते मदति इति स्तुत्यादौ शपि । मद श्रुतियोग इति सुरादावष्टपीयः ॥ १०० ॥

असु धेपणे ॥ अस्यति । आस । आसिथ । असिता । असिष्यति । अस्यतु । आस्यत् । अस्येत् अस्यात् । आस्यत्, आस्यताम् ) “अस्यतिचक्रिष्यातिभ्य” इति कर्तरि लुङ्यति “अस्यतेस्थुक्” इति धुगागमः । पुषादित्वाद्ङि सिद्धे ऽस्यतिवहणमात्मनेपदार्थम् । तच्च कर्मकर्तरि [ उपसर्गादस्यत्युद्धोवां वचनम् ] इति शुद्धेऽपि कर्तरि सोपसर्गत्वे पथे तञ्जे विधानादस्ति ( निरस्यते । निरासे । निरासिपे । निरासिता, निरसिष्यते । निरस्यताम् । । निरास्यन् । निरस्येत निरसिषीष्ट । निरास्यथ । निरास्येताम् । “अस्यति” इत्यङ् । इदमेव कर्मकर्तव्येपि रूपम् । कर्मणि घिष्तिवायेत् ( निरासि, निरासि-ष्याताम् । असिसिपति । निरसिसिपते निरसिसिपति ) “पूवेरसनः” इति वा तद् । ( आसय-ति । आसिसत् । समस्यम्, सम्यस्यम् । समस्या ) । “ऋहलोण्यत्,” “संज्ञापूर्वको वि-

ध्युप विभागे ॥ अयं दाहे पूर्व पाठतः, उदाहृतश्च, इह तु विभागे ऽध्युपदित्यर्थः पाठः।  
केचिदमुभोष्टयादिं दन्त्यान्तमिच्छन्ति ध्युतेति । अपरे स्वयकारं बुभेति ॥ ११७ ॥

प्लुप दाहे ॥ (प्लुप्यति) इत्यादि । इह पाठो ( अप्लुपद् ) इत्यर्थः । पूर्वत्र पाठस्तु  
( अप्लोपीद् ) इति सिद्धर्थः ॥ १०८ ॥

बिस प्रेणे ॥ ओष्टादिः । ( बिस्यति ) इत्यादि । ( बिसम् ) । इगुपधलक्षणः कः ।  
( विस्तः ) । बाहुलकादौणादिकस्तन् , अगुणत्वं च । “तितुत्र” इतीणिपेधः । द्वाभ्यां  
पिस्ताभ्यां क्रीता ( द्विविस्ता, द्वैविस्तीक्री ) । “विस्ताच” [ बहुपूर्वाच्च वक्तव्यम् ] इति  
द्विद्रियबहुपूर्वादिस्तान्ताद् द्विगोः पयस्वाहोपस्य ङो रिभाषा लुक् । “द्विगोः” इति ङीपः  
“अपरिमाणबिस्त” इति निपेधः । अत एव विस्तेतिनिर्देशाद्वा निष्ठावामनिर्द्वत्वम् । लुग-  
भावे तु “परिमाणान्तस्य” इत्युत्तरपदवृद्धिः । “टिड्ढाणञ्” इत्यादिना ङीप् । एवं त्रिवहु-  
पूर्वादिपि द्रष्टव्यम् ॥ १०९ ॥

कुम श्लेषणे ॥ ( कुस्यति ) इत्यादि । ( कुसितायी ) । “वृपाकप्यग्नि” इह दिना कप्र-  
त्ययान्तत्वात् ङीबुदासः, पेकारोऽन्तादेशः । दुर्गस्तालव्यान्तं पपाठ, कुदाशब्दस्य दर्शनात् ।  
स तु भौवादिकादपि सिद्धः ॥ ११० ॥

धुम उत्सर्गे ॥ ( धुम्यति ) इत्यादि । ( धुसम् ) । इगुपधलक्षणः कः । यस्मिन्काले धुमं  
खले घतते स पाल ( खलेधुसम् ) । “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावसमासः । अयं  
प्रथमान्त एव, विभक्त्यन्तरेण न सम्बन्धत इति वृत्ता । ( धुन्तम् ) पूर्ववत्तडीडभावः, अर्ध-  
चौदिसु पाठाद्वा निष्ठावामनिर्द्वत्वम् ॥ १११ ॥

मुस खण्डने ॥ ( मुस्यति ) इत्यादिना । दन्त्यान्त इति सर्वं । आग्नेयस्तु कातन्त्रे सूर्ध-  
न्यान्तोयम । तथा च “राधनस्यामुपः कान्तम्” इति भट्टिकाव्ये प्रयोगश्चेति पाठान्तरमप्या-  
ह । ( मुसलम् ) इति, अस्मादेव औणादिकः कर्प्रत्ययः इति यदतोरात्रेयमैत्रेयोरन्येषामप्यमुं  
सान्तं पठतां “अमिमन्त्योरञ्चोपधाया” इति मत्सेमुंसलव्युत्पत्तिरनापेति मतम् । ( मुसली )  
गृह गोधिरा । गौरादिः ॥ मुमलेन वधमर्हति ( मुसलशः ) दण्डादि वाद्यत् ( मुस्ता ) ।  
बाहुलका नैगादिके तनि “तितुत्र” इतीणिपेधः । ( मुन्तरम् ) संज्ञायाम् कन् अर्धचौदि ॥ ११२ ॥

मसी परिमाणे ॥ ( मस्यति । मसास, मेसतुः । मसिता । मसिप्यति । मस्यतु । अम-  
स्यत् । मस्येत्, मस्यात् । अमसत् । मिससिपति । मामस्यते । मामस्ति । मासयति ।  
अमामसत् । मस्तः, मस्तवान् ) । ईदित्वादनित्त्वम् । ( मस्तवम् ) । “संज्ञायां कन्” ।  
( मस्तु ) । “सितनि” इति तुन् । “तितुत्र” इतीणिपेधः । अस्यादयो मसिपर्यन्ता दन्त्या-  
न्ताः । अत्र ङवित् आद्यन्तव्यत्यासेन समीति पाठः ॥ ११३ ॥

लुट विलोडने ॥ ( लुट्यति । अलुटत् ) इत्यादि । भूवादिपाठात् ( अलोटीत् ) इति  
सिद्धप्यस्ति । प्रतिघाते तु लुटादिपाठादलप्यस्ति, ( अलुटत् अलोटिष्ट ) इति । लोटयती-  
ति कण्डवादिपान्तः ॥ ११४ ॥

उच समवाये ॥ ( उच्यति । उवोच, ऊच्यतु, उवोचिथ, ) पिब्वचनेषु परत्वादगुणे, पश्चाद्  
द्विवचने “अभ्यासस्यासर्गे” इत्युपलब्धे । यद्यपि द्विवचने गुणस्य स्थानिरत्वम्, तथाप्युत्त-  
रखण्डस्य “घाणादाङ्गं बलीय” इति सवणेदीर्घात्पूर्वं गुणे अभ्यासस्योवङ् । ओचिता । ओ-  
चिप्यति । उच्यतु । औच्यत्, उच्येत्, उच्यात्, ) लिङो । ( मा भवानुचिचत् । औचि-  
विपति ) इत्यादावपि द्विवचनात्पूर्वं गुणः । अत्र च ज्ञापकं “रलो व्युपधात्” इत्यत्र हला-  
दिप्रहणेन अजादेर्गुणार्थः क्तिवर्षुदासः । यदि च पूर्व द्विवचनं स्याद् अधिहत्त्वेऽप्यनुपधा-  
त्वाद् गुणो न भविष्यतीति किं तेन । ( ओचित्वा ) । “न क्त्वा सेट्” इत्यकिञ्चम् ।  
( उचितः, औचित्यम् ) । घ्राणनादित्वात् प्यञ् । ( औचिती ) । प्यप्रन्तात् पिक्त्वान्दीपि  
“हलस्तदितस्य” इति यलोफः । नियमेनोच्यतीति ( न्योकः ) ङङुः । इगुपधलक्षणः कः ।

नियमेनास्मि शकुन्ताः समद्वयन्तीति ( न्योजो ) वृक्षः, घनर्थे कः । ( ओकः ) । अच् ।  
 "ओक उचः के" इति निपातनात्कुत्वम् । ( उल्वच् ) गुणश्च । ( ओकः, ओकमी ) । शृशुम् ।  
 अमुनि ब्राह्मणकात्कुत्वम् । ( उल्वच् । "उल्यादयश्च" इति वप्रत्ययः । चकारस्य च लकारो  
 गुणाभावश्च निपात्यते ॥ ११५ ॥

भृशु अंशु अधःपतने ॥ भृश्यति । वभर्ग, वभृशतुः, वभृशुः, वभर्गिय, वभृश, वभृ-  
 शिव । भर्शिता । भर्शिष्यति । भृश्यतु । अमृशत् । भृश्येत्, भृश्यात् । अमृशन् । वि-  
 भर्शिषति । वरीभृश्यते । वरीभर्षि । इत्यादि । भर्शयति । अवीभृशत्, अयभर्शत् ) "उरू-  
 द्वा" । ( भृशम् ) । इगुपधलक्षणः कः । अमृशो भृशो भवति ( भृशाये ) । "भृगादिभ्यो  
 भुवि" इति क्यच् । ( भादर्यम्, भर्शिमा ) दृढादित्वात् प्यजिमनिचौ । ( भ्रजिष्ठः, भ्र-  
 शीयान्, ) "रक्तोह्लादेः" इतीप्तेमेयस्सु ककारस्य रजच्च् । ( भ्रजयति, ) "णादिष्ठ-  
 चत्" इति स्त्वम् । ( भर्शित्वा, भृष्टा ) । उदित्वादिङ्किकल्पः । ( भृष्टः, भृष्टवान्, भ्रजयति, )  
 "अनिदिताम्" इति नलोपः । ( वभ्रंश, वभ्रंशनुः, वभ्रंशिव । भ्रजिष्यति । भृश्यतु । अम्र-  
 श्यत् । अम्रयेत्, अम्रयात् । अम्रशन् । विभ्रंशिषति । वाभ्रज्यते ) । योऽपि अंशि भृवादा-  
 वपि तालव्योष्मान्तं पठित्वा, नीकसूत्रेऽपि तथा पठन्ति, तेऽपि ध्रंमत्यादिमाहचर्याद्गोवादि-  
 कस्यैव नीकं कुर्वन्ति, न त्वस्य । येषां तु भृवादीं नीकसूत्रे च दन्त्यान्तपाठः, तेषामन्यन्य  
 नीको नैव प्रसङ्गः । वाभ्रंष्टि । अंशयति । अंशित्वा, भ्रष्टा, भ्रष्टः ) । मद्रवादिना पत्वंऽनि-  
 ट्त्वं, सवच्च कित्यनुनासिकलोपः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

शृशु वरणे । ( वृश्यति ) इत्यादि, भृश्यतिषत् । अनुदित्त्वं धिगेपः । ( वृशिष्टः, वृगी-  
 यान् ॥ वृशयति ) इत्यत्र "र क्त" इति रत्वं न भवति ॥  
 पृथुं मृदुं भृशं चैव कुरुं च दृढमेव च ।  
 परिपूर्वं वृटं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति परिगणनात् ॥ ११७ ॥  
 कुरा तन्करणे ॥ ( कृश्यति ) इत्यादि भृशिषत् । अस्याप्यनुदिनत्वं विगेपः ॥ ( कृगः ) ।  
 "अनुपसर्गात्कुल्लक्षीवकृशोल्लावाः" इति निष्ठायां निपातितः । सोपरान्ते तु ( प्रहृगिनः परि  
 कृशि ) । प्रादिसमासः । क्रशिमा । क्रशिष्टः । क्रशीयान् । क्रजयति । भृशिवद् रत्वं दमनिच्चा  
 ( कृशित्वा, कर्शित्वा ) । "तृपिमृषिकृषेः कास्यपस्य" इति वा कित्त्वम् । ( कुरानुः । "कृ-  
 न्यञि" इत्यादिना नुक् ॥ ११९ ॥

जितृप् पिशासायाम् ॥ ( तृष्यति ) इत्यादि । ( तृपित्वा, तर्पित्वा ) । "तृपिमृषि"  
 त्यादिना वा कित्त्वम्, ( तृष्णर् ) "स्वपितृरोर्नजिट्" इति नजिट् । बृहत्पर्णा गाः पाय-  
 षति द्व्यहत्पर्निति वा । अच पाययित्वा, द्व्यहमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थः । "अस्यनिर्तृपोः"  
 इति णसुल् । "सिन्धुः कित्" इति नप्रत्ययः । जित्त्वं वर्तमाने फाद्येन् । तृपितमस्य सञ्ज्ञातं  
 ( तृपितः, ) अर्जआदिः ॥ १२० ॥

हृप तुष्टौ ॥ ( हृष्यति ) इत्यादि । इषनडौ वर्जयित्वा भौवादिक्रवत् । अयमुदित्ति  
 नन्दीति स्वामी । तद्बृहत्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् । यदाह "हृपेल्लोमसु" इत्यत्र 'एषु जगोका' इ-  
 त्यर्थं निष्ठायामनिट्, हृप तुष्टावित्यर्थं सेट्, अनयोर्लभयोरिदं प्रहगमित्युभयत्र विभारयम्  
 इति । अत्रैव न्याये 'हृपु अलीक' इत्ययमनिडिति । "उदिओ वा" इति क्त्वाप्रत्यय इड्वि-  
 कल्पविधानात् "यस्य विभाषा" इति निष्ठायामनिट्, हृप तुष्टावित्यर्थं सेट्" इति । वधेना-  
 नोऽप्येवमाह ॥ १२१ ॥

रूप रोपे ॥ ( देवदत्ताय हृष्यति ) । "कृध्रुह" इति कोपविषयस्मन्प्रदानम् ॥ ( रोप, )  
 हरोपिथ, हृषिषि । रोष्टा, रोपिता । रोपिष्यति । रन्त्यु । अरन्त्यत् । रन्त्येत्, रन्त्यात् । अ-  
 रूपत् । हृषिषति । रूपित्वा, रोपित्वा, रूष्ठा, ) "रलो वृश्यात्" इति सेट् क्त्वाप्तः कि-



स्वविकल्पः । “तीपसह” इति तादाविड्विकल्पः । ( रुषितः, रष्टः ) “रुष्यमत्वर” इति निष्ठायामिड्विकल्पः । भावादिकर्मणोर्निष्ठायास्सेटः “उदुपधात्” इति क्त्विक्त्विकल्पो भौ-  
बादिकानामेवेति प्रागेवोक्तत्वादस्य न भवति । इह के चित् रिप हिंसायां चेति पठन्ति । न  
रिप्यति न व्यथते इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पेटुः ॥ १२२ ॥

डिप क्षेपे ॥ ( डिप्यति । डिडेप, डिडेपिथ, डिडिपिव । डेपिता । डेपिप्यति । डिप्यतु ।  
अडिप्यत् । डिप्येत् । डिप्यात् । अडिपत् । डिडेपिपति । डिडिपिपति । डिपित्वा, डेपित्वा ।  
अडिरत् । डेपयति । अडोडिपत् ) । अयं तुदादौ । चुरादौ तु सङ्घाते च । इह क्वचित्  
‘धू ससुच्छ्राये’ इति पठ्यते, तदनार्थम् । “स्त्वः प्रसारणमुच्च” इति स्व्यायतेः पप्रत्यये  
प्रकारस्य उकारे सम्प्रसारणे दीर्घे स्तूपशब्दव्युत्पादनात् । अत एवात्रेयमैत्रेयादयो न  
पठन्ति ॥ १२३ ॥

कुप क्रोधे ॥ ( कुप्यति ) इत्यादि रुप्यतिवत् । इट् तु सर्वत्र नित्यः । ( देवदत्ताय  
कुप्यति ) । “क्रुधद्बुह” इति । कोपविपयस्य सम्प्रदानत्वम् । ( कुप्रमरण्यम् ) । “ऋजेन्द्र”  
इत्यादौ निपातितः ॥ अयं भापार्थश्चुरादौ ॥ १२४ ॥

गुप व्याकुलत्वे ॥ ( गुप्यति ) इत्यादि । ( गोपायति ) । लुगुप्सत् इति शपि । गोपाय  
तीति चुरादौ ॥ १२५ ॥

गुप रप लुप विमोहने ॥ गुप्यति । रुप्यति । लुप्यति, ) अनिदकारिकायां तौदादिकेन  
लिपिना साहचर्यात्तौदादिकस्य लुप्ल छेदन इत्यस्यैव प्रहणादयं सेडेव ॥ १२८ ॥

लुभ गार्ध्वे ॥ गार्ध्वमाकाङ्क्षा । ( लुभ्यति । लुलोभ, लुलोभिय । लोभिता, लोभ्या,  
लोभिप्यति । लुभ्यतु । अलुभ्यत् । लुभ्येत्, लुभ्यात् । अलुभत् । लुलुभियति । लुलोभि-  
पति लुलोभ्यते । लुलोब्धि । लोभयति । अल्लुभत् । लुभित्वा, लोभि-  
त्वा, लुब्ध्या । लुब्धः ) । तादौ “तीपसह” इतीड्विकल्पः । सेटोः क्त्वासनोः “रलोन्पुप-  
धात्” इति क्त्विक्त्विकल्पः । “यस्य विभाषा” इति निष्ठायां नेट् । “लुभो विमोहने” इति  
क्त्वानिष्ठयोर्नित्यं सेट्त्वं विमोहनार्थस्य तौदादिकस्यैव । भूवादेरवृत्तत्वाल्लोभत इति  
भवतीत्यात्रेयः ॥ १२९ ॥

लुभ सञ्जलने ॥ ( लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता ) इत्यादि । इयन्भाविकारान्तानु-  
रोधादस्येह पाठः । अहं तु घृतादित्वादिपि सिद्धः । न चाक्षोभोदिति सिज्निवृत्त्यय उपपद्यते  
प्रायादिकेनावश्यं तस्य रूपस्य भावित्वात् ॥ १३० ॥

णभ तुभ हिंसायाम् ॥ ( नभ्यति, प्रणभ्यति । ननाभ, नेमतुः, नेभिय । नेभिय । नभि-  
ता । तुभ्यति । तुतोभ ) । अन्धयोरोपि पाठः क्षुभेरिव । इमावपि घृतादौ प्रणदौ च  
पठ्यते ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

क्षिद्र आक्षीमावे ॥ ( क्षिद्यति, चिक्षेद्र, चिक्षेदिथ, विल्लेत्थ, चिक्षिदि, चिक्षिद्र ।  
क्लेदिता, क्लेत्ता । क्लेदिप्यति, क्लेत्स्यति । विल्लघतु । अक्लिद्यत् । क्लिद्येत् । क्लिद्यात् ।  
अक्षिद्यत् । विल्लिदिपति । विल्लित्सति । क्लेदित्वा, क्षिदित्वा । क्षिद्रः । चेक्षिपति । चेक्ले-  
त्ति । क्लेदयति । अचिक्षिद्यत् । चिक्षिद्रम् ) । इगुपधलक्षणे के, ‘हृत्रादीनां के द्वे भवतः’  
इति के द्वित्वम् । ( क्लेदा, क्लेदानौ ) । “क्लेदोपधिसान्द्रयोः” इति नियमदुः । “दय-  
न्नुक्षन्” इति कनिनि निपात्यत इति भूवादाशुष्म् । ऊदित्वाद्दलोदाविड्विकल्पः ॥ १३३ ॥

मिदिदा स्नेहने ॥ ( मेद्यति । मिमेद, मेदिथ । मेदिता । मेदिप्यति । मेद्यतु । अमेद्यत् ।  
मेद्येत्, मिद्यात् । अमिद्यत् ) । “मिदिगुणः” इति ययनि गुणः । ( मिमिदिपति, मिमेदिपति ।  
मिदित्वा, मेदित्वा । मिद्रः । मिद्रवान् ) । “आदितश्च” इतोर्णिपेयः । “जितः कः” इति  
घर्तमाने कः । मिन्नमस्य, मेदितमस्य, ( प्रमिन्नः, प्रमेदितः ) । “विभाषाभावादिरर्मणोः”

मिदत् अमेदिष्येति सिद्धे पुषादिपाठोऽमेदीदिति निवृत्त्यर्थः । एवं तर्हि घुतादौ पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । अनेनामिददिति भविष्यति । घुतादेरन्यत्रात्मनेपदिषु पाठादमेदिष्येति च "निष्ठा-शौङ्" इत्यत्र च हरदत्तः । "जिप्विदा स्नेहनमोचनयोः" इति दैवादिकस्य ग्रहणम्, न तु 'जिप्विदा अव्यक्ते शब्दे' इति भौवादिकस्य, मिदिना साहचर्यात्" इति । एवं वदतोऽस्य मिदेर्भूवादौ पाठो नास्तीति प्रतीयते । धातुपाठव्याख्यानेषु भयत्र चिगीतं पठन्ति ॥ १३४ ॥

जिप्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ ( क्षिप्रति । चिक्षेद । क्षेदिता ) इत्यादि मिदिवत् । क्षेदेतीत्यव्यक्तशब्दे षापि ॥ १३५ ॥

ऋधु वृद्धौ ॥ ( ऋध्यति । आनर्ध, आनृधतुः, आनर्धिय, आनृधिव ) । "अत आदेः" इत्यभ्यासादेर्दीर्घः । "तस्मान्नुड् द्विहलः" इति नुडागमः । किद्वचनेषु गुगाभावेऽपि ऋकारस्थरश्रुत्याश्रयणेन द्विहलत्वम् । ( अर्धिता । अर्धिष्यति । ऋध्यतु । आर्ध्यत् । ऋध्यत् । ऋध्यात् । सा भवानृधत् । अर्धिष्यति, इत्सीति, ) । "सनीवन्त" इतीडिवरूपः । तत्रेति गुणेऽजादित्वात् "नन्दा" इति रेफवर्जितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अनिति तु "आपञ्च-पृथाम्" इतीत्थे रपरत्वे "अत्र लाप" इत्यभ्यासलोपः । "खरि च" इति चत्वं धकारस्य । ( अर्धयति आर्धित् ) । णिलापस्य स्थानिवत्त्वाद्धिशब्दस्य द्विर्वचनम् ( ऋद्वत्वा, अर्धित्वा ) उदित्त्वादिङ्गिरूपः । "न क्त्वा सेट्" इत्यकित्त्वम् । ( ऋदः । ऋध्यम् ) । 'ऋदुपधान्' इति क्यप् । अयं स्वादौ च ॥ १३६ ॥

गृधु अभिकांक्षायाम् ॥ ( गृध्यति । जगर्ध, जगृधतुः, जगर्धिय, जगृधिव । गर्धिता । गर्धिष्यति । गृध्यतु । अगृध्यत् । गृध्येत्, गृध्यात् । अगृधत् । जिगर्धिष्यति । जरीगृध्यते । जगर्धि ) इत्यादि । ( माणवकं गर्धयते, वज्रयतीत्यर्थः । "गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने" इत्यकर्म-भिप्रायेऽपि लङ् । अन्यत्र श्वानं गधयति गर्धयत इति वा, गर्धमस्योत्पादयतीत्यर्थः । ( गृधुः ) "त्रसिगृधि" इति क्तुः । ( गर्धतः ) । "बुचङ्कम्य" इति युच् । ( गर्धित्वा, गृध्वा ) । उदि-वादिङ्गिरूपः । ( गृधः । गृधः ) । "सुसुधाजगृधिम्यः कन्" इति कन् ॥ १३७ ॥

वृत् ॥ दिवादयः पुषादयश्च वृत्ता इत्यात्रेयमंत्रेयादयः । अन्ये तु पुषादेस्समाप्त्यर्थं वृत्क-णम् । दिवादयस्त्वपरिसमाप्ता इत्याहुः । तेन क्षीयते मृगयतइत्यादिसिद्धिरिति ॥ गमा-य उदात्ता उदात्तेतः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माधव-सहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ दिवादयस्सम्पूर्णाः ।

### अथ स्वादयः ॥

पुञ् अभिपद्ये ॥ आवृञ् एतदादयो ऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ अभिपद्यः स्नपनपीडन-हानानसुरासंधानादिः । तत्र स्नानेऽथमकर्मकः । ( सुनोति । सुनुतः । सुन्वन्ति । सुनोपि । सुनोमि । सुन्वः । सुनुवः ) । "स्वादिभ्यः ङुः" । शपोऽपवाद् । "हुस्नुवोस्सार्धधातुके" इत्यजादावगुणविषये शनोरकारस्य यण् । "लोपश्चास्थान्यतरस्यां स्वोः" इति वकारमकारा-दावसंयोगपूर्वत्वात्पक्षे उकारलोपः । सुनोमीत्यत्र परत्वाद्गुणे उकाराभावत्रायं लोपः । ( अभिषुणोति ) "उपसर्गात्सुनोति" इति पत्वं, ( सुपाव । सुपुवतुः । सुपोय । सुपधिय । सुपुवधुः । सुपुव । सुपाव । सुपव । सुपुधिव ) । क्रादिनिपमादिङ् । यत्किं तु भारद्वाजनिप-मादिकल्पः । उवङ् अगुगृद्धिविषये । ( अभिसुपाव ) । "स्थादिभ्यस्तेन" इति नियमा-दभ्यासस्य न पत्वं, प्रकृतेस्तु "आदेशप्रत्यययोः" इति पत्वं, ( सोता । सोप्यति । अभिमो-प्यति ) इत्यत्र "सुनोतिः स्यसनोः" इति "उपसर्गात्" इति पत्वं निषिष्यते । ( सुनोत् । सुनु-

तात्) तातडो ङित्त्वान्न गुणः । (सुनुतां, सुन्वन्तु, सुनु) "उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्" इति हेलुक् । ( सुनुताम्, सुनुत । सुनवानि ) । आटि पित्वादङित्वात् यण बाधित्वा गुणः । (असुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनवम् । असुन्व । असुनुव ) । पूर्वबहुकारलोपः, पक्षे (अभ्यपुणोत्) । "प्रास्सितादङ्घ्यवायेऽपि" इति पत्वम् । (सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयुः) । "जुसि च" इति गुणः "सावैधातुकमपित्" इति ङित्वाश्रयं प्रतिषेधं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधते, न तु यासुदे ङित्वाश्रयमपीति नात्र गुणः (सुनुयाः । सुनुयाम्) । आशिपि । (सुयात् । सूयास्ताम्) । "अकृत्सावैधातुकयोः" इति दीर्घः । (असायीत् । असाविष्टाम् । असावीः । असाविषम्) । "स्तुमुधृञ्" इति परस्मैपदेषु सिच इट् । (सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुपे । सुन्ये । सुन्वहे । सुनुवहे) । पूर्वबहुकारलोपो । (सुनुपे । सुनुविपे । सुनुविद्वे । सुनुविधरे) । "विभापेट्" । (सुनुपे । सुनुविवहे । सुनुविमहे । सोता । सोप्यते । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वतां, सुनुप्व । सुनवै । सुनवावहे । असुनुत । असुन्वाताम् । असुन्वत । असुनुयाः । असुन्वि । असुन्वति । असुनुवहि । सुन्वीत । सुन्वीयाताम्) । आशिपि । (सोपीट् । सोपीयास्ताम् । सोपीड्वम्) । "श्णः पीध्वम्" इति मूर्धन्यः । (असोए । असोयाताम् । असोष्ठाः । असोपि । सुनुपति, सुनुपते) । "स्तौतिण्योरेव" इति नियमान्न पत्वम्, (अभिसुसूपति) इत्यत्र "उपसर्गात्" इत्यभ्यासस्य पत्वं "स्थादि" नियमेन बाध्यते । एवं तर्हि "सुनोतेः स्यसनोः" इति सनि पत्वनिषेधस्य किमुदाहरणम् । इदं सुसुपतेरप्रत्ययः, अतो लोपः, (सुसुदः) इति । अत्र हि सनः पत्वस्यासिद्धत्वात्सस्य रूपे विभजेनीये कृतपत्वस्य सनोऽभावात् "स्तौतिण्योरेव" इति न प्रवर्तते । एकदेशविहितन्यायेनास्मि सन्परत्वमिति "सुनोतेः स्यसनोः" इति निषेधस्तु प्रवर्तते । (सोप्यते । सोपुवीति) । (सोपोति । सोपुतः) । "उपसर्गात्" इति पत्वम् । "सुनोतेःस्यसनोः" इति निषेधस्तु श्रितपा निर्देशान्न प्रवर्तते । (अभिसोपोति, सोपवीति) । यद्भुगन्तात्सनीटि गुणावादेशयोरेवमाविप्रत्यये अतोलोपे पूर्ववत् पत्वस्यासि(१)द्वत्याङ्गुणे "वोरुपधाया दीर्घे" इति दीर्घः । (सावयति । असुपुवत् । सुपावयिपति) । ष्यन्तात्सनि "स्तौति" इति पत्वं, (सुन्वन्, सुन्वानः) । "लटः शतृदानशौ" । (राजसूयः) । कर्मण्यधिकरणे वा "राजसूय" इति ऋषि निरात्यते । (आसाव्यम्) । "आसुसुवपि" इति ष्यति वृद्धौ "धातोस्त्वान्निमित्तस्वैव" इत्यावादेशः । सोमं सुतान् (सोमसुत्) । "सोमे सुज्" इति भूते क्प् । (सुत्वा । सुत्वानी) "सुयजोद्वेनिप्" इति भूते इध्वनिप् । छियां (सुत्वरी) "वनो र च" इति ङीब्रेफौ । (सुन्वन्, सुन्वन्तो) । "सुभो यजस्वयोगे" इति शता । अयमलडादेशः, यजमान उच्यते । (सुत्या) । "संशयार्थं समज्" इत्यादिना स्त्रियां ऋष्य । आसुतोऽलो यज्वा । शौण्डिकश्च । किन्नन्त्यात् "रजःशृणुमुति" इति सत्वर्थीये वलचि "वल" इति दीर्घः । (सुरा) । "सुमुधागृधिम्यं शनू" इति शनू सुरसो ऽहिविशेषः । ल्युलादिषु 'सुराया अहाशि' इति पाठात्कनि "केऽण्" इति इव्यः ॥१॥

पिञ् बन्धने ॥ (सिनोति । सिनोपि । सिनोमि । सिन्वः । सिनुः । सिपाय । सिन्व-  
तुः । सिपयिथ । सिपेथ । सिप्य । सिपाय । सिप्यतु । सिपयिध । सिपेथ । सिप्य ।  
सिपाय । सिपय । सिप्यिथ । अत्रागुणवृद्धिरप्ये अजादी "परनेशच" इति  
यम् । (सेता । सेप्यति । सिनोत् । सिनु । सिनमानि । असिनोत् । सिनुयात्) । आ-  
शिपि (सोपात् । असेपीत् । असेष्टाम् । सिनुते । सिनुपे । सिन्ये । सिन्ये । सिनुपे ।  
सिप्ये । सिप्यिपे । सिप्यिपे । सेता । सेप्यते । सिनुताम्, सिनुप्य, सिन्य ।  
असिनुत । असिनुयाः । असिन्वि । असिन्वहि । असिनुवहि । सिन्वीत । सेपीट् । असेष्टः ।

परिचाप्योपचाप्यसमूहा " इति ण्यदायादेशयोर्निपात्यते । निवासिदिम्बोऽन्यत्र य  
 ( चेयम् ) इत्यादि । ( चित्यो ) अग्नि । ( अग्निचित्या ) वर्त्तते । "चित्याग्निचित्ये च" इति  
 कर्मणि भावे च यथाक्रम निरात्येते । तन्नाचस्य यति तुक्, अन्यस्य ये तुक्, तेनात्रोदात्त  
 भवति । अर्थं स्वभावात्सालिङ्ग । ( अग्निचित् ) । "अग्नौ चे" इति कर्मण्युप  
 भूते क्विप् । श्येनश्चीयते ( श्येनचित् ) । श्येनशब्दस्तत्सदृशेष्टकाचये उपचारेण वर्त्तते । "क  
 र्मण्यान्नाड्यायाम्" इति कर्मण्युपपदे तस्मिन्नेवार्थे ऽप्राणयाया त्रैकालिक क्विप् । आ  
 र्याप्रहण रुद्धयर्थं, श्येनाग्न्यर्थं इष्टकाचय श्येनचित्छब्देनोच्यते । ( निश्चय ) । "प्रह  
 वृट्निश्चिमश्व" इति निश्चेरप् । अचोऽपवाद । ( एकस्तन्दुलनिचाय ) इत्यत्र "परिमाणा  
 रयाया सर्वेभ्य" इति घञ् । कथमेकोऽपि तत्र निश्चय इति, पदसंस्कारेणेति भागवृत्ति । ( पु  
 ष्पप्रचाय ) । "हस्तादाने चेरस्तेय" इति घञ् । हस्तादानप्रहणेन प्रत्यासत्तिलक्षणे । अ  
 न्यत्र वृक्षशिखरे ( फलप्रचय ) करोतीति अजेव । 'अस्तेय' इति वचनाच्चौर्यं प्रत्यासत्ताय  
 प्येरेजेव चौर्येण ( पुष्पप्रचय ) इति । निचीयन्तेऽस्मिन्निति ( निचाय ) । ग्रामगृहादि  
 आचीयन्तेऽस्मिन्निति ( आकाशेऽग्नि ) । चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनीति ( काय  
 शरीरम् । गोमयानामेकत्र राशीकरण ( गोमयनिकाय ) । 'निवासचितिशरीरोपसमाधा  
 नेष्वादेश्च क" इति घञादिकत्वं च । निवसन्त्यस्मिन्निति ( निवास ) । चीयतेऽसौ ( चिति  
 शरीरं, पाण्यादिसमुदाय । उपसमाधान राशीकरणम्, असौ धात्वर्थं, अन्यानि प्रत्ययार्थस्य  
 कारकभूषाधिभूतानि । इष्टकनिचय इत्यत्र च प्रहण (१) मात्र विवक्षित नापसमाधानमि  
 त्यजेव भवति । ( भिक्षुनिकाय, ) "रुघे चानौत्तराधेयं" इति घञ्, आदिकत्व च, प्राणिना  
 समूह एव, स च द्वेषा भवति एकधर्मसमायेनेन औत्तराधेयेण च, तत्रानौत्तराधेयं इति पशुं  
 दासादितरो गृह्यत इत्यौत्तराधेयेऽजेव, ( सूक्तनिचय ) इति सबस्य प्राणिसमुदायलक्षण-  
 त्वात् । प्रमाणाप्रमाणसमुच्चय इत्यत्राप्यजेव । ) चिति । किन् ( द्विचितीर ) ।  
 "शेषाद्विभाषा" इति कप् । "चिते कपि" इति पूर्वपदस्य दीर्घं, आचित सम्भवत्प्रवहरति  
 पचति वा ( अचितीन । आचितिक ) । "आडकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्" इति ख  
 टजो । ( द्याचितिक, द्याचित, द्याचितीन, ) । "द्विगोष्ठश्च" इति सम्भवत्पादिषु एन्,  
 चरारात्स्व । पकारो ङीपर्थः । अन्यतरस्या प्रहणानुट्टया च "अध्यर्द्धपूर्वाद्विगो" इत्यस्य  
 लुक् । 'द्विगो' इति ङापो "परिमाणश्चिस्त" इति निषेध । एन्खयोर्विधानसामर्थ्यात् लुक् ।  
 शाक्ये भार ( आचिस् । चित्रम् ) । औगादिक क्र । ( चितीयते ) । "नमोवविश्वित्रह  
 वयच्" इति क्वच् । चित्रङ् आश्रयं इति वृत्ति । क्वित्वात् ॥ ५ ॥

स्तृञ् आच्छादने ॥ ( स्तृणोति । स्तृणुत । स्तृण्वन्ति । स्तृणापि । स्तृणोमि । स्तृण्व । स्तृणु  
 व । स्तृणुते । स्तृणुषे । स्तृण्वे । तस्तार । तस्तरत्तु । तस्तर । तस्तर्यं । तस्तर । तस्तार ।  
 तस्तरिव । तस्तरे । तन्तराते । तस्तरिपे । तस्तरिडेये । तस्तरिडे । तस्तरे । तस्तरिवडे ।  
 प्रादिनिवमादिट । यलि "अचस्तास्वत्" इति निषेधकारान्तत्वान्नित्यम् । "ऋतश्च संघो  
 गादेर्गुण" इति लिटि गुण । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धयेव । कृने वा गुणे "अत उ  
 पधाया" इति वृद्धि । ( स्तर्ता । स्तरिप्यति । स्तरिप्यते ) । "ऋद्धनो स्य" इतीट,  
 ( स्तृणोतु । स्तृणु । स्तृणुवामि । स्तृणुताम् । स्तृणुन्व । स्तृणुवै । अस्तृणोत् । अस्तृणुत ।  
 स्तृणुयात् । स्तृणुवीत ) । आशिपि ( स्तर्तात् ) । रयोगाष्टकारान्तधातुत्वात् 'गुणोर्तिस  
 योगाघो" इति शयकोर्थकाराद्वावसार्यधातुवे लिटि च गुण । दास्त्वस्य न सम्भवति ।  
 ( स्तृणोष्ट । स्तरिणोष्ट ) । 'लि' सिचोरात्मनेपदेषु" इत्यधिष्ठय "ऋत" सयोगादे  
 इताश्चिक्त्व । तत्रेडभावे 'उश्च' इति लिटिसिचो क्वित्वात् गुण । ( अस्तार्पात् । अस्ता

कमवदावः, यञ्चिगौ तु “णिश्चन्धि” इतीति निषेधात् भवतः । ( वृत्त्यः ) । “एतिस्तु” इत्यदिना क्यप् ( वार्याऋत्विज ) इति ऋषादिकल्प्यति, क्यञ्चिधौ हि वृञो महगमि-  
 ष्यते । ( पतिवरा ) । “संज्ञायां भृत्पृञि” इति खच् । “सित्यनञ्यथम्य” “अहर्दिपद्”  
 इति मुमागमः । ( नीवारः ) । “नो वृ धान्ये” इति घञ् । “उपसर्गस्य घञ्प्रथमनुष्ये” इति  
 दीर्घः । अधान्ये ( निरः ) । “ग्रहवृट्निश्चिगमश्च” इत्यप्, खियामपि यादुल्लङ्कारिणं वा-  
 धित्वाऽयमेव भवतीति हरदत्तः । तेन ( निरः ) कन्येति भवति । लिङ्गञ्चरिकापामयन्तस्य  
 पुंस्त्वशासनं प्रायिकमिति न्यासः । खच्प्रभृतयोऽमी त्रयः प्रत्ययाः केषादिक्रियापीति स-  
 स्त्यापि समानं रूपं, ( प्रावरः प्रवर उरुरासङ्गः, ) “वृणोतेराच्छादने” इति प्रोपच्छाद्प्रथमौ,  
 घञि “उपसर्गस्य” इति दीर्घः । आच्छादनादन्वयात् । अत्रापि यादुल्लङ्कार् क्तिन्विषयेऽप्येव  
 भवतीति हरदत्तः । ( प्ररः ) गौरिति । “अरघपण्य” इत्यादौ वर्धेति निपातनं ऋषादिक-  
 ल्येति स्थितमिति इह नोदाहृतम् । ( वर्म ) । मनिन् । ( वर्मा ) । मोह्यादिः । यस्मिगो-  
 ऽपत्यं ( वार्म्मिकायणिः ) । वाकिनादिषु “वर्म्मिर्वर्म्मिगोर्नलोपश्च” इति पाठात्किञ्चुगा-  
 गमो नलोपश्च, वर्मणा संनद्धति ( सम्बर्मेयति ) । “सत्यापपाश” इत्यादिना णिर् । अभि-  
 धानदात्तिस्वाभाव्यादयं संनद्धतात्यर्थः । अपहारवर्मणोरपन्थमापहारवर्मणः । “न मपूर्वोऽपत्ये-  
 ऽधर्मण” इति प्रकृतिभावननिषेधस्तत्रैवावर्मण इति पर्युदासात् भवतीति “अन्” इति प्रकृ-  
 तिभाव एव भवति । ( वरुण्यो ) रथगुप्तिः । “जुवृष्णामुधन्” इत्युधन् । ( वर्धन् ) “वृत्-  
 दिह्निकपिभ्यः स” इति सः । ( वर्णः ) । “ऋज्येन्द्र” इति सूत्रे वर्णशब्दस्य पाठोऽनार्थः, “जु-  
 वृजुसिहपन्थमिल्लपिभ्यो निच्” इति नप्रत्ययेन सिद्धत्वादित्युज्वलदत्तः । “शुरमद्रोप्रभैर्भै-  
 लशुक्रशुक्रतीप्रवर्णरामाला” इति रन्प्रत्यये तद्रेफस्य णत्वं निपात्यते । ( वर्णो मक्षचारी ) ।  
 “वर्णाद्मक्षचारिणि” इति मत्वर्थीय इनिः । ( माक्षणवर्णो ) । “धर्मशीलवर्णांताद्य” इति  
 मत्वर्थीय इनिः, सिद्धे प्रत्यये पुनरिधानं टनादिनिवृत्त्यर्थम् । ( वरुणः ) । “कट्टारिभ्य उ-  
 नन्” । ( वरुणानो ) । “इन्द्रवरुण” इति षीयानुसौ पुंयोगे । मित्रावरुणौ देवते अस्य ( मि-  
 त्रावरुणः ) । “देवताद्वन्द्वे च” इत्यानञ् । पूर्वपदस्य “सास्य देवता” इत्यञ् । “देवताद्वन्द्वे  
 च” इत्युभयपदद्विद्विः “दीपांश्च वरुणस्य” इति निषिष्यते । वरुणदत्तो नाम कश्चिन् । अनुक-  
 म्पितोऽसौ ( वरुणिकः ) । ( वरुणिलः, वरुणदत्तकः ) “वद्वचो मनुष्यनाम्नष्टव्या” “वनिउचौ  
 च” इत्यनुकम्पायां उचघ्निल्लङ्कारो विधीयन्ते । “शेवलसुपरिविद्यालरुणायमादीनां तुनीया-  
 त्” इति टजादौ प्रत्यये तुनीयाद्व ऊञ् लुप्यते । वर्णुर्नदः । “अजित्प्रांस्यो निच्” इति नुप्र-  
 त्ययो निच् । ( वरुणी ) । “वृजदिचन्” इति अग्रन् प्रत्ययदिचन् । मृञ् सम्भक्त्यापिति ऋषादौ ।  
 तथा दीर्घान्तो जिद्विच वरुणार्थस्तत्र । मृञ् आवरणइति सुरादौ ॥ ८ ॥

धृञ् कम्पने ॥ अनुदासः । ( पुनोति । श्रुते । दुषाव । दुषोय । दुषविध । दृपुं ।  
 दुषुनिषे । धोतासि । धोतासे । धोष्यति । धोष्यते । धुनोतु । धुनुताम् । अधुनोत् । अधुनु-  
 तान् । धुनुयात् । धुन्वीत ) । धातिपि ( धूयान् । धोषोत् । अधीषात् । अधोषत् । दृष्यति ।  
 दुष्यते । दौष्यते । दौषोति । धायवति । अदूषयत् । पुत्वा । धुनः । धुतवान् । धुनि ) ।  
 यादुल्लङ्कारिप्रत्ययो निच् किञ्च । तथा च भोजोऽगृगृयत् । धु “वृष्ट्विष्टिञ्चरित्वरिभ्यः  
 िरन्” इति । अत्र स्वामो तु इत्यान्तममुं पठित्वा प्रयोगस्तादोषान्तमन्वाह । तिस्रस्वामि-  
 यादवपौ तु दीर्घान्तमाहृतः । उभयमसौति चाग्रा इति मुधाकरः । दीर्घान्तस्य तेनैव प्रयोगो  
 दर्शितः । ऊञ् धूनेति वारुणित्वात्तितारितः भोजितुर्भोजिविति । तत्र दीर्घान्तगते स्वरस्या-  
 दिगुत्रेणैवित्यर्थः । एषासोस्तु गुरस्ताप्रतिषेधकाग्रहणमभ्यासत्त्वात्पुत्वा पूनः । दृष्ट-  
 नीरवादी “धुक् किति” “सनि महगुहोश्च” इतीतिनिषेधो भवति । णिदि रणुं प्रतिषेध  
 बाधित्वा आदिनिषमारिप्रत्ययिद् । न च आदिनिषमस्य स्वरस्यादिचिञ्चः परत्वाद्वापद  
 इति मन्तव्यम्, तस्य “धुक् किति” इत्यनेन पुनरपि वापत्रमद्वात् । ( धूनेति । धुनते ।

धुवे) इत्यादि ह्रस्वान्तवत् । (धोता । धविता । धोष्यति । धविष्यति । धोष्यते । धविष्यते । धुनोतु । धुनुतात् । अधूनोत् । धूनीत् । धूयान् । धोपीष्ट । धविपीष्ट । अधावीत् । अधा-  
प्रेष्याम् । अधविष्ट, अधोष्ट ) । “स्तुसुधुन्भ्य” इति परस्मैपदे सिञ्चो नित्यमिद् । अन्यत्र  
सर्वत्र स्वरत्यादिनेद्विकल्पः । ( धूनयति ) । [ धून्प्रोञ्चोर्गुवक्तव्यः ] इति णो लुक् । दीर्घान्तः  
क्यादौ युजादौ च धू विधूननइत्यजित् तुदादौ ॥ स्वाद्य उभयतो भापाः वृज्वर्जमनुदात्ताः ।  
तस्यानुदात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतो भापानुरोधेन ॥ ९ ॥

उभयतोभापानिप्रकरणाद्व्यसुक्त्वा तदुरोधेनोकारान्तमनिदं परस्मैपदिनाह ॥  
दुदु उपतापे ॥ ( दुनोति ) इत्यादि धुनोतिवत् । ( दावः ) । “दुन्योरनुपसर्गो” इति  
कर्त्तरि णः । ( दव ) इति भौवादिकादचि । तस्य नात्र ग्रह इति तत्रैवोक्तम् । “समि युदु-  
दुव” इति घञ्विधौ दुसाहचर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च दवतेरेव ग्रह इत्यस्यावेव भवति सन्द्व  
इति । ( दवधुः ) । “द्वितोयुच्” । ( दुत्वा । दुतः । दुतवान् ) । ल्वादौ “दुर्वोदीर्घश्च”  
इत्यत्र यदुक्तं न्यासे दुदु उपतापे इति । तदसत्, यदाह हरदत्तः । दु द्रु गतावित्यस्य दोषग्रहणं  
न दुदु उपतापइत्यस्य सातुबन्धकत्वात् । तथा च मावः । सृदुतया दुतयेतीति ॥ १० ॥  
हि गतौ द्वद्वा च ॥ ( प्रहिणोति ) । “हिनुमिना” इति उपसर्गस्थास्त्रिसिद्धादुत्तरस्य  
हिनुनकारस्याङ्गव्यायेऽपि णत्वं, तच्च प्रहिणु इत्यादौ हिनुशब्दे सावकाशमपि एकदेशविकृ-  
तस्यानन्यत्वाद्विकृतेऽपीह भवति । ( जिघाय । जिघ्यतुः । जिघ्युः । जिघयिथ । जिघेथ । जि-  
घ्य । जिघियव ) । “कुहोश्रुः” इत्यभ्यासस्य चुत्वं झकारः, तस्य “अभ्यासे चर्च” इति जका-  
रः । परस्य “हेरचडि” इति कुत्वं घकारः । ( हेता । हेप्यति । प्रहिणोतु । प्राहिणोत् । प्रहि-  
णुयात् । हीयात् । अहेपीत् । जिघीपति । जेघीयते । जेघेति । हाययति । अजीहयत् ) । अ-  
चडीति वचनाच्च कुत्वम् । इदमेवाचडीति वचनं चडोऽन्यत्र प्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापकम् ।  
तेन प्रजिघाययिपतीत्यत्रापि कुत्वं भवति । ( सहितं, संहितम् ) “समो वा हिततयोः” इति  
मलोपविकल्पः । प्यजन्तस्य नित्यं मलोपस्येप्यसाणत्वात्साहित्यमित्येव भवतीत्यात्रेयः ।  
देवदत्ताय हितं भूयाद् देवदत्तस्येति वा । “चतुर्थी चाशिष्यायुप्य” इत्यादिना षष्ठीचतुर्थी ।  
“चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित” इति समासविधौ कैयटे “चतुर्थी चाशिषि” इति हितयोगे या चतु-  
र्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासाद्ध्ययाशिषोऽनवगमादिति के चिदाहुरिति । अरोधकं-  
ने हितमरोचकहितमिति [ हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ] इति चतुर्थी, “चतुर्थी तदर्थ” इति षष्ठे  
समासः । सुधाकरस्तु चान्द्रानुसारेणानाशिष्यपि षष्ठीचतुर्थी द्वे भवत इत्याह । तद्वृत्ति-  
कारस्य नेष्टम् । यदाह “हितं भक्षा” इत्यत्र, ननु हितयोगे चतुर्थी भवितव्यं, तत्र कथं  
षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते, एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति । भाष्यमपि  
“हितं भक्षा” इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः, इतरथा ह्यनिर्देशो भवति, हितशब्दयोगे चतुर्थी  
विधीयते सा प्राप्नोति, तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यो न कर्तव्यः, एवं वक्ष्यामि हितं भक्ष्यस्त-  
दस्मै, ततो दीयते नियुक्तं, तदस्मै इतीति । कैयटोऽपीतरथा हीति, यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते  
तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः सम्बन्धायोगादिहातुपस्थानात्प्रत्ययार्थोऽनिर्दिष्टः स्यादि-  
त्यर्थ इति । ( सहितोरुः ) । “संहितशफलक्षणवामादेश्च” इत्यरुत्तरपदात्संहिताघादेरुत्प-  
त्ययः स्त्रियाम् । ( सहितोरुः ) । [ सहितसहाम्भ्याञ्चेति वक्तव्यम् । ] इत्युक् । एकदेशविकृ-  
त्यानन्यत्वात्पूर्वैणैव सिद्धे वचनमिदं हितेन सह वक्तंते सहितमिति सहितशब्दव्युत्पत्तावृ-  
र्थं, प्रागप्येतत्सर्वमुक्तम् । ( हयः ) । पचाद्यच् । ( हयी ) । गौरादित्वान्डीप् । ( हेतिः ) ।  
“जतियूति” इत्यादिना क्तिनि निपात्यते । ( हेतुः ) । “कमिमनि” इत्यादिना तुः । ( अन्नेन  
हेतुना वसति, अन्नाय हेतवे, अन्नाद्ध्येतोः, अन्नस्य हेतोः, अन्ने हेताविति वा ) । [ निमि-  
त्तकारणेहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ] इति सर्वा विभक्तयः । प्रायप्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमा-  
द्वितीये न स्तः । सर्वनाम्नस्तु सार्वं इति “अइउण्” इत्यत्र कैयटे स्थितम् ॥ ११ ॥

पृ प्रीतौ ॥ पृणोति । पपार । पप्रतुः । पपर्य । पप्र । पप्रिव । पतां । परिष्वति । पृणोत् । अपृणोत् । पृणुयात् । प्रियात् । अपायीत् । पुपूर्पति । पंप्रीयते । पारयति । अपोपरत् । प्रियत् इति वयनि गतम् । पिपतीति श्लो ॥ १२ ॥

स्मृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्वे । चलने जीवनमिति स्वामी । ( स्मृणोति पस्पार । पस्पर्थ ) । खयः श्रेयः । “ऋतश्च संयोगादेः” इति किति लिटि गुणः । ( स्पत्ता इत्यादि ॥ स्मृ इत्येके । ( स्मृणोति ) इत्यादि । “अस्मृहृत्वर” इत्यत्र वृत्तौ स्मृ चिन्तयामित्युपपादनाद्स्फेत्वमेव न भवति, ( असिस्मरत् ) इति । स्मृणोतिस्मृणोती इमौ छन्दसाविति पारायणे । इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा इति स्वामिकाश्रयौ ॥ १३ ॥

आलृष्ट व्यासौ ॥ आप्नोति । आप्नुतः । अप्नुवन्ति । आप्नोपि । आप्नोमि आप्नुवः ) । “लोपश्चास्या” इत्युकारलोपः संयोगपूर्वत्वान्न भवति । “हुश्नुवोः सार्वधातुके इति यण्यसंयोगपूर्वस्फेत्यादौ “अवि श्नुधातु” इत्युवच् । ( आप । आपतुः । आपिवि आपिवि ) । क्रादिनिश्चयादि । “उपदेशेऽजभटः” इत्यत्रात्वत् इति तपरकरणान्न थलीग्नियेधः । यत्रायं निषेधस्तत्र भारद्वाजनिषय इति विकलरोऽपि न भवति । (आप्ता । आप्स्वयति आप्नुहि ) “उतश्च प्रत्यात्” इति हेल्कुं संयोगपूर्वत्वान्न भवति । ( आप्नवति । आप्नोत् आप्नुयात् ) । आशिपि ( आप्यात् । आपत् ) । लृडित्वात् च्लेरच् । ( ईप्सति ) । “आपृष्ण्ट्यामोव” इतीत्वम्, अम्यासलोपः । ( आपयति । मा भवानापिपत् ) । छने णं चठि इस्वत्ये पश्चाद् द्वितीयस्यैकाचः पिशब्दस्य द्विर्वचनम् । ( प्राप्य । प्राप्य ) । प्यन्तात् किञ्च स्क्वो ल्यपि “विभाषा” इति पक्षे णेरवादेश, अन्यदा लोपः । ( आप्यम् ) । प्यत् । “पोरदुपधात्” इत्यत्र तपरकरणान्न यत् । ( आसिः ) । “किन्नावादिभ्य” इति किन् । जीविकां प्राप्तः ( प्राप्तजीविकः, जीविकाप्राप्तः ) इति वा । “द्वितीयाश्रित” इत्यादिना “प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” इति च समासः । प्राप्तापन्नेत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासेऽपि प्राप्तजीविक इति । तत्र अकारः प्रदिलप्यते । प्राप्तापन्ने अ चेति, सौत्रत्वात् प्रकृतिभावः । एतत्पद् गतावप्युक्तम् । ( आपः ) “आप्नोतेर्द्वस्वश्च” इति क्विप्, द्वस्वः । “अप्नुत्” इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घः, ( अङ्गिः ) “अपो भि” इति भकारादौ तकारे जश्त्वम्, ‘अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च’ इति दीर्घतत्वे तदन्तेऽपि भवत्, ( स्वापः, स्वीङ्गिः ) इति । द्विधा गताः परितो गता अन्तर्गता आपो यस्मिन् । ( द्वीपम्, परोपम्, अन्तरीपम् ) । “द्वयन्तरपसर्गोभ्यो ऽप ईत्” इत्यादेरीकारादेशः । “ऋक्पूरब्धु” इत्यकारः समासान्तः । इत्वननवर्णान्तादित्युक्तत्वात्प्रापमित्यादौ न भवति । समापो नाम देवयजनमित्यत्र [समाप इतीत्वप्रतिषेधः] इतीत्वभावः । अत एव निर्दूरेणात् “अन्येषामपि दृश्यते” इति वा दीर्घः । “अभ्यर्थे विभक्तिसमीप” इति निर्दूरेणात्समीपमित्यपि भवति । यद्वा समापशब्दः समा आपो यस्मिन्निति समशब्देन व्युत्पाद्यः । ( अनूपम् ) । “ऊर्ध्वोर्देशे” इत्यप आदेरुकारः, अदेशेऽन्वीर्षं, समुद्रे यद् द्वीपं तत्र भवादि ( द्वैपम् ) । “द्वीपादनुसमुद्रे यञ्” इति ङीपिको यञ् । ( अनुसमुदम् ) इति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । “यत्रशोश्च” इत्यत्रापत्ययत्रो ग्रहणादस्य बहुषु लुगभावाद् ( द्वैप्या ) इति भवति । अनुसमुद्रमित्युक्तत्वाद्भवत्प्रापि द्वैप इति भवति । ( द्वैपायनो व्यासः ) । नडादित्यात्कृच् । द्वीपशब्देन द्वीपस्थो मुनिरुच्यते । अनन्तरावत्येऽप्रस्मिन् गोप्रत्वमारोपात् । त्रिषु द्वे आप्यमम्मयमित्यत्राप्यशब्दो मयडर्थे दृश्यते । तथाऽऽं कारणेऽप्याप्याः परमाणव इति, अत्र प्रत्वयो न दृश्यते । तथा च स्वामी । आप्यं तु लक्ष्यादिति । परिपूर्वोऽयं रक्षणेऽपि । तथा च भवभूतिः । पर्याप्नोतु मुहूर्तं महाभाग इति । अयं युजादौ च ॥ १४ ॥

शस्त्व शक्तौ ॥ शक्नोति । शक्नुवन्ति । शक्नुहि । शक्नुवत् । शक्नुयात् । श्रेयं शक्यतिवत् । लुठि लृडित्वाद्, ( अशक्य ) इति । विद्यासु शिशते । “शिशोर्जिहासा-

याम्" इति तद्, विद्याविषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । (शक्तो) वयः, कर्तुं (शक्ति)  
इति वा । सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शक्रेतिमिच्छन्ति विकल्पनेतीडिकल्पः । "विभाषा-  
भावादिकर्मणोः" इत्यत्र हरदत्तः । यद्यपि शक्तिः केवलोऽकर्मकस्तथापि तुमुनन्तवाच्यक्रिया-  
विषयत्वे सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लाट्योऽपि दृश्यन्ते । अयं योगः शक्योवच्चमितां-  
ति । ( शक्यम् ) । "शक्तिसहोश्च" इति यत् । (शकलम्) । "शक्तिगन्धोर्निव" इति कल्प-  
प्रत्ययः । ( शक्तः ) । "रुफायितञ्चि" इति रः । ( शक्तुः प्रियंवदः ) ॥ "शक्यादिभ्यः क्" ॥

इत्यूहितः क् ॥ १५ ॥

राध साध संसिद्धौ ॥ (राध्नोति)। राध्नुवन्ति । राध्नुवः । राध्नोतु । राध्नुहि । अराध्नो-  
त् । राध्नुयात् । शेषं राधयतिवत् । हिंसाथेत्ये तु "राधो हिंसायाम्" इति किति ङिति य-  
लि च सेट्येत्वाभ्यासलोपौ । (अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिय ) इत्यादि । तथा मन्थपि  
[ राधोहिंसायां सन्धय इस्वक्तव्यः ] इति अच इस्भावेऽभ्यासलोपे "स्कोः" इति सलापे च  
(प्रतिरित्सति) इति । (साध्नोति । ससाध । ससाधतुः । ससाधिय । ससाधिव ) । क्रादि-  
नियमादिङ्विकल्पो न भवति, तस्य त्वजन्तविषयत्वात्, (साद्धा । साध्नोतु । असाध्नोत् ।  
साध्नुयात् । साध्यात् । असात्सीत् । असाद्धाम् । सिपात्सति ) । "आदेशप्रत्यययोः"  
इति पत्रम् । ( सासाध्यते । सासाद्धि । साधयति । असीपद्यत् ) । कालापास्त्वपोपदेशं  
पठन्ति । तत् पोपदेशलक्षणविरुद्धम् । ( साधनः ) । ष्यन्तान्न्द्यादित्वात् ल्युः । ( सा-  
धुः ) । "कृपावाजि" इत्युष्ण । ( मातरि साधुः ) । [ साध्वसाधुप्रयोगे सप्तमी वक्तव्या ]  
इति सप्तमी, अनर्थाथमिदं वार्तिकमर्चायां तु "साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्" इत्येव सिद्धं  
तस्मादेवात्रार्चाग्रहणं निपुणार्थं सम्पद्यते । "साधुर्भृत्यो राज्ञ" इत्यत्र भृत्यापेक्षया पठो न  
साध्वपेक्षयेति वाक्यार्थज्ञा आहुरिति कैयटादौ प्रतिपादितम् । अप्रतिरितिप्रचनतात्साधुर्द्व-  
दत्तो मातरं प्रतीत्यत्र न भवति । [ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ] इति वार्तिकम्, तत्रादि-  
ग्रहणेन "लक्षणेत्थम्भूत" इत्यत्र प्रतिना सहोपात्तयोः पर्यन्वोग्रहः । दुनोतिप्रभृतयो-  
ऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ सेट आह ॥

अशू व्याप्तौ संवाते च ॥ ( अश्नुते । अश्नुवाते ॥ अश्नुवते । अश्नुपे । अश्नुव्ये ।  
अश्नुवे । अश्नुवहे ) । "शात्" इति तवर्गस्य श्नुत्वनिषेधः । ( आनशे । आनशाते ।  
आनशिपे । आनक्षे । आनशिध्वे । आनश्द्वहे । आनशिवहे । आनघ्दे । आनशिमहे ।  
आनश्महे ) । ऊदित्वादिङ्विकल्पः । झलि वश्वादिना पत्वं, "पटोः क सि", "प्ठुना  
ष्टुः" इति कत्वपत्वे यथायोगम् । "अत आदेः" इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वे ततः परस्य "शश्रो-  
तेश्च" इति जुडागमः । ( अष्टा । अशिता । अक्षयते । अशिष्यते । अश्नुताम् । अश्नुष्व ।  
आश्नुत । आश्नुयाः । आश्नुवि । आश्नुवीत । अश्नुवीयाः । अश्नुवीयात् ) । आशिपि  
( अशिपीट । अक्षीष्ट । आशिष्ट । आष्ट । आशिपाताम् । आक्षाताम् ) । "झला झलि"  
इति सिञ्जलोपे पत्वप्ठुत्वे । अन्यत्र पत्वे कत्वम् । ( अशिपिपतं ) । "स्मिपूद्द्वज्ज्वां  
सनि" इति नित्यमिट् । ( आशाश्यते ) । "सूचिसूत्रि" इत्यादिना यङ् । तत्र ह्यनोतेर-  
श्नातेश्च ग्रहणमुक्तं पदमञ्जयोर्दौ । एवं पारायणादौ आत्रेया (१) दावपि । यङ्लुकि (आष्टि)  
इत्यादि, अटतिवत् प्रक्रिया । ( अष्ट्वा । अशित्वा । अष्टः । अष्टवान् ) । "यस्य विभाषा"  
इत्यनिट्त्वम् । ( रशना ) "अशोरश च" इति युञ्चि रशादेशः । ( आशुः ) । व्रीहिवि-  
शेषः । "कृत्वापाजि" इत्यादिनोष्प्रत्ययः । शोघ्रपर्यायस्त्वयमवययम् । ( अशुः ) । "शा-  
वशेराप्तौ" इति शुशब्दे उपपदे उरन् प्रत्ययः । आशुपर्यायः शुशब्दः । ( अशुर्थः ) । "रा-



जञ्जुराद्यत् इति अपत्ये यत् । ( वधूः ) । [ वधुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च ] इत्युकारा-  
कारयोर्लोप ऊङ्प्रत्ययश्च । वधूश्च वधुरश्च ( वधुरौ ) । "वधुरः वध्या" इति पञ्चे वधुरस्य  
शेषः । ( अक्षरम् ) । "अग्नेः सरन्" इति सरन् प्रत्ययः । ( अष्टम् ) । "सन्ध्याभ्यां तुट्  
च्" इति कनिन्, तस्य तुङागमः । ( अष्टौ ) । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।  
"अष्टन आ विभक्तौ" इति पञ्चे आकारः । "अष्टाभ्य औन्" इति जश्शासोरीभावः । अत्र  
लृच्प्रथमष्टन इति वक्तव्ये अष्टाभ्य इति निर्देशादष्टन आत्वपञ्चे एवौगभावः । अयमेव  
निर्देश आत्वविस्मरणे लिङ्गं, तेनाभावे जश्सलोः "पङ्क्त्यो लुक्" इति लुक्प्रथेति भवति ।  
"अङ्गाधिकारे तस्य सद्गुणपरस्य च" इतिवचनात् परमाष्टौ इत्यादाव्यशत्वं भवति । अत्रापि  
पूर्ववदात्वपञ्चे एवौगत्वं । तेनानात्वे परमाष्टेति भवति । आत्यमप्याङ्गमिति तत्रापि पूर्व-  
वचनत्वविधिर्द्रष्टव्यः । ( अष्टावक्रः ) । "अष्टनः संज्ञायाम्" इत्युत्तरपदे दीर्घः । अष्टाभि-  
र्गोभिर्युक्तं शकृत् ( अष्टागवम् ) । "गवि च युक्ते" भाषायामष्टनो दीर्घ इति दीर्घः । ( अष्टा-  
विंशतिः ) । "द्वयष्टनः संख्यायामत्रुघोषशोत्योः" इत्यशोतिवर्जिते संख्यायामुत्तरपदे  
दीर्घः । अत्रुघोषशोतिवचनादष्टनवा इत्यत्र न भवति । "प्राक् शताद्" इति वचनादष्टशत-  
मित्यादावपि न भवति । अष्टमो भागः ( आष्टमः, अष्टमः ) । "पष्टाष्टमाभ्यां ज च" इति  
भाग्ये विवक्षिते ऋप्रत्ययश्चकारादंश्च । ( अष्टः ) । "अष्टपूर्णि" इति षन् । अष्टानां समूहो  
( अष्टीयम् ) । "केदाद्याभ्यां यष्टावन्यतरस्याम्" इति छः । अन्यतरस्यां प्रहणात्पञ्चैः ।  
( आचन् ) । अक्षस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ( आधिकः ) । "आह्वाद्" इति  
ठक् । गोह्रयचलक्षणो यत्त्रैव संख्यापरिमाणाधादीनां पृथुदासाश्च भवति । अश्वेनैकाहोऽन  
गम्यते ( आधीनः ) । "अक्षस्यैकाहगम" इति खन् । अक्षस्यापत्यम् ( आषादनः ) ।  
"अषादिभ्यः फञ्" इति फञ् । ( गषाधम् ) । "गवाश्चभ्रूतीनि च" इति नित्यमेक-  
वद्भावः, पूर्वपदस्यावह् च । ( अक्षस्यति वद्वा ) । मैथुनमिच्छतीत्यर्थः । क्वचि  
परतो "अक्षधीर" इत्यमुक् । अत्र हि [ अथतृपयोर्मैथुनेच्छायाम् ] इति पठ्यते । अन्यथा-  
धीयति । ( अक्षतरः ) । गर्दभादधायामुत्पन्न उच्यते । यस्य वेसर इति नाम "वत्सोशा-  
क्षर्यभेद्यश्च तनुश्च" इति षत् । अक्षशब्दार्थस्य षपक्षेस्तनुर्वं प्रवृत्तिनिमित्तज्ञातिद्वारकं,  
प्रवृत्तिनिमित्तं चेद्वाद्यादन्वस्मिस्तत्सदृशे जात्यन्तरयोगिनि धारोप्यन इति गौगर्धं तनु-  
त्वम् । षत्तः पिस्वात्स्त्रियाम् ( अक्षतरः, अक्षः ) । "अग्नेर्द्वेषन" इति सप्रत्ययः । ( अक्ष-  
परि ) । अक्षेण न तथा पतितं यथा जय इत्यर्थः । "अक्षशालायासंख्याः परिणा" इति मृगो-  
यान्तस्याव्ययीभावः । 'कृतप्रद्वयदारे चार्थ समास इत्यन्ते' । ( अक्षि, अक्षिगो ) ।  
"अग्नेर्निद्" इति क्तिप्रत्ययः । अयमशतो च ध्युत्पादितः । षत्पत्यं चायत्तप्रयोगम् १८  
पिष्ट्य आस्फन्दने ॥ कर्मघनुषान्तः । ( स्तिघ्नन्ते । तिष्ठिये । स्तेषिणः । स्तेषि-  
प्यते । स्तिघ्नताम् । अस्तिघ्नत । स्तिघ्नतीत ) । धातिपि ( स्तेषिषीष्ट । अस्तेषिष्ट ।  
तिष्ठियन्ते । तिष्ठियन्ते । स्तिषिष्या । स्तेषित्या ) । "रलो ध्युत्पाद्" इति क्तिप्रत्य-  
यः । ( तिष्ठिषीति । तिष्ठिषि । स्तेषियति । अस्तिषिष्यत् ) । लयः शेषः । ( स्तिषिणः ।  
स्तिषितयान् ) । उदात्तावनुदात्तौ ॥ १९ ॥

तिक् तिग च ॥ घटांसादास्फन्दने इत्यनुपपद्यते । ( तिक्नोति । तिगेर । तिनेत्रिच ।  
तित्तिविध । तिक्ता । तिक्त्पति । तिक्नोत्तु । अतिक्नोत्तु । तिक्नुपात् ) धातिपि ।  
( तिक्त्वात् । अनेकीत् । तिक्त्तिपति । तिक्नेत्रिच ति । तिक्त्पते । तिक्त्तीति । तिनेत्रि ।  
तेत्रयति । अतीतिक्त् । तिक्त् ) । इगुत्पत्तः षः । ( तिक्त्पतिः ) "तिक्त्पतिः किन्" इत्यन्ते  
इत्यन्ते किन् । तिक्त्पत्यन्तं धैतपत्यन्तं ( तिक्त्पतिः ) । "तिक्त्पतिः किन्" इत्यन्ते  
इति वदन्तु षत् । ( तिक्त्पति । तिक्त्पति । तिक्त्पति ) इत्यन्ति तिक्त्पतिः ॥ २० ॥ २१ ॥

षप दिगायाम् ॥ ( तिक्त्पति । तिक्त्पति । तिक्त्पति । तिक्त्पति । तिक्त्पति । तिक्त्पति )

विधया ]

यति । सन्नोतु । असन्नोत् । सद्युयात् ) आशिपि ( सद्य्यात् । असधीत् । असाधीत् ) ।  
‘अतो हलादेः’ इति वा वृद्धिः । (सिसविपति ) ‘स्तौतिण्योरेव’ इति नियमान्न पत्वम् ।  
( सासध्यते । सासधीति । सासग्धि । सावयति । असीपघत् ) ॥ २२ ॥

विधया प्रागल्भ्ये ॥ ( धृष्णोति । दधर्ष । दधृपतुः । दधर्षिथ । दधृपिव । धर्षिता ।  
धर्षिष्यति । धृष्णोतु । अधृष्णोत् । धृष्णुयात् । आशिपि । ( धृष्यात् । अधर्षीत् ।  
द्विधर्षिपति । दरिधृष्यते । दरीधृषीति, दरिधृष्टि, ) इत्यादि । ( धर्षयति । अदीधृपत् ।  
अदधर्षत् ) ‘उरद्वा’ । ( धृष्यः ) ‘ऋदुपधात्’ इति क्यप् । दधृक् । दधृषौ । ‘ऋत्वि-  
क’ इत्यादौ निपातनात् किनि द्वित्वम् । पदान्ते च कुत्वम् । ( धृष्णुः ) । ‘ऋसिगृधि’  
इत्यादिना धृषेः क्तुः । ( धृष्णक् । धृष्णजौ ) । [धृषेति वक्तव्यम् ] इति नजिङ् । (दुर्ध-  
र्षणः ) ‘धापायां श्रासियुधिधृषिमृषिभ्यां युच्’ । ( धर्षित्वा ) ‘न क्त्वा सेङ्’ इत्यकि-  
त्वाद्गुणः । ( धृष्टो वृपलः ) । ‘धृपरासो वैयात्ये’ इत्यनिट्त्वम् । ‘आदितश्च’ इत्यनि-  
ट्त्वे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थं, तेन वैयात्यादन्यत्र धर्षित इतीङ् भवति । भावादिकमेणोर्न  
वैयात्ये धृषिरस्तीति तत्र नित्यनिषेधार्थं न भवति । वैयात्यादन्यत्र भावादिकमेणोर्विकल्प  
एव भवति । ( धृष्टं, धर्षितम् । प्रधृष्टः, प्रधर्षितः ) इति, तत्रेत्पक्षे ‘निष्ठा शीङ्’ इत्या-  
दिना कित्वाभावाद्गुणः । जीत्वं वर्तमाने क्त्वात् । धृप प्रसहन इति युजादौ ॥ २३ ॥

दम्भु दम्भने ॥ दम्भो लाकार्जवार्थमेव कर्मानुष्ठानम् । (दञ्चोति) । ‘अनिदिताम्’ इति  
नलोपः । ( ददम्भ । देभतुः । ददम्भिय । देभिव ) । [ श्रन्थिप्रन्थिदम्भिस्त्वञीनामिति  
वक्तव्यम् ] इति अपितो लिटः कित्वादनुनासिकलोपे [दम्भेति वक्तव्यम् ] इत्येत्वाभ्या-  
सलोपौ । ‘अत एकहलमध्य’ इति तु न सिध्यति, ‘असिद्धवदत्राभात्’ इत्यनुनासिकलो-  
पस्यासिद्धत्वात् । इदं च कित्त्वं श्रन्थ्यादीनामपिदर्थं पिदर्थं चेति सुधाकरः । आत्रेयाद-  
यस्त्वपिदर्थमिति । न्यासकारस्याप्ययमेव पक्षः । यदाह ग्रन्थिप्रभृतीनां संयोगान्तानामपि-  
तो लिटः कित्त्वमिति । अपिद्वचनान्तानामेवोदाहरणाद्वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः-  
प्रतीयते । हरदत्तस्तु किमिदं पिदर्थमपिदर्थं वेति सन्दिह्यार्थसदसत्त्वं देवा एतज्जातुमर्हन्ती-  
त्याह । के चित् श्रन्थिप्रन्थिदम्भिस्त्वञीनां वेति पठन्तः कित्त्वं विकल्पयन्ति । तन्मते, दम्भ-  
तुरित्याद्यपि भवति । (दम्भिता, दम्भिष्यति, दम्भोतु । अदम्भोत् । दम्भुयात् । दम्भ्यात् ।  
अदम्भोत् । दिदम्भिपति) । ‘सनीवन्त’ इतीङ्विकल्पः । इडभावे । ( धिप्सति । धीप्स-  
ति) । ‘दम्भ इच्च’ इत्यकारस्येकार ईकारश्च । ‘हलन्ताच्च’ इति सनः कित्वादनुनासिक-  
लोपः । अत्र हल्शब्देन जातिराश्रयते ‘एकाच’ इति भ्रूभावे दकारस्य धकारः, ‘खरि  
च’ इति चत्वं भकारस्य पकारः । अत्रेकसमीपाद्दलः परः सन्भवति, हल्जातेराश्रयणात् ।  
जातेः समीपत्वं सनः पूर्वत्वं च व्यक्तिद्वारेण । तथा च वार्तिकं, [दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवा-  
चकत्वात्सिद्धम् ] इति । (दादम्भ्यते । दादम्भि । दम्भयति । अददम्भत् । दम्भित्वा । द्व-  
ध्वा ) । उदित्वादिङ्विकल्पः । ( दम्भः । दम्भवान् ) ‘यस्य विभापा’ इत्यनिट्त्वं,  
( दम्भिः ) । ‘तितुत्र’ इतीग्नियेधः, दभिरिति सौत्रो धातुस्तस्मात् ‘आसुयूवपि’ इत्यादौ  
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ‘पोरदुपधाद्’ इति यतोऽपवादे ण्यति ( दाभ्यः ) ॥ २४ ॥  
ऋधु वृद्धौ ॥ (ऋध्नोति । ऋध्नोतु । आध्नोत् । ऋध्नुयात् ) । शेषमृष्यतिवत् । अय-  
मकर्मकः सकर्मकश्च । अत्र त्रप प्रीणनइत्यात्रेयादयः पठन्ति स्तृज्नीतीत्याद्युदाहरन्ति । अमुं-  
न्यासकारादयो नेच्छन्ति । यदाहुः—क्षुन्नादिषु त्रप्रीतीति व्यत्ययेन श्नुरिति । तृष्यतिदृष्य-  
ती सृषिमित्यनिट्कारिकासु श्यना निट्शस्य व्यावर्त्यत्वे तुदादीयौ तृषिपि, ताहुदात्तावि-  
ति वृत्तिकारेणाभिधानात्तोऽप्यमुं नेच्छतीति प्रतीयते । पुरुषकारेऽप्येवं प्रतिपादितम् ॥ २५ ॥  
छन्दसि ॥ आ गणान्तात् छन्दसीत्यर्थः । अन्यस्तु छन्दस्यह व्यासाविति पठित्वा  
छन्दोप्रहणमज्ञोतिविशेषणं मन्यते । तच्छाकटायनमैत्रेयादयो न सहन्ते ॥



न्वति । सन्नोतु । असन्नोतु । सधुयात् ) आशिपि ( सध्यात् । असवीत् । असावीत् ) ।  
 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः । (सिसधिपति ) "स्तौतिण्योरेव" इति नियमान्न पत्वम् ।  
 ( सासध्वयते । सासवीति । सासग्धि । सावयति । असोपघत् ) ॥ २२ ॥

जिह्वा प्रागल्भ्ये ॥ ( धृष्णोति । धृषपं । धृषपतुः । धृषपिथ । धृषपिव । धृषिता ।  
 धृषिष्यति । धृष्णोतु । अधृष्णोत् । धृष्णुयात् । आशिपि । ( धृष्यात् । अधृषीत् ।  
 द्विधृषिपति । दरिधृष्यते । दरीधृषीति, दरिधृषि, ) इत्यादि । ( धृषयति । अधीधृषत् ।  
 अदधृषत् ) "उरद्धा" । ( धृष्यः ) "ऋदुपधात्" इति क्यप् । धृक् । धृषो ) । "ऋत्वि-  
 क्" इत्यादौ निपातनात् किनि द्वित्वम् । पदान्ते च कुत्वम् । ( धृष्णुः ) । "त्रसिगृधि"  
 इत्यादिना धृषेः क्तुः । ( धृष्णक् । धृष्णजौ ) । [धृषेःश्चेति वक्तव्यम् ] इति नजिङ् । ( दुर्ध-  
 र्पणः ) "भापायां शसियुधिधृषिमृषिम्यो युच्" । ( धृषित्वा ) "न क्त्वा सेड्" इत्यकि-  
 त्वाद्गुणः । ( धृषो वृषलः ) । "धृषशसो वैयात्ये" इत्यनित्त्वम् । "आदितश्च" इत्यनि-  
 त्त्वे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थं, तेन वैयात्यादन्यत्र धृषित इतीङ् भवति । भावादिकर्मेणोर्न  
 वैयात्ये धृषिरस्तीति तत्र नित्यनिषेधार्थं न भवति । वैयात्यादन्यत्र भावादिकर्मेणोर्विकल्प  
 एव भवति । ( धृषट्, धृषितम् । प्रधृषः, प्रधृषितः ) इति, तत्रेदप्ये "निष्ठा शीङ्" इत्या-  
 दिना कित्वाभावाद्गुणः । जीत्वं वर्तमाने क्त्वात् । धृष प्रसहन इति युजादौ ॥ २३ ॥

दम्भु दम्भने ॥ दम्भो लाकार्जवाथमेव कर्मानुष्ठानम् । (दञ्जोति) । "अनिदिताम्" इति  
 नलोपः । ( ददम्भ । देभतुः । ददम्भिय । देभिव ) । [ श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्त्वञ्जीनामिति  
 वक्तव्यम् ] इति अपितो लिटः कित्वादनुनासिकलोपे [दम्भेःश्चेति वक्तव्यम् ] इत्येत्वाभ्या-  
 सलोपौ । "अत एकहलमध्य" इति तु न सिध्यति, "असिद्धवद्भावात्" इत्यनुनासिकलो-  
 पस्यासिद्धत्वात् । इदं च कित्त्वं श्रन्थ्यादीनामपिदर्थं पिदर्थं चेति सुधाकरः । आत्रेयाद-  
 पत्यासिद्धत्वात् । इदं च कित्त्वं श्रन्थ्यादीनामपिदर्थं पिदर्थं चेति सुधाकरः । आत्रेयाद-  
 यस्त्वपिदर्थमिति । न्यासकारस्याप्ययमेव पक्षः । यदाह ग्रन्थिप्रभृतीनां संयोगान्तानामपि-  
 तो लिटः कित्त्वमिति । अपिट्वचनान्तानामेवोदाहरणाद्बृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमतः-  
 प्रतीयते । हरदत्तस्तु किमिदं पिदर्थमपिदर्थं वेति सन्दिह्यार्थसदृशत्वं देवा एतज्जातुमर्हन्ती-  
 त्याह । के चित् श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्त्वञ्जीनां वेति पठन्तः कित्त्वं विकल्पयन्ति । तन्मते, दम्भ-  
 तुरित्याद्यपि भवति । (दम्भिता, दम्भिष्यति, दम्भोतु । अदम्भोत् । दम्भुयात् । दम्भ्यात् ।  
 अदम्भीत् । दिदम्भिपति) । "सनीवन्त" इतीङ् विकल्पः । इडभावे । ( धिप्सति । धीप्स-  
 र्ति) । "दम्भ इच्च" इत्यकारस्येकार ईकारश्च । "हलन्ताच्च" इति सनः कित्वादनुनासिक-  
 लोपः । अत्र हल्शब्देन जातिराश्रयते "एकाच" इति भप्भावे ढकारस्य घकारः, "खरि-  
 चात्" इति चत्वं भकारस्य पकारः । अत्रेक्समीपाद्दलः परः सन्भवति, हल्जातेराश्रयणात् ।  
 जातेः समीपत्वं सनः पूर्वत्वं च व्यक्तिद्वारेण । तथा च वार्तिकं, [दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवा-  
 क्त्वात्सिद्धम् ] इति । (दादभ्यते । दादब्धि । दम्भयति । अददम्भत् । दम्भत्वा । द्-  
 वा ) । उदित्वादिङ् विकल्पः । ( दब्धः । दब्धवान् ) "यस्य विभापा" इत्यनित्त्वं,  
 दब्धिः ) । "तितुत्र" इतीग्निषेधः, दभिरिति सौत्रो धातुस्तस्मात् "आसुयुवपि" इत्यादौ  
 ऋकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् "पोरदुपधाद्" इति यतोऽपवादे ण्यति ( दाभ्यः ) ॥ २४ ॥  
 ऋधु वृद्धौ ॥ (ऋष्णोति । ऋष्णोतु । आष्णोत् । ऋष्णुयात् ) । शेषमृष्यतिवत् । अय-  
 मकर्मकः सकर्मकश्च । अत्र तृप प्राणनहत्यात्रेयादयः पठन्ति । स्तृष्णोतीत्याद्युदाहरन्ति । अमुं-  
 न्यासकारादयो नेच्छन्ति । यदाहुः—भुञ्जादितु तृप्प्रोतीति व्यत्ययेन श्नुरिति । तृष्यतिदृष्य-  
 ती सृषिमित्यनिङ्कारिकासु श्यना निङ्दशस्य व्यावर्त्यत्वे तुदादीयो तृषिदपी, तातुदात्तावि-  
 ति वृत्तिकारेणाभिधानात्सोऽप्यमुं नेच्छतीति प्रतीयते । पुस्तकारेऽप्येवं प्रतिपादितम् ॥ २५ ॥  
 छन्दसि ॥ आ गणान्तात् छन्दसीत्यर्थः । अन्यस्तु छन्दस्यह व्यासाविति पठित्वा  
 छन्दोग्रहणमहोतिविशेषणं मन्यते । तच्छाकटायनसन्त्रेयादयो न सहन्ते ॥

अह व्यासौ ॥ ( अहोति ) इत्यादि ॥ २६ ॥

दध घातने पालने च ॥ ( दधोति ) इत्यादि । धाराधरा एव धराधराणां निदाधराञ्चै  
धविघातदक्षा इति । अत्र दध घातने इति स्वादि, ततो निदध्यते अनेनेति कृत्वा निराध  
शब्द साधुरिति पारायणिका इति सुधाकरस्तदपाणिनीयम्, सत्रायामर्थमेधनिदाधावशाया  
इति न्यङ्कादौ पठित्वा दहतैर्धभि व्युत्पादनात् । तथा च तत्र वृत्ति, अपूर्वस्य निपूर्वस्य  
च दहेरिति ॥ २७ ॥

धमु भक्षणे ( चक्षोति ) इत्यादि ॥ २८ ॥

रि क्षि चिरि जिरी दाश द हिंसायाम् ॥ ( रिणोति । शिणोति ) इत्यादि । अयं मापाया  
मपीत्यात्रेयमैत्रेयादयः । प्रयुज्यते च । इमा द्विद्वि व्यायतपातमक्षिणोत् । न तद्यश शश्वृता  
क्षिणोति । पञ्चबाण क्षिणोतीति । शाकटापनादयस्तु छान्दसत्वमेवाहु । केचित्तु दुहमपि  
पठन्ति, दुनुते इति । यदाह दुगं । तिरु तिग पञ्च रि क्षि चिरि जिरी दान् द दुह हिंसायां,  
छान्दसाक्षामी परस्मैभाषा उदात्ता इति ॥ ३४ ॥

वृत् ॥ स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुदाधीश्वरश्रीकम्पराजमुत्सङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायणमुनेन माध  
वसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिताया माधवीयायां धातुवृत्तौ स्वादय सम्पूर्णा ॥

### अथ तुदादयः ।

तुद व्यथने ॥ ( तुदति । तुदत । तुदन्ति । तुदसि । तुदय । तुदय । तुदामि । तुदाय  
तुदाम ) । “तुदादिभ्य दा” इति दाभ्यिपथेन । ( तुदती, तुदती, ) स्त्री । ( तुदती ) कुन्ते । ( तुद-  
न्ती, कुन्ते ) “आच्छीनघोर्नुम्” इति श्रयन्तस्य शीनघोर्नुम्बिभ्रुष्य ( तुदते । तुदन्ते। तुदये ।  
तुदये । तुदध्वे । तुदे । तुदावहे । तुदामहे । तुतोद । तुतुदत्त । तुतोदिय । तुतुद । तुतोद ।  
तुतुदिय । तुतुदे । तुतुदाते । तुतुदरे । तुतुदाये । तुतुदिष्ये । तुतुदे । तुतुदिगे ) । प्रादिनि  
यमादिट् । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदत्त । तुदतात् । तुदताम् । तुदन्तु । तुद । तु-  
दतात् । तुदतम् । तुदत । तुदानि । तुदाय । तुदताम्, तुदेताम् । तुदन्ताम् । तुदत्त्वा । तुदेपां,  
तुदध्वं, तुदे । तुदावहे । अतुदत् । अतुद । अतुदम् । अतुदत । अतुदया । अतुदे । तुदेत् ।  
तुदेतां, तुदेत्तु । तुदे । तुदेयं, तुदेत । तुदेवातां, तुदेरन् । तुदेया । तुदेय । तुदेवदि । ) । आ  
शिपि । ( तुदात्, तुदास्ताम् । तुत्सोष्ट । तुत्सोयास्तां, ) “त्सि च सिधावात्मनेपदेषु” इति  
विश्वाय गुण । ( अतोत्सोत् । अतोत्ताम् । अतोत्सोः । अतोत्सम् ) । “वदवण” इति  
वृद्धिः । “शान्ते शलि” इति सिथो लोपः । अतुत्त । अतुत्सतां, अतुत्सति । अतुत्सते ) ।  
“हृलन्ताच्च” इति सक्तः । अतुत्तत्त्वे, अतुत्तुरीति, ) । “वात्प्यत्त्वात्” इति, गुणिति-  
पेथ । ( तोत्तोति ) । त्पूरयगुण । त्पूरयति । अत्तुत्तत्त्वे । तिङ्-तुदत् ) । “वात्प्यति-  
इत्यादिना रान् । त्रिपुत्तुद । अहन्तुद ) “विष्णवत्सोत्तुद” इति लृत् । “अहन्तिपूरयत्त्वात्  
स्य” इति मुम् । “संयोगान्तत्त्वात्” इत्यप्य सकारस्य लोपः ( तोत्तम् ) “शान्ते” इत्या  
दिना करणे इत् । ( प्रजोद ) । “हृत्प्र” इति मंगापो करणे पम् । ( तुत्ता । तुत्त,  
तुत्तयात् ) । “रदाभ्याम्” इति निडाभ्याम् । ( तुत्ताम् ) “वात्प्युदितिविभित्तिभ्यश्च्यत्”  
इति यत् ॥ १ ॥

तुद श्लेषे ( प्रतुदते । प्रतुदति ) इत्यादि तुदियत् । “उत्तगांशगमागेश्रि” इति लृत् ।  
( तुत्ता । तुत्त । तुत्त । तुत्तयात् । तुत्तयात् ) । “तुदियत्” इति लृत् । “वात्प्युदितिविभित्तिभ्यश्च्यत्”  
इति यत् । “प्रत्यये कविजानम्” इति च । “तुत्तगांशगमागेश्रि” इति लृत् ।

पररूपं च । ( शोकापनुदः ) । “तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः” इत्यनयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोः कप्रत्ययः । कर्मण्यणोपवादः । अयं च शोकमपनुद्य मुखस्याहर्तरि, [ आल-  
स्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ] इति वचनात् । यस्तु दुःखमेकमपनुदति मुखं नाहरति  
तत्राणि शोकापनुद इति भवति । अयं परस्मैपदिष्वपि पठ्यते । तेनायं भाषायां परस्मैपद्ये-  
वेति वर्द्धमानः । स्याम्यपि तथा परस्मैपदिष्वेवासुं पपाठ । उभयमात्रेयमैत्रेयाधनेकव्या-  
ख्यानविरुद्धम्, यद्वाहुरुभयपदिषु पठितस्यास्य पुनः परस्मैपदिषु पाठः कर्त्रभिप्रायेऽपि पर-  
स्मैपदार्थ इति ॥ २ ॥

दिश अतिसर्जने ॥ ( दिशति । दिशते । दिदेश । दिदेशिय । दिदिशिव । दिदिशे ।  
दिदिशिरे । दिदिशिपे । दिदिशिवहे । देष्टा । देख्यति । देख्यते ) । “व्रश्” इत्यादिना  
पत्त्वे “पढोः कस्सि” इति कत्वं, ( दिशतु । दिशताम् । अदिशत् । अदिशत । दिशेत् । दि-  
शेत ) आशिपि ( दिश्यात् । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षताम् । अदिक्षन् । अदिक्षः ।  
अदिक्षत । अदिक्षताम् । अदिक्षथाः । अदिक्षि । अदिक्षावहि ) । “शल इगुपधात्” इति  
कसः, “कसस्याचि” इत्यल्लोपः । ( दिदिक्षति । दिदिक्षते ) “हलन्ताच्च” इति कित्त्वम् ।  
( देदिश्यते । देदिशीति । देदेष्टि । देशयति । अदीदिशत् । दिक् । दिशो । दिशः ) । “क-  
त्त्वक्” इत्यादिना विविनि “किनप्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वं द्वितीयः, पदान्ते तस्य जश्त्वं  
गकारः, “वावसाने” इति चत्वं ककारः । न च कुत्वं जश्त्वे पूर्वत्रासिद्धं, “दिगादिभ्यो  
यत्” इति निर्देशात् । नापि कुत्वं व्रश्चादिपत्त्वे ऽसिद्धम् । पत्वापवाद्त्वात्तस्य (प्रतिदिशम्)  
पत्वायामव्ययीभावः । “अव्ययीभावे शस्त्प्रभृतिभ्यः” इति टच् समासान्तः । ( दिशा ) ।  
भापं चापि हलन्तानाम् इति भागुरिवचनाद् टाप् । दिशि भवं ( दिश्यम् ) । “दिगादिभ्यो  
त्” इति यत्, नामादेशं युध्यते । “नामन्यादिशिप्रहोः” इति द्वितीयान्ते नामन्युपपदे आ-  
देशोर्धातुसम्बन्धे णमुल् । वाक्यं समासो वास्तु, “वृतीयाप्रभृतीनि” इति समासो वि-  
लक्ष्यते । नामादिश्य युध्यत इति क्त्वापि भवति । उक्तं हि—“वृतीयाप्रभृतीनि” इ-  
त्यत्र वृत्तौ सर्वत्रैवास्मिन् णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरुविधिना क्त्वापि । ( दिष्टं )  
कः । ( दैष्टिकः ) । “अस्तित्नास्तित्दिष्टमतिः” इत्यस्त्यादिभ्यो मत्युपादिभ्यो ऽप्येत्यर्थं ठक् ,  
प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिरस्ति स दैष्टिक इति वृत्तिः, एतच्चामिधानस्वभावाल्लक्ष्यम् ।  
( दिष्टिः ) । संज्ञायां क्तिच् । दिशति तमिति ( देशः ) । “अकर्तरि च कारके” इति कर्मणि  
वञ् । ( प्रादेशः ) । “हलश्च” इति संज्ञायां करणे घञ् । “उपसर्गस्याघञि” इति दीर्घः ।  
( प्रादेशिनी ) णिनिः ॥ ३ ॥

अस्ज पाके ॥ ( भृज्जति । भृज्जसि । भृज्जामि । भृज्जते । भृज्जसे । भृज्जे ) ।  
शस्य “सार्धधातुकमपित्” इति डित्त्वात् “ग्रहिज्या” दिना सम्प्रसारणम् । पररूपत्वम् ।  
“झलां जश् झशि” इति सकारस्य दकारस्तस्य श्चुत्वं जकारः । न चश्चुत्वं दत्वमसिद्धम् ।  
भृज्जतीनामिति निद्रुंशादिति व्याख्यातारः । यद्वा जश्त्वस्यासिद्धत्वात्सकारस्यैव श्चुत्वे  
शकारस्तस्य “झलां जश् झशि” इति जश्त्वेन जकारेऽपि रूपं सेत्स्यति । ( वभज्जे ।  
वभज्जंतुः । वभज्जुः । वभज्जिजय । वभज्जे । वभज्जिजुः । वभज्जिजव । वभज्जे । वभज्जाते ।  
वभज्जिजे । वभज्जिजे ) इत्यादि । क्रादिनियमादिद् । थलि भारद्वाजनियमादिकल्पः ।  
“अस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम्” इत्यार्द्धधातुके रेफोपधयोनिवृत्तिः । रमागमश्च विकल्प-  
न । आगमे ऽकार उच्चारणार्थः । अन्यद्वा ( वभ्रज्ज । वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जुः । वभ्रज्जिजय ।  
वभ्रज्ज । वभ्रज्जिजुः । वभ्रज्ज । वभ्रज्जिजव । वभ्रज्जे । वभ्रज्जाते । वभ्रज्जिजे । वभ्रज्जिजे )  
इत्यादि । ( भर्षां । भ्रष्टा ) । रमभावे “स्क्रोः” इति सकारस्य लोपः । “व्रश्” आदिनाभय-  
त्र जकारस्य पत्त्वे ष्टुत्वम् । ( भर्ष्यति । भर्ष्यते । भ्रश्यति । भ्रश्यते ) । रमभावे “स्क्रोः”  
इतिसलोपः । सर्वत्र व्रश्चादिपत्त्वे “पढोः कः सि” इति कत्वम् । भृज्जतु । भृज्जताम् । अ-

भृज्जत् । अभृज्जत् । भृज्जत् । भृज्जेयुः । भृज्जेत । भृज्जेयाताम् । भृज्जेरत् । आशि-  
 पि (भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम्) । यासुटः कित्वात्सम्प्रसारणम् । रमागमश्चानेन पूर्वविप्रति-  
 पेधेन बाध्यते । (भर्क्षीष्ट । भर्क्षीयास्ताम् । अक्षीष्ट । अक्षीयास्ताम्) इत्यादि । रमागमतद-  
 भावयोः सलोपदि पूर्ववत् । (अभाक्षीत् । अभाष्याम् । अभाक्षुः । अभाक्षीः । अभाष्यम् । अ-  
 भाक्षम् । अभ्राक्षीत् । अभ्राष्याम् । अभ्राक्षुः । इत्यादि । “वद्मज्ज” इति वृद्धिः । छलि सिचो  
 लोपे संकारस्याभावात् “पडोः कः सि” इति न भवति । (अभर्ष्यत् । अभर्षाताम् । अभर्षाः ।  
 अभर्षायाम् । अभर्ष्वम् । अभर्षिः । अभर्ष्वहि । अभर्ष्यत्, अभर्षताम् । ) इत्यादि पूर्व-  
 वत् । यथायोगं सलोपपत्वस्त्वानि, यत्र न सिचो लोपस्तत्र कात्परत्वात् “आदेशप्रत्यययोः”  
 इति पत्वम् । ( विभर्षति । विभर्षति । विभर्षति, विभर्षति ) “सनीरन्त”, इत्या-  
 दिनेङ्ङिङ्ङल्पः, तञ्जि (विभर्षते) इत्यादि घातृत्वम् । (परीभृज्यते), आनीलिङ्ङ्वदपि  
 रोपघटोपात्पूर्वविप्रतिपेधेन सम्प्रसारणमेव भवति, अभ्यासस्योरदत्त्वे “रीगृह्यतः” इति  
 रीट् । “अल्जोरोपघयोः” इति लोपोऽभ्यासस्य न भवति । तत्रोपदेशादणानुरूपेः । ( या-  
 अष्टि ) इत्यादि । अत्र यद्ये लुप्तत्वात्तिया निर्देशाद्वा न सम्प्रसारणम् । अत एव लुक् लुप्त-  
 त्वादादाधेधातुकरत्वाभावाद् रोपघटोर्लोपोऽपि न भवति । ( भृज्जेति । अयभर्षत् । भृ-  
 ज्जयति । अयभृज्जत् । अयर्ष्यः । अयर्ष्यः ) । ष्यति रोपपलोपे “घञोः कुपिण्यतोः” इति  
 कुत्तम् । लोपाभावे तु जदत्वात्पूर्वम् । “पूर्वग्रासिद्धम्” इति “घञोः” इति कुप्तेन जकारस्य  
 गकारे यश्चात् संकारस्य जदत्वे दकारः । ( भर्गः, अर्गः ) । घञ्, पूर्ववत् प्रथिया । भर्ग-  
 स्यापयं (भर्गायग, ) । “भर्गात्प्रैगते” इति कञ् प्रैगतादन्वयत्र “अत इन्” इतोनि  
 (भर्गिः) । ( अष्टः, अष्टवान् । भृगुः ) । [ प्रथिग्रदिभ्रज्ञां सम्प्रसारणं सलोपश्च ]  
 इत्युप्रत्ययः सम्प्रसारणसलोपौ च “न्यदृषादीनाम्” इति कुत्वम् । भृगोरपस्यं (भर्गायः) ।  
 “अप्यन्धवृष्णी” इत्यण्, बहुस्ये (भृगवः) “अग्निभृगु” इत्यादिना ऽणो लुक् । ( भा-  
 ट्ठम् ) । “घर्मजिगामि” इत्यादिना ष्टृन् वृद्धिश्च । भर्जन इति चापि ॥ ४ ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ ( क्षिपति, क्षिपते । अभिक्षिपति । प्रविक्षिपति । अतिक्षिपति ) “अभि-  
 प्रत्यतिभ्यः क्षिपः” इति त्रिषाफल्स्य कर्तृगामित्ये ऽपि परस्मैरदम् । इदम् शुद्धे फलरीति  
 कर्मरतेरि क् इ भवति (अभिक्षिप्यत इति) । (विशेष । विश्लेषिष । विशिषिष । विशिषे ।  
 विशिषिषे । धेत्ता । धेप्स्यति । धेप्स्यते । क्षिपत । क्षिपाम् । अक्षिपत् । अक्षिपत् ।  
 क्षिपत् । क्षिपेत् । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । अक्षेप्सोत् । अक्षेप्ताम् । अक्षिप्त । अक्षिप्या-  
 ताम् ) । “लिङ्गिचायात्तमेपदेषु” इति कित्वात्त गुणः । ( विशिष्यति । विशिष्यते ) ।  
 “हान्तात्” इति सन् चिन्त्यम् । ( पेशिष्यते । पेशिष्यति । पेशेति । पेशति । अवि-  
 क्षिपत् ) । एतः क्षिपतिवदेष ॥ ५ ॥

अचीकृपत्) उर्कद्वा । ( कृषिः ) । “इक्कृष्यादिभ्यः” इति इक् । ( कृषीगलः ) “रजः कृष्यासुति” इति मत्वर्थं वलच् । “वळे” इति दीर्घः” ( सङ्कुर्गणः ) । नन्यादित्वात् ल्युः । ( कृषकः । ) “क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः” इति क्वुन् “ससम्भ्यां चोपपीड” इत्यत्र कर्पेरिदे ग्रहणं न कृपेरिति वृत्तिः । आत्रेयस्तु व्याख्यानकृन्मत्रमेतत्, विशेषाभावादिति । हरदत्तस्तु विशेषमाह । यदाह । यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठस्तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये त्रिलेखने वृत्तिः, तेन क्षेत्रे उपकृत्य हलेनोपकृत्य, तौदादिकात् क्त्वाप्रत्यय एव भवति न णमुलिति । न्यासकारोऽपि कर्प इति शपा निर्दृशान्नौवादिकस्य प्रहगमित्याह ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्व-रितेतः ॥ ६ ॥

पान्तप्रसङ्गात्सेटं परस्मैपदिनमाह ॥  
 ऋषी गतौ ॥ ( ऋपति । प्रार्पति । ) “उपसर्गादिति” इति वृद्धिः । ( आनर्प । आनृ-  
 प्तुः । आनृषुः । आनृपिथ । आनृपिव ) । अभ्यासस्योरदत्त्वे हलादिः शेषे “अत आदेः”  
 इति दीर्घः । “तस्मान्नुड् द्विहल” इति नुट् । ( अर्पिता । अर्पिष्यति । ऋपतु । आर्पत् ) ।  
 “आटश्च” इति वृद्धिः । ( ऋपेत् । ऋष्यात् ) । मा भवानपीत् । “नेटि” इति न वृद्धिः ।  
 ( अर्पिपिपति ) । परत्वाद्गुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं “नन्द्राः” इति रेफस्य न भव-  
 ति । ( अर्पयति । आर्पिषत् । अर्पित्वा । ) “न क्त्वा सेड्” इत्यकित्त्वम् । ( ऋष्टः । ऋष्ट-  
 वान् । ) ईदित्त्वादनित्त्वम् । ( ऋपभः ) । “ऋपिवृषिभ्यां किट्” इत्यभच् प्रत्ययः । ( आ-  
 र्पभ्यो ) वत्सः । “ऋपभोपानहोर्ज्यः” इति विकृतिवाचिन ऋपभशब्दाद्विकृत्यर्थोयां प्रकृतौ  
 ज्यः । अत्र ऋपभावस्था विकृतिः । वत्सावस्था प्रकृतिः । ( ऋपभतरः । ) भारवहने मन्दश-  
 क्तिरनड्वान् “वत्सोक्ष” इत्यादिना टश्च । अत्र तनुत्वेन भारवहनाशक्तिरुच्यते । ( ऋक्षः ) ।  
 “स्नुवश्चिकृत्यभिभ्यः कित्” इति सः । उदात्त उदात्तेत् ॥ ७ ॥

पान्तसेडोदित्प्रसङ्गात्चाटशमात्मनेपदिनमाह ॥

जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ जुपते । जुषुपे । जुषुपिपे । जोषिता । जोषिष्यते । जुपताम् । अजुप-  
 त् । जुपेत । जोषिपीष्ट । अजोषिष्ट । अजोषिपाताम् । जुषुपिपते । जुजोषिपते । जुषित्वा । जो-  
 पित्वा । “रलोव्युपधात्” इति कित्त्वविकल्पः । ( जोजुष्यते । जोजोषि । जोषयति । अजू-  
 जुपत् । जुष्यः । ) “पृतिस्तु” इत्यादिना क्यप् । ( जुष्टः । जुष्टवान् । ) ईदित्त्वादनित्त्वम् ।  
 ( सजुः । सजुषो । सजुपः ) । सम्पदादित्वात् क्पि । कियन्तस्य सहशब्देन बहुव्रीहौ  
 “वोपसर्जनस्य” इति सभावः । “ससजुषोः” इति रुत्वे “वोरूपधायाः” इति दीर्घः । विद्यमा-  
 नप्रीतिरित्यर्थः । यस्तु सहार्थे रुदः सजुःशब्दस्तस्य ‘सजुः सहार्थे’ इत्युयादिपाठाद्गतित्वनि-  
 पातत्वयोः “कुगतिप्रादयः” इति समासे ल्यपि (सजुःकृत्ये) इति भवति । सजुरित्येकवचनान्त-  
 स्य पाठात् द्विवचनबहुवचनान्तयोर्न गतित्वं नापि निपातत्वमित्यात्रेयः । द्विवचनबहुवचनान्त-  
 न्तयोः सहार्थे वृत्त्यभावादेव गतित्वं निपातत्वं च न भविष्यतीति यत्किंचिदेतत् । रुदत्वा-  
 देव ह्यमोघान्यासे सजुःकृत्ये सहकृत्येत्यर्थे इत्युक्त्वा जुपतेर्जरेतेवां क्पि समानस्य सभाव  
 इति व्युत्पत्तेरनियमो दर्शितः । ( जोषम् ) इति । स्वरादिपाठाद् घञि मान्तत्वं, स्वभावा-  
 त्क्रियाविषयः ॥ ८ ॥

ओविजी भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । उद्विजिजे । उद्विजिपे । उद्वि-  
 जिता । उद्विजिष्यते । ( “विज इट्” इति इडादेरजिगतः प्रत्ययस्य डित्त्वान्न गुणः । ( उद्वि-  
 जताम् । उद्विजत । उद्विजेत । उद्विजिपीष्ट । उद्विजिष्ट । उद्विजिपतं । उद्विजित्वा ) ।  
 कित्त्वस्यो “रलोव्युपधात्” इति कित्त्वस्य पाक्षिकत्वेऽप्यस्य “विज इट्” इति डित्त्वमिति  
 न गुणः । ( उद्वेविज्यते । उद्वेविजीति । उद्वेवेक्ति । उद्वेजयति । उद्वेविजन् । उद्विप्तः ।  
 उद्विप्तवान् ) । ईदित्त्वादनित्त्वम् । चोः कृत्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । ( वेगितम् ) इति  
 घञन्ताद्देशशब्दादित्त्वि । ( उद्वेजिताम् ) इति ण्यन्तस्य निष्ठायामिति । ( वेवेक्ति, वेविके )



इति जुहोत्यादौ पृथग्भावे ॥ १ ॥

ओलजी ओलस्त्री षोडश्याम् ॥ ( लजते । लेजे । लेजिषे । लाजता । लजिष्यते । लजताम् । अलजत । लजेत । लजिषीष्ट ) । लिटौ । ( अलंजिष्ट । लिलजिषते । लालज्यते । लालजीति । लालकि । लाजयति । अलीलजत् । लजित्वा । लग्नः । लग्नवान् ) । ईदित्वा-दनिट्त्वम् । ओदित्वाग्निष्ठानत्वम् । अयं तवर्गपञ्चमादिरिति चान्द्राः । तन्मतेन नाननप्रिकाशब्दव्युत्पत्तौ तवर्गादिरयं स्वामिना पठितो न तु स्वमतेन, यदाह । ओलजी ओलस्त्री षोडश इति चान्द्रा इति । आत्रेयमैत्रेयस्वामिसम्मतकारशाकटायनादयः सर्वे यणादिमेवाहुः । नमशब्दस्तु षूपोदरादित्वाद्भवत्येनेति मैत्रेयः । ( लजते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जिष्यते । लज्जिताम् । अलज्जत । लज्जेत । लज्जिषीष्ट । अलज्जिष्ट । अलज्जिषताम् । अलज्जिषत । लिलज्जिषते ) । जस्त्वश्चुत्वे । ( लालज्ज्यते । लालज्जोति । लालकि ) । "स्कोः" इति सलोपः । ( लजयति । अललजत् । लजित्वा । लग्नः । लग्नवान् ) । निष्ठानत्वस्य सिद्धत्वात् "स्कोः" इति सलोपः । ( लज्जा ) । "गुरोश्च हलं." इत्यकारः । ( लज्जितः ) इतीति । शप्यनयोरपाठः स्वरार्थः । शपि हि "तास्यनुदात्तेर्नडित्" इत्यादिनां लसार्धधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । ये तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं भवति । ( लजति, लाजति, लज्जति, लाज्जति, ) इति चत्वारः शपि भत्सने । जुषांद्भ्य, जुडाच्चा अनुदात्तेतः ॥ १०-११ ॥

ओदित्वादात्तसोपेधप्रसङ्गाच्चाहशमपि परस्मैपदिनमाह ॥

ओमदचू छेदने ॥ ( वृश्चति ) । "प्रहिज्या"दिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे "स्तोः श्चुना श्चु" इति सकारस्यं शकारः । ( वयश्च । वयश्चतुः । वयश्चिथ । वयष्ट । वयश्चिव ) । संयोगान्त-

त्वेन लिटः कित्वाभावात् "प्रहिज्या"दिना सम्प्रसारणन्न भवति । अभ्यासस्य "लिट्प्रभ्यास" इति सम्प्रसारणे "स्तोः श्चुना श्चु." इति सकारस्य शकारः । "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति पूर्वस्य निषेधाद्रेफस्यैव सम्प्रसारणप्रसङ्गः, उरदत्त्वस्याङ्गत्वाद्ङाक्षितप्रत्ययेन परनिमित्तत्वात् "अचःपरस्मिन्" इति स्थानिनत्वेन सम्प्रसारणपरत्वात् । ऊदित्वात्सर्गत्रेद्विकल्पः । ऋादिनियमः प्रतिपिद्धविषय इति थलयपि विकल्प एव भवति । तत्रेडभावे झलपरत्वात् "स्कोः" इति सलोपे ऋश्चादिना पत्ये ष्टुत्वम् । ( मष्टा, मश्रिता । मश्रयुति । मश्रिष्यति । ) अनिटि सलोपपत्ययोः "पढोः कः सि" इति क्तवं, ( वृश्चतु । अतृश्चत् । वृश्चेत् । ) आशिपि ( वृश्चयात् । अन्नश्चोत् । अन्नश्चिष्टाम् । अन्नश्चिषुः । अन्नश्चीः । अन्नश्चिष्टम् । अन्नश्चिष्ट । अन्नश्चिषम् । ) "नेटि" इति न वृद्धिः । अनिटि तु ( अमाशोत् ) पूर्ववत्सलोपपत्ययोः कुत्वम् । ( अमाशाम् । ) "झलो झलि" इति सिचो लोपे प्रत्ययलक्षणेन "पढोः कः सि" इति न भवति । तस्य वर्णाश्रयत्वाद्दणार्थये च प्रत्ययलक्षणाभावात् । ( विमश्रिषति । विमश्रति । वरीश्रुच्यते । ) "रीगृत्वतः" इति रीक् । ( वागष्टि । वागष्टः ) । मश्रतीति दितपा निदेशाद् डिङ्चनेषु न सम्प्रसारणम् । ( मश्रयति । अयमश्रत् । मश्रित्वा ) । "जिद्वदच्योः कित्वा" इति नित्यमिद् । "नस्त्वा सेह्" इत्यकित्वाच्च सम्प्रसारणम् । ( पृक्गः । पृक्गमान् ) । "यस्य त्रिभाषा" इत्यनिट्त्वम् । ओदित्वाग्निष्ठानत्वं, तस्य पूर्वश्रासिद्धत्वात् झलपरत्वेन "स्कोः" इति सलोपः । "योः कुः" इति कुत्वं च । [निष्ठादेशः पत्यस्वारप्रत्ययेद्विधिषु सिद्धो वक्तव्य] इति मश्रादिपत्ये निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् झलपरत्वाभावाच्च पत्यम् । ( मश्रयः । मश्रकः । ) ण्यद्वधौ । "चजोः कुणिष्णयतो." इति कुत्वम् । झलपरत्वात्सलोपो न भवति । वयदपेत्यादौ वकारस्योपदेशमाम्थ्याद्रेफे वलि परतो लोपो न भवति । न च वृश्चतीत्यादौ सम्प्रसारणे झलपरत्वाभावाच्चट्पणमुपदेशस्य प्रयोजनं, तत्रापि सम्प्रसारणस्य निट्प्रत्ययपेक्षत्वेन यदिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्दस्ति फलोपप्रसङ्ग इति । ( वृश्चः ) । "स्तुश्रिष्ट-रूपिभ्यः कित्वा" इति सप्रत्यये पर्ये कुत्वे, "स्कोः" इति सलोपः ॥ ११ ॥



भवव्याख्यानयोष्टकम् । ऋचोऽर्द्धम् ( अर्द्धचम् ) । “अर्द्धं नपुंसकम्” इत्येकदेशिनार्द्धशब्दस्य पद्योसमासः । “ऋक्पूर्वशुभः” इत्यादिना ऽकारः समासान्तः । “अर्द्धं चां पुंसि च” इति पुंनपुंसकयोरयम् । अशुभो माणवको ज्ञेयो बहुवृचश्ररणाख्यायामिति विशेषे अकारप्रत्ययस्य स्मरणाद् (अशुभं साम, बहुवृचं सूक्तम्) इत्यादौ शेषलक्षणः कवेव भवति । ऋक् च साम च (ऋक्सामे) । “अचतुर” इत्यादिना द्वन्द्वे ऽच् समासान्तः । “नस्तद्वित” इति साम्नाष्ट्रिलोपः ॥ २२ ॥

उञ्ज आञ्जने ॥ अयमुपध्मानीयोपध इति केचित् । तथा च “हयवरद्” इत्यत्र वा-  
र्तिकम् । [अयोगवाहानामट्त्सु णत्वं शर्षु जशभावपत्वे] इति । अत्र भाष्यं—“शर्षु षोपदेशः  
वर्तव्यः । किं प्रयोजनं, जशभावपत्वे । उञ्जिप्रथमुपध्मानीयोपधः पठ्यते, तस्य जस्ते कृने  
( उञ्जिता उञ्जित्वा उञ्जितुमुञ्जितव्यम् ) इत्येतदप्यं यथा स्यादिति । शर्षु जशभाव इत्य-  
स्यायमभिप्रायः । शर्षु उपदेशात् शल्लुवाञ्जशत्वमिति । पुनश्च भाष्यम् । यद्युपध्मानीयोपधः  
पठ्यते । उञ्जिजिपतीत्युपध्मानीयादेशैरेव द्विवचनं प्राप्नोतीति । जस्त्वस्यासिद्धत्वादुप-  
ध्मानीयादेशद्विवचने जशत्वेनोपध्मानीयस्य वत्ये उञ्जिजिपतीति स्यादिति भावः । तथा  
कैयटे द्विवचने पूर्वत्र जशत्वमसिद्धमथापि [ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने ] इति सिद्धं, सर्वयो-  
ञ्जिजिपतीति प्राप्नोति । किं च अभ्युद्गः समुद्ग इति च न सिध्यतः । यद्यपि गमे-  
द्व्युपसर्गाद्देशेऽपि सिद्धस्तथापि अस्मादञ्जि कृते उपध्मानीयस्य च जस्त्वे (अभ्युञ्ज समु-  
ञ्जः ) इत्यपि स्याताम्, तदर्थम् [उपध्मानीयस्य च] इति वार्तिकेन कर्मणं परत उपध्मानी-  
यस्य सकारो विधेयं स्यात्, तस्मिन् हि जस्तेन दत्वं भविष्यति । तस्मादर्थं दोषः पठि-  
तव्यः । उक्तं च भाष्ये । यद्यथं दोषः का रूपसिद्धिः, उञ्जित्वा उञ्जितुमुञ्जितव्यमिति ।  
असिद्धे न उञ्जेः । इदमस्ति “स्तोः श्चुना श्चु,” इति, ततो वक्ष्यामि न उञ्जेः । उञ्जे  
श्चुना सन्निपाते भो भवतीति, ततश्च “न न्द्रा.” इति निषेधे भत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारवर्जस्य  
द्विवचने ऽश्चाद्यत्वे उञ्जिजिपतीति सिद्धिः । न चास्ति [पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन] इति ।  
“नन्द्रा” इत्यस्य द्विवचननिषेधरूपत्वात् । न चास्त्यभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र भत्वस्य प्रसङ्गः ।  
तस्य कृत्वे पूर्वत्रासिद्धत्वात्, कृते चास्मिन् चवर्गयोगाभावात् । अपरे तु वकारोपधं पठ-  
न्ति । “नन्द्रा.” इत्यत्र धरात्स्यापि प्रतिषेधमुनस्यक्षते । तेषामभ्युद्ग इत्यादौ दत्वमपि  
वक्ष्यम् । ( उञ्जति । उञ्जाञ्कार । उञ्जिता । उञ्जियति । उञ्जतु । औञ्जत् ।  
उञ्जेत् ) । आशिपि ( उञ्ज्यात् । औञ्जीत् । उञ्जयति । मा मत्रानुञ्जितम् । न्युञ्जिता  
शेरतेऽस्मिन्निति (स्युञ्जो) रोगविशेषः । ) “भुज्युञ्जी पाण्युपतापयोः” इति धञि कृत्वा-  
भावो निपातयते । ( ओजः ) । “उञ्जेयैलोपश्च” इत्यमुनि बलोपो गुणश्च निपातयते । (ओ-  
जायते ) । “कत्तुः कयद् सलोपश्च” इति कयद्सलोपौ । अत्रानुद्गतस्य वापहणस्य ध्वरस्थि-  
तविभाषात्वात्सिद्धयोऽत्र सलोपः । ( ओजसा इतम् ) । “ओजससहोम्भस्तमसः कृतीयाया”  
इत्यलुक् ॥ २३ ॥

उञ्ज उरसर्गं ॥ अयमपि दोषः, जस्त्वं तु छाशजिम् । ( उञ्जति ) इत्यादि पूर्वयम् ।  
( उद्वो नदः ) । “भिषोद्यौ नदे” इति वर्तति कयपि ककारस्य धरातो निपातयते ॥ २४ ॥

लुभ विमोहने ॥ विमोहनमाबुलीकरणम् । ( लुभति । लुभोभ । लोभ्या ) । “शीप-  
सद्” इतीश्विकल्पः । ( लोभिन्यति । लुभतु । अलुभव । लुभेत् । लुभ्यात् । गलोभीम् ।  
लुलुभियति । लुलोभियति । लुमित्या । लोमित्या ) । “रलो ध्युपपाय” इति क्तिरवि-  
कल्पः । ( लोलुभ्यते । लोलोभ्यि । लोभयति । अलुलुभत् । विजुभिताः ) केशाः । “लुभो  
विमोहन” इति कस्यानिष्ठयोर्नित्यमिद् । गार्घ्यं तु लुभ्यतीति गतम् ॥ २५ ॥

रिक् कथनयुद्धनिन्दार्हितादानेषु ॥ ( रिक्ति । रिरेक् ) इत्यादि लुभियत् । कयावां  
“उञ्जे ऋजुघात” इति न क्तिरविकल्पः । “नोपपातयकान्त” इत्यत्र नोपधप्रहणयामर्धवां ।

यदि हि स्यात्किं नोपधग्रहणेन । न च ऋफ तृफ हिंसायामित्युकारोपधो न्यावत्यर्थः । त्रैश-  
बुधं हि नः साध्यम्, ( रिफित्वा रिम्फित्वा अर्फित्वा । ) इति । एतच्च सत्यसति नोप-  
धग्रहणे भवत्येव । सति च नोपधस्य “न क्त्वा सेड्” इति प्रतिषेधे सति अर्फित्वेति  
भवति । नोपधस्य त्वस्मिन्विकल्पे रिफित्वा रिम्फित्वेति । असत्यपि नोपधस्य ग्रहणे  
सर्वत्रास्मिन्विकल्पे प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रयं भवति । रिहीति द्विमिडा इति स्वामी । अनि-  
ट्कारिकासु वामनश्च रिहिलुही धातुषु न पठ्येते कैश्चिदभ्युपगम्येते इति । अत्र न्यासे कैश्चि-  
दित्यापिशलिप्रभृतिभिरिति । तस्मात्तावपि स्त एव । प्रयुज्यते च “शिशुं न विप्रा मतिभी-  
रिहन्ति” इति ॥ २६ ॥

तृप तृम्फ तृसौ ॥ आद्यः प्रथमान्त इति वामनः । यदाह तृप्यतिदृप्यती सृपमित्यनि-  
ट्कारिकायां श्यना निर्देशस्य व्यवर्त्य दर्शयन् तुदादिषु यौ तृपिदृपि तावुदात्तावेवेति । आत्रे-  
यमैत्रेयादयस्तु द्वितीयान्तं पठित्वा प्रथमान्तं वामनः पठतीत्याहुः । ( तृपति । ततर्प । तर्पि-  
त्ता । तर्पिष्यति । तृपतु । अतृपत् । तृपेत् । तृप्यात् । अतर्पात् । ) “सृष्टशमृशकूप” इति  
सिचो विकल्पनमङ्गवाद् इति पौषादिकस्यैव । ( तितर्पिपति । तरीतृप्यते । तर्तसि । तर्पि-  
यति । अतीतृपत् । अततर्पत् । उर्हद्वा । तर्पित्वा । तृपितः । तृपत्वा । तृप्त ) इति तृप्यतेः ।  
( तृम्फति ) । शस्य क्तिवात् “अनिदिताम्” इति नलोपे “शे तृपादीनाम्” इति नुमागमः ।  
येऽत्र सानुपङ्गाः पञ्चान्ते तृम्फादय इति, प्रकारवाच्यादिशब्दः, प्रकारश्च सादृश्यं, तच्च  
नकारानुपक्तयेति हरदत्तः । ( ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिष्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् ।  
तृम्फेत् । आशिपि ( तृप्यात् ) । यासुदः क्तिवात्त्रस्य लोपः । ( अतृम्फीत् । तितृम्फि-  
पति । तरीतृप्यते ) । “रीगृत्वतः” इति रीक् । ( तरीतृम्फति । तृम्फयति । अततृम्फत् ।  
तृफित्वा । तृम्फित्वा । तृफितः ) । क्वायां “नोपधात्थफान्ताद्वा” इति क्तिवविकल्प-  
नात्पक्षे नलोपः ॥ २७-२८ ॥

तृप तृम्फ तृफ तृम्फ हिंसायाम् ॥ ( तृपति । तृम्पति । तृफति । तृम्फति ) इत्यादि  
पूर्ववत् ॥ एषां भूवादौ पाठः स्वरार्थे इति तत्रैवोक्तम् ॥ २९-३०-३१-३२ ॥

दृफ दृम्फ उत्क्लेषे ॥ प्रथमः प्रथमान्त इति वामनस्तृपतातुपपादितम् । अन्ये द्विती-  
यान्त इति । ( दृफति । दृम्फति ) इत्यादि ॥ ३३-३४ ॥

ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् ॥ ( ऋफति । आनर्फ । आतृफतुः । ऋम्फति । ऋम्फाञ्कार ।  
अर्पिफिपति) । सनि गुणे “न न्द्राः” इति रेफत्रजितस्य द्विवचनम् । ( ऋम्पिफिपति ) इत्यत्रा-  
प्यनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वाञ्कारवर्जितस्य द्विवचनम् । ( अर्फित्वा । ऋम्फित्वा ) इत्यादि  
पूर्ववत् ॥ ३५-३६ ॥

गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ ( गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ) इत्यादि ॥ ३७-३८ ॥

उभ उम्भ पूरणे ॥ ( उभति । उवोभ । ऊभतुः ) । “अभ्यासस्यासवर्णे” इति गुण-  
विषये उवड् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः । ( उम्भति । उम्भाञ्कार ) इत्यादि । ( उभौ ) । इगु-  
यधात्कः । नित्यं द्विवचनान्तः । सर्वादित्वात्सर्वनामत्वं, तत्कार्याणि “सर्वनाम्नस्तृतीया”  
इत्यादीनि यथासंभवं नेयानि । उभाववयवावस्य उभयो मणिरित्यत्र “संख्याया अवयवे  
तयव” इति तयपि तस्य “उभादुदात्तो नित्यम्” इत्ययजदेश उदात्तः । ( उभाञ्जलि ।  
उभयाञ्जलि । उभाहस्ति । उभायाहस्ति । उभापाणि । उभायापाणि । उभावाहु । उभ-  
यावाहु ) । “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इति बहुव्रीह्याविच्प्रत्ययान्तता निपात्यन्ते । ( उभावाहु ।  
उभयावाहु ) इत्यत्रैव निर्देशादिचो लोपः, प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वादव्ययीभावत्वादव्ययत्व-  
मिति न्यासे । द्विदण्ड्यादिगणपाठादेवैषां साधुत्वे सिद्धे “द्विदण्ड्यादिभ्यश्च” इति सूत्रमि-  
जन्तत्वविज्ञानार्थमिति, तस्य च प्रयोजनमव्ययीभावसंज्ञेति हरदत्तादयः । तिष्ठदूगुप्रभृतिषु  
ऋजिति पठ्यते, एवं ससुदायनिपातनाच्चार्यविशेषे एवावतिष्ठन्ते, तथा च वृत्तिः । ( द्विदण्डि

शपि । वर्हति इति तत्र प्र प्राधान्ये । अत्र एते ओष्ठपादय ॥ ६६ ॥

वृह् स्तृह् वृह् हिंसायां ॥ ( वृहति । तर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह ) । “शर्पूर्वां खय” । ( तर्हिता । तर्दा । स्तर्हिता । स्तर्दा ) इत्यादि वृहतिप्रत् । ( तरीष्टृह्यते । तरीष्टृर्हि ) । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृते पत्वम् । ( तिस्तर्हिपति । तिस्तृक्षति ) इत्यत्र तु “स्तौतिष्यो रेय” इति नियमान्न पत्वम् । ( वृहति ) शस्य क्त्वात् “अनिदिताम्” इति नलोप । ( त वृह । तवृहत् । तवृहिय । ततृण्ड ) । धत्वद्धत्वष्टृत्वढलोपेषु नकारस्य “नश्चापदान्तस्य” इत्यनुस्वारे परसवर्णो णकार । ( वृहिता । तृण्डा । वृहियति । वृह्यति । वृहुतु । अवृहत् । वृहेत् । वृह्यात् ) । यासुट् क्त्वाच्चलोप । ( अवृहीत् । अवृहिष्टाम् ) । अनिदपक्षेऽप्यतिगुणधत्वात् कसो नास्तीति सिचि हत्वकत्वयो सिच पत्व, नकारस्यानुस्वारपरसवर्णो, वृद्धि, ( अ ताहृक्षात् । अताहृष्टाम् ) इत्यादि । ( तिवृहियति । तिवृक्षति ) । अनिदपक्षे “हलन्ताद्” इत्यत्र हलप्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सन क्त्वाच्चलोप । ( तरीतृह्यते । तरीतृहीति । तरी तृण्ड ) इत्यादि । ( वृहयति ) अतवृहत् । वृहित्वा । वृण्डवा । इति ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्त्वम् । ( वृढ । वृढवान् ) । अत्र सानुपङ्ग मूर्धन्यादि चतुर्थमपि वृह इति धातु केचि स्पठन्ति । आग्नेयमैत्रेयादिभिरय न पठ्यते । वृह हिंसायां रूपादौ ॥ ६७-६८-६९ ॥

इप इच्छायाम् ॥ के चिदुदित पठन्ति । तस्य च प्रयोजनमिद्विकल्पे छविधौ चोदितोऽनुवाद् इति, तद्विधानेऽपि तथा पठतो दैवादिक्रैयादिकयोस्तौ न भवत इत्याहु । न च क्त्वा यामिडविकल्प प्रयोजन, “तीपसह” इति तादाविडविकल्पनात् । ये त्वनुदित पठन्ति ते “तीपसह” इत्यत्राकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यांसाहसस्तौदादिक एव प्रहीयतइतीतरयोरप्रहणमाहु । तथा “इपुगमियमा छ” इत्यत्रापि “कसस्याधि” इत्यतोऽचात्यनुवर्तते, तच्च ‘ष्ठिलकम्’ इत्यतोऽनुवृत्तेन शितौत्यनेन विशेष्यतइति शिति विधीयमान छत्वमपि तौदादिकस्यैव सम्भवति नेतरयोरित्याहु । ( इच्छति, इच्छेत् ) । “इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने” इति लिङ्लटो ( ह्येप, ईपतु, ) पिति तु परत्वाद् गुणे कृते ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ इतीयत् । अन्यत्र सवर्णदीर्घे । ( एपिता । एष्टा । एपिष्यति । इच्छतु । इच्छेत् । ऐपीत् । इच्छा ) । “इच्छा” इति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । ( इष्टि ) इति बाहुलकात् क्त्वि । “तितुत्र” इतीङ्निषेध । ( एपणी ) । करणे ल्युट् । ( इच्छु ) । “बिन्दुरिच्छु” इत्युप्रत्ययान्तो निपात्यते । ( एपित्वा, इष्ट्वा ) । “तीपसह” इतीडिवृत्त्ये, ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यकित्त्वम् । ( इष्ट । इष्टवान् ) । “यस्य विभाषा” इत्यविट्त्वम् । इष्यतीति इयनि गतम् ॥ ७० ॥

मिष स्पृहायाम् ॥ ( मिषति । मिषेय । मेपिता । मेपिष्यति । मिषतु । अमिषत् । मिषेत् । मिष्यात् । अमेषीत् । अमेपिष्टाम् । मिमिषिपति । मिमेपिपति । मिषित्वा । मेपित्वा ) । क्त्वासनो क्त्वाचिकृत् । ( मेमिष्यते । मेमेष्टि । मेषयति । अमीमिषत् । मेष ) । पचा श्च । ( मेपी ) । जातिलक्षणो ङीप् । ( निमेष ) । धम् ॥ ७१ ॥

किल खेत्ये ॥ इवैत्यक्राडनयोरिति मैत्रेय । ( किलति । चिकेल ) इत्यादि मिपतिवत् । ( किलिष्यम् ) “किरेवुक्च” इति टिपच् बुक्चागम ॥ ७२ ॥

तिल स्नेहने ॥ ( तिलति । तितेल ) इत्यादि । तेलतीति गतौ शपि ॥ ७३ ॥

चिल घसने ॥ ( चिलति ) इत्यादि । चेलतीति शपि ॥ ७४ ॥

चल विलसने ॥ ( चलति ) इत्यादि । ( चलयति ) इति कम्पने घग्नादित्वात् । ज्वलादिपठितस्यापीह पाठे प्रयोजनमुच्छतोत्यादिवत्स्वर, तत्र पाठ कर्त्तरि णविकल्पार्थे । ( चल आल ) इति । आग्नेयस्तु तिलादित्रयमिह न पठति ॥ ७५ ॥

हल स्वप्ननेपणयो ॥ हलति । ह्येल । ईलतु । गुणविषये “अभ्यासस्यासवर्णे” इतीयत् । ( एलित्वा । एलिष्यति । इलतु । एलत् । इलेत् । इल्यात् । ऐलीत् । एलिष्टाम् । ऐ

लिप्यत् । एलिलिपति ) । गुणे कृतं द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । ( इला ) पृथिवी । इगुपञ्च-  
लक्षणः कः, टाप् । इल प्रेरणे चुरादौ ॥ ७६ ॥

विल सम्बरणे दन्त्योष्ठ्यादिः । ( विलति । आविलम् ) । वेलतीति वेलेः शपि गतम् ।  
कल विल क्षेपइति चुरादौ ॥ ७७ ॥

विल भेदने ॥ ( विलति ) इति ( विलम् ) । वेलतीति शपि । अयं चुरादौ चेत्यात्रेयः ।  
मैत्रेयस्त्वत्रैव पपाठ नान्यत्र । ओष्ठ्यादिरयम् ॥ ७८ ॥

णिल गहने ॥ ( प्रणिलति ) । “उपसर्गादसमासेऽपि” इति णत्वम् । ( निनेल । नेलिता ) ।  
इत्यादि ॥ ७९ ॥

हिल भावकरणे ॥ भावकरणमभिप्रायसूचनम् । ( हिलति । जिहेल ) इत्यादि ॥ ८० ॥  
शिल पिल उञ्छे ॥ आद्यस्तालव्यादिरितरो मूद्धन्त्यादिः । ( शिलति । सिलति । सिपे-  
ल ) । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृतेः पत्वम् । सेलतीति शपीत्यात्रेयः ॥ ८१ ॥

मिल श्लेषणे ॥ ( मिलति ) इत्यादि । मिल इति स्वरितेत्यये भविष्यति । तस्येह पाठे  
प्रयोजनं कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदम् ॥ ८२ ॥

लिख अक्षरविन्यासे ॥ ( लिखति । लिलेख । लेखिता । लेखिष्यति । लिखतु । अलि-  
खत् । लिखेत् ) । आशिषि ( लिख्यात् । अलेखीत् । लिलिखिषति । लिलेखिषति । लि-  
खित्वा । लेखित्वा । लिखितः । लिखितवान् । लेखनः । लेखनी ) । टित्वान् डीप् । ( रेखा,  
लेखा ) । भिदादिपाठादङि गुणो लकारस्य वा रेफादेशः । ( हल्लेखः ) । कर्मण्यण् । “हृद-  
यस्य हल्लेख” इति ह्रस्वावः, लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणाद्ग्रन्ते लेखशब्दे उत्तरपदे (हृदयलेखः) ।  
इति भवति । अत्राणग्रहणादेनाणन्ते लेखशब्दे उत्तरपदे हृदयस्य ह्रस्वावे सिद्धे पुनर्लेखो(१)पा-  
दानम् ‘उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न व्याप्रियत’ इति ज्ञापनार्थं न तु घञन्तस्यापि  
ग्रहणार्थमिति प्रागप्युक्तम् । (दन्तलेखकः) । “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” इति समासः । अत्र  
के चित्, कुटादिभ्य इत्यत्र कुटस्यादिः, कुटादिर्येषामित्येकशेषवृत्त्या बहुव्रीहितत्पुरुषार्थोद्-  
योरप्याश्रयणात् लिखितुं विश्वसृजोऽपि शक्तिहानिः, स्वयमेव लिखिष्यत इति समर्थयन्ते,  
तेषां लेखितेत्यादौ सर्वत्राङ्णित् प्रत्यये गुणाभावात् लिखितेत्यादि स्यात् । तच्च “रलो  
व्युपधात्” “ईश्वरेतो सुन्” इत्यत्र वृत्तौ (लेखित्वा लिखित्वा लिलेखिषति लिलिखिषति वि-  
लेखितुम्) इति दर्शनादा(२)लेखने इति निर्देशाच्च नार्हम् । हरदत्तश्च तत्पुरुषपक्षस्य दूषणत्वेन  
क्त्वासनोर्गुणदर्शने “आलेखने” इति निर्देशं चाह । वर्द्धमानोऽप्यालेखन इति निर्देशात्तत्पु-  
रुषपक्षो द्रुष्ट इत्याह । अत एव वृत्त्यादिविरोधात् [ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ] इति लिखि-  
तेत्यादौ सर्वत्र कैश्चिद्गुणाभावस्य कथनमयुक्तम् । किञ्च लिखितुं, स्वयमेव लिखिष्यतीति  
द्वावेव प्रयोगौ प्रस्तुत्य यद्यवश्यमुपपादनीयं [ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ] इति हरदत्तेनाभि-  
धानाच्च । अत्रात्रेयः । “अर्थवेदसत्यानामापुग्” इति दीर्घाच्चारणादन्यत्रापि भवतीति के-  
चिदिति । तेन लिखमाचष्टे लिखापयतीति भवति ॥ ८३ ॥

कुट कौटिल्ये ॥ ( कुटति । चुकोट । चुकुटतुः । चुकुटिय । चुकोट । चुकुट । चुकुटिव ) ।  
“गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिन्डिद्” इति अङ्णित्प्रत्ययस्य डित्त्वान्न गुणः । उत्तमे णलि णित्त्ववि-  
कल्पनात्पक्षे डित्त्वाद्गुणत्वम् । ( कुटिता । कुटिष्यति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् ) । आशिषि  
( कुट्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्ठात् । चुकुटिषति । कुटित्वा ) । “रलो व्युपधात्” इति कि-  
त्त्वविकल्पनात्पूर्वविप्रतिषेधेन कुटादिडित्त्वमिष्यते । तस्य ज्ञापकं सर्वत्र [सन्नन्तादात्मनेपद-  
प्रतिषेध ] इति वार्तिकम् । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति, (चुकुटिषति) “डित्”

( १ ) शब्देत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

( २ ) अपाचतुष्पाच्छकुःनिष्वालेखने इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

इत्यात्मनेपद प्राप्नोति तस्य प्रतिपेधो वक्तव्य इति । भाष्यञ्च यदि हि कित्त्व स्यात् किमनेनात्मनेपदप्रतिपेधवचनेनेति । तथा 'अनुदात्तङित' इत्यत्रोपदेशानुवर्त्तनं च ङित्त्वस्य पूर्वविप्रतिपेधे प्रमाणम् । तस्य ह्यातिदेशिक ङित्त्व कुगादिभ्यो व्यावर्त्यम् । किञ्च ङित्त्व कुटादिमञ्जुणित प्रत्यय आपक्षते, कित्त्व तु रलन्ताद्युपधाद्भादे पर सेट सनमपक्षेन इति चङ्गपेक्षम्, तस्मादल्पापक्ष ङित्त्वमन्तरङ्ग च ( चोकुक्ष्यते । चोकुतीति । चोकोटि ) गणेन निर्देशान्ङित्त्व न यडलुकि । ( कोटयति । अचूकुत् ) । णिवो णित्वाङ्ग ङित्त्वम् । ( कोट्य । कोट ) । ण्यघञोर्णित्त्वादङित्त्वम् । ( कुटप ) परिमाणम् । 'उपिकुटिदलिकविष्व जिभ्य कपन्' इति कपन् । ( कुटुर ) वर्द्धका पक्षी च । "कुटे किच्च" इत्युर । कुगादिस्त्वाङ्ङित्त्वादेव कित्त्वफडे सिद्धे किङ्गचनं तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थन्तेन धृतेरित्रप्रत्यये ( धविघ्नम् ) इति गुणो भवतीत्याहु । ( कुङ्मलम् ) । "कुटिकुपिभ्या कमलन् इति कमलन् । ( कुटो ) । मन्धविष्कुम्भ । बाहुलकादर । ( कोटर कोटरावणम् ) "वनगिर्वो सञ्ज्ञाया कोटर" इति दीर्घः । "वन पुरगा" इत्यादिना णत्वम् । अत्रैव च कोटरेति निर्देशादरे गुण । ( कुटिलम् ) । बाहुलकादिलच् । ( कुटिलिका ) । कर्माराणा सन्देशिनी । सञ्ज्ञाया कन् । कुटिलिक्या अगारान् हरतीति कौटिलिक कर्मार । "अण् कुटिलिकाया" इत्यण । ( कुटी ) । इलन्तात् कृदिकारादङ्गिन" इति ङीप् । अल्पा कुटी, ( कुटीर ) । "कुटीशमीशुण्डाम्भोर" इति र । कुट प्रतापने इत्याकुस्मीय । कृट परिताप इति कथादि । दीर्घोपधोऽयमपि ह्रस्वोपध इत्यात्रेय । उभावपि दीर्घोपधाविति मैत्रय ॥ ८४ ॥

पुट संश्लेषणे ॥ ( पुटति ) इत्यादि कुटिवत् ॥ ( पुट्, पुटिका ) । अल्पापुट ( पुटिका ) महास्तु ( पुट् ) । [ पुट्टतादीनामुपसर्गणम् ] इति समानाधिकरणसमास । 'अन्येषामपि दृश्यत" इति दीर्घ । प्रतिपन्नाद्यपेक्षमेकस्याल्पत्वमहत्त्वे । अय भाषार्थश्चुरादौ दण्डके । ससर्गांस्तु कथादौ ॥ ८५ ॥

कुच सकोचने ॥ अत पुन निर्देशात् ल्युटि गुण इति काश्यप । ( कुचति । निकुचिता ) इत्यादि । ( सकोच ) । "न वादे" इत्यकुत्वम् । कोचतीति शपि ॥ ८६ ॥

गुज शब्दे ॥ अव्यक्ते शब्दे इत्यात्रेय । ( गुजति ) इत्यादि । ( गोज ) । घञि "न वादे" इति न कुत्वम् । गुञ्जतीति शपि ॥ ८७ ॥

गुड रक्षायाम् ॥ ( गुडति ) इत्यादि । ( गुड ) इक्षुविकार सन्नाहश्च । इगुपधलक्षण कप्रत्ययो [ घञर्थे कविधानम् ] इति कर्मणि या । ( गुडितो हस्ती, ) संजातसाम्नाह इत्यर्थः । चारकादित्वादितच । ( गुडा स्नु(१)ही ) टाप्, तत्प्राया केशा अस्य ( गुडाकेश ) ॥ ८८ ॥ डिप क्षेप ॥ ( डिपति । डिपेप । डिपिता ) इत्यादि । डिप्यतीति दयनि ॥ ८९ ॥

दुर छेदने ॥ ( दुरति । चुच्छोर । दुरिता ) इत्यादि ॥ ( दुर्यात् । दुर्यास्ताम् ) इत्यादि । अत्र "हलि च" इति दीर्घस्य "न भ्रुकुंराम्" इति निषेध । ( दुरिका ) । "दुन् शिल्पि-रुज्यो" इति दुन् । ( आच्छुरितकम् ) । सोतप्रासो हास । निष्ठान्तात्संज्ञाया कन् ॥ ९० ॥

स्फुट विकसने ॥ ( स्फुटति । स्फुटो ) । "शर्षुवां खय" इति सय णेप । ( स्फोण्ते ) इति शप्यात्मनेपदी । स्फाटतीति विशरणार्थ परस्मैपदो तत्रैव । भेदनार्थश्चुरादौ ॥ ९१ ॥

मुट आक्षेपप्रमर्दनयो ॥ ( मुटति । मुमोट । मुटिता ) इत्यादि । मात्ताति प्रमर्दने शपि ९२ च्छ छेदने ॥ ( मुटति । मुत्रो । मुटिता ) इत्यादि । "वा धान" इति शनिपये या दयन् ।

शुट दयति । शुटयतु । शुटयेत् । अशुटयन् । श्रोति । ) ण्यन्ताद् 'अच इ' इत्यौगादिक इप्रत्यय ९३ तुट कल्हकर्मणि ॥ ( तुटति । तुमोट । तुटिता ) इत्यादि । ( तुटि ) । 'इच्छ'यादि च्य" इत्यात्रेय ॥ ९४ ॥

चुट ह्रुट छेदने ॥ ( चुटति । ह्रुटति ) इत्यादि । चोटतीति शपि ॥ ९९-९६ ॥  
 जुड वन्धने ॥ प्रेरणे चुरादिः ( जुडति । जुजोड । जुडिता ) इत्यादि ॥ ९७ ॥  
 कड मदे ॥ ( कडति । चकाड । कडिता ) इत्यादि । अस्य डित्कार्याभावादिह पाठो  
 डकारान्तमात्रानुरोधेन । कुटादिभ्योऽन्यत्रापि शक्यते पठितुम् । अयं भ्वाद्गौ च । पुनः पाठ-  
 फलमुच्छतिवत् ॥ कण्डते इति च शपि ॥ ९८ ॥

लुट संश्लेषणे ॥ ( लुटति । लुलोड ) । लुण्टतीत्यालस्यप्रतिघातयोः शपि । लोटति-  
 लुट्यतीति त्रिलोडने शपि श्यनि च । लोटतीत्युपघाते शपि । प्रतिघाते लोटते इति द्युतादौ ।  
 लुण्टतीति स्तेये शपि । गतावपि लुण्टतीति शपि । लुड इत्येके । अयमपि शपि गतौ ॥९९॥

कृड घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । घसनइत्येके । ( कृडति । चकई । कृडिता ) इत्यादि ॥ १०० ॥

कुड वाल्ये ॥ ( कुडति । चुकोड । कुडिता ) इत्यादि ॥ १०१ ॥

पुड उत्सर्गे ॥ ( पुडति ) इत्यादि । मुड इत्यात्रेयः ॥ १०२ ॥

घुट प्रतीवाते ॥ अयं प्रथमान्तः । ( घुटति । जुघोट । घुडिता ) इत्यादि । ( घोटकः ) ।  
 ण्वुल् । ( घोटः ) । घञ् । अयं द्युतादावात्मनेपदी गतः ॥ १०३ ॥

तुड तोडने ॥ अयं तृतीयान्तः । प्रथमान्तः कलहकर्मार्थः पूर्वत्र पठितः । तोडनं भेदः ।  
 ( तुडति । तुतोड । तुडिता ) इत्यादि । तोडने तोडतीति शपि ॥ १०४ ॥

थुड स्फुड संवरणे ॥ ( थुडति । तुथोड । थुडिता ) इत्यादि ॥ ( स्फुडति । पुस्फो-  
 ड ) । “शपूर्वाः खयः” इति खयः शेषः । ( स्फुडिता ) इत्यादि । खुड लुड इत्येके । अत्र कुड  
 संघातइत्यात्रेयः, वाल्ये पठितस्येह पाठोऽर्थभेदादिति तस्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । अत्रापठताः  
 मैत्रेयादीनां धातूनामनेकार्थत्वाद्नापि वृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १०५—१०६ ॥

स्फुर स्फुल संचलने ॥ स्फुरतिस्फुलत्योरित्यत्र न्यासे स्फुर स्फुल चलने इत्यनुपसृष्टं  
 पठ्यते, अत्र केवलं शब्दो भिन्नोऽर्थस्त्वेक एव । आत्रेयस्तु स्फुर स्फुरणे, स्फुल संचलने इति  
 पपाठ । ( स्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । त्रिस्फुरति ) “स्फुरतिस्फुलत्वोनि-  
 र्निविभ्यः” इति वा पत्वम् । निर्निःसोः साधारणसुक्तमुदाहरणम् । ( पुस्फोर । स्फुरिता ।  
 स्फुरिष्यति । स्फुरतु । अस्फुरत् । स्फुरेत्, स्फुर्यात् ) । “हलि च” इति दीर्घः । ( अपुस्फु-  
 रीत् । पुस्फुरिपति । ) सेट्त्वात् “हलि च” इति न दीर्घः । कुटादित्वात् “रलो व्युपधात्”  
 इत्यत्र न भवति । ( पोस्फुर्यते । पोस्फोर्ति ) । दीर्घस्यासिद्धत्वाद्गुणः । ( पोस्फूर्तः ।  
 स्फारयति । स्फोरयति ) “त्रिस्फुरोगौ” इति वा ऽऽत्वम् । ( अपुस्फुत्, ) आत्वपक्षे गौ  
 कृतमभ्यासे स्थानिवदित्यभ्यासस्यौकारान्तत्वे ह्रस्व इत्युकारः । “ओः पुणञि” इति  
 इत्वं न भवति, सकारेण पवर्गपरत्वस्य व्यवधानात् । एवं ण्यन्तात्सन्धिपि पुस्फोरयिपति  
 पुस्फारयिपतीति भवतः, मैत्रेयस्तु स्फुर स्फुरणे इति पृथक् पठित्वा स्फर इत्येके, अदुपधः,  
 ( स्फरति । पस्फार ) इत्याह । ( स्फुलति ) इत्यादि स्फुरतिवत् । णावत्वं त्वस्य न भवति ।  
 तथा “हलि च” इति दीर्घत्वमपि न भवति, अरेफान्तत्वात् ॥ १०७-१०८ ॥

स्फुड चुड वृड संवरणे ॥ मैत्रेयेणैते न पठ्यन्ते । आत्रेयाद्यस्तु पठन्ति । ( स्फुडति ।  
 पुस्फोड ) । खयः शेषः । ( चुडति । चुचोड । वृडति । वृजोड ) इत्यादि । अत्र कृड भृड  
 निमज्जनइत्येके इत्यात्रेयः । मैत्रेयस्तु कृडं पठित्वा भृड इत्यप्येके इत्याह । ( कृडति ।  
 क्रोडः ) । घञ् । ( क्रोडा ) अश्वा नामसुरः, टावन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । कल्याणी क्रोडा  
 यस्याः सा ( कल्याणक्रोडा ) । बहुव्रीह्यावुपसर्जनह्रस्वत्वे “न क्रोडादिवह्वचः” इति स्वाङ्ग-  
 लक्षणो ङीप् निषिध्यते । क्रोडादिषु टावन्तस्य पाठाद् भुजा. तामात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य  
 बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीप्चिकल्प एव भवति । ( कल्याणक्रोडी, कल्याणक्रोडा ) मयूरीति ।  
 ( भृडति ) इत्यादि । ब्रश्चाद्य उदात्ता उदात्तेतः ॥ १०९-११०-१११ ॥

अथ सेट्मात्मनेपदिनमाह ॥



गुरा उद्यमने ॥ ( गुरते । जुगुरे । जुगुरिये । गुरिता । गुरिष्यते । गुरताम् । अगुरत । गुरेत । गुरिष्येत् । अगुरिष्येत् । अगुरिषाताम् । जुगुरिष्येत् । जोगृयंते । जोगोर्षि । गोरपति । अजुगुरत् ) । (खड्गापगारं युष्यन्ते, खड्गापगोरम् ) इति वा, स्वरया खड्गमुद्यम्य युष्यन्ते इत्यर्थः । “द्वितीयायां च” इति परोप्सायां णमुल्, “अपगुरोर्णमुल्” इति वात्वम् ॥ (गूर्णः । गूर्णवान् ) । ईदिस्वादिनिट्त्वं, (गूर्तिः) । “तितुय” इतीग्निपेधः, । दीर्घोपधोऽयं चुरादौ, ई-सागत्योर्दिवादी, ईदिदुदा चोऽमुदात्तेत् ॥ ११२ ॥

निष्ठायामनिट्त्वसाम्यात् पुनः परस्मैपदप्रस्तावः ।

० स्तवने । ह्रस्वान्तमात्रेयादयः पठन्ति । यथा तु भाष्यं तथा दीर्घान्तः । यदाह कुडा-दिसूत्रे तस्मान्नुत्वा धुरेत्येव भवितव्यमिति । (जुगाव । जुगुवतुः । जुगुविष । जुगुविता । जुगुष्यति ) इत्येव गुणनिपेधत्वादुवह । ( जुवतु । अजुवत् । जुवेत् । (जूयात् । अजुवीत् । अजुवति ) “सनि प्रहृष्टोश्च” इतीग्निपेधः । ( नोनूपने । नानोति । नूया । नूयः । नूतवान् ) । “ध्युरुः किति” इत्यनिट्त्वम् ॥ ११३ ॥

धु विधुने । अयं पूर्वश्चोदात्तः । ( धुवति ) इत्यादि गुरतिवत् । (ध्वित्रि) ध्यञ्जनम् । “अत्तिलधु” इति करणे इयः । “कुटेः क्विच्च” इत्यादि ज्ञापसात्कुटादितिष्ठान्तिस्त्यत्वा-द्गुण इति केचिदिति घुटतावुक्तम्, “विदिभिदि” इति सूत्रे हरदसस्तु इत्त्वमेरेच्छञ् (ध्वित्रम्) इत्युपलमेवाह । प्राणा वै ध्वित्रमिति तु छान्दसमिति च ॥ ११४ ॥

कुटाद्यवर्णान्तपरस्मैपदिनिष्ठानिट्प्रस्तावादाह ॥

गु पुरीषोत्सर्गं ॥ ( गुवति । जुगाव । जुगुवतुः । जुगुविष । जुगुष ) । तासौ निष्ठा-निट्त्वाद्गारद्वाजनिषमाच्च धर्लोद्दिक्त्वपोऽन्यत्र प्रादिनियमान्तिस्त्यमिद् । (गुता । गुष्यति । गुवतु । अगुरत् । गुरेत् । आसिषि ( गूयात् । अगुपीत् । अगुताम् । अगुपु ) । झलि “ह्रस्वादङ्गात्” इति सिञ्जोः । (जुगुवति) इत्यादि । “अस्सनगारो सनि” इति दीर्घः । (गूनः । गूनशान्) “दुर्वोदीर्घदश्” इति निष्ठान्तत्वं दीर्घश्च ॥ ११५ ॥

धु गतिस्पर्धयोः ॥ ( धुवति ) इत्यादि गुरतिवत् । (धुः) । यवाद्यत् । अत्र स्वरम्पा-द्यो ध्रुव इति यकारान्तं घातुं पठन्ति । उक्तम् “ध्रुवमराये” इत्यत्र हरदत्तेन धु गतिस्पर्ध-योर्धोरित्यस्मात्पवाद्यत्, ये ध्रुव गतिस्पर्धयोर्धोरिति पठन्ति, तेषामिगुरपठक्षणं कप्रःपय इति, अस्मिन् पठे सेद् । ( ध्रुवति । ध्रुवाय । ध्रुवतुः । ध्रुविष । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुवतु । अध्रुवत् । ध्रुवेत् ) । आसिषि ( ध्रुवात् ) । “हलि ष” इति दीर्घः । ( अध्रुवीत् । अध्रु-विषाम् । अध्रुविषु । ध्रुविषति । ध्रुवपने । ) अयं गुरतिप्रानुरात्तौ उरालेनौ ध्रुवति-

पृष्ठ व्यायामे ॥ ओष्ठयादिः । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । ( व्याप्रियते ) “रिङ् शयनिलङ्क्षु” इति रिङादेशः, तस्येयडादेशः । ( व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापत्तां । व्यापत्तांसे । व्यापरिप्यते ) । “ऋद्धनोः स्ये” इतीट् । ( व्याप्रियताम् । व्याप्रियत । व्याप्रियेत ) । आशिपि ( व्यापृपी-ष्ट । व्यापृपीयास्ताम् । व्यापृपीरन् । व्यापृत् । व्यापृपाताम् । व्यापृत्त ) । “ह्रस्वाद्ङाद्” इति झलि सिचो लोपः । “उञ्च” इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । ( व्यापुर्पूर्पते ) । “इको झल्” इति सनः कित्त्वात् “अञ्जनगमां सनि” इति दीर्घे “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्वे रपरत्वे “हलि च” इति दीर्घः । ( व्यापेपीयते ) । “रीङ् ऋत्” इति रीङ् । ( व्यापर्षति ) इत्यादि । “ऋत्श्च” इति रुग्निग्रीकः । ( व्यापारयति । व्यापीपरत् । व्यापृत्य । व्यापृतवान् ) ॥ ११८ ॥

मृड् प्राणत्यागे ॥ ( म्रियते । ममार । मन्नतुः । ममुः । ममर्थं । मन्निव ) क्रादिनियमादिट् । थलि तु “अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्” इतीण् न भवति । ( मत्तां । मरिव्यति । “ऋद्धनोः” इतीट् । ( म्रियताम् । अम्रियत । म्रियेत । मृपीष्ट । अमृत । अमृपाताम् ) झलि सिचो लोपः । “उञ्च” इति लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः । “म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च” इति लुङ्लिङ्-शिद्विपयएव तडिति नियमादतोऽन्यत्र परस्मैपदमेव । यद्येवमपूर्वविधिरस्तु सूत्रं किं डित्वेन तत्क्रियते ‘तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाद्’ इति विशेषणार्थं, तेन माहिमृतेत्यत्र लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे “धातोर्नन्त” इति धातोर्दात्तत्वं भवति । अत एव डित्वसामर्थ्यात्सिजलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेति लसार्वाधातुकस्य डित्त्वं परत्वं भवति । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च “तिङ्ङितडिः” इति सर्वनिघातप्रसङ्गः । “हिच” इति निषेधात् । ( मुमूर्षति ) । सनः कित्त्वे दीर्घाँत्वपरत्वदीर्घाः । “पूर्ववत्सनः” इति तडत्र न भवति, नहि म्रियतिमात्रमात्मनेपदस्य निमित्तं, किन्तु शिल्लिङ्लिङोऽपि । न चात्र ते म्रियतेरनन्तराः सम्भवन्ति । ( मरीचीयते, ) “रीङ् ऋत्” इति रीङ् । ( मर्मरीति । मर्मति ) इत्यादि । ( मारयति । अमीमरत् । मृत्वा । मृतः । मृतवान् ) । न म्रियते इति ( अमृतम् ) । “मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्बर्त्तमाने क्तः । नञ्समासः । ( अमरः ) । पचाद्यच् पूर्ववत्समासः । ( मृत्युः ) । “भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ” इति त्युक् अनुदात्तात्मात्मनेभाषौ ॥ ११९ ॥ रेफवदिट्प्रकरणादाह ॥

रि पि गतौ । ( रियति ) । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियडादेशः । ( रिराय । रिर्यतुः । रिर्युः ) । “पुरनेकाच” इति यण् । ( रिरियथ । रिरियथ । रिरियथ । रिरियथ ) । क्रादिनियमादिट् । थलि “अचस्तास्वत्” इतीणिनपेधः । भारद्वाजिनियमाच्च विकल्पः । रिर्यंतुरित्यादौ यणो वहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्रेफस्य ह्रस्परत्वाभावात् “उपधायां च” इति न दीर्घः । ( रेता । रेप्यति । रियतु । अरियत् । रियेत् ) । आशिपि । ( रीयात् ) । “अकृतसार्वाधातुकयोः” इति दीर्घः । ( अरैपीत् । अरैष्टाम् । अरैपुः । रीरीयति । ) सनः कित्त्वे “अञ्जनगमाम्” इति दीर्घः । ( रेरीयते । रेरीयति । रेरेति । राययति । अरीरयत् ) । ( पियति ) इत्यादि रियत्तिवत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

धि धारणे ॥ ( धियति । दिधाय । दिध्यतुः । दिध्युः । दिधियथ । दिधेथ । धेता ) - इत्यादि ॥ १२२ ॥

क्षि निवासगत्योः ॥ ( क्षियति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षियथ । चिक्षेथ ) । संयोगपूर्वत्वाच्च यणादेश इतीयङ् । ( क्षेता ) इत्यादि रियत्तिवत् । ( प्रक्षीय ) “क्षिय” इति व्यपि दीर्घः । ( क्षीणो देववृत्तः ) । अकर्मकत्वाद्द्वयर्थत्वाद्वा कर्तरि क्तः “निष्ठायामण्यदर्थे” इति दीर्घः । ण्यदर्थो भावकर्मणो “क्षियो दीर्वाद्” इति निष्ठानत्वम् । ( इदमेपां क्षीणं ) “क्तोऽधिकरणे च” इति ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वाधिकरणे क्तः । दीर्घत्वन्त्वे पूर्ववत् । भावे तु क्षितं, ण्यदर्थत्वेन, दीर्वाभावाच्च निष्ठानत्वं, ( क्षीणायुर्धृपलः । क्षितायुर्धृपलः ) । ( क्षीणकः । क्षितकः ) । कान्ता-दनुकम्पायां कन्, “वा क्रोशदन्वयोः” इति दीर्घविकल्पः, पूर्ववद्दीर्घन्त्वे । ( क्षयी ) । “जिह-

रक्षि" इत्यादिना ज्ञानः । रियत्याद्योऽनुदात्ता उदात्तः ॥ क्षयतीति गतं शपि ॥ १२३ ॥

पकारवत्परस्मैपदिप्रसङ्गात्तादृशं सेटमाह ॥

पृ प्रेरणे ॥ ( सुवति । सुवतः । सुवन्ति । सुवसि । सुवामि । सुपुवति, ) "उपसर्गात्सुनो-  
तिसुवति" इति पत्वम् । ( सुयाव । सुपुवतुः । सुपवियि । सुपुविव । अभ्यासात्परस्य "आदेश-  
प्रत्यययोः" इति पत्वम् । ( सुमुपाव । विमुपाव ) "उपसर्गात्" इति पत्वमभ्यासस्य "स्यादि-  
पभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति नियमान्न भवति । ( सविता । सविष्यति । सुवतु । असुवत् ।  
अभ्यपुवत् ) । "प्राप्तितादृशव्यथायेऽपि" इति पत्वम् । ( सुवेत् । सूयात् । असावीत् । अ-  
साविष्टाम् । अभ्यपावीत् ) । लृट्पत्वम्, ( सुसूपति ) । "स्तौतिष्योः" इति न पत्वम् । ( अ-  
भिसुसूपति ) । पूर्ववत्स्थादिनियमादभ्यासस्य न पत्वम्, प्रहृनेश्च "स्तौतिष्योः" इति नियमात्  
"सनि ग्रहगुहोश्च" इत्यनिट्त्वात् "इको ह्यलृ" इति सनः कित्त्वम् । ( सोपूयते । सोपोति । साव-  
यति । असूपयत् । सूत्वा । सूतः । सूर्यः ) । "राजसूय" इत्यादिना क्यपि रुडागमः । सूर्यस्य  
स्त्री देवता ( सूर्या ) । [ सूर्याद्देवतायां चावृक्कव्यः ] इति चाप् । पुंयोगङीयोऽपवादः । अदेव-  
तायां तु ङीपेव ( सूरि मानुयो ) इति । \* "सूर्यतिष्य" \* इति तद्धिते ईति च भसंज्ञानिमित्ते य-  
लोपः । सूर्यस्येदं ( सौर्यम् ) इत्यत्र [ सूर्यस्य ङे च ह्यां च ] इति नियमान्न लोपः । यद्यप्यत्र "यस्येति  
च" इत्यल्लोपस्य यलोपविधिप्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यकारो नोपधस्तथा-  
पि "असिद्धयदत्राभावत्" इत्यसिद्धत्वादुपधात्यादस्ति लोपप्रसङ्गः, ( सौरी यलाका ) इत्यत्र तु  
"तेनैकदिह्" इत्यणि ङीप्यणो "यस्येति" इतिलापस्य पूर्ववदसिद्धत्वादुपधात्कार इति तस्य  
लोपः, इकारपरत्वात् । न चाणि यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वादुपधात्वमिति शङ्काम् ।  
अण्यल्लोपो यलोपस्त्वतीतोति व्याघ्रमत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । न च स्थानिवद्भावेनोपधा-  
त्वमङ्गः । यलोपरविधौ तस्य निषेधात् । नन्वेवमपि यकारः सूर्यस्योपधा न भवति किन्त्व-  
णन्तस्येति लोपो न स्यात् । नैव दोषः । नात्र सूर्यादिभिरुपधां विशेषयिष्यामः किन्तु भसं-  
ज्ञकेन, भस्योपधा यो यकारो वस्तुतः सूर्यादिसम्बन्धोति । एवं च सौरीयमित्यत्रापि अण-  
न्ताच्चे पूर्ववद् यलोपः सिध्यति । 'सौर्ये' हिमवतः शृङ्गे इत्यत्र पूर्ववदणि । "ननुसकाच्च"  
इति घोभावे पूर्ववदीति प्राप्तो यलोपो ङामितोऽरस्य विशेषणान्न भवति । 'सौरो मन्त्रः'  
इति प्रयोगस्तु सूरशब्दादणि द्रष्टव्यः । ( प्रसवी ) । "जिहक्षिवि" इत्यादिनेनिः । ( सवि-  
त्रम् ) । "अत्तिल्ल" इति इत्रः । ( सूरः ) । "सूसूधागृविभ्यः क्वृ" इति क्वृ । सूरिस्तु  
"सूहः क्रिः" इति, पूह उक्कः, सूते सुपतइति लुक्दयनोः ॥ १२४ ॥

क्वृ विज्ञेपे ॥ ( किरति । किरतः ) । "ऋव इद्वातोः" इतीत्वम् । ( चकार । चकतः ।  
चकरिथ । चकार । चकर । चकरिव । ) "ऋच्छत्युताम्" इति लिटि गुणः, मिति पूर्वविप्र-  
तिषेपेन "अचो ङ्णिति" इति वृद्धिः, कृते वा गुणे "अत उपधाया" इति वृद्धिः । ( करिता,  
करीता, करिष्यति । करोष्यति ) । "वृत्तो वा" इतीदो वा दीर्घः । ( किरत् । अकिरत् । क्रि-  
रेत् । क्रोर्थात् ) । इत्थे "इलि च" इति दीर्घः । ( अकारोत् । अकारिष्टम् ) तिचि वृद्धिः ।  
"वृत्तो वा" इतीदो दीर्घस्य "सिचि च परस्मैपदेषु" इति निषेधः । ( चिरतिपति ) । "सनि  
ग्रहगुहोश्च" इति चत्तद्वाद्गुणन्तलक्षणेऽपि निषेधे प्राप्ते तदपवाद "इद् सनि वा" इति विच्छे-  
च प्राप्ते "निरश्च पञ्चम्य" इति नित्यमिद् 'अस्य दीर्घत्वं नेच्छन्तीति यामनः, इदस्तीश्री-  
ष्टिरेपमिति । भागवृत्तौ त्वत्रापि दीर्घपरिच्छेदो दृश्यते । ( चेरीयते ) । परत्यादित्यादी  
द्विर्वचनम् । ( चाकरोति । चाकर्ति ) । अभ्यासस्य इत्त्वोदत्वहलादिनेषु । "दीर्घोऽ-  
कितः" इति दीर्घः । "ऋतश्च" इति अभ्यासस्य रगादिभिर्षो तपरकारणामप्यंष्टकारान्त-  
रपाङ्गस्य योऽभ्यास इति सुप्रार्थस्यस्यापनादप्राभ्यासस्य इत्यस्येन ऋकारान्तस्येऽपि तश-  
थयो रगादिर्न भवति अङ्गस्य दीर्घान्तत्वात् । एवं तत्त्वादावपि प्रनिरादिनम् । ( कारय-  
ति । चाकीरत् ) ॥ ( चावकिरते हन्ती स्वपमेव, अयाकीर्षे हन्ती स्वपमेव, ) [ भूपाङ्गः

किरादिसनां वोपसंख्यानम् ] इति यच्चिणोः प्रतिषेधः । हस्तितं कश्चित्पांश्चादिनाऽवकिर-  
 तित तत्र सौकर्यातिशयाद्बस्ती कर्तृत्वेन विवक्ष्यतइति कैथे । अत्र सिचो "लिङ्सिचोरात्मने-  
 पदेषु" इतीड्विकल्पः । इट्पक्षे सिचः कित्वाभावाद्गुणः । ( अवाकरिष्ट ) इत्यादि,  
 "वृत्" इतीडो दीर्घपक्षे ( अवाकरीष्ट ) इत्यादि त्रैरूप्यं, लिङि "न लिङि" इति दी-  
 र्घनिषेधात् "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इतीडोऽभावाभावाभ्यां द्वैरूप्यम्, ( अवकीर्षीष्ट, अ-  
 वकरिषीष्ट ) इति । अनिट्पक्षे "लिङ्सिचोः" "उश्च" इति कित्वाद्गुणाभावे "कृत" इतीत्वम् । ( अपस्किरते वृपो हट् । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते स्या आश्र-  
 यार्थी ) । "किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु" इति तड् । "अपाचतुष्पाच्छकुनिन्वालेखने"  
 इति अपात्किरतौ परे कात्पूर्वः सुट्, अत्रापि "किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु" इति पठ्य-  
 ते । तत्र किरत्यर्थस्य हर्षो हेतुत्वेन विषयः, इतरे फलत्वेनेति व्याख्याकाराः । तत्र हट्पत्वात्  
 वृषभो विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । इतरोऽपि कुक्कुटः स्या च जीविकायै कुलायकरणाय च वि-  
 लिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । ( अपचस्करे । अपास्किरत ) । "अडभ्यासव्यवायेऽपि" इति सुट् ।  
 लुङि तु कर्मकर्तारि चेद्दीर्घयोर्विकल्पनात्त्रैरूप्यम् । ( अपास्कीर्ष, अपास्करिष्ट, अपास्करीष्ट )  
 इति । आशिपि लिङ्यपि "लिङ्सिचोः" इतीडो विकल्पे "न लिङि" इति दीर्घनिषेधे च क-  
 म्कर्तृवद् द्वैरूप्यम् । ( अपस्कीर्षीष्ट, अपस्करिषीष्ट ) इति । अनिट्पक्षे पूर्ववत् "उश्च" इति  
 लिङसिचोः कित्वादि । ( अपस्किरता । अपस्करिता ) इत्यादि । ( अपचिस्किरपते ) ।  
 "किरश्च" इति "इट् सनि वा" इति विकल्पं बाधते । अस्येदो दीर्घो नेत्युक्तम् । ( अपचेस्कीर्षते ।  
 अपचाकर्ति ) । किरताविक्रित्वा निर्द्देशाद्ग्न सुग्न भवति । ( अपस्कारयति, अपाचि-  
 स्किरत् ) । अडभ्यासाभ्यासुभाभ्यां व्यवधानेऽपि सुट् भवति । ( उपस्किरति स्यापदः ) ।  
 ( प्रतिस्किरति, ) "हिसायां प्रतेश्च" इति किरतेः कात्पूर्वः सुट्, चकारेणोपः समुच्यते ।  
 तथा विक्षिपति यथा हिंसामनुबन्नातीत्यर्थः । प्रतेः सुट्, "उपसर्गात्" इत्यादिना पत्वं  
 "परिनिविभ्य" एव सुट्ः पत्वं न प्रतेः । ( उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति, ) विक्षिप्य लुन-  
 न्तीत्यर्थः । "किरतौ लवने" इति सुट् । णमुलप्यत्रेऽप्यते, तथा च वृत्तिः- "णमुलप्यत्र वक्तव्यः"  
 इति । ( अवस्करः ) । "ऋदोरपु" । काष्ठादिना भाण्डादिभ्यो यद्ब्रह्मलमपकृष्य भूमौ वि-  
 क्षिप्यते तद्ब्रह्मलमवस्कर उच्यते, तद्योगादेशोऽपि । "वर्चस्के ऽवस्कर" इति सुट् निपात्यते,  
 अन्यत्र ( अवकरः ) ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रेतःसेकः । ( अपस्करः ) । पूर्ववदपु । "अपस्करो रथा-  
 ङ्गम्" इति सुट् । ( विष्किरः, विकिरः ) । "इगुपधज्ञाप्रोकिरः कः" इति कः । "विष्किरः शकु-  
 निर्विकिरो वा" इति सुट् विकल्पः, ( उत्कारो धान्यस्य निकारो धान्यस्य ) । "कृ धान्ये" इति  
 उन्योरुपपदयोर्घञ् । अन्यत्र उत्कारो निकर इत्येव भवति । ( कीर्णः । कीर्णवान् ) । "श्र्युकः  
 किति" इतीष्णिपेधादित्त्वरत्वदीर्घेषु निष्ठानत्वम् । ( कीर्णिः ) । "तितुत्र" इत्यनिट्त्वम्,  
 ऋत्त्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावदिति नत्वम्, अत एव निष्ठावद्भावाद्वाऽनिट्त्वम्, अवकीर्णमनेने-  
 ति ( अवकीर्णी ) । "इष्टादिभ्यश्च" इति तृतीयार्थे प्रथमान्तादिनिः । अवकीर्णं नाम स्त्रियां  
 ब्रह्मचारिणा रेतसो विक्षेपः । ( कुरुः ) । "कृग्रोरुच" इति उप्रत्ययो धातोश्चोकारान्तादेशो  
 रपरत्वं च, ( कौरवः ) । प्राग्दीव्यतीयोऽण् अपत्यादन्यत्र । अपत्ये तु ( कौरव्यः ) । तत्र  
 "कुर्वादिभ्यो ण्यः" इति ण्यः । अत्राक्षत्रियकुरोर्ग्रहणं, तेनास्य तद्राजसंज्ञया अभावाद्बहुषु  
 लुङ् न भवतीति कौरव्या इति भवति, क्षत्रियस्य तु "कुरुनादिभ्यो ण्यः" इति ण्यः, तस्य  
 "ते तद्राजाः" इति तद्राजत्वात् "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" इति बहुषु लुकि कुरव इति  
 भवति । "कौरव्याः पशव, इति भट्टनारायणप्रयोगश्चिन्त्यः । ब्राह्मणात्वारोपात्र लुगिति सम-  
 र्थनार्थो न पुष्यति, स्त्रियां ( कुरुः ) । "स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च" इति तद्राजस्य लुक्,  
 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वाद्दुकारान्तत्वाद्दृढ, अत्र तद्राजस्य "कौरव्यमाण्डूकाभ्यां  
 च" इति षः, आयनादेशः, पित्वाण्डीप्, ( कौरव्यायणी, ) "ण्यक्षत्रियार्पणितो यूनि लुग-

गिभो" इति लुकि पिता पुत्रश्च कारव्य । अयमन्यक्षत्रियकौरवस्य, क्षत्रियस्य तु तिकादि पाठात्किञ्चा भाव्य (कौरव्यायणि) इति, तत्र झोरसशब्देन क्षत्रियवचनेन साहचर्यात्कौरव्य शब्दोऽपि तादृशो गृह्यते । यस्तु जनपदराधो कुरुशब्दस्त्वस्य "कच्छादिभ्यश्च" इति भवादौ शपिकोऽण्, जनपदुभोऽपवाद । (कौरवो गौरिति) । भवादौ मनुष्ये तत्स्थे कच्छादिभ्यो "मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्" इति बुञ्विधानात् (कौरवको मनुष्य, कौरवकं हसनम्) इति । कृगाति कृगीतइति श्ने । करोतीत्यौ । कृगोति । कृणुतइति श्ने ॥ १२६ ॥

गृ निगरणे ॥ (गिरति । गिलति) । "अचि विभाषा" इत्यनादौ सञ्च वा लृत्वम् । (जगार । जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता । गरिष्यति । गराप्यति । गलिष्यति । गलीष्यति) "चूतो वा" इत्यल्लियोटो वा दीर्घ, (गिरतु । गिलतु । अगिरत् । अगिरत् । गिरेत् । गिरेत् । गायोत्) । "त्रिदासिपि" इति कित्वादित्ये । "हलि च" इति दीर्घत्वम् । (अगारीत् । अगालीत् । अगारिष्टाम् । अगालिष्टाम्) । "सिचि च परस्मै पदेषु" इतीटो दीर्घनिषेध (जिगरिषति । जिगलिषति) । "त्रिदश पञ्च-य" इतीट् । अस्य दीर्घविरूपो नेति किरतायुचम् । ( जेगिरयते) । "लृमद्" इत्यदिना भाष्यहोषां यश्, इत्वरपरत्वयो 'हलि च' इति दीर्घात्पूर्वं "पूर्वप्रासिद्धम्" इति "प्रो यङि" इति लृत्त्वेनेदानीं रेफान्तविहृतनिमित्तमात्रं दीर्घ । (जागति । जागीर्त । गारयति । गालयति । अजोगरत् । अजोगलत्) "निगरणचलन" इति नित्य परस्मैपदम् । ( गार्यते । गालयते ) अन्त रङ्गत्वात्पूर्वं णिलोपाद्जाघपेशो लृत्वविरूप, कृते या गिलोपे स्थानिरत्येनाजादिपरत्वान्न विष्यति । न च [पूर्वप्रासिद्धे न स्थानिरत्] इति, तस्य दोष [सयोगादिलोपलृत्वगत्येषु] इत्युक्तत्वात् । (गिरते प्रास स्वयमेव) । ( अगिरिष्ट । अगरीष्ट । अगोर्ष्ट प्रास स्वयमेव ) "भूषाकर्मक्षिरादिसनाम्" इति क्षिरादित्याद्यस्विगोनिषेध । "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इति या इट् । तस्य पूर्वपत्यधे दीर्घ । ( अगलिष्ट । अगलीष्ट ) इतीटि लृत्वं षोडाहायम् । अनिति "उच्च" इति कित्वादित्तरपरत्वे । (अवगरते । अवगरते । अवजगरिषे) । "अथाङ्" इति तश् । अङ्गित्यनुवर्तनाच्च "वृत्त" इति दीर्घ । (अवगरिता । अवगरीता । अवगलिता । अवगलीता । अवगरिष्यते । अवगरीष्यते । अवगिरताम् । अवगिरत । अवगिरत । अवगोपीष्ट । अवगरीपीष्ट) । "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इतीट् वा "न लिङि" इति दीर्घनिषेधे

“वदमज” इति वृद्धि । झलि सिञ्जोः । ( सिञ्जति ) । “हल्न्ताच्च” इति सन कित्वा  
 क्षान्तागमो नापि गुण । ( सरीसृज्यते ) । रीगागम । ( सरीसृजीति । सरीसृष्टि । सरीसृ  
 ष्ट ) इत्यादि । ( सज्यति । अससृजत् । अससर्जत् ) । उर्द्ध्व । ( सृज्यते मालान  
 असर्जि माला, ) ध्रुव्या निष्पादयति, ध्रुव्या निष्पादितवानित्यर्थ । “सृजियुज्यो इ  
 स्तु” । [ सृजियुज्यो सकर्मक्यो कर्ता बहुलं कर्मवद् भवतीति वक्तव्यम् ] । सृजे ध्रु  
 पपन्ने कर्तरीति भाष्यकारवचनात्सकर्मकस्यापि कर्मवद्भाव । इयना यगेव बाध्यते, न  
 चिणिति कैथे । तदय कर्मवद्भावश्चिण्नात्मनेपदार्थो भवति । ( सृज्यम् ) । “ऋदुपधाव  
 इति क्यप् । पाणिभ्या सृज्यते इति ( पाणिसर्गा ) रञ्जु । [ पाणौ सृजेर्ष्यद्वक्तव्य ]  
 “समवपूर्वाच्च” इति ण्यति “चजो कुधिण्यतो ” इति कुत्वम् । सृजति तामिति ( चक् )  
 “ऋत्विक्” इत्यादिना कर्मणि क्तिन्, अमागम, कत्वञ्च । ( ससर्गो ) । “समृच” इत्या  
 दिना घितुण् । ( रञ्जु ) । “सृजेरमुच” इत्युप्रत्यय सलोपोऽनुमागमश्च । तत्र सकार  
 स्य जस्त्वे ऽनुत्व, ( स्रग्वी ) । “यस्मायामेधास्रज” इति मत्वर्थे विनि । ( स्रजिष्ठ । स्र  
 जीषान् । स्रजयति ) “विन्मतोर्लुक्” णाविष्ठवदिति चेष्टेमेय सु णौ च विनो लुरु, सृज्यः  
 इति गतं श्यनि ॥ १३० ॥

दुमस्जो शुद्धौ ॥ ( मज्जति ) । “झला जद्” इति सकारस्य दकार, तस्य सुत्वं जकार  
 ( ममज्ज । ममज्जतु । ममज्जिथ । ममज्जथ । ममज्जिव ) । ऋदिनियमादिद् । घलि “उ  
 पदेशेऽल्वत्” इति निषेधाद्भ्राजानियमाच्च विकल्प । अनिदृश्ये “भस्तिजनशोर्झलि” इति  
 जुम् । स च ‘मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुपङ्गस्योगादिलोपार्थम्’ इत्यन्त्यात्पूर्वंइति  
 “स्सो सयोगाद्यो ” इति सलाप । जकारस्य “चो कु” इति कुत्वे “खरि च” इति चत्वम् ।  
 नकारस्य ‘नश्चापदान्तस्य’ इत्यनुस्वारं परसवर्ण । ( मङ्गा । मङ्गयति । मज्जतु । अम  
 ज्जत् । मज्जेत् । मज्ज्यात् । लिङ्गौ । अमाङ्गीत् । अमाङ्गाम् । अमाङ्गु ) । “यदयज”  
 इति वृद्धि । झलि सिचो लोप । ( मिमङ्गति । मामज्ज्यते । मामङ्गि । मज्जयति । अम  
 मज्जत् । मज्जथु ) । “दिवतोऽशुच” । ( मङ्क्त्वा । मस्त्वा ) । “जान्तनशा विभाषा”  
 इति क्त्वाया वाऽनुनासिकलोप । ( मज्ज । मज्जान् ) । “अनिदिताम्” इति नस्य लोप,  
 सलोपकुत्वे च । “ओदितश्च” इति नत्व, ( मद्ग्य, मद्गा, ) ण्यति घञि च “चजो कुधि  
 ण्यतो ” इति कुत्वे ‘झला जद् झशि’ इति सकारस्य दकार । ( मद्ग्य ) । “भृष्टिदि”  
 इत्यादिनोप्रत्यय । न्यङ्छादित्वात्कुत्व, पूर्ववत्सकारस्य दकार । ( मुद्ग्य ) । याहुल्का  
 दुरच् कुत्वञ्च । ( मज्जा । मज्जानो ) । “घन्तुश्च” इति कनिन्तो निपात्पत्ने ॥ १३१ ॥

रनो भङ्गे ॥ ( चोरस्य रति रोगः ) । “इजाथानां भाववचनानामज्वरे ” इति धात्व  
 र्थस्य भाववर्तुद्वारे कर्मणि श्ये पश्चौ । अत्र भावो धात्वर्थः । वचनसङ्घश्च कर्तृवचन । अत्र  
 के चिद्भ्रान्ताङ्गस्य व्याधौ रुदत्वाद्भाववचनानामित्यस्य प्रत्युदाहरण श्रेमा पुरुषं हजतीति  
 श्येर्ष्याध्यर्थत्वमेवाहु । श्रेष्मा पुरुषं रति व्याधिना योजयताति इत्यर्थः । घृतिभाष्य  
 योस्तु रजा भङ्गमाधत्त्व मदी कुलाति रतितीति प्रत्युदाहृतम् । अणेष्विचरशापामीणि कर्मणि  
 नित्य द्विवाधा(१)भवति ॥ (चोरं रति) इति । (ररोज । ररजतु । ररोन्यि । ररजिर । रो  
 षा । रोश्यति । ररजतु । ररजत् । रजेत् । रज्यात् । शरीश्रीत् । शरीश्रीम् । शरीश्रु ) । श  
 लि सिचो लोप । ‘चो कु’ । ( ररक्षति । शेरज्यते । शरोरि । रोचयति । शररत्त् ) ।  
 निःपूर्वोऽय व्याधिप्रदाने । नीरति मित्तादाति । ( वृग्मुद्गम् ) । “उदि वृ रतिरहो ”  
 इति खन् । ( रोग ) । “पदरत्” इति क्तरि घञ् । ( छत्राग । ददयताग ) । “वा शौक  
 प्यश्रोगेषु” इति द्ज्ञावचिकल्प । ( रस्ता । रग्ग । रजगान् ) ओदिश्वाप्रत्यम् ।

( लुभं जीर्णवर्णं, ) “कपालकादीनां संज्ञाछन्दसोः” इति लत्वम् । ( रुजा ) । निद्रादेरुक्त-  
तिगणत्वाद् ॥ हिंसार्थोऽयं चुरादौ ॥ १३२ ॥

भुजो कौटिल्ये ॥ ( भुजति ) इत्यादि रुजित् । ( मूलविभुजो रथः ) । [ मूलविभुजा-  
दीनामुपसंख्यानम् ] इत्यणोऽपवादः कः । “भुजोऽनवने” इत्यत्र संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विभे-  
पस्मृतिदेहेतुत्वाद्भवत्सा धेनुरानीयतामितिवद्वनप्रतिषेधेन सम्भवनवत्सम्प्रन्धो रौधादिक-  
ण्य गृह्यते । उक्तञ्च तत्र भाष्ये—“अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्, इति । तस्माद्समात्र  
तद् ॥ १३३ ॥

द्युप रूपर्शे ॥ द्वितीयादिरयम् । केचित्प्रथमादिम्पठन्ति ते भाष्यविरोधादुपेक्ष्याः । तथा  
च “दीर्घोऽकितः” इत्यत्र चेच्छ्रियते चोच्छ्रियते इत्यत्र “छे च” इति तुक्त्विगुणो च प्रा-  
प्नोतीत्याशङ्क्य परत्वाद्गुणे पश्चात्तुगिति समर्थितम्, हरदत्तोऽपि परत्वाद्गुणे कृते पश्चात्तु-  
गित्याह । ( द्युपति । चुच्छोप । चुच्छुपतुः । चुच्छुपिथ । चुच्छुपिथ । छोषा । छोष्यति ।  
द्युपतु । अद्युपत् । द्युपेत् । द्युप्यात् । लुङि ( अच्छोप्सोत् । अच्छोषाम् । चुच्छुप्सति ।  
चोच्छ्रियते । चोच्छोसि । छोपयति । अचुच्छुपत् । द्युप्त्वा । द्युसः ) ॥ १३४ ॥

रुस रिश हिंसायाम् ॥ ( रुशति । रोश । स्रोशिय । रुशिव । रोषा । रोषयति । रु-  
तु । अरुशत्, रुगेत् । रुश्यात् । अरुशत् ) । “शल इगुपवादनिष्” इति कसः । ( रुशति ।  
रोरुशते । रोरोष्टि । रोशयति । अरुशन् । रिशति । रिरेश । रेक्षयति । रिशतु । अरिजत् ।  
रिशेत् । अरिक्षत् । रिरिक्षति । रेरिश्यते । रेरेष्टि । रेशयति । अरिरिशात् ) ॥ १३५-१३६ ॥

लिश गतौ ॥ ( लिशति ) इत्यादि रिशतिवत् । लिश्यते इति देवादिक्त्वम् ॥ १३७ ॥

स्पृश संस्पर्शने ॥ ( स्पृशति । पस्पृशं । पस्पृशतुः । पस्पृशिय । पस्पृशिव ) लयः ज्ञेयः ।  
( स्पर्श । स्पृशतु । अस्पृशत् । स्पृशेत् । स्पृश्यात् । अस्पर्शात् । अस्पर्शाम् । अस्पर्शुः ।  
अस्पर्शात् । अस्पर्शाम् । अस्पर्शः । “स्पृशामृश” इति पक्षे सिचि पूर्ववद्भ्रमिकन्तः । अन्य-  
दा कसः । ( अस्पृशत् ) इत्यादि । ( पिस्पृशति ) । उरदत्वे “सन्त्यत” इतीत्यम् । ( परि-  
स्पृश्यते । परीस्पृष्टि ) । रुप्रिकोरप्युदाहार्यम् । ( अपरिस्पृक् ) इत्यत्र “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति  
पदान्ते क्तुवं, “रात्सस्य” इति नियमात् संयोगान्तलोपः । इह किन्नि दृष्टो धातुः किन्प्रत्यय  
उच्यते । अस्त्येवास्य किनो विधानं “स्पृशोऽनुदके किन्” इति । मन्त्रेण स्पृशतीति ( म-  
न्त्रस्पृक् ) । स्पृशोऽनुदके सुवन्तमात्रे उपपदे किन् । उदकं स्पृशतीत्यत्र कर्मण्यम् ( उदक-  
स्पर्शः ) इति । ( ह्यदिस्पृक् । दिविस्पृक् ) इत्यत्र “हृद्यभ्यां टेषुसंख्यानम्” इत्यलुक् ।  
( स्पर्शां रोगः ) । “पदहजविशस्पृशो धञ्” इति वञ् । तत्र वार्तिकं [ स्पृश उपताप ] इति,  
स्पर्शवान् आद्यविस्पर्श उच्यते ॥ १३८ ॥

विच्छ गतौ ॥ उदात्तेत् । ( विच्छायति ) । “छे च” इति तुक् । “गुप्शुमिच्छि” इत्या-  
यः । सार्वधातुके नित्यम् । ( विच्छायांचकार । विविच्छ । विविच्छतुः । विविच्छिय । विवि-  
च्छिव ) । “आयादय आर्द्धधातुके वा” इत्यार्द्धधातुके भाविन्यायोत्पत्तिविकल्पः । निवृत्ति-  
विकल्पे प्रत्ययलक्षणेनायान्तत्वादाम्प्रत्ययः स्यात्, ( विच्छाञ्कार ) इति । ( विच्छिता ।  
विच्छायिता । विच्छिप्यति । विच्छायिष्यति । विच्छायतु । अविच्छायत् । विच्छायेत् )  
क्षाशिपि ( विच्छाय्यात् । विच्छ्यात् । अविच्छायीत् । अविच्छायिष्यात् । अविच्छीत् ।  
अविच्छिष्यात् । विविच्छायिषति । विविच्छिषति । वेविच्छयते ) । षण्डको विवक्ष्या-  
न्त्वार्षधातुकविपयत्वस्यैवापहारादायोत्पत्तिविकल्पो नेति प्रागेवोपपादितत्वाद्यलुद्नास्ति ।  
( विच्छयति । अविच्छिच्छत् । अविच्छिच्छायत् । विद्वनः ) “यजयाच” इति नङ् “च्छुनोः  
शूङ्” इति शः, “नेङ्चरि कृति” इतीग्निषेधः, ( विच्छित्वा । विच्छायित्वा । विच्छितः ।  
विच्छियितः ) । अयं भासार्थे चुरादौ ॥ १३९ ॥

विश प्रवेशने ॥ ( विशति ) । इत्यादि रिपतिवत् । ( निविशते ) । “नेर्विशः” इति तद् ट् ।





कुत्वम् । 'अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे' इत्यत्रावश्यके ष्यः । 'ष्य आवश्यक' इति कुत्वनिषेधः ।  
 ( नखमुचानि धनूपि, ) मूलविभुजादित्वात्कर्तरि कः । मुष्टेर्वहिर्भूतानीत्यथेः । ( जल-  
 मुक् । जलमुचौ ) क्तिप् । ( मुक्ता, १ ) "क्तिचूक्तौ च संज्ञायाम्" इति संज्ञायां क्तः । मुक्तं व  
 ( मोक्तिकम् ) । "विनयादिभ्यश्च" इति स्वार्थे ठक् । ( नमुक्तिः ) । "इगुपधात्किञ्च"  
 इति इन् । "नभ्राड्" इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । ( चक्रमुक्तः ) । "अपेतापोहमुक्त"  
 इति पञ्चमीसमासः । प्रमोचनेयं चुरादिः । मुञ्चते, मुञ्चति इति कल्कने षापि गतम् ॥ १७६ ॥  
 लुप्लृ छेदने ॥ ( लुम्पति । लुम्पते ) इत्यादि मुञ्चतिवत् । ( लोलुप्यते ) । "लुप-  
 सङ्" इत्यादिना भावगर्हायामेव यङ् । लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्रापूर्वकालस्यापि लुप्तशब्दस्य  
 भाष्यकारप्रयोगात्पूर्वनिपातः । ( लोपयति । अल्लुपत् । अलुलोपत् ) । काण्यादित्वात्  
 ह्रस्वविकल्पः ॥ १४७ ॥

विद्वल् लाभे ॥ अयं सेडपि मुचादिकायां तुरोधार्थमिह पठितः । ( विन्दति । विन्दन्तः )  
 'विदो लटो वा' इत्यत्र लादेशैः सम्भवदानन्तर्यस्यादादिकस्यैव ग्रह इति विकरणेन व्यव-  
 हितानन्तर्यादस्मात्परेषां तिशादीनां णलादयो न भवन्ति । अत एव हेतोः "विदेः शतुर्वसुः"  
 इत्यत्रापि पूर्ववत्सम्भवदानन्तर्य आदादिक एव गृह्यते इति विद्वन्नित्यत्र चस्वादेशो न भव-  
 ति । ( विवेद । विविद्वत् । विवेदित्थ । विन्दतु । अविन्दत् ) । "सिजभ्यस्तविदिभ्यः" इत्य-  
 त्त्रापि पूर्ववत्सम्भवदानन्तर्यस्यादादिकस्यैव ग्रह इत्यविन्द्वन्नित्यत्र जुम् न भवति । ( विन्दे-  
 च् ) आशिपि ( विद्यात् ) । "समो गम्यच्छिञ्" इत्यत्र गम्यादिभिः साहचर्यात्परस्मैपदिन एव  
 विदेर्ग्रह इत्यस्य तङ्निगमाभावात्कर्माविवक्षायामपि सम्बिन्दति सविन्दत इत्युभयं भवति ।  
 ( अविदत् । अविदताम् ) । लृदित्वाद्ङ् । ( विन्दते । विविदे । वेदिता । वेदिप्यते । वि-  
 न्दताम् । अविन्दत । विन्देत । वेदिपीठ । अवेदिष्ट ) । "उपविद्" इत्यत्र उपजागृभ्या-  
 म्परस्मैपदिभ्यामादादिकेन जागर्तिना साहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्य ज्ञानार्थकस्यैव  
 ग्रह इत्यात्मनेपदिनस्तौदादिकस्य सत्ताविचारणार्थयोरुभयपदिनश्चास्मान्न भवति । ( विवि-  
 दिपति । विवेदिपति । विदित्वा । वेदित्वा ) "रलो व्युपधात्" इति वा कित्त्वं, "रुद्विद्"  
 इत्यत्राकारस्य विवक्षितत्वादस्य न ग्रहः । अत एव तत्र न्यासे विद् ज्ञाने इत्युपात्तः, तथा  
 च "सत्सुद्विप" इत्यत्र वृत्तिः । विद् ज्ञाने, विद् सत्तायां, विद् विचारणे इति त्रयाणां ग्रहण-  
 लाभार्थस्याकारस्य विवक्षितत्वादिति । ( वेविद्यते । वेवेत्ति । वेदयति, अवीविदत् ) । विन्द-  
 तीति ( विन्दः ) । "अनुपसर्गाह्निम्पविन्द" इति शः, विकरणस्यास्य चैकादेशः । ( गो-  
 विन्दः कुविन्दः ) इत्यादौ "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्" इति शः, ( ब्राह्मणपेदं भोजयति ) ।  
 "कर्मणि द्विशिविदोः साकल्ये" इति साकल्यविशिष्टे कर्मण्युपपदे णमुल्, यं यं ब्राह्मणं जाना-  
 ति तं तं भोजयतीत्यर्थः । अत्र सत्तार्थस्यैकस्य न ग्रहोऽकर्मकत्वात् । यावद्द्वेदं भोजयति, याव-  
 ल्लभते तावद्भोजयतीत्यर्थः । "यावतिविन्दजीवोः" इति णमुल् । "विदिभिदिच्छिद्रेः कुरच्"  
 इत्यत्र ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीतः, स्वभावादिति वृत्तिः, "विन्दुरिच्छुः" इत्यत्रापि स्वभा-  
 वात् ज्ञानार्थस्य ग्रह इति न्यासे । "संज्ञायां समज्" इत्यत्रापि ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीतः ।  
 ( वित्तं ) धनम् । ( वित्तं ) प्रसिद्धः "वित्तो भोगप्रत्यययोः" इति निष्ठानत्वनिषेधः । भुज्य-  
 तइति ( भोगो धनं ) प्रतीयत इति प्रत्ययः प्रसिद्धः, अन्यत्र विन्नः । "विभाषा गमहनविद-  
 विशाम्" इति क्साविद्विकल्पनात् "यस्य विभाषा" इत्यनिद्वत्त्वम् । कातन्त्रे त्वयमनिडु-  
 क्तः । तन्मते ( वेत्ता, वेत्स्यति ) इत्यादि । इदं च व्याघ्रभूतेनाभिहितम् । तथाहि विद्यतिवि-  
 न्त इत्यपीति श्यना इनमा च निर्देशाद्देवादिकस्य रौघादिकस्य चानिद्वत्त्वं तेनोक्तं नान्यस्य ।  
 तथा वृत्तिकारोऽपि विद्यति विन्तइति निर्देशात् ज्ञानार्थलाभार्थयोरितिमाह । वेदिता विद्यानां  
 वेदिता धनस्येति । परिवेत्तुशब्दस्तु विद्यतिविन्त्योरन्यतरस्य परिपूर्वस्यार्थान्तरे वृत्तस्य  
 द्रष्टव्यः, तृजन्तोऽप्ययं स्वभावाद्गुणैर्गजे पूर्वमूढेवरजे वर्तते । "अपत्नृ" इत्यादौ नन्नादी-

नां प्रहणमौणादिकतृन्नन्तानां संज्ञाशब्दमात्रस्यैरेत्युद्गातारावित्यादिवत्परिचेचारावित्यादौ दीर्घो भवति ॥ १४८ ॥

लिप उपदेशे ॥ ( लिम्पति । लिळेप । लिळेपिथ । लिळिपिव । लेसा । लेप्सति । लिम्पतु । अलिम्पत् । लिम्पेत् । लिप्वात् । अलिपत् ) । “लिपि सिचि ह्रश्च” इत्यद् परस्मैपदे, अन्यत्र “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति पक्षे सिच् । ( अलिपत् । अलिपेताम् । अलिपन्त । अलिप्त । अलिप्साताम् । अलिप्सन्त ) इत्युभयं भवति, ( लिम्पते । लिळिप्सति । लिळिप्सते । लेलिप्यते । लेलेसि । लेपयति । अलीलिपत् । लिम्पः ) । “अनुपसर्गांलिम्प” इति शः । ( निलिम्पा देवाः ) । “नौ लिम्पेः” इति शः । ( लिप्तवासितम् ) इत्यत्र राजद्रन्तादिपाठात्पूर्वकालस्यापि परनिपातः । ( लिपिः । लिपिः ) “इगुपधात्किञ्च” इति इत्प्रत्ययः । “दिवाविभा” इत्यादौ लिपिलिङीति निर्देशात्पकारस्य पक्षे वकारः ॥ १४९ ॥

पिच क्षरणे ॥ ( सिञ्चति । सिपेच । सिपिचतुः । सिपेचिथ ) । आदिनियमादिद् । “आदेशप्रत्यययोः” इति प्रकृतेः पत्वम् । ( सेका । सेक्षति । सिञ्चतु । असिञ्चत् । सिञ्च्यात् । असिचत् ) । “लिपिसिचिह्रश्च” इति परस्मैपदेऽङ् । अन्यत्र “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति विकल्पः । ( असिचत् । असिञ्जाताम् । असिचत् । असिचेताम् ) इत्यादि । ( सिञ्चते । सिपिचे ) इत्यादि, ( सिपिक्षति । सिपिक्षते ) । “स्तौतिण्योरेव” इति नियमान्न पत्वम् । ( सेसिच्यते ) । “सिचो यङि” इति न पत्वम् । ( सेसेक्ति । सेचयति । असोपिचत् ) । अत्र स्वामी पत्वं नेच्छति । ( अभिपिचति ) “स्तौतिण्योरेव” इति नियमन्याधित्वा “स्थादिप्वभासेन चाम्ब्यासस्य” इति पत्वम् । ( अभिसेसिच्यते ) इत्यत्र “उपसर्गात्” इति प्राप्तेरपि परत्वात् “सिचो यङि” इति निषेधो भवति, “उपसर्गात्” इति प्राप्तिस्तु पुरस्तादपवादन्वायेन “सात्पदाद्योः” इति निषेधमेव बाधेत । ( सेञ्चम् ) । “दाग्रीशस” इत्यादिना ङ् । ( सिक्थम् ) पात्रम् । “पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्यक्” इति यक् । सिचयशाब्दस्तु बाहुलकात्कथनन्तः । मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेतः । विद्वतिस्तु सेढेकः ॥ १५० ॥

कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत् । ( कृन्तति । चर्कत । चकृततुः । चर्कतिथ । चकृत । चकृतिथ । कर्तिता । कर्त्स्यति । कर्तिष्यति ) । “सेसिचि” इत्यादिना सूकारादाविङ्ङिकल्पः । ( कृन्ततु । अकृन्तत् । कृन्तेत् । कृत्वात् ) । लिङी । ( अकर्तात् । अकर्तिष्टाम् । चिकृत्सति । चिकृत्पति । चरीकृत्यते । चरिर्कृत् ) इत्यादि । ( कर्तयति । अचर्कतत् । अचीकृतत् ) । अङ् । ( विवर्तनः ) । नन्धादिः । ( कृतः । कृतवान् । कृतिः ) । क्तिम् । ( कृतसमुदायम् ) । “च्यञ्चिह्रस्तूपिभ्यः क्त्” इति सप्रत्ययः स क्त् । “तितुत्र” इतोऽग्निनेधः ( कृस्नम् ) । “इत्यञ्च्यं क्स्नन्” इति क्स्नन् । बाहुलकादिङ्भावश्च ॥ १५१ ॥

पिद परिभाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत् । ( पिन्दति । पिनेद् । चिदिदतुः । पिनेदिथ । वेत्ता । वेत्स्यति । सिन्दतु । अरिन्दत् । सिन्देत् । सिग्धात् ) । लुङि । ( अवेन्सीत् । अरीचाम् ) । “वदयज्” इति घृदिः । अलि सिचो लोपः, ( चिरित्तमति । चेरिपने । चैरेषि । चेरिदीति । रोदयति । अचीत्तिदत् । पित्वा । पिन्नः । सिदिदम् ) । “इपिमिदिमुदिसिदिच्छिदिमिदिमन्दिचिन्दिमिमिदिमुदिमुचिरपिचिन्धिपिभ्यः किरप्” इति किरप् । पित इति द्वैवे दिवादिपाठाद्यं कर्मकर्तरीति यद् यामनो दिवादावम्य पाठं नेच्छति । पिद दन्व इति रूपादौ गतः ॥ १५२ ॥

पिना अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत् । ( पिनाति । पिनेश । पिनेसिथ । पिपिदिथ । पेनिता । पेनिष्यति । पिनातु । अपिनात् । पिनेथ । पिदयात् । अपेनीत् । अपेनिष्टाम् । पिपिदिपति । पेदिष्यते । पेदिशीति । पेपि । पेदयति । अपीपितात् । पिनात्वा । पेनितया । पिदितम् ) ।

रुधिर ]

पिशिताशः पिशाचः ) । पृषोदरादित्वात्सिद्धिः(१) । ( पिशङ्गः ) । बाहुलकादङ्गम् । ( पिशङ्गा । (पिशङ्गा) [ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ] इति डीप् । ( पेशी ) गर्भकोशः । पचाद्यजन्ता-  
द्वौरादित्वाण्डीप् । अयं दीपनायामपि वर्तते । तथा च त्वष्टा रूपाणि पिशत्वित्यत्र हरदत्तः,  
पिशतिर्हीतिक्रमा । नक्षत्रेभिः पितरो घामपिशन्निति दर्शनादिति । पिशगतौ सुरादौ ॥१६३॥

वृत् ॥ तुदादयो मुचादयश्च वृत्ता इत्यर्थः ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममहामन्त्रिणा सायण-  
सुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां  
धातुवृत्तौ तुदादिगणः सम्पूर्णः ॥

### अथ रुधादयः ॥

रुधिर आवरणे ॥ अयं द्विकर्मकः । ( वज्रं गां रुग्द्धि । रुग्द्धः । रुग्धन्ति । रुग्त्सि ।  
धः । रुग्ध । रुग्धिमि । रुग्ध्वः । रुग्धमः ) । “रुधादिभ्यः इनम्” इति शपोऽ-  
ादः इनम् । नित्यत्वादयं गुणात्पूर्वम्भ्रति । मित्त्वादचोन्त्यात्परः, शकारः इनान्नलोप  
ति विशेषणार्थः । “झषस्तथोः” इति झषोऽन्तरयोस्तथोर्धत्वे “झलां जश् झशि” इति  
ातोर्देवं, रुग्ध इत्यादौ किञ्चित् सार्वधातुके “इनसोरल्लोप” इत्यकारस्य लोपः । “नश्चा-  
दान्त” इत्यनुस्वारः परसवर्णः । अल्लोपस्यानयोर्नस्थानिवत्त्वं, “नपदान्त” इत्यादिना  
नेपधात् । गत्वे तु कर्तव्ये परसवर्णस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्न तद्भवति । न चानुस्वारात्पूर्व  
गत्वप्रसङ्गः । तस्यासिद्धत्वात् । (रुग्त्सि) इत्यत्र “खरि च” इति चत्वं, ( रुग्ध । रुग्धतुः ।  
रुग्धुः । रुग्धिय । (रुग्धिव) । कादिनियमादिट् । ( रोद्धा । रोत्स्यति । रुग्द्ध । रुग्धात् ।  
रुग्धाम् । रुग्धन्तु । रुग्द्धि ) हेर्धित्वे जश्त्वम् । ( रुग्धम् । रुग्ध । रुग्धानि । रुग्धाव ।  
रुग्धाम । अरुग्त् । अरुग्द् । अरुग्धाम् । अरुग्धन् । अरुग्त् । अरुग्द् । अरुग्ः । अरु-  
ग्धम् । अरुग्धम् । अरुग्ध्व । अरुग्धम ) । “हल्ङ्या” दिना तिस्योर्लोपः । जश्त्वे वा  
चत्वंञ्च । सिपि “दश्च” इति वा रुत्वमपि । ( रुग्ध्यात् । रुग्ध्याताम् । रुग्ध्युः । रुग्ध्याः ।  
रुग्ध्याम् । रुग्ध्याव ) । आशिपि ( रुग्ध्यात् । रुग्ध्यास्ताम् , ) लुङि “इरितो वा” इति अङ्-  
पक्षे । ( अरुग्त् । अरुग्धताम् ) । अन्यदा ( अरौत्सीत् । अरौद्धाम् । अरौत्सुः । अरौत्सीः ।  
अरौद्धम् । अरौद्ध । अरौत्सम् । अरौत्स्व । अरौत्सम । रुग्धे । रुग्धाते । रुग्धते ) । “आ-  
त्मनेपदेषु” इत्यङ्गावः । ( रुग्त्से । रुग्धाथे । रुग्ध्वे । रुग्ध्वहे । रुग्धे । रुग्धाते । रुग्धिरै ।  
रुग्धिपे । रुग्धिवहे । रोद्धा । रोत्स्यते । रुग्धाम् । रुग्धाताम् । रुग्धताम् । रुग्त्स्व । रुग्-  
धे । रुग्धावहे । अरुग्ध । अरुग्धाताम् । अरुग्धत । अरुग्धाः । अरुग्धि । अरुग्ध्वहि ।  
रुग्धीत । रुग्धीयाताम् । रुग्धीथाः । रुग्धीय । रुग्धीवहि ) आशिपि । ( रुत्सीट् । रुत्सी-  
यास्ताम् ) । “लिङ्सिचौ” इति कित्त्वम् । ( अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरु-  
द्धाः । अरुत्सि । अरुत्स्वहि ) । कर्मकर्तरि ( रुद्धयते गौः स्वयमेव । अरुद्ध गौः स्वय-  
मेव ) इत्यत्र “न रुध” इति चिगो निषेधः । शुद्धे तु कर्मण्यरोधीति भवति । ( रुग्-  
त्सते । रुग्त्सति । “हलन्ताच्च” इति सनः कित्त्वम् । ( रोरुग्धते । रोरोद्धि । रोधयति ।  
अरुग्धत् ) । अस्याप्रधाने कर्मणि लादयः । ( अङ्गरोधी ) । ग्रहादित्वाणिनिः, ( अनु-  
रोधी ) । “सम्पृचा” दिना घिनुण्, ( प्रतिरोधी ) । “भविष्यति गम्यादयः” इति इन्नन्ता

( १ ) पिशितपूर्वाद्शधातोरणि इतशब्दस्य लोपः, शकारस्य चकारश्शकारस्य जश्त्वा-  
भ'वश्च पृषोदरादित्वात् । पिशितमश्नातीति पिशाचः ।

भविष्यद्दध, ( धञउपरोधं, धजेन उपरोधं, ) "सप्तम्यां चोपवाँडरध" इति सप्तम्यन्ते वृत्तो-  
 यान्ते चोरपदे णमुल्, । "वृत्तोयाप्रभृतोनि" इति समासविकल्पः । केचिदुपशाब्दस्य पीड-  
 यतिर्नैव सम्बन्धमाहुः । भट्टिकारस्य तूपोपसर्गग्रहणमतन्त्रमिति प्रागेवोक्तम् । ( रोध ) ।  
 असुन् । ( रधिरम् ) । "इषिमदि" इत्यादिना किरच् । अनुरुच्यत इति इयनि गतम् ॥१॥

भिदिर् विदारणे ॥ ( भिनत्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिनत्सि । भिन्यः । भिन्य । भि-  
 नद्मि । भिन्दः । भिन्दुः । विभेद । विभिदतुः । विभिदुः । विभेदिय । विभिदिव । भेत्ता ।  
 भेत्स्यति । भिनत्तु । भिन्तात् । भिन्ताम् । भिन्दन्तु । भिन्धि । भिनदानि । अभिनत् ।  
 अभिन्ताम् । अभिन्दन् । अभिनः । अभिन्तम् । अभिन्त । अभिनद्म् । अभिन्द ।  
 भिन्घात् । भिन्घाताम् । भिन्घाः । भिन्घाम् । आशिषि । ( भिघात् । भिघास्ताम् ) ।  
 लुङि ( अभिद्वत् । अभिदताम् । अभैत्सीत् । अभैत्ताम् । भिन्ते । भिन्से । भिन्दे ।  
 विभिदे । विभिदिषे । भेत्ता । भेत्स्यते । भिन्ताम् । भिन्दाताम् । भिन्त्स्य । भिनद् ।  
 अभिन्त । अभिन्दाताम् । अभिन्दत । अभिन्त्याः । अभिन्दि । भिन्दीत् । आशिषि  
 ( भित्सीत् । अभित्त । अभित्साताम् । विभित्सति । विभित्सते । वेभिघते । वेभिरीति ।  
 वेभेत्ति । भेदयति । अशीभिद्वत् ) । सर्वत्र रुधिवत्प्रक्रिया । भिदेलिमानि काष्ठानि । [ केकि-  
 मर उपसंख्यानम् ] इति केलिमर् । अयं कर्मकर्तारि, ( भिषो नदः ) । "भिषोष्यो नदे"  
 इति कर्तारि क्यपि निपात्यते । कर्तारि ( काष्ठभिव् । प्रभिव् ) "सत्सुद्विष" इत्यादिना  
 द्विप् । ( भिदुरं काष्ठम् ) । "विदिभिदिच्छिन्देः कुरच्" इति कुरच् । स्वभाषादयं कर्मकर्तारि ।  
 ( मिदा ) । मिदादिस्वादह् । सत्र भिदा विदारणे इतिपाठादन्यत्र भिच्छिरिति भवति ।  
 ( भित्तम् ) । "भित्तं शरत्सुम्" इति शरत्से निष्ठानत्याभावादन्यत्र भिन्नमिति भवति ।  
 ( भिदिर् यज्ञम् ) । "इषिमदि" इत्यादिना किरच् । ( उजित् ) द्विप् । ( उद्भिदः ) । इणु-  
 पधलक्षणम्, षः ॥ २ ॥

भिदिर् द्वैधीकरणे ॥ ( टिनत्ति ) इत्यादि भिनत्सियत् । ( छिदुरम् ) । 'विदिभिदिच्छिन्देः  
 कुरच्' इति कुरच् । अयं कर्मकर्तारि वृत्तिः । करोन्द्रपंचिच्छिदुरं गृगेन्द्रं, रसज्ञाया इरधं  
 विदुरशानिचामभ्रमकरानित्यादिप्रयोगदर्शनात् कर्मकर्तारि वृत्तिकारोक्तं प्रायिकमित्यत्रापेयः ।  
 र(१)उजुच्छिद्वत् ( प्रच्छिद्वत् ) । "सत्सुद्विष" इत्यादिना द्विप् । ( छिदा ) । छिदा द्वैधी-  
 करण इति मिदादिपाठादह् । अन्यत्र ( छिदिः, ) घम् ( छेद्, ) ( छिदिक् ) "छेदादिभ्यो  
 निम्यम्" इति "तद्धन्ति" इत्यस्मिन्नर्थे टक् । ( शीपंच्छेदः । छिदंच्छेदिकः ) । "शीपंच्छेदा  
 घच्" इति । तद्धन्तित्यर्थे यत्पठ्यौ, अत्रैव भिदेशात् प्रत्ययमन्विषोणेन शिराम् शीपंभायः ।  
 ( छिदिर्म् ) । "इषिमदि" इत्यादिना किरच् । ( छिद्रम् ) । "स्वापितत्रि" इत्यादिना  
 रक्, छेद् द्वैधीकरणे शुरादी ॥ ३ ॥

शिविर् शिरेषणे ॥ ( शिञ्छि । शिञ्छे । शिञ्छि । शिञ्छयः । शिञ्छय । शिञ्छिम् । शिञ्-  
 च्च । शिरेष । शिरेषुः, शिरेषिय । शिरेषिय । शिरेष्यः । शिरेष्यति । शिञ्छुः । शिञ्छ्यात् । शिञ्-  
 च्चाम् । शिञ्चन्तु । शिञ्छिष्य । शिञ्छ्यात् । शिञ्चानि । शरिञ्चुः । शिञ्च्यात् । शिञ्च्या-  
 ताम् । आशिषि ( शिञ्च्यात् ) । छुष्ट् । ( शरिञ्चत् । शरीक्षीत् । शिञ्छे । शिरेष्ये । शिरेष्य ।  
 शिरेष्यते । शिञ्चाम् । शिञ्च्य । शिञ्च्ये । शरिञ्चत् । शरिञ्चयाः । शरिञ्चि । शिञ्चोत् ।  
 शिञ्चोत् । शरिञ्चत् । शरिञ्चाम् । शरिञ्चति । शरिञ्चते । शरिञ्चयते । शरिञ्चोति । शरिञ्चि ।  
 शिरेषति । शरिञ्च्यत् । शिरेष्यः ) । घञि "घञोः सुपिञ्चदतो" इति सुप्यम् । ( शिञ्च्यम् )  
 "धातुशुद्धिश्चिपिचिपिचिभ्यश्च" ( चिश्चि । चिश्चिभ्यः । चिश्चिभ्यः ) एते इषोरादयः ।  
 शिचि चिरेषण्यपधोनि शुरादी ॥ ४ ॥

विजिर् पृथग्भावे ॥ (वनक्ति । विङ्क्ते । विङ्क्ते ।) इत्यादि रिचिवत् । ( विवेकी  
संपृचादिना घिनुण् । ( विवेकः, ) घञ्, “चजोः” इति कुत्वमुभयत्र ॥ ५ ॥

क्षुदिर् संपेपणे ॥ (क्षुणक्ति । क्षुन्तः । क्षुन्दन्ति । क्षुणत्सि । क्षुणमि । क्षुन्धः । क्षुन्ते  
न्दाते । क्षुन्त्से । क्षुन्ध्वे । क्षुन्द्दहे । चुक्षोद । चुक्षुदतुः । चुक्षोदिय । चुक्षुदिव । चुक्षुदे ।  
न्दिपे । चुक्षुदिवहे । क्षोत्ता । क्षोत्स्यति । क्षोत्स्यते । क्षुणत्तु । क्षुन्तात् । क्षन्ताम् । क्षुन्द  
क्षन्धि । क्षगदानि । क्षुन्ताम् । क्षुन्दाताम् । क्षुन्दताम् । क्षन्त्स्व । क्षुण्दै । क्षुणदा  
अक्षणत् । अक्षुन्ताम् । अक्षुन्दन् । अक्षुणत् । अक्षुणद् । अक्षुणः । अक्षुणदम् । अक्षु  
अक्षुन्त । अक्षुन्दाताम् । अक्षुन्दत । अक्षुन्थाः । अक्षुन्दि । अक्षुन्दहि । क्षुन्धात् । क्षु  
ताम् । क्षुन्दीत । क्षुन्दीयाताम् ) । आशिपि ( क्षुधात् । क्षुधास्ताम् । क्षुत्सीष्ट । क्षु  
यास्ताम् । अक्षुदत् । अक्षुदताम् । अक्षुदन् । अक्षौत्सीत् । अक्षौत्ताम् । अक्षु  
अक्षुत्साताम् । चुक्षुत्सति । चुक्षुत्सते । चोक्षुचते । चोक्षोत्ति । क्षोदयति । अचुक्षु  
क्षुद्रः ) “स्फायितञ्चि” इत्यादिना रक् । क्षुद्राभिः कृतं ( क्षौद्रम् मधु ) । “क्षुद्राभ्रमर”  
त्तेन कृतमिति विपयेऽञ् । ( क्षोदिष्टः । क्षोदीयान् । क्षोदिमा ) “स्यूलदूर” इत्यादिना  
गादेलोप इष्टेमेयस्सु पूर्वस्य च गुणः, पृथ्वादित्वादिमनिच्, । ( क्षोदयति ) णाविष्टर्वा  
यणादेलोपो गुणश्च ॥ ६ ॥

युजिर् योगे । ( युगक्ति । युङ्क्ते । युञ्जन्ति । युनक्ति । युनज्मि । युङ्क्ते । युञ्जाते ।  
ङ्क्षे । युञ्जे । युञ्ज्वहे । युयोज । युयोजिय । युयोज । युयुजिव । युयुजे । योक्ता । यो  
रिति । योक्ष्यते । युनक्तु । युङ्गात् । युङ्गाम् । युञ्जन्तु । युङ्ग्धि । युङ्गात् । युङ्गम् ।  
जानि । युनजाव । युनजाम् । युङ्गाम् । अयुनक् । अयुनग् । अयुङ्गम् । अयुङ्क् । अयु  
अयुञ्ज्वहि । युञ्ज्यात् । युञ्ज्याताम् । युञ्जीत ) । आशिपि ( युञ्ज्यात् । युक्षोष्ट ।  
जत् । अयौक्षीत् । अयुक्त । अयुक्षाताम् । अयुक्षत । युयुक्षते । योयुञ्ज्यते । योयोक्ति ।  
जयति । अयूयुजत् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ) । “प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु” इत्यकर्त्रभिप्राये  
त्तद् । यज्ञपात्रे तु पात्राणि प्रयुनक्तीति । अत्र प्रग्रहणं स्वरान्तस्योपसर्गस्योपलक्षणम् ।  
ग्रहणमपि स्वरादेः । तथा च वार्त्तिकं [स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ] इति । ( यु  
त्र गृह्यारी योगम् ) । “सृजियुज्योः श्यंस्तु” इति कर्मवद्भावः, श्यंश्च यकोऽपवादः । अत्र  
युज्यते इति योगः, ब्रह्मचारिणं योगो युनक्ति संवन्नातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वं  
विक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवतीति, श्यन्यकोः स्वरे भेदः । “तास्यनुदात्तेव”  
लसार्वाधातुक्रानुदात्तत्वे यदि प्रत्ययस्वरेण स एवोदात्तः स्यात् । श्यनि तु नित्स्वरेण धा  
दात्तो भवति । ( युग्यं वाहनम् ) । “युग्यञ्च पत्रे” इति कर्मणि करणे वा क्यपि कुत्वन्नि  
त्यते । अन्यत्र योग्यमिति ण्यति कुत्वम्, ( प्रयोज्यः । निप्रयोज्यः ) । “प्रयोज्यनियो  
शक्यार्थं” इति ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते । ( युङ् । युञ्जौ ) । “ऋत्विक्” इत्या  
किन्, ऋत्विगादिभिर्निपातनैः साहचर्यादञ्चुयुजिक्रुञ्चामन्यदपि कार्यम्भवतीति ज्ञाप  
उपपदाधिकारेऽपि निरूपपदादयं प्रत्ययो भवति, “युजेरसमासे” इति सर्वनामस्थाने तु  
पदान्ते संयोगान्तलोपः, “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् । अन्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । ३  
वर्नामस्थाने ( युञ्जः । युग्भ्याम् ) इति, ( युक्षु ) इत्यत्र कुत्वे “खरि च” इति चत्वम् । ( ३  
युक् ) । “सत्सुद्धिप” इत्यादिना क्तिप् । अत्र सूत्रे युजेत्यकारो न विवक्षित इति युन  
युज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणं, “युजेरसमासे” इतीकारवतः सर्वनामस्थाने समासे तुन्निपेधोका  
विवक्षायां ज्ञापकः । यदि हि युजेः क्तिप् न स्यात् “ऋत्विक्” इत्यादिना किन्नपि निपा



“वाविन्धेः” इति वावुपसग उपपदे इन्धेः क्रन्, िकत्वाद्नुनासिकलोपः ॥ ११ ॥

खिद द्वैत्ये ॥ ( खिन्ते । खिन्दान्ते । खिन्त्से । खिन्दे । खिन्ताम् । खिन्दाताम् । खिन्त्स्व । खिन्दै । अखिन्त । अखिन्दाताम् । अखिन्दि । खिन्दीत । चिखिदे । खेत्ता ) इत्यादिखिद्यतिवत् । खिन्दतीति श्चे गतम् ॥ १२ ॥

विट् विचारणे ॥ ( विन्ते ) इत्यादि खिनत्तिवत् ॥ ( चित्तः, विन्नः ) । “नुद्विदोन्द्वत्रा” इति निष्ठानत्वविकल्पः ॥ उन्दिना साहचर्यादस्यैव तत्र ग्रहः । खिदिविदी अनुदात्तावनुदात्तेतौ ॥ १३ ॥

शिप्ल विशेषणे ॥ इतो भुनक्त्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेतः । ( शिनष्टि । शिष्टः । शिपन्ति । शिनक्षि । शिनष्मि । शिष्वः ) । ष्टुत्वं तवर्गस्य, सकारादौ पस्य कत्वम् । ( शिशेष । शिशिपनुः । शिशेषिथ । शिशिपिव । शेषा । शेष्यति । शिनष्टु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शिष्टि ) । द्वेषित्वं पत्वजशत्वानुस्वारपरसवर्णा यथायोग्यम् । ( शिनपाणि । अशिनट् । अशिनड् ) । पकारस्य “झलां जशोऽन्ते” इति जशत्वे च्त्वंविकल्पः । ( अशिष्टाम् । अशिनट् । अशिनपम् । अशिष्व । शिष्यात् । शिष्याताम् ) । आशिपि । ( शिष्यात् ) लुङि ( अशिपत् ) । लृट्त्वात्परस्मैपदेऽङ् । तङि तु कसः, ( व्यत्यशिक्षत ) इत्यादि । ( शिशिक्षति । शिशिक्षते । शेषिष्यते । शेषिपीति । शेषेष्टि । शेषयति । अशीशिपत् । शिष्टः । शिष्टवान् । विशेषः । वैशेषिकम्, ) “विनयादिभ्यश्च” इति स्वार्थे ङक् । महत्या विशिष्टः ( महाविशिष्टः ) [ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानम् ] इति पुंवद्भाव आत्वं च । शेषतीति दण्डके हिंसायां शपि । शेषयतीति युजादिपाठादसर्वोपयोगे ॥ १४ ॥

पिप्ल संचूर्णने ॥ ( पिनाष्टि ) इत्यादि शिपिवत् । ( शुष्कपेपं पिनाष्टि ) । ( चूर्णपेपं पिनाष्टि ) । ( रक्षपेपं पिनाष्टि ) । “शुष्कचूर्णरक्षेपु पिप” इति शुष्कादौ कर्मण्युपपदे णमुल् । शुष्कं पिनाष्टित्यर्थः । ( उदपेपं पिनाष्टि ) । “स्नेहने पिप” इति स्नेहवाचिनि करणे उपपदे णमुल्, उदकेन पिनाष्टित्यर्थग्रहणम् । “पेपं वासवाहनधिपु च” इति उद्भावः । सर्वत्र कपादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । ( पिष्टमयम् ) । “पिष्टाच्च” इति विकारे मयट् । ( विष्टकर्णः ) । “कर्णे लक्षणस्य” इति कर्णे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो विधीयमानो दीर्घस्तत्रैव विष्टादिपर्युदासाच्च भवति । ( चोरस्य पिनाष्टि ) । “जासिनि प्रहण” इत्यादिना कर्मणि शेषे हिंसायां पष्टी, अशेषे चाहिंसायाञ्च चोरं पिनाष्टि, धानाः पिनाष्टीति द्वितीयेव भवति ॥ १५ ॥

भञ्जो आमर्हने ॥ ( भनक्ति । भङ्क्तः । भङ्गन्ति । भनक्षि । भनञ्मि । भञ्ज्वः ) । “श्नान्नलोप” इति प्रकृतिनकारस्य लोपः । नकारे परतोऽकारस्य “अतो दीर्घो यजि” इति दीर्घो न भवति । अकारान्तस्यानङ्गत्वात् । किङ्चितोस्तु “श्नसोरलोपः” इत्याकारलोपो, झलि “चोःकुः” इति कुत्वे “खरि च” इति च्त्वंम् । ( वभञ्ज । वभञ्जतुः । वभञ्जिथ । वभङ्थ । वभञ्जिव ) । क्रादिनियमादिट्, थलि “उपदेशेऽजत्वतः” इति निषेधाद्भ्रजानियमाच्च विकल्पः । ( भङ्गा । भङ्क्षयति । भनक्तु । भङ्क्तात् । भङ्गधि ) । हेरपित्वात् “श्नसोरलोपः” धित्वे कुत्वं गकारः । ( भनजानि । अभनक् । अभनग् ) । पदान्तत्वात्कुत्वे च्त्वंविकल्पः । ( अभङ्गाम् । अभङ्गन् । अभनक् । अभनजम् । भञ्ज्यात् ) । आशिपि ( भञ्ज्यात् । अभङ्गीत् । अभङ्गाम् ) । झलि सिचो लोपः । ( विभङ्गति । वम्भज्यते । वम्भञ्जीति । वम्भङ्गि ) । “जपजभदहदशभञ्ज” इति यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य नुक् । तस्य अनुस्वारे पदान्तवद्भ्रजानात्परसवर्णविकल्पः । ( भञ्जयति । अबभञ्जत् ) । कर्मणि ( अभञ्जि । अभञ्जि ) । “भञ्जेश्च चिणि” इत्यनुनासिकलोपविकल्पः । ( भङ्क्त्वा । भक्त्वा ) “जान्तनशां विभाषा” इति क्त्वायामनुनासिकलोपविकल्पः । ( भञ्जः । भञ्जवान् ) “ओदितश्च” इत्योदित्वाच्चिष्ठानत्वम्, तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव कुत्वम् । ( भङ्गुरा ) । “भञ्जभास” इति कर्मकर्तरि घुरच् । “चजोः कुधिण्यतोः” इति कुत्वम् । ( भङ्गः ) । घञ् । ( भङ्गा ) कुसुभम् ।

कर्मणि घञन्ताद्वाप् । भङ्गानां भवनं क्षेत्रं ( भङ्गयम् ) । “विभाषा तलमाधामाभङ्गाणु-  
म्यः” इति यत् । विभाषाप्रहणात् खञि ( भाङ्गीर्न ) भङ्गापि धान्वमिति स्थितं, भङ्गानां  
रजो ( भङ्गाकटम् ) । “अलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि कटच्” इति कटच् । ( भङ्गी ) पिप्य-  
लयादित्वान्दीप्, भाञ् दीन्त्यर्थे इति सुरादौ ढञ्के इदित् । भजने भजतीति सेवायां शपि-  
गतम् ॥ १६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ ( भुनक्ति । भुङ्कः । भुञ्जन्ति । भुजसि । भुनजिम । भुभो-  
ज । भुभुजतुः । भुभोजिय । आदिनियमान्नित्यमिद् । ( भोका । भोक्ष्यते । भुनक्तु । अभु-  
नक् । भुञ्ज्यात् ) आशिपि ( भुञ्ज्यात् । अभौक्षीत् । अभौकाम् । भुभुक्षति ) “हलन्ता-  
च्च” इति सनः कित्त्वम् । बोभुजयते । बोभुजीति । बोभोक्ति । भोजयति । अब्भुजत् । भुङ्के ।  
मुञ्जाते । मुञ्जते । भुङ्के । भुभुजे । भुभुजिये । भोक्ता । भोक्तासे । भोक्ष्यते । भुङ्काम् । अभु-  
ङ्क । अभुञ्जाताम् । भुञ्जीत । भुञ्जीयाताम् । आशिपि । ( भुंक्षीष्ट । अभुक्त । अभुञ्जा-  
ताम् ) । “लिङ्सिचावात्मनेपदैषु” इति कित्वाद्गुणत्वम् । ( भुभुञ्जते ) । “भुजोऽनवने” इति  
तद् । भुजोऽने इति षक्त्ये अनवनइतिवचनमभ्यवहारादभ्यग्रापि, तद्धर्मम्, तथा चेदमपि  
सिध्यति ‘भुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलात्’ अनुभव द्वायर्थः । ( भोजयति देवद-  
त्तं यज्ञदत्तः ) । “गतिबुद्धि” इत्यादिना प्रयोज्यं कर्म । निगरगार्थत्वाद्भित्त्वम्परस्मैपदम् ।  
( इदमेपां भुक्तम्, ) “कोऽधिकरणे च” इत्यधिकरणे भावे कर्मणि वर्तमाने क्तः । एवं भा-  
वकर्मणोऽदाहार्यम् । भुक्ता माह्वणा इति, भुक्तमेपामस्तोत्यर्शमाघजन्तः, ( भौज्यम् )  
“भोज्यं भक्ष्ये” इति ष्यति अकृत्स्वं निपात्यते । अभक्ष्ये तु ( भोरथा ) लक्ष्मीः । ( भोगः )-  
घारारं “हलश्च” इति संज्ञायां घञ् । ( मातृभोगोः ) । “आत्मग्विघजनभोगोत्तरपदात्” इति  
“तस्मै हितम्” इति विषये खः । ( आचार्यभोगीन. ) इत्यत्र “आचार्यांश्चत्वं च” इति णत्वा-  
भावः । ( राजभोगीनः ) । राजाचार्याभ्यान्तु नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति भोगोत्तरपदा-  
भ्यामेवाभ्यां हितप्रत्ययनियमादाचार्यांश्च हितं रात्रे हितमित्यत्र वाक्यमेव भवति न तु सा-  
मान्यतदर्थः प्रत्ययः । मात्रे हितमित्यादौ तु ( मात्रीषम् ) इत्यादि भवत्येव । ( भुजः )  
“हलश्च” इति करणे घञ्, “भुजन्मुञ्जौ पाण्युपतापयोः” इति अगुणत्वमकृत्स्वं च निराति-  
तम् । ( भुजा ) । अयमेव टावन्तः । ( भोजः ) । पदाद्यप् । भजतीति शपि । भुजतीति रो  
कौटिल्ये । शिपादपश्चत्वारोऽनुदात्ताः उदात्तैः ॥ १७ ॥

तृह हिमायाम् ॥ ( तृणेडि । तृण्डः । तृहन्ति । तृणेशि । तृण्डः । तृण्ड । तृणेडि । तृ-  
हः । तृणः ) “तृणद् इम्” इति दलादौ पिति सार्वधातुके तृणद् इमागमः । “आर्गुण” इ-  
ति पदान्ते च “हो ढ” इति हो ढत्वे “अपस्तपोधोऽध.” इति घटे ढुत्वे “डो डे, लोः” इति डू-  
र्ध्वस्य ङोपः । अपिति धनमोरल्लोपे अनुस्वारपरसवर्गौ, सिपि ढत्वे “पडोः क्तः ति” इति परत्वात् ।  
( ततर्हं । तन्तृहतुः । तन्तृहः । ततर्हिष । तन्तृहिव । तर्हिता । तर्हिष्यति । तृणेडु । तृण्डात् ।  
तृण्डाम् । तृहन्तु । तृण्डि ( तृण्डानि ) । तातयो ढित्त्वाद्दिङ्घ्रि निघ्न मन्तोऽत्यदित्वाद्देरि-  
“होर्हपिष्” इत्यपिस्वाद्येमागमः । उत्तमस्य तु पिस्वेऽप्यहलादित्वात् भवति । ( तन्तृणेडु ।  
तन्तृणेडु । तन्तृण्डाम् । तन्तृहन् । तन्तृणेडु । तन्तृणेडु । तन्तृण्डम् । तन्तृण्ड ) तिप्पिरोर्हलङ्गा-  
दिष्पेण प्रत्ययलक्षणेन हलादिपिस्तासंधातुकरत्वादिमागमः । “वर्गाभ्ये णान्ति प्रत्यय” भुज-  
म्” इति निषेधो वर्गमात्रप्रत्ययविकल्पत्वादिति हलादिप्रत्ययत्वात्प्रत्ययप्रतीते, सिपि निष्प-  
त्वात्पूर्वमेवापि अहलादित्वाग्नेमागमः । तातद्वय ढित्त्वात् धनमोर्ल्लोपे तृण्डम्पत्वाभावा-  
ग्नेमागमप्रत्ययः । ( तृण्डात् । तृण्डाताम् ) । वातुदो ढित्त्वेन ‘दिष् विष् भवति’ इति तिष्वा-  
देरित्वाग्नेमागमः । हानापि ( तृण्डात् । तृण्डाताम् । तृण्डात् । तृण्डात् ) । “नेदि-  
इति वृद्धिनिषेधः । ( निगर्हियति । तन्तृण्डने । तन्तृण्डि । तर्हयति । तन्तृण्डन्, तन्तृण्डन् ) ।  
उत्तरे । तृहन्तु । तर्हिष्यात् ) “नक्त्यातोऽ” इत्यङित्त्वम् ॥ १८ ॥



हिंसि हिंसायाम् ॥ ( हिनस्ति । हिंस्तः । हिंसन्ति । हिनस्ति । हिनस्मि ) । इति-  
त्वाञ्नुम् । तस्य “श्नाञ्जलोप” इति लोपः । ङिति श्नसोरलोपे “नश्चापदान्तस्य” इत्यनु-  
स्वारः । ( जिहिंस, जिहिंसतुः । जिहिंसिथ । जिहिंसिव । हिंसिता । हिंसिष्यति । हिनस्तु ।  
हिंस्तात् । हिंस्ताम् । हिंसन्तु । हिन्धि ) । श्नाञ्जलोपश्चनसोरलोपयोः “धिच” इति सलो-  
पेऽनुस्वारपरसवर्णा । ( हिनसानि । अहिन्त् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् । अहिन्त् । अहि-  
नद् । अहिनः । अहिनसम् । अहिंस्व ) । तिपि “तिप्यनस्तेः” इति सस्य दः । “सिपि धा-  
तोस्वा” इति दत्वस्त्वे, ( हिंस्यात् । हिंस्याताम् । हिंस्यात् । हिंस्यास्ताम् ) । लिङौ ।  
( अहिंसीत् । अहिंसिष्ट । जिहिंसिपति । जेहिंस्यते । जेहिंस्ति । हिंसयति । अजिहिसत् ।  
हिंसकः ) । “निन्दहिंस” इति घुञ् । ( हिंसम् ) । “नमिकम्पि” इत्यादिना रः । ( हिंसा )  
“गुरोश्च हलः” इत्यकारः । ( हिंसित्वा । हिंसितः ) । हिनस्तीति ( सिंहः ) अच् । ष्टो-  
दरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः ॥ १९ ॥

उन्दी क्लेदने ॥ ( उनन्ति । उन्तः । उदन्ति । उनस्ति । उनन्ति । उन्द्ः । उदाञ्कार )  
“इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः” इत्याम् । ( उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु । उन्तात् । उन्धि ।  
ऽउनदानि । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनद् । औनदम् ) “दश्च”  
इति सपि वा रुत्वम् । ( उन्द्यात् । उन्द्याताम् । उद्यात् । उद्यास्ताम् ) । लिङौ, ( औन्दी-  
त् । औन्दिष्टम् । उन्दिदपति ) “न न्द्राः” इति नकारस्याद्वित्वम् । ( उन्द्यति । औन्दि-  
दत् । उन्दित्वा । उन्नम् । उत्तम् ) । ईदित्वादनित्त्वम् । नुदविदोन्द” इति निष्ठानत्वविक-  
ल्पः । ( अवोदः ) घञ् । किञ्चिदार्द्रः । उन्दनम् (ओद्म्) मनिष्ठाणादिकः । ( ओद्म्ः )  
“अवोद्वैधौद्म्” इति नलोपो घञ्यगुणत्वञ्च निपात्यते । ( इन्दुः ) “उन्देरिच्चादेः” इति  
उप्रत्यय द्विकारश्चोकारस्य । ( ओदनम् ) । “उन्देर्नलोपश्च” इति युचि नलोपः । ( उद्रम् )  
“स्फाथीतञ्चि” इति रक् । ( उदकः । उदकम् ) । ऋबुञ्जन्तो निपातितः । ( उदधिः । क्षीरो-  
दः ) \* “उदकस्योदः संज्ञायाम्” \* इति पूर्वपदस्योत्तरपदस्योदादेशः । ( उदवासः ) उदकस्य  
वाहनः ( उदवाहनः ) उदधिर्घटः । “पेयं वासवाहनाधिषु च” इति पेयमादारुत्तरपदे उदक-  
स्योदादेशः, असंज्ञार्थं वचनम् । उदकस्य पात्रम् ( उदकपात्रम् । उदपात्रम् ) \* “एकह-  
लादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्” \* इति वोदभावः । इह पूरयितव्यं पूरणीयं, तद्वाचिन्यसहाये  
हलादारुत्तरपदे उदकस्योद इति सूत्रार्थः । ( उदमन्थः ) । “मन्थौदनसक्तुभिन्दुवज्रभारहार-  
चीवधगाहेषु च” इति मन्थादिपूत्रपदेपूदकस्योदभावः । ( उदौदनः ) इत्यादि चोदाहार्यम् ।  
( उदन्वान् ) घटः, ( उदन्वान् ) नाम ऋषिः । “उदन्वानुदधौ च” इति मनुष्युदकस्योदभाव  
उदधौ संज्ञायां च निपात्यते, उदधिग्रहणमसंज्ञार्थम् । ( उदन्थति ) । पिपासतीत्यर्थः । “अ-  
शानायोदन्य” इति कथञ्च्युदकस्योदभावः पिपासायाम् । ( उदक्यः ) “उदकस्योदः संज्ञायाम्”  
इति दिगादिपाठाद्यत् ॥ २० ॥

अञ्जू व्यक्तिसंज्ञकान्तिगतितु ॥ ( अनक्ति । अङ्क्तः । अङ्कन्ति । अनक्ति । अनञ्जिम् ।  
अञ्जवः ) । “श्नाञ्जलोपः” । “श्नसोरलोपः” । “चोः कुः” झलिपदान्ते च “खरि च” इति  
चत्त्वम् । ( आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जिथ । आनङ्थ । आनञ्जिव । आनञ्ज्व ) । ऊदि-  
त्वादिद्विकल्पः । क्रादिनियमः प्रतिषेधविषय इत्युक्तम्, “अत आदेः” इत्यभ्यासादेर्द्विर्घे  
“तस्मान्नुद्” इति नुद् । ( अङ्क्ता । अङ्किता । अङ्क्षयति । अङ्क्षिष्यति । अनक्तु । अङ्-  
क्तात् । अङ्धि । अनजानि । आनक् । अङ्क्ताम् । आनजम् । आञ्ज्व । अञ्ज्यात् ।  
अञ्जात् ) । लिङौ । ( आञ्जीत् । आञ्जिष्टम् ) । “अञ्जेः सिचि” इति नित्यमिद् ।  
( अञ्जिषिपति ) “स्मिपूद्भञ्जशां सनि” इति नित्यमिद् । “नन्द्रा” इति नकारस्य  
न द्विवचनम् । ( अञ्जयति । आञ्जित् । अञ्जित्वा । अङ्क्त्वा । अक्त्वा ) अनिष्पञ्चे  
“जान्तनशां विभाषा” इति पक्षेऽनुनासिकलोपः । इत्पक्षे “नक्त्वा सेट्” इत्यकि-

स्वम् । ( अक्तः । अकवाञ् ) । "यस्य विभाषा" इत्यनिट्त्वम् । ( आज्यम् ) । "आइपु-  
 र्वाद्ग्नैः संज्ञायाम्" इति कथप्यनुनासिकलोपः । ( व्यङ्ग्यम् ) । ण्यति कुत्वम् । ( अङ्गः )  
 भाषे घञ् । ( अङ्गिका ) । संज्ञायां ण्वुल् । लिपि विशेषः । ( अङ्गनम् ) स्युद् । ( फाञ्जि-  
 कम् ) । अजिः—अभिष्यक्तिकः । केन जडेन अजिरत्येति बहुब्रीहौ कप् । ( अङ्गलिः ) "स्त-  
 न्यजि" इत्यादिनासलिव् । द्वे अञ्जली प्रमाणमस्य ( द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् ) "द्वित्रिम्या-  
 मञ्जलेः" इति समासान्तोऽच् द्विगौ । "अद्वयर्धपूर्वाद्दिगोः" इत्यादीन्स्य ङको लृक् । अद्दिगौ  
 व्यञ्जलिः ॥ २१ ॥

तश्च सूत्रोचने ॥ ( तनक्ति । तङ्कः । तञ्चन्ति । तनक्षि । तनचमि । ततञ्च । ततञ्चतुः ।  
 ततञ्चिथ । ततङ्क्य । ततञ्चिर ) । ऊदित्त्वात् स्वरत्यादिना इङ्ङिकल्पः । आदिनिधमः प्रति-  
 पेधविषय इत्युक्तम् । ( तङ्का । तञ्चिता । तङ्कयति । तञ्चिष्यति । तनक्तु । तङ्कात् । तङ्क्यिथ ।  
 तनचानि । अतनक्तु । अतङ्काम् । अतञ्चन् । अतनक्तु । अतनचम् । अतञ्च्य । तञ्च्यात् )  
 धाशिपि ( तच्यात् । अतञ्चीव् । अताङ्गीव् । तितञ्चिपति । तितङ्कति । तातच्यते । तातङ्कि ।  
 तञ्चयति । अततञ्चव् । आतञ्चनम् ) स्युद् । ( आतङ्कः ) । घञ् ( तञ्चित्वा ) इदपि "न  
 क्त्वा सेट्" इत्यकृत्स्वाङ्गलोपाभावः । ( तक्तः ) "यस्य विभाषा" इत्यनिट्त्वम् । अयं प्रय-  
 मान्तोऽपि कृतोपान्तमध्ये ऊदित्प्रसङ्गादेर्गर्गीयत्वाच्च पठितः । आप्रेषादयम्भु कृतोपान्तमेव  
 पठन्ति । ( तक्तम् ) । "रुक्तायितञ्चि" इत्यादिना रक् । बाहुलकाद्यकारस्य ककारः ॥ २२ ॥

ओविजो भयचलनयोः ॥ ( विनक्ति । विङ्कः । विञ्चन्ति । विनक्षि । विनचमि । विञ्चन्तुः ।  
 विञ्चन्तुः । विविञ्चिथ । विविञ्चिर ) "विज इट्" इति इशादिप्रत्ययस्य चिस्त्रेऽपि  
 लिष्वाङ्ग गुणः । ( विञ्जिता । विञ्चिष्यति । विनक्तु । विङ्कात् । विङ्क्यिथ । विनचानि । अ-  
 विनक्तु । अविङ्काम् । अविनक्तु । अविनचम् । विञ्च्यात् । विञ्चयाताम् । विञ्चयात् । विञ्चा-  
 स्ताम् ) लिङी । ( अविजोत् । अविजिष्टाम् । विविञ्चिपति । वेविञ्चने । वेविञ्चति । वेने-  
 क्ति । वेजयति । अयोविजत् । विजित्वा ) । "नस्त्वा सेट्" इत्यकृत्स्त्रेऽपि "विज इट्"  
 इति लिष्वाङ्ग गुणः । ( विजः । विजान् ) । ईदित्त्वादिनिट्त्वम् । ओदित्त्वादिप्रधानम् ।  
 ( वेजितम् ) इति घनन्तात्कारादित्वादिनिट्त्वम् । ( वेजिकि । वेजिके ) इति श्चो गत-  
 म् । ऊदित्त इति घे ॥ २३ ॥

वृजो वर्जने ॥ ( वृणक्ति । वृङ्कः । वृञ्चन्ति । वर्जन्तुः । वर्जन्तिथ । वृञ्चिर ।  
 वर्जिता । वर्जिष्यति । वृणक्तु । वृङ्कात् । वृङ्काम् । वृङ्क्यिथ । वृञ्चानि । अवृणक्तु । अवृ-  
 ङ्काम् । अवृणक्तु । अवृङ्काम् । अवृञ्चन्तुः । अवृञ्चयात् । वृञ्चयात् ) । लिङी, ( अव-  
 र्जोत् । अवर्जिष्टाम् । विवर्जिष्यति । वरिवृञ्चोत् । वरिवृञ्चति । वरिवर्जिके ) इत्यादि । ( वर्ज-  
 यति । अयोवृञ्चत् । अववर्जन्तु । वर्जित्वा ) । "न क्त्वा सेट्" इत्यकृत्स्त्रेऽपि । ( वृणः )  
 ईदित्त्वादिनिट्त्वम् । ( वृणक्तम् ) । ष्यति कुत्वम् । अत्र वृजो वर्जने इति दुर्गादपः पठन्ति,  
 तस्यापि वृञ्चिप्रत्ययेणम् ॥ २४ ॥

वृषो सम्पत्तेः ॥ ( वृणक्ति । वृङ्कः । वृञ्चन्ति । वरपं । वृणन्तुः । वरपिथ ) इषादि वृञ्चि-  
 थत् । ( वरपं ) । सम्पृषेत्यादिना पिनुत् । कृदादप उदात्ता उदात्तः ॥ २५ ॥

वृत् ॥ इषादयो वृषा इत्यर्थः । धातुसारायने तु सानमनासित्तेऽपने, तेन तुनवि पुनर्गानि ।  
 सिष्यतीति ॥

इति धीपूर्वदक्षिणत्रयिमयमुद्राधीश्वरश्चरत्तत्रगुणमङ्गममहाराजमहामञ्जिना सायनपुत्रेण  
 सप्तम्यान्तरेण सायनस्यैव त्रिजिह्वरी सप्तम्यान्तरेण धारादयो इत्यर्थः ॥

## अथ तनादयः ॥

तनु विस्तारे ॥ तनोति । तनुनः । तन्वन्ति । तनोपि । तनोमि । तन्धः । तन्मः । तनुमः) "तनादिभ्यश्च उः" इति उपप्रत्ययः । शपोऽपवादः । नन्ध विनि "मार्धधानुकार्धधानुरुयोः" इति गुणः, अन्यत्राजादौ यणादेनः । वकारमकारादौ "लोपश्चान्यान्यवरस्यां म्योः" इति पक्षे लोपः । ( ततान । तेनतुः । तेनुः । तेनिय । तेनधुः । तेन । ततान । ततन । तेनिय ) किति लिटि "थलि च सेटि" इत्येत्वाभ्याम्लोपौ । ( तनिना । तनियन्ति । तनोतु । तनुतात् । तनुताम् । तन्वन्तु । तनु । तनवानि । ) "उतश्च प्रत्ययान्" इति हेल्डिक । ( अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । अतनोः । अतनवम् । अतन्व । अतनुव । तनुयान् । तनुयानाम् । तनुयाः । तनुयाम् । ) आशिपि ( तन्यात् । तन्यास्ताम् । अतनीन् । अतानिष्टाम् । अतनिष्टाम् ) । "अतो हलादेः" इति वा वृद्धिः । ( तनुने । तन्वाने । तन्वने । तनुपे । तन्पे । तनुवहे । तन्वहे । तेने । तेनाते । तेनिपे । तेनिवहे । तनिना । तनियन्ते । तनुताम् । तन्वाताम् । तनुप्य । तनवै । अतनुत । अतन्वाताम् । अतन्वत । अतनुथाः । तन्वीत । तन्वीयाताम् । तन्वीथाः । तन्वीय । ) आशिपि । ( तनियीष्ट । तनिपीयास्ताम् । अतत । अतनिष्ट । अतनिष्टाः । अतथाः । अतनिध्वम् ) । "तनादिभ्यस्तथानोः" इति तथासोः पक्षे सिचो लुक् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तदाद्येह प्रहणादतनिष्ट श्रुमिन्त्यत्र लुट् न भवति । ( तितनिपति । तितांसति । तितंमति । ) [ तनिपतिश्चिद्वाणामुपसंख्यानम् ] इतीडिकल्पः । "तनोतेविभाषा" इति श्रुति सनि वा दीर्घत्वम् । एवं तद्यपि त्रैरूप्यम् । ( तन्तन्त्ये ) । "नुगत" इत्यभ्यासस्य नुक् ( तन्तन्ति । तन्तान्तः ) । "अनुनासिकस्य" इति दीर्घः । लुकि "अनुदाचोपदेश" इत्यादिनानुनासिकलोपस्तनोत्यादीनामिति गगनिदेशान्न भवति । ( तानयति । अतीतनत् । तायते । तन्यते ) "तनोतयंकि" इति वात्यम् । अवतनोतीति ( अवतानः ) [ तनोतेर्ण उपसंख्यानम् ] इति णः । ( तनित्वा । तन्त्वा ) "उदितो वा" इतीडिकल्पः । "अनुदाचोपदेश" इत्यनुनासिकलोपः । ( ततम् ) "यस्य विभाषा" इत्यनित्त्वम्, पूर्ववदनुनासिकलोपः । ( सततम्, संततम् ) "समो वा हितनतयोः" इतिपक्षे मलोपः । प्यञि ( सातत्यम् ) इति नित्यमलोप इत्यते । ( चिनत्य ) । "वा लयपि" इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्तन्मनुनासिकलोपः । ( तन्तिः ) "न किञ्चि दीर्घश्च" इति किञ्चि दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेधः । ( ततिः ) । किञ्चि नलोपः । "निनुत्र" इतीणिनपेधः । ( परीतत् ) । "गमः कौ" इति अत्र गमादीनामितिचचनादनुनासिकलोपे तुक् "नहिवृत्ति" इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ( तन्तुः ) । "सितनिगमि" इति तनु । ( तन्त्रम् ) ध्रुन् । ( तातः ) । "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" इति तप्रत्यये अनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घः । ( तनुः ) । "तनुभृष्टशि" इत्यादिनोप्रत्ययः गुणवचनत्वेन "वोनां नुगवचनात्" इति वा ङीपि ( तन्वी ) तनुशब्दः स्त्रीजातिवचनोऽपि, तत 'ऊदुत' इत्यृटि ( तनुः ) । तथा च प्रयुज्यते 'तनु सुतनुमनुपालयानुयान्ती, 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुन्कुटा' इति । केवलस्य त्वस्याप्रसिद्धत्वादप्रयोगः । ( तनुः ) शरीरम् । "कृपिचमितनि" इत्यृकारः । ( तनुः । तनुपी ) । "अतिपृथपियजितनिधनितपिभ्योनिन्" इति उम् । ( तन्त्रम् ) । इन्, ( तातः ) । "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" इति कप्रत्यये अनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घः । ( तिततः ) परिपवनम् । "तनोतडंडः सन्वच्च" इति डउप्रत्यये डित्वाङ्लोपः । सन्वच्चावाद् द्विवचनादि, सूत्रे डउरितिव्यस्तोच्चारगान्न सन्धिकार्यम् । तनु श्रद्धोपकरणोरिति युजादौ ॥ १ ॥

पणु दाने ॥ ( सनोति । सनुते ) । इत्यादि तनोतिवत् । "धात्वादेः पः सः" । णत्वन्तु निमित्ताद्यपायादपैति । विशेषस्तु "जनसनखनां सनुझलोः" इति झलादौ सनि क्तिटति च नित्यमात्वम् "धे विभाषा" इति यकारादौ क्ङिति वात्वं च । ( सियासति ) । "सनी--

वन्त" इत्यादिनेङ्ङिकल्पः । इदपक्षे—( सिसनिपति ) । अत्र पपरत्वात् "स्तौतिण्योरेव" इति नियमात् प्रकृतस्सस्य न पत्वम् । ( सात्वा ) उदित्वादिङ्ङिकल्पः । इटि ( सन्त्वा । सातः । सातमान् ) "यस्य विभाषा" इत्यनिट्त्वं, तादावनुनासिकलोपं याधित्वा "जनस-  
नखन" इत्यात्वं भवति । ( असात । असायाः ) इत्यत्र "तनादिभ्यस्तथासोः" इति सिचो लुकि तथा मोर्हित्वमाश्रित्य आत्वं भवति । ( सायते । सन्यते । संसन्यते । सासायते ) इति यकि यञि च "ये विभाषा" इत्यात्वं वा भवति । ( सन्यात् ) इत्यत्र तु "ये विभाषा" इत्यात्वं ये इत्यत्वतो निदृशान्न भवतीति घातुपागवणे । ( सातिः, सतिः । सन्तिः ) "सनः क्विचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्" इत्याकारः, पक्षे तदभावे वा नलोपश्च । ( सातिः ) । "ऊ-  
त्तियुति" इत्यादिना क्ति नि निपात्यते ॥ २ ॥

क्षण्य हिंसायाम् ॥ ( क्षणोति । क्षणुते । चक्षण । चक्षणे । क्षणिता । क्षणितासि । क्ष-  
णितासे । क्षणिष्यति । क्षणिष्यते । क्षणोतु । क्षणुतात् । क्षणुतम् । क्षण्वाताम् । अक्ष-  
ण्योत् । अक्षणुत् । क्षणुयात् । क्षण्वीत् । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट । अक्षणीत् । अक्ष-  
णिष्टाम् ) "ह्ययन्त" इत्यादिना "अतो ह्लादेः" इति वृद्धिनिषेधः । ( अक्षत । अक्षणिष्ट ।  
अक्षयाः । अक्षणिष्टाः ) "तनादिभ्य" इति वा सिचो लुक्, तदा तनोत्यादित्वाद्दनुनासि-  
कलोपः । चिक्षणिपति । चक्षण्यते । क्षणयति । अचिक्षणत् । "सन्वल्लघुनि" इति  
त्वनेकद्वल्लघवधानेऽपि भवति, "अत्स्मृद्वत्वर" इत्यादिना इत्वापवादाद्वत्विधानाज्ज्ञाप-  
कात् । अयमप्युपदेशो तत्रर्गीयान्तः । एक्षणवशात्तु णत्वं, तेन चक्षन्तीत्यत्रानुस्वारपरसर्गा  
भवतः । णत्वं त्यनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति तत्र तत्रोक्तत्वात् भवति । ( क्षत्वा ।  
क्षणित्वा ) "उदितो वा" इत्युदित्वादिङ्ङिकल्पः । ( क्षतः ) "यस्य विभाषा" इत्यनिट्-  
त्वम् । ( क्षन्तिः ) इत्यत्र "न क्विचि दीर्घश्च" इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ॥ ३ ॥

क्षिण्य च ॥ हिंसायामित्यर्थः । ( क्षिणोति । क्षिणुते । चिक्षेण । चिक्षिणे । क्षेणितासे ।  
क्षेणिष्यति । क्षेणिष्यते । क्षिणोतु । क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षिणुत् । क्षिणुयात् । क्षि-  
ण्वीत् । क्षिण्यात् । क्षि(१)णिषीष्ट । अक्षेगीत् । अक्षित । अक्षेणिष्ट । अक्षिणि-  
ष्टाः ) । पूर्ववत्पाक्षिके सिञ्जलुस्यनुनासिकलोपः ( चिक्षिणिपति । क्षेणयति । क्षिणित्वा ।  
क्षेणित्वा ) "रलो ह्युपधात्" इति कित्त्विकल्पः । क्त्वायामुदित्वादिङ्ङभावे तु ( क्षित्वा ) ।  
तनोत्यादित्वाद्दनुनासिकलोपः । ( क्षेक्षिण्यते । क्षेक्षेणुति ) । अयमपि तत्रर्गीयोपदेशः ॥  
णत्वन्तु लाक्षणिक्मितीह क्षणिवरनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति ( क्षितः ) । "यस्य वि-  
भाषा" इत्यनिट्त्वम् । ( क्षितिः ) । "तितुश्च" इत्यनिट्त्वम्, अत्र सर्वत्र विद्वघनेषु  
विकरणपक्षे गुणः, "संज्ञापूर्वको विधिरनित्य" इति न भवतीत्यात्रेयमैत्रेयी । तथा चापि शलिः ।  
शब्दिकरणेषु घातुगुणमभिधाय कृतोत्थे मिदेष्वेत्सूत्रयन्, "पुगन्तल्लूपपत्यय" इत्यत्र  
(क्षितेन चोक्तम् । एवञ्च पञ्चम्याः क्षिणोतीति सिद्धयति । शाब्दिकभाषणे तु गुण एवोदा-  
हृतः । शाकटायनहोस्वामिभ्यामर्थं घातुने पठ्यते । अत एवात्रेयमैत्रेयाभ्यामपि स्वादे-  
शान्दसेषु पठितस्य शेषांतोभांयायामपि प्रयोगाङ्गीकारेण क्षेणोतीति साधितम् । शाकटा-  
यनः पुनस्तत्र छान्दसमेवाह । इहापि क्षिणुं न पपाठेति । तन्मते क्षिणोतिप्रयोगो भाषाया-  
मसाधुरेव ॥ ४ ॥

क्षण्य गतो ॥ अयमपि तत्रर्गीयान्तोपदेशः । लाक्षणिक् णत्वम् । ( अणोति । अणुते । अणव-  
न्ति । अणोपि । अणोमि । अणुने । अण्वन्ति । अण्वन्ते । अण्वं । आणमं । आणुगुः । आण-  
ण्य । आणु । आणुनिव । आणुने । आणुनिवे । आणुनिवेरे ) । क्षिणोतिवर्षिष्ठप्रक्रिया ।  
( अणिता । अणिष्यति । अणिष्यते । अणोतु । अणुति ) । गुणे ह्यने संबोध्यत्वाद्दुकार-

स्य "उतश्च प्रत्ययात्" इति हेर्लुङ्गन भवति । ( आर्णोत् । आर्णुताम् । ऋण्यात् । अर्णु-  
यात् ) । सर्वत्र विकरणापेक्षो गुणः । आशिपि ( ऋण्यात् । अर्णिपीष्ट । आर्णोत् । अर्णिष्ठा-  
म् । आर्णिष्ट । आर्त । आर्णिष्ट । आर्णिष्ठाः । आर्थाः , ) तनादित्वात्सिञ्जुभ्यनुनासिक-  
लोपः । ( अर्णिनिपति ) गुणे कृते "न न्नाः" इति रेफवर्जितस्य द्विवचनम् । अत्रात्रेयो  
नान्तोपदेशत्वेऽपि द्विवचने कर्तव्ये णत्वस्य नासिद्धत्वम्, [ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने ] इति  
न्यायात् । तेन प्रकृत्यभ्यासयोर्द्वयोरपि णकारादित्याह । पारायणे तु णत्वस्यासिद्धत्वाद्-  
णत्वस्य द्विवचने परस्य ध्यवधानात् णत्वाभावो दर्शितः । 'प्राणिणत्' इत्यादावन्तिः साम्या-  
सस्य णत्वविधानात् लिङ्वात् [ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने ] इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाणत्वविषये  
तस्याप्रवृत्तेरुणौन्यते इत्यादिवर्णणत्वस्यासिद्धयैव भवितव्यमिति पारायणिकपक्षो ज्यायान् ।  
अत एव पारायणिकपक्षत्रिरोधाणोपदेशस्य पक्षो दृश्य एव । ( अर्णयति । आर्णयत्, मा भ-  
वानर्णिणत्, माभवान्णिणत् ) । उर्द्ध्वा ( माभवान्णिणनेताम् । माभवान्णिणनथाः ) । पूर्व-  
वत्परस्य णत्वं न भवति । ( ऋत्वा । अर्णित्वा ) । उदित्वादिद्विकल्पः । अनिद्विपक्षे  
"अनुदात्तोपदेश" इत्यनुनासिकलोपः ( ऋतः । ऋतवान् । ऋतिः ) ( स्वर्णः ) पचाद्यचि  
गुणः । उपसर्गस्य यण् । [ तनादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ] इत्युपसर्गस्योवङि ( सुवर्णम् ) सं-  
ज्ञाशब्दत्वाद्भाषायामप्यस्य प्रयोगः साधुरित्यात्रेयमैत्रेयो । शोभनो वर्णोऽस्येत्यपि शक्यते  
व्युत्पादयितुम् । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ( द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् ) । [ सुवर्णशतमान-  
योरुपसंख्यानम् ] इत्यार्हीयस्य ठकः पक्षे लुक् । लुगभावे "परिमाणान्तस्य" इत्युत्तरपद-  
वृद्धिः । ( अर्णः ) । असुन् । ( अर्णवः ) । "अर्णसो लोपश्च" इति मत्वर्थीये वप्रत्यये  
सलोपः । अत्रात्रेयमैत्रेयादिभिः शश्विकरणे गुणः, करोतेश्च मिदेश्चेत्यापिशलिस्मरणाद्विक-  
रणापेक्षो गुणोऽन्यस्य धातोर्न भवतीति क्षिणो(१)तीत्यादि दर्शितम्, तथा च क्षीरस्वाम्य-  
पि क्षिणिप्रभृतीन्प्रस्तुत्य इमे सार्वधातुके सन्दिग्धगुणा इत्याह । सार्वधातुके परे उप्रत्यये  
इत्यर्थः । चन्द्रस्तु गुणाभावं न सहते । यदाह । अर्णोतीत्याद्युदाहृत्य क्षिणेधातोर्लघोस्वरा-  
न्त्यस्य गुणो नेष्यत इत्येतस्यान्योऽभिप्रायो सृग्य इति । अतः काश्यपाद्यः "करोतेश्च"  
"मिदेश्च" इति सूत्रमन्यथा ऽव्याख्यन् । करोतेः सम्बन्धिनि विकरणे धातोर्गुणो भवतीति ।  
अत्र वर्द्धमानः । करोतेः सम्बन्धिनि गुण इति व्याख्यानं न्याय्यमिति, मुनित्रयाधिरोधाद-  
स्य न्याय्यत्वम् ॥ ५ ॥

तृणु अदने ॥ ( तर्णोति । तर्णुते । ततर्ण ) इत्यादि पूर्ववत् । ( तृणम् ) । घञर्थे कः ।  
( तृण्या ) । "पाशादिभ्यो यः" इति समूहे यः । ( कत्वृणं ) तृणजातिविशेषः, "तृणे च  
जातौ" इति कोः कद्गावस्तत्पुरुषे । स्वाभाविकमस्य धातोर्णत्वमिति केचित्, तेषां यद्भुक्ति  
तरीतृणीति भाव्यम् । अन्येषां तु अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति तरीतृन्तीति ॥ ६ ॥

घृणु दीप्तौ ॥ ( घर्णोति । घर्णुते । जघर्ण ) इत्यादि पूर्ववत् । ( घृणा ) । भिदादेराकृति-  
गणत्वाद्ङ् । शिवस्वामी वकारोपधं पपाठ । तनाद्य उदात्ताः स्वरितेतः ॥ ७ ॥

वनु याचने ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः । ( वनुते । वनुपे । वन्वे । वनुवहे । ववने । ववनिपे ) ।  
वादित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेधः । ( वनिता । वनिष्यते । वनुताम् । अवनुत् । वन्वीत )  
आशिपि ( वनिपीष्ट । अवनिष्ट । अवत् । अवनिष्ठाः । अवथाः । विवनिपते । वंवन्यते । वं-  
वन्ति ) "ग्लांस्नावनुवमां च" इत्यनुपसृष्टानां मित्त्वविकल्पे 'वनु च नोच्यत' इति घटादि-  
कल्याग्रहं इत्येके । अन्ये 'अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायेन घटादिकस्य वनतेरेवेति । तेन  
( वानयति । प्रवानयति ) इत्येव भवति । ( वनित्वा । वत्वा ) । उदित्वादिङ्भावे तनो-  
त्यादित्वाद्नुनासिकलोपः । ( वतः । वतवान् ) "यस्य विभाषा" इत्यनिद्वत्त्वम् । ( वन्तिः )

ब्रीहिः । (शकृत्कारिः) वत्सः । “स्तम्बशकृतोः” इतीन् । [वीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ] इत्यु-  
 क्त्वादन्यत्र स्तम्बकारः शकृत्कार इति, (मेघङ्कुरः । ऋतिङ्कुरः । भयङ्कुरः ) । “मेवर्तितभ-  
 येषु कृजः” इति मेवादिषु कर्मसूपपदेषु खच् । खित्वान्मुम् । उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं  
 तदन्तर्विधिं प्रयोजतीत्युक्तत्वाद्भयादिशब्देऽप्युपपदे खच् भवति (अभयङ्कुरः) इति । (क्षेमङ्कुरः ।  
 क्षेमकारः ) । “क्षेमप्रियमद्रेण च” इति खजणौ । खचो विकल्पनेनैव कर्मण्यणि सिद्धेऽणग्रहणं  
 हेत्वादिषु उपतिपेधार्थम्, एवं प्रियमद्रयोरप्युदाहार्यम् । अनाढ्य आढ्यः क्रियते येन तत् (आ-  
 ढ्यंकरणम् ) । “आढ्यसुभगस्थूलपलितनरान्धप्रियेषु चयर्थेष्वचौ कृजः करणे ख्युन्” इति  
 आढ्यादिष्वभूततद्भावविषयेषु अच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु करणकारके ख्युन् । स्त्रियाम्- (आढ्यं-  
 करणो) । “दिढ्वाणञ्” इत्यादिना ङीप् । एवं सुभगङ्कुरणमित्यादि, खित्वान्मुम् । उप-  
 पदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं तदन्तर्विधिं प्रयोजयतीत्युक्तत्वाद्नाढ्यादिष्वप्युपपदेषु ख्युन्  
 भवति । अनाढ्यंकरणमित्यादि । (सुकृत्) शोभनं कृतवानित्यर्थः । “सुकर्मपापमन्त्रु-  
 ष्येषु कृज” इति स्वादिषु कर्मसूपपदेषु कृजः क्तिप्, एवं कर्मकृदित्यादि । राजानं कृतवान्  
 ( राजकृत्वा ) । “राजनि युधि कृज” इति राजनि कर्मप्युपपदे भूते क्तिप् तुगागमः, स्त्रियां  
 “वनो र च” इति ङीत्रेणौ, ( राजकृत्वरी ) । ( सहकृत्वा ) । “सहे च” इति भूते क्तिप् ।  
 ( अलङ्कुरिण्युः ) । “अलङ्कृज्जिराकृज्” इति ताच्छीलिक इण्युच्, ( चक्रिः, ) “भापायां  
 धाज्कृज्” इति किकिनोरन्यतरः, लिङ्गत्वाद् द्विर्वचनम् । ( चक्रम् ) घञर्थे कः, “कृजादीनां  
 के द्वे भवत” इति द्विर्वचनम् । (चक्रोवाज्जाम राजा, ) “आसन्दीवदष्टीवचक्रोवत्” इति मनुषि  
 चक्रोभावो निपातनात् । ( क्रिया । कृतिः ) । “कृजः श च” इति शक्तिनौ । कृज इति  
 योगविभागात्क्यप्, तुगागमः, कृत्येति, शस्य भावविषयत्वात्सार्वधातुकत्वाच्च यकि विक्र-  
 रणे “रिड् शयग्लिङ्क्षु” इति रिडादेशः । ( ईपदाढ्यं करो देवदत्तः, दुराढ्यङ्कुरः, ) “कर्तृकर्म-  
 णोश्च भृकृजोः” इति करोतेः कर्तृकर्मवाचिनि चकारादीपदादिषु चोपपदेषु खल्प्रत्ययः ।  
 ‘कर्तृकर्मणोश्चयर्थयोः’ इति वचनाद्भूततद्भावविषयोऽयं प्रत्ययः । तदयमर्थः । अनाढ्योऽ-  
 नायासेन दुःखेन सुखेन वा आढ्यः क्रियते इति । ( चोरङ्कुरमाक्रोशति, ) “कर्मण्याक्रोशे  
 कृजः खमुज्” इति कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने खमुज् । अत्र करोतिः स्वभावादुच्चारण-  
 क्रिय इति चोरशब्दोऽपि स्वरूपपरः, तदयमर्थः-चोरशब्दमुच्चारयांक्रोशतीति । अस्य धातु-  
 सम्बन्धमात्रे विधानेऽपि णमुलन्तार्थानुरोधायाक्रोशार्थस्यैवानुप्रयोगः । (स्वादुङ्कारं भुङ्के) ।  
 “स्वादुमि णमुल्” इति णमुल् । स्वादुमित्यर्थग्रहणात्- (सम्पन्नकारं भुङ्के लवणकारं भुङ्के)  
 इत्यत्रापि णमुल् भवति । अत एव स्वादुमीतिर्हेसादुपपदस्य मान्तत्वम् । ननु प्रकृतः  
 खमुज् विधीयतां खित्वान्मान्तत्वं भविष्यति किं निपातनेन, एवं तर्हि लिङ्गविशिष्टपरिभा-  
 पया “वोतो गुणवचनात्” इति ङीपन्तस्य स्वाद्वीशब्दस्योपपदत्वं माभूदिति निपातनम्,  
 भावप्रत्ययविषये हि मान्तत्वनिपातने उकारान्तत्वाभावात्नान्स्ति ङीपः प्रसङ्गः । किं च  
 च्यन्तस्य स्वाद्वादेमान्ततार्थं, तस्य ह्यव्ययत्वात् खित्वनिबन्धनो मुम्नास्ति । अत्र णमुल्-  
 विषये वासरूपविधिना क्त्वापि भवति (स्वादुङ्कृत्वा भुङ्के) इत्यादि । (अन्यथाकारं भुङ्के) ।  
 \* “अन्यथैवंकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत्” \* इत्यन्यथादिषु उपपदेषु णमुल्, सिद्धशब्दः प्रास-  
 वचनः, प्रासप्रयोगश्चेत्करोतिरित्यर्थः, प्रासप्रयोगत्वं च निरर्थकत्वात्, तेनान्यथेति यावानर्थ-  
 स्तावानेवान्यथाकारमिति । एवमेवङ्कुरमित्यादि । अत्रापि वासरूपेण क्त्वापि भवति । ते-  
 नान्य (१)थाकृत्वा परिहरतीत्यादि भवति । (यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किन्त-  
 वानेन) । \* “यथातयोरसूयाप्रतिवचने” \* इति कृजः सिद्धाप्रयोगाद्यथातयोरुपपदयोरसूया-  
 प्रतिवचने गम्यमाने णमुल्, यत्र प्रश्ने प्रतिवचनमसूयायां भवति तदसूयाप्रतिवचनम् । (अकृ-

( १ ) तेनान्यथा चोदितमन्यथाकृत्वा परिहार इत्यादि भवतीति पुस्तकान्तरे पाठः ।

त्कारं) करोति, अकृतं करोतीत्यर्थः । “समूलाकृतजीवेषु हनकृष्प्रहः” इति णमुल् । कषा-  
दित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगः । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि ( नीचैःकारमाचक्षे, नीचैःकृत्य,  
नीचैःकृत्वेति वा ) । “अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृष्णः क्त्वाणमुलौ” इति क्त्वाणमुलौ ।  
यथाभिप्रेतं न भवति तथा ऽऽख्याने गम्यमाने, अत्र हि पुत्रजन्मनि प्रियमुच्चैराख्येयं गोप-  
नीयवस्केनचिन्नीचैराख्यायते, “तृतीयाप्रभृतीन्व्यतरस्याम्” “क्त्वा च” इति समासवि-  
कल्पः, ( तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यक्कृत्वा गतः, तिर्यक्कारमिति वा ) । समाप्य गत इत्यर्थः ।  
“तिर्यच्यपवागं” इति क्त्वाणमुलौ, अपवागः समासिः, पूर्ववत्समासविकल्पः, ( मुखतः-  
कृत्य, मुखतःकृत्वा, मुखतःकारं गच्छति ) । “स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कन्वोः” इति क्त्वाणमुलौ,  
पूर्ववदप्रापि समासविकल्पः । ( नानाकृत्य, नानाकृत्वा नानाकारं, विनाकृत्य, विनाकृत्वा,  
विनाकारम् । द्विधाकृत्य, द्विधाकृत्वा, द्विधाकारम् । द्वेषाकृत्य, द्वेषाकृत्वा, द्वेषाकारम्, )  
एवं द्वेषकृत्वेत्यादि । “नाधार्थप्रत्यये कन्वर्थः” इति क्त्वाणमुलौ । पूर्ववत्समासः । सूत्रार्थो  
भवताबुक्तः । ( कृतः । कृतवान् ) । कृतं गृह्णाति ( कृतयति ) । “मुण्डमिश्र” इत्यादिना  
णिच्, स्वभावाद्गृह्णात्यर्थं प्रत्ययः । कृतमनेन ( कृती ) । “इष्टादिभ्यश्च” इतीनिः । कृतञ्च  
सदपकृतं च— ( कृतापकृतं, ) [ कृतापकृतानामुपसंख्यानम् ] इति समरसः । ( कृत्रिमम् )  
“द्वितः क्त्रिः,” “क्त्रेर्मन्मित्यम्” इति । कडति माद्यतीति ( कडः ) । अच् । कडं करोतीति  
कडं करो मापमुद्गादिकाष्टं, तदहंतीति ( कडङ्कुर्यः, कडङ्कुरीयः, ) “कडङ्कुरक्षिण्णच्छ च”  
इति अहंतीत्यर्थं यच्छौ । अत्रैव निर्देशादचि सुमागमः । ( कर्म ) । मनिन् । कर्म शीलोऽस्य  
( कर्मैः ) “छत्रादिभ्यो णः” इति णः । “कर्मस्ताच्छोख्ये” इति निपातनाहिलोपः । “नस्त-  
द्वित” इति टिलोपे सिद्धे निपातनं णेऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन तापसो  
चौरीत्यण्न णेऽप्यणकृतो ङीष् भवतीति पूर्वश्रांक्तम् । कर्मणं प्रभवति ( कार्मुकम् ) “कर्मण  
उकञ्” इति “तस्मै प्रभवति” इत्यर्थं उकञ् । सर्वकर्म व्याप्नोति ( सर्वकर्मिण )  
“तत्सवादिः” इत्यादिना खः, कर्मणि घटते ( कर्मठः ) । “कर्मणि घटो ऽञ्च्” इति अञ्च् ।  
( कर्मां, ) प्रोद्धादित्वादिनिः । ( कर्मणम् ) “तदुक्तात्कर्मणोः” इति व्याहृतार्थवारयुक्तात्क-  
र्मणः स्वार्थेऽण् । “अन्” इति प्रवृत्तिभावः । ( कार् ) “कृवापाजि” इत्युण् । ( क्तुः )  
“कृष्णः क्तुः” इति क्तुप्रत्ययः । ( कार्पांसः ) “कृष्णः पासण्” इति पासण्, ( कृकः )  
“कृदाधारार्चिकालभ्यः कः” इति कः, बाहुलकात्त्वलोपगुणयोरभावः । ( ऊरीकृत्य, पद-  
पटाकृत्य ) । “ऊयादिच्चिडाचश्च” इति कृम्बस्तियोगे ऊयादीनां गतिसंज्ञा । तथा च घृत्तिः ।  
च्चिडाचोः कृम्बस्तियोगे विधानादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञेति, धार्तिकमपि [ कृम्ब-  
स्तियोग इति वक्तव्यम् ] इति । संज्ञाप्रयोजनं समासादि । ऊयादीनां प्रयोगेऽपि कृम्बस्ति-  
योग एवेति कैयटपदमज्ञयोः । कथं तर्हि भवति ‘आविश्रक्षुपोर्भवदसाविव राग’ इति । ‘अभ-  
वशुगपद्विलोजिह्वा युगलीढोभयसङ्कभागमावि.’ इति च । स्वतन्त्राः कवय इति हरदत्तः ।  
तत्राप्यावि.प्राहुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येपामूर्यादीनामर्थस्वभावात्करोतियोग एव प्रयोगः ।  
अत एव वृत्तिवृत्ता गणवृत्तिवृत्ता अन्येश्च शाकटायनादिभिः करोतियोग एवोदाहरणं  
दर्शितम् । अचच्छब्दस्य दधातिर्भवयोग इत्यन्ये, धौपद् वपद् स्वाहा स्वपेत्येतेषां  
पञ्चानां चादिषु पाठादक्रियायोगेऽपि प्रयोगः । अन्येऽप्युपांशु उदाहाय्याः । ( कारिका-  
कृत्य ) । क्रियां कृन्वत्यर्थः । [ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ] इति गतित्वम्, “धातर्य-  
निर्देशे ण्वुल्” इति ण्वुलन्तः कारिकाशब्द इति न्यासे, ( खादकृत्य ) “अनुकरणं चानि-  
तिपरम्” इति गतिसंज्ञा, अनुकरणस्य इति परत्वे तु खादिति कृत्या । ( सत्कृत्य )  
“आदानादारयोः सदसती” इति गतिरर्थ, प्रीतिपूर्वकप्रत्युत्थानादिविषयत्वरा आदरः,  
अवज्ञा कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षा ज्ञादरः । दान्यत्र सत्कृत्वा, असत्कृत्वा । शोभ-  
नमशोभनञ्च कृत्वेत्यर्थः ( अलंकृत्य ) । “भूषणे ऽलम्” इति गतित्वं, भूषणादन्यत्रालं

कृत्वा, करणेनालमित्यर्थः । अनुकरणमित्याद्यस्त्रयो योगाः स्वभावात् कृत्र्विपयाः, पुरस्कृत्य पूर्वदेशे कृत्वेत्यर्थः । “पुरोऽव्ययम्” इति गतिसंज्ञा, “पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चै-  
 पाम्” इति सप्तम्यन्तात् स्वार्थे ऽसिप्रत्ययः पुरादेशश्च, “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इत्यव्ययत्वम्,  
 “नमस्पुरसोर्गतयोः” इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अव्ययादन्यत्र, पुरः कृत्वा गतः । ( अ-  
 स्तकृत्य ) । “अस्तञ्च” इति गतिसंज्ञा, चकारोऽव्ययमित्यनुकर्षणार्थः, तेनात्रैव निर्देशा-  
 दस्तंशब्दो मकारान्तो ऽव्ययमस्तीति ज्ञायते । अस्य त्वदर्शनमर्थः । अन्यत्रास्तङ्गतः क्षिप्तं  
 कृत्वेत्यर्थः । द्वाविमौ योगौ करोत्यविपथावपि दृश्येते, यथा ‘तुरासाहं पुरोधाय’ । अस्तङ्गत्य  
 सविता पुनरुदेति’ । ( अदःकृत्य ) । “अदोऽनुपदेशे” इति गतित्वम् । उपदेशः परार्थं वाक्यप्र-  
 योगः । ततोऽन्योपदेशः, स्वयमेव बुद्ध्या परामर्श इति यावत्, परस्य कथने त्वदः कृत्वा  
 गत इति, सूत्रे ऽद इति द्वितीयान्तानुकरणेनामुना कृत्वेत्यर्थेऽदः कृत्वेत्येव भवतीत्यात्रेयः ।  
 ( तिरस्कृत्य ) “विभाषा कृञि” इति तिरसो वा गतित्वम्, अन्तर्द्धौ “तिरसोऽन्यत-  
 रस्याम्” इति विसर्जनीयस्य वा सत्वम्, अन्यदा तु “कुप्वो क्पौ च” इति जिह्वामू-  
 लीयविसर्जनीयौ द्रष्टव्यौ, अगतित्वे “तिरसोऽन्यतरस्याम्” इति सत्त्वं गतेरितीह न भवती-  
 त्यात्रेयः । केचित्तु तत्र गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति, तेन तिरस्कृत्येत्यत्रापि सत्वम् । अत एव  
 पराभवेऽपि तिरस्कार इति, अयं पक्षो भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादौ न दृश्यते । ( उपाजे-  
 कृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ) इति, “उपाजेऽन्वाजे” इति वा कृञि  
 गतित्वम् । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते ।  
 ( साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा ) । “साक्षात्प्रभृतीनि च” इति कृञि वा गतित्वम्, अत्र वा-  
 तिकम् [ साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थग्रहणम् ] तत्र चित्रप्रत्ययप्रतिषेध इति । तेन च्यन्तस्योर्यादि-  
 त्वाद् नित्यं गतित्वम् । अस्य च प्रयोजनमकारान्तेषु लवणीकृत्येत्यादौ । अत्र लवणमुष्ण-  
 मुदकं शीतमार्द्रमिति पञ्च पठ्यन्ते, एषामत्रैव निपातनाद्गतित्वसन्नियोगेन मान्तत्वम् ।  
 अत्रान्नौवशेप्रभृतयः केचिदेजन्ताः पठ्यन्ते, ते विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः, प्रादुस्भाविस-  
 शब्दाविह पठ्येते, तयोर्यादित्वाञ्जित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः । ऊर्यादिपाठस्तु कृभ्वस्ति-  
 योगे नित्यार्थः । अत्र नमःशब्दः पठ्यते स यदा गतिसंज्ञकस्तदोपसर्गवद्वृत्त्या कृञः प्रणाम-  
 वचनत्वं द्योतयतीति प्रणामापेक्षया कर्मणि देवादौ “नमःस्वस्ति” इत्येतद् बाधित्वा ‘उप-  
 पदविभक्तैः कारकविभक्तिर्बलीयसो’ इति नमस्यति देवानिति वत् नमस्करोति देवानिति-  
 द्वितीयैव भवति । अगतित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्ट  
 इति देवादावकर्मणि “नमः स्वस्ति” इति चतुर्थी । तथा च भट्टिः—‘नमश्कार  
 देवेभ्यो, रावणाय नमस्कुर्याः’ इति । स्वयं भुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु नमसो गतिन्वे कृञो  
 विशेषकत्वात्प्रासां कारकविभक्तिं द्वितीयां “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी बाधते,  
 तदत्रायमर्थो वाच्यः, स्वयम्भुवं प्रीणयितुं प्रणम्येति । वर्द्धमानस्तु श्राद्धाय निगृह्यते इति  
 वत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीमाह । ( उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य ।  
 मनसि कृत्वा ) । बुद्धौ कृत्वेत्यर्थः । “अनत्याधानउरसिमनसो” इति उरसिमनसो-  
 त्यनयोर्वा गतित्वम् । अत्याधानमुपश्लेषस्तद्भावोऽनत्याधानम् । अत्याधाने तु उरसि  
 कृत्वा पाणिं शेते इति । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकावेतौ ( मध्येकृत्वा । मध्येकृत्य । पदे कृत्वा पदे-  
 कृत्य । निवचने कृत्वा । निवचनेकृत्य, ) “मध्येपदेनिवचने च” इति वा गतित्वम् । अनत्या-  
 धाने मध्येपदेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ, निवचनं वचनाभावः । सतृणमितिवद्व्ययीभावः ।  
 उच्चारणसामर्थ्यात्सप्तम्या लुङ् न भवतीति न्यासे । हरदत्तस्तु निपातनादेकारान्तत्वं न  
 पुनरेषा सप्तमी । वाचं नियम्येति व्याख्यानात् । निपातनं चाविशेषेण न तु संज्ञासंज्ञियुक्तं,  
 निवचनेकृत्वेत्युदाहृतत्वादित्याहुरिति । अत्याधाने पदेकृत्वा शिरःशेते ( हस्तेकृत्य । पाणौ-  
 कृत्य ) “नित्यं हस्ते पाणावुपयमने” इति नित्यं गतित्वम्, निपातनादलुगिति



न्यासे, सप्तम्यन्तप्रतिरूपकाविति हरदत्तादय । उपयमनं दारकमति वृत्तौ, अन्त्य  
 तु स्वीकरगमात्रमिच्छन्ति । हस्तेऽहस्य महाश्राणीति । श्रायेवस्तु उपयमनधामरित्या-  
 गलक्षणं स्वोच्चरणं, तथा च भट्टि—‘हस्तेऽहस्य त्वमाश्रासी’ इति । ( प्राञ्चं हस्य,  
 शक्यं गत ) बन्धनेनानुलं हस्वा गत हस्यर्थं । “प्राञ्चं बन्धने” इति गतित्वम् । पाञ्चग-  
 ष्यस्य मान्तम्याज्यपस्यानुकृत्यार्थत्वाद्बन्धनहस्यर्थद्वारेण बन्धने सति यदानुसृत्यमिति,  
 वायन्धने तु प्राञ्चं हस्वा शक्यं गत । विनापि बन्धनेनानुलं हस्यर्थं, ( जाविकाभिर  
 हस्वा जीविकाहस्य, उपनिषदमित्र हस्वा उपनिषत्हस्य, ) “नोपिकोपनिषदाधौरम्ये” इति  
 गतित्वम् । इवदाहप्रयोगे जीविकोपनिषदौ स्वार्थं घटते नौपम्यहस्यगतित्वात् समासः ।  
 मामधिहस्वा ईश्वरो भवेति, मां वितियुज्येत्यर्थं । यथा ‘स्वरितेनाधिकार, घामेऽधिहस्य’  
 इत्यनयो प्रयोगयोर्विनियोगो ह्यर्थः । “विभाषा हृजि” इत्यपरेऽवयवे गम्यमाने कर्मप्रवच-  
 नोपसंज्ञा । अस्या फल्म् “आकृशारात्” इति गतिम्लयाया । द्वितीया ह्यधिहृजाविनि-  
 योगार्थत्वात्कर्मगोत्येव सिद्धा । अगतिरेव तु प्रादिममासस्य [ कर्मप्रवचनोपानां प्रतिषेध ]  
 इति निषेधाद्वाच्यमेव भवति । कर्मप्रवचनोपत्वाभावे तु गतिरवात्समासे मामधिहस्येति ।  
 अनुदात्त उभयतोभाष ॥ ८ ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुदाधीश्वरकम्पराजमुन्यम्लमहाराजमहामन्त्रिणा मा-  
 ण्यपुरेण माध्वगमहोदरेण सापगाषाण्येण विरचिताया माध्वीवाणी धातुवृत्तौ  
 उदिकरगास्तनादय सम्पूर्णा ।



वा परिक्रीणीते ) । “परिव्ययेभ्यः” इत्यक्त्रभिप्रायेऽपि तद् । एवं व्यवाभ्यामपि । इह पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते इति बहु विक्रीणाति वनमित्यादौ न भवति । “परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्” इति परिपूर्वस्य क्रीणातेः साधकतमस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम् । परिक्रयणं वेतनादिना नियतकालं स्वीकरणम् । ( क्रीत्रिमम् ) “ड्वितः क्रिः” । “क्त्रेर्मम् नित्यम्” । ( क्रीतः । क्रीतवान् ) । अश्वेन क्रीता ( अश्वक्रीती ) । धनेन क्रीता ( धनक्रीति ) “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इति तृतीयासमासः । स च “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुवृत्पत्तेः” इति क्रीतशब्देनेति “क्रीतात्करणपूर्वात्” इत्यदन्तात् क्रीतान्तात्प्रातिपदिकाद्विधीयमानो डीप् भवति । “सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी” इत्यत्र तु बहुलप्रहणादावन्तेन समास इति अनदन्तत्वान्डीपभावो वाच्यः । अन्तवद्भावेन टावन्तोऽपि कृदन्त एवेति कृदन्तलक्षणसमासलाभः । ( क्रयः ) “इरच्” । अवक्रियते व्यत्रहियतेऽनेनेति ( अवक्रयः ) । आयस्थानेषु वणिजादिभिर्दीयमानः स्वामिप्राप्तो भागः, यस्य पिण्डक इति प्रसिद्धिः । “पुंसि संज्ञायाम्” इति घः । क्रयार्थं प्रसारितं ( क्रय्यम् ) । “अचो यत्” “क्रयस्तदर्थे” इत्ययादेशः । अत्र तच्छब्देन क्रयः परामृश्यते । अन्यत्र गुणे क्रयः । ( कायकः, ) ण्वल्, ( क्रियिकः ) “क्रिय इकन्” इति इकन् ॥१॥

प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामनेति पुहपकारे । ( प्रीणाति । प्रीणीते ) इत्यादि क्रीणातिवत् । ( प्रीणयति । अपिप्रीणात् ) [ धूञ्प्रजोनुक्वक्तयः ] इति नुक् । प्रीणातीति ( प्रियः ) । “इगुपधज्ञाप्रिकिरः कः” इति कः । प्रेष्ठ इत्यादि दिवादावुक्तम् । २ ॥

श्रीञ् पाके । ( श्रोणाति । श्रोणीते ) इत्यादि क्रीणातिवत् । ( श्राययति । अशिश्रयत् ) वृद्ध्यायौ ॥ ३ ॥

मीञ् हिंसायाम् ॥ ( मीनाति । मीनीतः । मीनासि । मीनामि । मीनीवः । मीनीते । मीनाते । मीनीपे । मीने । मीनीवहे । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्यथुः । मिम्य । ममौ । मिम्यिव ) । “मीनातिमिनोति” इत्येज्विषये आत्वं ल्यपि च । अन्यत्र “एरनेकाच” इति यण् । ( मिम्ये । मिम्यिपे । मिम्ये । मिम्यिवहे । माता । मास्यति । मास्यते । मीनातु । मीनीतम् । अमीनात् । अमीनीत । मीनीयात् । मीनीत ) आशिपि । ( मीयात् ) यासुष्टः कित्वाद्नेज्विषयत्वान्नात्वम् । ( मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । अमासाताम् ) । आत्वे “यमरमनमाताम्” इति सगिटौ । सनि ( मित्सति । मित्सते ) । “सनिमीमा” इत्यच इस् । “सः स्यार्द्धधातुके” इति तत्वम् । “अत्र लोप” इत्यभ्यासलोपः । ( मेमीयते । मेमेति ) । “मीनाति” इति स्तिपा निर्देशान्नात्वम् । ( मापयति ) । आत्वे पुक् । ( अमीमपत् । प्रमीणाति ) । “हिनुमीना” इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य मीनाशब्दनकारस्य णत्वम् । ( प्रमीणीतः । प्रमीणन्ति ) इत्यादौ परनिमित्तकस्येत्वस्याल्लोपस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वम् । ( मीत्वा । मीतः । मीतवान् । प्रमाय ) । “मीनाति” इति ल्यप्यात्वम् । ( ईषत्प्रमयः । मयः ) । ( निमिमीलियां खलचोः प्रतिपेधः ] इत्यात्वन्निषेधः ॥ ४ ॥

पिञ् बन्धने ॥ ( सिनाति । सिनीते ) । इत्यादि क्रीवत् । ( सिषाय । सेष्यति ) इत्यादि । “आदेशप्रत्यययोः” इति पत्वम् । ( सिष्यतुः ) इत्यादौ “एरनेकाच” इति यण् । ( सिषीपति ) । इत्यत्र “स्तौतिण्योः” इत्यपत्वम् । “अज्झनगमा” इति दीर्घः । ( सितः । सितवान् ) ॥२॥

स्कुञ् आप्रवणे ॥ सौत्रोऽयमित्याचार्या इति । “स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च” इत्यत्र वृत्तिकारः, एते सौत्रा धातवः, स्कुञ् आप्रवणे क्रयादिरिति । ( स्कुनाति । स्कुनीतः । स्कुनन्ति । स्कुनासि । स्कुनामि । स्कुनीते । स्कुनीपे । सुस्काव । सुस्कुवतुः सुस्कविथ । सुस्कोथ । सुस्कुव । सुस्कुविव । सुस्कुपे । सुस्कुविपे । सुस्कुविवहे ) “शर्पूर्वाः” इति खयः शेषः, ( स्कोता । स्कोप्यति । स्कोप्यते । स्कुनातु । स्कुनीताम् । स्कुनीहि ।

- स्कुनानि । स्कुनाय । स्कुनीताम् । स्कुनाताम् । स्कुनोप्य । स्कुन । स्कुनायै । स्कुनोऽ ।  
 स्कुनुताम् । स्कुन्वन्तु । स्कुनु । स्कुनयानि । स्कुनुताम् । स्कुन्वाताम् । स्कुन्वाताम् ।  
 स्कुनोप्य । स्कुनवै । अस्कुनात् । अस्कुनीताम् । अस्कुनाः । अस्कुनाम् । अस्कुनीत ।  
 अस्कुनाताम् । अस्कुनीयाः । अस्कुनि । अस्कुनीयहि । अस्कुनोत् । अस्कुनुताम् ।  
 अस्कुनीः । अस्कुनयम् । अस्कुनुत । अस्कुन्वाताम् । अस्कुनुयाः । अस्कुभ्यि । स्कुना-  
 यात् । स्कुनीयाः । स्कुनीयाम् । स्कुनीत । स्कुनीयाताम् । स्कुनीयाः । स्कुनीय । स्कुनु-  
 यात् । स्कुन्वीत । स्कुनीयाः । स्कुन्वीय । आतिपि । ( स्कुपात् । स्कुपास्ताम् । स्को-  
 पोष्ट । स्कोपोय । अस्कोपीत् । अस्कोष्टाम् । अस्कोष्ट । अस्कोपाताम् । सुस्फृषति । सुस्फृ-  
 षने । सोस्फृषते । सोस्फृषति । स्फावपति । अयुस्फरत् । स्फुत्वा । स्फुत्तः । स्फुतवान् ॥१॥

युय् यन्धने ॥ (युनाति । युनाते । योता) इत्यादि स्कुनातिषत् । ( युष्पति ) इत्यत्र  
 "सनीयन्तर्ध" इत्यादौ युष्पणेन उर्णमाहवर्षाभिरनुबन्धकवाच्य मिश्रणार्थस्यादादिकस्य  
 षद्गादिद्विकल्पो न भवति । अगादयोऽनुदात्ता उभयतो भाषाः ॥ ७ ॥

अथ मेऽ शाह ॥

स्तृणैः । अस्तृणात् । अस्तृणीताम् । अस्तृणाः । अस्तृणाम् । अस्तृणोत । अस्तृणीयाताम् । अस्तृ-  
णोत । स्तीर्यात् । स्तीर्षीष्ट । स्तरिपीष्ट ) । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीङ्गिकल्पः । “उश्र”  
इति कित्त्वम् । इट्पक्षे “वृतः” इति दीर्घस्य “न लिङि” इति निषेधः । ( अस्तारीत् । अ-  
स्तारिष्टाम् ) । “सिचि च परस्मैपदेषु” इतीटो न दीर्घः । ( अस्तोर्षे । अस्तरोष्ट । अस्त-  
रिष्ट ) । “लिङ्सिचोः” इतीङ्गिकल्पः इटि “वृत” इति वा दीर्घः । अनिटि “उश्र” इति कि-  
त्त्वम् । ( तिस्तीर्षति । तिस्तरिपति । तिस्तरीपति ) । “इट् सनि वा” इति वट् । इटि  
पूर्ववद्दीर्घः । ( स्तारयति । अस्तारत् ) । “अत्स्मृद् वृत्” इत्यभ्यासस्यात्वम् । ( मणि-  
प्रस्तारः ) । “प्रे ख्योऽयज्ञ” इति घञ् । यज्ञविषये त्वपि ( प्रस्तरः । विस्तरः ) । “प्रथने वा-  
चशब्दे” इति घञ् । शब्दविषये तु विस्तरः । ( विष्टारः-पङ्क्तिच्छन्दः ) “छन्दानाम्नि च”  
इति योगाभ्यां घञ्पत्ये । ( अवस्तरः ) । “अवे तृन्नार्वन्” इति करणाधिकरणार्थञ् । ( स्ता-  
र्णः । स्तीर्णः ) “ऋत्वादिभ्यः क्तिञ्चिष्टावत्” इति नत्वम् ॥ १२ ॥

कृञ् हिंसायाम् ॥ ( कृणाति । कृणीते । चकार । चकरतुः । चकरः ) । इत्यादि स्तृणा-  
तिवत् ॥ १३ ॥

वृञ् वरणे ॥ ( वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता, वरिष्यति । वरीष्य-  
ति । वरिष्यते । वरीष्यते । वृणातु । वृणीताम् । अवृणात् । अवृणीत । वृणीयात् । वृणीत )  
आशिपि ( वूर्यात् ) । “उदोष्ट्यपूर्वस्य” इत्यगुणवृद्धिविषये उत्वे रपरत्वे च “हलि च” इति  
दीर्घः । वरिपीष्ट । वूर्यीष्ट ) । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इतीडभावपक्षे “उश्र” इति कित्त्वाद्दु-  
त्वादि । इट्पक्षे पूर्ववत् “न लिङि” इति अदीर्घत्वम् । ( अवारीत् । अवारिष्टाम् ) । पूर्ववत्  
“वृतः” इति दीर्घस्य “सिचि च परस्मैपदेषु” इति निषेधः । ( अवरिष्ट । अवराष्ट । अवूर्षे )  
“लिङ्सिचोः” इतीङ्गिकल्पे “वृत” इति दीर्घः । अनिटि “उश्र” इति कित्त्वाद्दुत्वादि ।  
( ववूर्षति । विवरिपति । विवरीपति ) । “इट् सनि वा” इतीङ्गिकल्पे “वृत” इति दीर्घ-  
विकल्पः । अनिटि “इको झल्” इति सनः कित्त्वे उत्वादि । ( ववूर्षते । वावति ) “ऋतश्च”  
इति तपरनिर्देशान्न रगादीत्युक्तम् । ( वारयति । अवीवरत् । वृणः । वृणीवान् । वृणः ) ॥ १४ ॥

धृञ् कम्पने ॥ ( धुनाति । धुनीते । दुधाव । दुधुवतुः । दुधुविथ । दुधुविथ । दुधुविम ।  
दुधुवे । दुधुविपे । दुधुविद्धवे । दुधुविद्धवे । दुधुविद्धे ) । स्वरत्यादिसूत्रेण प्राप्तमार्द्धधा-  
तुकनिबन्धनमिङ्गिकल्पं पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् “श्र्युकः किति” इति निषेधो  
बाधते, तमपि क्रादिनियमो बाधतइति नित्यमिडित्यादि तत्र तत्रोक्तम् । ( धाता । धविता ।  
धोष्यति । धविष्यति । धोष्यते । धविष्यते ) । “स्वरत्यादिना” इङ्गिकल्पः । ( धुनातु ।  
धुनीताम् । अधुनात् । अधुनीत । धुनीयात् । धुनीत ) । आशिपि ( धूयात् । धोयात् । ध-  
विपीष्ट । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधोष्ट । अधविष्ट ) । “स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु” इति  
नित्यं सिच इट् । ( दुधूपति । दुधूपते ) । “सनि ग्रहगुहोश्च” इतीग्निसिचः पूर्ववत्पुरस्तात्प्र-  
तिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् स्वरत्यादि विकल्पम्बाधते । ( दोधूयते । दोधाति । धूनयति ।  
अदूधुन्त् ) । [ धूञ्प्रोञ्चोर्गु ] इति नुक् । ( धृत्वा ) । पूर्ववत् “श्र्युकः किति” इतीग्न-  
िसिचः । ( धूत्म् ) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वम् । धुनोति, धूनोतीति स्वादौ । धुवतीति  
कुटादौ । कनूजादय उदात्ता उभयतो भाषाः ॥ १५ ॥

शृञ् हिंसायाम् । इतो गृणात्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । ( शृणाति । शृणीतः । शृणासि ।  
शृणामि । शशार । शशरतुः । शशरतुः । शशुः । शशरुः । शशरिथ । शशर । शशर । शशर ।  
शश्रिव । शशरिव ) । “असंयोगालिट्” इत्यपितो लिटः कित्त्वे “शृदृप्रां ह्रस्वो वा” इति  
ह्रस्वपक्षे यणादेशः । अन्यदा “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः । अपितो लिटः कित्त्वेन “श्र्युकः  
किति” इति प्राप्तस्येग्निसिचस्य क्रादिनियमेन बाधः । ( शरिता । शरीता । शरिष्यति । श-  
रीष्यति । शृणातु । शृणीताम् । शृणीहि । अशृणात् । अशृणीताम् । अशृणाः । अशृणाम् ।

अशृणोव । शृणीयात् । शृणोयाताम् ) । आशिषि ( शीर्षात् । शीर्षास्ताम् ) । “ऋत् इद्धा-  
ता ” इतीत्ये रपरत्वादि । ( अशारीत् । अशारिष्टाम् ) । इयो दीर्घस्य “सिचि च परस्मैपदेषु”  
इति निषेध । ( शिशरिपति । शिशरीपति । शशीर्षति ) । ‘इट् सनि वा’ इति पाक्षिक-  
स्यो “वृत्” इति दीर्घ । अनिटि “इको झल्” इति सन क्त्वादित्वम् । ( शोशीर्षते । शा  
शति । शारयति । अशीशारत् ) ( शारो वायुर्वर्णश्च ) । ( नीशार ) । अकृतप्रावरणं ने “उ  
पसर्गस्य घञि” इति दीर्घ । ‘शृवायुर्वर्णनिवृत्तेषु’ इति घञ् । निविद्यतइति ( निवृत्तं )  
प्रावार । ( शारूक ) । “लपपतपद्” इत्यादिनोकज । ( शारारु ) । “शृवन्घोरारु इत्यारु ।  
( किंशारु ) सम्यशुक, “किञ्जरयो धिण ” इति किञ्चब्दउपपदे उण् । ( शरु, ) आयुध,  
“शृल्युस्त्रिहिरप्यसिबसिहनिक्लिदिवन्धिमन्धियश्च” इत्युप्रत्यय । ( शरीरम् ) “कृशृपूकटिपटि-  
शोडिभ्य ईरन्” इति ईरन् प्रत्यय । ( शरत् ) “शृष्टमसोदि ” इत्यादप्रत्यय । ( शरदिज् )  
‘ प्रावृद्दशरत्कालदिवा जे’ इत्यलुरु । शरदि भवं ध्वाद् ( शारदिक, ) “ध्वाद्धे शरद्” इति  
ठ् । ऋत्वणोऽपवाद । ( शारदा रोग । शारदिको रोग ) । “विभाषा रोगातपयो ” इति वा  
ठम् । अन्यद्वा ऋत्वण् । पृवमातपेऽपि । ( शारदका मुद्गा । शारदका दर्भा ) । “सज्ञाया  
शरदो बुञ्ज” इति “तत्र जाते” इत्यस्मिन्विषये बुञ् । दर्भविशेषस्य मुद्गाविशेषस्य चेष संज्ञा ।  
परा शृणातीति ( परशु ) । “आहपरयो खनिशृभ्या डिच्च्” इत्युप्रत्यय । डिच्चाडिलोप ।  
बाहुलकात्परोपसर्गस्य इस्व, परशवे हित ( परशव्यम् ) । “उगवादिभ्यो यत्” इति यत् ।  
परशव्यस्य विकार ( पारशवम् ) । “कसीयपरशव्ययोर्धञञौ लुक् च” इत्युप्रत्यय, यत्प्र  
त्ययस्य लुक् । ( १ ) पराशृणाति पापानीति ( पराशर, ) अच् । ( पाराशर्य ) गगादित्वाद्  
पत्ये यञ् । पाराशर्येण प्राक् भिक्षुसूत्रमधीयाना ( पाराशरिण ) । “पाराशर्यशिलालिम्बा  
भिभुनतसूत्रयो ” इति प्रोक्तं णिनौ तदन्तात् “छन्दोमाह्वणानि” इत्यप्येतदेदिशोरेण “प्रो  
क्ताल्लुरु” इति लुक् । सूत्रस्यापि छन्दस्त्वं तत्रेप्यते, णिनावहोपयलोपौ ॥ १६ ॥

पृ पालनपूरणयो ॥ ( पृणाति । पपार । पपरत् । पप्रत् । परिता । परीता । परिप्यति ।  
परोप्यति । पृणात् । अपृणात् । पृणीयात् ) । आशिषि ( पूर्षात् ) । “उदोष्टपूर्वस्य ” इत्यु  
त्वम् । ( अपारीत् । अपारिष्टाम् । पिपरीपति । पिपरीपति । पुपृषति ) । “इट् सनि वा”  
इतीडभाय “इको झल्” इति क्त्वादुत्वादि । ( पोपृषते । पापति । पारयति । अपोपरत् ।  
पृत् । पृर्षवान् ) । “न ष्याण्वापृमुछिमदाम्” इति नत्वनिषेध, “उदोष्टपूर्वस्य” इत्युत्वम् ।  
निष्ठानत्ववर्जं प्रक्रिया शृणातिवत् ॥ १७ ॥

वृ वरणे ॥ ( वृणाति ) वृत्वादि वृञ्चत् । तेनैव वृणातीत्यादिसिद्धावपि पुनरस्योपादाने  
न प्रयोजनम् । नैतद्युक्तम् । वृत्रो त्रित्वात्सिद्धेऽपि पदद्वये यद्भित्तो वचस्तत्कर्त्रभिप्राये क्रि-  
याफले परस्मैपदसिद्धयइति । आद्य परगृहीतीयादि यद्वय पन्थीति पुरुषकारेणोक्तम् । स  
प्राद्यशब्देन त्रित् वृणातिरुच्यते, स्वामिशकटावनावप्यव पदित्वा भरणमर्धमाहत् ॥ १८ ॥

भृ भर्त्सने ॥ भरणेऽप्यत्रे । ( भृगाति । बभार ) इत्यादि वृञ्चत् । ( भर ) । “ऋदौर्प्” ।  
भरणेन निर्दुतं ( भरिमम् ) [ भावप्रत्ययान्तादिमन्वक्तव्य ] इतामप् ॥ १९ ॥

मृ हिमायाम् ॥ ( मृणाति । ममार ) इत्यादि मृञ्चत् । त्रियतइति तुदादी ॥ २० ॥

दृ विदारणे ॥ ( दृणाति । ददार । ददारु । ददरु । दररु । दद्रु ) इत्यादि शृणातिवत् ।  
विशेषम् “अल्मृदृदृदृत्वर” इत्यभ्यासस्य णौ चङ्ग्वम् ( अददरत् ) इति । अय घगदिपा-  
ठान्मिन् । मये ( दरयति ) । अन्यत्र दारयति । ( दर ) । अप् । ( दरी ) । गौरादि  
त्वादीप । ( पुरन्दर ) । ‘पृ सर्वयोर्दारिमदो ” इति खच । ( मगदर ) । “भगे च दृरि”  
इति वक्तव्यात् खच् । “खचि ह्रस्व” इति उत्तरपदस्य ह्रस्व । ( दार ) । “दारजारी क-

र्तरि णिलुक् च" इति घञि णिलुक् । ( दत् ) जनपदः । "शूद्रभसोऽदिः" इत्यदिप्रत्ययः ( हृत् ) । "हृणातेः पुक् ह्रस्वश्च" इति पुगागमो धातोर्ह्रस्वोऽदिश्च । प्रत्ययः । द्वियते इ सुदादौ ॥ २१ ॥

जू वयोहानौ ॥ इनाविपये ( जृणाति ) इत्यादि । अन्यत्र जार्यतिवत् । यथा तु भाष्ये वार्तिकवृत्तिन्यासपदमज्जयादि तथायं धातुर्नास्तीति प्रतीयतइति जीर्यताद्युपपादितम् । अत्रेयमैत्रेयदेवपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिलिखितः ॥ २२ ॥

धृ इति त्वेके इति मेत्रेयः । ( धृणाति ) इत्यादि ॥ २३ ॥

नृ नये ॥ ( नृणाति । नीर्णम् । नीर्णवान् । नरः ) । पचाद्यच् । ( ना ) । "नयतेर्डिच्" इति नयतेर्कन्प्रत्ययः स च डित् । ( नारी ) । "नृनरयोर्वृद्धिश्च" इति शाङ्गरवादिपाठान्ते वृद्धिश्च ॥ २४ ॥

कृ हिंसायाम् ॥ ( कृणाति ) इत्यादि कृञ्चत् । तेनैव सिद्धे पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये क्रियफलेऽपि वृणातिवत्परस्मैपदार्थः ॥ मृ हिंसायामित्येक इति मैत्रेयः, एवं वदतोऽस्य पूर्वं मृणा पाठोऽनभिमत इति प्रतीयते ॥ २५ ॥

ऋ गतौ ॥ ( ऋणाति । ऋणीतः । ऋणासि । ऋणामि । अराञ्चकार ) इत्यादि, "इजाते गुरुमत" इत्याम् । ( अरिता । अरीता । अरिष्यति । अरीष्यति । ऋणातु । ऋणीताम् । ऋणीहि । ऋणानि । आर्णात् । आर्णीताम् । आर्णाः । आर्णाम् । आर्णीव । ऋणीयात् । ( ऋणीयाताम् ) । आशिषि ( ईर्यात् । ईर्यास्ताम् । इत्वरपरत्वादि । ( आरीत् । आरिष्टाम् "सिचि च परस्मैपदेषु" इतीदो न दीर्घः । ( अरिरिपति । आरिरीपति । ईरिषति ) । "सनि वा" इतीद्विकल्पः, इति गुणः, पूर्ववद्वादीर्घश्च, अनिति सनः कित्त्वादित्त्वादि, "नन्दा इति रेफवर्जितस्य द्विवचनम् । ( आरयति । माभवानरिरत् । ईर्त्वा । समीर्णः । समीर्णञ् ) । "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" इत्यत्र प्रत्यासत्याऽङ्गावयव पृथोष्ठयो गुह्यतइत्युत्वमत्र न भवति ऋच्छतीति शपि । इयत्तीति श्लौ ॥ २६ ॥

गृ शब्दे ॥ ( गृणाति । जगार ) इत्यादि पूर्ववत् । "अवाद्ग्र" इति तडस्य न भवति तथा च भाष्यम् । न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्तीति । "समः प्रतिज्ञान" इत्यत्र पूर्वं ऋगृहीतस्यानुवृत्तिरिति सङ्गृणातीत्यत्र तड् न भवति । ( होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति "अनुप्रतिगृणश्च" इत्यनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभुतं ; सम्प्रदानमिति होतुः सम्प्रदानत्वम् । होता चात्र पूर्वक्रियायां शंसने कर्ता भवति । अनुगृ प्रतिगर इति हि संशितुः प्रोत्साहनमुच्यते । तदर्थं वाक्यार्थः । प्रथमं शंसति होता तन् प्रोत्साहयतीति । ( जेगिल्यते । जागति । जागीर्त्सः ) । "लुपसद्" इत्यादावकारविकारसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति क्रियासमभिहार एवायं यद् । इत्वरपरत्वयोः "पूर्वत्रारिद्धम्" इति पूर्वं "प्रो यडि" इति लत्वे रेफाभावात् "हलि च" इति दीर्घः । लत्वे हि गिरा गृणात्योर्द्वयोर्ग्रहणमुक्तम् । गृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तैः ॥ २७ ॥

ज्या वयोहानौ ॥ एतदादयो ब्रज्जात्यन्ता अनुदात्ता उदात्तैः । ( जिनाति । जिनीतः जिनासि । जिनामि । जिनीवः ) । ग्रहज्यादिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे "हल्" इति दीर्घेष्वादित्वाद्भ्रस्वः । ( जिज्यौ । जिज्यतुः । जिज्यथ । जिज्याथ । जिज्यव ) । कारानियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । किति परत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे द्विवचनम् अकिति "लिङ्गभ्यासत्योभयेपाम्" इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । ( ज्याता । ज्यास्यति जिनातु । जिनीताम् । जिनीहि । जिनानि । जिनाव । अजिनात् । अजिनीताम् । अजिनाः अजिनाम् । अजिनिव । जिनीयात् । जिनीयाताम् । जिनीयाः । जिनीयाम् ) । आशिषि

दिभ्यः” इति निष्ठानत्वम्, “हलः” इति दीर्घः । ( प्रज्याय ) । “ज्यश्च” इति ल्यपि सम्प्रसारणनिषेधः । ( ज्यानिः ) । ( १ ) “ग्लाम्ग्लान्याहाम्यो निः” इति निः ॥ २८ ॥

री गतिरेषणयोः ॥ रेपणं वृकशब्दः । ( रिणाति । रिणोतः । रिणासि । रिणामि । रिराया रिर्यतुः । रिरियथ । रिरियेय । रिरियेव, ) क्रादिनियमादिद् । यलि तु भारद्वाजनियमादिकल्पः । अजादौ “एरनेकाच” इति यणोऽसिद्धत्वात् “हलि च” “उपधायाश्च” इति दीर्घत्वञ्च भवति । ( रिणातु । रिणीहि । रिणानि । अरिणात् । अरिणोताम् । अरिणाः । अरिणाम् । रिणीयाताम् ) । आशिपि ( रीयात् । रीयास्ताम् । अरैषीत् । अरैष्टाम् । रीरोपति । रीरीयते । रेपयति । अरोरपत् ) । “अत्तिहि” इत्यादिना पुक् । शेषं रीयतिवत् ॥ २९ ॥

ली श्लेषणे ॥ ( लिनाति । लिनातु । अलिनात् । लिनीयात् । लली । लिलाय । लिश्यतुः । ललाथ । लिलेथ । लिलयिथ । लिलियव । ) “विभाषा लीयतेः” इत्येज्ज्विषये ल्यपि वाऽऽत्त्वविकल्पः । किति लिटि एज्विषयत्वाभावात्त्वम् । ( लाता । लेता ) इत्यादि सर्वं लीयतिवज्जेषम् ॥ ३० ॥

व्ली वरणे ॥ ( व्लिनाति । व्लिनीतः । व्लिनासि । व्लिनामि । विवलाय । विव्लियतुः । विव्लेथ । विव्लयिथ । विव्लियव । व्लेता । व्लेप्यति । व्लिनातु । व्लनीहि । व्लिनानि । अव्लिनात् । व्लिनीयात् । अव्लैषीत् । अव्लैष्टाम् । विव्लीपति । वेव्लीयते । व्लेयति । अविव्लिपत् ) । “अत्तिहि” इत्यादिना पुक् । ( व्लीत्वा, व्लीनः ) । एवादित्वाद्निष्ठानत्वम् । ( प्रहोणं व्लीनाति, नैनं दक्षिणा व्लीनाति, ) । इत्यादौ दीर्घदृष्टान्दसः ॥ ३१ ॥

प्ली गतौ ॥ ओष्ठयादिः । ( प्लिनाति ) इत्यादि व्लिनातिवत् । के चिदमुं दन्त्योष्टगदि पठन्तो व्ली वरणइत्यमुं न पेटुः, मैत्रेयस्तु वरणार्थं पठित्वाऽमुं न पपाठ ॥ ३२ ॥

वृत् ॥ एवादिपरिसमाप्त्यर्थोऽयम् । अन्ये तु प्वादीनामपि परिसमाप्त्यर्थमिति, तत्रानन्तर्यात् । “ज्ञाजनोंजां” इति दीर्घनिर्देशाच्च एवादिपरिसमाप्त्यर्थत्वमेव युक्तं, जेति इस्वान्तादेशेऽपि जायते जानातीत्यादौ “अतो क्षीयो यजि” इति दीर्घेण सिद्धे प्वादित्वाज्जानातीत्यत्र इस्वा माभूदिति हि दीर्घत्वम् । उक्तं चैवं हरदत्तादिभिरपि ॥

घो वरणे ॥ ( घोणाति । घोणीतः । घोणासि । घोणामि । विघ्राय । विघ्रियतुः । विघ्रेथ । विघ्रियिथ । घ्रेता । घ्रेप्यति । घोणातु । घोणीतात् । घोणीहि । घोणानि । अघोणात् । अघोणीताम् । अघोणाः । अघोणाम् । घोणीयात् ) । आशिपि ( घोयात् । अघ्रैषीत् । अघ्रैष्टाम् । विघ्रोपति । वेघ्रीयते । घ्रेवेति । घ्राययति । अविघ्रयत् ) । स्वामिकादयपादयो “अतिघ्रीमि” इतिपठन्तो घ्रेपयतीति पुक् प्रतिपन्नाः ॥ ३३ ॥

श्री भये ॥ भरणइत्येके । ( श्रीणाति ) इत्यादि घोवत् ॥ ३४ ॥

क्षीप हिंसायाम् ॥ ( क्षीणाति । चिक्षाय, ) इत्यादि घोवत् । पित्वादङ्, ( क्षीयः । क्षीत्वा । क्षीत्वात् ) । “क्षियो दीर्घाव” इति निष्ठानत्वं इस्वान्तस्य क्षियो “निष्ठायाम्” इत्यर्थे इति वृत्तदीर्घस्य । क्षये क्षयतीति षापि । क्षियतीति निरासगतयोः । क्षिगोतीति तनोत्यादौ हिंसायाम् ॥ ३५ ॥

ज्ञा अवबोधने ॥ ( जानाति । जानोतः । जानन्ति । जानासि । जानामि । जानोतः ) “ज्ञा जनोजां” इति शित्प्रत्यये जादेशः । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् “प्वादीनाम्” इति इस्वो नेति रूपो गतावित्यत्रोक्तम् । ( जज्ञी । जज्ञतु । जज्ञिय । जज्ञाय । जज्ञिर ) । क्रादिनियमादिद् । यलि भारद्वाजनियमादिकल्पः । ( ज्ञाता । ज्ञात्यति । जानातु । जानोहि ।

( १ ) “विज्याज्वरिभ्यो निः” “वह्निभ्रियुवुद्गुलाहातरिभ्यो निव्” इत्येताभ्यां ज्यानिः, ग्लानिरिति संसाध्य बाहुलकात् ग्लानिरेत्युक्तमुगादिभ्याश्च णे कौमुद्याम् भट्टोजीदोशैः ।

जानानि । अजानात्, अजानीताम् । अजानाम् । जानीयात् ) । आशिपि ( ज्ञायात् । ज्ञायास्ताम् । ज्ञेयात्, ज्ञेयास्ताम् ) । “वाऽन्यस्यसंयोगादेः” इत्येत्वत्रिकल्पः । ( अज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् ) । ( शतमपजानीते ) । अपलपतोत्यर्थः । “अपन्हुये ज्ञः” इति तद् । सोपसर्गाऽन्यमपन्हुवे वचते । ( सर्पिपो जानीते ) । सर्पिपोपायेन प्रवचते इत्यर्थः । “अकर्मकाच्च” इति तद् । “ज्ञोऽविद्वर्थस्य करणे” इति शेषत्वेन विवक्षिते पठौ । ( मात्रा सञ्जानीते । मातरं सञ्जानीते । शतं प्रतिजानीते ) “सम्प्रतिभ्यामनाध्याने” इति नद् । सम्पूर्वत्वे “संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि” इति पक्षे तृतीया । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं समाणं, ततोऽन्यदनाध्यानम् । आध्याने तु ( मातुः सञ्जानाति ) । “अवीगर्थ” इति कर्मणि शेषे पठौ । अशेषे तु “संज्ञा” इति द्वितीयातृथोये भवतः । ( मातरं सञ्जानाति । मात्रा सञ्जानाति ) । कृद्योगे तु मातुः संज्ञानम् । कृद्योगलक्षणा पठौ परत्वाद्भवति, ( धर्मज्ञानीते ) । “अनुसर्गाञ्जः” इति कर्त्रभिप्राये तद् । ( स्वयं जानाति जानीतइति वा, ) “विभाषापदेन प्रतीयसाने” इति कर्त्रभिप्रायत्वे उपपदेन चोत्पमाने तद्विकल्पः । ( धर्मज्ञिज्ञासते ) । “ज्ञाश्रुस्वृद्धशां सनः” इति तद् । सकर्मकार्थमिदमकमेकात्तु “पूर्ववत्सन” तद् सिद्धः । ( अनुज्ञिज्ञासति पुत्रम् ) “नानोर्ज्ञ” इति तद् निषेधः । अर्थं च मध्येववादन्यायेन “ज्ञाश्रुस्वृद्धताम्” इत्यस्यापवादः तेनोपधस्यानुज्ञिज्ञासते इत्यत्र “पूर्ववत्सन” इत्यकमेकवचनवचनस्तद् भवति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतोत्यर्थः । ( जाज्ञायते, जाज्ञाति । ज्ञापयति । अजेतपत् ) स्मरणादौ ज्ञपयति घटादित्वान्मित्वं प्रपञ्चो घटादावेवाव गन्तव्यः । जानाताति ( ज्ञा ) “इगुपध” इति “श्याद्द्वयध” इति णापवादे के आल्लोपः । पन्थानं प्रजानातीति ( पथिप्रज्ञः ) । “प्रेदाज्ञ” इति अणोऽपवादः कः, ( प्राज्ञा ) । “आतश्चापसर्गे” इत्यद् । पाणिन्युपसमकालकं व्याकरणम्, उपज्ञायत इत्युपज्ञा । प्रथमज्ञानं, पूर्ववद् । कालपरिभाषाशून्यं व्याकरणं पाणिनिना प्रथमं ज्ञातमित्यर्थः । “उपज्ञोपक्रमन्तद्वाद्याचिख्यासायाम्” इत्युपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं, तच्छब्देनोपज्ञोपक्रमयोरर्थः परामृश्यते । तेन यद्युपज्ञेयस्यापक्रमस्य च आदिराख्यातुमिष्यतइत्यर्थः । अत्र च कालपरिभाषाशून्यस्य व्याकरणस्य पाणिनिरादिराख्यातुमिष्यते । ( ज्ञप्तः । ज्ञापितः ) “वा दान्त” इति पक्षे णेल्लुक्क्यनिदृत्वम् ॥ ३६ ॥

बन्ध वन्धने ॥ ( वध्नाति । वध्नीतः । वध्नासि । वध्नामि ) कङ्किति “अनिदिताम्” इति नलोपः । ( ववन्ध । ववन्धतुः । ववन्धिथ । ववन्ध । ववन्धिव ) । क्रादिनिप्रमादिद् । थलि तु विकल्पः । संयोगान्तत्वाद्धिः कित्वाभावात्तलोपो न भवति । ( वन्द्वा ) “ज्ञवस्तथाः” इति धत्वम्, “झलां जश् झशि” इति पूर्वस्य दत्वम्, तस्य “अरो झरि” इति पक्षे लाः । ( भन्त्स्यति ) । “एकाच” इति भप्भावः । “खरि च” इति चत्वं तकारः । ( वज्नातु । वध्नीताम् । वधान ) । “हलः श्नः शानज्झौ” इति श्नः शानजादेशे हेर्लुक् । ( वध्नाव । अवध्नात् । अवध्नीताम् । अवध्नाः । अवध्नीतम् । अवध्नीत । अवध्नीव । वध्नीयात् ) आशिपि । वध्यात् । अमान्तसीत् । अवान्द्वाम् । अमान्तसुः ) “वद्वज्ज” इति वृद्धिः । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति भप्भावात्पूर्वं “झलो झलि” इति सिचो लापः । कृते तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भप्भावो न भवति, प्रत्ययलक्षणे सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वात् । ( विभन्त्सति । वावधयते । वावन्धि । वन्धयति अवबन्धत् । चक्रवन्धं वद्धः ) । चक्रे वद्ध इत्यर्थः । अट्टालिकावन्धं वद्धः । बन्धविशेषस्यैषा संज्ञा । “अधिकरणे बन्धः” “लज्ञायाम्” इति च सूत्रान्तर्या णमुल् । कपादित्वात् यथाविधयनुप्रयोगः । चक्रे वद्धः । ( चक्रवद्धः ) । हपदि वद्धः । ( हपद्धदः ) “सप्तमी” इति योगविभागात्समासः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यल्लुको “नेन्सिद्धवध्नातिपु च” इति निषेधः । ( चक्रे वन्धः । चक्रवधः । हपदि वन्धः । हपद्वन्धः ) “सिद्धशुष्कपक्वन्धैश्च” इति सप्तमोत्तत्पुरुषः । “बन्धे



च विभाषा" इति हलदन्ता(१)त्सप्तम्या घञन्ते बन्धशब्दे उत्तरपदे विभाषा ऽलुक् । पञ्च-  
 घञन्ते तु बन्धशब्दे उत्तरपदे "नेन्सिद्ध" इति निपेपो भवति चक्रबन्ध इति । इयं च विभा-  
 षा येन नाप्राप्तिन्यायेन "नेन्सिद्ध" इति प्रतिपेधं वाधते परत्वात् "अमूर्द्धमस्तकात्" इत्ये-  
 तं, तेन स्वाङ्गपूर्वबन्धशब्दान्ते यदुभोहावपि लुग्विकल्पो भवति । हस्ते बन्धोऽस्य ( हस्त-  
 बन्धः, हस्तेबन्धः ) इति । ( वधिरः ) । "इपिमदिमुदिखिदिच्छिदिमिदिमन्दिचन्दितिमि-  
 हिमुहिमुचिरचिरधिधुपिधन्धिभ्यः किरच्" इति किरच् प्रत्ययः । ( ग्रन्थः ) आदित्यः ( वृष्णः )  
 सुलम्, "बन्धेमधुधुर्धौ च" इति यधनातेर्नकप्रत्ययो मधुधावादेशौ च भवतः । ( वन्धुः ) ।  
 "शृन्वृस्मिहिस्रप्यसिवासिहिनिकिलदिवन्धिमनिभ्यश्च" इत्युप्रत्ययः । ( कौमुदगन्धोवन्धुः ) ।  
 "बन्धुनिवहृद्रीहौ" इति ष्यङः सम्प्रसारणे "हल" इति दीर्घः । ( बन्धुर ) । "मन्दिवातिम-  
 भिचतिचद्वयङ्गिभ्य उरच्" इति बाहुलकादस्याप्युरच् । अस्याजन्तमध्ये पाठो नित्यपराम्भे-  
 पदानुरोपुरोधाव्, ज्यादथोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ३७ ॥

वृहृ सम्भक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी । ( वृणोते । वृणाते । वृणीषे । वृणे । वृणावहे ।  
 वहे । वृपे । वृहरे । ववे । ववृवहे । वरिता । वरीता । वरिष्यते । वरोष्यते । वृणो-  
 ताम् । वृणाताम् । वृणोष्व । वृणौ । अवृणीत । अवृणाताम् । अवृणीयाः । अवृणि ।  
 वृणात । वृणयीताम् ) इत्यादि वृणोतिवत्प्रक्रिया, प्रपञ्चस्तत एवावगन्तव्यः । ( वषां ) ।  
 "अवचपण्यवष्यां" इति खियां यति निपात्यते । पुंसि ष्यति ( वष्यां ) ऋत्विज इति भ-  
 वति । वष्येति निपातनमन्थेति स्थितम् । ( वरेण्यः ) "वृहृ एण्य" इत्येण्यः ॥ ३८ ॥

अन्य विमोचनप्रतिष्पैपोः ॥ एतदादयः खच्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः, विष्णातिस्त्वनिर्  
 क्लिश्नातिस्तु विकल्पितेत्, इष्णातिरपि वार्त्तिककारमतेन त्रादौ । ( अष्णाति । अष्नासि ।  
 अष्नीमः । अष्नीमः ) । "अनिदिताम्" इति नलोपः कृडिति । ( शश्रन्थ । श्रेथतुः । श्रेथुः । श-  
 श्रन्थिथ । श्रेथुः । श्रेथ । शश्रन्थ । श्रेथिथ । श्रेथिम ) । "अन्थिप्रन्थिदमि" इत्यादिनालितः  
 कित्वात् "अनिदिताम्" इति नलोपः कृडिति । अत्र हरदत्तः 'एत्वाभ्यासलोपावन्न यक्तव्यौ'  
 इति । अन्यथा "असिद्धचद्व" इति नलोपस्त्वासिद्धत्वात् एवहलन्तव्यत्वात्वावात्र त-  
 स्याताम् । ये तु अन्थ्यादीनां कित्त्वविकल्पमिच्छन्ति तेषां शश्रन्थुरित्याद्यपि । इदं च कित्त्वं  
 पिद्वचनेष्वपीति सुधाकरः । अन्मते ( शश्राथ । श्रेथिथ । शश्रथ । शश्राथ ) इति ( अन्थिता ।  
 अन्थिष्यति । अथनातु । अथनीताम् । अथान ) "हलः दन शानच्" इति शानचि हेर्लुक् ।  
 ( अथनानि । अथथनात् । अथथनीताम् । अथथनाः । अथथनीव । अथथनीवात् । अथथनी-  
 याताम् ) । आशिपि ( अथथात् । अथथास्ताम् ) । कित्वादानुनामिकलोपः ; ( अथथीत् ।  
 अथथिष्यात् । अथथिष्युः ) । शिश्रन्थिपति । शिश्रन्थ्यते । शिश्रन्थीति । शिश्रन्ति ) ।  
 "शते श्रि" इति यलोपो विकल्पेन, लोपाभावे "श्रि च" इति चत्वेन यकारस्य तका-  
 रः । ( अन्थयति । अशश्रन्थत् ) । कसेकतंरि "णिश्रन्थि" इत्यादिना यक्चिणोर्निपेधात् ।  
 अथनीते मेखला स्वयमेव, अथन्थिष्ट मेखला स्वयमेवेति भवति । ( अन्थना ) । "ण्यासध-  
 न्यो युच्" इति युच्प्रत्ययः । ( प्रथप्यः । हिमथयः ) । "अवोदधौन्नप्रथपहिमथया" इति  
 निपातनाद्घञि नलोपो वृद्धयभावश्च ( अन्थित्वा । अथित्वा ) "नोपधात्थफान्ताद्वा" इति  
 कित्त्वविकल्पः । अन्थत इति दौथिल्ये शपि ॥ ३९ ॥

मन्थ विलोडने ॥ अयं द्विकर्मकः । ( मथनाति । ममन्थ । ममन्थतुः ) इत्यादि अथना-  
 तिपत् । अस्य लिटः कित्त्वं नास्ति । कर्मन्तरि यक्चिणौ रुतः । ( मथयते । वामन्थि ) इति ।  
 ( ममन्थीति ) विलोडने मन्थति, हिंसात्कलेशानयोः शपि ॥ ४० ॥

ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ( प्रथनाति ) । इत्यादि सर्वे अन्थिवत् । अत्रापि केचित् अन्थिं पठन्ति ।

पुनः पाठोऽर्थभेदात् । तथा च “(णश्रन्थि” इत्यत्र न्यासे ग्रन्थ सन्दर्भ इति चुरादावित्युक्त्वा ऋयादावपीत्युक्तम् । “अवोदैधौऽप्रश्रथ” इत्यत्र तु श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । एवमुभयत्र पदमङ्ग्यामपि । पुरुषकारेऽपि श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः, अन्ये तु श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भ इति ऋयादौ पठन्ति । तथा च सन्दर्भे ग्रन्थनक्रियायां श्रन्थिप्रन्थिधात् वर्तते इति क्षोरस्वा-  
मीत्युक्तम् । ग्रन्थिः, इन्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

कुन्थ संश्लेषणे ॥ संक्लेशे इत्येके । तथा च देवः । कुन्थ संक्लेशे इति । ( कुन्थाति । चुकुन्थ ) इत्यादि मन्थिवत् । कुथेति दुर्गः । तन्मते- ( कुन्थाति । चुकोथ । कोथिता ) इत्यादि । कुन्थतीति शपि । कुथ्यतीति पूतीभावे इयनि ॥ ४२ ॥

मृद क्षोदे ॥ ( मृदनाति, मृदनीतः । मृदनासि । मृदनामि । मर्द । ममृदतुः । ममृदुः । ममृदिथ । ममृदथुः । ममृद । ममृदिव । ममृदिम । मर्दिता । मर्दिष्यति । मृदनातु । मृदान ) । “हलःश्न” इति श्नः शानच् । ( मृदूनानि । अमृदूनात् । अमृदूनाः । अमृदूनाम् । अमृदूनीत् । मृदूनीयात् ) । आशिषि । ( मृद्यात् । अमर्दीत् । मिमर्दिषति । मरीमृद्यते । मर्मत्ति ) इत्यादि । ( मर्दयति । अममर्दत् । अमीमृदत् ) उर्द्ध्वा । ( मृत् ) क्विप् । ( मृत्तिका ) । “मृदस्तिकन्” इति स्वार्थे तिकन् । ( मृत्स्ना । मृत्स्ना ) “सञ्ज्ञौ प्रशंसायाम्” इति सञ्ज्ञौ प्रत्ययौ ( मर्दनम् । मृद्यः ) । “ऋदुपधात्” इति क्यप् । ( मृदित्वा ) “मृडमृद” इति सेटः क्त्वः कित्त्वम् ॥ ४३ ॥

मृड च ॥ मृड सुखे चेति केचित् । मृड सुखनइत्यपरे । ( मृडित्वा ) इत्यादिमृदिवत् । “पृदुना पृदुः” इति पृदुत्वं णकारः । मृडतीति शे ॥ ४४ ॥

गुध रोपे ॥ ( गुध्नाति । जुगोघ । गुधित्वा ) इत्यादि मृदिवत् । ( गुधितः । गुधित-  
चान् ) । “उदुपधात्” इति निष्ठायाः कित्त्वविकल्पो व्यवस्थितविभाषया शब्दिकरणानामे-  
वेत्युक्तम् । गुध्यतीति परिवेष्टने दिवादौ ॥ ४५ ॥

कुप निष्कर्षे ॥ निष्कर्षो बहिर्निःसारणम् । ( कुष्णाति । कुष्णासि । कुष्णामि । कुष्णोवः ) । “पृदुना पृदुः” इति पृदुत्वं, “रषाम्याम्” इति णत्वम्, ( चुकोष । चुकुपतुः । चुकोषिथ । चु-  
कुषिव । निष्कोषिता । निष्कोषा । निष्कोषिष्यति । निष्कोक्षयति । कुष्णातु । कुषाण । अ-  
कुष्णात् । कुष्णोयात् ) । आशिषि ( कुष्यात् । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । “निरः कुप” इति  
चलाद्यार्धधातुके इडिकल्पः । अनिष्पूर्वत्वे तु नित्यमिडेव, लुङ्यनिट्पक्षे “शलङ्गुपधात्”  
इति क्सः । ( निष्चुकोषिषति । निष्चुकुक्षति ) । पूर्ववदिडिकल्पः । इडि “रलो व्युपधात्”  
इति कित्त्वविकल्पः । ( कुष्यति पादः स्वयमेव । कुष्यते वा । अकुष्यत् पादः स्वयमेव । कु-  
ष्यतु कुष्यतां वा पादः स्वयमेव ) “कुपिरञ्जोः प्राचां इयन् परस्मैपदं च” इति इयन् पर-  
स्मैपदे सार्वधातुके । अन्यत्र कोपिष्यते पादः स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेवेत्यादि । ( नि-  
ष्कुषितम् ) “इण निष्ठायाम्” इति नित्यमिट् । ( कुष्ठः ) । “हनिक्विप्” इत्यादिना कथन् ।  
( कुक्षिः ) “प्लुषिकुपिशुषिभ्यः क्सः” इति क्सिप्रत्ययः । सर्वत्र “तितुत्र” इतीग्नियेधः ।  
( कौक्षेयकः ) “कुलकुक्षिमीवाभ्यः स्यास्यलङ्कारेणु” इति असावभिधेये शौषिकषट्क् । अ-  
न्यत्र ( कोक्षः । कौक्षेयः ) । “हतिकुक्षि” इत्यादिना भवार्थं ढञ् ॥ ४६ ॥

क्षुभ संचलने ॥ ( क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । चुक्षोभ । चुक्षुभतुः । चुक्षोभिथ । चुक्षुभिव ।  
क्षोभिता । क्षोभिष्यति । क्षुभ्नातु । क्षुभाण । क्षुभ्नानि । अक्षुभ्नात् । क्षुभ्नीयात् ) । आशिषि  
( क्षुभ्यात् । अक्षोभोत् । अक्षोभिष्टाम् । चुक्षुभिषति ) इत्यादि क्षुभ्यतिवत् । क्षोभतइति  
भूवादौ । अक्षुभदिति क्षुभ्यतेः पुषादिपाठात् । “क्षुभ्नादिषु च” इति णत्वनिषेधो यत्रैतद्रूपं  
तत्रैवेति क्षोभणमित्यत्र रूपान्तरे न भवति । क्षुभ्नीतः, क्षुभ्न्तीत्यादौ त्वेकदेशविकृतस्यान-  
न्यत्वात्स्थानिवद्भावाद्भवत्येव ॥ ४७ ॥

णभ तुभ हिसायाम् ॥ ( नभ्नाति । तुभ्नाति ) इत्यादि पूर्ववत् । लुङि ( अनभात् ।

सनाभीत् । "अतो इत्याद." इति वृद्धिविकल्पः । ( प्रणिनम्नाति । प्रनिनम्नाति )  
 "शेषे विभाषा" इति णत्वविकल्पः । नभ्यति तुभ्यतीति दिवादी । नमते तोमत इति  
 सापि ॥ ४८-४९ ॥

किल्प्यु विषाधने ॥ ( क्लिन्नाति । क्लिन्नीतः । क्लिन्नासि । क्लिन्नासिम् । "शात्" इति  
 इचुरत्यनिषेधः । ( चिक्लेश । चिक्लिन्नातुः । चिक्लिन्नासिष । चिक्लेश्च । चिक्लिन्नासिष । चिक्लिन्नासिष )  
 ऊदित्वात् "स्वरति" इत्यादिना वलाकार्धधातुः क्लिन्नात्, ( क्लेश्च । क्लेशिता । क्लेशि  
 प्यति । क्लेशयति ) । अनिति प्रश्नादिना परत्वे यथायोगं क्लिन्नात्, ( क्लिन्नातु ।  
 क्लिन्नात । क्लिन्नाति । अक्लिन्नात् । क्लिन्नीयात् ) । आसिपि ( क्लिन्नात् । अक्लेशत् ।  
 अक्लेशिताम् ) अनिट्प्रभे "शाल इगुपधात्" इति कसः, ( अक्लिन्नात् । चिक्लेशिपति । चिक्लि  
 नासिपति । चिक्लिन्नाति । चिक्लिन्नाते । अक्लिन्नात् । क्लिन्नात् । क्लिन्नात् । क्लिन्नात् ।  
 क्लिन्नात् ) । "क्लिन्ना" क्तवानिष्ठयोः" इतीडिकल्पः । क्तवापामूदिन्नाद्वा सेट्, क्तवो "रला  
 प्युपधात्" इति विकल्पं याचित्वा "मृडमृद" इत्यादिना निन्त्यं कित्त्वम् । क्लिन्नात् च तद्क्लि  
 नात् च ( क्लिन्नात्क्लिन्नात्, ) "क्लेन नः प्रितिष्ठेन" इति कर्मधारयः, क्लिन्नात् इति दि-  
 वादी ॥ ५० ॥

अज्ञ भोजने ॥ ( अज्ञनाति । अज्ञनीतः । अज्ञनासि । अज्ञनासिम् । आश । आशिष । आ-  
 शिष । अशिता । अशिष्यति । अज्ञनातु । अज्ञान । अज्ञान्ति । आशनात् । आशनाम् । अ-  
 शना । अज्ञनीयात् ) । आशिषि ( अश्यात् । आशीत् । आशिषाम् । अशिषिपति । अ-  
 श्यायते । आशि ) "सूचिसुग्रि" इत्यादिना यद्, ( आशयति ) । "निगरण" इति निर्यं  
 परस्मैपदम्, ( माभवानशिषत् । अनाधान् ) । "उपेयिवाननाथान्" इति नःपूर्वाद्दनातेभ-  
 पायां भूतसामान्ये लिट्, क्तुरनिट् निपात्यने । इदमेवादेशे चर्चनं भूतसामान्ये लिट् कल्पकं,  
 स चादेशविषयः । इदं च निपातनमुद्धरन्नानुवृत्तेर्ल्लिङ्गविषयं भवति, अस्य चोपादनं सदादौ  
 कृतमिति सत एवावगन्तव्यम् (१) । ( अज्ञनायति, ) पुमुक्षतीत्यर्थः, "अज्ञानायोदम्यधनाया"  
 इत्यादिना पुमुक्षायामीत्यापवाद आत्त्वम्, अज्ञनीत पिबतेति यस्यां क्रियायां सातत्येनो-  
 च्यते सा ( अज्ञनीतपिबता ) मथूरर्थसंज्ञादौ "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति  
 पाठात्समासे थाप् । अज्ञनुतइति स्वादौ ॥ ५१ ॥

उग्रम उच्छे ॥ ( अग्रनाति । अग्रनासि । अग्रनासिम् । अग्रनातु । अग्रनाम् । अ-  
 ग्रान । अग्रनायात् ) । आशिषि ( अग्र्यात् । आशीत् । आशिषाम् । अशिषिपति । अ-  
 ग्र्यायते । आशि ) "यस्य विभाषा" इत्यनिट्त्वम् । अयं चुरादौ । अत्र क्षोरस्वाभ्यु-  
 कारं धात्ववयवमाह । तन्मते- ( उग्रनाति ) इत्यादि, ( उग्रसांचकार । औग्रनात् ) इ-  
 त्याद्युदाहार्यम् । अन्वयपरस्वे स्यादिवद् भ्रु इति भ्रूयादिति तस्याभिप्रायः । स एव भ्रूवादौ  
 यदाह—

दरिद्राजापृथ्वीदोऽनिरुचश्च चिरिर्जिरिः ।

चक्रास्त्युर्णातिवेचीडः स्मर्यन्ते णौ तथीलडिः ॥

इति, तद्गुदाहरणप्रदर्शनं न तु परिगणनम् ॥ ५२ ॥

इय आभीक्ष्ये ॥ पौन पुन्यं भृशार्थो वाऽऽभीक्ष्यं, तद्विषयायां क्रियायामित्यर्थः । सा  
 यथायोग्यं, तथा च ध्रुयते 'पुर इष्णाति पुरहूत' इति, अत्र भाष्यम् । आसुरीणां पुरो ह-  
 ननादिरथो गम्यते इति । ( इष्णाति । इष्णीतः । इषेप । ईपतुः । ईपु । इषेपिध । इषेप ।

( १ ) तत्र हि सदादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिटः पराभ्यां विशेषविहिताभ्यां  
 उड्लेड्भ्यां बाधमाशङ्क्य तद्विधानेऽप्यस्यानुवर्तनादियुत्तरितामिति ॥

ईपिर्वे) । गुणविषये “अभ्यासस्यासवर्णो” इतीयङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घः, (एपिता । एपिपति । इष्णातु । इषाण । इष्णानि । ऐष्णात् । ऐष्णीताम् । ऐष्णाः । इष्णीयात् । आशि ( इष्यात् । ऐपीत् । ऐपिष्यत् । एपिपिपति ) । परत्वादगुणे द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ( एष्यति । माभवानिपिपत् । ) ऋदित्करणात्कृतगृहस्यै द्विर्वचनमिति तत्रैवोक्तम् । ( एष्त्वा, इपितः ) । “तीपसह” इतीङ्कल्पस्तौदादिकस्यैव न दैवादिकक्यैादिकयोरेतदर्थं तौदादिकमुदितं पठित्वा सूत्रे तमुदितं पठन्तीतिवृत्तौ स्थितम्, अनुदित्पाठिनां तौदादिकस्यैव ग्रहणे हेतुर्हरदत्तेनाकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यमुक्तम् । एवं धनपालसम्मताक्षरतरङ्गिणीकारादयश्च तौदादिकस्यैव “तीपसह” इत्यत्र ग्रहणमाहुः । काश्यपस्तु [इपेस्तकश्यपप्रत्ययात् प्रतिषेधः] इतिवार्तिकप्रामाण्यादश्यन्विकरणयोस्तौदादिकक्यैादिकयोर्द्वयोरङ्ङिकल्पमाह, हरदत्तोऽपि, ‘यथा तु वार्त्तिकं तथा क्यैादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यतइति, एव तौदादित्वं वार्त्तिकविरुद्धम्, उक्तं च तत्र कैयटे पाठद्वयं प्रस्तुत्य ‘तत्र वार्त्तिककारस्य मन्त्रयोऽपीषयो निरनुबन्धकाः, इह च तीपसहेतिपाठस्तदाह, इपेरितीति’ ॥ ५३ ॥

विप विप्रयोगे ॥ अनिट्कारिकायां विशिग्रहणेन जौहोत्यादिकोऽयं च गृह्यते इति न्याः ( विष्णाति । विवेश । विवेशिथ । विविशिव ) । क्रादिनियमादि । ( विष्णातु । विषाण विष्णानि । अविष्णात् । वेष्टा ) इत्यादि चेष्टिवत् ॥ ५४ ॥

पुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेपु ॥ ( प्रुष्णाति । पुषोप । पुषोपिथ । पुषुषिव । प्रोषिष्यति प्रुष्णातु । प्रुषाण । प्रुष्णानि । अप्रुष्णात् । प्रुष्णीयात् ) । आशिपि ( प्रुष्यात् । अप्रोपीत् पुषुषिपति । पुषोषिपति । पोषुष्यते । पोषोष्टि । पोषयति । अपुषुपत् । प्रोषित्त्वा । पुषित्त्वा । पुषितः ) । एवं (प्लुष्णाति) इत्यादि, ( प्रुष्ठा । प्रुष्टः । प्लुष्ठा । प्लुष्टः ) इति भौवदिकयोर्दाहार्थयोरुदितोः, पुषिस्तु दिवादौ पुषादौ ॥ ५५-५६ ॥

पुप पुष्टौ ॥ ( पुष्णाति । पुष्णीतः । पुषाण । अपुष्णात् । पुष्णीयात् । पुषोप । पुषोपिथ पोषिता ) । इत्यादि पोषतिवत् । पुष्यतीत्यनिट् । ( पूषा ) पु(१)पतीति पुष वृद्धावित्यस्य शपि ॥ ५७ ॥

मुष स्तेये ॥ ( मुष्णाति ) इत्यादि पूर्ववत्, अयं द्विकर्मक इत्युक्तं, तन्नियन्धनानि कार्याणि तत्रतत्रोक्तानीति नेह प्रतायन्ते । ( मुषित्त्वा । मुषुषिपति ) । “रुदविदमुष” ई क्त्वासनोर्नित्यं कित्त्वं “रलो व्युपधात्” इति विकल्पापवादः ॥ ५८ ॥

खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । ( खञ्जाति ) श्चुत्वेन जकार ( चखाच । चखचिथ । चखचिव । खचिता । खचिष्यति । खञ्जातु । खखान । खञ्जानि अखञ्जात् । खञ्जोयात् । खच्यात् । अखचीत् । अखाचीत् ) “अतो हलदेः” इति वृद्धिः । ( चिखचिपति । चाखचयते । चाखक्ति । खाचयति । अचीखचत् । खचित्त्वा । खचितः । खच इत्येकइति मैत्रेयः । स्वाम्यपि खञ्जातोत्युक्त्वा खौनातिरिति सभ्या इति ( खौनाति । खौनातु । खौनाहि ) । अनुनासिकादावूह, हौ च इनः शानचः पूर्वं परत्वा वृद्धिं पश्चाद्द्वलन्तत्त्वाभावात् शानच्, ( अखौनात् । खौनीयात् ) । आशिपि ( ख्व्यात् ) शेषं खचिवत्, अत्र कचिद्धेत् चेति पठ्यते, तत्र हेठतीत्यादि, हेठ चिवाधायामिति शपि, श्रन्थादय उदात्ता पिपिवर्जम् । क्लिशिस्तु विभाषितेऽ । इपिरपि तकारादौ वार्त्तिकमतेन, संपरस्मैपदिनः ॥ ५९ ॥

ग्रह उपादाने ॥ उदात्तः । स्वरितेत् । ( गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णासि । गृह्णासि ) । “ग्रहिय्या” दिना सम्प्रसारणं कृञितोः । ( गृह्णीते । गृह्णीषे । गृह्णे । गृह्णीवहे । जग्राह । जगृहतुः । जगृहुः । जग्रहिय । जगृहयुः । जग्राह । जग्रह । जगृहिव । जगृहे । जगृहाते । जगृ

हिषे । जगृहिये । जगृहिये । जगृहिवहे । प्रहीता । प्रहीष्यति । प्रहीष्यते । “प्रहोऽलिटि दीर्घः” इत्यलिटिदो दीर्घः । ( गृह्णातु । गृहाण । गृह्णानि । गृह्णीताम् । गृह्णाताम् । गृह्णन्व । गृह्ण । अगृह्णात् । अगृह्णीताम् । अगृह्णीत । अगृह्णाताम् । गृह्णीयात् । गृह्णीयाताम् । गृह्णीयाः । गृह्णीत । गृह्णीयाताम् । गृह्णीरन् । आशिषि ( गृह्णात् । गृह्णास्ताम् । प्रहीषीष्ट । प्रहीषीषास्ताम् । अप्रहीत् । अप्रहीष्टाम् ) “क्षयन्त” इति न वृद्धिः । ( अप्रहीष्ट । अप्रहीषाताम् । जिघृक्षति । जिघृक्षते ) । “सनि प्रहगृहोश्च” इतीणनिपेधः । “रुद्रविद्रमुषपहि” इति सनः क्तिच्चात्संप्रसारणम् । “हो ङः” भूपभादः । “पठोः” इति क्त्वे पत्वम् । ( जरीगृह्णते, ) यङि संप्रसारणे द्विवचनम् । “रीगृह्णत” इत्यभ्यासस्य रीक् । ( जाप्राडि, ) यङो लुक् लुक्त्वान्न संप्रसारणं, ढत्वधत्वप्ठुत्वढलोपदीर्घाः । ( जागृह्णः ) ढत्वाद्दि दीर्घवर्जं, तत्र हि पूर्वाणो प्रहणम् । प्रसारणं त्वपित्सार्वाधातुका ( १ ) पेशम् । ( जाप्रहीति । झलपरस्वाभावात् ढत्वम् । ( जाग्रक्षि ) । ढत्वभूपभावकत्वपत्वादि । ( जागृहि । जागृह्णः । जाग्रहंकार । जाग्रहीता । जाग्रहीष्यति ) । “प्रहोऽलिटि” इत्यत्र गृह्येद्विहितमार्धधातुकं तस्य य इडिति विहितविशेषणस्येऽपि द्विःप्रयोगरूपत्वाद् द्विवचनस्य द्विरुक्तोऽपि स एव महिरिति दीर्घा भवति । विहितविशेषणाङ्गीकारस्य च प्रयोजनं जरिगृह्णशब्दाद्वलाघार्धधातुके इट्ठलोपयलोपयोर्जरिगृहितेत्यादौ दीर्घनिवृत्तिः । अत्र च न प्रहोविहितमार्धधातुकं किं तर्हि यङ्गतात् । ( जाप्राडु । जागृहाम् । जागृहि । ) अत्र हेरपित्त्वात्प्रसारणादौ ढत्वादि, ( आजाग्रद् । अजागृहाम् । अजागृहुः । अजाग्रहम् । अजाग्रद् ) । तिप्सिपोर्हलङ्यादिलोपे पदान्तत्वाद्ढत्वमभूपभावयोर्जश्त्वचत्वे । ( जागृह्यात् । जागृह्याताम् । जागृह्यास्ताम् । अजाग्रहोत् ) । “स्यसिच्युत्-सुत्” इत्यादिना चिण्वदिडि प्राहिद्यत इत्यादि । “प्रहोऽलिटि दीर्घः” प्रकृतस्येद इतीह न भवति । ( प्रगृहं पदं, ) यस्य प्रगृहसंज्ञा विधीयते । ( गृह्णकाः ) शकुनयः, अस्वतन्त्रा इत्ययः, ( ग्रामगृह्या ) चाण्डालवाटिका । ग्रामाद्बहिर्भूतैर्यथः । ( अर्जुनगृह्याः ) अर्जुनपक्षः । “पदास्वैरिवाद्यापक्षेपु च” इति गृहेः क्यप्, बाह्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो लिङ्गान्तरे माभूदिति । तेन ग्रामप्राङ्गणचण्डाल इत्यत्र ण्यदेव भवति । गृह्णका इत्यत्रानुक्तप्रयागं कर् । ( पाणि-गृहीती, ) “पाणिगृहीती” इति ङीप् । ( प्राहः, प्रहः ) । विभाषा प्रह” इति कर्त्तरि वाणः । अन्यदा च, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलधरे ( प्राहः ) । ज्योतिषि ( प्रहः ) गृह्णात्युपादने धान्यदिकमिति ( गृहं गेहम् ) । “गेहं कः” इति प्रदेर्गे हे कर्त्तरि कः, संप्रसारणम् । यत्राद्यं तात्स्न्यात्तद्वचनस्तदा स्वभावात्सुल्लिङ्गो बहुवचनान्तदच । शक्तिं गृह्णातीति ( शक्तिप्रहः ) । अच्प्रकरणे [ शकिलाङ्गल्लोमरयष्टिश्चटीचतु पु प्रहेरुपसंख्यानम् ] इत्यच् । अणोऽपवादः । एवं लाङ्गलप्रह इत्यादि । सूत्रं धारयतीति ( सूत्रप्रहः ) । “सूत्रे च धारयथे” इति धारयत्यथाङ् प्रहेरच् । ( फलेप्रहिः ) । अव्ययवृक्षादिरिति श्रैयण्टकाः । “फले-प्रहिरात्मभरिश्च” इति इन्द्रप्रत्यय उपपदस्य चकारान्तत्वं निपातयते । भट्टिकाव्ये तु फल-प्राहिमाद्ये प्रयुज्यते । ( फलेप्रहीन् ) हंसि वनस्पतीनामिति । ( उद्प्राहः ) । “उदि प्रह” इति घञ् । “गृह्वृहनिश्चिच” इत्यणोऽपवादः । ( संप्राहो मल्लस्य ) अङ्गुलिंसनिवेशस्य दा-र्क्षमित्यर्थः । “समि मुष्टौ” इति घञ्, अपोऽवादः पूर्ववत् । मुष्टाविति मुष्टिविपयश्चेद्दा-त्वर्थ इत्यर्थः । अवप्राहो हन्त ते गृपलरूपात् । एवं निषाहः । “आक्रोशे वन्योर्ग्रह” इति घञ् । पूर्ववद् अपोऽपवादः । आक्रोशः शपनम् । अन्वयथावप्रहः पदस्य ( निग्रहश्चोरस्य ) “ग्रहवृहनिश्चिगमश्च” इत्यप् । ( पात्रप्रमादेण चरति भिक्षुः ) लिप्सु पात्रं गृहित्वा चरतीत्यर्थः । “प्रे लिप्सावाम्” इति घञ् लिप्सायां गम्यमानावाम् । ( परिग्रहो घेषाः ) । “परौ यज्ञ” इति प्रदेर्घञ्, अन्यत्र परिग्रहो धनस्य, पूर्ववद्घञ् । ( अवप्रहो देवस्य अवप्राह इति वा ) । “अत्रे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे” इति घञ्पौ । वर्षस्य प्रतिबन्ध इत्यर्थः । ( तुलाप्रमाहस्तुलाग्रप्रहः ) ।

( १ ) तस्य बाह्यरत्नेनासिद्धत्वात् रोगादय इति भावः



स्त्वत्राप्युभयपदित्वमास्थत । णिजिवरूपमाह स्वामोः । एवं देवो नन्दी चाहृतः । मैत्रेयस्तु  
स्वरितेत्त्वमस्य नेच्छति, यदाह स्वरितेत्त्वमस्य कश्चित्प्रतिपद्यत इति । “णिचश्च” इत्यत्र  
हरदत्तोऽपि लक्ष्णेः स्वरितेत्त्वं प्रस्तुत्याह । नात्रासंभाषितमस्ति, पारायणेऽपि चुरादिणिच  
आत्मनेपदमुदाहृतमिति । एवं च लक्ष्णमिति पठित्वा भित्त्करणान्दन्धेभ्यश्चुरादिभ्यो “णि-  
चश्च” इति तद्ध न भवतीति च श्रोभद्रवचनमपि प्रत्युक्तम् । प्रक्रियारत्ने च चित्तेरिदित्वात्  
ज्ञापकाच्चुरादिणिचो ऽनित्यत्वाच्च स्फुट भेदन इत्यादौ चततोत्याद्यपि यथादृष्टं द्रष्टव्यमि-  
त्येकोयमतमुक्त्वा तज्जाप्योक्तज्ञापकविरुद्धम् । एवं हि घुपिरविशब्दन इत्यस्याप्यण्यन्तस्य  
सम्भवात्तद्व्याघृत्स्यर्था ऽविसाब्दनोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यादिति तन्मतं दूषितम् । तस्माद्यत्र  
लिङ्गं वचनं चास्ति तत्र विकल्प इति सिद्धमिति । वचनं स्पष्टं, लिङ्गमपि तत्र तत्र धातावु-  
पदर्शयिष्यते । यत्तु जगणतुः, जगणुरिति लिङ्गवचनशोरभावेऽप्यण्यन्तस्य प्रत्युदाहरणम् “अत  
एकहल्” इत्यत्र वृत्तौ तदमित्यण्यन्ता इति सामान्यरादिमतापेक्षया न तु सिद्धान्तबुद्ध्या ।  
( चोरयति । चोरयतः । चोरयन्ति । चोरयसि । चोरयथः । चोरयथ । चोरयामि । चोर-  
यावः । चोरयामः । चोरयते । चोरयेते । चोरयन्ते । चोरयसे । चोरयेथे । चोरयन्थे । चोरये ।  
चोरयावहे । चोरयामहे । चोरयांचकार । चोरयांचक्रे । चोरयामास । चोरयांचभूव ) । प्रत्य-  
यान्तत्वादासप्रत्ययः । “अयामन्त” इति णेरयादेशः । ( चोरयिता । चोरयिष्यति । चोर-  
यिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्याव् )  
“णेरनिटि” इति णिलोपः । ( चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुरत् ) “णिश्चि” इत्यादिना  
चङ्, शत्रादिकार्यं भूवञ्ज्ञेयम् । ( चुचोरयिषति । चुचोरयिषते ) । चिष्वदिटि तस्यासि-  
द्धत्वाणिलोपे ( चोरिष्यते । अचोरिषताम् ) । एकवचने चिणिति सिचोऽभावः, ( चोरि-  
षीष्ट । चोरिता इति भवति । ( चोरः ) । पचायच् । ( चौरः ) । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् ।  
( चोरणा ) । “ण्यासध्न्य” इति युच्, चुरेति छत्रादिपाठादकारप्रत्ययो गुणाभावश्च । चुरा  
शौलमस्या (चौरी) । “छत्रादिभ्योण” इति णेऽपि क्वचिदणुहृतमिति छीप् । एतच्च करोतावु-  
पपादितम् ॥ १ ॥

चिति स्मृत्याम् ॥ इदित्त्वान्नुम्, ( चिन्तयति ) इत्यादि । ( चिन्ता, ) “चिन्ति-  
पूजि” इत्यादिना ऽङ्प्रत्ययः । अत्र मैत्रेयः । अकारे विधातव्येऽङ्गे विधानं गुणाभावात्, तत्सं-  
सामर्थ्यात्कदाचिणिलोपो नास्तीति तत्र चिन्तिषेतोयद्गुदाहर्त्तव्यः । चिन्त स्मृत्या-  
मिति सानुपङ्ग एव पठितव्ये इदित्पाठान्नलोपाभावाद्यादस्य णिच् पाक्षिकः । नित्ये हि णिचि  
तस्य स्थानिवद्भावाच्चरधानाच्च कापि कित्परत्वमिति चिन्त इत्यादौ नलोपप्रसङ्गः । तेन  
( चिन्तति । चिचिन्त । चिन्तिता ) इत्याद्यपि भवति । एवमन्यत्रापीदित्त्वं णिजिवरूपार्थं  
द्रष्टव्यम् । चेततीति शपि संज्ञाने । चेतयत इत्याकुस्मीयः ॥ २ ॥

यत्रि संकोचने ॥ ( यन्त्रयति । यन्त्रणा । यन्त्रितः ) । अत्रापि पूर्ववदिदित्करणान्त्र-  
तोत्याद्यपि भवति । अत्राभ्रणे चतु इति पठित्वा ककारो “नाग्लोपि” इति विशेषणार्थं  
प्रत्युक्तम् । अयं पाठश्चिरन्तनव्याख्यानानु न दृश्यते, प्रत्युत यन्त्रणादिशब्दमस्मादेव मैत्रेया-  
दयो व्युदपादयन्, अनेकविकरणविचारणे दैत्रे तद्व्याख्यानं पुरुरकारे वा प्रयत्नार्थनिकारार्थ-  
त्सट्टोच्चार्यो नोपादीयत इति तस्य मूलं सूत्रम् ॥ ३ ॥

स्फुटि परिहासे ॥ ( स्फुण्डयति ) स्फुण्डतीत्यादि ॥ ४ ॥

लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ॥ ( लक्षयति ) इत्यादि । ( लक्ष्मी ) “लक्ष्मेर्मुद् च” इतीकारप्र-  
त्ययो मुडागमश्च । ( लक्ष्मीगान् । लक्ष्मणः ) ‘लक्ष्म्या अच्’ इति मरवर्धीयो नगरप्र-  
प्रत्यय इकारस्य चोकारः । ( लक्ष्म्यम्, लक्ष्मणम् ) । अचो यति ल्युटि च णेलोपः । लक्ष्यमर्षीतं  
वेद घा ( लाक्षिकः ) । लाक्षणिकोऽप्येवम् । उच्छादो लक्ष्य लक्षणे इति पाठादृक् । दाम  
लक्ष आलोचन इत्याकुस्मीयो भविष्यति ॥ ५ ॥

कुदि अनृतभाषणे ॥ ( कुन्द्रयति । अचुकुन्द्रत् । कुन्द्रति ) इत्यादि । अत्र स्व ऋदिदित्येक इति । तत्र कोऽयतीत्यादि । ऋदित्फलं तु अचुकुदोदित्यत्र ह्रस्वनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

लड उपसेवायाम् ॥ ( लाडयति ) इत्यादि । लडतीति विलासे शपि ॥ ७ ॥

मिदि स्नेहने ॥ ( मिन्दयति । मिन्दति ) इत्यादि । अत्र क्षीरस्वाम्यनिदितं पठि कैश्चिदिदित् पठ्यत इत्याह । तथा कौशिकोऽप्यनिदितं पपाठ । स्नेहने मेदते मेघतीति श श्यनोः । ऋदितोऽपि शपि मेघाहिंसनयोः, मेदते ॥ ८ ॥

ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ( ओलण्डयति । ओलण्डति । ओलिलण्डयिपति ) । अजादित् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अत्र स्वामिकाश्यपसंमताकाराः केचिदोदितं पठन्ति तेषां लण्डयति । लण्डतीति । अपरे तूकारादि पठन्ति, तदोकारं धात्ववयवमुदाहरतां मैत्रेया नामित्संज्ञकत्वमभिदधतामन्येषां च सर्वेषामनभिमतम् ॥ ९ ॥

जल अपवारणे ॥ ( जालयति ) इत्यादि । नन्दिसम्मताकारावाद्यंतौ विपर्यस्य पर लज इति, तन्माभूदिति मैत्रेयो जालमित्युदाजहार ॥ १० ॥

पीड अवगाहने ॥ ( पीडयति । अपीपिडत् । अपिपीडत् ) । “आजभास” इत्यादि णौ चड्युपधाह्रस्वविकल्पः । ( पीडा ) भिदादिपाठादङ् । ( पाणावुपपीडं धारयति, पाप पीडं धारयति ) । पाणिनोपपीडमिति वा । “सप्तम्यां चोपपीड” इति सप्तमीतृतीयान्तः णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात् समासविकल्पः । “धनुरभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधान” इति च भट्टिकार उपोपसर्गग्रहणमतन्त्रं मन्यते ॥ ११ ॥

नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाटयम् । नाट्यइत्येव चन्द्रः । ( चौरस्योज्जा नम् ) “जासिनिग्रहण” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अनेकार्थत्वाद्द्विसार्थत्वमुत्पूर्वस्य, जास्य दीनां विकृतनिर्देशाणौ चडि ह्रस्वेनायं विधिरित्युक्तं न्यासे । तत्फलं चोरमनीनटदित्य पष्ठ्यभावः । अयं पक्षो भवादौ दूषितः ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थान इति मैत्रेयः । अतिहर्ष इति बहवः । ( आथयति ) । क्रथिम केचिदत्र पठन्ति । स मैत्रेयादौ न दृश्यते । तथा क्रथश्रथौ हिंसायाम्, ( काथयेत्, क्रथां क्रथेत ) इति घटादि(१) च पठता देवेनापि न पठितः ॥ १३ ॥

बध संयमने ॥ ( बाधयति ) । बन्धेति चान्द्रः । बन्नातीति बन्ध बन्धन इति क्रैय दिक्स्य वीभत्सते इति भौवादिकस्य नित्यसन्ननन्तस्य बधेर्वेरूप्ये ॥ १४ ॥

पृ पूरणे ॥ ( पारयति ) । अत्र श्रीभद्रादयो दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्पक्षे णिञ् नेति । तथाहि—दीर्घोच्चारणं परितेत्यादावदन्तमृदन्तमिति इट्सिद्धये, तण्णिचो विकल्पस्य व लपकं भवति । ननु परितेत्यादि षृणातिपित्योरन्यतरेणापि सिद्ध्यति किं विकल्पकल्पनया सत्यम् । परितेत्यादि सिद्ध्यति, परतीत्यादिसिद्धिस्तु प्रयोजनं भविष्यति ॥ १५ ॥

ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ प्राणनं जीवनम् । ( ऊर्जयति । और्जिजत् । ऊर्जिजयिपति ) “न्द्रा” इति रेफवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । ( ऊर्क् ) । “आजभास” इत्यादिक् ऋप् । “चोः कुः” इति कुत्वं, णिलोपस्य [ पूर्वत्रासिद्धये न स्थानिवत् ] इति स्थानिः च्वनिपेधात्प्रदान्तता, संयोगान्तलोपस्तु “रात्सस्य” इति नियमात् भवति ॥ १६ ॥

पक्ष परिग्रहे ॥ ( पक्षयति । अपपक्षत् ) ॥ १७ ॥

वर्ण चूर्ण प्रेरणे ॥ एवं मैत्रेयः । अन्ये तु वर्णं वर्णने । चूर्णं प्रेरण इति वर्णयन्ति । ( चूर्ण यति ) । वर्णं गृह्णाति ( वर्णयति ) चूर्णं रवध्वंसयति ( अवचूर्णयति ) । “सत्यापपाश” इत्यादिना वर्णचूर्णाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां ग्रहणावध्वंसनयोर्णिच् ॥ १८-१९ ॥

प्रथ प्रख्याने ॥ ( प्राथयति । अपप्रथत् ) “अत्स्मृद्दृहत्वरप्रथ” इत्यभ्यासस्याकारः



“नान्ये मितोऽहेतो” हात सम्भवद्धेतुमण्णिचां सुरादिणिचि मित्वाभावात्प्रथ प्रथयान इति यटादिकं मित्त्वमस्य न भवति ॥ २० ॥

पृथ प्रथेपे ॥ (पार्थयति । अपपर्थत् । अपोपृथत् ।) उर्कद्वा । पथ इत्येक इति स्वामो, पाथयति । अपोपथत् ॥ २१ ॥

पम्ब सम्बन्धने ॥ (सम्बयति । अससम्बत् ।) शम्ब चेति मैत्रेयः । शम्बेत्येक इति स्वामो । (शम्बयति । अशाशम्बत् । शम्बरम् ।) बाहुलकादरः । साम्ब इति केचिद्दन्त्यादि दीर्घवन्तं च पठन्ति ॥ २२ ॥

भक्ष अदने ॥ (भक्षयति पिण्डो देवदत्तः) । अतो हेतुमण्णिचि भक्षयति पिण्डो देवदत्तेनेति “गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थ” इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् [भक्षेर्हिंसार्थस्य] इति वार्तिकेन निषिध्यते । अत्र च [ आदिखाद्योः प्रतिषेधः ] इत्यतः प्रतिषेधप्रदाऽनुवर्तते । “गतिबुद्धिः” इत्यादौ चाणिग्रहणेन हेतुमण्णिचो निषेधः । हिंसायां तु भक्षयति यवान् बलीवर्हानिति भवति । अत्र भक्षयतिहिंसाङ्गे भक्षणे वर्तते, हिंसा च सर्व भावाः सचेतना इति दर्शनेन यवानां सचेतनत्वादस्ति । दर्शनान्तरे यवानां भक्षणे स्वामिनो हिंसा भवतीति तदपेक्षं भक्षणस्य हिंसाङ्गत्वम् ॥ २३ ॥

कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः ॥ एवं बहवः । छेदनपूरणयोरिति स्वामो, छेदनइत्येवं विनेन्द्रदुर्गा । (कुट्टयति । अचुकुट्टत् । कुट्टाकः) । “जल्पभिक्षकुट्ट” इति पाकन् । पित्त्वात् स्त्रियाम् (कुट्टाकी, कुट्टनं, कुट्टः) । “पृत्” । कुट्टेन निवृत्तं (कुट्टिमम्, ) [ भावप्रत्ययान्तादिमण्वक्तव्यः ] इति “तेन निवृत्तम्” इति विषये इमम् ॥ २४ ॥

पुट्ट पुट्ट अलपोभावे ॥ (पुट्टयति । अपुपुट्टत् । पुट्टयति । अचुपुट्टत् ॥) २५-२६ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ (अट्टयति, आट्टयत्) । अयन्दोषधो लक्षणवशेन टकार इति “नन्दा” इति दकारवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विवचने पश्चात् ष्टुत्वम् । (सुट्टयति । असुपुट्टत्) २७-२८ ॥

लुण्ठ स्तेये ॥ (लुण्ठयति । अलुलुण्ठत्) । लुण्ठतीति लुठि स्तेये इत्यस्य षापि । ननु लुण्ठतेरिदिपाठेनापि लुण्ठयति लुण्ठतीति रूपद्वयं भविष्यति, किं न्वादीदिपाठेन । सत्यम् । सिध्यतीदं रूपद्वयं, लुण्ठतेति ताच्छीलिकस्नु(१)न्न स्यात् । “जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठ” इति पाकना थापात् । लुठि पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव तत्र प्रहणमिति भोवादिफात्तुनि लुण्ठतेति भवतीत्युभयत्र पाठः कर्तव्यः । अत एव न्यासे कुट्ट छेदे, लुण्ठ स्तेये चौरादिकादेश्चावित्युक्तम् । (लुण्ठाकः) “जल्पभिक्ष” इत्यादिना पाकन्, पित्त्वान्ठीप् ( लुण्ठाको ) २९

शठ षठ असंस्कारगतयोः ॥ (शठयति । षठयति । अशोशठत् । अशोषठत्) । इदिद्वितीय इति दुर्गं । मैत्रेयोऽपि षठोत्येक इति । ( षठयति । अशषठत् ) श्यायायां शठयतइत्याकुस्मोय । शठयति षठयतीति कयादी, कैतवे शठतीति षापि गतम् ॥ ३०-३१ ॥

तुजि पिजि हिंसाबलादाननिवनेतनेषु ॥ (तुजयति । अनुतुजत् । पिजयति । अपिपिजत्) । इदित्करणानुज्ञति पिजतीत्यपि भवतः । तुजि हिंसायां तुजि पालने चेति भूवादिपाठादेव हिंसायां तुजतीति सिद्धाविदित्त्वेन णिञ्जित्त्वेत्वं बलादाननिकेतनयोरपि तुजतीति रूपसिद्धये, एवं तद्धोनेनैव सिद्धे भूवादिपाठ किमर्थं इति चेत्, पालने तुजतीत्यर्थः । तुजयति पिजयतीति भाषायांभे भविष्यतः । नाक्ययनस्तुज पिजेति पपाठ । पिज वर्णइत्यदादी । इह खजि लुजि इत्यपि क्वचिद् दृश्यते । तौ मैत्रेयादिभिर्न पठ्येते ॥ ३२-३३ ॥

पिस गतौ ॥ (पेसयति । अपोपिसत्) । पेसतीति षापि ॥ ३४ ॥ पाम्ब्व सामप्रयोगे ॥ (सान्त्वयति । अससान्त्वत् । सिपान्त्वयिपति) ॥ ३५ ॥ चल्क चल्क परिभाषणे ॥ (चल्कयति । वल्कयति । अशाचल्कत् । अवचल्कत्) ३६-३७

गिगह स्नेहने ॥ पापदेगः । ( स्नेहयति । असिगिगहन् ) खिग्रतीति प्रोता दिवादिः ।  
अत्र लिपट स्नेहनइति क्वचित्कोणे दृश्यते । तद्धननालनाकटायनमैत्रेयदेवादिमिश्रिरन्तनेत्रां-  
रुयात्प्रभिनं लिप्यते ॥ ३८ ॥

स्मिड अनाद्रे ॥ ( स्मेडयति । असिस्मिडन् ) स्मिड् इत्येकइति मैत्रेयः । ( स्मायय-  
ते ) । अययते वृत्तं लिङ्गमिति न्यायेन प्यन्तस्य डिस्मादात्मनेपदम् । आत्वं स्मायनेरिति  
निर्हेनाद्धेतुमणौ विधानाच्च नास्य भवति । शाकटायनस्त्वट स्मिड गताविति टान्तप्रकरणे  
पवाठ । समयतइतीपद्भासे षापि ॥ ३९ ॥

श्लिय श्लेषणे ॥ ( श्लेषयति । अशिश्लियन् ) । श्लेषतीति दादे षापि । डिस्म्यतीत्यान्दिङ्गे  
प्रयति ४० ॥

पथि गतो ॥ ( पन्थयति । अपपन्थन् , । पन्थयति । अपन्थान् , ) इदिसमागिगत्रि-  
कल्पः । पथतीति पथे गतावित्यस्य षापि ॥ ४१ ॥

पिच्छ कुट्टने ॥ ( पिच्छयति । अपिपिच्छन् ) ४२ ॥

छदि संवरणे ॥ ( छन्दयति । अचउन्दन् । छन्दति ) । शाकटायनस्स्वात्मनेपदिस्त्रय्यमुं  
पवाठ स्मास्यादयदइत्येतिदितं पठित्वा छादयतीत्युदाजन्दुः । तथा छादयतीति रूपस्य छद्  
अपवारणइत्याद्यपयोगेण सिद्धत्वादिह पाठो व्यर्थः स्यात् । इदित्वाभाये छन्दःशब्दोऽपि न  
स्यादिति मैत्रेयाद्युक्त इदित्पाठ एव न्याय्यः । अत एव न्यासपदमकार्यादौ छादेयमित्यत्रोर-  
दछदादि छद् अपवारण इत्यस्मादेव व्युत्पादितम् ॥ ४३ ॥

ध्रणु दाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । ( विध्राणयति । व्यधिश्रणन् ) । घटादिनाडान् ध्रग-  
यति ॥ ४४ ॥

तड आघाते ॥ ( ताडयति । अतीतडत् ) ॥ ४५ ॥

राड मडि कडि भेदने ॥ ( राडयति । अचीराडत् । राडयति । अचराडत् । राडति ।  
अराण्डीत् । कण्डयति । अचकण्डत् । कण्डति । अकण्डीत् ) । राडतीति मन्यने षापि ।  
तथा कण्डतइति भेदे । क्षोरस्वामी तु भूवादौ परस्मैभाषं कडतिमनिदितमपि कडतीदितं  
पठित्वा कडेति दुर्ग इत्याह । अस्य निर्णयस्तत्र कृतः ॥ ४६-४७-४८ ॥

कुडि रक्षणे ॥ ( कुण्डयति । कुण्डति ) । कुण्डतइति वैकृत्पदाहयोः षापि गतम् । वैकृत्पा-  
र्थेष्टान्त इति शाकटायनः । टान्तमेकइति स्वामी । इमावपि पाठभेदौ तत्रापि दृशिनौ ॥४९॥

गुडि वेष्टने ॥ ( गुण्डयति । गुण्डति ) । रक्षगइत्येके । प्रथमादि द्वितीयान्तमेके पठ-  
न्ति । ( अवकुण्डयति । अवकुण्डति ) ॥५० ॥

सुडि खण्डने ॥ ( सुण्डयति । सुण्डति ) ॥ ५१ ॥

वटि विभाजने ॥ वडोति शाकटायनः । ( वण्डयति ) । अत्र मैत्रेयो भौवादिकस्य वि-  
भाजनार्थस्य घटेर्हेतुमणौ वण्डयतीति सिद्धे चुरादौ पाठः कर्त्रभिप्रायेऽपिपरस्मैपदार्थ इति ।  
असौ "णिवश्च" इति तद् चुरादिप्यन्तस्य नेति मन्यते । अन्ये तु "णिवश्च" इति तत्रापो-  
प्यत इति नेदं प्रयाजनं किन्तु चिन्तीत्यादिवदिदित्वञाणिवो विकल्पो नेति, विभाजने  
तु तेनैव वण्डतीति सिद्धमिति । ये तु भूवादावपि विभाजनइति पठन्ति तेषां तु नैवास्य चो-  
चस्यावतारः ॥ ५२ ॥

मडि भूपायां हप च ॥ ( मण्डयति ) । मण्डतइति घेष्टने षापि । मडि भूपायामिति  
भूवादौ पाठादेव मण्डतीति सिद्धेरस्मैदित्त्वं भुम्माप्रार्थं न तु गिज्विकल्पार्थमपि, तेन हर्षे  
मण्डतीति न भवति ॥ ५३ ॥

भडि कल्याणे ॥ ( भण्डयति । भण्डति ) । परिभाषणे भण्डनइति षापि । परिहासइ-  
त्येके तत्र ॥ ५४ ॥

उर्द वमने ॥ ( उर्दयति । अचउर्दत् ) ॥ ५५ ॥

पुस्त पुस्त आदरानादरयोः ॥ ( पुस्तयति पुस्तम् । पुस्तयति पुस्तम् ) ॥ ६६-६७ ॥  
 सुद सञ्चोदने ॥ सञ्चोदनं प्रवनः, प्रेरणा च । तत्र प्रवने द्विकर्मस्त्वं, देवदत्तमर्थम् (चोदय-  
 ति) । ( चूडा ) । भिदादिपाठादह । उत्वं दीर्घत्वं च । ( चूडालः ) । “प्रागित्पादातो  
 लज्जन्यतरस्याम्” इति मत्वर्थे लच् । चूडा नाम काचिवृ, तस्या अपत्यं ( चौडिः ) “बाह्या-  
 दिभ्यश्च” इतीञ् “श्चवः” इति टसोऽपवादः ॥ ६८ ॥

नक्क धक्क नाशने ॥ अर्थे तरगीयादिः । णोपदेशर्युदात्ते वृत्तिनन्दात्यादाडुपादानात् ।  
 ( नक्कयति ) ॥ ६९-६० ॥

चक्क चुक्क व्ययने ॥ ( चक्कयति । चुक्कयति ) चिक्क इत्यपि षचित्पठने ६१-६२  
 क्षल शौचकर्मणि ॥ ( क्षलयति । अचक्षत् ) ॥ ६३ ॥

सल प्रतिष्ठापाम् ॥ ( सालयति । अतीतलत् । सालं । तलम् ) । अच् । “क्षणापूर्वमे  
 विधिरनित्य” इति वृत्त्यभावः । मैत्रेयस्तु ‘धुविरविशाब्दे, इति शापकं सानान्धमित्युक्त्वा  
 गिज्जभावे तलशाब्दमाह ॥ ६४ ॥

तुल उन्माने ॥ ( तोलयति । अतुलत् । तुला ) इति गिज्जोऽनित्यत्वादिति मैत्रेयः ।  
 अन्ये तु गिज्जभावे प्रमानाभावात् “तुल्यार्थे” इत्यादौ तुष्टेति निरातनादपि गित्तुकि तुष्टे-  
 ति । ( तुल्यति । अतुलत् ) इति तुलाशाब्दात् “प्रातिरदिवाद्यात्थे बहुमिटरथ” इति  
 गिषि, “दीर्घो लघोः” इति णौ चट्ठस्यास्य दीर्घत्वमलोपित्याद्य भवति । तुला वृत्त्यास्य  
 नास्ति । “तुल्यार्थे” इति रिषोपमाना मृताया तत्रैवानुलोपमान्त्वामिति रथनाद्य भवति ।  
 तुल्या सम्मितं ( तुल्यम् ) । “नीरयोधर्म” इति यत् । तुल्या सम्मितमिति वृत्त्यतिमात्रं  
 स्वरशाब्दस्वर्यं सदत्तपपां । ( तुल्यवपेतः ) । “वृत्त्यतुल्यार्थया अजात्या” इति समाना-  
 धिकरणसमासः । अर्थे च पूर्वनिरातनियमवाधनार्थः । तथा तुल्यमज्ञानित्यत्र “सम्भूत्”  
 इति महत्त्वदस्य प्राप्त्यर्थं निरातवाधार्थः । ( वृत्त्यास्य तुल्यः, वृत्त्येन वा ) । “तुल्यार्थे”  
 इति षष्ठीतृतीये ॥ ६५ ॥

इति ठमञोर्वा लुक् ॥ ७७ ॥

सुट छेदने ॥ ( चोटयति ) । सुटतीति शे गतम् ॥ ७८ ॥

मुट संचूर्णने ॥ ( मोटयति ) । मोटतीति मर्दने शपि । मुटतीति प्रमर्दनाक्षेपयोः शे ॥ ७९ ॥

पडि पसि नाशने ॥ ( पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति । पांसुः ) । “अर्जिदृशि”

इत्यादिनोप्रत्ययो दीर्घश्च । पण्डतइति गतौ शपि ॥ ८०-८१ ॥

व्रज मार्गसंस्कारगत्योः । ( व्राजयति ) । व्रजि मार्गसंस्कारयोर्गतौ चेति मैत्रेयादयः ।

अत्र धनपालो मार्गे चेति पठति । स्वामी तु व्रजस्थाने व्रजि पठित्वा मार्गेति द्वितीयं धातु-

माह । तन्त्रान्तरे तु व्रजिव्रजी द्वौ पठित्वा मार्गसंस्कारगती अर्थो उक्तौ । ( व्राजयति ।

मार्गयति ) । व्रजति व्रजतीति शपि । व्राजयतीति वातेर्णौ “वो विधूने लुक्” इति जुगा-

गमे । मृग अन्त्रेपणे कथादौ । मार्ग अन्त्रेपणे इति युजादौ ॥ ८२-८३ ॥

शुक्ल अतिस्पर्शने ॥ ( शुक्लयति ) ॥ ८४ ॥

क्षपि गत्याम् ॥ ( क्षम्पयति । क्षम्पति ) ॥ ८५ ॥

क्षपि क्षान्त्याम् ॥ ( क्षम्पयति । क्षम्पति ) क्षपयतीति प्रेरणार्थस्य कथादित्वेन ॥ ८६ ॥

क्षजि कृच्छ्रजीवने ॥ ( क्षञ्जयति । क्षञ्जति ) क्षञ्जतइति गतिदानयोर्घटादौ ॥ ८७ ॥

श्वर्त गत्याम् ॥ ( श्वर्तयति ) ॥ ८८ ॥

श्वभ्र च ॥ ( श्वभ्रयति ) ॥ ८९ ॥

ज्ञप मिच्च ॥ ज्ञापने मारणादिषु चाभिधानमस्त्वैवेति मैत्रेयादयः । अन्ये तु शाकटायना-  
नुसारिणो ज्ञप मारणतोपणनिशामनेषु मिच्चेति पठन्ति, तथा “इको झल” इत्यत्र न्यासे “ज्ञप  
मिच्च” इति (१) पठित्वा अन्येषु ज्ञपमारणतोपणनिशामनेष्विति पठन्तीति । घटादिवद्नापि  
केचिन्निशामनस्थाने निशानशब्दं पठन्ति । घटादिषु मारणादिसूत्रस्य पाठादेव मित्त्वे सिद्धे  
पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनं ज्ञपयमादिव्रजमन्ये स्वार्थेण्यन्ता न मित इति ज्ञापनार्थमिति  
पुनः पाठफलं चाहुः काश्यपादयः । ज्ञपादीननुक्रम्य “नान्ये मितोऽहेतौ” इति ज्ञपादिव्यतिरि-  
क्तानामेवाहेतुमणौ मित्त्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेदं फलम् । किं चार्थविशेषपरिगणनम-  
प्ययुक्तं, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, (ज्ञप्तिः) “श्लाघन्हुड्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान” इत्यत्र ज्ञीप्स्यमानो  
ज्ञपयतुमित्त्वमाणो बोधयितुमभिप्रेत इत्यादौ ज्ञानमात्रे ज्ञापने च प्रयोगदर्शतात् । न चैदं  
शक्यते वक्तुं निशामनं ज्ञानमात्रं तदर्थोदस्मादहेतुमणौ चुरादित्वेन प्रच्छ ज्ञीप्सायां ज्ञप्ति-  
रिति भविष्यति, “स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान” इत्यादिस्तु हेतुमणौ घटादित्वेनेति । एवं तर्हि  
घटादिज्ञापनविषयो अयं तु ज्ञानविषय इत्यर्थभेदस्य विद्यमानत्वात् घटादित्वादेव मित्त्वे सिद्धे  
पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनं ज्ञापनार्थमिति स्वोक्तेन विरोधः स्यात् । अथ मतं घटादित्वादेव  
मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनं ज्ञापनार्थमिति स्वोक्तेन विरोधः स्यात् । अथमतं घटा-  
दित्वादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनं ज्ञापनार्थं, निशामनस्य प्रहणं विषयधर्मितर-  
योस्तु नियमार्थमिति । एवमपि मारणादिष्विति वचनमयुक्तं, मारणतोपगयोरिति तु वक्तव्य-  
म् । किं चास्य ज्ञानमात्रार्थत्वे “श्लाघन्हुड्” इत्यत्र न्यासकारहरदत्तादिभिश्चौरादिकाद् व्यु-  
त्पादनं विरुद्धयेत । सर्वथा तज्ज्ञापयत्याचार्यः, “विज्ञापना भरूपु सिद्धिमेति” ज्ञापकं स्यात्त-  
दन्तत्त्व, इत्यादिस्तु न सिध्यति । अथ मारणतोपणनिशामनेष्विति घटादाविह च पाठा-  
ज्ज्ञापयत्यादि सिध्यति, ज्ञीप्स्यमानो ज्ञप्तिरिति न सिध्यति । यदि तु मतं घटादौ निशाम-  
नमिति पाठ, इह तु निशानमिति घटादेर्ज्ञापयति, अस्माज्ज्ञपयतीति भविष्यतीति, एवमपि  
“स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान” इत्यादि न सङ्गच्छते । अत्र हि बोधनार्थो धातुस्तत्र तु बोधनं  
निशामनशब्दार्थो न तु बोधनेति । अथ तत्रापि बोधनार्थः, प्रच्छ ज्ञीप्सायां, ज्ञीप्स्यमानः

ज्ञसिर्न सिध्यति । तस्माज्ज्ञप मिच्चेत्येव युक्तः पाठः । अत एव “इको झल्” इत्यादौ “ज्ञप मिच्च” इति न्यासकारहरदशाद्यः पठन्ति । तेनास्य यथाप्रयोगमर्थ इति ज्ञापने ज्ञानमात्रे च वृत्तिरिति प्रच्छ शीप्सायां, शीप्स्यमानः, ज्ञपयितुमिच्यमाण, इत्यादि सर्वमुपपद्यते । ज्ञापयत्यादिप्रयोगस्तु ज्ञानमात्रवचनाज्ज्ञानातेः । घटादिमित्त्वं तु चाक्षुपज्ञानार्थकनिशामनार्थस्य चेतोह न भवति, निशामनं चाक्षुपज्ञानमित्यवोचाम । पुरुषकारेऽप्यस्मदुक्तीत्या “ज्ञप मिच्च” इत्येव पाठो युक्त इति सिद्धान्तितम् । एवं च घुरादिगिचो “गिचश्च” इति कर्त्रभिप्राये तद् नास्तीति, दर्शनाभयणेनोक्तस्योक्तिः, “गिचश्च” इत्युदितं विहितं यदिति कर्त्रभिप्रायेऽपि. मारणादौ परस्मैपदसिद्धिः पुन. पाठफलमिति यद्देनेकोक्तं तदपि मतं, जानातीति ज्ञ.सिच्येत्, ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादेश्च मित्येऽपीदमेव ज्ञपमिदिति पदं ज्ञापने मारणादौ, तेनायां ज्ञापनार्थं ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यादिति स्वैनेव ज्ञपमिदित्यर्थंविद्येपोपादानरहितं पाठमद्गीहृत्य तस्य च प्रयोजनं मारणादिष्यतिरिक्ते ज्ञपयत्यर्थं ज्ञपयतीति सिद्धिरित्युक्तत्वादुक्तस्योक्त्यसंभावाद्भिराकृतम् । ( ज्ञपयति । संज्ञपयति । निज्ञपयति, प्रज्ञपयति ) । स्वभावात्मारणादावप्यस्य वृत्तिरित्युक्तं, तत्र कौमारमतेन सोपसर्गः प्रदर्शितः । ( जिज्ञपयिष्यति । शीप्सति ) । “सनीवन्त” इत्यादिना पक्षे इडभावः । “आपज्ञप्याम” इति श्लादौ सन्यच ईकारः । “अत्र लोपः” इत्यभ्यासलोपः । “नेरनिटि” इति गिलोपः । “वा दान्त” इत्यत्र ज्ञष्ठ इति निपातनं ज्ञेपरिति “निष्ठायां सेटि” इत्यत्र कैयटपदमज्जयोरुक्तत्वादिह ज्ञप्तः ज्ञपित इति मैत्रेयेणोदाहरणस्य प्रदर्शनमप्युक्तम् ॥ ९० ॥

यम च परिवेषणे ॥ घकारेण मिदित्यपेक्ष्यत इति मैत्रेयाद्यः । इह परिवेषणं परिवेषनं, न तु भोजना, नापि वेष्टना । तत्र हि घटादित्वासिद्धम् । न च वेष्टनेऽपि घटादिभ्येन मित्त्वसिद्धिः । हेतुमदुपयन्तस्य तद्विधानात् तस्य च वेष्टना ऽप्यो न तु वेष्टनमिति । ( यमयति चन्द्रम् ) परिवेषेतइत्यर्थः । अन्यत्र नियामयति । क्वचिदमो ऽपरिवेषण इति पठ्यते । तदुपार्थम् । घकारेण मिदित्यपेक्ष्यतइति मैत्रेयादिविरोधात् । किं च घटादौ यमो ऽपरिवेषण इति परिवेषणादुपयत्र मित्त्वं निषिध्यते, अनेन तु तत्र च विधीयतइति विधिनिषेधयोर्विषयविभागो न प्रकल्पेत । येषां तु दर्शनं घटादावपरिवेषणे मित्त्वं विधीयतइति तेषान्तु तत्रैवानेनापि मित्त्वं विधीयत इति वैष्यर्थमेव प्रसज्येत । इदं च घटादावपरिवेषणे मित्त्वविधानदर्शनं च तत्रैव दूयितम् ॥ ९१ ॥

चह परिकल्कने ॥ ( चहयति ) । मैत्रेयस्तु षपेति पठित्वा षपयतीत्युदाजहार । षेत्स्युप्मान्तमेव चन्द्रोऽपि । अर्थं कथादावपि पठिष्यते, तस्य फलमग्लोषित्वात् “सन्वल्लुपुनि” इति इत्वस्य “दीर्घो लघोः” इति दीर्घस्य चाभावः । तेनाचचइदिति भवति । इह पाठाद-  
 षोचइदितोत्वदीर्घो भवतः । तथास्य मित्वात् ( अचहि । अषाहि । चहं चहं, चाहं चाहम् इति “विष्णुमुलो” इति दीर्घविकल्पो भवति । चहतोति भूवादिः ॥ ९२ ॥

रह त्यागे ॥ इतोह केचित्पठन्ति । ( रहयति ) । कथादावपि पठिष्यते, तत एव सिद्धे-  
 रिह पाठो व्यर्थ इति स्वामी । तत्र, चहिवत्कथादेरग्लोषित्वादित्यदीर्घयोर्भावादारहइदिति भवति, इह पाठादरोहइदिति, तथा ( अराहि । अराहि । रहं रहं । राहं राहम् ) इति मित्वात् “विष्णुमुलोः” इति दीर्घविकल्पोऽस्य भवतीति प्रयोजनसद्भावात् । रहतीति षापि । रहती-  
 रित तत्रैव रहि गतावित्यस्य ॥ ९३ ॥

बल प्राणने ॥ ओष्टगादिः । ( बलपति ) ॥ ९४ ॥

चिञ् चपने । मित्करणत्कर्त्रभिप्राये तद्विषयर्थाणि तस्य तद्वत्त्वेन भवति, गिचि “चिस्पुरोर्गो” इत्यात्वं पक्षे भवति । तत्र पुकि मित्वात्तस्य षस्य इति । ( चपयति । चपयति ) । अगिचि चपति, चपते इति भवति । अत्र कादयप इकारोच्चारणसामर्थ्यादात्थं नेति तच्चिन्त्यम्, अतएवस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे वृद्धणव्येऽस्येप चपयतीति स्वामिन्पठत्वा-

य, तथा णिजभावे गुणाथोश्चयतीति रूपार्थत्वाच्च । रहत्याद्यो यद्यप्यत्र मैत्रेयादिभिर्न  
जास्तथापि काश्यपादिप्रामाण्यादस्माभिः पठिताः । चिनोतीति स्वादेः । “नान्ये मितो-  
तौ” ज्ञपादिव्यतिरिक्ता अहेतुमण्णौ मितो न भवन्ति । तेन ज्ञपादिव्यतिरिक्तानां चौरादि-  
नां शमादीनां “जनोजूपक्तसुरञ्जोऽमन्ताश्च” इत्यादिना सामान्यलक्षणेन प्राप्तं मित्वं न-  
वति ॥ ९६ ॥

घट्ट चलने ॥ ( घट्टयति ) । घट्टते इति शपि ॥ ९६ ॥

अस्त संघाते ॥ ( अस्तयति ) । क्वचिदयं वक्ष्यमाणस्य पुंसेरनन्तरं पठ्यते ॥ ९७ ॥

खट्ट संवरणे । ( खट्टयति ) ॥ ९८ ॥

पट्ट स्फिट्ट चुबि हिंसायाम् ॥ ( सट्टयति । स्फिट्टयति । चुम्बयति ) । चुम्बतीति  
ऋसंयोगे शपि । केचिद् द्वितीयं पुट्टेत्युकारवन्तमनोष्ठं च पठन्ति । अस्माभिरस्तु मैत्रेया-  
पोनामनुसारेण पूर्वमेव पुट्टिःपठित इतीह न लिखितः, तदनुरोधादेवेह स्फिट्टिश्च पठितः । इह  
यय क्षय इति नन्दी पठति । व्ययेत्यपरे, मैत्रेयदेवाद्यस्तूभयमपि न पठन्ति ॥ ९९-१००-१०१  
पूल संघाते ॥ ( पूलयति ) । पूलतीति शपि । पुरुषकारे तु पुणोति क्षीरस्वामी, पुणेति  
शाकटायन इत्युक्त्वा कोशशुद्धिस्त्वोदशोऽथं कीदृशीति न विद्य इत्युपहसितम् ॥ १०२ ॥

पुंस अभिवर्द्धने ॥ ( पुंसयति ) ॥ १०३ ॥

टाक वन्धने ॥ ( टङ्कयति । टङ्कति । टङ्का । विटङ्कः ) ॥ १०४ ॥

धूस कान्तिकरणे ॥ दन्त्योऽप्यान्त इति श्रीभद्रमैत्रेयादयः । सूर्धन्योऽप्यान्त इति  
स्वामी । तथा च मैत्रेयोऽपि धूप इत्येकइति । काश्यपस्तु तालव्योऽप्यान्तमाह । ( धूस-  
यति । धूसरः ) । बाहुलकादरप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

कीट वर्णे ॥ ( कीटयति ) ॥ १०६ ॥

चूर्णं सङ्कोचने ॥ ( चूर्णयति ) । पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥ १०७ ॥

पूज पूजायाम् ॥ ( पूजयति । पूजा ) । “चिन्तिपूजि” इत्यङ्, “ण्यास” इति युचोऽपवादः ।  
( पूजितो राज्ञाम् ) “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः । सनि “क्तस्य च वर्तमाने” इति  
कर्तरि षष्ठी । “क्तेन च पूजायाम्” इति समासनिषेधः । ‘पूजितो यः सुरासुरैः’ इत्याप्यः प्रयोग-  
इत्याहुः ॥ १०८ ॥

अर्क स्तवने ॥ ( अर्कयति, ) तपनइत्येके । अर्चयत्यर्कमर्किण इति दर्शनात् स्तवनपा-  
ठो युक्तः ॥ १०९ ॥

शुठ आलस्ये ॥ ( शोठयति ) । शोठतीति गतिप्रतिघाते शपि ॥ ११० ॥

शुठि शोपणे ॥ ( शुण्ठयति । शुण्ठति ) । अत्र क्षीरस्वामी । केचिदेनमकारान्तं पठन्ति,  
लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणमिति, एवं तु आलस्ये इति पूर्वत्रैव शोपणमपि निर्दिशेत् । शोपणे  
शोठयतीति प्रयोगो दृष्टश्चेत् शोठयतेरनेकार्थत्वेन निर्वाह्यः, तस्मान्बुठि-शोपणइति युक्तः  
पाठः । अस्येदित्वादेव शुण्ठतीति सिद्धे भ्वादौ शुण्ठेः पाठः प्रपञ्चायैः ॥ १११ ॥

जुड प्रेरणे ॥ ( जोडयति ) । वन्धने जुडतीति शे ॥ ११२ ॥

गज मार्ज शब्दार्थे ॥ ( गाजयति । गाजयते ) । गजतीति शपि, गर्जति गृञ्जतीति च ।  
( मार्जयति ) । शौचालङ्कारयोः, मार्जतीति युजादौ भविष्यति । मृजूप् शुद्धावित्यस्य मा-  
र्ण्येत्यादौ । अत्र मर्च्चिमपि केचित्पठन्ति । मर्चयति । शपि मर्चति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

घृ सम्प्रखवणे ॥ धारयति । अत्र क्षीरस्वामी स्नावणइति पठित्वाऽभिवारयतीत्युदाज-  
हार, धरतीति शपि । जघतीति श्लौ । छान्दसौ चैतावित्युक्तम् ॥ ११५ ॥

पचि विस्तारवचने ॥ ( पञ्चयति ) । पञ्चति, पञ्चतइति व्यक्तार्थस्य शपि ॥ ११६ ॥

तिज् निशामने ॥ ( तेजयति ) । तितिक्षते इति भौवादिकस्य तिजेर्गित्यसन्नन्तस्य क्ष-  
मायाम् । तेजतीति शपि-पालनार्थस्य ॥ ११७ ॥

कृत संशब्दने ॥ ( कीर्तयति ) । “उपधायाश्च” इतोत्त्वरपरत्त्वयोः “हलि च” इति दीर्घः । ( अचिकीर्तत् । अचीकृतत् ) । उर्द्धात् । अन्यदा णौ कृतं स्थानिवर्तितात्त्वस्य स्थानिवत्त्वं न भवति । यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽवर्णोऽस्तत्रैवेयं परिभाषेत्येवं “द्विवचनेऽचि” इत्यादौ भाष्यकैटयोः स्थितम् । एवमेव “उर्द्धत्” इत्यादौ पदमञ्जुर्वादिष्वपि । यत् “स्तौतिण्योरेव” इत्यत्रास्य सिषेचयिपत्यादौ सिषेहेतुमणौ गुणे सनोति गुणायादेशयोश्चरत्खण्डस्यावर्णोभावेऽप्यनया परिभाषया गुणस्य स्थानिवत्त्वेन सिषेःशब्दस्य द्विरुक्तेर्वचनं तदस्याः परिभाषायाः सामान्यताश्रयणेन स्थानिवत्त्वेऽपि रूपसिद्धौ विशेषो नास्तित्येतावता न तु सिद्धान्तस्थित्या । कथन्तर्हि “लोपः पिवतेः” इत्यत्र वृत्तावपीप्यदित्यत्र पिवतेर्णौ युक्तिर्वाचि “लोपः पिवतेरीचाम्यासस्य” इत्युपधालोपे तस्यानया परिभाषया स्थानिवत्त्वमाश्रित्य पायशब्दस्य द्विरुक्तिरूपा, नह्यग्नोत्तरखण्डस्याधमचमवर्णं पश्यामः । यद्यपि प्रयोगे न पश्यामः स्थानिवत्त्वेन पायशब्दे द्विरुक्ते प्रक्रियायांमुत्तरखण्डेवर्णं पश्याम इति न दोषः । तस्य च “लोपः पिवतेः” इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्या प्रयोगे दर्शनम् । एवमौजददित्यत्राप्युदशब्दाणिच टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वे ढत्वादीनामसिद्धत्वे हतशब्दस्य द्विरुक्तिः, प्रक्रियावाक्ये उन्तरखण्डस्याजवर्ण इति न क्वचिदोषः । एवं चौजिद्वदपीप्यदित्यादिसिद्ध्यर्थमस्याः परिभाषायाः सामान्यत्वमाश्रित्यात्र “लोपः पिवतेः” इत्यत्र वृत्तिकारवचनं “स्तौतिण्योरेव” इत्यत्र न्यासकारवचनं च संवादयन्नचिकीर्तयति सिद्ध्यर्थमनित्यत्वं चास्या वदन् सोरदेवोऽपि प्रत्युक्तः । प्रवृत्तसुसुरामः । ( कीर्तिः ) । “ऊतियूति” इत्यादिना युजपवादः क्त्वि । कालापास्तु युचमरोच्छ्रित् कीर्तयति । “ऋदुपधाचाकल्पित्वे” इत्यत्र तपरकारगाद् ऋकारोपधकीर्तयतिव्यावृत्त्यर्थाद्स्माणिचोऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते । नित्ये णिच्यनुपधात्वादेव ऋकारस्यात्र क्यच् न भविष्यतीति किं तपरकरणेनैतद्व्यावृत्त्यर्थेन, तेन कीर्तयतीत्यादि च भवति ॥ ११८

वर्धं छेदनपूरणयोः ॥ ( वर्धयति, अववर्धत् ) ॥ ११९ ॥

कुबि छादने ॥ ( कुम्बयति । कुम्बति । कुम्बा ) । “चिगित्पूजि” इत्यादिना युचोऽपवा-  
सोःकारः । एवं स्वामिकाश्चपमैत्रेयाद्यो वशान्तं पठन्ति । अपरे तु भकारान्तं पठन्ति, कुम्ब-  
यतीत्यादि ॥ १२० ॥

कुबि गुबि अदर्शने ॥ अदनइति मैत्रेयः । ( लुम्बयति । तुम्बयति ) । अनयोरिदित्वा-  
देव लुम्बयति तुम्बयतीति सिद्धेरर्दंनेऽर्थे भ्वाद्गौ पाठो व्यर्थः स्यात् । इहादर्शनेऽर्थे स्वर्थभेदास्तो-  
पि सार्थकः ॥ १२१-१२२ ॥

ह्यप व्यक्तार्थां वाचि ॥ ( ह्यापयति ) । ह्यपेत्येके । ( ह्यापयति ) ॥ १२३ ॥

सुटि छेदने ॥ ( सुण्टयति । सुण्टति ) । अत्र क्वचिन्मुडि सुडिती वृत्तौयान्तौ पठ्येते ता-  
वाधेपु व्याख्यानेषु न दृश्येते, अतोऽप्रामाणिकः पाठोऽनयोः ॥ १२४ ॥

इल प्रेरणे ॥ ( एलयति । ऐलित् ) । इलतीति तुदादौ ॥ १२५ ॥

अक्ष म्लेच्छने ॥ म्लेच्छनमपशब्दनम् । “म्लेच्छो ह्वा एष यदपशब्द” इति मुनेः  
( अक्षयति ) । अक्षतीति संघाते शपि । म्लक्ष अक्ष अदनइत्यपि क्वचित्पठ्येते ॥ १२६ ॥

म्लेच्छ अव्यक्तार्थां वाचि ॥ इहाव्यक्तवागपशब्दनम् । ( म्लेच्छयति ) । म्लेच्छतीति  
सूयादौ ॥ १२७ ॥

मूस यर्धं हिंसायाम् ॥ मूसयति । यर्धयति । यर्धतीति मूह वृद्धावित्यस्य शपि । यर्धत्  
इति च प्राधान्ये, वृद्धये यर्धयेदिति, भाषायांऽप्ये भविष्यति । अत्र गर्गं गर्दं शब्दे, गर्धं अभि-  
काह्वायामिति क्व चित्पठ्यन्ते । ( गर्जयति । गर्दयति । गर्धयति ) । सप्यपि गतायाद्यौ ।  
पृथ्यतीति वपनि श्युषेः ॥ १२८-१२९ ॥

गुर्दं पूर्वं निकेतने ॥ अत्र क्षीरत्वामो । पूर्वनिकेतनमासाद्याम्भवद्धारः । पारापणे द्वौ  
पाद इति । पुरपकारे तु पूर्वनिकेतनइति पठित्वा सच्च निवासपूर्वकमित्युक्त्वा पूर्ववर्तो-

यत्र "उपधायां च" इति दीर्घ उक्तः । (गूर्दयति । पूर्वयति) । पूर्वतिस्तु शपि । गुर्दस्तु कुर्दस्तुर्द-  
त्यत्र प्रपञ्चितः । पूर्वयतीति कथादिरित्युक्तं देवे, तच्च भूवादौ पूर्वतौ दूषितम् ॥१३०-१३१॥

जसि रक्षणे ॥ मोक्षण इति देवः । ( जंसयति । जंसति ) जस्यतीति इयनि मोक्षणे ।  
इहैव हिंसायां जासयतीति भविष्यति । तथा ताडनेऽपि ॥ १३२ ॥

ईड स्तुतौ ॥ ईडयति । ऐडिडत् । ईट इत्यदादौ ॥ १३३ ॥  
जसु हिंसायाम् ॥ ( जासयति चोरस्य चोरमिति वा ) । "जासिनिप्रहण" इति कर्मणि-  
शेषे षष्ठी । जासीति निर्दूँशाच्चोरमजीजसदित्यत्र न षष्ठीति न्यासे । इदमपि दूषितं प्रागे-  
व । त्वायामिडिकल्पार्थादूदित्करणदस्य णिजनित्य इति जसतीति भवति । ( जसित्त्वा ।  
जस्त्वा । जस्तम् ) ॥ १३४ ॥

पिडि संघाते ॥ ( पिण्डयति । पिण्डति ) ॥ १३५ ॥  
रूप रोपे ॥ ( रोपयति ) । शपि रीपति । हिंसायां इयनि रुष्यति । रोपे रूड् इत्येकइति-  
मैत्रेये रक्षितः ॥ १३६ ॥

डिप क्षेपे ॥ ( डेपयति ) । डप डिप संघातइत्याकुस्मीयः । क्षेपे डेपयति, डिपयतीति-  
गतौ ॥ १३७ ॥

डूप समुच्छ्राये । ( डूपयति ) ॥ १३८ ॥  
आ कुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मानाम्ने वेति वक्ष्यति । आ एतस्मादात्मनेपदिनोऽकर्त्र-  
भिप्रायेऽपि । आडमिबिधौ, मयांदायामसन्देहाथं प्रागित्येव द्रूयात् ॥

चित सञ्चेतने ॥ सञ्चेतनं संज्ञानम् । ( चेतयते । अचीचितत् । चिन्तयति । चिन्त-  
ति ) इति स्मृत्यामिह गतम् । शपि चेतति संज्ञाने ॥ १३९ ॥

दशि दंशने ॥ ( दंशयते ) । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनेति व्याख्यातारः ।।  
तेनेदित्करणसामर्थ्याण्णिजभावे दंशतीति शपि ॥ १४० ॥

दासि दर्शनदंशनयोः ॥ दंशनदर्शनयोरिति प्रायेण दृश्यतइति पुरुषकारे । ( दंसयते, दंस-  
ति ) । पूर्ववदणिचि परस्मैपदं, देसतीति रक्षणे गतमेकीयमतेन । दस्यतीत्युपक्षये इयनि,  
दासतइति दाने शपि । ( दासः, दासी ) । "दंसेष्टनौ न आ च" इति टनौ नकारस्य चा-  
कारः । दित्त्वात् स्त्रियां ङीप्, टनोः स्वरे विशेषः । अत्र दसेत्यनिदितमपि केचित्पठन्ति ।

यदाह, पितेव पुत्रं दसये वचोभिरित्यत्र भट्टभास्करः । दसये संगृह्णामि । दंशनदर्शनयोः चौ-  
रादिक उदात्ते, व्यत्ययेन वृद्धयभाव इति । ( दासीदासम् ) । गवाश्वप्रभृतित्त्वादेकवद्भाव-  
एकशेषाभावश्च ॥ १४१ ॥

डप डिप संघाते ॥ ( डापयते । डेपयते ) । डेपयतीति क्षेपे गतः ॥ १४२-१४३ ॥  
तत्रि कुटुम्बधारणे ॥ ( तन्त्रयते । तन्त्रति । तन्त्रम् ) ॥ चान्द्राः कुटुम्बेति पृथग्घातुं  
पठित्त्वा कुटुम्बयतइत्याहुः ॥ १४४ ॥

मन्त्रि गुप्तभाषणे ॥ ( मन्त्रयते ॥ मन्त्रयति ) ॥ १४५ ॥  
स्पश ग्रहसंश्लेषणयोः ॥ ( स्पाशयते । अपस्पशत ) । "अत्स्मृद्दृहत्वर" इत्यादिनाऽभ्यास-  
स्याकार इत्त्वापवादः । स्पशति । स्पशतइति स्पश बाधनस्पर्शयोरित्यस्य हि भ्वादेः ॥१४६

तर्जं भर्त्सं सन्तर्जने ॥ ( तर्जयते । भर्त्सयते ) । तर्जयन्निव केतुभिरिति भौवादिकस्यः  
तर्जयतेर्णिचि ॥ १४७-१४८ ॥

बस्त गन्ध अर्दने ॥ ( बस्तयते, गन्धयते ) ॥ १४९-१५० ॥  
विष्क हिंसायाम् ॥ क्वचित्कोशे हिष्केति पठ्यते । ( हिष्कयते ) ॥ १५१ ॥

निष्क परिमाणे ॥ ( निष्कयते । निष्कः ) अच् । निष्केण क्रीतं ( नैष्किकम् ) "असमा-  
से निष्कादिभ्यः" इति क्रीताद्यर्थे ठक्, ह्याभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम्, (द्विनौष्ककः द्विनिष्कम्) ।  
"द्वित्रिपूर्वाङ्गिकात्" इति पक्षे प्राग्वतीयस्य ठको लुक् । एवं त्रिपूर्वस्यापि । "परिमाणा-



न्तस्य" इत्युत्तरपदवृद्धिलुगभावे ॥ १५२ ॥

लल ईप्सायाम् ॥ ( लालयते । अलीललत् ) । कुं लालयतइति ( कुलालः ) । कर्म-  
ण्यम् । कुलालेन कृता ( कौलालिका ) । "कुलालादिभ्यो बुञ्" इति बुञ् ॥ १५३ ॥

कृण सङ्घोचने ॥ ( कृणयते । कृणिः ) । अन्ये तु कृणितिह्रस्वोपधं पठन्ति । वयन्तु कृणि-  
तादिदर्शनान्मैत्रेयाद्युक्तं दीर्घोपधत्वमेव बहुमन्यामहे । ह्रस्वोपधस्तु कथादौ भविष्यति ।  
शब्दोपकरणयोः कुणतीति श्चे ॥ १५४ ॥

तृण पूरणे ॥ ( तृणयते । तृणीरः ) । बाहुलकादीरन् ॥ १५५ ॥

भ्रूण आशायाम् ॥ ( भ्रूणयते । भ्रूणः ) ॥ १५६ ॥

शठ श्लाघायाम् ॥ ( शठयते ) ॥ १५७ ॥

यक्ष पूजायाम् ॥ ( यक्षयते ) ॥ १५८ ॥

स्यम वितर्के ॥ ( स्यामयते ) । स्यमतीति शब्दार्थः शपि ॥ १५९ ॥

गूर उच्यमाने ॥ ( गूरयते ) । क्वचिदयं लघूपध ईद्विच्चेह पठ्यते । तदाग्रेयमैत्रेयविरोधादु-  
पेक्ष्यम् । चुरादौ दीर्घोपध इति भिदादावाग्रेयः, दिवादौ च तेनायमर्थः स्फोरितः । मैत्रेयस्तु  
चुरादौ दीर्घोपधमनीदितं पठित्वा गूरयतइत्येवोदाजहार । तथा च दैवपुरुषकारयोरयमनीदि-  
दीर्घोपधः ॥ १६० ॥

शाम लक्ष आलोचने ॥ ( शामयते । लक्षयते, ) दर्शनाङ्कनयोर्लक्षयति, लक्षयते इति  
गतम् ॥ १६१-१६२ ॥

कुत्स अवशेषणे ॥ ( कुत्सयते ) । कुत्सेति णिदि कुत्सायामिति निर्देशादङि ॥ १६३ ॥

घृट्ट छेदने ॥ ( घृट्टयते ) । अयं तुदादौ च । कुट्टेत्येकइति स्वामी ॥ १६४ ॥

गल धवणे ॥ ( गलयते ) । गलतीति शपि ॥ १६५ ॥

भल आभण्डने ॥ ( भालयते ) ॥ १६६ ॥

१. घृट्ट आप्रदाने ॥ अवसादनइत्येके । ( घृट्टयते ) । अत्र पुरुषकारे कुट्टप्रतापनइत्यप्येकइति ।  
मैत्रेयरक्षितयोः स एव तु पाठः प्रायेण दृश्यते । तदा कोटयते ॥ १६७ ॥

कुट्ट प्रतापने ॥ ( कुट्टयते ) इति क्षीरस्वामी । अयं कथादावपि । कुट्टतीति श्चे ॥ १६८ ॥

वञ्चु प्रलम्भने ॥ ( वञ्चयते ) । क्त्वायामिङ्ङिकल्पार्थे णिजस्मानित्य इति वञ्चतीत्यपि  
भवति । ( वञ्चित्वा । वचित्वा । वक्त्वा, ) "वञ्चिलुञ्च्युतश्च" इति सेटः क्त्वः कित्त्विक-  
ल्पनात्पण्ये नलोपः । इडभावे तु नित्यम् । अत्र सूत्रे वञ्चु गताविति भौवादिकस्य चारुप्य  
ग्रहणमाह हरदत्तः । तत्र च तेन चौरादिक ऊदित्पठितः, तन्मते बलाद्यार्थधातुकमाये इङ्ङि-  
कल्पेन भाष्यं, पाठद्वयेऽपि निष्ठायां वक्तव्यं, "गृधिवञ्चयोः प्रलम्भन" इत्यत्र भौवादिकस्यैव  
ग्रहो नास्यः । आकुस्मीयत्त्वादेवाकर्षभिप्रायेऽपि तडः सिद्धत्वात् । पूर्वोत्तरयोगसाहचर्या-  
द्गृधिसाहचर्याच्च कारितण्यन्तस्यैव वञ्चेस्तत्र ग्रहणस्य युक्तत्वाच्च, अतएव तत्र वृत्तौ वञ्चु  
गताविति भौवादिक एवोपास्यः । यदारुण्यं कारितण्यन्तस्तदारपि प्रलम्भनार्थो न तु प्रलम्भ-  
नमिति नास्य तत्र ग्रहणप्रसङ्गः । आकुस्मीयनिबन्धनत्वं तत्र स्वार्थण्यन्तस्येति प्रागेवोक्त-  
मिति स्वार्थण्यन्तादस्मात्कारितण्यौ वञ्चयति वञ्चयतइत्युभयं भवति । अत्र सुधाकरः ।

इन्द्रनीलहृदपदः प्रथीयसीराभिताः कथममी जिघांसतः ।

उन्नतधवणबालनिस्त्वनाद्ब्रह्मयन्ति शरभान् करेणवः ॥

इति प्रयोगस्य चौरादिकोऽप्यात्मनेपदीत्युक्त्वा वञ्चयन्ति दन्त्यपयं गमयन्तीति प्रतीते-  
प्रलम्भनाभावाच्च सलिति निर्वाहात्कारितण्यन्तादस्मादपि "गृधिवञ्चयोः" इति तदा भा-  
ष्यमिति न सन्तव्यम् । यतः कारितण्यन्तस्यात्र प्रयोग्यान्तराभावादर्थो न सङ्गच्छने । स्वा-  
र्थण्यन्तस्याऽकुस्मीयत्वात्तडा भाष्यमित्येव तस्याभिप्रायः । ( पनीरचयते ) । "नीरचय्यु"  
इत्यादिना भोगभ्यासस्य ॥ १६९ ॥

दाचारे विधानादत्रो धात्वन्तरं प्रातिपदिकं वाऽक्षर्यायामिति । निगमयति । कारितमेवेति ।  
ननु धातुपक्षे कथमाचारे क्त्वाद्यः स्युः, सत्यम् । कारितान्ताद् गिचि गिलोपः, कुस्मप्राति-  
पदिकात् क्त्वाद्यो भवित्यन्तीति न दोषः ॥ १७० ॥

चर्चं अचयने ॥ ( चर्चयति ) । चर्चतीति हिंसादौ गतम् । ( चर्च ) । “चिन्तिपुञ्जि”  
इत्यादिना युचोऽपवादोऽह् । चिन्त्यादयः सर्वे चौरादिका गृह्यन्ते ॥ १७८ ॥

बुक्क भाषणे ॥ ( बुक्कयति ) । बुक्कतीति शपि । अत्र स्वामी । शब्द उपसर्गादावि-  
ष्कारे चेति पठित्वोपसर्गापूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकारात्भाषणे च गिचमुक्त्वा प्रति-  
शब्दयतीत्युदाहृत्य प्रतिश्रुतमाविष्कारोतीत्यर्थ इत्याह । पुनश्चानुपसर्गाच्चेति पठित्वा आवि-  
ष्कारे शब्दयतीत्याह । मैत्रेयस्तु द्वावेवात्राऽपठत् । शब्द शब्दक्रियायामिति पठित्वा शब्द-  
यतीत्याह । अत्र पाठे प्रातिपदिकाद्वास्वर्थेइति णौ प्रतिशब्दयति शब्दयतीति वा-  
विष्कारे सिद्धं, स्वामिपाठे तु शब्दकरणे शब्दयतीति न सिद्धयति, “शब्दवैर” इति कथञ्च  
“तत्करोति” इति गिचो वाधात् । तस्मान्मैत्रेयपाठो ज्यायान् । येषां तु कथञ्च न गिचो  
वाचस्तेषां न विशेषः । शब्दतीति शपि ॥ १७९ ॥

कण निमोलने ॥ ( काणयति । अचोकाणत् । अचकाणत् ) । “काणयादीनां घा” इति इ-  
स्वविकल्पो णौ चइयुपधायाः । ( काणः ) । स्वभावादयमेकनेप्रनिमोलनेवचनः । कणतीति  
शब्दे ॥ १८० ॥

जमि नाशने ॥ ( जम्भयति ) । इदित्वाज्जम्भति । चन्द्रस्तु जम्भेति पठित्वा जम्भय-  
तीत्युदाहरत् । “रधिजभोरचि” इति जुर्मन्व्यते । अत्र मते नाशनेन जम्भतोत्यस्ति । अयं  
चानिदित्वाद्यो न्यासकारहरदृशादीनामनभिमतः । अन्यथा “रधिजभोरचि” इत्यत्र जमत्रु-  
मीतिवदमुमप्युपाददीरन् । जम्भतइति शपि जुर्मन्वे ॥ १८१ ॥

सूद क्षरणे ॥ के विदाक्षरण इति पठन्ति । ( सूदयति । अस्युपुदत् ) । सूदत इति  
शपि ॥ १८२ ॥

जसु साङ्गे ॥ ( जासयति घोरस्य ) । “जासिनिप्रहण” इति कर्मणि शेषे षष्ठी । हिं-  
सायां पठित्त्यास्व पुनः पाठोऽर्भेदात् । नहि साङ्गे हिंसा, तज्जग्यत्वात्तस्याः । उदित्वा-  
दस्यापि गिञ्चिकल्पितः । तेन जसतीति भवति ॥ १८३ ॥

पश बन्धने ॥ ( पाशयति ) ॥ १८४ ॥

अम रोगे ॥ ( घोरस्य आमयति । आमयतः ) “दजार्यानाम्” इति कर्मणि शेषे षष्ठी ।  
“नाभ्ये मितोऽशेतौ” इति मित्चनिषेधः । ( आमः ) । यञि अचि वा गिलोपः । ( आमयः ।  
( आमक ) इति ॥ १८५ ॥

घट पुट भेदने ॥ ( घाटयति ) । ( रूफोटयति ) । यिकारो रूफोटते इति शपि । स्पुट-  
तीति शे ॥ १८६-१८७ ॥

घट संघाते ॥ ( घाटयति ) घट घेष्टायामित्यस्य पठते घटयने घटयतीत्यर्थे भाषार्थे म-  
वेप्यति ॥ १८८ ॥

हन्यर्थश्च ॥ भवगणवामुक्ता अपि हन्यर्थाः स्वार्थे गिचं सन्मत्तहरणार्थः । ( घातयति )  
‘हनस्त’ इति सः ॥

दिङ् मर्दने ॥ ( देवयति ) । उदित्वाङ्देयतीत्यपि ॥ १८९ ॥

अर्ज प्रतिपत्ने ॥ ( अर्जयति ) । ह्यपमर्जयतीत्यादिप्रयोगदर्शनादपमर्जात्तरेश्चि ॥ १९० ॥  
घुपिर् विनाशने ॥ विनाशर्ज प्रतिज्ञा । “घुपिर्विनाशने” इति सूत्रेऽविनाशनेइति नि-  
बन्धादिद्वादमित्योऽस्य गिच् । “घुपिर्विनाशने” इत्यनेनाविनाशने निहाया इगिचिपत्ने ।  
मन्दापार्थित्त्याद्दन्तता निहा नैति किं प्रतिषेधेन । इदञ्च धोचतादित्युक्तम् । मन्दपुद्गलानुप-  
पादेह स्मारितम् । एवं चेरित्वमपुद्गलोपोदित्वात् पथेऽचर्षेनावपरे चरितार्थमिति ( अय-

युषद् ) इत्यत्र "णिश्री" इति चङ् न बाध्यते । ( वीषयति । घोषति ) । अर्बुधुषितमिति, इत्-  
प्रतिषेधो भौवादिकस्येत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

आङः क्रन्द सातत्ये ॥ अत्र काश्यपमैत्रेयौ, आङः परः क्रन्दः सातत्ये णिचमुत्पादयतीति ।  
इदञ्च सातत्यं कुस्मयतेरनन्तरं मैत्रेयेणागणान्तात् धातूनूय पुनर्द्वितीयं परस्मैपदप्रकरण-  
मधुनोच्यतइत्युक्तत्वादयमपि भौवादिकस्यानुवाद इति । तच्च क्रन्देयांस्यं आन्धानादिस्तद्-  
पेक्षमिति बोद्धव्यम् । ( आक्रन्दयति ) । आक्रन्दतीत्येहानादौ शपि गतम् । वैकुण्ठे घ-  
टादौ । स्वामी तु आङ्पूर्वो धुपिः क्रन्द सातत्ये चुरादिः, आघोषयतीत्युक्त्वा मैत्रेयाद्युक्तम-  
परमाहुरित्याह ॥ १९२ ॥

लस शिल्पयोगे ॥ अत्र स्वामी शिल्पोपयोगइति पठित्वा केचिन्मूर्धन्यान्तं पठन्ती-  
त्याह । ( लासयति ) श्लेषणक्रीडनयोर्लसतीति शपि ॥ १९३ ॥

तसि भूष अलङ्कारे ॥ ( अवतंसयति । भूषयति ) । भूषतीति शपि । तसेरिदित्वाणिचो-  
विकल्पे ( वतंसति ) । 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इत्यल्लोपः । दौर्गास्तु शप्यपि पेठुः, तसि  
भूष अलङ्कारइति । पुरुषकारे तूक्तमुभयत्रापि भूषैवेत्येव बहव इति ॥ १९४ ॥

मोक्ष असने ॥ ( मोक्षयति शरान् ) ॥ १९५ ॥

अर्ह पूजायाम् ॥ ( अर्हयति अर्हान् ) ॥ १९६ ॥

ज्ञा नियोगे ॥ अत्र नियोगः प्रेरणम् । स्वभावादयमाङ्पूर्वः । ( आज्ञापयति ) । मारणादौ  
ज्ञपयतीति गतम् । बोधने तु ज्ञपयति विज्ञापयतीत्युभयम् । इदं च घटादौ "ज्ञपमिच्च"  
इत्यत्र चोपपादितम् । स्नि जानातीति ॥ १९७ ॥

भज विश्राणने । ( भाजयति ) । भाज पृथक्कर्मगीति वक्ष्यमाणस्य भाजयति । भज-  
यतीति भाषार्थेऽप्ये । भजति, भजतइति शपि सेवायाम्, भनक्तीत्यामर्दने ङनमि ॥ १९८ ॥

श्रु प्रसहने ॥ ( शर्धयति । अशशर्धत् । अशश्रुत् ) । उदित्वाच्छर्धतीत्यत्रापि भव-  
ति । ( श्रधित्त्वा । श्रद्धा ) । शर्धत इति शपि, शब्दकुत्सायां तुदादिः, उन्दने हि शपि शर्ध-  
तीति च ॥ १९९ ॥

यत निकारोपस्कारयोरिति मैत्रेयः ॥ क्रियानिघण्टौ तु 'यत्ने प्रैपे निराकारे पातयेदप्युप-  
स्क्रुतौ' इति । क्षीरस्वामी तु निराकारोपसंस्कारयोरिति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव  
इति चाह । ( यातयति ) । निसश्च धान्यघनयोः प्रतिस्तदर्थत्वे सतीत्यर्थद्वयमाह । 'एवं च भुवो  
विकलकनइति पाठस्य संवादत्वेनोक्तमत्रकल्पयतीति धनपालोद्गाहरणं भुवोऽत्रकलकनइति पा-  
ठेऽप्युपपद्यते ॥ २०० ॥

रक लग आस्वादाने ॥ ( राकयति । लागयति ) । रघु लग इत्येकइति मैत्रेयः । ( राघ-  
यति । लागयति ) अपरे त्वाद्यमपि रगेति तृतीयान्तं पठन्ति । ( रागयति ) । लागयतीति  
शङ्कायां संगे च घटादिः ॥ २०१-२०२ ॥

अञ्च विशेषणे ॥ विशेषणं व्यावर्तनम् । उदित्वाद्भिभाषितो णिच् । ( अञ्चयति । अ-  
ञ्चति ) । गतिपूजनयोरञ्चतीति भ्वादौ, गतियाचनयोरञ्चतइत्यपि ॥ २०३ ॥

लिङ्गि चित्रीकरणे ॥ ( लिङ्गयति । लिङ्गति ) । गती च शपि लिङ्गति ॥ २०४ ॥

मुद संसर्गे ॥ ( मोदयति सत्तू घृतेन ) । मोदते शपि हर्षणे ॥ २०५ ॥

त्रस धारणे ॥ ग्रहण इति नन्दी । अत्र धारणं वारणमिति मैत्रेयः । वारण इत्येव शाक-  
दायनः । ( त्रासयति मृगान् ) । त्रसयतीति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसतीति दिवा-  
दाबुद्धेगे ॥ २०६ ॥

उध्रस उच्छे ॥ क्रैयादिकस्योकार इत् । अस्य तु धातोरवयव इति काश्यपादिः । मैत्रे-  
यस्तु पूर्व एवार्थं धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदितिति । अन्ये तूभयत्रापि धात्ववयव उकार  
इति । ध्रासयतीति मैत्रेयमते । अन्येषामुध्रासयतीति ॥ २०७ ॥

मुष प्रमोचने मोदने च ॥ ( ऋणं निर्मोचयति ) । प्रतिददातीत्यर्थः । मुञ्चतीति कल्कने शपि, ये तु मुञ्चतीति मोक्षणे ॥ २०८ ॥

वस स्नेहनच्छेदापहरणेणु ॥ छेदोपहरणयोरित्येके । ( वासयति ) । अयं निवासे कथा-दिर्भूवादिश्च, वस्त इत्याच्छादने । वस्यतीति स्तम्भने । वास उपसेवायामिति दीर्घोपधश्च कथादौ ॥ २०९ ॥

घर संशये ॥ ( चारयति ) चरतीति गतौ शपि ॥ २१० ॥

च्यु हसने ॥ सहने चेत्येके, ( च्यावयति ) । च्यवते इति गतौ शपि, च्युसेत्येक इति स्वामौ । च्योसयति ॥ २११ ॥

भुवो अकल्कने ॥ अवकल्कनं मिथीकरणमिति (१)स्वामौ । पुरुषकारे अवकल्कनं चिन्तनमिति काश्यपः । क्वचित्स्वामिप्रभ्ये ऽनुकल्कनमिति पठित्वा ऽनुकल्कनं मिथीकर-णमिति दृश्यते, नन्दी तु भुवो विकल्कन इति, विकल्कनं विपाचनम् । तथा च प्रयुज्यते । तपोभावितमात्मनमिति, अवकल्कन इत्यपरे । तथा च धनपालः, कृपेस्तादर्थ्यइति पठित्वा अकल्पयतीत्युदाजहार । तादर्थ्यं इति भुव इति पूर्वधातोर्योऽर्थस्तदर्थस्ये सतीत्यर्थः । ( भाव-यति ) । भावयत इति प्राप्तौ युजादिः भवतीति शपि ॥ २१२ ॥

कल्पेश्च ॥ ( कल्पयति ) । सामर्थ्ये शपि कल्पते । क्षीरस्वामौ तु कृपेस्तादर्थ्यं इति पठित्वा तादर्थ्यं प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थं मिथीकरणे । अथ वा तच्छब्देन कृपिः परामृश्यते, तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः ॥ २१३ ॥

आ स्वदः सकर्मकात् ॥ आनान्ये स्वाद् इति दीर्घोपधं पठन्तो वक्ष्यमाणं स्वद् आस्वा-दने इति धातुमपि दीर्घोपधं पठन्ति । आ कुस्मादिति वदभिविधावयमाकारः । तेन प्रसिप्रभृ-तीभ्यः ष्वद् आस्वादने इति वक्ष्यमाणपर्यन्तेभ्यः सकर्मकेभ्य एव णिञ् भवति । इदं च सक-र्मकत्ववचनं कर्मसापेक्षक्रियामात्रवाचित्वेनाप्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्यर्थं विधिर्भवति । अत एव हि मैत्रेयः । सम्भवि कर्मकाणिजित्याह । उक्तं च पुरुषकारे सम्भवि कर्मकत्वकथनेन सत्यसति वा कर्मणः प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण णिञ् भवतीत्युक्तं भवति । कर्मसम्भयः पुनर-नेकार्थत्वेनार्थान्तरवाचितायां यथा प्रयोगे दृष्टव्य इति च । कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरयुक्तिर्त्वं समानमिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनेहोपादानम् । अत्र केचित्पञ्चमीप्रकरणान्भ्यां सन्निहि-तेन णिच्चा ऽर्थप्राप्तमेवकारं सम्बन्धयन्तः सकर्मकाणिजेव भवति अकर्मकात्तु यथायोगमि-त्याहुः । तदसत् । एवकारस्य सकर्मकादिति श्रुतेनान्वयलाभे ऽश्रुतेनान्वयायोगात् । अनेन स्वत्वमिप्रायेण मैत्रेयादयः सकर्मकादेरेत्येवं व्याख्यन् । अत्र मतान्तरमप्याह मैत्रेयः । आ स्वाद् एव सकर्मकादित्येक इति । तथा च क्षीरस्वामौ । आहपूर्वात्स्वदः सकर्मकाणिञ् भवतीति । अयं पक्षः पुरुषकारे कृपितः । अत्र चाभिविधिपक्ष एव युक्तः प्रत्ययभासने । इ-हाप्याहः पूर्वोपरेष्विवाभिविधयथाया पूर्वोचित्याद्वाकुस्मादिति हि पूर्वप्राभिविधावाह दृष्टः, “आ ष्टपाद्वा” इत्यागादीदिति च समनन्तरमेवैवं द्रक्ष्यते, तत्रायमपि तन्मध्यपातीत-च्छायश्चाह तदर्थ एव व्यक्तमभासते ॥ तदत्र पक्षान्तरं व्याचक्षणाणामाशयश्चिन्त्य इति ॥

घस ग्रहणे ॥ ( घ्रासयति फलम् ) । घसत इत्यदने शपि ॥ २१४ ॥

पुप धारणे ॥ ( पोपयति ) आभरणम् । पोपति, पुप्यति, पुप्याति, इति शप्श्यन्नामु पुष्टौ ॥ २१५ ॥

दल विदारणे ॥ ( दालयति ) । दलतीति विशरणे घटादौ ॥ २१६ ॥

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लधि प्रसि पिसि हुसि दसि कुसि घट घटि वृदि वर्हं बलह गुप धूप विच्छ धीव पुथ लोळ लोचू णट हुप तर्कं पृनु घृनु भाषायाः ॥ मैत्रेया-

सुरोयेनायं पाठो दण्डकस्य । भासायां इत्येक इति मैत्रेयः । तथा च क्षीरस्वामी । भासा  
 द्वित्तिरर्थो येवान्ते भासायां इति । ( पाटयति ) । पटयतीति कयादौ प्रत्ये । पटतीति गनौ  
 शपि । (पोटयति) । पुटयतीति संसर्गं कयादौ । संसर्गं पुटतीति मे । (लोटयति) । शण्डय-  
 नोलोटति लुटयतीति लोटेने । लोटतइति युजादौ प्रतिघाते, लुटतीति लुटि स्तोत्रे शपि ।  
 लुटयतीतीहेव गतः । ( तुञ्जयति ) । इदित्वाचुञ्जतीति । हिमायामिदित्वाचुञ्जति इति तुञ्ज-  
 ति तोजतीति शपि । ( मिञ्जयति । मिञ्जति ) । ( पिञ्जयति । पिञ्जति ) । अदादौ नर्णे  
 विद्धे । ( लुञ्जयति । भञ्जयति ) । भञ्जतीति भञ्ज सेवायां शपि । भनक्तीत्यामर्त्तने प्रनमि,  
 भाञ्जयतीति विधाणने गतः । प्रथकर्मणि च भविष्यति । ( लुञ्जयति ) । लङ्गति, गोषणे  
 शपि लङ्गति, गत्यान्तु लङ्गते । ( प्रंसयति । प्रंसति ) । प्रासयतीति धारणे गतम् । व्रस्यति  
 व्रसतीति उद्वेगे वा श्यनि । ( पिसयति । पिसति ) । पेमयतीति गतौ गतम् । पेमतीति तु  
 शपि । ( कुंसयति । कुंसति । भ्रुकुंसः ) । स्त्रीपेनाधारित्वाद् भ्रुवा कुंसयति पुण्यस्त्वमिति  
 भ्रुकुंसः । ( दंसयति । दंसति ) । दशतीति दंशने शपि । ( कुंशयति । कुंशति ) । ( घाट-  
 यति, ) अयं सङ्घातेऽपि, अतः पुनः पाठो ऽर्थभेदादिति मैत्रेयः । घटन इति घटादौ चेषा-  
 याम् । ( घण्टयति घण्टति । घण्टा ) । ( वृंहयति । वृंहति ) । वर्धतीत्यनिदित्वा वृंहः शपि  
 वृद्धौ, इदित्वा वृंहतीति शब्दे च । ( वर्हयति, वन्हयति ) । वर्धते वल्हति इति प्राधान्ते  
 शपि । ( गोषयति । भूषयति ) । सन्तापे शपि, रक्षगमन्तापयोः ( गोषयति । भूषयति )  
 इति, गुण्यतीति व्याकुलस्ये श्यनि, सन्तापे धुपतीति शे, ( विञ्जयति ) । विञ्जयत्य-  
 तीति शे गतौ । ( चोषयति । पोषयति ) । हिंसायां पुष्यतीति श्यनि । पुन्पतीति  
 शपि संकलेने । ( लोक्षयति । अलुलोक्ष् । लोचयति । अलुलोचन्, ) इदित्वाप्राग्लोपो-  
 तिह्रस्वनिपेधः । लोचते । लोक्ते इति दर्शने शपि । ( नाडयति ) । नडतीति शपि शब्दे ।  
 ( कोषयति ) । कुप्यतीति कोपे श्यनि । ( तर्कयति ) । ऊर्ध्वप्ययमभिधीयत इति मैत्रेयः ।  
 ( वर्धयति । वर्धयति ) । उदित्वाद्धर्तेति वर्धतीति च, वर्तते वर्धते इति वर्तनगुद्वयाः शपि ।  
 वृत्त्यत इति विचारणे श्यनि ॥ २४७ ॥

रुज्जि अजि दसि भृजि कशि रुसि शीरु नट पुटि जुचि रचि अहि रहि महि इत्येनेपञ्ज-  
 दश स्वामिकादवपानुसारेण लिख्यन्ते ॥ ( रोडयति, ) स्तोत्रे शपि रुडति । प्रतिघाते युजादौ  
 रोडते । ( लञ्जयति । लञ्जति ) । लजति । लञ्जति भर्जने शपि, लाजति लाञ्जति भर्त्सने शपि, ल-  
 जते इति मीढे युजादौ, प्राकाणे लञ्जयतीति कयादौ । ( अञ्जयति । अञ्जति ) । अनक्तीति प्रनमि  
 व्यक्तयादौ । ( दंसयति । दंसति । भृंशयति । भृंशति, ) भ्रंशति भृश्यतीति प्राञ्जयनोरभः पत-  
 ने । ( रंशयति । रंशति । रंसयति । रंसति, शीकयति । शीकति ) । शीकत इति सेचने शपि,  
 ( नाटयति ) । अयमवश्यन्द्ने गतः । नटतीति नृत्तौ घटादिः ( पुटयति ) । परिवर्तने शपि  
 पोटते । ( जुञ्जयति । जुञ्जति । रंघयति ) । रङ्गति, गतौ शपि च रङ्गति । ( अंहयति । अंहति ) ।  
 अंहतइति गतौ शपि । ( रंहयति । रंहति ) । रहयतीति रथागे कयादौ भविष्यति । मित्प्र-  
 करणे च गतः, रंहति रहतीति गतित्यागयोः शपि, ( मंहयति मंहति ) । महयतीति कयादौ  
 पूजायाम्, महतीति शपि । मंहत इति वृद्धौ । महोपत इति कण्डादौ ॥ भस्त्रिमिन्दिनु-  
 हितुडिनडोत्यन्ये पठन्तीति स्वामी । तत्राद्यो वृद्धिश्च मैत्रेयानुरोधेनास्मान्भिर्दृग्ङ्के पटि-  
 ताः । ( लण्डयति । लण्डति ) । लाडयतीत्युपसेवायां गतम् । ( विलान्ते लडतीति शपि ।  
 ( तोडयति ) । तोडति तुण्डत इति शपि तोडने तुडतीति मे । ( नाडयति ) । नडतीति गतौ  
 शपि ॥ २६२ ॥

पूरी आप्यायने ॥ ( पूरयति ) । ईदित्वात्रिष्टायाननिद्वयं दस्यापि गिञ्जिकल्पितः । तेन  
 पूरयति । पूर्यते इति श्यनि ॥ २६३ ॥

रुज्जि हिंसायाम् ॥ ( रोजयति ) । रजतीति शे नङ्गे ॥ २६४ ॥

अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ (अन्थयति । ग्रन्थयति । अन्थति । ग्रन्थति ) । "गिध्रन्थिप्रन्थि" इति वचनात् ग्रन्थयते स्वयमेवेति भवति । अघ्न्याति घघ्नातीति ङित्, अघ्नते ग्रन्थतइति शैषिल्यकौटिल्ययोः शपि ॥ २९६ ॥

आप्लु लम्भने ॥ (आपथति) । लुडित्त्वादङि (आपत् । आप्ला) । 'तर्पितिपिम्' इति कारिकापाठादनिट्त्वम् । मैत्रेयेणापयतइत्यात्मनेपदमपि दर्शितम् । अन्ये तु नैतन्मृष्यन्ति ॥ २९७ ॥  
तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । (तानयति । वितानयति । तनति । वितनति) तनुतइति विस्तारे । अत्र क्वचित् चन श्रद्धोपरिहसनयोरिति पठ्यते । (चानयति । चनति । चनयति) इति घटादौ ॥ २९८ ॥

वद सन्देशवचने ॥ स्वरितेत्, शाकटायनस्य त्वात्मनेपदी । (वादयति । वदति । वदते) । व्यक्तयाचि शपि वदति ॥ २९९ ॥

वच परिभाषणे ॥ (वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत्) । अङ्विधौ वक्तीति लुग्विकरणस्य निर्देशाद्भास्व-ग्रहः । 'पविं वचिम्' इति पाठादनिट्त्वम् । पारायणेश्यं नाधीयते ॥ ३०० ॥

मान पूजायाम् ॥ (मानयति । मानति । मानिता) । "मानूयथ" इत्यत्र नङ्गतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदे नपि परस्मैपदे पश्याम इति भाष्यं भौवादिकस्य विचारणार्थस्यैव नित्यसन्नन्तत्वं प्रतिपादयतीत्यस्माद्वाङ्मुत्पत्तिः । स्वस्मिन् मानयतइत्याकुस्मीयः । मन्वते मनुते इति दिवादौ तनादौ च ॥ ३०१ ॥

भू प्राप्तौ आत्मनेपदी वा ॥ अर्थं प्राप्तौ वा णिच्मुत्पादयति आत्मनेपदि चेत्यर्थः । अत्र केचिदात्मनेपदे णिच्सन्नियोगेनैव तेनान्यदा नेति । मैत्रेयस्त्वाकुस्मीयप्रकरणे भूप्राप्तौ वैति लघुनैव न्यासेन णिच्वात्मनेपदे वाग्रहणाणिचो विकल्पे च सिद्धे पुनरिह पठित्वात्मनेपदोति वचनाणिजभावे आत्मनेपदमित्याह । इदम्पुरुषकारे दृषितम् । आकुस्मीयकाण्डे भू प्राप्तौ वैति पदवमाने अनन्तरप्रकृतस्यात्मनेपदीतिरचनस्य विकल्पः स्यान्न पुनरप्रकृतस्य णिच् इति ण्यभावे परस्मैपदमुदाहरन्तौ घनपालशाकटायनावपग्रैवानुक्त्वाविति चोक्तम् । तथा भूसूत्रे सुधाकरोऽपि भवत इति प्रस्तुत्य वात्मनेपदं मैत्रेयोक्तेन कारणेन समर्थनाणिचसन्नियोगेनात्मनेपदिवादिवाचनम् । अत एव 'सुराष्ट्रमभवत्' इत्यादि प्रयुज्यत इत्याह । अन्ये तु पुराणव्याकरणेषु "भुवो णिङ्" इति सूत्रस्य णिङो ङकारः प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृते तु केवलं दिति श्रीभद्रादिभिर्ज्यांछयानासन्प्रान्तरवचनानुरोधेन सन्नियोगन्यायो वाच्यत इति, तथा च "वर्षांभ्वश्च" इत्यत्र कैषटेन वर्षासु भवति वर्षासु भवतइत्यात्मनेपदं दर्शितम् । (भावयते, भवते । भविता) ॥ ३०२ ॥

गर्ह निन्दायाम् ॥ (गर्हयति । गर्हति) । गर्हतइति शपि ॥ ३०३ ॥

मार्ग अन्वेषणे ॥ (मार्गयति । मार्गिता । मार्गाणः) इति घानशि । मृगयत इति कथादौ ॥ ३०४ ॥

कठि शोके ॥ (कण्ठयति । कण्ठति । कण्ठिता) । कण्ठतइति शपि । कठतीति तु कृत्-लीने । कठिः प्रायेणोत्पूर्वं उरकण्ठायाम् ॥ ३०५ ॥

मृजू शौचालङ्करणयोः ॥ (मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्शा) । ऊदित्त्वादितिङ्त्वम् । निष्ठायाम्, (मृष्टः) । मृद्धादि मार्ष्टवत् । मार्जयति शब्दे गतः ॥ ३०६ ॥

मृष्य तितिक्षायाम् ॥ पुरुषकारेणार्थं स्वरितेदियुक्त्वा शाकटायनो यमात्मनेपदीत्युक्तम् । (मर्षयति मर्षति) । (मर्षते । मृष्यति । मृष्यत) इतिदिवादौ सेचने । शपि मर्षति ॥ ३०७ ॥

घृष्य प्रसवने ॥ घाटित् शाकटायनस्य, (घर्षयति, घर्षिता, घर्षिता) । शाकटायनस्य तु घृष्यः । घृणोतीति इनौ आघृष्योः । ष्यु पदावन्धनइति केचित्पठन्ति, तदुक्तं मैत्रेयेण, पदावन्धनइति युजादाविति ॥ ३०८ ॥

कल गतौ संख्याने च ॥ ( कलयति ) । कालयतीति क्षेपे गतम् । कलतीति शपि ॥ ३२३ ॥  
चह परिकलकने ॥ परिकलकनं दम्भः । ( चहयति ) । मित्प्रकरणे हह च पाठस्य तत्रैव  
प्रयोजनमुक्तम् । चहतीति शपि ॥ ३२४ ॥

मह पूजायाम् ॥ ( महयति ) । महतीति शपि महि वृद्धावित्यस्य । महत इति क्षीर-  
स्वामी, तन्मतेन महि भाषितायोऽत्रैव दण्डके गतः ॥ ४२६ ॥

सार कृष भ्रथ दौर्बल्ये ॥ ( सारयति । कृषयति ) । कल्पयतीति कृपेस्तादर्थ्यइत्थस्य  
गतम्, कल्पतइति कृपेः शपि । ( भ्रथयति ) । भ्राथयतीति प्रयत्ने गतः, मोक्षणे भ्राथयति,  
भ्रथतीत्याहपीयः ॥ ३२८ ॥

स्पृह ईप्साम् ॥ ( पुष्पेभ्यः स्पृहयति ) ॥ “स्पृहेरीप्सितः” इति ईप्सितस्य संप्रदान-  
त्त्वम् । ( स्पृहयालुः ) । “स्पृहस्पृहि” इत्यादिनालुच् ॥ ३२९ ॥

भाम क्रोधे ॥ ( भामयति ) । भामत इति शपि ॥ ३३० ॥

सूच पेशुभ्यै ॥ ( सूचयति ) । अजन्तलक्षणस्यैकाज्विपयत्त्वाद्पोपदेशत्वाद् सोसूचयत  
इत्यादौ न पत्वं, “सूचिसूत्रि इत्यादिना यद् ॥ ३३१ ॥

खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इति दुर्गः । ( खेटयति । आखेटना ) । खोट इत्येके । खोटयतीति  
जैत्रेयः । खेटतीत्यपि शपि ॥ ३३२ ॥

क्षोट क्षेपे ॥ ( क्षोटयति ) ॥ ३३३ ॥

गोम उपलेपने ॥ ( गोमयति ) ॥ ३३५ ॥

कुमार क्रीडायाम् ॥ ( कुमारयति ) ॥ ३३६ ॥

शील उपधारणे ॥ उपधारणमभ्यासः । ( शीलयति । शीलितः ) । “मतिबुद्धि” इत्यत्र  
चकारस्यालुक्त्समुच्चयार्थत्वाद् वर्तमाने कः । समाधौ शीलतीति शपि ॥ ३३६ ॥

साम सान्त्वप्रयोगे ॥ ( सामयति ) । साम सान्त्वन इति पठितस्येह पाठो अलोपि-  
त्त्वादससामदिति सिद्धये ॥ ३३७ ॥

वेल कालोपयोगे ॥ ( वेलयति । वेला ) । काल इत्यपि धातुरित्यात्रेयः । ( काल-  
यति ) । वेलयतीति शपि चलने ॥ ३३८ ॥

पल्यूल लवनपवनयोः ॥ ( पल्यूलयति ) । पल्यूलनं शोधनद्रव्यमिति नास्य पल्यूल-  
घासः, पल्यूलयेयुरित्यत्र भाष्ये ॥ ३३९ ॥

घात मुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनेष्वित्येके । ( घातयति ) ॥ ३४० ॥

गत्रेप मार्गणे ॥ ( गत्रेपयति ) ॥ ३४१ ॥

वास उपसेवायाम् ॥ ( वासयति । वासना ) । युध्, स्नेहनादौ वासयतीति गतम् ।  
वसतीति वस निवासइत्थस्य शपि । अयं कथादावपीति दैवपुरुषकारयोः । वस्तइत्वाच्छा-  
दने शब्दुकि, वस्यतीति स्तम्भने इयनि ॥ ३४२ ॥

निवास आच्छादने ॥ ( निवासयति ) । अत्र केचित्पतेव पुत्रं दसपे वचोभित्यत्र क्षुरे  
पितेव पुत्रं दसपे निवासयामि स्तुतिभिरिति व्याख्यानाहस निरवसानइति पठन्ति । भद्रभा-  
स्करेण त्वाबुस्मीयेषु दस दसि दसनदर्शनयोरिति पठित्वा धातुनामनेकार्थत्वेन वचोभिः स्तु-  
तिभि संश्रुहामि, यथा पिता दुर्निशर्पुत्रं स्तुतिपदैरिति व्याख्यातम् । तस्मात्क्षुरेऽप्याकुस्मीय  
युव निरवसानार्थः कथित इति वक्तुं शक्यत्वात्तैतावता कथादौ धात्वन्तरत्वं शक्यते  
कल्पयितुम् ॥ ३४३ ॥

भाज पृथक्कर्मणि ॥ ( विभाजयति ) ॥ ३४४ ॥

सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । ( सभाजयति ) ॥ ३४५ ॥

ऊन परिहाणे ॥ ( ऊनयति । मामवानुनिव । ) भाषेणेन ( भाषेनः ) । “पूर्वसदृश-

ध्वन शब्दे ॥ ( ध्वनयति; ) । ध्वनतीति शपि ॥ ३४७ ॥

कूट परीतापे ॥ परिद्राहइत्यन्ये । ( कूटयति, ) । कूटयतीत्यप्रसादे आकृस्मायः । अर्ध-  
भेदाः पाठभेदाश्च तत्रैव दर्शिताः ॥ ३४८ ॥

सङ्केत ग्राम कुग गुग चामन्त्रणे ॥ चकारेण कूट इत्यपेक्षत इति मैत्रेयः । ( कूटयति ।  
संकेतयति । ग्रामयति ) । कुगतीति शब्दोपकरणयोगे । ( गुगयति, ) । अपरे तु पठन्ति । केत  
श्रावणे निमन्त्रणे च । ( केतयति । निकेतयति ) । कुग गुग चामन्त्रणे । चकारात्केत चेति,  
पृण संकोचन इति वा तत्र पठन्ति ॥ ३५२ ॥

स्तेन चौर्ये ॥ अनेकाच्त्वाद्युपदेशस्त्वम् । ( स्तेनयति । अतिस्तेनय् । स्तेनः । स्तेयम् )  
“स्तेनाद्यत्रलोपश्च” इति भावकर्मणोर्यञ्जलोपी । ( स्तेन्यम्, ) “स्तेनात्” इति योगविभा-  
गात् ष्यञ् ॥ ३५३ ॥

आ गर्वादात्मनेपदिनः ॥ इतः परे गर्व माने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ता आत्मनेपदिनः ॥

पद् गतौ ॥ ( पद्गते । अपपद्गते ) । पद्गत इति ढ्यनि ॥ ३५४ ॥

गृह ग्रहणे ॥ ( गृहयते । गृहयालुः ) “रुद्गृह्णिगृहि” इत्यादिना आलुञ् । गृहंत इति  
गृह्णंश्च शपि, तत्रान्त्यः कुत्सार्थः । गृह्णाति गृहीत इत्युपादानार्थस्य प्रसारिणः ऋगादेः ।  
गृह्णीति गृह्णराष्ट्रीयस्य निन्दार्थस्य ॥ ३५५ ॥

मृग अन्येपणे ॥ ( मृगयते ) । मृगयतीति कण्ड्वादिपाठादिति मैत्रेयः । मार्गयति,  
मार्गतीति मार्गोराष्ट्रीयस्य ॥ ३५६ ॥

कुह विस्मापने ॥ ( कुहयते । कुहना । कुहः ) । बाहुलकादूकारप्रत्यये कुरूराष्ट्रमाह  
मैत्रेयः ॥ ३५७ ॥

शूर चीर विक्रान्तौ ॥ ( शूरयते । चीरयते ) । शूर्यत इति हिंसास्तम्भनयोः ढ्यनि ३५१  
स्थूल परिवृंहणे ॥ ( स्थूलयते । अतुस्थूलत । स्थूलः । स्थविष्टः । स्थवीयान् । ) “स्थू-  
लदूर” इत्यादिना यणादि लुप्यते पूर्वस्य च गुगः । पृथ्वादिष्वपाठादिमनिजस्य नास्तीति  
नोदाहृतम् । ( स्थावयति ) । “णाविष्टवत्” इति यणादिलोपो गुगश्च ॥ ३५८ ॥

अर्थ उपयाज्ञायाम् ॥ ( अर्थयते । अर्थयिता । अर्थयिष्यते ) । ‘प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं  
प्रिया’ इत्यादि छन्दन्तात्तत्करोतीति णिचि नेयम् ॥ ३५९ ॥

सत्र सन्तानक्रियायाम् ॥ ( सत्रयते ) ॥ ३६० ॥

गर्व माने ॥ ( गर्वयते ) । आगर्वीयाः । गर्वतीति शपि ॥ ३६१ ॥

सूत्र वेष्टने ॥ अन्ये तु विमोचन इति पठन्तो विमोचनं .मोचनाभाव इति, ग्रन्थनमित्य-  
परे । ( सूत्रयति । सोसूत्रयते ) । “सूचिसूत्रि” इति यङ् ॥ ३६२ ॥

मूत्र प्रक्षवणे ॥ ( मूत्रयति । मोमूत्रयते, ) पूर्ववद्यङ् ॥ ३६३ ॥

रुक्ष पारुष्ये ॥ ( रुक्षयति ) । रुक्षतीति शपि ॥ ३६४ ॥

पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ ( पारयति । तीरयति ) ॥ ३६६ ॥

पुट संसर्गं ॥ ( पुटयति ) । पोटयतीति भाषार्थो षण्डके गतः । पुटतीति संश्लेषे तुदादिः ३६७

कत्र शैथिल्ये ॥ ( कत्रयति । कत्रिः ) । इन्प्रत्ययः ( कात्रेयकम् ) । “कत्र्यादिभ्यो  
डकञ्” इति शैथिल्ये डकञ् । कुत्सितास्रयः कन्नय इति वा कत्रिराशब्दव्युत्पत्तिः । [ कन्नयं  
त्रावुपसंख्यानम् ] इति कुशब्दस्य कन्नावः । अत्र दुर्गः कर्तव्यपि पठति । कर्त्तयति ॥ ३६८ ॥

“प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च” ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच्, तस्मिन्नेष्टनीव काच्यं  
भवति । इदं च “तत्कारोति तदाचष्टे” तेनातिक्रामतीनां वक्ष्यमाणत्वात् वद्विषयम् ।  
( पटुमाचष्टे पटयति । लघुमाचष्टे लघयति । अपीपट्, अलीलवत् ) । अत्र परत्वाद्बुद्धौ  
“णाविष्टवत्” इति टिलोप इत्यग्लोऽप्यर्थं नेति “सन्वत्” इतीत्वम् “दीर्घो लयोः” इति दीर्घश्च  
भवति । अत्र केचित् “नाग्लोपि” इत्यत्रागितिप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याद्बुद्धेः प्रागेव टिलो



इत्यग्लोप्यङ्गमितीत्वदीर्घन्वे नेच्छन्ति । ( अपपठत् । अललयत् ) इति । तदसत् । “इल्लि-  
कलयोरदन्तत्वनिपातनं सन्वज्ञावप्रतिषेधार्थम्” इति वार्तिकविरोधात् । यदि हि वृद्धेः प्राक्-  
दिलोपः स्याद् अग्लोप्येवाङ्गमिति किमदन्तत्वनिपातनकल्पेन । प्रत्याहारप्रहणस्य तु प्रयो-  
जनं ( स्वामिनमाख्यत् असस्वामत्, गोमिनमाख्यत् अजुगोमत्, । वीरुषमाख्यत्, अविबी-  
रत्, प्रावृषमाख्यत् अपप्रावत् । यादशमाख्यत्, अयथाद् ) इति स्यात् । एवामेवुदाहर-  
णेष्वनभिधानान् णिञ् नेति मतं तेषामपि स्रग्विणमाख्यद् इत्यादौ “विन्मतोर्लुक्” इतीष्ट-  
वद्भाषेन विनो लुकि हस्वाद्यभावः प्रयोजनमेवासन्नजदिति । अत्र बहुलप्रहणात् स्रजयती-  
त्यत्र वृद्धिर्न भवति, तथा कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यत्राप्रतिपदिकत्वेऽपि णिजिति के-  
चित् । अन्ये तु “प्रहृत्यकाच्” इति प्रहृतिभाषादेव स्रजयतीत्यत्र वृद्धिर्न भविष्यति । तथा  
यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया “इयांप्रातिपदिकात्” इति सूत्रे भाष्ये  
स्यापनात् कुमारयतीत्यादौ णिजपि सिद्ध इति बहुलप्रहणं विकल्पमात्रफलमाहुः ॥

“तत्करोति तदाचष्टे” ॥ तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम् । तत्करोत्याचष्ट इत्यत्र धात्वर्थ-  
मात्रं णिजर्थो न कर्तापि, तथा चैवोदाहृतम् ॥

“तेनातिक्रामति” ॥ अत्रापि तेनेति तृतीयान्तोपलक्षणम् । अथेनातिक्रामति ( अक्ष-  
यति ) । हस्तिनातिक्रामति ( हस्तयति ) ॥

“धातुरूपञ्च” ॥ णिच्प्रकृतिधातुरूपं प्रतिपद्यते । अनेन [ “आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे  
ह्रस्वुक प्रहृतिप्रत्यापत्तिः प्रहृतिवच्च कारकम्” इत्येतत्सुच्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घात-  
यतीत्युदाहरणम् ॥

“कर्तृकरणाद्वात्वर्थे” ॥ अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम् । कर्तुः करणाद्वात्वर्थे णिजिति  
सूत्रार्थः । ऊरिभिरवबन्नाति ( अवकरयति ) । असिना हन्ति ( असयति ) । परशुना  
छिनत्ति ( परशयति ) । दात्रेण लुनाति ( दात्रयति ) । अत्र कर्तां करणस्य विशेषणं करण-  
शब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धानां चक्षुरादान्द्रिमाणं परिग्रहो मामुद् इति ॥

षष्क दर्शने ॥ ( षष्कयति ) ॥ ३६९ ॥

चित्र चित्रकरणे ॥ ( चित्रयति ) । चित्रकरणमालेख्यकरणमित्याश्रेयः । चित्र आलेख्य-  
करणइत्येव दुर्गः ॥ ३७० ॥

“कदादिदर्शने” ॥ चित्र इत्ययं कदादिदर्शनेऽद्भुतदर्शने णिच्मुत्पादयति । ( चित्र-  
यति ) । चित्रीयत इति चित्रप्रातिपदिकादाश्चर्च्यवृत्तेः “नमोवरिविश्रित्रः क्यच्” इति  
क्यचि, तत्र हि चित्रश्चाश्चर्च्ये इत्युच्यते, प्रातिपदिकस्य छित्त्वमवयवेऽकृतं लिङ्गं समुदा-  
यस्य विशेषकमिति न्यायात् प्रत्ययान्तात्तत्त्वर्थम् ॥ ३७१ ॥

अंस समाघाते ॥ ( अंसयति । अंस. ) ॥ ३७२ ॥

वट विभाजने ॥ ( वटयति ) ॥ ३७३ ॥

लज प्रकाशे ॥ ( लजयति ) । अत्र मैत्रेयः । वटे. पुनः पाठोऽर्थभेदात् । वटि लजि इत्ये-  
के । ( वण्टयति । लज्जयति ) । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यपरि । ( वण्टापयति ।  
लज्जापयति ) । तथा च शाकटायनसूत्रम् । “कथादिषायिल्लापो गौ पुग्लुगवत्वम्” इति ।  
अस्यार्थः—कथादीनां पाथेषु गौ पुग् लुग् इत्येतावागमौ स्फापोऽन्त्यस्य वत्त्वं क्रमेणेति ।  
एवञ्च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुकि वृद्धौ कथापयतीत्युदाहार्यम् ॥ ३७४ ॥

मिश्र सम्पर्के ॥ ( मिश्रयति । गुडमिश्रः ) । “पूवसदस” इत्यादिना तृतीयान्तस्य मि-  
श्रशब्देन तत्पुरूपः ॥ ३७५ ॥

संघाम युद्धे ॥ अयमनुदाचेत् । तथा च तृतीयादिभ्य इत्यत्र कैपटे । संघामयतिरनुदाचेद्  
योद्धव्य इति । पद्मत्रय्यां च “अनुदाचेद्यं संघामयतिरिष्यत” इति । तथा च तत्र भाष्यम्-

सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययार्थस्तेनासंभामयत इत्युपसर्गात्पूर्वमद् भवति । तथा संभामयित्पे-  
त्यत्राधीत्येत्यादिवल्लयव् न भवति । सिसंप्रामयिपतइत्यत्र समो द्वित्वं भवति । अत एव  
सङ्घातादुत्पत्तिवचदादन्यत्र धातूपसर्गसमुदायात्प्रत्यये विहिनाउपसर्गाः पृथक् क्रियन्तइति  
ज्ञाप्यते । तेन परिवृढ्येत्यत्र ल्यत्रादि भवति । अस्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमिति पाठस्य  
तदर्थतया न ज्ञापकत्वभङ्गः ॥ ३७६ ॥

स्तोम श्लाघायाम् ॥ ( स्तोमयति । स्तोमः । अग्निष्टोमः ) । “अग्नेः स्तुत स्तोम” इति  
पत्वम् ॥ ३७७ ॥

छिद्र कर्ण भेदने ॥ करणभेदनइति गुप्तः, मैत्रेयस्तु छिद्रयति कर्मयतीति कर्णमपि पृथग्धा-  
तुमुक्त्वा कर्णेन भापयति कर्णयतीति व्याचक्षतेत्याह ॥ ३७९ ॥

अन्ध दृष्टुपधाते ॥ उपसंहारइत्येके । ( अन्धयति ) ॥ ३८० ॥

दण्ड दण्डनिपातने ॥ अयं द्विकर्मक इत्युक्तं नाथतौ । तत्र कर्मणि लादयो नाथत्यादौ  
प्रपञ्चितास्तद्विहापि नेयाः ॥ ३८१ ॥

अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ ( अङ्गयति ) । अङ्गुतइति शपि । तत्रैव कुटिलायां गतावकिति ३८२

अङ्ग च ॥ ( अङ्गयति ) । अङ्गतीति गतौ शपि ॥ ३८३ ॥

सुखदुःख तत्क्रियायाम् ॥ तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थं निर्दिश्येते । “प्रातिपदि-  
काद्वात्त्वर्थ” इति सिद्धे इहानयोः पाठसोपसर्गात्प्रत्ययार्थं इति मैत्रेयः । ( सुखयति । दुःख-  
यति ) । “सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” इति क्यङि “अङ्गत्सावंधातुकयोः” इति दीर्घे ( सु-  
खायते, दुःखायते ) सुखादिभ्यो वेदनायां क्यङ् भवति तानि च सुखादीनि संनिधानाद्देदना-  
यां कर्तृस्सम्बन्धीनि चेदिति सूत्रार्थः । कर्तृ इत्यविभक्तिको निदृशः, तेन सुखं वेदयते प्र-  
साधको देवदत्तस्येत्यत्र क्यङ् न भवति । सुखयति दुःखयतीति कण्डादियगन्तस्य ॥ ३८५ ॥

रस आस्वादनस्नेहनयोः ॥ ( रसयति ) । रसतीति । शपि ॥ ३८६ ॥

व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ ( व्यययति ) । व्ययतइति गतौ शपि ॥ ३८७ ॥

रूप रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शने करणं वा रूपक्रियेति स्वामी । ( रूपयति । रूपति )  
निरूपयतीत्यनेकार्थत्वाद्द्विचारेण ॥ ३८८ ॥

छेद द्वैधिकरणे ॥ ( छेदयति ) । छिनतीति छिदेः श्नामि । क्वचिदिहापि छद् अपचारणइति  
पठ्यते ॥ ३८९ ॥

लाभ प्रेरणे ॥ ( लाभयति ) । प्राप्त्यर्थे लभतइति शपि ॥ ३९० ॥

व्रण मात्रविचूर्णे ॥ ( व्रणयति ) । व्रणतीति शब्दाथ शपि ॥ ३९१ ॥

वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ वर्णक्रिया वर्णकरणं, ( सुवर्ण वर्णयति ) । ( कर्था  
वर्णयति ) । विस्तृणातीत्यर्थः । ( राजानं वर्णयति, ) स्तौतीत्यर्थः । वर्णं गृह्णाति ( वर्ण-  
यति ) । “सत्यापपाश” इत्यादिना णिच् ॥ ९२३ ॥

“बहुलमेतन्निदर्शनम्” ॥ क्वचित्तु दर्शितमिति पठ्यते । तत्रापि भावे निष्ठेति निदर्शन-  
मित्येवार्थः । सुरादावदन्तधातुनिदर्शनं बहुलं वेदितव्यम् । अतोऽनुक्ता अपीह धातवो  
वेदितव्याः ॥

पर्ण हरितभावे ॥ ( पर्णयति ) ॥ ३९३ ॥

विष्क दर्शने ॥ ( विष्कयति ) ॥ ३९४ ॥

क्षप प्रेरणे ॥ ( क्षपयति ) ॥ ३९५ ॥

वस निवासे ॥ वसयति ॥ ३९६ ॥

तुल्य आवरणे ॥ ( तुल्ययति ) । एवं ( गडयति, आन्दोलयति, डलयति, वर्णयति,  
स्फुटयति, स्फुटा, स्फुटितः, अवधीरयति ) इत्यादयो यथाभिधानमात मैत्रेयादयः । अन्ये-  
तु भूवादिष्वेतदन्तेषु दशगणेषु धातूनां पाठो निदर्शनाय, तेन स्तम्भुप्रभृतयः सौत्राः, चुलुः

म्पादयो धाक्यकारीयाः, प्रयोगसिद्धा विह्वत्पादयश्च गृह्यन्ते इति ।  
विगलन्त्याशु जीमूता, विह्वन्ते दिवि महाः ।  
क्षयन्ति विह्वतः प्राट् क्षीयन्ते कामविग्रहाः ॥

इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते इत्याहुः ॥ ३९७ ॥

\*“गिञ्जाङ्गिरसने”\* ॥ अङ्गवाचिन. प्रातिपदिकाङ्गिरसने गिञ्भवति । ङकार आत्म-  
पदार्थः । इस्तौ निरस्यति ( हस्तयते । पादयते ) ॥

“श्वेताश्वतरगालोडिताङ्गरकागामधतरेतकलोपश्च” ॥ श्वेताश्वदीनां चतुर्णां यथासं-  
ख्यमधतरेतक इत्येते लुप्यन्ते गिञ् च धात्वर्थे, अथाधापि गिचो बाहुलकादिति मैत्रेयादयः ।  
श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते, एवमधयते, गालोडयते, ङ्गरयतइति, अत्र  
स्वामी । पारायणिकास्त्वर्थवद् गिचमनुवर्णयन्ति, एवं काश्यपो ऽपि व्याचक्षणः श्वेतय-  
तीत्युदाजहार ॥

‘पुच्छादिषु धात्वर्थे’ इत्येव सिद्धम् ॥ अत्र मैत्रेय-पुच्छादिषु प्रातिपदिकेभ्यो धात्व-  
र्थे इत्येव सिद्धम्, आत्मनेपदं गिजन्तात् बहुलवचनाद्विज्ञेयमिति “पुच्छभाण्डचीवराण्गिङ्”  
इति न कर्तव्यमिति । अन्ये तु पुच्छादीनां “पुच्छभाण्ड” इत्यनेन गिञ् उक्तत्वादिह गिङ्  
नास्तीति व्याचक्षते । पुच्छमुदस्यति ( उत्पुच्छयते ) । भाण्डानि समाचिनोति ( सम्भाण्डयते ) ।  
चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा ( संचीवरयते ) । सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममहाराजमहामन्त्रिणा माधणसुतेन माध-  
वसहोदरेण सायणाचार्य्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ सुरादयः सम्पूर्णाः ॥

संपूर्णां चेषं माधवीया धातुवृत्तिः ॥

शुभं भवतु ॥

श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम् .

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

## ॥ अथ माधवोया नामधातुवृत्तिः ॥

यस्या रूपप्रभावेन न ग्यातुमपि किंचन ।  
शक्यते वस्तु लोकेषु जयत्येपा सरस्वती ॥ १ ॥  
धातुपाठे निविष्टानां धातूनां यः पुरा व्यधात् ।  
विवृत्ति माधवोयाख्यां भाष्यज्ञहृदयङ्गमाम् ॥ २ ॥  
तेन सायणपुत्रेण व्याख्या कापि विरच्यते ।  
धातूनां प्रत्ययान्तानां गणसूत्रजुषामपि ॥ ३ ॥  
तत्र प्रतिपदं शिष्टा गणसूत्रगता इमे ।  
गणास्तत्रापि बहवः किं च सूत्राण्यधीयते ॥  
आचार्येण पुरा प्रोक्तास्तानादौ विवृणोम्यहम् ॥ ४ ॥  
पुत्रावदेव सर्वस्मादर्थये सुमनोजनात् ।  
(१)नामस्त भवता सार्थमन्यथा तु न मे क्षतिः ॥ ५ ॥

‘कण्डादिभ्यो यक्’ एभ्यो यक् स्वार्थे । पूते च धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धातु-  
त्वं यको धातुविहितत्वेन तन्निमित्तगुणनिषेधार्थेन कित्त्वेनावसीयते । प्रातिपदिकत्वं तु क-  
ण्डादीनां केषां चिद्दीर्घान्तपाठात् । कण्डूयते इत्यादिरूपं तु ह्रस्वान्तादपि यकि मन्त्व-  
त्तीत्यादिवत् “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घेण भविष्यति । तत्र धात्वधिकारात् धातु-  
भ्यो यक् प्रत्ययः । नन्वेपां प्रातिपदिकत्वमेवास्तु मास्तु दीर्घपाठः प्रत्ययस्य कित्त्वं च । न  
च “अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः” इति दीर्घविधौ अङ्गं धातुराधीयते किं त्वङ्गमात्रमेव । कण्डू-  
रिति च कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे क्वावलोपे वलि लोपेन यलोपेन सिद्धं, यलोपेऽहो-  
पस्य स्थानिवत्त्वं “न पदान्त” इति निषिद्धं, वलि लोपश्च “लोपो व्योः” इति विशेष्यस्य  
पश्चान्निर्देश्यस्य पूर्वनिर्देशादष्टकलोपात्पूर्वं भवति । यद्येवं कण्डूशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन यग-  
न्तत्वेन धातुत्वादल्लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादुवद् स्यात् । नैतदस्ति । सति स्थानिव-  
त्त्वेऽकारस्य तदन्त एव धातुर्नाकारान्तः । एवं तर्हि यणं प्राप्नोति । अस्तु, किञ्चाश्रयः “च्छ्वोः  
शूड्” इत्यूड् भविष्यति । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे वकारस्य क्विप्परत्वाभावः, वकार-  
स्यादिष्टादचः पूर्वत्वात् । न च स्थानिवत्त्वेनानादिष्टादचः पूर्वत्वं, तस्याशास्त्रीयकार्यत्वात् ।  
अत एवादिष्टादचः पूर्वत्वादूठि पुनर्यणभावः । यद्वा [ ‘कौ लुसन्न स्थानिवत् ] इति अल्ला-  
पस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यणभावाप्रसङ्गः, यद्येवं कण्डूवित्यादावुवद् स्यात्, न च “ओः सु-  
पि” इति यणः प्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वात् । अस्त्वप्रोवद्, क्विपः प्रत्ययलक्षणेनोद् भविष्यति ।  
एवमपि पुनरुवद् स्यात्, पुनरुवद्बुवद्बौ पर्यायेणेति व्यवस्था न स्यात् । किं च कण्डूरित्यादि-  
वन्मन्तूरिति च स्यात्, न च भवतीष्टं मन्तूरित्यादि । अथ “धातोः कर्मण” इत्यतो वाग्रहण-  
मनुवर्त्तते, तेन यगभावपक्षे उत्पादाद्यपि सिद्धं मन्तूरिति तथापि कण्डूरितिर्दीर्घोऽपि  
अल्लोपयलोपयोश्च दुवारं मन्तूरित्यादि, तथा यगभावपक्षे मन्तूरित्यादिवत्कण्डूरिति च  
स्यात्, सुखादिभ्यश्च यकि तस्याधातुविहितत्वेनानार्द्धधातुकत्वादतो लोपाभावात् “अकृ-  
त्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घं सुखायतीत्यादि स्यात्, न चेष्टं, सुखयतीत्यादेरिष्टत्वात्, इह

( १ ) मावगस्त भवान् स्वार्थमिति पाठेऽपूर्वं स्वारस्यं प्रतिभासते ।

(१) पाठे तु न कदाचन सुखादरकारान्तता सिध्यति, तस्माद्यथाभ्यासमेवास्तु । नन्वेवमपि प्रातिपदिकेभ्यः कण्डू मन्तुरित्यादि यद्यपि सिध्यति तथापि धातुभ्यो यकि कण्डूयशब्दात् ङावहलोपपलोपयोरजादौ मुच्यवलि कण्डुवावित्यादि प्राप्नोत्येव, तथा मन्तुपादेर्मन्तुरित्यादि, सुखादेश्च सुगित्यादि हलन्तं, नैप दोषः । यगन्तेभ्यः क्तिरेव नोत्पद्यते । उक्तं च भाष्ये नैतेभ्यः त्रियश्च षडंयतइति, न तर्हि इदानीमुच्ये भवति कण्डुवाविति, भवति, यदा प्रातिपदिकात्क्विवन्तात् क्वयजन्ताद्वा क्विच्यपहलोपपलोपयोः स्वाद्युत्पत्तिः, यद्येवं कण्डूद्वयः प्रातिपदिकान्येव सन्तु, यथान्यासं दीर्घान्ताश्च तथैव भवन्तु, यत्रारश्च प्रत्यये मासञ्चि, वापहणं चानुवर्तिष्यते, तत्र ( कण्डूयति । मन्तुयति ) इत्यादयो यकि भवन्ति, कण्डूः कण्डू मन्तुरित्यादयश्च यगभावपक्षे प्रातिपदिकात् स्वाद्युत्पत्तौ, यगन्तात्क्विवयभाउस्येदानीमेवोच्यत्वात्स एव धातुः प्रातिपदिकं च कण्डूशब्दो भवति, तस्मात्स्वाद्युत्पत्तौचानुवर्ष प्रसज्येत, तथाऽत एव यगन्तात्क्विवयभावाभ्यन्तवादेर्दीर्घत्वं मुखादेर्हलन्तत्वं न भवति, किं कण्डूदीर्घानां धातुत्वमाहित्य तेभ्यः प्रत्ययविधानेन, सत्यमेतदेवं स्यात् । सुष्यतीति न सिध्येत्, प्रातिपदिका ( प्रत्यये तस्यानार्थधातुकत्वेनातो लोपाप्रसङ्गात् ।

अयोदाहरणानि कण्डूय गात्रविधयणे । ( कण्डूयति ) कण्डूजो जित्करणस्य 'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति' इति समुदायस्य जित्वादात्तमेवपदं भवति । एवमनुबन्धान्तरस्यापि समुदायार्थत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

मन्तु अपराधे ॥ रोष इत्यपरे । ( मन्तुयति ) । चन्द्रस्तु जितं पठित्वा मन्तुयते इतिवाहः ॥ २ ॥ यद्यु पूजामाधुर्ययोः ॥ ( वद्युयति ) ॥ ३ ॥

असु मनस् एताद्युपतापे ॥ ( असुयति । मनस्यति । असुयुः ) । "मृद्वादयश्च" इत्युप्रत्ययः । अत्र वर्धमानहरदक्षगणरत्नमहोदधिकारा आद्यनुसारेणामुशब्दमसिति सान्तं पठित्वा असुजिति दीर्घान्तमेके पठन्तीत्याहुः । तन्मते ( असुयति असुयते ) इति भवति ॥ २ ॥

लेट् लोट् घौर्त्यं पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ ( लेट्यति । लोट्यति । लेटिता । लोटिता ) । अकारस्यातो लोपे यलोपः । अत्र देवोऽर्थनिर्देशार्थं पूर्वशब्दं प्रतिनिर्देशार्थं मत्वा पूर्वतीति तु स्वप्ने तत्कण्डूद्वयि दर्शनादित्याह । तदेतन्मोघाया शाकटायनधातुवृत्तौ अर्थनिर्देशरहिते गणपाठे पूर्वस्य पाठाभावादयुक्तमिति पुरुषकारं एव दूषितम् । अन्ये तु लेट् लौटौ दात्स्यार्थायाहुः । अत्र लेंला दीर्घान्तवित्येके पठन्ति, पठ्यते च वातीभूतो लेलायत्सः, यदा वीतार्तिहस्तायेति ॥ ७ ॥

हरञ् इष्योयाम् ॥ अत्र वर्धमानहरदक्षौ हरस् हरञ् हरञ् इष्योयामिति श्रीन्पेठुः । ( हरस्यति । हरज्यति । ईयति ) । अत्र "हलि च" इति दीर्घः । 'हरज्यव्रत्ने प्रययस्व जन्तुभिः' इत्यत्र भट्टमास्कारादिभि दीर्घार्थोऽयमभिहितः । तथा 'हरज्यन्ता वसज्यस्य भूमे' इत्यत्रैश्वर्यार्थः ईयतिमागोवसानार्थोऽपि, उक्तं चैयंतिरीष्योपाधिरिति स्थितिरिति ॥ ८ ॥

इयस् ऐवयै ॥ ( इयस्यति )  
अमुं दुर्गो न पठतीति गणरत्नमहोदधौ ॥ ९ ॥  
अयस् प्रभातीभावे ॥ ( उपस्यति ) रात्रिः ॥ १० ॥  
वेद घौर्त्यं स्वप्ने प्रभाते च ॥ ( वेद्यति ) ॥ ११ ॥  
मेघा आशुप्रहणे ॥ ( मेघ्यति ) ॥ १२ ॥  
कुपुभ क्षेपे ॥ ( कुपुन्नाति ) । गणरत्नमहोदधौ तु आत्मनोऽन्यकर्तृकनिरसनमर्थमित्युक्तम् ।  
मगध परिवेद्ये । नीचदास्ये इत्येके । ( मगधयति ) ॥  
तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ ( तन्तस्यति । पम्पस्यति ) ॥ १४ ॥

सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ तच्छब्देन सुखदुःस्वार्थो परामृश्येते ।  
तेन सुखदुःखरूपायां क्रियायामित्यर्थो भवति, ( सुखयति । दुःखयति ) सुखमनुभवति दुःख-  
मनुभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सपर पूजायाम् ॥ अकारान्तोऽयं महोदधौ, ( सपर्यति ) ॥ १७ ॥

अरर अराकर्मणि ॥ अरा प्रतोदा । ( अरर्यति ) ॥ १८ ॥

भिपज् चिकित्सायाम् ॥ ( भिपज्यति । भिपज्यते ) ॥ १९ ॥

भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ ( भिष्णज्यति ) ॥ २० ॥

इपुध शरधारणे ॥ ( इपुध्यति ) ॥ २१ ॥

चरण गतौ ॥ ( चरणयति ) । वरण इति भोजः । उक्तं च तपे । तयोरुदाहरणं कान्ये-

‘वरणाश्चारण्यैर्वैलाम्’ इति ॥ २२ ॥

चुरण चौर्ये ॥ ( चुरणयति ) ॥ २३ ॥

तुरण स्वरायाम् ॥ ( तुरणयति ) ॥ २४ ॥

भुरण धारणपोषणयोः । पणधारणयोरित्यन्ये । ( भुरणयति ) ॥ २५ ॥

गद्गद् वाक्स्खलने ॥ ( गद्गद्यति ) ॥ २६ ॥

प्ला केला खेला विलासे ॥ ( प्लायति । केलायति खेलायति ) । अचैलास्थाने  
इलेत्यपरे पठन्ति । ( इलायति ) ॥ २९ ॥

(१) लेखा स्वलने च ॥ अकारान्तइत्यन्ये । तत्रातो लोपः ( लेखयति ) ॥ ३० ॥

लिट् अल्पार्थं कुत्सायां च ॥ ( लिट्यति ) ॥ ३१ ॥

लाट् जीवने ॥ ( लाट्यति ) ॥ ३२ ॥

हणीद् रोपणे लज्जायां च ॥ ( हणीयते ) ॥ ३३ ॥

महीद् पूजायाम् ॥ अत्र पूजा पूज्यमानकर्तृका, तेनायमकर्मकः, महीयते पूजार्माधग-  
च्छतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रेखा श्लाघासादनयोः ॥ आसादनं प्राप्तिः प्रापणा वा, ( रेखायति । श्लाघामनुभवति,  
अनुभावयति वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

द्रवस् परितापपरिचरणयोः । ( द्रवस्यति ) ॥ ३६ ॥

तिरस् अन्तर्द्धौ ॥ ( तिरस्यति ) ॥ ३७ ॥

अगद् नीरोगत्वे ॥ असुं भोजः नेच्छतीति गणरत्नमहोदधौ, लेखायतिरेखाय-  
तिवदर्थः ॥ ३८ ॥

उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति । बलवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तरण गतौ ॥ ( तरणयति ) ॥ ४० ॥

पयस् प्रसृतौ ॥ ( पयस्यति ) ॥ ४१ ॥

सम्भूयस् प्रभूतभावे ॥ ( सम्भूयस्यति ) । अत्र गणरत्नमहोदधौ अम्बर सम्बर सम्भर  
इति वामन इति, अम्बर्यति, सम्बर्यति, अत्र गणरत्नमहोदधावेव लेट्लोटाविति पठित्वा म-  
न्तान्तरेण दान्तत्वमुक्त्वा लेट्यति लोट्यतीत्युक्तम् । अस्याकृतिगणत्वाद्वैधनादिभ्यो रायति  
धनायतीति चोक्तं यदा कण्ड्वादिभ्यः सन्नुत्पद्यते तदा कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत  
इति कण्डूयियिपतीत्यादि भवति ॥ ४२ ॥

### अथ सौत्रधातवः प्रक्रियन्ते ॥

“ऋतेरीयद्” । अयं स्वार्थे, ऋतिर्दृणायां, सा चेह घृणा जुगुप्साकृपयोरित्युक्त्वापि  
ऋतायाशब्दस्य निघण्टुपु निरूढा जुगुप्सैवेति व्याख्यातारः । अत्र प्रत्ययस्य किञ्चेनापि

( १ ) खेला सत्वचलने च इति पाठान्तरम् ॥

गुणाभावस्य सिद्धौ द्विकरणमात्मनेपदार्थमपि, (ऋतीयत । ऋतोयेत । ऋतीषांचक्रे) इत्यादि, द्विकलकारेषु अजादित्वात् "आटश्च" इति वृद्धौ (आर्तीयत । आर्तिषिष्ट । आर्तिषिष्टत) इति भवति, यदायमवर्णांन्तादुपसर्गात्परो भवति तदा "उपसर्गादिति धातौ" इति वृद्धौ (प्रार्तीयते उपाचीयत) इत्यादि भवति । अत्रोपसर्गग्रहणाद्वाताविति सिद्धे "उपसर्गादिति" इत्येव वक्तव्ये पुनर्धातुग्रहणं योगभेदेनाधिकविधानार्थमिति "ऋत्यक्" इति पाक्षिकः प्रकृतिवद्भावोऽत्र बोध्यते, उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमित्येतन्न यत्र "उपसर्गादुच्यते" इत्यादौ उपसर्गात्वं न सम्भवति तत्रैवेतोह तु सम्भवतीति हरदत्तादयः । तेनागता ऋतीयका अमुं देशम् आर्तीयको देश इत्यादौ 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गात्संज्ञा' इत्याडादीनां गम्यादिक्रियापेक्षयोपसर्गात्वं न तु ऋतीयक्रियापेक्षयेति तां प्रत्युपसर्गत्वाभावात् "आद्युगु." इति गुणः "ऋत्यक्" इति शकलप्रकृतिभावश्च भवतः । यदायमीयश्च "आयादय आर्धधातुके वा" इति घचनादार्धधातुके न भवति तद्वा (आनर्त, अर्तित्वा, अर्तिष्यति, आर्तीत्, आर्तिष्यत्, अर्तित्वा, ऋतित्वा) इत्यादि भवति, अत्र "वञ्जिलुच्चुत्तश्च" इति सेटः कित्त्वविष्पलनात् पञ्चे गुणो न, "आयादय आर्धधातुके वा" इत्यत्रार्धधातुकेत्यस्य विषयसप्तमीत्वादार्धधातुकेषु विषयभूतेषु आयादय उत्पद्यन्तइत्यर्थो न तु भूता निवर्तन्त इति, अन्यथा ऋतीयशब्दाल्लिटि प्रत्ययान्तर्येनामि ईयप्रत्ययस्य निवृत्तावर्तीचकारेति स्यात् आनर्तेति च न स्यात् । न चार्तित्वासि अर्तिष्यति ऋत्यात् आर्तीदित्यादौ परस्मैपदं न स्यात्, तथा तास्यादेरार्धधातुकस्येयञो निवृत्तेर्निमित्तत्वात्तदपेक्षो गुणो "न धातुलोप आर्धधातुके" इति निषेधाच्च स्यात्, अनेनाभिप्रायेण गुणाभावः, आर्तिष्ट ऋतिपीठेत्यादि स्यात्, ईयञन्तादुत्पन्नेषु तिङ्शु सदाश्रयेण पश्चादुत्पन्नेषु विक्रमेषु आर्धधातुकेष्वीयञो निवृत्तिः क्रियते, ईयञो द्विस्वात्तदन्ताच्चोत्पद्यमानास्तिष्ठ आत्मनेपदान्येव, तथा किञ्चिन्निरिति न स्यात्, अप्रत्ययादित्यकारईयञो निवृत्तावृत्तेति च स्यात्, एवमादीनि दूषणानि । अत्र क्वचिद्भ्रूत्सिकारइडित्येव सिद्धे ऋतीयइयचनं ज्ञापकं धातुविहितानां प्रत्ययानामायनादयो न भवन्तीति । तेन शमेः लः, (शब्दः) वमेष्टः ( कण्ठः ) इति, अत्रेनिकादेशौ न भरतः । मनु ऋतेइडित्युच्यमाने छत्त आर्धधातुव्ययेन परत्वादिडागमे ष्टे छत्तरस्य प्रत्ययादित्त्वं विप्रतिपन्नमिति "आयनेयि" इत्यादिना विधीयमानः वयमीयादेशः सिध्यति, नैष दोषः । यदायनादिपुपदेशिचवृचनस्य चोदितत्वाद्दन्तरङ्गत्वादित्य पूर्वमीयादेशो भविष्यति । अत्र हरदत्तः— "द्विवचनविमर्शयोपपदे" इत्यत्र तरङ्गमुनाविति वक्तव्ये इयमुन्वचनादधातुविहितानामपि प्रत्ययानामायनादयो न स्युः, वचनसामर्थ्याच्चेदुभयेषामपीति ज्ञापकं भक्त्वा तादौ बाहुलकादिफाद्यभावमाह ॥ १ ॥

"स्तम्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्तुम्भुः इत्युश्च" । एभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके ऋतुर्भवति, चकाराच्छ्रुता च, तत्र पञ्चमो धातुप पठितो व्यापयताश्च, प्रथमवृत्तयोस्तम्भापी, द्वितीयो निष्प्रोपणार्थः । षतुर्थो धारणार्थः, उदित्त्वं कत्यायामिद्विकलसार्थम्, अत एव इनादपतिरिक्तविषयादचैते भरन्ति (स्तम्भोति, स्तम्भुतः, स्तम्भुयन्ति, स्तम्भोषि, स्तम्भोमि, स्तम्भुया, स्तम्भुमः) "अनिदिताम्" इति नलोपः, वस्मसोः "लोपश्चास्याप्यतरस्याम्" इत्युकारलोपः संयोगपूर्वस्याच्च भवन्ति, ( स्तम्भाषि, स्तम्भोतः, स्तम्भन्ति, स्तम्भाषि, स्तम्भामि ) इत्यादौ वृत्ति "ईहस्ययोः" इतीत्वम्, अजादौ तु "इनाम्यन्तयोः" इत्यालापः ( स्तम्भम्, स्तम्भतुः, स्तम्भुः, स्तम्भिमय, स्तम्भम्, स्तम्भिमय, स्तम्भिमम्, स्तम्भिमता, स्तम्भिमप्यति, स्तम्भोत्, स्तम्भुतात्, स्तम्भुताम्, स्तम्भुगन्, स्तम्भुहि, स्तम्भयानि ) हेः "उत्तश्च" इति लोपः संयोगपूर्वस्याच्च भरति, ( स्तम्भात्, स्तम्भोतात्, स्तम्भोताम्, स्तम्भान्, स्तम्भान ) ही "हलः एनः शान्तश्चो" इति शान्तज्ञादेशो "अतो हेः" इति हेःसंज्ञः, ( अस्तम्भोत्, अस्तम्भुताम्, अस्तम्भुयन्, अस्तम्भोः, अस्तम्भाम्, अस्तम्भोताम्, अस्तम्भान्, स्तम्भुयात्,

स्तम्भुयाताम्, स्तम्भुयुः, स्तम्भुयाः, स्तम्भुयां, स्तम्भ्रीयात्, स्तम्भ्रीयातां, स्तम्भ्यात्, स्तम्भ्या-  
स्ताम्, स्तम्भ्यासुः) । यासुट् क्त्वादनुनासिकलोपः । (अस्तम्भत्, अस्तम्भताम्, अस्तम्भन्)  
“जुस्तम्भु” इति परस्मैपदे च्छेवाडि “अनिदिताम्” इति नलोपः । अन्यदा सिचि ( अस्त-  
म्भीत्” इत्यादि । ( अस्तम्भिष्यत् । तिस्तम्भिष्यति, तास्तम्भ्यते, तास्तम्भोति, तास्तम्भि, प्र-  
तिस्तम्भति ) इत्यादि । ( स्तम्भयति । अतस्तम्भत्, अत्यष्टभोत्, प्रत्यष्टभोत्, प्रतिष्ट-  
म्भनाति, प्रत्यष्टम्भत् ) इत्यादौ स्तम्भेः “प्राक् सितादइव्यत्रायेऽपि” इति इणन्तादुपस-  
र्गात्परत्वेन पत्वं, तत्राप्रतेरिति नानुवर्तते ( प्रतितिष्टम्भिष्यति ) “स्थादिष्वभ्यासेन” इति  
पत्त्वम् । ( अवष्टम्भनाति ) अवलम्बतइत्यर्थः । ( अवष्टब्धा सेना ) । आसन्नेत्यर्थः । अवा-  
च्चालम्बनाविदूर्ययोः” इति पत्वं, प्रत्यतस्तम्भेदित्यत्र “स्तम्भुसिबुसहाम्” इति निषेधात्  
“स्तम्भेः” इति पत्वं न भवति, सन्वदित्वं लघुपरत्वाभावात् न भवति, दीर्घत्वं त्वलघुत्वाद्पि  
न भवति । ( स्तम्भित्वा, स्तम्भ्वा ) उदित्त्वादिङ्गिकल्पः, इटि “न क्त्वा सेट्” इति  
क्त्वाप्रतिषेधानुपपन्नलोपः । ( स्तम्भः ) । “यस्य विभाषा” इत्यनिट्त्वं, ( प्रतिष्टम्भः,  
निष्टम्भः) “प्रतिष्टम्भनिष्टम्भौ च” इति पत्वं, “स्तम्भेः” इति सानुपङ्गनिर्देशादयमेव स्तम्भिः  
सौत्रोऽत्र गृह्यते न तत्र भौवादिकः स्तम्भिनभोति प्रतिस्तम्भादयः प्रयोगास्तस्य द्रष्टव्याः ।  
( उत्तम्भः ) । “तितुत्र” इतोणनिषेधः, “उद्ः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” इति पूर्वसवर्णस्तकारः,  
एवमुत्तम्भोतीत्यादावपि, एवं (स्तुम्भोति, स्तुम्भ्नाति, स्कुम्भोति, स्कुम्भ्नाति) इत्यादि स्तम्भोति-  
वत् । ( विष्कम्भोति, विष्कम्भ्नाति, विष्कम्भम् ) इत्यादौ “धेः स्कुम्भ्नातेर्नित्यम्” इति पत्वं,  
नानानिर्देशः स्कुम्भतेर्निवृत्त्यर्थं इति विष्कम्भम् इत्यादावपि भवति ॥ ६ ॥

सातिः सुखे ॥ अयं हेतुमण्यन्त इति जिनेन्द्रहरदत्तौ, तन्मते सतिरिति प्रकृत्या भ-  
वित्त्वर्थं, सातिः सौत्रो धातुरिति वृत्तिबौधिन्यासयोः, ( सातयति ) इत्यादि । ( सातयः ) ।  
“अनुपसर्गात्लिम्प” इत्यादिना शे शपि गुणायदेशौ ॥ ६ ॥

जु वेगितायां गतौ ॥ ( जवति, जोता ) इत्यादि, स्वरान्तत्वादनित्त्वं, ( जुजुपति ।  
अजीजवत् ) इत्यत्र ञेश्रद्धि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्येवर्णान्तत्वात् “ओःपुयणजि”  
इतोत्त्वे “दीर्घो लघोः” इति दीर्घः । ( जवनः ) । “जुचङ्कम्य” इति युच् ( प्रजवो ) । “प्रजोः”  
इति इनिः । ( जूः । जुवौ ) “भ्राजभास” इति क्विप् ताच्छीलिकः । तत्रैव सूत्रे जू इति  
दीर्घपाठाश्रयणात् क्विप्सन्निधेयेन दीर्घ इत्येके । अन्येत्तरसूत्रे इति प्रहगस्येहाप्यभि-  
सम्बन्धाद् दीर्घ इत्याहुः । ( जूतिः ) । “ऊतियूतिजूति” इति क्तिनि दीर्घान्तोदात्तत्वे  
नित्यात्येते । ( जवः ) । “ऋदोरप्” इत्यप् । जवसवौ छन्दसोत्यज्विधानं तत्रान्तोदात्तार्थं न तु  
भाषायामेतद्रूपनिवृत्त्यर्थः ( विजावको ) नाम देशः, संज्ञायां ण्वुल् । ( वैजावकः ) “क-  
च्छादिभ्यश्च” इत्यण् शैपिकः । “कोपधादण्” इत्येवाणि सिद्धे कच्छादिष्वस्य पाठा  
यदा भवादिर्मनुष्यस्तत्स्थो वा भवति तदा वैजायक इति, कच्छाद्यधिकारेण विधीयमाना  
मनुष्यतत्स्थयोर्बुजमुष्मादपि यथा स्यादिति ॥ ७ ॥

### अथ नामप्रत्ययाः धातवः प्रदर्शयन्ते ॥

“सुप आत्मनः क्यच्” । कर्मण इच्छायां वेति वर्तते, इहात्मशब्दः परव्यावृत्तिवचनः  
स्वशब्दपर्यायः, न चेतनद्रव्यवचनः, तस्मिन् किमयं कर्तृपष्ठयन्तः सन् इच्छया सम्बन्धते  
उत शेषपष्ठयन्तः सुवन्तेन, तत्राद्यक्षे इच्छायाश्चेतनकर्तृत्वाद्यभिवारादानर्थक्यमात्मशब्दस्य  
किं च राज्ञः पुत्रमिच्छत्यमात्य इत्यादौ परेच्छायामपि चेतनस्यैव कर्तृत्वात्क्यच् स्यात् ।  
यत्तु भाष्ये इहासामर्थ्यात्प्रत्ययाभाववचनं तत्प्रौढिवादमात्रम्, इयमाणावस्तुपत्र एव  
नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावतास्य सामर्थ्यम्, अत एव वृत्तावात्मग्रहणास्येदमेव प्रत्युदाहृतं,  
सुवन्तसम्बन्धपक्षेऽपीह राजादिना चेतनेनैव पुत्रादेः सम्बन्धात् क्यच् प्रसज्येतैव, आनर्थक्यं  
चाविशिष्टमेवात्मग्रहणस्य, अचेतनस्य व्यावर्त्यस्याभावात् । अत्र हरदत्तः । ( वृक्षस्य फल-



मिच्छति, खट्वायाः पादमिच्छति) इत्यादौ यत्राचेतनायै किञ्चिदिष्यते तद्यावत्येति चेन्न, तत्रापि चेतनस्यैव परं श्रेयितन्वात्, सर्वमेव हि भोग्यं चेतनानामेव शेषभूतं, खट्वायाः पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत् खट्वादिस्मुपभोग्यं तदर्थमेव तदिष्यते, खट्वादिकं तु द्वार-  
मात्रम्, अतः परव्यावृत्तिरचनमात्र एवात्मशब्द इति, तत्राप्यसौ यदि कर्तृपष्ठन्तः सञ्चि-  
च्छया सम्बध्यते तर्ह्यपितारमन्तरेणेच्छया अभावात् अन्त्यकः स्यात्, तस्मात्स्वराश्रय-  
पांयः शेषपष्ठन्तः सुप्रन्तेन सम्बध्यते, तेनापमर्थः सूत्रस्य । इपे- सन्निधानात्कर्मणः पवि-  
तुरेवात्मनः सम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छायाभ्यं वा कथयति । एवं चात्मनः पुत्रं परस्य दास-  
मिच्छतीत्यादौ वस्तुतः सुप्रन्तस्यात्मना सम्बन्धेऽपि परार्थमिन्ध्यामाणात्वादपिकर्तृवच्छेदेना-  
त्मना सम्बन्धाभावात् कथयः प्रसङ्गः । ककारो “न क्ये” इति सामान्यप्रवृत्त्यायं । चकार-  
स्तद्विधातायै । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सिध्यति ॥

अयोदाहरणानि ॥

पुत्रमात्मन इच्छति ( पुत्रीयति ) । अत्र ‘अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः,’ कृतमपि शास्त्र-  
निरर्तयन्ति’ इति वा “अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्नं बाधत” इति वा सन्धिकारैरहि-  
तायाः द्वितीयस्याः “सुनो धातुप्रातिपदिकयो ” इति लुकि “क्यचि च” इत्यवर्जस्येत्ये स-  
नाद्यन्तत्वेन धातुत्वाद्वादि । ( अक्षस्यति, वृषस्यति, क्षीरस्यति लघनस्यति ) “अक्षश्री-  
रवृषलवगानामात्मात्मीती क्यचि” इत्यसुगागमः । अत्रात्मात्मीतावित्यपनीव “अक्षवृषयोन्मै-  
नेच्छायां” “क्षीरलवगयोर्ललासायाम्” इत्यप्यान्तरसुक्तं, तेनाद्ययोदाहरणयोर्दृष्टौ मैथुना-  
येच्छत इत्यर्थः । अन्ये तु परस्मिन्प्रत्ययान्मैथुनेच्छैवार्थे इत्याहुः । तथा च भट्टि । इति  
रामो वृषस्यन्तोमिति । निवण्डुश्च वृषस्यन्तो तु कामुकीति । इतरयोरेपि तुष्णातिरेकोऽभ्य-  
वलिहीपातिरेको लालसा, तेन क्षीरलवणेच्छायां लालसारूपायामिःसर्षडाभात् क्षीरलवणे  
अतिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थो भवति । अत्र अक्षप्रकृतोर्नां प्रत्ययलक्षणेन यत्परत्वं  
प्राप्तं “न क्ये” इति नियमेन नान्तविषयमिति प्रकृत्यसुगकारयोः सर्वर्णशेषत्वं बाधित्वा  
“अतो गुणे” इति पररूपं भवति । अकारोच्चारणकर्म तु पूर्वसूत्रोदाहरणे प्राज्ञगास इत्या-  
दौ । तथा [ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्ष्यः ] । इत्यनकारान्तादनुक्ति दृष्यत्य-  
तीत्यादौ च । अपरे स्वाहुः । सुग्वक्ष्य इति ( दधिस्यति मधुस्यति, ) “अद्यशोर” इ-  
त्यत्र माध्वे द्वाविभावागमो प्रस्युत्य ( दध्यस्यति । मध्यस्यति । दधिस्यति । मधुस्यति )  
इत्येवमर्थमभिधानात् दधिमधुशारेवागमिनात्येके । अन्ये तु सर्वप्रातिपदिनेभ्य इत्ये  
कइति सर्वपष्ठणात् यदुवचननिर्देशाच्च सर्वत्र भवतः । माध्वं तुदाहरणमात्रमिस्वाहुः । अत्र  
मते दध्यस्यति मध्यस्यतीत्येवमन्तः स्वायै न पुपति । अशानोदकपनेभ्य- क्यचि “अशानयो-  
दन्यधनायादुमुञ्जापिपासागर्धपु” इति क्रमेणैतेष्वर्धपु धात्येभ्याद्यन्तयोरीत्वापवादं वा-  
स्तम्, उदकम्बोद्गरेणो निरास्यते, तेन ( अशानायति, उदकस्यति, धनायति, ) मुञ्जापिपासुतीनां  
तदात्वं भोक्तृकामोऽशनमिच्छति, पातुद्याम उदकमिच्छति । सत्यरि धने भूया पनमिच्छती-  
ति क्रमेणार्थः । अस्त्रीचरकात्क्रमात्, स्नात्पार्थमुदकं, दृष्टिः सत् धनमिच्छति तत्राशानो-  
यति, उदकीयति, धनीयतीति भवति । अत्रान्येऽशानायतीरपादीनां प्रकृत्यर्थमनोदकं केवलं  
मुञ्जापिपासेनायै मन्यन्ते । अत्र भारविशुभेव च प्रतिशेदे, तदाह “स्मिपुत्रं धनापिपुम्” इति,  
निरण्डुश्च “उदक्या तु पिपासा वृद्धति । गार्धमिच्छति ( गार्धीयति ) । अत्र “अक्षयोः”  
इत्यपरप्रत्ययकारस्य इत्युत्तरस्य शोभे “क्यचि च” इतीत्यम् । ( उपार्थभीयति । उपार्थभीय-  
ति । उपाशकारोयति, उपशकारोयति, ) अत्र “या मुन्यादिनामे” इति सुप्रन्तारपञ्चक्राता-  
दिपातुपरत्यात् पूर्वपरशोरका वृद्धिर्वा भवति । अकारोच्चारणो सावर्ण्योद्भवम् तद्व्यापारवि-  
भवति, तत्र “उरञ् ररञ्” इतिप्रत्याहारपष्ठणात् अन्तरत्वं, वापद्वेन सुप्रन्तः प्राप्त्पर्यमिति  
पृथग्भावे न भवति, अन्येनूदा वदन् यथा प्रासाभ्यनुशानार्थे स्यात्, “अक्ष्यञ्” इति प्रकृति-

भावः पक्षे कस्मान्न भवति । उच्यते । अत्राप्यनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य "उपसर्गादिति" इत्यत्रेवा(१) धिकविधानार्थत्वादित्दि च धातुग्रहणस्य प्रकृतिभावबाधनार्थत्वमृतीयतावुपपादितम् । अत्रैत्र "वा सुपि" इत्यत्र वृत्तौ वाग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शितम् । उपगता ऋपभीयका असुं देशमित्यत्रौ-पर्षभीयको देश इति गुणप्रकृतिभावौ न भवतः, वृद्धिस्तु पूर्वसूत्रवत् "वा सुपि" इत्यत्रानुवृत्त-स्योपसर्गग्रहणस्य प्राद्युपलक्षणार्थत्वाभावात् न भवति । उपलक्षकत्वाभावाच्च ऋतीयतावुक्तः । ऋषभस्य समीपसुपर्वभं, तदिच्छति उपर्वभीयतीत्यत्र संग्रामयतीतिरूपस्य समामं करोतीति संग्रामशब्दात्तत्करोति णिच् सिद्धावपि चुरादौ संग्रामयुद्धइतिपाठात्सम उपसर्गात् पूर्वमडा-द्यर्थान्यत्र सोपर्गात् संघाताद्घातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीपिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्त इति ज्ञापनात् सोपसर्गात् संघातात् धातुसंज्ञानिमित्तः प्रत्ययो यदि भवति संग्रामयतेरेवेति निय-माद्वा पृथक्कृतोपसर्गादेव भवतीतीहाप्युपभशब्दादेव क्यच् भवित्तव्यम्, सुपस्तुपर्वभशब्दा-द्विधानात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यैव सुव्रन्तत्वं न तु तदन्तावयवस्य ऋपभशब्दस्यापी-त्युपभीयशब्दः सुव्रन्तावयवो धातुर्न भवतीति तत्परत्वाभावादनुपसर्गत्वाच्च "वा सुपि" इति वृद्धेरप्रसङ्गः । अत एवोपसर्गस्य पृथक्कारादुपार्षभीयतीत्यत्र ऋपभीयस्यैवाङ्गत्वा-त्तस्यैवाङ् भवति, तस्मादेव त्वायांसुपेन प्रादिसमासेऽप्युपर्वभीयेति भवति । तथा तस्यैव धातुत्वात् षशब्दस्य द्विर्वचने ( उपर्विपभीयति ) इति । नन्वयं संहग्रामशब्दः उपसर्गस-दशावयवोऽस्ति, कथमुक्तस्यार्थस्य प्रमाणं स्यादिति । उच्यते । पदान्तस्येति कृतपरसवर्णं पठ्यते । अत्र हरदत्तः । संग्रामशब्दोऽनुदात्तेत्त्वार्थः, न च तन्मात्रार्थत्वे ग्रामयुद्धइति शक्यते पठितुम्, अद्यैष्टेत्यादौ आट इव मध्येऽटः प्रसङ्गादिति ज्ञापकमभाङ्गीत् । तदास्यानुदात्तेत्व-मपाणिनीयमिति नोदेति । अत एव अशादौ कैषेः संग्रामयतिरनुदात्तेद्वोद्धव्य इत्युक्तम् । अयं चानुदात्तेसंग्रामयतिरिष्यत इति भाष्ये ज्ञापकत्वमेवोक्तम् । ऋकारमिच्छति ( ऋकारी-यति, उपकारीयति ) इत्यत्र "वा सुपि" इति वृद्धिः ऋतीति तपरकरणान्न भवति । अत एव शाकलः प्रकृतिभावोऽपि । ( मालीयति ) । अत्र "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" इति माल आं अम् य स्थिते सुब्लुक्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वमेकादेशे परमपीत्वं पश्चाद्भवति । उक्तं च भाष्ये । ( २ ) असु-पकादेश इत्योत्वाभ्यां भवति अन्तरङ्गतर इति । ननु पूर्वमपीत्वे "यस्य" इति लोपेनेष्टसिद्धि-रिति चेत् न, तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वात् । उक्तमैच्छत् ( औलीयत् । औङ्गारीयत् ) । आ ऊढः औढः । ( औढीयत् ) । अत्र "उस्यपदान्तात्" "ओमाडोश्च" "इतिपररूपम्" आ-टश्च" इति पुनर्वृद्धिविधानार्थं च शब्देन बाध्यते, तथा च वार्तिकम्, [ उस्योमाङ्क्षाटः प्र-तिषेधः ] इति, उसि ओमाडोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । औढीयदित्यत्राङ् ओकारेण सहैकादेशे उपसर्गरूपत्वं पृथङ् न प्रतीयतइति सोपसर्गात्संग्रामयतिरित्यस्याप्रवृत्तेरौकारात्पूर्वमादि तस्यान्तवद्भावेन लघ्वाङ्गव्यपदेशस्यौकारस्य "आटश्च" "ओमाडोश्च" इतिप्राप्तेन पररूपेण वृद्धेर्बाधः स्यादिति वार्तिके च आङ्ग्रहणम्, एवम् आ इतः एतः ऐतीयदित्यपि द्रष्टव्यम् । आ इत एतः ( एतीयति ) प्र एतीयति ( प्रेतोयति ) इत्यत्र प्राप्तमवर्णान्तोपसर्गविषयमेङि पर-रूपं बाधित्वा प्राप्ताम् "एत्येयति" इति वृद्धिम् "ओमाडोश्च" इति पररूपं परत्वाद्बाधते, आ ऋश्या अश्या, आगता ऋस्येति प्रादिसमासः । "आद्गुगः" इत्यनेनाङ्कारयोगुणः, तमिच्छति ( अश्यायति ) । ( आश्यायत् ) । अत्र गुणस्यान्तवद्भावेनाङ् "ओमाडोश्च" इति प्राप्तं पररूपं परत्वाद्बाधित्वा प्राप्ताः सवर्णदोर्घश्चकारेण पुनः पररूपविधानात् बाध्यते । ( दधीयति । मधूयति ) । "अकृतसार्वधातुकयोः" इति दीर्घः । ( कुमारीयति, वधूयति ) । अरमिच्छति । ( रीयति ) । ऋकारस्य "सीह ऋत" इति रीडादेशः । ऋकारलृकारयोः सा-

( १ ) अनुवृत्तिबाधनार्थत्वादिति प्रचुरः पाठः ।

( २ ) यापोरेकादेश इति पाठान्तरम् ।

वर्षेणालमिच्छतीत्यत्रापीदमेव रूपम् । अत्र तपरकरणाद्दकारस्य राक्षभावात् ऋतीवतीति भवति । ऋत इत्वम् ऋकारान्तस्य धातोरितिह न प्रसजति, हेराद्मिच्छति ( द्वेषति, ) गामिच्छति ( गन्वति । गन्धिता ) इत्यादौ अतो लोपे “क्यस्य विभाषा” इति हल उच्चरस्य क्यप्रत्ययकारस्यार्थधातुके विधीयमानो लोपः सन्निपातपरिभाषया न भवति । ( अग्न्यीत् ) इत्यत्र “चद्रप्रज” इत्यत्र हलप्रहणस्य हल्समुदायस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि अलोपस्य स्यान्निवृत्तेनाद्गस्य हलन्तत्वाभावात् न वृद्धिः । ( रैथति । नाग्यति, माग्यता, ) गन्वतिवृद्धान्तादेशो यलोपाभावश्च । ( अलिहति, श्वलिहति, अलिहता, ) अलोपस्य पूर्वविधौस्थानिवत्त्वात् “न धातुलोपे” इति वा लघूपधगुणामावः । ( अघलिहीत् । अघलिहिष्यत् ) अत्रालोपस्य स्यान्निवृत्ताद्दलन्तलक्षणायः वृद्धेरभावः । अत्र हो ढो न भवति “न क्ये” इति नान्तस्यैव पदत्वाद्दकारस्य पदान्तत्वाभावात् । अत एव गोदुहर्णस्य “दादे” इति घर्त्वं, ( मित्रद्रुहति ) इत्यादौ “वा द्रुह” इति तद्विकल्पः, ( उगानहति ) इत्यत्र “नदो ध” इति घत्वम् । ( अनुडुहति ) इत्यत्र “वसुसंघु” इति दत्वं न भवति । सुरमिच्छति ( पुर्वति । दिव्यति । ) “हलि च” इति दीर्घो रेफकारान्तस्य धातोर्हल्परत्ये इतीह न भवति । ( प्तुर्वति ) अत्रापि धातुर्न रेफान्त इति दीर्घो न भवति, गिरमिच्छति ( गीर्यति, ) अत्र गिरन्त इत्वे रेफान्तो धातुर्न हल्पर इति ( गीर्यता, गिरिता, ) “क्यस्य विभाषा” इति यलोपपक्षे हल्परत्वाभावात् दीर्घः, “वोरपधाया” इति रेफकारान्तस्य धातोः पदस्य विधेयमानेऽपि न भवति, “न क्ये” इति नियमेन पदत्वाभावात्, स्वरिच्छतोत्यादाक्ययेभ्यः क्यचः [मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेध ] इति क्यचः प्रतिषेधाद्वाक्यमेव । यत्तत्र गोसमानाक्षरान्तादित्येके इति क्यचः प्रकृतिपरिगणनं तद्वाच्यतोऽप्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् न स्थितः पञ्च इति कैयटादौ स्थितम् । तमिच्छति ( तच्छति । यषति ) । इदमिच्छतीत्यत्र क्यचि मान्ताव्यय प्रतिषेधाद्वाक्यमेव, इह मान्तप्रहणेन प्रातिपदिकस्य विशेषादिमाविच्छति काविच्छतीत्यादावपि वाक्यमेव भण्यते । प्राणितोति ( प्राण्, प्राण्यति ; राजीयति ) । “नः क्ये” इति पदत्वात् “न लोपः प्रातिपदिक” इति नलोपे “क्यचि च” इतीर्यं, न च नलोपस्यासिद्धत्वं, “नलोपः सुपस्वरसम्प्राप्तग्विधिषु कृति” इति नियमात् । ( अहर्षति ) “रो सुपि” इति अहर्षः, पदस्य सुपस्वरत्वाभावात् “अहर्ष” इति रूपापवादो रेफः, मन्वसौ न लोपः पूर्वत्रासिद्धः एवात् अस्ति घषनस्यावकाशः, हे अहरित्यत्र “स्वमोर्नपुंमकात्” इति सोर्लुका लुप्तत्वे तस्य नलोपश्च “न लिङ्बुच्यो” इति निषिध्यते । मैव दोषः । अहर्षित्यत्राह इति स्थानेन दादं निर्देश्येऽहर्षिति प्रथमान्तेन निर्देशाद्दन्निन्त्यावृत्त्याऽहर्षेण न तु एतन्नकार इति स्थितं, स एवाहर्षताद् इहापि रेफविधापनुत्तैत इति । उग्नेः किरगतादनुहरणाद्वा ( उग्नागति । कृत्-पति । अर्घ्यति । परिजन्वति । विष्मन्वति । अद्भवति । वृषति ) । अर्घादिभ्यस्तत्कारातीति णौ लोपे णेश् षात्पुदाहरणानि, परिवृतेर्गाविष्ठवदित्यतिदेशात्कारस्य “रक्तो ह्यग्ने” इति रभापश्च, अतोऽयत्राद्गद्विधीतोऽनुहरणारिकवन्ताद्वा क्यच द्रष्टव्यं, युष्मति मियजन्ति-रभृतयो गताः, प्रक्रियास्ताम्पाद्दृष्टान्तेन प्रदन्तिनाः, एवामिच्छति, मामिच्छति, ( रष्यति, यषति, ) “प्रपद्योत्तरपद्योश्च” इत्येकार्थेऽप्युत्तमस्मदोर्मेरदन्तस्य एवमावादेशो भवति । “एवमापिक्यचने” इत्यत्र एकस्य यषनमेकरचने न तु पारिभाषिकमिति स्थिते तत्रापि तस्ये-तानुवर्तनार्थेकार्यानुवृत्तयोस्तिपुच्छं, तेन युष्मदस्मच्छदौ यद्वा एकार्थे वगमासन्तु द्विवचने-स्तदापि एवमो भवति, यथा अतिस्वामिच्छति अतिमामिच्छति ( अतिशयति, अतिम-रति, ) विषयवाक्ये अतिस्वामितिमामितिरुदं, युष्मदस्मदोर्दिनीयाश्रियचने तस्य “हेऽप-पयो” इत्यपि युष्मदस्मदोर्कार्थेऽप्यात् “एवमापिक्यचने” इति मरपंशत्वात् एवमोर्दंका-स्य षेपेऽलोपापवादं “द्वितीयावां च” इत्यपरे एकार्थे च “युवावो द्विवचने” इत्यत्रापि एवोर्दंका द्विवचनमिति स्थिते तत्र च युष्मदस्मदोर्मुवावादेशो न दाहरी । अतिस्वा-

ननु धातुव्यावृत्त्यथ स्यात्, संस्तत्र बाधको भविष्यति । प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि नान्ते न लोपस्तु सुबन्तादुत्पत्तौ यद् “नःक्ये” इति पदत्वस्य नियामकं तदेवात्र विधायकमिति भविष्यति । नन्वसति सुब्रह्मणे विशेषाभावात् प्रातिपदिकादिव सुबन्तादपि प्रत्ययोत्पत्तेर्वाच्यतीत्यादौ कृत्वं स्यात्, एवं तर्हि “नः क्ये” इतिवचनं सुबन्तादुत्पत्तौ नियमाय प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं च भविष्यति । नन्वत्र कर्मग्रहणेनैव सुबन्तत्वं लक्ष्यते, पञ्चकाशेऽप्यस्य द्योतिरुया विभक्त्या भाव्यम्, अतोऽन्तरेणापि सुब्रह्मणं वस्तुतः पदविधितरेन समर्थपरिभाषोपस्थास्यते इति किं तद्ग्रहणेन । मैवं, यत्र हि पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपमाश्रीयते स एव पदविधिः, न स्वीदृशमपीति, कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवासाधारणं ‘धातोः कर्मण’ इत्यपि दर्शनात् । नहीदानोमिदं भवति महापुत्रीयतीति, भवति, यदैतद्वाक्यं महानुत्रः महापुत्रस्तमिच्छतीति ॥

\*“काम्यञ्च” ॥ क्यचो विषयेऽयं भवति, “मान्ताव्ययेभ्य” इति निषेधाभावात् न तान्येवास्याप्राप्तक्यञ्चिपयः स्यादिति वाच्यम्, पाश्चात्यस्य कार्तीयवचनस्य सूत्रप्रणयनकालेऽभावत् । पुत्रमात्मन इच्छति (पुत्रकाम्यति) इत्यादि, स्वत्काम्यति, मत्काम्यति, युष्मत्काम्यत्यम्-त्काम्यति ) इत्यत्र “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति त्वमौ, तद्भावश्च । क्यचि चित्करणं पुत्रकाम्यतीत्यादौ सति शिष्टस्वरं बाधित्वा धातुस्वरो यथा स्यादिति, ककारस्तु नेत्, प्रयोजनाभावात् । अग्निकाम्यतीत्यादावधातुविहितत्वादार्षधातुकत्वाभावाच्चाल्ति गुणप्रसङ्गः । कंसं परिमार्ष्टि कंसपरिमृद्, कंसपरिमृद्काम्यतीत्यत्र मृजेर्बृद्धिः प्रत्ययमात्रे विधीयमानाऽपि ‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्’ न प्रसजति । तत्प्रत्ययो धातुपंशब्दनेन विहितः प्रत्ययः, यजेः “विष्णुपेश्छन्दसि” इति विष्णुपयद्, वचेः क्विपि ( वाक्, ) उपयद्काम्यतीति वाक्काम्यतीति । अत्र यजादिभिः कितो विशेषणात् “धातोः स्वरूपग्रहणे” इति वा सम्प्रसारणाप्रसङ्गः अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या यथायोगं पदकार्याणि द्रष्टव्यानि । ( पयस्काम्यति । यज्ञस्काम्यति ) । अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेन सोरूपे विसर्जनिये तस्य कुप्पोरपदाद्योः परयोर्विधीयमानं “लोपदादौ” इति सत्त्वं भवति, स्वःकाम्यतीत्यादौ सोपदादावनव्यस्येति वचनात् सत्त्वाभावः । अधिस्वरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वादिपिणा कर्मत्वेन योगः पच्छ्या, यथा दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहरित्यादावधिस्वरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि शक्तिमत्प्राधान्याद्भूततद्भावयोगः । वाः काम्यतीत्यादौ रोः काम्यइति रोरेव विसर्जनीय इति काम्ये सत्त्वनियमात्सत्त्वाभावः । सर्पिष्काम्यति धनुष्काम्यतीत्यादौ सत्त्वं बाधित्वा “इण.प” इति पत्वं भवति सत्वस्यापवाद् इति यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव भवतीत्युच्चैःकाम्यति गो.काम्यतीत्यादौ न भवति । पुंस्काम्यतीत्यत्र पुंसं संयोगान्तलोपे “पुमः खप्यमपरे” इति श्रुत्वं निर्वर्त्य [ संपुंकानां सो वक्तव्यः ] इति सत्ववचनान्नाहित विसर्जनीय इति न पत्वप्रसङ्गः ।

\*“उपमानादाचारे” ॥ कर्मणः सुप इति च वक्तंते । तत्र प्रत्ययार्थस्याचारक्रियायाः सन्निधानात्तदपेक्षया कर्मण उपमानात् सुबन्तादाचारे क्यजित्यर्थो भवति । यद्यपि काम्यजनन्तरस्तथापि पूर्वसूत्रे चकारेणेहाद्य एव क्यजनुकृष्टः स एवात्र विधीयते, पुत्रमिशाचरति छात्रम् । उदाहरणान्यवशिष्टानि प्रक्रिया चेच्छाक्यजनन्तवृष्टव्यानि । अत्रोपमानेनोपमेयमाक्षिप्यते, तत्र प्रत्यासत्त्या साधारणधर्मभूताधारक्रियापेक्षया कर्मत्वैव, उपमानकर्मत्वं प्रत्ययान्ते धातावनन्तर्भावादनभिहितमिति सत्र द्वितीया भवति । तथा पुत्रीयतइत्यादौ कर्मणि यगाद्योऽपि भवन्ति । नन्वन्या पुत्रविषयाचारक्रियाऽस्या छात्रविषयेति आचारक्रियायाः वस्तुतो भेदादेश्चकर्मधर्मसमावेशस्यात्राभावात्कथमौपम्यम् । उच्यते । आचरितुरेकत्वादाचारसमावेशादाचार एकोऽवसास्यते, अत्रयथा सर्वत्रैवोपमानोपमेयगतस्य धर्मस्य वस्तुतो भेदादौपम्यव्यवहाररूपेण स्यात् । [अधिस्वरणरूपेति वक्तव्यम्] इत्युक्तत्वात् ( प्रासादीष-

ति कुत्र्यामत्यादौ सम्बन्धादपि भवति । त्वयोवाचरति ( त्वद्यात्, ) मयीवाचरति ( म-  
द्यात्, ) युष्मद्स्मदोरैकार्थत्वात् “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति त्वमौ, युवयोरिवाचरति आवयो-  
रिवाचरति ( युष्मद्यति, अस्मद्यति, ) अत्र नास्त्येकार्थत्वमिति त्वमौ न भवतः, द्विवचन-  
त्वेऽपि विभक्तैर्लुका लुप्तत्वाच्च युवावौ, लुकः पूर्वं तु न भवतो ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिर-  
ङ्गा लुक् बाधत’ इत्युक्तत्वात् । युष्मास्त्रिव आचरति अस्मास्त्रिवाचरतीत्यत्रापि एकार्थ-  
त्वाभावात् न भवतस्त्वमौ, त्वामतिक्रान्ते ( अतित्वयि, ) अतिक्रान्तयोः ( अतित्वयोः, )  
अतिक्रान्तेषु ( अतित्वासु, ) एवम् ( अतिमयि, अतिमयोः, अतिमासु, ) सर्वत्र प्रकृत्यो-  
रैकार्थत्वात्त्वमयोरजादावनादेशे विभक्तौ “योऽचि” इति दकारस्य यकारः, हलादौ तु युष्म-  
द्स्मदोरनादेशविभक्तिपरत्वादात्त्वम्, एभ्योऽपि क्यचि त्वमयोस्त्वद्यति मद्यतीति भवतः ।  
युवामतिक्रान्ते, ( अतियुवयि, ) अतिक्रान्तयोः, ( अतियुवयोः, ) अतिक्रान्तेषु, ( अति-  
युवासु, ) एवम् ( अत्यावयि, अत्यावयोः, अत्यावासु, ) अत्र प्रकृत्योर्द्विवचनत्वे युवावयोर्दं-  
कारस्य पूर्ववद्यत्वात्त्वे, एभ्यस्तु क्यचि प्रकृत्योरैकार्थत्वाभावात् न त्वमौ भवतः, युष्मद्यति  
अस्मद्यतीति भवतः, द्विवचनत्वेऽपि विभक्तैर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् युवावौ न भवतः,  
तथा लुकः पूर्वमपि न भवतीति इदानीमेवोक्तं, युष्मानतिक्रान्तेः ( अतियुष्मयि, ) अतिका-  
न्तयोः, ( अतियुष्मयोः, ) अतिक्रान्तेषु ( अतियुष्मासु, ) एवम् ( अत्यस्मयि, अत्यस्मयोः,  
अत्यस्मासु, ) पूर्ववद्दकारस्य यत्वात्त्वे, अत्रापि प्रकृत्योरैकार्थत्वाभावेन त्वमयोरभावादति-  
युष्मद्यति, अत्यस्मद्यति इति भवतः ।

\*“कतुः क्यङ् सलोपश्च”\* ॥ उपमानात् सुपः आचारे वेति वर्तते । अत्रापि पूर्ववत् स-  
न्नहिताचारक्रियापेक्षया कर्तृत्वोपमानत्वे, तेनायमर्थः । उपमानादाचारक्रियायाः कर्तुः सुच-  
न्तादाचारेऽर्थे वा क्यङिति । ककारो “नः क्ये” इति सामान्यप्रहणार्थः, ङकारस्तद्विधाता-  
र्थस्तदर्थश्च, लोपश्चेति चशब्दोऽन्वाचये, सेति लुप्तपट्टीकं पृथक् पदं, तेन च लोपपेक्षया  
स्थानपट्टयन्तत्वेन सम्बन्धिनो जायमानस्य कर्तुर्नित्यं तस्य विशेषणान्तदन्तविधौ सकारा-  
न्तेभ्यो क्यङ् तस्य सकारस्य लोप इत्यर्थो भवति । अत्रापि वेत्यस्य सम्बन्धात्तस्य च व्य-  
वस्थितविभाषात्वाद्दोषोऽप्यसोर्नित्यं सलोपो भवति अन्यत्र विकल्पेन, उक्तं च । [ ओज-  
सोऽसरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया ] इति । पयस इति ओजोऽसरसोर्व्यतिरिक्तानां सकारा-  
न्तानामुपलक्षणमिति व्याख्यातारः । श्येन इवाचरति ( श्येनायते । काकायते । ओजायते ।  
अप्सरायते, पयस्यते, पयायते, यशस्यते, यशायते ) ओजःशब्दो वृत्तित्रिपये तद्वति वर्तते,  
( अर्चिष्यते, सर्पिष्यते ) इत्यादौ प्रत्ययसकारत्वात्पत्वम्, अत्र “नः क्ये” इति नियमेन  
सकारस्य पदान्तत्वाभावात्, पदान्तत्वे हि “अपदान्तस्य मूर्धन्य” इति वचनात् पत्वं न  
स्यात् । अन्तस्य सकारस्य लोपवचनात् ( हंसायते स्वरसायते ) इत्यादौ अनन्तस्य लोपो न  
भवति । उपमानकर्तुरिव उपमेयकर्तुः प्रत्ययान्ते धातावन्तर्भावात् तत्र लादयो भवन्ति ।  
अकर्मकत्वात् भावे च श्येनायतइति, त्वामिवाचरति ( त्वद्यते मद्यते, ) “प्रत्ययोत्तरपदयो-  
श्च” इति युष्मद्स्मदोरैकार्थयोस्त्वमौ, युवामिवाचरति ( युष्मद्यते । अस्मद्यते । ) अत्रानेका-  
र्थत्वाच्च त्वमौ, अन्तर्वर्तिन्या विभक्तैर्लुप्तत्वात्, “युवावौ द्विवचने” “यूयवयौ जसि” इति  
युवावादयो न भवन्ति । लुकः पूर्वं तु बहिरङ्गेषु तत्र बाधस्योक्तत्वात् न भवन्ति, त्वामति-  
क्रान्तो ( अतित्वम्, ) अतिक्रान्तौ ( अतित्वाम् ) अतिक्रान्ताः ( अतियुष्म्, ) मामतिक्रान्-  
न्तः ( अत्यहम्, ) अतिक्रातौ ( अतिमाम्, ) अतिक्रान्ताः ( अतिवयं, ) सर्वत्र विभक्तैः  
“हेः प्रथमयोरम्” इत्यम्भावो द्विवचनादन्यत्र शेषे लोप इति दकारलोपस्तत्र “प्रथमायाश्च  
द्विवचने” इत्यात्वं, तत्र सौ “त्वाहौ सौ” इति त्वाहौ, अन्यत्र “त्वमावेकवचने” इति त्व-  
मौ, आभ्याम्पराभ्यामपि त्वाहयोर्न बाधस्त्वाहादीनां तु पूर्वविप्रतिषेधेन तत्प्रेष्यन्तइति  
उक्तत्वात् । जसि तु न्याय्यविप्रतिषेधेन यूयवयाभ्यां त्वमौबाध एव, एभ्यः क्यङि ( अति-

स्वघतेऽतिमघते) इति भवतः, युवामतिक्रान्ते ( अतित्वाम्, ) अतिक्रान्तौ, ( अतियु-  
 वाम्, ) अतिक्रान्ताः ( अतियूयम्, ) एवं मामतिक्रान्तो ( अत्यहम्, ) अतिक्रान्तौ  
 ( अत्यावाम् ) अतिक्रान्ताः ( अतिवयम्, ) सौ जसि च "त्वाहौ सौ" "यूयवयौ जसि"  
 इत्याम्नां पराम्नां "युगवौ द्विवचन" इत्यस्य षाघ्नः द्विवचने तु युगवयोः "प्रपमायाश्च द्विव-  
 चन" इति दकारस्यात्त्वम् । इतरथोस्तु शोषे लोपः, एभ्यस्तु कथञ्चि युष्मद्स्मदोरेणार्थत्वात्स्व-  
 मयोरभावात् ( अतियुष्मदने अत्यस्मदघते ) इति भवतः । अन्तर्वैतिर्नो विभक्तिमाश्रित्य  
 तत्तदादेशाभावस्तत्रशोको, युष्मानतिक्रान्तः ( अतित्वम् ) अतिक्रान्तौ ( अतियुवाम्, )  
 अतिक्रान्ताः ( अतियूयम्, ) एवमस्मानतिक्रान्तो ( अत्यहम्, ) अतिक्रान्तौ ( अत्य-  
 स्मान्, ) अतिक्रान्ताः ( अतिवयम्, ) पूर्ववत् प्रथमाया द्विवचने आस्वम्, अन्यत्र शेषे  
 लोपो यथायोगं "त्वाहौ सौ" "यूयवयौ जसि" इति त्वाहादयश्च, एभ्योऽपि कथञ्चि  
 ( अतियुष्मदघते, अत्यस्मदघते ) इति भवतः । उदाहरणान्यवशिष्टानि प्रक्रिया चेच्छा-  
 क्यजन्तवदुन्नेयानि । अर्घ्योत्स्येत्वादिकं "कथञ्चि च" इतिविधोयमानमिह न भवति,  
 कुमारीवाचरति ( कुमारीयते, ) हरिणीवाचरति ( हरितायते ) गौरीवाचरति ( गौरायते, )  
 गुर्वीवाचरति ( गुरुयते, ) "कथञ्चिमानिनोश्च" इति श्लोशब्दस्य पुम्शब्दः, अत्र "त्रिधाः पुं-  
 ज्ञापितपुंस्काद्" इति वर्तते, तत्र स्त्रीशब्देन स्त्र्यर्थशब्द उच्यते, पुंशब्दश्चेन पुमर्थो, भाषितः  
 पुमान् यस्मिन् अर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्करूपगोचरशब्दोऽपि, स चेह स्त्र्यर्थः, ऊशो-  
 ऽभावः अनुष्, पद्यर्थे प्रथमा, भाषितपुंस्कात् पर ऊशोऽभावो यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषित-  
 पुंस्कादनूष्, निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, एतदुक्तं भवति, पुंसि यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तत्वा-  
 र्थवाचिनः शब्दस्य पुम्शब्द आदेशो भवति ऊङ्गत्स्य नेति, तेन [ अश्रुत्स्योकाराकारवोर्लो-  
 पश्च ] इति जञि अक्षयते इत्यत्र पुषत्त्वं न भवति । तथा भाषितपुंस्करूपभावाद् द्रोणोयत्  
 इत्यादौ न भवति । अत्र हरदत्तः । पुंसि द्रोणशब्दस्य परिमाणप्रवृत्तिनिमित्तमाह । त्रिधा  
 तु द्रोणोनाम जातिः । कैषटकारस्तु द्रोणशब्दस्तु परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः स एव भेरो-  
 पचारात्सादृशनिष्पन्नप्रत्यभिज्ञानशब्दात् वा त्रिधां वर्तते इति पुंसि प्रवृत्तिनिमित्ते-  
 नाप्यमानत्वेन युक्तः स्त्र्यर्थयोगोऽस्तीति रूपादेव द्रोण्यादीनां भाषिपुंस्कत्वं,  
 नैतत् । एवं हि व्यावर्थाभावात् भाषितपुंस्करूपज्ञानमर्थकं स्यात् । अतो यः शब्दो  
 भाषितपुंस्को यत्प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तस्तदुक्तं स्त्र्यर्थं तद्रूपेणाह स चेह भाषित-  
 पुंस्क आश्रीयते न तु रूपान्तरेणापि, न च द्रोण्यादिसम्बन्धः स्त्रायमर्थमान्यपरोहेति । एवमरि-  
 षीरियाचरति ( दीर्यति ) इति, दिवशब्दस्य स्वर्गशब्दस्य चैकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति च  
 तद्युक्तया स्वार्थभिधानमित्यर्थेसाम्बन्धात् पुंस्किन् स्वर्गशब्दः प्राप्नोति । नैव दोषः, यस्य  
 शब्दस्य पुंशब्दः स एव शब्दः स्त्रीशब्दविरहितः पुमांसमाहेति प्रत्यासत्त्वा लक्ष्यत्वात्,  
 न च दिवशब्दः पुमांसमाह । इदमत्र सूत्रार्थतत्त्वं, यः शब्दो येन प्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि प्र-  
 वृत्तत्वेनैव त्रिधां वर्तते तस्य पुंशब्दः, ऊङ्गत्स्य नेति । एवं हंसस्य स्त्री यदा, सारसस्य  
 लक्ष्मणा, अद्भारसस्य मालिका, फण्डपस्य मुलीका, फण्डस्य रोहित, पुण्डस्य पोषिदिशवादी  
 निवमस्त्रीवचनानां यदादीनां पुंस्त्वेन यदादयो न भवतीति यदायत्तद्वत्त्वादि भवति, दाह-  
 न्ते च साहचर्यात्पुंशब्दैरपि स्त्रीशब्दाथो. प्रतिपादयितुं, यद्येवं गर्भिणीवाचरति गर्भयत्तद-  
 रयत्र कथं पुंस्त्वं, यतो गर्भो मोहिरित्यादौ पुंस्त्वपरभूतगर्भत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तं विद्या-  
 त्वपरभूतगर्भत्वस्यैव इति प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते, शेष दोषो यद्गर्भयत्रात्र गर्भत्वस्यैव-  
 मात्रमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्, एवं प्रवृत्ताप्रजातादिसम्बन्धानामवस्थापरपरसम्बन्धमात्रं प्र-  
 वृत्तिनिमित्तं न पुंसि गर्भापार्थं त्रिधां तु गर्भविमोहनमिति समासप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रवृत्ता-  
 यत्तद्वत्त्वादी पुंस्त्वं भवति, इदं च प्रवृत्तार्था इत्यर्थमत्रयमोहद्वयम्, समास. पतिरस्याः  
 ( मपरनी, ) "नित्यं सपरस्यादिपु" इति नकारे ङीष् । अत्र एव निर्देशात्समासस्य समासः ।

तनोवाचरतीत्यत्र सपत्नीयत इति भवितव्यमिति न्यासे, यदाह नित्यं सरत्यादिष्वित्यत्र समुदायस्योच्चारणात्रियोगत एषां समुदाय ईकारान्त एव यथा स्यादिति । तेन सरत्नीभावेइति स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवतीति । तसिञादिष्वित्यत्र भाष्यकैपटयोस्तु "भस्याढे तद्धिते" इति पुंवत्त्वं प्रस्तुत्य कुण्डिनीशब्दाद्गर्गादियजि पुंवत्त्वेन कुण्डिञ्चट्टे "नन्तद्धिते" इति श्लोकेपे कौण्डेय इति प्राप्नोति । तथा सपत्नीशब्दाच्च छिन्नाद्यणि सपतिशब्दादेशे सापत इति चोदयित्वा ढपहणमपनीय तत्रानरत्य इति न्यस्यापत्यप्रत्यये पुंवद्भावोद्यजि ईकारस्य "यस्येति च" इति लोपे तस्य "नन्तद्धित" इति टिलोपस्य स्यानिवत्वान्नान्तस्य तद्धितपरत्वाभावात्कौण्डिन्य इति सिध्यति । तथा शिवाद्योऽपत्यप्रत्ययत्वात्सपतिशब्दादेशेवाभाव इति परिहृत्य एवं सति गार्ग्यायग्या अरत्ये कुत्सने, "गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च" इति एतस्यापत्यप्रत्ययत्वेन पुंवद्भावोद्गर्गायण इति स्यात्, नन्विष्टङ्गार्थमिति दोषमुद्गात्वं तत्सम्परिहाराय "भस्याढे" इत्येव संस्थान्य कौण्डिन्ये "आर्गस्त्यकौण्डिन्ययोः" इति निपातनात् परिहृत्य सापत्ने तु "नित्यं सरती" इति समुदायनिपातनं परिहृत्वामेनभिवाय शत्रुर्थायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्करवादिषु द्रष्टव्य इति शिवाद्यणि परिहृतम् । अत एव शिवाद्यौ समानवतिलक्षणस्य सरत्नीशब्दस्य प्रहणं नेत्यवमीयते प्रहणे हि तस्मादणि पुंवत्त्वेन सापत इति रूपं दुर्वारमेव स्यात् । अत एव सापन इति प्राप्नोतीति भाष्ये "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति निर्देशेन भयन्समानस्य सभावो लोपनकारायोगेऽपि भवतीत्यवसीयते । एवं च न्यासोक्तपुंवत्त्वाभावो भाष्यरूपोऽनभिमान इत्यवसीयते । समुदायनिपातनं तु रूप्येऽपि स्यादिति न सूत्रभाष्यविरोधः । एवं सति समानवतिलक्षणात्सपत्नीशब्दाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ष्ये सापत्य इति भाष्यं, तथा भावकर्मणोरपि पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यमिति, युवतिश्चाचरति ( युवायने ) । यस्तु "वा-दाम्" सूत्रभाष्ये युवतितरेत्युदाहरणे "वसूय" इति पुंवत्त्वाभावः स तत एव पद्यनिर्देशात्त्वभाषितपुंसकृत्वान्नापि यौवनस्य जातित्वेन जातिवाचकत्वात् "जातेश्च" इति प्रतिषेधाद्यनः स्थानिवत्सूत्रे युवजानिरिति प्रत्युदाजहार । पट्वी च मृद्वी च पट्वीमृद्वी, ते इवाचरति ( पट्वीमृद्वीयते, ) पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावाच्च पुंवत्त्वं, पचेर्षुलि ( पाचिका, ) "म-द्रवृज्योः कन्" इति दौषिके कनि ( मद्रिका, पाचिकायते, मद्रिकायते, ) "न कोपधायाः" इति पुंवत्त्वनिषेधः । अत्र तद्धितप्रहणात्तद्धितेन वा "युवोरनाकौ" इत्यकदेशेन वा यः कोपधस्तस्यैव प्रहणमिति पाकायतइत्यत्र पुंवत्त्वं भवति । नन्वभाजादिपाठाट्टापा वयोलक्षणस्य लोपो बाधात्पुंवत्त्वापुंवत्त्वयोर्न विशेषः । सत्यम् । अत्रात्रिणेषुऽपि अस्ति पाकभार्य इत्यत्र विशेषः । ( चतुर्थीयते, ) "सञ्ज्ञापूरण्योश्च" इतिपुंवत्त्वनिषेधः । ( खौटनीयते ) "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारकविकारे" इति पुंवत्त्वनिषेधः । वृद्धेर्निमित्तं जकारो णकारो वा यस्मिन्निति बहुवीह्याश्रयणात्, यावतीवाचरति ( यावत्यते ) इत्यत्र पुंवत्त्वं भवति, अत्र "आसर्वनाम्न" इत्याकारस्य वृद्धेर्वतुरेव निमित्तमिति नासौ वृद्धिनिमित्तवान्, "तद्धितस्य" इतिवचनात्काण्डलावीवाचरति काण्डलावायते इत्यत्र पुंवत्त्वं भवति, तयारक्तविकारइतिवचनात्कपायेण रक्ता शाटी कापायी, "तेन रक्तं रागात्" इति अणि लोप्, सदिरस्य विकारः, ( खादिरी ईपा, ) "पलाशादिभ्यो वा" इति विकारेऽग्नोरन्यतरस्मिन् टोर्, कासायायते खादिरायतइति, अत्र पुंवत्त्वं भवति । व्याकरणमयीते ( वैयाकरणी ) । "तद्वीते तद्वेद" इत्यणि लोप् । सौचोचरति ( वैयाकरणीयते ) । "न च्याम्भ्याम्" इति, निषेधाद्गो नास्ति वृद्धिनिमित्तकत्वमिति भावः, निमित्तशब्दः कुर्मद्वपवचनः, दीर्घाः केशा अस्याः ( दीर्घकेशी ) एवं, ( मृद्वी ) "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगापघात्" [ अङ्गात्तत्पदेभ्यदेति वक्यम् ] इति पाक्षिको लोप् । ( दीर्घकेशीयते । मृद्वीयते ) "स्वाङ्गाच्चेतोमानिन" इति स्वाङ्गवचनात्परो य ईकारस्तदन्तस्य मानिनोऽन्यस्मिन्नरे पुंवत्त्वं निषिध्यते । ( करणीयते, इडबिड्येन,

द्वारयते, कठीयते) "जातेश्च" इति पुंवत्त्रनिषेधः । 'गोत्रद्वयवर्णैः सङ्घ' इति गोत्ररत्नरत्नयो-  
 र्जातिवाचित्वम् । इहापत्यं गोत्रम्, अपत्याधिकारादान्मत्र लौकिकं गात्रं गृह्यत इति,  
 चरणशब्दः शाखाध्यायियु रूढः । अत्र इडविद् नाम जनपदो राजा येति जनपदसमानशब्द-  
 त्वात् "जनपदसमानशब्दात् क्षत्रियादाश्च" इत्यत्र "ते तद्वाजा" इत्यापादापरिसमाप्तेः प्रत्य-  
 यानां तद्वाजस्यञ्जकत्वात् "अतश्च" इति अकारप्रत्ययत्वेन खियां लुकि इडविद् स्त्री, पेडविडः  
 पुमान् भवति, दरदोऽपि जनपदसमानशब्दत्वात् "द्वयभूमगय" इत्यगः पूर्वं लुकि दाद् स्त्री  
 द्वारदः पुमान्, एते गोत्रवचनाः कठशब्दात् "कथारिवैशम्नापनान्तेवातिम्पश्च" इति प्रोक्ते  
 ऽन्दासि णिनेः "कठपरकाञ्जलुक्" इति लुकि "छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि", इति छन्दो-  
 ब्राह्मणप्रत्ययान्तानामध्येवृत्तेदितृप्रत्ययविषयत्वात् "तदधीते तद्रेद" इत्ययि तल्प "प्रोक्ता-  
 ष्टुलुक्" इति प्रोक्तप्रत्ययान्तात्परत्वेन लुकि शाखाध्यायननिवृत्तिः ॥

"\*भृशादिभ्यो भुष्यच्चेर्लोपश्च हलः\*" ॥ अत्राच्चेरित्येकवचनं भृशाद्यववापेक्षम्, अयं च  
 पर्युदास इति तत्सदृशप्रतिपत्त्या ऽभूततद्भावविषयेभ्यो भुवि भवत्ययं क्यङिति अर्थो भवति,  
 प्रसज्यप्रतिषेधे तु भवतियोगे चिचविधानाद्भवतिनैव स्वार्थस्य भवनस्योक्तत्वात् न क्यङः प्रसङ्गः  
 इत्यर्थे अच्चेरिति क्वचनसत्यर्थकं स्यात्, न च सत्यस्मिन् चञ्चस्तदुत्पत्त्यन्तेव क्यङा भवरे-  
 न्नुपयोगस्य बाधनमाशङ्कयम्, यदिदमच्छवन्ते सावकारां भवतेरभावात् क्यङेरत्यभावात्सयोगे  
 तस्य विधानात्, न च क्यया योगे डाञ्चवनप्रामाण्याद्भवतेरभावेऽपि क्यङो योगे चरेः  
 कल्पनं युक्तं, यत् इदं वचनमच्छवन्ते सावकारां, 'भृशादिभ्य' इति पञ्चमी लोपविधौ स्थान-  
 पद्यो सम्पद्यते, तत्र विशेषणेन हला तदन्तविधौ भृशादिसु हलन्तानामन्त्यस्य लोर इति  
 अर्थो भवति, एवं चराशब्दोऽन्वाचये भवति, अमृतो भृशो भवति, ( भृशापते, शीघ्रापते,  
 चपलापते, मन्दापते, पण्डितापते, रेहापते ) रेहः शब्दो रहसि निवृणते भिन्नाभिजापस्य  
 च निवृत्तौ वर्तते इति गणवृत्तौ, ( तृपायने ) तृपश्चन्द्रः समुद्रश्च ( वेहापते ) वेहद्गामोप-  
 घातिनी ( अण्धरापते ) अण्धरो मूर्खोऽण्धर इति गणवृत्तौ, अण्धर इत्यन्ये इति च,  
 ( ओजायते ) ( यवायते ) ओजोवर्चसौ वृत्तिविषये सद्गति वर्तते ( रेहायने ) रेहसु रोप इति  
 गणवृत्तौ ( दुर्मनायते, सुमनायते, उत्सुकायते, उन्मनायते, शशापने, वृहापते ) तागतापेती  
 ( अतिमनायते ) अत्र सूत्ररभिभ्यो मन शब्दः पठ्यते, तत्र सोपसर्गात्संवायनेरेव धातु-  
 संज्ञानिमित्तः प्रत्यय इति ज्ञापनाग्मनस एव प्रत्यय इति स्वमनापत इत्यादि भवति, "सुवा-  
 जन्वित्त" इत्यत्र मनस्युपसर्ग इति मनसि घेरे उपसर्गस्य पराङ्गवद्भाववचनात्सुमनायतइत्यादी  
 "तिङ्क्षितिङ्" इति निवातो न भवति, देवदत्तः सुमनायत इत्यादी सोपसर्गस्य निवाता  
 भवति, अत्रामी भृशादयो ऽम्नाभिः दलोङ्गगारादानुरोपेन पठिताः । गणवृत्तौ च वृह-  
 ळ्छब्दो न पठ्यते, भद्रशब्दस्तु पठ्यते, तथा च कथ्यरताश्च स्वचोऽम्पत्तरे स्फुल्लवत्त्वाभा  
 व्यसंयुक्ता स्नायुः कथ्यरा तद्वाञ्छन्ताः, मन्वर्थे "अशोभादिभ्योऽञ्" इति व्यापरात् च ॥

"\*लोहितादिङाभ्यः क्यप्\*" ॥ अत्र भुवीति वर्तने, अच्चेरिति च । तत्रैतद्दहायो न  
 विशेषणमसम्भवात्, अन्वक्तानुहरणाद् अञ्जवशाद्धानिनी डाप् विधोपने, यत्र पत्नी  
 यर्गविशेषा न व्यत्यन्ते सोऽप्यस्तत्त्वानुकरणमस्यक्तानुकरणं, तस्मात् "डाचि यहुलं द्वे  
 अयत" इति डाचि विषयभूते द्विदहाद् द्वयजवशाद्धानि अनितिपरात् क्यप्स्तिथयोगे डाज्  
 अरयोति सूत्रार्थः । यस्य द्विदहस्य समुदायस्य प्रविभक्तमान(१)मर्दं अञ्जपूनाचकं द्रगज्  
 वा भवति तद् द्वयजवशाद्धानि, अवरताशोपकर्षेण एव यथाप्य ह्यन्वित्तिभिरिव क्यपापि  
 योगे डाज् भवतीत्यवसीयते, न च भवतिपोगे डाचि ह्ये क्यपः प्रयत्नो भुवी भवतिनैकोप-  
 स्यात् । अलोहिते ( लोहितापति । लोहितापते ) "या क्यप" इति यथे तच्, तिङ्क्षितिङ्-



परिभाषया लोहिनीशब्दात्क्यपि (लोहिनीयति । लोहिनीयते) इति भवात्, ( पटपटायति । पटपटायते) अत्र “डाचि बहुलम्” इति द्विरुक्ते “नित्यमात्रेडिते डाच्” इति अश्यकानुकरण-स्यान्त्यस्य टेश्च पररूपे “टेः” इति टिलोपः । इदमेव पररूपवचनं ज्ञापकम्, [डाचि बहुलं द्वे] इत्यस्य विषयसप्तमीत्ये, अत्र लोहितानां तेषां नीलहरितमन्द्रफेनमुण्डानां भृशादौ पाठः कर्त्तव्यः । अत्र वार्तिकं “लोहितादिडाचभ्यः क्यप्वचनं भृशादिष्वितराणि” इति । अत्र वृत्तौ न हि पठितेषु लोहितादिषु नान्तेऽस्तीति “नः क्ये” इति पदत्वसामान्यप्रहगार्थेन क्यपः ककारेणास्याकृतिगणत्वज्ञापनादन्यानि संगृह्यन्ते, तेषां भृशादौ अनुप्रवेश इति स्थितम्, यदाह यानि पटयन्ते तेभ्यः क्यचेव भवति, अपठितेभ्यस्तु क्यपेवेति, तेन ( निद्रायति, निद्रायते, कर्णायति, कर्णायते, वर्मायति, वर्मायते ) इत्यादि भवति, निद्राकर्णशाशब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तते, यद्वा ( निद्रायते ) “आतश्चोपसर्ग” इति कर्तरि कप्रत्ययान्तो निद्रा-शब्दो भवति । अत्र गणवृत्तौ ॥

लोहितश्यामदुःखानिः हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्छां निद्रा कृपा धूमा कर्णा नित्यवर्मणि ॥

इत्याकृतिगणसिद्धानि पठयन्ते ।

\*“कटाय क्रमणे”\* । क्रमणमनार्जवः । अत एव निर्देशाच्चतुर्थ्यन्तात्कटशब्दादनार्जवे क्यङ् भवति, कटं कृच्छ्रं दुःखमिह तु तत्कारणं कर्म, कटाय क्रमणे क्रामति ( कटायते )-कष्टं कर्तुं कुटिलमाचरतीत्यर्थः । अत्र वार्तिकम्-[ सत्रकण्टकशृङ्खलगहनेभ्यः कण्वचिकी-र्पायाम् ] इति, कण्वस्य पापस्य चिकीर्षां कण्वचिकीर्षां सा चेह वृत्तिविषये, सत्रादयः कण्ववचनाश्रिकीर्षाया प्रत्यय इति समुदायार्थो भवति, एवं च पापवचनेभ्यो विषयान्तंभ्यः सत्रादिभ्यः चिकीर्षायां प्रत्यय इति वार्तिकार्थः सम्पद्यते ( सत्रायत ) इत्यादि ॥

\*“कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः”\* ॥ कर्मण इत्यव्ययवापेक्षमेकवचनं, तेन रोमन्थत-पोभ्यां कर्मभ्यां यथासंख्यं वर्तिचरोर्वात्त्वर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवतीत्यर्थो भवति । कर्मत्वं च रोमन्थतपोभ्यां श्रुतवर्तिचरिक्रियापेक्षं, वर्तिरित्यत्र एव निर्देशाण्यन्तादपि किञ्, चरिति क्षरतेः सम्पदादित्वान्नाये किप् । रोमन्थं वर्तयति ( रोमन्थायते, ) तपश्चरति ( तपस्यति, ) “तपसः परस्मैपदं च” इति परस्मैपदम्, अत्र [ हनुवल्नइति वक्तव्यम् ] इत्युक्तत्वात् कीटो रोमन्थं वर्तयतीत्यत्र क्यङ् न भवति । अत्र न्यासपदमङ्ग्योरपानप्रदेशान्निवृत्तं द्रव्यं कीटो वर्तुलं करोतीत्यर्थोऽभिमतः, कीटस्त्ववानप्रदेशान्निवृत्तमश्नातीति, [ वाष्पोऽमकेना-च्चेति वक्तव्यम्, ] कर्मप्रहणमनुवर्तते, तच्च श्रुतोद्गमनक्रियापेक्षं वाष्पादिभिः सम्बध्यते वाष्पसुद्गमति ( वाष्पायते ) ॥

\*शब्दवैरकलहाश्ररूपमेवेभ्यः करणे”\* ॥ कण्वशब्दः पापवचनः, करणं क्रिया करोत्यर्थः, न परिभाषिकं तस्मिन् कर्मण इत्यनेन सम्बन्धेः शब्दादिभिः सम्बन्धे न स्यात्, शब्दा-दिभ्यः कर्मभ्यः करणे क्यङ् भवति, शब्दं करोति ( शब्दायते, ) एवं ( वैरायते, कलहायते, अभ्रायते, कण्वायते, मेघायते, ) अत्र न्यासे यद्यप्ययं तत्करोतीति णिचि प्राप्ते आरभ्यते तथापि न बाधतइति शब्दयतीत्याद्यपि भवतीत्युक्तम् । अत्र वार्तिकम्-[ सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ] [ नीहाराच्च ] ।

[ अटाष्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाल्पुष्टाप्रहणम् ] इति, ( पोटा, स्त्रीपुंसलक्षणा ) । अतोऽन्ये अष्टादयः क्रियावचनाः, सुदिनं करोति इति ( सुदिनायते ) इत्याद्युदाहार्यम् ॥

\*“सुखादिभ्यः कर्त्तव्येदनायाम्”\* ॥ कर्त्तुं इति पृथक् पदं लुप्तपठौकं, वेदनाज्ञानकर्त्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षं, तेन वेदनक्रियायाः कर्तुरापेयभावेन सम्बन्धिभ्यः सुखादिभ्यो वेदनायाम्-थे क्यङ् भवतीत्यर्थो भवति, सुखं वेदयते ( सुखायते, ) सुखमनुभवतीत्यर्थः । वेदयित्रा सु-खादीनां विशेषणात्सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येत्यत्र क्यङ् न भवति, अत्र प्रसाध्यात्

सुखं प्रसाधकोऽक्षानमीलनादिना जानातीत्यर्थं इति सुखं वेदयितृगतं न भवति, अत्र श्लोक-  
गणकारः ॥

सुखदुःखगहनकृच्छ्राद्यु(१)पकप्रतीपकरणाश्च ।

कृपणः सोढ इतीमे तृपादयो दन् गणे पठिताः ॥

इति । अत्र गणरत्नमहोदधौ आस्यशाब्दोऽपि पश्यते, यदाह, आस्यमेवास्यमिति, तृपं,  
दु.खं, सोढं सहनम्, अभिभवो वा । ॥

\*"नमोवरिविश्रमः क्यच्" ॥ अत्रानुवृत्तं करणग्रहणम् अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात्  
क्रियाविशेषणं, यदाह वृत्तिवारः, नमसः पूजायां, वरिवसः परिचर्यायाम्, चित्रक आश्रयं, (न-  
मस्यति देवान् । वरिवस्यति गुरून्, चित्रीयते ) आश्रयंवान् भवतीत्यर्थः । अन्ये तु परस्या-  
श्रयंङ्करोतीत्यर्थं इति । यदाह भट्टि.—'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । अत्रावयवे कृतं समुदाय-  
स्येति न्यायेन चित्रणो ङकारस्य समुदायार्थत्वादात्मनेपदं, ( नमस्यति देवान् ) इत्यत्र 'उ-  
पपदविभक्तः कारकविभक्तिः' इति "नमः स्वस्ति" इति चतुर्थोऽन्वाधित्वा कर्मणि द्वितीया  
भवति ।

\*"पुच्छभाण्डचीवरणिङ्" ॥ ङकारस्तुर्थो निग्रहणेषु सामान्याविधातार्थश्च, ङका-  
रो निग्रहणेषु सामान्यग्रहणाद्यैव, वृद्धिभाजः प्रकृतेरभावात्, इहाप्यनुवृत्तं करणग्रहणं पूर्व  
अभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषणं, तदुक्तं वृत्तौ, पुच्छादुदसने पर्यसने वा, भाण्डात्समाच-  
यने, चीवरादजने परिधाने षेति, उदसनमुत्क्षेपणं, पर्यसनं परितः क्षेपणं, समाचयनं राता  
करणम्, अर्जनमारजनं, परिधानमाच्छादनम्, ( उत्पुच्छयते, सम्भाण्डयते, सञ्चीवरयते, )  
अत्रोदादीनां प्रयोग उदसनाभिञ्जक्ये, पुच्छादेः कर्मणा धातावन्तभावात्कर्मका प्ते, य-  
क्चिणोः प्रतिषेधे "गिधन्धि" इत्यत्र निग्रहणेनाप्यस्य ग्रहणात्कर्मकर्तारि पक्षे यक्चिणोरभावात्  
(उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव, उदपुच्छत गौः स्वयमेव) इति शप्चौ भवत् । यदोत्पुच्छयति गा-  
मिति गौः कर्म भवतीति कर्मकमृत्वलाभः, उत्पुच्छयतेः कौ गेलोपे सोढवत्कारादिलोपे संयोगा-  
न्तलोपे उत्पुदिति भवति । यथादिपत्वं संयोगान्तलोपेन भवति । अनु "श्वोःशुद्" इति शत्पे तस्य  
अथादिपत्वे तस्य च जस्ये उत्पुदिति भाव्यम्, यतः शत्वविधौ सतृक् ङङो गृह्यते, इह तु गुदै  
छादयतीति पुच्छशब्दव्युत्पत्तेस्तकारस्तुक्तः सम्बन्धो न भवति । ननु यत्र सतृक् छकारो न  
सम्भवति तत्र केवलो गृह्यते इत्यपि स्थितं, वाञ्छेः कौ वान्, वांशौ इतिवदत्रापि भवित-  
व्यं, भवतु कामं तस्यापि संयोगान्तलोपउत्पुदिति भविष्यति, द्विवचनादौ "म्तोऽश्नु" इति  
दकारस्य ष्चुत्वे "शः छोटि" इति शकारस्य छत्पे उत्पुच्छादित्यादि सिध्यति ॥

\*"मण्डमिधक्षलक्षणात्प्रतःदलकलकृतस्तेभ्यो णिच्" ॥ पृथ्यः करणे णिच् भव-  
ति । मुण्डं करोति ( मुण्डयति माणवकं, मिधयत्यन्नं, दलक्षणादिति बखं, लक्षयति व्यञ्जनम्, )  
अतादौजने तन्नितृषौ वा, ( पयो अतयति, ) पयो भुङ्के इत्यर्थः । ( वृषलान्नं अतयति, )  
परिहरतीत्यर्थः । अत्र भोजनतन्नितृषौ प्रतःशब्दाधोविति पूर्वकारणे प्रत्ययः । ध्रुयते भोजने  
प्रतःशब्दः । यदस्यापयोप्रतं भवत्यात्मानमेव तद्धर्षयति, णिवृत्तां मुनिरासौत्, द्विवृत्तासुरा,  
एकवृत्ता देवा इति, पस्यशाचां च शस्तं यानेन श्मांसादीन्वपि अतयितुमिति, अयमेव प्रत-  
शाब्दो दशांदिबद्धिपरोत्लक्षणात् तन्नितृषौ वर्तते । वखात्समाच्छादने । ( सयन्नयति प्रावर-  
णम्, ) अत्रापि पूर्ववत्समाच्छादनं प्रकृत्यर्थे इति करणं, प्रत्ययार्थे हि प्रकृत्यर्थेन यक्षणेका-  
र्थभूतस्य प्रावरणान्वये सामर्थ्याभावात् स्यात् । अथ मुण्डयति भाषित इत्यादौ व्यपेशा-  
भावे साकांक्षं मुण्डादिभ्यो णिच्बन्धनं, तत्करोतीत्येव सिद्धं णिच्प्रारब्धनागणशायया माणवकं  
मुण्डयतीत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि भवति तथेहापि स्यात्, नैतदस्ति, तत्र हि मुण्डादयो धर्मि-

चना धर्ममोक्षन्ते न तद्वादह वस्त्रमपेक्षते, अथर्वं स्यात् मुण्डादी प्रकृतेरन्यापेक्षावद्वा प्रत्य-  
यार्थस्यान्यापेक्षास्तीति, एवं ह्यर्थो न सङ्गच्छते, यतः संवस्रयति प्रावारमित्यत्र प्रावारवर्षं  
छादयतीत्यर्थः स्यात् न चैवमिष्यते, यतः प्रावारमाच्छादयतीत्येवेप्यते । अथोच्यते उभय-  
मपीष्यतामिति, एवं हि वस्त्रसामान्ये प्रावारस्यान्तर्भावात्तत्र प्रयोगो व्यर्थः स्यात्, न च  
ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति विशेषस्य प्रावारस्य प्राधान्यल्लयापनाय प्रयोगः  
स्यात्, अत एकस्मिन्वाक्ये एकस्य प्राधान्यं प्रतिपादयितुं न शक्यते । अत्र सुधाकरः । स-  
माच्छादनं प्रत्ययार्थमेवाह, सामान्यकर्मणोऽन्तर्भावेऽपि विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वात् तद्दि-  
शेपप्रयोगो यथा भवति माणवकमितीति । एवं सति वस्त्रसामान्यस्य प्रावारो विशेषको भ-  
वति, हलादीनां त्रयाणां ग्रहणे प्रत्ययाः, हलं गृह्णाति ( हलयति ) एवं कलयतीत्यादि । अत्र  
वार्तिकं, [ हलिकल्पयोरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ] इति, ततो ( अजहलत्, )  
अचकलत्, ) इत्यन्नाग्लोपित्वात् "सन्वल्लघुनि" इतीत्वं न भवति, अक्रियमाणे पुनरत्वनि-  
पातने इकारस्य णाविष्टवदिति टिलोपात्परत्वाद्बुद्धवैकारे तस्यादेशात्पूर्वं परत्वाल्लोपे अ-  
ग्लोप्यङ्गं न स्यात्, नन्वैकारस्य लोपस्य पूर्वविधावित्त्वे "अचः परस्मिन्पूर्वविधौ" इति  
स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्परिणपरत्वं विधानिष्यतइति किमनेनाग्लोपित्वार्थेनात्वनिपातनेन  
नैतदस्ति । अभ्यासस्याद्विष्टादचः पूर्वत्वेन तस्येत्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । एवमपि कृताकृ-  
तप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वमेवैकारो लोपस्यतइति अग्लोपित्वसिद्धेर्नाथोत्वंनिपातनेने-  
ति चेत् । न, यस्माद्बुद्धौ शब्दान्तरप्राप्त्या भवत्यनित्यो लोपः । तूस्ताद्विहनने, तूस्तं  
केश इति श्रीभद्रः । जटीभूताः केशा इति बोधिन्यासे, पापमिति वैजयन्त्याम् । तूस्तानि  
विहन्ति ( वितूस्तयति, ) विहननद्योतनाय वेः प्रयोगः ॥

\*"सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचूरादिभ्यो णिच्" \* ॥ अत्रा-  
प्यनुवृत्तं करणग्रहणं क्रियाविशेषोपलक्षणम्, अत्र "सत्याप्" इति निर्देशेन णिचः सन्नियोगेन  
सत्यस्यापुक्, टिलोपाभावश्च भवति । अत्र वार्तिकम्--[ अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ]  
इति । अत्र भाष्यं, सत्यस्य कृजो योगइति । वृत्तौ तु सत्यमाचष्टे ( सत्यापयति ) इत्यु-  
क्तम्, अत्र हरदत्तः । भाष्ये कृत्यर्थनिर्देशः प्रयोगदर्शनवशादिहाख्यानार्थे इति, एवम् ( अ-  
र्थापयति, वेदापयति, ) पाशं विसृजति, ( विपाशयति ) इत्यपि चोपपद्यते, रूपं पश्यति  
( रूपयति, ) वीणया उपगायति ( उपवीणयति ) तूलैरनुकृष्णाति ( अनुतूलयति, ) श्लोकै-  
रुपस्तौति ( उपश्लोकयति, ) सेनयाऽभियाति ( अभिषेणयति, ) "उपगोत्सुनोति" इत्या-  
दिना पत्वम्, ( अभ्यपेणयत्, ) "प्राक्सितादडव्यवायेऽपि" इति पत्वम्, ( अभिषिषेण-  
यिषति ) । "स्थादिष्वभ्यासेन" इति साभ्यासस्य पत्वं, लोमान्यनुमादि ( अनुलोमयति, )  
णाविष्टवदिति टिलोपः । त्वचं गृह्णाति ( त्वचयति ) अचप्रत्ययान्तोऽयमकारान्तः, तेनाल्लो-  
पस्य स्थानिवत्त्वात् "अत उपधाया" इति वृद्धिर्न भवति, हलन्तस्य तु तत्करोतीति णौ  
( त्वाचयति ) इति भवति, टिलोपस्तु "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिवद्भावात् भवति, वर्मणा  
सन्नह्यति ( संवर्मयति ) वर्णं गृह्णाति ( वर्णयति, ) चूर्णैरवच्छंसयति ( अवचूर्णयति, )  
अत्रावच्छंसनमेव करणमितीन्दुश्रीभद्रौ चूरादयो माधवीयायां धातुवृत्तौ व्याख्यातः । अत्रार्थ-  
विशेषास्तदनुस्थाः समर्थविभक्तयश्च लोकप्रसिद्धानुसारेण वृत्तिकारेण दर्शिता इत्यस्माभि-  
रपि तथैव प्रदर्शिताः ॥

### अथान्येभ्योऽपि णिच् प्रदर्शयते ॥

\*"प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च" \* ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् भवति, इष्टनीव  
चास्मिन्बहुलं कार्यं भवति, अस्त्यैव धातुसूत्रस्य प्रसङ्गः । "तत्करोतितदाचष्टे" । "ते-  
नात्तिक्रामति" । "कर्तृकरणाद्वात्वर्थे" । इति सूत्राणि । अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणं

करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणं माभूदिति । अन्यथा चक्षुरा पश्यति ( च-  
 ३यति ) श्रोत्रेण शृणोति ( श्रोत्रयति ) इत्यादावेव स्यात् न तु करिभिरवबध्नाति ( अव-  
 करयति ) परशुना छिनत्ति ( परशयति ) इत्यादावपि । एवं च "तेनातिक्रामति" इत्येव-  
 न्तकर्तृकरणेणादित्यस्यैव प्रपञ्चो भवति । अतस्तत्करोतीत्यादौ तदादि प्रकृतौ कर्मत्वादिमात्र-  
 प्रतिपादनार्थं न तु द्वितीयाचर्धमपीति कर्मत्वादिविनिष्ठात्प्रातिपदिकादेव णेर्विधानात्  
 पदुमाचष्टे इति णेर्विवक्षायां षेटाः प्रातिपदिकान्गाविष्टवदिति टिलोपे सस्य "अत उपधाया"  
 इति वृद्धौ "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वाच्चदभावे ( पश्यति ) इति भवति । सुबन्ता-  
 दुत्पत्तौ "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सुपो लुकि षेशे लोपेऽन्विष्टस्य प्रत्ययलक्षणेन  
 सुबन्तत्वात् पदस्ये पश्यतीति जश्त्वं स्यात्, न च टिलोपस्य स्थानियत्त्वेन टकारस्य पदा-  
 न्तत्वाभावाज्जश्त्वात्प्रसङ्गो यतो "न पदान्त" इत्यादिना, जश्त्वे स्थानिवत्त्वं निविध्यते,  
 न च णौ कृतया असञ्ज्ञया षयोः पदसंज्ञावाधो, यदस्यां टिलोपः स्थानिवद्भवति । अर्थं च  
 प्रातिपदिकाद्विधीयमानो णिः यथाकथञ्चित् "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गमितिष्टस्यापि ग्रहणं  
 भवति" इति सिद्धान्तितत्वात् कथावन्तादपि भवति, अत एव "गाविष्टवत्" इत्यत्र भाष्ये  
 इष्टवदित्यतिदेशस्य पुंवन्नावटिलोपयोगादिप्राविन्मतालुंगर्धमिति पुंवन्नावादिप्रयोजनरूपं  
 न परिगणनं किन्तुदाहरणमात्रमेव, तदुक्तं वृत्तौ । प्रादयोऽप्योप्यन्त इति, तत्र पुंवन्नावो यथा,  
 एनीमाचष्टे ( एतयति ) हरिणीमाचष्टे ( हरितयति ) लोहिनीमाचष्टे ( लोहितयति )  
 कुमारीमाचष्टे ( कुमारयति ) इत्यादौ [ भस्यादे तद्धिते ] इतीष्टनि विहितः पुंवद्भावा-  
 न्गाविष्टवदित्यतिदेशादपि भवतीत्येव्यादीनामेतादयः पुंशब्दाः भवन्ति । यसिष्टवद्भ्यं यति-  
 सञ्चयमित्यादौ विशेषातिदेशे ब्राह्मणत्वसामान्यनिबन्धनस्याप्यतिदेशादिष्टवदित्यतिदेशाच्च  
 केवलमिष्टनोऽसाधारणरूपं तुरिण्डेमेयस्त्वित्यादिकमेव कार्यमतिदिश्यते किं तु भसंज्ञानि-  
 मिषतद्धितत्वादिनिबन्धनमपीति पुंवद्भावातिदेशस्य प्रयोजनमुक्तम्, अनेन षेटवद्भावेन  
 नेष्टनि ष्टमेवातिदिश्यते किं तर्हि सम्भावितमात्रमपीति कुमारयतीत्याद्युदाहृतम्, भावार्थं  
 चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा राजयतीत्यादाविष्टनोऽनुत्पादादिलोपो न स्यात्, "ष्टेः" इत्यत्र  
 कैषटे एतयतीत्यादौ टिलोपेन षीपि निवृत्ते तत्सन्निभोगादिस्थापकारनिवृत्तौ सिद्धायामपि  
 इष्टवद्भावात् पुंवत्त्वेन रूपसिद्धेर्भाष्ये उक्तत्वात्सन्निभयोगादिपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्  
 ( एतेयः दथैनेय ) इत्यत्र "यस्य" इति लोपेनेकारनिवृत्तावपि नकारो न निवर्तत इति उक्तम् ।  
 'पदमज्ञयो एवेवमुक्त्वोक्तम् अपर आह इष्टविटमाचष्टे ( ऐष्टविटयति ) दारदमाचष्टे ( दारद-  
 यति ) इत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्भवनमिति । ननु इष्टविट्यादीनामिष्टनि पुंवन्नावो न  
 ष्ट एव, इष्टनि तस्मात्सम्भवात् । नेष्टनि ष्टस्यातिदेशः किं तर्हि इष्टनि सम्भावितस्य,  
 अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, आदिनाच्चेन पृथुमाचष्टे ( प्रययति ) उति-  
 जमाचष्टे ( उतिजयति ) इत्यादि गृह्यते, अत्रेष्टविटपृथु जन्पदशब्दौ क्षत्रियजातो येनि  
 "जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्भ्य" इत्येतस्य "ते तदाजाः" इत्यत्रादीनामापादपरिसमाप्तोः प्र-  
 त्ययानां तद्गतत्वाद्दत्तव्येत्कारप्रत्ययस्य द्विषां लुकीऽविट् स्त्री, ऐष्टविटः पुमान्, दारदुति-  
 जोरपि "ऋमगध" इत्यणः पूर्ववत्लुकि दारत् स्त्री दारदः पुमान्, पृथगुनिष् षी भौतिजः  
 पुमान् भवति, नाचष्टेष्टविट्यादीनां गोत्रस्य ग्रहणात् गोत्रं च षरणीः सह इति जातिवाचि-  
 त्यात् "जातेश्च" इति पुंवन्नावनिषेधः कस्मान्न भवति, उच्यते । औपमेदयानिकम्प्यायं न  
 भवरयनित्परयात् । अत एव इतिभोगं तम्हो वास्तिकमित्यत्र ( लुङ्गितिष्टपरिभाषया  
 "वाचित्तइत्सि" इति टिक जातिष्येऽपि पुंवत्त्वं भवति, भक्तिरूपे च ज्ञानं "प्रवाहणत्वं  
 हे" इति प्रवाहणशब्दे पूर्वपदवृद्धि विच्छेदोत्तरस्य स्वतःभूद्विच्छेद्यानि निर्यं तदुच्यते, तद्वि-  
 प्रवाहणेपीमायं इत्यत्र पूर्वपदस्य वृद्धवद्भावेऽपि तन्मोक्षरपदे वृद्धिनित्यत्वेन "वृद्धिनिति-

स्य" इति पुंवत्वनिपेधार्थम्, नित्ये च जातिलक्षणे निपेधे प्रवाहणेयोराशब्दस्य गोत्रवाचित्वेन जातित्वाद्नेचैव पुंवत्वनिपेधसिद्धेः किं तदर्थनोत्तरपदवृद्धिविधानेन, एवं तर्हि पुंवज्ञावस्थेऽडिडाद्यर्थत्वात्सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणाभावात् कथमैनेयः द्यैनेय इति सिद्ध्यतः, तत्रैवं वक्तव्यम्, भाष्यकारेणान्यथासिद्धमैडविडयतीत्यनुदाहृत्यैतय-  
तिस्यैतयतीत्यादेरुदाहरणादित्यत्वमेव साध्यतइति पुंवज्ञावाभावः । "विन्मतोह्लादेः" इति ह्लादेरङ्गस्य लोपः, ऋकारस्थेऽप्येयस्सु विधीयमानो रभावो णावपि भवति, अत्र परिगण्यते ।

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृपं च हृदमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

इति । पृथुमाचष्टे ( प्रथयति ) । अत्र केचिदाहुः । चङि पृथु इ अत् इति स्थिते टिलो-  
पश्च प्राप्नोति वृद्धिश्च, तत्र पूर्वं टिलोपे वृद्धिर्न प्राप्नोतीत्यनित्या, वृद्धौ तु टिलोपः शब्दान्त-  
प्राप्त्याऽनित्यः, उभयोरनित्ययोः परत्वात् वृद्धावावादेशात्पूर्वं टिलोपेऽङ्गस्यानगलोपित्वात्  
"सन्वल्लघुनि" इत्ये ( अपिप्रयत् ) इति भवति, अत एव हलिक्रयोरदन्तत्वनिपातनं स-  
न्वज्ञावप्रतिपेधार्थमित्युक्तं, यदि वृद्धेः पूर्वं टिलोपः स्यात्तर्हि हलिक्रयोरिकारलोपेनैवाङ्गो-  
पित्वसिद्धेः किमत्वनिपातनेनेति "णौ चङि" इत्यत्र, कथादौ ननु "नागलोपि" इत्यत्राङ्गो-  
पइति वक्तव्ये अङ्गोपिनामित्युदाहरणसामर्थ्यात्पृथादेर्णौ वृद्धौ पूर्वं टिलोपेन भवितव्यमि-  
त्यङ्गोपित्वेन सन्वदित्वाभावात् ( अपपट् ) इत्यादि भवतीत्युक्तं, तन्मतेऽत्राप्यपप्रथदिति  
भवितव्यम्, तथा ह्यवर्णान्तेष्ववर्णोपधेषु च वृद्धावप्यवर्णो लुप्यते, अङ्गोपिप्रहणवदङ्गोपि-  
प्रहणमपि यत्र केवलस्यावर्णस्य लोपस्तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेनोपधात्वविधानादेव ह्रस्वाप्रस-  
ङ्गादवर्णानवर्णसमुदाये लोपार्थं विज्ञास्यते, ह्यवर्णोवर्णान्तयोस्तु पूर्वं वृद्धावङ्गोपित्वासम्भ-  
वः । ननु स्वामिनमाख्यत् ( असस्वामत्, ) गोमन्तमाख्यत् ( अजुगोमत्, ) प्रादुराख्यत्  
( अपप्रादत्, ) यादृशमाख्यत् ( अययादत्, ) तादृशमाख्यत् ( अततादत्, ) इत्यादौ  
यत्र वृद्धेरप्रसङ्गादवर्णस्येको लोपस्तत्रैतद्विनित्यर्थमनगलोपइति वक्तव्यम् । नैतदस्ति । यदी-  
दृशाण्णिजेव नोत्पद्यते, अत्र च प्रमाणं "णौ चङि" इत्यत्र भाष्ये "नागलोपि" इत्यत्र प्रत्या-  
हारप्रहणेन वृद्धेः पूर्वं वा टिलोपज्ञापनस्यावस्थापनं, स्वामिनादेर्णौ तत्कथं सङ्गच्छेत । ननु  
विणमाख्यत् ( असस्रजत् ) इत्यत्र विनो लुक्युपधाया वृद्धौ तस्य ह्रस्वनिवृत्त्यर्थमङ्गो-  
प्रहणं स्यात्, इष्यते च विन्नन्तादिष्वह्लावश्च, विनो लुकः प्रयोजनत्वेनोक्तत्वात्, नैतद-  
स्ति, यत्परेरित्यत्र भाष्यकारेण स्रजयतीत्यादीनामुदाहृतत्वात् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निर्दि-  
शस्य' इति वा वृद्धेरप्रसङ्गात् ह्रस्वभाविन्युपधैव नास्ति, कस्मिंश्चिदङ्गकार्यं वृत्ते पुनरप्याङ्ग-  
कार्यवृत्तौ प्राप्तावविधिस्तस्य कार्यस्य तच्चेदङ्गं प्रयोगार्हं परिनिष्ठितप्रयोगार्हं भवतीति प-  
रिभाषार्थः, अस्ति चात्र विन्मतोर्लुकाऽङ्गकार्यस्य वृद्धेः पूर्वं प्रवृत्तिः, तस्मात् ज्ञापकमेव प्र-  
त्याहारप्रहणं वृद्धेः पूर्वं टिलोपप्रवृत्तेः, अत एव वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदत् वीणां परि-  
वादकेनेत्यत्र योऽसौ णौ णेलोपस्तस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्याङ्गोपित्वादुपधाह्रस्वत्वनिपेध-  
प्राप्ते [ णेजिच्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ] इति वार्तिकं चारब्धम्, न च णेः पूर्वं वृद्धौ पश्चाद्दो-  
पेऽङ्गस्यानगलोपित्वात्तस्य स्थानिवत्त्वेनोकारस्थोपधात्वविधानात् ह्रस्वो न प्राप्नोतीति वा-  
त्तिकारम्भः स्यादिति वाच्यम्, यतः [ वडपरिणिहासकुत्सेषु ] इति स्थानिवत्त्वं न्यपेधान् ।  
किं च [ ण्यल्लोपे ] इत्यादिना वृद्धेः पूर्वं णिलोपस्योक्तत्वादनगलोपित्वशङ्कैव न भवति ।  
अत एव भाष्यकारेणोपधाह्रस्वत्वे [ णेजिचि ] इति वार्तिकमङ्गोपित्वाद्भ्रष्टत्वं न प्राप्नो-  
तीत्यारब्धमिति व्याख्यातम्, वृत्तिकारोऽपि वृद्धेः पूर्वं टिलोपमनुमेने, यदाह वादितवन्तं  
प्रयोजितवानवीवदद्दीणां परिवादकेन योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवत्त्वावाद्गलोपित्वाद्वा-  
ऽङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोतीति, गतमदः । अपरे हलिक्रयोरत्वनिपातनस्य भाष्यवार्तिकयो-  
रित्वाभावप्रयोजनत्वेन कथनादगिति प्रत्याहारप्रहणाद्बृद्धेः पूर्वं टिलोप इति भाष्ये ऋषु-

स्थितत्वाच्च वृद्धेऽक्षरकालं पूर्वं वा कामचारेण टिलोप इत्यपपटत् अपापटदित्युभयमपीति प्रतिपन्नाः । अत्र मतेऽपप्रथदपिप्रथदित्युभयं भवति, एवं अद्वयतीत्यत्रापि, ( अश्लयति, क्रश-यति, द्रवयति, ) एषां चङि सर्वथाऽग्लोपित्वात् (अयन्नरात्, अचक्ररात्, अद्द्रदृढ् ) इति भवति, परिषद्वयतीत्यत्र सोपसर्गात्संपामयतेरेव धातुसञ्ज्ञानिमिषप्रत्ययो नान्यस्मादिति प्रथकृतो-पसर्गाद्बृद्धादेरेव प्रत्यय इति "तिङ्ङित्" इति निघातो भवति, पर्यषद्वयदित्यत्र परेः परो-ऽङ् भवति, परिवृद्धयेत्यत्र परेष्वन्तेन "कुगतिप्रादयः" इति समासे "समासे ननुपूर्वं क्तवो ल्यप्" इति ल्यच् भवति, जेः "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्यपादेशः, ( परिविश्रद्वयिपति, पर्यविश्र दव) इत्यत्र संश्रद्धोर्बदेरेव द्विर्वचनं भवति, "सन्त्यत" इति सनीत्वं सन्वदित्वं चाग्लोपित्वाच्च भवति । पटमाद्ये ( पटयति, ) टेरिति विहितटिलोपो णावपि भवति, तस्य स्थानिवत्त्वा-दुपधावृद्धिर्न भवति, पटमाद्यत् ( अपपटत्, ) अग्लोपित्वात् सन्वदित्वं न भवति, न चा-त्रेष्टवद्भावेनाङ्गस्यः भक्त्वात् "यस्य" इति लोपेनापि पटयतीत्यादिसिद्धेः किं लोपवचनेन, स-त्यमर्चैवं सिध्यति, पट्टपट्टाजादिभ्यो णौ पटयति ह्यपयति राजयतीत्याद्यर्थमवश्यं टिलोपो-वाच्यः, "सन्वल्लघुनि" इत्यत्र हरदत्तः । यत्र केवलस्यातो लोपस्तत्र स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्परिणिरत्वाभावादेरेत्वाभावसिद्धेरनग्लोपवचनमङ्गललोपार्थमपि इत्यत्र ह्यपट्टाजादाव-पीत्वाद्यभाव इत्याह, तत्र । अनादिष्टादचः पूर्वस्य कर्त्तिसिद्धेः विधातव्ये स्थानिवद्भा-वो न त्वादिष्टादचः पूर्वस्यापीत्यभ्यासेत्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात्, अङ्गस्य चङ्परिणिरत्वं त्वनूयते न विधीयतइति तस्य स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गेऽङ् चङ्परं न स्यादित्याङ्गा नोदिति, स-त्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेवाङ् भविष्यति, चङ्परिणिरं चेति न स्थानिवद्भावेना-ङ्गस्य चङ्परिणिरत्वमङ्गः । ननु कथन्तदुक्तमभ्यासोऽनादिष्टादचः पूर्वो न भवतीति, यतः प-टादेर्णौ चङि, यटिलोपात् पूर्वमनादिष्टादचः पूर्वत्वेन ह्यः यद्वाऽऽदिः स एव द्विः प्रयुज्यतइति-स्यादेवाभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वं, सत्यमेव किं तु यत्कार्यत्वेनाश्रीयतेऽभ्यासावस्थे न-त्तदनादिष्टादचः पूर्वं भवति, एवं हलिकल्पयोरान्तत्वेनिपातनं सङ्गच्छते, अन्यथा यस्य क-स्यापि अचटिलोपे तस्य स्थानिवद्भावेनाङ् चङ्परं न स्यादिति किमत्यनिरातनेन, सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परिणिरमङ्गं भविष्यति, अभ्यासश्च तस्यैवेति सर्वथा "नाग्लोप" इत्येतेत्वाद्यभावो वाच्यः, ( अदृहपत्, अरराजत् ) इत्यादावनग्लोपेऽभ्यासस्ये-त्वाभावस्त्वनग्लोपइत्यधीयमाणस्याको लोपाभावस्याविद्यमानत्वात्, पट्टमाद्यदित्यत्र वृद्धेः पूर्वं टिलोपेऽङ्गस्याग्लोपित्वात्पटदित्येके, शृतायां वृद्धौ टिलोपादपीपटदित्येके । शृ-त्तायामशृतायां वा वृद्धौ कामचारेण टिलोपादुभयमपीत्यपरे । पक्षद्वयमिदं पुंश्रद्धोः प्रदर्शितं, पदोर्थं मतभेदोऽभ्येधामुवर्णान्तानां कथादिनामिबर्णान्तानां च द्रष्टव्यः । कुमार्यादीनां तु पुंश्रद्धाभावेन कुमाराद्यादेशविधानात् वृद्धावप्यगेः लुप्यन्इति ( अचकुमारत् ) इत्याद्येव भव-ति, इदं चाग्लोपित्वेनेत्वाभाववचनं सन्वत्सुत्रस्य चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इत्यर्थवादीनां हरदत्तादीनामनुसारेण न तु चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यास-येति यादीनां कैयटकारादीनां, तेषां यदभ्यासात्परं लघु न तच्चङ्परिणिरं, यच्चङ्परं न लल्लघु, अभ्यासस्य वर्णान्तरेण व्यवधानाच्च तत्पर इति नास्त्यत्रेत्त्वप्रसङ्गः । तथाहि तत्र गाम्ये अङ्गजगारदित्यत्राभ्यासलघुपरत्वाभावादित्वं न भवतीति उक्तम्, यदा ह्यवद्विनं गत्र लघु चङ्परामिति । यद्येवमश्रीश्रद्धोहरदित्यादावपि व्यवधानं प्राप्नोति । नतदुक्तिः । तेन भाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पु-रुतेकेनापि । एवमप्यविशणदित्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्गुणपति भवति-योगेन व्यवधानेऽपीति, यद्यम् "अतस्सृष्टत्वर" इति असत्स्मरदित्यादीनामित्याभावाद्यर्थमत्वं ज्ञास्ति । अवदयं चैतदेवं चङ्परे णौ यल्लघु तल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन चङ्परिणिरत्वस्या-भावादित्वं न भवतीति वाच्यं, एदेतस्थानिवत्त्वं न भवत्यभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वारस-

न्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव च्परणिपरमङ्गं भवति, अभ्यासस्य च तस्यपेतीत्वं द्व-  
 वारमिदानीमेवाकम् । अथ कथमत्रेत्यादि भवति वादितवन्तं प्रयोजितवान् अथवीद्वीणां  
 परिवादकेनेति, यावता योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासात्परस्य लघोश्चत्प-  
 रत्वं विहन्यते, अत्र वृत्तिकारः परिहरति । एषाकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति । अत एव णिजाते-  
 निर्मितत्वेनाश्रयणात् गोत्रलीवर्दन्यायेन णिवोऽन्यस्याको लोप इहारालोप इत्यालोपित्वादिद्वं  
 न प्राप्नोतीत्येदृपि परिहृतं, यत्तु "सन्वल्लयुनि" इत्यत्र भाष्ये णेः परत्वाद्वृद्धौ कृपायां लोप-  
 इति अग्लोपित्वाभावादित्वं न भवतीतिवचनं तत् प्रौढिवादमात्रं, यत्प्रथमेव णौ चतीत्यत्र-  
 नारलोपीत्यगितिप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् ण्यल्लोपेत्यादिवचनात् वृद्धेः पूर्वं णिलोपमाह ।  
 एवमन्यत्रापि णेर्णां द्रष्टव्यं, वहेः क्तं यजादित्वात् सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे हो षे "अपस्तयोः"  
 इति तकारस्य धकारे तस्य घृत्वेन ढकारे ढो षे लोपे दीर्घः, ऊढः, तमाचष्टे ( ऊढयति, ) चटि  
 अजादित्वात् द्वितीयस्यैकाश्रद्धेति द्विवचने कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वेन ढत्वादीनामसिद्धत्वे णौ  
 कृतं स्थानिवदिति णिलोपस्य च स्थानिवत्त्वे ह्रस्वस्य द्विरुक्तौ उत्तरप्लुडस्य पूर्ववद्दृ-  
 त्वादावभ्यासस्य हलादिशेषे "कुहोरनुः" इति कृत्वेन हकारस्य झकारे तस्य च । "अभ्यासे  
 चर्चे" इति जङ्घने जकारः, आटि वृद्धावौजडदिति भवति । अग्लोपित्वात्सन्वदित्वाभावात्  
 औजडदिति, क्तिनि पूर्ववत् सम्प्रसारणाद्द्विशब्दाणिचि चटि इति शब्दस्य द्विरुक्तौ । ननु  
 कथमिह ढत्वादीनामसिद्धत्वं, यतः [पूर्वत्रासिद्धायमद्विवचनम् ] इत्युच्यते, सत्यम् "उभौ  
 सभ्यासस्य" इति उपसर्गादुत्तरस्यानितेर्नकारस्य णत्वविधानाद्विनित्यत्वज्ञापनादिह तत्र प्र-  
 तैते, नित्ये चास्मिन् प्राणितीतिवत् प्राणिण्यतीत्यत्रापि अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थानिमित्तात्  
 परत्वेन "अनितेः" इति णत्वे कृते तत्सहितस्यैव द्विवचनसिद्धेः किमनेन साभ्यासस्य णत्ववि-  
 धानेन, कर्तृशब्दाद्वा णाविष्टवदितिदेनात् छन्दसीति विशेष्यमाने तृशब्दलोपे करयतीत्येके, एवं  
 भर्त्रादीनामपि भरयतीत्यादि द्रष्टव्यं, दोग्ध्रादेस्तु णौ घत्वादीनां पूर्वत्रासिद्धत्वेन तृ-  
 शब्दलोपे दौहीयसीत्यादिवद् दोहयतीत्यादि भवति । अन्ये त्वर्थं तृशब्दलोपसन्द-  
 स्युपदिष्टः कथं भाषायां स्यादिति कर्तयतीत्यादि प्रतिपन्नाः । पितृयतीत्यादावर्थं तृशब्दलोपो  
 नाशंक्यः, "उणादयोऽन्युत्पन्नम्" इति पित्रादिषु व्युत्पत्तिकार्यानाश्रयणादवयवप्रविभागो न  
 भवति । अत्र च ज्ञापकम् । "अप्नुन्" इत्यत्र नञ्त्रादीनां ग्रहणमन्युत्पत्तौ तुजन्तत्वादेव  
 दीर्घसिद्धेः किं तेषां ग्रहणेन । त्वमाचष्टे ( त्वादायति ) "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति एकार्थ-  
 योयुष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमयोर्वृद्धिः, अत्रान्ये 'अङ्गवृत्त' इति वृद्धिमकृत्वा त्वदयति  
 मदयतीति इति मन्यन्ते । अपरे पुनस्त्वमयोः परपूर्वत्वात् पूर्वं नित्यत्वाद्द्विलोपे वृद्धौ पुकि  
 ( त्वापयति । मापयति ) इति भवति, त्वादयतीतिवादिनामन्तरङ्गपरपूर्वत्वमित्त्वमित्य  
 भिप्रायः । युत्रामाचष्टे ( युष्मयति ) आवामाचष्टे ( अस्मयति ) "युवावो" इत्यत्र  
 द्विवचने व्यथेवृत्तताया अभिधानेऽपि णिजुत्पत्तिः प्रातिपदिकादिति विभक्तेरनुत्पादे विभक्ति-  
 परत्वाभावात्त युवावयोः प्रसङ्गः, इह सुवन्तादुत्पत्तावपि विभक्तेरनुत्पत्तेन विभक्तिपरत्वा  
 भावायुवावययोरप्रसङ्ग एव, न च मन्तव्यमन्तरङ्गत्वाल्लुक्ः पूर्वं युवावयोद्वितीयायां चेति  
 शेषे लोपापवादे आत्ने पुकि युवापयति आवापयतीति स्यात्तामिति, यतो 'अन्तरङ्गानां प-  
 विधीन्वहिरङ्गो लुक् बाधते' उपपादितं चैतत् क्यज्विधौ, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वमो  
 युष्मदस्मदोर्नेकार्थत्वात् प्रसजतोऽत एव युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे युष्मयत्यस्मयती-  
 त्यत्रापि न भवस्तत्त्वामतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तान् ( अतीत्वामेवमतिमान् अति-  
 त्पान् अतिमान् ) अत्र च युष्मदस्मदोर्नेकार्थत्वाद्द्विभक्तिपरत्वाच्च "त्वमावैकवचने" इति  
 त्वमयोः शेषे लोपापवादे "द्वितीयायां च" इति पूर्ववदात्ते शसोऽन्यत्र विभक्तं: "हेः प्रथम-  
 योः" इत्यमादेशः । शसि तु "शसो न" इति युष्मदस्मदयोः परस्य शस आदेर्नकारे सकारस्य  
 संयोगान्तलोपः, "युवावौ द्विवचन" इत्यत्र द्वयोर्वचने द्विवचनं, तच्च युष्मदस्मदोर्विशेषण-

मिति स्थितत्वादौडि युवावयोरप्रसङ्गः, अत्रार्थेणो युष्मदस्मदोरेकार्थत्वेन "प्रत्ययोत्तरपद-  
योश्च" इति त्वमयोरन्तङ्गत्वात्परपूर्वत्वे ततद्विलोपे वा (अतित्वयति । अतिमयति) इति भव-  
तः, अत्रापि परपूर्वत्वात्पूर्वं नित्यत्वाद्द्विषोप इति वादिनाम् (अतित्वापयति, अतिमापयति)  
इति स्यात्, युवामतिक्रान्तमतिक्रान्तावतियुवामतिक्रान्तान् अतियुवान्, एवमत्यावा-  
मत्यावान्, युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च "युवावौ द्विवचने" इति युवावयो-  
पूर्वत्वाद् "द्वितीयार्थां च" इत्यात्वं "डेः प्रथमयोरम्" इत्यम्भावः, शमो नादि च भवति,  
युष्मानतिक्रान्तो ऽतिक्रान्तौ अतियुष्मानतिक्रान्तानतियुष्मानेयमत्यस्मान्, पूर्ववदा-  
त्वविभक्तिकार्ये, सर्वत्रार्थेणो युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात्त्वमयोरभावात् ( अतियुष्मयति ।  
अत्यस्मयति ) इति भाष्यं, इयानमाचष्टे ( शाययति ) अत्र सञ्चिति स्थिते णाविष्टवदति-  
देशाद् द्वौ टिलोपौ प्राप्नुत, टेरित्येका "नस्तद्धित" इति अपरस्तत्र "प्रकृत्यौकाव" इति  
प्रकृतिभावष्टेरित्यस्यैवेति तस्मिन्निगुचेऽपि "नस्तद्धित" इति भवति तत्र कृने इष्टनोऽजादि-  
त्वेन तत्र परे पूर्वस्य भत्वं दृष्टमिति णाव्यतिदेशेन तस्य सम्भवाद्दकारसम्प्रसारणे वृद्धा-  
वावादेशः । नन्विष्टवदतिदेशवाक्ये णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणादिष्टवदित्युपमाने वति सप्त-  
म्यन्तात् इति तत्र परे पूर्वस्य यत्कार्यं दृष्टं तदेवातिदेश्यं, णावपि परे पुनर्गोरिष्टनं तद्धित  
त्वमपि इति, तत्र "प्रातिपदिकस्य" इति वचनस्य प्रत्ययकार्याणामतिदेशनिरूप्यर्थत्वाद्वा  
णेस्तद्धितत्वस्याभावात्कथं "नस्तद्धित" इति टिलोपोऽत्र स्यात्, अतद्धितत्वादेव स्वया-  
प्योर्गुणो न कृतः । उच्यते । असत्यपि तद्धितत्वे ब्रह्मवक्तरो ( ब्रह्मिष्ठ ) इत्यादौ विन्मतो-  
लुंकि इष्टनि परे प्रकृतौ नान्तलक्षणद्विलोपो दृष्ट इत्यष्टनोऽभावेऽपि सम्भावनया स्यादेव,  
यथा पङ्क्तिमा पटिष्ठेत्यादौ "भस्याडे तद्धिते" इति पुंवद्भावात्कुमारीमाचष्टे कुमारयतीत्यादौ  
इष्टनः सम्भावनया भवति, एवं तर्हि द्विविष्ट इत्यादाविष्टन्योर्गुणः पूर्वस्य दृष्ट इत्यत्राप्य  
तिदेशः प्राप्नोति । नैव दोषः । तस्मिन्सम्प्रसारणद्विलोपौ "असिद्धवदत्र" इत्यसिद्धौ  
भविष्यतः । अन्ये तु ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाद्विलोपात् परत्वाद्देरित्यनेनैव भवितव्य-  
मिति तस्याप्रकृतेरिष्टनि परे पूर्वत्वादर्शनादिहातिदेशो न युक्त इति तदभावात् केवलं स-  
म्प्रसारणपूर्वत्वयोः शुनयतीति भवतीति मन्यन्ते । नन्वनयोराभीययोद्विलोपयोः "असि-  
द्धवदत्र" इत्यन्योन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिपेधः, "धुमास्या" इत्ययं हलप्रहणेन विप्रति-  
पेधइदमसिद्धत्वं नेति ज्ञापनात्, तद्धलप्रहणं ( गोद् ) इत्यादावजादौ क्विण्त्वात्धातुके  
इत्वं मामुदिति । यदि च विप्रतिपेधे इदमसिद्धत्वं स्यात् हृतेऽपीत्ये तस्यासिद्धत्वादातो  
लोपे सिद्धं गोद् इत्यादौति किं हलप्रहणेन, नन्वेतरीत्येऽपि "अचि इनुघातु" इतीयश् स्या-  
दिति तन्नित्यवर्धमीत्वमेव मामुदिति अर्थवदेव । नैतदस्ति प्रयोजनं, यदि यतोऽप्यामीपत्येन  
तस्मिन्नपि तस्यासिद्धत्वात्, मैवं, युतो यणीरेयडोत्यस्यासिद्धत्वस्याभावो वाच्यः, धान्यथा  
धियौ पियाविति न सिध्यति । यहधातिपियत्योः कौ कृतं "धुमास्या" इतीत्वमिप्यसिद्धं  
स्यात्, नैतदस्ति, "प्यायतेः सम्प्रसारणं । च" इति प्यायतेः प्यायतेश्च कौ सम्प्रसारणद्विष-  
त्वयोर्धौशब्दयोर्व्युत्पादनादवश्यं चैतदेवं वाच्यकारस्य मते विज्ञेयमव्यथा तेन वकारे प्रति-  
पेध इति क्वावपीत्वाभावस्योक्तत्वाद्वावाशब्दादेव स्यातां, तथा च तत्रभाष्ये यदि तर्हि वकारे  
प्रतिपेध उच्यते कथं धीरिति नोदयित्वा धीरिति चोक्तं, किन्मुक्तं नैतरीत्वं किं तर्हि प्याप्यो-  
सम्प्रसारणमित्युक्तं, यदपि मतमीत्ये वकारस्य निपेध इत्यस्य भाष्ये ऽनवस्थानात् क्वा-  
प्येतौ शब्दौ भवत इति तदपि क्वावोरत्वं, विभक्त्यावियञ्जति ष्याथयत्वाद्वास्तपसिद्धत्व-  
प्रसङ्गः । एवमपि ष्यथस्यार्थं हलप्रहणं कर्तव्यमेव, धान्ययाभीयानामन्योऽप्यस्मिन्नप्योऽन्य-  
स्यासिद्धत्वादीत्वमाहलोपे सिद्धमाहलोपवधेत्य इति व्यवस्था न प्रकृतोत्, एवं तर्हि "आ-  
तो लोप इति च" इत्यत्रादौ द्वित्योर्धातुके ऽकारस्य लोपो भवति, सती धुमास्यागापाज-  
हातिसां धादेरपि आकारस्य लोपो भवति, पूर्वोक्ते इत्यादौ परे, इदं चेत्यत्रार्थं, इदं



स्वामिंयः अभ्यासस्यैत्वं तु ह्युपरत्वाभावादेपि न भवति, यद्वावृत्त्वात् न प्रांसस्याच्चतेष्टि-  
लोपस्य तिथीदिकारे पुनः प्रवृत्तीर्षसिद्धत्वं तर्हि कुमारवतीत्यादाविवृत्तवृत्तभावेन प्रवृत्तं पुं-  
स्त्वं तेनैव कुमारदिकारलोपे असिद्धं, नैव दोषः, इष्टवृत्तभावेनातिदिश्यमानानां कार्याणामुत्प-  
त्तिदेश एव देश इत्याश्रयणात्पुंस्त्वोत्पत्तिश्च "भस्यादे तद्धिते" इति विधीयमाना आभोया  
न भवति, अत एव माप्यकारेण लोहितनीमाचष्टे लोहितयतीत्यादिषु इष्टवृत्तभावेन लोहितान्दे-  
शेनपुनश्चिह्नोपः कृतः, एवमपि सञ्च्यतीत्यादाविवृत्तिपरिभाषया वृद्धिर्न प्राप्नोतीति मागंश्यम्,  
यस्मादेया माप्यकारादिभिर्ग्राथिता तत्रैव प्रवर्तते, अत एवात्र परिभाषावाक्ये निष्ठित-  
स्यैर्युक्तं, निष्ठितत्वं च प्रयोगार्हत्वं, तत्रासमापितमन्त्रेणावगन्तुं न शक्यते । विपु  
अञ्चति गच्छतीति ( विधक् ) तमञ्चतीति ( विष्णुष् ) । देवान् अञ्चतीति ( देवष् )  
"विष्णुद्देश्योश्च देरङ्गञ्चतावप्रत्यये" इत्यद्रयादेशः । विष्णुद्देश्यमाचष्टे ( विष्णुष् )  
यति, ) एवं ( देवष् ) यति ) पूर्ववदन्वतेलोपे "यस्य" इति लोपात्परत्वाद्वीकारस्य वृद्धवा-  
यादेशः । विधक्शब्दोऽयं धर्मवचनोऽपि दृश्यते । यथाघोरस्य सतो विधुणचारुतिप्र, वि-  
ष्णुगित्युत्तरपदलोपश्चात्कृतसन्धेरिति लोमाद्विलक्षणे मत्वर्थीये नकारे उत्तरपदस्याकृतसन्धे-  
लोपः । अत्र भट्टभास्करः । विपुणस्य, नानाविधा या गतिस्तद्वत्, "विष्णुदेवयोश्च" इति  
च शब्दात्सर्वनाम्नो ऽङ्गादेशे सर्वद्राययतीत्यादि । अदसो ऽग्रदेशे पक्षत्रयम् । "अदसोसेदां-  
दोम " इति उत्त्वमुभाभ्यामपि दकाराभ्यां परयोः, मत्वं च द्वयोरपि दकारोरित्येकं पक्षः ।  
उत्त्वमत्वे परयोरेवेति द्वितीयः, नेति तृतीयः, तथा चोक्तम् ।

'अदसोद्रेः पूयङ् मुत्वं केचिद्विच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येके ऽतीर्हि दृश्यते ॥

इति । तत्रोत्त्वमत्वयोः ( अमुमुभाययति, अदमुभाययति ) इति भवतः, उकारस्य तु  
यणादेशः पूर्वप्रासिद्धमित्यसिद्धत्वान्न भवति । उत्त्वमत्वयोरभावे त्वद्द्राययतीति । चि  
अजादित्वेन द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनेऽङ्गोपित्वादुपधाइस्वत्वाभावात् (अमुमुभाययति) इति,  
उत्त्वमत्वयोरभावे "सन्वत्" इतीत्वमङ्गोपित्वाद्भ्यासस्य चङ्परलघुपरत्वाभावाद्वा न  
भवति । उत्त्वमत्वयोः [ पूर्वप्रासिद्धीमद्विर्वचने ] इति असिद्धत्वाभावः, त्वामञ्चति  
( त्वष् ) मामञ्चति ( मद्रष् ), उत्तरपदत्वात् "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति एकार्थ-  
वृत्तयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ, पूर्ववदद्रयादेशः, गौ तु (अदद्राययति, मद्राययति)  
युवामञ्चति आवामञ्चति ( युष्मद्रष्, अस्मद्रष् ), अत्र युष्मदस्मदोरुत्तरपदपरत्वेऽ-  
प्यनेकार्थत्वान्न त्वमौ, "युवावौ द्विर्वचने" इत्यत्र द्विर्वचनेन द्वयार्थवृत्तित्वाया अभिधानेऽपि  
विभक्त्यलुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न युवावादेशौ, न लुरुः पूर्वमन्तरङ्गत्वेन भवतो  
"अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्वाधत" इत्युक्तत्वात् । युष्मानञ्चति ( युष्मद्रष् ),  
अस्मानञ्चति ( अस्मद्रष् ), सर्वत्रापि गौ ( युष्मद्राययति अस्मद्राययति ) इति भवतः ।  
एवं त्वामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ अतित्वामतिक्रान्तान् ( अतित्वान् ) एवमतिमाम् ( अतिमा-  
न् ) । एषु कर्मसूपपदेषु अच्चे. क्विपि ( अतित्वदृक् अतिमदृक् ) । अत्र टिलोपे जाते ( अतित्वा-

अतिमादयति ) इति भवतः, युवामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ वा अतियुवामतिक्रान्ता-  
नातयुवान्, एवमत्यावामत्यावान्, एषु कर्मसूपपदेषु कायतियुष्मदृक् अत्यस्मदृक्,  
युष्मदस्मदोर्द्वयार्थत्वेऽपि 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधत' इति पूर्वमेव विभक्त्यलुका  
लुप्तत्वात् विभक्तिपरत्वाभावात् युवावौ नाप्युत्तरपदनिबन्धनौ त्वमौ, एकार्थत्वाभावादत  
एव युष्मानतिक्रान्तमतिक्रान्तान्, अतिक्रान्तमतिक्रान्तान्, एवमत्यस्मानित्यनयोपरि  
कर्मणोः अञ्चतावप्रत्यये उत्तरपदे त्वमयोरभावादतियुष्मदृक् अत्यस्मदृक् इति भवतः,  
सर्वत्रापि ण्यञ्चतेष्टिलोपे एकार्थत्वाभावादेव प्रत्ययनिबन्धनावपि त्वमौ न भवत इति ( अ-  
तियुष्मादयति अत्यस्मादयति ) इति भवतः, सर्वत्रातित्वादप्यतीत्यादौ युष्मदस्मदोरुप-

सर्जनत्वात्संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति- सर्वनामत्वाभावाद्द्वयदेशो न प्रदर्शितः । कर्माचष्टे ( कौपयति, अचोरुपत्, ) "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावाद्द्विगोपाभावे वृद्धौ पुगागमः, अर्माचष्टे ( आपयति, ) चङि तु माभवानोणिगदित्यत्र नित्यत्वाद् द्वितीयस्यैकाच्द्विचने ओकारस्यानुपधात्वादेवं णौ चङि ह्रस्वावभावसिद्धे ऋदित्करणेन "नाग्लोपि" इत्यादिना ह्रस्वत्वनिषेधाद् द्वितीयद्विवचनात् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वस्य ज्ञापनात्, कृते च तस्मिन् "द्विवचनेऽचि" इति णिलापस्य स्थानिवत्त्वेनाजादित्वात् पिशब्दस्य द्विवचने ( माभवानपिपत् ) इति भवति, इमाचष्टे ( आययति, ) उमाचष्टे ( आवयति, ) अरमाचष्टे ( आरयति, ) अलमाचष्टे ( आलयति, ) ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् तयोः "उरण् रपर" इति रप्रत्याहारपरावृद्धिः । एषां णौ चङ्युपधाह्रस्वे ततो द्वितीयस्यैकाचो द्विवचने ( माभवानपिपत्, माभवानविवत्, माभवानरिरत्, माभवानलिलत् ) इति तत्र भवति । अत्र णौ कृतं स्थानिवदिति वृध्यदेशद्विवचने न स्थानिवत्त्वं, यद्यं स्थानिवद्भावः स्थानिरूपस्य द्विवचने कर्तव्ये भवति, इह तु स्थानिवद्भाववाणोरेव द्विवचनं, पुनातीति पूः, भवतीति भूः, लुनातीति लूः, जवतीति जूः, एभ्यो णौ ( पावयति, भावयति, लावयति, जावयति, ) लुङि णौ चङि ह्रस्वत्वे णौ कृतं स्थानिवदिति पुप्रभृतीनां द्विवचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्धगवयोर्ह्रस्वत्वे वा ऽभ्यासस्य च ह्रस्वत्वे तस्यावर्णपराः पुयणजः परा इति सन्वद्भावे "आः पुयण्जि" इति सन्नि विधोयमानहत्वे दीर्घं च ( अपापवत्, अलीलवत्, अजोजवत् ) इति भवति । नन्वत्र पूप्रभृतीनां द्विवचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्धगदेशह्रस्वानिति धादेरभ्यासस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वात्सन्वद्भावेन पुयण्जिलक्षणे सन्वदित्त्वे प्राप्ते "णौ चङि" इति ह्रस्वस्य "अचः परस्मिन्" इति "स्थानिवत्त्वेनाल्लुपप्रत्वात् कथमित्त्वं, नैप दोषः । "ओः पुयण्जि" इति ह्रस्वस्य सन्वद्भावे सन्वदतिदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् स्थानिवद्भावस्यात्रापवृत्तेः, इदमेव ओः पुयण्जोति चवनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे, अन्यथा न क्वचिदपि पुयण्जिपरोऽवर्णात्पराऽभ्यासः सम्भवति, नन्वत्रास्ति सम्भवः पिपचितेः पिपचिपतीति, यवतेयैतिश्च "स्मिपृङ्ङ्ज्वशां सनि" "सनीवन्तर्द्ध" इतीति गुणावादेशयोः "द्विवचनेऽचि" इति स्थानिवद्भावेन पूयुशब्दा द्विरुच्यते, एवमपि पुहृत्युदिद्ग्रहणं जग्रहणं च णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाभावेऽनर्थकमेव स्यादिति ज्ञापकमेव । यद्येवमचिकोर्तेदिति "उपधायां च" इत्यृकारस्येत्वं णौ कृतमिति स्थानिवद्भावाद्कारवदेकाचो द्विवचनेऽभ्यासस्योरदत्वादचिकर्तदिति प्राप्नोति, नैतदस्ति । यत् इदं ज्ञापकं यथा जातीयकाः पुयणजस्तथा जातीयकानामेवेति इह न प्रवर्तते, कथं जातीयकाः, पुयणजः, अवर्णचतुत्तरखण्डाः, स्पष्टं चैतदेवम् "उरत्" इत्यत्र रक्षितपदमञ्जयादिषु, "द्विवचनेऽचि" इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमेव स्थितम् । यत् "स्तौतिण्योरेव" इत्यत्र न्यासे सिपेचयिपतीत्यत्र सेवेर्हंतुमणो गुणे सनीङ्गुणायादेशयोर्रुत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावेऽप्यस्याः परिभाषायाः सामान्याश्रयेण सिचशब्दस्य द्विवचनकथनं तदेवमप्यत्र रूपाभेद इत्येतावन्मात्रतया न तु सिद्धान्तस्थित्या । अन्यथा पूर्वोक्तन्यासेन भाष्यादिना विरोधः स्यात्, एवं च सीरदेवेनास्याः परिभाषायाः विशेषविषयतामुक्त्वा पूर्वोक्तन्यासप्रामाण्यात् "पूवत्रासिद्भम्" इत्यत्र वृत्तौ उत्तरखण्डस्याचोऽभावेऽपि स्थानिवत्त्वाप्रायेणौजडदिति, द्विवचनोक्तेऽलोपः "पिबतेरीच्चाभ्यासस्य" इत्यत्र चापीप्यद् इत्युदाहरणे णौ कृतस्योपधालोपस्य स्थानिवत्त्वेन पापशब्दस्य द्विवचनाच्च यत्सामान्यविषयत्वकथनं तदपि प्रत्युक्तं, कथं तर्हि ( औजडत् अपीप्यत् ) इति, यत् द्विवचनोत्तरकालमपि टिलोपेन "लोपः पिबतेः" इत्यनेन चोत्तरखण्डेऽवर्णापहारस्यावश्यंभावित्वात् प्रयोगगतमवर्णं न पदप्राप्त इति णौ कृतपरिभाषानुपस्थानात्, अनक्त्वाद् द्विवचनमेव न स्यात् । उच्यते । यद्यपि प्रयोगेऽवर्णवन्तमुत्तरखण्डं न पश्यामः प्रक्रियायां तु पश्याम एवेति द्विवचनेनोत्तरकालं प्रवर्तमानेनावर्णापहारेण न कश्चिदोषः । एवं चैतदर्थमवर्णोत्तरखण्डे परिभाषेयं नित्या अन्यत्र क्वचित्प्रवर्तते इति व्यवस्थायुच्यं सीरदेवचनं नाश्न-

पगौं भवति, कथं तर्हि (सिधेवप्रियति) इति, यदिह द्विवचने उत्तरस्वरमवगम्य भक्तोति-  
 णौ कृतस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात्, मास्तु गुणस्य द्विवचनेऽभ्यासइत्येवैवं रूपं  
 सिध्यति । अयमाख्यत् अत्रुभवदित्यत्र ऋऽवर्णपरो षण् नासौ । ऋः पर इतीत्वाभावात् ।  
 अशिध्रयदित्यत्राभ्यासस्येत्यं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन श्रीशब्दस्य द्विवचनात् । ऐसम्भ-  
 भाषयत् ( अजीहयत्, ) ग्रावमाख्यत् ( अज्ग्रावत्, ) रायमाख्यत् ( अरीरयत्, ) नावमाख्यत्  
 ( अनूनवत् ) अत्रापि णौ कृतपरिभाषया सन्ध्यक्षरस्य द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्येवत्वे लघु  
 भवति । अत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम्, अन्यथा स्वरवमाख्यत्स्वासङ्घयदित्यादि न  
 सिध्यति । स्वरचण्टे ( स्वरयति, ) 'अख्यपानां भमात्रे' इति टिञोपः "प्रकृत्यैकाच्" इति  
 प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानन्तर्याच्च टेरित्यस्यैव, टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावा-  
 तित्स्वशब्दस्य द्विवचने असिस्वयदित्येके । अन्ये तु णौ कृतत्वेन टिलोपस्य स्थानिवत्त्वा-  
 त्स्वरशब्दस्यैव हि द्विवचनं युक्तमित्यस्वरदित्याहुः । अत्राभ्यासस्येत्वमुत्तरखण्डस्य  
 पुनरिटिलोपेन लघुपरत्वाभावात् भवति । न च टिलोपात्पूर्वमेवास्ति लघुपरत्वमिति स्यात्,  
 नित्यत्वात्तस्य, न च णिच् लघुपरत्वं, तस्य निमित्तत्वेन ततोऽन्यस्य लघोस्तत्राश्रयगम्य  
 स्थितत्वात्, बहु च बहुत्वं चाचण्टे ( भावयति, ) अत्र "इष्टस्य यिच् च" इतीष्टनि  
 विहितत्वात् बहोर्भूभावः, यिडागमस्तु णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणादिष्टवदित्युपमानादपि  
 सप्तम्यन्ताद्धतिरितोष्टनि परे पूर्वस्य परकार्यं तदेवाविदिश्यते, न तु इष्टनोऽपीति प्रातिपदि-  
 कस्येतिवचनस्याप्रत्ययकार्यातिदेशार्थत्वाद्वा न भवति, "ष्टेः" इत्यत्र कैपटे भावयतीत्यु-  
 दाहस्य यिच्सन्नियोगशिष्टत्वाद्भावस्य यिडभारे भूभावस्याप्यभावात् बहवतीत्येकीय-  
 मतेनोपन्यस्तं, पदमञ्जयां तु बहतीति स्वपक्षमुक्त्वा भावयतीत्येकीयमतेनोक्तम् । अत्र  
 शास्त्राणां कार्यस्य च प्राधान्यात्तदेवातिदेशेऽप्युक्तमितीच्छवचनमेवेष्टनि परतः प्रकृतौ  
 ष्टं कार्यं णावपि विधत्तइति भूभावस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावाद् भावयतीत्येव युक्तमिति  
 वयमुत्पश्यामः । एवं च यदुक्तं पुरपकारे बहवतीत्युदाहृत्येष्टनि यत् ष्टं कार्यं तदुप्यति-  
 दिश्यते, न चेष्टनि युद् भापि इष्टवद्भूभावश्च, यिच्सन्नियोगशिष्टत्वात्तद्भावे तु भाव-  
 यतीति चिन्त्यमाप्तैरिति । तदेव चिन्त्यं भवति । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु पुनरिष्टनि  
 युक् चेति बहोरेव युक् विधीयते तत्र मते ऽत्रापि भूयतीति भाव्यम् ।

सुत्रवार्तिकभाष्येषु नायं पक्षः प्रदर्शितः ।

रिद्धइचेति तैरेव न वधं बहु मन्महे ॥

अस्त्येव हि विरोधोऽत्र पक्षे युक् प्रकृतेर्भवेत् ॥

तेन णायपि तस्य स्यादतिदेशो युः पुनः ।

प्रत्ययस्यैव षेपस्वाभावातिदेशो भवेद्यतः ॥

टिलोपः । यणादिरलोपः । 'एल्दूरयुवइस्वक्षिप्रशुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः',  
 एल्दादिभ्यः इष्टेभ्ये सु परं यणादि लुप्यन्ते, तत्र पूर्वस्य च गुणो सवतीत्येऽत्मादपि भवति,  
 यणादीत्येतावत्सुष्ठयमति पुनः सर्वस्य लोपादियतीतिशब्द प्रत्ययस्यैव श्रयणं स्यारिति पर-  
 चनमत्र, पूर्वस्य गुणश्च न स्यविष्ट इत्यादायोर्गुणो यणादिरलोपस्य "गसिद्धवद्म" इत्य-  
 सेद्धत्वाद्दर्शान्तस्य भस्याभावात् स्यात् प्रसङ्गः, षेपिष्ट इत्यादायुवगांस्तस्य भस्यैशभा-  
 ताच्च, अशेषपरिभाषोपस्थानादन्त्यस्य गुणो न भवति, इतिष्ठ इत्यादी रियसोऽभावात्नीच  
 नरति, अत एवोक्तं वृत्तौ पूर्वग्रहणं विलुप्यार्थमिति । नन्वेतदित्यपरिभाषावापेनानिहोऽप-  
 रस्य गुणार्थं स्यात्, जैतत्, "इको गुणवृद्धौ" इत्यत्र भाष्यशार्तिकयोर्दंतिशिशुमुद्वेष्टि-  
 णमिति परं पृथ गुणस्योक्तत्वात्, ( स्यश्चति, द्यवपति, धेयपति, क्षोद्यति ) इति, अत्र  
 वयतीत्यादी गुणस्य "अघोऽङ्गिति" इति वृद्धिः "अङ्कृत्" इति वा "प्रातिपदिकाद्वात्पथं  
 ष्टुलम्" इति ष्टुलग्रहणाद्वा न भवति, अत्र पुनरित्यादादपि इष्टेयुगेर्लिङ्गपिणित्यपरि-

भाषया यणादिपरलोपादेर्भावाण्णावपि यणादिपरलोपादौ यवयतीत्येव रूपं, यद्वात्रैष्वद्वावात् पुंवत्त्वेन युवशब्दभादेशे तस्य यणादिपरलोपे भविष्यति तदेव रूपम्, अत्र प्रक्रियारत्ने बहुना दूरयतीत्यपि कौमारश्चिन्त्यः । ( दवयति ) इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वेन तेषां यत्किञ्चित् प्रयोगमात्रमूलत्वाद्स्यापि सम्भवाच्चेति सुधांकरकारोऽपि 'शौकरव्यतिकरमरिचिभिर्दूरपत्यवनते विवस्वति' इति प्रयोगमुपादायेष्वद्वावाद्दवयतीति भवितव्यमिति, यणादिपरलोपे । विन्मतो-  
 लुक् । स्रगस्यास्तीति ( स्रग्वी, ) "अस्मायामेधास्रजो विनिः" । तथा गावोऽस्येति मनुपि गोमान्, तत्र ( स्रजिष्ठो, गविष्ठ ) इत्यादौ भवन्विन्मतोलुक् स्रजयति गवतीत्यादावपि भवति । तत्र वृते "ट्रेः" इति प्रकृतेर्यष्टिलोपः प्राप्तः स "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावात् भवति तत्राजन्तेषु "अचो ङ्णिति" इति वृद्धिः, स्रगादिषु "अत उपधाया" इति 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ता-  
 वविधिः' इति न भवतीति भाष्ये स्थितम् । सन्धरलोपित्वात्सन्धदित्वद्वीर्घत्वधोरभावात् ( असस्रजत्, अस्रगवत् ) इत्यादि भवति, मायाविनमाचष्टे मेधाविनमाचष्टे वसुमन्तमाचष्टे दृषद्वन्तमाचष्टे इत्यादौ विन्मतोलुकि प्रकृतेरनेकाच्त्वाष्टिलोपे ( भावयति, मेधयति, वस-  
 यति, दृषयति ) इत्यादि भवति, सकारान्तानामपि पथस्विनमाचष्टे तेजस्विनमाचष्टे आयुष्मन्तमाचष्टे इत्यादौ णौ विन्मतोलुगिति लोपे ( पयसयति, तेजसयति, आयुषयति ) इ-  
 त्यादि भवतीति "प्रकृत्यैकाच्" इत्यत्र पदमङ्गरी स्थितं, कैथे तु तत्र भाष्यकारेणेष्टेयसुनो-  
 विधीयमानोऽयं "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावः क्व भवतीति विचार्य विन्मतोलुगर्थमिति विन्मत्वन्तादिष्टेयसुनोविन्मतोश्च लुकि स्रगिष्ठादौ स्रगादेष्टिलोपाभावार्थमित्यभिधाय विन्म-  
 तोलुगर्थं ना प्राप्ते ष्टिलोपे आरभ्यमाणस्तं वाधिष्यते, स एव हि लोपः कृतेऽपि विन्मतोलुकि स्रगादौ प्रवर्त्ततइत्युभयोः प्रकृतिप्रत्ययविषययोष्टिलोपयोरेकत्वमङ्गीकृत्य विन्मतोलुकि च स्रगादिप्रकृतेष्टिलोपोऽपि वाधतंइति कृत्वा प्रकृतिभावस्यानर्थक्यं प्रतिपाद्य तत्प्रतिपक्षत्वे  
 पयस्विञ्छब्दादिषु विनश्च लुक्यनेन स्रगादाविषयसष्टिलोपस्य वाधे पयिष्ठ इति न प्राप्नो-  
 तीति आक्षिप्य 'यथालक्षणमप्रयुक्तं' इत्यभिधानात् भवति ष्टिलोपः, रजस्विनमाचष्टे ( रज-  
 सयति ) आयुष्मन्तमाचष्टे ( आयुषयति ) इति भवितव्यमित्युक्तम्, नन्वत्र मतेऽन्येषाम-  
 प्यनेन न्यायेन लोपो न स्यादिति कथं वृत्तावेकाज्जप्रहणस्य वसयतीति प्रत्युदाहरणम्, उ-  
 च्यते । भाष्ये "प्रकृत्यैकाच्" इदं प्रत्याख्यानमन्तरेणापि सूत्रं भिन्नविषयस्यापि ष्टिलोपस्य  
 शास्त्रद्वारेणैक्यमभ्युपेत्याभावः शक्यते वक्तुमित्येवं परं न त्वर्थसत्त्वमित्यवश्यं विन्मतोभि-  
 न्नविषयस्य प्रकृते ष्टिलोपस्य वाधासम्भवादेकाक्षु तद्वाधनार्थमारम्भणीयमेतत्सूत्रमित्यनेकाक्षु  
 ष्टिलोपो भवत्येव, यत्तु पयिष्ठ इति न प्राप्नोति 'यथालक्षणमप्रयुक्तं' इति भाष्यमुपादाय न  
 भवति ष्टिलोप इति कैथेकारवचनं तद् भाष्ये पयस्विञ्छब्दं प्रस्तुत्यानभिधानात्कृतविन्मतु-  
 नुगन्तसान्तमात्रविषयं न त्वन्यविषयमपि, अत एव तत्रैव कैथेदे ततश्च रजस्विनमाचष्टे ( रज-  
 सयति ) आयुष्मन्तमाचष्टे ( आयुषयति ) इति भवितव्यमिति कृतविन्मतुलुगन्तसान्त-  
 मेवोदाहृतं, यत्तु माययतीत्यादाविष्टिद्वावेन विनो लुकि पुनस्तेनैव ष्टिलोपे चिणो लुङ्न्यायेन  
 विनो लुको "असिद्धवदत्र" इत्यसिद्धत्याष्टिलोपाप्रसङ्ग इति चोद्यं तद्विष्टिलोपप्रकरणे तिरयती-  
 त्यत्र परिहृतम् । कुमुदान्यत्र सन्ति ( कुमुदान् देशः, ) एवं ( नङ्गान्, वेतस्वान्, ) "कुमुद-  
 नडवेतसेभ्योऽम्तुप्" इत्यत्र चातुरर्थिको ङ्मत्तुप् । अस्यांनजादित्वेन भत्वाभावेऽपि ङित्क-  
 रणसामर्थ्याद्विष्टिलोपे "ङ्गय" इति मकारस्य वकारः । अत्र ष्टिलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति  
 स्थानिवत्त्वम् [ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ] इति न भवति । अत्र सुधाकरः । कुमुदादिभ्यो णो  
 विन्मतोलुगित्यत्र न केवलं मत्तुवेव गृह्यते किन्तु ङ्मत्तुविति तस्य लुकि ( कुमुदयति, नडयति,  
 वेतसयति ) इत्याह । अन्ये 'त्येकानुबन्धग्रहणे न द्यनुबन्धकस्य' इति न्यायेन विन्मतोरि-  
 त्यत्र द्यनुबन्धकस्य मत्तुप एव ग्रहणं युक्तं न त्र्यनुबन्धकस्य ङ्मत्तुपोऽपीति लुगभावाद्विष्टिलोपे  
 ( कुमुदयति, नडयति, वेतसयति ) इत्येवं भवितव्यमित्याहुः । ननु ङ्मत्तुपो लुकि कथं कुमु-

दयतीत्युदाहृतं, यायता विन्मतालुंकि धमुमत्तरो वसिष्ठ इत्यादिवत् प्रकृतेऽश्लोपेन भावं, नेष्टवद्भावेन प्राप्तत्वाद्दिग्मन्तोर्लुक आभीयत्वेनैव पुनश्श्लोपे कर्त्तव्ये चिणो लुङ्ग्यायेनासिद्धत्वं, यस्मादिष्टवद्भावप्राप्तानां कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देशः, तदपेक्षयैव सिद्धयसिद्धी इति टिलोपप्रकरणे तिरायपतीत्यत्रोपपादितं, न च इमनुपि कृतस्य टिलोपस्य अस्मिंश्श्लोपेऽसिद्धत्वम्, व्याधत्वादेवं तर्हि इमनुपि कृतस्य टिलोऽस्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवक्त्वात् पुनर्वाग्भयोऽपि टिलोपो न भविष्यति । विन्मतालुंक् । "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इतीष्टेयसुनोर्विधीयमानः कनादेशो णावपि भवतीति युवानमल्पं वाचष्टे कनयतीति भवति । अन्यतरस्यां प्रहणात् कनभावे युवयत्पलपयतीति भवतः । यूनोऽत्र यणादिगुणौ, युवतीमल्पां वाचष्टे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कनादेशे कनयतीति भवति, अङ्गवृत्तपरिभाषया बहुलप्रहणाद्गोपधावृद्धयभावः, वन इष्टवद्भावस्य पुंवद्भावाभावेत्यादिना यत् प्रवांजनकथनं तदुपलक्षणमिति यथासम्भवमन्यान्यपि प्रयोजनानि प्रदर्शयन्ते । अन्तिकमाचष्टे ( नेदयति, ) बाढमाचष्टे ( साधयति ) । "अन्तिकंवाढयोर्नेदसाधौ" इतीष्टेनि विहितौ नेदसाधावपि भवतः, प्रशस्यमाचष्टे ( प्रशस्ययति, ) "प्रशस्यस्य घः" "ज्ये च" इतीष्टेयसुनोर्विधीयमानौ ध्रज्यादेशावत्र न भवतः, सोपसर्गात्सोपमयतेर्देवेति ज्ञापकात् शस्यशब्दादेव णिच न तु प्रशस्य शब्दादिति णिचपरत्वाभावात्समादिष्टेनि परे सम्भाविते वा यत्कार्यं सम्भाव्यते तस्मात्सावपि तद्भवतीत्यवश्यमतिदेशार्थोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्यथाऽनवस्थानप्रसङ्गात् । सुधाकरस्तु आपयति ज्यापयतीति ध्रज्यावुदाजहार, एवं प्रक्रियारत्नकारोऽपि । तत्र मृचयम् । शाकटायनस्तु धयति ज्ययतीत्युदाजहार । स हि ऋणित्परस्याच इति धातोऽस्यान्त्यस्यैवाकारस्याकारमाह न पुनरन्त्यस्यापीत्यत्राकारस्यैवाभावाद्दूरे पुक् प्रसङ्गः अत्र मते खजयतीत्यादौ वृद्धेरभावोऽङ्गवृत्तपरिभाषया बहुलप्रहणाद्देत्येवं नाभिधानीयो भवति, प्रस्यस्फानां च भावं व्यधादिति प्रापयतीत्यादिसिद्धिः । सर्वमिदमनार्पत्वाद्प्रमाणमिति प्रक्रियारत्ने दूषितम् । अस्माभिस्तु ध्रज्यादेशावेवात्र नाम्युपगतौ, वृद्धमाचष्टे ( ज्यापयति, ) "वृद्धस्य च" इतीष्टेयसुनोर्विधीयमानो ज्यादेशो णावपि भवति, अकारोच्चारणसामर्थ्यात्, "प्रकृत्यैकाच्" इति लोपोभावे वृद्धौ पुक्, अयं च ज्यादेशः "प्रियस्थिर" इत्यादिना षपादेशस्यापि विधानाद्दिग्मन्तोर्लुक भवति, प्रिय स्थिर स्फिरोरु बहुल गुरु वृद्ध तुम् दीर्घं वृन्दाररु इत्येतेभ्यस्तदाचष्ट इति णौ प्रस्यस्फबर्हिगर्वेषिन्द्राधिवृद्धा इतीष्टेनीयसुनोः प्रियादीनां यथासंख्यं विधीयमानाः प्रादयो णावपि भवन्तीति प्रियस्य ( प्रापयति, ) स्थिरस्य ( स्थापयति, उरोः ( वरयति, ) बहुलस्य ( बह्वयति, ) गुरोः ( गरयति, ) वृद्धस्य ( वरयति ) तुम्स्य ( तुपयति, ) तुम् दुःखमित्युक्त्वं, दीर्घस्य ( द्राघयति, ) वृन्दारकस्य ( वृन्दयति, ) प्रादीनामदन्तानां वृद्धौ पुक् । लोपस्तु "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावात् न भवति । ननु प्रादीनां प्रकृतिभावे "असिद्धवद्म" इत्यसिद्धत्वादेकाजेव नास्तीति प्रकृतिभावात्प्रसङ्गात्स्थादेव टिलोपः, वन्तर्हि प्रादीनामसिद्धत्वादेवायमपि न भविष्यति । ननु मा भूदेवमर्थं प्राचाध्वयष्टिषोः स्थानिवक्त्रानेन, प्रियाद्याध्वयस्तु प्राप्नोत्येव, नैतत् । प्रियादीनामिष्टवद्भावेन प्रासादश्लोकात् परत्वादहृतएव तस्मिन् प्राचादेश इति स्थानिनि स एव नास्ति टिलोप आदेशे योऽसिद्धयेत्, परयतीत्यादौ बहुलप्रहणात् "अङ्गवृत्त" इति वा "अत्र उपधाया" वृद्धिर्न भवति । अत्र गीरस्वामी । बहुलप्रहणाद् प्रादशाभावात् ( प्रिययति ) इत्यपीति, मंत्रेषुस्तु स्थिरस्यस्थादेव बहुलप्रहणात् वृद्धिपुकारभावात् गुणायादेशयोः स्थयतीति, बहुलादेव स्थिरयतीत्यपीति श्रीमाराः । माप्ये तु प्रापयति स्थापयतीत्येयोदाहृतत्वात् उर्भाप्यमेतत् सर्वमिदमनादृशीयम् । व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति, [तत्करोतीत्युपसंख्यानम्] सूत्रपस्थापयति मिति णिच्, [प्रातिपदिकाद्वात्वेयं] इत्येव सिद्धे वचनमिदं भाणवकं मुण्डयतीत्यादौ भाणवकादिसापेक्षान्मुण्डादेशेणैव मुण्डमिश्रेव व्याकरणादिसापेक्षात् सूत्रादेशेणैव भाणयते, तत्र

लक्ष्यलक्षणसमुदायस्य व्याकरणशब्दार्थत्वात्सूत्रस्यैतदंशत्वेन व्यतिरेकोद्धान्य पृष्ठी, यद्यपि सूत्रमेव व्याकरणशब्दार्थस्तथापि व्याकृतिक्रियाकारणत्वत्रिशिष्टव्याकरणं शब्दार्थः सूत्रशब्दार्थस्तु केवलमिति राहोः शिर इत्यादिवत्काल्पनिकान्वयव्यतिरेकस्य सम्भवः । यदात्वर्थं व्यतिरेको न विवदयते तदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति द्विप्रहीतव्यम्, अत्र वृत्तौ वर्त्तिपदायां नामेकार्थ्येन विविक्तानामभावादन्यान्यायोगात् सूत्रस्य व्याकरणेन सम्बन्धानुपपादाच्चतिरेकाभावाच्चावस्थात् पृष्ठभावः, अस्य च विशेषकर्मणः सामान्यकर्मणः सूत्रस्य प्रत्ययार्थान्तरभावादनन्तरभावात् करोतिना सम्बन्धाच्च भवति द्वितीया । उक्तं चैवं भाष्ये । वाक्ये पृष्ठी, उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया, केनैतदेवं भवति, योऽसौ सूत्रव्याकरणपौरुषिसम्बन्ध उत्पन्ने प्रत्यये निवर्त्तते, अस्ति च व्याकरोतेव्याकरणेन सामर्थ्यमिति द्वितीयेति । अत्र कैयटे वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते, णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावनिवर्त्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः सम्पद्यते । तदुक्तं 'परार्थाभिधानं वृत्तिः' इति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तं, परमार्थ-तस्तु धात्वन्तरं सूत्रशिशिष्टक्रियावचनमिति ।

अथान्योऽपि णिच् प्रदर्शयते ॥ कंसस्य वधः कंसवधः, "हनश्च वध" इति वधादेशः, "कर्तृ-कर्मणोः कृति" इति कंसात् कर्मणः पृष्ठी, "कृद्योगा च पृष्ठी समस्यते" इति समासः । यद्वा सर्पिषो जानीते, मातुः स्मरतीत्यादौ न सापाणामश्नीयादित्यादावपि कारकस्य शेषत्वविवक्षायां पृष्ठीसिद्धावपि "ज्ञा विदर्थस्य करणे" "अधीगर्थद्वयेदां कर्मणि" इत्यादिना कारकस्य शेषत्वविवक्षायामेव पुनः पृष्ठीविधानं पृष्ठी श्रूयतएव न लुप्यतइत्यर्थात् समासनिषेधार्थमसुमेवायं प्रतिपदविधाना च पृष्ठी न समस्यतइत्याहेति तस्य "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र शेषाधिकाराभावाद्दशेषत्वविवक्षायामेव कर्मणः पृष्ठीविधावनुपस्थानात् कृद्योगा चेति वचनं तदपवादो न भवति किं तु "पृष्ठी" इति समासवचनस्थानुवाद इति राजपुरुषादिवत् पृष्ठीत्येव समासः । उक्तञ्च ।

साधने व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पृष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

इति । न चैवं मन्तव्यम् [ प्रतिपदविधाना च ] इति वचनं "कर्तृकर्मणोः कृति" इति पृष्ठ्याः समासनिषेधार्थं स्यादिति यतः [ कृद्योगा च पृष्ठी समस्यते ] इति त्वयैव समासोऽभिहितः, कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति, [ आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे ] इति णिच्, आख्यायतइत्याख्यानं "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्मणि ल्युट्, तद्योगाच्चन्द्रोप्याख्यानात् इहाख्या-नमात्रमाख्यानशब्देनोच्यते न तु संज्ञाभूतं कंसवधत्रयसुभद्राहरणादि कर्मणोः राजागमनादेरपि णिच् भवति, अत्र 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति कंसवधादेराख्या-नस्य कृदन्तत्वम्, अत्र कंसवध इति स्थिते कृतप्रत्ययस्य लुक् भवति, प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति, कृतप्रकृतेर्धातोः प्रत्यापत्तिर्भवति, प्रत्यापत्तिश्चाविकारस्वरूपेणावस्थानमिति वधादेशनिवृत्तौ हनिरेवावतिष्ठते, ननु प्रत्ययस्य सन्नियोगेन शिष्टोऽयं वधादेशः तस्य लुका निवृत्तौ स्वयमपि संज्ञियोगशिष्टपरिभाषया निवर्त्तिष्यत एव किं प्रत्यापत्तिवचनेनेति चेत् । सत्यमत्रैवं सिद्ध्यति तत्फलं त्वमे दर्शयिष्यते । तत्र कंसहानेति स्थिते प्रकृतिवच्च कारकं चकारो भिन्नक्रमः कारकमित्यस्थानन्तरं द्रष्टव्यः, कार्यशब्दोऽप्याहार्यः, पृष्ठ्यर्थं वतिः, प्रकृतिशब्देन हेतुमण्णिचप्रकृतिरुच्यते । तदयमर्थो भवति । वधादेः कृदन्तस्य यत्कारकं कंसादिकं तस्य कृतप्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमण्णौ धातावनन्तर्भूतमकृतनलोपादिकं द्वितीयान्तं यद्द्रव्यं तादृशं भवति । "हनस्तोऽचिण्णलोः" "होहन्तेऽचिण्णनेपु" इत्यादिकं कार्यं हेतुमण्णिचः प्रकृतेरिवात्रापि णौ भवतीति, तत्तश्च कंसात् द्वितीयायां हनइव तत्त्वत्वयोः कंसं घातयतीति सिद्धं भवति, अनेन चातिदेशेन कारकस्य धातावन्तर्भवत्स्यापि । प्रतिपादनादयो-त्साह्यतिरिक्ताद्वादेवायं णिजिति तदादेरेव धातुत्वात्त एव चिञ्चि तदाद्येव तिङन्तं

पदं भवति, तथा कंसं घातयतीत्यादौ वधादेरेवाङ्गत्वाद्भागमस्तस्मादेव पूर्वो भवति, एवं कंसमजीघतदित्यत्र हन एव चङ्परणिपरं द्विवचनं भवति, एवं कंसमजीघतदित्यत्र हन एव चङ्परणिपरे द्विवचनं भवति । नन्वग्रान्तरेणापि कार्यातिदेशं वृद्धिरिवास्त्वैव षेणित्स्वमाभित्य "हो हन्तेः" इति घट्वं "हनस्त" इति तत्त्वं च भविष्यति किमनेनातिदेशेनेति चेन्न । 'घातोः स्वरूपप्रद्वेणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति यत्र घातोः स्वरूपोपादानेन किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्र धातुनिबन्धनप्रत्यये तत्कार्यमिति विज्ञानात्, अस्य च षेयांतुनिमित्तत्वाभावात्कंसपरिमृङ्काम्यतीत्यत्र मृजेवृद्धिरिवात्रापि तत्त्वघत्वयोरप्रसङ्गात् । न चैवं मन्तव्यं कंसपरिमृङ्काम्यतीत्यत्र यद्द्वं कंसपरिमृङ्कितं न तन्मृजिर्विश्व मृजिर्नासावद्भेदं, मृजेवृद्धिश्चमृजेरङ्गस्य विधीयते इत्यन्तरेणापि धातुस्वरूपपरिभाषायां नास्त्येव वृद्धेःप्रसङ्ग इति, यतोऽङ्गाधिकारे तस्य च तदन्नस्यापि इति मृज्यन्तस्यापि प्राप्नोत्येव । एवं वल्लिबन्धमाचष्टे वल्लिबन्धयतीत्यादि, नन्वत्र वृज्जुगिति कृतो लुक् लुसत्वात्, प्रत्ययलक्षणाभावात् वृधोगाभावाच्च पठ्ये प्राप्नोति, प्रत्ययस्य लक्षणं च लुक् लुसत्वाच्च भवितव्यं, स्थितं च हन्त्याद्योक्षया कर्मत्वमिति द्वितीया सिद्धेः किं प्रकृतित्वकारकातिदेशेनेति चेत्, असत्यस्मिन्नतिदेशे कंसादेः पृथक्करणमेव न स्यादिति विभक्तेरेवाप्रसङ्गात्कृतः स्याद् द्वितीया, किं च कंसवधशब्दादेव णिच् न तु विनिष्कृष्टकारकांशाद्घादिति सकारकस्यैव तिङन्तत्वं स्यात् । तथाऽङ्गागोऽपि कारकात् पूर्वमेव स्यात् । न तु कंसं घातयतीति हन्तेः, एवं "चकिं" इति द्विवचनमपि कंसादेरेव स्यात्, न तु कंसमजीघतदित्यादौ हन्त्यादेः, नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । यथा प्रकृतिवत् कारकमित्यनेन कंसप्रकृतेर्हन्त्यादर्थां दृष्टः कारकागामन्तर्भाषाऽत्रापि नौ प्रतिपद्यते, तथा प्रकृतिवत् कार्यमित्यनेनापि कृत्प्रकृतेर्णो हन्त्यादेः शुद्धे णौ दृष्टस्यानिष्कृष्टकारकप्रकृतिवत्त्वात्प्राच्यतिदेशेऽपि शस्यत्वाच्चिष्कृष्टकारको हन्त्यादिरेव स्यात् । प्रत्ययस्य प्रकृतिरिति यत्सत्त्वाद्येव तिङन्तं भविष्यत्यद्द्विवचने च तस्यैव भविष्यतः, सत्यमत्रैव न दोषो भविष्यति, राज्ञा आगमनं राजागमनं, "कचुं कर्मणोः कृति" इति कर्त्तरि पठ्ये, पूर्ववत् "वृधोगा च पन्थी समस्थत" इति समासः । राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादौ राजादेर्द्वितीया न स्यात्, किं तु कचुंलक्षणा तृतीयास्यैव स्यात्, यतः प्रकृतिवत् कारकमित्येतत् प्रकृतेः शुद्धे णौ दृष्टकार्यमेयातिदेशेन पुनरन्वयपि किञ्चित्, प्रकृतिवत् कार्यमित्युच्यमाने तु गमने कर्त्तृभूतस्य राज्ञः कृत्प्रकृतेर्गमः शुद्धे णौ "मतिवृद्धि" इत्यादिनाऽस्ति कर्मत्वमित्यत्रापि नौ कर्मत्वाभिदेवाः । राजानमागमयतीति सिद्धं भवति । अत एव शुद्धे णौ दृष्टस्य कर्मरूपस्यात्रापि नावतिदेशाद्वाशो नशेषो भवति, न चैवं मन्तव्यं "सुसिङ्गन्तं पद्म्" इति द्वितीयास्तस्मैव राज्ञः पदत्वाद्ग्रहणं नकारान्तस्य प्रातिपदिकास्तस्येऽपि पदान्तत्वाभावात्प्रत्ययो न भवति यत्सत्त्वाद्यन्तर्वात्तित्वात्पन्थ्यां प्रत्ययलक्षणेन तदन्तरेण नाग्तं भवत्येव पदं, न चास्ति "न लुमता" इति प्रत्ययलक्षणाभावः, यद्यं लुमता लुसे प्रत्यये यद्द्वं तस्य पद्मकार्ये लुक्प्रत्ययमाभित्य प्राप्नोति तत्रैतेहो नावतरति । एवं च प्रकृतिवत्कारकवचनं कंसादेर्द्वितीयायै च भवति । यतः "कचुं कर्मणोः कृति" इति पठ्ये प्राप्नोति, तदेवं कंसादीनां कारकाणां जिहृत्पत्तौ पृथक्कारस्य सिद्धत्वादाशयानात् कृदित्याद्यन्तर्भाषाऽप्यस्तस्याप्यवहृत्प्रत्ययो भवति । शृगाणां रमणं शृगारमणं, कर्त्तरि पन्थ्याः पूर्ववत् समासः । शृगारमणमाचष्टे शृगान् रमयति, दृश्यमां च प्रयुक्ताविति गिज्जराशयानात्कृतं इत्यादि तत्रैवं सम्बन्धते, तदस्यायमर्थः । शृगारमणस्य या समाशयानरूपा प्रकृतिः सा यदि दृश्यमां भवति, तदा गिज्जभवतीति । एवं च शृगान् रमयतीत्यस्यायमर्थो भवति, स्वयं शृगारमणानुभवन् शान्यस्मी तद्दृशेदियुमाचष्ट इति । इदं दृश्यमां चेति वचनमाशयानात्कृतं इत्यादि तत्रैवं सम्बन्धते, तदस्यायमर्थः । इदं दृश्यमां चेति वचनमाशयानात्कृतं इत्यादि तत्रैवं सम्बन्धते, तदस्यायमर्थः । इदं दृश्यमां चेति वचनमाशयानात्कृतं इत्यादि तत्रैवं सम्बन्धते, तदस्यायमर्थः ।

। कैयटे दृष्यश्रयामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव दृष्टव्ये, राजागमनादौ तु दृश्या-  
 चृत्यभावेऽपि णिञ्भवति, अत्र रमणक्रियायां कर्तृभूतानां मृगाणां रमोक्तमिहोऽपि  
 णौ "गतिबुद्धि" इत्यादिना कर्मत्वाद्द्रापि णौ कर्मत्वं, रात्रेविवासो (रात्रिविवासः, )  
 वासोऽतिक्रमणं, कर्त्तारि पञ्च्याः पूर्ववत्समासः, ततः "आद् मर्यादोभिविधोः" इत्याद्योऽ-  
 षीभावः, आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रि विवासयति, आलोपश्च, "कालाच्यनोरत्पन्तसे-  
 ने" मर्यादायां णिचि मर्यादावचनस्याडो लोपः, इहात्प्रानादिति न सम्बन्धयतइति परम-  
 याम्, कृल्लुगादि पूर्ववत् । इह कालस्यात्यन्तसंयोगः सम्भिहितास्थानक्रियथानवपयेन स-  
 पन्धः, ततश्च रात्रि विवासयतीत्यस्यायमर्थः । यावद्वात्त्रेरेतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीति,  
 द्वाख्यानामाख्येयमपेक्षतइति कथा इति, प्रदर्शितवैसिक्रियायां कर्तृभूतायां रात्रेर्वैतरकर्म-  
 नेन शुद्धे णौ "गतिबुद्धि" इत्यादिना कर्मत्वाद्द्रापि णौ कर्मत्वं, सूर्यस्योद्गमनं सूर्योद्गम-  
 णम्, अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तारि पष्टी, समासश्च, विक्रमसिंहपुर्याः प्रस्थितः काञ्चीपुर्यां सूर्योद्गम-  
 नं प्राप्नोतीत्यर्थः । भू प्रासादात्मनेपदीति सुरादौ, सूर्यमुद्गमयतीति । 'विश्रीकरणे प्रापि'  
 इदन्ताच्चिश्रीकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थाणिञ्च, कृल्लुगादि पूर्ववत् । अत्राप्यागमने कर्तुः  
 सूर्यस्य पूर्ववद्गमनेः शुद्धे णौ "गतिबुद्धि" इत्यादिना कर्मत्वाद् दृशेरपि णौ कर्मत्वं, विक्रम-  
 सिंहपुर्याः काञ्चीपुरी विदेशस्थेत्युदयात् पूर्वं तावतो देशस्य गमनमिहाश्रयंकरणम्, इहाप्य-  
 सम्भवादाख्यानादिति न सम्बन्धयते । तत्र प्रकृतिवत्कारकातिदेशात्सूर्यस्य णौ पृथग्भावः,  
 सोपसर्गात् संप्रायतेरेवेति ज्ञापकादुद्योऽपीति सूर्यमुद्गमयतीत्यादि भवति, पुण्येण योगः  
 पुण्ययोगः, अत्र यथा "अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति" इत्यात्मनः कर्मणो निप्रमेन गम्यत्वाद्ये-  
 नेति कर्तुः पष्टी "उभयप्राप्तौ" इति नियमात् भवति, एवमत्रापि युजिक्रियाकर्मगश्चन्द्रमसो  
 नियमेन गम्यत्वात्तद्योगे कर्तुः पुण्यात् पष्टी भवति, पुण्यश्चात्र कर्त्ता, चन्द्रमाः कर्म, स हि तं  
 युनक्ति, पुण्ययोगं जानाति पुण्येण योजयति । "नक्षत्रयोगे जि" इति नक्षत्रयोगवाचिनः कृ-  
 न्तादस्माज्जानात्यर्थं णिचि कृल्लुगादि पूर्ववत् । अत्र प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेन घञि "घञोः  
 ह्यधिष्णयतोः" इति कृत्वं निवर्ततइति कैयटपदमअर्यादिपूकम् । [ प्रकृतिवत्कारकम् ] इत्यनेन  
 कृतप्रकृतेः शुद्धे णौ यद्यं कारकमेतद्रूपमत्रापि णावित्युक्त्वाद्योगे कर्तुः पुण्यस्य गत्यादिप-  
 नन्तभावेन कर्मत्वाभावाद्द्रापि णौ न भवति कर्मत्वमित्यात्मनः कर्तृत्वाद्येग तृतीया भ-  
 वति । अत्र न्यासे पुण्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योग इति करणे तृतीयामुक्त्वा कृतप्रकृते-  
 र्थुजेः शुद्धे णौ पुण्यस्य करणताविषयाभावात्तत्र दृष्टामेवात्रापि णावतिदिदयत इति तृती-  
 यामुक्त्वा यदा पुण्येण सह योग इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा कारकातिदेशस्यार्थं विषयो न भवति ।  
 पुण्यस्य करणत्वात्सहार्थपुत्र तृतीया वेदितव्येत्युक्तम्, अनयोः पक्षयोः पुण्येण करणभूतेन  
 सह वा तेन चन्द्रमस्यन्ययोगे इत्यर्थः स्यात् । अत्र कैयटे "प्रकृतिवत्कारकम्" इत्यनेन "तेन  
 तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति तृतीयार्थे चतिमङ्गीकृतव णिचो वा प्रकृतिः कंसवधादिराख्यानक्रि-  
 यापेक्षया प्रतिपन्नकर्मैव तथा तुल्यं भवत्यप्रतिपन्नभावं वंसादिदं घातयति राजानमागम-  
 यतीत्यादौ सर्वत्र कंसादेर्द्वितीयासामर्थ्यं, तदनेनैव न्यायेन पुण्येण योजयतीत्यत्रापि पुण्यस्य  
 कर्मत्वाद् द्वितीया स्यादित्याशङ्क्य वत्करणत्वात् स्वाश्रयस्य कर्तृत्वस्यानिवर्त्तनात्तृतीयासिद्धि-  
 मुक्त्वावैवमुक्तम्, अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्त्तते इति प्रकृतिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवत्पन्तस्य कार-  
 कमित्युभयथातिदेशाश्रयणात्कचित्कश्चित्परिगृह्यतइति ॥

अथान्योऽपि प्रातिपदिकाश्रयः प्रदर्शयते ॥ [ आचारेऽवगलभङ्गीवहोदेष्यः क्तिच्वा ]  
 "कर्तुः क्यद् सलोपश्च" इत्यत्र यद् पठ्यतइति उपमानात्सन्निहिताचारक्रियायाः कर्तुः प्राति-  
 पदिकाद्वाचारेऽर्थेऽर्थं किञ् भवति, अत्र वा, प्रहणं तक्रौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्ययटः क्रियास-  
 मभिदारे यद् ह्वात्रगलभादिप्रातिपदिकविषयेणानेन क्रियासुवन्तविषयस्यापि क्यडो बाधो  
 गाविज्ञायीति । तन्विद् गलभाच्चनुक्रमणं "कर्तुःक्यद्" इत्यत्र सुवन्ताधिकारे क्रियते । क्यडव-



चाद्श्चायं क्विप् । उत्सर्गसमानदेशत्वं चापवादानां प्राचुर्येण दृष्टमिति सुषन्तादेवानेन क्विषा भवितव्यम्, न चैतदस्ति, यद्गलभादीननुक्रम्य सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यक इत्याह । न चेद् प्रातिपदिकग्रहणं सुबन्तोपलक्षणार्थं स्यात् । तर्हि सर्वेभ्य इत्येकइत्येयोक्तत्वात् प्रातिपदिक-ग्रहणमनर्थकं स्यात्, यत्तु तदुक्तं गलभादौ वाग्रहणं तदिदानीं न वक्तव्यं भवति, यतः सर्वेभ्यः क्विप् विधीयते कथञ्चिन्तरेणापि वाग्रहणं वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पो भविष्यति । अथैरुलभाद्-योऽपि नानुक्रमितव्या भवन्तीति न वक्तव्यं भवतीति न मन्तव्यं, यदेवामनुदात्तत्वप्रतिज्ञानार्थ-मेवानुक्रमणम्, इदं चोनुदात्तत्वप्रतिज्ञानं क्विप्संनिधौगोप्येत्वावगलभ इवाचरति अयगलभा-यतइत्यादौ वाक्ये कथञ्चि चाकारस्य धरणं भवति । अवगलभइवाचरति (अवगलभने । अय-गलभाद्यक्ते । अवगलिभता । अवगलिभन्त्यते । अवगलभताम् । अयगलभत । अयगलभेत । अवगलिभपीठ । अवगलिभट । अयगलिभन्त्यत ) । अनुदात्तेत्याद्यत्, सोरसर्गात्संवा-मयतरेरेतिज्ञापकादिचृष्टोपसर्गाद्गलभादेव प्रथम इति गलभस्यैराडागमो भवति । तथावागलभन्त्येयथावत्तद्स्य 'कुमतिप्रादयः' इति समाप्ते तल्लक्षणो लयश्च भवति । ( ह्यीषते । ह्योयाद्यक्ते । होडते । होडाद्यक्ते ) इत्यादौ "कास्प्रथमपादान्" इत्याम् । "आन्" इति ऐर्लुक्, ननु तत्र प्रथमग्रहणमनर्थकं कास्यनेकाच इति कसंश्र्यं चुलुप्पाद्यर्थमिति न्य-स्यते, एतेऽयगलभादय एकाच इति कथमाम्, नैष दोषः । यद्यपि क्विप्संनिधौनेकापो भ-वन्ति तथाप्युपदेशेऽनैकाचो भवन्ति । कास्यनेकाच इत्यत्र च भूतपूर्वगतिराभविष्यते । इदमे-व क्विप्विधानं भूतपूर्वगत्याधयणे प्रमाणम् । अन्यथा 'गलभ घाष्ट्ये', 'ह्योषु भयाष्ट्ये', 'ह्योषु धनादरे, इत्येतेभ्योऽनुदात्तेभ्य अयगलभतइत्यादिसिद्धौ किमनेन, तत्र च धानुनामनेकापे-स्यात् आचाराथेऽत्र भविष्यति । अथ इवाचरति ( अचरति ) । प्रातिपदिकान् प्रथमपविभा-नात् वाग्रहणकारयोरेपदान्ताधयम् "अतो गुणे" इतिपरस्परत्वं भवति । अन्यथात्तर्पेत्तिया विभक्त्या पदत्वात्परस्परत्वं न स्यात् । ( अथाद्यकार । अचिता । अचिष्यति । अचतु । आचत् । अचयेत् । अचन्त्यात् । अचोत् । अचिष्यत् ) अतो लोप आर्षेपातुके । क इग-चाति । ( कति । चक । चक्रुः ) इत्यादि, अतो लोपः सर्वत्र, अर्थे [ण्यल्लोप] इत्यादिना वृद्धि-चापते, अ इवाचरति ( अति ) इत्यादि । ( औ । अतुः । उः ) । इत्यादि । सर्वत्रात्र द्विर्वा-नेऽतो लोपादन्तरङ्गत्वात् "अतो गुणे" परस्परं तस्याङ्गग्रहणेन प्राप्तादतो लोपात् परत्याद्-भ्यासग्रहणेन ग्रहणात् "अत आदेः" इति दीर्घः । "अतो लोप इति च" इत्यालोप क्विप्, णलि तु "आत् औ णत्" इत्यौ वृद्धिः । यथाऽप्यत्र 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टं गृहण' इति स्थितत्वात्मादेवाचरति ( माळाति । माळात्कार । माळित्वा । माळिष्यति । माळानु । अमाळात् । माळापात् । माळावास्ताम् । अमाळासीत् ) । यमरमनमाता गमिती । इत्या-



इत्यत्र भाष्यकैयटयोरप्यनभिष्यक्तपदार्थानां तत्तत्कार्यं न भवतीति, अद्यत्वे बाहोः "बाहादि-  
भ्यश्च" इति ओऽभावात्सामान्येऽपि बाहव इति भवति । तथा संज्ञाश्चशुरस्य "राजश्चशुराद्यत्" इति यतोऽभावादलक्षणे इति आशुरिरित्येव, "मातृपितृभ्यां स्वसा" इत्याभ्यां परस्य स्वसु-  
विधीयमानं परत्वं क्रियाशब्दात् परस्य नेति तत्र मातृस्वसेति भवतीति प्रतिपादितम् । एवं चास्मादशब्दाद्धिदि "ऋच्छट्यताम्" इति किति लिटि विधीयमानो गुणो न भवति । तत्र धात्वभ्यासयोः स्रवणं दीर्घं धातुप्रहणेन प्रहणादकारान्तलक्षणे गुणे अरतुरित्यादि भवतीत्ये-  
के । अन्ये त्वभ्यासप्रहणेन प्रहणादुरदत्वहलादिशेषान्तभादेरितिदीर्घेषु "आतो लोप" इत्या-  
कारलोपे सत्यतुरित्यादि प्रत्ययमात्रमेवावशिष्टं भवतीति । एवं "णिश्चिद्रुचुभ्य" इत्यनभि-  
ष्यक्तपदार्थत्वेनाचारकृत्वन्तस्य दोषप्रहणाभावाच्चभावात् सिच्यद्वावीदिति भवति । भूरिवा-  
चरति भवतीत्यत्र "गातिस्थाद्युपाभूम्यः सिचः परस्मैपदेषु" "भुवो वुल्लुङ्लितो." भवतेर." इति विधीयमानसिज्जुगुगभ्यासात्त्वानामभावात् (अभावीत् । आभाविष्टाम् । अभाविषु ।  
सुभाव) इत्यादि एव भवति, पिबतेर्विचि पा, तस्याचारकृत्वन्तस्य "पाप्म" इत्यादौ "गाति-  
स्था" इत्यादौ चाप्रहणात् पिबादेशसिज्जुक्तेर्भावात् ( पाति । अपासीत् ) इति भवति, एवमन्यदप्युच्चैर्षं प्रतिपदोक्तेषु । पृरिवाचरति । ( परति । पपार । पपरत् । पपत् ) इत्यादि,  
अयं पृशब्दानुकरणं धात्वन्तरे न पुनः क्त्वादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान इति पाठाश्रय इना  
बलुश्च न भवति । किति लिटि "ऋच्छट्यताम्" इति ऋकारान्तलक्षणे गुणः । "श्चट्प्राम्" इति  
इत्स्वविकल्पस्त्वनभिष्यक्तपदार्थत्वाच्च भवति । ऋ इवाचरति ( अरति, अरांचकार, )  
"इजादेश्च गुरमत" इत्याम्प्रत्यय । गम्ल इवाचरति ( गमलति । गमलांचकार । ) प्रत्यया  
न्तत्वादांमि ऋकारलकारयोः सावर्ण्यात् "उरण्पर" इति लपरो गुणः । ल इवाचरति ( अ-  
लति, ) पूर्ववद्गुणः । लिटि द्विवचनम्, स्रवणं दीर्घांभावात् स्रवणं दीर्घांभावात् उत्तरखण्डस्य  
पण्यभ्यासस्योद्देशत्वादेव ( आल । अलत्तः ) इत्यादि । परमहेरिवाचरति ( परमहवति । पर-  
महयाञ्चकार । ) केवलान्चामभावाज्जिह्वाय । लुङि सिधोऽप्येवादेशे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । "ने-  
दि" इति निषेधते । "अतो हलादे" इति वृद्धिविकल्पेऽपि इत्यन्तक्षणेति यान्तत्वाच्चि-  
पिद्ध इत्यपरमहवीदिति भवति । एकार इवाचरति ( अयति, ) लिटौजादिलक्षणे आमि ( अवां-  
चकार ) इति भवति । लुङि ( आयीत् ) अन्यदा पूर्ववदलन्तलक्षणया वृद्धेः "नेदि" इति निषेधा-  
न्माभवानावीत् । गौरिवाचरति ( गवति । जुगाव । अगवीत् । अगावीत् ) । "अतो हलादे" इति  
इति वा वृद्धिः । ओकारवदाचरति । ( अवति । अवाञ्चकार ) लुङि हलन्तलक्षणया वृद्धेः  
"नेदि" इति निषेधात् ( माभगनवीत् ) इति । परमरा इवाचरति ( परमायति । परमरायाञ्च-  
कार । रायति । रिराय ) । ऐवार इवाचरति ( आयति, अयाचकार, ) परमनौरिवाचरति,  
( परमानावयति । परमनावाञ्चकार । नावति । नुनाव ) । केवलादौकारात् ( आवति, आवां-  
चकार, ) गोधुगिवाचरति ( गोदुहति, ) य इवाचरति ( यति, ) अनेकाच्त्वानामभावे  
( ययाय ) । लुङि यान्तत्वाद् वृद्धयभावात् ( अयीत् ), गौरिवाचरति ( देवति ) । स्वरि-  
वाचरति ( स्वरति, ) फलिवाचरति ( फलति, ) अतयोऽलुङि "अतो हलादे" इति विकल्पा-  
पचादे "अतो ल्पान्तस्य" इति नित्यं वृद्धौ ( अत्यारीत्, अफालीत् ) इति भवति, "वरफला-  
श्च" इत्यत्र ग्यासविस्वारयोः फलेणौ विपि ( फाल ) अयमप्येकदेशचित्तन्यायेन गृह्यत इति  
यद्यह्लुक्तेरन्वयासस्य सुकि ( पंफालयते, अर्पफालीत् ) इत्युक्तं, तदेतत् "उत्परस्यात्" इति  
तपरकरणम् "अतो हलादे" इत्यादिस्रज केवलनिर्देशार्थमपि तु स्रवणं प्रहणनिवृत्त्यर्थमगौर्या-  
श्रयणेनान्यथा प्रतिपदोपादानेनैवभिष्यक्तपदार्थानामेव भाष्यादौ प्रहणस्य स्थितत्वान्नैवं  
सुज्यते, इदमिवाचरति, ( इदामति ) । "अनुनासित्त्वस्य क्त्वात्" इत्यत्र हलादिक्त्वा-  
धातोरेव सम्भरतीति तत्साहचर्यादिद्वयमपि धातुनिहित एव गृह्यत इति नात्र ह्यर्थं दोषं  
इति चेचित्तम् । अस्य विप क्त्वात्साहचर्यात् सामान्यप्रहणमन्तरेण प्रयोजनाभावात् । चि

वाचरति ( चाडति ), अणिवाचरति ( आणति, राजानति, कुम्भति, अस्वति, पदति, योध-  
ति, भिपजति, शम्बति, अङ्गति, पण्यति, त्वदति, मद्रति, ) "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्व-  
मौ । युवामिवाचरति आवामिवाचरति, यूयमिवाचरति वयमिवाचरति, ( युष्मदति, अस्म-  
दति, ) युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वाच्च त्वमौ विभक्तिपरत्वाभावाच्च युवावौ नापि यूयवयौ ।  
त्वामतिक्रान्तः अतित्वम् । एवमत्यहं, क्वावतित्वदति अतिमदति "प्रत्ययोत्तरपदयोः" इति  
त्वमौ, युवां युष्मानतिक्रान्तः अतित्वयत्यहम्, अत्र द्विवचने त्वे तदाश्रित्य युवावौ न भवतः  
पराभ्यां त्वाहाभ्यां वाधादत्र क्वावपि ( अतित्वदति, अतिमदति, मखति, कफति, मन्थति,  
वदति, पदति, अकति, कङ्कति, अयति, वेशति, पपति, यशति, ) प्रसिद्धा ये हलन्तास्तेषां  
कारित्णौ टिलोपे "णेरनिटि" इति णेश्च लोपे तद्धलन्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथैतत्क्विवन्ताद्वातोः "क्विप् च" इति कर्त्तरि कौ किञ्चित्च्यते । "सूत्राख्यौ नदी" इती-  
कारान्तशब्दरूपे स्त्रयाख्ये नदीसंज्ञकमित्युक्तम्, तत्र कुमारादेशे तत्क्विवन्तात्कर्त्तरि क्वौ कु-  
मारी ब्राह्मण इत्यादौ स्त्रयाख्यत्वाभावाच्च नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्रोच्यते, [ प्रथमलिङ्गग्रह-  
णं च ] इति क्विवन्तुक्समासैरन्यलिङ्गेष्वपि प्रथमलिङ्गाश्रयां नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थः । इह  
प्रस्तुतत्वाल्लुप्समासो न प्रदर्शयते । एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आचरतिवर्तमानस्य  
कुमारादेशे नदीसंज्ञायां हे कुमारि ब्राह्मण इत्यादौ "अम्बार्थे नदीर्हस्वौ" इति हस्वो भवति, ( कु-  
मारी ब्राह्मणाय ) इत्यादौ द्विवचने च "आणनद्याः" इत्याडागमो "हेराम्नद्याम्नीभ्य" इ-  
त्यामादेशः, ( कुमारीणां ब्राह्मणानाम् ) इत्यादौ 'हस्वनद्यापः इति नुड्भवति, एवं हे  
ब्रह्मवन्धु ब्राह्मण, ब्रह्मवन्धवे ब्राह्मणाय इत्यादौ हस्वादि द्रष्टव्यं, नदीत्वादेवं बहवः कुमारी-  
ब्राह्मणा यस्मिन् ( बहुकुमारीको देश ) इत्यादौ "नद्यृतश्च" इति क्व भवति, यत्-  
पुनरिष्वशानिप्रभृतीनां हस्वान्तानां स्त्रयाख्यानां श्रीभ्रुप्रभृतीनामियङुवड्स्थानानां  
च "डिति हस्वश्च" इति नदीसंज्ञा विकल्पेन तदेवाचारक्विवन्तानां पुङ्खिङ्गानां [ प्रथ-  
मलिङ्गग्रहणं च ] इति न भवति । तथा च वार्त्तिकम् [ हस्वेयङुवड्स्थानप्रवृत्तौ च ]  
अत्र भाष्यम्—हस्वौ च इयङुवड्स्थानौ प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचने एव नदीसंज्ञौ  
भवत इति वक्तव्यमिति, प्रवृत्तिः क्विवादीनां, तेनार्थान्तरसंक्रान्तिः । ( इपवे ब्रा-  
ह्मणाय, अशनये ब्राह्मणाय, धेनवे ब्राह्मणाय, श्रिये ब्राह्मणाय, भ्रुवे ब्राह्मणाय, ) इत्यादौ  
दीसंज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति, यत्र तु स्त्रीवचनं तत्र ( इपवे ब्राह्मण्यै, इपवे ब्राह्मण्यै, अश-  
नये ब्राह्मण्यै, धेनवे ब्राह्मण्यै, धेनवे ब्राह्मण्यै, श्रिये ब्राह्मण्यै, श्रिये ब्राह्मण्यै, भ्रुवे ब्राह्मण्यै भ्रुवे  
ब्राह्मण्यै ) इत्यादौ पक्षे धिसंज्ञानिवन्धनमपि भवति । यस्त्वपर आह—हस्वौ च यङुवड्स्थानौ  
प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यमित्यत्र क्वचिद्भाष्य-  
शेषेष्वस्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ भवत इत्यकारप्रश्लेषेण पाठः सोपपाठ इति कैयटे उक्तम्, एवं  
कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादेः क्वावल्लोपयोः कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ द्विवचनेषु कुमारी  
ब्राह्मणायेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

इदमपरं क्वौ कार्यं विचार्यते । युष्मदस्मदोर्युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति णौ टिलोपे-  
नेकार्थत्वेन "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वमयोरभावाद्युष्म् अस्म् इति मान्ते युष्मदस्मदी-  
वतस्तत्र तु कृदन्तेत्वाद्भिक्तिष्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रया विभक्त्यादेशाः  
इत्यादेशाश्च त्वादयो भवन्तीत्येके, तन्मते "यूयवयौ जसि" "त्वांहौ सौ" "तुभ्यमह्यौ-  
यि" "तवममौ ङसि" इति योगचतुष्टयविषये प्रकृतेर्युवाद्यो भवन्ति, तथा "युष्मदस्मदभ्यां  
सोऽश" "हे प्रथमयोरम्" "शसो न" "भ्यसोभ्यम्" "पञ्चम्या अत्" "एकवचनस्य च"  
"सामआकम्" इतियोगसप्तकविहिता विभक्त्यादेशाश्च भवन्ति, एवं "युष्मदस्मदोरनादे-  
ः" "द्वितीयार्थां च" "प्रथमायाश्च द्विवचनेभाषायाम्" इत्यात्वं "योऽचि" इति यत्वं, "शेषे-  
णेषु" इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति, अत्र "युष्मदस्मदोरनादेशे" इत्यात्वं "योऽचि" इत्य-  
पादौ यत्त्वविधानात् हलादाववशिष्यते ॥

अथ रूपाणि—( त्वम्, अहं, युषाम्, आसाम्, ) त्रिभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्या-  
 ङ्गर्थत्वाभावात् भवतः, ( युष्मं, वयं, युषामासां, युवान्, आसान्, युष्यां, अस्यां, युषाम्भ्या-  
 म्, असाम्भ्यां, युषामिः, आसामिः, तुभ्यं, मद्यं, युषाम्भ्याम्, असाम्भ्यां, युषाम्भ्यम्, असाम्भ्य-  
 म्, ) "भ्यसोभ्यम्" इति अभ्यमादेशपक्षे इदं रूपम्, अन्यदा शेषे लोपे पदकार्यं जस्तत्वाद्वा  
 युङ्म्यमङ्म्यमिति भाव्यम्, ( युपत्, असत्, तव, मम, युष्योः, अष्योः, युपाकम्, असाकं,  
 युष्यि, अष्यि, युष्योः, अष्योः, युषामु, असामु, ) युवामाचष्टे आवामाचष्ट इति णौ क्वौ  
 णेश्र लोपे विभक्तौ पूर्ववत् "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति स्वमयोः युष्मद्स्मद्गोकार्यत्वाभावा-  
 दभावः, अस्ति द्वयर्थत्वं विभक्तिपरत्वं चेति युवावौ भवतः । तत्र "युवयौ जसि" इत्यादि  
 योगचतुष्टयविषये परत्वाद्युयादयो भवन्ति, अथ रूपाणि । ( त्वम्, अहं, युवाम्, आवां,  
 यूयं, वयं, युवान्, आवान्, युवया, आवया, युवाम्भ्याम्, आवाम्भ्यां, युवामिः, आवामिः,  
 तुभ्यं, मद्यं, युवाम्भ्याम्, आवाम्भ्यां, युवत्, आवत्, युवाम्भ्याम्, आवाम्भ्यां, युवत्, आ-  
 वत्, तव, मम, युवयोः, आवयोः, युवाकम्, आवार्कं, युवयि, आवयि, युवयोः, आवयोः,  
 युवासु, आवसु, ) विभक्त्यादेशादि पूर्ववत्, त्वामाचष्टे मामाचष्ट इति णौ "प्रत्ययोत्तरप-  
 दयोश्च" इति स्वमयोः, "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाभावे णेश्र क्वौ लोपे त्वाद्-  
 माद् इति भवतः, अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति भवादिनां त्वद् मद् इति भवतस्तत्र विभ-  
 क्तिषु मपर्यन्तस्थाभावाद्युयादयो न भवन्ति, तत्र रूपाणि । आदितः पञ्चसु वचनेषु त्वां मा-  
 मिति, वृद्धिर्नेति वादिनां सुजसोः शेषे लोपेन दकारलोपे त्वं मम् इति भवतः ( त्वान्, मा-  
 न्, त्वाया, माया ) अङ्गद्विपक्षे ( त्वया, मया, त्वाम्भ्यां, माम्भ्यां, त्वामिः, मामिः ) एवं  
 "हे प्रथमयोरम्" इत्यमि शेषेलोपे "आतो घातोः" इत्याकारलोपः ( त्वां, मां, त्वाम्भ्यां,  
 माम्भ्यां, ) भ्यमादेशे पूर्ववच्छेषे लोपे ( त्वाम्भ्यम्, माम्भ्यम् ) इति भवति, पूर्ववच्छेषे, अभ्य-  
 मादेशपक्षे आवलोपे च ( त्वभ्यं, मभ्यम् ) इति भवति, अङ्गद्विपक्षे शेषलोपे ( त्वभ्यम्,  
 मभ्यम्, ) अङ्गवृत्तपरिभाषया "बहुवचने ष्ययेत्" इत्येत्वं न भवति, ( त्वत्, मत्, ) पूर्वव-  
 च्छेषेलोपात्तलोपौ, ( त्वाम्भ्यां, माम्भ्यां, त्वत्, मत्, त्व, म, ) पूर्ववच्छेषेलोपात्तलोपौ ( त्वा-  
 योः, मायोः, ) अङ्गद्विपक्षे ( त्वयोः, मयोः, त्वार्कं, मार्कं, त्वयि, मायि, त्वायोः, मायोः, )  
 अङ्गद्विपक्षे ( त्वयि, मयि ) इत्यादि, ( त्वासु मासु, ) अथ येषां दर्शनं णौ स्वमयोः पर-  
 र्वत्वात् पूर्वमनेकाच्त्वेन दिलोपे वृद्धौ पुकि क्वौ णेलोपे ( त्वापि मापि ) इति भवत इति,  
 तेषामपि पूर्ववत् शेषे लोपादिषु वृद्धिपक्षे यानि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि । ननु युष्मद्स्मद्गो-  
 मान्तत्वे कथं युयादयः प्रदर्शिताः । यतस्ते "मपर्यन्तस्य" इत्यधिकारे विधोयन्ते, "मपर्य-  
 न्तस्य" इति च युष्मद्स्मद्गोकार्येण वैयधिकरण्येन सम्बन्धते, "व्यपदेशिवद्भावश्चाप्रातिपदिकेन"  
 इति प्रतिपिच्यते, अवयवं चैतदेवं विज्ञेयं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे मान्तगोरादेशप्रसङ्गात्  
 उच्यते । अथ मान्तस्येति वचनेनाप्युच्येऽथ सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिकेनेत्यस्या-  
 प्रवृत्तेः, व्यपदेशिवद्भावसिद्धेः । अथरे पुनराहुः, सति शेषे पर्यन्तगोकार्येण वृत्ते, तेन मान्तयोः  
 युष्मद्स्मद्गोकार्येण न भवितव्यमिति तन्मते पूर्वं "युवयौ जसि" इत्यादिभोगचतुष्टय-  
 स्यात्प्रवृत्तेर्घुवापादेशाभावः, तत्र रूपाणि ( युषम् असम्, ) "हे प्रथमयोरम्" इत्यमि "शे-  
 षेलोप" इत्यन्तलोपः सुजसोर्द्विवचने तु "प्रथमायाश्च द्विवचने" इत्यात्वम् ( युषाम्, आसा-  
 म्, ) चतुर्थ्यैकवचने तुभ्यमङ्गादेशाभावात् "हे प्रथमयोरम्" इत्यमि शेषे लोपे ( युषम्,  
 असम्, ) षष्ट्यैकवचने "युष्मद्स्मद्भ्यां षसोःश्रः" इति अगादेशे "तवमसौ षसि" इति  
 तथममधोरभावे शेषे लोपे युष असेसि भवति, इदं च शेषे लोपप्रदर्शनं शेषे एते इत्यस्य शेषे  
 विभक्तौ पर इत्यर्थपक्षे, यदा तु मात्र परत्वशेषत्वमिति पक्षस्तदा शेषेलोपाभावात्प्रकारस्य  
 अर्थो भवतीति युष्मम् अस्ममित्यादि भवति ॥

इति श्रीसायणेन विरचितेयं प्रत्ययान्तनामघातुवृत्तिः समाप्ता ॥

शुभं भवतु

अथ माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थकृतां  
नामपरिचायकं पत्रम् ।

पुरुषकारः ।  
स्वामी ।  
हेलाराजः ।  
मैत्रेयः ।  
दैवपुरुषकारौ ।  
भट्टभास्करः ।  
क्षीरस्वामी ।  
शाकटायनः ।  
गुप्तः ।  
चन्द्रः ।  
वर्धमानः ।  
हरदत्तः ।  
गणरत्नः ।  
अहोदधिकारः ।  
दुर्गः ।  
भोजः ।  
चामनः ।  
शाकलः ।  
जिनेन्द्रः ।  
इन्दुः ।  
श्रीभद्रः ।  
कैयटकारः ।  
वाप्यायणिः ।  
आव्यकारः ।  
पतञ्जलिः ।  
आचार्याः ।  
वृत्तिकारः ।  
सुभृतिः ।  
सुबोधिनीकारः ।  
भागुरिः ।  
षादवप्रकाशः ।  
प्रदीपकृत् ।  
आभरणकारः ।  
काश्यपः ।  
गणकारः ।  
श्रीकरः ।

न्यासकृतः ।  
सूत्रकारः ।  
सुधाकरः ।  
श्रीकराचार्यः ।  
भोजः ।  
राजानकः ।  
धनपालः ।  
जयादित्यः ।  
बोधिन्यासकृतः ।  
वासुदेवः ।  
तरङ्गिणीकारः ।  
देवः ।  
केशवस्वामी ।  
शिवस्वामी ।  
दौर्गाः ।  
आत्रेयः ।  
सोरदेवः ।  
चान्द्रः ।  
कौमारः ।  
सुधाकरकारः ।  
प्रक्रियारत्नकारः ।  
सम्मताकारः ।  
रामदेवमिश्रः ।  
कौशिकः ।  
विज्ञानेश्वरः ।  
रक्षितः ।  
ठपाग्रभृतिः ।  
दण्डनाथः ।  
प्राचीनाः ।  
न्यासंकारः ।  
भोजराजः ।  
पूर्णचन्द्रः ।  
नन्दी ।  
भोजः ।  
यज्ञनारायणः ।

इति माधवीयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थकृतां नामपरिचयः ।

अथ साधवोयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थानाम्  
परिचायकं पत्रम् ।

त्रैत्रेयेन्द्रन्यासः ।  
रक्षितः ।  
पदमञ्जरी ।  
वृत्तिः ।  
वेदः ।  
भट्टिः ।  
वृत्तिप्रदीपः ।  
यादवप्रकाशः ।  
निघण्टुः ।  
न्यासः ।  
प्रातिशाख्यम् ।  
प्रकाशः ।  
बोधिन्त्यासः ।  
कंयटः ।  
शाकटापनवृत्तिः ।  
मगरत्नः ।

महोदधिः ।  
वृत्तिन्यासः ।  
गणवृत्तिः ।  
वैजयन्ति ।  
प्रक्रियारत्नः ।  
बद्योतः ।  
तरङ्गिणी ।  
शाकटापनसूत्रन्यास्यया ।  
कर्मोष्ठा ।  
सम्मता ।  
दण्डादिवृत्तिः ।  
कर्मरः ।  
हेलाराजीयम् ।  
वृत्तिव्याख्या ।  
धोदाः ।

इति साधवोयधातुवृत्तौ प्रसङ्गोपात्तग्रन्थानाम्परिचयः ।



# अथ पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां

## नामकृतिपरिचायकं पत्रम् ।

पाणानिः ।  
 वररुचिः ।  
 कात्यायनः ।  
 व्याडिः ।  
 पतञ्जलिः ।  
 हरिः ।  
 हेलारोजः ।  
 पुञ्जराजः ।  
 कैयटः ।  
 नीलकण्ठः ।  
 रामचन्द्रस्वरस्वती ।  
 नारायणः ।  
 " " ।  
 " " ।  
 रामकृष्णानन्दः ।  
 शिवरामेन्द्रः ।  
 " " ।  
 लक्ष्मणसूरिः ।  
 व्याघ्रभृतिः ।  
 कुणिः ।  
 विट्टलः ।  
 जयन्तः ।  
 जयादित्यवामनौ ।  
 हरदत्तः ।  
 रङ्गनाथः ।  
 न्यासकारः ।  
 शिवभट्टः ।  
 महामिश्रः ।  
 जिनेन्द्रबुद्धिः ।  
 वासुदेवः ।  
 द्विप्रराजेन्द्रः ।

सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः ।  
 सूत्रवार्तिकपाठसूत्रवृत्तिः । ( वाररुचसंग्रहः )  
 सूत्रवार्तिकपाठः ।  
 संग्रहः । परिभाषावृत्तिः  
 महाभाष्यम्  
 महाभाष्यव्याख्या ( वाक्यपदीयम् )  
 व्यापदीयव्याख्या । ( किरणप्रकाशः )  
 वाक्यपदीयव्याख्या  
 महाभाष्यव्याख्या । ( प्रदीपः )  
 प्रदीपटीका ( कैयटप्रकाशः )  
 " " ( विवरणम् )  
 " " ( विवरणम् )  
 वाररुचसंग्रहटीका । ( दीपप्रभा )  
 सूत्रवृत्तिः । ( शब्दभूषणम् )  
 महाभाष्यटीका ।  
 " " ।  
 सूत्रवृत्तिः ।  
 " " ( आदर्शः )  
 सूत्रवार्तिकम् ।  
 सूत्रवृत्तिः ।  
 सूत्रवृत्तिः ।  
 सूत्रवृत्तिटीका  
 पाणिनिसूत्रवृत्तिः ( काशिका )  
 काशिकाव्याख्या । ( पदमञ्जरी )  
 पदमञ्जरीव्याख्या । ( मकरन्दः )  
 " " ( न्यासः )  
 न्यासव्याख्या ( कुङ्कुमविकाशः )  
 " " ( व्याकरणप्रकाशः )  
 " " ( विवरणपञ्चाशिका )  
 " " ( काशिकावृत्तिसारः )  
 सूत्रविवरणम् । ( शब्दामृतम् )



उदयनः ।	सूत्रवृत्तिः । ( मितवृत्त्यर्थसंग्रहः )
सौरदेवः ।	
" "	परिभाषावृत्तिः ।
रामचन्द्रः ।	प्रक्रियाकौमुदी ।
विद्वच्छः ।	प्रक्रियाव्याख्या । ( प्रसादः )
शेषवृष्णः ।	" "
" "	पदचन्द्रिका ।
" "	स्फोटवर्णनिरूपणम् ।
रामचन्द्रशेषः ।	प्रक्रियाकौमुदीटीका ( गूढभाववृत्तिः )
अनन्तः ( मधुसूदनपुत्रः ) ।	" " ( तत्त्वचन्द्रः )
वारणावतेशः ।	" " ( अमृतवृत्तिः )
रामभट्टः ।	" " "
विद्यकर्मा ।	" " ( सत्प्रक्रियाव्याख्यावृत्तिः )
हरिवल्लभः ।	कौस्तुभव्याख्या । ( दर्पणा )
कृष्णमिश्रः ।	" " ( भावदोषः )
भागोदाः ।	" " ( विपरी )
" "	कैषटव्याख्या ( उद्योतः )
" "	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ( बृहच्छब्देन्दुशेखरः )
" "	" " ( लघुशब्देन्दुशेखरः )
" "	परिभाषेन्दुशेखरः
भट्टोजीदीक्षितः ।	बृहन्मञ्जूषा । लघुमञ्जूषा । परमलघुमञ्जूषा ।
" "	सूत्रव्याख्या ( सिद्धान्तकौमुदी )
" "	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ( प्रौढमनोरमा )
" "	सूत्रव्याख्या ( शब्दकौस्तुभः )
हरिदीक्षितः ।	मनोरमाव्याख्या-बृहच्छब्दरत्नम् । लघुशब्दरत्नम् ।
कल्याणमल्लः ।	" " ( दाक्षरखदीपः )
कृष्णमिश्रः ।	मनोरमाव्याख्या । ( कल्पलता )
" "	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या । ( रत्नाण्वः )
" "	लघुमञ्जूषाटीका ( कुञ्जिका )
चक्रपाणिशेषः ।	मनोरमाव्यञ्जनम् ।
जगन्नाथः ।	मनोरमाकुचमदिनी ।
ज्ञानेन्द्रसरस्वती ।	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ( तत्त्वबोधिनी )
कृष्णमौनि ।	" " ( सुबोधिनी )
" "	" " ( स्फोटचन्द्रिका )
अनन्तः ।	सिद्धान्तकौमुदीटीका ( बालमनोरमा )
नीलकण्ठः ।	" ( वैयाकरणसिद्धान्तरहस्यम् )
वासुदेवः ।	" " " ( वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः )
रामकृष्णः ।	" " " ( वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः )
उदयशुभः ।	परिभाषाप्रदीपादिः ।
" "	लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या ( ज्योत्स्ना )

बालम्भट्टः ।

” ”  
” ”  
” ”  
” ”  
” ”

राजारामः ।

भैरवमिश्रः ।

” ”  
” ”  
” ”

सुसेलसदाशिवभट्टः ।

पाठकः ।

” ”  
अभ्यंकरभास्करशास्त्री ।  
गजेन्द्रगडकरराववाचार्यः ।

” ”

” ”  
अभ्यंकरवासुदेवशास्त्री ।

” ”

लक्ष्मीवृत्सिंहः ।

हृन्द्रदत्तः ।

विश्वेश्वरतीर्थः ।

तारानाथः ।

चरदराजः ।

मौनिजयकृष्णः ।

विश्वेश्वरः ।

सदाशिवमिश्रः ।

अन्नंभट्टः ।

धरणीधरः ।

तारैरामचन्द्रभट्टः ।

बलरामः ।

माधवः ।

रक्षितः ।

चर्धमानः ।

क्षरणदेवः ।

चोपदेवः ।

श्रीपतिः ।

” ”

” ”  
गुरुपोत्तमः ।

उद्योतटीका ( छाया )

शब्देन्दुशेखरटीका ( विश्वस्थिमाला )

शब्दरत्नव्याख्या ( भावप्रकाशः )

कौस्तुभव्याख्या । ( उद्योतः )

परिभाषेन्दुशेखरटीका ( गदा )

लघुसंज्ञपाटीका ( कला )

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या ।

” ” ” ( चन्द्रकला )

वैयाकरणभूषणसारटीका ( परीक्षा )

परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या ( भैरवी )

शब्दरत्नव्याख्या । ( भैरवी )

लघुशब्देन्दुव्याख्या ( सदाशिवभट्टी )

” ” ( पाठकी )

परिभाषेन्दुशेखरटीका ( पाठकी )

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या ( त्रिवरणम् )

” ” ” ( त्रिपमो )

परिभाषेन्दुशेखरटीका ( त्रिपथगा )

कौस्तुभव्याख्या ( प्रभा )

लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या । ( गूढार्थप्रकाशः )

परिभाषेन्दुशेखरटीका । ( तत्त्वादर्शः )

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।

” ” ”

” ” ”

” ” ” ( सरला )

सूत्रव्याख्या ( लघुकौमुदी । मध्यकौमुदी )

” ” ( लघुकौमुदीव्याख्या । मध्यकौमुदीव्याख्या )

सूत्रवृत्तिः ( व्याकरणसुधामहानिधिः )

” ” ( गुढार्थदीपिनी )

” ” ”

” ” ( वैयाकरणसर्वस्वम् )

” ” ”

” ” धातुप्रकाशः ।

धातुपाटीका ( धातुवृत्तिः )

” ” ( धातुप्रदीपः )

गणपाटीका । ( गणरत्नमहोद्भिः )

परिभाषाटीका । ( दुर्धट्टवृत्तिः )

” ” ( कामयेजुः )

” ” ( ज्ञानदीपिका )

शब्दरत्नव्याख्या ( भैरवी )

प्रयोगरत्नमाला ।

विश्वरूपः ।  
 रत्नेशः ।  
 " "   
 कौण्डभट्टः ।  
 वनमाली ।  
 हरिवल्लभः ।  
 मन्नुदेवः ।  
 " "   
 महाभक्तः ।  
 शीलकण्ठः ।  
 इन्दिरायति ।  
 भीमभट्टः ।  
 शङ्करभट्टः ।  
 छद्मोत्सर्गः ।  
 द्विवेदीहरिनाथः ।  
 विष्णुभट्टः ।  
 राजारामदीक्षितः ।  
 विष्णुरामः ।  
 कुप्युशास्त्री ।  
 रामभद्राक्षरः ।  
 धनन्तभट्टः ।  
 गोडबोलेनारायणशास्त्री ।  
 " " "   
 हरियशोमिश्रः ।  
 म म पञ्चधनतात्याशास्त्री ।  
 म० म० जयदेवमिश्रः ।  
 म० म० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तः ।  
 म० म० भारद्वाजगोविन्दशास्त्री ।

विश्वरूपनिबन्धः ।  
 लक्षणसङ्ग्रहः ।  
 स्फोटसिद्धिन्यायविचारः ।  
 गृहद्वैपाकरणभूषणम् । ( वैपाकरणभूषणसारः ।  
 वैपाकरणभूषणटीका ) ( मतोगमजिनी )  
 वैपाकरणभूषणसारटीका । ( लघुभूषणकान्ति )  
 वैपाकरणभूषणसारटीका । ( गृहदर्पणा । लघुदर्पणा )  
 परिभाषेन्दुटीका । ( दोषोद्धरणम् )  
 वैपाकरणभूषणसारटीका  
 पाणिनीयदीपिका ।  
 परिभाषेन्दुशेखरटीका ( परीक्षा )  
 ( भौमी )  
 ( शाङ्करी )  
 ( त्रिशिला )  
 ( अकाण्डताण्डवम् )  
 ( विचन्द्रिका )  
 लघुमन्त्रपाठीका  
 परिभाषाप्रकाश  
 परिभाषाभास्कर  
 सिद्धान्तचन्द्रिका ।  
 शब्दसुधा ।  
 प्रातिपदिकसंज्ञावादः ।  
 वाक्यवाद  
 वाक्यवादीटीका । ( वाक्यदीपिका )  
 परिभाषेन्दुटीका ( भूति )  
 " " ( विज्ञया )  
 शब्देन्दुशेखरटीका ( शास्त्रार्थरत्नावली )  
 शब्देन्दुशेखरटीका । ( दीपकम् )  
 परिभाषेन्दुशेखरटीका ( अटाजूटः )

इति पाणिनिव्याकरणग्रन्थकाराणां नामहृतिपरिचयः ।

अथ माधवीयधातुवृत्तिस्थधातूनाम—  
अकारादिक्रमेण सूची ।

३०३

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
	अ		अअ	१४९	१०७
			अम	१८६	३९०
अक	७८०	१३७	अम	४६१	९४
अकि	८७	६६	अय	४७०	९७
अक्षू	६४४	११९	अरर	१८	४०६
अगद	३७	४०६	अर्क	१०९	३८६
अगि	१४३	६८	अर्च	२०२	६७
अधि	१०७	६७	अर्च	२६८	३९४
अङ्कु	३८२	४०१	अर्ज	१९०	३९०
अङ्ग	३८३	४०१	अर्ज	२२२	७०
अजि	२६०	३९३	अर्ज	२२८	७०
अञ्चु	१८६	६४	अर्द	६६	६२
अञ्चु	२०३	३९१	अर्द	२८७	३९६
अञ्चु	८४७	१६४	अर्ध	६७६	१११
अञ्जू	२१	३६३	अर्ह	१९६	३९१
अट	२९२	७६	अर्ह	७२७	१२९
अट्ट	२६१	७३	अल	६१०	१०३
अट्ट	८७	३८०	अच	६९२	११३
अटि	२६८	७३	अश	६१	३७४
अढ	३६४	८२	अशू	१८	३१९
अङ्कु	३४४	८१	अस	६६	२६०
अण	६७	२९८	अस	८७१	१६८
अण	४४०	९२	असु	१०१	३०६
अत्त	३८	४६	असु	४	४०४
अत्ति	६१	६२	अस्त	९७	३८६
अद्	१	२१६	अह	२६	३२२
अदि	६२	६२	अहि	६२६	११७
अन	६०	२६४	अहि	२६०	३९३
अनो	६६	२९८	अंश	३७२	४००
अन्ध	३८०	४०१			
अब	४१२	८८	आ		
अबि	३७६	८४	आञ्छि	२०७	६८

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
आप्लु	१४	३१८	उ		
आप्लु	२९०	३१६	उक्ष	६४७	१२०
आस	११	२३१	उक्ष	१२६	५८
	इ		उखि	१२६	५८
इक्	३७	२६२	उङ्	१३४	१८५
इख	१३७	५८	उच	११५	३०८
इखि	१३८	५८	उच्छि	२१३	६८
इगि	१५०	५८	उछि	१४	३२७
इङ्	३६	२५०	उछी	२१४	६९
इङ्	३६	२८९	उछी	१५	३२७
इज	१८०	६३	उज्झ	२४	३२८
इट	३१५	७९	उठ	३३४	८१
इण्	३६	२४६	उभस	५२	३७४
इवि	६३	५३	उभस	२०७	३११
इयी	११	३५०	उन्दी	२०	३५३
इयस्	९	४०४	उज	२३	३२८
इरञ्	८	४०४	उभ	३९	३२९
इर्ये	५०६	१०२	उभ	४०	३२९
इल	४६	३३२	उरस	३८	४०५
इल	१२५	३८६	उर्ध्व	२०	४४
इवि	५७९	११२	उर्वी	५५१	१०९
इप	७०	३३२	उप	६८३	१२३
इप	२०	२८५	उपस	१०	४०४
इप	५३	३७४	उहिर्	७२६	१२८
इपुष	२१	४०५			
	इ		ऊ		
ईक्ष	६०२	११४	ऊन	३४६	३९८
ईट	१३३	३८७	ऊपी	४७९	९८
ईखि	१३९	५८	ऊर्ज	१६	३४९
ईङ	९	२३०	ऊर्णु	२८	२४२
ईर	८	२३०	ऊप	६७०	१२२
ईर	२७०	३९४	ऊह	६३९	११८
ईगा	१०	२३१			
ईप	६०३	११४	ऋ		
ईव	६७१	१२२	ऋ	११८	१७९
ईह	६२३	११६	ऋ	१६	२७९
ईर्ये	५०५	१०२	ऋव्	२२	३२७
			ऋञ्ठा	१६	३२७
			ऋज	१७४	६२
			ऋलि	१६५	६२

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कणु	१	३१६	कण	१८०	३१०
कति	१	४०६	कणइ	२०१	४१
कथु	२१	३२१	कणइय	१	४०४
कथ	१३६	३११	कथ	३७	४६
कफ	३१	३२१	कथ	३६८	३११
कम्क	३६	३२१	कथ	७८८	१३७
कपी	७	३२१	कथ	३०१	३१७
क	२६	३६१	कदि	७६०	१३६
	५		कदि	७०	१४
पूज	१७७	६३	कनी	४१६	१३
पूजृ	२३१	७१	काप	३७२	८३
पठ	२६४	७४	कचृ	३७७	८४
पथ	२	३३	कमु	४३१	११
पला	२७	४०५	कजे	२२६	७०
पष्ट	६०७	११५	कर्ण	३७१	४०१
पष्ट	६१०	११५	कर्द	११	१२
	ओ		कर्त्	४१७	८८
ओण	११८	१८	कर्त्	१७३	१११
ओण	४१०	१३	कक	३२३	३१८
ओलटि	१	३७१	कल	४१३	१००
	क		कउ	७०	३८२
कक	१०	१६	कल	४१४	१००
ककि	१४	१७	कवि	११०	११२
कल	११७	१८	कप	६७२	१२२
कले	७७२	१३६	कस	८४५	११४
कगे	७७१	१३७	कसि	१४	२३३
कच	१६६	६१	कसि	२५३	३१३
कचि	१६७	६१	कासि	६५६	१२१
कचो	३१७	७१	काचि	१६८	६१
कचे	२११	७६	काडू	३११	८२
कठ	३२१	८१	काश	६३८	११७
कठि	२६१	७३	काश	१४	२१४
कठि	३०५	३१६	कासु	६१४	११५
कड	३१६	८२	कि	११	२८०
कड	१८	३३५	किट	२१८	७७
कडि	४८	३८१	किट	३१६	७१
कडू	३४५	८१	कित	६७३	२०१
कण	७८२	१३७	किल	७२	३३२
कण	४४२	१२	कोट	१०६	३८५

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कील	११८	१०४	कुह	३१७	३१९
कु	३१	२४३	कुज	२२१	७०
कुक	११	१६	कूट	३४८	३०८
कुकि	१२०	३८६	कूट	१६७	३८८
कुङ्	१३२	१८१	कृग	११४	३८८
कुङ्	११७	३३६	कूल	११९	१०४
कुघ	८६	३३४	कृ	२१	३६९
कुच	८४२	११३	कृञ्	७	२११
कुच	१८३	६३	कृञ्	१०	३१८
कुच	११७	६६	कृड	१००	३३१
कुञ्ज	१८३	६३	कृती	१११	३४६
कृट	८४	३३३	कृती	१०	३१०
कृड	१६८	३८८	कृप	३२७	३९८
कृष्ट	२४	३९०	कृप	७१०	१३२
कृठि	३३८	८१	कृश	१११	३०९
कृड	१०१	३३१	कृष	१७०	२००-
कृडि	३१९	८०	कृष	६	३२४
कृडि	३६७	७४	कृ	१२१	३३८
कृडि	४९	३८१	कृञ्	१३	३६७
कुण	१४	३३१	कृत	११८	३८६
कुण	३११	३९९	कृतप	२१३	३९२
कुस्त	१६३	३८८	क्रेपृ	३६१	८३
कुपुम	१३	४०४	क्रेला	३८	४०१
कुप	११	२८४	क्रेल	१३०	१०१.
कुपि	४३	१८	क्रे	९०२	१६९
कुद्रि	७	३७९	क्रेसु	६	२८३
कुन्य	४२	३७३	कन्ल	८	३६६
कुप	३४४	३१२	कन्यो	४८१	९८
कुप	१२४	३१०	कमार	१४८	१०७
कुपि	४२३	८८	कदि	७४	१४
कुमार	३३१	३९८	कदि	७३१	१३१
कुर	६०	३३१	कन्द	१९२	३११
कुरं	२१	४४	कग	७१९	१३१
कुरल	८२७	१४१	कगु	४३७	११
कुरि	३३०	३९२	क्रीञ्	१	३१४-
कुर	४६	३७३	क्रीड	३४६	८२
कुरम	११०	३०८	कृष	१८४	६३.
कुरि	२१८	३९१	कृष	८१	३०१
कुरम	१७७	३८९	कृश	८४१	१६२

धातुनां सूची ।

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कलभ	७८९	१३७	क्षे	८९७	१६८
कलदि	७६२	१३६	क्षोट	३३३	३९८
कलदि	७२	६४	क्षु	१६	२४१
कलमु	१९९	३०६	क्षमायी	४८०	९८
किलदि	११	४२	क्षमील	६१४	१०४
किल्दि	७३	६४	क्षिन्ना	१३६	३११
किल्लू	१३३	३१०	क्षिन्ना	९६९	१९०
कलीनृ	३७८	८४	क्षेल्	८३२	१०६
किलना	६३	२९३	ख		
किलयू	६०	३७४	ख		
क्लेश	६९९	११४	खत्र	६९	३७६
क्लण	४४६	१२	खज	२३०	७१
क्लभे	८३१	१४८	खजि	२३१	७१
क्षजि	८७	३८३	खट	३०६	७८
क्षजि	७६७	१३४	खट्ट	९८	३८६
क्षण	७८४	१३७	खड	४६	३८१
क्षणु	३	३६६	खडि	४७	३८१
क्षपि	८६	३८३	खडि	२८०	७६
क्षमू	९८	३०६	खद	६०	६१
क्षमूप्	४३८	९०	खनु	८६३	१७६
क्षर	८३६	१४९	खर्ज	२३७	७०
क्षल	६३	३८२	खर्ज	६०	६२
क्षि	१२३	३३७	खर्ज	४१८	८८
क्षि	२९	२२२	खर्ज	६४४	१११
क्षि	२३३	७१	खल	६३८	१८६
क्षिणु	४	३६६	खप	६७३	१२२
क्षिप	६	३०४	खाह	४९	६०
क्षिप	१४	२८४	खिट	२९९	४७
क्षीज	२३४	७२	खिट	१६२	३४६
क्षीनृ	३७९	८४	खिद	१२	३६१
क्षीउ	६६०	१८९	खिद	६२	२९७
क्षीप	३६	३७०	खु	१९८	६६
क्षु	२६	२४१	खुडि	६१	३८१
क्षुदिर	६	३४९	खुर	६१	३३१
क्षुष	८२	३०२	खुर्ष	२२	७४
क्षुभ	४७	३७३	खेट	३३२	३९८
क्षुभ	६३८	१३०	खेला	२९	४०६
क्षुभ	१३०	३१०	खेल्	६३१	१८६
क्षुर	६३	३३१	खे	८९६	१६८



धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
खोर्क	१४६	१०६	गुह	८८	३३४
खोलु	१४४	१०६	गुडि	१०	३८१
ख्या	१०	२१७	गुण	३१२	३९९
ग			गुप	१२६	३१०
गज	२४३	७२	गुप	१११	१८८
गज	११३	३८६	गुप	२३६	३९२
गजि	२४४	७२	गुप	३९२	८६
गडि	३६७	८२	गुफ	३७	३२९
गडि	६६	१३	गुम्फ	३८	३२९
गण	३११	३९७	गुरी	४६	२९३
गद	१२	११	गुरी	१२२	३३६
गदी	३१८	३९७	गुरै	२३	४४
गदूगद	२६	४०१	गुरै	१३०	३८६
गग्ध	११०	३८७	गुर्वी	१४६	११०
गम्ह	१६३	१९१	गूर	१४०	३८८
गजै	२२४	७०	गृ	११९	१८०
गदं	६७	१२	गृ	१७३	३८९
गधं	४१९	८८	गृञ्	२४१	७२
गधं	१७६	१११	गृणि	२४६	७२
गधं	३६१	३९९	गृञ्	१३७	३११
गहं	६२७	११७	गृञ्	३११	३९९
गहं	३०३	३९६	गृञ्	६४१	११८
गल	१३९	१०६	गृञ्	८८०	११९
गल	१६१	३८८	गृ	१२६	३४०
गलम	३८९	८३	गृ	२७	३६९
गलह	६२८	११७	गृ	३६६	८३
गवेष	३४१	३९८	गैरु	४९८	१०१
गा	२४	२८०	गैपु	६०६	१११
गाए	१३१	१८१	गै	९०१	१६९
गाए	४	३६	गौम	३३४	३९८
गाहू	६४०	११८	गौह	२६४	७३
गु	१११	३३६	गलमु	६२२	११६
गुए	१३०	१८४	गलपु	११६	६१
गुञ्	८७	३३४	गलुञ्च	१९९	६६
गुनि	२०१	४७	गलेरु	३६३	८३
गुद	२४	४४	गलेरु	३६७	८३
गुप	१३	२८४	गलेरु	४९९	१०१
गुप	४१	३७३	गलेरु	८८७	११७
गुह	७११	१३४	गधि	३६	४१

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
प्रथ	४१	३७२	च		
प्रथ	२८४	३९६	चक	९३	१६८
प्रथ	२९६	३९६	चक	७७१	१३६
प्रस	२१४	३९२	चक्र	६१	३८२
प्रसु	६२१	११३	चक्रात्	६४	२३६
प्रह	६०	३७६	चक्षिष्	७	२२७
प्राम	३६०	३९९	चक्षु	१८८	६६
मुचु	१९६	६६	चडि	२७६	७४
	घ		चतो	८६०	१६४
घष	१६७	६०	चदि	६८	१४
घट	२३१	३९२	चदे	८६१	१६४
घट	७६१	१३३	चन	७९	१३७
घट	१८८	३९०	चप	३९६	८७
घट्ट	९६	३८६	चपि	८६	३८३
घट्ट	२६६	७३	चबि	३२६	८८
घटि	२३१	३९२	चमु	४६६	९६
घरुल्लु	७०२	१२६	चमु	२८	३२२
विणि	४३१	८८	चय	४७४	९४
घुल्	९३३	१८६	चर	६६२	१०७
घुट	१०३	३३६	चर	२१०	३९२
घुण	६७	३३१	चरण	२२	४०६
घुण	४३४	८९	चर्करीतम्	७१	१६८
घुणि	४३२	८८	चर्च	१९	३२४
घुर	६४	३३१	चर्चे	१७८	३९०
घुविर्	६४३	११९	चर्च	७०४	१२६
घुविर्	१९१	३९०	चर्च	४२२	८८
घुसि	६४२	११९	चर्च	६७१	१११
घूर्ण	६८	३३१	चल	६४३	१०३
घूर्ण	४३६	८९	चल	७६	३३२
घूरी	४७	२९३	चल	८१७	१४४
घृ	१२०	१८०	चलि	८००	१३९
घृ	१४	२७९	चल	७४	३८२
घृणि	४३३	८८	चप	८७४	१६९
घृणु	७	३६७	चह	९२	३८४
घृषु	६९६	१२६	चह	७१६	१३७
घृषु	१०९	१७२	चह	३२४	३९८
मा	११६	३८६	चायु	३६६	१६८
मु			चिञ्	६	३१३
	१३६	१८६			

धातुनां सूची ।

धातुनाम	सं. अं.	धातुनाम	सं. अं.
मिग्	९५	च्युतिर्	४७
चित	१३९	छ	
चिनि	२	छद्	२९१
चित्ती	३९	छदि	४३
चिट	३९२	छदि	८०१
चिग	३७०	छप	३९५
चिप्र	३७१	छमु	४६६
चिरि	३०	छर्दे	५५
चिल	७४	छप	८७५
चिर्ल	५२७	छिदिर्	३
चीक	२८६	छिद्र	३७८
चीग	२३९	छुद्	९६
चीम्	३८१	छुप	१३४
चीर्	८६४	छुर	९०
चुफ	६२	च्युदिर्	८
चुट	७८	छुवी	२७९
चुः	९५	छेद्	३८९
चुट	१८६	छो	३८
चुटि	१२४	ज	
चुह	२५	जश्	६१
चुह	११०	जज	२३९
चुडि	३२१	जजि	२४०
चुह	३४३	जट	३८२
चुद्	५८	जन	२३
चुप	४००	जनी	४१
चुवि	१०१	जप	३९५
चुर	१	जमि	१८१
चुरण	२३	जमी	३८५
चुल	६८	जमु	४६७
चुल	५२५	जजं	१८
चूरी	५०	जजं	७०३
चूर्ण	१०७	जल	१०
चूर्ण	१९	जल	११८
चूर्ण	६६२	जलप	३९४
चूर्ती	४४	जव	६७५
चैल	२२९	जसि	१३२
चैट	२५३	जसु	१०३
च्यु	२११	जसु	१८३
च्युर्	१३६	जसु	१३४

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
जागृ	६२	२६४	झप	६७६	१२२
जि	११४	१०८	झप	८७६	११९
जि	१२७	१८३	झर्ष	७०१	१२१
जिप्रि	१८६	११२	झर्ष	२०	३२७
जिरि	३१	३२२	झृप्	२३	२८६
जिपु	६८४	१२३	ञ		
जीव	१११	१०९	टकि	१०४	३८६
ञु	७	४०७	टळ	८१९	१४४
ञुगि	१११	६०	टिकु	१०३	१७
ञुचि	२१८	३१३	टीकृ	१०४	१७
ञुड	४६	३३०	ट्वल	८२०	१४४
ञुड	१७	३३१	ड		
ञुड	११२	३८१	डप	१४२	३८७
ञुवृ	३२	४१	डिप	८९	३३४
ञुप	२१२	३९१	डिप	१४३	३८७
ञुपी	८	३२१	डिप	१३७	३८७
ञुरी	४८	२९३	डिप	१२३	३१०
ञुप	६६८	१२१	डीट्	१४९	१८७
ञुभि	३८६	८१	।डीड	२७	२८८
ञृ	२२	३६९	ढ		
ञृ	२७४	३९४	ढीकृ	९८	१७
ञृप्	२२	२८६	ण		
जेष्ट	६०८	१११	णक्ष	६१२	१२०
जेष्ट	६३१	११७	णाप	१३१	१८
जे	८९८	१६८	णलि	१३२	१८
ज्या	२८	३६९	णट	३:७	७८
ज्युष्ट	१३७	१८१	णद्	२४२	३९२
ज्त्रि	१२८	१८३	णद्	१४	११
ज्वर	७६४	१३१	णम	१३१	३१०
ज्वल	८१६	१४४	णम	४८	३७३
ज्वल	७१२	१३७	णम	७४९	१३१
ज्ञप	९०	३८३	णम	९६२	१११
ज्ञा	७९९	१३८	णय	४७६	९७
ज्ञा	१९७	३९१	णल	८३३	१४४
ज्ञा	३६	३७०	णरा	८६	३०२
	भ		णस	६१८	११६
			णह	१८	२९४
क्षग	७८१	१३७	णासु	६१६	११६
क्षट	३०३	७७	गिज्ञ	६४१	१२०
क्षसु	४६८	९१			

धातुनाम	सू. अं.	पू. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पू. अं.
नित्रि	१३	४३४	तत्रे	१४७	३८७
नित्रिर्	११	२७८	तत्रे	२२५	७०
नित्रि	६६	५३	तदं	५८	५२
निट	८५६	१५६	तक	६४	३८२
निवि	५८२	११२	तसि	१९४	३९१
निप्	७९	३३३	तसु	१०४	३०७
निग	७०९	१२६	तापु	४८५	९९
निति	१५	५३४	तिक	२०	३२०
नीम्	८८५	१६३	तिग	२१	३२०
नीत्र	५५९	१०९	तिज	११७	३८५
नीळ	५१६	१०४	तिज	१५२	१८८
णु	२५	२४१	तिम	१६	२८५
णुद	२	३२२	तिप्र	३५८	८२
णुद	१४२	३४४	तिरस	३६	४०५
णु	११६	३६६	तिक	७३	३८२
णेह	८५७	१५६	विल	७३	३३२
णेह	६०९	११५	तीव	५५८	१०९
			तीर	३६६	३९९
			तुज	२४१	७२
तक	११४	५८	तुजि	३२	३८०
तकि	११५	५८	तुजि	२४२	७२
तक	६५४	१२१	तुजि	२२०	३९२
तक	६४५	१२०	तुट	९४	३३४
तगि	१४६	५८	तुड	१०४	३३५
तक	१८९	६६	तुडि	२७३	४४
तक	२२	३५४	तुहु	३४७	८२
तट	३०५	७८	तुग	५१	३३०
तड	४५	३८१	तुल्य	३९७	४०१
तडि	२७७	७५	तुद	१	३२२
तत्रि	१४४	३८७	तुप	४०१	८८
तनु	१	३५५	तुप	२९	३२९
तनु	२९८	३९६	तुम्प	३०	३२९
तन्वस	१३	४०४	तुम्प	४०२	८८
तप	५१	२९३	तुफ	४०५	८८
तप	२७७	३९४	तुफ	३१	३२९
तप	१६५	१९६	तुम्फ	४८६	८७
तमु	९४	३०५	तुम्फ	३२	३२९
तप	४७५	९७	तुभि	४२५	८८
तरग	३९	४०५	तुभि	१२२	३८६
तकै	२४५	३९२	तुभ	१३२	३१०

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
तुभ	७४३	१३१	तृपूष	३७१	८३
तुम	४९	३५३	तृप	३०६	३९१
तुर	२०	२८०	तृपि	२२९	३९२
तुरण	२४	४०५	तृषी	१०	२८३
तुर्वा	५६२	१०९	तृट	९३	३३४
तुल	६५	३८२	तृण	१६४	१८८
तुप	७६	३००	तृप	४०३	८८
तुप	६९७	१२५	तृम्प	४:४	८८
तृदि	७२४	१२८	तृफ	४३७	८८
तृण	१५५	३८८	तृम्फ	४०८	८८
तृषी	४४	२९३	तृद्	९४६	१८६
तृण	५२१	१८४	तृीह	९९	५७
तृप	६६३	१२१	तृर	५४७	१०५
तृष	६५०	१२०			
तृण	६	३५७	धुड	१०५	३३५
तृदिर्	९	३५०	धुर्वा	५६३	१०९
तृप	८७	३०३			
तृप	२७८	३९४	दक्ष	६००	११४
तृप	३७	३२९	दक्ष	७५८	१३५
तृम्क	१८	३२९	दघ	२७	३२२
तृप	१२०	३०९	दण्ड	३८१	४०१
तृह	१८	३५२	दद	१७	४३
तृहू	६७	३३२	दघ	८	४०
तृहू	६९	३३२	दसु	९५	३०५
तृ	१९०	१८७	दम्सु	२४	३२१
तेज	२२९	७१	दघ	४७७	१८
तेष्ट	३५९	८२	द्वारमा	६३	२६५
तेष्ट	३६२	८३	दल	१४४१	१०६
तेष्ट	४९५	१०१	दल	२१६	३९२
तमन	१६६	१९७	दांन	१४०	३८७
त्वधु	६४३	१२०	दशि	२२९	३९२
त्वगि	१४७	५८	दशि	१४१	३८७
त्वगि	१५३	६०	दशि	२८१	३९२
त्वघ	२१	३२७	दसु	१८५	३८७
त्वणु	१९०	६६	दसु	१८५	३९३
त्वरा	७६३	१३५	दह	१७१	३०४
द्विप	१८१	२०५	दाग्	१	२००
द्वकि	१७	५७	दाग्	१	२७५
द्वदि	६९	५४	दान	११३	१७५
				१७४	२०१

धातुनां सूची ।

१२

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
दाप्	४९	२५७	दैप्	९०७	१७०
दास	३३	३२२	दो	४०	२९१
दाश	८६७	१६८	दंश	९६९	१९९
दास्य	८७८	१६९	दु	२९	२४३
दिवि	६८४	११२	दुत	७२८	१२९
दिवु	१	२८०	द्य	८८९	१६७
दिवु	१८९	३९०	दवस	३६	४०६
दिवु	१७२	३८९	दम	४६२	९४
दिया	३	३२३	दम	४४	२६६
दिह	६	२२६	दा	६६९	१२१
दीक्ष	६०१	११४	दाक्षि	१२१	६८
दीक्ष	२६	२८७	दाक्षु	२८४	७६
दीक्ष	६६	२६७	दाह	६३७	११७
दीधीह	४२	२९२	दाह	९२६	१८३
दोपी	९२६	१८३	दु	६६	३३१
दु	१०	३१७	दुण	८९	३०३
दु	६६	१०९	दुह	९	३६६
दुर्वा	७७	३८२	दुण	७८	६६
दुल	७७	३८०	दुक्	८९०	१६७
दुप	३८६	४०१	द्वि	३	२२४
दुःख	१६	४०६	ध		
दुःख	४	२२४	धक	६०	३८२
दुह	७२६	१२८	धन	३२	२८०
दुहिर्	२६	२८७	धवि	६८९	११२
दुह	३१	३६८	धाप्	१०	२७७
दुह	३४	३२२	धातु	६९३	११३
दुह	१२७	३४१	धि	१२२	३३७
दुप	८८	३०३	धिस	६९६	११३
दुफ	३३	३२९	धिमि	६८६	११२
दुम	२८१	३९६	धिय	२१	२८०
दामी	२८०	३९६	धीए	२८	२८८
दामी	४३	३३०	धुस	६९४	११३
दुम्फ	३४	३२९	धुम्	९	३१६
दुनिर्	९६८	१९८	धुट	७३३	१३०
दुह	७१९	१२८	धुर्मी	६६४	१०९
दुहि	७२०	१२८	धु	११४	३३६
दुह	५९६	१३८	धुम्	१६	३६७
दुह	१४३	१८६	धुम्	२९३	३९६
दुह	४९६	१०१	धुम्	३९३	१७

धातुनां सूची ।

१३

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अ.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
धूप	२३७	३९२	नर्द	५६	५२
धूरी	४५	२९३	नह	७६९	१३६
धूस	१८५	३८५	नाध्	७	३७
धृङ्	३२८	३४१	नाध्	६	३७
धृज	२१७	६९	निवास	३४३	३९८
धृजि	२१८	६९	निष्क	१५२	३८७
धृञ्	८८४	१६३	वृती	९	२८३
धृञ्	९४१	१८५	नृ	७९७	१३८
धृष	३०८	३९६	नृ	२४	३६९
धृषा	२३	३२१	प		
धृ	२३	३६९	पक्ष	१७	३७९
धेट्	८८६	१६५	पञ्चप्	९७६	२०१
धोर्क	५४६	१०६	पच्चि	११६	३८५
ध्मा	९१०	१७२	पच्चि	१७२	६१
ध्यै	८९२	१६७	पट	२९३	७६
ध्वन	३४७	३९८	पट	३१४	३९७
ध्वज	२१९	६९	पट	२९७	३९२
ध्वजि	२२०	६९	पठ	३२६	८१
ध्वण	४४९	९२	पडि	२७८	७५
ध्वन	८०५	१३९	पडि	८०	३८३
ध्वन	८१३	१४२	पण	४३५	८९
ध्वसु	७४२	१३१	पत्त	३१९	२९७
ध्वंसु	७४४	१३१	पत्लु	८३०	१४६
ध्वाक्षि	६६१	१२१	पथि	४१	३८१
ध्वृ	९२१	१८१	पथे	८३२	१४८
ध्रज	२१५	६९	पद्	६१	२९५
ध्रजि	२१६	६९	पद्	३५४	३९९
ध्रण	४५५	९३	पन	४३६	८९
ध्राक्षि	६६०	१२१	पम्पस	१४	४४
ध्राक्षु	१२२	५८	पय	४७२	९७
ध्राहृ	२८५	७५	पयस	४०	४०५
ध्रु	११६	३३६	पणं	३९३	४०१
ध्रु	९२५	१८३	पद्	२९	४५
ध्रैकु	७९	५५	पर्य	४०९	८८
ध्रै	८९१	१६७	पर्य	४१३	८८
न			पर्य	५६९	११०
नक्	५९	३८२	पल	८२४	१४५
नट	२५६	३९३	पल्यूल	३३९	३९८
नट	१२	३७९	पश	१८४	३९०
नदि	६७	५४			



धातुनाम	सू. नं.	पृ.नं.	धातुनाम	सू. नं.	पृ.नं.
पप	३२०	३९७	पुप	२११	३१२
पसि	८१	३८३	पुप	७४	३०७
पा	१०८	१७०	पुप	१७	३७१
पा	४६	२११	पुन्प	१६	२८४
पार	३६१	३१९	पुस्त	१६	३८२
पाल	४१	३८२	पुंस	१०३	३८१
पि	१२१	३३७	पू	१२४	३३८
पिच्छ	४२	३८१	पूह	१४७	१८६
पिजि	३३	३८०	पूज	१०८	३८१
पिजि	१८	२३१	पूज्	१०	३६६
पिजि	२२	३१२	पूयी	४८०	९८
पिट	३०८	७८	पूरी	४३	२१२
पिट	३३१	८१	पूरी	२६३	२१३
पिट्ठि	२७१	७४	पूर्व	१६८	११०
पिट्ठि	१३६	३८७	पूर्व	१३१	३८७
पिवि	१८०	११२	पूल	१३२	१०४
पिशा	११३	३४६	पूल	१०२	३८१
पिष्ल	११	३११	पूप	६६४	१२१
पिस	३४	३८०	पृ	१२	३१८
पिसि	२२७	३९२	पृह	११८	३३७
पिच्च	७०६	१२६	पृच	२६७	३९४
पीह	३३	२८९	पृची	२०	३३१
पीड	११	३७९	पृची	२१	३१४
पील	१११	१०४	पृड	४८	३३०
पीय	११६	१०९	पृण	४९	३३०
पुट	८१	३३४	पृथ	२१	३८०
पुट	३१७	३९२	पृपु	६९२	१२४
पुट	३६७	३९९	पृ	४	३७१
पुटि	२१७	३९३	पृ	१७	३६८
पुट्ट	२६	३८०	पृ	१६	३७९
पुड	१०२	३३१	पैल	१३४	१०६
पुण	१२	३३०	पैट्ट	१००	१११
पुथ	१२	२८४	पैस	७८७	१२६
पुथ	२४०	३१२	वै	१०४	१६९
पुथि	४४	४८	वैणु	४१४	९३
पुर	६१	३३१	वैणु	४८४	९८
पुल	८२६	१४१	वैणु	१४१	१८६
पुल	६७	३८२	प्रच्छ	१२९	३४१
पुप	६८७	१२३	प्रथ	४१३	१३४

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
प्रथ	२०	३७९	बली	३१	३७०
प्रस	७६४	१३४	बष्क	३६९	४००
प्रा	५१	२५८	बस्त	१४९	३९७
प्रीच्	३६	२८९	बहि	६२४	११६
प्रीञ्	२९४	३९५	बाध	५	३७
प्रीष्	२	३६५	बाहू	६३६	११७
पुच्	१३७	१८५	बिष्ट	३१४	७८
पुष	५५	३७५	बिदि	६४	५३
पुषु	६९०	१२४	बिल	७८	३३३
पिष्	६११	११५	बिष्क	१५१	३८७
प्रीश्	८५२	१५६	बिस	१०९	३०८
प्ली	३२	३७०	बुक्क	११६	५८
प्लुच्	१३२	१८५	बुक्क	१७९	३९०
प्लुष	८	२८३	बुध	१४३	१५३
प्लुष	१०८	३०८	बुध	६४	२९७
प्लुष	५६	३७५	बुधिर	८६०	१५६
प्लुषु	६९१	१२४	बुन्दिर्	८६१	१५६
प्ला	४५	२५५	बुम	१११	२०८
			बुस्त	५७	३८२
फ			बूम्	३३	२४४
फक्क	११४	५७	बूम	१२८	३८६
फण	८०६	१४१	भ		
फर्	५७०	११०	भक्ष	२३	३८०
फल	५२४	१०५	भज	१७८	२०३
फला	५११	१०३	भज	१९८	३९१
फुल	५२६	१०६	भजि	२२४	३९२
फोल्	५३६	१०६	भञ्जो	१६	३५१
घ			भट	३०४	७८
घि	१५	५१	भट	७३८	१३६
घि	१४	३७९	भटि	२७०	७४
घन्ध	१५४	१८८	भटि	५४	३८१
घन्ध	३७	३७१	भग	४४३	९२
घञि	४१५	८८	भटि	१२	४२
घर्	६२९	११७	भर्	५७२	१११
घर्	६३१	११७	भञ्	४९२	१००
घर्	१२९	३८६	भञ्ज	१६६	३८८
घल	८२५	१४२	भञ्ज	४९२	१००
घल	९४	३८७	भञ्	६८२	१२३
घल्ल	६३०	२१८	भञ्	१८	२७५
घल्ल	६३०	१२७			

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
भा	४१	२५४	भ्रेषू	८१९	१५८
भाज	३४४	३९८	भ्रंशु	११७	३०९
भाम	४३७	९०	भ्रंसु	१७४३	१३१
भाम	३३०	३९८	भ्रज्याष्ट	८१०	१४२
भाप	६०४	११५	म	म	
भाष	६१५	११५	मकि	८९	५६
मिप्त	५९८	११३	मल	१०९	५८
मिजि	२२१	३९२	मलि	१३०	५९
मिदिद्	२	३४८	मगध	१४	४०४
मिपज	१९	४०५	मधि	१४५	५८
मिपज	१०	४०५	मधि	१०९	५७
भी	२	२७०	मधि	१५८	६०
भुज	१७	३५२	मध	१६९	६१
भुजो	१३३	३४३	मधि	१७१	६१
भुरण	२५	४०५	मजि	११४	३८५
भुव	२१२	३९२	मठ	३२८	११
भू	१	२	मठि	२६०	७३
भू	३०२	३९६	मठि	५३	३८१
भूप	४५९	१२१	मठि	२६९	७४
भूप	१९४	३९१	मठि	३१८	८०
भृजी	१७६	६२	मण	४४४	९२
भृज्	५	२७२	मन्नि	१४५	३८७
भृज्	८८२	१६०	मपि	४६	४८
भृशि	२८२	३९३	मधे	८३३	१४८
भृशु	११६	३०९	मद्	१७१	३८९
भू	१९	३६८	मदि	१३	४२
भेषू	८६८	१५८	मदी	८०३	१३९
भ्रस	६१९	११६	मदी	१००	३०६
भ्रक्ष	८७७	१५९	मन	१७५	३८९
भ्रग	४४८	९२	मन	६८	२९८
भ्रमु	८३५	१४८	मनस्	५	४०४
भ्रमु	१७	३०६	मनु	९	३५८
भ्रज्ज	४	३२३	मन्तु	२	४०४
भ्राजु	१७९	६३	मन्ध	४२	४८
भ्राजु	८०८	१४२	मन्ध	४०	३७२
भ्राज्	८०९	१४२	मन्ध	५५१	१००
भ्री	३४	२७०	मय	४७३	९७
भ्रूण	१५६	३८८	मय	४१६	८८
भ्रैशु	१७८	६३	मय	५७०	११०

धातूनां सूची ।

१७-

धातुनाम	सु. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सु. अं.	पृ.अं.
मल	४८९	१००	मोमृ	४६४	९४
मल्ल	४९०	१००	मोल	५१२	१०४
मव	५९१	११२	मीत्र	५५७	१०९
मव्य	५०३	१०१	मुच	२०८	३९२
मश	७१०	१२६	मुचि	१५०	६१
मष	६७९	१२२	मुच्छ	१४६	३४४
मसी	११३	३०८	मुज	३४७	७२
मत्क	१०२	५७	मुजि	२४८	१७२
मरुजो	१३१	३४२	मुट	३२०	८०
मह	७१६	१२७	मुट	९२	३३४
मह	३२५	३९८	मुट	७९	३८३
महि	६२५	११६	मुठि	२६२	७३
महि	२६२	३९३	मुठि	२७२	७४
महीङ्	३३	४०५	मुठि	३२२	८०
मा	५२	२५८	मुण	५३	३३१
माक्षि	६५८	१२१	मुद	१६	४२
माङ्	६	२७२	मुद	२०५	३९१
माङ्	३४	२८९	मुर	६२	३३१
मान	९५३	१८७	मुल	६९	३८२
मान	३०१	३९६	मुष	५८	३७५
मार्ग	८३	३८३	मुस	११२	३०८
मार्ग	३०४	३९६	मुह	९०	३०४
माह	८७९	१५९	मूङ्	९४८	१८७
मिञ्	४	३१३	मूर्छो	२१०	६८
मिच्छ	१७	३२७	मृत्र	३६३	२९९
मिदा	१३४	३१०	मृवी	५६७	११०
मिदा	७३०	१३०	मूल	५२३	१०४
मिदि	८	३२९	मृप	६६५	१२१
मिह	८५३	१५६	मृक्ष	६५३	१२१
मिल	८२	३३३	मृग	३५६	३९९
मिल	१४५	३४४	मृङ्	११९	३३७
मिवि	५८१	११२	मृजू	५६	२६१
मिश	७१०	१२६	मृजू	३०६	३९६
मिश्र	३७५	४००	मृड	४७	३३०
मिप	७१	३३२	मृड	४४	३७३
मिपु	६८६	१२३	मृण	५०	३३०
मिह	९७२	२०१	मृद	४३	३७३
मो	२८३	३९५	मृधु	८५९	१५६
मोह	२९	२८१	मृपु	२५९	१५६
मीङ्	४	३६५	मृप	५६	२९४
			मृष	१४१	३४४

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
सृप	३०७	३९६	युगि	१५४	६०
सृपु	६९४	१२४	युचउ	२१२	६८
सृ	२०	३६८	युज	६९	२९९
मेष्	९४२	१८५	युज्	२६६	३९४
मेष्ट	८५४	१५६	युजिर्	७	३४९
मेधा	८५५	१५६	युञ्	७	३६६
मेधा	१२	४०४	युष्ट	३१	४५
मेष्ट	८५५	१५६	युध	७५	२९७
मेष्ट	३६८	८३	युग	१३६	३१०
मोक्ष	१९७	३९१	यूप	६६७	१२१
म्ना	९१२	१७५	योष्ट	२८८	७६
मस्सं	१४८	३८७		२	
मक्ष	१२६	३८६	रकु	२०१	३९१
म्रद	७५५	१३४	रक्ष	६४८	१२०
मृचु	१९३	६६	रख	१३३	५८
मृच्यु	१९१	६६	रखि	१३४	५८
मृष्ट	२८९	७६	रगि	१४१	५८
मृष्टु	१९४	६६	रगे	७७३	१३६
मृष्टु	१९२	६६	रघ	८५	३०२
मृष्टुडा	२०३	६७	रघि	१०५	५७
मृष्टु	१२७	३८६	रघि	२५९	३९३
मृष्टु	२९०	७६	रच	३२२	३९७
मृष्टु	५०१	१०१	रञ्	१७९	२०४
मृष्टे	८८८	१६७	रञ्ज	५९	२९५
	य		रञ्ज	२९४	७७
थक्ष	१५८	३८८	रञ्	३३०	१८१
यज	१८२	२०६	रण	४४१	१२
यत	२००	३९१	रण	७८३	१३७
यती	३०	४५	रद्	५३	५१
यन्नि	३	३७८	रप	६९८	८७
यभ	९६१	१९१	रफ	४१०	८८
यम	९६४	१९६	रफि	४११	८८
यम्	९१	३८४	रवि	३७३	८४
यसु	१०२	३०७	रभ	९५५	१८९
या	३९	२५३	रग	८३८	१५०
याघु	८४४	१५४	रग	४७८	९८
याघु	८४८	१५४	रवि	५८८	११२
यु	१७६	३८९	रस	७७०	१२८
यु	२३	२३९	रस	३८६	४०१

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
रह	७९७	१२७	रुष	६८०	१२२
रह	३१६	३९७	रुष	१२२	३०९
रह	९३	३८४	रुष	१३६	३८७
रहि	७९८	१२८	रुखि	२५४	३९३
रहि	२६१	३९३	रुष	३८८	४०१
रा	४७	२५६	रेकु	८०	५५
राखू	११९	५८	रेखा	३४	४०५
राघृ	११०	५७	रेद्व	८४९	१५४
राजू	८०७	१४२	रेपृ	३६९	८३
राघ	१६	३१९	रेभृ	२८२	८४
राघो	७२	३००	रेवृ	५०२	१०१
रासू	६९७	११५	रेप	६१२	११५
रि	२९	३२२	रे	८९३	१६७
रि	१२०	३३७	रोडू	३५२	८२
रगि	१५१	५८		ल	
रिच	२७५	३९४	लक्ष	५	३७८
रिचिर्	४	३४८	लक्ष	१६२	३८८
रिफ	२६	३२८	लख	१३५	५८
रिदि	८७	२१२	लखि	१३६	५८
रिजा	१३६	३४३	लग	२०२	३९१
रिष	६८१	१२२	लगि	१४२	५८
री	२९	३७०	लगे	७७४	१३६
रोडू	३०	२८८	लधि	१०६	५७
र	२४	२४०	लधि	२२४	३१२
रुञ्ज	३६४	३९९	लञ	२०४	६७
रुगि	१५६	६०	लज	२३५	५७
रुङ्	१४०	१८५	लज	३७४	१००
रुच	७३२	१३०	लजि	२३६	७२
रुज	२६४	३९३	लजि	२४९	३९३
रुजो	१३२	३४२	लजो	१०	३२६
रुट	३२३	८०	लट	२९५	७७
रुट	७३४	१३०	लड	३५५	८२
रुड	३३२	८१	लड	८०२	१३९
रुड	२४८	३९३	लड	७	३५९
रुडि	३४१	८१	लष	३९९	८७
रुडिर्	५७	२६२	लत्रि	३७४	८४
रुधिर्	१	३४७	लत्रि	३७६	८४
रुष	१२७	३१०	लभप्	१५६	१८९
रुश	१३५	३४३	लभे	४१४	८८

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
सृप	३०३	३९६	सृगि	१५४	६०
सृपु	६९४	१२४	सृचउ	२१२	६८
सृ	२०	३६८	सृन	६९	२९९
मेए	९४२	१८५	सृग	०६६	३९४
मेह	८५४	१५६	सृगिर्	७	३४९
मेधा	८५५	१५६	सृण	७	३६६
मेधा	१२	४०४	सृण	३१	४६
मेघ	८५५	१५६	सृप	७५	२१७
मेवृ	३६८	८३	सृा	१३६	३१०
मोश	१९७	३९१	सृप	६६७	१२१
म्गा	९१२	१७५	षाट	२८८	७३
मरसिं	१४८	३८७		२	
मभ	१२६	३८६	रक	२०१	३९१
मद	७५५	१३४	रश	६४८	१२०
रुचु	१९३	६६	रम	१३३	५८
सृचु	१९१	६६	रति	१३४	५८
छेदु	२८९	७६	रगि	१४१	५८
मृचु	१९४	६६	रगे	७७३	१३६
मृचुघ	१९२	६६	रभ	८५	३०२
मृकेकडा	२०३	६७	रधि	१०५	५७
मृकेकल	१२७	३८६	रधि	२५९	३९३
मृकेपु	२९०	७६	रच	३२२	३९७
मृकेवृ	१०१	१०१	रञ	९७९	२०४
मृके	८८८	१६७	रञ	५९	२९५
	य		रट	२९४	७७
थश	१५८	३८८	रठ	३३०	१८१
यन	९८२	२०५	रण	४३१	९२
यत	२००	३९१	रण	७८३	१३७
यती	३०	४५	रद	५३	५१
यन्नि	३	३७८	रप	६९८	८७
यभ	९६१	१९१	रफ	४१०	८८
यम	९६४	१९६	रफि	४११	८८
यम्	९१	३८४	रवि	३७३	८९
यसु	१०२	३०७	रभ	९५५	१८९
या	३९	२५३	रम	८३८	१५०
याचु	८४४	१५४	रव	४७८	९८
याचु	८४८	१५४	रवि	५८८	११२
यु	१७६	३८९	रस	७००	१२५
यु	२३	२३९	रस	३८६	४०१

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
रह	७५७	१२७	रुष	६८०	१२२
रह	३१६	३९७	रुष	१२२	३०९
रह	९३	३८४	रुष	१३६	३८७
रहि	७६८	१२८	रुसि	२५४	३९३
रहि	२६१	३९३	रुप	३८८	४०१
रा	४७	२५६	रुक	८०	५५
राख	११९	५८	रुखा	३४	४०५
राष्ट	११०	५७	रुह	८४९	१५४
राज	८०७	१४२	रुपु	३६९	८३
राध	१६	३१९	रुभु	२८२	८४
राधो	७२	३००	रुचु	५०२	१०१
राष्ट	६१७	११५	रुष्ट	६१२	११५
रि	२९	३२२	रु	८९३	१६७
रि	१२०	३३७	रुहु	३५२	८२
रिगि	१५१	५८		ल	
रिच	२७५	३९४	लक्ष	५	३७८
रिचिर्	४	३४८	लक्ष	१६२	३८८
रिफ	२६	३२८	लख	१३५	५८
रिदि	८७	२९२	लसि	१३६	५८
रिदा	१३६	३४३	लग	२०२	३९१
रिप	६८१	१२२	लगि	१४२	५८
रो	२९	३७०	लगे	७७४	१३६
राह	३०	२८८	लधि	१०६	५७
रु	२४	२४०	लवि	२२४	३९२
रुश	३६४	३९९	लठ	२०४	६७
रुगि	१५६	६०	लज	२३५	७०
रुह	१४०	१८५	लज	३७४	४००
रुच	७३२	१३०	लजि	२३६	७२
रुज	२६४	३९३	लजि	२४९	३९३
रुजो	१३२	३४२	लजी	१०	३२६
रुट	३२३	८०	लट	२९५	७७
रुट	७३४	१३०	लड	३५५	८२
रुठ	३३२	८१	लड	८०२	१३९
रुठ	२४८	३९३	लड	७	३७९
रुडि	३४१	८१	लष	३९९	८७
रुडिर्	५७	२६२	लबि	३७४	८४
रुधिर्	१	३४७	लबि	३७६	८४
रुप	१२७	३१०	लभप्	९५६	१८९
रुश	१३५	३४३	लर्ष	४१४	८८



धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
कल	१५३	३८८	कुवि	४२४	८८
कप	८७३	१५८	कुभ	१२९	३१८
कस	७०१	१२५	कुम	२५	३२८
कस	१९३	३११	कुषि	१२१	३८६
करुजी	११	३२६	कुञ्	११	३६६
का	४८	२६७	कृष	७६	३८२
काङ्	१२०	५८	केला	३०	४०५
काघृ	१११	५७	केट्	६	४०४
काठि	२०५	६८	केष्ट	३०७	८३
काज	२३७	७२	कोकृ	७६	५५
काजि	२३८	७२	कोकृ	२४१	३९२
काट	३१	४०५	कोष्	१६२	६१
काभ	३९०	४०१	कोच	२४१	३९२
किस	८३	३३३	कोद्	७	४०४
किग	१५२	५८	कोद्	३५३	८२
किगि	२०४	३९१	कोट	२५६	७२
किप	१३९	३४६	विपह	६३३	११७
किग	७१	२१९			
किग	१३७	३४३		घ	
किह	६	३२६	यकि	८८	५६
की	३०	३७०	यकि	१५	५७
की	२७१	३९४	यक्ष	६५२	१२१
कीद्	३१	२८८	यष	१२७	५८
कुजि	२२३	३९२	यषि	१२८	५८
कुञ्	१८५	६४	यगि	१४४	५८
कुट	३११	७८	यघ	५३	२५८
कुट	३३४	८०	यघ	३००	३९६
कुट	७३५	१३०	यज	२४९	७२
कुट	११४	३०८	यञ्चु	१८७	६६
कुट	९९	३३५	यञ्चु	१६९	३८८
कुट	२१९	३९२	यट	२९७	४७
कुठ	३३३	८१	यट	७६७	१३६
कुठ	३३९	८१	यट	३१५	३९७
कुठ	७३६	१३०	यट	३७३	४००
कुठि	३४२	८१	यटि	५२	३८१
कुगठ	२९	३८०	यट	३३७	८१
कुधि	४५	४८	यठि	३५९	४३
कुा	११८	३१०	यठि	२६८	७४
कुन्द	१४७	३४५	यण	४४२	९२

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
चद्	१८९	२१२
चद्	२९९	३९६
वहि	११	४१
वधि	१०८	६७
वन	४५८	९३
वन	४५९	९४
वनु	८	३५७
वनु	७९१	१३७
वप्	९८३	२०६
वभ्र	५५०	१०७
वम	८३४	१४८
वय	४७१	९७
वर	३१०	३८७
वर्च	१६०	६०
वर्ण	४९	३७९
वर्ण	३९२	४०१
वर्ध	११९	३८६
वर्ष	९०५	११५
वर्ह	२३४	३९२
वल	४८७	९९
वलक	३७	३८०
वल्ग	१४०	५८
वलगु	३	४०४
वलभ	३८८	८५
वल्ह	४८८	९९
वलह	२३५	३१२
वश	७०	२६८
वप	६७८	१२२
वस	९८५	२०८
वस	१३	२३३
वस	३०९	३९२
वस	३९६	४०१
वसु	१०६	३०७
वलक	१०१	५७
वह	९८४	२०७
वा	४०	२५३
वाक्षि	७५७	१२१
वाञ्छि	२८६	६८
वाहृ	२८३	७५

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
वात	३४०	३७८
वाश्र	५५	२९४
वाम	३४२	३९८
विच्छ	२३७	३९२
विच्छ	१३९	३४३
विजिर्	१२	२७८
विजिर्	५	३४९
विजी	९	३२५
विजी	२३	३५४
विट	३२३	७८
विथ्	३३	४५
विद्	१३	३५१
विद	५४	२५९
विद	६३	२९७
विद्ल	१४८	३४५
विद	१७४	३८९
विध	४५	३३०
विल	७७	३३३
विल	७१	३८२
विल	७२	३८२
विश	१४०	३४३
विष	५४	३७५
विषु	६८५	१२३
विष्क	३९४	४०१
विष्ल	१३	३७८
वी	३८	२५२
वीर	३९५	३९९
वृक	९२	५६
वृक्ष	५९६	११३
वृह्	३८	३७२
वृजी	१९	२३५
वृजी	२४	३५४
वृजी	२७२	३९४
वृञ्	८	३१५
वृञ्	२७३	३९४
वृत्तु	७४६	१३१
वृत्तु	५२	२९३
वृत्तु	७२	३९२
वृत्तु	२४६	३९२

धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
बृधु	७४७	१३२	घ्रीड	१९	२८५
सृधु	२४७	३१२	घृड	१११	३३५
बृना	११८	३०९	श		
सृप	१७०	३८९	शक	७९	३०९
बृपु	६९३	१२४	शकि	८६	५५
सृह	७२१	१२८	शकल	१५	३१८
सृहि	७२२	१२८	शच	१६३	६१
सृाह	७२३	१२८	शाट	२९६	७७
सृहि	२३३	३९२	शाठ	३७	३८०
सृहू	६६	३३१	शाठ	३१२	३९७
सृ	१८	३६८	शाठ	३३६	८१
सृज्	१४	३६७	शाठ	१५६	३८८
सृज	९८६	२०९	शाठि	२७६	७५
सृण	८६२	१५६	शाण	७८५	१३७
सृण्	३४	४५	शाकूल	८४	१५२
सृद	११	४०४	शाकूल	१४४	३४४
सृद	३६४	८३	शाप	९८०	२०४
सृल	३३८	३९८	शाप	६०	२९५
सृल	५२८	१०५	शाम	१६१	३८८
सृल	५३३	१०५	शामु	१३	३०५
सृवी	६७	२६७	शार्थ	४२०	८८
सृष्ट	२५२	७३	शार्थ	५७७	१११
सृष्ट	६३४	११७	शाल	४८६	९९
सृ	९०५	१६९	शाल	८२८	१४६
सृय	१३	३२७	शालम	३८७	८५
सृय	२५२	१३३	शाय	७११	१२६
सृय	७३	३००	शारा	७१२	१२६
सृय	८६६	१५८	शाय	६७७	१२२
सृय	३८७	४०१	शासि	३२०	११६
सृय	७	२८३	शासु	७१३	१२५
सृय	१०८	३०८	शासु	७१४	१२६
सृय	९८७	२१०	शासृ	१२३	५८
सृय	२५०	७२	शासृ	२८५	७५
सृय	८२	३८३	शान	९७७	२०१
सृय	४४७	९२	शासु	१२	२३२
सृय	३९१	४०१	शासु	६५	२६६
सृय	१२	३२६	शिक्ष	५९७	११३
सृय	३३	३७०	शिक्षि	१५९	६०
सृय	३२	२८९	शिक्षि	१७	२३५
			शिक्ष	३	३१३

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
शिट	३००	७७
शिल	८१	३३३
शिप	६७४	१२२
शिप	२६७	३९४
शिप्ल	१४	३५१
शीक	२५५	३९३
शीक	२८५	३९५
शीकृ	७५	५५
शीङ्	२२	२३७
शीभृ	३८०	८४
शील	५१७	१०४
शील	३३६	३९८
शुक	८४	३८३
शुच	१८१	६३
शुचिर	५७	२९४
शुच्य	५०८	१०२
शुठ	३३७	८१
शुठ	११०	३८५
शुठि	३४०	८१
शुठि	१११	३८५
शुध	७३	३०२
शुन	५५	३३१
शुन्ध	७४	५४
शुन्ध	२९०	३९५
शुभ	४२९	८८
शुभ	७३७	१३०
शुभ	४१	३३०
शुम्भ	४३०	८८
शुम्भ	४२	३३०
शुल्घ	७७	३८२
शुप	७५	३००
शूर	३५६	३९९
शूरी	४९	२९३
शूल	५२०	१०४
शुप	६६६	१२१
शु	१७	३६७
शोल्	५३५	१०६
शौ	९०२	१६९
शो	३७	२८९
शोण	४५१	९३

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं.
शौट्	२८७	७६
शुच्युतिर्	४१	४८
शुयैङ्	९४४	१८६
श्रकि	८४	५५
श्रगि	१४८	५८
श्रण	७८६	१३७
श्रणु	१४४	३८१
श्रथ	१३	३७९
श्रथ	७८७	१३७
श्रथ	२८२	३७५
श्रथ	३२८	३९८
श्रथि	३५	४६
श्रन्थ	३९	३७२
श्रन्थ	२९५	३९६
श्रम्भु	३९०	८६
श्रसु	९६	३०५
श्रा	७९८	१२८
श्रा	४३	२५४
श्रिञ्	८८१	१६०
श्रिपु	६८८	१२४
श्रीञ्	३	३६५
श्रु	९२४	१८२
श्रुधु	७४८	१३२
श्रुधु	८५८	१५६
श्रुधु	१९९	३९१
श्रै	९०३	१६८
श्रोणु	४५२	९३
श्लकि	८५	५६
श्लगि	१४९	५८
श्लालु	१२४	५
श्लालु	११२	५७
श्लिष	७८	३०१
श्लिप	४०	३८१
श्लिपु	६८९	१२४
श्लेपृ	८७०	१५७
श्लोङ्	७७	५५
श्लोणु	४५३	९३
श्वकि	९६	५७
श्वच	१६४	६१

धातुनाम	सू. अं.	पृ.अ	धातुनाम	सू. अं.	पृ.अं
घवि	१६५	६१	घिट	३०१	७७
घठ	३१	३८०	घिघ	४७	४९
घठ	३१३	३९७	घिघु	८४	३०२
घभ्र	८९	३८३	घिघू	४८	५०
घोत	८८	३८३	घिल	८२	३३३
घल	५४२	१०६	घिघु	२	२८२
घणक	४४५	३८०	घु	१२३	१८१
घस	६९	२६३	घु	३०	२४३
घि	९९०	३१३	घुम्	१	३११
घिवता	७२९	१२९	घुष्ट	२८	३१०
घिदि	१०	४१	घुर	५९	३३१
	घ		घुह	२१	२८५
घो	७७७	१३६	घुह्	२१	२३५
घघ	२२	३२०	घुह्	३४	२८७
घघ्	१७७	२८२	घुद्	२५	४४
घघ	१६१	६१	घुद्	१८२	३९०
घज	१६७	१९८	घेवृ	४९७	१०१
घट	३१०	७८	घै	८९९	१६८
घट्ट	९९	३८५	घो	३९	२९०
घण	४६०	९४	घक	७७०	१३६
घणु	२	३५५	घगे	७७८	१३६
घद्	२८९	३९५	घन	४५७	९३
घद्ल	८३९	१५१	घनि	३८३	८४
घद्ल	१४३	३४४	घभु	४२७	८८
घप	३६७	८७	घम	८१५	१४३
घम	८१४	१४३	घम्भु	४२८	८८
घम्ब	२२	३८०	घिघ	१९	३२०
घर्ज	३२३	७०	घिघृ	३६०	८२
घर्ष	४२१	८८	घिघृ	५५३	१०८
घर्व	५७८	१११	घीम	१८	२८५
घल	५४०	१०६	घुघ	१७३	६२
घस	६८	२६७	घुघ्	३२	२१३
घस्ज	२००	६६	घुघु	३९१	८६
घस्ति	६९	२६७	घुघु	१३८	३८७
घह	८३७	१४९	घृप	१०६	१७०
घह	२६९	३९४	घै	८९१	१६८
घान्त्व	३५	३८०	घौ	९११	१७२
घिघ	२५०	३४६	घा	४	२८४
घिघ्	२	३१२	घिघु		८२
घिघृ	५	३६५	घेपृ	२६१	

धातुनाम	सू. अं.	प्र. अं.
ष्णा	४०	२६४
ष्णिह	१०	३०४
ष्णिह	३८	२८१
ष्णु	२७	२४१
ष्णुमु	६	२८२
ष्णुह	११	३०४
ष्मिह	१२१	१८४
ष्मज	१६७	१९०
ष्मद	१८	४३
ष्मप्	६८	२६३
ष्मक्	१००	६७
ष्मिदा	७३१	१३०
ष्मिदा	८०	३०१
सञ्ज्ञ	३४९	३९९
सञ्ज	३६०	३९९
सपर	१७	४०६
समोज	३४६	३९८
सम्भूयस	४१	४०६
सह	८४४	१६३
साध	१७	३१९
साम	३३७	३९८
सार	३२६	३९६
सुख	३७४	४०१
सुख	१६	४०६
सुप्ल	१६३	१९१
सुक्ष	६६६	१२१
सुर्ध	६०४	१०२
सुघ	३३१	३९८
सुत्र	३६२	३९९
स	११७	१७७
सु	१७	२७९
सुज	७०	२९९
सुज	१३०	३४१
सैफ	८१	६६
संभाम	३७६	४००
सखद	७६६	१३४
स्कन्दिर	१२२	१९०
स्कभि	३८४	८४

धातुनाम	सू. अं.	प्र. अं.
स्मभु	४	४०६
स्कुन्	२	३३०
स्कुन्	६	३०६
स्कुदि	४	४१
स्कुम्भु	८	४०६
स्वल्	६३७	१०६
स्वन	३४७	३९७
स्वम्भु	२	४०६
स्वितम	१०	२८०
स्वाम्भु	३	४०६
स्वत्	६११	१२०
स्वम्	६	३१४
स्वहू	६८	३३०
स्वम्	१२	३६६
स्तेन	३६३	३९९
स्तोम	३७०	४०१
स्त्रे	८९४	१६८
स्वरा	८७२	१६८
स्वरा	१४६	३८०
स्वदि	१४	४२
स्वर्ध	३	३०
स्वृ	१३	३१८
स्वृश	१३८	३४३
स्वृह	३०९	३९८
स्फायी	४८३	९८
स्फिह	१००	३८६
स्फुट	२६७	७३
स्फुट	९१	३३४
स्फुट	१८८	३९०
स्फुटि	३२६	८०
स्फुट	१०६	३३६
स्फुड	१०९	३३६
स्फुडि	४	३७८
स्फुर	१०७	३३६
स्फुर्छां	२११	६८
स्फुर्जां	२३२	७१
स्फुल	१०८	३३६
स्मृ	११६	१७७
स्मृ	७६६	१३८

धातुनाम	सू. अं.	अं.	धातुनाम	सू. अं.	पृ. अं.
स्मित	३९	३८१	हिल	८०	३३३
स्मील	५१३	१०४	हिवि	५८३	११२
स्यन्दू	७४९	१३२	हिसि	१९	३५३
स्यम्	१५९	३८८	हिसि	२८८	३९५
स्यमु	८११	१४२	हु	१	२६९
स्रकि	८३	५५	हुङि	२६६	७४
स्रिषु	३	२८२	हुङि	२७४	७४
स्रु	१२२	१८१	हुङु	३४९	८२
स्रुक्	८२	५५	हुङां	२०९	६८
स्रंमु	७४५	१३१	हुङ	८२९	१४६
स्रसु	७४१	१३१	हु	१५	२७९
स्वद	२६५	३९४	हुहु	३४८	८२
स्वन	८१२	१८२	हुप्	८८३	१६१
स्वर	३२१	३५७	हुणोङ्	३२	४०५
स्वर्द	१९	४३	हुप	१२१	३०९
स्वल्	८२१	१४४	हुपु	६९६	१२५
स्पृ	११५	१७७	हुठ	२६२	७३
स्वाय	२८	४५	हुड	७६६	१३१
	ह		हुडु	२८१	७५
हट	३०९	७८	हुडु	६१३	११५
हट	३३१	८१	हाहु	२८२	७५
हद	१५८	१९०	होहु	३५०	८२
हव	२	२१६	हनुक्	४२	२६९
हन्म	४६३	१४	हल	७९४	१३७
हय	५०७	१०२	हगे	७७२	१३६
हय	५०९	१०३	हव	२६	४४
हयं	८०४	१३९	हो	३	२७०
हल	८२२	१४४	होचङ्	२०८	६८
हस	६९८	१२५	हगे	७७६	१३६
हसे	७०८	१२६	हप	१२३	३८३
हाक्	८	१७३	हस	६९९	१२५
हाष्	१७	२७३	हादी	२७	४५
हि	११	३१७	हल	७९३	१३७
हिक	८४३	१५४	हपु	११४	१७६
हिल	८४६	१५६	हप्	९८८	२१०
हिवि	२६५	७४			

इति माघवीथधातुवृत्तिर्यथातुनामकाराधिकमेष सूची ।